वक्तुकामो विश्वामित्रः सगरस्य पुत्रगण-
संभवप्रकारं तस्याश्वमेधोपक्रमं चाकथय-
दित्याहाष्टात्रिंशे ३८

अथ सगरस्याश्वमेधीयाश्वनाशं, तद-
न्वेषणाय पित्रा नियुक्तैः सागरैर्निरपराध-
नानाजन्तुहिंसनपूर्वकमापातालं भूमेः
खननं, तद्वृत्तान्तस्य देवैर्ब्रह्मसकाशे कथनं
चाहेत्यदर्शयदेकोनचत्वारिंशे ३९

अथ देवान् प्रति सागराणां कापिलेन
नाशो भविष्यतीति ब्रह्मणः प्रत्युक्तिः,
सागराणामारसातलं भूमेः खननप्रकारं,
तेषां दिग्गजाष्टकदर्शनपूर्वकं कपिलसकाशे
अश्वदर्शनम्, कपिलाभिभवनप्रवृत्तिं, तदैव
तेषां कापिलेन भस्मीकरणं चाहेत्यदर्श-
यच्चत्वारिंशे ४०

अथ सगरपौत्रेणांशुमता, तन्नियुक्तेन
सविनयं कपिलसेवनेन, तत्सकाशस्थिता-
श्वानयनम्, सगरस्य यज्ञसमाप्तिं, सुपर्णोक्त-
नष्टस्वपुत्रगणोत्तरणोपायिकगङ्गानयना-
शक्त्यैव तस्य स्वर्गगमनं चाहेत्यकथय-
देकचत्वारिंशे ४१

अथांशुमद्दिलीपयोर्गङ्गानयनाशक्त्यैव
स्वर्गगमनं, ततो भगीरथस्य गङ्गानयनाय
तपश्चरणम्, प्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्य वरप्रदा-
नम्, रुद्रशिरोवतरणमुखेन गङ्गाया भूम्या-
नयननियोजनं चाहेत्यभ्यधात् द्विचत्वारिंशे ४२

अथ पुनर्भगीरथतपःप्रसन्नेन रुद्रेण
शिरसा विष्णुपदीवहनं, बिन्दुसरसि तस्या
विसर्जनं, गङ्गास्रोतःसु सप्तस्वेकस्य भगी-
रथरथानुगमनं, तस्य च मध्ये जह्नुना तिरो-
भावनं, पुनर्विसर्जनम्, तेन सगरपुत्रगण-
शरीरभस्मराशिसंप्लावनं, ततः सागराणां
स्वर्गगमनं चाकथयदित्याह त्रिचत्वारिंशे ४३

अथ ब्रह्मणा गङ्गाया भागीरथीत्वप-
देशनियोजनं, भगीरथं प्रति पितृसलिल-
दाननियोजनम्, भगीरथस्य पितॄन् प्रति
सलिलदानम्, गङ्गावतरणश्रवणमाहात्म्यं
चाहेति प्रत्यपादयच्चतुश्चत्वारिंशे ४४

अथैषां गङ्गातरणपूर्वकं विशालाख्य-
नगरीसमीपगमनसमये तत्रत्यराजवंशं
पृष्टेन विश्वामित्रेण तद्देशीयपूर्ववृत्तान्तमपि
वक्तुकामेन तदुपयुक्ततया क्षीरोदमथन-
लब्धविष्णुदत्तामृतप्राशनेन सदेवसंघस्ये-
न्द्रस्याखिलासुरविध्वंसनपूर्वकं त्रिलोकी-
साम्राज्यं कथितमित्यकथयत्पञ्चचत्वारिंशे ४५

अथ हतपुत्राया दितेरिन्द्रजेतृपुत्रलाभाय
विशालापुरसमीपे सहस्रसंवत्सरं गर्भिण्या-
स्तपश्चरणं, रन्ध्रान्वेषिणेन्द्रेण तस्याः परि-
चरणम्, अप्रायत्यसमये तदुदरं प्रविष्टेन
तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः
प्रसादनं च कथितमित्याह षट्चत्वारिंशे ४६

अथ दितेः सप्तानां गर्भच्छेदानां
सप्तवायुस्कन्धरूपेणेन्द्रसकाशाद्वरलाभम्,
अलम्बुसायामिक्ष्वाकूत्पन्नेन विशालाख्येन
राज्ञा विशालानगरनिर्माणं, तद्वंशं च
तदानींतनसुमत्याख्यराजपर्यन्तं रामाय
कथितवन्तं कौशिकं स्वपुरमागतं सुमति-
रपूजयदित्याह सप्तचत्वारिंशे ४७

अथैषां मिथिलोपकण्ठे शून्याश्रमगमन-
समये तद्वृत्तान्तं रामेण पृष्टः कौशिकस्तत्र
पूर्वं गौतमस्य तपश्चरणम्, अहल्याया
इन्द्रेण धर्षणम्, ततो गौतमस्य स्वपत्न्या-
महल्यायाम् अदृश्यतया शापम्, रामाग-
मनसमये तन्मोक्षणम्, इन्द्रे निर्वृषणत्वेन
शापं चोत्सृज्य हिमवत्प्रान्तगमनं चाक-
थयदित्याहाष्टचत्वारिंशे ४८

अथ पितृदेवदत्तमेषवृषणेनेन्द्रस्य वृषण-
लाभं, कौशिकाज्ञप्तवतो रामस्य सकौ-
शिकस्य गौतमाश्रमे शापविमुक्तयाऽहल्यया
गौतमेन च पूजनम्, मिथिलागमनं चाहै-
कोनपञ्चाशे ४९

अथ सरामलक्ष्मणस्य कौशिकस्य जनकयज्ञशालाप्रवेशं, जनकेन पूजनं, तस्मै विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोरहल्याशापमोचनधनुर्जिज्ञासापर्यन्तवृत्तान्तकथनं चाह पञ्चाशे ५०

अथ मातृशापविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विश्वामित्रमहिमकथां जिगादिषता पुरा राजभावेनावस्थितस्य विश्वामित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठाश्रमगमनं कथितमिति न्यदर्शयदेकपञ्चाशे ५१

अथ वसिष्ठेन विश्वामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकरणप्रयत्नमाहेत्यदर्शयद्द्विपञ्चाशे ५२

अथातिथ्यदृष्टकामधेनुमाहिम्नो विश्वामित्रस्य वसिष्ठसकाशे मधुरोपक्रमेण निर्बन्धान्तेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनुप्रार्थनं कथितमित्याह त्रिपञ्चाशे ५३

अथ विश्वामित्रेण बलात्कारेण कामधेनुकर्षणं, तत्कुपितया वसिष्ठप्रहितया कामधेन्वा बलसृष्टिं चाकथयच्चतुष्पञ्चाशे ५४

अथ कामधेनुसृष्टबलेन विश्वामित्रसैन्यनाशं, वसिष्ठेन विश्वामित्रसुतशतभस्मीकरणम्, ततो निर्दर्पस्य विश्वामित्रस्य पुनश्चिरकालानुष्ठिततपोविशेषसुप्रसन्नरुद्रदत्तनिखिलास्त्रवर्गस्य वसिष्ठाश्रमनिरोधनं चाहेत्यभ्यधात् पञ्चपञ्चाशे ५५

अथ निखिलास्त्रग्रासदृष्टवसिष्ठब्रह्मतेजोविशेषस्य तादृशब्रह्मतेजःसंपादनेच्छामाहेत्यकथयत्षट्पञ्चाशे ५६

अथ विश्वामित्रस्य तादृशब्राह्मण्यसंपादनाय दक्षिणस्यां दिशि तपश्चरणं तत्समये त्रिशङ्कोः सशरीरं स्वर्गं जिगमिषतो वसिष्ठप्रत्याख्यातस्य तत्पुत्रसकाशे तादृशस्वर्गार्थयजनप्रार्थनं च कथयामासेत्याह सप्तपञ्चाशे ५७

अथ वसिष्ठपुत्रैरपि प्रत्याख्यातस्य त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गार्थयजनाय विश्वामित्रशरणागतिमाहेत्याहाष्टपञ्चाशे ५८

अथ विश्वामित्रस्य त्रिशंकुयजनार्थं शिष्यान् प्रति नानादेशवास्तव्यब्राह्मणानयननियोजनं, महोदयवासिष्ठोक्तस्वनिन्दावचनश्रवणेन महोदयादिषु शापोत्सर्जनं चाहेत्यदर्शयदेकोनषष्टितमे ५९

अथागतैर्ब्राह्मणैः सह विश्वामित्रस्य त्रिशंकुयजनोपक्रमम्, आवाहितदेवानागमकुपितस्य तपोमहिम्ना त्रिशङ्कोः स्वर्गगमनम्, पुनरिन्द्रेण निपात्यमानस्यान्तरिक्षे स्थापनम्, नवीननक्षत्रसप्तर्षिसृष्टिं, तादृशदेवसृष्टिप्रयत्नचकितप्राचीनदेवसंवदत्तवरबलेन स्वसृष्टनक्षत्रवीथ्यामेव त्रिशंकुस्वर्गानुभवनियोजनम्, तद्यज्ञसमाप्तिं चाहेत्यब्रवीत्षष्टितमे ६०

अथ विश्वामित्रस्य पश्चिमायां दिशि तपश्चरणत्, तत्समये अम्बरीषस्य यज्ञीयपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं नरपशुतया शुनःशेपं गृहीत्वा गमनं चाहेत्यवोचदेकषष्टितमे ६१

अथ विश्वामित्रस्य शुनःशेपादेशतया स्वपुत्रनियोजनम्, तदनङ्गीकुर्वाणेषु तेषु शापदानम्, उपायान्तरेण शुनःशेपरक्षणं चाहेत्यकथयद्द्विषष्टितमे ६२

अथ विश्वामित्रस्य पुष्करेषु तपस्यतो मेनकासङ्गसंभवं विघ्नम्, ततोऽस्य पुनः प्रबुद्धस्य तीव्रतपसा ब्रह्मणः सकाशात् महर्षित्ववरलाभं, पुनरस्मिन् ब्रह्मर्षित्वं प्रति प्रयस्यति सति देवैस्तद्विघटनाय रम्भानियोजनं चाहेत्युदैरयत् त्रिषष्टितमे ६३

अथ विश्वामित्रस्य रम्भां शप्त्वा पश्चात्तापमुपगतस्य दृढनिश्चयपूर्वकं सहस्रसंवत्सरतपश्चरणदीक्षामभ्यधादित्यवदच्चतुःषष्टितमे ६४

अथ विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिमुवा चेत्याह पञ्चषष्टितमे ६५

अथ विश्वामित्रेण धनुर्दर्शनाय राघवागमनं प्रतिवन्दितो जनको धनुर्महिमकथनपूर्वकं धनुर्यः पूरयिष्यते तस्मै सीताप्रदानं प्रत्यज्ञासीदित्याकथयत्षट्षष्टितमे ६६

अथ रामेण धनुर्भञ्जनं, जनकेन स्वचिकीर्षितसीताप्रदानवृत्तान्तज्ञापनेन दशरथानयनायायोध्यां प्रति दूतप्रेषणं चाह सप्तषष्टितमे ६७

अथ दशरथस्य दूतमुखेन श्रुतजनकाभिप्रायस्य वसिष्ठादिभिरालोच्य मिथिलागमननिश्चयमाहाष्टषष्टितमे ६८

अथ दशरथस्य मिथिलागमनं, जनकेन समागमं चाहैकोनसप्ततितमे ६९

अथ जनकेन संबन्धार्हत्वाय वसिष्ठेन इक्ष्वाकुसंतानकीर्तनं कथयामास सप्ततितमे ७०

अथ वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते, जनकः स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्यादानं प्रत्यज्ञासीदित्यभ्यधादेकसप्ततितमे ७१

अथ विश्वामित्रेण भरतशत्रुघ्नार्थे कुशध्वजसुताद्वयवरणं, रामादीनां गोदानमङ्गलकरणं चाह द्विसप्ततितमे ७२

अथ सीताविवाहमाह त्रिसप्ततितमे ७३

अथायोध्यां प्रति प्रस्थाने मध्येमार्गे जामदग्न्यागमनं चतुःसप्ततितमे ७४

अथ भार्गवेण रामभग्नधनुःप्रसङ्गवशात् पीताम्बरकृत्तिवाससोर्मिथो विरोधेन युद्धारम्भे भगवता सधनुर्हस्तरुद्रस्तम्भनेन देवानां सर्षिगणानां पुरुषोत्तमे सर्वाधिकत्वनिश्चयकथनपूर्वकं तादृशभगवत्परिगृहीतस्वधनुःपूरणाभ्यर्थनमकथयत्पञ्चसप्ततितमे ७५

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणमभ्यधात्षट्सप्ततितमे ७६

अथ स्वपुरं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवासेत्याह सप्तसप्ततितमे ७७

एवं बालकाण्डसर्गाणां प्रधानकथानुक्रमणिका प्रदर्शिता ।

॥ अथायोध्याकाण्डानुक्रमणिका ॥

तत्र दशरथेन चिकीर्ष्यमाणाभिषेकोपयुक्ततया रामस्य राज्यार्हतौपयिककल्याणगुणपूर्तिः प्रादर्शि प्रथमे १

अथ रामाभिषेकस्य सर्वसंमतत्वमकथि द्वितीये २

अथ निश्चितरामाभिषेकस्य दशरथस्य संभारसंभरणप्रवृत्तिपूर्वकं श्रीरामे चिकीर्षिताभिषेककथनं न्यगादि तृतीये ३

अथ पुनर्दशरथेन राममाहूय कालविशेषादिनिर्णयपूर्वकं स्वस्य दुःस्वप्नदर्शनेन शीघ्रमभिषेककर्तव्यतोपदिष्टेत्यभ्यधीयत चतुर्थे ४

अथ दशरथप्रेषितस्य वसिष्ठस्याभिषेकाङ्क्षतया राममुपवासयितुं राममन्दिरं प्रति गमनं, रामायोपवासमुपदिश्य पुना राजसमीपागमनं चाभाषि पञ्चमे ५

अथ रामस्य वसिष्ठोपदिष्टक्रमेणोपवासकरणम्, गृहालंकरणम्, पौरैः पुरालंकरणपूर्वकं रामाभिषेकप्रतीक्षणं चादर्शि षष्ठे ६

अथ मन्थरायाः धात्रीमुखादवगतरामाभिषेकसमाचारायाः कैकेय्यै रामाभिषेकस्यानर्थरूपतया कथनं, रामाभिषेकश्रवणतुष्टया कैकेय्या तस्यै पारितोषिकप्रदानपूर्वकं श्लाघनं चाभ्यधायि सप्तमे ७

अथ पुनर्मन्थरया पारितोषिकोत्सर्जनपूर्वकं रामाभिषेकस्य कैकेय्यनर्थरूपत्वं विस्तरेणोपदिष्टमिति न्यदर्श्यष्टमे ८

गमनाभ्यर्थनं, रामेण सान्त्वनं चाकथय-
देकोनत्रिंशे २९

अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परि-
क्षेपपूर्वकं भाविविश्लेषासहनेन महति शोके-
ऽनुभूयमाने ततः कथंचिद्रामेण तद्वन-
नयनमङ्गीकृत्येष्टजनेभ्योऽर्थदानाभ्यनुज्ञान-
मुपापीपदत्रिंशे ३०

अथ लक्ष्मणस्य स्ववनगमनाभ्यर्थनं,
रामेणानङ्गीकरणं, पुनः सनिर्बन्धप्रार्थनेन
तस्यापि वननयनाङ्गीकरणं, वसिष्ठसद्म-
निक्षिप्तायुधजातानयनाय प्रेषणम्, पुन-
रागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञादि-
ब्राह्मणानयननियोजनमित्येतदभ्यधा-
देकत्रिंशे ३१

अथ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतं वसिष्ठपुत्राय
सुयज्ञायाङ्गदादिभूषणदानं, पर्यङ्कदानम्,
मातुलदत्तशत्रुञ्जयाख्यकुञ्जरदानम्, अगस्त्य-
कौशिककौसल्योपाध्यायादिभ्यो नाना-
रत्नसुवर्णरजतगवादिदानम् चित्ररथाख्याय
सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणनम्, कठ-
कालापेभ्यो माणवकेभ्यो रत्नपूर्णाशी-
त्युष्ट्रशालिवाहसहस्रद्विशतमहावृषभगो-
सहस्रवितरणम्, कौसल्यानुवर्तनपरवटु-
संघेभ्यः प्रत्येकं गोसहस्रदानम्, गृहरक्षिणा-
मनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृहरक्षण-
नियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बालवृद्ध-
द्विजातिजनेभ्यो भूरिदानम्, त्रिजटाय
सकुटुम्बमागताय तत्क्षिप्तदण्डपातपर्यन्त-
गोवृन्ददानं, तत्प्रसादनम्, तस्याशीर्वचनं
चेत्येतत्प्रत्यपादयामास द्वात्रिंशे ३२

अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगमन-
विज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं लक्ष्मणसीताभ्याम-
नुगतस्य वीथ्यां पादचारेण गमनकाले
पौराणां [illegible]विदीर्णमानसा-
नां रामवियोगजनित[illegible]वचनम्,

ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य सुमन्त्रमुखेन
राज्ञे स्वागमनविज्ञापनं च प्रत्यपादयत्त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ सुमन्त्रविज्ञापितरामागमनस्य
चिरकालदुर्लभरामदर्शनायानीताखिलेष्ट-
दारादिजनस्य राज्ञो रामेण वन्दनपूर्वकं
वनगमनानुज्ञामर्थितस्य कथंचिदनुज्ञादानं,
शोकेन मूर्च्छनमित्यादि कथयामास चतुस्त्रिंशे ३४

अथ कैकेयीपारुष्यदर्शनकुपितेन सुम-
न्त्रेण तन्मातृवृत्तान्तादिकथनपूर्वकं भर्त्सन-
सान्त्वने, तावताऽपि कैकेय्या अक्षोभं
चाभ्यवदत्पञ्चत्रिंशे ३५

अथ राज्ञा रामानुगमनाय सेनापरिजन-
धनधान्यकोशादिनियोजनं, तदसहमानया
कैकेय्या रामस्यासमञ्जवत् प्रेषणवचनम्,
तदसहमानेन सिद्धार्थनाम्ना मन्त्रिप्रधानेना-
समञ्जदोषरामनिर्दोषताप्रदर्शनपूर्वकं कैकेयी-
विनिन्दनमित्येतत् प्रत्यपादयत् षट्त्रिंशे ३६

अथ रामेण परिजनादिनिवारणपूर्वकं
चीरवनित्राद्यर्थनं, ततो रामलक्ष्मणयोः
कैकेयीदत्तचीरधारणं, स्वयं चीरधारणा-
समर्थायाः सीतायाः रामेण तद्बन्धनसमये
वसिष्ठेन तत्प्रतिषेधपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनं,
सीताया रामतुल्यशीलाभिकाङ्क्षया चीरा-
विसर्जनमित्येतत्सप्तत्रिंशे ३७

अथ सीतायाश्चीरधारणपर्यन्तदुर्दशा-
दर्शनक्षुभितहृदयैर्जनैर्धिक्कारेण दशरथस्य
कैकेयीं प्रति नानाविधकृपणवचनपूर्वकं
भुवि पतनं, तदवस्थं तं प्रति रामस्य
कौसल्यारक्षणप्रार्थनामित्येतदकथयदष्टात्रिंशे ३८

अथ सुदुःखितराजाज्ञया रामस्य वन-
गमनाय सुमन्त्रेण रथानयनम्, राजाज्ञया
कोशाध्यक्षानीतदिव्यभूषणालङ्कृतां
वनवासं प्रति प्रस्थितां सीतां प्रति कौस-
ल्यायाः पातिव्रत्यधर्मोपदेशनम्, सीतया
तदनुमोदनम्, रामस्य कौसल्यादिमातृ-
जनानुज्ञापनमित्येतदब्रवीदेकोनचत्वारिंशे ३९

॥ श्रियै नमः ॥

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तम् । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयं पितामहस्यति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृतिस्वाचार्यपर्यन्तविषयाः साम्प्रदायिक श्लोका अनुसन्धेयाः ॥

यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्ति श्लोका अनुसन्धेयाः ॥

ततः, कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ गोष्पदीकृतवारार्शिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥

श्रीवैष्णवानां पारायणसमापनक्रमः ।

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥

मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे। सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे। संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम्॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने। वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम्॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥

मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यान्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः ॥

सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–'इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥' 'अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥' इति श्लोकपठनात् पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

स्मार्त-माध्वादीनां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसंधेयक्रमः ।

श्रीमहागणपतिध्यानम्—शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ अनन्तरं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादादिगुरुपरम्पराऽनुसन्धेया ॥

सरस्वतीप्रार्थना—दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना॥

वाल्मीकिनमस्क्रिया—कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कविता वनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ यः पिबन् सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥

हनुमन्नमस्क्रिया—गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥

श्रीरामायणप्रार्थना—यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक् पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान् विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायण-- माहात्म्यम्।

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,

" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालयः,

कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1934.

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

श्रीरामपञ्चायतनम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यम् ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गती रामेण प्रतिहन्यते कलिमलं रामाय कार्यं नमः ॥ रामात् त्रस्यतिकालभीमभुजगोरामस्यसर्वं वशेरामभक्तिरखण्डिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयं राम मिंदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदेच परमानंदंभक्तानामभयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या यस्यांशालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवंश्रीरामंविशुद्धंपरमंभजे ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातंयत्पृष्टं विदुषात्वया ॥ संसारपाशबद्धानां दुःखानिसुबहूनिच॥४॥ एतत्संसारपाशस्यच्छेदकः कतमः स्मृतः॥ कलौवेदोक्तमार्गाश्चनश्यंतीतित्वयोदितम् ॥ ५॥ अधर्मनिरतानां च यातनाश्चप्रकीर्तिताः॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेवेदमार्गबहिष्कृते ॥६॥ पाखंडत्वंप्रसिद्धंवैतत्सर्वंपरिकीर्तितम् । कामार्ताह्रस्वदेहाश्चलुब्धाअन्योन्यतत्पराः ॥ ७ ॥ कलौसर्वेभविष्यंति स्वल्परायोबहुप्रजाः । स्त्रियः स्वपोषणपरा वेश्यालावण्यशालिनः ॥ ८॥ पतिवाक्यमनादृत्यसदान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीलादुष्टशीलेषुकरिष्यंति सदास्पृहाम् ॥ ९ ॥ असवृत्ताभविष्यंतिपुरुषेषुकुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्योदेहसंस्कारवर्जिताः ॥ १० ॥ वाचालाश्च भविष्यंतिकलौप्राप्तेचयोषितः ॥ भिक्षवश्चापिमित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥ पाखंडालापनिरताः पाखंडजनसंगिनः॥१२॥ यदाद्विजा भविष्यंति तदा वृद्धिं गतः कलिः॥ विप्रवंशोद्भवश्रेष्ठउपवीतंशिखांत्यजेत्॥१३॥ कथंतन्निष्कृतिंयाति वद सूत महामते ॥ राक्षसाः कलिमाश्रित्यजायंतेब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परं विरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः । द्विजानुष्ठानरहिता भगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥ कलौविप्राभविष्यंतिकंचुकोष्णीषधारिणः । घोरेकलियुगेब्रह्मन्जनानांपापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानांनिष्कृतिश्चकथं भवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकं पक्वं शूद्रैश्चसहभोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्नंतथाश्नीयात्कथंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथा तुष्यतिदेवेशोदेवदेवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नोवदस्वसर्वज्ञसूतकारुण्यवारिधे ॥ १९ ॥ वदसूतमुनिश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः॥ कथं न जायते तुष्टिः सूत त्वद्वचना

भूतान् ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ शृणुध्वमृषयः सर्वेयदिष्टंवोवदाम्यहम् ॥ गीतं
सनत्कुमारायनारदेनमहात्मना ॥ २१ ॥ रामायणमहाकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥
सर्वपापप्रशमनंदुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफल
प्रदम् । रामचंद्रगुणोपेतंसर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांहेतु
भूतंमहाफलम् ॥ अपूर्वपुण्यफलदंशृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातक
युक्तोवायुक्तोवासर्वपातकैः ॥ श्रुत्वैतदार्षंदिव्यंहिकाव्यंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥२५॥
रामायणेप्रवर्ततेसज्जना ये जगद्धिताः ॥ तएवकृतकृत्याश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदाः
॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांसाधनंचद्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यंचसदाभक्त्यारामा
ख्यानंतदानृभिः ॥ २७ ॥ पुरार्जितानिपापानिनाशमायांतियस्यवै । रामायणे
महाप्रीतिस्तस्यवैभवतिध्रुवम् ॥ २८ ॥ रामायणेवर्त्तमानेपापपाशेनयंत्रितः ॥
अनादृत्यान्यथागाथासक्तबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २९ ॥ तस्माच्छृणुतरामायणनामधेयंपरं
तुकाव्यंशृणुतद्विजेन्द्राः। यस्मिञ्छ्रुतेजन्मजरादिनाशोभवत्यदोषः सनरोऽच्युतः
स्यात् ॥ ३० ॥ वरंवरेण्यंवरदंतुभाव्यं निजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संक
ल्पितार्थप्रदमादिकाव्यंश्रुत्वात्रजेन्मोक्षपदंमनुष्यः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मेशविष्ण्वाख्य
शरीरभेदैर्विश्वंसृजत्यत्तिचपातियश्च ॥ तमादिदेवंपरमंपरेशमाधायचेतस्युपया
तिमुक्तिम् ॥ ३२ ॥ योनामजात्यादिविकल्पहीनःपरःपराणांपरमः परः स्यात्॥
वेदांतवेद्यःस्वरुचाप्रकाशःस वीक्ष्यतेसर्वपुराणवेदैः ॥ ३३ ॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षे
चैत्रेचद्विजसत्तमाः ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ ३४ ॥ इत्येवं
शृणुयाद्यस्तुश्रीरामचरितंशुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिपरत्रामुत्रचोत्तमान्
॥ ३५ ॥ त्रिसप्तकुलसंयुक्तःसर्वपापविवर्जितः ॥ प्रयातिरामभवनंयत्रगत्वानशो
च्यते ॥ ३६ ॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिकेचसितेपक्षेचवाचयेत् ॥ नवम्यहनितस्मात्तुश्रो
तव्यंचप्रयत्नतः॥ ३७ ॥ रामायणंचादिकाव्यंस्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ तस्मात्क
लियुगेघोरेसर्वधर्मबहिष्कृते ॥ ३८ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥
रामायणपरायेतुघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ ३९ ॥ ते नराःकृतकृत्याश्चनकलिर्बा
धतेहि तान् ॥ कथारामायणस्यापिनित्यंभवतियद्गृहे ॥ ४० ॥ तद्गृहंतीर्थ
रूपंहिदुष्टानां पापनाशनम् ॥ तावत्पापानिदेहेऽस्मिन्निवसंतितपोधनाः ॥४१॥
यावन्नश्रूयतेसम्यक्श्रीमद्रामायणं नरैः ॥ दुर्लभैवकथालोके श्रीमद्रामायणोद्भवा
॥ ४२ ॥ कोटिजन्मसमुत्थेनपुण्येनैवतुलभ्यते ॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षेचैत्रेच द्विज

सत्तमाः ॥४३॥ यस्य श्रवणमात्रेणसौदासोऽपिविमोचितः॥ गौतमशापतः प्राप्त
सौदासो राक्षसींतनुम् ॥ ४४ ॥ रामायणप्रभावेणविमुक्तिप्राप्तवान्पुनः॥ यस्त्वेत
च्छृणुयाद्भक्त्या रामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ समुच्यतेमहापापैरुपपातकरा
शिभिः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायण
माहात्म्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कथंसनत्कुमारायदेवर्षिर्नारदो
मुनिः ॥ प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथंचमिलितावुभौ ॥ १ ॥ कस्मिन्क्षेत्रेस्थितौ
तातनावुभौब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तंनारदेनास्मैतन्नोब्रूहिमहामुने ॥२॥ सूत उवाच॥
सनकाद्यामहात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ॥ निर्ममानिरहंकाराःसर्वे ते ह्यूर्ध्व
रेतसः ॥३॥ तेषांनामानिवक्ष्यामिसनकश्चसनंदनः ॥ सनत्कुमारश्चतथासनातन
इतिस्मृतः ॥४॥ विष्णुभक्तामहात्मानोब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाः
सत्यवंतोमुमुक्षवः ॥ ५ ॥ एकदाब्रह्मणः पुत्राःसनकाद्यामहौजसः ॥ मेरुशृंगं
समाजग्मुर्वीक्षितुंब्रह्मणःसभाम् ॥ ६ ॥ तत्रगंगांमहापुण्यांविष्णुपादोद्भवांनदीम्॥
निरीक्ष्यस्नातुमुद्युक्ताःसीताख्याप्रथितौजसः ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रादेवर्षिर्ना
रदोमुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नामहरेर्नारायणादिकम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानंत
वासुदेव जनार्दन ॥ यज्ञेशयज्ञपुरुषरामविष्णोनमोऽस्तुते ॥ ९ ॥ इत्युच्चरन्हरे
र्नामपावयन्निखिलंजगत् ॥ आजगामस्तुवन् गंगांमुनिर्लोकैकपावनीम् ॥ १० ॥
अथायांतंसमुद्वीक्ष्यसनकाद्यामहौजसः ॥ यथार्हामर्हणांचक्रुर्ववंदेसोऽपितान्मु
नीन् ॥ ११ ॥ अथतत्रसभामध्ये नारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारःप्रोवाचनारदं
मुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सर्वज्ञोऽसिमहाप्राज्ञमुनिमानदनारद॥
हरिभक्तिपरोयस्मात्त्वत्तोनास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येनेदमखिलंजातंजगत्स्था
वरजंगमम् ॥ गंगापादोद्भवायस्यकथंसज्ञायतेहरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मिय
दितत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ नारद उवाच ॥ नमः परायदेवायपरात्परतराय च
॥ १५ ॥ परात्परनिवासायसगुणायागुणायच ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपायधर्माधर्म
स्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपायस्वस्वरूपायतेनमः ॥ १७ ॥ योदैत्य
हंतानरकान्तकश्चभुजाग्रमात्रेणदधारगोत्रम् ॥ भूभारविच्छेदविनोदकामंतमादि
देवंरघुवंशदीपम् ॥ १८ ॥ आविर्भूतश्चतुर्धायःकपिभिःपरिवारितः ॥ हतवा
न्राक्षसानीकंरामंदाशरथिंभजे ॥ १९ ॥ एवमादीन्यनेकानिचरितानिमहात्मनः ॥
तेषांनामानिसंख्यातुंशक्यतेनाब्दकोटिभिः ॥ २० ॥ महिमानंतुयन्नाम्नः पारं

गंतुंनशक्यते ॥ मनसाऽपिमुनिश्रेष्ठ कथंतच्छुद्धकोभवेत् ॥ २१ ॥ यन्नामश्रवणं
नापि महापातकिनोऽपिच ॥ पावनत्वंप्रपद्यंतेकथंकन्याप्यमीश्रुताः ॥ २२ ॥
रामायणपरायंतुघोरंकलियुगेद्विजाः ॥ तएवकृतकृत्याश्चनपापानिन्यंनमोनमः
॥ २३ ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेचैत्रेमाघेतथैवच ॥ नवम्यह्नानिश्रोतव्यंरामायणकथा
मृतम् ॥ २४ ॥ गौतमशापतःप्राप्तः सौदासोराक्षसींतनुम् ॥ रामायणप्रभावेण
विमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणंकेनप्रोक्तंसर्वधर्म
फलप्रदम् ॥ शप्तः कथंगौतमेनसौदासोमुनिसत्तम ॥ २६ ॥ रामायणप्रभावे
णकथंभूयोविमोचितः ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदिमेचदस्मिनकरुणामयि ॥ २७ ॥
सर्वमेतदशेषेणमुनेनोवक्तुमर्हसि॥ शृण्वतां वदतांचैव कथापापप्रणाशिनी॥२८॥
नारद उवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रयद्वाल्मीकिमुखोद्गतम् ॥ नवम्यह्नानिश्रोतव्यं
रामायणकथामृतम् ॥ २९ ॥ आसीत्कृतयुगेविप्रोधर्मकर्मविशारदः ॥ सोमदत्त
इतिख्यातो नाम्नाधर्मपरायणः ॥३०॥ विप्रस्तुगौतमाख्येनमुनिनाब्रह्मवादिना॥
श्रुतवान्सर्वधर्मान्वै गंगातीरेमनोरमे ॥ पुराणशास्त्रकथनैस्तेनासौबोधितोऽपिच
॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैतेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्यपरिचर्या
परोऽभवत् ॥ ३२ ॥ उपस्थितायापितस्मैप्रणामंनह्यकारि च ॥ सतुशांतोमहाबु
द्धिर्गौतमस्तेजसांनिधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानिकर्माणिकरोतीतिमुदंययौ ॥
यस्त्वर्चितोमहादेवः शिवःसर्वजगद्गुरुः ॥ ३४ ॥ गौतमश्चागतस्तत्रनचोत्थाप
ततोद्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतंपापंराक्षसत्वेनचोक्तवान् ॥ ३५ ॥ भगवान्सर्वधर्मज्ञः
सर्वदर्शीसुरेश्वरः ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वाविनयान्नयकोविदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्व
भगवन्सर्वमपराधंकृतंमया ॥ गौतम उवाच ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेरामायणकथा
मृतम् ॥ ३७ ॥ नवम्यह्नानिश्रोतव्यं भक्तिभावेनसादरम् ॥ नात्यंतिकंभवेदेतद
द्वादशाब्दंभविष्यति॥३८॥विप्र उवाच॥केनरामायणंप्रोक्तं चरितानितु कस्यवै॥
मनसाप्रीतिमापन्नोववंदेचरणौगुरोः ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वंमहाप्राज्ञसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि॥
गौतम उवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रवाल्मीकिमुनिना कृतम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वा
मुच्यते पापात्स्वंरूपंपुनरेतिसः । येनरामावतारेण राक्षसारावणादयः ॥ ४१ ॥
हतास्तुदेवकार्यार्थंचरितंतस्यवैशृणु ॥ कार्त्तिकेचासितेपक्षेकथारामायणस्यतु
॥ ४२ ॥ नवम्यह्नानिश्रोतव्यासर्वपापप्रणाशिनी ॥ इत्युक्त्वासर्वसंपन्नोगौतमः
स्वाश्रमं ययौ ॥४३॥ विप्रोऽपिदुःखमापन्नोराक्षसींतनुमाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासाति

वेगातोनित्यंक्रोधपरायणः ॥ ४४ ॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमोवभ्रामविजनेवने ॥
मृगांश्चविविधांस्तत्र मनुष्यांश्चसरीसृपान् ॥ ४५ ॥ विहगान्प्लवगांश्चैवप्रशस्ता
स्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्रः पीतरक्तकलेवरैः ॥ ४६ ॥ रक्तादप्रेतकै
श्चैवतेनासीद्भूर्भयङ्करी । ऋतुत्रयेसपृथिवींशतयोजनविस्तराम् ॥४७॥ कृत्वाति
दूषितांपश्चाद्वनांतरमगात्पुनः ॥ तत्रापिकृतवान्नित्यंनरमांसाशनंतदा ॥ ४८ ॥
जगामनर्मदातीरंसर्वलोकभयंकरः ॥ एतस्मिन्नंतरेप्रातःकश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः
॥ ४९ ॥ कलिंगदेशसंभूतोनाम्नागर्गइतिश्रुतः । वहन्गंगाजलंस्कंधेस्तुवन्विश्वे
श्वरंप्रभुम् ॥ ५० ॥ गायन्नामानिरामस्यसमायातोऽतिहर्षितः ॥ तमागतंमुनिं
दृष्ट्वासुदामानामराक्षसः ॥ ५१ ॥ प्राप्तानःपारणेत्युक्त्वाभुजावुद्यम्यतंययौ ।
तेनकीर्तितनामानिश्रुत्वादूरेव्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ अशक्तस्तंद्विजंहंतुमिदमूचे
सराक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहोभद्रमहाभागनमस्तुभ्यंमहात्मने ॥ ५३ ॥
नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसाअपिदूरगाः॥मयाप्रभक्षिताःपूर्वंविप्राःकोटिसहस्रशः
॥ ५४ ॥ नामप्रहरणंविप्ररक्षतित्वांमहाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेण राक्षसा अपि
भो वयम् ॥ ५५ ॥ परांशांतिसमापन्नामहिमानोऽच्युतस्य कः ॥ सर्वथात्वंमहा
भागरागादिरहितोद्विजः ॥ ५६ ॥ रामकथाप्रभावेणपाह्यस्मात्पातकाधमात् ।
गुर्ववज्ञा मयापूर्वंकृताचमुनिसत्तम ॥ ५७ ॥ कृतश्चानुग्रहःपश्चाद्गुरुणा प्रोक्तवा
निदम् ॥ वाल्मीकिमुनिना पूर्वंकथारामायणस्यच ॥ ५८ ॥ ऊर्जेमासिसितेपक्षे
श्रोतव्याचप्रयत्नतः ॥ गुरुणापिपुनःप्रोक्तंरम्यंतुशुभदंवचः ॥५९॥ नवम्यहनि
श्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्ब्रह्मन्महाभागसर्वशास्त्रार्थकोविद ॥ ६० ॥
कथाश्रवणमात्रेणपाह्यस्मात्पापकर्मणः ॥ श्रीनारदउवाच ॥ इत्याख्यातंराक्षसे
नराममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ निशम्यविस्मयाविष्टोबभूवद्विजसत्तमः ॥
ततोविप्रःकृपाविष्टोरामनामपरायणः ॥ ६२ ॥ सुदामंराक्षसंनामचेदंवाक्यमथा
ब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ राक्षसेंद्रमहाभागमतिस्तेविमलागता ॥ ६३ ॥ अस्मि
न्नूर्जेसितेपक्षेरामायणकथांशृणु॥शृणुत्वंराममाहात्म्यंरामभक्तिपरात्मना॥६४॥
रामध्यानपराणांचकःसमर्थःप्रबाधितुम् ॥ रामभक्तिपरायत्रब्रह्माविष्णुःसदाशिवः
॥६५॥ अत्रदेवाश्चसिद्धाश्चरामायणपरानराः॥ तस्मादूर्जेसितेपक्षेरामायणकथां
शृणु ॥ ६६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंसावधानःसदाभवन् ॥ कथाश्रवणमात्रेणराक्ष
सत्वमपाकृतम् ॥ ६७ ॥ विसृज्यराक्षसंभावमभवद्देवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रती

काशमापन्नो विबुधर्षभः ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणी रामभद्रः समागतः ॥ स्तुवंस्तुब्राह्मणंसम्यग्जगामहरिमंदिरम् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यमूर्जेमासिनकान्यत ॥ ७० ॥ यन्नामस्मरणादेवमहापातककोटिभिः॥विमुक्तःसर्वपापेभ्योनरोयातिपरांगतिम् ॥ रामायणेतियन्नामसकृदप्युच्यतेयदा ॥ ७१ ॥ तदैवपापनिर्मुक्तोविष्णुलोकं सगच्छति ॥ येपठंतीदमाख्यानंभक्त्याशृण्वंतिवानराः ॥ गंगास्नानफलंपुण्यंते षांसंजायतेनवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमा० राक्षसविमोचनंनामाद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ अहोचित्रमिदंप्रोक्तंमुनिमानदनारद ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंपुनस्त्वंवदविस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्यमाहात्म्यंकथयस्वप्रसादतः ॥ कथंनोजायतेतृप्तिर्मुनेत्वद्वच नामृतात् ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वेयूयंमहाभागाःकृतार्था नात्रसंशयः ॥ यतः प्रभावंरामस्य भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहात्म्यश्रवणंयस्यराघवस्यकृता त्मनाम् ॥ दुर्लभंप्राहुरित्येतंमुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणुध्वमृषयश्चित्रमिति हासंपुरातनम् ॥ सर्वपापप्रशमनंसर्वरोगविनाशनम् ॥ ५ ॥ आसीत्पुराद्वापरेच सुमतिर्नामभूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवःश्रीमान्सप्तद्वीपैकनायकः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा सत्यसंपन्नःसर्वसंपद्भिर्भूषितः ॥ सदारामकथासेवीरामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ राम पूजापराणांचशुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ पूज्येषु पूजानिरतःसमदर्शीगुणान्वितः ॥८॥ सर्वभूतहितःशांतःकृतज्ञःकीर्तिमान्नृपः ॥ तस्यभार्यामहाभागासर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रतापतिप्राणानाम्ना सत्यवतीशुभा ॥ तावुभौदंपतीनित्यंरामायण परायणौ ॥ १० ॥ अन्नदानरतौनित्यंजलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाप्यादी नसंख्यातान् वितेनतुः ॥ ११ ॥ सोऽपिराजामहाभागोरामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिभक्तिभावेनभावितः ॥ १२ ॥ एवंरामपरंनित्यंराजानंधर्म कोविदम् ॥ तस्यप्रियासत्यवती देवाअपिसदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोकविश्रुतौ तौ च दंपत्यत्यंतधार्मिकौ ॥ आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामोविभांडकः॥१४॥ विभांडकंमुनिंदृष्ट्वासमाम्नातोजनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौसपत्नीकः पूजाभिर्बहुविस्त रम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियंशांतंकृतासनपरिग्रहम् ॥ नीचासनगतो भूपः प्राञ्जलिर्मुनिमब्रवीत् ॥१६॥ राजोवाच ॥ भगवन्कृतकृत्योऽस्मि तवात्रागमनेन भोः ॥ सतामागमनं सन्तः प्रशंसंति सुखावहम् ॥ १७ ॥ यत्रस्यान्महतां प्रेमतत्रस्युः सर्वसंपदः ॥ तेजः कीर्तिर्धनंपुत्राइतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ १८ ॥ तत्र

वृद्धिर्गामप्स्यतिश्रेयांस्यनुदिनंमुने ॥ अत्रसंतःप्रकुर्वंतिमहतींकरुणां प्रभो ॥१९॥ शम्भूर्ध्निधारयद्ब्रह्मन्विप्रपादतलोदकम् ॥ सस्नातः सर्वतीर्थेषुपुण्यवान्नात्रसंशयः ॥ २० ॥ ममपुत्राश्चदाराश्चसंपत्त्वयिसमर्पिता ॥ समाज्ञापयशांतात्मन् ब्रह्मन् किंकरवाणिते ॥ २१ ॥ विनयावनतंभूपंतंनिरीक्ष्य मुनीश्वरः ॥ स्पृशन्करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥२२॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्वं त्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताः सर्वेपरंश्रेयोभजंति हि ॥ २३ ॥ प्रीतोऽस्मि तवभूपालसन्मार्गेपरिवर्तिनः ॥ स्वस्तितेऽस्तुमहाभाग यत्प्रक्ष्यामि तदुच्यताम् ॥ २४ ॥ पुराणा बहवः संतिहरिसंतुष्टिकारकाः । माघमास्यप्युव्रतोऽसिरामा यणपरायणः ॥२५॥ तवभार्यापिसाध्वीयं नित्यंरामपरायणा ॥ किमर्थमेतद्वृत्तांतं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥२६॥ राजोवाच ॥ श्रूयतां भगवन्सर्वंयत्पृच्छसि वदामितत्॥ आश्चर्यभूतंलोकानामावयोश्चरितंमुने ॥ २७॥ अहमासीत्पुराशूद्रोमालिनिर्नाम सत्तम ॥ कुमार्गनिरतोनित्यंसर्वलोकाहितेरतः ॥ २८ ॥ पिशुनोधर्मविद्वेषी देवद्रव्यापहारकः ॥ महापातकिसंसर्गी देवद्रव्योपजीविकः ॥ २९ ॥ गोघ्नश्च ब्रह्महाचौरोनित्यंप्राणिवधेरतः ॥ नित्यंनिष्ठुरवक्ताचपापीवेश्यापरायणः ॥३०॥ किंचित्कालंस्थितोह्येवमनादृत्यमहद्वचः ॥ सर्वबंधुपरित्यक्तोदुःखीवनमुपागमम् ॥ ३१ ॥ मृगमांसाशनोनित्यंतथामार्गविरोधकृत् ॥ एकाकीदुःखबहुलोह्यवसं निर्जनेवने ॥३२॥ एकदा क्षुत्परिश्रांतोनिदाघार्तः पिपासितः ॥ वसिष्ठस्याश्रमं दृष्ट्वा अपश्यं विजनेवने ॥ ३३ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं तत्समीपमहत्सरः ॥ पर्यन्तवनपुष्पौघैश्छादितंतन्मुनीश्वरैः ॥ ३४ ॥ अपिबंतत्रपानीयंतत्तटेविगत श्रमः॥ उन्मूल्यवृक्षमूलानिमयाक्षुच्चनिवारिता ॥३५॥ वसिष्ठस्याश्रमेतिष्ठन्निवासं कृतवानहम् ॥ शीर्णस्फटिकसंधानंतत्रचाहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पर्णैस्तृणैश्च काष्ठैश्चगृहंसम्यक्प्रकल्पितम् ॥ तत्राहंव्याधसत्त्वस्थोहत्वाबहुविधान्मृगान् ॥ ३७ ॥ आजीवं वर्तनंकृत्वाप्रतारणांचविंशतिम् ॥ अथेयमागतासाध्वीविंध्य देशसमुद्भवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसंभूतानाम्नाकालीतुविश्रुता ॥ बंधुवर्गैःपरि त्यक्तादुःखिता जीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्क्षुत्तृट्परिश्रांता शोचन्तीसुक्रियां क्रियाम् ॥ दैवयोगात्समायाताभ्रमंती विजनेवने ॥ ४० ॥ मासिग्रीष्मेच तापार्ताह्यंतस्तापप्रपीडिता ॥ इमांदुःखवतीं दृष्ट्वाजातामेविपुलाघृणा ॥ ४१ ॥ मयादत्तंजलंचास्यैमांसंवन्यफलंतथा ॥ गतश्रमातुतुष्टासामयाब्रह्मन्यथातथम् ॥ ४२ ॥ न्यवेदयत्स्वकर्माणिशृणुतानिमहामुने ॥ इयंकालीतुनाम्नैवनिषादकुल

संभवा ॥ ४३ ॥ दांभिकस्य मुनीनांद्रुन्यनसांद्र्यपनेन ॥ पश्चन्महागिणी।
नित्यंसदा पैशुन्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बन्धुवर्गैःपरित्यक्तावनांद्रवनंनोपाणिय ॥
क्रांतांसविजनंब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्यनेनसुकृतंकस्मान्भद्रं
न्यवेदयत ॥ वसिष्ठस्याश्रमं पुण्यंब्रह्मचर्यं चचैवमुने ॥४६ ॥ दंपतीभावमाश्रित्य
स्थितौमांसाशनौतदा ॥ उच्छिष्टार्थंगतौचैववसिष्ठस्याश्रमंतदा ॥ ४७ ॥
सभाजंतत्र दृष्ट्वापिदेवर्षीणांचसत्रकम् ॥ रामायणपरान्विप्रामाघेदृष्ट्वादिनेदिने
॥ ४८ ॥ निराहारौचविश्रांतौक्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौतत्रवसि
ष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ४९ ॥ रामायणकथांश्रोतुंनवाह्नाचैवभक्तितः ॥ तत्कालएव
पंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥ ५० ॥ कर्मणातेनतुष्टात्माभगवान्मधुसूदनः ॥
स्वदूतान् प्रेषयामासमदाहरणकारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावांविमानेनुययुश्च
परमंपदम् ॥ आवांसमीपमापन्नौदेवदेवस्यचक्रिणः ॥५२॥ भुक्तवंतौमहाभोगान्
यावत्कालंशृणुष्वमे ॥ युगकोटिसहस्राणियुगकोटिशतानिच ॥ ५३ ॥ उषित्वा
रामभवनेब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालंचतत्रापिस्थित्वेंद्रपदमागतौ ॥ ५४ ॥
तत्रापितावत्कालंचभुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ ततःपृथ्वीमिमांप्राप्तौक्रमेण
मुनिसत्तम ॥५५॥ अत्रापिसंपदतुला रामायणप्रसादतः ॥ अनिच्छया कृतेनापि
प्राप्तमेवंविधंमुने ॥ ५६ ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥
भक्तिभावेनधर्मात्मञ्जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ५७ ॥ अवशेनापि यत्कर्मकृतं
तुसुमहाफलम् ॥ ददातिनृणांविप्रेंद्ररामायणप्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारद
उवाच ॥ एतत्सर्वंनिशम्यासौविभांडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्यमहीपालंप्रययौ
स्वंतपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रा देवदेवस्यचक्रिणः ॥ रामा
यणकथाचैषाकामधेनूपमास्मृता ॥ ६० ॥ माघेमासेसितेपक्षेरामाख्यानं
प्रयत्नतः ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यंसर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ यइदंपुण्यमा
ख्यानंसर्वपापप्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिरामेभक्तिश्चजायते ॥ ६२ ॥
इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारदउवाच ॥ अन्यमासेप्रवक्ष्यामिशृणुध्वंसुसमा
हिताः ॥ सर्वपापहरंपुण्यं सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां
शूद्राणांचैवयोषिताम् ॥ समस्तकामफलदंसर्वव्रतफलप्रदम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्न
नाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥ रामायणस्यमाहात्म्यंश्रोतव्यंचप्रयत्नतः॥३॥

अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासंपुरातनम्॥ पठतांशृण्वतांचैवसर्वपापप्रणाशनम्॥४॥
विंध्याटव्यामभूदेकःकलिकोनामलुब्धकः॥ परदारपरद्रव्यहरणेसततंरतः ॥५॥
परनिंदापरो नित्यंजंतुपीडाकरस्तथा॥ हतवान्ब्राह्मणान्गाश्चशतशोऽथसहस्रशः
॥ ६ ॥ देवस्वहरणंनित्यंपरस्वहरणंतथा ॥ तेनपापान्यनेकानिकृतानिसुमहां
तिच ॥७॥ नतेपांशक्यतेवक्तुंसंख्यावत्सरकोटिभिः ॥ सकदाचिन्महापापो
जंतूनामंतकोपमः ॥८॥ सौवीरनगरंप्रातःसर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ योपिद्भिर्भूषिता
भिश्च सरोभिर्विमलोदकैः॥ ९॥ अलंकृतंविपणिभिर्ययौदेवपुरोपमम् ॥ तस्यो
पवनमध्यस्थंरम्यंकेशवमंदिरम्॥१०॥ छादितंहेमकलशैर्दृष्ट्वा व्याधोमुदं ययौ॥
हरामुक्तासुवर्णानिबहूनीतिविनिश्चितः॥ ११ ॥ जगामरामभवनंवित्ताशश्चौर्य
लोलुपः॥ तत्रापश्यद्द्विजवरंशांतंतत्त्वार्थकोविदम्॥१२॥परिचर्यापरंविष्णोरुत्तंकं
तपसांनिधिम् ॥ एकाकिनंदयालुंचनिःस्पृहंध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा
ऽसौलुब्धकोमेनेतंचौर्यस्यांतरायिणम् ॥ देवस्यद्रव्यजातंतुसमादातुमनानिशि
॥ १४ ॥ उत्तंकंहंतुमारेभेविधृतासिर्मदोद्धतः ॥ पादेनाक्रम्यतद्वक्षोजटाःसंगृह्य
पाणिना॥ हंतुंकृतमतिंव्याधमुत्तंकःप्रेक्ष्यचाब्रवीत्॥ १५ ॥ उत्तंक उवाच ॥
भोभोःसाधोवृथामांत्वंहनिष्यसि निरागसम्॥मयाकिमपराद्धंतेतद्वदत्वंचलुब्धक
॥ १६ ॥ कृतापराधिनो लोके हिंसां कुर्वंतियत्नतः । न हिंसंतिवृथासौम्यसज्जना
अप्यपापिनम् ॥१७॥ विरोधिष्वपिमूर्खेषुनिरीक्ष्यावस्थितान् गुणान् ॥ विरोधं
नाधिगच्छंतिसज्जनाःशांतचेतसः ॥१८॥ बहुधावाच्यमानोऽपियोनरः क्षमया
न्वितः ॥ तमुत्तमंनरंप्राहुर्विष्णोःप्रियतरंतथा ॥ १९ ॥ सुजनोनयातिवैरंपरहित
निरतोविनाशकालेऽपि ॥ छेदेऽपिचंदनतरुःसुरभयतिमुखंकुठारस्य ॥ २० ॥
अहोविधिर्बलवान्बाधतेबहुधाजनान् ॥ तत्रापिसाधून्बाधंतेलोकेवैदुर्जना जनाः
॥ २१ ॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवर
पिशुनानिष्कारणवैरिणोजगति ॥२२॥ अहोबलवतीमायामोहयत्यखिलंजगत्॥
पुत्रमित्रकलत्राद्यैःसर्वंदुःखेनयोज्यते ॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेणकलत्रंपोषितं
त्वतत् ॥ अंतेतत्सर्वमुत्सृज्यएकएवप्रयातिवै ॥ २४ ॥ ममम।तामपिताम
भार्याममात्मजाः ॥ ममेदमितिजन्तूनांममताबाधतेवृथा ॥ २५ ॥ यावदर्जयति
द्रव्यंतावदेवहिबांधवाः ॥ धर्माधर्मौसहैवास्तामिहामुत्रचनापरः॥२६॥ अर्जितंतु
धनंसर्वेभुंजतेबांधवाःसदा ॥ सर्वेष्वेकतमोमूढस्तत्पापफलमश्नुते ॥ २७ ॥

इतिब्रुवाणंतमृषिंविमृश्यभयविह्वलः ॥ कलिकःप्रांजलिःप्राहअज्ञानानिपुनःपुनः
॥ २८ ॥ तत्संगस्यप्रभावेणहरिसान्निध्यमात्रतः ॥ गतपापोलुब्धकश्चसानुतापो
ऽभवद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥ मयाकृतानिकर्माणिमहांतिसुमहांतिच ॥ तानिसर्वाणि
नष्टानिविप्रेंद्रतवदर्शनात् ॥ ३० ॥ अहंवैपापकृन्नित्यंमहापापंसमाचरम् ॥ कथं
मेनिष्कृतिर्भूयात्कंयामिशरणंविभो ॥ ३१ ॥ पूर्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्व
मवाप्तवम् ॥ अत्रापिपापजालानि कृत्वाकांगतिमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इतिवाक्यं
समाकर्ण्यकलिकस्यमहात्मनः॥ उत्तंकोनामविप्रर्षिर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्॥३३॥
उत्तंक उवाच॥ साधुसाधु महाप्राज्ञमतिस्तेविमलोज्ज्वला॥ यस्मात्संसारदुःखानां
नाशोपायमभीप्ससि ॥ ३४ ॥ चैत्रमासेसितेपक्षेकथारामायणस्यच ॥ नवाह्ना
किलश्रोतव्याभक्तिभावेनसादरम् ॥ ३५ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते॥
तस्मिन्क्षणेकलिकोऽसौलुब्धकोवीतकल्मषः ॥ ३६ ॥ रामायणकथांश्रुत्वासद्यः
पंचत्वमागतः ॥ उत्तंकःपतितंवीक्ष्यलुब्धकंतंदयापरः ॥ ३७ ॥ एतद्दृष्ट्वा
विस्मितश्चअस्तौषीत्कमलापतिम्॥ कथांरामायणस्यापिश्रुत्वाचवीतकल्मषः ॥
दिव्यंविमानमारुह्यमुनिमेतदथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कलिक उवाच ॥ उत्तंकमुनि
शार्दूलगुरुस्त्वंममसुव्रत ॥ विमुक्तस्त्वत्प्रसादेनमहापातकसंकटात् ॥ ३९ ॥
ज्ञानं त्वदुपदेशान्मेसंजातंमुनिसत्तम ॥ तेनमेपापजालानिविनष्टान्यतिवेगतः
॥ ४० ॥ रामायणकथां श्रुत्वाममत्वमुक्तवान्मुने ॥ प्रापितोऽस्मित्वयायस्मा
त्तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहंकृतकृत्योऽस्मिगुरुणाकरुणात्मना ॥
तस्मान्नतोऽस्मितेविद्वन्यत्कृतंतत्क्षमस्वमे ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वादेवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठ
मवाकिरत् ॥ प्रदक्षिणात्रयंकृत्वानमस्कारंचकारसः ॥ ४३ ॥ ततो विमान
मारुह्यसर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरोगणसंकीर्णंप्रपेदेहरिमंदिरम् ॥४४॥ तस्मा
च्छृणुध्वंविप्रेंद्राः कथांरामायणस्यच ॥ चैत्रमासे सितेपक्षेश्रोतव्यंचप्रयत्नतः
॥ ४५॥ नवाह्नाकिलरामस्यरामायणकथामृतम् ॥ तस्मादृतुषुसर्वेषु हितकृद्धरि
पूजकः ॥ ४६ ॥ ईप्सितंमनसायद्यत्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ सनत्कुमारयत्पृष्टं
तत्सर्वंगदितंमया ॥ ४७ ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकिमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ४८ ॥
इति श्रीस्कंद० उत्तरखण्डे नारदसन० रामायण० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूत
उवाच॥ रामायणस्यमाहात्म्यंश्रुत्वाप्रीतोमुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारः पप्रच्छनारदं
मुनिसत्तमम् ॥ १ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकथितं वोमुनी

श्वराः ॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिविधिंरामायणस्यच ॥ २ ॥ एतदपिमहाभागमुने तत्त्वार्थकोविद ॥ कृपयापरयाविप्रायथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ रामायणविधिंचैवशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषुविख्यातंस्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥४॥ विधानं तस्यवक्ष्यामिशृणुध्वंगदितंमया॥रामायणकथां कुर्वे भक्तिभावेन भावितः॥ ५ ॥ येनचीर्णेनपापानांकोटिकोटिः प्रणश्यति ॥ चैत्रमाघेकार्त्तिके चपंचम्यामपिचारभेत् ॥ ६ ॥ संकल्पंतुततःकुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवस्वहःसु श्रोतव्यंरामायणकथामृतम्॥७॥ अद्यप्रभृत्यहंरामशृणोमित्वत्कथा मृतम् ॥ प्रत्यहंपूर्णतामेतु तव रामप्रसादतः॥८॥ प्रत्यहंदंतसंशुद्धिंह्यपामार्गस्य शाखया ॥ कृत्वास्नायात्तुविधिवद्रामभक्तिपरायणः ॥ स्वयंचबंधुभिःसार्धंशृणु यान्प्रयतेंद्रियः ॥ ९ ॥ स्नानंकृत्वायथाचारंदन्तधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लांबरधरः शुद्धोगृहमागत्यवाग्यतः ॥ १० ॥ प्रक्षाल्यपादावाचम्यस्मरन्नारायणं प्रभुम् ॥ नित्यदेवार्चनंकृत्वा पश्चात्संकल्पपूर्वकम् ॥ ११ ॥ रामायणपुस्तकंच अर्चये द्भक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्च गंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२ ॥ ॐनमो नारायणायेतिपूजयेद्भक्तितत्परः ॥ एकवारंद्विवारंच त्रिवारंवापिशक्तितः॥१३॥ होमंकुर्यात्प्रयत्नेनसर्वपापनिवृत्तये ॥ एवं यः प्रयतः कुर्याद्रामायणविधिंतथा ॥ १४ ॥ सयातिविष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरोधर्मकारी चसत्तमः ॥ १५ ॥ चांडालान्पतितांश्चैववाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्यादान्निंदकान्पिशुनांस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥ कुंडाशिनंतापकं चतथादेवलकाशिनम् ॥१७॥ भिषजंकाव्यकर्त्तारं देवद्विजविरोधनम् ॥ परान्नलोलुपंचैव परस्त्रीनिरतंतथा ॥ १८ ॥ रामायणव्रत धरोवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ॥ इत्येवमादिभिःशुद्धोवसन्सर्वहितेरतः ॥ १९ ॥ रामायणपरोभूत्वापरांसिद्धिंगमिष्यति ॥ नास्तिगंगासमंतीर्थंनास्तिमातृसमो गुरुः ॥ २० ॥ नास्तिविष्णुसमोदेवोनास्तिरामायणात्परम् ॥ नास्तिवेदसमं शास्त्रंनास्तिशांतिसमंसुखम् ॥ २१ ॥ नास्तिसूर्यसमंज्योतिर्नास्तिरामायणा त्परम् ॥ नास्तिक्षमासमंसारंनास्तिकीर्तिसमंधनम् ॥ २२ ॥ नास्तिज्ञानसमो लाभो नास्तिरामायणात्परम् ॥ तदंतेवेदविदुषेदद्याच्चसदक्षिणम् ॥ २३ ॥ रामायणपुस्तकंचवस्त्राण्याभरणानिच ॥ रामायणपुस्तकंयोवाचकायप्रदापयेत् ॥ २४ ॥ सयाति विष्णुभवनंयत्रगत्वानशोचति ॥ नवाह्नानिफलंकर्तुःशृणुधर्म

विदांवर ॥ २५ ॥ पंचम्यहनिचाप्यस्यरामायणकथामृतम् ॥ कथाश्रवणमात्रेण
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥ यदिद्वयंकुर्वीतनस्यपुंडरीकफलंलभेत ॥ व्रतधारी
तुसततंयः कुर्यात्सजितेंद्रियः ॥ २७ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यद्विगुणंफलमश्नुते ॥
चतुःकृत्वःकृतंयेनपराकंमुनिसत्तमाः ॥ २८ ॥ सलभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसं
भवम् ॥ पंचकृत्वोव्रतमिदंकृतंयेनमहात्मना ॥ २९ ॥ अत्यग्निष्टोमजंपुण्यंद्विगुणं
प्राप्नुयान्नरः ॥ एवंव्रतंचषट्कृत्वःकुर्याद्यस्तुसमाहितः ॥ ३० ॥ अग्निष्टोमस्य
यज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ व्रतधारीतुधर्मात्मामासतकृत्वस्तथा लभेत ॥ ३१ ॥
अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ नारीवापुरुषःकुर्यादष्टकृत्वोमुनीश्वराः
॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंपंचगुणंलभेत ॥ नरोरामपरोवापिनवरात्रं
समाचरेत् ॥ ३३ ॥ गोमेधयज्ञजंपुण्यंसलभेत्त्रिगुणंनरः ॥ रामायणंतु यः कुर्या
च्छांतात्मा नियतेंद्रियः ॥३४॥ सयाति परमानंदंयत्रगत्वानशोचति ॥ रामायण
परानित्यंगंगास्नानपरायणाः ॥ ३५ ॥ धर्ममार्गप्रवक्तारोमुक्ताएवनसंशयः ॥ यतो
नांब्रह्मचारिणामाचारिणांच सत्तमः ॥ ३६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्याकथारामायण
स्यच ॥ श्रुत्वानरो रामकथामतिदीप्तातिभक्तितः ॥३७॥ ब्रह्मणःपदमासाद्यतत्रैव
परिमुच्यते ॥ श्राव्याणांपरमंश्राव्यंपवित्राणामनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ दुःस्वप्ननाशनं
धन्यंश्रोतव्यंयत्नतस्ततः ॥ नरोऽत्रश्रद्धयायुक्तःश्लोकंश्लोकार्धमेव वा ॥ ३९ ॥
पठते मुच्यते सद्योह्युपपातककोटिभिः ॥ सतामेवप्रयोक्तव्यंगुह्याद्गुह्यतमं यतः
॥ ४० ॥ वाचयेद्रामभावेनपुण्यक्षेत्रेचसंसदि ॥ ब्रह्मद्वेषरतानांचदंभाचाररतात्म
नाम् ॥ ४१ ॥ लोकानां बकवृत्तीनांनब्रूयादिदमुत्तमम् ॥ त्यक्तकामादिदोषाणां
रामभक्तिरतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ गुरुभक्तिरतानांचवक्तव्यं मोक्षसाधनम् ॥ सर्वदे
वमयोरामःस्मृतश्चार्तिप्रणाशनः ॥ ४३ ॥ सद्भक्तवत्सलोदेवोभक्त्यातुष्यतिना
न्यथा ॥ अवशेनापियन्नाम्नाकीर्तितोवास्मृतोऽपिवा ॥ ४४ ॥ विमुक्तपातकःसो
ऽपिपरमंपदमश्नुते ॥ संसारघोरकांतारदावाग्निर्मधुसूदनः ॥ ४५ ॥ स्मर्तॄणां
सर्वपापानि नाशयत्याशुसत्तमः ॥ तदर्पकमिदंपुण्यंकाव्यंसुश्राव्यमुत्तमम् ॥४६॥
श्रवणात्पठनाद्वापि सर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्रसुरसेप्रीतिर्वर्ततेभक्तिसंयुता
॥ ४७ ॥ सएवकृतकृत्यश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ तदर्जितंतुतत्पुण्यं तत्सत्यं
सफलंद्विजाः॥४८॥ यदर्थेश्रवणेप्रीतिरन्यथानहिवर्तते॥ रामायणपरायेतुरामनाम
परायणाः ॥ ४९ ॥ तएवकृतकृत्याश्चघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ नवम्यहनिशृण्वंति

रामायणकथामृतम् ॥ ५० ॥ तेकृतार्थामहात्मानस्तेभ्योनित्यं नमोनमः ॥ रामनामैवनामैवनामैवममजीवनम् ॥ ५१ ॥ संसारविषयांधानांनराणांपापकर्मणाम् ॥ कलौनास्त्येवनास्त्येवनास्त्येवगतिरन्यथा ॥ ५२ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सनत्कुमारस्तुनारदेनमहात्मना॥ सम्यक्प्रबोधितःसद्यःपरांनिर्वृतिमापह॥५३॥ तस्माच्छ्रुत्वातुविप्रेंद्रा रामायणकथामृतम् ॥ प्रयाति परमंस्थानंपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ५४ ॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेरामायणपरायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्तायास्यंतिपरमंपदम् ॥ ५५ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापप्रमोचकम् ॥५६॥ श्रुत्वाचैतन्महाकाव्यंवाचकंयस्तु पूजयेत्॥ तस्यविष्णुःप्रसन्नःस्याच्छ्रियासह द्विजोत्तमाः ॥ ५७ ॥ वाचकेप्रीतिमापन्ने ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीताभवंतिविप्रेंद्रानात्र कार्याविचारणा ॥ ५८ ॥ रामायणवाचकायगावोवासांसि कांचनम् ॥ रामायणपुस्तकं च दद्याद्वित्तानुसारत॥५९॥ तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ नबाधंतेग्रहास्तस्य भूतवेतालकादयः ॥ ६० ॥ तस्यैवसर्वश्रेयांसिवर्धंतेचरितेश्रुते ॥ नचाग्निर्बाधतेतस्यचौरादेर्नभयंतथा ॥ ६१ ॥ कोटिजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमुच्यते ॥ सप्तवंशसमेतस्तु देहांतेमोक्षमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्वःसमाख्यातंनारदेनप्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनयेपृच्छतेभक्तितःपुरा ॥ ६३ ॥ रामायणमादिकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापहरंपुण्यंसर्वदुःखनिबर्हणम् ॥६४॥ समस्तपुण्यफलदंसर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ येपठंत्यत्रविबुधाः श्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥ ६५ ॥ नतेषांपापबंधस्तु कदाचिदपि जायते ॥ रामार्पितमिदंपुण्यंकाव्यंतुसर्वकामदम् ॥६६॥ भक्त्याशृण्वंतिगायंति तेषांपुण्यफलंशृणु ॥ शतजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमोचिताः ॥ ६७ ॥ सहस्रकुलसंयुक्ताःप्रयांतिपरमंपदम् ॥ किंतीर्थैर्गोप्रदानैर्वाकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ ६८॥ अहन्यहनिरामस्यकीर्तनंपरिशृण्वताम् ॥ चैत्रेमाघेकार्तिके चरामायणकथामृतम् ॥ ६९ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकं रामभक्तिविवर्धनम् ॥ ७० ॥ सर्वपापक्षयकरंसर्वसंपद्विवर्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापिपठेद्वासुसमाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ ७१ ॥

इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्रामायणमाहात्म्ये नारदसनत्कुमार संवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

इति श्रीवाल्मीकीयरामायण
माहात्म्यं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीगोविन्दराजीय रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीय-
व्याख्याचतुष्टयालंकृतम्, ग्रन्थमानप्रकाशिका-सत्य-
तीर्थीयादिव्याख्योक्तपाठटिप्पणीसंवलितं च ॥

बालकाण्डम् ॥ १ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,
" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालयः,
कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1934

बालकाण्डम् ॥ १ ॥

सीतास्वयंवरः ।

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलङ्कृतम् ।

बालकाण्डम् १

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकमथ श्राचार्यपारम्पर्यं श्रीमल्लक्ष्मणयोगिवर्यंयमुनावास्तव्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना वागीश्वरावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामचन्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्यञ्जनभूधरस्य शिखरे श्रीमारुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदनद्वारे यतिक्ष्माभृतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणै रामायणव्याक्रियां विस्तीर्णां रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि संचोदितः ॥ २ ॥ क्वाहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्क्व च व्याख्यानेऽस्य परिश्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ ३ ॥ वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारम्भं विरोधं मिथोऽसाधुत्वं च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निःशेषयन् । स्वारस्यं च पदेपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष तनोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचार्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीर्ग्राहंग्राहमहं शठारिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूपशकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं

श्रीमहेश्वरतीर्थकृता तत्त्वदीपिका ।

परब्रह्मात्मिकां देवीं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्तिं सरस्वतीम् ॥ कारुण्यामृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्ददं शार्ङ्गाखण्डलचापमम्बुजभवाग्नीन्द्रादिबर्हिप्रदम् । चारुस्मेरमुखोल्लसज्जनकजासौदामिनीशोभितं श्रीरामाम्बुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान् भवानलार्

विरचय्य पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥ [illegible] आशिल्प्रणा
द्यतिशेखरोऽयम् । शुश्राव रामायणसंप्रदायं गुरोः समाम्नायपरम्परातः ॥ ६ ॥
क्वचित् पदार्थं क्वचिदन्वयार्थं क्वचित्पदच्छेदसमर्थनानि । क्वचित्क्वचिद्गूढ
निगूढभावं [illegible] यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

अवतारिका—श्रियःपतिरवाप्तसमस्तकामः समस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः "वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैः सह ॥" इत्युक्तरीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह रत्नसिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्मुक्तैश्च निरन्तरपरिचर्यमाणचरणनलिनोऽपि तद्वदेव स्वचरणयुगलपरिचरणार्हानपि तद्धीनान् प्रलये प्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्नहेमकणसदृक्षान् क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य "एवं संसृतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ॥" इत्युक्तरीत्या दयमानमनाः "विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥" इत्युक्तप्रकारेण महदादिसृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकमलसमाश्रयणोचितानि करणकलेवराणि दत्त्वा नदीतरणाय दत्तैः प्लवैर्नदीरयानुसारेण सागरमवगाहमानेष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषां सदसद्विवेचनाय 'शासनाच्छास्त्रम्' इत्युक्तरीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिभिस्तैरनादृते स्वशासनातिलङ्घिनं जनपदं स्वयमेव साधयितुमभियियासुरिव वसुधाधिपतिः स्वाचारमुखेन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्द्धावतितीर्षुरन्तराऽमरगणैः सद्बुद्धिभिरभ्यार्थितः स्वाराधकस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्द्धावततार । तत्र रामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वातिष्ठत्, लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषत्वरूपं विशेषधर्मम्, भरतरूपेण गन्धर्वान्निरास्य भगवत्

मृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्त्वदीपिकां महेशतीर्थाख्यमुनिर्यथामति ॥
नानाटीकास्थवाक्यानि लिख्यन्तेऽत्र यथामति । सर्वेषां ग्रन्थकर्तॄणां लेखकोऽहं न कल्पकः ॥ लिखितान्यत्र तैर्यानि लिख्यन्ते तान्यतो मया । ग्रन्थबाहुल्यभीत्यात्र क्वचिच्छन्दसुशोधनम् ॥ निघण्टुकथनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽधुना । सीतारामौ समुद्दिश्य विराधखररावणैः ॥ उक्तानां परुषोक्तीनां वास्तवार्थोऽत्र वर्ण्यते ॥ ब्रह्मलोक

पारतन्त्र्यरूपम्, शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वम् । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तत्कालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीति मन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रपवित्रितं शत कोटिप्रविस्तरं प्रबन्धं निर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपि सन्ततराममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संग्रहेण प्रवर्त्तयितुं नारदं प्रेषयामास । तदुक्तं मात्स्ये—"वाल्मीकिना न यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् । ब्रह्मणा चोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितम् ॥" इति । वाल्मीकिरपि निखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतं नारदं पृष्ट्वावगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिना दत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानसुहृत्संमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतां च पुरस्कुर्वन् "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च निर्धारयन् स्वग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं तदङ्गानि दर्शयति प्रथमतश्चतुःसर्ग्या । तत्र प्रथमसर्गेण विषयप्रयोजने दर्शयति । तत्र च "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति वेदान्तरहस्यस्य प्रश्नपूर्वकं ज्ञेयत्वविधानात् "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्" इत्यपृष्टोत्तरस्य प्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रश्नमाविष्करोत्यादितः पञ्चश्लोक्या ॥

अथ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च गुरुनमस्कारं देवतानमस्कारं च विदधाति—तपस्स्वाध्यायेति । तत्र "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्षणपूर्तिं दर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्र वेदसंपन्नत्वमाह तपःस्वाध्यायनिरतमिति । तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ "अल्पाच्तरम्" इति तपःशब्दस्य पूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि, स्वाध्यायो वेदः । "स्वाध्यायो वेदतपसोः" इति वैजयन्ती ।

प्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तः परमकारुणिको ब्रह्मा वाल्मीकिरूपेण भूमौ स्वांशेन समभवत । तथा च स्कान्दे पार्वतीं प्रति शिववचनम्—"वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥" इति । एवञ्च ब्रह्मांशभूतो भगवान् प्राचेतसः स्वचिकीर्षितं श्रीरामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन

तपोनिरतं निरन्तरासक्तम् । आवश्यकत्वादिदं तपोग्रहणमुक्तम् । तदाह मनुः— " तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते " इति । यद्वा तपो ज्ञानम् । " तप आलोचने " इत्यस्माद्धातोरसुन्प्रत्ययः । श्रुतिश्चात्र भवति " यस्य ज्ञानमयं तपः " इति । योग इति यावत् । स्वाध्यायो वेदः तयोर्निरतम् । " स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या गमिष्यति परां गतिम् ॥ " इत्युक्तप्रकारेण सक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो वेदः, " तपो हि स्वाध्यायः " इति श्रुतेः । स्वाध्यायो जपः । "स्वाध्यायो वेदजपयोः" इत्युक्तेः । तत्र निरतम् । "स्वाध्यायान्मा प्रमदः । वेदमेव जपेन्नित्यम् " इत्युक्तरीत्या सक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो ब्रह्म " ब्रह्मैतदुपास्स्वैतत्तपः " इति श्रुतेः । तपःप्रधानः स्वाध्यायस्तपःस्वाध्यायः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । वेदान्त इति यावत्, तत्र निरतम् । "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् " इत्युक्तरीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तं वाक्यपदीये—"आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥" इति, तदितरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायः तत्र निरतम्, साङ्गवेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपःस्वः, अध्यायो वेदः "इङ् अध्ययने" इत्यस्माद्धातोः "अध्यायन्याय–" इत्यादिना निपातनात् । अतएव " स्वाध्यायोऽध्येतव्यः " इत्यत्र स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः, स्वशाखेत्याचार्यैर्व्याख्यातम् । तत्र निरतोऽध्यायनिरतः । तपः स्वश्चासावध्यायनिरतश्च तपःस्वाध्यायनिरतः इति कर्मधारयः, तम् । यद्वा तपो ब्रह्म, तद्रूपः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायः तस्मिन् निरतम्, सामगानलोलमित्यर्थः । " वेदानां सामवेदोऽस्मि " इति भगवता गीतत्वात् । एवं वेदाध्ययनमुक्तम् ॥ अथ " यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ " इति केवलाध्ययनस्य निन्दितत्वात्

भगवत्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आस्ते स्म । अथ ब्रह्मनियोगेन समागतं भगवन्तं नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिः कोन्वस्मिन्नित्यादि पप्रच्छ । स च देवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्नमुदितमनाः श्रीरामचरितं संक्षिप्य वाक्यरूपेणोपदिश्य जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्य चरतो व्याधविद्धक्रौञ्चदर्शनजनितशोकस्य वाल्मीके

तदर्थज्ञत्वमाह—वाग्विदां वरमिति । वाग् वेदः । " अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा " इति वाक्शब्दस्य वेदे प्रयोगात् । तां विदन्ति जानन्तीति वाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषां मध्ये वरं श्रेष्ठम् । निर्द्धारणे षष्ठी । यद्वा वाक् व्याकरणम् । " यश्च व्याकुरुते वाचम् । वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः " इत्यादौ व्याकरणपर्यायत्वेन शिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतदङ्गान्तराणामुपलक्षणम्, षडङ्गविदामग्रेसरमित्यर्थः । एतेन वेदार्थाभिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विवक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः, तेषां वरम् । पूर्वं वेदाध्ययनमुक्तम्, अत्र तदध्यापनम् । यद्वा गोबलीवर्दन्यायेन वाचः वेदव्यतिरिक्तानि शास्त्राणि तद्विदां वरम् । अनेन चतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमविद्योपक्रमे नारदेनात्मनः सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् । " ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि " इति । तदिदमुच्यते वाग्विदां वरमिति । यद्वा वाक् सरस्वती "गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इति वचनात् । तया विद्यन्ते लभ्यन्त इति वाग्विदः सरस्वतीपुत्रा मरीच्यादयः । " विदॢ लाभे " इत्यस्माद्धातोः कर्मणि क्विप् । भगवद्भक्ततया तेषां वरम् । अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेन विद्योक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन "अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्त्तारमीप्सेत् " इत्यापस्तम्बोक्तमाचार्यलक्षणं ज्ञापितम् । मुनयो मननशीलाः । " मनेरुच्च " इति इन् प्रत्ययः । पुमांश्चासौ गौश्चेति पुंगवः "गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः । श्रेष्ठ इत्यर्थः । " बुधे च पुङ्गवः श्रेष्ठे वृषभे भिषजां वरे । " इति विश्वः । मुनिषु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः । " सप्तमी " इति योगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः, तम् । तपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेन वेदार्थस्य श्रवणमुक्तम् । वाग्विदां वरमित्यनेन मननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेन निदिध्यासनम् । यद्वा "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य

र्वेदनात्मानिषादेति श्लोक उद्भूत । ततः स्वाश्रममागत्य तमेवानुसन्दधानः सविस्मय मास्त । अथ भगवांश्चतुर्मुखं आगत्य " मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् " इत्यभिधाय ' रामचरितं सर्वं विदितं भवतु ' इति वरं प्रदाय पद्यैरेव रामायणं कुर्वित्युपदिश्य स्वधाम जगाम । अथ चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं

बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः " इत्युक्तक्रमेण त्रिभिरेतैः पदैः पाण्डित्यबाल्यमौनान्युक्तानि । नरस्य सम्बन्धि नारम् "नराच्चेति वक्तव्यम्" इत्यण्, अज्ञानमित्यर्थः । तत् द्यति खण्डयतीति नारदः । "दो अव खण्डने" इत्यस्माद्धातोः "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वे सति "आतो ऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । अज्ञाननिवर्त्तक इत्यर्थः । उक्तं च नारदीये– "गायन्नारायणकथां सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥" इति । यद्वा नारं ज्ञानं तद्ददातीति नारदः । यद्वा नरति सद्गतिं प्रापयतीति नरः परमात्मा । " नॄ नये " इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । तदुक्तं भारते " नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः " इति । स एव नारः । तं ददात्युपदिशतीति नारदः, तम् । एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्व संपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह–तपस्वीत्यादिना । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । "तपःसहस्राभ्यां विनीनी" इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः । भूमादयो मत्वर्थाः । तदुक्तम् " भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥" इति । प्रशस्ततपस्क इत्यर्थः । तेन " तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् " इति श्रुतं ब्रह्मज्ञानसाधनं तप उक्तम् । यद्वा तपो वेदो व्याकरणं ज्ञानं च, तद्वान् । तपःशब्दानां तन्त्रावृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणे सति एकपदोपात्तकृति कालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः । तथा च-अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञान इत्युक्तम् । निर्वेदश्च तपः । " तपस्वी तापसे शोच्ये " इति वैजयन्ती । तेन सञ्जातमोक्षाभिलाष इत्युक्तम्, तादृश एव हि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्यनेन शमदमादिसंपत्तिरपि सिद्धा । यद्वा तपो न्यासः । " तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः " इति श्रुतेः । न्यासः शरणागतिः प्रणिपातरूपा, एवं ' तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ' इत्याद्युक्तानि प्रणिपातपुरःसराणि दर्शितानि । वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः । " अत

चतुर्विंशतिसहस्रैः श्लोकैश्चकार । तदिदं व्याक्रियते–तपःस्वाध्यायेत्यादिः गायत्री वर्णसहितश्लोकसङ्केतः–"चतुर्विंशतिसङ्ख्याका गायत्रीवर्णसंयुताः । ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ श्लोके च प्रतिसाहस्रं प्रथमे प्रथमे क्रमात् । गायत्र्यक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ गायत्र्यास्त्रीणि चत्वारि द्वे द्वे त्रीण्यथ षट् क्रमात्

इञ्" इतीञ्प्रत्ययः। नन्वसौ कथं वल्मीकापत्यम्, यतोऽयं भृगुपुत्र एव प्रतीयते। तथा च श्रीविष्णुपुराणे—" ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते" इति। अत्रापि उत्तरकाण्डे वक्ष्यति "भार्गवेणेति संस्कृतौ। भार्गवेण तपस्विना" इति च। अन्यत्र च प्रचेतसोऽपत्यत्वमभिधीयते " चक्रे प्रचेतसः पुत्रस्तं ब्रह्माप्यन्वमन्यत" इति। "वेदः प्राचेतसादासीत्" इति च प्रसिद्धम्। अतः कथमस्य वल्मीकापत्यत्वम् ? उच्यते—निश्चलतरतपोविशेषेणास्य वल्मीकावृतौ जातायां प्रचेतसा वरुणेन कृतनिरन्तरवर्षेण प्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवास्य प्रचेतसोऽपत्यत्वं वल्मीकापत्यत्वं च सङ्गच्छते। ननु कथं तत्प्रभवत्वमात्रेण तदपत्यत्वम् ? मैवम्, 'गाणीपुत्रः कलशीसुतः' इत्यादि व्यवहारस्य तत्प्रभवेऽपि बहुलमुपलब्धेः। उक्तं च ब्रह्मवैवर्ते "अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः। वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ॥" इति। मास्त्वपत्यार्थत्वम्, तथापि वाल्मीकिशब्दस्साधुरेव, गहादिषु पठितत्वात्। यद्वा भृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेता नाम तस्यायं पुत्रः ऋक्षो नाम। 'चक्रे प्रचेतसः पुत्रः' इति पुत्रत्वाभिधानात्। भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामे राघवरघुनन्दनशब्दवदुन्नेयौ। वाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोपचारात्। अतएव क्वचित् 'वाल्मीकेन महर्षिणा' इति सम्बन्धमात्रेऽण् प्रयुज्यते। सत्स्वपि नामान्तरेषु वाल्मीकिशब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्कुशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय। परिपप्रच्छ परि विशेषेण पृष्टवान्। को न्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणमिति शेषः। तप इति भिन्नं पदं वा ब्रह्मवाचि। नारदं ब्रह्म परिपप्रच्छेत्यर्थः। अतो न द्विकर्मकत्वहानिः। उक्तं हि वृत्तिकृता—" दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।" इत्यादिना प्रच्छेर्द्विकर्मकत्वम्। परिपप्रच्छेति परोक्षे लिट्। प्रश्नस्य परोक्षत्वं विवक्षितभगवद्गुणानुसन्धानकृतवैचित्यात्, 'सुप्तोऽहं किल विललाप' इतिवत्। विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा। स्वविनयव्यञ्जनाय प्रथमपुरुषनिर्देशो वा। " ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इतिवत्।

चत्वारि सप्तकाण्डेषु स्थापितान्यक्षराणि तु॥" तत्र तदिति गायत्र्याः प्रथमाक्षरम्—तपःस्वाध्यायेति। अत्र तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमोपवासादि कर्मोच्यते, " यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः। तपःशब्देन ब्रह्मविषयकज्ञानमुच्यते। स्वाध्यायशब्देन फलवदर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनमुच्यते। तयोर्निरतम् एकाग्रचित्तम्,

स्वस्मिन्नन्यत्वमारोप्य परीक्षानिदर्शनं वा । अनेन " परीक्ष्य लोकान् कर्मचि-तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् " इत्याथर्वणिकी श्रुतिर्गुरूपसदनविषयोपबृंहिता । तथाहि तपस्वीत्यनेन " परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् " इत्यस्यार्थोऽदर्शि । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगतात्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषो हि तपस्विशब्दार्थो वर्णितः । वाल्मीकिरित्यनेन " सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय " इत्यस्यार्थो दर्शितः । स्वाध्याय निरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थ उक्तः । " श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते " इति श्रोत्रिय शब्दार्थप्रकाशनात् । वाग्विदां वरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । मुनिपुङ्गव मित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देन गुरुशब्दार्थः । " गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते " इति तन्निरुक्तिः । परिपप्रच्छेत्यनेन " तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् " इत्येतदुपपादितम् । " विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ " इति श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपः शब्दप्रयोगेण देवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरितम् । तथोक्तम्—" अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमभिदधता किंनाम मङ्गलं न कृतम् " इति । " देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे मङ्गलार्थाः स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥ " इति । निरन्तरनिरतिशयानन्दरूपं तपो ज्ञान रूपं ब्रह्म स्वाध्याय सुष्ठु ध्यात्वेति वा देवतानमस्कारः । गुरुनमस्कारश्च कृतो भवति । कथम् ? तपःसु निरतं नारदमाध्याय परिपप्रच्छेति । यद्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः । " परिः समन्ततोभावव्याप्तिदोषकथासु च । भाषाश्लेषे पूजने च वर्जने वचने शुभे ॥ " इति वचनात् । नारदं संपूज्य पप्रच्छेत्यर्थः । " पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम् । मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ "

अनेन ' तप आलोचने ' इति धातोरुत्पन्नेन तपःशब्देन ज्ञानपर्यायेण " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इति ब्रह्मस्मरणात् विशिष्टेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलं कृतमित्यनुसन्धेयम् । तपस्वी प्रशस्ततपाः । वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—" अथाग्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥ "

इतिवत् ॥ अस्य श्रीरामायणस्य गायत्र्यक्षरसंख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्र ग्रन्थसङ्ख्यया प्रवृत्तत्वात् प्रथमसहस्रोपक्रमे तकारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपि मङ्गलवाचकेषु शब्दान्तरेषु तपःशब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धादौ तकारप्रयोगश्चावश्यकः । तस्य वक्तृवाचकस्य च सौख्यकरत्वात् । तथोक्तम् " वस्तुलाभकरो णस्तु तकारः सौख्यदायकः " इति । साहित्यचूडामणौ तु—" तकारो विघ्ननाशकः " इत्युक्तम् । किंच तकारस्य जलं भूतं बृहस्पतिर्देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धारम्भः । अतएवोक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम्—" वर्णानामुद्भवः पश्चाद्व्यक्तिः संख्या ततः परम् । भूतबीजविचारश्च ततो वर्णग्रहा अपि ॥" इत्यारभ्य " एतत्सर्वमविज्ञाय यदि पद्यं वदेत्कविः । केतकारूढकपिवत् भवेत्कण्टकपीडितः ॥" इति । "कारणात्पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः । अतो भूतात्मका वर्णाः पञ्चपञ्च विभागतः । वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् । पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धयस्तथा । तत्र स्वरेशः सूर्योऽयं कवर्गेशस्तु लोहितः । चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद्बुधसम्भवः । तवर्गोत्थः सुरगुरुः पवर्गोत्थः शनैश्चरः । यवर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्तग्रहाः क्रमात् ॥" इति । अत्र तपःस्वा इति यगणः, आदिलघुत्वात् । तदुक्तम्—" आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥" इति । यगणप्रयोगश्चार्थकर इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम्—" करोत्यर्थानादिलघुर्यगणो वायुदैवतः " इति । ननु तपस्तापः सुतरामाधिः स्वाधिस्तयोरारायै निरतमिति ग्रन्थारम्भे अश्लीलवचनमनुचितम् । तदुक्तम्—" अश्लीलं यदमाङ्गल्यं जुगुप्साव्रीडभीकरम्" इति । मैवम्, प्रसिद्धिविशेषेण तपोवेदयोरेव प्रथमतरं बुद्ध्यारोहेणाश्लीलत्वप्रसङ्गाभावात् । यथा भगिनीलिङ्गादिप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—" युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्" इति । वृत्तविशेषास्तु तत्रतत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः, तकारादीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—" वर्णसाम्यमनुप्रासः " इति । विशेषणानां साभिप्राय

इति । नारदम्—नरः परमात्मा, तदुक्तम्—" नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः " इति । तस्य संबन्धि नारम्, परमात्मविषयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति नारदः । यद्वा नराणां संबन्धि नारं अज्ञानम् तत् द्यति खण्डयति विज्ञानोपदेशेनेति

को न्वस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

त्वात् परिकरोनामार्थालङ्कारः । उक्तमलङ्कारसर्वस्वे "विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकरः" इति । तपःस्वाध्यायनिरतत्वादीनां गुरूपसत्तिहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमलंकृतिः" इति लक्षणात् । अत्र वाल्मीकिनारदयोः स्वरूपकथनेन शिष्याचार्याभ्यामेवंभवितव्यमिति द्योतनात् वाक्यगतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

तनिश्लोकी—अस्तु कल्याणदं वस्तु सीतारामात्मकं हि नः । यत्पादपद्मभजनाल्लब्धं सारस्वतं मया ॥ शम्पामध्यस्फुरन्नीलतोयदद्युतिविग्रहम् । सीतया श्लिष्टं रामं कलये ऽभीष्टसिद्धये ॥ भक्तप्रतिष्ठा नीलाद्रौ कलिना येन सृग्विणा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं तं परांकुशमुनिं भजे ॥ द्रमिडोपनिषद्व्याख्याकारि रामायणस्य ये श्लोकाः । व्याख्याता द्रमिडगिरा तानथ विवृणोमि भाषया दैव्या ॥ रामायणस्य श्लोकानां व्याख्यां द्राविडवाङ्मयीम् । करोति देववाग्रूपामात्रेयाहोबलाह्वयः ॥ तपःस्वाध्यायेत्यस्य श्लोकस्य तनिश्लोकाख्यव्याख्याने श्रीरामानुजीयव्याख्याने चोपन्यस्तानामर्थानां श्रीगोविन्दराजीयव्याख्यानान्तर्भूतत्वान्नात्र तदर्थप्रतिपादकवाक्यानि गृहीतानि, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १ ॥

कथं परिपप्रच्छेत्याकांक्षायां प्रश्नप्रकारं दर्शयति—को न्वित्यादि श्लोकत्रयेण । "नुः पृच्छायां विकल्पे च" इत्यमरः । अस्मिन् लोके भूलोके सांप्रतमस्मिन् काले "अस्मिन्कालेऽधुनेदानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम्" इति बाणः । लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् । अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः प्रसिद्धत्वाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । गुणा अस्य सन्तीति गुणवान् । भूमादयो मत्वर्थाः । अस्मिन् लोके अस्मिन् काले को वा सकलकल्याणगुणसम्पन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन गुणसमुदायं पृष्ट्वा विशिष्य तत्तद्गुणाश्रयं पृच्छति-कश्च वीर्यवान् इत्यादिना । यद्वा गुण्यते आवर्त्यते पुनःपुनराश्रिते

नारदः । तथा चोक्तं नारदीये—"गायन्नारायणकथां सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥" इति ॥ १ ॥ को न्विति । गुणवान् अत्र गुणशब्देन दृष्टगुणव्यतिरिक्तप्रशस्ता गुणा उच्यन्ते । प्रश्नप्रतिवचने दृष्टगुणव्यतिरिक्तप्रशस्तगुणप्रतिपादनात् । येन स्वयमक्षतस्सन् परान् जयति तद्वीर्यम् तद्वान् । धर्मज्ञः सामान्यविशेषरूपधर्मज्ञः । कृतज्ञः येन केनचित् स्वस्मै किञ्चिदपि कृतमुपकारं बहु

रनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । " गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्य तन्तुषु " इति विश्वः । सुशीलं हि नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं सौशील्यम्, तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दोऽभियुक्तैः प्रयुक्तः । " वशी वदान्यो गुणवानृजुः शुचिः " इति । को वा सौशील्यवानित्यर्थः । सर्वत्र प्रश्ने नु इति किंशब्दोऽपि यत्र न प्रयुक्तस्तत्रानुषञ्जनीयः । एकेनैव किंशब्देनोपपत्तावप्यादरातिशयात् पुनःपुनस्तत्प्रयोगः । " प्रदानवदेव तदुक्तम् " इति न्यायेन प्रतिगुणं गुण्यावृत्त्याभिप्रायेण वा लोके गुणसम्बन्धाद्गुण्यतिशयः । इह तु गुणिसम्बन्धाद्गुणातिशय इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः "गुणास्सत्यज्ञान–" इत्युक्तेः । कश्च वीर्य्यवान् । चकार उक्तसमुच्चये । सत्स्वपि विकारहेतुष्वविकृतत्वं वीर्यम्, 'औषधं वीर्यवत्' इत्यादौ तथा दर्शनात्, तद्वान् । धर्मः अलौकिकश्रेयःसाधनम्, तं सामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । परिहार्याधर्मज्ञश्चेत्यर्थः । कृतमुपकारं स्वल्पं प्रासङ्गिकमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञः । अपकारास्मरणं चशब्दार्थः । वक्ष्यति–" न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ " इति । सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचनं यस्य सः सत्यवाक्यः । तथा वक्ष्यति–" अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन " इति । दृढव्रतः निश्चलसङ्कल्पः । " अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् । न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ " इति ॥ २ ॥

ति०–इमारविन्दवदाश्चर्यवलक्षण्येन निःसीमाभ्यधिकत्वं वक्तुं कोन्विति प्रथमं धर्मिनिर्देशः । अस्मिन् एवंविधोऽप्राकृतदिव्यलोके विष्णुर्विदित एव । अत्र क इति सांप्रतं नृसिंहादिः कालान्तरे । एवं च निःसीमाभ्यधिकत्वेन परः अदेशकालविप्रकृष्टतया सुलभश्च । क इति । सौलभ्येऽपि पुष्करपर्णजलव्यावृत्त्यर्थमाह–गुणवानिति । गुणशब्दः सौशील्यवाची, सौशील्यं नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । यद्वा गुणशब्देन हेयगुणव्यतिरिक्तानन्तप्रशस्तगुणा उच्यन्ते । प्रश्नप्रतिवचने हेयगुणव्यतिरिक्तप्रशस्तगुणप्रतिपादनात् । वीर्यवान् स्वस्याविकृतत्वे सति परविकारकारित्वं वीर्यवत्त्वम् । पराक्रमसमुच्चयार्थश्चकारः । धर्मज्ञः "एकतः क्रतवस्सर्वे समग्रवरदक्षिणाः । तथा जानातीति कृतज्ञः । सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपि सत्यवचनः । दृढव्रतः फल

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः ।
कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ ४ ॥

एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥" इत्याद्युक्तविशेषधर्मज्ञानवान् । सत्यरेण रक्षणत्यागाद्युक्तधर्मविशेषमत्यन्तं हृदयतया जानातीत्यर्थः । कृतज्ञः स्वल्पं प्रासङ्गिकमपि आश्रितकृतमुपकारं बहुतया जानातीति तथा । अल्पतया कश्चिदपि न करोति तथाप्युपकरोतीति चकारार्थः । सत्यवाक्यः कष्टेष्वप्यनृतवचनरहितः । दृढव्रतः प्रतिज्ञातस्यार्तरक्षणादेरत्यागं स्वहानिं मनुते ॥ २ ॥ चरित्रमाचारः तदेव चारित्रम् । वायसराक्षसादिवत्स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तेन युक्तः, सर्वदाप्यनुल्लङ्घितकुलाचार इत्यर्थः । सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु विषये । "भूतं क्ष्मादौ च जन्तौ च न स्त्रियां गुणसत्त्वयोः" इति वाणः । हितः हितकरः । हितशब्दात् "तत्करोति" इति णिच्, पचाद्यच्, णिलोपे पूर्वरूपे च रूपम् । भूतशब्देन स्वापराधरतस्याभाव उक्तः । सर्वशब्देन सापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम् । वर्त्तीति विद्वान् सर्वशास्त्रज्ञः । "विदेः शतुर्वसुः" । समर्थः सर्वकार्यधुरंधरः । प्रियं दर्शनं यस्यासौ प्रियदर्शनः, एकश्चासौ प्रियदर्शनश्च एकप्रियदर्शनः । अयमिव नान्यो लोके प्रियदर्शनोऽस्तीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्शनः । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियं भवति कदाचिदप्रियं च भवति । "तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम्" इति वचनात् । अयं तु न तथा, किंतु "क्षणेक्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः" इत्युक्तरीत्या सदानुभवेऽप्यपूर्ववद्विस्मयमादधान इत्यर्थः । नवेवोत्तरयिष्यति—सदैकप्रियदर्शन इति । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति । आत्मवान् धैर्यवान् । "आत्मा जीवे धृतौ देहे

पर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीलः ॥ २ ॥ चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रं कुलक्रमागताचारः, तेन युक्तः । सर्वभूतेषु को हित इत्यनेन सापराधेष्वपि हितकरणशील इत्युक्तं भवति । विद्वान् विदितसकलवेद्यः । समर्थः अनन्यनिर्वाह्यकार्यनिर्वहणशक्तः । कश्चैकप्रियदर्शनः एकमद्वितीयं प्रियं दर्शनं यस्य सः । प्रियस्य विषयद्वारकत्वात् असदृशावयवाभिरूप्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति । आत्मवान् वशीकृतान्तः

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

स्वभावे परमात्मनि " इत्यमरः । अप्रकम्प्यधैर्य इत्यर्थः । जितक्रोधः विधेय कोपः दण्डार्हेष्वेवाहितकोप इत्यर्थः । " क्रोधमाहारयत्तीव्रम् " इति हि वक्ष्यति । द्युतिमान् कान्तिमान् " रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्य्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥" इति हि वक्ष्यति । गुणेषु दोषा विष्करणमसूया । "असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि " इत्यमरः । अविद्यमाना सूया यस्यासावनसूयकः । "शेषाद्विभाषा" इति कपि "आपोऽन्यतरस्याम्" इति ह्रस्वः । यद्वा असूयकः असूञ् कण्ड्वादौ पठितः । तस्मात् "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यक्प्रत्ययः । " अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घः । ततो "निन्द हिंस–" इत्यादिना वुञ् । स न भवतीत्यनसूयकः । कस्येति । देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुच्चीयन्ते । जातरोषस्य कस्य संयुगे देवादयः सर्वे बिभ्य तीत्यन्वयः । अतो न "भीत्रार्थानां–" इति किंशब्दात्पञ्चमी । शत्रुविषयः कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चकारोऽप्यर्थः । अनुकूला अपि बिभ्यति, किं पुनः प्रतिकूला इत्यर्थः । यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य बिभ्यतीत्येवान्वयः । शेषे षष्ठी । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः "इत्यपादानसंज्ञा पूर्वकपञ्चम्यभावः । अत्र श्लोकत्रये समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ४ ॥ अथायं प्रश्नो विजिगीषामूलमिति नारदो मन्येतापीति मन्वानः स्वप्रश्नो जिज्ञासाहेतुक इति दर्शयन् प्रश्नमुपसंहरति–एतदिति । एतत्पूर्वोक्तगुणाश्रयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः, श्रोतुं न तु क्षेप्तुमिच्छामि, न तु ब्रूहि इति निर्बध्नामि । अहं तावदिच्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्वक्तुमर्हसीति भावः । तत्र हेतुमाह–परमिति । हिर्हेतौ । " हिहेताववधारणे " इति बाणः । यस्मात्कारणान्मे परमुत्कृष्टं कौतूहलं विस्मयोऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । मुखविकासाद्यनुभावैर्मम हर्षस्तव स्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्रश्नोत्तर

करणः, यद्वा धृतिमान् । जितक्रोधः–अत्र क्रोधशब्दः कामादीनामुपलक्षकः, जिता रिषड्वर्ग इत्यर्थः । द्युतिमान प्रशस्तकान्तिमान् । अनसूयकः गुणेषु दोषाविष्करण मसूया, तद्रहितः । कस्य संयुगे देवाश्च बिभ्यति, चकारादसुरादयश्च ॥४॥ एतदिति ।

ज्ञाने देशिकालाभान्निर्विण्णः । संप्रति भवद्दर्शनेन तज्ज्ञानाभिलाषोऽस्मि, ब्रूहि मत्पृष्टमिति भावः । "आचार्यस्य ज्ञानवत्तामनुमाय शिष्येणोप(स)पत्तिः क्रियते" इति न्यायेन नारदस्य प्रष्टव्यविषयज्ञानसम्भावनामाह—महर्षे इति । ऋषिः ज्ञानस्य पारं गन्ता । "ऋषी गतौ" इत्यस्माद्धातोः "इगुपधात्कित्" इतीन् । गत्यर्थो ज्ञानार्थः । महांश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः । "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इत्यात्वम् । हेतुगर्भविशेषणम् । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेषस्त्वं कथं मे जिज्ञासोर्न वदेरिति भावः । अत्र पूर्वार्धे काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् । "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमलंकृतिः ।" इति लक्षणात् । उत्तरार्द्धे परिकर इति अनयोः संसृष्टिः । अन्ते चास्येति करणं बोध्यम् । इति परिपप्रच्छेति सम्बन्धः । नन्वयं प्रश्नो वाल्मीकेर्न संगच्छते, तस्य विदितसकलरामवृत्तान्तत्वेन निश्चये संशयायोगात् । वक्ष्यति ह्ययोध्याकाण्डे—" इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ " इति । कथं रामविषयमध्यवर्त्ती वाल्मीकिस्तद्गुणान्न विजानीयात् ? वक्ष्यति हि—" विषये ते महाराज राम व्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ " इति । कथं वा " रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथाः । रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ " इति पृथग्जनैरपि विदितं रामवैभवं मुनिरपि न जानीयात्, कथं चैतावन्मात्रं सत्यलोकादागतो नारदः प्रष्टुमर्हति, य एवमुत्तरयति ' रामो नाम जनैः श्रुतः ' इति । तत्रोच्यते—नायमापाततो भासमानः प्रश्नार्थः नाप्युत्तरार्थः । अत्र करतलामलकवद्विदितरामवृत्तान्तस्य वाल्मीकेः कुतूहलासंभवात् " बुद्ध्वा वक्ष्यामि " इत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किन्तु वक्तृबोद्धानुगुण्यात् वेदान्तेषु नानाविद्यासु तत्तद्गुणविशिष्टतयावगम्यमानं परं तत्त्वं किं विष्णुः, उत रुद्रादिष्वन्यतम इति प्रश्नार्थः । तदिदं वाल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवान्नारदोऽपि रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यः पुरुषः, ब्रह्मादयः सर्वे तद्भ्रुकुटीभटास्तत्परतन्त्राः । सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाश्च पर्यवसानवृत्त्यावयववृत्त्या च विष्णुपरा इत्येवमाशयेन सकल

श्रुत्वा चैतत् त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः ।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

वेदान्तोदितगुणजातं रामे योजयन्ननुसरतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ तनि०— एतत् पूर्वोक्तदेशकालगुणविशिष्टं वस्तु श्रोतुमिच्छामि । परं कौतूहलम् न केवलमुक्त गुणविशिष्टे कौतूहलं न केवलमेतद्देशकालसम्बन्धे तत्, किन्तु भयात्मके, तस्याश्चर्यरूप तया तच्छ्रवणे कौतूहलम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वत्राश्चर्यदर्शने कौतूहलं प्रसिद्धम् । उभयं प्रत्येकं मया ज्ञातं श्रुतवेदान्तत्वात् न तत्र कौतूहलम् । नन्वेतादृशं वस्तु कथं मया वक्तुं शक्यत इत्यत्राह-त्वं समर्थोऽसीति । कथं मम सामर्थ्यम् ? तत्राह--महर्षे इति । ऋषयो ह्यलौकिकार्थद्रष्टारः । तत्र महर्षित्वात्तव सतोऽपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधि कमिति । एवंविधं नरं परमपुरुषम् ॥ ५ ॥ एवं “ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि गच्छेत्” इत्युक्तं गुरूपसदनविधिमुपबृंहय “ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ” इत्युक्तं प्रवचनविधिमुपबृंहयति--श्रुत्वेत्यादिना । तत्र “ नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् ” इति नियमस्य ज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्त विषयत्वात् वाल्मीकेश्च भृगुपुत्रतया भ्रातृपुत्रत्वात् शुश्रूषानिरपेक्षं प्रीत्यो- पादिदेशेत्याह—श्रुत्वा चेति । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकम् । पात्रा- दित्वान्न ङीप् । यद्वा त्रित्वविशिष्टो लोकस्त्रिलोकः । “ नवरसरुचिराम् ” इत्यत्र काव्यप्रकाशे तथैव व्याख्यानात् । यद्वा त्रयो लोका यस्मिन् तत्त्रिलो- कमिति ब्रह्माण्डमुच्यते, तज्जानातीति त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरिति त्रैलो- क्यम् । यद्वा विष्णुपुराणोक्तरीत्या कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति त्रयो लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनोलोकः कृतकाकृतकः । सत्यलोको- ऽकृतक इति । यद्वा लोका जनाः “ लोकस्तु भुवने जने ” इत्यमरः । बद्ध नित्यमुक्तास्त्रयो लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रतया तज्ज्ञानार्हः । एतत्पूर्वोक्तरीत्या व्यङ्ग्यार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्य पुत्रस्य वचः परिपूर्णार्थं वाक्यं श्रुत्वा निशम्य । चकारेण तदूहित्वा चेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वेनोपदिदिक्षितस्यैव पृष्ट-

एतत् उक्तगुणकं नररूपं वस्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । एतत् पूर्वोक्तं प्रश्न जातम् । त्रिलोकज्ञः त्रिलोकगोचरज्ञान इत्यर्थः । आमन्त्र्य ऐकाग्र्यसिद्ध्यर्थमभि मुखीकृत्य, प्रहृष्टः कस्य बिभ्यति देवाश्चेति दृष्टदेवादिभीषकत्वगुणसंपत्तेः ब्रह्मादि- ष्वप्रसक्तोऽयं प्रश्नः सकलगुणविशिष्टसार्वभौमविषयक इत्यवगम्यते, तत्रापि सार्वभौम

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।
मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

त्वेन सन्तुष्टः शतकोटिप्रविस्तररामायणं स्यावगतस्यैवानेन पृष्टत्वात् राम गुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा " सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्म वित् " इत्युक्तरीत्या सनत्कुमारं प्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा प्रहृष्टः सन् । कर्त्तरि क्तः । रामगुणानुसन्धानजनितं निजवैचित्र्यं व्याजेन परिहर्तुं श्रूयता मित्यामन्त्र्याभिमुखीकृत्य वाक्यमुत्तररूपमब्रवीत् व्यक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाणस्यासदुत्तरत्वपरिहारायात्मनो वाल्मीकेराशयाभिज्ञत्वमाह- बहव इति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णोरन्यत्रासम्भवात्तेषां पुरुषशब्दवाच्य त्वासंभवाच्चतुर्मुखसंप्रदायाच्च विष्णावेव परतत्त्वतां परिशेषयन्नाह—बहव इति । बहवो विपुलाः, अनेकगुणविततिमूलभूता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्य माणानां गुणानां निदानमुपदर्शितम् । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । श्रूयते हि अपरिच्छिन्नत्वं गुणानाम् " यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " इति । अत्रानन्दस्यैकस्या परिच्छिन्नत्वोक्तिरितरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्था । उक्तं हि यामुनाचार्यैः— "उपर्युपर्यब्जभुवोऽपि पूरुषान्" इत्यादिना । दुर्लभाः परमपुरुषादन्यत्रासम्भा विताः, अन्येषां " न ब्रह्मा नेशानः " इत्यादिना असम्भाव्यत्वादिवचनादिति भावः । अनेन प्रश्नस्य देवताविशेषनिर्द्धारणपरत्वमात्मनावगतमिति व्यञ्जि तम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः अनुक्तसमुच्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानव धिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणरूपा इत्युक्तम् । एवकार इतरत्र सर्वात्मना असंभावितत्वमभिव्यनक्ति । य इति वेदान्तप्रसिद्धिरुच्यते । गुणाः वीर्यादयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां प्रश्नकालेऽपि भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तः, न तु कल्पित इति निर्गुणवादनिरासः । नरः पुरुषः । "पुरुषाः पूरुषा नराः" इति निघण्टुः । "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते " "पुरुषः पुण्ड रीकाक्षः " इति श्रुतिस्मृत्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । श्रूयतां

मात्रे पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसम्भवात्सकलजगद्रक्षणार्थं नृरूपेणावतीर्णे परम पुरुष एव सम्भवात् दिष्ट्या तद्गुणकीर्तनं लब्धमिति महर्षेः ॥ ६ ॥ बहव इति । बुध्वा वक्ष्यामि महापुरुषं निश्चित्य वक्ष्यामि, तैर्दुर्लभगुणैर्युक्तो नरः श्रूयतामिति

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥ ८ ॥

न तु यथाकथंचित्परिकल्प्यताम् । मुणिवत्यनभिधानात् विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं किंचित्प्रकल्प्यत इति भ्रमं वारयति अहं बुद्ध्वा वक्ष्यामीति । मत्पितुर्ब्रह्मणः सकाशात् शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा वक्ष्यामि । अनेन सम्प्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् । यद्वा- रामगुणानुसन्धानवैचित्र्येण न मे किंचित्प्रतिभाति, क्षणात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मध्ये वाक्यान्तरमलङ्काराय । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् । अहं वक्ष्यामि अहंभूत्वा वक्ष्यामि, नेदानीं नारदोऽस्मि, रामगुणश्रवणशिथिलत्वात् । रामगुणमग्नोऽयं नदीप्रवाहमग्न इव अवलम्बनयष्टिमपेक्षते—हे मुन इति । यद्वा, प्रश्नकाले समवधानविशेषमालक्ष्य श्लाघते मुन इति । अथ क्षणात्सन्धुक्षितो नारदो वाक्यशेषं पूरयति तैरिति । नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्द्धारणं प्रश्नफलितार्थं द्योतयति । बुद्ध्वा इत्यनेन श्रुतिस्थतत्तच्छब्दार्थो विवृतः ॥ ७ ॥ ति॰—

बहवः पृष्टगुणानां द्व्यष्टकत्वेऽपि प्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणवितनितया राशीकरणादसंख्याताः । दुर्लभाः अनीश्वरे ईश्वरे परमव्योमवासिनि अवतारान्तरे च दुर्लभाः कीर्तिताः । वाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभाः । एवंविधप्रश्ने अन्यस्य नाधिकार इत्याह—मुन इति । मुनिर्मननशीलः. तेन शशशृङ्गप्रश्नवत् नेदं उक्तगुणविशिष्टप्रश्नस्य दोषमूलत्वं व्युदस्तम् । उत्तरेऽपि नान्यस्याधिकार इत्याह—अहमिति । ममापि सहसा वक्तुं न शक्यमित्याह—बुद्ध्वेति । यद्वा बुद्ध्वेत्यनेन को न्वस्मिन्नित्यादि प्रश्नवाक्योद्बोधितरामाभिरूप्यगुणानुसन्धानेन विस्मृतलोकत्वं व्यज्यते । तैरसंख्येयैर्गुणैर्युक्तो नरः पुरुषः श्रूयताम् ॥ ७ ॥ अथ वेदान्तोदितगुणानां रामे प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परं तत्त्वमिति दर्शयति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र ,वेदान्तोदितगुणगणानां निधी रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्थः । इक्ष्वाकुवंशेत्यारभ्य सत्ये धर्म इवापर इत्यन्ता सार्धैकादश श्लोक्येकान्वया । इक्ष्वाकुर्नामवैवस्वतमनोर्ज्येष्ठः पुत्रः, तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपरम्परा । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो

योजना । श्रूयतां प्रातःकाले लोट् । तस्य श्रवणं ते प्रातःकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तप्रशस्तसमस्तगुणविशिष्टत्वेन निश्चितपरमपुरुषमुपदिशति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादि

यस्य सः इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहाकुलेषु विद्यमानेषु कुतोऽत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायामिक्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि निरंतरमाराध्य तन्मूर्तिविशेषं श्रीरङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अतस्तत्पक्षपातेन तद्वंशेऽवतीर्ण इति सूचयितुमिक्ष्वाकुपदम् । वंशेत्यनेन गुणवान् क इति पृष्टं सौशील्यमुक्तम् । रमयति सर्वान् गुणैरिति रामः । " रामो रमयतां वरः " इत्यार्षनिर्वचनबलात् कर्तर्य्यपि कारके घञ् वर्ण्यते । यद्वा रमन्तेऽस्मिन् सर्वे जना गुणैरिति रामः । " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " इति घञ् । तथा चागस्त्यसंहितायामुक्तम्—" रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दचिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ " इति । नामेति प्रसिद्धौ । चित्रकूटवासिना त्वया विदितो हीत्यर्थः । न केवलं भवता पामरैरपि विदित इत्याह जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृतः । " श्रुतं शास्त्रावधृतयोः " इत्यमरः । ताटकाताटकेयवधविश्वामित्राध्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्गपरशुरामनिग्रहसप्ततालवधवालिवधसिन्धुबन्धमूलबलनिबर्हणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवंभूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य्य इत्येवं प्रतिपदं वक्ष्यमाणं तत्पदमनुषज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तादिनतत्तद्गुणक इति सर्वत्र तात्पर्यार्थः । आदौ स्वरूपनिरूपकधर्म्मानाह नियतात्मेत्यादिना । नियतात्मा नियतस्वभावः, निर्विकार इति यावत् । " नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः " इत्यादिश्रुतेः । महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च " इति श्रुतेः । द्युतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् । स्वयंप्रकाशः ज्ञानस्वरूप इति यावत् । " विज्ञानघन एव प्रज्ञानघनः " इति श्रुतेः । धृतिमान् निरतिशयानन्दः । "धृतिस्तु तुष्टिः सन्तोषः" इति वैजयन्ती । " आनन्दो ब्रह्म " इति श्रुतेः । सर्वं जगद्वशेऽस्यास्तीति वशी, सर्वस्वामीत्यर्थः । " सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः " इति श्रुतेः ॥८॥ ति॰—अथ नारदः प्रश्नानुधर्मद्वयस्य प्रत्येकवृत्तित्वमनेन ज्ञातम्, एकधर्मविशेषनिष्ठत्वं त्वज्ञातम्, तदेवोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायेणोत्तरमाह । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति इत्यन्तेन । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम् । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः तथोक्तः । रमन्तेऽस्मिन्निति रामः,

बुद्धिमान्नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिबर्हणः ।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं लोकान्तराश्रयविषयप्रश्नानन्तरस्य वक्तव्यतया आश्रयस्येतरव्यावर्तकत्वमाह— इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । तस्य स्वामिनः श्रीरङ्गनाथाराधनफलतया तद्वंश एवावतीर्ण इतीक्ष्वाकुग्रहणम् । “वैष्णवो नः कुले जातस्स नः संतारयिष्यति” इत्युक्तवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । अत्र तु सर्वं गृहाराधनीकृतश्रीरङ्गनाथाः तस्मिन्नेव वंशे स एवावतीर्णः । वंशस्य महत्त्वं किं वक्तव्यमिति वंशपदाभिप्रायः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य स इति बहुव्रीहिः । वंशप्रभव इति वंशस्योत्पत्तिस्थानत्वकथनेन कौसल्यागर्भस्याप्राकृतभगवद्विग्रहप्रवेशनिर्गममात्रहेतुत्वेनोत्पत्तिस्थानत्वमिति कथितम् । तेन “सुग्रीवमाकृतिविभीषणपुण्यपादसंचारपूतभवनं प्रविवेश रामः” इतिवत्पवित्रितवंशप्रवेशो व्यञ्जितः । अथाश्रितवैलक्षण्यमाह राम इति । गुणैः रमयतीति रामः, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा रामः । एवमाश्रितस्य सकलवस्तुविलक्षणत्वं परमव्योमविग्रहवैलक्षण्यं चोक्तम् “स उ श्रेयान् भवति जायमानः” इति श्रुतेः । अवतारवैलक्षण्यं च रामं सत्यपराक्रममिति वक्ष्यति । नामेति प्रसिद्धौ । प्रसिद्धिश्च “तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाधियो मनसा देवयन्तः” इत्याद्युक्ता । देवयन्तः स्तुतिशीलाः । न केवलं वैदिकी प्रसिद्धिः, लौकिकी चास्तीत्याह—जनैः श्रुत इति । नियतात्मा असाधारणदिव्यमङ्गलविग्रहः । महावीर्यः—महत्त्वं दोषोपाध्यवधिसमातिशयरहितत्वम् । द्युतिमान् । अतिशायने मतुप् । “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥” इत्युक्तेः । एतेन नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखोज्ज्वल्यवत्त्वमुक्तम् । वक्ष्यति च “तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा” इति । धृतिमान् धृतिर्विधरणम् प्रशासनाधीनलोक इत्यर्थः । वशी गुणवशीकृतसर्वजनः हृषीकेशो वा । हृषीकेशः जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ **अथ सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बुद्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति श्रुतेः । नीतिमान् मर्यादावान् । श्रुतिरत्र “धाता यथापूर्वम-**

नामशब्दः प्रसिद्धौ । नियतात्मा शिक्षितमनाः । वशी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राशस्त्यं नाम—“शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥” इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । नीतिमान् अतिशये प्राशस्त्ये वा मतुप् । वाग्मी प्रशस्तवाक् । श्रीमान् सर्वातिशायिश्रीः

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

कल्पयत् । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति । शोभना वाग-स्यास्तीति वाग्मी । " वाचो ग्मिनिः " इति ग्मिनिप्रत्ययः । कुत्वे जश्त्वे च कृते गकारलाभात् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्वज्ञापनार्थेति न्यासकारः । सर्व-वेदप्रवर्त्तक इत्यर्थः । " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इति श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः । " श्रीः कान्तिसंपदो-र्लक्ष्म्याम् " इति बाणः । " सर्वमिदमभ्यात्तः " इति श्रुतिः । शत्रून् तद्विरो-धिनो निबर्हयति नाशयतीति शत्रुनिबर्हणः । "बर्ह हिंसायाम्" इत्यस्माद्धातोः कर्त्तरि ल्युट् । "एष भूतपतिरेष भूतपालः " इति श्रुतेः । अथ " य एषो-ऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद " इत्य-न्तरादित्यविद्योदितं सर्वाङ्गसुन्दरविग्रहं दर्शयति–विपुलांस इत्यादिना सार्द्ध-श्लोकद्वयेन । विपुलांसः उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वं च महापुरुषलक्षण-मिति सामुद्रिकोक्तम्–" कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणः स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदाः ॥ " इति । महाबाहुः वृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वं तु वक्ष्यति आजानुबाहुरिति । "आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तपीनौ महीश्वरः" इति सामुद्रिकलक्षणम् । कंबुग्रीवः शङ्खतुल्यकण्ठः । इन्दुमुखीति-वत् शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । " कम्बुग्रीवश्च नृपतिर्लम्ब-कर्णोऽतिभूषणः" इति लक्षणम् । "रेखात्रयान्विता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते" इति हलायुधः । महत्यौ हनू यस्यासौ महाहनुः । " स्त्रियाः पुंवत् " इत्या-दिना पुंवद्भावः । हनुः कपोलोपरिभागः । " अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः " इत्यमरः । " मांसलौ तु हनू यस्य भवतस्त्वीषदुन्नतौ । स नरो मृष्टमश्नाति यावदायुः सुखान्वितः ॥" इति लक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क इति । महद्विशालमुरो यस्यासौ महोरस्कः । " उरःप्रभृतिभ्यः कप् " इति

" ऋचः सामानि यजूꣳषि सा हि श्रीरमृता सताम् " इत्युक्तश्रौतश्रीरत्र विवक्षिता । विपुलांसः मांसलोन्नतभुजशिरस्कः । महाहनुः पृथुलकपोलोपरिभागवान् ॥ ९ ॥ महोरस्क

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

नृप । लक्षणं तु—" स्थिरं विशालं कठिनमुन्नतं मांसलं समम् । वक्षो यस्य महीपालस्तत्समो वा भवेन्नरः ॥" इति । मांसलत्वं तु वक्ष्यति—पीनवक्षा इति । महान् इष्वासो धनुर्यस्यासौ महेष्वासः । अनेन तदुचितसंहननविशेषो लक्ष्यते, अतो न प्रक्रमविरोधः । गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वय सन्धिगतास्थिनी यस्यासौ गूढजत्रुः । " स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी" इत्यमरः । " विषमैर्जत्रुभिर्निःस्वा अतिसूक्ष्मैश्च मानवाः । उन्नतैर्भोगिनो निम्नैर्निःस्वाः पीनैर्नराधिपाः ॥" इति लक्षणम् । अरीन् दमयति निवर्त्तयतीत्यरिन्दमः । " संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः " इति खच । असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देन पाप्मा विवक्षितः, अपहतपाप्मेत्यर्थः । अनेनायं विग्रहपरिग्रहो न कर्ममूलः, किन्त्वनुग्रहमूलः, " इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः " इति स्मृतेः । अतः न प्रक्रमभङ्गः । जानु ऊरुपर्व, तत्पर्यन्तं विलंबिबाहुराजानुबाहुः । सुष्ठु समं वृत्तं छत्राकारं शिरो यस्यासौ सुशिराः । " समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकच्छत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च जीवति ॥" इति लक्षणम् । सुललाटः । ललाटसौष्ठवं प्रोक्तम्—"अर्धचन्द्रनिभं तुङ्गं ललाटं यस्य स प्रभुः " इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुविक्रमः, शोभनत्वं च गजादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्वल्लभायाम्—" सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजा मुने । सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिनः सदा ॥" इति ॥ १० ॥ समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः । तथात्वं च तत्रैवोक्तम्—" षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः " इति । समानि अन्यूनाधिकपरि-

इति । महद्विशालमुरो यस्य स महोरस्कः, " उरः शिरो ललाटं च " इत्युपक्रम्य " विशालास्ते सुखप्रदाः " इत्युक्तेः । गूढजत्रुः-गूढे निमग्ने जत्रुणी वक्षोंऽसयोस्सन्धिगतौ अस्थिविशेषौ यस्य स तथोक्तः । अरीन् कामादीन् दमयतीत्यरिन्दमः । आजानुबाहुः जानुपर्यन्तदीर्घबाहुः । सुशिराः—" सुशिरस्त्वं वृत्तशिराः " इत्यादिसामुद्रिकशास्त्रोक्तलक्षणलक्षितशिरोविशिष्टत्वम् । सुललाटः—"ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्र्येकरेखिकाः" इत्युक्तचतूरेखासौभाग्यविशिष्टललाटत्वम् । सुविक्रमः सुष्ठु विक्रमः पादविन्यासो यस्य सः । विक्रमस्य सौष्ठवं नाम—गजसिंहादिगतिसदृशत्वम् ॥१०॥ सम इति । समः—" षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स प्रकाशते",

धर्म्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ।
प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ॥ १२ ॥

माणानि विभक्तानि अश्लिष्टानि अङ्गानि करचरणाद्यवयवा यस्य स सम विभक्ताङ्गः । तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः—" भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ॥" इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्य सः स्निग्धवर्णः । तत्रोक्तं वररुचिना "नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्या च पादस्नेहेन वाहनम् " इति । प्रतापवान् तेजस्वी, समुदायशोभासम्पन्न इत्यर्थः । पीनवक्षा मांसलवक्षाः । विशाले पद्मपत्रायते आक्षिणी यस्य सः विशालाक्षः । " बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् " इति षच् । अत्र सामुद्रिकम्—" रक्तान्तैः पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभागिनः " इति । लक्ष्मीवान् अवयवशोभायुक्तः । शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्षणसंपन्नः ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलविग्रहशालित्वमुक्त्वा आश्रितरक्षणोपयोगि गुणानाह—धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य च रक्षितेत्यन्तेन । धर्मं शरणागत रक्षणरूपं जानातीति धर्म्मज्ञः । वक्ष्यति—" मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ " इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स सत्यसन्धः । "प्रतिज्ञाने वधौ सन्धा" इति वैजयन्ती । " अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् । नहि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः॥" इति। प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी आश्रितरक्षणैककीर्त्तिः । "तस्य नाम महद्यशः " इति श्रुतेः । ज्ञान

इत्युक्तरीत्या अन्यूनातिरिक्तविग्रहपरिमाणः । समविभक्ताङ्गः—समानि अन्यूनातिरिक्तानि विभक्तानि पृथक्कृतानि अङ्गानि अवयवा यस्य स तथोक्तः, अनेनोभयपार्श्वस्थकक्षश्रोत्रबाह्वादीनामङ्गानामुपाङ्गानां च समत्वमुक्तं भवति। स्निग्धवर्णः—निर्गिलेन्द्रनीलवर्ण इत्यर्थः । प्रतापवान् श्रवणमात्रेण शत्रुहृदयविदारकत्वेन प्रशस्तपौरुषः। लक्ष्मीवान्—अत्र लक्ष्मीशब्देन सर्वोत्तमावयवसौभाग्यमुच्यते । शुभलक्षणः—शुभानि मङ्गलायतनानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि यस्य स तथोक्तः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञ इति । सत्यसन्धः—सत्या यथार्था सन्धा प्रतिज्ञा । यस्य सः । ज्ञानसंपन्नः—सर्वविषयज्ञानसंपन्न इत्यर्थः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यविनीतः । प्रजा

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ।
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥

संपन्नः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्युक्तरीत्या स्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषय ज्ञानशीलः । शुचिः पावनः परिशुद्धो वा, ऋजुरिति यावत् । वश्यः वशंगतः । "वशं गतः" इति निपातनात्यत् । आश्रितपरतन्त्र इत्यर्थः । समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता, तद्वान् । प्रजापतिसमः "मध्ये विरिञ्चिगिरिशं प्रथमावतारः" इत्युक्तरीत्या जगद्रक्षणाय प्रजापतितुल्यतयावतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अविनाभूतः । धाता पोषकः । "डुधाञ् धारण पोषणयोः" इति धातोस्तृच् । रिपून् शत्रून् निषूदयति निरस्यतीति रिपु निषूदनः । "सूददीपदीक्षश्च" इति प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच्, नन्द्यादिपाठाद्वा ल्युः । सुषामादित्वात् षत्वम् । आश्रित विरोधिनिरसनशील इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथावतारैकान्तान् गुणानाह—रक्षि तेति । लोके सार्वभौमः स्वकीयजनरक्षण एव यतते, अयं तु न तथा, किंतु सर्वस्य प्राणिजातस्य रक्षिता । ताच्छील्ये तृच् । शेषे षष्ठी । ननु यदि सर्वेषां रक्षिता तर्हि दुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्यत्राह—धर्मस्य परिरक्षितेति । आचरणप्रचारणाभ्यां सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्त्तिनोऽपि चिकित्सकन्यायेन अनघ (अलङ्घ) यितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य शरणा गतरक्षणरूपस्य धर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य रक्षिता । यद्वा, धर्मस्य तत्त द्वर्णाश्रमधर्मस्य नित्यं समन्ततो रक्षिता । लोके सर्वधर्मप्रवर्त्तकोऽपि "धर्मोप देशसमये जनाः सर्वेऽपि पण्डिताः । तदनुष्ठानसमये मुनयोऽपि न पण्डिताः ॥" इति न्यायेन स्वधर्मानुष्ठाने स्खलति, न तथायमित्याह—स्वस्य धर्मस्य रक्षिता, स्वासाधारणस्य क्षत्रियधर्मस्य रक्षितेत्यर्थः । लोके सर्वरक्षकोऽपि कश्चित्स्वजनरक्षणं कर्त्तुं न प्रगल्भते । "दास्यमैश्वर्यभावेन ज्ञातीनां च

पतिरिति । श्रीमान् अखण्डितैश्वर्यसंपन्नः । धाता सकलजगद्धारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनानां ये रिपवः तेषां नाशकः ॥ १२ ॥ रक्षिता जीवलो कस्य प्रजानामरिष्टनिरसनपूर्वकेष्टप्रापणस्य कर्तेत्यर्थः । धर्मस्य परिरक्षिता धर्मस्य परिरक्षणं नाम—तत्तद्धर्मेषु वर्णाश्रमाणां नियोजनम् । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य, अत्र धर्मशब्दः यजनाध्ययनदानपरः तत्परिपालयिता । स्वजनस्य रक्षिता स्वजनस्य

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ १४ ॥

करोम्यहम् । अधिभोक्ता च भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥" इति भगवता-प्युक्तः । तदपि कर्तुमीहत इत्याह स्वजनस्य च रक्षितेति । स्वजनस्य च, स्वजनस्यापीत्यर्थः । अनेन स्वजनरक्षणस्य दुर्घटत्वं सूचितम् । यद्वा चस्त्वर्थः । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेण रक्षिता । विशेषस्तु तदपराध सहिष्णुत्वम् । वक्ष्यति—"मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥" इति । यद्वा, लोके कश्चित्सर्वान् रक्षन् स्वजनं पीडयति, असौ तु स्वजनस्यापि रक्षितेत्यर्थः । अथवा स्वावतार प्रयोजनमाह रक्षितेति । गीतं हि—"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥" इति । स्वजनस्य स्वशेष भूतस्येति सर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसम्बन्धद्योतनार्थम् । रक्षिता इष्टप्रापकः, अनेन साधुपरित्राणमुक्तम् । चशब्दोऽन्वाचये । रक्षिता च अनिष्टनिव र्तकः । अनेनानुषाङ्गिकदुष्कृद्विनाश उक्तः । धर्मस्य सामान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्र मोचितधर्माणामनुष्ठाता । यद्वा, स्वस्य धर्मः परत्वम्, तस्य रक्षिता । हरधनु र्भङ्गपरशुरामजयादिना हि परत्वं स्थापितम् । यद्वा, धर्मो धनुः—"स्वाम्य स्वभावसुकृतेष्वस्त्री धर्मं तु कार्मुके ।" इति बाणः । सदा धनुर्द्धरः । स्वज नस्य च रक्षिता स्वभूतो जनः स्वजनः ज्ञानी "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति गीतत्वात्, तस्य रक्षिता; आत्मन इव सर्वयोगक्षेमावह इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथास्याष्टादशविद्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदन्त्यनेन धर्मादिकमिति वेदः । करणे घञ् । स चतुर्विधः । ऋग्यजुःसामाथर्वणभेदात् । वेदस्य किञ्चि त्कराणि वेदाङ्गानि तानि च षट् । तथोक्तम्—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दसां विचितिश्चेति षडङ्गानि प्रचक्षते ॥" इति ।

आश्रितबान्धवादेः जीवलोकस्य रक्षितेत्यनेनैवाश्रितादिजनरक्षणे सिद्धेऽपि पुनस्तद्र-क्षणकथनं विशेषतो रक्षणद्योतनार्थम् ॥ १३ ॥ वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः—वेदानां चतुर्णां तदङ्गानां शिक्षादीनां पाठतोऽर्थतश्च तत्त्वमबाधितं स्वरूपं जानातीति तथा । धनुर्वेदे च निष्ठितः अस्त्रशस्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः निष्णातः । सर्वं

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ।
सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥

तत्र शिक्षानाम-अकारादीनां वेदवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नस्वरादिबोधिका, यागक्रियाक्रमोपदेशः कल्पः, साधुशब्दव्याख्यानं व्याकरणम् "वर्णागमो वर्णलोपो वर्णविपर्ययः" इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम्, कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकं शास्त्रं ज्योतिषम्, छन्दसां पद्यानां शास्त्रं छन्दोविचितिः । वेदाश्च वेदाङ्गानि च वेदवेदाङ्गानि तेषां तत्त्वं तत्त्वार्थः तं जानातीति तथोक्तः । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः । धनुर्वेदो नाम-धनुर्हस्तमुष्टिस्थितिविशेषाकर्षणविमोक्षणादिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादको ग्रन्थः । चकार इतरोपवेदसमुच्चयार्थः । क्षत्रियो धनुर्वेदप्रधान इति तस्य निर्देशः । ते चोप वेदाश्चत्वारः । तथाहि-"आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्व एव च । अर्थशास्त्रमिति प्रोक्तमुपवेदचतुष्टयम् ॥" इति । आयुर्वेदो वाहटं वैदिकधर्मानुष्ठानविरोधिरोगनिवर्त्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववेदो भरतशास्त्रं सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्रं चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानपूपयोग्यर्थसाधनम्, तेषु निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानि उपाङ्गानि गोबलीवर्दन्यायात् । "धर्मशास्त्रं पुराणं च मीमांसान्वीक्षिकी तथा । चत्वार्येतान्युपाङ्गानि शास्त्रज्ञाः संप्रचक्षते ॥" इति । तत्र धर्मशास्त्रं पूर्वकाण्डोपबृंहणम्, पुराणं वेदान्तोपबृंहणम्, न्यायमीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्त्वम् अर्थयाथात्म्यम्, निगूढाशयमित्यर्थः । तत् जानातीति तथा । अष्टादशविद्यास्थानतत्त्वज्ञ इत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषये विस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्याश्रुतस्य वा झटिति स्फुरणं प्रतिभानम्, तद्वान् ॥१४॥ अथ सर्वदा सदुपास्यत्वमाह-सर्वेति । सर्वे लोकाः प्रिया यस्य सः सर्वलोकप्रियः, सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलोकप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात् सद्भिरभिगन्तव्य इत्यर्थः । साधुः तत्कार्यसाधकः । उण

शास्त्रार्थतत्त्वज्ञः-सांख्ययोगतर्कवैशेषिकपूर्वोत्तरमीमांसाव्याकरणानि स्मृतयश्च सर्वशास्त्राणि, सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः । पाठस्यानतिप्रयोजनत्वादर्थोविशेषणम् । स्मृतिमान् पूर्वानुभूतार्थाविस्मरणशीलः । प्रतिभानवान्-"प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः" इत्युक्तप्रतिभा प्रतिभानं, तद्वान् ॥ १४ ॥ सर्वलोकप्रियः सर्व

रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः सदाभिगमनोचित इत्यर्थः । " साधुस्त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुषावपि " इति वैजयन्ती । अदीनात्मा अकार्पण्यात्मा । अतिगम्भीरप्रकृतिरिति यावत् । विचक्षण इति विचक्षणः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । " अस्युस्यनेचक्षिङः ख्याञ् नेति वाच्यम् " इति ख्याञादेशाभावः । निपुण इत्यर्थः । अतएव सर्वदा सद्भिरभिगम्यमानत्वमाह सर्वदेति । सर्वदा अस्त्राभ्यासकालेऽपि सद्भिः सत्पुरुषैः अभिगतः परिगतः, परिवारित इत्यर्थः । कथमिव ? समुद्रः सिन्धुभिरिव नदीभिरिव । " स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे । " इति वैजयन्ती । सर्वदाभिगतः सद्भिः सुरलोकेऽपि श्रम विश्रान्त एकान्ते छायामवगाहमाने रामे सन्तः सर्वे तत्तदर्थविशेषश्रवणाय परिवृत्त्य स्थिता इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति–" ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च सज्जनैः । कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ " इति । अस्त्रयोग्योऽस्त्राभ्यासः । समुद्र इव सिन्धुभिः एवं सदाभिगमनं न रामस्याज्ञातज्ञापनाय, तस्य स्वत एव पूर्णत्वात् । किन्तु स्वेषामेवापूर्वार्थविशेषलाभाय गत्यन्तराभावादिति भावः । सिन्धवो हि स्वसत्तालाभायैव समुद्रमभियान्ति न तु तस्यातिशयापादनाय ॥ १६ ॥ ति० — सर्वदेति । सद्भिः रामसम्बन्धात्स्वस्य सत्त्वार्कवसिष्ठादिभिः सर्वदा सिन्धुभिरभिगतस्समुद्र इव महानदीत्वसिद्ध्यै सिन्धवो यथा समुद्रं परिगताः । एवं स्वसज्जनत्वसिद्ध्यै सन्तः रामगोष्ठीं प्रविशन्तीति सिन्धुभिस्समुद्र इवेति । एकगोष्ठीनिष्ठेषु सत्सु नक्षत्रमध्यगतस्य चन्द्रस्येव रामस्य सर्वापेक्षया निरतिशयतेजिष्ठत्वं गम्यते । सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिः यथा समुद्रः अक्षोभ्यः एवं जाबालिप्रभृतिभिः क्षोभितोऽपि अक्षोभ्य इति व्यञ्जितम् । सर्वदेति कालविशेषे एकदा सिन्धुभिः परिगतस्समुद्रः, अयं तु सर्वदेति वैलक्षण्यम् । सर्वदाभिगत इति प्रयोजनवशेन सतामभिगमने तस्सह जल्पवितण्डादिकरणं ते चासत्यतया नाभिगच्छन्ति लोके, रामस्तु तथा न करोतीति ध्वन्यते । वक्ष्यति च–" न विगृह्यकथारुचिः " इति । रत्नाकरमिव

लोकानां प्रियः, सर्वे लोकाः प्रिया यस्येति वा । साधुः अपकारिष्वपि उपकारशीलः । अदीनात्मा अतिव्यसनपरम्परायामपि अक्षुभितान्तःकरणः । विचक्षणः तत्तत्काल कर्तव्यचतुरः । सर्वदेति । नदीभिः समुद्र इव सद्भिः महात्मभिः सर्वदाभिगतः सेवितः । सर्वदेत्यनेन नदीनां समुद्रसेवायामिव भक्तानां भगवत्सेवायां कालनियमो नास्तीत्युक्तं भवति । अभिगत इत्यनेन परमप्राप्यत्वमुक्तम् । समुद्र इव सिन्धुभिरित्यनेन सतां प्राप्यान्तरराहित्यं द्योत्यते । प्राप्तानां च सतां तेन ऐक्यं च प्रतीयते ॥ १५ ॥

आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः ।
स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः ॥ १६ ॥
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ।
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥

सताभिरूपूनां तदभिगमनहेतव एव कतिपयगुणसमभ्युच्चयः । एवं गुणाकरत्वसम्बन्धादेव सतां कोऽप्यस्य गुणाः प्रकाश्यन्त इत्यभिगमनहेतुत्वं व्यज्यते । लोके राजकुमाराः कदाचिद्विनोदार्थं प्रकान्तसौहार्दाः शृङ्गाराद्यास्यरसादिभिः परिगता भवन्ति. अयं तु न तथेति तत्पदव्यङ्ग्यम् । सिन्धुभिस्समुद्र इवेति सतां प्राप्यान्तरराहित्यं श्रीरामस्य सौलभ्यं च व्यज्यते ॥१५॥

एवमभिगमनहेतुभूतं सौलभ्यादिकं विशदयति--आर्य इति । आङ्पूर्वात् 'ऋ गतौ' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अभिगन्तुमर्ह इत्यर्थः । किं सतामेव ? नेत्याह--सर्वसमः, जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यं विना सर्वेषा माश्रयणीयत्वे तुल्यः । अस्य कादाचित्कत्वं वारयत्येवकारः । चकार उक्तसमुच्चयार्थः। किञ्चिदुपदेशाभावेऽपि सौन्दर्यादभिगन्तव्यत्वमाह सदैकप्रिय दर्शन इति । सदानुभवेऽपि नवनवतया भासमान इत्यर्थः। अथ " इषुक्षया न्निवर्त्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥" इति भगवद्गुणानां वर्षायुतेनापि वर्णयितुमशक्यत्वेन सङ्ग्रहेण वदन्नुत्तरमुपसं हरति--स चेति । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । " वृद्धेत्कोसलाजादा ञ्यङ् " इति ञ्यङ्प्रत्ययः । " यङश्चाप् " इतिचाप् । तस्या आनन्दं वर्द्धयतीति कौसल्यानन्दवर्द्धनः । चशब्द एवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनाव तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तोदितसकलगुणसम्पन्नः परमात्मा, न तु ब्रह्मादिष्वन्यतम इत्यर्थः । दशरथनन्दन इत्यनुक्तिः पुत्रलाभफलस्य कौसल्ययैव लाभात् । अतएव वक्ष्यति--"कौसल्या लोकभर्त्तारं सुषुवे यं मनस्विनी" इति॥ १६ ॥ अथास्य निस्समाभ्यधिकत्वं वक्तुं लोके प्रकृष्टवस्तूनां तदेकैकगुणसाम्यमाह--

आर्यः पूज्यः । सर्वसमः सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः । सदैव (क:) प्रियदर्शनः सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेऽपि अननुभूतपूर्ववत् विस्मयनीयप्रियदर्शनः । स इति । सर्वगुणोपेतः उक्तानुक्तसकलगुणसम्पन्नः । कौसल्याया आनन्दं वर्धयतीति तथा ॥ १६ ॥ स च सर्वगुणोपेत इति संक्षेपेणोक्तानन्तगुणेषु कतिपयगुणानाह--समुद्र

कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १८ ॥

समुद्र इवेत्यादिश्लोकद्वयेन । गाम्भीर्यं नाम—स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वम् । यथा समुद्रः स्वान्तर्गतं रत्नादिकमप्रकाशयन्नेव वर्तते तथायमपि स्वीयं परत्वमप्रकटयन्नेवास्त इत्यर्थः । वक्ष्यति—"आत्मानं मानुषं मन्ये" इति । धैर्यं नाम—शोकहेतुसद्भावेऽपि निःशोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । "गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः । अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥" इति ह्युक्तम् । अत्र वस्तुतः समुद्रादेरुपमानत्वाभावेऽपि प्रतिपत्तॄणामुपमानत्वं सम्भवतीत्येवमुक्तम् । यथा "इषुवद्गच्छति सविता" इत्यत्र । विष्णुनेति । वीर्यं विषये विष्णुना सदृशः । विष्णोरंशत्वेन रामस्य विष्णुसादृश्यं सुवचमेव । "स उ श्रेयान् भवति जायमानः" इत्युक्तत्वेन तदंशस्यापि तत्सदृशत्वं युक्तमेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोकनिवृत्तिपूर्वकमाह्लादकरः ॥ १७ ॥ क्रोधे कालाग्निसदृशः, कालाग्निक्रोधसमक्रोध इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेव स्वयं सहते । स्वाश्रितविषयापराधकरणे तु ज्वलज्ज्वलन इव शीतलतरेऽपि हृदये कोपमावहतीत्यर्थः । जले हि कालाग्निर्ज्वलति । क्षमया क्षमारूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षमः, स्वस्मिन्नपकारकरणे अचेतनवद्वर्तत इत्यर्थः । "न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ।" इति वक्ष्यति । त्यागे त्यागविषये धनदेन कुबेरेण समः, तद्वद्दातेत्यर्थः । कुबेरस्य त्यागित्वं "त्यागे च धनदो यथा" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनशतसिद्धम् । न च तस्य लुब्धत्वं कुतश्चित्सिद्धम् । "त्यागे सत्यपि धनदवदाढ्यः" इति व्याख्यानं तु प्रक्रमविरुद्धम्, न ह्याढ्यत्वं कश्चिद्गुणः । तथा सति लुब्धत्व

इत्यादिश्लोकद्वयेन । गाम्भीर्ये अगाधाशयत्वे समुद्रतुल्यः । धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वम् । विष्णुनेति । यद्यप्ययमेव रामो विष्णुः मानुषोपाधिभेदाद्विष्णुनेति सादृश्यम् । यद्वा विष्णुना स्वेनैव वीर्ये सदृशः, उपमानान्तरराहित्यमनेनोक्तम् । सोमवत् प्रियदर्शनः—चन्द्रवत्सर्वानन्दकरः ॥ १७ ॥ कालाग्नीति । अनेन युद्धादन्यानिवार्यकोपत्वमुक्तम् । क्षमया पृथिवीसमः, अनेन सर्वापराधसहिष्णुत्वमुक्तम् । धनदेनेति । त्यागे सत्यपि

विषमपदविवृतिः—धनं ददतीति धनदाः धनदातारः, तेषाम् इनाः अधिपतयः चिन्तामणिकल्पवृक्षप्रभृतयः, तैः समः ॥ १८ ॥

तमेवंगुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ १९ ॥

नमेवास्य सिद्धं स्यात् । सत्ये सत्यवचने अपरः उत्कृष्टवस्त्वन्तररहितः धर्मः धर्मदेवतेव स्थितः, धर्मदेवतेव निरपायसत्यवचन इत्यर्थः । सत्ये अपरो धर्म इव स्थित इति व्याख्याने प्रकृतौपम्यं विरोधः, तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् । क्वचिदुपमा क्वचिदुल्लेखः क्वचिदुत्प्रेक्षेति विजातीयसङ्कर इत्यप्याहुः ॥ १८ ॥ एवं वेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वान्तर्यामित्वप्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म किं रामत्वेनावतीर्णो विष्णुः, उत ब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना वेदोपबृंहणाय पृष्टे वेदान्तोदितगुणानां तदन्येष्वसम्भवात् तस्यैव सम्भवाच्च स एव वेदान्तोदितं परं तत्त्वमित्युपदिष्टम् । तत्र तत्र जगत्कारणप्रकरणेषु प्रयुक्ताः स्वयम्भूशिवादिशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्या वा परमात्मपरा इत्यप्यर्थसिद्धम् । एवं वेदान्तसारार्थः सन्दर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिव फलस्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयम्, तदुभयं किमिति न पृष्टं नोपदिष्टं च । मैवम्; परिपप्रच्छेत्यत्र परिणा तदुभयस्वरूपमपि पृष्टमेव । उत्तरे च " प्रजानां च हिते रतः " इत्यादिनोपायत्वं " सदैकप्रियदर्शनः " इत्यादिनोपेयत्वं च तस्यैवेत्युक्तम् । ननु सिद्धस्यैव तस्योपायत्वे सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति चेन्न; य उपायोपेयाधिकारी तस्यैव फलं दिशति नानधिकारिण इति व्यवस्थापनात् । अधिकारश्च तत्प्राप्त्यपेक्षासाधनान्तरपरित्यागश्चेत्युत्तरग्रन्थे सुव्यक्तम् । ननु वेदोपबृंहणमिदं रामायणमित्युक्तम् । धर्मोऽपि वेदार्थः । स कथं नोपबृंहितः, किञ्च इयता ग्रन्थेन वेदान्तार्थ उपबृंहितः, किमतः परेण ग्रन्थेन ? उच्यते— उक्तानुक्तांश्च कल्याणगुणांस्तच्चारित्रनिदर्शनमुखेन प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थः पूर्वभागोपबृंहणं च रामायणपुरुषाचारमुखेन हि सामान्यधर्मो विशेषधर्मश्चोपबृंहितः । ननु तथापि कथं बालकाण्डकथा नोपदर्शिता ? मैवम्; तत्र

धनदेन समः । अनेन अक्षीणकोशत्वं महोदारत्वञ्चोक्तम् । सत्ये धर्म इवापरः-सत्ये सत्यवचने अपरो द्वितीयो धर्म इव धर्माख्या देवतेव ॥ १८ ॥ एवं रामभद्रे सर्वगुणानभिधाय तस्मिन् तद्गुणान् प्रकटयितुं तच्चरितं वक्तुमारभते—तमेवमित्यादिना । इत आरभ्य अयोध्याकाण्डग्रन्थसंग्रहः क्रियते। अतःप्राक्तनश्लोकैर्बालकाण्डार्थः

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ।
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥

प्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात्, न च साप्यत्यन्तमप्रदर्शिता । "इक्ष्वाकुवंशप्रभवः" इत्यवतरणम् । "महावीर्यः" इति ताटकाताटकेयादिवधः । "धनुर्वेदे च निष्ठितः" इति कौशिकाधिगतनिखिलदिव्यास्त्रवत्त्वम् । "श्रीमान्" इति वैदेहीलाभश्चेति बालकाण्डकथासूचनात् । अथायोध्याकाण्डकथां प्रस्तौति तमेवमित्यादिना । आदौ श्लोकद्वयमेकान्वयम् । दशसु दिक्षु रथो यस्य स दशरथः । अप्रतिहतरथत्वेन रामाय राज्यं दत्तम्, भीतिदत्तत्वाभावेन पुनर्नादातव्यत्वमुक्तम् । महीपतिः अस्वामिदत्तत्वाभाव उच्यते । एवं दातृदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा सम्प्रदानगुणेनाप्याह तमित्यादिना । तं प्रसिद्धम् । एवंगुणसम्पन्नं पूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धम्, अनेन स्वामिभूतमिति यावत् । सत्यपराक्रममगोघपराक्रमम्, सर्वरक्षणशक्तमिति यावत् । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापि राज्यार्हम् । श्रेष्ठगुणैर्युक्तम् नीतिशास्त्रोक्तषाड्गुण्ययुक्तम्, सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दकोक्ताः । प्रियं प्रीतिविषयम् । अनेन तात्कालिकप्रीतिदानव्यावृत्तिः । सुतं जन्मनैव राज्यार्हम् ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तम्, अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तम् । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायां काम्यच्प्रत्ययः । "अ प्रत्ययात्" इत्यप्रत्ययः । "अजाद्यतष्टाप्" । प्रीत्या स्वप्रीत्या च । चकारोऽर्थसिद्धः । "गामश्वं पुरुषं जगत्" इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकं कृतत्वादप्रत्याख्येयत्वमुच्यते । "प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारणगुह्येषु जन्मामात्यादिमातृषु" इत्युभयत्र वैजयन्ती । युवा चासौ राजा च युवराजः तस्य भावः कर्म वा यौवराज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।

सूचितः । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्यः शस्त्रनिबर्हण इति च अस्त्रसम्पत्तिताटकावधादिस्सूचितः । लक्ष्मीवानिति सीतापरिणयसंक्षेपः । सत्यपराक्रममित्यनुवादेन भार्गवलोकप्रतिबन्धादिव्यापारस्संक्षिप्तो वेदितव्यः ॥ एवंगुणसंपन्नम्–प्रशस्तासाधारणकल्याणगुणसंपन्नम् । श्रेष्ठगुणैः–अभिषेकार्हवरिष्ठगुणैश्च युक्तम् सत्यपराक्रमम्–अमोघपराक्रमम् ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां प्राणिनां हितैरिहामुत्र श्रेयस्करैः कर्मभिर्युक्तम्, ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां

तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी ।
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

तेन पितरि राज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रो युवराजः, तस्य भावेनेत्यर्थः । संयोक्तुं घटयितुमिच्छन्, तत्संभारान् समभरदित्यर्थः ॥ २० ॥ एवं पुनरादानार्थमग्रे रामाय राज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभावि कैकेय्या याचनमाह—तस्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । अथ रामाय राज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्याभिषेकः कर्मविशेषः तस्य संभारानुपकरणानि । "औदुम्बर्यासन्दी तस्य प्रादेशमात्राः पादाः स्युः" इत्यादीनि "दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्या आपः" इत्यन्तानि ब्राह्मणोक्तानि दृष्ट्वा मन्थरामुखेन दर्शन इव ज्ञात्वा । भार्या भर्तुर्योग्या, न तु स्वातन्त्र्यार्हा । पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तेन दशरथेन दत्तवरा शम्बरासुरविजयकाले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहेतुत्वेनेदमुक्तम् । (तच्छब्दस्य दशरथपरामर्शितया शम्बरासुरसमरं सूचितम् । दशसु दिक्षु अप्रतिरुद्धरथो हि सः ।) दीव्यतीति देवी । पचाद्यच् । देवडिति टित्त्वेन पाठात् ङीप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमूलोक्तिः । कैकयी—केकयानां राजा केकयः । "क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्" इत्यञ् । "जनपदे लुप्" । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकयी । "जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्" इत्यपत्यार्थेऽञ् । "टिड्ढाणञ्--" इत्यादिना ङीप् । नन्वञ्प्रत्यये "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" इतीयादेशः किं न स्यात्? उच्यते—"जराया जरसन्यतरस्याम्" इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्य वैकल्पिकत्वात् । न चेयादेशाभाव आर्ष इति वाच्यम् । कैकेयीकैकयीति शब्दभेदप्रकाशिकायामुक्तेः । "प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्" इति भट्टिप्रयोगात् । कैकयीति पाठे तु—केकयान्

मिश्रं कर्तुमिच्छया, पितरि राज्यं कुर्वत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रो युवराजः, तस्य भावो यौवराज्यं तेन । संयोक्तुं संयोजयितुम् महीपतिः दशरथः ऐच्छदिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥ तस्य-रामस्य अभिषेकसंभारान्-संभ्रियन्त इति संभाराः अभिषेकार्थं संभृतान् दध्यादिमङ्गलद्रव्यविशेषान्, दृष्ट्वा मन्थरावचनाज्ज्ञात्वा, पूर्वं पुरा दत्तौ वरौ यस्यै । इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथयुद्धकाले दशरथे परमयुक्तामासुरीं

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥

जन्मभूमित्वेनाचष्ट इति कैकयी । "तदाचष्टे" इति णिजन्तात्तदाणादेव स्त्रियामिकारप्रत्यये टिलोपे णिलोपे च कृते "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीपि त्याहुः । "पुंयोगादाख्यायाम्" इति वा ङीष् । तत्र योगशब्देनाभिज्ञापकस्य जनकभावोऽपि गृह्यते । केकयशब्दो मूलप्रकृतिरेवोपचारात् क्षयपत्य वचनः । शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीनिति न्यासकारः । कैकयी । एनं दशरथम् । "द्वितीया टौस्स्वेनः" इत्यन्वादेशे एनादेशः । रामस्य विवासनं भरतस्याभिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिर्द्विकर्मकः ॥ २१ ॥ स इति । राजा सदर ञ्जकः "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति प्रयोगात् । औणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्यपि "रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम्" इति वचनादत्र नलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्साहचर्यादौणादिकस्य तत्र ग्रहणम् । स पूर्वं रामाय दत्तराज्यः मन्त्रिप्रमुखै राळोचनपूर्वकं प्रतिज्ञातरामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाश इव धर्म पाशः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति समासः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । तेन संयतो बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः प्रियं सुतं विवास यामास, "रामो विग्रहवान् धर्मः" इत्युक्तरीत्या प्रथमसर्ङ्गाकृतं परमधर्म परित्यज्यानन्तरं प्रवृत्तं स्त्रीविषयं क्षुद्रधर्ममवलम्बितवानित्यर्थः । एतेन "साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम् ॥" "आक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिम्" "कामाद्गोप्यो भयात्कंसः" इत्येवं यथाकथञ्चित् भगवन्नामवतां मुक्तिसिद्धौ सर्वदा रामपरायणस्य दशरथस्य कथं न मुक्तिरिति शङ्का दूरोत्सारिता । सिद्ध साधनत्यागात् काशकुशावलम्बनात् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्च मुक्तिप्रसङ्गाभावात् ;

मार्यां धवलाङ्गाख्यमुनिदत्तविद्यया चारयन्त्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तं वरद्वय मिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । यद्वा-पूर्वं दत्तवरा देवासुरयुद्धे दशरथस्य सारथ्य माचरन्त्या कैकेय्या संतुष्टाद्दशरथाद्वरद्वयं लब्धमिति "तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया । तुष्टेन तेन दत्तौ तु द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥" इति मन्थरावचनादव गम्यते । वरमिति जातावेकवचनम् । वरद्वयस्वरूपमाह-विवासनमिति ॥ २१ ॥ स इति । सः दशरथः सत्यवचनाद्धेतोः धर्ममयेन पाशेन संयतः बद्धः सन् प्रियं सुत

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥
तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।
स्नेहाद्विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥
भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

तथा च मुमुक्षुणा दशरथवन्न वर्तितव्यमित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ पितृवचनपरिपालनमवश्यं कर्त्तव्यम्, एतद्रामाचारमुखेन दर्शयति—स जगामेति । स रामः वीरोऽपि राज्यपरिपालनसमर्थोऽपि कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात्, वचनमेव निर्देशः आज्ञा । "आज्ञायामपि निर्देशः" इति बाणः । तस्माद्धेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमक्षं कृतां प्रतिज्ञामनुपालयंश्च । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । वक्ष्यति—"तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥" इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितृवचनपालनार्थं चेत्यर्थः । वनं दण्डकावनमुद्दिश्य जगाम ॥ २२ ॥ इक्ष्वाकुवंशेत्यादिना समस्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तम् । तमेवमित्यादिना अभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात् सौलभ्यमुक्तम् । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समाश्रयणमाह—तं व्रजन्तमिति । यद्वा अथ सिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत् कैङ्कर्यपरैर्भवितव्यमिति व्यञ्जयन्नाह तं व्रजन्तमिति, सार्द्धश्लोक एकान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामे प्रीतिमान् । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । भ्राता "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इति मूर्तिभूतः । विनयसम्पन्नः कैङ्कर्यहेतुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानम् रामकैङ्कर्यरूपा

मपि विवासयामास ॥ २२ ॥ स इति । स रामः वीरः जितेन्द्रियः, अनेकैरपराजुखतया योद्धा वा । कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिनिमित्तम् पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात्, प्रतिज्ञामनुपालयन् "तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥" इत्येवं कैकेय्याः सन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् वनं जगाम ॥ २३ ॥ तमिति । प्रियः रामे सहजप्रीतिमान् भ्रातुः रामस्य दयितः इष्टः विनयसंपन्नः लक्ष्मणो भ्राता सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावम् अनुदर्शयन् स्नेहात् भक्त्यैवानुजगाम, न पित्रादिनिर्देशात् ॥ २४ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ।
जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥

चारा वा । " विनयो धर्मविद्यादिशिक्षाचारप्रशान्तिषु " इति वैजयन्ती । सुमित्रायाः आनन्दं वर्द्धयतीति सुमित्रानन्दवर्द्धनः । " सृष्टस्त्वं वनवासाय " " रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥" इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः रामस्यप्रियतमः । " यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः " इत्युक्तरीत्या प्रियतमत्वेन वरणीय इत्यर्थः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीसम्पन्नो भविष्यतीति ज्ञात्वा लक्ष्मण इति वसिष्ठेन कृतनामधेयः । "स तु नागवरः श्रीमान्" " अन्तरिक्षगतः श्रीमान्" इत्युक्तः । कैङ्कर्यलक्ष्मीवत्त्वं " लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नः " इति वक्ष्यति । " लक्ष्म्या अत्र " इति पामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयो नप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । " लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीमान्" इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रम् । भावे अण् अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । रामं विना क्षणमपि जीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्यति—" न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ " इति । रामस्य लक्ष्मणविरहासहत्वं सुभ्रातृत्वम् । तच्च वक्ष्यति—" न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना॥" इति । तदनुदर्शयन् सन् । यद्वा एवं सुभ्रातृभिर्वर्त्तितव्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । व्रजन्तम् एकान्ते स्वाभिमतसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं भ्रातरम् । उपलक्षणमिदम् " माता पिता च भ्राता च निवासः शरणं सुहृत् । गतिर्नारायणः " इत्युक्तसकलविधबन्धुः । वक्ष्यति—" अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ " इति । स्नेहात् " बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः " इत्युक्तरामभक्तेरेव हेतोरनुजगाम । " येन येन धाता गच्छति तेन तेन सह गच्छति" इतिवदपूर्वोऽयं कश्चिद्वृत्तिविशेष इति ऋषिर्विस्मयते हेति । "ह विस्मये विषादे च" इति बाणः । आशालेशमात्रेण स्वस्मिन्नवाधिकप्रेमाणं भगवन्तं कुत्रचित् एकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूपविशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरन्नधिकार्यत्र विनिर्दिश्यते ॥ २४ ॥ अथ सीतायाः साधन

रामस्य दयिता इष्टा भार्या निरतिशयप्रेमास्पदा नित्यं हिता हितकारिणी च जनकस्य

सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ।
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥

दशायां पुरुषकारतया फलदशायां प्राप्यतया चान्वयात्तया नित्ययोगं दर्शयति–रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्याभिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यं भार्या हृदि सन्ततं धार्या । बिभर्त्तेः " ऋहलोर्ण्यत् " इति ण्यत् । प्राणसमा उक्तार्थद्वये हेतुरयम् । हिता चेतनहितपरा । " मित्रमौपयिकं कर्तुम् " इत्यादि वक्ष्यति । रामहितपरा वा । वक्ष्यति–" स्मारये त्वां न शिक्षये " इति । जनकस्य कुले जाता, आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव निर्मिता अमृतमथनानन्तरमसुरमोहनार्थं निर्मिता विष्णुमायेव स्थिता । " मायया मोहयित्वा तान् विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः " इत्युक्तः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः देवमाया विष्णोराश्चर्यशक्तिरिव स्थिता, अनेन सौन्दर्यस्य परा काष्ठोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा । देवमाया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे–" ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् " इति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे एवकारार्थे वा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्ना सामुद्रिकोक्तैः सर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैः सम्पन्ना । नारीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेण सर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषोत्तमरामानुरूपनायुत्तमेत्यर्थः । वधूर्दशरथस्नुषा अचिरोढा वा । " अचिरोढा वधूः " इति वैजयन्ती । सीता–" सीता लाङ्गलपद्धतिः " तज्जन्यत्वात्तद्व्यपदेशः । अनेनायोनिजत्वोक्तिर्दिव्यलोकवासकालिकसौन्दर्यान्यूनतोक्ता । अपिशब्देन लक्ष्मणानुगतिः समुच्चीयते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदयतयानुगतवती, रोहिणी यथा यथाशब्द इवार्थः । " यथा तथैवैवं साम्ये " इत्यमरः । रोहिणीनाम चन्द्रस्यासाधारणपत्नी । " वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते ॥ " इति । न केवलं रामसौन्दर्याकृष्टानुगता, किन्तु कलङ्किनं रोहिणीव पातिव्रत्यस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थः । अयमर्थोऽनसूयासमक्षं व्यक्तीभविष्यति ॥ २६ ॥

कुले गृहे यज्ञगृहे जाता आविर्भूता देवमायेव-सुन्दोपसुन्दमोहनार्थं देवैरुत्पादिता सर्वोत्तमसौन्दर्या तिलोत्तमेव । यद्वा असुरव्यामोहनार्थममृतविनियोगसमये स्वनिर्मिता देवस्य विष्णोर्मायावनितेव ॥ २५ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्ना-सामुद्रिकशास्त्रोक्तसर्वस्त्रीलक्षणसंपन्ना, पुरुषाणां रामः उत्तमः नारीणामुत्तमा वधूः स्त्री । ' सीता लाङ्गल

पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
शृङ्गिबेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥

रामभक्त्यविशेषाल्लक्ष्मणसीतावत् पौराणामप्यनुवृत्तिं दर्शयति पौरैरिति । पुरे भवाः पौराः । अनेन स्त्रीबालवृद्धाविशेष उक्तः । दूरमनुगतः इत्यनेन विरहासहिष्णुत्वोक्त्या पौराणां परमा भक्तिरुक्ता । "पुनर्विश्लेषभीरुत्वं परमाभक्तिरुच्यते" इति वचनात् । पौरैरित्यनेन तद्देशवास एव रामभक्तिहेतुरित्युक्तम् । पित्रा दशरथेन च । चशब्दोऽन्वाचये । अल्पमनुगत इत्यर्थः । आद्वारं हि तेनानुगतम् । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यादनुगत इत्युक्तम् । एवं परत्वसौलभ्ये दर्शिते । अथ वात्सल्यसौशील्ये दर्शयति—शृङ्गिबेरपुर इति । धर्मो आश्रितवात्सल्यसौशील्ये आत्मा स्वभावो यस्य सः तथा । आश्रितवात्सल्यसौशील्यस्वभावो रामः । शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः कृष्णसारादयः तेषां बेराणि कृत्रिमशरीराणि । "प्रतिच्छन्दः प्रतिनिधिर्बेरं च प्रतिरूपकम्" इति वैजयन्ती । वञ्चनेन सजातीयमृगग्रहणार्थानि यस्मिन् तत् शृङ्गिबेरम् । तथात्वात् तदाख्ये पुरे गङ्गाकूले, शृङ्गिबेरपुरसन्निहितगङ्गातीर इत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेण नोद्देश्यत्वम्, किन्तु भक्तसेवितत्वेनेत्युक्तम् । "सा काशीति न चाकशीति—" इत्याद्यभियुक्तोक्तेः । निषादाः प्रतिलोमजातिविशेषाः । "निषादो मृगघाती स्यात्" इति वैजयन्ती । तेषामधिपतिरिति जात्यपकर्ष उक्तः । प्रीणातीति प्रियः तम्, स्वस्मिन् प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहति गोपयति वञ्चयति परस्वमिति गुहः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तम्, जातितो वृत्तितो गुणतः कुलतश्च हीनमपि स्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तम् । निषादाधिपतिमासाद्येत्यनेन सौशील्यमुक्तम् । महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण संश्लेषो हि सौशील्यम् । धर्मात्मेत्यनेन महत्त्वमुक्तम् । आसाद्येत्यत्राभिविधिवाचिना आङा अर्थान्नैरन्ध्र्यमुक्तम् । शृङ्गिबेरपुरे गुहमासाद्येत्यनेन दोषेऽपि भोग्यत्वरूपं वात्सल्यमुक्तम् । सूतं सुमन्त्रम् पारम्पर्येणानुवर्तमानमपि व्यसर्जयत् व्यसृ-

पद्धतिः' तदुत्थत्वात् सीतेति निदर्शयत ॥२६॥ अथ धर्मात्मा रामः पौरैः पित्रा दशरथेन च दूरमनुगतः । गङ्गाकूले वर्तमाने शृङ्गिबेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियमिष्टम् ।

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥
ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ।
चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥

जत् । स्वार्थे णिच । सद्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यात् पूर्ववत्सं परिहरन्त्या धेनोरिव वात्सल्यातिशय उक्तः ॥२७॥ स्वस्मिन्नाशालेशमात्रेण जनितं गुहविषयप्रेमातिशयं दर्शयति—गुहेनेति । रामः गुहेन सहितः सन् लक्ष्मणेन सीतया च सहितः । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां नित्यानपायिभ्यां साहित्यमासीत् । ततः पूर्वं सिद्धमपि सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थं लक्ष्मणसीतासाहित्यकथनम्, तादृशसौहार्दं (स्नेहः) गुहेऽप्यासीदिति भावः । सहितः संहितः । " समोवाहितततयोः " इति मलोपः । सः रामः लक्ष्मणेन सीतया च सह गुहेन हितः प्रहितः गङ्गां तारित इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ ते वनेन इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते रामादयस्त्रय इत्यनेन गुहनिवर्त्तनं द्योतितम् । वनेन वनं गत्वा वनाद्वनं गत्वा । पञ्चम्यर्थे तृतीया, हेतौ तृतीया वा । अनेन नूतनवनावलोकनकुतूहलित्वं नगरप्रवेशस्य स्वाधिकारविरुद्धत्वं च द्योत्यते । यद्वा अवनेन वनं गत्वा अन्योन्यरक्षणेन वनं गत्वेत्यर्थः । वक्ष्यति—" अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु । पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् । अन्योन्यस्येह नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ ॥ " इति । यद्वा अवनेन पितृवचनपरिपालनेन हेतुना वनं गत्वा, अवनेन लोकरक्षणेन हेतुना वा । रावणादिदुष्टनिबर्हणमुखेन लोकरक्षणार्थं हि तेषां वनगमनम् । यद्वा " तेवृ देवने " इति धातोर्भावे ल्युट् । तेवनेन देवनेन लीलया अनायासेनेत्यर्थः । मृगयाक्रीडनेन वा । अनयैव व्युत्पत्त्या तेवनं पादसञ्चार इति लभ्यते, सूतविसर्जनानन्तरं रथादवरुह्य पादसञ्चारेण वनं गत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेन सह वनं गत्वा मध्येमध्ये स्थलप्रदेशं वनं च गत्वेत्यर्थः । वनेन जलेन सहितं वनम्, न तु मरुकान्तारमिति वार्थः । " पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं

गुहमासाद्य रामविसर्जनार्थमागतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् अत्यजत् । गुहमासाद्य गुहेन लक्ष्मणेन सीतया च सहितो रामः सुमन्त्रं व्यसर्जयदिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ तेवनेनेति । तेवनं पादचारणमिति संप्रदायः । ते त्रयः तेवनेन पादचारेण वनं गत्वा बहूदका नदीस्तीर्त्वा अनु पश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं—

रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ।
देवगन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ ३० ॥

वनम् " इत्यमरः । बहूदकाः विपुलोदकाः अधिकोदका वा । " विपुलानि कयोर्बहुः " इति वैजयन्ती । नौतार्या इत्यर्थः । नदीः गङ्गाम् तीर्त्वा उत्तीर्य । " गङ्गा नदीनाम् " इति नदीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देन गङ्गोच्यते । " जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् " इति बहुवचनम्, पूजायां बहुवचनं वा । " अदितिः पाशान् " इतिवदवयवबहुत्वाभिप्रायेण वा बहुवचनम् । अत्र ' अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति ' इतिवदर्थक्रमेण नदीस्तीर्त्वा वनं गत्वेति योजनीयम् । यद्वा अपूर्वकालेऽपि क्त्वाप्रत्ययः ' आस्यं व्यादाय स्वपिति ' इतिवत् । यद्यपि "आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसति इत्युपसंख्यानम् " इति वार्त्तिके स्थलद्वयमेवोपात्तम् तथापि न्यासकृता " परावरयोगे च " इति पूर्वसूत्रे चकारात् सर्वत्रायं प्रयोगः सम्भवतीत्युक्तम् । यद्वा ते वनेनेत्यनेन गङ्गातरणमर्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गा यमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीनाम चित्रकूटपरिसरे परिसरन्ती स्रवन्ती । सौकर्याय युगपदुक्तम् । यद्वा पूर्वार्द्धे स रामो लक्ष्मणेन सीतया च सह गुहेन हितः प्रहितः, सीतालक्ष्मणरामाः गुहेन गङ्गां तारिता इत्यर्थः । अतः पादसञ्चारेण वनगमनमत्रोक्तम् । भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरणशीलो भरद्वाजः । इत्थं निरुक्तमृगारण्यके—"एष एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः ता एष बिभर्त्ति यद्बिभर्त्ति तस्मात् भरद्वाज इत्याचक्षते"इति । यद्वा वाजं रेतः, वाजकरणमित्यादौ तथा प्रयोगात् । बिभ्रद्वाजं भरद्वाजः । नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः । " भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवा(पा)स " इति श्रुतेः । तस्य शासनान्नियमनात् चित्रकूटे भवद्भिः स्थातव्यम्, तस्यायमेव मार्ग इत्येवंरूपात् । अनु सदृशम् "पश्चात्सादृश्ययोरनु" इत्यमरः । राजकुमाराणां स्वेषामुचितमित्यर्थः । "सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ " इति वक्ष्यति । पश्चाद्भागे वा चित्राणि आश्चर्यावहानि कूटानि शिखराणि यस्यासौ चित्रकूटः तम् । " आश्चर्यालेख्ययोश्चित्रम् " इत्यमरः । प्राप्य गत्वा ॥ २९ ॥ रम्यं रमणीयं

जलरामणीयकस्थलरामणीयकादियुक्तम् आवसथं पर्णशालारूपं गृहम् । "धिष्ण्यमोको निवसनं स्थानावसथवास्तु च" इत्यमरः । कृत्वा निर्माय । अत्र पर्णशालानिर्माणे लक्ष्मणस्य साक्षात्कर्तृत्वम् । इतरयोस्तु उचितदेश प्रदर्शनादिना प्रयोजककर्तृत्वम् । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यत्र सूत्रे "गृहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वेन द्वित्वस्याविवक्षितत्वादनेकक्रियास्वपि क्त्वाप्रत्यय स्सम्भवति" इति न्यासकारोक्तेः क्त्वाप्रत्ययबाहुल्यम् । तत्र वने चित्रकूटोपान्तवने रममाणाः लीलारसमनुभवन्तः सन्तः सीतारामयोः पुष्पापचय सलिलक्रीडादिकं रतिः । "वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह । पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंयुतान् ।" इति हि वक्ष्यति । लक्ष्मणस्य तु विशिष्टविषयकैङ्कर्यलाभजा प्रीतिः । वक्ष्यति "भवांस्तु सह वैदेह्या गिरि सानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥" इति । त्रयो रममाणाः इत्यनेनानन्दहेतुभेदेऽप्यानन्दांशे तौल्यमुच्यते "परमं साम्य मुपैति" "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इतिवत् । रममाणा इति वर्त्तमाननिर्देशेन नैरन्तर्यमुक्तम् । वर्त्तमानार्थकस्याप्यस्य न्यवसन्निति भूतप्रत्ययान्तविशेषण त्वम् । "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यनुशासनात् 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रस्ते भविता' इतिवत् संभवति । अतएव देवगन्धर्वसङ्काशाः सन्तः, देवगन्धर्वा मनुष्यगन्धर्वेभ्योऽधिकानन्दाः । यद्वा देवी च देवश्च देवौ लक्ष्मीनारायणौ । "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः । गानं धारयतीति गन्धर्वः । "एतत्साम गाय न्नास्ते" इत्युक्तः सर्वदा सामगानपरो मुक्तः । देवौ च गन्धर्वश्च देवगन्धर्वाः तत्सदृशाः देवगन्धर्वसंकाशाः । निभादित्वादुत्तरपदभूता एव सन्तः सदृश वचनाः । तथाहामरः–"स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः" इति । ते त एव सन्तः साकेतवासिनः एव सन्तः सुखं न्यवसन् । वक्ष्यति "सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् । ननन्द रामो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥" इति । यद्वा त एव सन्तः वनवासिन एव सन्तः, नागरिका अपि चिरं वनचरा इवावसन्नि त्यर्थः । सुखग्लान्यादिभिस्तेषां वैदेशिकत्वगन्धोऽपि नाज्ञायतेति भावः । सुखं यथा भवति तथा न्यवसन् । कदाचिदपि दुःखलेशोऽपि नान्वभावीत्यर्थः । अत्र क्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयप्रयोग इत्यप्याहुः । ते तीर्त्वा जग्मुरिति क्रिया

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ।
राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् ॥ ३१ ॥
मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ।
नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ॥ ३२ ॥

पदमध्याहृत्य केचिद्योजयन्ति। अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतेनोपमालङ्कारेण किञ्चिद्वस्तु ध्वन्यते—यस्तावत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं भगवत्यनुरक्तो भवति तं भगवान् देव्या समागत्य दिव्यं विमानमारोप्यातिवाहिकगणैः सत्कार्य विरजां तीर्त्वा तिल्यकान्तारमासाद्यामानवेनानुज्ञाप्य दिव्यलोके महामणिमण्डपमुपेत्य दिव्यसिंहासनारूढः श्रिया सह मोदमानस्तद्दर्शितसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसकलविधकैङ्कर्योऽस्मै स्वानन्दसममानन्दं दत्त्वा तेन सह यावत्कालमास्त इति ॥३०॥ एवं लक्ष्मणस्य भगवच्छेषत्ववृत्तिं प्रतिपाद्य भरतस्य पारतन्त्र्यवृत्तिं दर्शयति—मृते तु तस्मिन्नित्यादिना । तदुपोद्घातत्वेनाह—चित्रेति । रामे चित्रकूटं तथा उक्तप्रकारेण गते सति दशरथो राजा पुत्रशोकेन पुत्रादर्शनजदुःखेनातुरः पीडितः सन् सुतमुद्दिश्य हा सुतेत्येवं विलपन् प्रलापं कुर्वन् स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥ मृते त्विति । तस्मिन् दशरथे मृते सति । स्वर्गप्राप्तिरपि नश्वरत्वेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तम्। महाबलः राज्यभरणसमर्थः अतएव भरतः। भरत इति राज्यस्य भरणादित्युक्तरीत्या भाविज्ञेन वसिष्ठेन भरत इति कृतनामा वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः । राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी। राज्यं राजत्वम् । " ये चाभावकर्मणोः " इति प्रतिषेधादनो न प्रकृतिभावः । नैच्छत् नाभ्यलषत् । महाबल इत्यनेन सत्यामेव शक्तौ स्वरूपविरुद्धत्वाद्राज्यं नाङ्गीचकारेत्यवगम्यते । अतएव वक्ष्यति—" राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि । विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् । कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ " इति ॥ ३२ ॥

—आप्य रम्यमावसथं कृत्वा पर्णशालां कृत्वा तत्र रममाणा देवगन्धर्वसङ्काशाः सुखं न्यवसन्निति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामे चित्रकूटं गते सति तदा पुत्रशोकातुरो राजा पुत्रं स्मृत्वा विलपन् परिदेवनं कुर्वन्नेव स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दशरथे मृते भरतस्तु वसिष्ठादिभिः राज्याय नियुज्यमानः महाबलः राज्यं कर्तुं समर्थः ।

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥
गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

स जगामेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । वीर्येण युक्तो वीरः । वीर्यमत्र शत्रुभूतरागादिजेतृत्वम् । विषयानाकृष्टचित्त इत्यर्थः । यद्वा " एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया । भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥" इत्युक्तरीत्या चतुरङ्गबलसहितः स भरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः पूज्यवाची । "पूज्ये तु पादनामाङ्कः " इत्यमरशेषः । प्रसादकः । " तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् " इति ण्वुल् । पूज्यं रामं प्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचरणयोः प्रसादकः, रामस्यैव प्रसाद्यत्वेऽपि पादयोः प्रसाद्यत्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानं द्रष्टुमिति वक्तव्ये राजपादौ द्रष्टुमिति हि भृत्यजनो व्यवहरति । वनं जगाम प्राप, वस्तुतो रामस्य कोपाभावेऽपि भरताय राज्यं दत्तमिति बुद्धिं निवर्तयितुमित्यर्थः । " पूजिता मामिका माला दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥" इत्युत्तरत्रापि वक्ष्यति ॥ ३३ ॥ गत्वेति । अत्र स इत्यनुषज्यते । स आर्यभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः आर्यभावः येन सः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । यद्वा आर्यभावेन स्वस्यार्यभावेन पुरस्कृतः पूजितः । उचितमनेन क्रियत इति श्लाघित इत्यर्थः । " पूजितः स्यात्पुरस्कृतः " इति बाणः । तथाविधः सन् सुमहान् आत्मा अन्तःकरणं यस्य तम्, सुमहात्मानं स्वतः प्रसन्नहृदयमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्यं पराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य तं रामम्, गत्वा तु प्राप्य, तु विशेषोस्ति । तस्याग्रे स्थितिरेवालम्, याचनमतिरिच्यत इति भावः । भ्रातरं राममयाचत् प्रार्थयामास, स्वाभीष्टमिति शेषः । याचेर्द्विकर्मकत्वात् स्वरितेत्त्वादुभयपदी ।

सोऽभ्रातात राज्यं नेच्छत ॥ ३२ ॥ स जगामेति । वीरः वीर्येण युक्तः । अत्र वीर्यं नाम अन्तःशत्रुभूतरागादिजेतृत्वम्, विषयानाकृष्टचित्त इत्यर्थः । रामपादप्रसादकः-पादशब्दः पूज्यवाची । पूज्यं रामं प्रसन्नं कर्तुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ गत्वेति । राममभिरामं रामम्, आर्यभावपुरस्कृतः विनयपुरस्कृतस्सन्, सुमहात्मा सु शोभनः महानात्मा अन्तःकरणं यस्य तम् । अयाचत स्वाभिलषितमिति शेषः । " सत्सु कार्यवतां पुंसामलभेवाग्रतः स्थितिः " इति न्यायेन सतामग्रतोऽवस्थानमात्रेण स्वाभिप्राये निवेदितेऽपि दैन्य

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् ।
रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ।
न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥
पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ।
निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥

क्रियाभेदाद्रामशब्दस्य न पुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वाभीष्टमेवाह—त्वमेवेति । धर्मज्ञः ज्येष्ठे विद्यमाने न कनिष्ठो राज्यमर्हतीति धर्मं जानन् त्वमेव राजा नान्यः इति रामं वचोऽब्रवीत् । "अकथितं च" इति द्विकर्मकत्वम् । ननु भरतकृता प्रपत्तिः कुतो नाफलत्, अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ? नाद्यः, अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् । नान्त्यः, तस्य सर्वगुणपरिपूर्णत्वात् इत्या शङ्क्य प्रबलप्रतिबन्धकस्य प्रारब्धस्य सद्भावात् न सा फलितेत्याह—रामोऽपीति । अपिशब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जनस्वभावोऽपि परमोदारोऽपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोऽपि "य आत्मदा बलदा" इति श्रुतेः । सुमुखोऽपि अर्थिजनलाभेन प्रसन्नमुखोऽपि सुमहायशाः अपि "न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति" इति श्रीविष्णुपुराणोक्तरीत्या महाकीर्तिरपि महाबलोऽपि आश्रितमनोरथपूरणे निपुणोऽपि रामः पितुरादेशात् बलवत्प्रतिबन्धकान्नैच्छत् । चकारात्तदवसाने त्वैच्छदित्यर्थः । आदेशो नियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्तेर्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकनिवृत्ति फलप्रतिनिधि दिशति स्मेत्याह—पादुके चेति । चस्त्वर्थः । किन्तु भरताग्रजः फलप्रदाना-

प्रख्यापनार्थं पुनस्याचदिति भावः ॥ ३४ ॥ अभिलषितमेवाह त्वमेवेति । धर्मज्ञः सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य राज्यार्हता नास्तीत्यमुं धर्मं त्वमेव जानासि, अतः त्वमेव राजेति रामं वचोऽब्रवीदिति सम्बन्धः । रामोऽपीति । रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या स्वरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जकत्वस्वभावोऽपि । सुमुखः अर्थिजनलाभेन प्रसन्नमुखः । परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः, महायशाः "न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति" इति श्रीविष्णुपुराणोक्तप्रकारेण प्रसिद्धकीर्तिस्सन्नपि, महाबलः एकशरविमोचनेन सकलराक्षसनिरसनसमर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते । एवम्भूतोऽपि रामः पितुरादेशान्नियोगात् राज्यं नैच्छदिति योजना । पितुर्वचनगौरवात् भरतेनार्थितं राज्याभिषेकं नैच्छदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ पादुके चेति । भरता-

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया ॥ ३७ ॥
गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥

नितसम्बन्धशीलः राज्याय राज्यं कर्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्यासं स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा, रामपादुके राज्यं कुरुतः अहं तयोः परिचारक इति भावयेति दत्त्वेत्यर्थः । पुनः पुनर्भरतं तस्माद्देशान्निवर्त्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य रामविरहासहिष्णुत्वं द्योत्यते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनरूपत्वाभावात् न चतुर्थी, किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अथ प्रपन्नस्य यावत्प्रारब्धनिवृत्ति शेषिणि वृत्तिं दर्शयन्नाह—स काममिति । स भरतः कामं रामकैङ्कर्यमनोरथमप्राप्यैव रामपादौ रामस्य पादुके । पादशब्दः पादुकोपलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहं सेवमानः सन् रामागमनकांक्षया कदा राम आगमिष्यतीति प्रत्याशया चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य्य कदा रामकैङ्कर्यं लप्स्य इति मनोरथमभिवर्धयन्नित्यर्थः । रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहतयायोध्यां विहाय नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्ये अयोध्यासन्निहिते कुत्रचित् ग्रामे राज्यमकरोत् । तदाज्ञाकैङ्कर्यमकरोत् । परस्मैपदेन स्वस्य तस्मिन् फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३७ ॥ अयोध्याकाण्डप्रतिपाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिं निगमयन्नुत्तरकाण्डार्थं प्रस्तौति—गते त्विति । अत्रार्द्धत्रयमेकं वाक्यम् । भरते गते

अजः अस्य-भरतस्य, राज्याय-राज्यं कर्तुम् । अहल्यादृष्टवैभवपादस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा बहुविधैः सान्त्वैः पुनर्भरतं निवर्तयामासेति सम्बन्धः । राज्यस्य निक्षेपरूपतया स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनविषयत्वाभावाच्चतुर्थ्या अप्रसक्तेरस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ स काममिति । स भरतः कामम् अभिषेकार्थं रामप्रत्यानयनलक्षणं मनोरथमनवाप्यैव नन्दिग्रामे रामपादौ रामपादुके अनुदिनमुपस्पृशन् नमस्कुर्वन् रामागमनकाङ्क्षया नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यमकरोत् पालयामास ॥ ३७ ॥ गते त्विति । भरते गते सति श्रीमान्-सर्वातिशायिकान्तिमान् । सत्यसन्धः

विषम०—एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेण श्रीरामकैङ्कर्यं तत्पारतन्त्र्यं च प्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं सूचितम् ॥ ३७ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ।
विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

तु विशेषोऽस्ति इति तमेवाह-श्रीमान् प्रतिज्ञाभङ्गभयजनितविषादनिगमादुत्पन्नकान्तिविशेषः । सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञः । " सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा " इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृभरतादिप्रार्थनाव्याजे सत्यपि राज्यभोगलौल्यरहितः रामः । नगरे भवो नागरः । " तत्र भवः " इत्यण् । तस्य जनस्य, तत्र चित्रकूटे, पुनरागमनमालक्ष्य आलोच्य. चकाराद्दर्पिविप्रकारदर्शनाच्च तत्प्रदेशं विहाय एकाग्रः पितृवचनपालने दत्तावधानो विरोधिभूयिष्ठदेशत्वेन सावधानो वा दण्डकान् प्रविवेश । इति विषादे । " एकसर्गोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि " इति वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्च प्रवेशोऽर्थसिद्धः । दण्डकस्य राज्ञो जनपदो दण्डकः । " तस्य निवासः " इत्यण् । " जनपदे लुप् " इति लुप् । शुक्रशापेन वनतां प्राप्तः । कुत्सायां कन् । अवान्तरवनबहुत्वाद्बहुवचनम् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे—" शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वै दण्डको हतः । ततःप्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ " इति । दण्डकामिति पाठे— दण्डको नाम राजास्यामटव्यामस्तीति दण्डका । " अर्शआदिभ्योऽच् " इत्यच्प्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षिपकादित्वान्नेत्त्वम् ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसङ्ग्रहेण पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः, शेषभूतस्य शेषिविषयकैङ्कर्यवृत्तिः, प्रपन्नस्य भगवत्पारतन्त्र्यं च प्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं च सूचितम् । अथ ब्राह्मणेषु विशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरमारण्यकाण्डवृत्तान्तं संगृह्णाति-प्रविश्य त्विन्या-

सत्यप्रतिज्ञः, जितेन्द्रियः राज्यभोगलौल्यरहितः । रामस्त्विति । नागरस्य जनस्य अयोध्यावासिनो जनस्य, चशब्दाद्भरतस्य च । तत्र चित्रकूटे पुनरागमनमालक्ष्य पितुर्वचनपरिपालने एकाग्रचित्तः सन् दण्डकान् दण्डकारण्यवनं प्रविवेश. अवान्तरवनबाहुल्याद्बहुवचनम् । इति प्रसिद्धौ ॥ ३८ ॥ प्रविश्य तु महारण्यमित्यारभ्य आरण्यकाण्डकथासंग्रहः क्रियते । तुशब्दोऽवधारणे । राजीवलोचनो रामः । राजीवलोचनविशेषणं रामस्य महावनप्रवेशसंभावितराक्षसयुद्धारम्भार्जितं हर्षं द्योतयति । महा-

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् ।
खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥
वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

दिना। रामो महारण्यं दण्डकारण्यम्। प्रविश्य। तु विशेषोऽस्ति तमाह—राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकनजनितकुतूहलेन विकासितनयनारविन्दः सन् । तेनैवोत्साहेन विराधं राक्षसं हत्वा तद्धननमुपहारीकृत्य शरभङ्गं ददर्श। हत्येतिह्य। तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीत्यकनिपातः समुच्चयार्थकः । अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरं च ददर्श। तथेति समुच्चये।अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन—"यवीयानप मे भ्राता सुदर्शन इति स्मृतः।" इति । कुम्भसम्भवस्यागस्त्यस्य भ्राता सहपोषणादिति बोध्यम् । अगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरमित्यत्र सन्धिकार्याभावो वाक्ये संहिताया अनित्यत्वात् । तथोक्तम्—"संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥" इति ॥ ३९ ॥

ती०—विराधवधानन्तरमेव शरभङ्गादिदर्शनोक्त्या विराधवधस्य शरभङ्गादिदर्शने "रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्" इत्युक्तमुपायनत्वं व्यज्यते ॥ ३९ ॥

अगस्त्येति । अत्र राम इत्यनुपज्यते। रामः परमप्रीतः सन्। जगदेकवीरस्य स्वस्य सदृशायुधजाललाभात् भृशं सन्तुष्टः सन् अगस्त्यवचनादेव, न तु स्वाभ्यर्थनात्। ऐन्द्रमिन्द्रेण दत्तम्। "तस्येदम्" इति सम्बन्धसामान्येऽण् । "दत्तो मम महेन्द्रेण" इति वक्ष्यमाणत्वात् । इदं शरासनादित्रयसाधारणं विशेषणम् । शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति शरासनं धनुः। तच्च खड्गं च अक्षयसायकौ समरसीम्नि सहस्रशो विनियोगेऽप्यक्षयशरौ तूणी निषङ्गौ जग्राह स्वीकृतवान्। वचनाज्जग्राहेत्यनेन खड्गादिकमगस्त्यो न स्पृष्टवान् किन्तु निर्दिष्टवानित्युच्यते ॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धावसर

रण्यं दण्डकाख्यं वनं प्रविश्य तु प्रविश्यैव शरभङ्गनामानं मुनिं ददर्श तथा सुतीक्ष्णादीनपि ददर्श ॥ ३९ ॥ अगस्त्येति । शरासनादि प्रतिगृह्णाणेत्येवंरूपागस्त्यवचनात्। इन्द्रः परमेश्वरो विष्णुः तस्येममैन्द्रम् । निजायुधलाभात् परमप्रीतः । अक्षयाः सायकाः ययोस्तौ। तूणी-इषुधी च जग्राह ॥४०॥ वसत इति। सर्वे ऋषयः

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

मुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसत इति । वने शरभङ्गवने तस्य वसतः तस्मिन् सतीत्यर्थः । "षष्ठी च" इति योगविभागात् "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा षष्ठ्यर्थसम्बन्धसामान्यस्य उक्तविशेषे पर्यवसानम् । "शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च शरभङ्गवन इति सिद्धम् । सर्वे वैखानसवालखिल्यादय ऋषयः शरभङ्गाश्रमवासिनो वन चरैश्चित्रकूटपम्पावनप्रभृतिवनवासिभिः सह । वक्ष्यति—"पम्पानदीनिवासा नामनुमन्दाकिनीमपि । चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥" इति । यद्वा वनचरैः सह वने वसतस्तस्य । "षष्ठी चानादरे" इत्यनादरे षष्ठी । "सविशेषणे हि—" इति न्यायेन तस्य वने वासमनादृत्येत्यर्थः । वक्ष्यति हि—"ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः । नगरस्था वनस्था वा त्वं नो राजा जनेश्वर ॥" इति । यद्वा वने वसतस्तस्य समीपमित्युपस्कार्यम् । आसुराणि असुरप्रकृतीनि रक्षांसि । अनेन "विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः" इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्च रक्षांसि चेति द्वन्द्वः । असुराः कबन्धादयः, तत्र दनुशब्दप्रयोगात् । यद्वा असून्प्राणान् रान्ति गृह्णन्ति इत्यसुराणि, असुराणि तानि च रक्षांसि चेति कर्मधारयः । तेषां वधाय वधं कारयितुं प्रार्थयितुं वा । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । अभ्यागमन् अभिमुखतया आगताः । न ह्याभिमुख्यादन्यत् शरणागतिर्नामास्ति । "सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिः" । यद्वा असुररक्षसां वने वसतस्तस्य असुररक्षसां वधायाभ्यागमन्नित्युभयत्राप्यन्वयः । काकाक्षिन्यायात् मध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनां दुर्दशामालोक्य तद्वि रोधिनिरसनं प्रतिज्ञातमित्याह—स तेषामिति । स रामः राक्षसानां वने दण्ड कारण्ये तेषामृषीणां तथा प्रतिशुश्राव, यथा तैरर्थितं तथा प्रतिजज्ञ इत्यर्थः । "आश्रवसङ्गरसन्धाः प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञा च" इति हलायुधः ॥ ४२ ॥

असुररक्षसां वधाय वनचरैर्वानप्रस्थमुनिभिः सह वने वसतस्तस्य रामस्याभ्यागमन् । समीपमिति शेषः । यद्वा अनादरे षष्ठी । हिंसानर्हं रामस्य तापसरूपेणावस्थानमना दृत्य सर्वेश्वरोऽयं दुष्टान् संहृत्य अस्मान् रक्षिष्यतीति निश्चित्य राघवं शरणमागता इत्यर्थः ॥४१॥ स तेषामिति । स रामः राक्षसानां वने-राक्षसावासभूते वने । तेषाम्

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्नि कल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्व राक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् । निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

मुनिभिरर्थितो रामेण प्रतिज्ञातश्च कोऽर्थ इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेण प्रतिज्ञातोऽर्थस्तु अग्निकल्पानामीषदूनमग्निसादृश्यं प्राप्तानाम् । " ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः " इति कल्पप्प्रत्ययः । अतएव दण्डकारण्यवासिनामृषीणाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । संयति युद्धे । " समुदायः स्त्रियां संयत् समित्याजिसमिद्युधः" इत्यमरः । रक्षसां वधः । " कर्तृकर्मणोः कृति " इति कर्मण्यर्थे षष्ठी । प्रतिज्ञातं त्विति पाठे—सामान्ये नपुंसकम् । प्रतिज्ञातं वस्तु वध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ प्रतिज्ञानिर्वाहबीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थाने वसता तेन रामेण । जनस्थाने निवसतीति जनस्थाननिवासिनी । "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये " इति णिनिः । कामेनेच्छया रूपमस्या अस्तीति कामरूपिणी । शूर्पतुल्या नखा यस्याः सा शूर्पणखा । " पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति णत्वम् । "नखमुखात्संज्ञायाम्" इति ङीषप्रतिषेधः । शूर्पणखाख्या राक्षसी विरूपिता कर्णनासिकाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता । " रामस्य दक्षिणो बाहुः " इति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात् रामस्य विरूपकरणकर्तृत्वोक्तिः । शूर्पनखीति पाठे नसासंज्ञा ॥४४॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । ततः शूर्पणखावैरूप्यकरणानन्तरम् शूर्पणखावाक्यात् उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् ।

ऋषीणाम् तथा प्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अङ्गीकृतमर्थमाह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेण अग्निकल्पानाम्-अग्निसदृशानां दण्डकारण्यवासिनामृषीणाम् । सन्निधाविति शेषः । संयति युद्धे प्राप्तकाले रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ तेनेति । तेन रामेण तत्रैव दण्डकारण्यान्तर्भूतपञ्चवट्यामेव वसता । जनस्थाननिवासिनी-जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् । कामरूपिणी-कामेन इच्छया रूपमस्या अस्तीति तथा । शूर्पणखा विरूपिता कर्णनासाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता ॥ ४४ ॥ तत इति । ततः शूर्पणखावैरूप्यकरणान-

वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ।
रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकप्रधानराक्षसान् तेष्वपि प्रधानं खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम्। चैवेति निपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः । तेषां पूर्वोक्तानां राक्षसानां खरादीनां च पदानुगान् अनुचरांश्च रणे युद्धे निजघान हतवान् । यद्वा खरादीन् तेषां पदानुगान् सर्वराक्षसांश्च निजघानेति योजना॥४५॥ हतान् राक्षसान् परिसङ्ख्यष्टे—वन इति । तस्मिन्वने निवसता रामेणान्येननासहायत्वं दर्शितम् । जनस्थाननिवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तम् । रक्षसां चतुर्दशसहस्राणीति यौगपद्यमुक्तम् । निहतानीति निःशेषत्वमुच्यते । सहस्राणीति सङ्ख्यासङ्ख्येययोरभेदेन निर्देशः । चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकानि सैन्यानि वा ॥४६॥ एवं रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वं दर्शितं, सीतायाः पुरुषकारत्वं वक्तुं बीजमुपक्षिपति—तत इति । ततः खरादिवधानन्तरं ज्ञातिवधं खरवधम् । खरस्य ज्ञातित्वं स्वमातृष्वसुर्विश्रवसो जातत्वादित्यारण्यपर्वणि व्यक्तम् । श्रुत्वा अकम्पनशूर्पणखामुखेन ज्ञात्वा । रावणः रौति रावयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे—"यस्माल्लोकत्रयं ह्येतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना तेन भविष्यसि ॥" इति । यद्वा विश्रवसोऽपत्यं रावणः । शिवादिगणे " विश्रवसो विश्रवणरवण " इति पाठात् रवणादेशः अण् च । क्रोधमूर्छितः क्रोधेन मूर्छितः मूढः । "मूर्छितो मूढसोच्छ्राययोः" इति वैजयन्ती। न चायं प्रत्ययो मूर्छतेर्निष्ठा मूर्त्त इति तद्रूपत्वात्, किन्तु मूर्च्छाऽस्य सञ्जातेति मूर्छितः । तारकादित्वादितच् । मारीचं नाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥

न्तरम् । शूर्पणखावाक्याद्दुत्सुकान युद्धार्थं सन्नद्धान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकप्रधानराक्षसान् । तेष्वपि प्रधानभूतान्निर्दिशति-खरमिति । तेषां पूर्वोक्तराक्षसानां खरादीनां च पदानुगान् अनुचरांश्च रणे निजघानेति सम्बन्धः॥ ४५ ॥हतान् प्रधानान् संचष्टे—वन इति । तस्मिन्निवसता, रामेणेति शेषः॥ ४६ ॥ तत इति। ततः खरादिवधानन्तरम् ज्ञातिवधम् अकम्पनशूर्पणखामुखेन श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः सन् । मारीचं नाम राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामासेति योजना ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ।
न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥
अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ।
जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ।
जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

वार्यमाण इति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । स रावणः । हे रावण ! ते तेन बलवता खरादिषु दृष्टापदानवता बलीयसा रामेण विरोधो न क्षमो न युक्तः । "क्षमस्त्रिषु हिते योग्ये युक्ते शक्ते पटावपि" इति शब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो मुहुर्मुहुः वार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ अनादृत्येति । रावणः कालचोदितः कालेन मृत्युना प्रेरितः सन् । तद्वाक्यं मारीचवाक्यमनादृत्य सहमारीचः मारीच सहितः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति समासः । "वोपसर्जनस्य" इति सह शब्दस्य सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेव काले तस्य खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि वस्तुषु" इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ तेनेति । मायाविना प्रशस्तमृगमाया वता । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकमृगवपुर्धारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोज्येन नृपात्मजौ दशरथपुत्रौ दूरं यथा भवति तथा अपवाह्य अपसार्य, दृश्यादृश्यतया रामम् रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्मणं च दूरं निःसार्येत्यर्थः । मध्ये सीताविमोचनाय प्राप्तं जटायुषं जटायु नामकं गृध्रं हत्वा मरणपर्यवसायिनीं हिंसां कृत्वा रामस्य भार्यां नित्यानपायिनीं सीतां जहार हृतवान् । अत्र 'आस्यं व्यादाय स्वपिति' इतिवदपूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः । सीतां हृत्वा जटायुषं जघानेत्यर्थः । अत्र मायानिर्मिता सीतैवापहृता स्वयमग्नावन्तर्हिता, अतएव मायासीतायामग्निप्रविष्टायां निजसीताया उत्थानं यथाकथञ्चित् लोकापवादात्पुनः संत्यागश्चोपपद्यत इत्याहुः ॥ ५० ॥

वार्यमाण इति । हे रावण लोकबाधक ! अप्रमेयबलेन तेन रामेण विरोधो न क्षम इति बहुशो वार्यमाणोऽपि स रावणः कालचोदितस्सन् तद्वाक्यमनादृत्य सहमारीचः तस्य खरदूषणहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्याश्रमपदं जगामेति योजना ॥ ४८-५० ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ।
राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।
मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

गृध्रं चेति। मृगरूपमारीचहननं पर्णशालायां सीताया अदर्शनेन तदन्वेषणं च चकारेण समुच्चीयते । निहतं मुमूर्षुं गृध्रं जटायुषं दृष्ट्वा तद्वचनान्मैथिलीं सीतां हृतां रावणेनापहृतां श्रुत्वा राघवः शोकेन सन्तप्तः सम्यक् तप्तः सन् । सीताया अदर्शनेन तप्तः, जटायुर्मरणेन सुतरां तप्तः । अत एव व्याकुलेन्द्रियः कलुषित सर्वेन्द्रियः सन् विललाप परिदेवनमकरोत. "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः । "राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा हतो द्विजः । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥" इति । अत्र राघवमैथिलीशब्दाभ्यां कुलद्वयावद्यकरमिदमपहरणमिति शोकातिशयहेतुरुच्यते । ननु विष्णववतारभूतस्यास्य कथं शोकमोहौ सम्भवत इति ? संभवत एव पुरुषधौरेयस्य । यदि हि लोकोत्तरगुणविशिष्ट वस्तुविनाशेऽपि तौ न स्यातां तर्हि स कथं पुरुषधौरेयः स्यात्. तच्च कथमति सुन्दरं स्यात् ? तयोरुभयोर्नमस्कार एव स्यात् । वक्ष्यति च महापुरुषगुणमणिवर्णनप्रकरणे—"व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः" इति । मारुतिश्च वक्ष्यति—"दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति॥" इति ॥ ५१॥ तत इति अर्द्धत्रयमेकं वाक्यम् । तेनैव शोकेन गृध्रहननजनितेनैव शोकेन, सीतापहरणजशोकादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्याप्तो रामः गृध्रं तिर्यग्विशेषमपि जटायुषं पितृसखत्वात् शेषिकार्यार्थ त्यक्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्ममेधेन संस्कृत्य, "यत्तु प्रेतस्य मन्त्रस्य कथयन्ति द्विजातयः । तत्स्वर्गगमनं तस्य क्षिप्रं रामो जजाप ह ॥" इति वक्ष्यमाणत्वात् । मुक्तत्यक्तशरीरत्वाच्चेदं ब्रह्ममेधमर्हतीति । तथोक्तं नृसिंह

गृध्रं चेति । निहतं कण्ठगतप्राणं श्रुत्वा, गृध्रमुखादिति शेषः । विललाप-पर्यदेवयत । आकुलेन्द्रियः-आकुलानि शोकपरवशानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा॥ ५१॥ तत इति । ततः प्रलापानन्तरम् तेनैव शोकेन रावणेन सीता हृतेति निवेद्य मृतजटायुर्विषयशोक-

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥

पुराणे—"मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥" इति सामान्यतश्चोक्तम् । यथाग्नेये—"विष्णोः कार्यं समुद्दिश्य देहत्यागो यतः कृतः । ततो वैकुण्ठमासाद्य मुक्तो भवति मानवः॥" इति । आश्वमेधिके च—"प्राणांस्त्यजति यो मर्त्त्यो मां प्रपन्नोऽपि मत्कृते । बालसूर्यप्रकाशेन व्रजेद्यानेन मद्गृहम् ॥" इति । अत्रापि वक्ष्यति "या गति यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् । मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥" इति । अत्रापरावृत्तिः "न च पुनरावर्त्तते" इत्युक्ता मुक्तिरेव. न तु युद्धे अपलायनम् । तत्फलस्य स्वतःसिद्धत्वेन तदनुग्राह्यत्वाभावात् । न च संस्काराभावे सुकृतफलस्यानुत्पत्त्या तत्करणेन तदनुग्राह्यत्वमेवेति वाच्यम् । तिरश्चो यज्ञानधिकारेण तस्य तदभावेन तस्य तदनुग्राह्यत्वात् । अङ्गिफलस्यैवाङ्गफलत्वेन उपासनाङ्गानां यज्ञदानादीनामपि मुक्तिरेव फलमित्यभिप्रायेण 'या गतिर्यज्ञशीलानाम्' इत्याद्युक्तम् । यद्वा "इमान् लोकान् कामान् नीकामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तस्य सर्वलोकसञ्चारसम्भवात् या गतिरित्याद्युक्तं क्रममुक्तिपरमिदं वचनम् । ननु 'आत्मानं मानुषं मन्ये' इति मनुष्यत्वं भावयतः कथं परत्वासाधारणचिह्नं मोक्षप्रदत्वमुच्यत इति चेन्न; "सत्येन लोकान् जयति" इत्युक्तस्य सर्वलोकजयस्य मानुषत्वेऽप्यविरोधात् । एवं जटायुषं दग्ध्वा वने सीतां मार्गमाणः अन्वेषणं कुर्वन् । "मृग अन्वेषणे" इत्यस्माद्धातोः शानच । "आ धृषाद्वा" इति विकल्पाणिजभावः । रूपेण शरीरेण विकृतं विकारयुक्तम् । "येनाङ्गविकारः" इति तृतीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः । घोरदर्शनं भयङ्करदर्शनम् ।कबन्धं कबन्धाकारत्वात्कबन्धनामकं राक्षसं ददर्श । हेति खेदे । अमृतमन्वेषता कालकूटमलम्भीत्यर्थः । यद्यप्ययं दानव एव तथापि राक्षसप्रकृतित्वात्तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥ तमिति । महाबाहुः कबन्धभुजनिकर्तनक्षमभुजो रामः तं कबन्धं निहत्य तत्प्रार्थनया ददाह दग्धवान्, स च कबन्धो दाहेन हेतुना स्वः स्वर्गं गतः । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ ५३ ॥

नैव उपलक्षितः जटायुषं दग्ध्वा-विधिना संस्कृत्य, सीतां वने मार्गमाणः रूपेण विकृतं कबन्धं संददर्शेति संबन्धः॥ ५२ ॥ तमिति । तं कबन्धं निहत्य ददाह च । स च स्वर्गतः

स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ।
श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥
सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ।
शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

स चेति । सः स्वर्गं गच्छन् कबन्धोऽपि- अस्य उपकारस्मृत्या क्षणमाकाशे स्थित्वा, धर्मचारिणीं गुरुशुश्रूषादिधर्माचरणशीलाम्. आचार्याभिमानरूप चरमपर्वनिष्ठामित्यर्थः । " पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषम् " इति वक्ष्यमाणत्वात् । धर्मे अतिथिसत्काररूपे निपुणां समर्थां, धर्मसूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादूनि फलान्यास्वाद्यास्वाद्य परीक्ष्य निक्षिप्तवतीति प्रसिद्धिः । श्रमणीं परिव्राजिकाम् । " चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणा नाम ते स्मृताः " इति स्मरणात् । । शबरीं प्रति(ति)लोमस्त्रियम् । तदुक्तं नारदीये " नृपायां वैश्यतो जातः शबरः परिकीर्त्तितः । मधूनि वृक्षादानीय विक्रीणीते स्ववृत्तये ॥ " इति । " जातेरस्त्रीविषयात्- " इति ङीष् । अभिगच्छ आभिमुख्येन गच्छेति राघवं कथयामास । राघव इति पाठे- तस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । राघवेति पाठे- हे राघव ! शबरीमभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासेत्यर्थः । अत्र भागवतभक्तिमहिम्ना हीनजातेरप्यभिगन्तव्यत्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ स इति । महातेजाः चरमपर्वनिष्ठजनलिप्सयातिसन्तुष्टः स राघवः शत्रुसूदनः " गमिष्याम्यक्षयान् लोकान् त्वत्प्रसादादरिन्दम " इत्युक्तरीत्या तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्त्तकः । " सात्पदाद्योः " इति षत्वाभावः । शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतामभ्यगच्छदिति सौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मजः रामः शबर्या सम्यक् पूजितः । षष्टिवर्षसहस्राणि वन्ध्यस्य दशरथस्य प्रसादेऽत्यन्तादर

स्वर्गं प्राप्तवान्, स्वर्गगमनयोग्यं स्वकीयं गन्धर्वरूपं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ स कबन्धः हे राघव ! शबरीं शबरस्त्रियं धर्मचारिणीम् श्रवणकीर्तनादिभगवद्धर्माचरणशीलाम् धर्मनिपुणाम् सामान्यविशेषरूपधर्मनिपुणाम् श्रमणीं चतुर्थाश्रमप्राप्ताम् । जितेन्द्रियत्वपूर्वकमोक्षोपयुक्ताचारनिष्ठामित्यर्थः । एवंभूतां भक्तामभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासेति योजना । प्रथमान्तपाठे त्वयमुत्तरशेषः ॥ ५४ ॥ सोऽभ्यगच्छदिति । स्पष्टमेतत् । शबर्येति । सम्यक् पूजितः यथाविधि अर्घ्यादिफलसमर्पणात्मोपचारैः

१ राघव । राघवः । इति च पाठः ।

पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ।
हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५६ ॥
सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ।
आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतभोजनादप्यतिशायितं तत्कालमात्रसमागत शबर्यासमर्पितमूलान्नमिति भावः । शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रम्, शबर्य्यां कृतं तु सम्यक् पूजा, तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादिति भावः । उक्तं हि—"मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत्" इति । यद्वा सम्यक् पूजनं परीक्षितरसैः फलैर्भोजनम् । पूजित इत्यत्र "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्त्तमाने क्तः । तथा च शबर्य्येत्यत्र "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति कथं न षष्ठीति चेत् ? अत्र केचिदाहुः—आर्षः षष्ठ्यभाव इति । अन्ये तु नायं वर्त्तमाने क्तः किन्तु भूते । तद्योगे च "न लोकाव्यय-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्तृतीयैवेति । वस्तुतः पूजास्य सञ्जातेति पूजितः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । अनेन तृतीया भवत्येव ॥ ५५ ॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधानमारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पम्पेति । पम्पानाम पद्मसरः तस्यास्तीरे तटकानने इत्युद्दीपकसंनिधानोक्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना, वीरकिणाङ्कितमुखेनेत्यर्थः । वानरेण सङ्गतः संयुक्तः । राम इति शेषः । हेति हर्षे । विरहिजनप्राणापहारिणि पम्पापवने स्वकामिनीघटकसमागमोऽयं चोरैर्वनेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वजनमुखावलोकनवदतीवाश्वासनमिति मुनेर्हर्षः । हनुमता का गतिरिहेदानीमिति अतिमात्रपर्याकुलतादशायां विजयकिणाङ्कितवदनवता पुरुषेण सङ्गमो यदृच्छया सञ्जातः । वानरेणेति विशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेषरहिततया स्ववेषेण समागमाद्विश्वसनीयता द्योत्यते । हनुमद्वचनात्सुग्रीवेण समागतः । चैवेति निपातसमुदायस्समुच्चयार्थः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रलाभो जात इति भावः ॥५६॥ अथ सख्यहेतुं रहस्योद्भेदं दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबल इत्यनेन वृत्तस्मरणकालिककातर्यगोपनहेतुधैर्यमुच्यते ।

णार्चितः ॥ ५५ ॥ पम्पातीर इत्यादिना किष्किन्धाकाण्डकथासंग्रहः क्रियते । पम्पातीर इति । सङ्गतः राम इत्यनुषज्यते । हेति हर्षे । हनुमदिति । हनुमद्वचनात् सुग्रीवो युष्मत्सङ्गमपेक्षत इत्यादिरूपं हनुमद्वचनम् ॥ ५६ ॥ सुग्रीवायेति । महाबलो रामः

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ।
चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५८ ॥
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ।
रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च ॥ ५९ ॥

रामः आदितः जन्मन आरभ्य तत्प्रसिद्धं सर्वं वृत्तं सुग्रीवाय शंसन । "आनन्यमागमशासनम्" इत्यडभावः । अकथयदित्यर्थः । सीतायाः तद्वृत्तं च रावणहृतत्वादिकं यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । तद्वपणस्यावश्यकर्त्तव्यतया विशेषणाशंसत॥५७॥ सुग्रीव इति । चापीति निपातसमुदायः समुच्चयार्थः । वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत्सर्वं पूर्वोक्तं वृत्तान्तं श्रुत्वा प्रीतः रामस्य प्रयोजनापेक्षित्वान्मामकमपि प्रयोजनं निर्वर्त्तयिष्यतीति सन्तुष्टः सन् । अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्य तदग्निसाक्षिकम् । "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः । रामेण सख्यं सखित्वम् । "सख्युर्यः" इति भावार्थे यप्रत्ययः । चकार कृतवान् । वानररामशब्दाभ्यां सख्यस्याः सदृशत्वं व्यञ्जितम्, तेन च रामस्य सौशील्यातिशयो व्यज्यते । गुहस्य हीनमनुष्यजातितया तत्सख्यं सौशील्यहेतुः, तत्रापि स्त्रीत्वेन शबर्यभिगमनं ततस्तरां सौशील्यम्, सुग्रीवस्य तिर्यक्त्वेन ततस्तमां सौशील्यमिति भावः॥५८॥ तत इति । ततः सख्यकरणानन्तरम्, दुःखितेन परमसुहृद्भूतरामसन्निधाना दुद्बुद्धपूर्ववृत्तान्ततया बाष्पं मुञ्चतेत्यर्थः । वानरराजेन सुग्रीवेण । "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इति कर्त्तरि तृतीया । वैरस्य वालिविरोधस्य अनुकथनम् अनुकूलकथनं, प्रश्नानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । वालिना सह तव कुतो वैरमासीदित्येवं प्रश्नः । तं प्रति वक्तव्यं सर्वं रहस्यप्रकाशरूपं प्रणयात्स्नेहाद् विस्रम्भाद्वा॥

आदितः जन्मन आरभ्य तत प्रसिद्धम् वृत्तं सीतायास्तद्वृत्तं च रावणहरणादि सर्वम्, सुग्रीवाय विशेषतः विशेषेण यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य शंसत । अडभाव आर्षः । महाबल इति विशेषणसामर्थ्यात्सहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेऽपि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवसहायमुद्दिश्य सर्वमकथयदित्यवगम्यते ॥ ५७ ॥ सुग्रीव इति । वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत्सर्वं श्रुत्वा स्वसमानदुःखसहायलाभात् सुप्रीतः सन् रामेण अग्निसाक्षिकमेव-अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्य तत्सख्यं सखित्वं चकारेति योजना ॥ ५८ ॥ तत इति । वानरराजेन सुग्रीवेण दुःखितेन सुहृत्सन्निधौ स्मृतदुःखेन वैरस्यानुकथनं प्रश्नं प्रति । वालिना सह तव वैरं कथमभू

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति ।
वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥
राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।
दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६२ ॥

" प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः " इत्यमरः । रामायावेदितम् आ समन्तादुक्तं कात्स्न्र्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रतिज्ञातं चेति । चशब्दो भिन्न क्रमः । रामेण च तदा आवेदनानन्तरकाले वालिवधं प्रति प्रतिज्ञातम्- वालिवध प्रतिज्ञा कृतेत्यर्थः । भावे क्तः । वानरः सुग्रीवश्च तत्र ऋश्यमूके वालिनो बलम् " समुद्रात्पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ " इत्यादिना वक्ष्यमाणं बलम् उत्साहवर्द्धनाय कथयामास ॥ ६० ॥ सुग्रीव इति । सुग्रीवो राघवे विषये वीर्येण हेतुना नित्यं दर्शनमारभ्य साल भेदनपर्य्यन्तं मुहुर्मुहुः शङ्कित आसीच्च, अयं वालितुल्यवीर्य्यो नवेति शङ्कित वानित्यर्थः । नित्यशब्दस्य वीप्सापरत्वं महाभाष्ये— " नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पितः " इति । " मतिबुद्धि— " इत्यादिसूत्रे शङ्कितादयोऽप्यर्थ सिद्धाः इति सूचनात् कर्त्तरि निष्ठा ॥ ६१ ॥ राघवेति । तुशब्दो विशेषवाची । न केवलं शङ्कितोऽभूत्- किन्तु प्रत्ययार्थमन्यद्दर्शयामास चेत्यर्थः । राघव प्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थम्- रामबलविज्ञानार्थमित्यर्थः । रामविषयविश्वास जननार्थमिति वा । " प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु " इत्यमरः । दुन्दुभेः दुन्दुभ्याख्यस्य वालिहतस्यासुरस्य उत्तमम् अशिथिलम् अतएव महापर्वतसन्निभम् उत्तममुन्नतं वा कायं कायाकारास्थि दर्शयामास । रामा

दित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । रामाय प्रणयात् प्रत्युत्तरमावेदितम् साकल्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रतिज्ञातमिति । तदा वृत्तान्तश्रवणानन्तरकाले रामेण वालिवधं प्रति उद्दिश्य अवश्यं वालिनं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । वालिन इति । तत्र ऋश्यमूके । वानरः सुग्रीवः । वालिनो बलम् अरुणोदयमारभ्य सूर्योदयात्पूर्वमेव चतुस्समुद्रा भिगमनादिकं वालिपौरुषं रामस्योत्साहवर्धनार्थमकथयदित्यर्थः ॥ ६० ॥ सुग्रीव इति । अपिच राघवे राघवविषये वीर्येण हेतुना नित्यं शङ्कितः सुग्रीव आसीत्, रामस्य वालिहननसामर्थ्यमस्ति वा न वेति सुग्रीवो नित्यमशङ्किष्टेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ राघवेति । राघवबलपरिज्ञानार्थं महापर्वतसन्निभं दुन्दुभेः कायं वालिना हतस्य दुन्दुभि

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः।
किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा॥ ६५॥
ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः।
तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः॥ ६६॥
अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः।
निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः॥ ६७॥

तत इति। ततः सालादिभेदनानन्तरं तेनातिमानुषचरित्रेण विश्वस्तः अयमवश्यं वालिहननक्षम इति विश्वासं प्राप्तः, प्रीतमनाः अचिरादेव राज्यं लप्स्य इति सन्तुष्टचित्तः, महाकपिः आत्मानं कपिराजं मन्यमानः। स सुग्रीवः रामसहितः सन् तदा तस्मिन्नेव काले किष्किन्धां किष्किन्धाख्यां गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीं पुरीं जगाम। चकारेण पुनर्गमनं समुच्चीयते॥६५॥ ततः किष्किन्धागमनानन्तरम् हरिवरः आत्मनः कपिवरत्वनिश्चयवान्, हेमपिङ्गलः स्वर्णवत्पिङ्गलवर्णः, हर्षप्रकर्षेण निवृत्तवैवर्ण्य इत्यर्थः। सुग्रीवो गर्जितानुगुणकण्ठध्वनिः। अगर्जत् घोषं चकार। महता पूर्वगर्जितविलक्षणेन तेन नादेन हेतुना हरिवरो वाली गुहान्निर्जगाम॥६६॥ अनुमान्येति। वाली तदा निर्गमनकाले, ताराम् अद्य वनादागतेनानेनाक्रन्देन सुग्रीवो रामसहायस्तिष्ठतीति कथितम् अद्य पराजितो निर्गतः पुनरागतः अतस्त्वद्गमनमनुचितमिति वारयन्तीं ताराम्। अनुमान्य धार्मिकाग्रेसरो रामः कथं मामनपराधिनं हन्यादिति परिसान्त्व्य सुग्रीवेण समागतः, अयुध्यतेत्यर्थः। राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूक्ष्मज्ञः तत्र युद्धभूमौ एनं परेण युद्ध्यमानमपि वालिनम्, तदा परेण युद्धकाले। चोऽवधारणार्थः। एकेनैव शरेण निजघान। द्वितीयशरप्रयोगे तदाभि

तत इति। ततः सालभेदनानन्तरं तेन-सालादिभेदनेन, विश्वस्तः-विश्वासं प्राप्तः, सर्वात्मना रामो दर्शनमात्रेण वालिनं हनिष्यतीति विश्वासं प्राप्तः, प्रीतमनाः कपिराज्यमचिरादेव मम हस्तगतं भविष्यतीति सन्तुष्टान्तरङ्ग इत्यर्थः। तदा तस्मिन्नेव काले किष्किन्धां गुहां पर्वतान्तरावकाशे तत्र निर्मितत्वात् किष्किन्धापि गुहाशब्देनोच्यते। जगाम चेति योजना॥ ६५॥ तत इति। सुग्रीवः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान्। तेन सिंहनादेन हेतुना हरीश्वरः वाली गुहान्निर्जगाम॥ ६६॥ अनुमान्येति। तदा निर्गमनसमये तारामनुमान्य सुग्रीवं रामसहायमङ्गदमुखादुपगत्य युद्ध

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे ।
सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥
स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः ।
दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥
ततो गृध्रस्य वचनात्सम्पातेर्हनुमान् बली ।
शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

मुख्येन तद्वधो दुर्लभ इति भावः। युद्धेऽभिमुखस्य बलं वालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ॥ ६७ ॥ तत इति। सुग्रीववचनात्—"वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः" इति सुग्रीवप्रार्थनावचनात्। आहवे सुग्रीवस्य युद्धे वालिनं हत्वा। ततः वालिवधानन्तरं राघवः तद्राज्ये वालिराज्ये सुग्रीवमेव प्रत्यपादयत् स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारं दर्शयति स चेति। वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिषिक्तः स च सुग्रीवोऽपि जनकात्मजां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन् सर्वान् नानादेशनिवासिनो वानरान् समानीय आहूय दिशश्चतस्रः प्रति प्रस्थापयामास, शीघ्रं सीतां दृष्ट्वागच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९॥ ततः सुन्दरकाण्डकथां संगृह्णाति—तत इति। ततः प्रस्थानानन्तरं बली अपरिच्छेद्यबलः। भूमार्थे मत्वर्थीयः। हनुमान् प्रशस्तहनुः। अन्वर्थसंज्ञेयम्। तथा चेन्द्रो वक्ष्यति—"मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यदा क्षतः। नाम्नैष हरिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥" इति। आभ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जाम्बवता कृतोत्साहत्वम्, तदुद्भूतनिरवधिकबलवत्त्वञ्च द्योत्यते। सम्पातेः सम्पातिनामकस्य जटायुर्ज्येष्ठस्य पक्षिणो वचनात्। इतः शतयोजनात् परं समुद्रमध्ये लङ्कायां सीता वर्त्तते, तत्र समुद्रं तां

निर्गमनं वारयन्तीं तारां धर्मज्ञो रामो ममापकारं न करिष्यतीत्यादिमान्त्ववचनैरनुमतिं प्रापय्य सुग्रीवेण सह युद्धाय समागतोऽभवत्, तत्रैनमेकेनैव शरेण निजघान ॥६७॥ तत इति। सुग्रीववचनात् "वालिनं जहि काकुत्स्थ—" इत्येवंरूपात् आहवे वालिनं हत्वा तद्राज्ये वालिराज्ये सुग्रीवमेव प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् ॥ ६८ ॥ स चेति। स च वानरर्षभः। जनकात्मजां दिदृक्षुः सर्वान् वानरान् समानीय सर्वा दिशः प्रस्थापयामास ॥ ६९ ॥ तत इति। गृध्रस्य सम्पातेर्वचनात् 'तस्यां वसति वैदेही' इत्येवंरूपात्। शतेत्यादिना सुन्दरकाण्डकथासंग्रहः। हनुमान्

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च ।
समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि ।
शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७३ ॥

पश्यसीति वचनात् । शतयोजनविस्तीर्णं लवणार्णवं प्लुतं, प्लुत्वा ततार इत्यर्थः ॥ ७० ॥ तत्रेति । हनुमान् रावणपालितां लङ्कां पुरीं समासाद्य तत्र लङ्कायामशोकवनिकाम् अन्तःपुरोद्यानं गतां ध्यायन्तीं राममेव नैरन्तर्येण स्मरन्तीं सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ निवेदयित्वेति । ततो हनुमान् अभिज्ञानम् अङ्गुलीयकरूपं रामचिह्नं निवेदयित्वा समर्प्य । अनित्यत्वात्समासेऽपि ल्यबभावः । अत एव न्यासकारः "वा छन्दसीति वक्तव्ये क्त्वापि छन्दसीति वचनमसमासेऽपि ल्यबर्थम् । तेनार्च्य देवानागत इति सिद्धम्" इति । अनेन व्यभिचारेण समासे ल्यब्विधेरनित्यत्वं सिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसेनासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तम् । "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः । चकारात् "नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोऽपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥" इति रामस्य सीतैकपरायणत्वादिकं समुच्चीयते । निवेद्य उक्त्वा च वैदेहीं समाश्वास्य सद्यस्ते कान्तः समागमिष्यतीति सान्त्वयित्वा तोरणमशोकवनिकाबहिर्द्वारं मर्दयामास । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः ॥७२॥ पञ्चेति । अग्रे गच्छन्तीत्यग्रगाः सेनाया अग्रगाः सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेऽपि "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् जम्बुमालिप्रमुखान् सप्त मन्त्रिसुतानपि हत्वा शूरमक्षम् अक्षकुमारं

शतयोजनविस्तीर्णं लवणार्णवमुल्लङ्घितवान् ॥ ७० ॥ तत्रेति । लङ्कां पुरीं समासाद्य तत्र लङ्कायाम् अशोकवनिकाम् अशोकवनिकाख्यरावणप्रमदावनं गतां भार्यां राममेव ध्यायन्तीं सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ निवेदयित्वेति । अभिज्ञानमङ्गुलीयकरूपं ज्ञापकं निवेदयित्वा सुग्रीवसख्यवृत्तान्तं च निवेद्य च वाचा ज्ञापयित्वा वैदेहीं समाश्वास्य तोरणम् अशोकवनिकाबहिर्द्वारं चकारादशोकवनं च मर्दयामास ॥ ७२॥ पञ्चसेनेति । पञ्च सेनाग्रगान् सेनापतीन्, अक्षं रावणकुमारम् निष्पिष्य चूर्णीकृत्य,

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् ।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ॥ ७४ ॥
ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् ।
रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ।
न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥

रावणाद्वितीयपुत्रं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणम् इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण बन्धनं समुपागमत् प्राप्तः ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वीरः सुरासुराप्रधृष्यरावणपालितलङ्काप्रधर्षणादिना प्रख्यातवीर्यः । महाकपिः स्वयमक्षत एवानेकराक्षसहननक्षम इत्यर्थः। पैतामहात् पितामहदत्ताद्वरात् आत्मानं यदृच्छया प्रयत्नं विना अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण उन्मुक्तं परित्यक्तं ज्ञात्वा यन्त्रिणः आत्मानं रज्जुयन्त्रेण बद्ध्वा इतस्ततः कृषत इत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन्, तदपराधान् क्षममाण इत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराजसुतां सीतामृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा लङ्कां पुरीं दग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियमाख्यातुं वक्तुं पुनरायात् ॥ ७४ ॥ ७५॥ सोऽभिगम्येति । अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबुद्धिः । स हनुमान् महात्मानं सीतावियोगज्वरेऽप्यनार्यधैर्यं राममभिगम्य आभिमुख्येन प्राप्य । अनेन हनुमतः कृतकार्यत्वं द्योतितम् । प्रदक्षिणं च कृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावत् दृष्टेति न्यवेदयत् अकथयत् । सीता दृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टा सीतेत्युक्तिः रामस्य सीतादर्शनजीवनादिविषयसंशयं।

ग्रहणं समुपागमत् इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण बन्धनं प्राप्तः ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यदस्त्रस्यामोघतया बन्धनमात्रं पञ्चघटिकानन्तरं तन्मोक्षश्च भवतीति ब्रह्मणा हनूमते वरो दत्तः, अतः पञ्चघटिकानन्तरमेव ब्रह्मास्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा, यदृच्छया-कार्यान्तरप्रसङ्गेन रावणदर्शनापेक्षया, यन्त्रिण आत्मानं बध्वा स्थितान् राक्षसान्, वीरः—हन्तुं समर्थोऽपि, मर्षयन्-क्षमं कुर्वन्, ततः-रावणदर्शनव्यापारानन्तरं मैथिलीं सीताम् ऋते तदवस्थानप्रदेशं विना लङ्कां दग्ध्वा रामाय प्रियं प्रियवार्ताम् आख्यातुं वक्तुं पुनरायात् महाकपिरिति योजना ॥ ७४॥ ७५॥ स इति । अमेयात्मा-अपरिच्छेद्यधैर्यः । स हनुमान् महात्मानम् महांश्चासौ आत्मा च तम्, परमात्मानमित्यर्थः । राममभिगम्य प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः, सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्त्वं न्यवेदयदित्यर्थः । तत्र सीता दृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टा सीतेति पदप्रयोगो रामस्य सीतादर्शनविषयसंशयो माभूदिति ॥ ७६ ॥

ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ७९ ॥
तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥

माभूदितीति वदन्ति । अन्ये त्वदृष्टेति प्रतिभासंतति दृष्टेत्युक्तमिति । अपरे तु सन्तापातिशयप्रकटनाय प्रथमं कृतकार्यनिर्देश इति ॥ ७६ ॥ अथ युद्धकाण्ड कथां संगृह्णाति—तत इत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं सुग्रीवसहितः सन् महोदधेः शतयोजनविस्तीर्णसिन्धोस्तीरं गत्वा आदित्यसंनिभैः शरैः समुद्रं मार्गदाने उदासीनम् क्षोभयामास आपातालमाकुलीचकार ॥ ७७ ॥ दर्शयामासेति । सरितां नदीनां पतिः । अनेन रामकोपशान्तये कालीय इव समुद्रः सपत्नीकः समागत इति ध्वन्यते। समुद्रः आत्मानं निजरूपं दर्शयामास। रामायेति शेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयच्च नलेन सेतुं कारयामास । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७८ ॥ तेनेति । रामस्तेन सेतुना लङ्कां पुरीं गत्वा आहवे युद्धे रावणं हत्वा सीतां प्राप्य अनु पश्चात् परामतिशयितां व्रीडां लज्जामुपागमत् पौरुषनिर्वहणाय रिपुहननपूर्वकं सीता पुनः प्राप्ता । परगृहस्थितां कथं अङ्गीकरिष्यामीति (लोकापवादशङ्कया) लज्जितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ तामिति । ततः व्रीडाप्राप्तेर्हेतोः । "यत्तद्यतस्ततो

ततः सुग्रीवसहित इत्यारभ्य युद्धकाण्डकथासङ्ग्रहः क्रियते—तत इति । समुद्रं क्षोभयामास-मार्गदाने औदासीन्यात् समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ दर्शयामासेति । आत्मानं निजरूपं दर्शयामास समुद्रवचनात् " एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ " इत्येवंरूपसमुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयत् । नलेन सेतुं कारयामासेत्यर्थः ॥७८ ॥ तेनेति । तेन सेतुना लङ्कां पुरीं गत्वा आहवे युद्धे रावणं हत्वा सीतां प्राप्य अनु पश्चात् परां व्रीडां रक्षोगृहे चिरोषितां पुनर्गृहीतवानिति लोकापवादशङ्कया लज्जामुपागमत ॥ ७९ ॥ तामिति । ततः अनन्तरम् रामो जनसंसदि-वानरराक्षस

ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।
बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

हेतौ " इत्यमरः । तां तादृशपातिव्रत्यां सीतां जनसंसदि देवादिसभायां परुषं वचनमुवाच । " अकथितं च " इति द्विकर्मकत्वम् । जनसंसदीत्यनेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथं कुर्वीति सूचितम् । सती पतिव्रता सीता अमृष्यमाणा रामोक्तपरुषवचनमसहमाना ज्वलनं लक्ष्मणानीतमग्निं विवेश ॥ ८० ॥ " ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः " इत्येव क्रमः । अन्यस्तु लेखकप्रमादकृतः । ततः अग्निप्रवेशानन्तरम् । अग्निवचनात्सीतां विगतकल्मषां करणत्रयेऽपि दोषगन्धरहितां ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च बभूव । अहो रामस्य धर्मापेक्षितेति स्तुतोऽभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ कर्मणेति । महात्मनो महास्वभावस्य राघवस्य तेन कर्मणा रावणवधेन सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थे ष्यञ् । तुष्टं सन्तुष्टमासीत् । स्थावरस्य सन्तोषः पल्लवोद्गमादिनावगम्यते । " अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते " इति श्रीविष्णुपुराणम् ॥ ८२ ॥ अभिषिच्येति । यद्यपि सीतासमागमात् पूर्वं विभीषणाभिषेकः, तथाप्यत्र

सभायां परुषम् " दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् " इत्यादिकम् उवाच । अमृष्यमाणा–पातिव्रत्यविषयसंशयवचनमसहमाना सीता ज्वलनं ज्वलन्तमग्निं विवेश ॥ ८० ॥ तत इति । अग्निवचनात् " विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व " इत्येवंरूपात्, गतकल्मषां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य च तथात्वं प्रत्याय्य । सीतामङ्गीचकारेति शेषः । केचित्तु ' ततोऽग्निवचनात ' इत्यस्मादनन्तरं " बभौ रामः संप्रहृष्टः " इत्यर्धं प्रागेव पठित्वा ततः ' कर्मणा तेन ' इति श्लोकं पठन्ति । तस्मिन् पाठे-विगतकल्मषां सीतां ज्ञात्वा संप्रहृष्टः सर्वदैवतैश्च पूजितो रामो बभूवेति योजना ॥ ८१ ॥ कर्मणेति । राघवस्य महता तेन कर्मणा रावणवधेन सचराचरम् चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष ॥ ८२ ॥ अभिषिच्येति । लङ्कायां लङ्का

१ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ इति तीर्थीयपाठक्रमः ।

क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । रामः । विभीषयतीति विभीषणः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । शत्रुभयंकर इत्यर्थः । तं लङ्कायां चाभिषिच्य । समुद्रतारऽभिषकः समुच्चीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभिषिच्यैव कृतकृत्यः, न तु रावणं हत्वैव । लङ्कायां विभीषणमभिषिच्य, मूढविनं छित्त्वा सहकारं स्थापयित्वेतिवत् । यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयापवर्गमनुगृह्यानुषङ्गिकतया राज्येऽभिषिच्येत्यर्थः । "शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां पुंसामपवर्गप्रदो हरिः ॥" इति वचनात् । अभिषिच्य तदा रामः अभिषेकात्पूर्वं कथं स्यादिति विवर्णोऽभूत्, अथ रमणीयोऽभूत् तदा रामो रामोऽभूत् । विज्वरः भरतो यथा राज्यं न स्वीकृतवान् तथायमपि चेत् किं कुर्यामिति पूर्वं ज्वरोऽभूत् । स इदानीं निवृत्त इत्यर्थः । यद्वा नागपाशप्रभृतिषु "यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः । तच्च मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥" इति योऽयमन्तस्तापः स इदानीं निवृत्त इत्यर्थः । न केवलं विज्वरः, प्रमुमोद च प्रकर्षेण मोदं प्राप्तश्च । चक्षिङो ङित्करणादनित्यमनुदात्तेत आत्मनेपदत्वम् । अतोऽत्र परस्मैपदप्रयोगः । अनेन रामस्य रावणवधसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले । स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेव परमपुरुषार्थ इत्यवगम्यते । यद्वा वी पक्षिणि जटायुषि ज्वरो यस्य सः । यथा लोके कस्यचित् पुत्रस्योत्सवे कथञ्चिन्मोदमानोऽपि पिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणात् सन्तप्त एव भवति, एवं सर्वलोकपिता स्वामी च विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकमतीतं जटायुषं स्मरन् किञ्चिदन्तस्तापोपपन्न एव मुमुद इत्यर्थः । यद्वा विज्वर इत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता, प्रमुमोदेतीष्टप्राप्तिः । इति प्रसिद्धौ, विस्मये वा । हन्त रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ति०—प्रधानाभिलषितकैङ्कर्यसाम्राज्यलाभेन यदि लङ्कैश्वर्यमनभ्युपगतं स्यात्तदा "अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥" इति कृता प्रतिज्ञा विफला स्यादिति महान् ज्वरः प्रवृत्तः, स इदानीं निवृत्त इति प्रमुमोद ॥ ८२ ॥

राज्यपद इत्यर्थः। कृतकृत्यः—"अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥" इति प्रतिज्ञातस्य कृतत्वात् कृतकृत्यत्वम्, अत एव विज्वरः, विगतमनस्ताप इति यावत् । प्रमुमोद ह प्रकृष्टां मुदमाप ॥ ८२ ॥

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ।
अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८४ ॥
भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।
भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥
पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥

देवताभ्य इति । रामः देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरं प्राप्य तेन वरेण वानरान् रणे मृतान् समुत्थाप्य सुप्तानिवोत्थाप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्वृतः सन् पुष्पकेण कुबेरं विजित्य रावणेन समानीतेन पुष्पकाख्यविमानेन अयोध्यां प्रति प्रस्थितः ॥ ८४ ॥ भरद्वाजेति । सत्यपराक्रमः सत्यविषयपराक्रमवान् । राम इति क्रियाभेदात् द्विरुक्तिः । भरद्वाजाश्रमं गत्वा भरतस्यान्तिकं समीपं प्रति हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूशब्द ऊकारान्तोऽप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमिति प्रार्थने तद्दिवसेन चतुर्दशवर्षपूर्त्तेः "पूर्णे चतुर्दशे वर्षे आगमिष्यामि" इति भरतं प्रत्युक्तेः सत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तं प्रेरितवानिति भावः ॥ ८५ ॥ पुनरिति । रामस्तत्पुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितः सन् तदागमनकाले आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथाम् । "आख्यायिकोपलब्धार्था" इत्यमरः । पुनः पुनः जल्पन् कथयन् अर्थात् भरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेण जल्पन्निति गम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं तदा तस्मिन्नेव काले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥

देवताभ्य इति । रामः सर्वजगत्कण्टकरावणवधजनितहर्षवशात् रामदिदृक्षया समागताभ्यो देवताभ्यो वरं प्राप्य "नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः । समुत्थास्यन्तु हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥" इत्युक्तप्रकारं वरं लब्ध्वा । राक्षसैर्हतान् वानरान् समुत्थाप्य, सुहृद्भिः-सुग्रीवादिभिः संवृतः पुष्पकेण अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगामेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ भरद्वाजाश्रममिति । रामो भरद्वाजाश्रमं गत्वा भरतस्यान्तिकं प्रति हनूमन्तं व्यसर्जयत । "चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥" इति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् । भरद्वाजाश्रमे पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षसमाप्त्यनन्तरं मुनिवचनेन एकदिनविलम्बस्य प्राप्तत्वात्स्वागमनबोधनाय हनुमद्विसर्जनम् ॥ ८५ ॥ पुनरिति । अपरेद्युः सुग्रीवसहित इति विभीषणादीनामुपलक्षणम् । तत पुष्पकं समारुह्य पुनराख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयकथाम् "अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी"

नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः ।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८७ ॥
प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ।
निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

नन्दिग्राम इति । अनघः सम्यगनुष्ठितपितृवचनः । यद्वा " शिरसा याचत स्तस्य वचनं न कृतं मया " इत्युक्तपापरहित इत्यर्थः । यद्वा निरस्तसमस्त व्यसनः । "दुःखेनोव्यसनेष्वघम्" इति वैजयन्ती । रामः भ्रातृभिः सहितः । " कदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना । शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ " इत्युक्तमनोरथपूर्ण इत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटां हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । " विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ " इत्युक्तरूपः सीतामनुप्राप्य समीपे प्राप्य । " रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत् " इत्याद्युक्तरीत्या दिव्यसिंहासने सीतयाभिषेकं प्राप्येत्यर्थः । राज्यं पुनरवाप्तवान् पितुर्वचनात्पूर्वं प्राप्तं विशिष्य पुनरद्य प्राप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्य राज्यप्राप्तिकृतं लोकस्यातिशयं दर्शयति–प्रहृष्टेति । लोकः जनः प्रहृष्टमुदितः । तदानीमासीदिति शेषः । एवमु त्तरत्रापि । प्रहृष्टः संजातरोमाञ्चः । " हृष्टं रोमसु " इति अनिट्त्वविधानात् । मुदित इति तन्मूलमन्तुष्टान्तःकरणत्वमुच्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनित प्रीतियुक्तः । यद्वा " इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ " इत्यभिलषितलाभ उच्यते । पुष्टः " विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ "

इत्याद्युक्तप्रकारेण पुनर्जल्पन कथयन । सीताया इति शेषः । नन्दिग्रामं ययाविति योजना ॥ ८६ ॥ नन्दिग्राम इति । रामः नन्दिग्रामे जटां भरतादिभिः सहितः हित्वा त्यक्त्वा सीतामनुप्राप्य सीतासाहश्यं प्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतामनुरूपः प्राप्येति यावत् । राज्यं पुनरवाप्तवान पितृवचनात्पूर्वं प्राप्तं विशिष्य पुनः अत्र प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ एतदन्तं चरितं वृत्तत्वेनोपदिश्य देवर्षिरतःपरमुत्तरकाण्डविषयं भविष्यत्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति । अनेन रावणवधानन्तरं रामे राज्यं प्रशासति सति वाल्मीकिना रामायणं कृतमित्यनुसन्धेयम् " प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भ- गवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ " इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ प्रहृष्टो मुदितः । इति पाठान्तरम् ।

न पुत्रमरणं किंचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् ।
नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ८९ ॥

इत्युक्तरामविरहजकार्श्यत्यागात् पुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः शोभनधर्मः तमस्य तच्चरतीति सुधार्मिकः । "धर्मं चरति" इति ठक् । "स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च" इत्युक्तधर्मफलभागित्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मानसव्याधि रहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां व्यृद्धिः दुर्भिक्षम् । व्यृद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षात् भयं दुर्भिक्षभयं तेन वर्जितः । अनेन पूर्वं सीताविशिष्ट रामवियोगे प्रजानामामयादिकमासीत् । तदिदानीं निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृ ष्टेत्यादिरामाभिषेकदर्शनसन्तोषो न वर्णयितुं शक्य इत्याह कविः–प्रहृष्ट मुदितो लोकस्तुष्टः पुष्ट इति । अथ प्रीतिकारितकैङ्कर्यसिद्धिं दर्शयति–सुधा र्मिक इति । शोभनो धर्मो विशिष्टविषयकैङ्कर्यमेव । अथ कैङ्कर्यविरोधिनि वृत्तिमाह–निरामयो ह्यरोगश्चेति । कैङ्कर्योपकरणसमृद्धिमाह–दुर्भिक्षेति ॥ ८८ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानामुत्तरकाण्डकथां संगृह्णाति–न पुत्रेत्यादि । केचिदपि पुरुषाः क्वचित् कुत्रापि देशे किञ्चित् कादाचित्कमपि पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति । न द्रक्ष्यन्तीत्यनेन ब्राह्मणपुत्र इव कदाचित्प्राप्तमपि परिहरिष्यतीति भावः । नार्यश्चाविधवाः नित्यं पतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा विविधा धवा यासां ताः विधवा व्यभिचारिण्यः, अव्यभिचारित्वेऽपि पत्यावप्यननुरागः

"ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥" इत्याद्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् । लोकः-सर्वजनः । प्रहृष्टः संजातरोमाञ्चः । मुदितः-मुदितान्तःकरणः । तुष्टः-सर्वकामलाभजनितसन्तुष्टः, अनेन पूर्वं सर्वकाम संपत्तौ विद्यमानायामपि रामविश्लेषेणातुष्टस्य "इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महा बलम् । गजेन महतायान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥" इति प्रार्थितरामाभिषेके अत्र परमतुष्टिरित्यवगम्यते । पुष्टः–" विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ " इत्युक्तप्रकारेण रामविश्लेषकर्शितः सर्वोऽपि चेतनवर्गः इदानीं रामसंश्लेषसंवर्द्धितसर्वाङ्गोऽभूदित्यर्थः । सुधार्मिकः– "स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः।सर्वान् देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ॥" इति इष्टदेवतानमस्कारादिरूपधर्मस्य फललाभात् सुधार्मिकत्वोक्तिः । निरामयः मनःपीडारहितः । अरोगः व्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः दुर्भिक्षं समृद्धेरभावः, तस्माद्भयं दुर्भिक्षभयम्, तेन वर्जितः ॥ ८८ ॥ न पुत्रमरणमित्या दिना उत्तरकाण्डकथासंग्रहः क्रियते–न पुत्रेति । किञ्चिदपि क्वचित्कुत्रापि पुरुषाः

न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः ।
न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ।
न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९० ॥
नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ।
नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथाकृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ।
गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।
असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९२ ॥

कासांचित्स्यात्स नेत्याह पतिव्रता इति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तया वृद्धतया च न विधवा इति भावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये तापत्रयगन्धोऽपि न भविष्यतीत्याह—न चेत्याद्यर्द्धत्रयम् । अग्निजं भयं न किञ्चिन्न भविष्यति । जन्तवः नाप्सु मज्जन्ति । मङ्क्त्वा न मरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाधिदैविकनिवृत्तिरुक्ता । अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह—नापि ज्वरकृतं तथा न चापि क्षुद्भयमिति । न तस्करभयमित्याधिभौतिकोपलक्षणम् ॥ ९० ॥ तनि०—न चाग्निजं भयं किञ्चित् पाकोपयोगादधिकमग्निर्न ज्वलति । अनेन "भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च" इति श्रुतिर्ध्वनिता । नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः प्रमादादप्सु मज्जन्तमपि जन्तुमुन्मज्जनेन बहिः क्षिपति ॥ ९० ॥ तत्र रामराज्ये अनिष्टनिवृत्तिमुक्त्वेष्टसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणि धनयुतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानि च भविष्यन्ति। अतएव सर्वे नागरिका जानपदाश्च यथा कृतयुगे तथा त्रेतायामपि नित्यं प्रमुदिता भविष्यन्ति । "गत्यर्थाकर्मक—" इत्यादिना कर्त्तरि क्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं प्रजापालनरूपं धर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्म्मानाह—अश्वमेधेति, अर्द्धत्रयमेकान्वयम् । महायशाः

पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति पितरि जीवति पुत्रा न मरिष्यन्तीत्यर्थः ॥८९॥ तापत्रयसम्बन्धं निराकरोति—न चाग्निजमिति । आधिदैविकदुःखनिवृत्तिमुक्त्वा आध्यात्मिकं निराकरोति-नापि ज्वरकृतमिति । न तस्करभयमित्यादिनाधिभौतिकं निराकरोति॥९०॥ नगराणीति । नगराणि पुराणि, राष्ट्राणि-जनपदाः धनधान्ययुतानि भविष्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥ अश्वमेधशतैरिति । अश्वमेधानां शतैरश्वमेधशतैः, अपरिमितार्श्वमेधैरित्यर्थः । इष्ट्वा देवान् पूजयित्वा । बहुसुवर्णकैः-बहुसुवर्णदक्षिणाकैर्याग

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम्।
यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः।
सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥

वर्षशतानि च। एकादशसहस्रसंवत्सरानित्यर्थः। उपासित्वा उपास्य। "वा छन्दसि" इति वक्तव्ये "क्वापि छन्दसि" इति प्रयोगादर्शनात्यो ल्यबादेशः। सान्त्वपूर्वं जनानुवर्त्तनेन परिपाल्येत्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। राज्य पालने व्यासङ्गाभावो दर्शितः। ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं गमिष्यति ॥ ९४ ॥

ति०--राज्येन खलु रामः स्वयमुपास्यः स्वयमत्यन्तानुकूल्याचरणेन राज्योपासनं चकारेति सौशील्यमुक्तम्। ब्रह्मणः विष्णोः स्वस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं गमिष्यति ॥ ९४ ॥

अथैतत्पठनस्य मोक्षसाधनत्वमाह—इदमिति। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। "कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः" इति करणे इत्रप्रत्ययः। परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः। न केवलं शुद्ध्यापादकम्, किन्तु पापघ्नम्। "अमनुष्यकर्तृके च" इति टक्प्रत्ययः। पुण्यम्-लाङ्गलं जीवनमितिवत् पुण्यसाधनम्। अनेन प्रायश्चित्तव्यावृत्तिरुक्ता। तद्धि पापमेव निवर्त्तयति। उक्तार्थत्रये हेतुमाह वेदैश्च संमितमिति। सर्ववेद सदृशमित्यर्थः। इदं रामचरित्रं संक्षेपरूपं यः पठेत् वेदवत् सनियमं प्रतिदिनं पठेत् स सर्वपापैः पूर्वोत्तराघैः प्रमुच्यते। तदुक्तं रामोपनिषदि—"ब्रह्महत्या सहस्राणि वीरहत्याशतानि च। स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च। कोटि कोटिसहस्राणि उपपातकजान्यपि। सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति रामचन्द्रस्य कीर्त्त नात् ॥" इति ॥ ९५ ॥ एवं रामचरितपाठस्य मोक्षं फलमुक्त्वा आनुषङ्गिक फलोक्तिपूर्वकं तस्य सम्बन्धिसम्बन्धपर्यन्ततामाह—एतदिति। आयुः प्रयोजन मस्यायुष्यम्। "स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः" इति यत्प्रत्ययः। आख्यानमाख्या-यिकारूपम् एतद्रामायणं बालरामायणं रामस्यायनं रामायणम्। "अय गतौ"

ब्रह्मलोके गमिष्यति ॥ ९४ ॥ इदमिति। इदं पवित्रम् अन्तःकरणशोधकम्, पुण्यं पुण्यसाधनं, वेदैश्च संमितम् तुल्यम्, सर्ववेदार्थप्रतिपादकत्वात्तुल्यत्वम् ॥ ९५ ॥ एतदिति। एतदाख्यानम् आख्यायिकाम् आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम् एतद्रामायणाख्यं प्रबन्धं पठन् पठनादेव पुत्रपौत्रसहितः इह भोगान् भुक्त्वा प्रेत्य स्वर्गे लोके महीयते। "मह पूजायाम्"। तत्र पूजितो मोदत इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीया-
ज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीरामायण कथासंक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इति धातोर्भावे ल्युट् । रामचरितमित्यर्थः । रामः अय्यते प्राप्यते अनेन इति वा रामायणम् । रामः अयनं प्रतिपाद्यो यस्येति वा रामायणम् । "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति णत्वम् । पठन्नरः वर्णाश्रमादिनियमं विना योऽपि कोऽपि सपुत्रपौत्रः दशपूर्वापरसहित इत्यर्थः । सगणः सभृत्यबन्धुः प्रेत्य आत्यन्तिक शरीरनाशं प्राप्य, स्वर्गे परमपदे । "तस्या हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः" इति तस्मिन्स्वर्गशब्दप्रयोगात् । विमुक्तसर्वपापं प्रति स्वर्ग मात्रस्याफलत्वाच्च । महीयते पूज्यते " तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः " इति श्रुतेः ॥९६॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यति रिक्तस्य नाधिकार इति सूचयन् वर्णविशेषनियतानि फलानि दर्शयति–पठ न्निति । स्यादित्येतदव्ययं यद्यर्थे । इदं बालरामायणं पठन् द्विजो यदि वागृष भत्वं वाचि श्रैष्ठ्यं वेदवेदाङ्गपारगत्वमीयात् प्राप्नुयात् । "ई गतौ" इत्यस्मा द्धातोः लिङ् । पठन् क्षत्रियो यदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमीयात् । पठन् वणिग्जनो यदि पण्यफलत्वमीयात् । पणं मूल्यं तदर्हतीति पण्यं क्रयविक्रयार्ह वस्तु तदेव फलं लाभो यस्य सः पण्यफलः, तस्य भावः पण्यफलत्वम् । "पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मौल्ये धनेऽपि च" इत्यमरः । पणशब्दादर्हार्थे यत्प्रत्ययः । "अवद्यपण्य–" इत्यादिना पणतेर्यत्प्रत्ययान्तो निपातो वा । पठन् शूद्रोऽपि

वर्णानां प्रतिनियतफलान्याह–पठन्निति । स्यादिति यद्यर्थकमव्ययम् । पठन् द्विजः स्यात् ब्राह्मणो यदि वागृषभत्वमीयात् प्राप्नुयात्, शब्दब्रह्मपारगो भवेत् । क्षत्रियः स्यात् भूमिपतित्वं साम्राज्यमीयात् । वणिग्जनः स्यात् पण्यफलत्वं पण्यफलसमृद्धिमीयात् । पठन् शूद्रः स्यात् ब्राह्मणाच्छूण्वन्निति व्याचक्षते । पाठे अनधिकारिणां शूद्राणां–

जनो यदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययम् । स्यात् क्षत्रियः अल्पनृपतिः भूमिपतित्वमखण्डभूमण्डलेश्वरत्वमीयात् । एवम् ल्पब्राह्मण इत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथञ्चिदर्थे निपातः, "स्यादस्ति स्यान्नास्ति—" इत्यादिसप्तभङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथा च कथञ्चित् पठन् शास्त्रोक्तनियमं विनापि पठन्नित्यर्थः । एकदेशं पठन्निति वा । अथवा वागृषभत्वादिकमीयात् । स्याच्च सत्तां लभेत चेति सर्वसाधारणं सत्तालाभरूपं फलम् । "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति श्रुतेः । कश्चित्— " स्यात्प्रबन्धे चिरातीते " इति वचनात् स्यात्शब्दः प्रबन्धपर इत्याह, तदज्ञानविजृम्भितम् । " स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा " इति वाक्यशेषात् पुराशब्दस्य नानार्थत्वं हि तत्रोच्यत इति । यद्यपि " श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः " इति शूद्रस्येतिहासपुराणयोः श्रावणमात्रं स्मृतिभिरनुज्ञातम्, न तु पठनम्; तथापि पठन्नित्यादिऋषिवचनप्रामाण्यात् " वचनाद्यथकारस्य " इति न्यायेनास्मिन् संक्षेपपाठमात्रेऽधिकारोऽस्तीति सिद्धम् । तथा सहस्रनामाध्यायान्ते च दृश्यते—"य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् । " इत्यारभ्य " वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्यात् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ " इति । यद्वा वेदोपबृंहणे शूद्रस्य सर्वथानधिकारात् शूद्र इत्यत्र पठन्निति नानुषज्यते, किन्तु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते । " शृण्वन् रामायणं भक्त्या " इति श्रवणस्यापि महाफलत्ववचनात् । अत्र संक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादिति समापनात् गायत्री रूपत्वमस्य गम्यते । अत्र श्लोके उपजातिवृत्तम् । "स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गावुपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादा यदीया उपजातयस्ताः ॥" इति लक्षणात् ॥ ९७ ॥

प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणा प्रोक्तमार्षम् । " तेन प्रोक्तम् " इत्यण् । श्रीरामायणे श्रीरामायणाख्ये आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये बालकाण्डे संक्षेपोनाम प्रथमः सर्गः, समाप्तः इति शेषः । काव्यलक्षणं सर्गलक्षणं चोक्तं दण्डिना काव्यादर्शे—" नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिल

क्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलम्भविवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रदूत प्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गै रनतिविस्तीर्णः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोक रञ्जनम् । काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥" इति ॥

इति श्रीकौशिकगोविन्दराजकृते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने संक्षेपरामायणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

–श्रवणादेव फलम् 'शृण्वन्रामायणं भक्त्या' इति स्मरणात् । यद्वा पठन् द्विजो ऽतः स्यात् महत्त्वं सजातीयेषु सर्वोत्तमत्वं पूज्यत्वमीयात् । चकारादनन्तरं ज्ञानित्वं स मुच्चीयते । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकैः श्रीरामायणं चिकीर्षुर्वाल्मीकिर्गायत्र्या आदि माक्षरेणोपक्रम्य अन्तिमाक्षरेण निगमनं कृतवान् ॥ ९७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्यमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामा- यणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां संक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणा गुरुणोपदिष्टं रामायणस्य हृदयं सरसं गृहीत्वा ।
श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुरशेषबन्धुर्गोविन्दराजविबुधो विशदीकरोति ॥ १ ॥

अथ परमकारुणिको वाल्मीकिः "इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्" इत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुस्तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवैलक्षण्यं प्रतिपाद्यवैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्शयिषुर्वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति—नारदस्येत्यादिना द्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमाप्तत्वम् । आप्तत्वं च यथार्थदर्शित्वे सति यथार्थवादित्वम् । तस्य परमत्वं तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वम् । तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्घातत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तुशब्दो वैलक्षण्यपरः । "तु स्याद्भेदेऽवधारणे" इत्यमरः । स च काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतया इतरविलक्षणस्य नारदस्य शब्दतोऽर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षम् । तत् पूर्वं संक्षेपरूपेणोक्तम् । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रश्नानुरूपोत्तरम् श्रुत्वा निशम्य, वाक्ये विशारदो विद्वान् "विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ" इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञ इत्यर्थः । धर्मे आत्मा बुद्धिर्यस्यासौ धर्मात्मा धर्मस्वभावो वा । अत्र प्रकरणात् गुर्वनुवर्तनधर्मज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः वेदान्तार्थनिर्णयसम्पत्त्या सर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः, सहशिष्यः शिष्यसहितः सन् । "वोपसर्जनस्य" इति पक्षे सहशब्दस्य सभावाभावः । पूजयामास अहो वाक्यवैखरीति तद्वाक्यं श्लाघयामासेति वाक्यविशारदत्वोक्तिभङ्ग्यावगम्यते । महामुनिमिति पाठे वाल्मीकिपदाध्याहारः । तमिति प्रयोक्तव्ये अन्य-

नारदस्येति । तद्वाक्यम् प्रश्नानुरूपमुत्तरम् । श्रुत्वा निशम्य । वाक्ये विशारदो विद्वान्, वाक्यविशेषज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः वाल्मीकिः । पूजयामास तद्वाक्यं श्लाघयामास ॥

विषम०—महामुनिम्-शतकोटिविस्तररामायणमननशीलम् नारदं पूजयामास ॥ १ ॥

---

१ महामुनिम् इति पाठान्तरम् ।

यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा ।
आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।
जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥
स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥

त्वप्रतीतिकरमहामुनिपदप्रयोगास्वारस्यम् ॥ १ ॥ यथावदिति । देवश्चासौ ऋषिश्च देवर्षिर्नारदः । " नारदाद्याः सुरर्षयः " इत्युक्तः । तेन वाल्मीकिना यथावत् यथार्हम् पूजितः प्रदक्षिणनमस्कारादिभिरर्चितः सन् । तदा पूजाव साने आपृष्ट्वा आपृच्छ्य । "क्त्वापि छन्दसि" इति ल्यबभावः । अभ्यनुज्ञातः गच्छ त्वमिति वाल्मीकिना कृताभ्यनुज्ञानः विहायसमाकाशं जगाम ॥ २ ॥ स इति । तस्मिन्नारदे मुहूर्तम् अल्पकालम् " मुहूर्तमल्पकाले स्यात् " इति निघण्टुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । देवलोकं ब्रह्मलोकं गते वाल्मीकिं राम भक्तिं ब्रह्मणे कथयितुं प्राप्ते सति, स मुनिर्वाल्मीकिः, तदा नारदगमनो त्तरकाले, जाह्नव्या गङ्गाया अविदूरतः समीपे । सप्तम्यर्थे तसिः । स्थितमिति शेषः । तु गङ्गातोऽपि विलक्षणं तमसातीरं, जगाम माध्याह्निकाभिषेकाय प्राप्तः ॥३॥ स त्विति । स मुनिस्तमसाया विलक्षणं तीरमासाद्य, तदा आसादन काले । अकर्दममपङ्कम् । तीर्थं जलावतरणम् । " तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्र ष्वम्बुनि पावने । पात्रोपायावतारेषु " इति वैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वे स्थितं शिष्यमाह ॥ ४ ॥ अकर्दममिति । भरद्वाज इति वाल्मीकेः प्रधानशिष्यस्य नाम । हे भरद्वाज ! अकर्दममपङ्कम्, अधःप्रदेशे पङ्करहितमित्यर्थः । अन्यत्र पापरहितम् । प्रसन्नाम्बु प्रसन्नसलिलं लोके किञ्चिदधःपङ्करहितत्वेऽपि जलं कलुषमेव भवति, किंचिन्निर्मलोदकत्वेऽप्यधः सपङ्कमेव दृश्यते, न तथेदमिति

मासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स मुहूर्तमिति । मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गते तस्मिन्नित्यर्थः । अवि- दूरतः आसन्नम् अकर्दममित्यवतरणप्रदेशस्य पङ्कराहित्यमुच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकर्दममिति । निशामय पश्य । मनसः प्रसन्नमात्रेण सादृश्यं विवक्षितम् ॥ ५ ॥

न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ।
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ।
विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ।
ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९ ॥

भावः। अन्यत्राम्बुवत्प्रसन्नम्। अतएव रमणीयम्,सन्मनुष्यमनो यथा सत्पुरुष हृदयसदृशमिदं तीर्थं निशामय पश्य। "शमो दर्शने" इति मित्वाभावाद्दर्शनार्थोऽयं शब्दः। सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नाम्बिवति वा योजना ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति। हे तात वत्स! कलशः उदपात्रं न्यस्यतां भूमौ स्थाप्यताम्, मम वल्कलं स्नानशाट्यर्थां वृक्षत्वक् दीयताम्। किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति। उत्तमम् अकर्दमत्वादिगुणयोगेन जाह्नवीतीर्थात् श्रेष्ठमिदमेव तमसातीर्थमवगाहिष्ये अत्रैव स्नास्यामि, माध्याह्निककालातिक्रमादगत्वा, जाह्नवीमिति शेषः। त्वमप्यत्रैव स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति। महात्मना महामनसा वाल्मीकेन वाल्मीकिना। "तस्येदम्" इति सम्बन्धमात्रेऽण्। सम्बन्धश्चात्र पुत्रत्वम्। एवं पूर्वोक्तरीत्या उक्तः गुरोर्नियतः परतन्त्रः भरद्वाजः मुनेस्तस्य वाल्मीकेः वल्कलं प्रायच्छत प्रादात्। दाणः यच्छादेशः। छन्दसि बहुलग्रहणादात्मनेपदम्। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तस्मा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ स इति। नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोऽपि स वाल्मीकिः शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय। विपुलं विशालम्। वनं सर्वतः पश्यन् सन् विचचार। हेति विस्मये, निगृहीतेन्द्रियस्य विपुल वनावलोकनं दैवकृतत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्येति। भगवान् माहात्म्यवान् "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः।

न्यस्यतामिति। इदमेव गङ्गातीर्थमत्यासन्नमपि माध्याह्निककालातिक्रमादगत्वेति शेषः ॥ ६ ॥ एवमिति। प्रायच्छत प्रादात्। नियतः सेवापरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्येति। तस्य तीरस्याभ्याशे-समीपवनप्रदेशे, चरन्तम् अनपायिनमविश्लिष्टम्। पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ९ ॥

तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।
जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ।
भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥
वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।
ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥

शापानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । वाल्मीकिः तत्र वने. तस्य तीर्थस्याभ्याशे समीपे. चरन्तं वर्तमानम् अनपायिनम् अविनाभूतम् । क्षणविरहासहिष्णु क्रौञ्च मिथुनमिति प्रसिद्धम् । चारुनिःस्वनमिति रतिकालिकस्वरोक्त्या रतिर्द्योत्यते । क्रौञ्चयोर्मिथुनं द्वन्द्वम् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । ददर्श ॥ ९ ॥ तस्मात्त्विति । पापनिश्चयः रतिसमयेऽपि हननकरणात् क्रूरनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु विषयसहजशात्रवयुक्तः निषादः तस्मान्मिथुनात्तन्मिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुमांसमेकमवयवं तस्य पश्यतः तं पश्यन्तं मुनिमनादृत्य । "षष्ठी चानादरे" इत्यनादरे षष्ठी । जघान हतवान् ॥ १० ॥ तमिति । भार्या क्रौञ्ची निहतं व्याधहतम् अतएव महीतले भूतले वेष्टमानं घूर्णमानम् । शोणितपरीताङ्गं रुधिरव्याप्तशरीरं तं क्रौञ्चं दृष्ट्वा करुणां श्रोतुः कारुण्यावहां गिरं रुराव करुणशब्दमकरोत् । 'ओदनपाकं पचति' इतिवत् । अरोदीत् ॥ ११ ॥ वियुक्तेति । पतिना पत्या । नाभाव आर्षः । सहचारिणा सहचारशीलेन । ताच्छील्ये णिनिः । सहितेनेत्यनेन मनस्सङ्गतिरुच्यत इति न तेन पुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेण रक्तशिरसा । "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्" इत्यमरः । मत्तेन. रतिपरवशेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण तेन द्विजेन पक्षिणा । "दन्त विप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । भार्या वियुक्ता विरहिता सती करुणां गिरं रुरावेति पूर्वेणान्वयः । वै इति पादपूरणे । "तु हि च स्म ह वै पादपूरणे" इत्यमरः । अत्र विशेषणानि भार्यायाः शोकातिरेकहेतुत्वेन निर्दिष्टानि ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्य पश्यत इत्यनादरे षष्ठी ॥ १० ॥ ११ ॥ वियुक्तेति । पत्रिणा शोभनपक्षवता सहितेन सङ्गतमनसा, सहचारिणेति पूर्वमुक्तत्वात् सहिते-

तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ।
निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
मानिषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५॥

तथेति । तथा शोणितपरीताङ्गमित्याद्युक्तरीत्या निषादेन निपातितम्- हिंसितमित्यर्थः । तं द्विजं दृष्ट्वा स्थितस्य धर्मात्मनः धर्मस्वभावस्य ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । दया समपद्यत आसीत् ॥१३॥ तत इति । ततः क्रौञ्चीविषयकारुण्यसम्पत्त्यनन्तरं द्विजः सहजकारुण्यस्वभावो मुनिः । रुदतीं क्रौञ्चीं निशाम्य दृष्ट्वा । करुणवेदित्वात् कारुण्यभाक्त्वात् । "विद्लृ लाभे" इत्यस्मात् णिनिः । अयं रतिकाले हिंसनमधर्म इति मत्वा इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेव वचनमाह—मा निषादेति । हे निषाद ! त्वं शश्वदेव शाश्वत्यः । स्वार्थे अण् , ततो ङीप् । ताः अनारता इत्यर्थः । समाः संवत्सरान् । "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठां क्वचित्स्थानं "प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्य-" इति वैजयन्ती । मा गमः मा प्राप्नुहि। "आशंसायां भूतवच्च" इति लुङतिदेशात् लुङ्, लृदित्वादङ् । नायं माङ्, अपि तु माशब्द इति काशिकाकारः, तेनाडागमेऽपि न विरोधः । दुर्घटवृत्तिकारस्तु अमेति पदच्छेदः । हे अम हे अलक्ष्मीक ! इति निषादविशेषणम् । ततो "न माङ्योगे"इत्यडभाव इत्याह । एवं पूर्वार्द्धेन शाप उक्तः, तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोच्यते—यद्यस्मात्कारणात् क्रौञ्चमिथुनात् क्रौञ्चमिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । एकं काममोहितं कामेन मोहं प्रापितम्, रतिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधीः हिंसितवानसि तस्मात्तद्द्वेव

नेति मनःसाहित्यमुच्यते । अस्य श्लोकस्य पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथेति । समपद्यत-समजायत ॥ १३ ॥ तत इति । करुणवेदित्वात सञ्जातकारुण्यत्वात् ॥ १४ ॥ मानिषादेति । क्रौञ्चहन्तृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव । मा लक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन्निति मानिषादः तत्सम्बोधनम् । हे मानिषाद विष्णो !

मुनेराशयः । सूचयति हि रतिपरवशतां काममोहितामिति पदेन । अतएव भारते पाण्डुं प्रति मुनिः– " अस्वर्ग्यमयशस्यं त्वमनुतिष्ठसि भारत । को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ॥ " इति । नन्विदं मलयं गच्छतो मन्दरपथो-पवर्णनम्, यदयमात्मनो वैलक्षण्यं परमाप्तत्वं वक्तुमारभ्य स्वचारित्रवर्णनं करोति, ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेव तदर्थं वक्तव्यत्वात् । उच्यते–श्रूयतामवधा-नेन । "अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम्" इति दर्शितरीत्या काव्यार्थं सूचनमियता ग्रन्थसन्दर्भेण क्रियते । तथाहि–" अकर्दमम् " इत्यादिना पावनं समुद्रसेतुस्थलमुच्यते । "तस्याभ्याशे" इत्यादिना तत्तीरे मन्दोदर्या सह चरन्तं भोगान् भुञ्जानम् अनपायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेन लब्धचिरायुष्कं चारुनिस्वनं रम्यवीणादिविनोदं क्रौञ्चयो राक्षसयोर्मिथुनं ददर्श धर्मबलेनालोकितवान् । " तस्मात् " इत्यादिना पापनिश्चयो निश्चितरावणपापः, वैरनिलयः हिरण्य कशिपुरावणशिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात् सहजशात्रवः निषीदन्त्यत्र सर्वाणि जगन्तीति निषादो विष्णुः । पुमांसं रावणं जघानेत्युच्यते । " भार्या तु " इत्यादिना मन्दोदरीप्रलापः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन, ताम्रशीर्षेण रत्नमुकुटधारित्वात्, पत्रिणा वाहनपरिच्छदादिमता, सहितेन कुम्भकर्णेन्द्र जिदादिसहायसम्पन्नेन । कारुण्यं जुगुप्सा । "जुगुप्सा करुणा घृणा" इत्यमरः । अधर्मोऽयमिति रावणकृतोऽयमधर्म इति एतत्सर्वं रावणवधवृत्तान्तमवलोक्य पौलस्त्यवधाभिधानं तद्विषयप्रबन्धं निरमिमीतेति मानिषादेत्यस्य रामा-यणार्थसङ्ग्रहपरत्वं चोक्तम् । अथवा अकर्दममित्यादिना गोदावरीतीर्थ-मुच्यते । तत्तीरे पञ्चवट्यां रामस्य सीतया सह वर्तनं तयोरेकस्याः सीताया रावणेन दुरात्मना हिंसनं पीडनमित्येतत्सर्वं साक्षात्कृत्य विधिचोदितो मुनिः सीतायाश्चरितमिति तद्विषयं प्रबन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन् पक्षे–अनपा यिनमाद्यन्तशून्यम् । चारुनिःस्वनं सर्ववेदान्तप्रवर्तकम् । क्रौञ्चयोः कृशयोः तपस्विनोः सीतारामयोः । पापनिश्चयो वैरनिलयो निषादो लोकहिंसको रावणः सीतामपजहार सा च रुरोद । द्विजेन क्षत्रियेण ताम्रशीर्षेण रत्न मुकुटारुणेन पत्रिणा शरेणोपलक्षितेन सहितेन लोकहितपरेण । अन्यत् सर्वं समानम् । मानिषादेत्याद्यर्थः शापार्थेन दर्शितः ॥ १९ ॥

तनि०–हे निषाद ! त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मागमः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेकं

तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥

तस्येति । वीक्षतः तन्मिथुनं वीक्षमाणस्य । "सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वा चक्षिङोऽनुदात्तस्य ङित्करणज्ञापितानित्यत्वेन वा परस्मैपदम् । एवं मानिषादेत्येवं ब्रुवतः, क्रौञ्चीं दृष्ट्वा मानिषादेत्येवं वदत इत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेर्हृदि अस्य शकुनेरेतत्पक्षिनिमित्तं शोकार्तेन मया व्याहृतमिदं वाक्यं किं किंरूपमिति चिन्ता बभूव ॥ १६ ॥ चिन्तयन्निति । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः ऊहापोहसमर्थः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थेऽण् । यद्वा प्रज्ञा धीः । "धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः । साऽस्यास्तीति प्राज्ञः । "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः" इति मत्वर्थीयो णः । महांश्चासौ प्राज्ञश्चेति महाप्राज्ञः । मतिमान् शास्त्रज्ञानवान् । स वाल्मीकिः मतिमुत्तरश्लोके वक्ष्यमाणं निश्चयं चकार । स मुनिपुङ्गवः शिष्यमिदं वाक्यमब्रवीच्च । "ब्रूशासु" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अयोगव्यवच्छेदक एवकारः ॥ १७ ॥ पादेति । शोकार्तस्य क्रौञ्चीशोकेनार्तस्य मे प्रवृत्तो मत्तः प्रवृत्तोऽयं सन्दर्भ इत्यर्थः । पादबद्धश्चतुर्भिः पादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादं समाक्षरः । तन्त्री वीणागुणः, लयः तौर्यत्रिकस्यैक कालविरामः । "नाशे संश्लेषणं तौर्यत्रिकसाम्ये भवेल्लयः" इति रत्नमाला । ताभ्यां समन्वितः, तन्त्र्यामारोप्य वाद्यैः सह गातुं शक्य इत्यर्थः । श्लोको भवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकशब्दवाच्यो भवतु ।

तस्येति । मिथुनं वीक्षन्तः पश्यतः ॥ १६ ॥ चिन्तयन्निति । अस्य शकुनेर्हेतोश्चकार मतिमान्मतिं मानिषादेति वचनं श्लोको भवत्विति सङ्कल्पं चकार ॥ १७ ॥ पादबद्ध इति । तन्त्रीलयसमन्वितः-तन्त्री वीणागुणः, लयस्तालवेणुमृदङ्गादीनामेककाल विरामः, ताभ्यां समन्वितः तन्त्रीलयसमन्वितः, तन्त्र्यामारोप्य वाद्यैस्सह गातुं योग्य

शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ।
प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १९ ॥
सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि ।
तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥

नान्यथा श्लोकादन्यः केवलपदसन्दर्भो न भवति इति मानि चकारेति परेण। न्वयः ॥१८॥ तनि०—अक्षरैः प्रतिपादमष्टभिरक्षरैः समः, तेन वर्णाधिक्यादिदोषराहित्यं व्यञ्जितम् ॥ १८ ॥ शिष्यस्त्विति । शिष्यः भरद्वाजः तस्य मुनेर्ब्रुवतः तस्मिन् मुनौ ब्रुवति सति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मिन्नर्थे षष्ठी । अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितम् । वाक्यं मानिषादेत्या दिकं संहृष्टः सन् प्रतिजग्राह, वागिन्धर्यं चकारेत्यर्थः । गुरुर्वाल्मीकिस्तस्य तुष्टोऽभवत्, स्वश्लोकधारणात्तस्मिन् प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ स इति । ततः शिष्यविषयसन्तोषानन्तरम् । स मुनिः तस्मिन् तीर्थे "अकर्दममिदं तीर्थम्" इत्यादिना वर्णिते तीर्थे। यथाविधि विधिमनतिक्रम्याभिषेकं माध्या ह्निकस्नानं कृत्वा तमेवार्थमवशात् श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थं चिन्तयन्सन्नुपावर्तत आश्रममागच्छत् । अभिषेकविधिस्तु व्यासस्मृतौ विशेषतो दर्शितः—"ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् । पुष्पाक्षतान् कुशतिलान् गोमयं गन्धमेव च । नदीषु देवखातेषु तटाकेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीप्रस्रवणेषु च । मृदैकया शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । अधश्चतसृभिः क्षाल्यं पादौ षड्भिस्तथैव च । मृत्तिका च समादिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रतः । गोमयस्य प्रमाणं तत् तेनाङ्गं लेपयेत्ततः । लेपयेदथ तीरस्थस्तल्लिङ्गेनैव मन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः । अभिमंत्र्य जलं मन्त्रैरब्लिङ्गैर्वा रुणैः शुभैः । आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्य सोङ्कारमादित्यं त्रिर्निमज्जेज्जलाशये । अथो- पतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पं जलान्वितम् । प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमृग्यजुःसाम रूपिणम् ॥ "इत्यादि ॥ २० ॥ तनि०—तमेवार्थं शापापदेशेन प्रवृत्तस्य वाक्यस्य

इत्यर्थः । शोकार्तस्येति । श्लोको भवतु श्लोकत्वेन प्रथयताम् ॥ १८ ॥ शिष्य इति । मुनेर्वाक्यं मानिषादेतिशापश्लोकम् । प्रतिजग्राह गृहीतवान ॥ १९ ॥ स इति ।

भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् मुनेः ।
कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥
स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः ।
चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥

व्यञ्जितं लोकान्तरचमत्कारं लक्ष्मीपतिप्रतिष्ठारूपम् ॥ २० ॥ भरद्वाज इति । ततः मुनेः उपावर्तनानन्तरं विनीतः विनयसंपन्नः श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान् वा । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः। धृतगुरुश्लोक इत्यर्थः । मुनिर्मननवान् भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः पूर्णं जलपूर्णं कलशमादाय पृष्ठतः पश्चादनु जगाम, अनुगमनोक्तौ पृष्ठत इत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था ॥ २१ ॥स इति । स वाल्मीकिः शिष्येण सहाश्रमपदमाश्रमस्थानं प्रविश्य धर्मवित् कृतदेवपूजादि धर्मः उपविष्टः कृतसुखासनः सन्, ध्यानम् अवशोत्पन्नश्लोकविषयचिन्तामास्थितः प्राप्त एव सन् अन्याः कथाः पुराणपारायणानि चकार ॥ २२ ॥ आजगामेति । लोककर्ता लोकस्रष्टा प्रभुः स्वामी चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चारणोपयोगिमुखचतुष्कः महातेजाः महाप्रभावो ब्रह्मा, मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवं वाल्मीकिं द्रष्टुं कुतूहलात्स्वयमाजगाम । स्वस्थानस्थित एव रामायणप्रवर्तन समर्थोऽप्यादरातिशयेन स्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरिति । अथ ब्रह्मागमनानन्तरम् तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसा उत्थाय " ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आगते । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ " इति वचनात् स्वप्राणा उत्क्रामेयुरिति सहसोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । प्रयतः नियतमनस्कः ।

तमेव चिन्तयन्नर्थमवशात् श्लोकोत्पत्तिरूपमर्थम् । उपावर्तत–न्यवर्तत ॥ २० ॥ २१॥ स प्रविश्येति । ध्यानं क्रौञ्चवधचिन्ताम् एतच्छ्लोकविषयचिन्तां वा ॥ २२ ॥ आजगामेति। तं मुनिपुङ्गवं शापवाक्यवशात् श्लोक इत्यनूक्तवन्तम् ॥ २३ ॥ वाल्मी-

उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षाल्लोकपितामहे ।
तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥
पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ।
यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥
शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं पुनः ।
जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥
तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ।
श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

दर्पणाद्यन्तरपतनसम्भवात् ॥ २६ ॥ उपविष्ट इति । लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात्प्रत्यक्षतया उपविष्टेऽपि तदा तद्गतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्यानमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥२७॥ पापात्मनेति । वैरग्रहणबुद्धिना वैरेण क्रौञ्चग्रहणबुद्धिना पापात्मना पापस्वरूपेण व्याधेन कष्टं कुत्सितं कर्म कृतम् । कथमित्यत्राह—य इति । यो व्याधः तादृशं रतिलालसमित्यग्राह्यत्वोक्तिः । चारुरवं रम्यरतिकूजितं क्रौञ्चम् अकारणात् निष्कारणम् । "निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं शक्नुयात् । शकि लिङ् ॥ २८ ॥ शोचन्निति । शोकपरायणः क्रौञ्चवधदर्शनेन दुःखपरवशः पुनः क्रौञ्चीं गतमना भूत्वा, क्रौञ्चीं विचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः इमं मानिषादेत्यादिश्लोकम् अन्तः मनसि उपजगावित्यन्वयः । "व्यवहिताश्च" इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः ॥ २९ ॥ तमिति । ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरम्, मुनिपुङ्गवं प्रहसन् मन्नियोगेन स्वजिह्वाग्रेऽवतीर्णां सरस्वतीमयं न जानातीति प्रहसन्नुवाच । मानिषादेत्यस्य श्लोकत्वनिश्चयं द्रढयति—श्लोक इति । त्वया बद्धो मानिषादेत्यादिः श्लोक एव । अत्र श्लोकविषये विचारणा चिन्ता न कार्या ॥ ३० ॥ ति०—प्रहस्य मन्मुखेन

वान् ॥ २६ ॥ उपविष्ट इति । तद्गतेन-क्रौञ्चगतेन ॥ २७ ॥ पापात्मनेति । हन्यात् हन्तुं शक्नुयात् । अकारणात् कारणं विना ॥ २८ ॥ शोचन्निति । अन्तर्गतमनाः हृद्गते अवशोत्पन्नश्लोकार्थे एव निवेशितचित्त इत्यर्थः । उपश्लोकम् उपशब्दस्य जगावित्यनेन सम्बन्धः ॥ २९ ॥ तमिति । प्रहसन् मदाज्ञानुसारेणावतीर्णां सरस्वतीं न

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।
रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥

श्रीरामायणप्रवर्तनरूपं भगवदनुग्रहमयं न जानातीति प्रकृष्टं हासं कृत्वा श्लोक एव यशोऽभिव्यञ्जकं पद्यमेव न तु केवलपदसमुदायो नापि केवलनिपाददशापरूपार्थश्च ॥ ३० ॥

अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयं वारयति—मदिति । हे ब्रह्मन् ! ते इयं सरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव, न तु कारणान्तरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह—रामस्येति । हे ऋषिसत्तम "नानृषिः कुरुते काव्यम्" इत्युक्तरीत्या प्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक ! सर्वं रामस्य चरितं रामचरितविषयं प्रबन्धं कुरु । ईदृशैः श्लोकैरिति शेषः । ईदृशैः करवाण्यहमित्यनुवादात् ॥ ३१ ॥

तनि०—मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमत्सङ्कल्पादेव, न तु घुणाक्षरन्यायात् । प्रवृत्ता "स्वयमेवागता वरा" इति स्वारसिकतया प्रवृत्ता । इयं रसभावाद्यलङ्कारवस्तुभेदभिन्नध्वनिसमुदायाश्रयतया प्रवृत्ता सरस्वती "सृ गतौ" इति धातोरुत्पन्नः सरश्शब्दः प्रवाहे वर्तते । सरोऽस्यास्तीति सरस्वती, तेन अनर्गलप्रवाहतया सर्वतोमुखत्वमुक्तम् । रूढ्या देवताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवतैव जिह्वाग्रे वर्तत इति भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्या काव्यस्यानेकध्वनिगर्भितत्वं द्योत्यते । रामस्य रमत इति रमन्तेऽस्मिन्निति च स्वयमानन्दपूर्णतया स्वेतररमयितृत्वेन च प्रसिद्धस्य । एतेन " नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः " इति प्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वं द्योत्यते । कृत्स्नं चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वं चरितं त्वं कुरु रामसन्त्रानुसन्धानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम ! जन्मान्तरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वकषायतया निष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धे सामर्थ्यं तवैवास्तीति भावः ॥ ३१ ॥

एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञाय संक्षेपकरणमादिशति—धर्मात्मन इति । अत्र विशेषणैः प्रबन्धनायकस्य रामस्य नायकगुणाः

जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥ मच्छन्दादिति । मच्छन्दात् मम सङ्कल्पादेव, न तु स्वतः । रामचरितं त्वया प्रबन्धमुखेन प्रवर्तनीयमित्येवंरूपान्मदीयसङ्कल्पादित्यर्थः । रामस्य चरितं कुरु, रामस्य वृत्तं कथयेत्यत्र प्रथमवाक्यस्य रामचरितकरणमात्रपरत्वम्, द्वितीयवाक्यस्य नारदोक्तिविशेषपरत्वेन्यपौनरुक्त्यम् ॥ ३१॥३२ ॥

रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३५ ॥

दर्शिताः । नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते । उक्तं हि भोजेन—"कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति । नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः ॥" इति । नायकगुणास्तु—"महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता । तेजस्विता विदग्धत्वं धार्मिकत्वादयो गुणाः॥" इत्युक्ताः । तत्र धर्मात्मन इत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तम् । लोके लोकमध्ये गुणवतः बहुगुणकस्य, अनेन उदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यं च । धीमत इत्यनेन पण्डितत्वम्, धीरस्येत्यनेन वसुन्धराधुरन्धरत्वरूपं महाभाग्यम् । अन्यद्गुणशब्देन ज्ञेयम् । एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं "वृत्तं पद्ये चरित्रे च" इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण नारदात्ते त्वया श्रुतं तेन प्रकारेण कथय, संक्षेपेण कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना, श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । धीमत इति रहस्यवृत्तसंभवहेतुतयोक्तम् । सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिः । बाह्वादित्वादिञ् । सहसौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य धीमतस्तस्य रामस्य रहस्यमनितरविदितं च, प्रकाशं सर्वविदितं च, यद्वृत्तं राक्षसानां रावणादीनां च, सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्वृत्तं तत् वैदेह्याः सीतायाश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च, प्रकाशं यदि वा रहो रहस्यं वा यद्वृत्तं तच्च सर्वमविदितमपि नारदमुखेनाज्ञातमपि ते विदितं भविष्यतीति योजना ॥३३॥ ३४॥ एवं यथार्थदर्शित्वमनुगृह्य यथार्थवादित्वमनुगृह्णाति—न त इति । अत्र करिष्यमाणे काव्ये ते वाक्काचिदपि, किञ्चिदपि वाक्यमित्यर्थः । अनृता बाधितार्था न भविष्यति । यद्वा वाक् पदम्, कदाचिदपि अनृता दुष्टा न भविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोष

रहस्यं चेति । अनेन तत्करणयोग्यतादानम् तेन मानिषादेतिवदवशान्निःसृतापि

समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा । सोऽनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः । कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः ॥ ४२ ॥

समेति । यः समाक्षरैरिति विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिरित्यर्धसमवृत्तव्यावृत्तिः । पादैश्चतुर्थांशैः महर्षिणा, गीतः उक्तः स श्लोकः अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवह्रियमाणत्वात् भूयः श्लोकत्वमागतः इति। पूर्वं श्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वं गतः, संप्रति श्लाघ्यमानत्वात् पुनः श्लोकत्वं गत इत्यर्थः । शोकः श्लोकत्वमागतः इति पाठे–शोककृतश्लोक एव शोक इत्युच्यत इति ज्ञेयम् । यः श्लोकः महर्षिणा समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धः श्लोकः क्रौञ्चीविषयः तादृशश्लोकत्वमागतः, स शोकवेगादुत्पन्न इत्यर्थः । कथमवगम्यते ? अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् शोकानन्तरम् उच्चारणात्, शोके सति जातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥ अथ मुनेः कृतिप्रणयनविषयसङ्कल्पमाह–तस्येति । भावितात्मनश्चिन्तितपरमात्मनः, अनेनारम्भकर्तव्यं विघ्नविघातकं मङ्गलं मुनिना आचरितमित्युक्तम् । तस्य वाल्मीकेः इयं बुद्धिर्जाता । इदंशब्दार्थमाह–कृत्स्नमित्यादिना । सर्वं रामायणाख्यं काव्यमीदृशैर्मानिषादेतिश्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इति इयं बुद्धिरित्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतत्, वृत्तान्तराणामपि तत्रतत्र प्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथ यथासङ्कल्पं काव्यरचनामाह–उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्तिमान् । अनेन "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥" इत्यालङ्कारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्य यश एव प्रधानं प्रयोजनमिति दर्शितम् । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो यशसः पूर्वभावोक्त्यातिशयोक्तिरुक्ता । उदारा महती धीर्यस्यासौ

समेति । अनुव्याहरणात्पुनः पुनः पाठात् । श्लोकः श्लोकत्वमागत इति श्लोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोऽभवत । मुहुर्मुहुः शिष्यैः पठितत्वात श्लोकः श्लोकत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तस्येति । ईदृशैः-मानिषादेति श्लोकप्रकारैः ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थ-

उदारधीः। "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः। तेन कवित्वनिमित्तभूता निपुणतोक्ता। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—" शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥" इति। मुनिः मननशीलः अनेन विविक्तसंवित्त्वमरोचकित्वं चोक्तम्। तदुक्तं वामनेन "द्वये हि कवयः अरोचकिनः सतृणाऽभ्यवहारिणश्च" इत्यादि। तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले। अनेन कवित्वहेतुभूता शक्तिरुक्ता। यशस्विनोऽपि रामस्य यशस्करम्। तदुक्तं दण्डिना—" आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम्। तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति॥" इति। इतरकीर्त्यपेक्षया काव्यनायककर्तृकीर्त्तिरनुपमेत्यर्थः। काव्यम् कविर्लोकोत्तरवर्णननिपुणः. कवेः कर्म काव्यं. शब्दार्थयुगलम्। तथोक्तम्—" सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ। काव्यम्।" इति। अत्र काव्यशब्देन काव्यसन्दर्भरूपं महाकाव्यमुच्यते। तल्लक्षणमुक्तं काव्यादर्शे—" सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्। आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्। इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्। चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम्। नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः। उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः। विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः। मन्त्रद्यूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि। अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्। सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम्। काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति॥" इति। एवम्भूतं काव्यं श्लोकशतैरवयवैश्चकार। श्लोकशब्देन गद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषु स्वग्रन्थस्य पद्यरूपता दर्शिता। शतैरित्यनेन शतकादिक्षुद्रप्रबन्धव्यावृत्तिरुक्ता। बहुवचनार्थं च स्वयमेव विवरिष्यति चतुर्विंशतिसहस्राणीति। कीदृशैः श्लोकशतैः? उदारवृत्तार्थपदैः-उदाराणि महान्ति वृत्तार्थपदानि येषां तैः। वृत्तानि पथ्यावक्त्रोपजातिवंशस्थवसन्ततिलकादीनि, तेषामुदारत्वं नाम-तत्तद्रसाभिव्यञ्जकत्वम्। अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः, तेषामुदारत्वम्–द्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषु द्राक्षापाकवत्त्वम्। एतल्लक्षणमुक्तं रुद्रटेन–"द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः" इति। पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि, तेषामुदारत्वम्—"या पदानां पराऽन्योन्यं मैत्री शय्येति कथ्यते" इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वम्। पुनः कीदृशैः? मनोरमैः रमणीयैः, अनेन वैदर्भी

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ।
रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ४३
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

गौडीपाञ्चाली चेत्युक्तासु रीतिषु वैदर्भीरीतिमत्त्वमुक्तम् । तल्लक्षणं चोक्तम्— "बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ " इति । समाक्षरैः प्रतिपादं समानाक्षरैः, अनेन विषमवृत्तादिरूपता व्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवं प्रबन्धनिर्माणमभिधाय कुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनं संग्रहेण दर्शयति—तदिति । स्वग्रन्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनाय निर्दोषत्वमाह उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः, सन्धयः संहिताः, योगः पदव्युत्पत्तिः, उपगताः शास्त्रानुरूपेण प्राप्ताः समाससन्धियोगा यस्मिन् तत्तथोक्तम्; अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तम् । प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणम् । अथ काव्यगुणान् प्राधान्येन दर्शयति समेति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्बद्धं रचितम् । तत्र समतालक्षणमुक्तं दण्डिना—" समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः " इति । माधुर्यलक्षणं च तेनैवोक्तम्—" मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः । येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ " इति । उपनतार्थत्वमर्थव्यक्तिः । तत्स्वरूपं च तेनैवोक्तम्—" अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थस्य " इति । रघुवंश्या रघवस्तेषु वरो रामस्तच्चरितं तच्चरितविषयकं मुनिना वाल्मीकिना मया प्रणीतं, मुनिना नारदेन वा प्रणीतम् । दशशिरसो रावणस्य वधमधिकृत्य कृतं ग्रन्थम् ' अधिकृत्य कृते ग्रन्थे " इति विहितस्याणो लुप् । निशामयध्वम्—निशामयध्वं निशामयध्वमिति न्यशामयतेत्यर्थः । " क्रियासमभिहारे लोट्लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः" इति तध्वमोर्हिस्वादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तध्वमः पाक्षिकः स्वादेशाभावः । " मितां ह्रस्वः " इति विहितस्य ह्रस्वस्य " घटादयो मितः " इति

पद्यैः प्रसिद्धैः । उदारधीः महाबुद्धिः ॥ ४२ ॥ तदिति । उपगताः सङ्गताः समासाः सन्धियोगाः सन्धिबन्धाश्चास्मिन्निति तथोक्तम् । समैः अन्यूनातिरिक्तैर्मधुरैर्मनोहरैः उपनतार्थवाक्यैः बद्धम्, वस्तुतस्तु समः सर्वोपादानत्वेन सर्वानुगः, मधुरः आनन्दैक

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मात्मा धर्मसंहितम् ।
व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥

संज्ञापूर्वकत्वात् " संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः " इति अनित्यत्वात् तस्याभावः किन्तु णिनि दीर्घ एव, अत्रावर्त्यादित्यर्थः । शिष्यानिति शेषः । " णिचश्च " इत्यात्मनेपदम् । यद्वा मुनिः रघुवरचरितं चकार तन्निशामयध्वमिति शिष्यान् प्रति परोक्षतयोच्यते । श्रवणेऽपि चरितस्य दर्शनसमतया भानान्निशामयध्व मित्युच्यते । " चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् " इति हि वक्ष्यते । पूर्व श्लोके वंशस्थवृत्तम् " जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ " इति लक्षणात् । अत्र पुष्पिताग्रावृत्तम् " अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा " इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गे स्वग्रन्थस्यात्यन्तादरणीयत्वद्योतनाय परमात्मतत्त्वरूपं वक्तृ वैलक्षण्यं प्राधान्येनोक्तम् । सम्प्रति तदर्थमेव विषयवैलक्षण्यं दर्शयति । विषयस्य वैलक्षण्यं नाम-सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं च । तत्र प्रथमं सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं विवक्षुस्तद्वस्त्वन्वेषणमाह-श्रुत्वेति । धर्म आत्मा स्वभावो यस्यासौ धर्मात्मा, इत्यन्वेषणहेतूक्तिः । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । " समोवाहिततयोः " इति विकल्पितत्वान्मकारलोपाभावः । समग्रं कृत्स्नम् । तत् नारदोक्तं वस्तु कथाशरीरं श्रुत्वा भूयस्ततोऽधिकं धीमतः

रसः, उपनतः नित्यापरोक्षतया प्राप्तः । " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म " इति श्रुतेः । अर्थः श्रीरामब्रह्मरूपार्थो येषां तैर्वाक्यैर्बद्धम् । दशशिरसश्च वधम्-दशशिरसो वध प्रतिपादकं दशशिरसो वधोऽस्मिन् काव्ये विद्यत इत्युपचारेण, काव्यं तथोच्यते-रघुवरचरितं काव्यं निशामयध्वम् निरीक्षध्वम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनारायणतीर्थशिष्यमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बाल काण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ श्रुत्वेति । समग्रं वस्तु कृत्स्नं रामचरितम् नारदोक्तं श्रीरामचरितरूपं वस्तु तत्त्वं श्रुत्वा प्रपञ्चेन वक्तुं यथा व्यक्तं भवति तथा

विषम०—अत्र रघोर्गत्यर्थाज्जिष्पन्नरघुवरशब्देन तस्य सर्वान्तर्यामित्वं ध्वनितम्, तेन तच्चरितस्य धर्ममोक्षादि सर्वपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं भवति ॥ ४३ ॥

उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च।
सभार्येण सराष्ट्रेण यत् प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम्।
तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत् संप्रपश्यति ॥ ४ ॥
स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने।
सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षितम् ॥ ५ ॥

रामस्य यद्वृत्तं चरित्रमस्ति तद्व्यक्तं यथा भवति तथा अन्वेषते पर्यालोचयति स्म। "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥ १ ॥ धर्मात्मेत्यनेन सूचितमन्वेषणप्रकारमाह—उपस्पृश्येति। मुनिः सम्यग्यथाशास्त्रमुदकमुपस्पृश्य, आचम्येत्यर्थः। "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यमरः। प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा निजगुरुमुद्दिश्य कृताञ्जलिः सन्। धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपश्रेयःसाधनेन। गतिं रामादिवृत्तम् अन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थं विवृण्वन्धर्मेण अन्वेषणफलमाह—रामेति। रामादिभिर्यत्प्राप्तं तत्र विषये तत्त्वतः तत्त्वेन, सम्प्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षेण पश्यति, तत्सर्वं विशदतरं पश्यतीत्यनुषज्यते॥३॥किं प्राप्तम्? तत्राह—हसितमिति। पूर्वोक्तरामादीनां यद्धसितं हासः यच्च भाषितं भाषणम्। भावे क्तः। या च गतिर्गमनं यच्च चेष्टितं चेष्टा, युद्धादिकमिति यावत्। तत्सर्वं धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या यथावृत्तं तत्त्वेन सम्प्रपश्यति। अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वात् ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते। स च साक्षात्कारहेतुश्चक्षुरादिवदिति प्रमाणतोऽध्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनिवासकालिकचरितावलोकनमभिधाय वनवासकालीनवृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे—स्त्रीति। स्त्री तृतीया यस्य तेन, सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः। वने दण्डकारण्ये चरता सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन

अन्वेषते विचारयतिस्म। लडार्षः ॥ १ ॥ उपस्पृश्येति। धर्मेण-चतुर्मुखप्रसादरूपेण, गतिं रामवृत्तम् ॥२॥ रामलक्ष्मणेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। राज्ञा तत्र-राष्ट्रे। तत्त्वतः यद्वृत्तं जातं धर्मवीर्येण चतुर्मुखप्रसादबलेन यथावत् संप्रपश्यति ॥ ३॥४॥ अयोध्यानिवासकाले यद्वृत्तम् तन्निरीक्षणमभिधाय अयोध्यातो निर्गमनानन्तरं

ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ।
पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥
तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ।
अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥

रामेण यत्प्राप्तं तत्सर्वं चान्ववेक्षितं साक्षात्कृतम्, वाल्मीकिनेति शेषः । धर्मवीर्येणेति सिद्धम् ॥ ५ ॥ एवं रामादिवृत्तान्तदर्शनस्य विशदतमत्वमाह—तत इति । ततः अवेक्षणानन्तरम् धर्मात्मा वाल्मीकिः योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायमास्थितः सन् । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः । तत्र रामादौ पुरा यन्निर्वृत्तं निष्पन्नं तत्सर्वं वृत्तं पाणौ आमलकमिव पश्यतिस्म ॥ ६ ॥ अथ दर्शनफलग्रन्थनिर्माणोद्योगमाह—तदित्यादि, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । महाद्युतिः रामगुणानुभवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः स वाल्मीकिः । तत्सर्वं रामवृत्तान्तम् तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तेन दृष्ट्वा । अभिरामस्य निरवधिकभाग्यस्य, चरितं चरितविषयप्रबन्धं कर्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् ॥ ७ ॥ कीदृशं चरित्रमित्यत्राह-कामार्थेति । कामश्चार्थश्च कामार्थौ, गुणशब्देनाप्राधान्यमुच्यते । अप्रधानाभ्यामर्थकामाभ्यां संयुक्तम्, त्याज्यताप्रदर्शनार्थं तत्र तत्रार्थकामप्रतिपादकमित्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोऽतिशयस्तं विस्तृणातीति धर्मार्थगुणविस्तरम् । पचाद्यच् । प्राधान्येन धर्मापवर्गप्रतिपादकमित्यर्थः । "अर्थः स्याद्विषये

वनवासे यद्वृत्तमस्ति तन्निरीक्षणमाह—स्त्रीतृतीयेनेति । द्वितीयो लक्ष्मण इत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ रामवृत्तस्यान्यतोनिरीक्षणमुक्त्वा तस्यैव प्रत्यक्षनिरीक्षणमाह—तत इति । निर्वृत्तम्-जातम् ॥ ६ ॥ तदिति । (अर्थवित) अभिराममस्येत्यनेन रामवृत्तकथनस्य रागप्राप्तत्वं द्योत्यते ॥ ७ ॥ कामार्थेति । कामार्थगुणसंयुक्तम् कामप्रयोजककगुणसंयुक्तम् । धर्मार्थगुणविस्तरम् धर्मार्थयोरौपयिका ये गुणास्तेषां विस्तरेण प्रतिपादकम् । रत्नाढ्यम्-रत्नतुल्यैः पदैरर्थैराढ्यं संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः षड्जादिस्वरसम्बन्धिनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रभृतिभिः द्वाविंशतिश्रुतिभिर्मनोहरम्, श्रुतिशब्देन नाडीसमुद्भवसुखहेतुर्ध्वनिविशेष उच्यते । यद्वा सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वेषां श्रुतीः श्रोत्राणि मनांसि च हरति स्वाभिमुखानि करोतीति तथा । यद्वा सर्वासां श्रुतीनामुपनिषदां मनो हृदयं तात्पर्यं हरति गृह्णाति प्रतिपादयतीति तथा ॥ ८ ॥

स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ।
रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ।
लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे ।
जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने" इति वैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं समुद्रमिव स्थितम्, समुद्रो यथा शङ्खशुक्त्यादियुक्तोऽपि प्राधान्येन रत्नानि वहति तथा स्थितमित्यर्थः । सर्वेषां जनानां श्रुतिमनसी श्रोत्रहृदये हरतीति सर्वश्रुतिमनोहरम्, शब्दमाधुर्याच्छ्रोत्राकर्षकम् अर्थसौष्ठवाच्चित्ताकर्षकमित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथोद्योगं प्रबन्धनिर्माणमाह—स इति । भगवान् स ऋषिः रघुवंशस्य रघुवंशोद्भवस्य रामस्य । चरितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा यथा कथितं येन प्रकारेणोक्तं तथा चकार ॥ ९ ॥ अथ विस्तरेण ब्रह्मोपदिष्टरीत्या रामचरितनिर्माणं दर्शयति—जन्मेत्यादिना सर्गशेषेण । द्वितीयान्तानां तत्प्रतिपादकपरत्वं बोध्यम् । वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिश्चकारेति वक्ष्यमाणं कर्तृक्रियं अनुषञ्जनीयं । जन्मेति । जन्मनः सुमहत्त्वं दशरथमहातपोबललभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ताटकाताटकेयादिहननक्षमं बलम् । सर्वानुकूलतां सर्वानुवर्तित्वम्, आर्जवमिति यावत् । लोकस्य प्रियतां प्रेमास्पदत्वम् । क्षान्तिं अपराधसहिष्णुताम् सौम्यतां रम्यतामनुग्रतां वा । "सौम्यः पुमान् बुधे विप्रे त्रिषु स्यात्सोमदैवते रम्येऽनुग्रे च " इति रत्नमाला । सत्यशीलतां सत्यस्वभावताम् । " शीलं स्वभावे सद्वृत्ते " इत्यमरः ॥ १० ॥ नानेति । विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोः संयोगे सति, अन्याः रामचरितादन्याः । नाना-नानाप्रकारा

स यथेति । रघुवंशस्य-रघुवंशेऽवतीर्णस्य भगवतो रामस्य ॥ ९ ॥ धर्मवीर्येण स्वेन दृष्टं कृत्स्नं रामचरितं प्रतिपादयिष्यन् " इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्" इति न्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिप्य प्रतिपादयति जन्म रामस्येत्यादिना वीर्यम् स्वयमक्षतस्य पराभिभवनसामर्थ्यम्, सर्वानुकूलतां इष्टानुवर्तनरूपाम्, प्रियतां विश्लेषासहत्वपर्यवसायिनीं प्रीतिविधेयताम्, क्षान्तिम्-" उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते " इत्युक्तरूपाम्, सौम्यताम् निरतिशयप्रियदर्शनताम् ॥ १० ॥ ११

रामरामविवादं च गुणान् दाशरथेस्तथा ।
तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ।
राज्ञः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ।
निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥
गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ।
भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा ।
प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥

चित्रकथाः आश्चर्यावहकथाश्च । जानक्याश्चेति चकारेणामित्यादयः समुच्चीयन्ते। धनुषो हरचापस्य विभेदनं भङ्गं च ॥ ११ ॥ रामेति । रामेण परशुरामेण । रामस्य राघवस्य विवादम् । रामेण रामविवादमित्यत्र तृतीयेति योगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः । दाशरथेर्गुणान् अयोध्याकाण्डादौ वक्ष्यमाणान् । तथेति समुच्चयार्थः सर्वत्र द्रष्टव्यः । रामस्याभिषेकम् अभिषेकोद्योगम्, कैकेय्या दुष्टभावतां दुष्टहृदयत्वं च ॥ १२ ॥ विघातमिति । अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विघातं कैकेयीदुष्टहृदयत्वकृतं विघ्नं च रामस्य विवासनं च राज्ञो दशरथस्य शोकेन विलापं प्रलापं च राज्ञः परलोकस्य स्वर्गस्याश्रयमाश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां प्रजानां विषादं दुःखम् । प्रकृतीनां विसर्जनं वञ्चनेन निर्यापणं च । निषादाधिपसंवादं गुहेन सह संभाषणम् । सूतस्योपावर्तनं पुनरागमनं च ॥ १४ ॥ गङ्गायाश्चेति स्पष्टम् ॥ १५ ॥ वास्त्विति । वास्तुकर्म शास्त्रोक्तप्रकारेण यथोचितमन्दिरनिर्माणम् । निवेशं शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकं गृहं प्रविश्यावस्थानम् । रामस्य प्रसादनम्, भरतेनेति शेषः । सलिलक्रियां सलिलदानम् ॥ १६ ॥

रामेति । अभिषेकम्-अभिषेकसामग्रीम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां वञ्चनापूर्वकं विसर्जनं प्रकृतीर्विसर्जयित्वा गमनम्, निषादाधिपसंवादं गुहेन सह संभाषणम्, सूतोपावर्तनम् ॥ १४॥ १५ ॥ वास्त्विति । वास्तुकर्म-चित्रकूटे गृहनिर्मा-

पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ।
दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनाभिसङ्गमम् ।
अनसूयासहास्यामप्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
अगस्त्यदर्शनं चैव शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ।
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥
वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ।
राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम् ॥ २१ ॥
कबन्धदर्शनं चापि पम्पायाश्चापि दर्शनम् ।
शबर्या दर्शनं चैव हनूमद्दर्शनं तथा ।
विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

पादुकेति । पादुकाग्र्ययोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रैष्ठ्यं धृतत्वात् । अभिषेकं राज्यनियन्तृतया स्थापनम् । नन्दिग्रामे निवासनं निवसनम् । स्वार्थेऽण् । पादुकयोः स्थापनं वा ॥ १७ ॥ दर्शनमिति । अनसूयया अत्रिपत्न्या सहास्यां सहासनम्, सीताया इति शेषः । "आस्या त्वासनमासीनम्—" इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेव, तथापि अत्र सर्वत्र क्रमो न विवक्षितः, रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमात्रे तात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ अगस्त्येति । शूर्पणख्या इति ङीबत्रार्षः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसोरिति दूषणादीनामुपलक्षणम् । उत्थानं निर्गमनम् ॥ २० ॥ मारीचस्येति । एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ कबन्धेति । चापीत्येकनिपातः

णम्, निवेशनम्-तत्र गृहेऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ पादुकेति । पादुकाग्र्याभिषेकम्-पादुकाश्रेष्ठयोरभिषेचनम्, नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामे भरतस्य निवसनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

विषम०—उत्थानम्-आनर्थाहरणोद्योगम् ॥ २० ॥

१ अगस्त्यदर्शनं चैव जटायोरभिसंगमम् । ' दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा । ' पंचवट्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ।
प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ।
ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ।
दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
अंगुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ।
प्रायोपवेशनं चैव सम्पातेश्चैव दर्शनम् ॥ २६ ॥

समुच्चयार्थः ॥ २२ ॥ ऋश्येति । ऋश्यमूकस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रत्ययोत्पादनं सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननम् । वालिसुग्रीवविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथनं वा ॥ २३ ॥ वालीति । वालिप्रमथनं वालिवधम् । सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवाय राज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं ताराप्रलापम् । समयं शरदि सीतान्वेष्टव्येति रामसुग्रीवयोः सङ्केतम् । "समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषु च । सङ्केताचारयोश्च" इति रत्नमाला । ताराविलापसमयमिति पाठे "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षं वृष्टिस्तद्युक्ता रात्रयो वर्षरात्राः । "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंल्लिङ्गत्वम्, तेषु निवासनं निवसनम् । स्वार्थेऽण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः । रात्रिशब्दस्य दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टम् ॥ २४ ॥ कोपमिति । राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषयक्रोधं, बलानां सेनानामुपसंग्रहं संमेलनम् । दिशः प्रति वानराणां प्रस्थापनम् । पृथिव्याश्च निवेदनम् पृथिव्याः द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनम् ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकेति । अङ्गुलीयकदानम्, हनुमत इति शेषः । ऋक्षस्य बिलं स्वयंप्रभाबिलम्, तस्य तथा संज्ञा । प्रायोपवेशनं-प्रायाय मरणाय

अगस्त्यसकाशाद्धनुषो ग्रहणम् ॥ १९–२२ ॥ ऋश्यमूकस्येति । वालिसुग्रीवविग्रहः तयोर्युद्धम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनमिति । सुग्रीवप्रतिपादनम्-सुग्रीवस्य राज्यसंस्थापनम् । 'ताराविलापं समयम्' इति पाठे-शरदि दण्डयात्रा कर्तव्येति रामसुग्रीवयोः सङ्केतः ॥ २४ ॥ कोपमिति । उपसंग्रहम्-वानरमेलनम्, पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानरान् प्रति पृथिवीसंस्थानकथनम् ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानमिति ।

पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लंघनम् ।
समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ।
रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ।
दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ।
अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ।
मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥

उपवेशनं शयनम् । सम्पातेर्जटायुरग्रजस्य ॥२६ ॥ पर्वतेति । पर्वतारोहणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणम् । समुद्रवचनाच्चेति चकारेण देवानुज्ञा समुच्चीयते । मैनाकस्य हिमवत्पुत्रस्य गिरेः ॥ २७ ॥ सिंहिकाया इति । सिंहिकाया असुरस्त्रियः । लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । "मलयः पर्वतान्तरे । पर्वतांशे प्रियोद्याने" इति रत्नमाला । एकस्य हनुमतः ॥२८॥ आपानेति । आपानभूमिः मद्यपानभूमिः । अवरोधस्यान्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकेति । अशोकवनिकायानं हनुमतो अशोकवनिकागमनम् । अभिज्ञानप्रदानं सीतायै अङ्गुलीयकदानम् ॥ ३० ॥ राक्षसीति । राक्षसीनां तर्जनम् । सीतां प्रतीति शेषः । त्रिजटा विभीषणपुत्री, तस्याः स्वप्नदर्शनं रामश्रेयोविषयस्वप्नदर्शनम् । मणिप्रदानं हनुमते चूडामणिप्रदानम् । वृक्षभङ्गम् अशोकवनिकावृक्षभङ्गम् ॥ ३१ ॥

प्रायेणअनशनेन वानराणामुपवेशनम् समुद्रसमीपे वासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सिंहिकाया इति । लङ्कामलयदर्शनम् लङ्काद्वीपस्थमलयगिरिदर्शनमित्यर्थः । एकस्य विचिन्तनम्-एकस्यासहायस्य विचिन्तनम् ॥ २८ ॥ अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अभिज्ञानप्रदानम् अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् अङ्गुलीयकम्, अभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवम् । 'जन्म रामस्य' इत्यादि 'वैदेह्याश्च विसर्जनम्' इत्येतदन्तं 'चकार

१ दर्शनम् । राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् । सिंहिकायाश्च-इति पाठान्तरम् ।

राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निबर्हणम् ।
ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३२ ॥
प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ।
राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३३ ॥
सङ्गमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ।
प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३४ ॥
विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ।
कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् ॥ ३५ ॥
रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ।
विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३६ ॥
अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ।
रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।
स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३७ ॥

राक्षसीविद्रवम् एकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिराक्षसीनां पलायनम्, हनुमद्भयादिति शेषः। किङ्कराणां रावणभटानाम्। वायुसूनोर्हनुमतः। ग्रहणम्, इन्द्रजितेति शेषः। लङ्कादाहेनाभिगर्जनम्, राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रतिप्लवनं पुनः समुद्रलङ्घनम्। मधूनां मधुवनस्थमधूनां ग्रहणम्, वानरैरिति शेषः । मणिनिर्यातनं रामाय चूडामणिप्रदानम् ॥ ३३ ॥ सङ्गमंचेति । नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः प्रतारं प्रतरणम् ॥ ३४ ॥ विभीषणेनेति । वधोपायनिवेदनम् इन्द्रजिदादिवधोपायदर्शनम् ॥३५॥ अरेः पुर इति शौर्यातिशयोक्तिः, उत्तरत्र चान्वयः ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चेति । रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकमहोत्सवम् । स्वराष्ट्रेत्यर्द्धमाधिकम् । वैदेह्याश्च विसर्जनमित्यन्तं चकार भगवान् भगवानृषिः' इति पूर्वेण सम्बन्धनीयम् ॥ ३०–३७ ॥

१ निबर्हणम् । पञ्चसेनाग्र्यनिधनं सप्तमन्त्रिनिबर्हणम् । तथाक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनम् ॥ ग्रहणं–इति पाठान्तरम् ।

अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ।
तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

ऋषिः इति पूर्वेण सम्बन्धनीयम् ॥ ३७ ॥ सीताभूप्रवेशप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह—अनागतं चेति । वाल्मीकिनामा भगवान् ऋषिः रामस्य वसुधातले अनागतं भावि यत्किंचिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपुत्रजीवनाश्वमेधादिकं तदुत्तरं काव्ये उत्तरकाण्डे चकार प्रतिपादितवान् । यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वं कालस्य भूयस्त्वमनन्तरकालस्याल्पत्वं च द्योत्यत इत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ पूर्वस्मिन् सर्गे प्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तम्, सम्प्रति प्रबन्धवैलक्षण्यं कथ्यते । प्रबन्धस्य वैलक्षण्यं नाम—परमाप्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृहीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमाप्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वं चानेनोच्यते । प्राप्तराज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्यक् प्रत्ययः । लोकरक्षणाय रघुकुलेऽवतीर्णस्येत्यर्थः । रामस्य सकलगुणाभिरामस्य, अनेन प्रतिपाद्यमहिम्ना काव्यस्य आदरणीयतातिशय उक्तः । तदुक्तं भामहेन—" उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुज्ज्वलाः काव्यसम्पदः " इति । विचित्रपदं आश्चर्यपदसंनिवेशम् । अनेन काव्यस्यात्मभूता रीतिरुक्ता । तदुक्तं वामनेन—" रीतिरात्मा काव्यस्य । विशिष्टपदरचना रीतिः । समग्रैरोजःप्रसादप्रभृतिभि

अनागतं चेति । अनागतं यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालस्य भूयस्त्वम् अनन्तरकालस्याल्पता द्योत्यते ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ प्राप्तराज्यस्येति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । " ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः " इति ऋषिभिरेवोक्तत्वात् रामस्य विषये वसन् वाल्मीकिरित्यर्थाल्लभ्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकं काव्यम् ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

गुणैरुदिता वैदर्भी नाम रीतिः " इत्यादिना । यद्वा विविधानां विचित्राणां शब्दार्थालङ्काराणां पदं स्थानं कृत्स्नं चरितं प्रतिपादकग्रन्थसन्दर्भम् । अनेन विज्ञानाद्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तम् । तथोक्तम्—"परिवड्ढइ विण्णाणं सम्भाविज्जइ जसो विसप्पन्दि गुणा । सुव्वइसुपुरिसचरिअं किंतज्जेण ण हरन्ति कव्वालावा ॥ छा०—परिवर्द्धते विज्ञानं सम्भाव्यते यशो विसर्पन्ति गुणाः । श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥ " इति । भगवान् ब्रह्मप्रसादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आत्मवान् प्रबन्धरचनानुकूलयत्नवान् । ऋषिः " नानृषिः कुरुते काव्यम् " इत्युक्तरीत्या काव्यनिर्माणपटुः वाल्मीकिः. चकार परोपकाराय कृतवान् । उदारधीरिति पूर्वमुक्तम् । प्राप्तराज्यस्येत्यनेन रामराज्यकरणकाले रामायणकरणमिति गम्यते । एतज्ज्ञापनायैव पुनरारम्भः ॥ १ ॥ अथ प्रक्षेपभ्रंशसम्भावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्गकाण्डवत्तयात्यन्तादरणीयत्वाय चाह—चतुर्विंशदिति । ऋषिर्वाल्मीकिः तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यतेत्यन्तेन चिकीर्षितं रामायणाख्यं प्रबन्धं श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्राण्युक्तवान् । इकारलोपश्छान्दसः । " पङ्क्तिविंशति—" इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनात् । " आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्ते, ततः परं सङ्ख्याने सङ्ख्येये च वर्तन्ते " इति नियमात् । सहस्रशब्दोऽत्र संख्यापरः । चतुर्विंशतिसहस्रसङ्ख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चसर्गशतांश्च कृतवान् । " शतायुतप्रयुताः पुंसि च " इति लिङ्गानुशासनवचनात् पुँल्लिङ्गत्वम् । सर्गशतं पञ्चेति पाठे शतमित्येतत् " पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् "इति सूत्रे शतमिति बहुत्वे निपातनात्साधु । षट्काण्डानि उत्तरं च षड्भ्यः उत्तरं सप्तकाण्डं च कृतवान्, परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां व्यक्ततया प्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वादुत्तरमिति पृथगुक्तिः । यद्यप्याधु

चतुर्विंशदिति । शतशब्दः पुन्नपुंसकः । ' चतुर्विंशत्सहस्राणि ' इति श्लोकपरिगणनं तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यतेत्यन्तस्य श्लोकसमुदायस्य । सर्गशतानि पञ्चेत्येतत् षट्काण्डानामेव, न तु सोत्तराणाम् । तथाहि—श्रीमद्बालकाण्डे—द्विसहस्रादुपरि द्विशतं चाशीतिर्ग्रन्थाः (२२८०), श्रीमदयोध्याकाण्डे—चतुस्सहस्राणि चतुः

निके पाठे श्लोकानां सर्गाणां च विपर्यासो दृश्यते तथापि बहुचतुर्युगान्तरितत्वेन विप्लवो युक्तः । यद्वा सङ्कल्पमात्रपरोऽयं श्लोकः । कृतवान् कर्तुमुद्युक्त इत्यर्थः । ग्रन्थसमाप्तिदशायां कापि वृद्धिरुपजातेति न कोऽपि विरोधः । यद्वा अन्यूनाभिप्रायमिदं वचनम्. पञ्चशतसर्गेषु चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषु च न न्यूनतेत्यर्थः । यद्वा अल्पीयसीमधिकसङ्ख्यामनादृत्य प्रकृष्टसङ्ख्यया व्यपदेशोऽयम् । यथा " मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः " इत्यमरः । " चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते । " इत्युक्तब्रह्मदिनस्य चतुर्दशमन्वनुसारेण चतुर्दशधा विभागे मन्वन्तरस्यैकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसङ्ख्या तु— " बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तसप्ततिरीरिता । अयोध्याकाण्डगास्सर्गाश्शतं चैकोनविंशतिः । आरण्यकाण्डे सर्गाणां पञ्चसप्ततिरीरिता । किष्किन्धाकाण्डगास्सर्गास्सप्तषष्टिरुदीरिताः । सर्गाणां सुन्दरे काण्डे त्वष्टषष्टिरुदीरिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गा दृश्यन्ते युद्धकाण्डगाः । दशोत्तरंशतं सर्गा उत्तरे काण्ड ईरिताः । ६४७॥ अत्र सर्गशतान् पंच इत्येतत् षट्काण्डानामेव, न तु सोत्तराणाम्, षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षयेत्यप्याहुः । " बालकाण्डगताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः (२२५६) । अयोध्याकाण्डगाः श्लोकाश्शुकभावाः प्रभाषिताः (४४१५) । आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः खगसाराः प्रदर्शिताः (२७३२) । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोका नीरचाराः प्रकीर्तिताः (२६२०) । श्लोकास्तु सुन्दरे काण्डे ताननागाः प्रभाषिताः (३००६) । युद्धकाण्डगताः श्लोका निधिधीशाः प्रवेदिताः (५९९०) । श्लोकाः स्युरुत्तरे काण्डे वलरागाः प्रभाषिताः (३२३४) । श्लोकाः २४२५३ । तत्रैवमवधातव्यम्—बालकाण्डे त्रिंशे सर्गे " स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः " इत्यतः पूर्वमेकं सहस्रम् । त्रिषष्टितमे " विश्वामित्रो

शतानि पञ्चदशग्रन्थाः (४४१५), श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसहस्रादुपरि सप्तशतानि द्वात्रिंशद्ग्रन्थाः (२७३२), श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विसहस्रादुपरि षट्शतानि विंशतिग्रन्थाः (२६२०), श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिसहस्रादुपरि षट् ग्रन्थाः (३००६), श्रीमद्युद्धकाण्डे—पञ्चसहस्राणि नवशतानि नवतिश्च ग्रन्थाः (५९९०), श्रीमदुत्तरकाण्डे—त्रिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिश्च ग्रन्थाः (३२७७) । अत्र यदेतधिकं सप्तसप्तत्युत्तरद्विशतं तत्त्रिष्टुब्जगत्यादिच्छन्दोवृत्तानामक्षराधिक्येन जनितम् । सर्गास्तु—श्रीमद्बालकाण्डे सप्तसप्ततिः (७७), श्रीमदयोध्याकाण्डे-एकोनविंशत्युत्तरशतम

महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः" इत्यतः पूर्वं द्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतुर्दशे "चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम्" इत्यतः पूर्वं त्रीणि सहस्राणि । चतुश्चत्वारिंशे "वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्य सदानघः" इत्यतः पूर्वं चत्वारिसहस्राणि । एकसप्ततितमे "द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः" इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोनशततमे "उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम्" इत्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे "तं वयं वनमन्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्" इत्यतः पूर्वं सप्तसहस्राणि । सप्तचत्वारिंशे "मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः" इत्यतः पूर्वं चाष्टौ सहस्राणि । किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थे "ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः" इत्यतः पूर्वं नवसहस्राणि । एकत्रिंशे "नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच" इत्यतः पूर्वं दशसहस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि । सुन्दरकाण्डे सप्तविंशे "ततस्तस्य नगस्याग्रे" इत्यतः पूर्वं द्वादशसहस्राणि । षट्चत्वारिंशे "नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः" इत्यतः पूर्वं त्रयोदशसहस्राणि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौ चतुर्दशसहस्राणि । युद्धकाण्डे अष्टाविंशे "रक्षोगणपरिक्षितो राजा ह्येष विभीषणः" इत्यतः प्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे "प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः" इत्यतः प्राक् षोडशसहस्राणि । उत्तरभागारम्भे "कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना" इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशीत्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे "मरणान्तानि वैराणि" इत्यतः प्राक् एकोनविंशतिस्सहस्राणि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरकाण्डे द्वाविंशे "ततः प्रासादयत्सूतस्तान् हयान् रुचिरप्रभान्" इत्यतः पूर्वं एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्समाप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे "ब्राह्मणस्य च धर्मेण त्वया वै रक्षितः

(११९), श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चसप्ततिः (७५), श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टिः (६७), श्रीमत्सुन्दरकाण्डेऽष्टषष्टिः (६८), श्रीमद्युद्धकाण्डे एकत्रिंशदुत्तरशतम् (१३१), तदेवं पञ्चशतानि सप्तत्रिंशत्सर्गाः । श्रीमदुत्तरकाण्डे तु दशोत्तरशतम् (११०), षट्काण्डानि तथोत्तरमिति उत्तरकाण्डस्य काण्डैः सहाकथनमाद्युत्तरानिकायेन । तथाहि—यद्यप्यत्र काण्डेषु रामस्य परत्वानुसन्धानम् तथापि उत्तरकाण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिव्यक्तिः । कोसलानां सर्वेषामपि भगवता सह तल्लोकप्राप्तिश्च अपरं

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ।
चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥

सुतः " इत्यतः पूर्वं त्रयोविंशतिस्सहस्राणि । ततः प्रबन्धसमाप्त्या चतुर्विंशतिस्सहस्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्य काव्यस्य महाजनपरिग्रहं वक्तुं पीठिकामारचयति—कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । " प्रज्ञादिभ्यश्च " इति स्वार्थेऽण प्रत्ययः । यद्वा प्रज्ञा धीः, "धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः " इत्यमरः । सास्यास्तीति प्राज्ञः " प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः " इति मत्वर्थीयो णप्रत्ययः । महांश्चासौ प्राज्ञश्चेति महाप्राज्ञः, निरतिशयज्ञानसंयुतो वाल्मीकिः सहोत्तरं रामाभिषेकादुत्तरेण वृत्तान्तेन सहितम् । विकल्पात् सहशब्दस्य सभावाभावः । सभविष्यमश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तसहितम्, अश्वमेधपूर्वकाले अस्य काव्यस्य प्रवृत्तत्वात् । तत्काव्यं कृत्वापि एतत्काव्यं प्रभुः समर्थः । " प्रभुः शक्ताधिपौ " इति भास्करः । कः पुरुषः प्रयुञ्जीयात् वाग्विधेयं कुर्यात् इति चिन्तयामास । प्रयुञ्जीयादित्यत्रात्मनेपदाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिके स्यप्रत्यये इणनिमित्तं षत्वम् ॥ ३॥ तस्येति । ततः वाल्मीकिचिन्तानन्तरम्, मुनिवेषौ वस्तुतो राजकुमारौ, कुशीलवौ कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । चिन्तयमानस्य भावितात्मनश्चिन्तितपरमात्मनः, तदनुकूलशिष्यलाभाय कृतपरमात्मनमस्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः पादौ अगृह्णीताम्, रामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ कुशीलवाविति । धर्मज्ञौ गुरु

ऽतिशयो गम्यते, अतएव सर्वोत्तरत्वात्तस्य उत्तरकाण्डत्वसंज्ञा ॥ २ ॥ कृत्वापीति । भविष्यम्-सीताभूप्रवेशकुपितं श्रीराममुद्दिश्य ब्रह्मणावशेषं कार्यं शृण्वित्युक्तम्-"प्रविष्टायां तु वैदेह्यां भूतलं सत्यसंसदि " इत्याद्यवशिष्टं काव्यम् । प्रयुञ्जीयात्-पठितुं शक्नुयात् ॥ ३ ॥ तस्येति । भावितात्मनः-शुद्धचित्तस्य । "कुशीलवौ कुशलवौ ॥४॥ कुशीलवाविति । कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधुः । कुशलवौ ददर्श ।

विषम०—भविष्येण सहितं यदुत्तरम् तेन सहितम् ॥ ३ ॥ समविष्यसहोत्तरमिति पाठः ॥

स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

शुश्रूषाधर्मज्ञौ, राजपुत्रौ आसमान्तः वीर्यवन्तौ, यशस्विनौ विख्यातगम्यासज्ञ कीर्तियुक्तौ, भ्रातरौ तुल्यस्वरौ, स्वरसम्पन्नौ शरीरवन्तौ, आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेन स्नेहविषयभूतौ, कुशीलवौ कुशलवौ ददर्श । उपदेशयोग्यावकल्याश्चकारेत्यर्थः । अनेन रामाभिषेकानन्तरकाले रामायणकरणं "प्राप्तराज्यस्य रामस्य" इति सर्गादावुक्तम् । अनन्तरं कुशलवोत्पत्तिरिति मन्तव्यम्, एतज्ज्ञात्वैव वाल्मीक्याश्रमे सीता त्यक्ता रामेण ॥५॥ मेधाविनाविति । वेदेषु ऋग्यजुः सामाथर्वणलक्षणेषु चतुर्षु विषये, मेधाविनौ मेधा धारणक्षमा बुद्धिः । "मेधा धीर्धारणक्षमा" इति यादवः । तद्वन्तौ "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तम् । परितो निष्ठा परिनिष्ठा साङ्गाध्ययनं साऽनयोः सञ्जातेति परिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेन विशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तम् । तौ कुशलवौ । प्रभुः स्वतन्त्रो वाल्मीकिः वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय, वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम-नानाशाखानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादको ग्रन्थः । अग्राहयत अगृह्णात् । स्वार्थे णिच् ॥ ६ ॥ तानि०—तुशब्देन इतरवैलक्षण्यमुक्तम् । मेधाविनौ ग्रहणधारणसमर्थौ । वेदेषु परिनिष्ठितौ, अनेन स्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वं सामगानवेदित्वं तदादरेणैव गान्धर्वशास्त्राभ्यासश्च गम्यते । वेदोपबृंहणं-वेदार्थव्यक्तीकरणम् ॥ ६ ॥

काव्यमिति । चरितव्रतः चरितव्रतत्वेन निरतिशयज्ञानो वाल्मीकिः । काव्यं कवेः कर्म । कवयते वर्णयतीति कविः । "कवि वर्णने" इत्यस्माद्धातोरौणादिक इप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुण इत्यर्थः । यद्यपि "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इति अणा भवितव्यम्, तथापि "ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्" इति

वाल्मीकिरिति शेषः ॥ ५ ॥ स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वेदोपबृंहणार्थाय वेदार्थव्यक्तीकरणाय । सीतायाश्चरितं पौलस्त्यवधमिति यच्चकार तत्काव्यं तावग्रा-

काशिकाकारः । यद्वा तस्मादेव धातोः " ऋहलोर्ण्यत् " इति ण्यत्प्रत्यये आदिवृद्धौ च काव्यमिति रूपम् । दोषवर्जितं गुणालङ्कारसहितम्, शब्दार्थ युगलमित्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—" तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि " इति । वेदोपबृंहणत्वेऽपि कान्तासम्मितत्वादस्य काव्यत्वव्य- पदेशः । तथाहि—त्रिविधः सन्दर्भः, प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मित श्चेति । शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसम्मितः, अर्थप्रधान इतिहासादिः सुहृत्संमितः, व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्तासंमितम् । महदिति काव्यविशेषणम् । तस्य महत्त्व मुत्तमकाव्यत्वम् । तदप्युक्तं तत्रैव—" इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्या द्ध्वनिर्बुधैः कथितः " इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यम् । तल्लक्षणमुक्तं दण्डिना—" सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् " इत्यादिना । ननु काव्यं नारम्भणीयं " काव्यालापांश्च वर्जयेत् " इति निषेधादित्याशङ्क्याह— रामायणमिति । रमयतीति रामः । " रामो रमयतां वरः " इत्यार्षनिर्वचनात् । यद्वा रमन्तेऽस्मिन् सर्वे जना इति रामः । " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " इति घञ् । सः अय्यते प्रतिपाद्यते अनेनेति रामायणम् " अय गतौ " इति धातोः कर्मणि ल्युट् । " पूर्वपदात् संज्ञायामगः " इति णत्वम् । समस्त गुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्य निषिद्धत्वम्, किन्तूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भामहेन—" उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुत्तमाः काव्यसम्पदः " इति । प्रति पादितं चोद्भटेन—" गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम् । काव्यमाश्रय संपत्त्या मेरुणेवामरद्रुमः ॥ " इति । रुद्रटेनाप्युक्तम्—"उदारचरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रतिष्ठा" इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषय इति भावः । इदं च रामचरित प्रतिपादनमप्राधान्येन, प्राधान्येन तु सीताचरितमेव प्रतिपाद्यत इत्याह कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति । कृत्स्नं रामायणं सीताचरितपरम् । अत एवोक्तं श्रीगुण रत्नकोशे—" श्रीमद्रामायणमपि परं प्राणिति त्वच्चरित्रे" इति । आभाणकश्च— " प्रातर्द्यूत प्रसङ्गेन मध्याह्ने स्त्रीप्रसङ्गतः । रात्रौ चोरप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ॥ " इति । उपायपुरुषकारयोर्मध्ये उपायस्वरूपं भारते दर्शितम्, पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायणे इति रहस्यपदवी । अतएव " कृपावानवि कत्थनः " इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपो रामः कुशलवाभ्यां रामायणं श्रुत वान् । रामयणस्य रामैकपरत्वे स्वेनैव सदसि श्रवणं न सङ्गच्छते, सीतापरत्वे

तु संगच्छते; विरहिणः कामिनीकथा (चरित) श्रवणस्य स्वाभाव्यात् । एवं व्यञ्जनावृत्त्या सीतारामयोः प्रतिपादनमुक्त्वा शब्दवृत्त्या सिद्धमितिवृत्तमाह पौलस्त्येति । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पौलस्त्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । तस्य वधः वधस्य फलत्वात्तेन व्यपदेशः । पौलस्त्यवधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः पौलस्त्य वधः । "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" इत्यण । "लुबाख्यायिकाभ्यः प्रत्ययस्य बहुलम्" इति तस्य लुप् । यद्वाऽणि पुनरादिवृद्धौ तदेव रूपम् । वधप्रधान त्वादितिवृत्तस्य फलेन व्यपदेशः । तथाहि–पञ्च काव्यप्रतिपाद्यानि । तदुक्तम्–"बीजबिन्दुपताकाख्याः प्रकरीकार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ॥" इति । "आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिः फलागमः" इति पञ्चावस्थाः । तत्र "स्वल्पोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यते तथा ।" तच्च बालकाण्डोक्तं विष्णववतरणसीतापरिणयादि । "वस्तुनः सति विच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्" इति । यथा अयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन रावणवध रूपकार्यविच्छेदे प्राप्ते वनवासकरणमच्छेदकारणम् । "यदन्तरानुवृत्तं स्यात्सा पताकेति कीर्त्यते ।" यथा सुग्रीववृत्तान्तः । "कथान्तरप्रसङ्गेन प्रकरी स्यात् प्रदेशभाक्" यथा विभीषणादिवृत्तान्तः । "समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोचितः ।" यथा रावणवधः । एवंफलत्वात्पौलस्त्यवधमिति निर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः–पौलस्त्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितं प्रधानसीताचरितं कृतवानिति । यच्चकार तद्ग्राहयामासेति योजना, उत्तरश्लोके अगायतामित्यनुवादात् ॥ ७ ॥ तनि०–कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति सीतायाः प्रबन्धनायिकात्वमुक्तम्, तस्यैवोपपादकं रामायणमिति कृत्स्नस्य सीताचरितत्वेऽपि रामायणव्यपदेशः रामचरित्रस्य तदुपयुक्तार्थत्वज्ञापनार्थः । रमाया इदं चरितं रामम्, तस्यायनमिति वा व्युत्पत्तिः । रामशब्दस्य लक्ष्मीपत्यादिशब्दवत्स्त्रीपुरःसरनिर्देशः प्रबन्धस्य लक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः, तेन सीतायाश्चरितमिति सुष्ठूक्तम् । हारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदण्प्रत्ययोपपत्तिर्द्रष्टव्या । "हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम्" इति श्रीहर्षः । महत् नारायणकथाद्यपेक्षया महत्, सापराधेष्वपि रक्षणप्रवणत्वप्रतिपादनान्महत्त्वम् । "मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तदैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्या पवनात्मजाल्लघुतरा रामस्य गोष्ठी कृता । काकं तं च विभीषणं शरणमित्युक्तिक्षमौ रक्षतस्सा नः सान्द्रमहागसः सुखयतु क्षान्तिस्तवाकस्मिकी ॥" इत्यभियुक्तोक्तेः । अनेन शरणागतिमन्त्रोपबृंहणत्वमस्य प्रबन्धस्य व्यज्ञि

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥
रसैः शृङ्गारकारुण्यहास्यवीरभयानकैः ।
रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

तम । अष्टाक्षरगेपबृंहकश्रीभागवतादिषु हि भगवत्प्राधान्यम्, अतएव "नारायणकथामिमाम्" इति तत्रोक्तम् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगायतामित्याह—पाठ्येत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्यं पाठः । भावे ण्यत् । केवलोच्चारणविशेषः । तदुक्तं भरतेन-"षडलङ्कारसंयुक्तं कलाकालसमन्वितम् । यत्पठ्यते नाटकादौ तत्पाठ्यमभिधीयते ॥" इति । गेयं स्वरविशेषसमन्वितं गानम् । भावे यत् । तत्रोभयत्र । मधुरं श्राव्यम्, लोके कानिचित् पद्यानि पाठदशायां मधुराणि, न गानदशायाम् । अपराणि पुनर्गानदशायामेव, न पाठदशायाम्, इदं तूभयत्रापीत्यर्थः । इतःपरं त्रीणि क्रियाविशेषणानि । त्रिभिः प्रमाणैर्गानध्वनिपरिच्छेदकैः त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञिकैः द्रुतमध्यविलम्बितैर्वान्वितं विशिष्टम् । सप्तभिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसङ्कीर्णादिष्वष्टादशसु जातिषु प्रधानभूताभिः सप्तभिर्बद्धम् । तदुक्तं शाण्डिल्येन—"सर्वगीतसमाधारो जातिरित्यभिधीयते । षाड्जी चैवाथ नैषादी धैवती पाञ्चमी तथा । माध्यमी चैव गान्धारी सप्तमी त्वार्षभी मता ॥" इति । तन्त्रीलयसमन्वितम् तन्त्रीशब्देन तन्त्रीयुक्तवीणा लक्ष्यते, लयशब्देन तालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविराम उच्यते, ताभ्यां समन्वितम् ॥ ८ ॥ पुनः काव्यविशेषणमाह—रसैरिति । आदिशब्देन बीभत्साद्भुतशान्ता गृह्यन्ते । रसो नाम स्थायीभावरूपचित्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्थायीभावश्च नवविधः । तदुक्तम्—"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायीभावाः प्रकीर्तिताः ॥" इति । तदभिव्यक्तिश्च विभावादिभिः । तदुक्तम्—"विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः

-द्व्यतोति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ पाठ्ये गेये चेत्यारभ्य रामदेहात्तथापराविल्यन्तं कुलकम् । पाठ्ये गेये च मधुरम् पाठ्यं स्वरूपोच्चारणमात्रम्, गेयं स्वरविशेषसमन्वितं गानम्, प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् प्रमाणानि गानध्वनिपरिच्छेदकानि त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञिकानि द्रुतमध्यविलम्बितानि वा, जातिभिः सप्तभिर्बद्धम्-जातयस्तु शुद्धसङ्कीर्णविकृतरूपाः अष्टादश, तासु प्रधानभूताभिः षड्जादिभिः सप्तजातिभिर्बद्धम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥

स्मृतः॥" इति । विभावादिस्वरूपं सङ्ग्रहणोक्तम्—" कारणान्यथ कार्याणि सह कारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥" इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः । सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । "संयुक्तयो स्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः" इत्युक्तेः । अस्य शृङ्गारादिसर्वरससंयुक्तत्वं प्रदर्श्यते । तत्र—" रामस्तु सीतया सार्द्धम् " इत्यारभ्य सीतापहरणवृत्तान्त पर्य्यन्तेन संभोगो दर्शितः । ततःपरेण विप्रलम्भः । विकृताचारवाक्याङ्गविकार वेषैर्धूर्तप्रलापैश्च हास्यरसो व्यज्यते. स च शूर्पणखादिवृत्तान्तेन सुगमः । इष्ट वियोगादनिष्टसम्बन्धाद्वा करुणः. स च दशरथादिवृत्तान्ते । व्यवसायाविषा दासंमोहादिभिर्वीरः. यथा लक्ष्मणादिवृत्तान्ते । पाटनताडनादिभी रौद्रः. यथा रावणादिवृत्तान्ते । विकृतक्रूरदर्शनादिभिर्भयानकः. यथा मारीचादिवृत्तान्ते । कुत्सितदर्शनादिभिर्बीभत्सः, यथा विराधकबन्धादिवृत्तान्ते । विचित्रशिल्प वाक्यादिभिरद्भुतः, यथा रामरावणयुद्धादिषु । शान्तरसः श्रमणीवृत्तान्तादौ । अलं विस्तरेण । अत्र केचित् " शोकः श्लोकत्वमागतः " इत्युक्त्याऽस्मिन् प्रबन्धे शोकरसएव प्राधान्येनोच्यते, अन्ये तदङ्गतयेत्याहुः । अन्ये तु वीर एव प्रधानभूतः "पौलस्त्यवधः" इति काव्यनामकरणात् इत्याहुः । वयं तु ब्रूमः शृङ्गार एव प्रधानरसः, " सीतायाश्चरितं महत् " इत्युक्तेः । तथोक्तम्— " एको रसो भवेदङ्गी वीरशृङ्गारयोर्द्वयोः । अङ्गान्यन्ये रसाः सर्वे तस्य निर्वहणोद्यताः ॥" इति ॥ ९ ॥ अथ कुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह—तौ त्वित्यादि श्लोकद्वयेन । अस्यागायतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । गान्धर्वं गानशास्त्रम् । " गान्धर्वं गानशासनम् " इति वैजयन्ती । तस्य तत्त्वं तात्पर्यार्थः, तत् जानीत इति गान्धर्वतत्त्वज्ञौ । मूर्छना वीणादिवादनम् । "वादनं मूर्छनानना"

गान्धर्वतत्त्वज्ञौ—गान्धर्वं नाम पदावस्थिततालपरिच्छेदयुक्तावधानेन प्रयुक्तषड्जा दिस्वरसमुच्चयः । तदाह दत्तिलः-" पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन समितस्तथा । प्रयु क्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ " इति । मूर्च्छनास्थानकोविदाविति—मूर्च्छना षड्जादिस्वरसंपूर्णता । तदुक्तं शाण्डिल्येन-" यत्रैव सुस्वराः पूर्णा मूर्च्छना सेत्युदा

रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ।
बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥
तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ।
वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥

इति वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्तिस्थानानि । यथोक्तं शाण्डिल्येन—"यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः । प्राणसञ्चरणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते । उरः कण्ठश्शिरश्चेति तत्स्वरास्त्रिविधाः स्मृताः । मन्द्रं मध्यं च तारं च नाम तेषां यथाक्रमम् ॥" इति । तेषु कोविदौ तद्विषयसम्यग्ज्ञानयुक्तौ. एतेन गानशास्त्रज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणाविति दर्शितम् । भ्रातराविन्यनेन श्राव्यताहेतुसमस्वरत्वमुक्तम् । स्वरसम्पन्नौ शारीरसंयुक्तौ, अतएव रूपिणौ मनुष्यवेषधारिणौ गन्धर्वाविव स्थितौ। रूपलक्षणसम्पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । "रूपं स्वभावे शुक्लादौ सौन्दर्ये नाटके पशौ" इति भास्करः । गानकालिकाभिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरं यथा भवति तथा भाषितुं शीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ । ताच्छील्ये णिनिः । केवलभाषणकालेऽपि मधुरस्वरौ, किमुत गानकाल इति भावः । उक्तसकलगुणसम्पत्तिमूलं रामपुत्रत्वमाह बिम्बादिति । रामदेहरूपात् बिम्बात् तथा उत्थितौ उद्धृतौ बिम्बौ प्रतिबिम्बाविव स्थितौ । यद्वा प्रतिमानिर्माणार्थं चातुर्येण निर्मिता प्रतिकृतिर्बिम्बः, रामदेहाख्यात् तस्मात् तथा उत्थितौ उत्कीर्णौ अपरौ बिम्बाविव स्थितौ । "प्रतिबिम्बे तत्कृतौ च प्रतिकृत्यां च मण्डले । लाञ्छनेऽपि च बिम्बोऽस्त्री" इति भास्करः। एवम्भूतौ । कुशलवावेतत्काव्यमगायतामिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ न केवलं तस्याध्ययनं धारणं प्रकाशनं च कृतमित्याह—तावित्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रियाभेदात्तच्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रौ सन्तौ तौ

हृत्वा ।" इति । स्थानम् ध्वनिविशेषोत्पत्तिस्थानम्, "उरः कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रिविधं भवेत् । मन्द्रं मध्यं च तारं च नाम तेषां यथाक्रमम् ॥" इति । बिम्बादिवेति । प्रतिमानिर्माणार्थं चातुर्येण निर्मिताकारविशेषो बिम्बः, तस्माद्रामदेहाद् बिम्बात् रामदेहाख्याद्बिम्बात् उत्थितावुत्कीर्णौ अपरौ बिम्बाविव आकृतिविशेषाविव स्थितौ । अगायतां जगतुः, अभ्यासं चक्रतुः ॥ १० ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्राविति

ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमम् । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ । महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥ तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् । आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः । साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥ ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः । प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥

मुनिपुत्रौ मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः । अनिन्दितौ यथोपदेशं गानेन निन्दारहितौ । यथोपदेशं गुरूपदेशमनतिक्रम्य तत्त्वज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ कुत्राप्यंशे विस्मृतिरहितावित्यर्थः । महात्मानौ महाबुद्धी । महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । " भागो भाग्यांशतुल्यांशाः " इति वैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ लक्षितसर्वलक्षणौ, ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थः । तौ कुशलवौ कात्स्न्र्येन धर्म्यं धर्मादनपेतम् उत्तममाख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं तद्रामायणाख्यं सर्वं काव्यं वाचोविधेयम् आवृत्तिबाहुल्येन वाग्वशवर्ति कृत्वा ऋषीणां च साधूनां द्विजातीनां च समागमं सदसि जगतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ तस्य काव्यस्य महाजनपरिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशलवौ कदाचित् रामाश्वमेधकाले । भावितात्मनां निश्चितधियाम् । समेतानाम् अश्वमेधे संमिलितानाम् । आसीनानां क्रियाकलापावसाने सुखमासीनानाम् ऋषीणां समीपस्थौ सन्तौ इदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥ सामान्यतः काव्यप्रशंसामाह—तदिति । तत्काव्यं श्रुत्वा परं विस्मयमागताः बाष्पपर्याकुलेक्षणाः सर्वे मुनयस्तौ साधु साध्विति ऊचुः, प्रशशंसुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ गातृप्रशंसामाह—त इति । धर्मवत्सलाः, निर्मत्सराः

सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सुसमाहितौ तौ काव्यं वाचोविधेयं वाग्वशं कृत्वा तदद् गायतामिति सम्बन्धः । सुसमाहितौ तौ राजपुत्रौ तत्र स्वेच्छया अगायतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ कदाचिद्वाल्मीकिनियोगात् रामयज्ञवाटगतऋषिसभादिषु ताभ्यां कृतगानप्रकारमाह—तौ कदाचिदिति । तौ कदाचित् रामाश्वमेधकाले भावितात्मनां शुद्धचित्तानाम् ॥ १४ ॥ तदिति । तत् गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ।
चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदा भावमगायताम् ।
सहितौ मधुरं रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा ॥ १८ ॥
एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महात्मभिः ।
संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥

इत्यर्थः । ते सर्वे मुनयः प्रीतमनसः सन्तः गायमानौ अत एव प्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ कुशलवौ प्रशशंसुः ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहो इति । गीतस्य गानस्य माधुर्यमहो आश्चर्यम् । श्लोकानां तु माधुर्यं विशेषतः अहो आश्चर्यम्, गानतोऽपि श्लोकमाधुर्यम् अतिशयितमित्यर्थः । तमेव विशेषमाह चिरेति । एतत्काव्यप्रतिपाद्यं कथाशरीरं चिरनिर्वृत्तमपि बहुकालान्निष्पन्नमपि, प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतयाऽनुभूयमानमिव, दर्शितम् अनेन काव्येन बोधितम् । पाकविशेषात्सद्यः सर्वार्थं विशदतरमवगमयतीदं काव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ गातृप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सहितौ समलयादियुक्तावित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवौ । तदा मुनिजनश्रवणकाले, भावं सुष्ठु प्रविश्य, रतिहासादिभावो यथा प्रकाशितो भवति तथावगाह्येत्यर्थः । स्वरसम्पदा षड्जादिस्वरसम्पदा सम्पन्नम् अतएव मधुरं रमणीयं रक्तं रागयुक्तं च यथा भवति तथा अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशंसाजनितोत्साहौ पुनरतिशयेनागायतामित्याह—एवमिति । तपःश्लाघ्यैः श्लाघ्यतपस्कैः, अनसूयकैरिति यावत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः, विशेषज्ञैरिति भावः । तादृशैरेवमुक्तरीत्या प्रशस्यमानौ श्लाघ्यमानौ तौ संरक्ततरम् अतिशयेन समीचीनरागयुक्तम् । अत्यर्थं भृशं मधुरं च यथा भवति

अहो इति । चिरनिर्वृत्तमपि चिरातीतमपि ॥ १७ ॥ ऋषिकृतप्रशंसानन्तरं पुनस्तयोर्गानप्रकारमाह—प्रविश्येति । भावं प्रविश्य सुष्ठ्वगायतामिति सम्बन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुरभिप्रायं हृदि निधाय शृङ्गारादिरसाविर्भावो यथा भवति तथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं पाठतो गानतश्च, अत एव रक्तं रञ्जनं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण तैर्मुनिभिः प्रशस्यमानौ तौ संरक्ततरं समीचीनरागयुक्तम् अगायतामिति

प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ।
रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २३ ॥
स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ च कुशीलवौ ।
पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ २४ ॥
आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ।
उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ २५ ॥
दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ तावुभौ नियतस्तदा ।
उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ २६ ॥

आयुष्यं आयुर्वर्द्धकम्, पुष्टिजनकं सत्यपिआयुषि कार्श्ये तस्याकिंचित्करत्वात् पुष्टिकरम्, सर्वाभिः श्रुतिभिः स्वरारम्भकावयवैर्मनोहरम् । तदुक्तम्—"प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते यः स्वमात्रतः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥" इति । इदं गीतम् अभिगीतं शोभनं गीतम् । अभिः पूजायाम् । यद्वा इदं गीतं सर्वगीतेषु अभिगीतमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ प्रशस्यमानाविति । अस्यादाविति शब्दोऽध्याहार्यः । तत्र यज्ञवाटे रथ्यासु राजमार्गेषु च सर्वत्रेत्थं प्रशस्यमानौ तौ कदाचिद्भरताग्रजो रामो ददर्श, भरतमुखेन ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वेति । ततो दर्शनानन्तरं शत्रुनिबर्हणो रामः पूजार्हौ स्वप्रबन्धगातृत्वेन श्लाघार्हौ भ्रातरौ कुशीलवौ ।तुल्यवयोरूपादिमत्त्वेनाश्चर्यकरौ।स्ववेश्म स्वशालागृहमानीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास श्लाघयामास ॥ २४ ॥ अथास्य प्रबन्धस्य प्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह--आसीन इत्यादिना, द्वयोरेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदनुरूपतया काञ्चने सौवर्णे दिव्ये स्वर्गाद्दशरथेनानीते सिंहासने आसीनः । सचिवैः मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः, परिवृत इत्यर्थः । "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति द्विरुक्तिः । परं शत्रुं तापयतीति परन्तपः । "द्विषत्परयोस्तापेः" इति खच् ।"खचि ह्रस्वः"इत्युपधाह्रस्वः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्"इति मुमागमः । अनेन व्यासङ्गराहितत्वं सूचितम् ।

श्रुतिमनोहरम्—श्रुतयः कान्ताप्रभृतयः ताभिर्मनोहरं यथा तथा गीतम् । रथ्यासु राजमार्गेषु एवं सर्वत्र प्रशस्यमानौ गायकौ कुशीलवौ कदाचिद्भरताग्रजः श्रीरामः ततः रथ्यादिषु ददर्शेत्यन्वयः ॥ २१–२४ ॥ आसीन इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । सिंहासने आसीनः स रामः आत्मरूपसम्पन्नौ आत्मसदृशौ तौ कुशलवौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीन् अनयोर्देववर्चसोः विचित्रार्थपदं विचित्रा अर्थाः पदानि च यस्मिन्

श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः । विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत ॥ २७ ॥ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वञ्चितायतनिःस्वनम् । तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ २८ ॥ ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च । श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ॥ २९ ॥ इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ । ममापि तद् भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३० ॥

नियतः अश्वमेधे दीक्षितः स रामः रूपसम्पन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीनुवाच ॥ २५ ॥ २६ ॥ श्रूयतामिति । देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः, रूपसम्पत्तिरपि गीतिरस्यतासामग्रीति भावः । अनयोः कुशीलवयोः सम्बन्धि विचित्रार्थपदम् । इदमाख्यानं श्रूयतामित्युक्त्वेत्युपस्कार्यम् । सम्यग्गायिनौ तावचोदयत गानाय प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ताविति । सर्वाणि क्रियाविशेषणानि । मधुरं पाठतो गानतश्च मनोहरम् । रक्तं रागवत् । स्वञ्चितः सुतरां पूजितः आयतो दीर्घः निस्वन आलापो यस्मिन् । तन्त्रीलयवत् तन्त्र्यारोपलयाभ्यां युक्तमत्यर्थं भृशं विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थम् ॥ २८ ॥ ह्लादयदिति । सर्वगात्राणि सर्वावयवान् हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि मनोधिष्ठानानि मनांसि च ह्लादयत् सुखयत् । श्रोत्राश्रयसुखम्—श्रोत्रं कर्णशष्कुली, तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखं तत्सुखकरम् । तत्कुशलवकृतं गेयं गानम् । भावे यत् । जनसंसदि सभायाम् । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । बभौ प्रचकाशे, अजृम्भतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण सर्गान्ते संगृह्णाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवेषावपि पार्थिवलक्ष-

तत इदमाख्यानं श्रूयतामित्युवाच । गायकौ कुशलवौ च समचोदयत । गायतामिति शेषः ॥ २५–२७ ॥ ताविति । स्वञ्चितायतनिस्वनं स्वेच्छानुरूपस्वरायामं, विश्रुतार्थं प्रसिद्धार्थम् ॥ २८ ॥ ह्लादयदिति । मनसोऽधिष्ठानं हृदयम् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रेन्द्रियसुखम् ॥ २९ ॥ महता प्रबन्धेन उक्तमर्थं श्लोकद्वयेन निगमयति—इमावित्यादि । कुशीलवौ गायकौ तथापि महातपस्विनौ । ममापि भूतिकरं श्रेयस्करं

१ गायकौ समचोदयत् । २ स्वञ्चितायत । ३ प्रवक्ष्यते । इति च पाठान्तरम् ॥

णान्वितौ । कुशीलवावपि गायकावपि महातपस्विनौ महान्तौ तपस्विनौ भवतः । तत्तस्मात् ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि, भूतिकरं श्रेयस्करम्, धारकमित्यर्थः । महाननुभावो यस्य तत् महानुभावं चरितम् सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यां व्यक्तं पठिष्यते, तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्र पौराणिकाः—वक्तारौ महात्मानौ वक्ष्यमाणं च मच्चरितं महानुभावम् अतस्तन्निबोधतेत्याहुः।एवं ह्यात्मप्रशंसा स्यात् सा च न युक्ता, अयं हि रामो धीरोदात्तः। तस्य चाविकत्थन इति लक्षणम् । तस्य च स्वविषयप्रबन्धश्रवणं महानुभावत्वोक्तिश्च न कथमप्युपपन्नम् । लोके हि क्षुद्रोऽपि कश्चित्स्वविषयप्रबन्धश्रवणे लज्जते । अतोऽन्यथा योजयन्त्याचार्याः—नायं प्रबन्धो रामचरित्रपरः, किन्तु सीताचरित्रपरः ' सीतायाश्चरितं महत् ' इति पूर्वमुक्तत्वात् । " श्रीमद्रामायणमपि परं प्राणिति त्वच्चरित्रे " इत्यभियुक्तवचनात् । स्त्रीप्रसङ्ग इत्याभाणकश्च । तद्विषयस्तु प्रबन्धो रामेण श्राव्य एव । विरहिणो हि कान्ताचरित्रगाथाः शृण्वन्ति श्रावयन्ति च । अतएव 'ममापि भूतिकरम्' इत्युक्तम् । विरहिणोऽपि मे सत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा " अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इत्युक्तरीत्या ममाप्यतिशयावहमित्यर्थः । महानुभावमित्यस्य च प्रणयिन्यसन्निधानदशायामपि धारकमित्यर्थः । यद्वा महानुभावम् " लघुतरा रामस्य गोष्ठी कृता " इत्युक्तरीत्या स्वविषयं निरवधिकापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशायितवैभवमित्यर्थः । यद्वा " दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् " इति मयोक्तम् । अनया तु " न कश्चिन्नापराध्यति " इति । अतो मत्तोऽप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थः । यद्वा स्वचरणे निगडं बद्ध्वा देवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितया मत्तोऽप्याश्रितरक्षणेऽतिशयितत्वरायुक्तामित्यर्थः । यद्वा पितृत्वप्रयुक्तहितपरतया मयि सापराधविषये कलुषधियि मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन मामपि क्षमापयन्त्याश्चरितत्वेन महानुभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ तनि०—मुनी मननशीलौ । पृथिव्याः पतिः पार्थिवः तस्य लक्षणान्यसाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ कुशीलवौ गायकौ इमावतिबालौ क्व मुनित्वं क्व राज्यार्हता क्व महातपस्वित्वं क्व गायकत्वं क्वेमे गुणाः क्वातिबालाविमाविति विरोधालङ्कारध्वनिः, गायमानौ चापि महातपस्विनावित्याश्चर्यालङ्कारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य वंशपरम्परागतत्वाभावेन तत्प्रयुक्ताहङ्काराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वं च व्यञ्जितम् । ममापि—

इदं न तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य सर्गचतुष्टयं महत्परिग्रहसिद्ध्यै उक्त वैलक्षण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेन प्रबन्धोपोद्घातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथा शरीरानुप्रविष्टप्रस्तावनाग्रन्थवत् । ननु रामायणनिर्माणानन्तरभाविनः कथा शरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावः ? इति चेत् नः अनन्तरभावित्वेऽपि त्रिका लज्ञेन महर्षिणा प्रथमं तन्निर्माणसम्भवात् । नन्वात्मप्रशंसापरमिदं सर्ग त्रयं कथमृषिः स्वयमेव वक्तुमर्हति ? इति चेत् नः अन्यापरिज्ञातस्यै तस्य वृत्तान्तस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमादाववश्यंवक्तव्यत्वात् । यद्वा सर्गत्रयमिदं केनाचित् वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिर्वृत्त्यनन्तरं निर्माय वैभवप्रकटनाय सङ्ग मितम् यथा याज्ञवल्क्यस्मृत्यादौ; तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण व्याकृतम् । नन्वे तस्य सर्गत्रयस्य रामायणादित्वे कुशलवाभ्यां एतद्गाने प्रथमं क्रियमाणे तौ रामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ स्याताम्,तथा च तदैव सीतानयनापत्तिः। " बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ । तौ राजपुत्रौ " इत्यादिना हि रामपुत्रत्वमनयोः सूच्यते । तस्मादिदमसङ्गतमिति चेन्नः सीतापुत्रत्वादेरत्राक थनात् । रामसादृश्यमात्रस्य राजपुत्रान्तरेष्वपि संभवात् । अयं च प्रबन्धो वेदोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति । " प्रायेण पूर्वभागार्थो धर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः प्रकाश्यते " इति वचनात् । तत्र " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंवि शन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म " इति श्रुतम् । तत्किं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म विष्णुः उत ब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतमः?इत्यपेक्षायां रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्त वेद्यं परब्रह्मेत्युच्यते । " उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादो पपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ " इत्युक्तषड्विधतात्पर्यलिङ्गसम्भवात् । तथाहि, उपक्रमे तावत् " कोन्वस्मिन् " इत्यादिना वेदान्तोदितसकलगुण सम्पन्नः किं विष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना पृष्टे " इक्ष्वाकु वंशप्रभवो रामः " इत्यादिना रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति नारदेनोक्तम् । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह–" तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरञ्जय । संक्षिप्य च पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजी जनः । पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ " इत्यादिना सर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकल

जगत्कारणं ब्रह्म विष्णुरेवेत्युक्तम् । अभ्यासश्च तत्रैव दृश्यते । बालकाण्डे " एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ " इति जगत्कारणत्वमुक्तम् । तत उत्तरत्र देवाः—" त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप । " इत्याहुः. तेन परत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तम् । तत उत्तरत्र—" ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ " इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तम् । ततो विश्वामित्रः—" अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ " इति । " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन " इति श्रुत्युक्तरीत्या महापुरुषत्वं तपोबलं विना तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहे वसिष्ठोऽपि " अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ " इति सर्वमूलकारणत्वं प्राचीकशत् । परशुरामोऽपि "अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ " इति सर्वाधिकत्वं निदर्शितवान् । अयोध्याकाण्डे—" स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ " इति सनातनत्वमुक्तम् । उत्तरत्र " आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । " इत्याकाशशब्देन स्वयंप्रकाशत्वं व्यापकत्वं चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन—" अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इति परिच्छेदातीतमहिमत्त्वमुक्तम् । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनम्—" त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः । आर्त्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः । धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ " इति । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकरत्वमुक्तम् । सुन्दरकाण्डे " ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ " इति सर्वसंहर्तृत्वं द्योतितम् । उत्तरत्र " किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ " द्वितीयो वाकारोऽवधारणार्थः । अनेनानन्तरूपत्वमुक्तम् । युद्धकाण्डे—विष्णुरेव कथं जगत्कारणम् ? अन्येषा

मपि "हिरण्यगर्भस्समवर्ततांग्रे" "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चास च्छिव एव केवलः ।" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिनातत्त्व श्रवणात् इत्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः अग्रतत्त्वप्रतिपादकाद्धिरण्यगर्भशिवेन्द्रादि शब्दाः सद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपरा एवेत्यथाशयेनोच्यते-"व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः॥" इति । अनेन च परमात्मत्वश्रियःपतित्वादिकमुक्तम् । उत्तरत्र ब्रह्मा-"भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥" इत्यादि । अनेन तस्य नारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तम् । अपूर्वता च प्रमाणान्तरा प्राप्तिः, न हि परतत्त्वस्य विष्णुत्वं प्रमाणान्तरादवगन्तुं शक्यम् । फलं च भगवत्सालोक्यादिकमित्यन्ते सुव्यक्तम्। अर्थवादोपपत्ती च बालकाण्डे दर्शिते । "इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे" इत्यादिनार्थवादमुक्त्वा "जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥" इत्यादिना ब्रह्मप्रमुखैस्सर्षिगणैर्देवैर्मीमांसापूर्वकं विष्णुरुद्रयोर्मध्ये विष्णोराधिक्यनिर्णयोक्ते रुपपत्तिरुक्ता । न च वाच्यम्-"मेनिरे" इति वचनात् "महाशूरतरस्तथा" इति वरदानकृतमिदमाधिक्यमिति । तथात्वे तस्य शापानुपपत्तेः । "धनू रुद्रस्य संक्रुद्धः" इति ह्युक्तम्। किं चागस्त्याश्रमे "स तत्र ब्रह्मणः स्थानं विष्णोः स्थानं तथैव च । अग्नेः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः । सोमस्थानं भग स्थानं स्थानं कौबेरमेव च॥" इत्यादिना ब्रह्मादीनाम् अगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्य तदकथनादपूज्यत्वमुच्यते । न चेमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थानानीति वाच्यम्, असम्भवात् । "अत्र देवाः सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः । अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते॥" इति वचनं ब्रह्मादिव्यतिरिक्तकेवलदेवविषयम्। किञ्च यथा गृहस्थस्य गृहे देवगृहसत्त्वे गृहस्थस्यैव पूजकत्वं स्वरसतः प्रतीयते, एवमेवात्रापि नापलापावकाशः । किञ्च दक्षयज्ञवधे-"यस्माद्भागा र्थिनो भागः कल्पितो नैव मे सुराः । वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः॥" इति रुद्रस्य यज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्र तस्य स्थानानिर्देशः । ननु यदि विष्णुः परा देवता कथं तर्हि तस्य रामत्वेन जन्म ? इति चेन्न; "अजा यमानो बहुधा विजायते" इत्युक्तरीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतं तदिति चोद्यानव काशात् । मोक्षप्रदत्वं च परदेवतासाधारणम् । अत्रोच्यते-" या गतिर्यज्ञ

शीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ।
मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥" इति । अत्रापरावर्तित्वं पुनरा
वृत्तिशून्यत्वम्, मुक्तिरिति यावत् । "न च पुनरावर्तते" इति श्रुतेः । न च
रणादपलायनमुच्यत इति वक्तुं शक्यते, तस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्फलस्यानतु
ग्राह्यत्वात् । तथा च यज्ञादिफलावधिभूतां मुक्तिं प्रापदित्यर्थः । अत एव नारसिंह
पुराणे—"मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन
विष्णुलोकमवाप्स्यसि" इति । एवमुपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तवेद्यं
परतत्त्वं विष्णुरेवेति श्रीरामायणेनोपबृंह्यते । एवमेवान्ते ब्रह्माप्याह—"अस्याः
परिषदो मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् । एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं
श्रुतम् ॥ सर्वं विस्तरतो राजन् व्याख्यास्यति न संशयः । आदिकाव्यमिदं
राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥"
इति । एवंस्थिते यत्केनचिन्नवीनेन जल्पितं व्यञ्जनावृत्त्या शिवपरं रामायण
मिति तदपहास्यमेव, न ह्यन्योऽर्हतीति प्रतिषिद्धरुद्रस्य प्रतिपाद्यकोट्यन्त
र्भाववचनस्य केवलबालिशप्रलपितत्वात् । यच्च रामेणादित्योपस्थानादिकं कृतं
तत्सर्वं विश्वामित्राद्युपासनवन्मनुष्यभावनानुसारेणेति विज्ञेयम् । विशेषतश्च तत्र
तत्र वक्ष्यामः । "श्रीविष्णोः प्रथमे काण्डे जगज्जननहेतुता । द्वितीये स्थिति
हेतुत्वं तृतीये मोक्षदायिता । चतुर्थे गुणसम्पत्तिः पञ्चमे सर्वहन्तृता । षष्ठे वेदान्त
वेद्यत्वं सप्तमे स्रष्टृहेतुता । एवं विष्णुः परं तत्त्वं रामात्मेति सुनिश्चितम् ॥
श्रीशैलपूर्णाद्यतिशेखरेण श्रुतान् पुराष्टादशधा प्रभिन्नान् । रामायणार्थान्
क्रमशः करोमि व्यक्तान्छठारातिगुरूपदिष्टान् ॥" गत एकोऽर्थः ॥ १ ॥
द्वितीयस्तु—एवम्भूतं परतत्त्वं केन प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्राप्त्युपायभूतां
शरणागतिं "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह
देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति श्रुतिमुपबृंहयन् वाल्मीकि
र्ह्यस्मिन् रामायणे उपक्रमप्रभृत्युपसंहारान्तमनेकाधिकारिफलविशेषादि
प्रदर्शनमुखेनाखिलफलसाधनतया प्रतिपादयति । तथाहि—उपक्रमे तावत्
"एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा
जगत्पतिः ॥" इति सर्वशेषी सर्वेश्वरो रक्षापेक्षाप्रतीक्षो रक्षणसमयो लब्ध इति
समुद्धृतौज्ज्वल्यो रक्षणोपकरणैः सह सन्नद्धोऽभ्येत्य तस्थौ, तदा "देवगन्धर्व
यक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः" इति रावणवधरूपफलार्थं ब्रह्मरुद्रादिदेवगण

शरणागतिरुक्ता । ततस्त्रिशङ्कुशुनःशेफादिवृत्तान्तेषु विश्वामित्रादिव्यापार विशेषानुदीर्य शरणागतरक्षणं परमो धर्मः समर्थकारुणिकविषया शरणागतिः फलाविनाभूतेति प्रदर्शितम् । ततश्च "स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः । सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम् ॥ " इति पुरुषकारपुरस्करणपुरःसरा शरणागतिः कार्येत्युदीरितम् । ततो भरतः "शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्मे न प्रसीदति " इति रामाभिषेकफलाय शरणवरणमकरोत् । अत्र रावणवधाय कृतदेवगणप्रपत्तिफलदानाय निर्गमनात् तदानीं रामस्स्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलं कृत्वा पश्चात् देवगणमनोरथपूरणानन्तरमात्मानमभ्यषिञ्चत्; अतो न शरणागतिवैफल्यं चोद्यम् । अथ दण्डकारण्यवासिभिर्विरोधिनिरसनाय शरणागतिरनुष्ठिता, "ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः । नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर ॥ " इति । अत्र कोसलजनपदवासिनामिव भगवद्विषयवास एव शरणागतिः । तदनन्तरं "स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ " इति काकवृत्तान्तेनाग्रतः पतनमेव शरणागतिरित्यदर्शि । तदनु सुग्रीववृत्तान्तेन "कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ " इति शरणागतिरञ्जलिरूपोक्ता । अथ सीतावचनेन "मित्रमौपयिकं कर्तुं रामःस्थानं परीप्सता । वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि॥ "इत्यनेनानुकूल्यमेव शरणागतिरित्यबोधि । उपरि " सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ " इति विभीषणशरणागत्या विरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तम् । " ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः॥ "इति रामशरणागत्या योग्यस्य नायोग्यतान्वेष्टव्या, अयोग्यस्य च न योग्यतेत्युक्तम् । अशुचिभूतलङ्कानिर्गतमात्र एव हि विभीषणश्शरणमवृणोत् । रामशरणागतेः फलाभावः समर्थकारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र " अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥" इति त्रिजटावचनानुमतिमात्रेण हनु

मद्भयात् सर्वासां रक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येनापि कृता शरणागतिः फलवतीति निदर्शितम्। विभीषणशरणागत्यैव तत्संनिहितानां रक्षणात् शरणागतसम्बन्धिनोऽपि भगवत्कटाक्षपात्रभूता एवेति निरणायि। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। एवमुपक्रमप्रभृत्योपसंहारात् प्रतिपादिता शरणागतिरेव सर्वफलप्रदा सैव मुक्तेरपि हेतुरित्युक्तम्। विशेषस्तु तत्र प्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥

अस्य चोपायस्य प्राप्यं भगवत्प्राप्तिपूर्वकं तत्कैङ्कर्यमेवेति रामायणेन प्रतिपाद्यते। तथाहि—उपक्रमे देवजातीयशरणागते रामकैङ्कर्यं प्रधानफलमित्युच्यते. अप्सरःप्रभृतिष्ववतीर्य तैस्तदनुवर्तनोपदेशात्। रावणवधस्त्वानुषङ्गिकः। लक्ष्मणोऽपि प्रपद्याह—"अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते। भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते॥" इति। तेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वकैङ्कर्यफलमिति व्यञ्जितम्। भरतोऽपि रामकैङ्कर्यायैव तदभिषेकं प्रार्थ्य पादुकाविषयकैङ्कर्यक्रमेण मनीषितमलभत। दण्डकारण्यवासिनां शरणागतेरपि वाचिकादिरूपमेव कैङ्कर्यं फलमित्यवगम्यते। "ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः। मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः॥" इत्युक्तेः। सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपि मुख्यं फलं कैङ्कर्यम् अन्यदानुषङ्गिकमिति स्पष्टम्; "अथ हरिवरनाथः प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण। गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम॥" "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च। भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च॥" इत्यादिना। एवं प्राणार्थिनः काकस्य प्राणप्रदानेन तत्प्रपत्तिः सफला। असत्प्रकृतेरस्य पुनरप्येवं दुरितप्रवृत्तिर्माभूदिति शिक्षणरूपानुग्रहाय काक्षिनिरसनेनास्त्रं निवर्तयामास; यथा परशुरामं प्रति प्रयुक्तमस्त्रं तस्मिन् प्रातिकूल्यान्निवृत्ते तन्मनीषितविरोधिसुकृतेषु प्रायुङ्क्त, यथा च समुद्रं प्रत्युपात्तमस्त्रं तस्मिन् सानुतापे शरणागते द्विषत्सु आश्रितानां पापकृत्याप्रवेशनन्यायेन तद्विरोध्यसुरेषु प्रयुयुजे। रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यगतित्वरूपाधिकाररहितेन कृतत्वादल्पज्ञाल्पशक्तिकविषयत्वाच्च विफलेति ध्येयम्। "समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति" इति विभीषणोक्तिस्तु स्वप्रपत्तेः फलदर्शनकृता। तस्मादनेन प्रकारेण शरणागतेर्देशकालाधिकारिफलनियमाभावेऽपि विषयनियमोऽस्तीत्युक्तम्। इयं च प्रपत्तिरस्मिन् प्रबन्धे प्रधानतया प्रति

पाद्यते । अतएव "श्रीरामायणं दीर्घशरणागतिः" इत्याभाणकः । तदुपयुक्तत यैतरेषामर्थानां प्रतिपादनम् । तथाहि- समर्थकारुणिकसुशीलविषयिणी शरणागतिः फलदायिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमुद्रबन्धनादिभिरुक्तपरत्वप्रतिपादनैश्च सामर्थ्यं सर्वज्ञत्वादिकं चोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः परमकारुणिकत्वम्, गुहशबरीसुग्रीवादिभिर्नीरन्ध्रसंश्लेषेण सौशील्यम्, विश्वामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्यवासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगणपरिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादिभिः प्रीतिमुत्पाद्य स्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजनभूतमोक्षप्रदानैश्च सर्वरक्षकत्वम्, अतः समर्थपरमकारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेः सकलफलसाधनत्वेऽपि अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्या भगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैङ्कर्यरूपमोक्ष एव मुख्यं फलम्, आनुषङ्गिकं फलान्तरमिति सुस्पष्टम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥३॥ इयं च प्रपत्तिः पुरुषकारेण विना न फलाय भवतीत्यर्थोऽस्मिन्प्रबन्धे प्रधानतया प्रतिपाद्यते । "सीतायाश्चरितंमहत्" इति ह्युक्तम् । तस्याश्च विश्लेषत्रयेण कृपापारतन्त्र्यानन्यार्हत्वरूपपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्सन्निधानेन काकः शिरो लेभे, तदभावान्न रावणः । विभीषणोऽपि "निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम्" इति घटकमुखेनैव रामं शरणमवृणुत । रामोऽपि "आनयैनं हरिश्रेष्ठ" इति घटकमुखेनैव विभीषणं विषयीचकार । एवं सुग्रीवोऽपि रामभक्तहनुमन्मुखेन रामं शरणं ययौ, इत्येवं ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥ एवम्भूतोपायाधिकारिस्वरूपं शेषत्वं पारतन्त्र्यं च । तत्र शेषत्वं लक्ष्मणाचारेण प्राचीकशत् " अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ " इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेन पारतन्त्र्यं प्रकटीकृतम् "विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् । राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ " इत्यादिना " सर्वात्मना पर्य्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् । नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ " इत्यन्तेन ॥६॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेण भागवतपारतन्त्र्यं प्राचीकशत्—" गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ " इत्यादिना ॥ ७ ॥ अस्य चाधिकारिणो ज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । तथोक्तम्—" प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च

प्रत्यगात्मनः । प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ॥ वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः । मुनयश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ इति । तत्र रामप्रस्तावेन परस्वरूपम्, लक्ष्मणादिवृत्तान्तेन प्रत्यगात्मस्वरूपम्, शरणागतिवर्णनेनोपायस्वरूपम्, विभीषणादिकथया भगवत्कैङ्कर्यरूपफलस्वरूपम्, रावणादिवृत्तान्तेन विरोधिस्वरूपं चोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिण आकिञ्चन्यम् अनन्यगतित्वं चापेक्षितमिति वक्तुं ब्रह्मरुद्रादिदत्तवरस्य रावणस्य वधेन ब्रह्मरुद्रादिदेवतान्तराणाम्, दशरथचरितेन पितुः, कैकेय्यादि (काकादि) वृत्तान्तेन मात्रादेः, विभीषणमेघनादादि वृत्तान्तेन भ्रातृपुत्रादेश्चारक्षकत्वोक्तिः ॥९॥ अस्य च भगवज्ज्ञानलाभ आचार्यमूल इति हनुमच्चरितेन दर्शितम् । तदेव सुन्दरकाण्डे वक्ष्यामः ॥ १० ॥ अनेन चाधिकारिणा "कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्" इत्युक्तरीत्या शरीरपातावधिकालः प्रतीक्षणीय इति सीताध्यवसायेनोच्यते । "शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥" इति ह्युक्तम् । लङ्कानाम शरीरम्, रावणकुम्भकर्णावहङ्कारममकारौ, इन्द्रजिदादयः कामक्रोधादयः, विभीषणो विवेकः, तत्र रुद्धा सीता चेतनः, तस्य च भगवज्ज्ञानम् हनुमता आचार्येण, तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं तदन्तर्निरुद्धचेतनोद्धरणं भगवतैवेति विस्तरो भविष्यति ॥ ११ ॥ अस्य च यावच्छरीरं कर्तव्यविषये रामादिवद्वर्तितव्यम्, न रावणादिवदित्युपदेशश्च यथायोगं क्रियते ॥ १२ ॥ अस्य च वासयोग्यो देशो भगवत्सन्निधिमान् देश एवेति कोसलजनपदस्थजनवृत्तान्तेनोक्तम् ॥ १३ ॥ अस्य च कालक्षेपोऽपि रामायणेनैव, द्वयविवरणरूपत्वात् । अतएव "रामायणं दीर्घशरणागतिः" इत्यभियुक्तैरुक्तम् । "द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवंवक्ता" इति च भाष्यकारः । तत्र बालकाण्डेन श्रीमच्छब्दार्थ उक्तः, अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः, कल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्यकाण्डेन "ते तं सोममिवोद्यन्तम्" इत्यादिना दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनाच्चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्य इत्यस्यार्थः । उत्तरकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥ अस्य चाधिकारिणः सदा जप्यं रामायणमेवेति दर्शयितुं गायत्र्यर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । तथाहि—बालकाण्डे वेदप्रसिद्धजगत्प्रसूति

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुन्धरा ।
प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥

हेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवितृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोः गुणगणवर्णनात् वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डे तेजोमयशरीरवर्णनात् भर्गश्शब्दार्थः । सुन्दरकाण्डे दिव्यमङ्गलविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः, शरणागत्युक्तेः । उत्तरकाण्डे मुक्तिफलकीर्तनात्तृतीयपादार्थ इति ॥ १५ ॥ एतेन चाधिकारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रस्पर्शोऽपि न कार्य इति जाबालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णीयते ॥ १६ ॥ महतामपि व्यसनं भवति,अतः संसारे जिहासा कार्येति वैराग्यसंपत्तये नागपाशब्रह्मास्त्रबन्धसीतापहरणराज्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तम् । विस्तरस्तु तत्रतत्र प्रदर्शयिष्यते, दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् ॥ १७॥ लोकव्यवहाराय चतुःषष्टिकलार्थोऽपि संग्रहेणात्र प्रतिपाद्यते, "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्"इति न्यायात्। तथाहि–प्रतिपादितया दिशा वेदार्थो दर्शितः । हनुमद्वचनश्लाघायां " अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया" इत्यादौ शीक्षार्थः। अश्वमेधादिप्रकरणे कल्पसूत्रार्थः। " नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् " इत्यादौ व्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वमत्र सूक्ष्मबुद्ध्या ज्ञातव्यम्। एवमेतेऽष्टादशार्था आचार्योपदिष्टाः ॥१८॥ तत्र प्रथमं रावणनिबर्हणफलां गीर्वाणगणशरणागतिं दर्शयितुं पीठिकामारचयतिवाजिमेधपर्यन्तवृत्तान्तेन। अग्निपुरुषोत्थानमारभ्य रावणवधपर्यन्तो वृत्तान्तस्तत्फलम्। उत्तरकाण्डे स्वावतारप्रयोजनं धर्मस्थापनं मुक्तिप्रदानं च ॥ वक्तव्यमन्यत्तात्पर्यं तत्रतत्राभिधीयते । सन्तोऽत्युक्तमनुक्तं च समाधातुमिहार्हथ ॥
नमः शठारिगुरवे नमो वल्मीकजन्मने। नमो नारायणायेदं नमो रामाय विष्णवे॥'

इत्थं संक्षेपेण " आचार्यवान् पुरुषो वेद । आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् " इति श्रुत्युक्तरीत्या आचार्यादेव विद्या प्राप्तव्येत्यमुमर्थ-

एवं सर्गचतुष्टयेन उपोद्घातमुक्त्वा "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्"

मुनिभावप्रकाशिका—एषामिक्ष्वाकुवंश्यानां नृपाणां कृत्स्ना इयं वसुन्धरा सर्वापूर्वं यथा भवति तथा आसीत् । सर्वेषु इक्ष्वाकुवंश्येषु राजसु अपूर्वं नूतनं यथा तथा आसीत् । तत्र सम्मतिः–" मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥ " इति ॥ १ ॥

येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।
महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

मभिव्यञ्जयन् स्वेन नारदादिदितमर्थं प्राचीकशत् । अथ सर्गस्य नारायप्रसादकार्यं सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यं चाभिहितम् ॥ अथ परमकारुणिको भगवान् वाल्मीकिः रामायणाख्यं काव्यमारभमाणः प्रारिप्सितप्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च " आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् " इत्युक्तरीत्या काव्यमुखत्वेनादौ कर्तव्यं वस्तुनिर्देशं कुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजने च दर्शयन् कर्तव्यं प्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्यादिश्लोकचतुष्टयेन । सर्वेति । कृत्स्ना सप्तद्वीपात्मिका इयं वसुन्धरा भूमिः । जयेन शालन्ते भासन्त इति जयशालिनः तेषाम् । येषां नृपाणां प्रजापतिं मनुम् " मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः । " इति वक्ष्यमाणत्वात् । उपादाय आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषां राज्ञामपूर्वं दुर्लभं यथा भवति तथा आसीत्, स्वमासीदित्यर्थः ॥ १ ॥ जयशालित्वं कुत्रचिदुदाहृत्य दर्शयति—येषामिति । येषां नृपाणां मध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरस्समुद्रः स्वनामाङ्कितः येन सगरेण खानितः षष्ट्या पुत्रसहस्रैरवदारितः । नाम प्रसिद्धौ । किंच यान्तं दण्डयात्रया गच्छन्तं यं षष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितोऽगच्छन् । इक्ष्वाकुप्रभृतिषु विद्यमानेषु सगरमात्रकीर्तनं तेनाखिलायाः भूमेः पुनरुद्धृतत्वात् । षष्टिरिति षष्ठिसूत्रे निपातितः । अत एकवचनस्यापि बहुवचनविशेषणत्वम् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । महात्मनां महाप्रभावानाम् इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानाम् । " तद्रा

इत्यालङ्कारिकोक्तेः काव्यमुखे क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति सर्वापूर्वमिति । इयं कृत्स्ना वसुन्धरा प्रजापतिं वैवस्वतमनुमुपादाय आरभ्य येषां नृपाणामधीना पूर्वमासीत. अविद्यमानः पूर्वो यस्मादपूर्वं सर्वेषां राज्ञामपूर्वम् । प्रथममिति यावत । क्रियाविशेषणमेतत ॥ १ ॥ येषामिति । किञ्च येषां राज्ञां मध्ये सगरो नाम । जात इत्यध्याहारेण योजना । 'सागरो येन खानितः' इति समुद्रस्य सागरशब्दप्रवृत्तिरपि यदधीनेति भावः । यान्तं दिग्विजयार्थं गच्छन्तं यं सगरं षष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् ॥ २ ॥ तेषामिक्ष्वाकूणां वंशे रामायणमिति महदाख्यानमुत्पन्नमितियोजना । रामस्यायति

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः।
धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥

जस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् " इति तद्राजप्रत्ययस्य बह्वर्थत्वाल्लुक्। तेषां राज्ञां वंशे वंश्ये रामे विषये रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयम् इदमाख्यानं कथाप्रबन्धः उत्पन्नम्, ब्रह्मणः प्रसादादिति शेषः। तत्र निमित्त मात्रमहमिति विनयोक्तिः। अत्र वर्णनीयस्य नायकस्य सर्वापूर्वमित्यनेन महाभाग्यत्वं नाम गुण उक्तः। येषामित्यादिश्लोकद्वयेन महाकुलीनत्वम् ॥३॥ ब्रह्मप्रसादादेवोत्पन्नत्वे तव किं कृत्यम्? तत्राह—तदिति। तत् ब्रह्मप्रसादो त्पन्नम्, इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्त्तयिष्यामि। धर्मकामार्थसहितं तत्प्रति पादकं तत्फलकं वा सर्वं रामायणम् आदितः तदवतारदेशात्प्रभृति निखिल मन्यूनं यथा भवति तथा। अनसूयया असूयाभिन्नया, श्रद्धयेत्यर्थः। श्रोत व्यम् न तु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यम्। ब्रह्मण एवोत्पन्नमिदम्, मम तु तत्प्रवर्तन एवाधिकारः। अतः प्रेक्षावद्भिरत्रा सूया न कर्तव्या, किन्तु भक्त्यैव श्रोतव्यमिति भावः। अत्र तेषां वंश इत्यनेन विषय उक्तः, धर्मकामार्थसहित मित्यनेन प्रयोजनमुक्तम्, अनसूययेत्यनेन अनसूयवोऽधिकारिणः,कार्यकारण भावः सम्बन्ध इत्यादि बोध्यम्। अत्र मोक्षस्यापि प्रयोजनत्वं सिद्धम्, "सर्व

ज्ञापयतीति रामायणम्। ' अय पय गतौ '। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः॥३॥ तदिदमिति। धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकम्, इदं तु अवान्तरफलाभिप्रायेणोक्तम्, वस्तुतो मोक्ष एव परमफलम्। सर्वं निखिलं काव्यं प्रतिपाद्यार्थेषु ऐकार्थ्यानुक्तावपि सर्व शब्दप्रयोगसम्भवात् निखिलमित्युक्तम्। वर्तयिष्यामि, श्रोतव्यमिति तव्यप्रत्ययेन रामायणस्य श्रवणविधिः, श्रूयमाणत्वेनाश्रवणे प्रत्यवायसम्भवात्। धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेनास्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्चान्यत्सर्वं परित्यज्येदमेवात्या दरेण श्रोतव्यमिति तात्पर्यम्। अनसूयया-असूयामकुर्वता, अनेन श्रीरामायणश्रवणे

विषम०—तदिदं बुद्धिस्थम्। आदितः आदिमारभ्य निखिलम् उत्तरकाण्डान्तम्। सर्वं वर्णपदच्युतिरहितम्, धर्मकामार्थाः सहिताः यस्मात् तत्। सहिता इत्यत्र केनेत्याकांक्षायां मोक्षेणेति गम्यते। तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनं वर्तयिष्याव: गास्याव:। तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयन् न असूयन् अनसूयन् स्वस्यान्यस्य चोपतापमकुर्वन्, तेनानसूयता श्रोतव्यमित्यर्थः। " असु उपतापे " इति कण्ड्वादियगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ ४ ॥

---

१ वर्तयिष्याव:। २ मनसूयता इति च पाठान्तरम्।

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥
कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ।
सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥

राजमार्गेणेति । महता आनगरान्तेन सुविभक्तेन ऋजुतया क्लृप्तेन, मुक्तपुष्पावकीर्णेन मुक्तैः असूत्रग्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन । नित्यशः सर्वकालेऽपि । सप्तम्यर्थे शस्प्रत्ययः । जलसिक्तेन वर्षासु स्वतएव, अन्यदा मनुष्यैः । राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेन मार्गेण शोभिता ॥८॥ अथ नगर्या महाराजाधिष्ठितत्वरूपं गुणमाह—तां त्विति । महच्च तद्राष्ट्रं च महाराष्ट्रम् । "आन्महतः—" इत्यात्वम् । तद्विवर्द्धयति धर्मेण पालयतीति महाराष्ट्रविवर्द्धनः । कर्त्तरि ल्युट् । महांश्चासौ राष्ट्रविवर्द्धनश्चेति वा । पूर्वराजभ्योऽधिक इत्यर्थः । दशरथाख्यो राजा दिवं स्वर्गम्, अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्र इव तां पुरीम् । तु पूर्वनृपवैलक्षण्येन, आवासयामास स्थापयामास । "हेतुमति च" इति णिच् ॥ ९॥ वैलक्षण्यमेव दर्शयन्नयोध्यां वर्णयति सर्गशेषेण—कवाटेति । तोरणो बहिर्द्वारालङ्कारदारुबन्धः । प्रशस्तकवाटतोरणयुक्ताम् । प्रशंसायां मतुप् । सुविभक्तं परस्परासंश्लिष्टम् अन्तरं मध्यप्रदेशो येषां तादृशा आपणाः निषद्याः यस्यां सा ताम् । "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः । सर्वाणि सर्वविधानि यन्त्राणि शिलाक्षेपणप्रभृतीनि, आयुधानि बाणादयः, लोके यानि यानि यन्त्रायुधानि सन्ति तद्वतीमित्यर्थः । शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां युक्ताम् ॥ १० ॥ सूतेति । सूताः बन्दिनः । "सूतो ना तक्ष्णि सारथौ । क्षत्राद्विप्रासुते व्यासशिष्ये पारदबन्दिनोः ॥" इति भास्करः । मागधाः राजप्रबोधकाः । "मागधः

यतेति यावत् । पुरीमावासयामास वासं कृतवान् ॥ ९–१० ॥ सूतेति । सूतमागधसम्बाधाम्-सूताः स्तोत्रपाठकाः, मागधाः वंशशंसकाः । शतघ्नीनाम-प्राकारसंरक्षणार्थं

वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
सामन्तराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥

स्याद्वाग्मी राजप्रबोधकः" इति यादवः । तैः सम्बाधां निरन्तरां श्रीमतीं धन धान्यसमृद्धिमतीम् अतुलप्रभां निरुपमकान्तिम् । अट्टाट्टालशब्दौ पर्यायौ । "स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्" इत्यमरः । मण्डपोपरिनिर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतैरट्टालध्वजैर्युताम् । शतघ्नी प्राकारस्थयन्त्रविशेषः । "शतघ्नी तु चतु स्ताला लोहकण्टकसञ्चिता" इति यादवः । शतशब्दोऽनन्तवचनः । "शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्" इत्युक्तः । अनेकशतघ्नीसंवृताम् ॥ ११ ॥ वध्विति । सर्वतः पुरीमिति "उभसर्वतसोः—" इति द्वितीया । सर्वत्र पुर्यां वधूनां ये नाटकाः नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्ताम् । आम्राणां चूतानां वनम् आम्रवणम् । "प्रनिरन्तः—" इत्यादिना णत्वम्, आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आम्रवणरूपोद्यानोपेताम् । सालः प्राकारः, मेखला-मेखलावदावरणभूता यस्यास्ताम् । "प्राकारो वरणः सालः" इत्यमरः । महतीमिति सालद्वारा नगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ दुर्गेति । अत्र दुर्गशब्देन विशालतोच्यते । विशाला गाधपरिघां दुर्गां स्थलदुर्गभूताम्, अतएवान्यैः शत्रुभिः दुरासदां दुराक्रमाम् । वाजिभिर्वारणैश्च सम्पन्नां समृद्धाम्, गोभिरुष्ट्रैः खरैः खरविशेषैश्च तथा. सम्प न्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥ सामन्तराजसङ्घैरिति । समन्ताद्भवाः सामन्ताः । "सामन्ता राज्यसन्धिस्थाः" इति वैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः ? बलिकर्मभिः बलिः करः, "भागधेयः करो बलिः" इत्यमरः । बलिशब्देन

निर्मितो यन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥ वध्विति । वधूनाटकसङ्घैश्च-नाटयन्तीति नाटकाः नर्तकाः वधूनां नाटकानां सङ्घैश्च । उद्यानाम्रवणोपेताम्-क्रीडार्थमसाधारणत्वेन निर्मितान्युद्यानानि, आम्रवणानि तु सर्वजनोपभोग्यत्वेन कल्पितानि । सालमेखलाम् प्राकारमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गेति । दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गा गम्भीरा परिखा यस्या ताम् अत एव दुर्गाम् ॥ १३ ॥ सामन्तेति । बलिकर्मभिरिति सामन्तराजसङ्घविशे-

प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् । कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ।सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम्॥ १६॥गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् । शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥

बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्म येषां तैः । नानादेशनिवासैः क्रयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिश्च उपशोभिताम ॥ १४ ॥ प्रासादैरिति । रत्नविकृतैः-रत्नैः विकृतैः विशेषेण कृतैः । प्रासादैः राजगृहैः, पर्वतैः क्रीडापर्वतैः, कूटागारैः वलभिभिः । " कूटागारं तु वलभिः " इत्यमरः । सम्पूर्णा अतएव इन्द्रस्येवामरावतीम्, इन्द्रपालिताममरावतीमिव स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रामिति । चित्रां नानाराजगृहवतीम् । अष्टौ पदानि स्थानानि यस्य तदष्टापदम्, " अष्टनः संज्ञायाम् " इति दीर्घः । " अष्टापदं शारिफलम् " इत्यमरः । तदाकाराम्, तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्ये राजगृहं चतुर्दिक्षु राजवीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः । वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः युतां संयुक्ताम् । सर्वरत्नैः समाकीर्णां व्याप्ताम् । तानि तु " गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः । शोणरत्नं रोहितकं पद्मरागोऽरुणोपलः । विद्रुमो ना प्रवालोऽस्त्री वज्रोऽस्त्री हीरकः पुमान् । इन्द्रनीलं महानीलं वैडूर्यं वालवायजम् । कुरुविन्दास्तु कल्मापा रत्नभेदास्तु मौक्तिकम् । माणिक्यं पौष्यकं शङ्खः " इत्यादिनिघण्टुपर्यायोक्तानि । विमानाख्यगृहैः शोभिताम् । " विमानोऽस्त्री देवयाने सार्वभौमिकसद्मनि " इति भास्करः ॥ १६ ॥ गृहगाढामिति । गृहैः कुटुम्बिगृहैः गाढां निबिडाम्, अविच्छिद्रां निर्दूषणाम्, "छिद्रं रन्ध्रे दूषणेऽपि" इति भास्करः । समभूमौ अनिम्नोन्नतप्रदेशे निवेशितां निर्मिताम् । शालयः श्वेततण्डुला व्रीहयः । "शालयः श्वेततण्डुलाः " इति वैजयन्ती । तेषां तण्डुलैः सम्पूर्णाम् । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य यो रसस्तत्तुल्यमुदकं यस्यां ताम्॥१७॥

षणम् । बलिकर्मभिः बलिप्रदैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रासादैरिति । रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः । कूटागारैः कूटाख्यैरगारैः ॥ १५ ॥ चित्रामिति । अष्टापदाकारां द्यूतफलकाकारां स्वर्णाकारां वा । विमानगृहशोभितां विमानतुल्यैर्गृहैरुपशोभिताम् ॥ १६॥ गृहेति । गृहगाढां गाढगृहाम्, अच्छिद्रां निरन्तराम्, इक्षुकाण्डरसोदकाम् इक्षु

दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥

दुन्दुभीभिरिति । दुन्दुभीभिर्भेरीभिः । ईकारान्तत्वमार्षम् । मृदङ्गैः मृत् अङ्गं येषां तैः, पणवैः मर्द्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादिताम् पृथिव्याम् अत्यर्थमनुत्तमां श्रेष्ठां तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ विमानमिति । सिद्धानां तपःसिद्धानां पुरुषाणां दिवि स्वर्गे तपसाधिगतं लब्धम् विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थिताम् । जातावेकवचनम् । सुनिवेशिताः सुष्ठु निर्मिताः वेश्मान्ताः गृहप्रान्ता यस्यां सा । सर्वतः सम्यक्निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैः विद्वद्भिः समावृताम् ॥ १९ ॥ ये चेति, श्लोकत्रयमेकान्वयम् । लघुहस्ताः शिक्षितास्त्राः । " लघुहस्तः सुहस्तश्च कृतास्त्रः कृतपुङ्खकः " इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः, उपायज्ञा इति यावत् । तथाभूता अपि ये राजानः विविक्तं विजनम्, असहायमिति यावत् । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः । अपरापरम् अविद्यमानपरापरम् । परे पित्रादयः, अपरे पुत्रादयः तैर्हीनम्, वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् । शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यम्, एतेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न प्रहरन्ति, किंपुनर्यन्त्रादिभिरिति

काण्डरससदृशोदकाम् ॥१७॥ दुन्दुभीभिरिति । भृशं नादिताम् अत्यर्थमनुत्तमामिति भृशात्यर्थशब्दयोः सम्बन्धः ॥ १८ ॥ विमानमिति । सुनिवेशितवेश्मान्ताम् सुष्ठु निवेशिताः वेश्मनामन्ताः प्रदेशाः यस्यां ताम् ॥ १९ ॥ ये च बाणैरित्यादि । विविक्तं सहायरहितम् । अपरापरं परे पित्रादयः, अपरे पुत्रादयः तैर्हीनम्, वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् । शब्दवेध्यं शब्देन ज्ञात्वा वेद्धुं योग्यम्, अनेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते । अपरस्परदर्शिनं एव विध्यन्तीत्यर्थः । विततं भीत्या समूहात्पलायितम्,

मुनि०—ये इति । ये अयोध्यावासिनः शूराः बाणैर्विविक्तम्, एकान्तस्थम्, पूतमिति वा । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । परश्च अपरश्च परापरौ तौ न विद्येते यस्य स तथोक्तः तम् । वंशस्यैकाकितया स्थितं

सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने। हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानां सहस्रैस्तामभि पूर्णां महारथैः। पुरीमावासयामास राजा दशरथ स्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेद षडङ्गपारगैः। सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पै ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

भावः ॥ २० ॥ सिंहेति। मत्तानां वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जताम्, सिंहव्याघ्र वराहाणां बलात् मनोबलेन बाहुबलैरपि सहकारिभिः निशितैस्तीक्ष्णैः शस्त्रै रायुधैः करणैर्हन्तारः। "शस्त्रमायुधलोहयोः" इत्यमरः॥२१॥ तादृशानामिति। महारथैः "आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धयेत यो नरः। स महारथसंज्ञः स्यात्"इत्युक्तलक्षणैः। तादृशानां तेषां सहस्रैः अभिपूर्णां तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीम् आवासयामास ॥ २२ ॥ तामिति। अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः। गुणवद्भिः शमदमादिगुणवद्भिः। वेदानां षडङ्गानां च पारमन्तमध्ययनेन गच्छन्तीति तथा। "अन्तात्यन्त-" इत्यादिना डप्रत्ययः। सहस्रदैः बहुप्रदैः। सत्ये सत्य वचने रतैः निरतैः। महात्मभिः महामतिभिः। केवलैः ऋषिभिरपि। महर्षि कल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः। ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः। द्विजोत्तमैः आवृतां ताम्, आवासयामासेत्यनुषज्यते। अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगणाभावेनो पजातिवृत्तमिति बोध्यम्। आचार्याः प्राहुः-"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति श्रुतिरनेनोपबृंह्यते। द्विजो त्तमैः "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्युक्तरीत्या कृतोपनयनैः, वेदषड ङ्गपारगैः अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः, अग्निमद्भिरनुष्ठितयज्ञैः, सहस्रदैः यथाशक्ति

लघुहस्ताः-शीघ्रवेधिनः। ये विविक्तादीन् बाणैर्न विध्यन्ति तैर्महारथैरभिपूर्णामि त्युत्तरत्र सम्बन्धः। बलात्-कायबलात्। बाहुबलैरस्त्रशिक्षालब्धभुजबलैः॥२०-२२॥ता-

पितृभ्रातृपुत्रादिरहितमित्यर्थः। शब्दवेध्यम् एतेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते। अपरस्परदर्शने एव विध्यन्तीत्यर्थः। विततं विप्रकीर्णं जनम्। लघुहस्ताः-शीघ्रवेधिनः। विशारदाः समर्थाः ॥ २० ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥

ब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः, महात्मभिः महायत्नैः कृततपस्कारित्यर्थः । गुणवद्भिः शमदमाद्युपेतैः " शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा " इत्युक्त- शमदमादिमद्भिः । सत्यरतैः " सत्यस्य सत्यम " इत्युक्त ब्रह्मणि भक्तिरूपा- पन्नज्ञानवद्भिः, केवलैः "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत" इत्युक्तरीत्यानाविष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः" इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षिकल्पैः " यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः " इत्युक्तरीत्या सूरिसदृशैः- आवृताम् अवतरिष्यति भगवानत्रेति समागम्य संसेवितां तामावासयामास । यद्वा हे केवल परिशुद्धचित्त ! एः त्वमपि वासाय गच्छेति कविराह- तदुपगतेतिवत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥५॥

एवं भगवदवतारयोग्यदेशो दर्शितः- अथ तद्योग्यं पुरुषं दर्शयति सर्गे षष्ठे- तस्यामित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । दशरथः तस्यां वसन् सन् जगत् अपालयत् । स कीदृशः ? वेदं वेदार्थं वेत्तीति वेदवित्, संगृह्णाति धनप्रदाना- दिना स्वीकरोतीति सङ्ग्रहः । पचाद्यच् । सर्वेषां शूराणां विदुषां च संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घं चिरकालभाविपदार्थं द्रष्टुं शीलमस्यास्तीति तथा । ताच्छील्ये णिनिः । महातेजाः महाप्रतापः " तेजः पराक्रमे प्राणे वर्चस्यर्चिषि रेतसि " इति रत्नमाला । पुरे भवा जनाः पौराः, जनपदे भवा जानपदाः, ते प्रिया यस्य स तथा ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः बहुभिर्महारथैरेको योद्धा रथी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकखननाराम- प्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । " त्रिष्वधीने वशो वाञ्छा प्रभुत्वे-

मिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिरनसूयादिगुणयुतैः । केवलैः मुख्यैः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ तस्यामिति । सर्ववित् सर्वज्ञः । सर्वसंग्रहः सर्वान् संगृह्णाति वशी

बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः । धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता । तथा दशरथो राजा वसन् जगदपालयत् ॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता । पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥५॥ तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः । नरास्तुष्टा धनैः स्वैःस्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे । कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥

धीनतासु ना ” इति भास्करः । महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः । राजर्षिः राजरूपऋषिः । त्रिषु लोकेषु भूर्भुवः स्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः, अतएव निहतामित्रः निहतशात्रवः । मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तः । विजितेन्द्रियः निषिद्धेषु शब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः । धनैः हिरण्यरत्नदिव्याम्बराभरणादिभिः अन्यैः तदपेक्षयान्यैः । संग्रहैः संचयैः, निधिभिरिति यावत् । शक्रवैश्रवणोपमः यथाक्रमम् इन्द्रकुबेरोपमः ॥३॥ यथा मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो राजा तस्यां वसन् जगद्भूलोकम् अपालयत् ॥ ४ ॥ एवं राजगुणाः उक्ताः लोकपालनं चोक्तम् । संप्रति पुरपरिपालनमाह—तेनेति । सत्यं अभिसन्धा अभिप्रायो यस्य तेन त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता, पालिता सत्यादिपुरस्सरं त्रिवर्गार्थं पालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥ पालनफलं दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना मानवेन्द्रेण धीमतेत्यन्तेन । हृष्टाः वाससौख्येन प्रीताः, धर्मात्मानः बहुश्रुतं शास्त्रश्रवणं येषां ते बहुश्रुताः । स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टाः, परधनानभिलाषिण इत्यर्थः । वीप्सया स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते । अलुब्धाः दाने प्राप्ते लोभरहिताः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः, आसन्निति शेषः ॥६॥ नेति । तस्मिन् पुरोत्तमे पुरश्रेष्ठे अल्पसन्निचयः अल्पकोशवान्, अगवाश्वधनधान्यवान्

करोतीति तथा ॥१॥ इक्ष्वाकूणामिति । वशी नियतेन्द्रियः ॥२–४॥ तेनेति । सत्याभिसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचय इति । सतामुत्कृष्टधनानां निचयः सन्निचयः अल्पः सन्निचयो यस्मात्तथा स नास्ति, अगवाश्वधनधान्यवानिति छेदः ॥७॥

नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसङ्करः ॥ १२ ॥
स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न वाशक्तो नाविद्वान् विद्यते तदा ॥ १४ ॥

दिकमुच्यते ॥ १० ॥ नामृष्टेति । मृष्टं पूर्णम्, अन्नाभावप्रयुक्तालपभोजनवा नयोध्यायां न दृश्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दाता प्रकरणादन्नदाता । अङ्गदं बाहुभूषणम्,निष्कमुरोभूषणम्।"साष्टं शतं सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले। दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री" इत्यमरः। ते धरतीति अङ्गदनिष्कधृक् । धृगित्येव पाठः। हस्ताभरणं कटकाङ्गुलीयकादि। अनात्मवान् अजितान्तःकरणः॥११॥ नेति । आहिताग्निः अजस्राग्निहोत्री । यज्वापि हि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सामयागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यवान्, तिरस्कारार्ह इति यावत् । निर्वृत्तः अनुष्ठितः सङ्करः परक्षेत्रे बीजावापादिर्येन सः ॥ १२ ॥ स्वकर्मेति। अध्ययनं जपरूपाध्ययनम्। संयताः सङ्कुचिताः ॥ १३ ॥ नेति । अनृतम् असत्यं कायति वक्तीत्यनृतकः। "कै शब्दे" इत्यस्मादात्वे "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः। श्रुतं श्रवणम्। भावे निष्ठा। बहुप्रकारशास्त्रश्रवणरहित इत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यकि धातुसंज्ञायां वुञ्। अशक्तः ऐहिकामुष्मिककार्यसाधनाशक्तः। तदा दशरथराज्यपालनकाले। अनेनायं श्लोको जानपदविषय इति गम्यते, तेनात्र न पौनरुक्त्याशङ्का॥१४॥

गम्य । निष्कमुरोभूषणम् ॥ १० ॥ ११ ॥ नेति । अयज्वानाम यागरहितः, आहिताग्निः केवलाग्न्याधानवान् । निर्वृत्तः सङ्करः वर्णसङ्करो यस्य ॥ १२ ॥ परिग्रहे–स्वभार्यायां संयताः नियताः ॥ १३ ॥ नेति । अनृतः अनृतवादी ॥ १४ ॥

---

१ परिग्रहे इति तीर्थीयपाठः ।

नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नासहस्रदः । न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः । कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः । सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः । शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥

नेति । षडङ्गानि-शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिर्ज्योतिषामयनं च । अव्रतः चान्द्रायणादिव्रतरहितः । असहस्रदः अबहुप्रदः । दानाध्ययनेत्यत्र विद्यादानमुक्तम्, अत्र हिरण्यादिदानम् । क्षिप्तचित्तः व्याकुलमनस्कः । व्यथितः व्याध्यादिना पीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति । अश्रीमान् कान्तिरहितः । अरूपवान् सौन्दर्यरहितः । नारीपक्षे अश्रीमती अरूपवती अभक्तिमतीत्यूह्यम् । राजनि दशरथे अभक्तिमान् भक्तिरहितः. भक्तिरधिकमान्यविषयस्नेहः ॥ १६ ॥ वर्णेष्विति । अग्रे भवोऽग्र्यः । "अग्राद्यत्" । ब्राह्मणः स चतुर्थो येषां तेषु वर्णेषु वर्तमानाः नराः । देवतातिथिपूजकाः । शूद्राणां देवतापूजा तान्त्रिकमन्त्रेण, अतिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञाः उपकारज्ञाः । वदान्याः दानशौण्डाः । "वदान्यो दानशौण्डः स्यात्" इति विश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वम् । विक्रमसंयुताः पराक्रमसंयुताः, ब्राह्मणानां पराक्रमो वादकथासु । आसन्निति शेषः ॥ १७ ॥ दीर्घेति । तस्मिन् पुरोत्तमे सर्वे नराः धर्मं सत्यं च संश्रिताः, अतएव हेतोः दीर्घायुषः स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः आसन् ॥ १८ ॥ क्षत्रमिति । क्षत्रं क्षत्रियजातिः ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानमासीत्, तदाज्ञानुवर्तीति यावत् । "मुखं निःसरणे वक्त्रे द्वार्युपायप्रधानयोः" इति

नेति । क्षिप्तचित्तः विक्षिप्तचित्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रथमं राजानं स्तुत्वानन्तरं ब्राह्मणप्रशंसा कृता । इदानीं क्षत्रियादयस्त्रयो वर्णाः प्रशस्यन्ते—वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेष्वित्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः । अग्र्या ब्राह्मणाश्चतुर्था येषां वर्णानां ते अग्र्यचतुर्थाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्षत्रमिति । क्षत्रं ब्रह्ममुखं ब्राह्मणानुवर्तीत्यर्थः । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः-क्षत्रस्यानुसा

सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ।
सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
काम्भोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥

यादवः । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः क्षत्रस्यानुवर्तिनः । शूद्रास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः त्रयाणां वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन् ॥ १९ ॥ एतत्सर्वं दशरथपालनकृतमित्याह—सेति ॥ २० ॥ योधानामिति । अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्नितुल्यानाम्, पेशलानामकुटिलानाम् । अमर्षिणां पराभिभवासहिष्णूनाम् । कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानाम् । योधानां भटानाम् । "पूरण गुण—" इत्यादिना षष्ठी । सा पुरी योधैः सम्पूर्णा, गुहा केसरिभिः सिंहैरिव, तथा दुर्द्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुरङ्गसम्पत्तिषु पदातिसम्पत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसम्पत्तिमाह-काम्भोजेति । काम्भोजविषये काम्भोजाख्यदेशे जातैः, बाह्लीकैः बाह्लीकदेशभवैः । "तत्र भवः" इत्यण् । वनायुजैः वनायुदेशजातैः, नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः, हरेरिन्द्रस्य हयो हरिहयः उच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमैरश्वश्रेष्ठैः सा पूर्णाभवत् ॥ २२ ॥ गजसम्पत्तिमाह—विन्ध्येत्यादिना, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । मत्तैर्विन्ध्यपर्वतजैर्मातङ्गैः हैमवतैः हिमवति जातैः । "तत्र जातः" इति शैषिकोऽण् । मदान्वितैः अतिबलैः मातङ्गैर्गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐरावतकुलोद्भवैः । "कुलात् खः" । द्विपैश्च महापद्मः पुण्डरी

रिणः, त्रीन् वर्णान् त्रयाणां वर्णानामुपचारिणोऽभवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ योधानामिति । योधैः पूर्णेत्यर्थः । पेशलानां कुशलानां कृतविद्यानामभ्यस्तविद्यानाम् ॥२१॥ काम्भोजेति । वनायुजैः वनायुदेशजातैर्हरिहयोत्तमैः-हरिहयः उच्चैःश्रवाः

भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥
सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ।
यस्यां दशरथो राजा वसन् जगदपालयत् ॥ २६ ॥

काश्यां दिग्गजः तस्य कुलं येषां तैः । द्विपैश्च अञ्जनात् वरुणादिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि, वामनात् यमदिग्गजान्निष्पन्नैः द्विपैरपि सा पूर्णासीत् ॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । भद्राः मन्द्राः मृगाश्चेति गजजातित्रयम् । " भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । " इति हलायुधः । भद्रमन्द्रा भद्रमृगा मृगमन्द्राश्चेति द्विप्रकृतिका सङ्कीर्णजातयस्तिस्रः. भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः सङ्कीर्णगजाः । तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्याम्—" अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्रलक्षणम् । पृथुत्वं श्लथता स्थौल्यं मांसत्वं मन्द्रलक्षणम् ॥ तनु प्रत्यङ्गदीर्घश्च प्रायो मृगगुणो मतः । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो भद्रमन्द्रमृगोऽपि च । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमिति सङ्करजातयः ॥ " इति । एवम्भूतैर्नित्यमत्तैरचलसन्निभैः नागैः सा सदा पूर्णाभवत् ॥२५॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः रथसम्पत्तिरपि सूचिता। एवं चतुरङ्गबलसम्पत्त्या न नगरमात्रमप्रधृष्यम्, किन्त्वभितो द्वे योजने दुर्गमे इत्याह—सेति । सा नगरी भूयः नगरात् बहिरपि द्वे योजने द्वयो

तद्वदुत्तमैः, नदीजैः सिन्धुनदीसमुद्भवैः ॥ २२–२४ ॥ विन्ध्यहिमवदादिजातानां गजानां सङ्कीर्णानां च सम्पत्तिमाह–भद्रैरिति । भद्रादयो गजविशेषाः । यथाह हलायुधः–" भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः " इति । भद्रमन्द्रमृगः त्रिप्रकृतिकः सङ्कीर्णो गजः, तथा भद्रमन्द्रो भद्रमृगो मृगमन्द्रश्च ॥२५॥सा योजने इति । सा पुरी अन्तर्द्वयोर्योजनयोर्भूयः सत्यनामा अतिशयेन योद्धमशक्यत्वमन्वर्थं

मुनि०—भद्रैरिति । तल्लक्षणम्–" पञ्चोन्नतो सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकैकवृद्धावथ मन्द्रभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ " अत्र पूर्वार्द्धे मृगाख्यस्य गजस्य लक्षणमुक्तम्, मृगाख्यगजप्रमाणात् एकहस्तमात्रवृद्धौ मन्द्राख्यगज इत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तवृद्धौ भद्राख्यगज इत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तवृद्धौ भद्रमन्द्रमृगाख्यगज इत्युच्यते । भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैर्मन्द्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैश्च युक्ता गजाः भद्रमन्द्राः, तैः । भद्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता गजा भद्रमृगाः तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता गजाः मृगमन्द्राः तैः । सङ्कीर्णनागाः इतरगजाः अनियतप्रमाणाः ॥ २६ ॥

तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् । शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ तां सत्य नामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् । पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोस्तु महात्मनः ।
मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥

योजनयोः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सत्य नामा यथार्थनामा अयोध्यानामा । " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । अत्र हेतुमाह यस्यामिति । योजन त्रयविस्तारवत्यां तस्यां मध्ये योजनद्वयमत्यन्तं योद्धुमशक्येत्यर्थ इत्य प्याहुः ॥ २६ ॥ पालनं चाह्लादनपूर्वकमित्याशयेनाह—तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थं संक्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलं नाम कवाटनिश्चल त्वाय तिर्यङ्निबद्धो दारुविशेषः । " तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना " इत्यमरः । शिवां मङ्गलवतीम् । वंशस्थोपजातिवृत्तम् ॥२८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसम्पन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसाधिष्ठसचिवसम्पत्तिं दर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महात्मनः महामतेः तस्य इक्ष्वाकोः, दशरथस्य तद्वंशजत्वात्तच्छब्दः । मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः । इङ्गितं पराभिप्रायः तं मुख विकाससङ्कोचव्यङ्ग्यवचनादिभिर्जानन्तीति इङ्गितज्ञाः । अमात्याः अमा राज्ञः

नामेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तामिति । दृढतोरणार्गलाम् अर्गलंनाम कवाटावष्टम्भक तिर्यक्स्थापितो दारुविशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ तस्यामात्या इति । गुणैः प्रज्ञादिभिः मन्त्रज्ञा राजकार्यविचारात्मकं मन्त्रं जानन्तीति तथा । प्रियस्य राज्ञः हिते रताः । इङ्गितज्ञाः मुखविकासादिलिङ्गैः पराभिप्रायवेदिनः ॥ १ ॥

अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥ विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः। श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ५ ॥ कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः । तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः । क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ६ ॥

सर्वराज्यव्यापारेषु सह भवन्तीत्यमात्याः । "अव्ययात्त्यप्" । गुणैः वक्ष्यमाण मन्त्रिगुणैः उपेता आसन् ॥ १ ॥ "मन्त्रिणः सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्" इति मनुनोक्तरीत्याह—अष्टाविति । शुचयः सर्वात्मना स्वामिद्रोहचिन्तारहिताः, नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः, अष्टावमात्या बभूवुः ॥ २ ॥ तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति । धृष्टिः प्रथमोऽभवत् जयन्तो द्वितीयो ऽभूत् इति क्रमेण योजयित्वा सुमन्त्रोऽष्टमोऽभवदिति योज्यम् ॥ ३ ॥ ऋत्विजाविति । वसिष्ठः वामदेवश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ अभिमतौ प्रधानौ आस्ताम्, तथा अभिमताः अपरे मन्त्रिणः ऋत्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४ ॥ अथ मन्त्रिगुणान् प्रपञ्चयति सर्गशेषेण—विद्येति । विद्यासु आन्वीक्षिकीप्रभृतिषु विनीताः शिक्षिताः, ह्रीमन्तः अकृत्यकरणेषु लज्जावन्तः, कुशलाः नीतौ समर्थाः, नियतेन्द्रियाः अविहितविषयेभ्यो निवृत्ताः, श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः, महात्मानः महाबुद्धयः, शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः, दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ५ ॥ कीर्तिमन्त इति । प्रणिहिताः राजकृत्यं

अष्टाविति । शुचयश्चानुरक्ताश्च राज्यकार्येषु नित्यशः इत्यनेन स्वप्रयोजनं विहाय स्वामिकार्यनिरतत्वमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋत्विजाविति । प्रधानऋत्विजोर्वसिष्ठवामदेवयोरपि मन्त्रिमध्ये पाठात्, मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावो द्योत्यते ॥ ४ ॥ विद्येति । विद्याविनीताः विद्यया विनीताः। शास्त्रज्ञाः-शस्त्रप्रयोगप्रतिपादकधनुर्वेदविद्

तेषामविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु वा ।
क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ७ ॥
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ।
प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ ८ ॥
कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ।
अहितं वापि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ९ ॥

च्चप्रमत्ताः, यथावचनकारिणः यथोक्तवन्तस्तथैव कुर्वन्ति, न तु "मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत्" इति न्यायत इति भावः । तेजःक्षमायशांसि प्राप्ताः। "द्वितीया श्रित–" इत्यादिना समासः । अत्र यशः प्रतापक्षमाजन्या प्रथा । कीर्तिमन्त इत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञताकृता प्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिण इत्यनेन निर्मत्सरत्वमुच्यते । आसन्, मन्त्रिण इति श्लोकद्वयशेषः । क्रोधादिति अर्द्धमेकान्वयम् । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतमसत्यं वचो न ब्रूयुः॥६॥ तेषामिति । तेषां मन्त्रिणां स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृत्तान्तेषु परेषु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषु च, कृतं क्रियमाणम्, चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टम्, करिष्यमाणमिति यावत् । यत्किञ्चिदपि वा वृत्तं चारेण चारमुखेन अविदितं नास्ति, सर्वोऽपि स्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदस्तैर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुशला इति । व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु कुशलाः समर्थाः । सौहृदेषु विषयेषु परीक्षिताः राज्ञा बहुधा परीक्षितास्ते मन्त्रिणः सुतेष्वपि प्राप्तकालं प्राप्तसापराधत्वलक्षणकालम्, दण्डं धारयेयुः प्रवर्त्तयेयुः ॥ ८ ॥ कोशेति । कोशस्य अर्थनिचयस्य, सङ्ग्रहणे सम्पादने । बलस्य चतुर्विधसैन्यस्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेन संरक्षणे च युक्ता अवहितास्सन्तः अहितं शत्रुमपि, अदूषकम् अनपराधिनं न विहिंस्युः न

इत्यर्थः । दृढविक्रमाः शास्त्रप्रयोगादिना दृढपराभिभवसामर्थ्यवन्तः । प्रणिहिताः सर्वेष्वपि कार्येषु सावधानाः । कामार्थहेतोः कामहेतोरर्थहेतोरिति हेतुशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ५॥६ ॥ तेषामिति । चारेण हेतुना अविदितं किञ्चिन्नास्तीति संबन्धः । स्वेषु नास्ति परेषु वा स्वकीयेषु शत्रुषु वा दूतमुखेन सर्वं जानन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुशला इति । सौहृदेषु मित्रभावेषु । प्राप्तकालम् अवसरप्राप्तं दण्डम् ॥ ८ ॥ कोशेति । कोशसंग्रहणे अर्थसंपादने अहितमप्यदूषकम् अनपराधिनम्, न विहिंस्युः,

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ।
शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १० ॥
ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ।
सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ ११ ॥
शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ।
नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १२ ॥
कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतो नरः ।
प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १३ ॥

पीडयेयुः । शकि लिङ् ॥ ९ ॥ वीराश्चेति । वीराः शत्रुनिवारणक्षमाः । नियतो त्साहाः शत्रुजये नित्योत्साहाः । राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः. अतएव विषयवासिनाम्-स्वराज्यवासिनाम्- शुचीनां साधूनां नित्यं रक्षितारः. अशुचीनां तु निहन्तार इति च सिद्धम् । त आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १० ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्म ब्राह्मणान् क्षत्रं क्षत्रियांश्च अहिंसन्तः विनापराधं तत्स्वमनप हरन्तः । सत्यप्यपराधे पुरुषस्य अपराधिनः, बलाबलम् अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा संप्रेक्ष्य अपराधगुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः, अपराधाल्पत्वे मृदु दण्डाश्च।शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च कोशं समपूरयन्॥ ११॥ अथ मन्त्रिगुणसम्पत्तिफलं दर्शयति-शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनाम् एकरूपकरणत्रयवताम् । एकबुद्धीनाम् एककण्ठानां सर्वेषां मन्त्रिणां. संप्रजानतां राज्यतन्त्रं विचारयताम् । भावलक्षणसप्तम्यर्थे षष्ठी । " षष्ठीचाना दरे" इत्यत्र योगविभागेन । सर्वेषु मन्त्रिषु राज्यतन्त्रं विचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा क्वचित्कोणेऽपि मृषावादी असत्यवादी नरो नासीत् ॥ १२ ॥ कश्चिदिति । किञ्च तत्र पुरराष्ट्रेषु कश्चिन्नरः दुष्टः कुटिलः परदाररतश्च नासीत्,

शत्रुमप्यनपराधिनं न दण्डयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ वीराश्चेति । राजशास्त्रमनुष्ठिताः- नीतिशास्त्रानुसारिणः ॥ १० ॥ ब्रह्मेति । अभिपूरयन्तीति अडभाव आर्षः । पुरुषस्य बलाबलं संप्रेक्ष्य, सुतीक्ष्णदण्डाः " देशकालवयःशक्तीस्संचिन्त्याद्दण्डकर्मणि "इति वचनात् ॥ ११ ॥ शुचीनामित्यादौ भावलक्षणे सप्तम्यर्थे षष्ठी । एकबुद्धीनामैकमत्य वतां सर्वेष्वमात्येष्वैकमत्यमुपगतेषु सत्सु पुरे राष्ट्रे वा मृषावादी नरो नास्तीति योजना॥१२॥प्रशान्तम्-निर्बाधम् ॥१३॥अमात्यानेव विशिनष्टि-सुवाससइति॥१४॥

सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ।
हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १४ ॥
गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ।
विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १५ ॥
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्पदान्विताः ।
मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्लक्ष्णास्सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १६ ॥
नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १७ ॥

प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासिनः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिता एवासन् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनस्तान्विशेषयति— सुवासस इत्यादिना सार्द्धश्लोकत्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः, सुवेषाः शोभनालङ्काराः, सुशीलिनः सुसद्वृत्ताः, नरेन्द्रस्य स्वामिनः हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः, सर्वदा नीतिषु दत्तावधाना इत्यर्थः ॥ १४ ॥ गुराविति । गुरौ गुरुषु । जात्येकवचनम् । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः, गुणमात्रग्राहिणो दोषमपश्यन्त इत्यर्थः । पराक्रमे विषये प्रख्याताः, विदेशेषु देशान्तरेष्वपि सर्वतः सर्वत्रातीतानागतविषयेषु, बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः विज्ञाताः विख्याताः ॥ १५ ॥ सन्धीति । सन्धिः सामन्तैः समाधानम्, विग्रहः तैः कलहः, तयोस्तत्त्वं देशकालाद्युचितत्वम् तज्जानन्तीति तथा । उक्तं च मनुना—"यदा त्ववाल्पिका पीडा तदा सन्धिं समाश्रयेत् । अभ्युच्छ्रयो यदात्मानं तथा मन्येत विग्रहम् ॥" इति । प्रकृत्या स्वभावेन, सम्पदा ऐश्वर्येण अन्विताः, सम्पदभावे तच्चापलेनान्यथा कुर्युरिति भावः । मन्त्रो राष्ट्रकार्यचिन्ता, तस्य संवरणे बहिरप्रकटने शक्ताः, सम्पत्कार्यमिदम् । सूक्ष्मासु बुद्धिषु सूक्ष्मार्थविशेषविचारेषु श्लक्ष्णाः अपरुषाः, सद्यःप्रतिभावन्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ नीतिशास्त्रेति । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्या शासनविशेषज्ञाः "ग्रन्थशासनयोः शास्त्रम्" इति भास्करः । सततं राज्ञः प्रियवादिनः, हितवचनस्यैव

गुणेति । गुणागुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयं गुणवान् अयं दोषवानिति ज्ञानवन्तः ॥ १५ ॥ सन्धीति । मन्त्रसंवरणे मन्त्ररक्षणे सूक्ष्मासु बुद्धिषु शक्ताः सूक्ष्मार्थ

१ गुणागुणगृहीताश्च इति तीर्थीयपाठः ।

ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः । उपपन्नो गुणो पेतैरन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् । प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ १९ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः । स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २० ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः । मित्रवानानतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः । स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २१ ॥

राज्ञः प्रियत्वात् । आसन्निति पूरणीयम् ॥ १७ ॥ ईदृशैरिति । ईदृशैः उक्तगुणविशिष्टैः गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैः तैः अमात्यैः उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्तं मनुना– " दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ " इति । व्यसनस्वरूपं चाह स एव– "मृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाटया च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥" इति । दशरथो राजा वसुन्धरां भूमिम् । अन्वशासदिति लुङ् । " सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च " इत्यङ् ॥ १८ ॥ अवेक्षमाण इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । चारेण चक्षुःस्थानीयेन अवेक्षमाणः स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तान् पश्यन् । जात्येकवचनमिदम्, अनेकचारैर्ज्ञेयत्ववचनात् । यथाह मनुः " वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः । परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥" इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना प्रजा रञ्जयन् आह्लादयन् . पालनमनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रापणम् । अधर्मम् अदण्ड्यदण्डनादि, विश्रुतः दानविक्रमादिभिः प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । " सङ्गरो ना क्रियाकारे प्रतिज्ञाविपदोर्युधि । " इति यादवः । सः पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयोध्यायाम्, वसन्निति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ नाध्यगच्छदिति । विशिष्टमधिकं तुल्यं वा आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत् न ज्ञातवान् । तत्र हेतुमाह–

विषयेषु निश्चयेषु शक्ताः ॥ १६–१८ ॥ अवेक्षमाण इति । स्वेषु परेषु च वृत्तान्तमितिशेषः ॥ १९ ॥ विश्रुत इति । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २० ॥ नेति । नाध्यगच्छत् न ज्ञातवान् । प्रतापाहतकण्टकः इति पाठे–प्रतापेन समन्तान्निहतकण्टक

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ।
स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः २२

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥
चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ।
सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥

मित्रवान् नतसामन्तः पादानतसमानसीमाधिपतिकः। प्रतापेन हताः कण्टकाः शत्रवो यस्य स तथा । "वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः।" इति यादवः । स इति शेषः । उक्तमर्थं सदृष्टान्तमाह—स इति अर्द्धमेकम् ॥ २१ ॥ सर्गार्थं सङ्ग्रहेण दर्शयति—तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हिते च नियुक्तैः, कुशलैः बुद्धिकुशलैः, समर्थैः कार्यकरणसमर्थैः मन्त्रिभिर्वृतः नृपः । तेजोमयैः, स्वार्थे मयट् । गोभिः किरणैर्युक्तः उदितोऽर्कः बालसूर्य इव दीप्तिमवाप । त्रिष्टुबुपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥एवं धार्मिकत्वेन दशरथस्य भगवदवतारयोग्यत्वमुक्त्वा अथ तदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमं दर्शयत्यष्टमे—तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता युक्तेति सूचयितुं राज्ञो विशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा पुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेऽपि पुत्राभावात् परितप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्येति । चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य। मुगभाव आर्षः। एवं वक्ष्यमाणरीत्या न यजामि नायाक्षिषम्॥२॥

इत्यर्थः॥ २१ ॥ तैरिति । मन्त्रहिते निविष्टैः मन्त्रे हिते च निविष्टैः कुशलैः, सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैस्तत्साधनशक्तैः गोभिर्मयूखैस्तेजोमयैः पराभिभवसामर्थ्यभासुरैर्मन्त्रविशेषमेतत॥२२॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ तस्य त्वेवमिति । तप्यमानस्य पुत्रानुगुण्यदृष्टसामग्रीसद्भावेपि पुत्रालाभात्परितप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्येति । चिन्त

स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् । मन्त्रि-
भिस्सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवी
दिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । शीघ्रमानय मे सर्वान्
गुरूंस्तान् सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वरितं
गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत स तान् सर्वान् समस्
स्तान् वेदपारगान् ॥५॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ
काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्
त्तमाः ॥ ६ ॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथ
स्तदा । इदं धर्मार्थसहितं वाक्यं श्लक्ष्णमथाब्रवीत् ॥ ७ ॥
मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं
हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहं यष्टु
मिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं
बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥

स इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । "कृतं युगेऽपि स्यात् फलपर्याप्तयोरपि ।" इति भास्करः ॥ ३ ॥ तान् प्रसिद्धान् ॥ ४ ॥ तत इति । त्वरितं तत्क्षण एव । त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः समस्तान् संमिलितान् समानयत्, राजगृहमिति शेषः ॥ ५ ॥ गुरूनेवाह—सुयज्ञमिति । समानयदिति पूर्वेणान्वयः । सुयज्ञादीनां गुरुत्वमार्त्विज्यकरणात् ॥ ६ ॥ तानिति । अथ गुर्वागमनानन्तरम् । श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति । लालप्यमानस्य भृशं विलपतः । लपेर्यङन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तदिति । तत् पुत्रेच्छुत्वात् यष्टुं दीक्षितुम्, शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना प्रकारेणेति यावत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं यज्ञम् । कथं

यानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य, न यजामि न यक्ष्ये ॥ २ ॥ स इति । निश्चितां निश्चितार्थाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति । त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः । सर्वान् गुरून् तान् समस्तान् वेदपारगांश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥ तानिति । धर्मार्थसहितं धर्मप्रयोजनसहितं, श्लक्ष्णं मनोहरम् ॥७॥ ममेति । लालप्यमानस्य भृशं विलपतः ॥८॥ तदहमिति । शास्त्रदृष्टेन शास्त्रोक्तेन, कर्मणा क्रियाकलापेन । बुद्धिरत्रेत्यत्र बुद्धिरुपायपरः निश्चयपरो

ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठ प्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् । ऊचुश्च परम प्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥ सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रा नभिप्रेतांश्च पार्थिव । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थ मागता ॥ १२ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतद्द्विजभा षितम् । अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥ सम्भाराः सम्भ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह । समर्था धिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥ सरय्वा श्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥

प्राप्स्यामि, विघ्नभूयस्त्वादिति भावः । अत्र निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः, विचार्यताम् ॥ ९ ॥ तत इति । प्रत्यपूजयन् तुष्टुवुः । पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम्, साक्षाद्राज्ञोक्तमित्यर्थः । ऊचुरित्यर्द्धमेकम् । दशरथं वच ऊचुः । "ब्रूभ्शासु–" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ १० ॥ सम्भारा इति । ते प्रसिद्धाः सम्भाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । सम्भ्रियन्तां सम्पाद्यन्ताम् । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽश्वः ॥ ११ ॥ सर्वथेति । एकपुत्रस्यापुत्रप्रायत्वात् "एष्टव्या बहवः पुत्राः" इति वचनाच्च पुत्रानिति बहुवचनम् । प्राप्स्यस इति कर्मकर्त र्यात्मनेपदम् । धार्मिकी "धर्मं चरति" इति ठक् । धर्माचरणविषयिणी-त्यर्थः ॥ १२ ॥ तत इति । हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकुले व्याप्ते ईक्षणे यस्य सः, हर्षेण व्याकुलदृष्टिमान् । क्रियाभेदाद्राजपदद्वयमिति न विरोधः ॥ १३ ॥ सम्भारा इति । मे गुरूणामित्यन्वयः । इह इदानीं समर्थैः "चतुःशता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय" इत्युक्तरीत्या रक्षणसमर्थैः । अधिष्ठितः रक्षितः सोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिऋत्विक्सहितः ॥ १४ ॥ सरय्वा इति । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अयो

ना, प्रत्यपूजयन् तुष्टुवुः ॥ ९–११ ॥ सर्वथेति । धार्मिकी-धर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ सम्भारा इति । अत्र समर्थशब्देन "शतं कवाचिनः" इत्यादिकल्पसूत्रोक्तोग्र सूतग्रामण्यादय उच्यन्ते । उपाध्यायशब्देन अध्वर्युप्रभृतयश्चत्वारः प्रधाना ऋत्विज

शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ।
नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ।
निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ।
तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥

ध्येति गम्यते । शान्तयः विघ्ननिवारकाणि कर्माणि. अभिवर्द्धन्ताम् अभिवर्द्ध्यन्ताम्। अन्तर्भावितण्यन्तोऽयं शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमम् "क्रमस्तु कथ्यते कल्पे" इति भागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ १५ ॥ शक्य इति । अयं यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीं क्षयन्तीति महीक्षितः । "क्षि निवासगत्योः" इत्यस्मात् क्विप् । तेन प्राप्तुं शक्यः । कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरो वा । अपराधः अपचारः यदि न भवेत्, प्रमादे सत्यनर्थः सिद्ध एवेति भीत्या क्षुद्रा राजानो न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ छिद्रमिति । विद्वांसः अश्वमेधस्वरूपाभिज्ञाः । ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चित्ताप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहायाज्ययाजनादिपापैः राक्षसत्वं प्राप्ताः ब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वादत्राश्वमेधे छिद्रमपराधम्, मृगयन्ते अन्वेषयन्ते । "मृग अन्वेषणे" इति धातुः । "छिद्रं रन्ध्रापराधयोः" इति वैजयन्ती । अपराधदर्शने यज्ञमात्मसात्कृत्य नाशयन्तीति भावः । किं ततः इत्यत आह निहतस्य चेति ॥ १७ ॥ फलितमाह—तदिति । विधिपूर्वम् अनपराधं यथा भवति तथा, यथा समाप्यते तथा विधानं यत्नः क्रियताम्। इह करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु समर्थाः,यूयमिति शेषः।यूयं समर्थाः खल्विति स्तुतिः॥ १८॥

उच्यन्ते ॥ १४ ॥ सम्भृत्वा इति । शान्तयः विघ्ननिवारककर्माणि । यथाकल्पम् यथाक्रमम् "क्रमस्तु कथ्यते कल्पे" इति भागुरिः । यथाविधि शास्त्रानतिक्रमेण॥ १५॥ शक्य इत्यादि । सर्वेण येन केनापि । अपराधः मन्त्रलोपक्रियालोपादिरूपः, कष्टः अनर्थकरः अपराधो यदि न स्यात् येन केनापि प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । अपचारसमुद्भवादनन्यसुलभ इत्यर्थः ॥१६॥ छिद्रं हीति । छिद्रम् अपचारं यज्ञादिषु मन्त्रलोपक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ता ब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसा इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥ तद्यथेति । विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण छिद्रान्वेषिणां ब्रह्मराक्षसानामवकाशो यथा न

तथेति चाब्रुवन् सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥ तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्द्धयन्तो नृपोत्तमम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥ विसर्जयित्वा तान् विप्रान् सचिवानिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं यथावत् क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥२२॥ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः । उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३ ॥ तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् । मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तथेति । ते सर्वे मन्त्रिणः पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य यथा आज्ञप्तम् आज्ञापितम् । "वा दान्त–" इत्यादिना वैकल्पिक इडभावो निपातितः । तथा कुर्म इत्यब्रुवन्, समीचीनो महाराजस्याध्यवसाय इति प्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ तथेति । वर्द्धयन्तः, आशीर्भिरिति शेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां चैत्रपौर्णमास्यां, तथैव करिष्याम इत्युक्त्वा जग्मुरित्यर्थः॥२०॥ विसर्जयित्वेति । क्रतुः क्रतुसम्भारः । आप्यतां सम्पाद्यताम् ॥ २१ ॥ इतीति । महाद्युतिरिति प्रीत्यतिशयद्योतनम् ॥ २२ ॥ तत इति । ताः प्रसिद्धाः कौसल्याद्याः पत्नीः यज्ञार्हाः "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य यज्ञफलभोक्तृत्वरूपयज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसायं, विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थम् । "निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वासामिष्टिः" इति पञ्चमी ॥२३॥ तासा

भवेन तथा कर्तव्यमिति भावः । समर्थाः, यूयमिति शेषः॥ १८ ॥तथेति । यथाज्ञप्तम् आज्ञानतिक्रमेण ॥ १९ ॥ तथा द्विजा इति वर्धयन्तः, आशीर्भिरिति शेषः ॥ २० ॥ विसर्जयित्वेति । क्रतुः क्रतुसम्भारः । आप्यतां सम्पाद्यताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ पत्नीः यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि-

१ क्रतुराप्यताम् । तावद्र्यं च भवथ समर्थाः क्वचित् । इत्यधिकः पाठः ।

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ।
ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥
सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् ।
ऋषीणां सन्निधौ राजन् तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥
कश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभण्डक इति श्रुतः ।
ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥
स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ।
नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥
द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ।
लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५ ॥

मिति। अतिकान्तेन अत्यन्ताभिष्टेन । सुखपद्मानि सुन्दराणि मुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ अथ भगवदवतारासाधारणकारणं पुत्रप्राप्त्युपायमुपक्षिपति सर्गत्रयेण—एतच्छ्रुत्वेत्यादि। सूतः सारथित्वेन मन्त्रित्वेन च स्थितः सुमन्त्रः । रह एकान्ते इदमब्रवीत्, अन्तःपुरमागत्योक्तवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपः पुत्रार्थोपायः। ऋत्विग्भिः वसिष्ठादिभिः उपदिष्टः, मया तु पुरावृत्तः इतिहासरूपः यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—सनत्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवत्त्वरूपमाहात्म्यवान् कथां भविष्यद्विषयिणीम् ॥ २ ॥ कश्यपस्येति । ख्यातो भविष्यतीत्यत्र "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भूतभविष्यतोः साधुत्वम् ॥ ३ ॥ स इति । अन्यं ग्रामग्रामीणादिकम्, न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यमिति । द्वैविध्यं द्वैधीभावः, स्त्रीसङ्गकृतो भङ्ग इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्यत्र ब्रह्मचर्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा मेखलाजिनदण्डादिना लोकेषु प्रथितं. विप्रैः

काख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वेति । एतत् सुतार्थं हयमेधं करिष्यामीति राजवाक्यम्, सूतः सुमन्त्रः । तत्किमित्यत आह-ऋत्विग्भिरिति । अयमश्वमेधरूपप्रकारः । ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः, पुरावृत्तः इतिहासलक्षणः ॥ १-३ ॥ स वन इति । नान्यं जानातीति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४ ॥ द्वैविध्यमिति । द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्येति द्वैविध्यं विभागः, गृहस्थो भविष्यतीत्यर्थः । लोकेषु

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ।
अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ।
अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥
तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ।
अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥
अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ।
ब्राह्मणान् श्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ।
समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ १० ॥

स्मर्तृभिः कथितमृतुगमनलक्षणं च ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति। आह याज्ञवल्क्यः—"षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥" इति ॥५॥ तथाविधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिं दर्शयति—तस्येत्यादिना । तस्य अग्निं यशस्विनं पितरं चाद्गुरुं च शुश्रूषमाणस्य प्रथमं ब्रह्मचर्यं वर्तमानस्येत्यर्थः । कालः कतिपयकालः समभिवर्तत । भविष्यदर्थे लङ् । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति सर्वलकारापवादत्वेन लङोऽपि विधानात, अडभावश्चार्षः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन् काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायाम् । अङ्गेषु अङ्गदेशेषु ॥७॥ तस्येति । व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी, सुघोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी अतएव सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥ अनावृष्ट्यामिति । श्रुतेन वृद्धाः श्रुतवृद्धाः, बहुभ्यो बहुधा श्रुतशास्त्रा इत्यर्थः । प्रवक्ष्यति चेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ भवन्त इति । श्रुतधर्माणः "धर्मादनिच केवलात्" इत्यनिच् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः, अतः अनावृष्टिमूलस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवेत् तादृशं नियम

प्रथितं ब्रह्मचर्यं द्वैविध्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा विवाहात्पूर्वं तत्परं चेति ब्रह्मचर्यद्वैविध्यम् । विवाहात्परं ब्रह्मचर्यं कथं सङ्घटत इति चेत्, नियतकालभार्योपगमस्यापि ब्रह्मचर्यरूपत्वात् ॥ ५ ॥ तस्येति । कालः समभिवर्तत इति भविष्यदर्थे लङ् ॥ ६॥७॥ तस्येति । व्यतिक्रमात् विधिनिषेधोल्लङ्घनात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी, सुघोरा-

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥
आनाय्य च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ।
प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ।
केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥
ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ।
पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥
ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ।
न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥
वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् ।
आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

मनुष्येयधर्मम्, आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचारिणे कन्याप्रदानमेव परमं प्रायश्चित्तमिति वक्ष्यन्तीत्याह—वक्ष्यन्तीत्यादिना। सर्वोपायैः नानाविधोपायैः॥ ११॥ आनाय्येति। ऋश्यशृङ्गम् इत्यत्र "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः। आनाय्येति आङुपसृष्टात् "णीञ् प्रापणे" इत्यस्माद्धेतुमण्ण्यन्ताल्ल्यप्। प्रयच्छ देहि। ऋश्यशृङ्गायेति शेषः। सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणम्। सुसमाहितः, निर्विचार इति यावत् ॥ १२॥ तेषामिति। चिन्ताप्रकारमाह केनेति। वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ तत इति। विनिश्चित्य ब्राह्मणं ब्राह्मणा एवानेष्यन्तीति निश्चित्य। ततः तस्माद्देशात्। प्रेष्यति प्रेषयिष्यति। भविष्यदर्थे लट्। "कालसामान्ये लड्वक्तव्यः" इति वचनात्॥१४॥ ते त्विति। व्यथिताः खिन्नाः अतएव विनताननाः नम्रमुखाः, ऋषेर्विभण्डकात् भीता इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम्। अनुनेष्यन्ति न वयं गन्तुं शक्ताः, किन्तु तदानयन उपायं विचिन्त्य वक्ष्याम इति सान्त्वयिष्यन्ति ॥१५॥ वक्ष्यन्तीति। तत्क्षमान् ऋश्य

स्वकीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी, अतएव सर्वभूतभयावहा ॥ ८-१२ ॥ तेषामिति। वीर्यवान्-वशीकृतेन्द्रियः ॥१३॥ तत इति। ततः प्रेष्यति प्रेषयिष्यति ॥१४॥ ते त्विति। न गच्छेम इत्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ वक्ष्यन्तीति। दोषः-तपोवैकल्यादिरूपः

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ।
आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७ ॥
ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ।
सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया ॥ १८ ॥
अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ।
यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

शृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयित्वा तान् तस्य राज्ञो वक्ष्यन्ति । एतैरुपायै वयं विप्रमानेष्यामः । न च दोषो भविष्यति, ऋश्यशृङ्गस्य ब्रह्मचर्यवैकल्य दोषश्च न भविष्यति । तत्र भवता न शङ्कनीयम्, यथा गणिकासम्पर्को न भवेत् तथा आनेष्याम इत्यर्थः, ऋषिशापदोषो न भविष्यतीति वार्थः, अना वृष्टिदोषो न भविष्यतीति वा । इति वक्ष्यन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥१६ ॥ सनत्कुमारोक्तं समाप्य स्वयमाह—एवमिति । यथा आनयिष्याम इत्युक्तमेवमानीतः। देवः पर्जन्यश्चावर्षयत् । शान्ता रोमपादकन्या च, अस्मै ऋश्यशृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत। कालसामान्ये लट् ॥ १७ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति । जामाता रोमपादस्य दशरथस्यापि वा । दशरथस्यौरसी शान्ता दत्ता रोमपादस्य । सनत्कुमारकथितमेतावत् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादि तु मया व्याहृतमित्यर्थः । यद्वा सर्वं सनत्कुमारवचनमेव। अवर्षयत् वर्षयिष्यति । प्रदीयते प्रदास्यते॥१८॥ अथे त्युत्तरशेषः श्लोकः । अत्र सर्गविच्छेदो लेखकदोषकृत इति प्रतिभाति ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड

अनावृष्टिरूपदोषो वा ॥ १६ ॥ एवमङ्गाधिपेनेत्यादि सुमन्त्रवचनम् । यथा आनेष्याम इति नैरुक्तम् एवमानीतः । प्रदीयते-प्रादीयतेति भूतार्थे लट् ॥१७॥ ऋश्यशृङ्ग इति । एतावद्व्याहृतम् एतावन्मात्रमेव कथितम्, न समस्तं विशेषतश्च वक्ष्यते ॥ १८ ॥ १९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा । यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यपुरोहितः । उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥ ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायने रतः । अनभिज्ञः स नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः । पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलंकृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरानयिष्यन्ति सत्कृताः ॥५॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा । वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् ॥६॥

व्याख्याने नवमः सर्गः ॥९॥ सुमन्त्र इत्यादि । मे मत्तः, स ऋश्यशृङ्गः यथा मन्त्रिभिरानीतः तथा शृणु । इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥ रोमेति । निरपायः अव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति । तपःस्वाध्यायने तपःस्वाध्याययोः । "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः । "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । तेन पुराणेतिहासादिमुखेनापि न स्त्रीस्वरूपं जानातीति भावः । नारीणामनभिज्ञ इति कर्मणि षष्ठी । विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सम्बन्धिनः सुखस्य चानभिज्ञश्च भवति ॥३॥ इन्द्रियेति । नरचित्तप्रमाथिभिः नरचित्ताकर्षकैः, तमिति शेषः । क्षिप्रं शीघ्रमानाययिष्यामः । अध्यवसीयतां निश्चीयताम्, अस्मदुक्तप्रकार इति शेषः ॥ ४ ॥ के इन्द्रियार्थाः, कथं तैरानयनम् ? तत्राह—गणिका इति । गणिकाः वेश्याः । प्रलोभ्य वञ्चयित्वा सत्कृताः अस्माभिः कृतबहुमानाः, ऋश्यशृङ्गेण वा ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । राजा पुरोहितं तथेति प्रत्युवाच । पुरोहितोऽपि मन्त्रिणस्तथेति प्रत्युवाच । ते च मन्त्रिणस्तथा चक्रुः, तेषामेवाधिकारात् वारमुख्याः प्रेषयामासुरित्यर्थः । वारेति अर्द्धमेकम् । वारशब्देन वारास्त्रिय उच्यन्ते, नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ ६ ॥

सुमन्त्रश्चोदित इति । मे मत्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति । विषयाणां शब्दादीनां सुखस्य विषयसुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरिति । नरचित्तप्रमाथिभिः

आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वन्ति दर्शने । ऋषि
पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥ पितुः स
नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥ न तेन
जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान् वा यच्चा
न्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततः कदाचित्तं देशमा
जगाम यदृच्छया । विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्व
राङ्गनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधु
रस्वरैः । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं
विजने घोरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपा
स्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता
ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥

आश्रमस्येति । अस्मिन्वने आश्रमस्याविदूरे । दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शने । यत्नम् अवधानम्, कुर्वन्ति अकुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येत्यादिविशेषणत्रयं यत्नस्य कर्तव्यत्वे हेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुं विवृणोति—पितुरित्यर्धेन । पितुः सकाशान्नित्यसन्तुष्टः । पितृशुश्रूषणेकरत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—न तेनेति । जन्मप्रभृति जन्मारभ्य. नगरजमश्वादि. राष्ट्रजं कुक्कुटादि ॥ ९ ॥ तत इति । यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ता इति । चित्रवेषाः नानालङ्काराः ॥ ११ ॥ कस्त्वमिति । कस्त्वं किंजातिः, कस्य पुत्र इत्यर्थः । किं किमर्थं वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् । भवान् किंजातिः किंनामधेयः कस्य पुत्रः त्वं घोरेऽस्मिन्वने किमर्थं वर्तसे किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥ अदृष्टेति । यस्मात्कारणात् काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः । स्त्रियो वने

नरचित्तक्षोभकरैर्हेतुभिः । अध्यवसीयतां निश्चीयताम् ॥ ४-६ ॥ वारमुख्या इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अस्मिन् दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शनस्य बुद्धिस्थत्वादस्मिन्निति निर्देशः । कुर्वन्ति अकुर्वन् ॥ ७ ॥ पितुरिति । पितुः सन्तुष्टः । पितुरिति तृतीयार्थे षष्ठी । विषयान्तरगतपक्ष इति यावत् । नातिचक्राम न निरगात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । यदृच्छया दैववशात् ॥ ११ ॥ क इति । किं वर्तसे कस्माद्धेतोर्वर्तसे ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपा इति । ताः स्त्रियः वने तेन यतोऽदृष्टरूपाः अतः हार्दात् कौतूहलात् ॥ १३ ॥

पिता विभण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः । ऋश्य
शृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहा
श्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र
पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः
श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः
सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥ आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्च
कार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भी
तास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माक
मपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज । गृहाण प्रति भद्रं
ते भक्षयस्व च माचिरम् ॥ १९ ॥

तनादृष्टरूपाः तस्मात् हार्दात् दर्शनजस्नेहात्, स्वकं पितरं पित्रादिकम् आख्यातुं मतिर्जाता ॥ १३ ॥ पितेति । अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षया बहुवचनम् ; किं तद्ब्राह्मणः पुत्रोऽसि ? नेत्याह—औरस इति । पुरा किल महाभूननदाकारव्य सरसि उपस्पृशतो विभण्डकस्य उर्वशीं दृष्ट्वा रेतोऽस्खलत् । तन्मृगी जलेन सह पीत्वा गर्भिण्यासीत् । तस्यां जातः ऋश्यमृगतुल्यशृङ्गत्वाद्दृश्यशृङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकी कथा । मे ऋश्यशृङ्गेति नाम ख्यातम् । मे तपोरूपं कर्म च भुवि वनभुवि ख्यातम् ॥ १४ ॥ इहेति । इह वनसमीपे प्रदेशे । अस्माकमाश्रमपदः । पुंस्त्वमार्षम् । अत्र वः पूजां करिष्ये, आगन्तव्यमिति भावः । सर्वेषामिति पुँल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ ऋषीति । द्रष्टुं मतिरास अभूत् । अस्तेर्भूभावाभाव आर्षः । तेन सह तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानामिति । आगतानाम्—आश्रमपदमागतानाम्, अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्येति । समुत्सुकाः तत्संलापसाभिलाषाः ताः सर्वाः तां पूजाम् ऋषिपुत्रदत्तां पूजाम् । प्रतिगृह्य ऋषेर्विभण्डकाद्भीतास्सत्यः शीघ्रं गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमिति । प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । " छन्दसि

पितेति । कर्म तपोरूपम् ॥ १४ ॥ इहेति । इह आश्रमपदे इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । ऋश्यशृङ्गस्य स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानात् सर्वेषामिति पुँल्लिङ्गनिर्देशः । शुभदर्शना इति सम्बोधनम् ॥ १५–१७ ॥ प्रतिगृह्येति । ऋषेर्भीताः विभण्डकाद्भीताः ॥ १८ ॥ अस्माक

ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः । मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान् ॥ २० ॥ तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्य तु तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः । अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखं स्म परिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् । मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः ॥२४॥ दृष्ट्वैव च तदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः । उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ २५ ॥

परंऽपि " इति प्रतीत्यस्योपसर्गस्य धातोरुपरिष्टात्प्रयोगः । "छन्दोवत्पुराणानि भवन्ति" इति न्यायात् । मा चिरं विलम्बं मा कुरु ॥ १९ ॥ तत इति । अत्राद्रौ इत्युक्त्वेत्युपस्कार्यम्, स्नेहिजनवत् वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ तानीति । वने नित्यनिवासिनाम् अनास्वादितपूर्वाणि तैः पूर्वमनास्वादितानि फलानीमानीति मन्यते स्म । अपूर्वरसत्वात् " पूरणगुण– " इति समासप्रतिषेधादेव ज्ञापकात् तृतीयार्थे षष्ठी ॥ २१ ॥ आपृच्छ्येति । व्रतचर्यां निवेद्य अस्माभिः किञ्चिद्व्रतमनुष्ठेयमस्तीति व्रतानुष्ठानं निवेद्य, तस्मादपदेशाद्व्याजात् । तस्य पितुर्भीताः सत्यो गच्छन्ति स्म ॥ २२ ॥ गतास्विति । काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य विभण्डकस्य, अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः दुःखं यथा भवति तथा परिवर्तते स्म सञ्चरति स्म॥२३॥तत इति । ततः अस्वस्थचित्तत्वाद्धेतोः॥२४॥

मिति । गृहाण प्रतिगृह्णाण । माचिरमित्यूचुः । अविलम्बेन ऋषेरागमनात्पूर्वमेव भक्षणीयमित्यभिप्रायः ॥ १९–२१ ॥ आपृच्छ्येति । व्रतचर्यां नियमाचरणम् । अपदेशात्-व्रतचर्याव्याजात् ॥२२॥ गतास्विति । दुःखात् तासां विश्लेषजात्॥ २३–२५ ॥

---

१ दुःखान् इति तीर्थीयपाठः ।

एह्याश्रम पदं सौम्य अस्माकमिति च ब्रुवन् । तत्रा
प्येष विधिः श्रीमान् विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयङ्गमम् । गमनाय
मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥ तत्र चानी
यमाने तु विप्रे तस्मिन् महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो
जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २८ ॥ हर्षेणैवागतं विप्रं विषयं
स्वं नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं
गतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमा
हितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रात्मा विप्रं मन्युराविशत् ॥ ३० ॥

हृद्येति स्पष्टम् ॥ २५ ॥ एहीति । अस्माकमाश्रमपदमेहीति पूर्वेणान्वयः । तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् एष विधिः सत्कारः स्वदेशत्वाद्विशेषेण भविष्यति इति चाब्रुवन्निति योजना ॥ २६ ॥ श्रुत्वेति । हृदयङ्गमं मनोज्ञम् । खश् प्रकरणे " गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम् " इति खश् । निन्युः, नावमारोप्य गङ्गाप्रवाहेणेति शेषः । तथैव भारते प्रतिपादनात् ॥ २७ ॥ तत्रेति । तत्र अङ्गदेश इत्यर्थः ॥ २८ ॥ हर्षेणेति । स्वं विषयं स्वदेशं प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यं चेति । अर्घः पूजा तदर्थमुदकमर्घ्यम् " पादार्घाभ्यां च " इति यत्प्रत्ययः । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यशृङ्गात् । प्रसादं गणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतकोपनिवृत्तिम् वव्रे । कथं वव्रे ? विप्रं त्वां मन्युः कोपो माविशदिति, माविशत्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा विप्रं विभण्डकं मन्युः पुत्रविश्लेषकृतः कोपः माविशेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको न चुकोप पुत्रप्रसादवरणादेव पिता त्रिलोकज्ञस्तुष्यतीति पूर्वमेव मन्त्रिभिर्निर्णीतं चेति बोध्यम् । कथमन्यथा उपायं चिन्तयन्तः प्राज्ञाः अपायमपि न चिन्तयेयुः ॥ ३० ॥

एहीति । एष विधिः पूर्वोक्तः कृतो भक्षणप्रदानादिरूपसत्कारः । तत्रापि भविष्यतीति चाब्रुवन्निति सम्बन्धः ॥ २६-२८ ॥ हर्षेणेति । प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यं चेति । वव्रे प्रसादमिति गणिकामुखेनायं व्रती अभ्यानीतः, अतश्शपेदिति भीतः ऋश्यशृङ्गात्प्रसादं वव्रे । अनुगृहाणेत्ययाचतेत्यर्थः । प्रसादप्रार्थनायाः फलमाह मेति । विप्रमृश्यशृङ्गं मन्युर्नाविशत् । यद्वा नाविशदित्यत्र नाविशत्विति लकारव्यत्ययः ।

अन्तःपुरं प्रविश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३१ ॥ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ ३२ ॥ [ऋष्यशृङ्गो महातेजाश्शान्तया सह भार्यया ।]

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ।
यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्तःपुरमिति । प्रविश्य तेन संहति सिद्धम् । शान्तेन निर्दुःखेन मनसोपलक्षितः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥ एवमिति । एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमःसर्गः ॥१०॥

एवं दशरथप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कथाशेषं सुमन्त्रः प्रस्तौति—भूय इत्यादि । देवप्रवरः सनत्कुमारः, कथायां कथाप्रसङ्गे, एवं वक्ष्यमाणरीत्या यथा उक्त इतिशब्दश्चाध्याहार्यः । तथाचेत्थं योजना—विप्रं विभण्डकं मन्युर्नाविशत्विति विप्रेन्द्रात् ऋश्यशृङ्गादेवं प्रसादं वर्धे, त्वदानयनेन त्वत्पितृविभण्डकस्य मयि मन्युर्यथा नोदेति तथा स त्वया प्रार्थनीय इति ऋश्यशृङ्गमेव नराधिपः प्रार्थयामासेति ॥ ३० ॥ अन्तःपुरमिति । अन्तःपुरं प्रविश्य-प्रवेश्य ॥ ३१ ॥×३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥ भूय एवेति । देवप्रवरः देवश्रेष्ठः प्रकृतः सनत्कुमार उच्यते ।

× तिलकम्—एतमिति । ननु गणिकास्पर्शतत्स्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तदागमनमात्रेण वृष्टिः, न च स्त्रीत्वाज्ञानान्न तपोहानिः । ईश्वरोपमु तपसैव दग्ध इति वाच्यम्, निर्मलब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य दुर्निवारत्वात् सर्वथा अज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न, निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रारब्धवशात् क्षत्रियस्त्रीसम्बन्धं भाविनं तद्धारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तथा व्यवजह्रे तासां भयानुत्पत्तये, अत एव न तेनेति नवमश्लोके तथा व्यवहृतवानिति शेषः पूरितोऽस्माभिः । एतत्सर्वं जानन् पितापि तमनुज्ञाय न शप्तवान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासम्बन्धो ध्वनितः । अन्ते दानमङ्गलमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि सूचितम् ॥ ३२ ॥

इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ।
राजा दशरथो नाम श्रीमान् सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ।
अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ ४ ॥
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन् शान्ताभर्ता मम क्रतुम् ।
आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥
श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ।
प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ।
आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥

वान् तथा शृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । धार्मिको भविष्यतीत्यन्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अङ्गेति । अस्य अङ्गराजस्य ॥ ३ ॥ पुत्र इति । अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥ अनपत्य इति । अहमनपत्योऽस्मि, तस्मात् मम कुलस्य सन्तानार्थमविच्छेदार्थं शान्ताभर्ता क्रतुमाहरन् अनुतिष्ठतु, इति वक्ष्यतीति शेषः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । स रोमपादः मनसा विचिन्त्य, न तु मन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसमर्थं पुत्रयुक्तं वा ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्येति । आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः ॥ ७ ॥

कथायां पूर्वकथायां समाम्नातायां सत्यां यथेति यदित्यर्थे तदब्रवीत् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अङ्गराजेनेति । अङ्गराजेन तस्य दशरथस्य सख्यं भविष्यति ॥ ३ ॥ तमेवाङ्गराजं विशिनष्टि—पुत्रस्त्विति । अङ्गस्य अङ्गाख्यस्य राज्ञः रोमपाद इति श्रुतः प्रसिद्धः पुत्रः, अस्य शान्तानाम कन्या च भविष्यतीति पूर्वक्रियया प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तं रोमपादम् ॥ ४ ॥ अनपत्य इति । आहरेत निर्वहेत । सन्तानार्थं वंशाविच्छेदार्थम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । पुत्रवन्तं पुत्रफलकर्मवन्तं सञ्जातपुत्रं वा । यद्वा तपोमाहात्म्यात्पुत्रकामेष्ट्या पुत्रप्रदानसमर्थत्वात्पुत्रवन्तं

तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः । ऋश्य
शृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थं प्रस
वार्थं च स्वर्गार्थं च जनेश्वरः । लभते च स तं कामं विप्र
मुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति
चत्वारोऽमितविक्रमाः । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु
विश्रुताः ॥ १० ॥ एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्
कथाम् । सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल तमानय सुसत्कृतम् । स्वयमेव च
राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥ अनुमान्य वसिष्ठं
च सूतवाक्यं निशम्य च । [वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातो
राजा संपूर्णमानसः ।] सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ
यत्र स द्विजः ॥ १३ ॥

तस्मिन् यज्ञे तमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह—तं चेति श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । यष्टुं कामो यस्य स यष्टुकामः । "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि" इति मकारलोपः । एवम्भूतो राजा तं वरयिष्यति । वरो वरणम् । "तत्करोति" इति णिच् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावः ॥८॥ किमर्थम्? यज्ञार्थं पुत्रकामेष्ट्य र्थम्, तद्द्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थम्, तद्द्वारा स्वर्गार्थम् । "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रुतेः । कामं काम्यक्रतुम् ॥९॥ पुत्राश्चेति । अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्न पराक्रमाः ॥१०॥ एवमिति । पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । पुरा पुराणः । देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हे देव ! पुरा युगे, कृतयुग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ स इति । स त्वं पुत्रार्थी त्वम् सुसत्कृतं सुसत्काराहम् । स्वयमेव, न तु पुरोहिता दिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्येति । अनुमान्य कृतानुमतिकं कृत्वा, अन्यथा मयि स्थिते कथमयमन्यमाह्वयतीति वसिष्ठः कुप्येत्, अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्तिपूर्वक मनुमान्येत्यर्थः । अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च इति वचनभङ्ग्या

मित्युक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तं चेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रसवार्थं सन्तानार्थम् । कामम् काम्यक्रतुम् ॥ ८–१० ॥ एवमिति । देवयुगे कृतयुगे ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनु

वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैःशनैः। अभिचक्राम तं
देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ॥ १४ ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं
रोमपादसमीपगम् । ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवा
नलम् ॥ १५ ॥ ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ।
सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १६ ॥ रोम
पादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते । सख्यं सम्बन्धकं
चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ एवं सुसत्कृतस्तेन
सहोषित्वा नरर्षभः । सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिद
मब्रवीत् ॥ १८ ॥ शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशां
पते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १९ ॥
तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः । उवाच
वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २० ॥

पुनर्वसिष्ठसन्निधौ सा कथा प्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेति गम्यते । अतो वसिष्ठे नानुमतिः कृतेति मन्तव्यम् । सान्तःपुरतया गमनं जामातृपलालनरीत्या शान्तया सहानयनार्थम् । यत्र रोमपादनगरं ॥ १३ ॥ वनानीति । वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैःशनैरित्यनेन द्योत्यते ॥ १४ ॥ आसाद्येति । तं देशमासाद्य, तं ऋषिपुत्रम् । आदौ रोमपाददर्शनात् पूर्वं ददर्श, तस्मिन् भक्त्यतिशयद्योतनार्थम् ॥ १५ ॥ तत इति । राजा रोमपादः, राज्ञो दशरथस्य ॥ १६ ॥ रोमपादेनेति । सम्बन्धकं शान्ताया जनकपितृत्वरूपं सम्बन्धम् । प्रत्यपूजयत्, ऋश्यशृङ्ग इति शेषः ॥ १७ ॥ एवमिति । तेन रोमपादेन सप्ताष्टेति लोकवचनपरिपाटी संख्यानियमोपेक्षा कृता ॥ १८ ॥ शान्तेति । उद्यतम् उद्युक्तम् ॥ १९ ॥ तथेति । तस्य ऋश्यशृङ्गस्य गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥

मान्येति अनुमान्य अनुज्ञां प्राप्य ॥ १३–१५ ॥ तत इति । राजा रोमपादः । राज्ञः दशरथस्य ॥ १६ ॥ रोमपादेनेति । तं दशरथम् । प्रत्यपूजयत् । ऋश्यशृङ्ग इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ शान्तेति । उद्यतम् उपक्रान्तमस्ति ॥ १९ ॥ २० ॥

ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा । स नृपेणा
भ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥२१॥ तावन्योन्याञ्जलिं
कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा । ननन्दतुर्दशरथो रोम
पादश्च वीर्यवान् ॥२२॥ ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो
रघुनन्दनः । पौरेभ्यः प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगा-
मिनः ॥ २३॥ क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ।
धूपितं सिक्तसंमृष्टपताकाभिरलंकृतम् ॥ २४ ॥ ततः
प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् । तथा प्रचक्रुस्त
त्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २५ ॥ ततः स्वलंकृतं राजा
नगरं प्रविवेश ह । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विज
र्षभम् ॥ २६ ॥ ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा
द्विजम् । प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा॥२७॥
अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः । कृतकृत्यं
तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २८ ॥

ऋषीति । प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य । नृपं रोमपादम्॥२१॥ताविति । अन्योन्यमञ्ज
लिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत इति । सुहृदं रोमपादम् ॥ २३ ॥ क्रियतामिति ।
सिक्तं च संमृष्टं च सिक्तसंमृष्टम् । "पूर्वकाल—" इत्यादिना समासः । स्वलं
कृतं पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २४ ॥ तत इति । आगतम् आगतप्रायं,
राज्ञा यद्यथा प्रेषितं तत्तथा तदा श्रवणकाल एव चक्रुः ॥ २५ ॥ तत इति ।
द्विजर्षभं पुरस्कृत्य शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २६ ॥ तत इति ।
नागराः नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरालङ्कारादिभिः
संमान्य प्रवेश्यमानं तं द्विजं दृष्ट्वा प्रमुदिताः सन्तुष्टाः आसन् । इन्द्रस्येव कर्म
पराक्रमादिकं यस्य सः इन्द्रकर्मा तेन ॥ २७ ॥अन्तःपुरमिति ।उपवाहनात्

ऋषिपुत्र इति । प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥ २१–२६ ॥ तत इति । इन्द्रकर्मणा इन्द्रसदृश-

अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् ।
सहभर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ २९ ॥
पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ।
उवास तत्र सुखिता कञ्चित्कालं सहर्त्विजा ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ।
वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥

आनयनात् ॥ २८ ॥ अन्तरिति । भर्त्रा सहागताम् अनेन पूर्वं कन्यात्वदशायामपि कदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ २९ ॥ पूज्यमानेति । विशेषतः जनकत्वसम्बन्धात् ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण पितृगृहत्वात् शान्तायाः प्राधान्यम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ एवं दशरथः सर्वकामसमृद्धोऽपि पुत्रालाभसन्ततस्तन्मूलानि पापानि स्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेन विना न विनश्यन्तीति मन्वानः "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुत्या "राजसार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत" इति स्मृत्या च विहितमश्वमेधं यष्टुं सङ्कल्प्य तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेण सुमन्त्रेणोदीरितवचनाज्ञामात्रुपलालनव्याजेन शान्तया सह ऋश्यशृङ्गमानीय प्राप्तकाले पूर्वं सङ्कल्पितमश्वमेधं कर्तुमारभतेत्याह—ततः काल इत्यादि । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरं, बहुतिथे अनल्पे काले गते । सङ्ख्यासंज्ञाद्बहुशब्दात् पूरणार्थे डटि "बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" इति तिथुगागमः । कस्मिंश्चित् मलिम्लुचत्वादिदोषरहिततया विलक्षणे, सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोज्ञे, वसन्ते समनुप्राप्ते प्रारब्धे, चैत्र्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । राज्ञो दशरथस्य यष्टुं साङ्ग्रहणीमिष्टिं कर्तुं मनः मनोरथः

कर्मणा॥२७॥अन्तःपुरमिति। उपवाहनात आनयनात्॥२८॥अन्तःपुरस्त्रिय इति।तथागतां तादृशवैभवयुक्ताम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ तत इति । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरम् । काले बहुतिथे अनल्पे, गत इति शेषः । सुमनोहरे मलि-

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् । यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः । सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥ ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

अभूत् । "चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रातरश्वमेधेन यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य साङ्ग्रहण्येष्ट्या यजेत" इति स्मरणात् ॥ १ ॥ अथ साङ्ग्रहणीमिष्टिं कर्तुमृत्विग्वरणे प्राप्ते प्रथममृश्यशृङ्गं ब्रह्मत्वेन वृतवानित्याह—ततः प्रसाद्येति । देववर्णिनं देववर्चसम् ॥ २ ॥ तथेति । स च ऋश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥ अथ "अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासुब्रह्मण्यायाः" इति विहितमध्वर्युप्रभृतिवरणमाह—ततो राजेत्यादिना । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—तस्यतस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकवृतानध्वर्युब्रह्महोतॄनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजगृहमानयन्ति राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायां पूर्ववृता एव ते संज्ञानेष्ट्यर्थं पुनर्व्रियन्ते । अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यर्षभपश्वर्थं पूर्ववत् सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायां तथैव वृतमुद्गातारं हस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिनि वसन्ते पञ्चदश्यां हस्त्यादिभिः प्रस्तोतारमानयन्ति । त्रैधातवीयार्थं यत्र दीक्षारम्भस्तद्दिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहस्स्वन्वहमितरानष्टावृत्विजो हस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारंग्रावस्तुतं पोतारं उन्नेतारं सुब्रह्मण्यमिति सोमार्थम् । एवमासुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आवहन्तीति । एवं क्रमेण कर्तव्यानि ऋत्विग्वरणानि कार्यकरत्वात्सङ्ग्रहेण दर्शयति सुमन्त्रावाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजः परिगणयति—

म्लुचत्वादिदोषरहितं । मनोऽभवत मनोगतं प्रवृत्तम् ॥ १ ॥ ततः प्रसाद्येति । देववर्णिनम् देववर्चसम् । सन्तानार्थम् अविच्छेदार्थम् । विप्रमृश्यशृङ्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः। समानयत्स तान् सर्वान् समर्थान् वेदपारगान् ॥६॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा। धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥७॥ मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम्। तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्। वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् ॥ १० ॥ ऋश्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा। सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्। यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम्। अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥

सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ तत इति। त्वरितविक्रमः त्वरितपदन्यासः ॥६॥ तानिति। धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्रयोजनयुक्तम्, श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति व्याख्यातम् ॥८॥ तदिति। यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थम्। ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यशृङ्गकृतयज्ञप्रभावेन, पश्चात्कामान्, पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ तत इति। ऋश्यशृङ्गश्लाघागर्भत्वाद्वसिष्ठप्रमुखा इत्युक्तम् ॥१०॥ ऋश्यशृङ्गेत्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ ११ ॥ सर्वथेति। सनत्कुमारवचःश्रवणाच्चतुर इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ तत इति। क्रियाभेदान्न राजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥

तत इति। आवाहय मत्समीपं प्रापय। ऋतौ यजन्तीत्यृत्विजः ॥ ४-७ ॥ मम लालप्यमानस्येत्यादि राज्ञा पूर्वमप्युक्तम्, न तु कृतम् सङ्कल्पमात्रेण अन्तरा सुमन्त्रकथा प्रस्तुता, अतो नानुष्ठितम्। इदानीमनुष्ठानार्थं तत्पुनरप्युपन्यस्यते ॥८॥

गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सम्भाराः सम्भ्रियन्तु मे । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्द्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥ छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥

गुरूणामिति । संभ्रियन्तु संभ्रियन्ताम्, आर्षं परस्मैपदम् । अत्र सम्भाराः यज्ञीयाश्वमोचनोपकरणानि "द्वादशारत्नी रशना भवति" इत्युक्त्या द्वादशारत्निपरिमिता मुञ्जाख्यतृणविशेषनिर्मिता रशना "चतुष्टय्य आपो भवन्ति" इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्च इति चतुर्विधा आप इत्यादीनि । समर्थैः "चतुःशता रक्षन्ति" इति श्रूयमाणै राजपुत्राद्यैः अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः सहितः । अश्वो विमुच्यताम् "चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्तीत्यारभ्य शतेन राजपुत्रैः सह अध्वर्युः शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा शतेन सूतग्रामणीभिः सह होता शतेन क्षत्रसङ्ग्रहीतृभिः सहोद्गाता" इति श्रुतेः । संगृहीतं च भट्टभास्करैः—"सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः शतमस्य तल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुग्राः सन्नाहिनस्तादृशसूनुयुक्ताः । वैश्याः शतं प्रान्तचराः पथि स्युर्वरूथिनस्तैः शतमेव शूद्राः ॥" इति ॥ १४ ॥ अथ "पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति" इत्युक्तरीत्या यागार्हपुण्यस्थलपरिग्रहं दर्शयति—सरय्वा इति । उत्तरं विविक्तमिति तत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अभिवर्द्धन्तां प्रवर्तन्ताम्, यथाकल्पं यथाक्रमं, यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ १५ ॥ शक्य इति । कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रमिति । छिद्रम् अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तदिति । यथेति छेदः ॥ १८ ॥

तदिति । ऋषिपुत्रप्रभावेन-ऋषिपुत्रः ऋश्यशृङ्गः, तत्प्रभावेन ॥ ९–१४ ॥ यथाकल्पं

तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥२०॥ गतेष्वथ द्विजाग्र्येषु मन्त्रिणस्तान्नराधिपः । विसर्ज्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥२१॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।
प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

तथेति । अकुर्वत साङ्ग्रहण्यादिप्रभृत्यश्वनिर्माणान्तमकुर्वन्नित्यर्थः ॥१९॥ ततो द्विजा इति । अनुज्ञाताः, ततेति शेषः ॥२०॥ गतेष्विति । स्वं वेश्म, अग्निगृहादन्तःपुरमित्यर्थः ॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ एवं प्रथमवसन्ते चैत्रपौर्णमास्यां साङ्ग्रहण्येष्टिं विधाय द्वितीयेऽह्नि ब्रह्मौदनमध्याश्वबन्धनस्नापनप्रोक्षणविमोचनादिकम् "चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति" इत्युक्तरीत्या कृत्वा "सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति" इत्युक्तरीत्या प्रतिदिनं सावित्रादिषु कर्मस्वनुष्ठीयमानेषु संवत्सरे पूर्णे देवयजनंप्रति प्रस्थानं दर्शयति त्रयोदशे—पुनः प्राप्त इत्यादि । पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते प्राप्ते संवत्सरः पूर्णोऽभवत्, अमावास्या प्राप्तेत्यर्थः । तत्र भाविन्यां पौर्णमास्यां प्रसवार्थं हयमेधेन यष्टुं हयमेधाख्यं

यथाक्रमम् । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ १५ २० ॥ गतेष्विति । नराधिपः दशरथः । स्वं स्वकीयम् वेश्म, अग्निगृहादन्तःपुरं प्रविवेश प्रवेशयामास ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ पुनः प्राप्त इति । यस्मिन् वसन्ते ऋश्यशृङ्गादिकर्त्विजो वृताः तत आरभ्य सम्भारसम्भरणयज्ञभूमिविधानशान्तिकर्मानुष्ठानपूर्वकमश्वं विसृज्य तेन सहैव गच्छद्भिरुद्गात्रध्वर्युहोतृब्रह्मभिः राजपुत्रसंगृहीतसूतग्रामण्युमारब्धैः प्रत्येकशतसङ्ख्याकैरनुगम्यमानैस्सावित्रादिकर्मसु अनुष्ठीयमानेष्वेव संवत्सरे पूर्णे, पुनर्व

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ।
यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥
भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ।
वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

यज्ञं कर्तुम् गतः, देवयजनमिति शेषः । प्रथमसंवत्सरान्तिमामावास्यायां उखासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं देवयजन एव हि कर्त्तव्यम् । यथोक्तं भास्करैः—"संवत्सरस्यास्य तु याऽन्तिमामावास्या विधेयामिह दीक्षणीयाम् । त्रैधातवीयां प्रवदन्ति सप्त दिनानि दीक्षाहुतयस्तथाष्टौ॥" इति ॥१॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यं देवयजनगमनं सङ्ग्रहेणोक्त्वा पुनस्तद्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्र ब्रह्मौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्ति यजमानस्य स्वातन्त्र्यप्रतिबन्धेन स्वयं यज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगादध्वर्युणैव तस्य सर्वस्य कर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेन वृतं वसिष्ठं प्रति प्रार्थयते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तं भट्टभास्करैः—"रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युः परिवीयते । राज्याय स च राजा स्याद्यावत् सन्तिष्ठते क्रतुः ॥" इति । येयं " द्वादशारत्नी रशना भवति मौञ्जी भवति " इत्यश्वबन्धनरज्जुर्विहिता, तस्याः " यदाज्यमुच्छिष्यते तस्मिन् रशनामनक्ति " इति यद्ब्रह्मौदनशिष्टाज्येनाभ्यञ्जनम् विहितं ततः पश्चादित्यर्थः । अर्द्धत्रयमेकान्वयम् । वसिष्ठं अभिवाद्य च न्यायतः शास्त्रतः प्रतिपूज्य च । प्रश्रितं विनययुक्तं वाक्यमब्रवीत् । कथम्? प्रसवार्थं पुत्रार्थम् । आरब्धो मे यज्ञः यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य क्रियताम् ॥ २ ॥ यथेति । यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु यथा विघ्नो न क्रियते, राक्षसैरिति शेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति । भवान् मह्यं स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः सुहृत्, परमः वाम

सन्ते प्राप्त इत्यर्थः । हयमेधेन अश्वमेधेन, प्रसवार्थं प्रसवफलं भावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्त इत्यर्थः ॥१॥ अभिवाद्येत्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वसिष्ठमभिवाद्य न्यायतः प्रतिपूज्य च प्रसवार्थमारब्धो यज्ञो यथोक्तं क्रियतामिति प्रश्रितं विनययुक्तं वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ यथेति । यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु यथा विघ्नो न क्रियते, राक्षसादिभिरिति शेषः । तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवा

तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ।
करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥
ततोऽब्रवीद्द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ।
स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥
कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खनकानपि ।
गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ।
तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ।
इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥

देवादिभ्य उत्कृष्टः, महान् वस्तुतो निरुपमः, गुरुः अतः उद्यतः उपक्रान्तः यज्ञस्य भारो भवतैव वोढव्यः । चकारणार्त्विज्यं च कर्तव्यमित्युच्यते ॥ ४ ॥ तथेति । समर्थितं सम्यक् प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ तत इति सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्द्रव्यानयनस्वाम्ये । निष्ठितान् पूर्वं राज्ञा नियुक्तान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकानिति । कर्मणामन्तः समाप्तिः स एषामस्तीति कर्मान्तिकाः । "अत इनिठनौ" इति ठन् । भृतकानित्यर्थः । शिल्पकरान् इष्टकादिनिर्मातॄन् । वर्द्धकीन् तक्ष्णः । स्रुक्स्रुवचमसग्रहयूपादिनिर्मातॄन् । खनकान् वापीकूपादिकृतः, गणकान् लेखकान्, शिल्पिनः चित्रादिकरान्, नटाः रसाभिनयकृतः, नर्तकाः भावाभिनयकृतः, शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्रकारमाह अष्टभिः—यज्ञकर्मेत्यादि ।

निति । स्निग्धः अविच्छेदस्नेहः । सुहृत् शोभनहृदयः । मह्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मया उद्यतो भारः भवता वोढव्य इत्यब्रवीदिति द्विजोत्तममिति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ ४ ॥ तथेति । समर्थितम्-प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीदित्यादि । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु, स्थापत्ये तत्तद्द्रव्यानयनस्वाम्ये, निष्ठितान् नियुक्तान् । कर्मान्तिकान् कर्मान्तः कर्मस्वरूपं तन्निश्चयो वा तद्वन्तः, कर्मकरानिति यावत् । शिल्पकरान् चित्रकरान् । वर्द्धकीन् त्वष्टॄन्, खनकान् वापीकूपनिर्मातॄन् । गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः वितानाद्यलङ्कारकान्, नटनर्तकान्-नटान् नाटयितॄन्, नर्तकान् नृत्यकारिणः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञकर्म समीहन्ताम् निर्वर्तयितुमिति शेषः । इष्टकेति । आनीयतामित्यत्रेतिशब्दः

विषम०—स्थापत्यं स्थपतेः रथकारस्य कर्म । तत्र निष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥

औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः । ब्राह्म
णावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥ भक्ष्यान्न
पानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः । तथा पौरजनस्यापि
कर्त्तव्या बहुविस्तराः ॥ १० ॥ आवासा बहुभक्ष्या वै
सर्वकामैरुपस्थिताः । तथा जानपदस्यापि जनस्य बहु
शोभनम् ॥ ११ ॥ दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु
लीलया।सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः॥ १२॥
न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि । यज्ञकर्मणि
ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १३ ॥ तेषामपि
विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् । ते च स्युः सम्भृताः
सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १४ ॥

ऋत्विजः प्रत्याह यज्ञकर्मेति । समीहन्तां व्याप्रियन्ताम् । शिल्पकरान् प्रत्याह इष्टकेति । जात्येकवचनम् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्या इति, सप्तश्लोक एकान्वयः । औपकार्या राजसदनानि । "स्वार्थे ष्यञ्" "राजसदनमुपकार्योपकारिका" इत्यमरः । बहुगुणान्विताः औन्नत्य विशालत्वादिबहुगुणान्विताः । ब्राह्मणावसथा इति आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ९ ॥ काठिनफलादि भक्ष्यम् । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रकम्प्याः॥ १०॥सर्वकामैः स्रक्चन्दनादिभिः उपस्थिताः संयुक्ताः बहु अधिकं विधिवत् यथाविधि सत्कृत्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य ॥ ११॥ लीलया अनादरेणेत्यर्थः ।यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशात् । अपि शब्देन लीला समुच्चीयते ॥ १३ ॥ विशेषेण अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथा

अब्रवीदिति पूर्वेण सम्बध्यते । यद्वा परेण सम्बध्यते । यथेष्टकानयनमेवमौपयिकाश्च क्रियन्तामिति । बहुसाहस्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः । आनीयतामिति व्यत्ययेनैकवच नम् ॥ ८ ॥ औपकार्या इत्यादि । औपकार्याः राजसदनानि । बहुगुणान्विताः बहूप करणयुक्ताः । सुनिष्ठिताः सुनिर्मिताः । सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैस्सर्वपदार्थै रुपेताः । जानपदस्य ग्रामान्तरादागतस्य ॥ ९–११ ॥ लीलया अवज्ञया अनादरेण तु नैव देयमित्यर्थः । सर्ववर्णा इति सर्वे वर्णाः यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्य मित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषामपि विशेषेण-तेषां तु विशेषेण कर्तव्यमित्यर्थः । यथा

यथा सर्वं सुविहितं न किंचित परिहीयते । तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा ॥ १५ ॥ ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् । यथोक्तं तत्सुविहितं न किंचित परिहीयते ॥ १६ ॥ यथोक्तं तत्करिष्यामो न किंचित परिहीयते । ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः । समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ १९ ॥ मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् । निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २० ॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् । पूर्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

वृद्धम् । ते चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । ते भोजनेन वसुभिः धनैश्च संभृताश्च स्युः ॥ १४ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं सुष्ठु अनुष्ठितं स्यात् किञ्चिदपि न परिहीयते न त्यक्ष्यते प्रीतिस्निग्धेन स्नेहार्द्रेण ॥ १५ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति तत इति । तत् पूर्वोक्तकार्यजातम् । एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाह्वानमाज्ञापयति—तत इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानिति । सर्वदेशेषु स्थितानिति शेषः ॥ १९ ॥ मिथिलेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तं प्रसिद्धं स्वयमेव, न तु दूतमुखेन । पूर्वसम्बन्धिनं चिरन्तन

क्रमं यथार्हम् । ते चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । वसुभिर्भोजनेन च यथा संभृताश्च स्युः तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । यथोक्तं यथाशास्त्रमुक्तं त्वया यदुक्तं तत न किञ्चित परिहीयते न किञ्चिल्लुप्यते । यथा न किञ्चित्परिहास्यते[1] किञ्चिदपि यथा परित्यक्तं न भवेत तथा तत्सुविहितं स्वनुष्ठितं करिष्याम इत्यर्थः ॥ १६–१९ ॥ मिथिलाधिपमिति । स्वयमेवानयेति सम्बन्धः । पूर्वसम्बन्धिनं चिरन्तनसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं तत्पूर्वकं ब्रवीमि राजाह्वान

विषम०—मानवान् चतुर्वर्णातिरिक्तान् सङ्करजातीयान् ॥ १९ ॥

---

१ परिहास्यते । इति तीर्थीयपाठः ॥

तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् । वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २२ ॥ तथा केकय राजानं वृद्धं परमधार्मिकम् । श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २३ ॥ अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसं त्कृतम् । वयस्यं, राजसिंहस्य समानय यशस्विनम् ॥ २४ ॥ प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् । दाक्षिणात्यान्नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २५ ॥ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले । तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान् ॥ २६ ॥ वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा । व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ २७ ॥ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् । सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥ २८ ॥ ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते । सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् । ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् पुनरब्रवीत् ॥ २९ ॥

सुहृदं ततः पूर्वोक्तेभ्यो नृपतिभ्यः॥ २०॥२१॥ तथेति। स्वयमेव गमने हेतवो विशेषणानि ॥२२॥ तथेति । केकयराजानमिति समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टज भावः ॥ २३ ॥ अङ्गेति । समानय, त्वमेवेति शेषः ॥ २४ ॥ प्राचीनानिति । प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशेसौवीरदेशे च भवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रेयान् सुराष्ट्रदेशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आनयस्व दूतमुखेनेति शेषः ॥ २५ ॥ सन्तीति । यथाक्षिप्रं शैघ्र्यमनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ वसिष्ठेति । शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ २७ ॥ स्वयमिति । महीक्षितः वसिष्ठेन विशिष्योक्तान् ॥ २८ ॥ ते चेति । उपलक्षणमेतत् । शिल्पकरादीनां यज्ञे

मुपदिशामीत्यर्थः ॥ २०-२६ ॥ वसिष्ठवाक्यमिति । शुभान् कुशलान् ॥ २७-२९ ॥

१ सद्वृत्तं देवसङ्काशम् । २ तमिहानय । ३ महेष्वासं । ४ समीपगाम् । इति च पाठान्तरम् ॥

अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा । अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः ॥ ३० ॥ ततः कैश्चिदहो रात्रैरुपयाता महीक्षितः । बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३१ ॥ ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् । उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३२ ॥ मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः । यज्ञियं च कृतं राजन् पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३३ ॥ निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् । सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम् ॥ ३५ ॥ तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः । शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ३६ ॥

यज्ञनिमित्तं यदुपकल्पितं निर्मितं तत्सर्वं निवेदयन्ति स्म । अवश्यं शिक्षणीयांशं पुनः शिक्षयति—ततः प्रीत इति । अर्धमेकान्वयम् ॥ २९ ॥ अवज्ञयेति । लीलया विनोदेन ॥ ३० ॥ तत इति । ततः दशरथनिर्गमनानन्तरम् । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणचन्दनादीनि ॥ ३१ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ मयेति । यज्ञमर्हति इति यज्ञियम् । "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इति घः । यज्ञाय यत्सम्पाद्यं तत्सर्वं सम्पादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्यात्विति । अन्तिकात्समीपे । "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति चकारेण पञ्चमी । समीपे उपहृतैः सर्वकामैः सर्वोपकरणैः उपेतम् ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमित्यर्धमेकान्वयम् । मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वे दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥ तथेति । वसिष्ठेत्यविभक्तिको निर्देशः । वसिष्ठस्य ऋश्यशृङ्गस्य चोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गस्य ब्रह्मत्वेन वृतत्वात् तद्वचनमप्यपेक्षितम् । शुभे दिवसे मास

अवज्ञयेति । अवज्ञया अनादरेण । लीलया अश्रद्धया ॥ ३० ॥ तत इति । आदाय उपायनार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मयार्पीति । यज्ञियं यज्ञोपयोगि, स्रुक्स्रुवाद्युपकरणजातमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अन्तिकम् अन्तिके स्थितम् । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमिति । मनसेव विनिर्मितमिति अविलम्बेन लोकोत्तरतया च निर्माणं सूचितं भवति ॥ ३५ ॥ तथा वसिष्ठवचनादिति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । वसिष्ठस्य ऋश्य

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ।
यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे ।
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥

सौम्यवारादौ, शुभे नक्षत्रे रोहिण्यादौ, निर्यातः, गृहात् यज्ञशालां प्रति इत्यर्थं सिद्धम् । अत्राहुः—" शङ्खदुन्दुभिमृदङ्गवादनैर्मङ्गलैः पटहकाहलादिभिः । स्वस्तिवादमुखरैर्मखाक्षितिं ब्राह्मणैश्च सह सम्प्रपद्यते ॥" इति ॥ ३६ ॥ तत इति सार्द्धश्लोकः । आरभन्निति छान्दसः । यज्ञवाटगताः सर्वे यजमानर्त्विगादयः, यथाविधि यथाक्रमं यथाशास्त्रं सर्वे यज्ञकर्मारभन्, स्वस्वकर्मारभन्ते त्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ पूर्वसर्गान्ते शालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारम्भस्सङ्ग्रहेण दर्शितः । तदनुष्ठानं विस्तरेण दर्शयिष्यन् तस्याश्वागमनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानं दर्शयति चतुर्दशे—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरम् । तुरङ्गमे प्राप्ते क्रमेण प्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरे पूर्णे राज्ञो यज्ञः अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्वागमन क्रमस्तु—विमुक्तमश्वं स्वैरं चरन्तं राजपुत्रराजोग्रसूतग्रामणिक्षत्रसङ्ग्रहितारश्चतुश्शताः परिपालयन्तो नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति । ब्रह्माध्वर्युहोतृद्गातारश्चत्वार ऋत्विजस्तं रथकारगृहे समानीय बध्वा तस्य चतुर्षु पदेषु " इह धृति स्वाहा " इत्याद्याहुतिचतुष्टयं जुह्वति । तथाहुः—" रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य तु । चतुर्षु पत्सु होतव्या

शृङ्गस्य चोभयोरिति च सम्बन्धः । यज्ञवाटगता इत्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । अत्राप्यारभन्नित्यनुषज्यते । यथाशास्त्रम् वेदोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कल्पसूत्रानुसारेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथेति । एतेन पूर्वोक्त एवार्थस्सूच्यते, न पुनः संवत्सरा

ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ।
अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ।
यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ।
चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥

श्वतस्रो धृतयः क्रमात् ॥" इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तं सदस्याः समानीय आश्वत्थे व्रजे बध्नन्ति । तथाह आपस्तम्बः—"ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं बध्नीयात्" इति । ततो द्वादशे मासे शालानिर्माणादिसकलसम्भारान् संभृत्य फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिः शालां प्रविश्य प्रतिपदमारभ्याश्वमेधं प्रारभन्ते ॥ १ ॥ ऋश्यशृङ्गमिति । अनेन प्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्येति गम्यते ॥ २ ॥ प्रतिपदमारभ्य सप्तसु दिनेषु कर्तव्यान् "त्रीणि त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति" इति विहितानेकविंशतिहोमान् "पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति" इति विहितं कर्मविशेषं चाभिप्रेत्याह—कर्म कुर्वन्तीति । याजकाः ऋत्विजः वेदपारं तदर्थावबोधः, तद्गच्छन्तीति वेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं विधिवत्कुर्वन्ति स्म यथाविधि यथावेदोक्तम्, यथान्यायं यथामीमांसम्, शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण । परिक्रामन्ति प्रचरन्ति । "नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोऽतीयात्" इत्याद्युक्तक्रममतिलङ्घ्य ऋत्विजो न विहरन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ सोमक्रयानन्तरं सोमराजाप्यायनकर्मविशेषान् दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजाः ऋत्विजः । प्रवर्ग्यं "देवा वै सत्रमासत" इत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणोक्तं कर्मविशेषम् । शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानुसारेण, कृत्वा उपसदम् इष्टिविशेषम् । तथैव शास्त्रत एव । कृत्वा शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् । अधिकम् अतिदेशतः प्राप्तं

न्तरप्राप्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ कर्मेति । याजका वेदपारगाः इति । याजका ऋत्विजः, वेदपारगाः वेदस्याधीतस्य पारं फलवदर्थावबोधः तद्गच्छन्तीति तथा । यथाविधि उत्पत्त्यादिविध्यनुसारेण, यथान्यायं-मीमांसाशास्त्रगतन्यायानुसारेण । यथाविधीत्यनेनैव सिद्धे शास्त्रत इत्येतत् यथान्यायत्वविधानार्थम् । तथा च यथाविधि परिक्रामन्ति शास्त्रतो यथान्यायं परिक्रामन्तीति वाक्यभेदेन निर्वोढव्यम् ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यमिति । प्रवर्ग्यम्-आराadupakārakakarmaviśeṣaḥ

अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ।
प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिष्टुतोऽनघः ।
माध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ।
चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥

सर्वं कर्म च चक्रुः । " तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य " इति प्राप्ता-द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रु रित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ सोमप्रयोगं दर्शयति—अभिपूज्येति । बहिष्पवमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताः अभिपूज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातःसवनपूर्वाणि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानि कर्माणि चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्र इति । ऐन्द्रः इन्द्रग्रहनिष्ठः सोमांशः, स विधिवदिन्द्राय दत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा सोमराजः । अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैः स्तुतः । यद्वा ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागः । धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति प्रातःसवनहवींषि । इन्द्राय हरिवते धानाः, इन्द्राय पूषण्वते करम्भः, सरस्वते परिवापः, इन्द्राय पुरोडाशः, मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति होतव्यानी-न्द्रमुद्दिश्यैव " अथ कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्ति " इत्यादिश्रुतेः । माध्यन्दिनसायन्तनसवनयोः पयस्यावर्जमन्यत्सर्वं समानम् । अभिषुत इति पाठे—चतसृषु दिक्षु चतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहत्य निःसारितसारा सोमलताभूदित्यर्थः । तथा हि सूत्रम्—"सोमं राजानं दृषदि निधाय दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चादध्वर्युरुत्तरतो होता प्रागुद्गाता स्थित्वा दृषद्भिरभिहन्यात्" इति । अनघः अंशुस्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तृतीयेति । तथा शास्त्रप्रकारेण, प्रातः

कृत्वा । उपसत् उपसन्नामकर्मविशेषः । पूर्वं प्रकृतौ स्थिततया आदिष्टम्, अधिकं विधिवत् शास्त्रतो विहितं चेत्यर्थः । आधिकमित्यनेनान्यूनत्वं वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऐन्द्र इति । ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागः । राजा सोमलता । अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैः

---

१ पुङ्गवाः । आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् । ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः । गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः । होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम् । इत्यधिकः ॥

न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वापि किञ्चन ।
दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ ८ ॥
न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते ।
नाविद्वान् ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ९ ॥
ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ।
तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १० ॥
वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च ।
अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ ११ ॥

सवनपूर्वाणि इत्युक्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥७॥ न चेति । अहुतं स्खलितम् अन्यथा हुतं वा किञ्चन नाभूत् । सर्वं होमादिकं ब्रह्मवत् मन्त्रवत् दृश्यते स्म । हि यस्मात् क्षेमयुक्तं निर्विघ्नं चक्रिरे । अत्रान्नहोमादिकमश्वमेधायं सूचितम्, तेषां बहुत्वेन स्खालित्यादिसम्भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात् । तथा हुर्याज्ञिकाः—“ पत्नीसंयजनान्तेऽहन्यग्निष्टोमे तु संस्थिते । प्रजापतिसमं गीतैर्वीणागाणिकिभिर्नृपे ॥ अस्तं गते सहस्रांशावारूढाश्वत्थनिर्मिताः । षट्त्रिंशत् मथासन्दीस्तावन्तोऽध्वर्यवो वृताः ॥ अप्राकृतैः स्रुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसम्भवैः । सर्वां तां रात्रिमन्नानि दशाज्यादीनि जुह्वति ॥ संख्याहुतीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्द्धपर्य्यन्तमथ क्रमेण । हुत्वाश्वनामप्रभृतीनि रात्रेश्शेषांकथ्यसंख्याहुतिभिः समाप्य ॥” इति ॥८॥ अथ तत्रान्नदानसमृद्धिं दर्शयत्यष्टभिः—न तेष्वित्यादि । यद्यपि क्रीते सोमे यज्ञान्नं न भोज्यम्, तथापि सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः । तेष्वहस्सु यज्ञीयदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः बुभुक्षितः । न दृश्यते नादृश्यत । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणा इति । नाथवन्तः दासाः, शूद्रादय इति यावत् । श्रमणाः दिगम्बराः । “ श्रमणा वातवसनाः ” इति निघण्टुः । यद्वा “ चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणा नाम ते स्मृताः ।” इति स्मृतिः ॥१०॥ वृद्धा इति । व्याधिताः सञ्जातव्याधयः । अनिशं

स्तुतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ न चेति । तत्र यागे । स्खलितं स्कन्नम् । पात्रादिति शेषः । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । क्षेमयुक्तम्-विघ्नरहितं विघ्ननिवारकरक्षोघ्नमन्त्राद्युपेतमित्यर्थः ॥८॥ न तेष्विति । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणा इति । नाथवन्त इत्यनेन ब्राह्मणशुश्रूषकाः शूद्रा उच्यन्ते । श्रमणाः-चतुर्थाश्रमं प्राप्ताः ॥ १० ॥ अनिशं

दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ।
इति सञ्चोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १२ ॥
अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ।
दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १३ ॥
नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।
अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १४ ॥
अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ।
अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १५ ॥
स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान् पर्यवेषयन् ।
उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १६ ॥

भुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि यजमानस्य तृप्तिः, अलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्यतातिशयात् भुक्त्यनन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ दीयतामिति । तथा चक्रुः, ददुरित्यर्थः ॥१२॥ अन्नेति । विधिवत् पाकविध्युक्तक्रमेण सिद्धस्य पक्वस्य । अन्नेति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं पदम् । अन्नस्य खाद्यभक्ष्यलेह्यचोष्यभेदभिन्नस्य । कूटा राशयः ॥ १३ ॥ नानेति । सुविहिताः सुतर्पिताः॥१४॥ अन्नमिति । अन्नं विधिवत् उपचारवत् स्वादु च अनेन तृप्ताः स्म । अहो इदं वर्णितुं न शक्यम् । इति द्विजर्षभाः प्रशंसन्ति प्राशंसन् । तद्राघवः शुश्राव । न तेष्वहःस्वित्यारभ्य प्रशंसाप्रकारः, न तु कविवाक्यम् । अनेन "ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः" इत्यारभ्य "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्" इत्युक्तस्तुतिश्रवणमुक्तम् ॥ १५ ॥ स्वलंकृता इति ।

मिति । न तृप्तिरुपलभ्यते भोज्यपदार्थानां रसातिशयलाभात्तृप्तिर्नाभूदित्यर्थः । यद्वा अनिशं भुञ्जानेष्वपि जनेषु यजमानस्य तृप्तिः अलम्बुद्धिर्नाभूदित्यर्थः ॥ ११॥१२ ॥ अन्नकूटा इति । अत्र अन्नेति लुप्तषष्ठ्यन्तं भिन्नं पदं सिद्धस्येत्यस्य विशेषणम् । सिद्धस्य निष्पन्नस्य ॥ १३ ॥ नानादेशादिति । सुविहिताः सुतरां तर्पिताः ॥ १४ ॥ अन्नं हीति । अहो तृप्ताः स्म इति शब्दं राघवः शुश्राव । हि यस्मात्कारणात् स्वादु विधिवद्दत्तमन्नं द्विजर्षभाः प्रशंसन्तीति सम्बन्धः ॥१५॥ स्वलंकृता इति । ब्राह्मणान्

मुनिभाव०—अनिशमिति । भोज्यपदार्थानां रस्यतातिशयात् अनिशं भुञ्जमानानामपि तृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । यद्वा दशरथस्य तृप्तिर्नास्ति, अत एव दीयतामन्नमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

कर्मान्तरं तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि ।
प्राहुः स्म वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १७ ॥
दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ।
सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ १८ ॥
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः ।
सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ १९ ॥
प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा ।
तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २० ॥

ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः पर्यवेषयन्, भक्ष्यान्नपानादीनिति शेषः । सुमृष्टमणिकुण्डलाः उत्तेजितरत्नकुण्डलाः, अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तानसेवन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मान्तर इति । कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले । धीराः धीमन्तः, वाग्मिनः पटुवाचः, विप्रा ऋत्विजः परस्परजिगीषया बहून् हेतुवादान् प्राहुः स्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तम् । यथा "किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिः" इत्यादि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १७ ॥ अथ "ऊमोर्व्यकाव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनं प्रातःसवनं द्विनाराशंसनं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं तृतीयसवनम्" इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति—दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहःसु प्रत्यहं संस्तरे आस्तीर्णबर्हिषि । "संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ" इत्यमरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं वृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः चक्रुः । "ऊमा ऊर्व्याश्च काव्याश्च पितरः सवनत्रये" । नाराशंसनंनाम सकृद्भक्षिताप्यायितासादितचमसम् ॥ १८ ॥ नेति । अत्र यज्ञे अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अव्रतश्च कश्चिन्नासीत् । अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः सदस्याः सदसि समवेता द्विजाः अवादकुशलाः नासन् ॥ १९ ॥ अथोपवसथ्यदिनकृत्यं पश्वालम्भं वक्तुं यूपोच्छ्रयणप्रकारमाह—प्राप्त इति, श्लोकद्वय

पर्यवेषयन् ब्राह्मणेभ्यो भक्ष्यभोज्यादिकं प्रददुरित्यर्थः । अन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः परिवेषयितारः तान् सहायार्थमसेवन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मान्तर इति । विप्राः ऋत्विजः । अकृतयागानुष्ठानोपयोगवादांश्चक्रुः ॥ १७ ॥ दिवस इति । संस्तरे यज्ञे ॥ १८ ॥ नाषडङ्गविदिति । व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ १९ ॥ प्राप्त इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्राप्ते तस्मिन् यज्ञे । यूपोच्छ्रये यूपस्थापने प्राप्ते तावन्तः पूर्वोक्ताः, षट्सङ्ख्याकाः ।

श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा ।
द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २१ ॥

मेकान्वयम् । तस्मिन् अश्वमेधे यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्रयः उत्क्षेपणम्, उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोऽत्र लक्ष्यते । "यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि" इति प्रैषं प्राप्त इत्यर्थः । बिल्वस्य विकारा बैल्वाः । "बिल्वादिभ्योऽण्" इत्यण् । बैल्वा यूपाष्षट्, उच्छ्रिता इति शेषः । खदिरस्य विकाराः खादिराः । तथेति समुच्चये । खादिरा यूपाश्च । तावन्तः षडेव । बिल्वसहिता इति खादिराणां बिल्वसमीपवर्तित्वम्, नतु पर्णिसमीपवर्तित्वमित्युच्यते । षट् खादिरा यथा बिल्वसहिता भवन्ति तथोच्छ्रिता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये पर्णिनः, पर्णी पलाशः । "पलाशे किंशुकः पर्णी" इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपाः तथा, षट् उच्छ्रिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ श्लेष्मातकमय इति । श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविकारः एको यूप उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदारुविकारश्च यूप उच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितम्, द्वयोः श्रुत्या चोदितत्वात् । "राज्जुदालमग्निष्ठम्मिनोति पौतुद्रवावभितो भवतः" इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः, पौतुद्रवो देवदारू । अयमत्र विन्यासक्रमः—राज्जुदालोऽग्निष्ठः । अग्नौ तिष्ठतीत्यग्निष्ठः । अग्निशब्देन अग्निस्थानवेदिरुच्यते । "अर्द्धमन्तर्वेदि मिनुयादर्धं बहिर्वेदि" इति श्रुतेः । स अग्निष्ठः प्रथमयूपः "तानग्निष्ठप्रथमान् मन्त्रेण छिनत्ति" इति सूत्रात् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौ । तेषां त्रयाणां दक्षिणतस्त्रयो बैल्वा उत्तरतस्त्रयः । तेषां नवानां दक्षिणतस्त्रयः खादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चदशानां दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाशषट्कमन्ते बिल्वषट्कं वा । सर्वथा खादिरा एव बिल्वसहिताः, न पुनः पालाशाः । तमिममर्थं ग्रन्थकारो बिल्वसहिता इत्यसूचयत् । आपस्तम्बश्चासूत्रयत्—

पर्णिनः पलाशाः बिल्वसहिताः एकेन बिल्वयूपेन सहिताः । श्लेष्मातकमय इति । दिष्टः अश्वमेधे विहितः । श्लेष्मातकमयोऽग्निष्ठ इति पाठे—अग्निष्ठः-अग्न्यभिमुखः तावन्तः बिल्वसहिता इति भेदः । तथा चायमर्थः—अबिल्वो बिल्वादन्यः, यूपयोग्यवृक्षो देवदारुः, तेन सहिताः देवदारुमयस्तथा, तथा देवदारुमयो यूप इत्यर्थः । एवञ्च द्वौ देवदारुयूपौ उभयतः स्थितौ, तयोर्मध्ये श्लेष्मातकयूपा इत्युक्तं भवति । तथा च श्रुतिः "राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति, पौतुद्रवावभितो भवतः" इति । तथा

कारिताः सर्वे एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ।
शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृता भवन् ॥ २२ ॥
एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ।
वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः ॥ २३ ॥
विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ।
अष्टाश्रयः सर्वे एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २४ ॥

" राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निं संमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः " इति । एवं यूपानामुच्छ्रयणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशनिरूपणार्थं दर्शयति द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ विहितौ कृतौ । व्यस्तौ बाहू बाहुव्यस्तौ ताभ्यां परिग्रहः स्पर्शो ययोस्तौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुस्पृश्यौ विहितौ, व्यामप्रमाणान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथाह धर्मनिर्णयकारः " पञ्चनवत्यङ्गुलं बाहुदण्डमथोत्तरं तु वा । यूपान्तरालं तन्मात्रमश्वमेधे महाक्रतौ " इति ॥ २१ ॥ यूपनिर्माणमाह—कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः यज्ञशास्त्रज्ञैः, यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । कारिताः काञ्चनैः काञ्चनपट्टैश्चालंकृताः भवन् । " बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि " इति अड भावः । अलङ्कारोऽपि किं शास्त्रीयः ? नेत्याह—तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः शोभार्थमित्यर्थः ॥२२॥ तेषां संख्याप्रमाणं दर्शयति—एकविंशतीति । ते यूपाः एकविंशति । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यरत्न्युन्नता इत्यर्थः । "एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य " इति श्रुतेः । " चतुर्विंशत्यङ्गुल्योऽरत्निः" इति सूत्रम् । एकविंशद्भिरित्यकारलोपबहुवचनं आर्षं । एकैकमिति सामान्ये नपुंसकम् । एको यूप एकेन वाससेति क्रमेण सर्वेऽपि वासोभिरलङ्कृता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्तानुवादपूर्वं

त्वाश्वमेधकल्पसूत्रम्-"राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निं संमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः, खादिराः दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः " एवञ्च षड्बैल्वाः, षट् खादिराः, षट् पालाशाः, पौतुद्रवौ द्वौ, राज्जुदालयूप एकः सम्भूय एकविंशति यूपा अश्वमेध इति विवेकः । बाहुव्यस्तपरिग्रहौ व्यस्तबाहुपरिग्रहौ प्रसारितोभयबाहुपरिणाहावित्यर्थः ॥ २०-२२ ॥ एकविंशतियूपा इति । एकविंशत्यरत्नयः एकविंशत्यरत्निसंमितोच्छ्रयाः । अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यङ्गुलयः ॥२३॥ विन्यस्ता इति ।

१ श्लक्ष्णा रूपसमन्विताः इति पाठान्तरम् ।

आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ।
सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २५ ॥
इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ।
चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २६ ॥
स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ।
गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २७ ॥

माह—विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः सुष्ठु कृताः अन्यूनातिरिक्ततया कृता दृढाः सुषिरादिदोषरहिताः अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । "स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः" इत्यमरः । श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूपाभ्यञ्जनेन स्निग्धरूपयुक्ताः सर्वे एव विन्यस्ताः स्थापिताः । यद्वा प्राप्ते यूपोच्छ्रय इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । शास्त्रज्ञैः कारिता बैल्वादयः सर्वे एते काञ्चनालंकृताः भवन्निति यूपनिर्माण मुक्तम् । एकविंशतीत्यनेन संख्याप्रमाणे दर्शिते । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापन मुच्यते ॥ २४ ॥ यूपान् वर्णयति—आच्छादिता इति । दिवि सप्तर्षय इव ते यूपा विराजन्ते स्म, दीप्तिमात्र दृष्टान्तः । सप्तानां सप्तानां वा ॥२५॥ यूपोच्छ्रयपूर्व भावि चयनमाह—इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि । " शुल्बं ताम्रे यज्ञ कर्मण्याचारे जलसन्निधौ । " इति वैजयन्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितम् । शुल्बमेकसरा रज्जुः । शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बं चयनम्, अत एवाह रुद्रदत्तः— " रज्जूनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचार्यः " इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः यथान्यायं यथाशास्त्रम् । प्रमाणतः प्रमाणेन विशिष्टा इष्टकाः कारिताः । अत्र सूत्रम्—" पादमात्रोऽर्द्धमात्रोऽणुकमात्र ऋजुरेखादक्षिणावृता सव्यावृतारुयालिखिताश्च " इति । अग्निः अग्न्याधारवेदिः । चितः ताभिरिष्ट काभिः कृतचयनः अभूत् ॥ २६ ॥ चयनसंस्थानमाह—स इति । स चित्यः चयननिर्वर्त्योऽग्निः राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं

अष्टाश्रयः-अष्टकोटियुक्ताः । श्लक्ष्णम् स्निग्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इष्टका इति । यज्ञकर्मणि चितोऽग्निरित्यत्र अग्निशब्देनाग्न्याधारभूतो देश उच्यते । स ब्राह्मणैरिष्ट-काभिः चितो बद्ध इत्यर्थः । शुल्बकर्मणीतिपाठे—शुल्बमेकसरा रज्जुः । शुल्बानां यज्ञे विहरणसाधनत्वात् ॥ २६ ॥ स चित्य इति । चित्यः चयननिर्वर्त्यः स इष्टकाभि

१ भूषिताः । २ शिल्पकर्मणि, यज्ञकर्मणि । इत्यपि पाठः ।

नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ।
उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २८ ॥

सूत्यते । कुशलैः रीतिभेदं विना चयननिर्माणसमर्थैः द्विजैः ब्राह्मणैः अग्निरभिसञ्चितः सम्यग्यथाशास्त्रं चितः । कथं चित इत्यत्राह—गरुड इति । गरुडः गरुडाकारः पक्षौ पुच्छं च प्रसार्याधो वीक्षमाणः प्राङ्मुखं तिष्ठन् गरुड इव स्थितः, "श्येनचितं चिन्वीत" इति श्रुतौ श्येनशब्दो गरुडपर एव. "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" इति मन्त्रलिङ्गात् । यद्वा गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । "जीविकार्थे चापण्ये" इति वासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्य कनो लुप् । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । "सहस्रं हिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति" इति सूत्रात् । त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः, प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानात् । "षट् चितयो भवन्ति" इति श्रुतेः । "त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते" इति सूत्राच्च । अत एवाष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्यस्य त्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धम्, किं पुनस्तदुपदेशेन ? उच्यते—त्रिगुण इत्युक्ते पञ्चदशात्मकत्वं प्रतीयते, तैत्तिरीयके "पञ्च चितयो भवन्ति" इति विधानात् । तदिदं वाजसनेयकपक्षावलम्बनं द्योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवम्भूतश्चित इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अथ पूर्वोक्तेषु यूपेषु पशुनियोजनमाह—नियुक्ता इति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिता विहिताः । पशव उरगाः पक्षिणश्च । तत्तद्दैवतमिन्द्रादिदेवतामुद्दिश्य तत्र यूपेषु नियुक्ता बद्धाः । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणम् । "यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नियुञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान् धारयन्ति" इति श्रुतेः । अत्राशक्यानामुरगादीनां नियोजनं पञ्जरद्वारा । एते च पशवस्तत्तद्देवताश्च "इन्द्राय राज्ञे सूकरः" इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपाद्यन्ते ॥ २८ ॥

श्चितो देश इत्यर्थः । सञ्चितः सम्यक्चितः, संपूर्णं कृत इत्यर्थः । तमेवाह—गरुड इति । गरुडः गरुडाकारेण इष्टकाभिश्चितो देशः । रुक्मपक्षः-रुक्मगर्भपक्षः । त्रिगुणः प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानात् त्रिगुणः अत एवाष्टादशात्मकः । अष्टादशप्रस्तारात्मक इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यथाशास्त्रम्-" इन्द्राय राज्ञे

शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ।
ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ २९ ॥
पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ।
अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३० ॥
कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः ।
कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३१ ॥

तत्र " पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै " इति श्रुतेः आरण्यान् पशून् पर्यग्निकृतानुत्सृज्य ग्राम्याणां पशूनां शामित्रे नियोजनमाह—शामित्रे त्विति। तुशब्देन आरण्येभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते । हयः अश्वमेधीयः । ये जलचराः कूर्मादयः ते च तदन्यत्सर्वं च ग्राम्यपशुजातं, तत्र यज्ञे । तदा विशसनकाले ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि शास्त्रतो नियुक्तम् ॥२९॥ यूपनियुक्तानां पशूनां सङ्ख्यामाह—पशूनामिति । तत्र यूपेषु पशूनां त्रिशतं नियतं बद्धम् । तदा राज्ञा दशरथस्य अश्वरत्नोत्तमम् अश्वश्रेष्ठोत्तमं च नियतं त्रिशतमिति प्रधानापेक्षया अधिकानामपि श्रवणात् । तथाह भास्करः—"अश्वमेधपशुसंख्या तु पञ्चशतमेकोनविंशतिश्च " इति । अश्वरत्नोत्तर इति पाठे—रत्नोत्तरो रत्नप्रधानोऽश्व इति परनिपातेन योजना । तथाह भास्करः—"सौवर्णान् महिषी मणीन् दशशतानस्यावयत्यावहाद्वावाता वयत मणीन् दशशतान् प्रत्यग्वहाद्राजतान् । प्रत्यक्श्रोणिसहस्रमत्र परिवृत्त्यस्यावयेन्मौक्तिकान् सख्यः शङ्खमणीनथैषु समुपग्रभ्नन्त्यविस्रस्तयः ॥ " इति । आवयति उतान्करोति ॥ ३० ॥ मृताश्वोपचारमाह—कौसल्येति । कौसल्या महिषी तत्र शामित्रप्रदेशे तं मृतं हयंसमन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणम् सञ्चार्य । अत्र सूत्रम् " दक्षिणान् केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान् प्रग्रथ्य दक्षिणानूरूनाघ्नाना इदं मध्विदं मध्विति जपन्त्यः स्त्रियो महिष्यश्चाश्वतूपरगोमृगाणां परिक्रम्य सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान् प्रग्रथ्य सव्यानू-

सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्टः " इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपादिताः ॥ २८ ॥ शामित्र इति । शामित्रे-विशसनकर्मणि ॥२९॥ पशूनां त्रिशतमिति । अश्वरत्नोत्तरम्-अश्वरत्नाधिकम् पशूनां त्रिशतं तत्र नियुक्तं तत्तद्देवस्तु विनियोजितम् । तत्र-यूपेषु बद्धम् ॥ ३० ॥ कौसल्येत्यादि । तं हयं परिचर्य प्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य एवं कृपाणैर्विशशासेति । मुनि०—कृपाणैरायुधैः । त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ ३१ ॥

पतत्रिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा ।
अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३२ ॥
होताध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् ।
महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ ३३ ॥

कृताग्नाना सकर्थाश्वधून्वन्त्यस्त्वप्रदक्षिणं परिक्रम्य प्रदक्षिणमन्त्रेतो यथापुर स्तान्नवकृत्वः सम्पादयन्ति" इति कृपाणैस्त्रिभिस्त्रिसृभिः सौवर्णाभिः सूचीभि एनं परमया मुदा निरवधिश्रद्धया विशाशस असिपथान् कल्पयामास. कौसल्येति इतरासामुपलक्षणम् । " सौवर्णाभिः सूचीभिः पत्न्योऽश्वस्यासि पथान् कल्पयन्ति प्राक्क्रोडात् प्रत्यञ्चीभिः" इति सूत्रात् । क्रोडं वक्षः ॥ ३१ ॥ महिष्याः कर्तव्यान्तरमाह-पतत्रिणेति । तदा विशसनोत्तरकाले कौसल्या धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छया । काम्यजन्तादकारप्रत्यये टाप । सुस्थितेन सुस्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती, शवस्पर्शकुत्सारहिता सतीत्यर्थः । पत त्रिणा अश्वेन सार्द्धम् एकां रजनीमवसत् । अत्र सूत्रम् " अम्बे अम्बाल्यम्बिके' इति जपन्ती महिष्यश्वमुपसङ्क्रम्य 'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे' इत्यभि मन्त्र्य 'उत्सक्थ्योर्गृदं धेहि' इति प्रजननं प्रजननं सन्निधायोपनिशेते । 'सुभगे काम्पीलवासिनी'ति क्षौमेन वाससाध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य 'वृषावां रेतोधा रेतो दधातु' इति जपत्याग्नीध्र एतांरात्रिमृत्विजो यजमानं जागरयन्ति " इति ॥ ३२ ॥ तादात्विकदक्षिणामाह-होतेति । तथेत्यनुक्तसमुच्चयार्थः । ब्रह्मा चेत्यर्थः । एते ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रधानर्त्विजो महिषीपरिवृत्तिभ्यां सह वावातामपरां पालाकलीं च राज्ञो दक्षिणार्थं परिगृह्य हस्तेन समयोजयन्, रमणवद्धस्तेनागृह्णन्नित्यर्थः । अत्र श्रुतिः " अम्बे अम्बाल्यम्बिके इति पत्नी मुदानयति" इत्यादि । उदानयति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ इति भास्करः । सूत्रं च-"महिषीं ब्रह्मणे ददाति वावातां होत्रे परिवृत्तिमुद्गात्रे पालाकलीमध्वर्यवे "

असिभिर्वधं चकारेत्यर्थः । यद्वा कौसल्या सौवर्णादिभिः सूचीभिः असिपथा अश्वस्य चकारेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ पतत्रिणा अश्वेन ॥ ३२ ॥ होतेत्यादि । कृताभिषेका महिषी ।

१ अंबे अम्बिकेऽम्बालिके । २ उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि । ३ वृषा वाजी । इति वाजसनेयपाठः ॥

पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ।
ऋत्विक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३४ ॥
धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ।
यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः ॥ ३५ ॥
हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३६॥
प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३७ ॥

इति । पश्चात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेन निवर्त्येरन् । "कृताभिषेका महिषी परिवृत्ति रुपेक्षिता । वावाता भोगिनी पात्रप्रदा पालकली मता॥" इति वैजयन्ती॥३३॥ पतत्रिण इति । तस्य पतत्रिणः अश्वस्य " पतत्री पक्षितुरगौ " इत्यमरः । वपां वपास्थानीयां तजनीम्, "नाश्वस्य वपा विद्यते" इति सूत्रात् "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्त्यवद्यन्त्यश्वस्य " इति श्रुतेश्च । उद्धृत्य आदाय । नियतेन्द्रियः एकाग्रः परमसंपन्नः परमेण प्रयोगचातुर्येण संपन्नः । ऋत्विक् अध्वर्युः। शास्त्रतः श्रपयापास पपाच। "श्रा पाके"। शास्त्रं च स्वयमेव वक्ष्यति-प्लक्षेति॥ ३४ ॥ अथ वपाहोमं सूचयन्नाह-धूमेति । नराधिपः दशरथः यथा कालं होमकालमनतिक्रम्य । यथान्यायं यथाशास्त्रम् । आत्मनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन् सन् वपाया धूमगन्धं जिघ्रति स्म॥ ३५॥ वपाहोममुक्त्वा अङ्गहोम माह-हयस्येति। सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गुर्वक्षरमार्षम्। सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य हुतत्वेन शेषभक्षणं नास्तीत्युक्तम् । अङ्गहोमफलं श्रूयते-"अङ्गेअङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति " इति । यज मानस्य सर्वं पापं निवर्ततइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ पूर्वं शास्त्रतः श्रपयामासेत्युक्तम्,

उपेक्षिता परिवृत्तिः, वावाता भुजिष्या । वावातापरिवृत्तिभ्यां सह महिषीं होत्रादयः अश्वेन समयोजयन्निति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ पतत्रिणः अश्वस्य ॥३४-३६॥ प्लक्षशाखा स्विति । अन्येषां यज्ञानां यज्ञसम्बन्धिनां पशूनां हविः प्लक्षशाखास्ववधीयते । अश्वमेधस्य अश्वमेधप्रधानपशोः, अश्वस्येत्यर्थः । भागो हविर्भागः वैतस इष्यते ।

त्र्यहोऽश्वमेधः सङ्ख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।
चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ।
उक्थ्यं द्वितीयं सङ्ख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ ३८ ॥
कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ३९ ॥

तदवदानमाह—प्लक्षेति । अन्येषां यज्ञानां सम्बन्धि हविः वपा । प्लक्षशाखासु क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भागः । वेतसः वेतसे कटे अवदातव्यो भवति । शेषकोऽण् । अत्र यज्ञशब्देन पशवो लक्ष्यन्ते । तथा च श्रुतिः—"प्लक्षशाखायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखायामश्वस्य" इति । अत्र वेतसशाखाशब्दो वेतसकटपरः । वेतसस्य शाखा वेतसी । वेतस्यां संस्कृतो वेतसः । "यस्येति च" इति ईकारलोपः । वेतसकटस्तु पश्वासादनार्थः । "वेतसः कटो भवति अप्सु योनिर्वा अश्वः अप्सुजो वेतसः स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति" इति श्रुतेः । "वेतसकटेऽश्वं प्राञ्चमासादयति" इति सूत्राच्च । अतो वेतसकटे वपावदानमिति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ३७ ॥
अत्र सवनीयदिनानि कतीत्याकाङ्क्षायामाह—त्र्यह इति । "अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि" इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च अश्वमेधः त्र्यहः सङ्ख्यातः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वेऽपि सवनीयाह्नां प्राधान्यात्तद्ग्रहः । त्रीणि अहानि यस्य स त्र्यहः । "अच्प्रत्यन्वव—" इत्यत्र योगविभागादच् । इदमर्द्धमेकं वाक्यम् । तान्यहानि परिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादग्निष्टोमश्चतुष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एकविंशोक्थ्ययुक्तत्वादुक्थ्यमिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीया संस्था, तद्युक्तं द्वितीयमहः, सर्वस्तोमोऽतिरात्रः तद्युक्तमुत्तरमहः, द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
एवमश्वमेधस्य त्र्यहत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतेऽश्वमेधे शास्त्रान्तरदर्शनात् विहिता अन्येऽपि बहवः क्रतवो राज्ञा कारिता इत्याह—कारिता

वञ्जुलशाखायां विधायावदातव्यत्वेनेष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ त्र्यहोऽश्वमेध इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कल्पसूत्रेण तन्मूलभूतैर्ब्राह्मणवाक्यैश्चेत्यर्थः । तान्येव त्रीण्यहानि दर्शयति—चतुष्टोममित्यादि ॥३८॥ इतरे चाङ्गभूताः क्रतवोऽनुष्ठिता इत्याह-कारिता

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ।
अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४० ॥
प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्द्धनः ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४१ ॥
उद्गात्रे वै तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ।
हयमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा ॥ ४२ ॥
क्रतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ।
ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्द्धनः ॥ ४३ ॥

इत्यर्द्धेन ॥३९॥ के ते क्रतव इत्यपेक्षायामाह—ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविति द्विवचनेन तस्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि विभक्ति विपरिणामेनायं शब्द अनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादुत्तरेष्वहस्सु ज्योतिष्टो मादयः षट् क्रतवः कारिता इत्यर्थः । शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशिग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठानं महानभ्युदय इति मन्वानेन राज्ञा तेऽपि कारिता इत्यर्थः । अत्र चयनयूपोच्छ्रयपशुनियोजनवपाहोमचतुष्टोम सवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमेण श्लोकाः पठितव्याः । व्युत्क्रमपाठो लेखकप्रमादकृतः । ऋषिरेव वा क्रममविवक्षन् प्रणिनाय ॥ ४० ॥ अथ दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति द्वयमेकम् । स्वकुलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य वर्द्धनः, बहुदक्षिणादानं ह्युचितमिक्ष्वाकुकुलस्येति भावः ॥ ४१ ॥ एतावद्दक्षिणादाने किं प्रमाणं तत्राह—एषा दक्षिणा विनिर्मिता विहिता, "प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः" इत्यादिसूत्रेणेति शेषः । स्वयम्भूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । "प्रजापतिरश्वमेधमसृजत" इति श्रुतेः ॥४२॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । न्यायतः शास्त्रतः हि यस्मा द्राजा ददौ तस्मादृत्विजोऽब्रुवन्नित्यन्वयः । यद्यपि "महापृथिवी न देया"

इति । (कारितास्तत्र बहवो विहिताः) शास्त्रदर्शनात् शास्त्रेण चोदितत्वात्, विहिताः वेदविहिताः, बहवः क्रतवः कारिताः। अनुष्ठिता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तानेव क्रतून् परिगणयति—ज्योतिष्टोमेति । आयुरायुर्नाम, अतिरात्राविति द्विवचनेन

ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्वे राजानं गतकल्मषम् ।
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४४ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ।
रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ।
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४५ ॥
मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ।
तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ४७ ॥
दशकोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ४८ ॥

इति इदं निषिद्धं तथाप्यत्र प्रदेशविशेष एव दत्त इति ज्ञेयम्, प्रतिषेधवदत्र विधेरपि दर्शनात् केसरिदानवद्विकल्पो वा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ न भूम्येति सार्द्ध श्लोकः । अशक्तौ हेतुः—रता इति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्यायाध्ययने ॥ ४५ ॥ कथं दत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रयमिति । निष्क्रयं मूल्यम्, कृत्स्न पृथिव्या मूल्यं कुतो लभ्यते ? तत्राह किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम्, समुद्यतं समुपस्थितम् । एवमिति । नरपतिरेवमुक्तः सन् दशशतसहस्राणि, दशलक्षमिति यावत् । ददौ ॥ ४७ ॥ दशेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । नृप इत्यस्य पूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्वयः । चतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्रतिनिधित्वेन दत्तानि, न तु दक्षिणात्वेन । अतः—"×तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यम्" इति श्रुत्या न

अतिरात्रस्य द्विरावृत्तिर्गम्यते ॥ ४०–४३ ॥ ऋत्विज इत्यादि । अमूल्यमिमां पृथ्वीं निष्क्रयेण कथं क्रीणीयामित्यत्राह—निष्क्रयं किञ्चिदेवेति । तत्र शक्त्यनुसारेणास्मद भिलषितानुसारेण चेत्यर्थः । निष्क्रयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या मूल्यमुच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । समुद्यतमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त इति । नर पतिशब्दो यौगिकः, नृपशब्दो रूढ्यां वर्तते, अतो न पौनरुक्त्यम् । दशकोटीरित्यर्ध

× यदश्रवशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत् तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि । यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयम् । इति श्रुतिः ।

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋश्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ४९ ॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः । सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५० ॥ ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः । जाम्बूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५१ ॥ दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् । कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५२ ॥ ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः । प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५३ ॥ तस्याशिषोऽथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः । उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५४ ॥ ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् । पापापहं स्वर्नयनं दुष्करं पार्थिवर्षभैः ॥ ५५ ॥

विरोधः ॥ ४८ ॥ ऋत्विज इति । सर्वे ऋत्विजः संहिताः सन्तः वसु दक्षिणा प्राप्तं धनम् अंशीकृत्य दानाय ऋश्यशृङ्गाय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ४९ ॥ तत इति । न्यायतः शास्त्रतः " यावदध्वर्यवे ददाति तदर्द्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भवति " इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋश्यशृङ्गवसिष्ठमुखेन प्रविभागं कृत्वा । सुप्रीतमनसः प्रत्यूचुः । सुप्रीतमनस इति विशेषणेन सर्वे वयं प्रीताः स्म इति प्रतिवचनप्रकारोऽवगम्यते ॥ ५० ॥ तत इति । प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः । " यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः " इति श्रुतेः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥५१॥ दरिद्रायेति । हस्ताभरणं याचमानाय कस्मैचित् दरिद्राय, तदेव ददावित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत इति । ततः यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्येति । तस्य तस्मै ॥५४॥ तत इति । पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितमप

पूर्वेण सम्बध्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ऋत्विज इति । प्रददुः पुरो न्यस्तवन्तः ॥ ४९ ॥ ततस्ते न्यायत इति । प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् अत्यन्तं मुदिताः स्म इति प्रत्यूचुः एतदेवालमित्यूचुः ॥५० ॥ तत इति । प्रसर्पकेभ्योऽभ्यागतेभ्यः । जाम्बूनदं जम्बूनदी

ततोऽब्रवीदृश्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ।
कुलस्य वर्द्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५६ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।
भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ५७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।
लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

हन्तीति पापापहम् । "अपे क्लेशतमसोः" इति हन्तेर्डप्रत्ययः । तमःपर्यायोऽत्र पापशब्दः । स्वर्नयनं पुत्रप्रापणद्वारा स्वर्गप्रापकम् । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्करम्, न विद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं यज्ञमश्वमेधं प्राप्य प्रीतमनाः, बभूवेति शेषः ॥ ५५ ॥ एवं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमे भगवदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधे निर्वृत्ते साक्षाद्भगवदाराधनं पुत्रप्राप्तिकारणं कर्तुं सुमन्त्रोक्तं मनसि निधाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते-तत इति । कुलस्य वर्द्धनं पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतं कर्मेत्यर्थः । त्वं तु कर्तुमर्हसीत्यन्तं इति रध्याहार्यः ॥ ५६ ॥ तथेति । पुत्रीयं कर्म कारिष्ये सुताश्च भविष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथ दशरथाराधनव्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमाववतितीर्षुर्भगवानानुपङ्गिकदुष्कृद्विनाशाय देवैरभ्यर्थ्यते पञ्चदशे-मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरम् । मेधावी मेधा धारणक्षमा धीः, तद्वान् । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्वणवेदज्ञः स ऋश्यशृङ्गः किञ्चिद् ध्यात्वा किं कर्म कर्तुमत्रोचित

प्रभवम् ॥ ५१-५७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ मेधावीति । अतीन्द्रियार्थदर्शी सः । ध्यात्वा दशरथस्य पुत्रसिद्धिः केन कर्मणा भवेदिति विचिन्त्य । लब्धसंज्ञः प्राप्तनिश्चयः ॥ १ ॥

इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥
ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः ।
अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥
भगवन् त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ।
सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥

मिति क्षणं विचिन्त्य, मेधावितया ततः तदुत्तरक्षण एव लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् तं नृपमिदमुत्तरमब्रवीत्, द्विकर्मको ब्रुविः ॥ १ ॥ इष्टिमिति । पुत्रीयां पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूताम्, "पुत्राच्छ च" इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागविशेषम् । ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तम् । " निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् " इति पञ्चमी । करिष्यामीत्युक्तवान् । मन्त्रदृष्टेन वेदावगतेन कर्मणा अग्नौ जुहाव च । शास्त्रदृष्टक्रमेण एकामाहुतिमकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतच्छेषं ' ततो वै यजमानस्य ' इत्यादिना वक्ष्यति । मध्ये भगवदवतरणस्य निमित्तान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति–तत इत्यादिना । ततः तत्राश्वमेधे, देवादयः यथाविधि यथाक्रमं भागप्रतिग्रहार्थं स्वस्वहविर्भागस्वीकारार्थं, समवेताः संमिलिताः, यज्ञसदसीति शेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण ब्रह्मापि समुच्चीयते ॥ ४ ॥ ता इति । ताः देवताः । तस्मिन् प्रकृते सदसि अश्वमेधसदसि । यथान्यायं यथाक्रमम् । समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं महत् फलद्वारा गुरुतरं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ भगवन्निति । त्वत्प्रसादेन जनिताद्वीर्यादित्य

इष्टिमिति । पुत्रीयां पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां पुत्रकारणात् पुत्रोत्पादनकारणत्वेन विधानात् । अथर्वशिरसि सिद्धां निष्पन्नाम् । विधानतः शास्त्रोक्तप्रकारेण मन्त्रदृष्टेन मन्त्रप्रका-

विषम०—चकाराद्ब्रह्मापि समुच्चीयते ॥ ४ ॥ समेत्य अन्तर्द्धानशक्त्या इतरानवलोकमिति शेषः ॥ ५ ॥

त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन् पुरा ।
मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः ।
शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्वानसुरान् ब्राह्मणांस्तथा ।
अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥
नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ।
चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ १० ॥
तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ।
वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ।
हन्ताऽयं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥

त्वयः ॥ ६ ॥ को मत्प्रसादः कथं भवतां तत्प्रतीकाराशक्तिस्तत्राहुः—त्वयेति । वरः अस्माभिरवध्यत्वरूपः । तं वरं । मानयन्तः पूजयन्तः । सर्वं पीडनम् ॥७॥ बाधनमेवोपपादयन्ति—उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति, उच्छ्रितान् उन्नतान् लोकपालान्, त्रिदशराजानम् । समासान्तस्य अनित्यत्वाट्टजभावः । प्रधर्षयितुं तिरस्कर्तुम् । स्थानात्प्रच्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ऋषीनिति । असुरान् राहुप्रभृतीन् । अतिक्रामति, पीडयतीति यावत् ॥९॥ नैनमिति । एनं रावणं प्रति न प्रतपति मन्दकिरणो भवति, क्रीडापर्वतसञ्चारादिदशायामिति भावः। पार्श्वे, अस्येति शेषः । न वाति पुष्पवाटिकादिषु, पुष्पपतनादिभयादिति भावः । चलोर्मिमाली सदा चञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् न कम्पते, गर्वितोऽयमुच्छलतीति शोषणभयादिति भावः ॥ १० ॥ तादिति । भयादिति भावः । भयं उत्पन्नमिति शेषः । कर्तुं चिन्तयितुम् ॥ ११ ॥ एवमिति । उक्तः, ब्रह्मेति शेषः । चिन्तयित्वा, उपायमिति शेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षे ॥ १२ ॥

शिलेन ॥ २–६ ॥ त्वयेति । तं त्वद्दत्तवरम् । तं नित्यमिति तद्वरदानरूपं त्वयोक्तं वाक्यम्, सर्वं दौर्जन्यमिति शेषः ॥७–११॥ एवमुक्त इति । हन्तेति हर्षे । वधोपायः—

तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ।
अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥
नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा ।
तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
सर्वे महर्षयो देवाः प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

अयंशब्दार्थमाह—तेनेति । तत्तथोक्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदिति । तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ञानात् अवमानात् । मानुषात् मानुषेण । मृत्युः मारकः ॥ १४ ॥ एतदिति । प्रहृष्टाः, यथाकथंचिद्वधोपायसम्भावनयेति भावः ॥१५॥ अथ परमकारुणिको भगवान् "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥" इत्युक्तरीत्या धर्म संस्थापनादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूरणाय चावतितीर्षुराजगा मेत्याह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे रक्षापेक्षासमये । अनेन चिरमस्यावसर प्रतीक्षत्वं गम्यते । " सर्वज्ञोऽपि हि देवेशस्सदा कारुणिकोऽपि सन् । संसार तन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते ॥ " इति ह्युक्तम् । विष्णुः सर्वान्तर्यामितया व्याप्य वर्तमानः, भोगादप्यासेधनमेव वरमिति स्थित इत्यर्थः । " त्वं मेऽहं मे" इत्यादि । महाद्युतिः रक्षणावकाशलाभसमुदितहर्षप्रकर्षकृतकान्तिविशेष युक्तः । अनेनेतःपूर्वं संसारिजनदुर्दशावलोकनेन दूयमानमानसत्वमुक्तम् । "स एकाकी न रमेत " इति श्रुतेः । शङ्खचक्रगदापाणिः—आश्रितानां रक्षणापेक्षायां रक्षणोपकरणग्रहणाय विलम्बो माभूदिति सर्वदा तैरुपेतः । " पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्ग नायकः ॥ " इत्यभियुक्तोक्तम् । पीतवासाः आश्रितरक्षणत्वरया बद्धकक्षः ।

१ जगत्पतिः ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा । तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १८॥
राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभोः ।
धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ १९ ॥
तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ।
विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ २० ॥
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ।
अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २१ ॥
स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ।
राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २२ ॥

एकाग्रः तस्थौ । तम् आश्रितरक्षणसन्नद्धम् । सर्वे सुराः ब्रह्मादयः पितामहपुरोगमानित्युपसंहारात् । समभिष्टूय सम्यक् स्तुत्वा । संनताः सम्यक् नताः प्रणताः सन्तः अब्रुवन् ॥ १७ ॥ त्वामिति, अर्द्धमेकं वाक्यम् । हे विष्णो ! लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु " इत्यमरः । " स्मारये त्वां न शिक्षये " इतिवत् । केवलं त्वां प्रोत्साहयिष्यामः । स्वयमेव स्वकीयरक्षणे प्रवृत्तत्वादिति भावः । यदि नियोजनमेवार्थः स्यात् तदा पूर्वश्लोकोक्तम् अभिष्टूय सन्नता इत्येतद्विरुद्ध्यते, किंच नियोजनमत्र प्रार्थनमेव । एवमुत्तरत्र भगीरथवचने 'हरस्तत्र नियुज्यताम्' इति वक्ष्यति ॥ १८ ॥ किं नियोज्यमित्यत्राह द्वाभ्याम्- राज्ञ इत्यादि । पितृभावयोग्यत्वपराणि विशेषणानि । तस्येति यजमानो हस्तेन निर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्तयो दक्षकन्याः ता उपमा यासां तास्तथा । चातुर्विध्य विधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ १९ ॥ २० ॥ मम पुत्रभावेन भवतां किं प्रयोजनम् ? तत्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु । प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिवृद्धम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः अवध्यं दैवतैरिति । "कृत्यानां कर्तरि वा " इति पक्षे तृतीया ॥ २१ ॥ स किमर्थं हन्तव्यस्तत्राहुः—स हीति ।

मृत्युः ॥ १२-१७ ॥ त्वामिति । नियोक्ष्यामहे-प्रार्थयामहे ॥ १८ ॥ १९ ॥ विष्णो इति । कृत्वात्मानं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानं रावणेन्द्रजिल्लवणगन्धर्ववधादीनां

ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २३ ॥
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ।
सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २४ ॥
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ।
वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २५ ॥
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ।
पितामहपुरोगांस्तान् सर्वलोकनमस्कृतः ।
अब्रवीत् त्रिदशान् सर्वान् समेतान् धर्मसंहितान् ॥२६॥
भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ।
सपुत्रपौत्रं सामात्यं समित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २७ ॥

वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २२ ॥ ऋषय इति । ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन ऋषयो हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्यय आर्षः । मिथुनतया चरतां हिंसनात् क्रूरेणेत्युक्तम् । किलेत्यैतिह्ये ॥ २३ ॥ वधार्थमिति । तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः,त्वत्समीपमिति शेषः। सिद्धादयश्चायाताः ततः रावणवधार्थं त्वां शरणमुपायं गताः ॥ २४ ॥ रुद्रादिषु विद्यमानेष्वहमेव किमर्थमर्थ्य इत्यत्राहुः—त्वमिति । हे देव ! त्वं नः परमा गतिः उपायः, नान्यः। परान् शत्रून् तापयतीति परंतपः । “ द्विषत्परयोस्तापेः ” इति खच् । अनेन शत्रुवधसामर्थ्यमुक्तम् । मनः कुरु, अवतर्तुमिति शेषः । देवशत्रूणामिति बहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वादीनामपि वधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेण पूर्वं ‘ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ’ इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ एवमित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयुतान् ॥२६॥ भयमित्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भयं त्यजत वः युष्माकं भद्रमस्तु, यस्मादहं सर्वेषां हितार्थं रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्ष

प्रत्येकं देवकार्याणां सद्भावात ॥ २०–२४ ॥ त्वमिति । नृणां लोके मनः कुरु ।

हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥ २८॥
एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ।
मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ २९ ॥
ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ।
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३० ॥
ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ।
स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३१ ॥

सहस्राणि वत्स्यामीति योजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपयात इति हि पूर्व मुक्तम् ॥ २७॥ २८ ॥ एवमिति । आत्मवान् सर्वात्मशेषी । मानुषे मनुष्येषु । जात्येकवचनम् । चिन्तयामास यथा देवैराज्ञप्तं तथेति शेषः । जन्मभूमिं जन्म स्थानम् ॥ २९ ॥ तत इति । ततः चिन्तानन्तरं पद्मपलाशाक्षः दशरथगुण स्मरणकृतनयनविकासोक्तिः। यद्वा पद्मपलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः, तथा च सर्वस्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा " तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमाक्षिणी " इत्युक्तरीत्या परत्वचिह्नपुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवञ्च सर्वस्मात् परोऽपि जन्म रोचयामास, यथा जनिमतो जन्महानिरभिलषिता तथा जनिरहितस्यापि जनिरभिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यभिलषितं भवति । कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथगुणातिरेकेण चतुर्विधशरीर परिग्रहमभिलषितवान् । आत्मानं स्वशरीरं चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण ।पितरं " पितापुत्रेण पितृमान् योनियोनौ " इत्युक्तरीत्या सर्वपिता स्वपुत्रं कञ्चि त्पितरमभिलल्राप रोचयामास ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपम् " गुणैर्दशरथोपमम् " इत्युक्तरीत्या जनित्वार्जितैः स्वाभाविकैश्च गुणैः स्वस दृशं देवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन निश्चितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । ततः भगवदिच्छानन्तरम्, सरुद्रा इत्यनुवादात् पूर्वं रुद्रोऽपि शर णागत इति सिद्धम् । दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः स्तुतिभिः

अवतरितुमिति शेषः ॥ २५ ॥ एवमिति । मानुषे मनुष्येषु ॥ २६–२९ ॥ तत इति ।

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्। विरावणं साधुतपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धर तं भयावहम् ॥ ३२ ॥ तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम्। स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्र गुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स्तुतिरूपप्रबन्धैः तुष्टुवुः श्लाघयामासुः। मधुसूदनमिति मधुवदयमपि निरसनीय इत्याशयेनोक्तम् ॥ ३१ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति। उद्धतं जन्मत एवोद्धतम्। तं प्रसिद्धम् उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदानेन प्रवृद्धदर्पम्। लोकान् विरावयतीति विरावणम्, सर्वलोकानामाक्रन्दयितारं, तपस्विनां कण्टकं शत्रुम्। " क्षुद्रे शत्रौ च कण्टकः " इति वैजयन्ती। अतएव तपस्विनां भयावहं तं रावणं साधु निःशेषम् उद्धर उन्मूलय ॥ ३२ ॥ तमेवेति। एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः। स्वर्लोकं वैकुण्ठम्। क्वचित्स्वर्लोकमिति पाठः। चिरं चिरकालस्थायि। अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः। सुरेन्द्रेति सम्बोधनम्। गुप्तम् अस्मदादिभिः दुरधिगमम्। " अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः। स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः ॥ " इति महाभारतोक्तेः। गतदोषकल्मषं दोषा रागद्वेषादयः, गतानि तद्रूपकल्मषाणि यस्मात्तत्तथा। अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः। गतज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः। अनेन पुनः प्राप्तिपर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्तरिष्यन्तीति चिन्ताकुलत्वमुक्तम्। आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते। अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मषत्वादिविरोधः। अन्तरिक्षादुपरितन

रोचयामास ऐच्छत ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तमिति। उग्रतेजसम् दीप्तविक्रमम्। विरावणं विरावयति लोकानिति विरावणः तम्। उद्धर उत्पाटय ॥ ३२ ॥ तमेवेति। गतज्वरः-विनिवर्तिताश्रितसन्तापादिः। गतदोषकल्मषः दोषशब्देन रोगादयो लक्ष्यन्ते। सुरेन्द्र हे उपेन्द्र! अतएव स्वर्लोकमागच्छेति प्रार्थना युज्यते। गुप्तम् त्वत्प्रभावेनेति शेषः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां० बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ।
जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेस्सुराः ।
यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ।
मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥

लोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वात् । अतएव हि क्वचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्वर्गपद प्रयोगः । " ब्रह्मलोकं प्रयास्यति " इत्यत्रापि ब्रह्मणः स्वस्य लोकम् अप्राकृत स्थानम् परमपदमिति व्याख्यातम् । स्वलोकमिति सम्यक् पाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणि मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ एवं मनुष्यलोके दशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः कर्तव्य इत्युक्तम्, तत्र किं मया उपेन्द्रादिवत् स्वस्वरूपेण स्थातव्यम्, उत प्रकारान्तरेणेति भगवान् बहुमानार्थं पृच्छति– ततइत्यादि । न रिष्यन्ति न नश्यन्तीति नराः, नित्यवस्तूनि । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः । सुप्सुपेति नगनैकादिवत् समासः । नराणां समूहो नारम् । "तस्य समूहः" इत्यण् । नारमयनं वासस्थानं यस्यासौ नारायणः । "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वम् । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनं नारायणः । इध्मव्रश्चनः पलाशशातन इत्यादिवल्ल्युडन्तस्यापि पुँल्लिङ्गत्वम्, एवं सर्वस्मात्परोऽपि सुरसत्तमैः नियुक्त इत्याश्रितपारतन्त्र्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः जानन्नपि उत्तरनिश्चयज्ञोऽपि सम्मानार्थं श्लक्ष्णं मधुरं वचनम ब्रवीत् ॥१॥ उपाय इति । आस्थाय स्वीकृत्य यमुपायमास्थाय तं निहन्यां स उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ एवमिति । मानुषीं न तु दैवीम् ॥ ३ ॥

ततो नारायण इति । नियुक्तः प्रार्थितः । जानन, वधोपायमिति शेषः ॥ १ ॥ देवत्वं विहाय मनुष्यत्वं प्राप्यैव रावणो हन्तव्य इत्यत्र को हेतुरित्यभिप्रायेण पृच्छति–

१ देवो नियुक्तः । २ रावणस्य दुरात्मनः । ३ मानवं रूपमास्थाय । इति च पाठः ।

स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ।
येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥
सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ।
नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥
अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ ६ ॥
एवं पितामहात्तस्माद्वरं प्राप्य स दर्पितः ।
उत्सादयति लोकांस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यपकर्षति ॥ ७ ॥
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ।
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः ।
अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥
स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् ।
अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥

त्र हेतुमाह—स हीति । लोककृत्त्वे हेतुः लोकपूर्वज इति । लोकशब्दोऽत्र देवादि जनपरः ॥ ४ ॥ सन्तुष्ट इति । मानुषादन्यत्र मानुषं विना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नेति वरं प्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयं कुतो न दत्तं मानुषेभ्य इत्यत्राह—अवज्ञाता इति ॥ ६ ॥ एवमिति । दर्पितः सञ्जातदर्पः ॥ ७ ॥ प्रकृत मुपसंहरति—तस्मादिति । इतीति । पितरमिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ स चापीति । तस्मिन् काले भगवदवतितीर्षाकाले । पुत्रिया मित्यत्र ह्रस्व आर्षः ॥ ९ ॥ स इति । निश्चयं मनुष्यभूत एवावतरिष्यामीति

पायः क इति ॥ २–४ ॥ सन्तुष्ट इत्यादि । मानुषादन्यत्र नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं न भवेदिति वरं ददावित्यन्वयः ॥ ५–७ ॥ तस्मादिति । दृष्टो निश्चितः ॥ ८–१० ॥

१ वरदानेन मानवाः । २ गर्वितः । ३ नृपं दशरथं भृशम् । इति च पाठान्तरम् ।

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम्।
प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम्॥ ११॥
कृष्णरक्ताम्बरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्वनम्।
स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम्॥ १२॥
शुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम्।
शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम्॥ १३॥
दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्।
तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम्॥ १४॥
दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्।
प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव॥ १५॥

निश्चयम्। आमन्त्र्य साधयामीत्युक्त्वा॥ १०॥ अथ पुत्रकामेष्टिफलं भगवतश्चतुर्धावतारं सूचयन् प्रजापतिप्रेरितपुरुषेण पायसप्रदानं दर्शयति— ततो वा इति, श्लोकपञ्चकमेकान्वयम्। ततः विष्णोरन्तर्द्धानानन्तरम्। यजमानस्येति वर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकाल एव प्रादुर्भावः सूचितः। पावकात् आहवनीयात्। भूतं पुरुषविशेषः। स्निग्धाः चिक्कणाः हर्यक्षस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवरा मूर्द्धजाः केशाश्च यस्य तत्तथा। समुत्सेधः उन्नतिः। दृप्तशार्दूलविक्रमं तद्वद्भयङ्करम्। प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारम्, तैक्ष्ण्यातिशयेन दीप्तानलशिखोपमम्। तप्तजाम्बूनदमयीं द्रुतकनकमयीम्। राजतः रजतविकारः अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्ताम्। पात्र्यास्त्रीलिङ्गत्वेन पत्नीसाम्यम्। मायामयीमिव असम्भावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः। स्वयं प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः। विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेण गृहीतुमशक्यत्वात्

तत इत्यादि श्लोकपञ्चकमेकान्वयम्। महद्भूतं पुरुषविशेषः। कृष्णरक्तेति। स्निग्धाः हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजानि लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्धजाश्च यस्य। " हर्यक्षः केसरी हरिः " इत्यमरः। हर्यक्षस्य राक्षसस्येति वा, समुत्सेधः-उन्नतिः, दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पदविन्यासो यस्य तत्। राजतान्तपरिच्छदाम्-राजताः रजतनिर्मिताः अन्ते परिच्छदाः रचनाविशेषाः यस्यास्ताम्। मायामयीमिव विचित्रकार्यकरी

समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् । प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६ ॥ ततःपरं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् । राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥ इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् । प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै । तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् । पात्रीं देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् । मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् । बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥

बाहुभ्यामित्युक्तम् ॥ ११–१५ ॥ समवेक्ष्येति । दशरथं समवेक्ष्येदमब्रवीत् । कथम् ? इहागतं मां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतम् । " दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः " इति प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । नरं विद्धि ॥ १६ ॥ ततःपरमिति । ततःपरम्, तदनन्तरमिति यावत् । 'प्राजापत्यं च मां विद्धि' इत्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः । तदा तदैव ॥ १७ ॥ अथो इति । अथो अथेति पर्यायौ । अर्चयता, अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामिति शेषः ॥ १८ ॥ इदंशब्दार्थमाह–इदं त्विति । देवनिर्मितं देवेन विष्णुना निर्मितम् । धन्यं धनकरम् । स्वर्गादित्वाद्यत् ॥ १९ ॥ भार्याणामिति । अनुरूपाणाम् सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २० ॥ तथेति । देवान्नं देवनिर्मितान्नम् । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्येति । अभितः प्रदक्षिणमभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ तत इति । प्राप्य लब्ध्वा ॥ २३ ॥

मिव ॥ ११–१५ ॥ समवेक्ष्येति । प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिनम् । प्रजापतिनाप्रेषितमिति यावत् । नरं पुमांसम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अथो इति । अर्चयता यजमानेन ॥ १८–२३ ॥

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ।
संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ ।
शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २५ ॥
सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ।
पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥
कौसल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा ।
अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ।
कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २७ ॥

तत इति । अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारम् । संवर्तयित्वा समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपं कर्म । तत्र अग्नौ ॥ २४ ॥ हर्षेति । हर्षरश्मिभिः हर्षकृतकान्तिभिः । उद्योतम् उद्भूतप्रकाशम् । अन्तःपुरम् अन्तःपुरस्त्रियः । शारदस्य शरदि भवस्य । अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयं हर्षः पायसप्रदानकृतः ॥ २५ ॥ स इति । पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥२६॥ अथ राज्ञः पत्नीभ्यो विभज्य पायसप्रदानमाह त्रिभिः—कौसल्याया इत्यादि । पायसस्यार्द्धं पायसार्द्धम् । अर्द्ध

तत इति । अद्भुतप्रख्यम् अद्भुतकान्तिम् । संवर्तयित्वा निर्वर्त्य समाप्येत्यर्थः । कर्म पायसदानरूपम् । तत्र-अग्निकुण्डे ॥२४॥ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतमुखकान्तिभिः ॥२५॥ स इति । पुत्रीयम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया इत्यादि । कैकेय्यै चाव

मुनिभाव०—कौसल्याया इत्यादि । महीपतिः दशरथः कौसल्यायै पायसार्धं पायसस्य अर्धं ददौ । अवशिष्टार्धम् अवशिष्टं च अर्धादर्धम् अवशिष्टार्धादर्धं सुमित्रायै ददौ । अवशिष्टादर्धम् कैकेय्यै ददौ । कौसल्यायै अर्धांशम्, सुमित्रायै चतुर्थभागमष्टमभागं च, ततः अर्धं च तत्पुनरनुचिन्त्य सुमित्रायै ददौ । कैकेय्यै अष्टमभागं ददावित्यर्थः । जननप्रकारः—" कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमिक्ष्वाकुनन्दनम् । भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः । " साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः इत्यत्र चतुर्थांशे भागः चतुर्भागः, अष्टमांश इत्यर्थः । " अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ । सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ " अर्धसमन्वितावित्यत्र अर्धशब्दः अंशे वर्तते, नियमाभावात्, अंशसमन्वितावित्यर्थः । यद्वा कौसल्यायै अर्धं ददौ, सुमित्रायैअर्धादर्द्धम् शेषेऽर्धे अवशिष्टार्धं भागमित्यर्थः । पुनः सुमित्रायै अर्धादर्धम्, अष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यै अवशिष्टार्धम् अष्टमांशं विना अवशिष्टार्धं भागमित्यर्थः । कौसल्यायै अर्धांशम्, सुमित्रायै द्विवारं च चतुर्थांशम्, कैकेय्यै चतुर्थांशं अवशिष्टार्धं शेषमष्टमांशं ददौ । जननप्रकारः—कौसल्या विष्णोरर्धं राममजनयत्, कैकेयी साक्षाद्विष्णोश्चतुर्थभागं भरतमजनयत् । ददावित्यर्थः ।

प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ २८ ॥

शब्दोऽत्र समांशवचनः । "अर्द्धं समेंऽशके" इत्यमरः । ददौ ज्येष्ठपत्न्या इति भावः । अर्द्धात् पृथक्कृत्य अर्द्धं सुमित्रायै द्वितीयमहिष्यै ददौ चतुर्थांशमित्यर्थः । अवशिष्टस्य पायसस्यार्द्धमवशिष्टार्द्धम्, अष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यै तृतीयमहिष्यै ददौ । पुत्रार्थकारणात् पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् । इदं त्रिष्वपि दानेष्वन्वेति ॥ २७ ॥ प्रददाविति । अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया सुमित्रायाः अधिकांशभाक्त्वं भवेदिति विचार्येत्यर्थः । तस्यापि हि कैकेय्यै दाने कैकेयीसुमित्रयोः समांशता स्यात् । तन्न युक्तम् । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैषम्यं न स्यात् । कैकेयी हि कनिष्ठा "न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथञ्चन" इत्यत्र तरपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वमुक्तम् । वल्लभायामपि कैकेय्यां सम्भोगविषये पक्षपातः, न तु धर्म्यसंविभागे । अतो बहुमानाय ज्यैष्ठ्यक्रमात् भागतारतम्यं कृतम्, अतएव 'सम्मानं मेनिरे' इति वक्ष्यति । ततोऽनेन भागेन रामो विष्णोरर्द्धांशः, लक्ष्मणः पादांशः, भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्द्धांशौ । नन्वेवं सति कथमुत्तरत्र भरतः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ विष्णोरर्द्धसमन्वितावित्युच्यते ? सत्यम्, 'साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः' इत्यत्र साक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्द्धस्य रामांशस्य चतुर्थो भाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्य भागश्चतुर्भागः, अष्टमांश इत्यर्थः । अर्द्धसमन्विताविव्यत्राप्यर्द्धशब्द एकदेशवाची । "भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्येकदेशेऽपि पुँल्लिङ्गार्द्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्र

शिष्टार्द्धम् अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्यार्द्धं प्रददौ ॥ २७ ॥ अवशिष्टार्द्धम् अवशिष्टम् अष्टमांशं सुमित्रायै पुनर्ददाविति सम्बन्धः । अर्धशब्दोऽत्र समप्रविभागपरः । अनुचिन्त्य कैकेय्या अपि सुमित्राया अधिकांशभाक्त्वं विचार्य, अत्र कौसल्यायाः सुमित्राकैकेयीभ्याम् अधिकांशदाने ज्येष्ठात्वम्, सुमित्रायाः पादोनार्धांशदाने मध्यमात्वम्, कैकेय्याः प्रेमास्पदत्वेऽपि कनिष्ठात्वमष्टमांशदाने कारणम् । वल्लभायां संभो

विष्णोरर्धसमन्वितौ अंशसमन्वितौ सुतावजनयदित्यर्थः । यद्वा "विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम्" इति देवैरुक्तत्वात् कौसल्यायै पायसार्धं ददौ । सुमित्रायै अर्धार्धम्, कौसल्यायै यदर्धं दत्तं तस्मादर्धार्धं ददावित्यर्थः । कैकेय्यै अवशिष्टार्धम्, अवशिष्टे अर्धे अर्धं चतुर्थांशं ददावित्यर्थः । सुमित्रायै पुनरवशिष्टार्धम्, अवशिष्टं च तदर्धं च चतुर्थांशं ददावित्यर्थः । कौसल्यायै चतुर्थांशं सुमित्रायै द्विवारमर्धांशं कैकेय्यै चतुर्थांशं ददौ । जननप्रकारः—विष्णोरर्धमित्यत्र बलांशं अर्धसमन्वितं राममजनयदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २९ ॥
तास्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं
मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३० ॥ ततस्तु ताः
प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । हुता
शनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा॥३१॥

प्राशनादिक्रमवशात् भरतस्य लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यां ज्यैष्ठ्यम् । ननु लक्ष्मणस्य भरतात् ज्यैष्ठ्यमंशाधिक्यात् प्रथमप्राशनाच्च । अतएव वक्ष्यति–"ततो लक्ष्मण मासाद्य वैदेहीं च परन्तपः । अभ्यवादयत प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥" इति । मैवम्, कैकेय्या एव प्रथमप्राशनं सुमित्राया द्वितीयांशग्रहणविलम्बेन प्राशनविलम्बात्, उत्पत्तिक्रमे तथोक्तेः । "न संख्ये भरतानुजः" इत्युक्तत्वात् । अभिवादनं तु सीतायामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रामानुजत्वव्यवहार आसत्त्याधिक्यात् । एवंसति क्वचित् भरतस्य लक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेन समाधेया । भरतानुज इति लक्ष्मणस्याभिधानात् सर्वप्राशनानन्तरमेव सुमित्रया भुक्तमिति । पुराणान्तरविरोधः कल्पभेदेन परिहार्यः । रामादिमूर्तयश्च पायसपरिणामाः, नतु शुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरं गर्भधारणवचनात् "न तस्य प्राकृता मूर्तिः" "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ।" इत्यादिस्मरणात् । पायसं च भगवतः षाड्गुण्यविग्रह एव । तद्वृद्धिश्च नान्नपानादिकृता, किंत्विच्छाकृतेत्यादिकं सर्वमवसेयम् ॥२८॥ उपसंहरति–एवमिति ॥ २९ ॥ ता इति । सम्मानं राजकृतपायसप्रदानक्रमरूपं बहुमानम् । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येन दानं पौर्वापर्यं च ज्येष्ठानुक्रमकृतत्वेन सर्वासां सम्मतमेवासीदिति भावः ॥ ३० ॥ वक्तव्येऽपि यज्ञवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात् सौकर्याय नगरप्रवेशानन्तरभाविकथाशेषं संग्रहेण दर्शयति–तत इति । तत्

गकर्मणि हि पक्षपातः, न धर्मविभागकर्मणि, अतोऽनेन भरतशत्रुघ्नौ मातुस्या

ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्रहृष्टसत्त्वाः प्रतिलब्धमानसः। बभूव हर्षात्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः।
उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥
सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः।
विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे।
नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

पायसमित्यन्वयः। हुताशनादित्यशब्दौ तत्तेजःपरौ ॥ ३१ ॥ तत इति प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः॥१६॥

विष्णोरन्तर्द्धानानन्तरं कार्यद्वयं प्रवृत्तम्, पायसहस्तस्याग्निपुरुषस्योत्थानं देवान् प्रति ब्रह्मनियोगश्च। तत्र वाचःक्रमवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमग्निपुरुषोत्थानं तत्प्रसक्तं च सर्वमुक्त्वा अथ ब्रह्मनियोगतत्फलं दर्शयति सप्तदशे—पुत्रत्वमित्यादि। गते गन्तुं प्रवृत्ते। भगवान् भाविकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सत्येति। सह अप्राधान्येन अयन्त इति सहायाः किङ्कराः तान्। कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्षमशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान् विशेषयति त्रिभिः— मायेत्यादि। माया आश्चर्यशक्तिः, तद्विदः। जवे वेगे विषये। नयज्ञानीति

र्थम् ॥ २८–३१ ॥ तत इति। प्रतिलब्धमानसः प्रतिष्ठितचित्तः। यद्वा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः। सुरेन्द्रेत्यादि राजविशेषणम्। भगवदंशगर्भसम्भवेन तैः पूजितो मनसा स्तुतः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥१६॥ पुत्रत्वमिति। गते गन्तुमुपक्रान्ते ॥१–३॥

असंहार्याननुपायज्ञान् सिंहसंहननान्वितान् ।
सर्वास्त्रगुणसम्पन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥
अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ।
सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ५ ॥
पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः ।
जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ६ ॥
ते तथोक्ता भगवता तत् प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः ॥ ७ ॥

ज्ञान् । असंहार्यान्, परैरिति शेषः । उपायज्ञान् अनागतविधानज्ञान् । यद्वा नयज्ञान् युक्तिशालिनः । उपायज्ञान् सामाद्युपायज्ञान् । सिंहसंहननान्वितान् सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्तान् । सर्वास्त्राणां यो गुणः शक्तिस्तेन सम्पन्नान् । अमृतं प्राश्नन्तीत्यमृतप्राशनाः । कर्त्तरि ल्युट् । पीतामृतानिव, मृत्युरहितानित्यर्थः । हरिरूपेण वानररूपेणोपलक्षितान् । प्रायिकाभिप्रायमिदम् । तुल्यपराक्रमान् आत्मसदृशपराक्रमान् ॥ ३-५ ॥ देवत्वाविशेषात् भवतापि पुत्रोत्पादनं कार्यमिति मावोचध्वमित्याह-पूर्वमिति । सृष्टः, भाविरामसहायबुद्ध्येति शेषः । सृष्टिप्रकारमाह-जृम्भमाणस्येति । स इति शेषः । अत्र पार्वतीशापेन स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनासम्भवादप्सरःप्रभृतयः क्षेत्रतयोक्ताः । गुणवत्पुत्रलाभाय मुख्यास्वित्युक्तम् । अयोनिजत्वेन सद्यःप्रवृद्धत्वसिद्धये तनूष्वित्युक्तम् । नन्दिकेश्वरशापानुसारेण हरिरूपेणेत्युक्तम् । वक्ष्यति हि दिग्विजये रावणंप्रति नन्दी "तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ " इति ॥ ६ ॥ ते तथेति । प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं

असंहार्यान् परैः संहर्तुमशक्यान् । दिव्यसंहननान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् । सर्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अस्त्रप्रयोगोपसंहारादिगुणसंयुक्तान् । अमृतं प्राश्नन्तीति अमृतप्राशनान् । गन्धर्वीणां गन्धर्वपत्नीनाम् । सृजध्वम् । हरिरूपेणेत्यभिधानं " तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं तु कुलस्य तव वानराः ॥ " इति रावणविषयं नन्दिकेश्वरवाक्यं हृदि कृत्वा । तुल्यपराक्रमान् स्वानुरूपपराक्रमान् ॥ ४॥५ ॥ पूर्वमेवेति । पूर्वमेव रावणवधार्थं विष्णुरवतरिष्यतीति जाम्बवान् मया सृष्टः ।

१ दिव्यसंहननान्वितान् । इति तीर्थीयपाठः । २ तनूषु च । यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च । किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ इत्यधिकः पाठः ॥

ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
चारणाश्च सुतान्वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ॥ ८ ॥
वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ ९ ॥
बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् ।
सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ १० ॥
धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः ।
विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ ११ ॥
पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ।
तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १२ ॥
रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ ।
मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १३ ॥

वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ७ ॥ ऋषय इति । वनचारिणः वानरान् ॥ ८ ॥ वानरेन्द्रमिति । महेन्द्राभं महेन्द्रपर्वताभम् । ननु वालिनः कथं रामसहायार्थत्वम् ? रामवध्यत्वात् । उच्यते—अङ्गदोत्पादनद्वारा तस्य साहाय्यकरणात् । किंच यदि वाली नोत्पद्येत तदा सर्वेषां वानराणां सहायत्वं न स्यात्, सति च वालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमैत्र्या वानरसहायसिद्धिः । वालिमैत्र्यां तु रावणः क्षणादेव सीतां दद्यात् । अतः सुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो राम सहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥ ९ ॥ बृहस्पतिरिति । सर्ववानरमुख्यानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बृहस्पतिपुत्रत्वादनुत्तमं बुद्धिमन्तम् ॥ १० ॥ धनदस्येति । कुबेरपुत्रत्वात् श्रीमानित्युक्तम् । महाहरिं सर्वकार्यनिर्माणदक्षम् ॥ ११ ॥ पावकस्येति । अत्यरिच्यत अतिशयितोऽभूत् ॥ १२ ॥ रूपेति । रूपमेव

जाम्बवतः सृष्टिप्रकारमाह—जृम्भमाणस्येति ॥ ६–८ ॥ वानरेन्द्रमिति । पूर्वमेव मया सृष्ट इति श्लोकस्थं पूर्वमितिपदमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । यथाश्रुतत्वे भगवदवतार समये वालिसुग्रीवयोरनुत्पत्तिरिति । रामसहायसृष्टिप्रकरणे वालिसृष्टिप्रकथनं साक्षा द्रामसहायकत्वाभावेऽपि " आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुत्युक्तप्रकारेण तस्यापि स्वपुत्रभूताङ्गदद्वारा सहायकत्वात् । अत्यरिच्यत अतिशेते स्म ॥ ९–१२ ॥ रूप

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ।
शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १४ ॥
मारुतस्यात्मजः श्रीमान् हनुमान्नाम वानरः ।
वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १५ ॥
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १६ ॥
मेरुमन्दरसङ्काशा वपुष्मन्तो महाबलाः ।
ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १७ ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ।
अजायत समस्तेन तस्य तस्य सुतः पृथक् ॥ १८ ॥

द्रविणं धनं तेन सम्पन्नौ अतएव रूपसम्मतौ रूपेण प्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १३ ॥ वरुण इति । पर्जन्यो वर्षाभिमानिदेवता ॥ १४॥ मारुतस्येति । वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः ॥ १५ ॥ रुद्रो ब्रह्मणा नियुक्तोऽपि रक्षःपक्षपातित्वान्न कञ्चन सृष्टवान् । एवं प्रधानवानरसृष्टिमुक्त्वा क्षुद्रवानरसृष्टिं सङ्ग्रहेणाह–त इति । रता आसक्ताः ॥ १६ ॥ एवं वानरसृष्टि मुक्त्वा ऋक्षादिसृष्टिं प्राधान्येनाह–मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः अतएव मेरुमन्दरसङ्काशाः । ऋक्षा भल्लूकाः, गोपुच्छा गोलांगूलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेन मानससृष्टिरुच्यते ॥ १७ ॥ यस्येति । रूपं सौन्दर्यम्, वेषः संस्थानविशेषः । तस्य तस्य देवस्य तेन रूपादिना समः सुतः, पृथक् अन्योन्यविलक्षणः अजायत, मुखमात्रे वानराकारत्वेऽपि संस्थानादौ

द्रविणसम्पन्नौ द्रविणं नाम बलं शौर्यं च । रूपसम्मतौ रूपेण सम्मतौ प्रसिद्धौ॥ १३॥ वरुण इति । पर्जन्यः वृष्ट्यभिमानिदेवता । गन्धमादनसुषेणशरभाणामत्र प्रतिपादितजन्मप्रकार एव वास्तवः । युद्धकाण्डे रावणं प्रति शार्दूलेन "सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान्" इत्यादिना प्रकारान्तरेणोत्पत्तिकथनं तस्य यथावस्थितजन्म परिज्ञानाभावात् ॥ १४–१७ ॥ यस्य देवस्येति । रूपं सौन्दर्यं, वेषः संस्थान

१ वानरर्षभम् । इति पाठान्तरम् । २ जवे ॥ सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि । इत्यधिकः पाठः।

गोलाङ्गूलीषु चोत्पन्नाः केचित्सम्मतविक्रमाः । ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥ १९ ॥ देवा महर्षिगन्धर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः । नागाः किम्पुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २० ॥ बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः । वानरान् सुमहाकायान् सर्वान् वै वनचारिणः ॥ २१ ॥ अप्सरस्सु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च । नागकन्यासु च तथा गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ २२ ॥ कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः । सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २३ ॥ शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः । नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २४ ॥ विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् । क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितांपतिम् ॥ २५ ॥ दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवम् । नभःस्थलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ २६ ॥

सर्वे पितृतुल्या एवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ विजातीयास्वपि वानरोत्पत्तिमाह–गोलाङ्गूलीष्विति । सम्मतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्वानरा गोलाङ्गूलीषूत्पन्नाः, केचिद्वानराः ऋक्षीषूत्पन्नाः, केचिद्वानराः किन्नरीषु चोत्पन्ना इति योजना ॥ १९ ॥ उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह–देवा इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । तार्क्ष्याः गरुडादयः । नागा दिग्गजाः, उरगाः वासुक्यादयः । तत्र विष्ण्ववतारकाले ॥ २०–२२ ॥ तेषां प्रभावमाह पञ्चभिः–कामेति । सर्वत्र सर्वे इत्यनुषञ्जनीयम् । सर्वे कामरूपबलोपेता अभवन्नित्येवं योजनीयम् । सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेन स्वयंप्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः, न त्वस्त्रप्रयोक्तारः । 'शिलाप्रहरणाः' इत्युक्तेः । विचालयेयुरित्यादिषु "शक्ति

विशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवा इत्यादि । तार्क्ष्याः तार्क्ष्यवर्गीयाः । नागा महाकुलप्रसूताः सर्पाः ॥ २०–२४ ॥ चालयेयुः चालयितुं शक्नुयुः ॥ २५ ॥ आप्लवेयुः

गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने । नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २७ ॥ ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् । शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २८ ॥ ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः । बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन् हरीन् ॥ २९ ॥ अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः । अन्ये नाना विधान् शैलान् काननानि च भेजिरे ॥ ३० ॥ सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् । भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्व एव हरीश्वराः । नलं नीलं हनूमन्तमन्यांश्च हरियूथ पान् ॥ ३१ ॥ ते तार्क्ष्यबलसम्पन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः । विचरन्तोऽर्दयन् दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३२ ॥ तांश्च सर्वान् महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः । जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३३ ॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वत वनार्णवा । कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३४ ॥

लिङ् च " इति लिङ् । " कम्पने चलिः " इति मित्त्वेऽपि ह्रस्वाभाव श्छान्दसः । आप्लवेयुः सन्तरेयुः । प्रव्रजतः वेगेन गच्छतः ॥ २३–२७ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वाद्यूथपसङ्ख्यानमाह–ईदृशानामिति । शतं शतसहस्राणि, शतलक्षाणीत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रधानप्रधानानाह–त इति । ते प्रागुक्ताः सुग्रीवादिसुषेणान्ता यूथपाः । प्रधानेषु हरीणां यूथेषु समूहेषु । यूथपश्रेष्ठाः बभूवुः, वीरान् हरीनजनयंश्च ॥ २९ ॥ तेषां स्थानमाह–अन्य इति । ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य, प्रस्थान् सानूनि ॥ ३० ॥ राजयुवराजमन्त्रिणो दर्श यति–सूर्येत्यादिसार्द्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं, वालिनं राजानं, नलादीन् मन्त्रिणः ॥ ३१ ॥ तेषां दुःशासनत्वमाह–त इति । तार्क्ष्यो गरुडः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां शासितारमाह–तांश्चेति ॥ ३३ ॥ साहाय्यसम्पत्तिपौष्कल्यं दर्शयति–

शोषयेयुः ॥ २६ ॥ प्रव्रजतः अनर्गलप्रचारान् । नर्दमानान् शब्दायमानान् ॥ २७–२९ ॥ अन्य इति । ऋक्षवतः पर्वतस्य प्रस्थान् सानून् । अवतस्थुः असेवन्त ॥ ३०–३३ ॥ तैरिति । नानाव्यञ्जनलक्षणैः पराक्रमप्रयुक्तासाधारणधर्मो व्यञ्जनम् तत्तच्छरीरा,

तैर्मेघवृन्दाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ।
बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तैरिति । अर्णवः अर्णववद्दीपम् । विविधसंस्थानैः स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादिनानाविधदेहसंस्थानवद्भिः । नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानाव्यभिव्यञ्जकाभाषाणसंपद्भिः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनः सर्गान्ते संगृह्य दर्शयति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयङ्करशरीरवपैः । रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थम् । भावप्रधानो निर्देशः ॥३५॥ नन्वस्मिन्सर्गे "धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः । वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥" इत्युच्यते । युद्धकाण्डे तु रावणं प्रति शार्दूलवाक्ये "सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । पुत्रा वैवस्वतस्याथ पञ्च कालान्तकोपमाः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥" इति । कथमिदं सङ्गच्छते? उच्यते अत्र वाल्मीकिनोक्तमेव तथ्यम् । "न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति" इति ब्रह्मवरप्रसादात् । शार्दूलस्तु भ्रान्त्योक्तवान् "रुधिरासिक्तसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ।" इति तत्रोक्तेः । अत्रेदं शङ्क्यते; ऋश्यशृङ्गेण पुत्रेष्ट्युपक्रमानन्तरं देवादिसंमेलनम्, ततो विष्णोरवतितीर्षा, पुत्रत्वं तु गते विष्णौ वानरोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्विरुद्ध्यते, वालिसुग्रीवयो रावण दिग्वि

साधारणधर्मो लक्षणम् । यद्वा व्यञ्जनं तत्तज्जातीयासाधारणो धर्मः, लक्षणम् तत्तज्जातीयासाधारणो धर्मः।रामसहायहेतोः भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः॥३४॥३५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

मुनि०—नन्वत्र दशरथयज्ञभागार्थमागतेन ब्रह्मणा आदिष्टा देवाः कपिविद्याधरोरगचारणांश्च पुत्रान् ससृजुरित्यनेन दशरथयज्ञानन्तरं वालिप्रभृतयो जाता इति गम्यते । रामस्य एकादशवर्षे रावणो हतः । एतन्मध्ये वाली जातो मृतश्चाभवदित्युक्तिश्च न सङ्गच्छते, पुराणान्तरेषु वालिसुग्रीवादयो अमृतमथनाऽवसरे स्थिता इत्युक्तत्वात् कथमिदानीं जाता इत्युक्तमिति चेत्; उच्यते-ब्रह्मा इन्द्रादीन् प्रति सृजध्वमिति नोक्तवान्, पूर्वमेव इन्द्रादिभिः सृष्टत्वात्, किन्तु रामसाहाय्यार्थं बहुवानरसृष्ट्यर्थं चारणकपिविद्याधरादीन् सामान्यदेवान् सर्वांश्च सृजध्वमित्युक्तवान्, अतएव कपिसिद्धविद्याधरोरगादयश्च ससृजुरित्युक्तम् । "वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् । सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥" इति किमर्थमत्रोक्तमिति चेत्; इन्द्रपुत्रो वाली, सूर्यपुत्रः सुग्रीवः, वायुपुत्रो हनुमानित्यादिप्रकारेणैतस्य पुत्रोऽयमितिसर्वेषां विज्ञानार्थमिति न कश्चिद्विरोधः । तस्मादिन्द्रादयो वालिप्रभृतीन् पूर्वमेव जनयामासुरिति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

जयकालिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे "अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः" इत्यारभ्य "ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् । गत्वाह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥" इत्यादिना । तथा च कार्तवीर्यार्जुनकालिको वाली कथं रामसमवयस्कः स्यात् ? किञ्च "भगवन् राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन । धर्षणां येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥" इति दिग्विजयवृत्तान्ते रामेण पृष्टे अगस्त्येनार्जुनवालिभ्यां परिभव उच्यमानोऽर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति । अपि च मयो रावणाय मन्दोदरीप्रदानकाले "द्वौ सुतौ तु मम त्वस्यां भार्यायां संबभूवतुः । मायावी प्रथमस्तावद् दुन्दुभिस्तदनन्तरः ॥" इत्युक्तवान् । तत्र दुन्दुभि यौवनमदाद्वरदानाच्च मत्तो वालिना हत इत्युच्यते, अतो वालिनो रावणदिग्विजयकालिकत्वं व्यज्यते । सुग्रीवश्च वालिभयात् परिभ्रमन् दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापानन्तरम् ऋश्यमूके प्रत्यतिष्ठत । अतः सुग्रीवस्यापि वालितुल्यकालत्वं गम्यते । एवं मैन्दद्विविदादयोऽपि चिरकालस्थायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यति रावणं प्रति शार्दूलः—"मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि । ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥" इति । तेन तयोरमृतमथनकालवर्तित्वं प्रतीयते । सारणवाक्ये च—" एष गन्धर्वकन्याया मुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् " इति क्रोधनस्य देवासुरयुद्धे व्यापारकथनात् चिरन्तनत्वम् । तत्प्रायपठितानामन्येषामपि वालिसुग्रीवमन्त्रिप्रभृतीनां सिद्धं चिरकालत्वम् । एवमन्यत्रापि वानरयूथपानामतिचिरस्थायित्वं व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषां रामावतारकालिकत्वमत्रोच्यते ? इति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः—यद्यपि पूर्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा " पुत्रत्वं तु गते विष्णौ " इत्यारभ्य ब्रह्मानुशासनं कथितम्, तथापि " उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् " इत्यादिना सामान्येन देवता उद्दिश्य ब्रह्मा सन्दिष्टवान् । " ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् । जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः ॥ " इति सामान्येन देवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथ ब्रह्मणो जाम्बवत्सृष्टिवत् पूर्वसिद्धामिन्द्रादिभ्यो वाल्यादिसृष्टिमनुवदति—" वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जि

तम् " इत्यादिना । अतएव हि वालिनं जनयामासेत्युक्तम् , न तु तदा जनयामासेति । अन्यत्र तु " बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः " इति तत्कालवाची तत्रशब्दः प्रयुक्तः । इन्द्रादयः स्वलोकममन्यन्त ब्रह्मनियोगानन्तरं किम पूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्ना एव साहाय्यं कारयन्तीति । यैस्तु पूर्वं पुत्रा नोत्पादितास्ते पुनस्तदा जनयामासुः । अतएव " एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम ॥ " इत्यादिना क्राथनादीनामन्यार्थं सृष्टिरुच्यते । तस्मान्न कोऽपि विरोध इत्याहुः । यद्वा रामावतारकाल एव वाल्यादिजन्म । वालिजयश्च नार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिकः, ततःशब्दस्यानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएव " ततः कदाचित् " इत्युक्तम् । अगस्त्येनार्जुनवालिविजययोर्युगपत्कथनं रावणजयत्वेन, कृष्णः कंसशिशुपालौ जघानेतिवत् । दुन्दुभिश्च वरदानेन मदा युवा मत्तश्च । ततश्च तस्य बहुकालानन्तरमपि वालिना युद्धं सम्भवत्येव । एवं मन्यदप्यूह्यम् । सर्वथोपक्रमावगतः क्रमो न बाधितव्यः । देवासुरे युद्धे साह्यार्थमित्यत्रापि साहाय्यसमर्थ इत्यर्थो बोध्यः । अमृतप्राशिनो अमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः । यद्वा अयं ब्रह्मानुशासनप्रकारः । प्राचीन एव प्रसङ्गादस्य कविनोपवर्ण्यते । पुत्रत्वं तु गते विष्णौ, गन्तुं व्यवसित इत्यर्थः । व्यवसायश्च विष्णोर्ब्रह्मणा विविक्ते प्रार्थनात् । अतएव पूर्वसर्गे " हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः " इत्युक्तम् । अतएवामुं वृत्तान्तं सनत्कुमारो विदित्वा सुमन्त्रायोवाचेति बोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनं च रावणस्य मानुषादन्यत्र भयं नास्ति, त्वम् ऋश्यशृङ्गेण यक्ष्यमाणस्य दशरथस्य पुत्रो भवेति । अतएव कृतसङ्केततया विष्णुरुपयात इत्युक्तम् । यद्वा " ततो देवाः सगन्धर्वाः " इत्यादिकात् पूर्वसर्गात्प्रभृति ब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसीत्यर्थः । अतएव स्वलोकमागच्छेत्युक्तम् । न तु गच्छेति । तथा चैवं सङ्गतिः—पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वा तत्राग्निपुरुषाविर्भावोपोद्घातत्वेन चिरन्तनवृत्तान्तमुपक्षिपति ततो देवा इत्यादि । तत इति प्रस्तावान्तरारम्भार्थः । अथ " पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् " इत्यन्ते विष्णुवृत्तान्तेऽभिहिते पुत्रत्वं तु गते अभ्युपगते इति पुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं देवांशवानरोत्पत्तेर्वक्तव्यत्वेऽपि तं

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघट्टः ।

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः ।
प्रतिगृह्य सुरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ।
मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरात्ततः ।
बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥

वृत्तान्तं तत्रावस्थाप्य "स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् । अन्तर्द्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥" इत्यादिना विष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्य गर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागवस्थापितं देववृत्तान्तमेव " पुत्रत्वं तु गते " इत्यादिना पुनः प्रतिपादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्य देवमानेनाल्पत्वेऽपि मनुष्यमानेन बहुवर्षा गताः, रेवतीवरप्रार्थनावत् । अतो भागग्रहार्थं समवेत्य ब्रह्मसदसि गत्वा कार्यं विज्ञाप्य ततोऽश्वमेधभागान् गृहीत्वा गता देवा इति सर्वं समञ्जसम् ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

'कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्' इत्यारभ्य भगवतोऽवतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारं दर्शयत्यष्टादशे–निर्वृत्ते त्वित्यादि । अत्र ' पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ' इत्येवमन्तो ग्रन्थः ' हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा ' इत्येतच्छेषोऽनूद्यते । निर्वृत्ते समाप्ते हयमेधे, पुत्रेष्टिसहित इति शेषः ॥ १ ॥ समाप्तेति । दीक्षार्थो नियमो दीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्रमे । आदिकर्मद्योतकः प्रशब्दः ॥२॥ यथेति । मुनिपुङ्गवं वसिष्ठम् ॥३॥ श्रीमतामिति । शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः॥४॥

प्रासङ्गिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतं प्रधानावतारमाह–निर्वृत्त इत्यादि । पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन्नित्यन्तो वृत्तानुवादः ॥ १ ॥ समाप्तेति । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्रमे, उक्त

गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा ।
प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
शान्तया प्रययौ सार्धमृष्यशृङ्गः सुपूजितः ।
अन्वीयमानो राज्ञाथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा सम्पूर्णमानसः ।
उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ।
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः ॥ ७ ॥
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ८ ॥
ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ।
प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ९ ॥
कौसल्याजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम्[1] ।
विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकवर्धनम्[2] ॥ १० ॥

गतेष्विति । द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ शान्तयेति । अथ नगरप्रवेशानन्तरम् । सानुयात्रेण सभृत्येन राज्ञा रोमपादेन अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥६॥ एवमिति । एवम् ऋश्यशृङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान्, सम्पूर्णमानसः सम्पूर्णमनोरथः । तत इत्यर्धमेकम् ॥ ७ ॥ अथ भगवतः प्रादुर्भावं दर्शयति त्रिभिः—ततश्चेत्यादि । ततः अश्वमेधसमाप्त्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा । स च वैशाखादौ भवेत् । द्वादशे "तस्य पूरणे—" इति डट् । चैत्री पौर्णमास्यस्मिन्निति चैत्रः । "सास्मिन् पौर्णमासीति" इति संज्ञायामण् । चकारो वारसमुच्चयार्थः । नावमिके नवम्याम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । "तिथयो द्वयोः" इति तिथिशब्दस्य पुंल्लिङ्गस्यापि सम्भवात् ङीबभावः । अदितिर्देवता यस्य तददितिदैवतम्, तस्मात् देवतान्तात्तादर्थ्ये यक् छान्दसः ।

त्र प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ यथार्हमिति । मुनिपुङ्गवं वसिष्ठम् ॥ ३—५ ॥ शान्तयेति । सानुयात्रेण सभृत्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततश्चेत्यादि । नावमिके नवम्याम् ।

१ दिव्यलक्षणसंयुतम् । २ महाभागमैक्ष्वाककुलवर्धनम् । इति च पाठान्तरम् ।

नक्षत्रे पुनर्वस्वोरित्यर्थः । "पुनर्वसूनक्षत्रमदितिर्देवता" इति श्रुतेः । पञ्चसु ग्रहेषु स्वोच्चसंस्थेषु सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु स्वोच्चस्थानस्थितेषु सत्सु । उच्चस्थानलक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण "अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः" इति । कर्कटे कर्कटकाख्ये लग्ने राश्युदये । "राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौ । इन्दुना सह प्रोद्यमाने उदयति सति । आर्षमात्मनेपदम् । अत्र प्रोद्यमान इत्युक्तत्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दुः स्थित इत्यवगम्यते । कर्कटकस्तु गुरोरुच्चस्थानरूपम्, इन्दुना वर्तमानो गुरुस्तत्र वर्तत इति गुरुरुच्चस्थः । चैत्रमासे सूर्यस्य मेषप्रवेशात् सूर्योऽप्युच्चगत एव । बुधः सदा रविसन्निहितः न तदोच्चस्थानस्थः । चन्द्रश्च कर्कटगो नोच्चस्थः । तथा च परिशेषान्मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्था इति पञ्चानामुच्चस्थत्वम् । नामकीर्तनंविना पञ्चोच्चस्थत्वकीर्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः-"एकग्रहोच्चजातस्य सर्वारिष्टविनाशनम्। द्विग्रहोच्चे तु सामन्तस्त्रिग्रहोच्चे महीपतिः । चतुर्ग्रहोच्चे सम्राट् स्यात् पञ्चोच्चे लोकनायकः ॥" इति । प्रत्येकोच्चफलं चाहुः-"सूर्ये स्वोच्चगते जातस्संतापत्यमवाप्नुयात् । भौमे स्वोच्चगते जातो वने राजा भविष्यति । गुरौ स्वोच्चगते जातो धनी राज्याधिपो भवेत् । शुक्रे स्वोच्चगते जातो राज्यश्रियमवाप्नुयात् । शनौ स्वोच्चगते जातो राजा (ज्या) धिपसमो भवेत् ।"इति । गुरुचन्द्रयोगफलमुक्तं मिहिरेण-"दृढसौहृदो विनीतः स्वबन्धुसंमानकृद्धनेशश्च । शशिगुर्वोर्गुणशीलः सुरद्विजेभ्यो रतो भवेत् पुरुषः ॥" इति । रविबुधयोगफलं च तेनैवोक्तम्-"वेदान्तवित्स्थिरधनो रविज्ञयोः प्रायशो यशोर्थी स्यात् । आर्यः क्षितिपतिदयितः सतां च बलरूपविद्यावान् ॥" चैत्रमासजन्मफलम्-"चैत्रे मधुरभाषी स्यादहङ्कारसुखान्वितः । " नवमीजन्मफलम्-"दीर्घवैरी भुवि ख्यातो वश्यः शूरश्च पण्डितः । निर्भयः सर्वभूतेभ्यो नवम्यां जायते नरः ॥" पुनर्वसुनक्षत्रफलम्-"सहिष्णुर्गूढवृत्तिश्च श्लेष्मलो नाट्यकोविदः । अगृध्नुरल्पसन्तुष्टः शीघ्रगोऽदितिधिष्ण्यज ः ॥" चतुर्थपादजन्मफलम्-"कान्तप्रियवपुः श्लक्ष्णः सज्जनः प्रियदर्शनः । लक्ष्मीवान् प्रियवादी च आदित्यान्ते प्रजायते॥" उच्चस्थेन बृहस्पतिना समं चन्द्रस्य स्थितिः कर्कटक इति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसू शुक्लपक्ष एवेति सिद्धम् । कर्कटकलग्नजन्म

फलम्—" कर्कटे लग्नके चन्द्रयुक्ते दृष्टे च भोगवान् । गुरुणा वीक्षिते युक्ते धनाढ्यो बहुभोगवान् ॥" नातिमान् फलविशेषान् मत्वायितुं मामनित्यादि कीर्त्तनम् । तथैवाह जगन्नाथमित्यादिना । जगन्नाथमित्यनेन " पश्चात्तु लोक नायकः " इत्युक्तं फलं दर्शितम् । लग्नस्य गुरुयोगफलमाह सर्वलोकनमस्कृत मिति । यथा होराप्रदीपे—" कविः सुगीतः प्रियदर्शनः सुखी दाता च भोक्ता नृपपूजितः शुचिः । देवद्विजाराधनतत्परोऽथ भवेन्नरो देवगुरौ तनुस्थिते ॥" रामं पश्चाद्रामाख्यम् । यद्वा रामं श्यामवर्णम्, " अथारामौ सावित्रौ " इत्यत्र । थश्यामाविति व्याख्यानात् । अनेन कर्कटे कन्यांशे जात इति व्यज्यते । कन्याया बुधांशत्वात् बुधस्य च श्यामत्वात् शुक्रांशत्वाद्वा । यथाह मिहिरः " रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युच्चाङ्गो रक्तगौरश्च वक्रः । दूर्वाश्यामो ज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कृष्णदेहः ॥" इति । सर्वलक्षणसंयुतम्— सर्वलक्षणैः सामुद्रिकोक्तैः पूर्णम् । इदं लग्नचन्द्रफलम् " पूर्णे शीतकरे लग्ने तेजस्वी नित्यगर्वितः " इति होराशास्त्रात् । विष्णोरर्द्धम्-विष्णुमयस्य पाय सस्यार्द्धांशपरिणामभूतम् । पुत्रं—पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः तम् । पुनस्तं विशेषयति ऐक्ष्वाकवर्द्धनमिति । ऐक्ष्वाकस्य दशरथस्य वर्द्धनम् । अनेन लग्नस्य सौम्यग्रहयोगफलं दर्शितम् । यथा—" नरोऽश्वरायुर्नृपपूजितः सुखी लग्नं भवेत्सौम्ययुतं यथा तथा । लग्ने तथा स्वामिनिरीक्षिते धनी कुशाग्र बुद्धिः कुलकीर्तिवर्द्धनः ॥" महाभागं महाभाग्ययुक्तम्; अनेन लग्नचन्द्र कृतोऽपि दोषो गुरुयोगात् परिह्रियत इति सूच्यते । यथाहुः होराप्रदीपे— " जन्मकालिकलग्नांशे चन्द्रः केन्द्रगतो यदि । जातस्य विनयो वित्तं ज्ञानं बुद्धिश्च नैपुणम् ॥ हीनं पणफरस्थेऽस्मिन् मध्यान्येतानि तस्य च । आपो क्लिमस्थचन्द्रश्चेदुत्कृष्टानि भवन्ति हि ॥ स्वांशेऽधिमित्रस्य नवांशके वा चन्द्रे तु वाचस्पतिना च दृष्टे । एवंविधे शीतकरे च रात्रौ शुक्रेण दृष्टे धनवान् सुखी स्यात् ॥" एवं केमद्रुमयोगोऽपि नास्तीत्युच्यते । केमद्रुमो नाम-चन्द्रलग्नस्यो भयपार्श्वे ग्रहाभावः । न ह्यत्र मिथुने सिंहे वा कश्चित् ग्रहोऽस्ति।तथाह गार्ग्यः— "व्ययार्थोभयगश्चन्द्राद्विना भानुं न चेद्ग्रहः । योगः केमद्रुमो नाम जातः स्यादत्र गर्हितः ॥ सन्तानबन्धुजनवस्त्रसुहृद्विहीनो दारिद्र्यदैन्यगदुःखमलैरु पेतः। प्रेष्यः खलः सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमद्रुमे भवति पार्थिववंशजोऽपि॥"

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ११ ॥
भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १२ ॥

एतत्सर्वमात्मानुभावेन परिह्रियत इत्युच्यते महाभागशब्देन । यथाह मणिबन्धः–"लग्नात्केन्द्रगते चन्द्रे ग्रहैरेकादिभिर्युते । केमद्रुमफलं न स्यात्कांचित् केन्द्रनवांशके॥"एवं दोषान्तरपरिहारोऽपि। यथा–"अष्टमेशे कलत्रस्थे सुतेशे वा कलत्रगे । मङ्गले वा कलत्रस्थे भार्यानाशं प्रकुर्वते ॥ "इति ॥ ८–१० ॥ कौसल्येति रामावतारो न केवलं यज्ञकृतः, किन्तु कौसल्यातपःकृत इत्याह । कौसल्या तेन शुशुभे । कुतः ? पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णेन, पुत्रत्वेनावतीर्य स्वमनोरथपूरणादिति भावः । अमिततेजसा " स उ श्रेयान् भवति जायमानः " इत्युक्तरीत्या जन्मलब्धनिरवधिकतेजसा । यथा अदितिः वज्रपाणिना परत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन देवानां वरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा । यथा पूर्वजन्मन्यदितिरनुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुं पुत्रं लब्धवती तथेयमपीत्यर्थः । यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्य कुलस्यापि प्रकाशकेन, " सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः " इतिवत् । "ततोऽखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना । देवकीपूर्वसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना ॥ " इत्युक्ताच्युतभानोरप्यतिशयिततेजसा । देवानां वरेण इन्द्रेण वज्रपाणिनेत्युभयविशेषणम् । वज्रहस्तेन वज्ररेखायुक्तहस्तेन च, अनेनैव साधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौकिकानामिन्द्रे श्रेष्ठत्वबुद्ध्या तदनुसारेणोपमा, इषुवद्गच्छति सवितेतिवत् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय हीनोपमापि क्रियते । यद्वा अयं श्लोकः पूर्वशेषतया मात्ररिष्टभङ्गेन तदतिशयावहत्वद्योतनाय । तथाहि–मातृकारकश्चन्द्रः, स च वर्द्धिष्णुर्गुरुणा युक्तो मातरमभिवर्द्धयति ॥ ११ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेण कौसल्यानन्तरं कैकेयीप्रसवमाह–भरत इति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः रामस्य चतुर्भाग

–स्वार्थे ठगार्थः । अदितिर्दैवत्ये पुनर्वसौ । पञ्चसु सूर्याङ्गारकशनिगुरुशुक्रेषु स्वोच्चस्थानस्थितेषु । लग्ने राश्युदये । वाक्पतौ बृहस्पतौ । मोद्यमाने उदयं गच्छति सति ॥ ८–११ ॥ भरत इति । चतुर्भागः चतुर्थस्य भागः, अष्टमांश इति यावत्॥१२॥

अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत्सुतौ ।
सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १३ ॥
पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ।
सार्पे जातौ च सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १४ ॥

श्चतुर्थांशः रामस्य विष्णवर्द्धत्वात् । तस्य चतुर्थांशः, विष्णोरष्टमांश इत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशश्चतुर्थस्यांशः अष्टमभाग इत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूत इति सौलभ्यमुच्यते । यद्वा साक्षादव्यवधानेन जज्ञे रामादनन्तरं जज्ञ इत्यर्थः। सर्वैः रामसम्बन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः ॥ १२ ॥ अथेति । अथ भरतजननानन्तरम् । द्विवचनेन यमलत्वमुच्यते । अर्द्धसमन्वितौ समन्वितार्द्धौ, परनिपातः । अर्द्धशब्दोऽशमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागाष्टमभागरूपौ । " भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके " इत्यमरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वितशब्देन युगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ त्रयाणां जन्मकालमाह—पुष्य इति । पुष्ये पुष्ययुक्ते तिथौ । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति विहितस्याणप्रत्ययस्य "लुबविशेषे" इति लुप् । मीनस्य गुरुक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफलमाह—प्रसन्नधीरिति। सार्पे सर्पदेवताके नक्षत्रे। " आश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवता" इति श्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौ सौमित्री । बाह्वादित्वादिञ् । कुलीरे कर्कटके । रवौ अभ्युदिते । भरतजननस्योदयात्पूर्वत्वज्ञापनायात्रोदित

अथेति । अर्धसमन्वितौ । किञ्चिदूनार्धसमन्वितावित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुष्य इति । सार्पे सर्पदैवत्ये आश्लेषानक्षत्रे । कुलीरे कर्कटकलग्ने । रवौ अभ्युदिते अभ्युदयं

विषम०—अथ भरतजन्मानन्तरं, विष्णोरोङ्कारस्य अर्धौ अर्धांशौ अकारोकारौ [illegible] गर्भौ ताभ्यां समन्वितौ, तदात्मकाविति यावत् । सर्वास्त्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्रा अजनयत्-इत्यन्वयः । उक्तं चाथर्वणवेदे श्रीरामोत्तरतापिनीये प्रणवव्याख्यायाम, तथैव श्लोका भवन्ति " अकाराक्षरसम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः । अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥ " इति । प्रजापतिप्रापितपायसं तु नित्यसिद्धसदानन्दविग्रहं नोपादानभावमर्हति । अपि तु भगवदाविर्भावसूचनेन दशरथमनुगृह्णाति । अपि च "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति न्यायानुगृहीतश्रुतिपुराणेतिहासादौ श्रीरामकथा प्रसिद्धैव । श्रुतौ तावत्- " पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाऽभिचष्ट ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ " इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतः पुराणपुरुषावेव । मायया मायाभिधस्वशक्त्या, शिशू दशरथराजकुमारौ भूत्वा, अध्वरं विश्वामित्रयज्ञम् अनेकरक्षोविक्षिप्तम्, परियातः प्राप्तौ, रक्षणायेत्यर्थः । कथम्भूतौ ? क्रीडन्तौ ताटकासुबाह्वादिवधप्रमुखक्रीडासक्तौ, पुनः कथम्भूतौ ? पूर्वापरं चरतः अग्रजत्वमनुजत्वं प्राप्तावित्यर्थः । तयोर्मध्ये अन्यः एकः

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १५ ॥
जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ १६ ॥

इत्युक्तम्, अन्यथा चैत्रकर्कटकस्य माध्याह्नकालिकत्वेन विरोधात् । यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नकाल इत्यर्थः । पञ्चोच्चत्वं गुरुचन्द्रयोगः इत्यादि सर्वत्र समानम् । रामस्य पुनर्वसूनक्षत्रम्, तिथिर्नवमी । भरतस्य पुष्यनक्षत्रम्, दशमी । सौमित्र्योश्च दशमी, आश्लेषा तारेति विशेषः ॥ १४ ॥ राज्ञ इति । एकत्वेऽपि पृथग्वर्तमानाः। एकस्य चतुर्द्धावस्थाने उपमानमाह—प्रोष्ठेति । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादा यासां ताः प्रोष्ठपदाः । "सुप्रात-" इत्यादिसूत्रे अच्प्रत्ययान्तो निपातितः। रुच्या कान्त्या प्रोष्ठपदोपमाः। राज्ञोऽनुरूपाश्चत्वारः पुत्रा जज्ञिरे, यज्ञफलं निर्वृत्तमिति भावः । पृथग्गुणवन्त इति वा, प्रत्येकमनन्यसाधारण गुणवन्त इत्यर्थः ।रामस्य सामान्यधर्मरुचिः, लक्ष्मणस्य शेषत्वज्ञानम्, भरतस्य भगवत्पारतन्त्र्यधीः, शत्रुघ्नस्य भागवतपारतन्त्र्यमिति परस्परविलक्षणगुण वन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ जननकालिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—जगुरिति । कलम् अव्यक्तमधुरं यथा भवति तथा जगुः । खात् आकाशात् ॥ १६ ॥

प्राप्ते, उच्चस्थ इति यावत ॥ १४ ॥ राज्ञ इति । प्रोष्ठपदोपमाः चतुर्णां सादृश्यात्

श्रीरामः, विश्वानि सर्वाणि, भुवना भुवनानि, अभिचष्टे प्रकाशयति, स्वाध्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्यः लक्ष्मणः ऋतून् विदधत् पुनर्जायते । अयमर्थः—लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वात् शेषस्य च कालात्मकत्वस्य "योऽयं कालो मयाख्यातः सोऽनन्तः" इति पुराणादवगतेः । कालस्य चाखण्डदण्डायमानस्य वसन्तप्रमुखर्तुकारणत्वात् ऋतून्विदधदित्युक्तम् । पुनरिति पुनः पुनरित्यर्थः । यदा यदा श्रीरामो जायते तदा तदा शेषात्मा लक्ष्मणोऽपि जायत इति । अथ विष्णुरेव कौसल्यायां श्रीरामरूपेणावतीर्णो गुणैरधिकं विरुरुचे इत्याह श्रुतिः—"नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्य (ग्रे) ग्रम । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः" इति । स आदिनारायणः श्रीरामरूपेण जायमानः। नवो नवो भवति सुन्दरतया प्रतिक्षणं नवप्रेक्षणीयो भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह-चन्द्रमा इति । चन्द्रशब्दाभिलप्य इत्यर्थः । रामे चन्द्रेति व्यपदेशो हि श्रीरामे प्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेति भावः । कथम्भूतः ? अह्नां दिनानां केतुः विशेषकः, यानि दिनानि श्रीरघुनाथोपासनयोपयान्ति तानि विशिष्टानीति भावः । यश्च श्रीरामः उषसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्ममुहूर्तं प्रति चिन्तनीयत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः । तदा श्रीरामस्मृतेर्बहुशो विहितत्वादिति भावः । यश्च जायमानो देवेभ्यो भागं यज्ञभागम्, विदधाति रावणादिकृतप्रतिबन्धशून्यं करोतीत्यर्थः । यश्च आयन्-स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानां दीर्घमायुरित्युपलक्षणम् । संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवं पुराणादिषु द्रष्टव्यम् । " रामतत्त्वं विजानाति हनुमानथ लक्ष्मणः । तद्विमर्शे तु का शक्तिरितरस्य च कस्यचित् ॥ " इति ॥ १३ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १७ ॥
रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्तकसङ्कुलाः ।
गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥ १८ ॥
प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ १९ ॥
अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २० ॥
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ।
सौमित्रिं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २१ ॥

अथ जातकर्मोत्सवमाह—उत्सवश्चेति । अयोध्यायामित्यनेन प्रतिगृहमुत्सवोऽभूदित्युच्यते । जनाकुलः आकुलजनः । इदमर्द्धमेकम् ॥ १७ ॥ रथ्याश्चेति । गायनैः गायकैः, वादनैः वाद्यशिल्पैः, अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च, विराविण्यः शब्दवत्यः रथ्या आसन् ॥ १८ ॥ अथ दानसमृद्धिमाह—प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितोषिकान् । सूतमागधवन्दिनामिति शेषे षष्ठी । सूताः पौराणिकाः, मागधाः वंशावलिकीर्तकाः, वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । सूतादीनां प्रदेयान् ददावित्यन्वयः । गोधनानि गोरूपधनानि सहस्रशः सहस्राणि ॥ १९ ॥ अतीत्येति अर्द्धमेकम् । लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षया एकादशाहत्वम्, रामजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनं तत् । तदन्त्यये प्रथमसूतकेनैव निवृत्तेन सर्वसूतकनिवृत्तेर्द्वादशाहे नामकरणवचनमुपपन्नमेव । अन्यथा " क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकम् " इति श्रुतिः । " त्रयोदशे राज्ञां नामकरणम् " इति स्मृतिश्च विरुध्येत । नामकर्म नामकरणम् । तथा जातकर्मवदित्युत्सवातिशयोऽतिदिश्यते ॥ २० ॥ कस्य किं नामाकरोदित्यत्राह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानम् रमन्ते सर्वे जनाः गुणैरस्मिन्निति व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावम्, निरवधिकगुणमिति यावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् । राजा ज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । भरत इति राज्यस्य भरणादिति सहस्रानीकोक्तरीत्या । राजनि मृते रामे च वनं गते अराजकराज्यभरणा

प्रोष्ठपदशब्देन पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदरूपाणि चत्वारि नक्षत्राण्युच्यन्ते ॥ १५–१९ ॥
अतीत्यैकादशाहं तु अत्र एकादशाहशब्दः सूतकान्तोपलक्षणम् । अन्यथा क्षत्रि

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २२ ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपदानपि ।
अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममितं बहु ॥ २३ ॥
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत ॥ २४ ॥
तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ।
बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः ॥ २५ ॥
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ।
सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २६ ॥

दिति भावः । एवं सौमित्रिं सुमित्रापुत्रं लक्ष्मण इति नामयुक्तमकरोत् । राम कैङ्कर्यलक्षणसम्पद्युक्तत्वाल्लक्ष्मणः । "लक्ष्म्या अच्च" इति पामादिपाठादि कारस्याकारः मत्वर्थीयो नः । अतएव 'लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नः' इति वक्ष्यति। अपरं सौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २१॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृकत्वस्मरणात् कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वम् ? इत्याशङ्क्य पुरोहितद्वारा कर्तृत्वमित्यभिप्रे त्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽह्नि, अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २२ ॥ नामादि नान्दीकरणमिति नियमान्नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणम् । राज्ञेति शेषः । ब्राह्मणानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अमितम् असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २३ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसं स्कारकरणं दर्शयति—तेषामित्यर्द्धम् ।आदिशब्देनान्नप्राशनचौलोपनयनादीनि गृह्यन्ते ॥२४॥ उक्तं रामस्य महात्मत्वमुपपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये वयसा ज्येष्ठः । केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः । पितुर्भूयो रति करः सन्तोषकरः, भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव॥ २५ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अधीतवेदाः । "विद्लृ लाभे" इत्यस्मात् क्विप्, शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोक

यस्य द्वादशेऽहनीति वचनाविरोधात् ॥ २०-२३ ॥ तेषामिति । जन्मक्रियादीनि जातकर्मादीनि, नामकरणानन्तरं जातकर्माभिधानं क्रमस्याविवक्षितत्वात् ॥ २४ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २७ ॥
गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु सम्मतः ।
धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २८ ॥
बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ।
रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ २९ ॥
सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ।
लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नो बहिः प्राण इवापरः ॥ ३० ॥

हिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वम् । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसम्पत्तिमाह समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः आसन्निति शेषः ॥२६॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान् गुणान् वक्तुमादौ रामगुणानाह–तेषामिति । अपि शब्देनान्येषां रघुवंश्यानामपि मध्य इत्यर्थः । महातेजा महाप्रतापः सत्य पराक्रमः अमोघवीर्यः । निर्मलश्शशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदा दर्शनीयः, अभवदिति शेषः ॥ २७ ॥ गज इति । अत्र राम इत्यनुषज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसम्मतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोऽपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २८ ॥ अथ लक्ष्मण गुणविशेषानाह–बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीं वर्द्धयतीति लक्ष्मि वर्द्धनः । " ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् " इति ह्रस्वः । कैङ्कर्यसम्पद्वर्द्धकः लक्ष्मणः रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेऽपि पञ्चमी प्रयु ज्यते । सुस्निग्धः सुतरां स्निग्धः, अङ्कुरात् प्रभृति परिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी काण्ड इव जन्मनःप्रभृति निरवधिकभक्तिसम्पन्नः । यद्वा सुस्निग्धः रामपर्यङ्केण स्वपर्यङ्कायोजने बाल्येऽपि न निद्रातीत्यर्थः । अनेन स्वरूपप्रयुक्तत्वं दास्य स्योक्तम् । अथ गुणकृतत्वमाह–लोकरामस्य लोकान् रमयतीति लोकरामः । ण्यन्तात् कर्मण्यण् । " गुणैर्दास्यमुपागतः " इत्यन्यत्रोक्तम् । तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेन जन्मकृतदास्यमुक्तम् । नित्यशः नित्यं सुस्निग्ध इत्यन्वयः॥२९॥ सर्वेति । शरीरत इत्युपलक्षणम् । त्रिविधकरणैरपि रामस्य सर्वप्रियकरः ।

तेषां केतुरिति । रतिकरः आनन्दकरः, भूयः अतिशयेन संमतः ॥ २५–२८ ॥ बाल्यादिति । लक्ष्मिवर्द्धनः आर्षो ह्रस्वः॥लोकरामस्य लोकान् रमयतीति तथा॥२९॥

न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ।
मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३१ ॥
यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ।
तदैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३२ ॥
भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।
प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३३ ॥
स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ।
बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३४ ॥

यद्वा स्वशरीरादपि रामस्य प्रियकरः, स्वशरीरमुपेक्ष्यापि प्रियकर इत्यर्थः । यद्वा शरीरतो बहिः स्थितः अपरः प्राण इव स्थितः । यद्वा शरीरतः राम शरीरस्य " सार्वविभक्तिकस्तसिः " इत्युक्तेः । लक्ष्मणस्य दक्षिणबाहुत्वाद्रा मसर्वावयवानां सर्वप्रियकर इत्यर्थः । "रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः " इति वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन् पक्षे अपिशब्देन रामस्य स्वविषय प्रियकरत्वं समुच्चीयते । लक्ष्मिसम्पन्न इत्यनेन लक्ष्मणशब्दार्थ उक्तः ॥ ३० ॥ रामस्य लक्ष्मणेऽनुरागं दर्शयति—न चेति । तेन विना । " पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् " इति तृतीया । निद्रां न लभते प्राणं विना कथं निद्रां लभेतेत्यर्थः । किञ्च कौसल्यया आनीतं मृष्टान्नं तं विना नाश्नाति । दक्षिणबाहुं विना कथमश्नातीति भावः। पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषये सर्वात्मना विश्लेषासह इत्यर्थः । " क्षणेऽपि ते यद्विरहोऽतिदुःसहः " इति ह्युक्तम्॥ ३१॥ यदाहीति । राघवो रामः यदा हयमारूढः सन् मृगयामाखेटमुद्दिश्य याति तदा तदानीमेव एनं रामं सधनुः सन् पालयन्। अस्थाने भयशङ्कितया पृष्ठतः वेगवद्धयसमीप एवाभ्येति । हिः प्रसिद्धौ ॥ ३२ ॥ अथ भरतशत्रुघ्नयोः परस्परानुरागं दर्शयति—भरतस्यापीति । हि यस्मात् स शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजः, तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणेभ्योऽपि प्रियतर आसीत् । तस्य शत्रुघ्नस्य च भरतः तथा प्रिय आसीत् ॥३३॥ दशरथस्य स्वाराधकस्य

सर्वप्रियकर इति । रामस्य शरीरतोऽपि स्वशरीरादपि । सर्वप्रियकरः सर्वदा प्रियकर इत्यर्थः । बहिश्चरः प्राण इवासीत् ॥ ३०–३२ ॥ भरतस्यापीति । तथा शत्रुघ्नो भरतस्य प्राणैः प्राणेभ्योऽपि प्रियतरः, तस्य चापि तथा प्रियतर इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ स

ते यदा ज्ञानसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३५ ॥
तेषामेवंप्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ।
पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३६ ॥
ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३७ ॥
अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३८ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ३९ ॥

मनोरथपरिपूरणमेतदवतारस्य प्रथमप्रयोजनम् ।तन्निर्वृत्तिमाह—स चतुर्भिरिति । देवैश्चतुर्भिर्दिक्पालैः ॥ ३४ ॥ पूर्वं लाभकृतप्रीतिरुक्ता । अथ तेषां ज्ञानादिसम्पत्तिकृतप्रीतिविशेषमाह—त इति. श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन् वयसि ज्ञानं शास्त्रज्ञानम् । ह्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृत्यचिन्तासु लज्जावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथावन्तः। सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः दीर्घदर्शिनः नित्यभाविज्ञानवन्तः आसन्निति शेषः।तदा तेषां पिता हृष्टो बभूव॥३५॥३६॥ पितृप्रीतिं दृष्ट्वा पुनरपि विद्यारतास्ते आसन्नित्याह—ते चापीति । ते चापि पित्रुपलालिता अपि वैदिकानां वेदसम्बन्धिनां स्मृतीतिहासपुराणन्यायादीनामध्ययने रता निरताः ॥३७॥ अथैषां समावर्तनोचितकालप्राप्तिं दर्शयति—अथेति । दारविषयिणी क्रिया दारक्रिया, विवाह इत्यर्थः । चिन्तयामास तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषणं कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मन्यन्यैर्नावगम्यते ॥ ३८ ॥ इयता प्रबन्धेन भगवदवतारो दर्शितः । अथ भगवदवतारप्रयोजनानि साधुपरित्राणदुष्कृद्विनाशनधर्मसंस्थापनानि दर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणं प्रधानम्, कर्षकस्य सस्यवृद्धिरिव । दुष्कृद्विनाशस्त्वानुषङ्गिकः, सस्यप्रतिबन्धकतृणोन्मूलनवत् । अतो दुष्कृद्विनाशनान्तरीयकं साधुपरित्राणं वक्तुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्तेन, अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपि

सद्भिरिति । देवैः दिक्पालकैः॥३४–३७॥अथ राजेति।सोपाध्यायः सपुरोहितः॥३८॥

स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह । शीघ्र माख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनन्दनम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४१ ॥ ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा । प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥४२॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः । प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् । प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ॥४४॥ स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ४५ ॥ पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च । कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ४६ ॥

सिध्यतीति बोध्यम् । तस्येति । चिन्तयमानस्य चिन्तयमाने । स्वयं तत्कार्ये समर्थोऽपि रामवैभवप्रकटनाय तदागमनमिति सूचयति महातेजा इति ॥३९॥ स इति । कौशिकं कुशिकगोत्रजम् ॥ ४० ॥ तदिति । तेन वाक्येन चोदिता स्तच्छ्रुत्वा वेश्म प्रति प्रदुद्रुवुः ॥ ४१ ॥ त इति । ऐक्ष्वाकवे इक्ष्वाकु वंश्याय । क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् इति संप्रदानत्वम्, अभ्यागतविलम्बास हिष्णव इति भावः ॥ ४२ ॥ तेषामिति । सपुरोधाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखम् ॥ ४३॥ तमिति । ज्वलितम् । अकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक–" इति कर्तरि क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनियमम् । अर्घ्यं पूजार्थोदकम् । उपहा रयत्, वसिष्ठेनेति शेषः । अडभाव आर्षः ॥४४॥ स इति । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा, समर्पितमिति शेषः । कुशलम् अपूर्वार्थप्राप्तिम्, अव्ययं तस्याक्षयम् ॥४५॥ पुर

तस्य चिन्तयमानस्येति भावलक्षणे षष्ठी । महातेजाः महाप्रभावः ॥ ३९–४२ ॥ तेषा मिति । समाहितः एकाग्रः ॥ ४३ ॥ तमिति । संशितव्रतम्-तीक्ष्णनियमम् अर्घ्यमुप हारयत् । वसिष्ठेनेति शेषः ॥४४॥ स इति । अव्ययं राज्याङ्गेषु क्षेमम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः । दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः। ऋषींश्चान्यान् यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ४८ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् । विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथा र्हतः॥४९॥ अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् । उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५० ॥ यथाऽमृतस्य सम्प्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके । यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥५१ ॥ प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये । तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५२ ॥ कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः । पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धार्मिक ॥५३॥

इति । कुशलम् अनुपद्रवम् ॥ ४६ ॥ अपीति । दैवं यज्ञादिकम्, मानुषम् अतिथिसत्कारादिकम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठं चेति । समागम्य समीपं गत्वा । ऋषीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४८ ॥ त इति । निवेशनं सभाम् । पूजिताः विश्वामित्रेणेति शेषः । यथार्हतः यथान्यायम् । प्रथमार्थे तसिः ॥४९॥ अथेति । हृष्टः पुलकितः । "हृषेर्लोमसु" इतीडभावः । परमोदारः परमदाता । अभिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५० ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनुदके "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । अप्रजस्य अपुत्रस्य । प्रणष्टस्य निध्यादेः । महः, पुत्रविवाहाद्युत्सवः । "मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः । तस्योदये । स्वागतम् अचिन्तितोपनतम्, ते आगमनं तथा मन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कं चेति । कामम् अभीष्टम् । किमु केन प्रका

अपि ते सन्नता इति । अपिः प्रश्ने । दैवं च मानुषं च कर्म-दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकम्, मानुषं कर्म सामदानभेदादिकम् गजबन्धनादिकं च ॥४७॥ वसिष्ठं चेति । ऋषीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथार्हम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अथेति । हृष्टः पुलकितः प्रणष्टस्य, वस्तुन इति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स्वागतं त इति भिन्नं वाक्यम् । कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः, कं परमं कामं किमु केन प्रकारेण करोमीत्यर्थः ।

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५४ ॥
पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ।
ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ ५५ ॥
तदद्भुतमिदं ब्रह्मन् पवित्रं परमं मम ।
शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव सन्दर्शनात्प्रभो ॥ ५६ ॥
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ।
इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५७ ॥
कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिक ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम ॥ ५८ ॥
मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ।
तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ५९ ॥

रेण, करोमि करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्ट्या शुभादृष्टवशेन । दिष्ट्येत्यानन्दद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥५३॥ अद्येत्यर्द्धमेकम् ॥ ५४ ॥ पूर्वमिति । राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राजर्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चात् तपसा द्योतितप्रभः सन् ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तोऽसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्मर्षित्वेन च पूज्योऽसि ॥ ५५ ॥ तदिति । हे ब्रह्मन् ! तदिदमागमनं मम परमं पवित्रं परममद्भुतं च। हे प्रभो ! तव सन्दर्शनादहं शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः, त्वद्दर्शनादिदं मत्क्षेत्रं तीर्थभूतं जातमित्यर्थः॥ ५६ ॥ ब्रूहीति । तुभ्यमिति तृतीयार्थे चतुर्थी। आगमनं प्रति त्वया यत्कार्यं यत्फलं प्रार्थितं तद्ब्रूहि । अहं त्वयानुगृहीतः सन् त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि, त्वदर्थपरिवृद्धिं कर्तुमिच्छामीत्यर्थः। "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी ॥ ५७॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविषयं

दिष्ट्येत्यव्ययमानन्दद्योतकम् ॥ ५२-५४ ॥ पूर्वमिति । राजर्षिशब्देन सहितः॥५५॥ तदद्भुतमिति । तदिदं तव सन्दर्शनम् अद्भुतमचिन्तितोपमानत्वादाश्चर्यावहम् । पवित्रं शुद्धिकरम्। शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । इदं स्थलं त्वद्दर्शनात्पवित्रं जातमित्यर्थः ॥५६॥ ब्रूहीति। आगमनं प्रति कार्यं फलभूतं यत्प्रार्थितं तद्ब्रूहि। त्वदर्थपरिवृद्धये त्वत्प्रयोजननिष्पादनाय ॥ ५७ ॥ कार्यस्येति । विमर्शम् उरुलाघवचिन्तां

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् । प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
सदृशं राजशार्दूल तवैतद्भुवि नान्यथा ।
महाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥

संशयम् ॥ ५८ ॥ ममेति । अयं त्वदागमनरूपः ॥ ५९ ॥ इतीति । हृदयसुखम् अर्थसौष्ठवाद्धृदयसुखकरम् । श्रुतिसुखं शब्दमार्दवाच्छ्रुतिसुखम् । आत्मवता बुद्धिमता विनीतं विनयवद्यथा भवति तथा उक्तं वाक्यं निशम्य. प्रथितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः, न केवलं कीर्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमऋषिरित्यत्र "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ विश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे—तच्छ्रुत्वेत्यादि । अद्भुतस्य विस्तरो यस्मिन् तदद्भुतविस्तरम् । हृष्टरोमा पुलकितरोमा ॥ १ ॥ सदृशमिति । नान्यथा न मिथ्योच्यत इत्यर्थः । वसिष्ठेन व्यपदेशः कीर्तिः उपदेशो वा । तृतीयेति योगविभागात् समासः । सोऽस्या

कुर्याद्वा नवेति विचारं वा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति हृदयेति । प्रथितगुणयशाः प्रसिद्धेन गुणेन प्राप्तं यशो यस्य स तथोक्तः । प्रथितगुणशब्देन त्रिशङ्कुस्वर्गारोहणनूतनस्वर्गसृष्ट्यादिहेतुभूतो ब्रह्मर्षित्वप्राप्त्यनुगुणो दिक्चतुष्टयनिर्वर्तितचिरकालसम्पादिततपःशक्तिविशेष उच्यते । गुणैर्विशिष्टः शमदमाद्यात्मगुणैर्विशिष्टः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वेति । अद्भुतविस्तरम् अद्भुतप्रपञ्चम् ॥ १ ॥ सदृशमिति । एतत्तवैव सदृशम् । नान्यतः नान्यस्येत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्

यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् । कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहं नियम मातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ। तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥४॥ व्रते मे बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसा विमौ। मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ। समांस रुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥५॥ अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये । कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद् देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव। तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते॥७॥ स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम्। काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥८॥ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा। राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने॥९॥

स्तीति तथा ॥ २ ॥ यत्त्विति । मे हृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यं तस्य निश्चयं करणाध्यवसायम् कुरुष्व, सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥३॥ हृद्गतं कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थम् । नियमं यज्ञदीक्षाम् । आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि । तस्य नियमस्य। विघ्नकरौ कामरूपिणौ द्वौ राक्षसौ, स्त इति शेषः ॥ ४ ॥ व्रत इति । व्रते दीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह मारीच इति । समांसरुधिरौघेण मांसयुक्तरक्तप्रवाहेण । तां वेदिं यज्ञवेदिम् । अभ्यवर्षताम् अभ्यषिञ्चताम् ॥ ५ ॥ अवधूत इति । तथाभूते बहुशश्चीर्णे । नियमनिश्चये व्रतसङ्कल्पे । अवधूते विघ्नते। अपाक्रमे आगतोऽस्मि ॥ ६ ॥ तर्हि कुतो न तौ शप्तौ ? तत्राह—न चेति। तत्र हेतुमाह तथेति । सा चर्या यज्ञाचारः। तथाभूता हि शापानर्हकाला हि । अतः तत्र मारीचसुबाह्वोः शापो न मुच्यते ॥७॥ तत्र मया किं कर्त्तव्यं तत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः बालस्य शिखा, काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालोऽयं कथं तौ नाशयिष्यति ?

महावंशेत्यादि । वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठोपदेशवतः ॥ २ ॥ यदिति । कार्यस्य कर्तव्यस्य । निश्चयमङ्गीकारम् ॥ ३ ॥ अहमिति । आतिष्ठे आचरिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवधूत इति । नियमनिश्चये व्रतसङ्कल्पे । अपाक्रमे निर्गतोऽस्मि ॥ ६–८ ॥ शक्त

श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ।
त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथञ्चन ।
न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥
वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ।
रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ १२ ॥
न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।
अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥
अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

तत्राह शक्त इति । मया कर्त्रा तेजसा करणेन । विकर्त्तारः विघ्नकर्तारः. तेषाम् । न केवलं तयोरिति भावः ॥ ९ ॥ श्रेयश्चेति । बहुरूपं बहुविधम् । कीदृक् श्रेयस्तत्राह–त्रयाणामिति । लोकानां मध्ये ख्यातिं–विश्वामित्राध्वरत्राता अह ल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्जक इत्येवंरूपां कीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्त न्निरसने प्रभविष्यति ? तत्राह–न चेति । अहमेव तदर्थं यास्यामीत्यत्राह न च ताविति ॥ ११ ॥ तथापि महावीर्यौ तौ कथं जेतुं शक्यावित्याशङ्क्य पापवशेनासन्नकालौ न रामस्य पर्याप्तावित्याह–वीर्येति । उत्सिक्तौ गर्वितौ । कालः यमः स एव पाशः तद्वशंगतौ ॥१२॥ न चेति । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतम् । हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं सूचितम् ॥ १३ ॥ रामस्य परब्रह्मत्वं सूचयन्नाह–अहमिति । अहं बहुगुरूपासनेन लब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षा त्कृतपरावरतत्त्वयाथात्म्यः । भवांस्तु केवलकर्मठः । अहं जटावल्कलधारी, त्वं तु क्रोधभराक्रान्तः । अहं सात्त्विकप्रकृतिः, त्वं तु राजसः । अहं ' गर्भ

इति । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषामपि न द्वयोरेवेति भावः । दिव्यं तेजो वैष्णवम्. तेन । युक्त इति शेषः ॥ ९ ॥ श्रेय इति । बहुरूपं बहुप्रकारम् । लोकानां लोकेषु । येन मद्दत्तास्त्रादिना ॥ १० ॥ आसाद्य । युद्धे इति शेषः ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तौ दृप्तौ ॥ १२ ॥ नेति । पुत्रकृतं स्नेहं पुत्रत्वेन कृतं स्नेहं कर्तुं नार्हसि, किन्तु परावर वस्तुत्वेन कर्तुमर्हसि । हतौ विद्धीति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं सूचितम् ॥ १३ ॥ अहं वेद्मीत्यादिना परत्वमेव विशदयति–महात्मानं परमात्मानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भूतास्तपोधनाः" इत्युक्तरीत्या रामस्य गर्भभूतः, त्वं तु रामे गर्भत्वाभिमानी। योगक्रमज्ञानवानहम्, त्वं तु भोगक्रमज्ञः।अहं मोक्षकामेष्टिकृत्,त्वंतु पुत्रकामेष्टि कृत्। अहं धर्ममोक्षपरः, त्वं तु अर्थकामपरः। एतत्सर्वं प्रसिद्धपरामर्शिना अहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते। ननु " सो अङ्ग वेद यदि वा न किलेति वेदस्सन्देग्ध्यनघंविदमात्मनि रङ्गनाथम्।" "विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्त दूरम्" इत्युक्तरीत्या अपरिच्छिन्नं वस्तु कथं त्वया ज्ञातमित्यत्राह महात्मानम्, अपरिच्छिन्नमहिमतया वेद्मीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् " इति श्रुतौ एतमिति सौलभ्यमुच्यते। पुरुषमिति पराक्रमः, तदुभयमप्याह रामं सत्यपराक्रममिति। परत्वसौलभ्ये हि राज्ञश्छत्रचामरवद् साधारणे। यद्वा "तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" इति बाल्येऽपि निरवधिक वैभवम्। यद्वा महात्मानं "सत्यस्य सत्यम्" इतिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानम् " य आत्मनि तिष्ठन् " इत्यादिश्रुतेः। यद्वा आत्मा देहः " आत्मा जीवे धृतौ देहे " इत्यमरः। अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहमित्यर्थः। " न तस्य प्राकृता मूर्तिः " इतिस्मृतेः। यद्वा महात्मानं महास्वभावम् " अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" इति वक्ष्यमाणत्वात्। यद्वा रामं महात्मानम् अवतारकृत महास्वभावयुक्तम् "स उ श्रेयान् भवति जायमानः" इतिश्रुतेः।सत्यपराक्रमं-सदैकरूपपराक्रमम् " नाविजित्य निवर्तते " इति वक्ष्यते। यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमम्। यद्वा सत्यात्परानाक्रमतीति तथा " गच्छानुजानामि " इति बहुवारं प्रकृतिसम्बन्धकृतप्रातिकूल्यनिवर्तने यत्नं कृत्वा तथाप्यननुकूलत्वे तान् हन्तीत्यर्थः। यद्वा अयत्नकालेपि शत्रुभयङ्करः "सुखसुप्तः परन्तपः" इति वक्ष्यति। संस्थानविशेषौज्ज्वल्यदर्शनेन शत्रुहृदयविदारक इतिभावः। नाहं कार्यवशेन वदामीत्याह वसिष्ठोपीति। आप्ततमो हि भवतः कुलाचार्यो वसिष्ठः। अपिशब्दो विरोधे, अस्मद्विरोध्यपीत्यर्थः। यद्वा समुच्चये। महातेजाः सरस्वती वल्लभपुत्रः योगसिद्धज्ञानः। यद्वा यद्वाक्येनाहं ब्रह्मर्षिरभवं सोपीत्यर्थः। यद्वा "सत्यं वद धर्मं चर " इति तव उपदिश्य स्वयमनुष्ठाता। ननु " यद्ब्राह्मण श्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधिब्रूयात् " इति तव मम च विवादे अस्य त्वयि पक्षपातः स्यादित्राह ये चेति। राजद्वारसम्बन्धरहिततया पक्षपातशून्याः " तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् " इति अवताररहस्यवेदिनः। ये चेमे

यदि ते धर्मलाभं च यशश्च परमं भुवि। स्थितमिच्छसि
राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि॥ १५॥ यदि ह्यनुज्ञां काकुत्स्थ
ददते तव मन्त्रिणः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे
विसर्जय ॥ १६॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ।
दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७॥ नात्येति
कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव । तथा कुरुष्व भद्रं ते
मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा
धर्मार्थसहितं वचः । विरराम महातेजा विश्वामित्रो महा
मुनिः ॥ १९ ॥ स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः
शुभम् । शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यषीदत भयान्वितः ॥ २० ॥

'पुलस्त्योऽगस्त्यः' इति प्रसिद्धाचार्यपदनिर्वाहकाः । यद्वा 'गर्भस्थश्चर्षिर्वामदेवः प्रतिपेदे' 'सप्तकल्पस्थितो मुनिः' इत्यादिनोत्तरोत्तरं ब्रह्मविदग्रसरा वामदेवमार्कण्डेयादयः तिष्ठन्त्येते तव प्रियकराः । केवलपरमैकान्तिनो विजानन्तीत्याह तपसि स्थिताः । कायिकव्यापारादीन् विना सदा तपसि स्थिताः । तानेकैकशो रहसि पृष्ट्वा तैरनुमतं चेत् रामं मे देहीति भावः । तपसि स्थिताः कायक्लेशसहाः । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः " तप आलोचने " । " तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः " इत्युक्तन्यासनिष्ठा वा ॥ १४ ॥ यदीति । धर्मलाभं धर्मवृद्धिम् । स्थितं स्थिरम् ॥ १५ ॥ यदि हीति । विसर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतमिति । अभिप्रेतं अभीष्टम् आत्मजम्, यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रं देहि असंसक्तं अविलम्बितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ नात्येतीति । ममायं यज्ञस्य कालो यथा नात्येति तथा कुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ इतीति । धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरम् ॥ १९ ॥ स इति । शोकं दुःखं व्यषीदत दुःखितोऽभूत, विषण्णमुखोऽभूदि-

यदीति । यदि ददते ददीरन् ॥१६॥ अभिप्रेतमिति । यज्ञस्य दशरात्रं दशदिनान्येव, अतः अभिप्रेतम् अभिमतम् आत्मन इष्टं रामं संसक्तमविचारं यथा तथा॥१७॥ नात्येति।

१ स्थिरमिच्छसि । २ ततो रामं विसर्जय । ३ विश्वामित्रमुखोद्गतम् । ४ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च । लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ इति च पाठान्तरम् ।

इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ।
नरपतिरभवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् २१

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

त्यर्थः ॥२०॥ इतीति । हृदयं मनोधिष्ठानम् । अतीव अत्यर्थं व्यथितमनाः । महान्-कुलेन महान् । विचचाल मुमूर्च्छेत्यर्थः । महदितिपाठे-महदत्यर्थं व्यथितमनाः अतीव विदारणमिति सम्बन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड व्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ कौशिकवचनश्रवणाद्दशरथविषादो विंशे-तच्छ्रुत्वेत्यादि । निःसंज्ञ इव चेतनारहित इव, मूर्च्छित इत्यर्थः॥ १ ॥ "यज्ञविघ्नकरं हन्याम्"इत्युक्तरीत्या निजयज्ञविघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा आगत्य प्रार्थयमाने विश्वामित्रे वत्सलो दशरथः प्रेमान्धतया कलुषित हृदयः अहं वेद्मीति तदुक्तमपि मनस्यकुर्वन् रामस्य बाल्यमेव पुरस्कुर्वन्नाह-ऊनेति । ऊनाः असम्पूर्णाः षोडशवर्षा यस्य स तथोक्तः, द्वादशवर्ष इति यावत् । "बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः" इति विशिष्यवक्ष्यमाण

नात्येति नातिक्रमिष्यति ॥ १८-२० ॥ इतीति । हृदयमनोविदारणं हृदयं मनसोऽधिष्ठानम् । अतीवेत्येतद्धृदयमनोविदारणमित्यनेन सम्बध्यते । महदत्यर्थं व्यथितमना इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० बालकाण्डव्याख्यायां एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥ तच्छ्रुत्वेति । निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव ॥ १ ॥ ऊनषोडशवर्ष इति । ऊनषोडशशब्दस्य द्वादशाब्दे पर्यवसानम् । तत्कथम् ? कौशिकयागसंरक्षणार्थमागतरामवयोविशेषमुद्दिश्य "बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः"

१ इति स हृदय । इति पाठान्तरम् ।

त्वात् । परिपूर्णषोडशवर्षो हि युद्धक्षमो भवति । द्वादशवर्षो बालः कथं युद्धाय प्रभवतीति भावः । एवं वयःस्वरूपं विचार्यमाणे नास्य युद्धयोग्यतेत्युक्तम् । राक्षसैस्तु सुतरां नेत्याह—राजीवलोचन इति । पद्मतुल्यनयनः, पद्मं हि रात्रौ मुकुलीभवति तत्तुल्यताक्तौ रात्रौ निद्रालसो रामो रात्रिंचरैः कथं योद्धुं शक्नोतीति भावः । स रामः सदा मदुत्सङ्गपरिचारिततया मद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेन षष्टिवर्षसहस्राणि व्यालप्यमानस्यातिक्लेशेनोत्पन्नः । रामः “ रामो रतिकरः पितुः ” इति रतिकरः सर्वस्वभूतः । अस्य—काकपक्षधरत्वादिना पुनः विद्याभ्यासादपि क्रीडनकर्म्याकारकुतूहलानि हस्तेन निर्दिशति । युद्धयोग्यतां न पश्यामि, किंतु क्रीडनकर्म्याकारयोग्यतामेव पश्यामीत्यर्थः । युद्धयोग्यता राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैव बिभ्यतो कथं युद्धयोग्यता । सह राक्षसैः मनुष्येणापि युद्धव्यापारमजानतः कथं राक्षसैः युद्धम् । एकेनापि राक्षसेन न योग्यता कुतो बहुभिः । अत्र शङ्क्यते—अत्र दशरथेन पित्रा ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनत्वं च मासेन मासत्रयेण षण्मासैर्वा स्यात्, न त्वेकवर्षाद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेव वर्षे सीताविवाहः । तदनु द्वादशवर्षाण्ययोध्यावासः । “समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जानामानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ” इति सीतया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच वनप्रवेशकाले रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीति प्रतिभाति । तदनुपपन्नम्—“मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥” इति सीतावचनात् । कौसल्यया च वनप्रवेशसमये प्रोच्यते “ दश सप्त च वर्षाणि जातस्य तव पुत्रक । आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ” इति । तस्मात् अष्टाविंशतेः पञ्चविंशतेः सप्तदशानां च कथमविरोध इति । अत्र केचित्, कौसल्यावाक्ये जातस्येति द्वितीयं जन्मोच्यते—क्षत्रियस्यापि द्विजत्वात् । द्वितीयं जन्म च उपनयनम्, तच्च वृद्धेन दशरथेन काम्यपक्षमाश्रित्य गर्भाष्टम एव कृतम् । तथा च द्वितीयजन्मापेक्षया सप्तदशत्वम् । उपनयनात्पूर्वं सप्तवर्षाणीति “ वयसा पञ्चविंशकः ” इति सीतावचनमप्युपपन्नम् । “ ऊनषोडशवर्षः ” इत्यत्र पादोनत्वम्, द्वादशवर्ष इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । अतः सर्वथा वनप्रवेशकाले पञ्चविंशतिवर्ष एव राम इत्याहुः । अन्ये बहुक्लेशं सहमाना एवं व्याचख्युः—अष्टाविंशतिवर्ष एव वनप्रवेशे रामः।ऊनषोडशवर्ष इति यत्कि-

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः।
अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥

श्चिन्मासोनषोडशवर्षवयस्क इत्यर्थः । "बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्" इति दशरथवचने बाल्ययौवनसन्धौ बाल इति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् । "बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति कीर्त्यते" इति वचनात् । "बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः । अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥" इति मारीचवचनन्तु युद्धभीरुतया भ्रान्तिकृतम् रावणविभीषिकयोक्तं वा. अतएव स्वयं वायव्यास्त्रभग्नोऽप्यकृतास्त्र इत्याह । अजातव्यञ्जनत्वं च निरुदश्मश्रुत्वम्, कन्यतिवदल्पश्मश्रुत्वम् । "एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया" इत्यपि दृढपरिहितोत्तरीयतया सन्नद्धत्वमाह । वयसा पञ्चविंशक इति तु पञ्चविंशतुल्यत्वमाह । इवार्थे कनो विधानात् । तेन नित्ययौवनत्वं ज्ञापयति । देवा हि सदा पञ्चविंशतिवार्षिका इत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यमपि "गर्भैकादशेषु राजन्यम्" इति विहितोपनयनापेक्षया । तस्मान्न किञ्चिदनुपपन्नमिति । वस्तुतो वयसा पञ्चविंशक इति सीतायाः शापभीतायाः संन्यासिनं प्रति वचनमेव यथार्थम् । दश सप्त च वर्षाणीति कौसल्यावाक्ये तु चकारेण सप्तवर्षाणि समुच्चीयन्ते, तेन जन्मापेक्षयैव पञ्चविंशतित्वसिद्धिः । ननु विवाहानन्तरमेव सम्भोगः श्रूयते "रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून्" इति । स कथं द्वादशवर्षस्य बालस्य सम्भवति?सम्भवत्येव, सौकुमार्यातिशयेन प्रौढशरीरतया । अतएव हि देव्याश्च षड्वर्ष एव यौवनारम्भः । "अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते" इति वनप्रवेशेऽष्टादशत्वम् विवाहकाले सीतायाः षड्वर्षत्वमवगमयतीति सर्वं सुस्थम् ॥२॥ तर्हि तव प्रतिज्ञा व्यर्था स्यात्तत्राह— इयमिति । अक्षो रथावयवः,तस्य ऊहः । तद्योगादिनिः । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीपि "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वम् । "अक्षादूहिन्याम्—" इति वृद्धिः । अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तमादिपर्वणि "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेकं विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी

-इत्यारण्यकाण्डे रावणं प्रति मारीचेनोक्तत्वात् । योग्यतां क्षमताम् ॥२॥—इयमिति । यस्येति पुंल्लिङ्ग आर्षः । ईश्वरः स्वयं समर्थः । योद्धेत्यत्र अस्मीति शेषः ॥ ३ ॥

इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः । योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि । यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता । अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् । न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥ विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे । जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९ ॥ यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत । चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥

तु गणास्त्रयः । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः । चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तास्च तिस्रस्त्वनीकिनी । अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥" इति । यस्याहं पतिरिति सन्धिरार्षः । पतिः पालयिता । पातेर्डतिः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा योत्स्ये, लुट् । तैर्यज्ञविघ्नकरैः ॥ ३ ॥ इम इति । विक्रान्ताः अक्षतविक्रमाः ॥ ४ ॥ अहमिति । गोप्ता, यज्ञस्येति शेषः । सेनानां वा ॥ ५ ॥ निर्विघ्नेति । अहं गमिष्यामि, तेन सुरक्षिता भविष्यतीति योजना ॥ ६ ॥ बाल इति । बालः ऊनषोडशवर्षः, अतएव अकृतविद्यः अशिक्षितधनुर्विद्यः । बलाबलं, शत्रूणामिति शेषः । "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति एकवद्भावः ॥ ७ ॥ न चेति । रक्षसां, युद्ध इति शेषः । कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्द्धम् ॥ ८ ॥ तिष्ठतु रामस्वभावः, मत्स्वभावश्चैवमित्याह—विप्रयुक्तः विश्लिष्टः ॥ ९ ॥ यदीति । चत्वारि अङ्गानि चतुरङ्गानि । "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" इति समासः ॥ १० ॥ षष्टिरिति । वर्षसहस्राणि, अतीतानीति शेषः । तदनन्तरं

इम इति । विक्रान्ताः अक्षतविक्रमाः ॥४॥ अहमेवेति । गोप्ता, अध्वरस्येति शेषः । प्राणान् धरिष्यामि, जीविष्यामीत्यर्थः ॥५–७॥ न चेति । कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः ॥८॥९॥ यदि वेति । चत्वार्यङ्गानि चतुरङ्गानि ॥ १० ॥ षष्टिरिति । दुःखेनोत्पादितः व्रतोपवास

चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम । ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥ किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते । कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥ कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् । मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥ सर्वं मे शंस भगवन् कथं तेषां मया रणे । स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः॥ १७ ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ श्रूयते हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः । साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

दुःखेन उपवासदीक्षादिक्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णामिति । चतुर्णां पुत्राणां मध्ये रामे परमिका प्रीतिः । स्वार्थे कप्रत्ययः । "प्रत्ययस्थात् कात्-" इतीत् । तस्माज्ज्येष्ठत्वादेश्च न नेतुमर्हसीति योजना ॥ १२ ॥ अथ सर्वथा रामनयनमयुक्तमिति वक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति—किमिति । के च किंनामधेयाः । कथंप्रमाणाः, कीदृशाकारा इत्यर्थः । के रक्षन्ति, के तेषां प्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं चेति । प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयम् ॥ १४ ॥ सर्वमिति । तेषां रणे कथं मया स्थातव्यमिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पौलस्त्येति । राक्षसः अस्तीति शेषः ॥ १७ ॥ किंवीर्या इत्यस्योत्तरमाह—स इति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह—श्रूयत इति ॥ १९ ॥ यदेति अर्द्धत्रय

यज्ञानुष्ठानप्रयासेनोत्पादित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ चतुर्णामिति । प्रीतिः परमिका मम । अस्मिन्निति शेषः । धर्मप्रधानं-धर्मः प्रधानं मुख्यं यस्य स तथोक्तः ॥ १२ ॥ किमिति । किंवीर्याः-कीदृशवीर्याः । ते किंनामधेयाः कथंप्रमाणाः कीदृग्विधशरीरप्रमाणाः । एतान् के रक्षन्ति । स्वामित्वेनेतिशेषः ॥ १३ ॥ कथमिति । प्रतिकर्त

यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः । तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ च महाबलौ । मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा । न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥ स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके । मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २२ ॥ देव दानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः । न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥ स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः । तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः । सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥ कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् । बालं मे तनयं ब्रह्मन् नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥ अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः । यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

मेकान्वयम् । यदा यज्ञस्य स्वयं न विघ्नकर्ता, अलक्ष्यत्वादिति शेषः ॥ २० ॥ इतीति । तस्य रावणस्य ॥ २१ ॥ स इति । अल्पभाग्यस्येति, त्वन्नियोगाकरणेनेति शेषः । प्रसादकरणे हेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ देवेति । रावणसङ्ग्रामवैमुख्यं न दोषाय, सर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ स हीति, अर्द्धत्रयम् । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति, नाशयतीत्यर्थः । तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमिति । कथमिति प्रश्ने । राक्षसान् प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥ अथेति । अथ

न्वयम्—प्रतिविधेयम् ॥ १८–१९ ॥ यदेति । यदा स्वयं यज्ञस्य न विघ्नकर्ता स्वयं विघ्नाय नागच्छति तदा तेन रावणेन संचोदितौ मारीचः सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यत इति सम्बन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ स इति । अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणेनेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स हि वीर्यवतामिति । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति, नाशयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथमिति । पुत्रकं पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति पुत्रकम्, अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥ अथेति । तौ यज्ञविघ्नकरौ युष्मद्यज्ञविघ्नकारिणौ चेति सुतं नैव

१ पुत्रकम् । तौ हि यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्वहौ । मारीचश्च । इत्यधिकः पाठः ।

मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ । तयोरन्यतरे णाहं योद्धा स्यां ससुहृद्गणः[1] ॥ २७ ॥ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः । सुहुत इव समिद्भिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः २८

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।
राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥

शत्रुस्वरूपज्ञानानन्तरं सुन्दोपसुन्दयोः सुतौ मारीचसुबाहू, सुन्दपुत्रः मारीचः उपसुन्दपुत्रः सुबाहुः । पुत्रकम्, अनुकम्पायां कन् । अतो न दास्यामीत्युपस्कार्यम् ॥ २६ ॥ मारीच इति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ उत्तरसर्गार्थमन्ते संगृह्णाति इतीति । जल्पनात् असङ्गतोक्तेः कोपाविष्टत्वे दृष्टान्तमाह सुहुत इति । आदौ समिद्भिः सुहुतः तत आज्यसिक्तो वह्निरिव महर्षिवह्निर्महर्षिश्रेष्ठः उज्ज्वलितस्समभवत् सञ्जातज्वालो बभूव । मुनिपक्षे क्रोधवृद्धिः । पुष्पिताग्रावृत्तम् "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठः प्रतिबोधयति एकविंशे-तच्छ्रुत्वेति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ पूर्वमिति । अर्थं प्रार्थितार्थम् । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः, राघवाणामस्य कुलस्यायुक्तः ॥२॥

दास्यामीति सम्बन्धः॥२६॥मारीच इति।तयोरन्यतरेण योद्धा स्यामिति काकुः ॥२७॥ उज्ज्वलितः रोषजज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वेति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन ॥ १ ॥

---

१ ससुहृद्गणः । अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सह बान्धवैः । इत्यधिकः पाठः ।

यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥ ३ ॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः । नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः । धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव । इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः । गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥

र्ददमिति । इदं प्रतिज्ञातान्यथाकरणम् । सुखीभवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ स्येति । रोषपरीतस्येति षष्ठी सप्तम्यर्थे । भयं पूर्वं कोपेनान्यथाकृत गद्यमद्य किं करिष्यतीति भयम् ॥ ४ ॥ त्रस्तेति । त्रस्तरूपम् अतिशयेन स्तम् । प्रशंसायां रूपप् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । त्वमिति षः ॥ ६ ॥ त्रिष्विति । धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्ये संहिताऽनित्या । स्वधर्मं तिश्रुतनिर्वाहरूपम् ॥ ७ ॥ संश्रुत्येति । एवं करिष्यामीति संश्रुत्य तथा कुर्वाणस्येत्यर्थः । इष्टमश्वमेधान्तो यागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणम् । तदुक्तं 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठासेतुबन्धनम् । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ " इति । तयोर्वधः निष्फलत्वम् ॥ ८ ॥ कृतेति । कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं

र्वमिति । विपर्ययः प्रतिश्रुतार्थत्यागः ॥ २ ॥ यदीति । इदं प्रतिश्रुतार्थाकरणम्, ते क्षमं युक्तं यदि सुखी भवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ तस्य कोपपरीतस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ ४ ॥ त्रस्तेति । त्रस्तरूपम् अतिशयेन त्रस्तम् । जगत् त्रैलोक्यम् ॥ ५ ॥ साक्षाद्धर्म इव, इवशब्द एवार्थे, दृढारोपे रूपकमिदम् ॥ ६ ॥ त्रिष्विति । धर्मात्मेति गुणाभाव आर्षः ॥ ७ ॥ संश्रुत्येति । इष्टापूर्तवधो भूयात्-इष्टं यागदेवतार्चनादिकम्, पूर्तं वापीकूपतटाकादिनिर्माणादिकम् तयोर्वधः निष्फलत्वम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमिति ।

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥
एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।
नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
न देवा ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥
सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ।
कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥

न शक्ष्यन्ति धर्षितुमिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । ' अमृतमग्निचक्रेण सुरक्षितम् ' इति भारते व्यक्तम् ॥ ९ ॥ राज्ञो भयनिवृत्तये विश्वामित्रमाहात्म्यमाह—एष इति । परायणं परमस्थानम् । एतत्सदृशः कोऽपि तपस्वी नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ एष इति । अस्त्रानिति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । सचराचर इत्यनेन सामस्त्यं गम्यते । एनम् एतदवगतमस्त्रसमूहम् ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—न देवा इति ॥ १२ ॥ सर्वाविदितं कथमयं वेत्तीत्यत्राह—सर्वेति । कृशाश्वः

कृतास्त्रम् शिक्षितास्त्रम् । न शक्ष्यन्ति न प्रसहिष्यन्ति ॥ ९ ॥ न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्य रघुनाथस्य दुष्प्रसहत्वम्, किन्तु स्वरूपपर्यालोचनयापीत्याह—एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्रः वीर्यवतां वर इत्यनेन सहजं वीर्यं तस्यैवोक्तं भवति। एष विद्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता। परायणं परमप्राप्यम् तपसः विविदिषासाधनत्वात् " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इति श्रुतेः । एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्तीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदीयानि दिव्यायुधान्यपि सहैवागतानीति गम्यते । तथा च वक्ष्यति-" शरा नानाविधाकारा धनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्ति काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥ " इति । " नैनमन्यः पुमान् वेत्ति ' इत्यत्र " सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः " इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् । ' न च वेत्स्यन्ति ' इत्यनेन न विदुश्चेति गम्यते । यद्वा एवं सहजप्रभावे वर्णितेऽपि पुत्रबुद्ध्या तिरोहितरघुनाथप्रभावापरिज्ञानात् दशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञो भयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयःप्राप्तिं च हृदि निधाय गोप्तुर्विश्वामित्रस्यापि रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । एषः विश्वामित्रः । देवादयोऽपि न वेत्स्यन्तीति योजना ॥ १०–१२ ॥ सर्वास्त्राणीति । प्रशासति प्रशास्तीत्यर्थः । तदा दत्ताः शिवे

१ भृशाश्वस्य । २ परमदुर्जयाः । इति पाठान्तरम् ।

तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः ।
नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।
ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
पञ्चाशतं सुतांल्लेभे जया नाम परान् पुरा ।
वधायासुरसैन्यानामसंख्यान कामरूपिणः ॥ १६ ॥
सुप्रभाजनयच्चापि सुतान् पञ्चाशतं पुनः ।
संहारान्नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७ ॥
तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः ।
अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८ ॥
एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः ।
न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिष्ठाः परमधर्मनिष्ठाः, पापेनमस्पृशन्त इत्यर्थः । दत्ताः कृशाश्वेन । प्रशासतीति प्रशास्ति, अयमिति शेषः ॥१३॥ पितृप्राशस्त्य मुक्त्वा मातृप्राशस्त्यमाह–तेऽपीति । प्रजापतिः दक्षः । तस्य सुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के प्रजापतिसुते ? तत्राह–जया चेति । सुवाते असुवाताम् । शस्त्राणि विशसनकर्तॄणि । परमभास्वरमिति शताभिप्रायेणैक वचनम् ॥१५॥ का कत्यसूयतेत्यत्राह–पञ्चाशतमिति । असंख्यान् अपरिच्छेद्य वैभवान् ॥ १६ ॥ सुप्रभेति । संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् । दुर्धर्षान् परैरभि भवितुमशक्यान् । दुराक्रामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७ ॥ तानीति । यथावत् कार्त्स्न्येन अपूर्वाणामस्त्राणाम्, सः विदितसकलास्त्रः ॥ १८ ॥ एवमिति श्लोक

नेति शेषः ॥ १३ ॥ तेऽपीति । प्रजापतिसुतासुताः प्रजापतिसुते दक्षकन्यके तयोः सुताः ॥१४॥ जयेति । ते सुते सुवाते ॥१५॥ पञ्चाशतमिति । परान् अन्यान् । असं रूपिणः अदृश्यरूपान् ॥१६ ॥ सुप्रभेति । दुराक्रामान् अमोघान् । दीर्घ आर्षः ॥ १७ ॥ तानीति । यथावत् कार्त्स्न्येन । अपूर्वाणाम् अस्त्रविशेषाणामिति शेषः ॥ १८–२० ॥

---

१ प्रजापतिसुतैः समाः । २ जया लब्धवरा वरान् । ३ अक्षयान् कामरूपिणः । ४ धर्म वित् । तेनास्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः । नकिञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव । एवं । इति पा० ॥

तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः । तव पुत्र
हितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते॥२०॥इति मुनिवचनात्
प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः। गमनमभिरु-
रोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥२१॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ।
प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना[1] ॥ ३ ॥

द्वयं स्पष्टम् ॥ १९ ॥ २० ॥ इतीति । भास्वराङ्गः भासनशीलः, प्रसन्न मुख इति यावत् । मुमोद मुमुदे । व्यत्ययात्परस्मैपदम् । राघवस्य गमनमभिरुरोच राघवं कुशिकात्मजाय दातुं बुद्ध्याचिन्तयदिति उपस्कार्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥२१॥ अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञा रामविसर्जनं द्वाविंशे—तथेत्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तयोरविनाभावज्ञानादिति भावः ॥१॥ कृतेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । पित्रा दशरथेन, स्वेनेति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठानम् । मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः । "स्वस्ति नो

इतीति । कुशिकात्मजाय कुशिकात्मजार्थम् गमनं रुरोच ऐच्छत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ तथा वसिष्ठ इति । सलक्ष्मणं राममाजुहाव । तयोरविनाभावज्ञानादिति भावः ॥१॥ कृतेत्यादि दशरथेन, स्वयमिति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं

१ अन्तरात्मना । ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् । आदाय विप्रो हृष्टोऽभूत् त्रिदशा विज्वरा भवन् ॥ ततो । इत्यधिकः पाठः ।

ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा ।
विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥
विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः ।
काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ।
विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ।
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ७ ॥
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ८ ॥

मिमीताम् " इत्यादिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ अथ यात्रायां शुभनिमित्तसम्पत्तिं दर्शयति—तत इत्यादि । गतम् अनुगतम् ॥ ४ ॥ पुष्पेति । प्रयाते प्रयातुमुपक्रान्ते । देवदुन्दुभिनिस्वनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो दशरथीयः ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । धन्वी धनुष्मान् । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ६ ॥ कलापिनावित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । कलापिनौ तूणीरधारिणौ " कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि " इत्यमरः । शोभयानौ प्रकाशयन्तौ । आनमुगभावश्छान्दसः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः " मित्रेचर्षौ " इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । श्रुतिश्च—"तस्यां विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते " इति । प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यां च त्रिशीर्षाविवेत्युपमानम् , धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ७ ॥ तदेत्यादि

कृतमङ्गलाचरणम् । मङ्गलैः मङ्गलसूक्तैः मन्त्रितम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । विश्वामित्रं गतम् अनुगतम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिरिति । प्रयाते यातुमुपक्रान्ते, देवदुन्दुभिनिस्वनश्चावतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कलापिनावित्यादि । कलापिनौ तूणीरधरौ । शोभयानौ प्रकाशयन्तौ । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः "मित्रे चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणात् त्रिशीर्षावित्युपमानम् । " पञ्चशीर्षाविवोरगौ " इति पाठे—तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं पञ्चकस्य विद्यमानत्वात् पञ्चशीर्षा

१ धनुर्धरः । इति पा०

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अनुयातौ श्रिया दीप्त्या[1] शोभयेतामनिन्दितौ ।
स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥ ९ ॥
अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥
गृहाण वत्स सलिलं माभूत् कालविपर्ययः ।
मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ ११ ॥
न श्रमो न ज्वरो[2] वा ते न रूपस्य विपर्ययः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १२ ॥

सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बद्धं गोधाचर्मकृताङ्गुलित्राणं ययोस्तौ तथा । गोधा हस्तत्राणमित्येके । द्युतिः सामान्यशोभा, श्रीः विशेषशोभा, शोभयेतां व्यत्ययेन लङर्थे लोट् । विश्वामित्रमनुयातौ रामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौ कुमारा विवाशोभेतामित्यर्थः । स्थाणुं रुद्रं, पावकी पावकात्प्रादुर्भूतौ स्कन्दविशाखौ "ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः । स्कन्दो विशाखः शाकश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः ॥" इति भारतोक्तेः । अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अध्यर्द्धेति । अधिकमर्द्धं यस्मिन् तदध्यर्द्धं, अध्यर्द्धं च तत् योजनं च अध्यर्द्धयोजनम्, सार्द्धयोजनमितियावत् । तावद्दूरगमनेन बालयोः क्षुत्तृट्पीडा माभूदिति तन्निवर्तकविद्याद्वयोपदेशाय आह्वयते—रामेति । मधुरां भक्तिपूर्वकोच्चारणात् रामनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ १० ॥ गृहाणेति । सलिलं गृहाण शुद्धाचमनं कुर्वित्यर्थः । विपर्ययोऽतिक्रमः, विलम्ब इति यावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपाम्, इदं बलातिबलयोः प्रत्येकं विशेषणम् ॥ ११ ॥ तद्ग्रहणफलमाह—न श्रम इत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः, भविष्यतीतिशेषः । सुप्तं

वित्युक्तिः ॥ ७ ॥ तदित्यादि । गोधा हस्तत्राणम् । पावकी स्कन्दविशाखौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अध्यर्धयोजनम् अर्धाधिकयोजनम्, षट्क्रोशमिति यावत् ॥ १० ॥ गृहाणेति । कालस्य पर्ययः अतिक्रमः । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमूहम् । बलातिबलाख्यां विद्यां गृहाणेति सम्बन्धः । विपर्ययः अन्यथाभावः ॥ ११ ॥ न श्रम इति । प्रमत्तं प्रमादयुक्तम्,

[1] दीप्तौ । [2] श्रमो । इति पाठान्तरम् ।

न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ।
त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत् सदृशस्तव ॥ १३ ॥
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ।
नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १४ ॥
एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ।
बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १५ ॥
क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ।
बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १६ ॥
विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाप्यतुलं त्वयि ।
पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १७ ॥
प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १८ ॥
कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ।
तपसा सम्भृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ १९ ॥

त्वामितिशेषः ॥१२॥ न बाह्वोरिति । बलामतिबलां च पठतः, तवेतिशेषः । अस्ति, स्यादित्यर्थः । त्रिष्वित्यत्र सर्वगुणैः निःसीमत्वमुच्यते ॥१३॥ नेति । सौभाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये बुद्ध्या कार्यनिश्चये समः, भवतीति शेषः ॥ १४ ॥ सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । ते समः नास्ति, न भविता चेत्यर्थः।मातरौ कारणभूते॥१५॥क्षुदिति।ते भविष्येते भविष्यतः॥१६॥ विद्येति। अधीयाने त्वयि भवेदिति शेषः। तेजःसमन्विते प्रभावसमन्विते॥१७॥ प्रदातुमिति । तव प्रदातुं त्वमेव सदृशो नान्य इति योजना ॥ १८ ॥ एतदुपपादयति—काममिति । एते पूर्वोक्ताः सौभाग्यादयः।कामं प्रकामं त्वयि सन्ति।

कार्यान्तरव्यासङ्गादिना असावधानमिति यावत् ॥१२॥ नेति । ज्ञाने सूक्ष्मार्थदर्शने। बुद्धिनिश्चये बुद्ध्या कार्यनिश्चये ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतदिति । सर्वज्ञानस्य मातरौ सर्वमन्त्रजन्यज्ञानस्य कारणभूतौ ॥ १५ ॥ क्षुदिति ॥ १६ ॥ विद्येति । विद्याद्वयमधीयाने । त्वयीति शेषः । भवेदित्यध्याहार्यम् । पितामहसुते विद्ये ॥ १७ ॥ प्रदातुमिति । तव त्वमेव सदृशः ॥ १८ ॥ काममिति । एते पूर्वोक्ताः सौभाग्यादयो

---

१ गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन ॥ विद्या । इति पाठान्तरम् ।

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २० ॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः । सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः ॥ २१ ॥ गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे । ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥ २२ ॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् । कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी च ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

यद्यपि तथापि तपसा सम्भृते लब्धे एते विद्ये । त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोके बहुधा विस्तृते भविष्यतः ॥ १९ ॥ तत इति । जलं स्पृष्ट्वा, आचम्येत्यर्थः । भावितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २० ॥ विद्येति । विद्यासमुदितः समुदितविद्यः, लब्धविद्य इति यावत् ॥ २१ ॥ गुर्विति । गुरुकार्याणि गुरौ कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि, कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वा, त्रयः स्वयं तौ चेति त्रयः । तत्र सरय्वां सरयूतीरे सुसुखमूषुः । यद्वा एतदर्धस्य पूर्वेणान्वयः। कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रामः शुशुभ इति ॥ २२ ॥ दशरथेति । चतुर्थ्यर्थे "बहुलं छन्दसि" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विबभौ, प्रभातेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणम् । पश्चाद्रामो वा लक्ष्मणायोपदिदेशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

गुणाः । तपसा नियमेन । संभृते बहुरूपे बहुफलप्रदे ॥ १९ ॥ २० ॥ विद्यासमुदित इत्यादि सार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम्। गुरुकार्याणि गुरुविषयकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियोज्य कृत्वा, विद्यासमुदितः शुशुभे इति सम्बन्धः ॥ २१॥ २२ ॥ दशरथेति । नृपसूनुसत्तमाभ्यामिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विबभौ विभातेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ।
अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे[1] ॥ १ ॥
कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥

अथैषामङ्गदेशप्राप्तिं पूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यनक्ति त्रयोविंशे–प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णमयास्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वादत्र तृणमिश्रपर्णशयनं इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतो विश्वामित्रो रामस्य "गमयाबोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंतपः" इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकीं श्रियमवलोक्य तदासक्तः सन् स्वागमनकार्यं विस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किंवा तपस्तप्तवतीति विस्मयते । कौसल्या सुप्रजाः बोधनकाले निर्गतमुखो मुनिरर्थात् । शोभना प्रजा पुत्रो यस्याः सा सुप्रजाः । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच् । त्वज्जननी कौसल्या सुपुत्रा । यद्वा स्वगतवचनम् । एतज्जननी कौसल्या सुप्रजाः । "कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा" इतिवत् । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रज इति सम्बोधनम् । कर्मधारयेऽप्यापोऽसिच् "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो वा । परशुरामव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् । कौसल्यादशरथयोरुभयोरपि तपःफलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्या सुप्रजा इत्युक्तिः ? उच्यते–"माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते" इत्युक्तरीत्या "मातृदेवो भव पितृदेवो भव" इतिवत् मातृप्राधान्योक्तेः । "पितुः शतगुणं माता" इति स्मृतेश्च । यद्वा कौसल्यादशरथयोर्महदन्तरमस्ति । दशरथो हि "अहं वेद्मि महात्मानम्" इति परत्वेन निवेद्यमानेऽपि तदकिञ्चित्कृत्य "दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि" इति रामं केवलं पुत्रत्वं मन्वानो वसिष्ठसन्धुक्षितहृदयो रामं प्रेषितवान् । कौसल्या तु केवलवात्सल्यपराऽपि द्रुतं सादरं प्रेषितवती ।

प्रभातायामिति । पूर्वसर्गान्ते 'तृणशयने' इत्युक्त्वा इदानीं 'पर्णसंस्तरे' इत्युक्तत्वाच्छयनस्योभयात्मकत्वं वेदितव्यम् ॥ १ ॥ कौसल्या सुप्रजा रामेति । हे राम ! त्वां प्रसूतवती कौसल्या सुप्रजाः शोभनपुत्रा । अथवा स्वगतमेतत् । अस्य मातैव सुपुत्रेति । राम पूर्वासन्ध्येत्यारभ्य प्रश्नवचनम् । दैवम् देवताकृत्यम् ॥ २ ॥

---

१ काकुत्स्थं शयानं । इति पाठान्तरम् ।

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।
स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥
कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ।
अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥

तदिदं तारतम्यमवलोक्य मुदितहृदयो मुनिराह—कौसल्या सुप्रजा इति । मातृवाक्यं पितृवाक्यं च पालनीयमित्यमुं धर्मं लोके प्रवर्तयितुं स्वयं तदनुष्ठातृत्वेन सुप्रजा इत्युक्तम् । अथ क्रमेण गुणान्तरावगाहान्निस्तीर्य प्रबोधयति रामेत्यादि । रामेत्यनेन स्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते । पूर्वासन्ध्या प्रवर्तते । पूर्वा सन्ध्या दिवाकरमिव रामदिवाकरं त्वां कौसल्या जनितवतीति भावः । यद्वा मातृवत्पूर्वसन्ध्यामप्युपलालयेति । यद्वा पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते आदित्यस्येव भवतोऽयं विरोधिनिरसनारम्भसमय इति । यद्वा पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते अज्ञानान्धकारो गतः, भगवत्साक्षात्कारो मे जातः, अद्य मे सुप्रभातमिति । यद्वा जगतः सर्वस्य भगवदवतारोत्सवोद्रेककालो जातः । "अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा । यदुन्निद्राब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥" उत्तिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिता, प्रबोधश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि । नरशार्दूल नरश्रेष्ठ, नरश्रेष्ठतया भवतापि सन्ध्योपास्या "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इत्युक्तेः । उत्तिष्ठ नरशार्दूल आश्रितविरोधिनिरसनशीलस्य किं निद्रावकाशोऽप्यस्ति? नरशार्दूल मखज्ञनिर्वाहक । उत्थानप्रयोजनमाह कर्तव्यं दैवमाह्निकम्, देवेन सर्वेश्वरेण विहितं नित्यकर्म कर्तव्यम् । यद्वा देवशब्दो भवदर्थकः । भवदीयमाह्निकं भवदाज्ञारूपं कर्म मया कर्तव्यम्, तत्स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा दैवं देवाराधनभूतम् आह्निकम्, अह्ना निर्वर्त्यमेकमुत्थात्मकं कर्म यज्ञात्मकम्, कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्येति । परमोदारम्, परमगम्भीरमित्यर्थः। कृतोदकौ कृतार्घ्यप्रक्षेपौ । यद्वा कृतदेवर्षितर्पणौ । जप्यत इति जपः तम् । गायत्रीमिति यावत् । तस्या एव परमत्वात् "न सावित्र्याः परं जप्यम्" इति वचनात् ॥ ३ ॥ कृतेति । अह्नि भवमाह्निकम् । "कालाट्ठञ्" ।

तस्येति । कृतोदकौ-कृतार्घ्यप्रदानादिकौ । परमं जपं सावित्रीम् ॥ ३—७ ॥

---

१ नृपात्मजौ । इति पाठान्तरम् ।

तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ।
ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् ।
बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ।
ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥
कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन् वसते पुमान् ।
भगवन् श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥
कन्दर्पो मूर्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥
तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ।

कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः । सन्ध्योपासनब्रह्मयज्ञसमिदाधानानि प्रातःकृत्यानि । अभितस्थतुः अभिमुखं स्थितौ ॥ ४ ॥ ताविति । ततः तस्माद्देशात् प्रयातौ । तत्र प्रसिद्धे सरय्वाः सङ्गमे । त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशाते ॥५॥ तत्रेति । तत्र गङ्गासरय्वोः सङ्गमे, ददृशाते इत्यनुषज्यते । तप्यतां तपताम्, कर्तरि यत् छान्दसः ॥ ६ ॥ तमिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥ कस्येति । वसते वसति ॥ ८ ॥ तयोरिति । प्रश्नमाधुर्यात् प्रहासः । यद्वा मानुषभावनटनात् । यस्यायमाश्रमः स श्रूयतामिति योजना । रामेति सम्बोधनं प्राधान्यात् ॥ ९ ॥ कन्दर्प इति अर्द्धम् । यः काम इत्युच्यते स कन्दर्पः पुरा मूर्तिमानासीत् ॥ १० ॥ तपस्यन्तमिति सार्द्धश्लोकः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । " कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां

कस्येति । वसते वसति ॥ ८ ॥ कन्दर्पः कुत्सितदर्पः, पुरा मूर्तिमानासीत् । पूर्वं विग्रहविशिष्टो

१ अग्र्यतेजसाम्, भावितात्मनाम् । २ वचः । कौतूहलात्तौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम् । कस्यायं । इति पाठान्तरम् ।

कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम् ।
धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥
अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ।
व्यशीर्य्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना ।
अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण हि ॥ १३ ॥

वर्तिचरोः " इति क्यङ् । इह आश्रमे तपस्यन्तम् । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमन्तम् । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरिणयम्, गच्छन्तं शुश्रूषणार्थं पार्वतीं प्राप्नुवन्तम्, देवेशं स्थाणुं रुद्रम्, दुर्मेधाः कामो धर्षयामास । कृतोद्वाह मिति क्रियाविशेषणम्, यदा अयं कृतोद्वाहो भवति तदा तं पार्वत्यां साभिलाष चित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्गणमित्यपि क्रियाविशेषणम् । तदनुमतिपूर्वक मित्यर्थः । महात्मना हुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ अवदग्धस्येति । व्यशीर्यन्त विशी र्णानि । "शॄ हिंसायाम्" इत्यतः कर्तरि श्यन् ॥ १२ ॥ तस्येति । तत्र तदा

ऽभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तपस्यन्तमित्यादि । कृतोद्वाहं करिष्यमाणोद्वाहम्, नियमेन समाहितम् तपस्यन्तम् तपश्चर्यायुक्तम् अत एव इह आश्रमे तपसः आत्मनः कांक्षित त्वात् गच्छन्तम् आगच्छन्तम् समरुद्गणम् स्थाणुं, कामो, धर्षयामासेति द्वयोरन्वयः । यद्वा कृतोद्वाहं गच्छन्तम् उद्वाहं कृत्वा गमिष्यन्तम् । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । तावदिहाश्रमे, तपस्यन्तं तपःकुर्वाणं स्थाणुं धर्षयामासेति । हुंकृतः-हुङ्कारेण निराकृतः ॥ ११ ॥ अवदग्धस्येति । व्यशीर्यन्त विशीर्णानि गात्राणि अव

विषम०—कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानम् । कालोचितविलासदेशं गच्छन्तम् ॥ ११ ॥

मुनिभाव०—तपस्यन्तमिति । सः मरुद्गणमिति पदच्छेदः । सः मन्मथः गच्छन्तमन्तर्बहिः सञ्चरन्तम् मरुद्गणं पञ्चप्राणवायुगणं प्रति, कृतोद्वाहमित्यत्र नियमितवायुगणं बहिर्गच्छन्तं वायुगणमन्तःपूरयन्तम् श्वास निरोधं कृतवन्तमित्यर्थः । अत एव एवंप्रकारेण नियमेन समाहितं समन्वितं तपस्यन्तं स्थाणुं धर्षयामास । अतएव महात्मना हुंकृतश्च । यद्वा तपसि तपोविषये अन्तं सिद्धिं गच्छन्तं प्राप्तवन्तम् अतएव समरुद्गणं मरुद्गण सहितम्, कृतोद्वाहं कृताभ्युत्थानम, कृतप्रस्थानमित्यर्थः । स्थाणुं धर्षयामास । यद्वा इह गच्छन्तं कैलासादिह आगतवन्तं तपस्यन्तं तपःकुर्वन्तं कृतोद्वाहं पार्वत्या मनसा कृतप्रायोद्वाहम् । यद्वा गच्छन्तमितस्ततस्सञ्चलन्तं मरुद्गणं प्राणादिवायुगणं प्रति कृतोद्वाहं कृतनियमनं तपस्यन्तं स्थाणुं नियमे नियमविषये न समाहितं समा धिरहितं यथा तथा स कामो धर्षयामास ॥ ११ ॥

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव । स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा । शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन । पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् । स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥ तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा । विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे । रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् १९,

महात्मना निदग्धस्य शरीरं हृतम्, अतः कामः अशरीरः कृतः ॥ १३ ॥ अनङ्ग इति । कामस्तदाप्रभृति अनङ्ग इति विख्यातः । सोऽङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्र हेतुमाह यत्रेति । यस्मात्कारणादत्र कामोऽङ्गं मुमोच तस्मादयं देशोऽङ्ग इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्येति । तस्य कामस्य स्थाणोर्वा । अयमाश्रमः इमे मुनयः तस्य । पुरा पूर्वकालमारभ्य सन्तानपरम्परया शिष्याः. अतएव धर्मपराः, अतएव च तेषां पापं न विद्यते । पूर्वं रुद्रशिष्या अपि संप्रति तच्छिष्यत्वकृतपापं न विद्यत इत्यर्थः । एतेन प्रश्नद्वयस्याप्युत्तरमुक्तम् । हिमवति तपस्यन्तं कामोऽधर्षयदित्युक्तिः पुराणान्तरं कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इहेति । इह अङ्गविषये । तरिष्यामहे, गङ्गामिति शेषः ॥ १६ ॥ अभीति । स्नाताः अतएव शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्ययात्तङ् ॥ १७ ॥ तेषामिति । तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु । तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । विज्ञाय दृष्ट्वा, तेषामागमनं ताटकादिनिरासनिमित्तं, तपोजन्यज्ञानेन विदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकम् ॥ १८ ॥ अर्घ्यमिति । अर्घ्यं पूजार्थमुदकम्, पाद्यं पादार्थमुदकम्, " पादार्घाभ्यां च " इति यत्

यथाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनङ्ग इति । अङ्गविषयः अङ्गदेशः विख्यात इत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ तस्येति । तस्य कामस्य ॥ १५–१७ ॥ तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु सत्सु तपोदीर्घेण

सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ।
यथार्हमजपन् सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
तत्रवासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ।
न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥
कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ।
रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वाह्निकमरिन्दमौ ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥

प्रत्ययः । आतिथ्यम् आचमनीयपूर्वकं भोज्यप्रदानम् । अतिथिक्रियाम् अतिथिपूजाम् ॥ १९ ॥ सत्कारमिति । सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं विश्वामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन्, अतिथिभूतानिति शेषः । क्रमेण सायंसन्ध्यागमे सति, ते तद्वासिनो विश्वामित्रादयश्च । छत्रिन्यायेन ऋषय इत्युक्तम्, समाहिताः अनन्यपराः । सन्ध्याम् अहोरात्रयोः सन्धिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथार्हं यथायोग्यम्, यथाशक्तीति यावत् । "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्" इति वचनात् । अजपन्, गायत्रीमिति शेषः॥२०॥ तत्रेति । आनीताः निद्रायै स्वाश्रमं प्रापिताः । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिरिति । कथाभिः तदाश्रमवैभवपराभिः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ एवं कामाश्रमपदं रामचरणनलिनविन्यासेन कृतार्थीकृत्य ताटकावनमपि निष्कल्मषीकर्तुं रामं प्राप-

चक्षुषा विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा ज्ञानेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ सत्कारमिति । समनुप्राप्य प्रापय्य । अभिरञ्जयन् अभ्यपालयन्, विश्वामित्ररामलक्ष्मणा इति शेषः॥ २० ॥ तत्रवासिभिरिति। आनीताः स्वाश्रमं प्रापिताः । कामाश्रमपद इति प्रकरणपर्यालोचनया स्थाण्वाश्रमपद इत्येवोचितं कामाश्रमपद इतीदं दृश्यते । तद्विचारणीयम् ॥२१॥२२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः प्रभात इति । नद्याः भागीरथ्याः ॥ १ ॥

ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ।
उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च ।
ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरङ्गमाम् ॥ ४ ॥
ततः शुश्राव वै शब्दमतिसंरम्भवर्द्धितम् ।
मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा ॥ ५ ॥
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ।
वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः ।
कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥

यति मुनिश्चतुर्विंशे—तत इत्यादि । विमले सूर्योदय इत्यर्थः । नद्याः गङ्गायाः ॥ १ ॥ ते चेति । उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ आरोहत्त्विति । राजपुत्राभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । ताटकावधाभिप्रायेणाहुः अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । "अरिष्टं पापशुभयोः" इतिहलायुधः। कालविपर्ययः कालविलम्ब इतियावत् ॥ ३ ॥ विश्वामित्र इति । ततार तरितुं प्रवृत्तः । सरितं गङ्गां, सागरं गच्छतीति सागरङ्गमाम्। खश्प्रकरणे "गमेस्सुप्युपसङ्ख्यानम्" इतिखश्॥४॥ तत इति । अतिसंरम्भेण तरङ्गपरम्परसङ्घट्टजक्षोभेण । वर्द्धितम् अतिप्रवृद्धम् ॥ ५ ॥ अथेति । भिद्यमानस्य परस्परं मिलितस्य वारिणः । तुमलः निबिडोऽयं ध्वनिः । किं वारिसम्भेदकृतः उतान्यकृत इतिप्रश्नः॥६॥ राघवस्येति ।

त इति । उपस्थाप्य आनाय्य॥२॥ आरोहत्त्विति । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा गच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्वामित्र इति । ततार तर्तुमुपक्रान्त इत्यर्थः । सरितं गङ्गाम् ॥४॥५॥ अथेति । भिद्यमानस्य संभिद्यमानस्य परस्परं मिलितस्येत्यर्थः । वारिणोऽयं ध्वनिः किं कृतस्यः ॥ ६ ॥ राघवस्येति । निश्चयं निश्चितं हेतुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥
तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ।
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥
तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ।
वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ।
तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥

निश्चयं कारणनिश्चयम् ॥७॥ अस्य ध्वनेः कारणं वारिसम्भेद एवेति वक्ष्यन् कस्या वारिण इति प्रक्ष्यतीति मत्वा सरय्वा इति वक्तुं सरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्वते कुबेरभवने । ब्रह्मणा मनसा निर्मितं सरोऽस्ति । तेन मनसा निर्मितत्वेन इदं सरः मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥ तस्मादिति । उपगूहते आवृत्य प्रवहते । अयोध्यायाः पश्चिमभागमारभ्य उत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्य अङ्गदेशे गङ्गया सह युज्यते सरयूः, तयोः नद्योः सम्भेदे स्थाण्वाश्रमः, तस्मात् सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायां सरयूजलमुन्नतात् भागीरथ्यां पततीति तस्य ध्वनिरिति ज्ञेयम् । सरयूशब्दं निर्वक्ति सर इति । सरसो यातीति सरयूः । पाठान्तरं-सरसो यातीति सरयूः । सकारस्य शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्, "ऊङुतः" इति स्त्रीप्रत्यय ऊकारः । कस्मात्सरसः प्रवृत्तेत्यत आह ब्रह्मसरश्च्युतेति ॥ ९ ॥ तस्येति । या गङ्गामभिवर्तते गङ्गया संयुज्यते । अयमतुलः शब्दः तस्याः वारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः । नियतः नियतमनस्कः सन् ताभ्यां नदीभ्यां प्रणामं कुरु । कोऽयं ध्वनिरिति रामेण पृष्टे सरयूवारिसङ्घट्टज इति वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनं नन्तव्यत्वाय ॥ १० ॥ ताभ्यामिति । तीरं दक्षिणमिति नदीसम्भेदे रात्रिमुषित्वा प्रातर्दक्षिणाभिमुखा गङ्गां तेरुः ।

तस्मादिति । या सुस्राव साऽयोध्यामुपगूहते । आवृणुत इति सम्बन्धः । सरःप्रवृत्तेति सरयूशब्दनिरुक्तिः । तस्यायमिति सन्धिरार्षः । या जाह्नवीमभिवर्तते तया सह सङ्गच्छते । तस्या अयं तुमुलः शब्दः ॥ ९ ॥ १० ॥ ताभ्यामिति । ताभ्यां गङ्गासरयू

स वनं घोरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः । अविप्रहत
मैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥ अहो वनमिदं दुर्गं
झिल्लिकागणनादितम् । भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दा
रुणारुतैः ॥ १३ ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरव
स्वनैः । सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ॥ १४ ॥
धवाश्वकर्णककुभैर्मरुतिन्दुकपाटलैः । सङ्कीर्णं बदरीभिश्च
किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ १५ ॥ तमुवाच महातेजा विश्वा
मित्रो महामुनिः । श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैत
द्दारुणं वनम् ॥ १६ ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरो
त्तम । मलदाश्च करूशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् । क्षुधा चैव सह
स्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥

ततो गङ्गादक्षिणतीरे ताटकावनमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ स इति । सङ्काशन इति सङ्काशः, घोरसङ्काशं घोररूपमित्यावत् । अविप्रहतम् अक्षुण्णम्, जनसञ्चाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहो इत्यादिश्लोकत्रयम् । झिल्लिका भूनलाद्यन्तरितकीटविशेषः । भैरवैः भयङ्करैः । श्वापदैः क्रूरमृगैः । शकुन्तैः भासैः । "शकुन्तौ भासपक्षिणौ" इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः । वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः । धवः अश्वकर्णः ककुभः मरुतिन्दुकः पाटलः इदं वनमनादृशम् । अहो इदं वनं दारुणम् । किंनु किंनामकमित्यन्वयः ॥ १३-१५ ॥ तमिति । एतद्दारुणं वनं यस्य प्राणिनः स श्रूयतामिति योजना ॥ १६ ॥ एतानिति । स्फीतौ प्रवृद्धधनधान्यौ । मलदाश्च करूशाश्च मलदकरूशनामधेयौ । अवयवबहुत्वाद्बहुवचनम् मत्स्याः पाञ्चाला इतिवत् । देवनिर्माणेन देवनिर्माणतुल्यनिर्माणेन निर्मितौ, देवलोकसमसंस्थानावित्यर्थः ॥ १७ ॥ मलद

भ्याम् ॥ ११ ॥ स वनमिति । अविप्रहतप्राणिसञ्चाराभावादविक्षुण्णम् ॥ १२ ॥ अहो इति । झिल्लिकाः कीटविशेषाः, श्वापदैः शार्दूलादिक्रूरमृगैः । शकुन्तैः भासैः । दारुणारुतैर्दारुणारावैः । वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः ॥ १३-१६ ॥ एताविति । स्फीतौ समृद्धौ । मलदाश्च करूशाश्चेति बहुवचनम् । अहो दारा इतिवच्छब्दस्वभाव

१ गणसंयुतम् । २ कीर्णं । ३ दारुणस्वनैः । ४ बिल्वकिंशुक । इति पाठान्तरम् ।

तमिन्द्रं स्नापयन् देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥ इह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारूशमेव च । शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥ निर्मलो निष्करूशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् । ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः । मलदाश्च करूशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥ साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् । देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम । मलदाश्च करूशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥

करूशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेत्यादि । वृत्रवधे कृते सति, मलेन अशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्षया च समभिप्लुतं व्याप्तम् इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत् । ब्रह्महत्यावशेन मलक्षुधाविन्द्रस्याभूतामित्यर्थः ॥१८॥ तमिति । स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्नापयन्, पुनर्मन्त्रपूतैः कलशैः कलशोदकैः स्नापयामासुः । तेन स्नापनेनास्येन्द्रस्य मलं चकारात् कारूशं प्रमोचयन् प्रामोचयन् ॥१९॥ इहेति । करूशमेव कारूशम् । स्थानप्रमाणात् क्षुधमित्यर्थः ॥ २० ॥ निर्मल इति । शुचिः ब्रह्महत्यातः पूतः ॥ २१ ॥ वरमेवाह—इमाविति । मलं द्यति खण्डयतीति मलदः । "अन्येभ्योपि दृश्यते" इतिखच् । करूशमस्यास्तीति करूशः । अङ्गमलधारिणौ करूशस्याप्युपलक्षणमिदम् । एतौ ममाङ्गमलकरूशधारणान्मलदाः करूशाश्चेति ख्यातिं गमिष्यत इत्यर्थः ॥२२॥ साध्विति । स्पष्टम् ॥२३॥ एता

कृतम् । देवनिर्माणनिर्मितौ देवयत्नेन निर्मितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तमिन्द्रमिति । देवा ऋषयश्च तमिन्द्रं स्नापयन् गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नानमकारयन् । अनन्तरं कलशैः स्नापयामासुः, मन्त्रपूतैः कलशोदकैः स्नापयामासुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ इहेति । मलं मालिन्यम्, करूशमेव कारूशं क्षुदित्यर्थः । मलधारिणावित्यत्र मलशब्देन कारूशमपि

मुनिभाव०—देवाश्च ऋषयश्च तमिन्द्रं स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्नानमकारयन्, अडभाव आर्षः । तदनन्तरं कलशैः स्नापयामासुः मन्त्रपूतैः कलशोदकैः स्नापयामासुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी । बलं नाग-
सहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् । ताटका नाम भद्रं ते
भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो
यस्याः शक्रपराक्रमः ॥२६ ॥ वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुला-
स्यतनुर्महान् । राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते
प्रजाः ॥२७॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।
मलदांश्च करूशांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥ सेयं
पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्द्धयोजने । अत एव च गन्तव्यं
ताटकाया वनं यतः ॥ २९ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य
जहीमां दुष्टचारिणीम् । मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्क-
ण्टकं पुनः ॥ ३० ॥ न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तु-
मीदृशम् । यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ ३१ ॥

विति । अत इत्यादावध्याहार्यम् ॥ २४ ॥ एवं पालनीयत्वाय देशस्य पुण्यत्वमुक्त्वा तस्य दारुणत्वहेतुमाह—कस्यचिदिति अर्द्धत्रयम् । कस्मिंश्चित्काले गते सति । तदा जन्मकाल एव । नागसहस्रस्य गजसहस्रस्य । बलं धारयन्ती ताटकानाम यक्षी अभूत् । ते तुभ्यं भद्रमस्तु, ताटकातो भयं माभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीच इत्यर्द्धम् ॥ २६ ॥ वृत्तेति । अत्र य इति शेषः । यः प्रजाः नित्यं त्रासयते स मारीचो यस्याः पुत्रः सा यक्षी अभूदिति पूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तु ताटका, किं ततः तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ सेयमिति । आवार्य्य आवृत्य । यतः यस्मिन्मार्गे ताटकायाः वनम् । अतएव मार्गेण गन्तव्यम् ॥ २९ ॥ स्वेति । निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ न हीति । ईदृशम्

गृह्यते ॥ २०–२४ ॥ कस्यचित् कस्मिंश्चित्काले ॥ २५–२८ ॥ सेयमिति । आवृत्य निरुध्य । अत एवेति । यतः यस्मिन्मार्गे ताटकाया वनम् अतस्ताटकानिरासात् पूर्वं गन्तुमशक्यत्वान्न गन्तव्यमित्युक्तिः । अत एव च गन्तव्यमिति पाठे-यतः यस्मिन् मार्गे ताटकाया वनम् अत एवानेनैव मार्गेण गन्तव्यमित्यर्थः ॥२९॥३० ॥ न

१ महावीर्यो । २ आवृत्य । ३ एव न गंतव्यम् । इति पाठान्तरम् ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम्।
यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते॥ ३२॥
इत्यार्षे श्रीरामा० वा० आदिकाव्ये बालकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम्।
श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम्॥ १॥
अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव।
कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम्॥ २॥
विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा।
वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम्॥ ३॥

अतीव पुण्यम्, असह्याया इतरैरजेयया॥३१॥ एतदिति। यथा येन प्रकारेण। दारुणं यथा च उत्सादितं निर्जनीकृतं यथा चोत्सादनान्न निवर्त्तते तदेतत्सर्व माख्यातमिति योजना॥ ३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

स्त्रिया अपि सर्वलोकविनाशिन्या वधे न दोष इत्याह पञ्चविंशे—अथेत्यादि। अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य॥ १॥ अल्पेति। यदा यस्मात्, यदायत्रादयो हेतावपि मुनिभिः प्रयुज्यन्ते। यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री कथं नाग सहस्रस्य बलं धारयति॥ २॥ विश्वामित्र इति। येन हेतुना बलोत्तरा भवति

हीनि। उत्सादितं विजनीकृतम्। अद्यापि न निवर्तते देशोपप्लवात्। पूर्वस्थितजन इति शेषः॥ ३१॥ ३२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥ अथ तस्येति। अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य॥१॥ अल्पेति। यदा यक्षास्सृष्टाः ते तदाप्रभृत्यल्पवीर्याः श्रूयन्ते, अबला यक्षी नागसहस्रस्य बलं कथं धारयति केन कारणेन धारयति। पाठान्तरे- यदा यस्माद्यक्षी अल्पवीर्या श्रूयते तस्मादबला नागसहस्रबलं कथं धारयति केन कारणेन धारयति॥ २॥ विश्वामित्र इति। अत्र बलमात्रेप्युत्तरत्वेन वक्तव्ये वीर्य

१ यक्षी श्रूयते इतिपा०। २ बलम्। इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः। हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिन्दमम्। इत्यधिकः क्वचित्। ३ बलोत्कटा। इति पाठान्तरम्।

पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान्। अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥४॥ पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः॥५॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशाः ॥ ६ ॥ तां तु जातां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ७ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रमजायत । मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत ॥८॥ सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम्। ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति॥९॥ भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साऽभ्यधावत ॥ १० ॥ आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः । राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ ११ ॥

तं शृणु । तस्या वरदानकृतं वीर्यं बलमस्ति अतोऽबलापि बलं धारयति॥३॥ वरदानप्रकारमाह–पूर्वमित्यादि ॥ ४ ॥ पितामह इति । नाम प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥ ददाविति । यक्षाय सुकेतवे ॥ ६ ॥ तामिति । विवर्द्धन्तीं विवर्द्धमानाम् । भार्यां ददौ ॥ ७॥ कस्यचिदिति । कस्मिंश्चित्काले गते सति । अजायत अजनयत् ॥८॥ शापप्रकारमाह–सुन्दे त्विति । निहते, अगस्त्येनेति शेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुम् । इच्छति ऐच्छत् ॥ ९ ॥ भक्षेति । जातसंरम्भा स्वभर्तृवधजनितकोपा अतएव भक्षार्थमभ्यधावत । अर्द्धम् ॥१०॥ आपतन्तीमिति ।

स्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येपि गुणाः सन्तीति ज्ञापयितुम् ॥ ३ ॥ वरप्रदानमेव विवृणोति-पूर्वमासीदित्यादिना ॥ ४–६ ॥ तामिति । विवर्द्धन्तीं विवर्द्धमानां, भार्यां भार्यात्वेन ददावित्यर्थः ॥७ ॥ कस्यचित्त्विति । दुर्धर्षं दुरासदम् ॥ ८ ॥ सुन्द इति । निहते । अगस्त्येनेतिशेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आपतन्तीमिति ।

विषम०–तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणात्यन्तजनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ६ ॥

---

१ ददौ । २ अगस्त्यमृषिसत्तमम् । ३ आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा पुनस्तस्यास्तमात्मजम् । क्रुद्धः कृपालुरक्षन्वा अगस्त्यो भगवानभूत् । राक्षसत्वं । इति पाठान्तरम् ।

अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥
पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना । इदं रूपं विहा
याऽथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा शापकृतामर्षा
ताटका क्रोधमूर्च्छिता। देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं
शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ।
गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥ न
ह्येनां शापसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् । निहन्तुं त्रिषु
लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १६ ॥ न हि ते स्त्रीवधकृते
घृणा कार्या नरोत्तम । चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राज
सूनुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।
पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सताम् ॥ १८ ॥
राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः । अधर्म्यां जहि
काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि पुरा
शक्रो विरोचनसुतां नृप। पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरा
मभ्यसूदयत् ॥ २० ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥ अगस्त्य इत्यर्द्धम् ॥ १२ ॥ पुरुषादीति । पुरुषादी मनुष्य भक्षिणी । त्वमिदं रूपं विहाय पुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ता भव । अथ ते दारुणं क्रूरं रूपं शरीरम् अस्तु ॥१३॥ सैषेति । अगस्त्यचरितम्, तदानीमिति शेषः ॥ १४ ॥ एनामिति । जहि नाशय ॥ १५ ॥ न हीति । शापसंस्पृष्टां शापयुक्ताम् ॥१६॥ न हीति । ते त्वया । घृणा जुगुप्सा । कर्तव्यम्, कर्मेति शेषः ॥ १७ ॥ नृशंसमिति । नृशंसं क्रूरकर्म । सदोषं सापवादं कर्म । रक्षता राजपुत्रेण । प्रजारक्षणकारणात्कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥ राज्येति । सनातनः नित्यः । अधर्म्याम् अधर्मादनपेताम् । एतदेवाह धर्म इति ॥१९॥ स्त्रीवधस्य कर्तव्यत्वे

स्पष्टोऽर्थः ॥ ११॥१२ ॥ पुरुषादीत्यादौ राक्षसत्वं भजस्वेति चैतौ शब्दावनुषज्येते । यतः पुरुषादनादिगुणयुक्ता अतो राक्षसत्वं भजस्वेति शप्तवान् । विहाय त्यक्त्वा ॥ १३ ॥ सैषेति । अमर्षा असहमाना ॥ १४ ॥ १५ ॥ नेति । शापसंस्पृष्टां शापेन व्याप्ताम् ॥१६॥ न हीति । स्त्रीवधकृते स्त्रीवधकरणे । घृणा जुगुप्सा । न कार्या प्रजा रक्षणकारणादित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ नृशंसमिति । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । सदोषं

विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता । अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः । अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ २२ ॥ [तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप ।]

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ।
वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥

इतिहासद्वयमाह—श्रूयत इत्यादिना । मन्थरां मन्थराभिधानाम् ॥ २० ॥ विष्णुनेति । काव्यमाता शुक्रमाता । इयं कथा मत्स्यपुराणे दर्शिता—स्वपुत्रे शुक्रे देवशिक्षार्थं रुद्रसमीपे तपस्यति सति देवपीडिता असुराः शुक्रमातरं भृगुपत्नीं शरणमगच्छन् । सा चासुररक्षणार्थं देवान् हन्तुमुद्युक्ता । तां चेन्द्रप्रार्थितो विष्णुरासाद्य तस्याः शिरश्चिच्छेदेति ॥ २१ ॥ एतैरिति । एतैः एतादृशै रित्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ अथ ताटकावधः षड्विंशे—मुनेरित्यादि । अक्लीबं धृष्टम् ॥ १ ॥ पितुरिति । पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात् , कौशिकवचनं त्वया कर्तव्यमित्येवंरूपात् पितृवचनगौरवात् । बहुमानाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्य वचनं कर्तव्यमिति मानसव्यापारः ॥२॥

सापवादम् ॥ १८ ॥ राज्येति । सनातनः नित्यः ॥ १९–२१ ॥ एतैरिति । एतैरेतादृशैः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥ मुनेर्वचनमिति । अक्लीबं महार्थम् ॥१॥ स्त्रीवधस्यापि त्रिभिर्हेतुभिः कर्तव्यतां प्रतिपादयति—पितुर्वचनेति । पितुर्वचननिर्दे

अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना । पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३ ॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः । करिष्यामि न सन्देहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य सुखाय च । तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥५॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बध्वा मुष्टिमरिन्दमः । ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः । ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥७॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिस्सृतः ॥८॥ तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् । प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः । भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥ एनां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् । विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥

मुनिं प्रत्याह—अनुशिष्ट इति ॥ ३ ॥ सोऽहमिति । श्रुत्वा स्थितः सोऽहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणेति । उद्यतः, अहमितिशेषः ॥ ५ ॥ एवमिति । स्पष्टम्॥६ ॥ तेनेति । सुसंक्रुद्धा प्रकृत्या अतिकोपना । मोहिता किंकर्तव्यमिति सम्भ्रान्ता आसीत् ॥ ७ ॥ तमिति । अभिनिध्याय आकर्ण्य क्रोधमूर्च्छिता आसीत् श्रुत्वा क्रुद्धा साऽभ्यद्रवच्च ॥८॥ तामिति । प्रमाणेन औन्नत्येन ॥ ९ ॥ पश्येति । भैरवं भयङ्करम् । दारुणं विकृतम् ॥ १० ॥ एनामिति । मायाबलम्

शादित्यनेन अविचारेण कर्तव्यता गम्यते । पितुर्वचनगौरवात् बहुमानात् । सत्पथप्रवर्तकत्वेनेति शेषः । भगवतः कौशिकस्य वचनमिति हेतोश्च एतन्मया कर्तव्यमिति । कुल इत्यत्राह—अनुशिष्टोऽस्मि इति । कौशिकस्य वचनं कर्तव्यमिति॥२-६॥ तेनेति । मोहिता व्याकुलिता ॥ ७ ॥ तमिति । अभिनिध्याय विचिन्त्य ॥ ८ ॥९॥ पश्येति । भैरवं भयङ्करम् । दारुणं घोरम्।अस्य वपुषः अभीरूणां चेति सम्बन्धः ॥१०॥ एना-

न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् । वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता । उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् । स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धून्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ । रजोमोहेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ । अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः । प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम् । सौमित्रिरकरोत् क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् १८॥

अन्तर्द्धानबलम् । विनिवृत्तां पराङ्मुखीम् । एतावतैव गुरुवचनानुष्ठानसिद्धिरिति भावः ॥ ११ ॥ न हीति । वीर्यगतिहननं हस्तपादभञ्जनेन ॥ १२ ॥ एवमिति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥ विश्वामित्र इति । अस्त्वित्यत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः । अतिमानुषशक्तिं जानन्नपि ताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्कया महर्षिर्मङ्गलमाशास्ते ॥ १४ ॥ उद्धून्वानेति । उद्धून्वाना उत्किरन्ती ॥ १५ ॥ तत इति । मायाम् अन्तर्द्धानशक्तिम् ॥ १६ ॥ शिलेति । प्रतिहत्य भङ्क्त्वा। करौ चिच्छेद शिलावर्षहेतुत्वात् । पत्रिभिः शरैः ॥ १७ ॥ तत इति । अभ्याशम्

मिति । विनिवृत्ताम्-विशेषेण निवृत्ताम्, पलायितामिति यावत् ॥ ११ ॥ न हीति वीर्यं पराभिभवनशक्तिम्, गतिम् आकाशादिगतिम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामलक्ष्मणयोरतिमानुषीं शक्तिं जानन्नपि ताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वा अतिशङ्कया महर्षिर्मङ्गलमाशास्ते- विश्वामित्रस्त्विति । अस्त्वित्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥ उद्धून्वानेति । रजोमोहेन रजोऽन्धकारेण ॥ १५ ॥ तत इति । मायास्त्रं मायानिर्मितास्त्रम् । मायाविद्यामिति यावत् ॥ १६ ॥ शिलावर्षमिति । करौ चिच्छेद पत्रिभिरिति बहुवचनप्रयोगः । लीलया एकैकस्य बहुधा खण्डनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥

कामरूपधरा सद्यः कृत्वा रूपाण्यनेकशः । अन्तर्द्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया । अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार ह ॥ १९ ॥ ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः । दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी । यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्द्धेति मायया ॥ २१ ॥ वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते । रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्द्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २२ ॥ इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षतीम् । दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २३ ॥ सा रुद्धा शरजालेन मायाबलसमन्विता । अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २४ ॥ तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव । शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ २५ ॥

समीपे । गर्जतीं गर्जन्तीम् । नुमभाव आर्षः ॥ १८ ॥ कामेति । कामरूपधरा कामरूपधरणशक्ता, अतएवानेकशो रूपाणि कृत्वा मायया अन्तर्द्धानं गता सती भैरवमश्मवर्षं विमुञ्चन्तीं मोहयन्तीव विचचार । अर्द्धत्रयम् ॥ १९ ॥ तत इति । श्रीमान् स्वत एव ताटकावधहेतुप्राप्तिकृतहर्षेण कान्तिमान् ॥ २० ॥ अलमिति । दुष्टचारिणी दुष्टं यथा तथा आचरणशीला, अन्तर्द्धानशक्त्या अश्मवर्षशीलेत्यर्थः । एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तम् । पारलौकिकनाशकत्वमप्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरा वर्द्धेति वर्द्धिष्यते "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" ॥ २१ ॥ वध्यतामिति । सन्ध्या पुरा प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत् पूर्वमेव वध्यताम् । सन्ध्याप्रवृत्तौ का हानिस्तत्राह रक्षांसीति ॥ २२ ॥ इतीति । अभिवर्षतीम् । अभिवर्षन्तीं शब्दवेधित्वं श्रुतः शब्दो यस्मादुत्पन्नः तद्वेधित्वम् ॥ २३ ॥ सेति । अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्द्धानं विहायेत्यर्थः । विनेदुषी नादं कुर्वन्ती ॥ २४ ॥ तामिति ।

कामरूपेति । अनेकरूपाणि कृत्वा अन्तर्धानं गता सती भैरवं विचचार हेति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ कीर्यमाणौ अस्यमानौ ॥ २० ॥ २१ ॥ वध्यतामिति । पुरा वर्धेत यावद्वर्धेत तावत्पुरैव वध्यताम् । पुरा सन्ध्या प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यते ॥ २२–२५ ॥

तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा । साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥२६॥ उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः । सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथा-ब्रुवन् ॥ २७ ॥ मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरु-द्गणाः । तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥२८॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान् सत्यपराक्रमान् । तपो-बलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥२९॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्मन् तवानुगमने धृतः । कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा यथा-गतम् । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तत ॥ ३१ ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः । मूर्ध्नि राममुपा-घ्राय इदं वचनमब्रवीत ॥ ३२ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन । श्वःप्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३३॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः । उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३४ ॥

अशनीम्।"सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके" इति ङीष् ॥ २५॥ तामिति । भीमसङ्काशां भीमरूपाम् । सुरपतिः सुराश्च समपूजयन्॥२६॥उवाचेति । स्पष्टम्॥२७॥ मुने इति । सर्वे वयमिति शेषः। स्नेहं दर्शय स्नेहकार्यं प्रवर्तय॥२८॥ एतदेवाह—प्रजापते-रिति॥२९॥पात्रेति।अयमिति शेषः । अनुगमने शुश्रूषणे। धृतः स्थिरधीः॥३०॥ एवमिति । पुरस्कृत्य पूजयित्वा जग्मुः । सन्ध्या सायंसन्ध्या प्रवर्तते स्म ॥३१॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ इहेति । तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रेति ।

तामिति । भीमसङ्काशां भयङ्करामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मुने इति । तोषिताः । वय-मिति शेषः । स्नेहम् अनुग्रहम् ॥ २८ ॥ प्रजापतेरिति । निवेदय ज्ञापय ॥ २९ ॥ पात्रेति । धृतः नियतः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वेति । प्रवर्तते स्मा ॥ ३१–३४ ॥

---

१ भृशाश्वस्य । इति पाठांतरम् ।

मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि। रमणीयं विब भ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ३५ ॥ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः। उवास तस्मिन् मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः। प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः। प्रीत्या परमया युक्तो ददा म्यस्त्राणि सर्वशः॥२॥देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगा नपि। यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि॥३॥

स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ मुक्तेति। मुक्तशापं मुक्तोपद्रवम्। तस्मिन्नहनि। तदैव तत्क्षण एव। चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ३५ ॥ निहत्येति। प्रतिबोध्यमानः, मुनिनेति शेषः। कौसल्या सुप्रजा रामेत्येवं प्रबोधितोऽभूदित्यर्थः। उपजातिवृत्तम्॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड व्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ अस्त्रगणलाभः सप्तविंशे—अथेत्यादि। उष्य उषित्वा। प्रहस्य प्रहर्षेण मन्दहासं कृत्वा ॥ १ ॥ परीति। महायश इति सम्बुद्धित्वान्न दीर्घः। प्रीत्या परमया युक्त इति परितुष्टोऽस्मीत्यस्यानुवादः। सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवेति। आजौ युद्धे। जयिष्यसि, स्वार्थे णिच् ॥ ३॥

मुक्तशापमिति। मुक्तशापं मुक्तोपप्लवम् ॥ ३५ ॥ निहत्येति। प्रभातवेलां प्रतिबो ध्यमानः मुनिनेति शेषः॥३६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि काख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ अथ तामिति ॥ १ ॥

---

१ हनि। चम्पकाशोकपुन्नागमल्लिकाद्यैः सुशोभितम्। चूतैश्च पनसैः पूगैर्नालिकेरैश्च शोभितम्। वापी कूपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलंकृतम्। मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम्। रम०। इ०पा०।

तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः । दण्डचक्रं
महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रं ततो वीर
कालचक्रं तथैव च । विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव
च ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा । अस्त्रं ब्रह्म
शिरश्चैव ऐषीकमपि राघव । ददामि ते महाबाहो ब्राह्म
मस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी
उभे । प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥
धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च । पाशं वारुणमस्त्रं च
ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥ अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे
रघुनन्दन । ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥
आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः । वायव्यं प्रथनं
नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥ अस्त्रं हयशिरो नाम
क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च । शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव
राघव ॥ ११ ॥ कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ।
धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥

तानीति । दण्डचक्रादयश्चक्रभेदाः ॥ ४ ॥ धर्मेति । सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
शूलवरं शूलश्रेष्ठम् । ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ गदे इति । मोदकी
शिखरीसंज्ञे ये द्वे गदे स्तः ते उभे दास्यामीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ धर्मेति ।
वारुणमित्यस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥ अशनी इति । शुष्का
शनिरार्द्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिन इदं पैनाकम् ॥ ९ ॥ आग्नेयमिति । आग्ने
यम् अग्निदेवताकम् । दयितम्, अग्नेरिति शेषः ॥ १० ॥ अस्त्रमिति । शक्तिद्वयं
विष्णुशक्तिः रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥ कङ्कालमिति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

परितुष्टोऽस्मीति । सर्वशः साकल्येन ॥ २–६ ॥ गदे इति । मोदकी शिखरी च प्रदीप्ते
द्वे गदे विद्येते ते उभे प्रयच्छामीति सम्बन्धः ॥ ७–९ ॥ आग्नेयमिति । दयितम्, अग्नेरिति
शेषः । शिखरं नाम नामतः शिखरमिति प्रसिद्धम् । प्रथनं मुख्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ कङ्काला

वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः । असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज॥ १३॥गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः। प्रस्वापनप्रशमने दद्मि सौरं च राघव॥ १४॥ दर्पणं शोषणं चैव सन्तापनविलापने। मदनं चैव दुर्द्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १५॥ पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः। प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥१६॥ तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल। संवर्तं चैव दुर्द्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाधरं परम्। घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोऽपकर्षणम् ॥ १८ ॥ सौम्यास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदामनम्। दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानवम् ॥१९॥ एतान् राम महाबाहो कामरूपान् महाबलान् । गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥२०॥ स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा। ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥

वैद्याधरमिति। वैद्याधरं नन्दनं नामासिरत्नं, महास्त्रमित्यर्थः। असिर्हि विद्याधरास्त्रम् ॥ १३ ॥ गान्धर्वमिति । प्रस्वापनप्रशमने च गान्धर्वे ॥ १४ ॥ दर्पणमिति । विलापयति परिदेवयतीति विलापनम्। मदयतीति मदनम् ॥ १५ ॥ पैशाचमिति । प्रतीच्छ गृहाण॥१६॥तामसमिति । मुसलान्मौसलमन्यत्॥१७॥ सत्यमिति । स्पष्टम् ॥ १८॥ सौम्येति। शीतेषुं शीतेषुनामकम् ॥ १९ ॥ एतानिति। कामरूपान् ऐच्छिकशरीरान् ॥२०॥ स्थित इति । मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं नाम तत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति। तेषां कृशाश्वजन्यत्व

दीनि असुरधार्यास्त्राणि॥ १२॥ वैद्याधरमिति । वैद्याधरं विद्याधरदेवताकम्। नन्दन नाम असिरत्नं महास्त्रं ददामीति सम्बन्धः॥१३॥प्रशमनं रिपूणां क्रोधशामकम् ॥१४॥ मदनं शत्रूणां मदजनकम् ॥ १५ ॥ पैशाचमिति। प्रतीच्छ प्रतिगृह्णीष्व ॥ १६–२१ ॥

१ मोहनं । २ धर्षणं । ३ मानवं । ४ सवर्तं । ५ सुदामनं । ६ मानदं । इति पाठान्तरम् ।

सर्वसंग्रहणं येषां देवैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥ जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः। उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥ ऊचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलय स्तदा । इमे स्म परमोदाराः किङ्करास्तव राघव ॥२४॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना । मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् । अभिवाद्य महा तेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये
बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

मधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वेति । सर्वसंग्रहणं कार्त्स्न्येन संग्रहणम् ॥२२॥ जपत इति । अस्त्रमन्त्रान् दत्त्वा मन्त्रदेवता अपि रामाज्ञानुवर्तिनीः कारयितुं ताः स्मृत्वा जपतो विश्वामित्रस्याज्ञया राघवम् उपतस्थुः सिषेविरे ॥ २३ ॥ ऊचुरिति । राघवेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्य अस्त्रसेवा मङ्गीकृत्य । समालभ्य संस्पृश्य "आलम्भः स्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः । मानसाः मनोऽनुसारिणः, चिन्तामात्र उपस्थिता इति यावत्। भविष्यध्वं भवत, मानसा स्सन्तो मां प्राप्नुतेति वार्थः । "भू प्राप्तौ" इतिधातुः ॥२५॥ तत इति । गमनाय गन्तुम् "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजीविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशःसर्गः॥२७॥

सर्वेति।सर्वसंग्रहणं कार्त्स्न्येन संग्रहणम्॥२२॥ जपत इति । उपतस्थुः सिषेविरे ॥२३॥ सर्वे अस्त्रदेवाः । मुदिताः स्वाधिदैवतरामसम्बन्धेन तुष्टाः ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्येति । समालभ्य संस्पृश्य । मानसाः मनोनुसारिणः ॥ २५॥२६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

---

१ राघव । यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै । ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ अधिकः॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः । गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरासुरैः।अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महायशाः। संहारं व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः॥३॥ सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ [३]लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ । दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । ज्योतिषं कृशनं चैव नैराश्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ योगन्धरहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा। सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥ पितृसौमनसं चैव विधूतमकरावुभौ। करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा । जृम्भकं सर्वनाभं च सन्तानवरणौ तथा॥९॥ कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव १०

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोऽष्टाविंशे–प्रतिगृह्येत्यादि । गच्छन् गमिष्यन् । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥ १ ॥ गृहीतेति । संहारम् अवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपसंहारम्, तत्तदस्त्रमूलमन्त्रवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमन्त्रजातमित्यर्थः । जात्येकवचनम् ॥२ ॥ एवमिति । धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोक्येकान्वया ।सत्यवदादीनि उपसंहाराणां नामानि॥४–६॥ सार्चिर्मालीत्यादिषु प्रथमा द्वितीयार्थे ॥ ७–९ ॥ मम मत्तः ॥ १० ॥

प्रतिगृह्येति । गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्र इति । उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतया अप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा । संहारो नाम–प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मन्त्रविशेषेण पुनः स्वाधीनीकरणम् ॥ २ ॥ एवमिति । संहारमुद्दिश्य वाक्यं व्याजहार । धृतिमान् धारणशक्तिमान् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादि । सार्चिर्मालीत्यादि प्रथमान्तेषु

१ महामुनिः । २ हृष्टं संरंभमेव च । ३ लक्ष्यालक्ष्याविमौ । ४ विनिद्रौ । ५ तथा । शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा । ६ संधान । ७ भृशाश्व । इति पाठान्तरम् ।

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११ ॥ [जग्राह मन्त्रग्रामं तेऽप्युपतस्थुश्च राघवम् ।] दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥ चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा । रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥ इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥ १४ ॥ मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ । गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥ अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम्[१] ॥ १६ ॥ स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् । गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

बाढमिति अर्द्धम् । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥ ११ ॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरं मन्त्रदेवतासाक्षात्कारं दर्शयति—दिव्येत्यादि श्लोकद्वयेन । दिव्याः श्लाघ्याःभास्वराश्च देहा येषां ते तथा । मूर्तिमन्तः शरीर काठिन्यवन्तः "मूर्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः । प्रह्वाः नम्राः । अञ्जलिपुटाः अञ्जलिपुटयुक्ताः । अर्शआदित्वादच् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः, केचित्पुरुषाः राममब्रुवन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ इम इति अर्द्धम् । स्मेत्यार्षः सलोपः । शाधि आज्ञापय । "शाहौ" इति शास्तेः शादेशः ॥ १४ ॥ मानसा इति । यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥अथेति । ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ स चेति । तान् उपसंहार

यच्छब्दाध्याहारेण तं प्रतीच्छेति योजनीयम् । मम मन्त्रः ॥ ९ १० ॥ बाढमिति । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना, प्रत्यग्रहीदितिशेषः ॥ ११ ॥ दिव्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रह्वाञ्जलिपुटाः केचिदित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ इम इति । शाधि आज्ञापय ॥ १४ ॥ गम्यताम्, इदानीमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स च

१ यथागतम् । ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान् सर्वान् बलाबलान् रघुनन्दनः । संहाराम् स च संहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत् ॥ इत्यधिकः ।

किं न्वेतन्मेघसङ्काशं पर्वतस्याविदूरतः । वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १८ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च । नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलङ्कृतम् ॥ १९ ॥ निस्सृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २० ॥ अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया । सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २१ ॥ सम्प्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः । तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामते ॥ २२ ॥ भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी । रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् मम वध्याश्च राक्षसाः ॥ २३ ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वा० आदि० बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मन्त्रान् । श्लक्ष्णं व्यक्तम् ॥ १७ ॥ किं न्विति श्लोकद्वयम् । इतः अस्मिन् प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ निस्सृता इति । कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाञ्चकरात्, भयङ्करादिति यावत् । अर्द्धमेकम् ॥ २० ॥ अनयेति । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि, कस्येति न जानामि, तत्सर्वं शंस, आदितःप्रभृति वदेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सम्प्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयम् । ते पूर्वोक्ताः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्राश्रमपदे सम्प्राप्ताः, सा च तव याज्ञिकी क्रिया यत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्याः तस्याश्रमस्य को देशः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतदित्यर्धम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तानिति । तान् उपसंहारमन्त्रान् ज्ञात्वा ॥ १७ ॥ मेघसङ्काशं कार्ष्ण्यान्नैबिड्याच्च । वृक्षषण्डं वृक्षसमूहम्, किं वनसम्बन्धि, उत आश्रमसम्बन्धीति प्रश्नः । कौतूहलं, श्रोतुमिति शेषः ॥ १८-२० ॥ अनयेत्यादि । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येदं सर्वं शंसेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ संप्राप्ता इत्यादि । यत्राश्रमपदे तव यज्ञस्य विघ्नाय राक्षसाः संप्राप्ता भवन्ति, सा च याज्ञिकी क्रिया यत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्या यत्र तस्याश्रमस्य को देशः, किं स्थानं सर्वं मे शंसेति पूर्वेणान्वयः ॥ २२-२४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः । विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः । वर्षाणि सुबहून्येव तथा युगशतानि च । तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः । निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् । कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः[1] ॥ ४ ॥

अथ सिद्धाश्रमस्य नित्यं भगवत्सन्निधिमत्त्वेन दिव्यदेशत्वं तत्सन्निधानपूर्वेषां सिद्धतपस्कत्वं भगवद्देशस्यैव वस्तव्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुखेन स्थाणवाश्रमाद्वैलक्षण्यं दर्शयत्येकोनत्रिंशे—अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभवस्य, मानुषभावनया पूर्ववृत्तमज्ञातमिव पृच्छत इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ इहेति सार्धश्लोकः । तपश्चरणयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थम् । यद्वा तपश्चरणं च योगश्च तदुभयार्थम् । केचिदिह इहशब्दद्वयं पठन्ति । तदा इह वने तत्रापि इह प्रदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ एष इति । वामनस्य वामनरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वं विष्णुत्वेन रूपेणेह तपश्चचार, पश्चाद्वामनरूपेणापीति तस्याश्रमस्यातिशयो दर्शितः । विष्णोरत्र तपश्चरणं लोके तपसः प्रवर्तनाय, बदरिकाश्रम इव नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वं निर्वक्ति सिद्ध इति । महातपाः काश्यपः । अत्र हि यस्मात् सिद्धः तपःफलं प्राप्तः तस्मादेष सिद्धाश्रमो नाम ॥ ३ ॥ एतस्मिन्निति सार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोः

अथ तस्येत्यादि । तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः । व्याख्यातुम् उत्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ इहेति । इह वने तपश्चरणाय तपश्चरणार्थम् इह प्रदेशे उवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्निति । समरुद्गणान् आत्मसमवहादि

मुनिभाव०—इहेति सार्धश्लोकद्वयम् । इह तपश्चरणार्थम् इहोवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः । विष्णुः कारणविष्णुः । बहुयुगशतानि इह वने । तपश्चरणं नाम तपोऽनुष्ठानम्, योगो नाम अष्टाङ्गयोगः, उभयोरपि

---

1 विश्रुतः । यज्ञं चकार मतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः । इत्यधिकः पाठः ।

बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः । समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् । असमाप्ते[1] क्रतौ तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥ ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः । यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥

स्तपश्चरणकाले। विरोचनः प्रह्लादसुतः, तस्यापत्यं वैरोचनिः । समरुद्गणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभिरिति शेषः । तद्राज्यम् इन्द्रराज्यम् ॥४॥ बलेरिति । भावलक्षणे षष्ठी । बलौ यजमाने यागं कुर्वाणे । साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः, अग्निमुखत्वाद्देवानाम् । स्वयमेव समागम्य इहाश्रमे तपश्चरन्तं विष्णुमूचुः ॥ ५ ॥ बलिरिति । यज्ञं यजते यज्ञं करोतीत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । असमाप्त इति, समाप्तश्चेत् न स जेतुं शक्य इत्यर्थः । स्वकार्यं देवकार्यम्, आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभिपद्यताम् अभितः कार्त्स्न्येन सम्पाद्यताम् ॥ ६ ॥ ननु कथमसुरस्य यज्ञानुष्ठानम् ? " यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति " इतिश्रुतेः । तत्तद्देवध्यानपूर्वकं तत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्धविःप्रदानस्य यागत्वात्तस्य च देवशत्रावयोगात् । नच चतुर्थ्यन्तः शब्दो देवतेति वाच्यम् । अचेतनप्रीणनासम्भवात्, तत्प्रीतिमूलफलासिद्धेश्च; अत एव

वायुगणसहितान् । कारयामास कृतवान् ॥४॥ बलेरिति । यजमानस्य यज्ञं कुर्वाणस्य। अग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः ॥ ५ ॥ बलिरिति । स्वकार्यं देवकार्यम् ॥६ ॥ ये चेत्यादि । इतस्ततः आगताः यत्र यागे यच्च यद्वस्तु यथावत् यावच्च याचितारः याचि-

इहैव सिद्ध्यर्थमुवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः । आदराद्विरुक्तिर्वा । इह स्थितः विष्णुः तपः कृत्वा वामनरूपमास्थाय बलिं जित्वा इन्द्राय लोकान् दत्त्वा इह सिद्धिं सर्वकार्यसिद्धिं प्राप्तः, अत एव सिद्धाश्रमः । " एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातस्सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ " इत्युक्तम् वामनाश्रमः । कथमितिचेत्, इहस्थो विष्णुरेव वामनोऽभवत्, विष्णुवामनयोरभेदात् वामनाश्रमइत्युक्तम् । पूर्वाश्रम इत्यत्र वामनस्य पूर्वाश्रमः, विष्णुरूपेण स्थितस्याश्रम इत्यर्थः । यद्वा इह वने विष्णुः साक्षाद्विष्णुरेव, इह-इह वसतां तपसः चरणम् अनुष्ठानं येषां ते तपश्चरणाः, तेषां योगसिद्ध्यर्थम् अष्टाङ्गयोगसिद्ध्यर्थमुवास, अतएव पूर्वम् ऋषयः विष्णुसन्निधानाद्धेतोः सिद्धाः, अनन्तरमिहस्थो विष्णुः वामनरूपमास्थाय गतः, अनन्तरं विघ्नो जातः, पुनरपि तदागमनात् महातपाः कश्यपः पूर्ववत् सिद्धोऽभवत् तस्मात् सिद्धाश्रम इति ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ असमाप्तव्रते । इति पाठान्तरम् ।

स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः ।
वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ।
अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥

केवला क्रियैव फलदेति प्रत्युक्तम् । अतोऽर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता सचेतना वज्रहस्तत्वादिविशिष्टविग्रहवती देवता । नच विग्रहवत्त्वे युगपदनेक यागसन्निधानासम्भवः । दिव्यशक्तिमत्त्वेन नानाशरीरपरिग्रहसम्भवेन तेषां सर्वयागसान्निध्यस्य सुलभत्वात् । तस्मान्न देवताविरोधिना यागसम्भव इति । उच्यते—नायं बलिना क्रियमाणो यागः इन्द्रादिदेवताराधकः, येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु भगवदाराधनभूतः कश्चिद्यागविशेषः । तस्य विष्णुभक्तत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयज्ञविघ्नं विष्णुः कथं कुर्यात्? स्वभक्तस्यापि स्वभक्त विरोधित्वं भगवतोऽसह्यम् । ततः पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेव विरोधिशिक्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तम्—" मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् " इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्यात्तत्राह—ये चेत्यादि श्लोकद्वयेन । ये यत्र वस्तुवाहनादिषु यद्वस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्तः । इतस्ततः देशाद्देशमभिवर्तन्ते तत्सर्वं तेभ्यः यथावत्सत्कारपूर्वकं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ स इति । माया विष्णुत्वाच्छादिका शक्तिः, तस्या योगं सम्बन्धमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं गतः । कल्याणम् अस्मत्कार्यं कुरु । तस्मिन्नौदार्याख्यो महागुणो वर्तते, तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्ञापदेशेन तद्राज्यमपहृत्य देहीतिभावः ॥८॥ एतस्मिन्निति श्लोकद्वयम् । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपः अदित्या सहितो व्रतं समाप्य विष्णूद्देशेन कृतं व्रतं समाप्य । वरदं वरदानाय सन्निहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रामपदद्वयं रूढ्या योगेन च निर्वाह्यम् । व्रतानुष्ठानकाले वरकाले च देवीसा हित्यद्योतनाय द्विःप्रयोगो देव्याः । अयमत्र क्रमः—" सोऽकामयत बहुस्यां

ष्यमाणाः, एवमभिवर्तन्ते तेभ्यस्तत्सर्वं तव यथावच्च प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति । अदित्या × सहितो व्रतं समाप्य देव्या तयैव सहितस्तुष्टावे मुनि०—×यद्वा सः हित इतिच्छेदः । अदित्याः हितः सः तुष्टावेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम् । व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥ तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् । तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत " इत्युक्तरीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणाचिन्तापरोऽत्र देशे चिरमदृश्य उवास । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुकामः कश्यपो देव्या सह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्यं विष्ण्वाराधनरूपं किञ्चिद्व्रतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तुष्टाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति ॥ ९॥१० ॥ तपोमयमिति । तपोमयं तपःप्रचुरम्, प्राचुर्यं चाराध्यत्वेन । तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपम् । तपःफलदमिति यावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं "तप आलोचने " इतिधातोरसुन्प्रत्ययः । तपात्मकं तपःस्वभावम्, ज्ञानगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्धातोः ' घञर्थे कविधानम् ' इति कः। पुरुषोत्तमं बद्धमुक्तोभयावस्थाज्जीवाद्विलक्षणम्, त्वां सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन तपसा आराधनेन। पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं सर्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद् विलक्षणं त्वां साक्षात्करोमि। एतदेव मे परमप्रयोजनमित्यर्थः॥ ११ ॥ शरीर इति। इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं जगत्। तव शरीरेऽस्मिन् पश्यामि । एवंनु गीतम्–"पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥" इति । यद्वा " जगत्सर्वं शरीरम् " इत्युक्तत्वात् शरीरतया पश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिः उत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः एतावानिति परिच्छेत्तुमशक्य इत्यर्थः ।

त्यन्वयः॥९॥१०॥तप इति । तपोमयं तपःप्रचुरम् । तप आत्मकं तपस्स्वभावम्॥११॥ शरीर इति।पश्यामि साक्षात्करोमि।अनिर्देश्यः इदं त्वया निर्देष्टुमशक्य इत्यर्थः१२॥

मुनि०–तपोमयमिति । तपोमयं ज्ञानप्रचुरं, तपोराशिं तेजोराशिम् । " तपो वीर्यमहाशौर्यज्ञानतेजस्सु कीर्त्यते " इति हलायुधः । तपोमूर्तिम् ज्ञानशरीरम्। तपात्मकं ज्ञानस्वरूपम् । छान्दसः सलोपः । एवंविधं पुरुषोत्तमं त्वां सुतप्तेन साङ्गमनुष्ठितेन तपसा पश्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम् । वरं वरय
भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ अदित्या देव
तानां च मम चैवानुयाचतः । वरं वरद सुप्रीतो दातु
मर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥ पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम
चानघ । भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन । शोका
र्त्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ अयं सिद्धा
श्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति । सिद्धे कर्म्मणि देवेश
उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥ अथ विष्णुर्महातेजा
अदित्यां समजायत । वामनं रूपमास्थाय वैरोचनि
मुपागमत् ॥ १८ ॥ त्रीन् क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च
मानदः । आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ १९ ॥

अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं गतः ॥ १२ ॥ तमिति स्पष्टम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रु
त्वेत्यर्द्धम् । मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ १४ ॥ अदित्या इति । अदित्या याचमा-
नायाः । देवतानां याचमानानामित्यूह्यम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्द्धश्लोक
एकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेऽप्यनुग्रहः क्रियतामित्याह—अयमिति । ते प्रसादात्
कर्मणि मत्तपसि सिद्धे सति । त्वयि मे पुत्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः । अयं सिद्धाश्रमो
नाम भविष्यति तस्मादित आश्रमादुत्तिष्ठ, अवतारायेतिशेषः ॥ १७ ॥
अथेति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥ त्रीनिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रमान् पदविक्षेपान् ।
भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य, मानं द्यति खण्डयतीति मानदः, निराभिमानो
भिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रमणे हेतुः लोकात्मेति । वामनरूपेण याचित्वा सर्वलोक
व्यापिशरीरेण क्रान्त्वेत्यर्थः । नियम्य बध्वा । त्रैलोक्यस्यापि पदद्वयक्रान्तत्वेन

वरम् अभीष्टम् । वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः ॥ १३ ॥ तद्विति ।
मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ १४ ॥ अदित्या इति । अनुयाचत इत्यस्य इतरयोरपि
लिङ्गवचनव्यत्ययेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥ याच्यमानमभीष्टं निरूपयति—पुत्रत्वमित्यादि ।
साहाय्यं बलिच्छलनात्मकम् ॥ १६ ॥ अयमिति । सिद्धे कर्मणीति पूर्वेणान्वयः । इतः
अस्मिन् कार्ये । उत्तिष्ठ यतस्व ॥ १७ । १८ ॥ आक्रम्य त्रिभिः पदैः सर्वान् लोकान् व्याप्य ।

महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा । त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २० ॥ तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः । मया तु भक्त्या तस्यैष वामनस्योपभुज्यते ॥ २१ ॥ एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः । अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २२ ॥ अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् । तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २३ ॥ प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः। शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः। उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन्॥२५॥ यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते । तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २६ ॥

तृतीयपदालाभात्तदर्थं बध्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्त्तकः । सन्निहितं स्थाण्वाश्रमं विहाय भवान् किमर्थमत्र स्थित इत्यत्राह—मया त्विति । मया तु देवतान्तरेषु परत्वबुद्धिरहितेन । भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एष आश्रमः उपभुज्यते आश्रीयते, वामनस्येयं भूमिरिति केवलं तामेवाजिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतमिति स्पष्टम् ॥ २२ ॥ अद्येति । गच्छामहे गच्छामः । तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदं यथा मम तथा तव । स्वमितिशेषः ॥ २३ ॥ प्रविशन्निति । गतनीहारः गतहिमः।पुनर्वसुभ्यां समन्वित इति रामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया॥२४॥ तमिति । उत्पत्योत्पत्येति प्रीत्यातिशयोक्तिः, आगत्यागत्येत्यर्थः । अनेन निरन्तरं तदागमनोक्त्या मुनिबहुत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ यथार्हमिति । यथार्हं मुनि

नियम्य बद्ध्वा। त्रैलोक्यमित्यादि। यश्चक्रे तेन वामनेन तस्य तस्मिन् वामने भक्त्या उपभुज्यते ॥ १९–२१ ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—एतमिति ॥ २२ ॥ अनुत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तथा तवापि, विष्ण्ववतारत्वादिति गूढो

मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिन्दमौ ।
प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २७ ॥
अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव ।
सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २८ ॥
एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २९ ॥
कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।
प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३० ॥
स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ।
हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

योग्यतामनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ मुहूर्तमिति । मुहूर्तम् अल्पकालं, विश्रान्ताविवेति मनुष्यभावनोच्यते ॥ २७ ॥ अद्यैवेति । अद्यैव प्रवेशदिन एव । अयं सिद्धाश्रमः सिद्धः स्यात् । त्वद्यज्ञसिद्ध्या अन्वर्थसिद्धसंज्ञोऽस्तु, सत्यमस्तु वचस्तव । " अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः " इति वच इत्यर्थः । राक्षसान् सर्वथा हनिष्य इतिभावः ॥ २८ ॥ एवमिति । नियतः निगृहीतान्तःकरणः ॥ २९ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयम् । स्पृष्टोदकौ दत्तार्घ्यौ । नियमेन जप्यं समाप्य । अग्निहोत्रं होमः औपासनहोमः । दीक्षामध्ये ' नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति ' इत्यग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् मानसमग्निहोत्रमित्येके ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ऽभिप्रायः ॥२३-२७॥ अद्यैवेति । दीक्षां प्रविश स्वीकुरु । सिद्धः अन्वर्थः ॥२८॥२९॥ कुमाराविति । कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदी० बालकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ । देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छावो यस्मिन् काले निशाचरौ । संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया । सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् । दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ । अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ । ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते । सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहस्त्रिंशे—अथ तावित्यादि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भम् । देशकालज्ञत्वादुचिते देशे उचिते काले चाब्रूताम् ॥ १ ॥ भगवन्निति । संरक्षणीयौ निवारणीयौ । धातूनामनेकार्थत्वात् विपरीतलक्षणा वा । यद्वा इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च रक्षणम् । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः-तत्क्षणं स कालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥ एवमिति । युयुत्सया योद्धुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रोचुः ॥ ३ ॥ अद्येति । रक्षतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । एतद्दिनमारभ्य षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति, अतो वयं वदाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताविति । षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः षडहोरात्रम् तत् ॥ ५ ॥ उपासाञ्चक्रतुरिति । उपासाञ्चक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ सन्नद्धौ । परमं धनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ६ ॥ अथेति । काले पञ्च दिनात्मके गते ।

अथेति । कौशिकं वचोऽब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ भगवन्निति । संरक्षणीयौ निवारणीयौ । तत्क्षणं स कालः नातिवर्तेत अज्ञानतो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥ एवमिति । प्रशशंसुः प्रोचुः । एवं विश्वामित्रे पृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वादृषय ऊचुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ अद्येति । अद्यापि दीक्षितत्वात् मौन्येव, अतःपरमपि षड्रात्रपर्यन्तं मौनित्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । परस्मैपदमार्षम् । यत्तौ सन्नद्धौ ॥ ६ ॥ अथेति ।

रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया । प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया । विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ सम्प्रवर्तते । आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि निर्गतः । तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये । आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरमवासृजन् ॥ १२ ॥ सा तेन रुधिरौघेण वेदिर्जज्वाल मण्डिता । सहसाऽभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥

तस्मिन् प्रधाने अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः । अद्यप्रभृति षड्रात्रमित्युक्त्या पूर्वसर्गे तत्पूर्वदिने दीक्षाप्रवेशोक्त्या च सप्त रात्रनिर्वर्त्यः सत्र विशेषोऽयमिति गम्यते ॥ ७ ॥ रामस्येति । वेदिप्रज्वलनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः । उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिता ऋत्विजः ॥ ८ ॥ एतद्विवृणोति-सदर्भेति । चमसं नाम पानपात्रम् । स्रुक् होमपात्रम् । उच्चयः समूहः । कुसुमोच्चयोऽलङ्कारार्थः ॥ ९ ॥ मन्त्रवदिति । ननु रक्षोघ्नमन्त्रजपे क्रियमाणे कथं राक्षसागमनप्रसक्तिः ? न कथंचित्, किन्तु दूरत एवाकाशे मेघवद्रुधिरं ववर्षुः । तदिदमाह आकाश इति । भयानकः भयङ्करः ॥ १० ॥ आवार्येति । प्रावृषि वर्षाकाले निर्गतो मेघो यथातथाभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीच इति । भीमसङ्काशाः भयंकराः ॥ १२ ॥ सेति । अभिद्रुतः अभिमुखं धावन् ॥ १३ ॥

तस्मिन्नहनि प्रधानकर्मसम्बन्धिनि ॥ ७ ॥ रामस्येत्यादि । अत्र वेदिप्रज्वलनं राक्षसागमनसूचक उत्पातः । उपाध्यायो विश्वामित्रः पुरोहिता ऋत्विजः । एतच्च उत्तरश्लोकेन विव्रियते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मन्त्रवदिति । समुत्पन्ने उत्पाते रामो रक्षतीति विश्वासात यज्ञोऽयं संप्रवर्तते इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ आवार्येति । मेघो मेघध्वनिः । कार्ये कारणोपचारः ॥ ११ ॥ मारीच इति । अवासृजन ववर्षुः ॥ १२ ॥ सेति । मण्डिता चिह्निता । अभिद्रुतः अभितः शालां प्रधावन । तत्रादृष्ट्वा ततो दिवि

विषम०—उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहित उपद्रष्टा । इदमृत्विगन्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ ८ ॥

१ मण्डिता । दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः । इत्यधिकः पाठः ।

तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः । लक्ष्मणं त्वभि सम्प्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान् । मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् । चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १६ ॥ स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे ॥ १७ ॥ विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलताडितम् । निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः । राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ १९ ॥ संगृह्यास्त्रं[2] ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् । सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २० ॥ शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः । राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २१ ॥

ताविति स्पष्टम् ॥ १४ ॥ पश्येति । पिशिताशनान् मांसभक्षकान् । एतद्विधूननार्थं मानवास्त्रं प्रयोक्ष्य इति भावः ॥ १५ ॥ मानवमिति । अत्रादावित्युक्त्वेत्युपस्कार्यम् । ननु सर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगं प्रतिज्ञाय मारीचोरसि तत्प्रयोगः कथमिति चेन्न; पूर्वश्लोके राक्षसशब्दस्य मारीचमात्रपरत्वात् ॥ १६ ॥ स इति । सागरसंप्लवे समुद्रपूरे । अत्र गायत्रीद्वितीयाक्षरं सः ॥ १७ ॥ विचेतनमिति । शीतेषुशब्दोऽवयववृत्त्या मानवास्त्रे वर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारीचस्य प्राणरक्षणं भाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ १८ ॥ इमानिति । वधप्रयोजकानि निर्घृणत्वादीनि ॥ १९ ॥ संगृह्येति । अद्भुतं यथातथा चिक्षेप ॥ २० ॥ शेषा

तानपश्यत् ॥ १३ ॥ आपतन्तौ स्वसंमुखमागच्छन्तौ ॥ १४-१६ ॥ गायत्र्याः स इति द्वितीयाक्षरम् । स तेनेत्यस्य श्लोकस्यादिमाक्षरेण स इत्यनेन संगृह्णाति । संप्लवे पूरे ॥ १७ ॥ विचेतनमिति । दृश्य दृष्ट्वा । विचेतनं चैतन्यरहितम् । अत एव विघूर्ण

१ घनान् । करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् । इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्धाय वेगवान् । मानवं । २ संगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः । इति पाठान्तरम् ।

स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः। ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥२२॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः। निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया। सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः २४

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ।
ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ।
विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान् सहिताविभिजग्मतुः ॥ २ ॥

नीति । निजघान हिंसितवान्॥२१॥ स इति । पुरा विजये असुरविजये ॥२२॥ अथेति । निरीतिकाः निर्बाधाः ॥२३॥ कृतार्थ इति । गुरुवचः पितृवचः ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड व्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवं कृतार्थो विश्वामित्रो जनकसुतात्वेनावतीर्णया श्रिया रामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तौत्येकत्रिंश- अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।प्रहृष्टेन सन्तुष्टेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितौ ॥१॥ प्रभातायामिति । सहितौ अविनाभूतौ ॥२॥

मानं, शीतेषुमिति मानवास्त्रनामान्तरम् ॥१८॥ ॐपश्येति । शीतेषुं मान वास्त्रम् न व्ययुज्यत, मारीच इति शेषः ॐ ॥१९–२२॥ अथेति । निरीतिकाः निरुपद्रवाः॥२३॥ कृतार्थ इति । त्वया हेतुना कृतार्थोऽस्मीति चान्वयः । सत्यं कृतम् अन्वर्थनामकं कृतमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ अथेति । तत्र यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥ अभि-

---

मब्रवीत् ॥१८॥ॐ पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं धर्मसंहितम् । मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्व्ययुज्यत। इमा।

अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम्। ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ । आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम्॥४॥ एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि । अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥७॥

अभिवाद्येति । मधुरोदारोक्तौ हेतुः मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ इमाविति । स्मेति भूतार्थसूचकमव्ययम् । इमौ स्म आज्ञापितं सर्वमनुष्ठितवन्तावित्यर्थः । मुनिशार्दूल ब्रह्मध्यायिषु श्रेष्ठ ! अनेन निरवधिकभक्तिमत्त्वं सूचितम् । किङ्करौ "भक्तिक्रीतो जनार्दनः" इत्युक्तरीत्या त्वया क्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तं त्वां विना क्षणमपि स्थातुमक्षमौ, "शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥" इतिवत् । आज्ञापय यथेष्टं क्षामकाले अल्पद्रव्याय क्रीतो राजपुत्रः पुनर्निवर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवाव किम्, कर्तव्ये न सङ्कोचः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वान्यं न ददाति आहूय न ददाति स्वयं गत्वैव ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगार्हं करोतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥ एवमिति । अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये ऋषिभिर्नियोजनं रामभक्त्यातिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखा मुनय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ मैथिलस्येति । मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः "तस्येदम्" इत्यण् । परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान्, भगवत्कैङ्कर्यरूपत्वेन काम्यनित्याभ्यासुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्यकृते ॥ ६ ॥ त्वमिति । गमिष्यसि, यदीति शेषः । धनुरत्नं धनुःश्रेष्ठम् । दीर्घाभाव आर्षः । चकारा

जग्मतुः अभिवादनार्थमिति शेषः ॥२॥ मुनिश्रेष्ठम् विश्वामित्रम् ॥ ३॥४ ॥ तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे॥ ५ ॥ मैथिलस्येति । धर्मिष्ठः अतिशयितधर्मवान् । "विण्मतोर्लुक्" इति मतुब्लोपः । तत्र तं देशम् ॥६ ॥ त्वं चैवेति । तत्र यज्ञे । तत प्रसिद्धम् । चकारो-

---

१ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये । इति पाठान्तरम् ।

तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः । अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥८॥ नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः । कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्चन मानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः । न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥१०॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः। तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः । याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव । अर्चितं विविधं गन्धमाल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥१३॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा । सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥

यज्ञं चेत्यर्थः। तत् प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ तस्य धनूरत्नं कुतः समायातम् ? तत्राह—तद्धीति। मखे सदसि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नास्येति । आरोपणं ज्यारोपणम् ॥ ९॥ धनुष इति । जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ तदिति। यज्ञं द्रक्ष्यसि तत्र तद्धनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे किमर्थं दत्तम् ? तत्राह—तद्धीति। सुनाभं शोभनमुष्टिबन्धनस्थानम् । दैवतैः दैवतेभ्यः। याचितं दत्तं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ आयागेति । आयागभूतं धनुरुत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायाग उच्यते। अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसम्मतत्वद्योतनाय ॥ १३॥ एवमिति । पूर्वं विश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्तया प्राधान्यात् विश्वा

ऽनुक्तस्त्रीरत्नसमुच्चयपरः ॥ ७ ॥ तद्धीति । सदसि दैवतैर्दत्तम् ॥ ८–१० ॥ तत्र मिथिलायाम् । चकारेण जानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ तद्धीति । सुनाभं शोभनमध्यम् । सर्वदैवतैः सर्वदैवतेभ्यः ॥ १२ ॥ आयागभूतं धनुः सर्वेषु प्राधान्येनार्चितं

विषम०—पूर्वं पूर्वस्मिन् काले । देवरातारूयप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दक्षयज्ञे ... शिवदत्तम् । यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्देवैर्देवरातनृपस्तद्वंशस्थत्वेन धनुर्दत्तम् । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥८॥

अयमत्र धनुरागमनक्रमः—पूर्वं देवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणा निर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्भगवतोर्बलाबलपरीक्षानिमित्तकविरोधे विष्णुपदाक्रमैर्जर्जरीकृतम् । देवैः प्रार्थितो महादेवो धनुरिच्छतो

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ प्रद
क्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् । उत्तरां दिश
मुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तं प्रयान्तं मुनिवर
मन्वयादनुसारिणम् । शकटीशतमात्रं च प्रायेण ब्रह्म
वादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवा
सिनः । अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम्
॥१८॥ निवर्तयामास ततः पक्षिसंघान् मृगानपि॥ १९
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । वासं चक्रु
र्मुनिवराः शोणाकूले समागताः ॥२०॥ तेऽस्तंगते दिन
करे स्नात्वा हुतहुताशनाः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदु
रमितौजसः ॥ २१ ॥

मित्र उक्तवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥ स्वस्तीति । जाह्नवीतीरे स्थितं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं सिद्धाश्रमाद्धिमवद्गमनं मिथिलामार्गेणेति ज्ञेयम् ॥१५॥ प्रदक्षिणमिति । ततः वनदेवतामन्त्रणानन्तरम् ॥१६॥ तमिति । अनुसारिणम् उत्तरदिगनुसारिणं तम् । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनां शकटी शतमात्रं शकट्यः शकटानि तेषां शतमात्रं शतप्रमाणम् । अन्वयात् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात्, इतरत्सर्वं सिद्धाश्रम एव स्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीशब्देन शकट्यारोपिताग्निहोत्रसम्भारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥ मृगेति । तद्वृत्तयेति भावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्द्धम् । अत्र पक्ष्यादिनिवर्तनेन मुनीनां गमनं द्योतितम् ॥ १९ ॥ त इति । शोणः पुंनदः, स एव शोणेत्यपि व्यपदिश्यते ॥ २० ॥ त इति । शोणे स्नात्वा दिनकरेऽस्तंगते सति हुत

धनुरायागः तद्भूतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वस्तीति । हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । हिमवतः स्वाश्रमत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणमिति । उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः ॥ १६ ॥ अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणाम्, पश्चाद्गामिनां वा । शकटीशत-मात्रं शतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रसम्भारादिमत् । ब्रह्मादीनां यूथमन्व-

देवरातस्य हस्ते न्यस्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेन वर्तमानं जनकेन स्वयज्ञे स्वत्वेन याच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञ फलत्वेन दत्तमिति ॥ १३ ॥

रामोऽपि सह सौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च । अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥ अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २३ ॥ भगवन् कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥ चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः । तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्री॰ वाल्मी॰ आ॰ बा॰ एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपाः । अक्लिष्टव्रत धर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोल्बणान् । वैदर्भ्यां जनयामास सदृशां श्चतुरः सुतान् । कुशाम्बं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २

हुताशना इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ राम इति । अभिपूज्य अभिवाद्य ॥ २२ ॥ अथेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ भगवन्निति । अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥ चोदित इति । निखिलं वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा॰ मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं शोणकूलदेशवैभवं पृष्टे अयं मद्वंश्यानां देश इति विवक्षन् स्वान्वयं प्रदर्शयति द्वात्रिंशे—ब्रह्मयोनिरित्यादि । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य सः ब्रह्मयोनिः अयोनिजो ब्रह्मपुत्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिभिरितरब्रह्मपुत्रविलक्षणः । कौ भूमौ शेत इति कुशः । नारदादिवत् ब्रह्मलोकेऽनवस्थाय प्रजापालने दत्तादरतया भूमाववस्थानात् कुश इत्यस्य नाम, अत एव क्षत्रियव्यापारात् क्षत्रियोऽयम् । अक्लिष्टं निर्बाधं व्रतं यस्य सोऽक्लिष्टव्रतः अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति कर्मधारयः ॥ १ ॥ स इति सार्द्धश्लोकः । युक्तायाम् अनुरूपायाम् ॥ २ ॥

गात् ॥ १७-२४ ॥ चोदित इति । निखिलं वक्तव्यं सर्वम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मयोनिरिति । अक्लिष्टव्रतः अभग्नव्रतः ॥ १ ॥ स इति । युक्तायाम्

दीप्तियुक्तान् महोत्साहान् क्षत्रधर्मचिकीर्षया । तानुवाच कुशः पुत्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् । ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसम्मताः । निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥ कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम् । कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥५॥ आधूर्तरजसो राम धर्मारण्यं महीपतिः । चक्रे पुरवरं राजा वसुश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥ एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः । एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥ सुमागधी नदी रम्या मगधान् विश्रुता ययौ। पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥ सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः । पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥९॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥१०॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः। उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ११

दीप्तीति सार्द्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनम् । पुष्कलं समग्रम् ॥ ३ ॥ ऋषेः कुशस्य निवेशं सन्निवेशम् ॥ ४ ॥ कुशाम्ब इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषेति । एषा शोणकूलस्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥७॥ सुमागधीति । मगधदेशादागता मागधीति शोण एवोच्यते । आययावितिच्छेदः ॥ ८ ॥ सैषेति । पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात् प्रत्यङ्मुखवाहिनी । सुक्षेत्रा उभयपार्श्वत इति शेषः ॥ ९ ॥ कुशनाभ इत्यादि । घृतवत्पुरुषं दृष्ट्वा द्रवतीसत्यञ्चतीति घृताची । कुशनाभभार्या घृतवत्पुरुषं कृत्वाञ्चतीति वा । अप्सरसः ॥ १० ॥ तास्त्विति श्लोकद्वयम् । उद्यानभूमिमागम्य शतह्रदा इव स्थिताः । शतह्रदाः विद्युतः ।

अनुरूपायाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋषेरिति । निवेशं सन्निवेशम् ॥४ ॥ महोदयं महोदयनामकम् ॥ ५-८ ॥ सैषेति । पूर्वाभिचरिता पूर्ववाहिनी ॥ ९ ॥ कुशनाभ इति । घृता-

गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु सर्वशः । आमोदं
परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥ अथ ताश्चारुसर्वा-
ङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव
घनान्तरे ॥ १३ ॥ ताः सर्वगुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं
वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ । मानुषस्त्य-
ज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ चलं हि यौवनं
नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च
भविष्यथ ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ।
अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम । प्रभाव-
ज्ञाः स्म ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥ कुशनाभ
सुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम । स्थानाच्च्यावयितुं
देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥

नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः वादयन्त्यः, वीणा इति शेषः । आमोदं सन्तोषम् । स्वलंकृताः कुसुमचन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति । तारा इव बभु रितिशेषः ॥ १३ ॥ ता इति । सर्वगुणसम्पन्नाः सर्वालङ्कारसम्पन्नाः । सर्वत्र आत्मा स्वरूपं यस्य सः सर्वात्मकः, सर्वत्र सञ्चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अहमिति । वः भवतीः । मानुषे भवो मानुषः । भावः अनुरागः । त्यज्यतां तथा सति दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ चलमिति । नित्यं सर्वदा अक्षयमिति मद्भार्यात्व इतिशेषः ॥ १६ ॥ तस्येति । अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः । ततः तद्वाक्यश्रवणेन । अपहास्य अथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ अन्तरिति । अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञात भवत्प्रभावान् ॥ १८ ॥ कुशेति । स्थानात् अधिकारात् । देवं भवन्तम् ॥ १९ ॥

स्यामप्सरसि ॥ १० ॥ ११ ॥ गायन्त्य इति । आमोदं सन्तोषम् ॥ १२ ॥ अथेति । उद्यानभूमिमागम्य, विरेजुरिति शेषः ॥ १३–१८ ॥ कुशनाभेति । स्थानात् अधि-

मुनिभा०—कुशनाभकन्यकानां स्वविषयनिरतिशयाभिलाषविशेषाकृष्टचित्तं स्वयमेव प्रतियाचमानं वायुं

माभूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् । नावमन्यस्व धर्मेण स्वयं वरमुपास्महे ॥ २० ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः । यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥ २२ ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम्। प्रापतन् भुवि सम्भ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥ स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः । दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते । कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥ २५ ॥

माभूदिति । सः नः पिता ते कालः मृत्युः माभूत् । हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे ! पितरं नावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमुपास्महे प्रतीक्षामहे, पिता स्वयं यस्मै दास्यति तं प्रतीक्षामह इत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तं विवृणोति–पितेति ॥ २१ ॥ तासामिति । बभञ्ज कुब्जीचकार ॥२२॥ ता इति । सलज्जाः शरीरवैरूप्यादितिभावः ॥२३॥ स चेति । सम्भ्रान्तः पर्याकुलचित्तः ॥ २४ ॥ किमिति। को धर्ममवमन्यते, बलात्कारं करोतीत्यर्थः । कुब्जाः वक्रशरीराः २५

कारात् । देवमिन्द्रम् ॥ १९ ॥ माभूदित्यादि । सः पिता ते कालो मृत्युः माभूत् । नेन तं नावमन्यस्व, धर्मेण पितृप्रदानरूपेण वरं पतिमुपास्महे प्रतीक्षामहे । प्रभुः

प्रत्याह–माभूदिति । दुर्मेधः दुर्मते वायो । धर्मेण गान्धर्वविवाहरूपधर्मेण । स्वयमेव विद्यमानपितृवरणा अपि तद्रहिता इव स्वतन्त्राः सत्यः वरं पतिं यदा उपास्महे भजामः, सः कालः माभूत् तादृशकालविशेषः कदापि नोत्पद्यताम् । तेन सत्यवादिनं पितरं नावमन्यस्व, अस्मत्पितुरवमानं नाचरेत्यर्थः । यद्वा सः अस्मत्पिता ते कालः अन्तकः माभूत्, अत एव तं नावमन्यस्व । पितृमत्यो वयं न स्वच्छन्दे स्थिताः, अतएव धर्मेण पितृमत्युरोचनधर्मेण स्वयंवरमुपास्मह इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

१ प्रभुः । अरत्निमात्राकृतयो भग्नदर्पा भयार्दिताः । इत्यधिकः पाठः ।

एवं राजा विनिश्वस्य समाधिं सन्दधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये
बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ।
शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन् प्रधर्षयितुमिच्छति ।
अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ।
पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता ।
एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥

एवमिति । पृष्ट्वेति शेषः । विनिश्वस्य व्यथित्वा । समाधिं कित्यक्ष्यन्तीति तद्वचनश्रवणावधानम् ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अथ कुशनाभस्य कन्यावचनं शृण्वतः क्षमाविशेष उच्यते त्रयस्त्रिंशे–तस्येत्यादि।शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा, पादयोः प्रणम्येत्यर्थः॥१॥वायुरिति।प्रधर्षयितुम् अभिभवितुम् इच्छति । वर्तमानसामीप्याल्लट् । अशुभं बलात्काररूपम् ॥२॥ पितृमत्य इति । पितृमत्यः स्म, अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये किञ्चित्पातिव्रत्यस्वीकारविषये । वयं न स्थिताः अतो नः पितरमेव वृणीष्व । स यदि नः अस्मान्, तुभ्यं दास्यति तदा तव भविष्यामः । ते भद्रमस्तु ॥३॥ तेनेति । एवं ब्रुवन्त्यो वयम् । अस्माकं वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । पापा

वायुः ॥ २०-२५॥ एवमिति । एवं विनिश्वस्य व्यथित्वा समाधिं सन्दधे, समाधिर्व्यथितस्य मनसः समाधानम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ तस्येति । चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ वायुरिति । इच्छति ऐच्छत् । प्रत्यवेक्षते प्रत्यवैक्षत ॥ २ ॥ पितृमत्य इति । स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये यदि नः अस्मान् दास्यते दास्यति, तर्हि वयं त्वदीयाः ॥ ३ ॥ तेनेति । पापानुबन्धेन पापानुवर्तनहेतुना वचनं न प्रतीच्छता ।

तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः । प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् । ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥ दुष्करं तद्धि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः । यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८॥ क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः । क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ ९ ॥

नुबन्धेन पापानुसारिणा तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥ तासामिति । अनुत्तमं क्षमावत्त्वात्॥५॥ क्षान्तमिति । हे पुत्र्यः! क्षमावतां कर्त्तव्यं कर्तुमर्हं "कृत्यानां कर्तरि वा " इतिषष्ठी । क्षान्तं क्षमा । भावे निष्ठा । कृतम् इदं सुमहत्कर्म, देवे प्रार्थयमानेप्यविकृतचित्तत्वं शरीरं भञ्जयति सति निष्क्रोधत्वं च दुष्करमिति भावः । कुलं चावेक्षितम् कुलानुरूपं कृत्यं कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति–अलङ्कार इति अर्द्धम् । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम् ॥ ७ ॥ दुष्करमिति । वः तत् क्षान्तं क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्वर्यसंपन्नेषु विशेषतो दुष्करम् । यादृशीति सर्वासामविशेषतः या क्षमा सापि दुष्करेत्यन्वयः । क्षमैव दुष्करा, ततस्त्रिदशेषु दुष्करा, ततोपि सर्वासामविशेषेण क्षमा दुष्करेत्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमां प्रशंसति–क्षमेति । क्षमा दानं, दानेन यत्फलं प्राप्नोति तत् क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । धर्मः तटाकारामनिर्माणादिः । क्षमया भूमिसम्बन्धिन्या । जगच्चराचरं विष्ठितं स्थितं भवति ॥९॥

अनङ्गीकुर्वता वायुना निहताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्षान्तमित्यादि । क्षमावतां कर्तव्यं महत् क्षान्तं धैर्यं भवतीभिः कृतम् ॥ ६॥ ७ ॥ दुष्करमित्यादि । यत् क्षान्तं तत् दुष्करम् । यादृशी वः क्षमा धृतिः सा दुष्करा त्रिदशेषु विशेषतो दुष्करा । कुतः ? तेषामाभिरूप्यादिकमनीयगुणबाहुल्यात् । सा भवतीभिः कृता । यद्वा परकृतापराधसहिष्णुत्वं क्षमा । अपराधसद्भावेपि शापाप्रदानरूपं चित्तसंयमनं क्षान्तं भवतीभिः कृतम् । स्थानाच्च्यावयितुमित्यादिना तासां शापदानसामर्थ्यं व्यक्तम् । अयं भावः–दुष्करा क्षमा सर्वत्र कर्तव्या, त्रिदशेषु विषये विशेषतः कर्तव्या । सा

विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः । मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः । देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महामुनिः । ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते । सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥ सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा । उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन । परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरा । उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥

विसृज्येति अर्द्धत्रयम् । प्रदानं कन्याप्रदानम् । चिन्ताप्रकारमाह—देशइति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य । उचितौ देशकालौ । सदृशे स्वकुलस्य सदृशे पात्रे प्रतिपादनं च मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नेव काले कुशनाभीयकाले, उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्खलितरेताः । ब्राह्मं तपः वैदिकं तपः ब्रह्मोद्देश्यकं वा ॥ ११ ॥ तप्यन्तमिति । तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्तं दाहार्थेऽपि व्यत्ययाच्छ्यन् । गन्धर्वी जातिवाचित्वात् । पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्येमध्ये भद्रमस्त्विति प्रयोगः शुभोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ सा चेति । काले कियति काले । तुष्टोऽभवत् । ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ स चेति । कालयोगेन शुश्रूषापरिपाककालसम्बन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ परितुष्टमिति । वाक्यकोविदं वाक्ये वचने कोविदं समर्थम् ॥ १५ ॥

भवतीभिः कृता ॥ ८॥९ ॥ विसृज्येति । प्रदानं कन्याप्रदानम् । चिन्ताप्रकारमाह—देशेति । प्रदानस्य प्रदेयस्य कन्याशतस्य सदृशो वरे प्रतिपादनं कर्तव्यमिति ॥ १० ॥ एतस्मिन्निति । ब्राह्मं वैदिकम् तपः उपागमत् कृतवान् । ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥ १२ ॥ सेति । काले कियति काले ॥ १३ ॥ स चेति । कालयोगेन प्रसादकालयोगेन । किं

लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः । ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिक ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् । ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् । ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स राजा सोमदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा । काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥ स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः । ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः । ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

लक्ष्म्येति । ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः अतएव ब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः महातपा असि । अस्मात्त्वत्तः पुत्रमिच्छामि । 'दीप्यसे परया लक्ष्म्या' इतिकोशान्तरे ॥ १६ ॥ अपतिरिति । विधवाप्यपतिर्भवति, तत्राह–भार्येति। उपगतायाः शरणं गतायाः मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना ॥ १७ ॥ तस्या इति । ब्रह्मणा तपोयोगेन । दत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्य मानसं मनस्सङ्कल्पजं सुतं ददौ ॥ १८ ॥ स इति । राजा क्षत्रियः क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या सम्पदा युक्तः एतस्मिन्नन्तरे पुरीमध्यावसदिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ स बुद्धिमिति । तदा ब्रह्मदत्तस्य काम्पिल्याख्यायां पुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ तमिति । राजा रञ्जकः ॥ २१ ॥

करोमि किंकरवाणि ॥१४॥१५॥ लक्ष्म्येति । ब्राह्म्या लक्ष्म्या समुदितः ब्रह्मभूतो महातपाः त्वम् अतो ब्राह्मेण ब्राह्मशक्तियोगेन युक्तं पुत्रमिच्छामि ॥१६॥ अपतिरित्यादि। पूर्वं चापतिरस्मि, इदानीं न कस्यचिद्भार्यास्मि । नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्यर्थः । अतो ब्राह्मेण धर्मेण उपगतायाः शरणं गतायाः मे सुतं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ १८॥ स राजा गन्धर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियात्वात् । काम्पिल्याम् कम्पिलेन निर्वृत्ताम् ॥ १९ ॥

विषम०–ननु पुत्रप्रार्थना पत्यावुचिता, अत आह–अपतिश्चास्मीति । इतः परमपि अस्मि अहम् । अहमर्थे अस्मीत्यव्ययम्, न कस्यचिद्भार्या भविष्यामीतिशेषः । अथापि नैष्ठिकब्रह्मचारिण्याः उपगतायाः किङ्करत्वं प्राप्ताया मे ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिनोपायेन सुतं दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसः पुत्रो देय इति भावः॥ १७॥

यथाक्रमं ततः पाणीं जग्राह रघुनन्दन । ब्रह्मदत्तो मही पालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे ततः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः । युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः । बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः । सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् । यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत । स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

यथेति । तासां पाणीन् जग्राह । देवपतिर्यथा देवपतिसदृशः, तत्तुल्यविभव इत्यर्थः ॥ २२ ॥ स्पृष्टेति । ततश्चूलिसूनुना । पाणावित्ति जात्येकवचनम् । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः शतं कन्या बभुः । विसर्गलोप आर्षः । बभुः कन्या शतमितिपाठः ॥ २३ ॥ स इति । वायुना मुक्ताः, कन्या इति शेषः । परमप्रीतः अनुकूलवरलाभेन परमप्रीतः । हर्षं विकुब्जत्वकृतम् ॥ २४ ॥ कृतेति । प्रेषयामास, काम्पिल्यामिति शेषः ॥ २५ ॥ सोमदेति सार्द्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्र माता । पुत्रसदृशीं क्रियां दारक्रियाम्, दृष्ट्वेतिशेषः । यथान्यायं यथाक्रमम् । स्नुषाः कन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

स इति । दातुं बुद्धिं निश्चयं कृतवान् ॥ २०-२२ ॥ स्पृष्टेति । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः, अस्य ब्रह्मतेजससम्पत्तिरेवात्र कारणं विज्ञेयम् । वायुना भग्नाः पूर्वमिति शेषः (वायुना भग्नाः इति पाठः) ॥२३-२५॥ सोमदेति । सदृशक्रियाम् सदृशविवाहम् । सदृशक्रियामित्यस्य प्रत्यनन्दतेति परेण सम्बन्धः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव । अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् । उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः । गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् । जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः । कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतकथाशेषमाह चतुस्त्रिंशे—कृतोद्वाह इत्यादि। अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रायेयं पौत्री ताम् ॥ १ ॥ इष्ट्यामिति । कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ पुत्रेति । सदृशः, गुणैरितिशेषः । स पुत्रः किंनामकः ? तत्राह—गाधिमिति । गाधिनामानं पुत्रं प्राप्स्यसे, तेन गाधिना । शश्वद्भवा शाश्वती । भवार्थे अण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्ययानां भमात्रे टिलोपः क्वाचित्कः । अत्र न ततो ङीप् । ताम् ॥ ३ ॥ एवमिति । अनेन सदा ब्रह्मलोकवासी कुशः पुत्रानुग्रहार्थं भुवमागत इत्यवगम्यते । सनातनं नित्यम् ॥ ४ ॥ कस्याचिदिति। कस्याचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति । गाधिरित्येव यथा पित्रोक्तं तथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यां भार्यायाम् ॥ ५ ॥ स इति । यतः कुशवंशप्रसूतोऽस्मि अतः कौशिकसंज्ञोऽस्मि । कुशशब्दात् गोत्रापत्ये ठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजेति । पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋचीके ऋचीकाख्यमुनय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सशरीरेति ।

कृतोद्वाह इति । अपुत्रः कुशनाभः ॥ १ ॥ २ ॥ पुत्रेति । तेन गाधिना ॥ ३–६ ॥ पूर्वजेति । ऋचीके ऋचीकाय । प्रतिपादिता दत्ता ॥ ७ ॥ सशरीरेति । अनुवर्तिनी

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥ ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः । सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता । देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोऽर्द्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम । निद्रामभ्येहि भद्रं ते माभूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥

भर्त्तारमनुवर्त्तिनी भर्त्रनुवर्त्तनधर्मप्रभावादिति भावः । न केवलं स्वर्गगमनमस्याः, महानदीत्वं च जातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥ दिव्येति । दिव्या श्लाघ्या । हितमामुष्मिकम्, कामः ऐहिकम् तदुभयार्थं प्रवृत्ता । नदीरूपेण स्वर्गाद्धिमवन्तमुपाश्रितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इति । यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सत्यवतीनामनिमित्तमाह—सा त्विति ॥ ११ ॥ एवम्भूतस्य सिद्धाश्रमागमननिमित्तमाह—अहं हीति । नियमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममितिशेषः ॥ १२ ॥ एषेति । मम स्वस्य वंशस्य चोत्पत्तिः प्रसङ्गात्कीर्तिता, यत्त्वया पृष्टं तत् । देशस्य गिरिव्रजदेशस्य वैभवं चोक्तम् ॥ १३ ॥ इतःपरं न प्रष्टव्यमित्याशयेनाह—गत इति । अर्द्धो रात्रेरर्द्धरात्रः । अनघु-

शुश्रूषमाणा । न केवलं सशरीरतः स्वर्गगमनम्, अपितु अस्या महानदीत्वमपि जातमित्याह—कौशिकीत्यादिना ॥ ८ ॥ दिव्येति । दिव्या अनन्यसाधारणा । हितकामार्थं हितमामुष्मिकं, कामः ऐहिकम् तदर्थम्, यतः सा हिमवन्तमुपाश्रिता अत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतश्च तत्र वास इत्याह—सा त्विति । सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्यात्मनो न निवर्तन्त इति भावः ॥ ११ ॥ अहमिति । नियमात् अध्वरनियमाद्धेतोः ॥ १२ ॥ एषा इति । 'कुशवंशप्रसूतोऽस्मि' इत्यादिना स्वस्योत्पत्तिः 'ब्रह्मयोनिः' इत्यादिमहाप्रबन्धेन स्ववंशोत्पत्तिः 'एषा वसुमती' इत्यादिना देशस्योत्पत्तिः कीर्तितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ गतोऽर्धरात्र इति । अत्र अर्धरात्रशब्देन महोषो

निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः । नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥१५॥ शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् । नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥१६॥ उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः । ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः । यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

सकत्वेपि " अर्द्धं नपुंसकम् " इत्यार्षः समासः । " अह्नः सर्व–" इत्यादिना समासान्तोऽच् । " रात्राह्न–" इति पुँल्लिङ्गता । अत्रार्द्धशब्दोंऽशवाची । उक्तं हि–"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इति । यावति रात्रिभागे निद्रा निषिद्धा तावान् गत इत्यर्थः । जागरणे को दोष इत्यत्राह–माभूदिति । श्वो गन्तव्याध्वनि निद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविघ्नो माभूदित्यर्थः । मम कथाः कथयतः । मयि कथां कथयति ॥ १४ ॥ अथ निशामुखं वर्णयति चतुर्भिः– निष्पन्दा इत्यादि । निष्पन्दाः पक्षिसञ्चाराभावादिति भावः । निलीनाः निद्रां प्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन । सन्ध्या वियुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः, ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तम् । नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नेत्रैरावृतमिवावभासते । उत्तिष्ठतीति " उदोनूर्ध्वकर्मणि " इति परस्मैपदम् । तमो नुदतीति तमोनुदः " इगुपधलक्षणः कः " । निशायां प्रभवन्ति नैशानि । " प्रभवति " इत्यण् । भूतानि उलूकादयः । ततस्ततः तत्र तत्र । पौर्णमास्यां यज्ञं समाप्य द्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्घटिकानन्तरं चन्द्रोदय इति सर्वथार्द्धरात्रशब्दः प्रदोषपर

लक्ष्यते, अन्यथा ' शनैर्वियुज्यते सन्ध्या ' इत्युत्तरत्र तद्वचनंविरुध्येत, कथान्तरश्रवणकौतूहलतदर्थप्रार्थनविरामार्थकालविप्रकर्षं प्रीत्या प्रकाशयति न पुनः परमार्थेनेति । यथाश्रुतार्थग्रहणे तु शनैर्वियुज्यते सन्ध्येत्यत्र भूतार्थेलट् ॥ १४ ॥ १५ ॥ शनैरित्यादि । नक्षत्रतारागहनं नक्षत्रैर्ग्रहैर्गहनम् अत एव नेत्रैरावृतमिव नभः ज्योतिर्भिः उडुभिः तेषां रश्मिभिर्वा अवभासते । नैशानिनिशायां चरन्तीति

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः । साधुसाध्विति तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान् धर्मपरः सदा । ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशाः । कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१ ॥ इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः । निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोऽपि सहसौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ।
निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

एव ॥ १५-१८ ॥ एवमिति । अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ कुशिकाना मिति। गाधेः कुशिकइति नामान्तरम् । कुशिकानां तद्वंशजानाम् । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः ॥ २० ॥ विशेषेणेति । विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेव महात्मेत्यनुषङ्गः । कौशिकी च तव कुलोद्योतकरी कुलप्रकाशकरी ॥ २१ ॥ इतीति । प्रशस्तः स्तुतः । "शंसु स्तुतौ" "यस्य विभाषा" इति नेट् । "अनिदितां—" इति नलोपः । श्रीमान् प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अस्त ङ्गतोऽंशुमानिव तद्वत्परप्रबोधाजनक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ रामोपीति । किञ्चिदा गतविस्मयः निद्रापारवश्यादितिभावः । समुपसेवते अध्वश्रमवशात् सम्यक् प्राप्तः॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुं पृच्छति पञ्चत्रिंशे—उपास्येत्यादि।उपास्य स्थित्वा, शयित्वेति

तथा ॥ १६ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह—कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षि तुल्याः ॥ २० ॥ हे महायशः विश्वामित्र ! यस्तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्त इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ राम इति । निद्रां समुपसेवते । भूतार्थे लट् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ उपास्येति । रात्रिशेषम् उपास्य निद्रामुपगम्य । अत्यन्त

सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः । कतरेण पथा ब्रह्मन् सन्तरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥ एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता । पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदिवसे तदा । जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् । बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८ ॥ तस्यास्तीरे तत श्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥

यावत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुप्रभातायां, निवृत्तायामिति यावत् । अत्र रात्रिशेषमित्यनुवादात् पूर्वसर्गे गतोऽर्द्धरात्र इत्यत्र निशीथपरत्वं स्वरसमिति गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मे मुहूर्ते । उपास्य परमात्मानमिति शेषः । "ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् " इतिस्मृतेः ॥ १ ॥ सुप्रभातेति । गमनाय गन्तुम् " क्रियार्थोपपदस्य-" इति चतुर्थी ॥ २ ॥ तदिति । पूर्वाह्णे भवा पौर्वाह्णिकी ताम् ॥ ३ ॥ अयमिति । गाधः स्वल्पजलः, अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालंकृतः । तथा च नावं विना गन्तुं शक्यते । कतरेण पथा सन्तरिष्यामहे ॥ ४ ॥ एवमिति । उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ एवमिति स्पष्टम् ॥ ६ ॥ त इति । जाह्नवीं गङ्गाम् ॥ ७ ॥ तामिति । सारसो हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या इति अर्द्धम् । आवासाय परिगृह्यत इत्यावासपरिग्रहः

संयोगे द्वितीया ॥ १ ॥ सुप्रभातेति । गमनाय गमनं कर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अयमिति । अगाधः गम्भीरः । कतरेण पथा संतरिष्यामहे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन

ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः । हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः ॥ १० ॥ विविशु र्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः । विश्वामित्रं महा त्मानं परिवार्य समन्ततः ॥ ११ ॥ अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् । भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वा मित्रो महामुनिः । वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवो पचक्रमे ॥ १४ ॥ शैलेन्द्रो हिमवान्नाम ,धातूनामाकरो महान् । तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा । नाम्ना मनो रमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥

तं, संमार्जनादिना वासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इत्यादि श्लोकद्वयम् । यथान्यायं यथाशास्त्रम्- अघमर्षणसूक्तादिजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवता इति ऋषीणामप्युपलक्षणम् । अग्निहोत्राणि अग्नौ होतव्यानि पञ्चमहायज्ञादीनि । अमृतवत् अमृततुल्यम् । हविः यज्ञशिष्टमन्नम् " यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् " इतिस्मृतेः । शुचौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानाद न्यत्र ॥ १० ॥ ११ ॥ अथेति । अथ उपवेशानन्तरम् । तत्र देशे । तदा तस्मि न्नेव काले । द्वितीयोऽथशब्दः प्रश्ने । " मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ " इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तम् ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यमित्यर्द्धम् ॥ १३ ॥ चोदित इति । वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनोक्ताम्, जन्म गङ्गां श्रोतुमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ शैलेन्द्र इति । धातूनाम् अयस्ताम्रादीनाम् अस्तीति शेषः । कन्याद्वयम् आसी दितिशेषः ॥ १५ ॥ येति । या मेरुदुहिता हिमवतः प्रिया पत्नी मनोरमानाम

निश्चितः ॥ ५-९ ॥ अमृतवत् अमृततुल्यं पञ्चयज्ञाग्रवशिष्टमन्नम् । यद्वा अमृतवत् तत्सदृशं गङ्गाजलं हविश्च मात्युक्तं भाश्येत्यर्थः ॥ १०-१३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्ति

१ समन्ततः । निश्चितास्य यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ इत्यधिकः ।

तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता । उमा नाम द्वितीयाभूत्नाम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया । शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् । स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः । गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २० ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन । उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ २१ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् । रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥

प्रसिद्धा सा तयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्वयस्य नामनी दर्शयति-तस्या मिति ॥ १७ ॥ अथेति । देवतार्थचिकीर्षया देवतार्थसम्पादनेच्छया, प्रयोजनं च स्नानपानादि वक्ष्यमाणसेनापतिजननं वा परदेवतार्चनार्थं वा, अतएव स्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥ ददाविति । धर्मेण-याचका न प्रत्याख्येया इति धर्मेण । जलप्रवाहरूपाया नद्याः कथमाकाशे गमनम् ? तत्राह-स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्दः स्वेच्छा तदायत्तः पन्थाः स्वच्छन्दपथः "ऋक्पूरब्धूः-" इत्यादिना अप्रत्ययः समासान्तः तं गच्छतीति तथा । मेघजलवद्वारगतिविशेषणाकाशेऽपि गतिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्येति । त्रिलोकहितकारिणः, देवा इतिशेषः । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेष्वन्तर्भाव्य ॥ २० ॥ गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेन तदनुजावृत्तान्तमप्याह-या चेति । कन्या अलब्धभर्तृका ॥ २१ ॥ उग्रेणेति । अप्रतिरूपाय अनुकूलाय, रुद्रार्थं तपस्यन्तीमुमां

॥ १५-१७ ॥ अथेति । देवतार्थचिकीर्षया देवतार्थश्च कुमारजननादिः । त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगाम् ॥ १८ ॥ ददाविति । धर्मेण स्वसुकृतेन । तनयां तनयात्वंगताम् । स्वच्छन्देन स्वेच्छया कृतः पन्थाः स्वच्छन्दपथः तेन गच्छन्तीम्, अनर्गलामिति यावत् ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यहितकारिणः,

रूपाम् ॥ १४ ॥ धातूनां स्वर्णादीनाम्

एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी । खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर ॥ २४ ॥ सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा । सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ । अभिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया । दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तु मर्हसि । विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसम्भवम् ॥ २ ॥

प्रसन्नाय तस्मै ददावित्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एते इति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गोत्पत्तिप्रकारं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरं त्रिपथगामित्यमुच्यत इत्याह—एतदिति । प्रथमं तावत् खं स्वात्मिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दर गतिमताम् ॥२४॥अथ सुरलोकं च समारूढेत्याह—सैषेति॥२५॥इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीरा०बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशःसर्गः३५

" भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् " इति गङ्गायास्त्रिपथगात्वप्रकारं पृष्टे अन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्रत्युक्तत्वात्तत्र तृतीयपथगमनं कथमित्याशयेन पुनः पृच्छन्तं श्रीरामं प्रत्याह षट्त्रिंशे—उक्तवाक्य इत्यादि । मुनौ उक्तवाक्ये उक्तोत्तरे सति । अत्रोभावित्युक्तेः पूर्वसर्गे रामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं वेदितव्यम् । कथां पूर्वोक्ताम्॥१॥धर्मेति अर्द्धत्रयम् । धर्म

देवा इति शेषः । गच्छन अगच्छन् ॥ २०—२३ ॥ एतदित्यादि । त्रिपथगा नदी येन प्रकारेण खं गतिं गता, आकाशमार्गं गतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ सेति । विपापा विधूतलोककल्मषा, किमु वक्तव्यं स्वयमिति ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

उक्तवाक्य इति ॥१॥ धर्मयुक्तमिति । शैलराजस्य ज्येष्ठाया दुहितुरिदं कथित

त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥ कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः । निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः । दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् । [तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः । एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः ॥] न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परन्तप ॥७॥ ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः । यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८ ॥

युक्तं,धर्मफलकश्रवणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठाया दुहितुः वृत्तं त्वया कथितम् । तस्या दिव्यमानुषसम्भवं दिव्यलोके मानुषलोके च सम्भवं विस्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीनिति । त्रीन् पथः भूर्भुवःस्वर्मार्गान् । केन हेतुना प्लावयेत् प्लुता । भावयेदित्यपि पाठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोः पूर्वसर्ग एवोक्तत्वात् केन हेतुना तृतीयपथं गतेति द्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्रश्नमाह—कथमिति । त्रिपथगा गङ्गा कथं विश्रुता कैः कर्मभिः व्यापारैः सरिदुत्तमा आसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थ इति लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणम् । निखिलेन विस्तरेण । सर्वां दिव्यसम्भवां मानुषसम्भवां च ॥५॥ निखिलेनेत्युक्तं गाङ्गेयसम्भवमाह—पुरेति । कृतोद्वाह इति परपरिग्रहव्यावृत्तिः। दृष्ट्वा स्पृहया महातपोनिष्ठत्वेऽपि कामबाणवशात्तस्यामभिलाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्म कर्तुं उपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितीति । दिव्यं वर्षशतं गतं, मैथुनेनैवेति शेषः । तनयः तनयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ७ ॥ तत इति । पितामहपुरोगमाः देवाः समुद्विग्ना भीताः । पाठान्तरे-समुद्युक्ताः उद्योगं चक्रुः । किमर्थम् ? इह

मित्यन्वयः ॥२॥ त्रीन् पथ इत्यादिना पृष्टस्यैव पुनः प्रश्नो गङ्गाकथाश्रवणकुतूहलातिशयादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ कर्मभिः व्यापारविशेषैः ॥४॥ तथेति । निखिलेन विस्तरेण ॥ ५ ॥ ६ ॥ शितिकण्ठस्येति । देवस्य क्रीडतः । भावलक्षणे षष्ठी ॥ दिव्यम् अमानुषम् ॥ ७ ॥ तत इति । इह पार्वत्याम् । यद्भूतमुत्पद्यते कस्तत्प्रतिसाहिष्यत

अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९ ॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत । सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम । ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ १२ ॥ [रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ।] देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः । बाढमित्यब्रवीत् सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया । त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् । धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥

पार्वत्यां यद्भूतं पुत्रः उत्पत्स्यते उत्पत्स्यते। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः । ननु कः प्रतिसहिष्यत इति विचार्य तन्निवर्तनाय समुद्युक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादेवमिति शेषः ॥ ९ ॥ देवदेवेति । देवदेवेत्यनेन महादेवशब्दार्थः उक्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ १० ॥ नेति । तेजः तेजस्समुद्भूतं पुत्रं न धारयिष्यन्ति न सहिष्यन्ते, अतो ब्राह्मेण वेदोक्तेन तपसा योगेन युक्तः सन्, तदङ्गतया देव्या सह तपश्चर। न तेजः पार्वत्यां मोक्तुमर्हसीति भावः ॥ ११ ॥ त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यहितमेव कामः काम्यमानः पुरुषार्थः तदर्थम् । तेजः रेतः, तेजसि तेजोमयनिजशरीरे धारय, न मुञ्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ देवतानामिति । सर्वलोकमहेश्वरः सर्वलोकानां परमनियन्ता । सर्वलोकपितामह इति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह-धारयिष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशम् । उमया उमाप्यक्षुभितं शोणितरूपं तेजो धारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देन लोका उच्यन्ते । निर्वाणं सुखम् ॥ १४ ॥ 'पुनश्चेदमुवाच' इत्युक्तमंशं दर्शयति—यदिदमिति । स्थानात् रेतःस्थान

इति भयोद्विग्नाः भयेन भीत्या उद्विग्नाः ॥ ८-११ ॥ त्रैलोक्येति । तेजस्तेजसि धारय तेजः रेतः, तेजः आत्मा तस्मिन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धारयिष्याम्यहं तेज इति । स्थानाद् क्षुभितमिति भावः । उमया सह वर्तमान इति शेषः । तेजसि आत्मनि ॥१४॥ यदिद

एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम्। यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्धरा धारयिष्यति ॥ १६॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले। तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥ ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चाथ हुताशनम् । प्रविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं सञ्जातः श्वेतपर्वतः। दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम्। यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसम्भवः॥ १९ ॥ अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा। पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः॥२०॥ अथ शैलसुता रामत्रिदशानिदमब्रवीत्[1]। समन्युरशपत् सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना॥ २१ ॥

हृदयसम्पुटात् । अनुत्तमं दुर्भरं। मे मह्यं ब्रुवन्तु ॥ १५ ॥ एवमिति । धरा सर्वधारणशक्तिमती, अनेन धरा तद्धारणार्थं देवैः प्रार्थितेतिसिद्धम् ॥ १६ ॥ एवमिति। सुरपतिः रुद्रः। प्रमुमोच तेज इति सिद्धम् । येन तेजसा पृथिवी व्याप्ता तत्प्रमुमोच॥ १७ ॥ ततः पृथिव्यां व्याप्तत्वादेव हेतोः । पृथिवी भग्ना भविष्यतीति हुताशनमूचुः । पुनरूचुरित्यनेनाग्नेः प्रवेशभीतत्वं गम्यते, अग्निचारणहेतुतया वायुसमन्वित इत्युक्तम् ॥ १८ ॥ तदिति अर्द्धत्रयम् । तत्तेजः अग्निना व्याप्तं सत् श्वेतपर्वतः सञ्जातः । ततः कालपरिपाकेन शरवणं च सञ्जातं। शराणां वनं शरवणम् । "प्रनिरन्तश्शर–" इति णत्वम् । शरवणं विशेषयति–यत्रेति। कृत्तिकानामपत्यं पुमान् कार्तिकेयः। "स्त्रीभ्यो ढक्"। स्तन्यदानात्कृत्तिकापुत्रत्वम् ।अग्निना धृत्वा मुक्तत्वादग्निसम्भवः ॥ १९ ॥ अथेति । पूजयामासुः, मैथुनविघ्नकृतकोपशान्त्यर्थमित्यर्थः ॥२०॥ अथेति । मिति। धारयिष्यति धारयितुं शक्नुयात् ॥ १५॥ १६ ॥ एवमिति । येन तेजसा पृथिवी व्याप्ता तत् प्रमुमोच ॥ १७ ॥ तत इति । प्रविश संगृहाण ॥ १८ ॥ तदिति। पुनर्व्याप्तं पुनःपुनः संगृहीतम् ॥ १९ ॥ क्रियमाणामपि पूजामुमा देवी नाङ्गीकरोतिस्म, प्रत्युत क्रुद्धैवाभूदित्याह–अथेति ॥२०॥ किमवददित्याह–अशापदिति। शापरूपं

1 मब्रवीत् । अप्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः । इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा । समन्युः । इति पाठान्तरम् ।

यस्मान्निवारिता चैव सङ्गतिः पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः । एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ॥ २३ ॥ अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि । न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता । प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥ तान् सर्वान् व्रीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा । गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ स गत्वा तप आतिष्ठत् पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः । हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६ ॥

अब्रवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदिति ॥ २१ ॥ यस्मादिति । पुत्रकाम्यया मया । सङ्गतिः भर्तृसंयोगो मैथुनरूपः सा यस्मान्निवारिता, तस्मात् यूयमपि स्वेषु दारेषु अपत्यं पुत्रं नोत्पादयिष्यथ ॥ २२ ॥ अद्येति । पूर्वार्द्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षं ह्रस्वत्वम् ॥ २३ ॥ अवन इति सार्द्धश्लोकः । नैकरूपा ऊषरत्वादिरूपेण नानाविधा । बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या । मम पुत्रम् अनिच्छती अनिच्छन्ती त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण कलुषीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती, पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्यसीति भावः ॥ २४ ॥ तानिति । सुरपतिः रुद्रः । तान्सुरान् स्वकीयशापेन व्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य दुष्परिहरत्वात् स्वीयशापदुःखस्य द्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरुणपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रति । गमनायोपचक्राम । परस्मैपदमार्षम् ॥ २५ ॥ स इति । हिमवत्प्रभवे तस्य हिमवतो गिरेरुत्तरपार्श्वभूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत्,

वचोऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २१ ॥ मन्युकारणमाह–यस्मादिति । शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ अद्येति । अप्रजाः प्रजोत्पादनशक्तिरहिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तानिति । उपचक्राम पादन्यासं कृतवान् ॥ २५ ॥ स गत्वेति । उत्तरे गिरौ हिमवति । तस्य पार्श्वे पार्श्वस्थे हिमवत्प्रभवे शृङ्गे तप आतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ।
गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा[1]। सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् । प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥२॥ यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा[2] । तपः परममास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥

सदा तपोव्रतमसङ्कल्पयादित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु 'दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि' इति पार्वतीवृत्तान्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परिहरति— एष इति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याः सम्बन्धी कथाविस्तरो निवेदितः । वक्ष्यमाण गङ्गावैभवकथनोपयोगित्वेनोक्तः । गङ्गायाः प्रभवं प्रभावं त्वं शृणु । चः प्राधान्ये ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्यसम्भववैभवमाह सप्तत्रिंशे— तप्यमान इत्यादि । तप्यमाने तपःकर्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वं विहाय केवलतपःप्रवण इत्यर्थः ॥ १ ॥ तत इति । अग्निना पुरोगमेन सहिताः साग्निपुरोगमाः । सुराः सर्वे प्रणिपत्य सुराः सर्वे अब्रुवन्निति क्रियाभेदान्न पुनरुक्तिः ॥२॥ यो न इति । भगवता भवता । यः सेनापतिरस्मभ्यमादिकाले दत्तः

शैलपुत्र्या इति गङ्गाया विशेषणम् । विस्तरः निवेदितः । प्रभवं कुमारोत्पत्तिं च ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तप्यमान इति । देवे-शिवे ॥ १ ॥ तत इति । साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिताः ॥ २ ॥ येन रुद्रेण । सेनापतिः

१ येन सेनापतिः । २ पुरा । स न जातोद्य भगवन्नस्मद्वैरिनिबर्हणः । तत्पिता भगवान् शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै । तपः । इति पाठान्तरम् ।

यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया । संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः। सान्त्वयन् मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वपत्निषु । तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः । जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७॥ ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् । उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन । प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥

स इदानीमुमयासह तप्यते । स्मेति प्रसिद्धौ ॥३॥ यदिति । अनन्तरं सेनापतावन्यपरे सति । अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं तत्संविधत्स्व आलोचय । तमेवाहूय सेनापत्ये निवेशय, अन्यं वोत्पादयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ देवानामिति । सान्त्वयन् उग्रे तपसि वर्तमानस्य तस्य रुद्रस्य निवर्तनमशक्यम्, तत्र नाभिनिवेशः कार्य इति समादधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अन्यं वोत्पादयेत्यत्र प्रतिवक्ति– शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानां पत्निषु प्रजा न सन्त्विति यदुक्तं तद्वचनम् । अक्लिष्टम् अमोघम् । मया सत्यमेवोच्यते अत्र संशयो भवद्भिर्न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ तर्हि का गतिरित्यत्राह–इयमिति । इयं बुद्धिस्था । अस्तीति शेषः ॥ ७ ॥ कथमिदं गङ्गा संमन्यते, कुतो वोमा न कुप्येत्तत्राह–ज्येष्ठेति । तत्सुतम् अग्नेः सुतं मानयिष्यति, बहुमतिपूर्वं जनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमाया बहुमतं स्वज्येष्ठायाः प्रीत्यर्थत्वादितिभावः ॥८॥ तदिति । कृतार्थाः कृतार्थ

बीजात्मना दत्तः स परममास्थाय परं मौनमङ्गीकृत्य तपस्तप्यते अनुतिष्ठति॥३ ५॥ शैलपुत्र्येति । यच्छैलपुत्र्या उक्तं तत्तेन कारणेन न प्रजास्स्यथ न प्रजनयिष्यथ[1] । पुत्रानिति शेषः । अक्लिष्टम् अमोघम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ज्येष्ठेति । तत्सुतम् अग्निक्षिप्तं गर्भं । मानयिष्यति धारयिष्यति ।उमाया इति, तद्गर्भधारणम् उमाया बहुमतं देवतोद्देशेन स्वकृतशापस्य वैकल्याभावो रुद्रतेजसः स्वज्येष्ठभगिन्या धारणं च अस्या अपि

[1] न प्रजास्स्यथ इति पाठान्तरम् ।

ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । दृष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १३ ॥ समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् । अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् । दह्यमानाग्निना तेन सम्प्रव्यथितचेतना ॥ १५ ॥

प्रायाः ॥ ९ ॥ त इति । दैवतशब्दः पुँल्लिङ्गोऽप्यस्ति । "दैवतानि पुंसि वा" इत्यनुशासनात् । दग्धरुद्रतेजसोऽग्नेः स्थानं कैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादनार्थम् अग्निमूर्त्यन्तरं दग्धरुद्रतेजःस्थम् ॥ १० ॥ देवेति । संविधत्स्व सम्पादय । अस्य विवरणमुत्तरार्द्धम् । प्रथमं सामान्येनोक्तिरग्निहृदयज्ञानाय । महातेज इति सम्बोधनम् । तेजः रेतः ॥ ११ ॥ देवतानामिति । देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञाय आकाशगङ्गां गत्वा हे देवि गर्भं धारय इत्युवाचेतिशेषः । किमर्थमित्यत आह— देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १२ ॥ तस्येति । दिव्यं रूपं दिव्यस्त्रीवेषम् । सोऽग्निस्तस्या महिमानं सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा समन्तात्सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः श्यन्प्रत्ययः । हृतवीर्योऽभूत् । "अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान् ।" इति न्यायात् ॥ १३ ॥ समन्तत इति । समन्ततः सर्वावयवेषु अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथा व्याप्तं भवति तथा सिक्तवानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वावयवाः पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ तामित्यर्द्धत्रयम् ।

बहुमानहेतुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ त इति । दैवताः :दैवतानि । "दैवतानि पुंसि वा" इत्यमरः ॥ १० ॥ देवकार्यमिति । महातेजः इति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥ देवतानामिति । इदं प्रियमित्युवाचेति शेषः ॥ १२ ॥ तस्येति । अवकीर्यत अवाकिरत् । तेज इति शेषः ॥ १३ ॥ समन्तत इति । पावकः तेजोरूपः । अभ्यषिञ्चत व्याप्तवान् । स्रोतांसि कर्णनासादीनि । पूर्णानि तेजोमहिम्नेतिशेषः ॥ १४ ॥ तमित्यादि । अशक्ता

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव । सुवर्णं पुरुष व्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सह मरुद्गणाः । क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥२४॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समय मुत्तमम् । ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् । पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २७ ॥

सौवर्णादिभावमुक्त्वा गर्भतेजोरञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गया निक्षिप्तमात्रे तस्य तेजोभिरभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसन्नद्धं पूर्वोक्त श्वेतपर्वतसहितम् । सर्वं तद्वनं शरवणम् । सौवर्णं स्वर्णमयं अभवत् ॥ २१ ॥ जातेति । यदा सुवर्णं जातं तदाप्रभृति हुताशनसमप्रभं सुवर्णम्, जातं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या जातरूपमिति विख्यातमभूत् ॥ २२ ॥ उपसंहरति—तृणेति ॥२३॥ एवं गङ्गयोत्सृष्टस्य गर्भस्य पोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गोत्सर्जनानन्तरम् । जातं तं कुमारं मरुद्गणाः देवगणाः सह युगपत् । क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरेण वर्द्धनप्रयोजनाय कृत्तिकाः समयोजयन् । ण्यन्तत्वा द्विकर्मकत्वम् ॥ २४ ॥ ता इति । कृत्तिकाः अयमस्माकं सर्वासां पुत्रोभव त्विति देवैः सह समयं सङ्केतं कृत्वा निश्चिताः कृतनिश्चयाः सत्यः । जातमा त्रस्य तस्य क्षीरं ददुः दातुमुद्युक्ताः ॥ २५ ॥ तत इति । उक्तविशेषणः पुत्रः कार्तिकेयः कृत्तिकापुत्रो भविष्यति इति । ब्रुवन् अब्रुवन् ॥२६॥ तेषामिति ।

अभिरञ्जितम् व्याप्तम् ॥ २१॥ जातरूपमिति । सुवर्णं तदाप्रभृति जातरूपमित्युच्यत इत्यन्वयः ॥२२॥२३॥ तमिति । क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरेण सम्भावनं वर्द्धनम् ॥२४॥ ता इति । समयं कृत्वा अस्माकं पुत्रइति समयं कृत्वा क्षीरं ददुरिति सम्बन्धः॥२५॥ तत इति । ततः समयकरणात् कार्तिकेय इति ब्रुवन् तमिति शेषः । अडागमाभाव आर्षः। इत्यब्रुवन्निति पदद्वयम् । अस्य श्लोकस्यान्ते न संशय इत्युपरि द्रष्टव्यम् । युष्माकं पुत्रः त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यतीत्यब्रुवन्नित्यन्वयः ॥ २६ ॥ तेषामिति ।

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः । पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥४॥ ताभ्यां सह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः । हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः । सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥

क्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तस्य भावः सालोक्यता, स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्यानं सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

एवं दिव्यसम्भवं विस्तरं प्रतिपाद्य मानुषलोकसम्भवविस्तरं वक्तुमुपक्रमतेऽष्टात्रिंशे–तामित्यादि । रामे रामाय । कौशिकशब्दार्थमाह कुशिकात्मज इति ॥ १ ॥ अयोध्येति । अप्रजः अत एव प्रजाकामः ॥ २ ॥ वैदर्भेति । या वैदर्भदुहिता सा ज्येष्ठपत्न्या-सीत्॥३॥ अरिष्टेति । अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥४॥ ताभ्यामिति । भृग्वधिष्ठितं प्रस्रवणं वारिप्रवाहो यस्मिंस्तथा । गिरौ पर्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ अथेति । वर्षशते पूर्णे, तपस्यत इतिशेषः ॥ ६ ॥

भक्तश्चेति । ऐहलौकिकफलेन धन्यत्वमामुष्मिकेन पुण्यत्वम्, पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्य युक्त इति शेषः । स्कन्दसालोक्यतां देहत्यागे व्रजेत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ " त्रीन् पथो हेतुना केन " इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमुपक्रमते–तां कथामिति । अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ अयोध्येति । प्रजाकामः-सन्ततिकामः । स च अप्रजः, अभूदिति शेषः ॥ २ ॥ वैदर्भेति । ज्येष्ठपत्नी आसीदिति शेषः ॥३॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥ ताभ्यामिति । भृगुप्रस्रवणे भृगुप्रस्रवणाख्ये हिमवतः

अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ । कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव । षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं महात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् । ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् का बहून् जनयिष्यति । श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः । उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः । कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन । पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा । महोत्साहान् कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च । जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥

अपत्येति । सुबह्वपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वम् । कीर्तिमिति तनोति शेषः ॥ ७ ॥ एकेति । जनयितेति लुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ भाषमाणमिति । राजपुत्र्याविति छत्रिन्यायादुक्तम् । सुमतेः कश्यपपुत्रीत्वात् ॥ ९ ॥ एक इति । तव वचः सत्यमस्तु, यस्या एकमिच्छसि तस्या एकः । यस्या बहूनिच्छसि तस्या बहवः सन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥ तयोरिति । अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञाप्यताम् ॥ ११ ॥ तदेव विवृणोति—एक इति ॥ १२ ॥ मुनेरिति । जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ षष्टिमिति । सुपर्णभगिनी गरुडभगिनी ॥ १४ ॥ प्रद

पात्रे ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपस्यत इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एका जनयिता जनयिष्यति । वंशकरं कुलस्याविच्छेदकरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ एक इति । इच्छावहे इच्छामः । सत्यं निर्णायकम् ॥ १० ॥ तयोरिति । विधीयतां ज्ञाप्यताम् ॥ ११ ॥ एक इति ।

अथ काले गते तस्मिन् ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत । षष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्द्धयन् । कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठस्सगरस्यात्मसम्भवः । बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन । प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान् समीक्ष्य वै ॥ २० ॥ एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः । पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥ तस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् । सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥

क्षिणमिति । ऋषिं भृगुम् ॥ १५ ॥ अथेति । व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥ सुमतिरिति । गर्भतुम्बम् वृत्ताकारं गर्भपिण्डम् । कथं ततः पुत्रोदय इत्यत आह षष्टिरिति । तुम्बभेदात्, न तु गान्धार्या इव पश्चाद्विभजनीय इत्यर्थः ॥१७॥ घृतेति । धात्र्यः उपमातरः । तान् विभक्ततुम्बान् ॥ १८॥ अथेति । दीर्घेण कालेनेति यौवनशालित्वे हेतुत्वात्तृतीया । यौवनशालिन इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ १९॥ स चेति अर्द्धत्रयम् । ज्येष्ठः असमञ्जः । प्रहसन्, स्थित इतिशेषः॥ २० ॥ एवमिति । निर्वासितः विवास्यते स्म ॥ २१ ॥ तस्येति ।

बहवो वा महाबलाः इत्यनेन वंशकरा इति गम्यते ॥ १२–१६ ॥ सुमतिरिति । गर्भतुम्बं तुम्बफलाकारं गर्भपिण्डं व्यजायत व्यजनयत ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथेति । दीर्घेण यौवनशालित्वहेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ स चेत्यादि । प्रहसन् स्थित इति शेषः ॥ २० ॥ एवमिति । निर्वासितः निष्कासितः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २१ ॥ तस्य असमञ्जस्य । एतद्वाची असमञ्जशब्दः अदन्तः सान्तश्चेति

ततः कालेन महता मतिः समभिजायत । सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा । यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः । उवाच परम प्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम । पूर्वको मे कथं ब्रह्मन यज्ञं वै समुपाहरत ॥ २ ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव । श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

अंशुमान्नाम, आसीदितिशेषः ॥ २२ ॥ तत इति । यजेयमिति निश्चिता मतिः । समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ स इति । यज्ञकर्मणि निश्चयं कृत्वा यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेण स्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेन कुतूहलात्पृष्टे सति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—विश्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिति । इमां यज्ञकथाम् । पूर्वकः मद्वंशकूटस्थः । समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । प्रहसन्निव प्रसन्नवदन इत्यर्थः । स्वाविवक्षितस्यैव पृष्टत्वात् प्रहासः अजानन्निव पृष्टवानिति वा । विस्तर इति.

बोध्यम् ॥ २२ ॥ तत इति । समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रेति । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथान्ते ॥ १ ॥ श्रोतुमिति । इमां सगरयज्ञसम्बन्धिनीम् । समुपाहरत कृतवान ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । प्रहसन्निव विकसितवदनः । अत्र च कारणं स्वाविवक्षितमेव सगरयागवृत्तान्तं स्वपूर्वजवृत्तान्ततया श्रवणकुतूहलातिशयेन पृष्टवान् रामभद्र इति । विस्तर इति यज्ञ

शङ्करश्वशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः । विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥ तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम । स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥ तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः । अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥ तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः । राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥ ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः । उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥ अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोऽपनीयते । हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥ यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः । तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥

यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ शङ्करेति । विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्ये महागिरिनिरोधाभावात् प्राप्य तथा विन्ध्योऽपि हिमवन्तम् । इत्येवं परस्परमासाद्य वीक्षानिरोधाभावात् निरीक्षेते, परस्परम् निरीक्षमाणाविव स्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवम्, ततः किमित्यत्राह–तयोरिति । हि यस्मात् स देशः यज्ञकर्मणि प्रशस्तः " आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यंविन्ध्यहिमागयोः " इति वचनात् । अतस्तयोर्मध्ये यज्ञः प्रवृत्तोऽभूत् ॥५॥ तस्येति । अश्वचर्याम् अश्वानुचरणम्, मते आज्ञायाम् ॥ ६ ॥ तस्येति । तं यज्ञं । यजमानस्य तस्य सगरस्य । यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हाश्वम् । राक्षसीं मायामयीं तनुमास्थाय पर्वणि उक्थ्याहे "तिथिभेदे क्षणे पर्व" इति निघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान् ॥ ७ ॥ ह्रियमाण इति । उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥ ८ ॥ अयमिति । अपनीयते "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥ ९ ॥ यज्ञेति । एतद्यज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः " छिद्रं

स्येति शेषः ॥३॥ शङ्करश्वशुर इति । आसाद्य स्थित इति शेषः । आसन्न इत्यर्थः । निरीक्षेते परस्परमिति । तावुभौ पर्वतौ औन्नत्यातिशयेन परस्परं निरीक्षमाणाविव स्थितावित्यर्थः ॥४॥ तयोरिति । प्रशस्तः फलातिशयप्रदः॥५॥तस्येति । अश्वचर्याम् अश्वानुचरणम् सगरस्य मते आज्ञायाम् ॥ ६ ॥ तस्येति । पर्वणि उक्थ्याहे । राक्षसीं तनुम् यज्ञविघ्नकरणसमर्थाम् । यज्ञीयो यज्ञार्हः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अपनीयते अपह्रियते अतो हर्तारमश्वहर्तारं जहि अश्वश्च शीघ्रमुपनीयताम् ॥ ९ ॥ यज्ञच्छिद्रम् यज्ञस्य

उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः । षष्टिं
पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ गतिं पुत्रा न
पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः । मन्त्रपूतैर्महाभाग
रास्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥ तद्गच्छत विचिनुध्वं
पुत्रका भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनु
गच्छत ॥ १३ ॥ एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभि
गच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसन्दर्शस्तावत् खनत मेदि
नीम् । तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥
दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् । इह
स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ इत्युक्ता
हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः । जग्मुर्महीतलं राम
पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

रन्ध्रापराधयोः " इति वैजयन्ती । सर्वेषां नः अशिवाय भवति । तस्मात् क्रतुर्यथा अच्छिद्रो भवेत्तथैव क्रियताम् ॥ १० ॥ उपाध्यायेति । पार्थिवः सगरः ॥११॥ गतिमिति । हे पुत्राः ! हि यस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभागैः आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसां गतिम् आगमनं न पश्यामि, प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ १२॥ अतः केन प्रकारेण गतोऽश्व इति विचिनुध्वमित्याह—तदिति । यद्वा अहं कर्मव्यग्रः स्थितः, अश्वापहर्तॄणां रक्षसां गतिं गन्तव्य देशम्, न पश्यामि । विचिनुध्वमित्याह तदिति । समुद्र एव माला आवरणमस्या इति समुद्रमालिनी ताम् । अनुगच्छत अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ एकैति, अर्द्धमेकम् । प्रथममेकं योजनं विचित्य पश्चाद्योजनान्तरमिति क्रमेण विचिनुध्वमित्यर्थः । यद्वा एकं एकं योजनमिति क्रमेण विचिनुध्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यदि भूतले न दृश्यते तदा कर्तव्यमाह—यावदिति ॥ १५ ॥ मम तु गमनं न युक्तमित्याह दीक्षित इति ॥ १६ ॥ इतीति । यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥

विघ्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ गतिमिति । रक्षसां गतिमागतिनिमित्तम् न पश्यामि प्रसक्त्यभावात् ॥ १२ ॥ तदिति । अनुगच्छत चरत ॥ १३॥१४ ॥ यावदिति । खनतेति यदि भूतले न दृश्यते तर्हीतिशेषः ॥१५॥ दीक्षित इति । इह यज्ञवाटे ॥ १६॥१७ ॥

[गत्वा तु पृथिवीं सर्वामदृष्ट्वा तं महाबलाः ।] योजना
यामविस्तारमेकैको धरणीतलम् । बिभिदुः पुरुषव्याघ्र
वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥१८॥ शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि
सुदारुणैः । भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥१९॥
नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव । राक्षसानां च
दुर्द्धर्षः सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सह
स्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन । बिभिदुर्धरणीं वीरा रसातल
मनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबाधं जम्बूद्वीपं नृपा
त्मजाः । खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥२२॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्सहपन्नगाः । सम्भ्रान्त
मनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महा
त्मानं विषण्णवदनास्तदा । ऊचुः परमसंत्रस्ताः पिता
महमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते
सगरात्मजैः । बहवश्च महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः
॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते । इति
ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

योजनेति । आयामः दैर्घ्यम्, विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्श समस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ शूलैरिति । अशनिकल्पैः वज्रतुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणाम् । असुरराक्षसाः पातालवासिनः ॥ २० ॥ योजनानामिति । रसातलं पातालं यथा भवति तथा धरणीं बिभिदुः ॥२१॥ एवमिति । सम्बाधं निबिडम् ॥ २२ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ २३॥ त इति । प्रसाद्य स्तुत्वा॥२४॥ भगवन्निति । तलवासिनः रसातलवासिनः॥२५॥अयमिति । यज्ञहरः यज्ञहन्ता।

योजनेति । वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्शसमस्पर्शैः नखैः॥१८॥१९॥नागानामिति । दुर्धर्षः दुर्भरः॥२०॥योजनानामिति।रसातलं पातालं यथा भवति तथा॥२१-२५॥अयमिति ।

ततो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥६॥ परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः । देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगकिन्नराः ॥ ७ ॥ न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च । किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ८ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः । समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ ९ ॥ भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् । अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ॥१०॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ ११ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन् ददृशुः पर्वतोपमम् । दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १२ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन । शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥१३ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः । खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥१४ ॥

स्येति । निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ५ ॥ तत इति । सर्वे महीं प्रदक्षिणं कृत्वा पितरं गत्वा सर्वे पितरमब्रुवन् ॥६॥ परिक्रान्तेति, श्लोकद्वयम् । सत्त्ववन्तो बलवन्तः । करिष्यामेति विसर्गलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषामिति । समन्युः अश्वालाभकृतक्रोधवान् ॥ ९ ॥ भूय इति । भूयो निर्भिद्य खनतेत्यन्वयः । निवर्तथ निवर्तध्वम् ॥ १० ॥ पितुरिति । अभिद्रवन् अभ्यद्रवन् ॥ ११ ॥ खन्यमान इति । दिशागजं "वष्टि भागुरिः–" इत्याप् । विरूपाक्षं विरूपाक्षाख्यम् ॥ १२ ॥ उक्तं विवृणोति–सेति ॥ १३ ॥ यदेति । पर्वणि काले ।

निर्घातसमनिस्वनः-निर्घातनिस्वनसमः ॥ ५ ॥ तत इति । अभिप्रदक्षिणम् अभितः सञ्चारम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंकरिष्यामेति । बुद्धिरुपायः ॥ ८ ॥ ९ ॥ भूय इति । निवर्तथ निवर्तध्वम् ॥१०॥११॥ खन्यमान इति । षष्टियोजनसहस्रपरमपीतिशेषः ॥१२॥१३॥ यदेति । यदा पर्वणि यस्मिन् काले भवेत् भवति । यद्वा_यदापर्वणि यस्मिन् क्षणे ।

तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् । मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् ॥ १५ ॥ ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः । दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १६ ॥ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् । शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १७॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः। षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम्॥ १८॥ पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ १९॥ तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् । खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥२०॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डरम् । भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम्॥२१॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २२॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्।रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः२३

खेदार्दिताः। विश्रमार्थं श्रमशान्त्यर्थम् ।चालयतं चालयति ॥ १४ ॥ तमिति । मानयन्तः पूजयन्तः ॥ १५ ॥ तत इति । तत इत्यस्य विवरणं पूर्वां दिशं भित्त्वेति ॥ १६ ॥ महागजं विशेषयति—महेति । सुमहदित्यार्षम् ॥ १७ ॥ तत इति । दिक्शब्देन देश उच्यते ॥१८॥ पश्चिमायामिति । सौमनसं सौमनसाख्यम् ॥ १९ ॥ तमिति । निरामयं कुशलम् । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्सम्बन्धिनीम् ॥ २० ॥ उत्तरस्यामिति । भद्रं भद्राख्यम् । भद्रेण शोभनेन॥२१॥ समालभ्येति । समालभ्य स्पृष्ट्वा । "आलम्भः स्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः ॥ २२ ॥ तत इति । प्रागुत्तराम् ऐशानीं दिशम् । प्रथिताम् अश्वगमनयोग्यतावतीम् । गमनखननक्रियाभेदात्सागरसगरात्मजपदप्रयोगः ॥२३॥

" तिथिभेदे क्षणे पर्व " इत्यमरः ॥ १४–१६ ॥ महापद्ममिति । धारयन्तं पृथिवीमिति शेषः ॥ १७ ॥ प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमिति ।

ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं
तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २४ ॥ हयं च तस्य देवस्य चरन्त
मविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २५ ॥
ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः । खनित्रलाङ्गल
धरा नानावृक्षशिलाधराः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं
हृतवानसि । दुर्मेधस्त्वं हि सम्प्राप्तान् विद्धि नः सगरा
त्मजान् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघु
नन्दन । रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २८ ॥
ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः
सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्राजा
दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्यो
ऽसि तेजसा । पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपवाहितः ॥ २

ते त्विति । महात्मानः महाकायाः । कपिलं कापिलावतारम् ॥ २४ ॥ हयं चेति । चरन्तं तृणानि भक्षयन्तम् ॥ २५ ॥ ते तमिति सार्द्धश्लोकः । तं कपिलम् ॥ २६ ॥ अस्माकमिति । दुर्मेध इति सम्बोधनम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तत इति । अप्रमेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रानिति । नप्तारं पौत्रम् ॥ १ ॥ शूर इति । पूर्वैः

निरामयं कुशलम् ॥ २०-२३ ॥ त इति । कपिलम्-कापिलरूपधारिणम् ॥ २४ ॥ तस्य कपिलस्य ॥ २५ ॥ ते तं यज्ञहनमिति । हन्तीति हनः, पचाद्यच् । अविचारतः तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहन्तारं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६-२९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥
पुत्रानिति । नप्तारम्-पौत्रम् ॥ १ ॥ शूर इति । गतिं मार्गम् । अन्विच्छ अन्वेषय ।

अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि । सिद्धार्थस्संनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोंऽशुमान् सम्यक् सगरेण महात्मना । धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः । प्रापद्यत नरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥ दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः । पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् । पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्याहांशुमतो वचः । आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् । यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥

पितृभिः । पितॄणां कनिष्ठपितॄणाम् । गतिं मार्गम् । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वो येनापवाहितस्तस्यच गतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तरिति । अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि । भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीति शेषः ॥ ३ ॥ अभिवाद्येति । पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ एवमिति । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ स इति । खातं कल्पितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ दैत्येति । अपश्यत अपश्यत् ॥ ७ ॥ स इति । परिपप्रच्छ, क्षेमं इतिशेषः ॥ ८ ॥ दिशेति । आसमञ्ज असमञ्जपुत्र ! इञभाव आर्षः ॥ ९ ॥ तस्येति । समुपचक्रम इति सविनयत्वप्रकटनम् ॥ १० ॥

येन अश्वोऽपहारितः अपहृतः तस्य च गतिम् ॥ २ ॥ अन्तरिति । अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि । सत्त्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्येति । पारगः समाप्तिकरः । अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् । मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिः खातं भूमेरन्तर्विद्यमानं मार्गम् । पितृवृत्तान्तपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं क्षेमम् ॥ ८ ॥ आसमञ्ज-असमञ्जपुत्र ! ॥ ९ ॥ १० ॥

तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः । पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः । भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा । चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः । ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् । सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत् खगाधिपम् । पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः । मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसम्मतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः । सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥

तैश्चेति । वक्तुमर्हं वाक्यं " ऋहलोर्ण्यत् " " चजोः कु घिण्ण्यतोः " इति कुत्वम् । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याशयज्ञैः, स्वयं वाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितामहसमीपं गन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तेषामिति । तस्य अंशुमतः । पितरो यत्र भस्मराशीकृतास्तं देशं जगाम ॥ १२ ॥ स इति । पूर्वमदर्शनाद्दुःखवशमापन्नः, तेषां वधात् वधदर्शनात् । सुदुःखितः परमार्तः भृशं ततः । चुक्रोश रुरोद ॥ १३ ॥ यज्ञीयमिति । शोकः विलापः ॥ १४ ॥ स इति । जलक्रिया तर्पणम् ॥ १५ ॥ विसार्येति । विसार्य समन्तात्प्रसार्य । निपुणां दूरवीक्षणक्षमाम् । अनिलोपमम्, वेगेनेति शेषः ॥ १६ ॥ स चेति । लोकसम्मतः लोकहितः ॥ १७ ॥ कपिलेनेति । हि यस्मात् कपिलेन हताः लौकिकं लोकतः प्राप्तम् सलिलं दातुं

अभिचोदितः बोधितः ॥ ११-१३ ॥ शोकः विलापः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्येति । निपुणां विवेचनसमर्थाम् । पितॄणां मातुलम्, सुपर्णभगिनी सुमतिरिति प्रागुक्तत्वात् । अनिलोपमम् वेगेन वायूपमम् ॥ १६ ॥ लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितकारिण्या गङ्गाया भूलोके अवतरणात् ॥ १७ ॥ हि यस्मात्कपिलेन

गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी । तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया । षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥ गच्छ चाश्वं महाभाग तं गृह्य पुरुषर्षभ । यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् । त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ॥ २२ ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन । न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृपः । यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः । गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५ ॥

नार्हसि । "चण्डालादुदकात्सर्पात् वैद्युताद्ब्राह्मणादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्डदानं च एतेभ्यो यद्विधीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥" इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गेति । गङ्गा अस्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया, तया सेचनीयं चेत्याह—भस्मेति सार्द्धश्लोकः । यदि प्लावयेत्सेचयेत् तदा तया क्लिन्नं सिक्तं भस्म नयिष्यति नेष्यति ॥ २० ॥ गच्छेति । संवर्तयितुं समापयितुम् ॥ २१ ॥ सुपर्णेति । आयात् आगच्छत् ॥ २२ ॥ तत इति । वृत्तं पितृवृत्तान्तं सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । यथाकल्पं यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ स्वेति ।

दग्धाः यतश्च महाबलामहाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः । अतो लौकिकं लोकतः प्राप्तं, सलिलं दातुं नार्हसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भस्मेति । क्लिन्नं सिक्तम् । नयिष्यति नेष्यति । अनेन सगरपुत्राणां मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितम् । तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुद्गलस्य गङ्गाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति

१ गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् । क्रियतां यदि शक्तोऽसि गङ्गायास्तत्र तारणम् ॥ इत्यधिकः ।

अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः । राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥ स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन । तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २॥ तस्मिन् राज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन । हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥

निश्चयम् उपायम्॥२५॥ अकृत्वेति । महता कालेन दिवं गतइत्यन्वयः ॥२६॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रश्नस्य पूर्वप्रकृतस्य साक्षादुत्तरमाह–काल धर्ममित्यादि । जातमात्रस्य कालेनावश्यंप्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः, मरणमिति यावत् । प्रकृतीजनाइत्यत्र दीर्घश्छान्दसः । अमात्यवर्गाः । "प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि" इति वैजयन्ती । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादैच्छन् ॥ १ ॥ स इति । सः सुमहान् राजासीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तस्मिन्निति । तेपे गङ्गावतारणायेतिशेषः ॥३॥ द्वात्रिंशदिति । स्वर्गं लेभे न तु गङ्गाम्॥४॥

सूचितम् । अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदैहिककर्मायोग्यानां गङ्गाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं सकलौर्ध्वदैहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम् ॥ २० ॥ संवर्तयितुम् समापयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । वृत्तं पितृवृत्तान्तम् सुपर्णवचनं यथा तथा न्यवेदयत् ॥ २३–२५ ॥ अकृत्वेति । निश्चयमुपायम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ कालधर्ममिति । प्रकृतीजनाः अमात्याः । रोचयामासुः ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मिन्निति । तपस्तेपे गङ्गाया

दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः । पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति । व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥९॥ इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा । राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन । अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ११ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२ ॥ स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन । ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥

दिलीप इति । वधम् अपमृत्युम् । दुःखोपहतया पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेऽपि तेषां गतिर्नाभूदित्येवंरूपया । नाध्यगच्छत् नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ तस्येति । धर्मेण प्रयोजकेन चिन्तयतः ॥ ७ ॥ दिलीप इति । अकारयत् अकरोत् ॥८॥ अगत्वेति । उपेयिवान् ययौ॥९॥ इन्द्रेति। अभिषिच्य इन्द्रलोकं गतः॥१०॥ भगीरथ इति । अनपत्य अतएव प्रजाकामोऽभूत् । स चाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११॥ १२ ॥ स इति ।

भूलोकावतरणार्थमिति शेषः ॥ ३॥४ ॥ दिलीप इति । दुःखोपहतया बुद्ध्या पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेपि तेषां गतिर्नाभूदिति । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिलीपस्त्विति । अकारयत कृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन । नदिलीपवंशजो रघुपुत्रो दिलीपः कालिदासोक्तोऽस्य पवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स चाप्रज इत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः । प्रस्तावाद्राज्यं च मन्त्रिष्वाधाय गङ्गावतरणेच्छुस्तप आतिष्ठत ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । पञ्चतपाः पञ्चानामग्नीनां मध्ये तपो यस्य ।

तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः । अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥ सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥ ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः । भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर । तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७ ॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥ यदि मे भगवन् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥ गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥ देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः । इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

गोकर्णे हिमवत्पादविशेषे । पञ्चाग्नयः चतुर्षु पार्श्वेष्वग्नय उपरि सूर्यश्च, तेषां मध्ये तपो यस्य सः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो यस्य सः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी समासः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ १३ ॥ तस्येति । तस्य राज्ञो महात्मन इत्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्द्धम् ॥ १५ ॥ तत इति । अथ उपगमनानन्तरम् ॥ १६ ॥ भगीरथेति । ते तपसा प्रीतः ॥ १७ ॥ तमिति । महातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ यदीति । मे तपस इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ न केवलं सलिलाप्तिरन्यच्चेत्याह—गङ्गाया इति । अत्यन्तम् अक्षय्यम् ॥ २० ॥ दया चेति । इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मे सन्ततिर्देया, यया

मासाहारः मासे गते आहारो यस्य सः ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मन इत्यस्य सुप्रीत इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४–१६ ॥ भगीरथेति । तपसा पितामहोद्धारप्रवृत्त्या चेति चकारस्यार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदि मे भगवन्नित्यादि । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं 'वेदाश्चेत्प्रमाणम्' इतिवत् । सलिलम्—स्पर्शमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिलम् ॥ १९ ॥ गङ्गाया इति । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तमिति । अत्यन्तमक्षय्यम् ॥ २० ॥ देयेति । इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मे सन्ततिर्देया, यया नः कुलं नावसीदेत् एष वरः परो द्वितीयोऽस्त्वित्य

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच
शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥ मनोरथो महा
नेष भगीरथ महारथ । एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुल
वर्द्धन ॥२३॥ इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥
गङ्गायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यति । तां वै
धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥ तमेव
मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् । जगाम त्रिदिवं
देवस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

नः कुलं नावसीदेत् । एष वरः परः द्वितीयो वरोऽस्त्वित्यन्वयः । तपसे निर्गम
दशायामपि हि प्रजाकाम इत्युक्तम् ॥ २१ ॥ उक्तेति । शुभां शुभहेतुम् ।
मधुराम् अर्थतो मनोज्ञाम् ॥ २२ ॥ मनोरथ इति । मनोरथः, तावकः इति
शेषः ॥ २३ ॥ इयमिति । इयं सन्निहिता । हैमवती हिमवत्सन्निहिता । धारयितुं
शक्तः हरः तत्र धारणे नियुज्यतां प्रार्थ्यताम् ॥२४॥ गङ्गाया इति । धारयितुं,
शक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥ तमिति । आभाष्य ' वत्सराजानं यथाकाल
मनुगृहाण' इत्युक्त्वेति यावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

न्वयः ॥ २१- २३ ॥ इयमिति । इयं हैमवती गङ्गा । कथमिति चेत्, हिमवतः ज्येष्ठा
सुता ॥ २४ ॥ गङ्गाया इति । पृथिवी तां धारयितुं न सहिष्यति । तत्र पृथिवीस्थाने
हरो नियुज्यताम् प्रार्थ्यताम् ॥ २५ ॥ तमेवमिति । गङ्गामाभाष्य ' अस्य मनोरथं
पूरय' इति गङ्गामाभाष्य गङ्गां प्रत्युक्त्वा । देवैः आजानजैः । मरुद्गणैः कर्मदेवैः॥२६॥
इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां
द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् । कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥१॥ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपती राजानमिद मब्रवीत्॥२॥प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा साऽति महद्रूपं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् । आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ४ ॥ अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा । विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ॥५॥ तस्या वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः। तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ६ ॥ सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि।हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ ७ ॥

अथ गङ्गाप्लवनेन सागराणां स्वर्गगतिस्त्रिचत्वारिंशे–देव देव इत्यादि। उपासत उपास्त । शिवमिति शेषः ॥ १ ॥ अथेति । उमापतिरित्यनेनोमया सहागत इत्युच्यते ॥ २ ॥ प्रीत इति । प्रियं करिष्यामीत्येतद्विवृणोति–शिरसेति ॥ ३ ॥ तत इति, अर्द्धत्रयमेकान्वयम् । हैमवती हिमवत्कन्या । शिवे शुद्धे । उतेति प्रसिद्धौ ॥ ४ ॥ महारूपदुःसहवेगकरणे निमित्तमाह–अचिन्तयदिति । दुर्द्धरा धर्त्तुमशक्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ५ ॥ तस्या इति । वलेपनं गर्वम् । वष्टि भागुरिः–" इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां कर्त्तुम् ॥ ६ ॥ सेति । जटामण्डलमेव गह्वरं गुहा यस्मिंस्तत्तथा ॥ ७ ॥

देवदेव इति । उपासत उपास्त । उमापतिमितिशेषः ॥ १–३ ॥ तदेति ईश्वरेण धारणाङ्गीकारे कृते, गर्वादित्यर्थः । शिवे शोभने ॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्या इति । तस्या वलेपनं गर्वम् ॥ ६ ॥ सेति । जटामण्डलगह्वरे-जटामण्डलेन

---

१ सत । ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः । अचलः स्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिंदिवमरिंदम ॥
२ प्रियम् । तमब्रवीन्नृपवरो गङ्गां धारय वै हर । इत्युक्तो वचनं भर्गः करिष्यामि प्रियं तव ॥ इत्यधिकः ॥

सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता । नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ८ ॥ तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् । तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ ९ ॥ अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन । विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ १० ॥ तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा । तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाश्शिवजलाश्शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १४ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत ॥ १५ ॥ गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता । व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १६ ॥

सेति । निर्गमनं जटामण्डलान्निस्सरणमात्रमपि. जटामण्डलं मोहिता सञ्जातमोहा ॥८॥ तत्रेति । अबम्भ्रमत् पुनःपुनरभ्रमत् ।यङ्लुगन्ताल्लङ् । आस्थितः राजेति शेषः ॥९॥ अनेनेति । अनेन तपसा तोषितश्चासीत् विससर्ज च । बिन्दुसरो नाम हिमवति ब्रह्मनिर्मितस्सरोविशेषः ॥ १० ॥ तस्यामित्यर्द्धम् । स्रोतांसि प्रवाहाः ॥ ११ ॥ स्रोतसां नामनिर्देशपूर्वकं गतिभेदमाह–ह्लादिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुरिति ॥ महानदीति सर्वविशेषणम् । ॥ १३ ॥ सप्तमीत्यर्द्धम् । तासां मध्ये ॥ १४ ॥ भगीरथोऽपीति । स्यन्दनं रथम् । अनुव्रजत अन्वव्रजत् । अत्र स्वर्गाकाशभूमिगमनात् त्रिपथगात्वमित्येकं, दिक्त्रयगमनादित्यपरं ॥ १५ ॥ एवं 'त्रीन् पथः केन हेतुना' इत्यस्योत्तरमभिधाय 'कर्मभिः कैः समन्विता' इत्यस्य चरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह–गगनादिति ।

गह्वरे गम्भीरे । हिमवत्-हिमबिन्दुवत् पतिता ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रेति । अबम्भ्रमत्-पुनः

मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिंशुमारगणैस्तदा । पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुन्धरा ॥ १७ ॥ ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा । व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा ॥ १८ ॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा । पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ १९ ॥ तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् । दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ॥ २० ॥ सम्पतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा । शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २१ ॥ शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः । विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २२॥ पाण्डरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा । शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससम्प्लवैः ॥२३॥क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् । विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैःशनैः ॥२४॥

तीव्रशब्दे हेतुरयम् ॥ १६ ॥ मत्स्येति । शिंशुमारः अम्बुकरी । "शिंशुमारस्त्वम्बुकरी" इति वैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तुविशेषैः ॥ १७ ॥ तत इति । गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिम् ॥ १८ ॥ विमानैरिति । नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः पारिप्लवं सम्भ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणम् । तत्र गङ्गापतनप्रदेशे । विष्ठिताः विशेषेण स्थिताः ॥ १९ ॥ तदिति । लोके भूलोके । अमितौजस इत्यनेन प्रधानदेवा उच्यन्ते ॥ २० ॥ सम्पतद्भिरिति । सुरगणैः अमिततेजोभिरिति सिद्धम् । आभाति अभात् ॥२१॥ शिंशुमारेति । आकाशं चञ्चलैः शिंशुमारादिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं व्याप्तम् अभवत्॥२२॥ पाण्डरैरिति । वेगवशेन सहस्रधा कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हंससंप्लवैः हंससङ्कुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ क्वचिदिति । अत्र

पुनरभ्रमत् । अनेन भगीरथेन अनुव्रजत् । अडभाव आर्षः ॥ ९–१८ ॥ विमानैरिति । गगनाकारैः गगनवद्विपुलैरित्यर्थः । पारिप्लवगताः–पारिप्लवं सम्भ्रमम् गताः॥१९–२१॥ शिंशुमारेति । शिंशुमारः नक्रः । विक्षिप्तैः परितः स्रुतैः ॥ २२ ॥ पाण्डरैरिति । कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः-सलिलसमूहैः । हंससंप्लवैः हंससञ्चारैश्चाकीर्णं व्याप्तम् अभवत् ॥ २३ ॥ क्वचिदिति । आयतम् ऋजु । विनतं नम्रम् । उद्भूतम् ऊर्ध्वमुखम् ।

सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः । मुहूर्तमूर्ध्वं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २५ ॥ तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः । व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥२६॥ तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः । भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ २७ ॥

गङ्गेत्यनुषज्यते । द्रुततरमित्यादि क्रियाविशेषणम् । आयतम् ऋजु । विनतं निम्नेन सङ्कुचितम् । उद्धतं पाषाणस्खलनादिना ऊर्ध्वमुखम् । सर्वत्र व्यत्ययेन भूते लट् ॥ २४ ॥ सलिलेनेति । अभ्याहतं वातव्यावर्तितम्, तरङ्गसलिलेनाभिमुखमाहतमित्यर्थः ॥२५॥ तदिति । शङ्करशिरसि भ्रष्टं पतितमपि ततः भूमितले पतितमपि निर्मलम्, गतं कल्मषं येन तद्गतकल्मषम्, पापापहमित्यर्थः॥२६॥तत्रेति ।पवित्रं पावनम्, तत्र ज्ञापकहेतुमाह भवाङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसा धृतत्वात् पवित्रमिति ज्ञात्वा पस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्योक्त्या भवस्यान्येषां च पवित्रमित्युक्तम्, अतएव "हरस्य गात्रसंस्पर्शात् पवित्रत्वमुपागता " इत्यत्रापि हरस्य शुद्धिप्रदत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येऽप्यृषय ऊचुः श्रीमद्भागवते—" यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवः शिवोऽभूत्" इति । भारते—" तदम्बु पतितं दृष्ट्वा दधार शिरसा हरः । पावनार्थं जटामध्ये योग्योऽस्मीत्यवधारणात् ॥ " इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डे वक्ष्यति—" विष्णुपादोद्भवां दिव्याम् " इति । गङ्गाया विष्णुपादोद्भवत्वेन पवित्रत्वरूपं दिव्यत्वं भवाङ्गात्पतितमिति वार्थः। "द्वितीया श्रितातीतपतित—" इति द्वितीयासमासविधानात् पञ्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेन धृतत्वात् । अस्माभिरपि धार्यमिति पस्पृशुरित्ययं वार्थः । यद्वा भवाङ्गपतितत्वात् पवित्रम् न तु पूर्ववदतिपवित्रम्, अतएव पस्पृशुः, न तु सस्नुः । यद्वा यद्यपि भवाङ्गात् पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्रमिति वा "नदी वेगेन शुद्ध्यति" इति न्यायात् । भवसम्पर्कनिर्गमे पवित्रमिति वा पस्पृशुः ॥२७॥

एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदिति । शङ्करशिरः—शङ्करशिरसि, भ्रष्टं पतितम् । गतकल्मषं कल्मषापहम्॥२६॥तत्रेति । तोयं पस्पृशुः, सस्नुरित्यर्थः ॥२७॥

शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् । कृत्वा तत्रा
भिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥२८॥ धूतपापाः पुनस्तेन
तोयेनाथ सुभास्वता। पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान्
प्रतिपेदिरे ॥ २९ ॥ मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन
भास्वता । कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्लमः
॥ ३०॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः।
प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३१ ॥
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः । गन्धर्वयक्ष
प्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३२ ॥ सर्वाश्चाप्सरसो राम
भगीरथरथानुगाम् । गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जल
चराश्च ये ॥ ३३ ॥ यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा
यशस्विनी । जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी
॥३४ ॥ ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा
संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्या वले
पनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव । अपिबच्च जलं सर्वं
गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३६ ॥

शापादिति । शापाद्धेतोः ॥ २८ ॥ धूतेति । आकाशमाविश्य, आकाशमार्गे णेत्यर्थः ॥ २९ ॥ मुमुद इति । मुदितः मुमुदे, पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥ ३० ॥ भगीरथ इति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ देवा इति श्लोकद्वयम् । भगीरथरथानुगां गङ्गामन्वगमन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यत इति । यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३४ ॥ ततो हीति । अद्भुतकर्मण इति वक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायम् । यज्ञवाटं यज्ञक्षे त्रम् ॥ ३५ ॥ तस्या इति । वलेपनं गर्वम् । परमाद्भुतमिति क्रियाविशे

शापादिति।शापाद्धेतोः गगनात् स्वस्थानात् । गतकल्मषाः शापविमुक्ताः॥२८॥२९॥ मुमुद इति । मुदितो मुमुदे, पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥ ३०–३५ ॥ तस्या इति । परमा

ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् पुनः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा । सागरं चापि सम्प्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा । रसातलमुपागच्छत् सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ३९ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः । पितामहान् भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४० ॥ अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् । प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥

षणम् ॥ ३६ ॥ तत इति सार्द्धश्लोकः । दुहितृत्वे नयन्ति स्म, दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत इति । ततः दुहितृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्याम्, नरावयवेषु श्रोत्रस्यातिपावनत्वादितिभावः ॥ ३८ ॥ जगामेत्यर्द्धत्रयम् । तस्य कर्मणः भगीरथयत्नस्य ॥ ३९ ॥ भगीरथ इति । भस्मकृतान् भस्मत्वेन कृतान् ॥ ४० ॥ अथेति । तत्सलिलं प्लावयत् अप्लावयत् । प्राप्ताः सगरपुत्रा इति शेषः ॥ ४१ ॥ इति श्रीरा० श्रीरामा० मणि० बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

पूर्वसर्गान्ते सङ्ग्रहेणोक्तं विस्तृणीते चतुश्चत्वारिंशे—स गत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालम् । भस्मसात्कृताः सर्वात्मना भस्मस्वभावापत्तये सम्पादिताः ।

कृतं यथा भवति तथा ॥ ३६ ॥ तत इति । जह्नुं पूजयन्ति स्तुवन्ति स्म । दुहितृत्वे नयन्ति दुहितृत्वमनयन्निति यावत् ॥ ३७ ॥ तत इति । यतो दुहितृत्वमनयन् तस्माद्धेतोः जह्नुसुता जाह्नवीति नामद्वयं समासवृत्त्या तद्धितवृत्त्या च ॥ ३८-४१ ॥ इति श्रीमद्० श्रीरामायण० बालकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ स गत्वेति ।

भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोक प्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥३॥ सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव । सगरस्यात्मजास्तावत् स्वर्गे स्थास्यन्ति देव वत् ॥ ४॥ इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गङ्गा त्रिपथगा राजन् दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥ पिता महानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप । कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजं स्तेनातियशसा तदा । धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनो रथः ॥८॥ तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा । गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता॥९॥राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा । मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च१०

"विभाषासाति कार्त्स्न्ये" इति सातिः ॥ १ ॥ भस्मनीति । स्पष्टम् ॥ २ ॥ तारिता इति । तारिताः प्रेतभावान्मोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषश्चाह– सागरस्येति ॥ ४ ॥ इयं चेति । त्वत्कृतेन नाम्ना लोके विश्रुता ॥ ५ ॥ तदेव नामद्वयं दर्शयन् त्रिपथगाशब्दं व्युत्पादयति–गङ्गेति ॥ ६ ॥ पितामहाना मिति । प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरान् तारयिष्यामीति प्रतिज्ञाम् । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणेति । पूर्वकेण सगरेण ॥८॥ तथेति । नापव र्जिता न समापिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणेतिश्लोकद्वयम् । गङ्गां प्रार्थयतापि सा

भूमेस्तलम् पातालम् ॥ १–४ ॥ इयमित्यादि । दिव्या गङ्गानाम सा त्रिपथ गेति भागीरथीति च त्वत्कृतेन नाम्ना विश्रुता स्थास्यति । त्रिपथगाशब्दं निर्वक्ति–त्रीनित्यादिना । यतः त्रीन् पथः स्वर्गादीन् भावयन्ती प्लावयन्ती प्रवर्तते, ततो हेतोस्त्रिपथगेति स्मृता ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुरुष्वेति । प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरांस्तारयिष्यामीत्येवंरूपाम्, अपवर्जय समापय ॥७॥ पूर्वकेण-सगरेण ॥८–१०॥

दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा । पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ । प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसम्मतम् ॥ १२ ॥ यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम । अनेन च भवान् प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते । सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः । यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥

पुनर्नेतुं न शङ्किता, न विचारितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सेति । समतिक्रान्ता निस्तीर्णा ॥ १२ ॥ यच्चेति । आयतनं प्रतिष्ठाम् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वेति । प्लावयस्व स्नानं कुर्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये । अन्यासामेव हि नदीनां रजोदोष इति भावः ॥१४॥ पितामहान मिति । गम्यतां त्वयापीतिशेषः॥१५॥ इतीति । यथागतं तथागच्छत् एक एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथ इति श्लोकद्वयम् । यथाक्रमं कृतोदकः, अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशास ह प्रशशास

दिलीपेनेति । गङ्गामानेतुं न शङ्किता न विचारिता । प्रतिज्ञेतिशेषः । चिन्ताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थः ॥११॥ सेति । सागरादिभिर्दुस्तरा प्रतिज्ञा समतिक्रान्ता निस्तीर्णा ॥१२॥ यच्च गङ्गेति । आयतनम् आयतनसमम् । यद्वा धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानम् । महत् ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥ यथास्या ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह—प्लावयस्वेति । आत्मानं स्वदेहम् । सदोचिते सिंहकर्कटमध्येऽपि स्नानादिव्यवहारोचिते, भूप्रवहन्नदीनामेव तत्काले भौमत्वमूलरजःसम्बन्धात् स्नानाद्यनर्हत्वम् अनेन स्नानमात्रेण गङ्गा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥१४-१७॥ कृतोदक इति ।

प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव । नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोऽतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमतीव च । यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च । प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥२१॥ इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् । यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान् कामानवाप्नुयात् । सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्द्धते ॥२२॥

इत्यार्षे श्री० बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रमुमोदेति । विगतज्वरः निरामय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एष इति । भद्रं तेऽस्त्विति वचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोऽतिवर्तते, इतः परं न प्रष्टव्यमितिभावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्रावणफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र साधुत्वार्थे यत्प्रत्ययः । इदमाख्यानमित्यनुषज्यते । अर्धत्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुः फलमुक्तम्, सम्प्रति श्रोतुः फलमुच्यते इदमिति । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यम् । अर्द्धत्रयम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगो०श्रीरामा०माणि० बालकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥

एवं दशभिः सर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसम्भववर्णनव्याजेन धातुमोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितम् । अथ त्रिभिः सर्गैः महेन्द्रस्यावरत्वमुप

अन्येषामपीति शेषः । सागराणां कृत्वा सलिलमिति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एष इति । स्वस्तिभद्रयोर्ग्रहणं तत्प्रीत्यादरसूचनार्थम् ॥ २० ॥ एतदाख्यानश्रावयितुः फलमाह—धन्यमिति ॥ २१ ॥ अथश्रोतुः फलमुच्यते—इदमिति । अव्यग्रः सावधानमनाः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायांबालकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥ विश्वामित्रेत्यादि ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया । गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः । इमां चिन्तयतस्सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा । जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम् । उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिन्दमः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥ तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् । नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् । भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सन्तारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराघवः ॥८॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं तदा । गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥

पाद्यते–विश्वामित्रेत्यादि ॥१॥ अत्यद्भुतमिति । पूरणं खननेनाभिवर्द्धनम् ॥२॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिरिति श्लोको गता भगवतीत्यर्धात्परमनुसन्धेयः ॥ ३ ॥ तस्येति । क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत इति । विमले प्रभाते सम्यक् प्रभात इत्यर्थः ॥५॥ गतेत्यर्द्धत्रयम् । भगवती सत्कथायुक्तत्वात् पूज्या ॥६॥ तरामेति अर्द्धत्रयम् । ऋषीणां नौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥ तस्येति । स राघवः सर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थे णिच् ॥८॥ उत्तरमिति । ऋषिगणं नौतारणार्थमागतं सम्पूज्य पूजापूर्वकं निवर्त्य । निविष्टाः क्षणं

पूरणं गङ्गयेति शेषः ॥ १–५ ॥ गतेति । भगवती रात्रिः गङ्गावतरणानु चिन्तनादिति भावः ॥ ६ ॥ तरामेति । भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा ये प्राप्ताः तेषामृषीणां शेषभूता इयं नौस्त्वरितमागता तराम, अनयेतिशेषः ॥७॥ तस्येति । सन्तारं कारयामास, नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥ उत्तरमिति । संपूज्यर्षिगणमिति ।

ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः । विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥ कतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः । आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः शुभाम् । अस्मिन् देशे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥ तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

स्थिताः ॥ ९ ॥ तत इति । विशालां प्रतीति शेषः ॥ १० ॥ अथेति । विशालां विशालामाहात्म्यम् ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतर इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ तस्येति । विशालस्य विशालाख्यनगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथम पृष्टं वैभवं आख्यातुं समारेभे ॥ १३ ॥ श्रूयतामिति । अस्मिन्देशे यद्वृत्तं तच्छृणु । तच्छेषतया शक्रस्य कथां कथयतो मत्तः सा श्रूयताम् ॥ १४ ॥ पूर्वमिति । पूर्वं कृतयुगे दितेः पुत्रा महाबला आसन् । अदितेः पुत्रा वीर्यवन्तो धार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ तत इति । म्रियन्त इति मराः । पचाद्यच् । अमराः मरणरहिताः, अजराः जरारहिताः, तेषां देवासुराणाम् ॥ १६ ॥ तेषामिति ।

गैर्नौर्नीता तेषां गणं संपूज्य निविष्टाः स्थिताः ॥ ९-११ ॥ कतर इति । विशालायां योऽधिकत्वेन वर्तते अयं राजवंशः कतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्येति । विशालस्य पुरातनमिति विशालो नाम तन्नगरस्य निर्माता राजा तस्य पुरातनं प्राक्तनं वृत्तमिति शेषः ॥ १३-१६ ॥ तेषामिति । रसम् अमृतम् प्राप्स्याम

ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥ अथ
वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः । पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम
अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ १९ ॥ अप्सु निर्मथनादेव रस
स्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसो
ऽभवन् ॥ २० ॥ षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सरसां
सुवर्चसाम् । असङ्ख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परि
चारिकाः ॥ २१ ॥ न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देव
दानवाः । अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥२२॥

रसम् अमृतम् । तत्र क्षीरोदे ॥ १७ ॥ तत इति । योक्त्रं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डम् ॥ १८ ॥ अथेति । धन्वन्तरिरुत्पपात । अप्सराश्च उत्पेतुरिति शेषः । आकारान्तत्वमार्षम् ॥ १९ ॥ अप्स्विति । अप्सरःशब्दनिरुक्तिः– अत्रापशब्देन तद्विकारभूतं क्षीरमुपलक्ष्यते । अप्सु यन्निर्मथनं तस्माद्यो रसस्तस्माद्रसाद्यत उत्पेतुस्तस्मादप्सरसोऽभवन् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २० ॥ षष्टिरिति । तासां प्रधानभूतानाम् ॥ २१ ॥ न ताःस्मेति । न ताः स्मप्रति

ह्न्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ तत इति । योक्त्रम् मथनरज्जुम् ॥ १८ ॥ * अथ देवा महादेवमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । प्रादुरासीदित्यर्धमेकं वाक्यम् *॥ अथ वर्षेति । अप्सराः । अजन्तत्वमार्षम् । उत्पेतुरिति शेषः ॥१९॥ अप्स्विति ।निर्मथनादप्सु यो रसः तस्माद्रसाद्यत उत्पेतुस्तस्मादप्सरसोऽभवन्नित्यन्वयः ॥ २०-२२ ॥

१ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च । वमन्त्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ उत्पपाताग्निसङ्काशं हालाहलमहाविषम् । तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् । अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः जग्मुःपशुपतिं रुद्रं त्राहित्राहीति तुष्टुवुः । एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः । प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः । उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् । तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रजोऽसि यत् ॥ अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो । इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत । देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः । हालाहलं विषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान् हरः । ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन । प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ । ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् । त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् । पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि । इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः । पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः । पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः । देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः ॥ उदतिष्ठत्सधर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान् । इत्यधिकः पाठः ।

२ अप्रतिग्रहणात्ताश्च सर्वाः साधरणाः स्मृताः । इति पाठान्तरम् ।

वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन । उत्पपात महा भागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ २३ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥२४॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः । हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन् वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ २५ ॥ उच्चैश्श्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥२६ ॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः । अदितेस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ २७ ॥ एकतोऽभ्यागमन् सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह । युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ २८ ॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः । अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ २९ ॥

गृह्णन्ति न साधारण्येन प्रतिगृह्णन्ति स्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात्, को वा मम पतिरिति मार्गणाकरणादित्यर्थः । तेनासाधारण्येन परिग्रहाकरणेन॥२२॥ वरुणस्येति । वरुणस्य समुद्राधिदेवतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमिति परिग्रहस्य कर्तारम् ॥ २३ ॥ दितेरिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौ निर्वक्ति—असुरा इति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन सुराः । अर्शआदित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेव सुरा निन्द्या॥ हृष्टाः पुलकिताः॥२५॥ उच्चैःश्रवा इति । उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यः श्रेष्ठम् ॥ २६ ॥ अथेति । तस्य कृते, अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्षयः उभयपक्षेऽपि सञ्जातविनाशः । तदेवोपपादयति—अदितेरित्यादिना ॥ २७ ॥ एकत इति । अनन्तरमसुरा एकतः एकतामभ्यागमन् बलवृद्धय इति भावः ॥ २८ ॥ यदेति । मोहिनीं काम

वरुणस्येति । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं केनचित्स्वीकारम् ॥२३॥२४॥ असुरा इति । तेन सुराया अपरिग्रहेणासुराः । अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः ॥ २५–२७॥ एकत इति । एकतोऽभ्यागमन् बलवृद्धये इति भावः । वीरेति रामसम्बोधनम् । मोहनम् भयावहम् ॥२८॥ यदेति । मोहिनीं मोहजननीम्, मायामास्थाय स्वमाययाद्भुत

ये गताभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ।
सम्पिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३० ॥
अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे ।
तस्मिन् युद्धे महाघोरे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ३१ ॥
निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्यं प्राप्य पुरन्दरः ।
शशास मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

मोहजननीम् । मायाम् आश्चर्यशक्तिम् । आस्थाय अवलम्ब्य । स्वमायया कृतयोषिदाकृतिं परिगृह्य तद्रूपेण तान् वञ्चयित्वा तेभ्योऽमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः । पुराणान्तरवृत्तान्तः कल्पभेदेनेति बोध्यम् ॥ २९ ॥ ये इति । अत्र सन्धिरार्षः । ये असुराः अक्षयम् अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीत्युक्तषड्भावविकारैः शून्यम् । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमम् । विष्णुमभिमुखं गताः अभिमुखतया प्रातिकूल्येन गताः । ते विष्णुना सम्पिष्टाः चूर्णिताः । संविष्टा इतिपाठे ये अमुमभिमुखं गताः शरणागताः देवास्ते युद्धे संविष्टाः आविष्टाः, आप्यायितबला आसन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ अदितेरिति । दितेः पुत्रान्, अवशिष्टानितिशेषः । यद्वा अदितेरात्मजा आप्यायितबलाः सन्तः तस्मिन् दैतेयादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धे असुरान्निजघ्निरे ॥ ३१ ॥ निहत्येति । चकारादमृतमपीत्यर्थः ॥३२॥ अस्मिन्सर्गे द्वात्रिंशत् श्लोकाः । अन्ये कल्पिताः । यद्यप्यत्र कालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेन सर्वासुरक्षय एव प्रधानतयोपात्त इति बोध्यम् ॥३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

योषिदाकृतिं परिगृह्य ॥ २९ ॥ ये इति । अक्षयम् षड्भावविकारशून्यम् । पुरुषोत्तमं क्षराक्षरपुरुषेभ्यः उत्तमम् ॥ ३० ॥ अदितेरिति । दैतेयादित्ययोः-असुरसुरवर्गयोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता । मारीचं काश्यपं राम भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः । शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि । ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा । प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने । जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि । पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्ज ताम् । समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता । कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥

विष्णुपक्षविरोधे महानपि यत्नो विफलः स्यादित्याह षट्चत्वारिंशे—हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रम् ॥ १ ॥ हतेति । तपोर्जितं तपसा ऊर्जितं दृढम् । आर्षः सन्धिः ॥ २ ॥ साहमिति । गर्भं पुत्रम् । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारम् । ईदृशमितिपाठेऽप्ययमर्थोविवक्षितः । अनुज्ञातुं, तप इति शेषः । भर्त्रनुज्ञां विना तपसि स्त्रिया अस्वातन्त्र्यादितिभावः ॥ ३ ॥ तस्या इति ॥ ४ ॥ एवमिति । शुचिर्भव, यावत् पुत्रोत्पत्तीति शेषः ॥ ५ ॥ पूर्ण इति । मत्तः मदनुग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति । ममार्जेत्याश्वासनप्रकारः । ततः मार्जनानन्तरम् । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरूपं शुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य स काश्यपस्तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गत इति । कुशप्लवनं विशालायाः पूर्व

हतेष्विति । मारीचं मरीचिब्रह्मपुत्रम् ॥ १–६ ॥ एवमुक्त्वेति । पाणिना समालभ्य स्पृष्ट्वा । ममार्ज आश्वासयामास ॥७॥ गत इति । कुशप्लवनं विशालायाः पूर्व

---

१ मर्हसि । बलवन्तं महेष्वासं स्थितिज्ञं समदर्शिनम् । ईश्वरं । इतिपाठान्तरम् ।

तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥ गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन । दितिः परमसम्प्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना । वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥ तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर । अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥ तमहं त्वत्कृते पुत्र समाधास्ये जयोत्सुकम् । त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे । निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥

स्थानम् ॥ ८ ॥ तप इति । गुणसम्पदा विनयादिसमृद्ध्या ॥९॥ अग्निमिति । परिचर्याप्रकारः ॥ १० ॥ गात्रेति । मातृत्वात् गात्रसंवहनानि. श्रमापनयनैः व्यजनवीजनादिभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ अथेति । दशोने दशवर्षोने ॥ १२ ॥ याचितेनेति । शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरं विस्मृतवतीति भावः ॥ १३ ॥ तप इति । ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ तमिति । समाधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामीत्यर्थः । त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमितिशेषः । अमोघमन्त्रानुग्रहेणाप्रतिबन्धसुतोत्पत्तिं मन्वाना ऋजुतया शुश्रूषाफलमुक्तवती ॥ १५ ॥ एवमिति । मध्यं गगनमध्यम् । शीर्षतः शिरसि पादौ कृत्वा, स्थितेतिशेषः । मध्याह्नशयनपरिग्रहप्रसङ्गाभावेनासन एवोपविशन्त्यास्तस्या निद्रापारवश्येन

स्थानं तपोवनम् ॥८॥ तप इति । गुणसम्पदा शुश्रूषोपयोगिगुणसमृद्ध्या ॥९॥ ॥ १० ॥ गात्रेति । सर्वेषु कालेषु परिचचार, तस्या अशुचित्वमतीक्षणेति भावः ॥११॥ अथेति । दशोने दशवर्षोने ॥ १२–१५ ॥ एवमिति । दिवाकरे मध्यं प्राप्ते सति । शीर्षतः शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा निद्रयापहृता निद्रया गृहीतेत्यर्थः । (अनेन

दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्द्धजाम् । शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं विवेश च पुरन्दरः । गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा । रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मा रुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत । बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥ न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् । निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥

नम्रं शिरः पादयोः संसक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेति । पादतः कृतमूर्द्धजां पादौ कृत्वाथ शीर्षत इत्यस्य विवरणम्, अत एव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरः स्थाने कृतौ पादौ शिरःस्पृष्टौ पादाविति मुमोद, तेन जहास च । यद्वा प्राप्ते मध्यं दिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरूपाशौचं दर्शितम् । शीर्षतः शिरःस्थाने, शिरःस्थान इत्यनुवादात् । पादतः पादस्थाने । शयनपरिग्रहाभावेऽपि कृष्णा जिनाद्यास्तरणे पादस्थाने शिरः शिरःस्थाने च पादौ कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः । पादोपधाने शीर्षं शीर्षोपधाने पादौ च कृत्वेत्यर्थः। रन्ध्रान्वेषणफलं जातमिति मोदः, वृथागर्वितेयमिति हासः ॥१७॥ तस्या इति । शरीरविवरं योनिविवरम्। आत्मवान् धैर्यवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमान इति । शतपर्वणा शतकोटिना॥१९॥ मा रुद इति । " रुदिर् अश्रुविमोचने " इत्यस्माल्लुङ् । माङ्योगादडभावः ॥ २० ॥ न हन्तव्य इति । न हन्तव्यः । भेदने कृतेऽपि प्राणवियोजनं मा

दिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्वं सूचितम् । केचित्तु उपविष्टाया एव भ्रान्ततया पादपर्यन्तं शिरस्सम्बन्धेन शीर्षे पादसम्बन्धः । तेन ब्राह्मणस्य शूद्रस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शोऽशुचित्वं सूचितम् । तपसि स्थिताया श्शय्यासम्बन्धाभावेन पूर्वव्याख्याया अयुक्तत्वादित्याहुः । परे तु भूशयनेऽपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरस्थापनयोग्यतायाः स्मृतिषूक्तेः तद्वैपरीत्येन शयनस्याशुचित्व सूचकत्वमस्यैवेत्याहुः) ॥१६॥ दृष्ट्वेति । शिरःस्थाने कृतौ पादौ, पादतः पादस्थाने कृतमूर्द्धजां अत एवाशुचिं तां दृष्ट्वा जहास च मुमोद चेत्यन्वयः । तपश्चर्य्या वृथा

प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत । अशुचि
र्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदन्तरमहं
लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे । अभिदं सप्तधा देवि तन्मे
त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं
दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत ॥ १ ॥ ममापराधाद्
गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः । नापराधोऽस्ति देवेश
तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥ प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम
गर्भविपर्यये । मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे
॥३॥ वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक । मारुता
इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥

कुर्वित्यर्थः॥२१॥ प्राञ्जलिरिति॥२२॥ तदिति । अन्तरमवकाशम् । क्षन्तुमर्हसि
'स्वहिंसापरां गामपि हिंस्यात्' इतिन्यायेन युक्तत्वादितिभावः ॥ २३ ॥
इति श्रीगो०श्रीरामा० मणि०बालकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः॥४६॥

सप्तधेत्यादि । दुराधर्षं दुर्जयम् ॥ १ ॥ ममेति । अपराधात् प्रमादात् ।
निष्फलीकृतः शकलीकृतः ॥ २॥ प्रियं त्विति । गर्भविपर्यये उपहतगर्भविषये ।
प्रियं श्रेयः कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेय आह—मरुतामिति । सप्तानां मरुतां
वातस्कन्धानाम् इमे सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः भवन्तु । सप्तमरुत
श्चोक्ताः—"गगनस्पर्शनो वायुरनिलश्च तथापरः । प्राणः प्राणेश्वरो जीव
इत्येते सप्त मारुताः ॥" इति । विष्णुपुराणे तु "आवहप्रवहसंवहोद्वह
विवहपरिवहपरावहाः सप्तमारुताः" इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ वातेति । वातस्कन्धाः

गमिनेति ह्रासः । रन्ध्रान्वेषणं सफलं जातमिति मोदः ॥ १७-२३ ॥ इति श्रीमहे०
श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
१॥२॥ प्रियमिति । 'मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे' मरुतामावहादीनां
सप्तानां मम पुत्रकाः इमे सप्तस्थानपालाः स्कन्धरक्षिणो भवन्तु॥३॥ वातस्कन्धा इति।

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः । दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥५॥ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् । सञ्चरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः । त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥ सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः । विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने । जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥ एष देशस्स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा । दितिं यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥ इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः । अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥

वातस्कन्धाभिमानिदेवताः । मरुदभिमानिदेवतात्वान्मारुता इति विख्याताः । त्वत्कृतेन मारुद इत्युच्चारणेन इति विख्याताः । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्यय इत्याहुः ॥ ४ ॥ सप्तमरुतः कुत्र वर्तन्ते तेषां स्थानपालनं च कथमित्यत्राह–ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके । चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वार इति सार्धश्लोकः ॥ ६ ॥ तस्या इति । दितिगर्भखण्डनेन सहस्राक्षत्वादीनि सिद्धानीतिभावः ॥ ७ ॥ सर्वमिति । यथोक्तमित्यस्य विवरणं विचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥ एवमिति । नः अस्माभिरित्यर्थः । " क्तस्य च वर्तमाने " इति षष्ठी ॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति–एष इति । स एष इत्यन्वयः । सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथ कतरो राजवंश इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह–

वातस्कन्धाः वाताभिमानिन्यो देवताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेनेति । यतस्त्वया मारुद इत्युक्तम् अतो मारुता इति संज्ञास्तेषामिति भावः ॥ ६–९ ॥ अस्तु तर्हि किं तत्राह–एष देश इति । यस्य मे मम । विषयं देशं गतः । आवहादीनां नामानि– " आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् । सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदाहृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघोल्कावृष्टिविद्युतः । वर्तयेत्प्रवहश्चैव तथा मार्तण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् ।

तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता । विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥ सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः । सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत । सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः । कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् । आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाद्य रजनीं राम सुखं वत्स्यामहे वयम् । श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् । श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २० ॥ पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः । प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥

इक्ष्वाकोरित्यादिना॥११-१२॥ धूम्रेति । सृञ्जयः समपद्यत सृञ्जयनामा आसीत् ॥१४॥१५॥ सोमदत्तस्येति अर्द्धमेकम् ॥१६॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ १७॥ कथं कतिपयैरेव पुरुषैरिदानीमिक्ष्वाकुवंश इत्यत्राह– इक्ष्वाकोरिति । विशाला निवास एषां ते वैशालिकाः । कुमुदादित्वात् ठक् । विशालप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तम् ॥ १८ ॥ इहेति । वत्स्यामहे । आर्षमात्मनेपदम् ॥ १९ ॥ सुमतिरिति । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥२०॥ पूजां

वर्त्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यश्च तथैव ग्रहमण्डलम् । सप्तर्षिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्त्तयेद्ध्रुवमण्डलम् ॥"

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः ।
सम्प्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मया ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे । कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

चेति ॥ २१ ॥ धन्य इति । विषयं स्थानं दर्शनं च प्राप्तइत्यनुषङ्गः मया सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभू० मणिमञ्जीरा०बालकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ रामस्य परमपावनत्वं दर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पृष्ट्वा त्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः।परस्परं कुशलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना॥१॥ इमावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोऽयं कुमारभाव इति विस्मयते । दृष्टिदोषो माभूदित्याह—भद्रं त इति । देवतुल्यपराक्रमौसंस्थानविशेषदर्शनेन नूनमेतौ विष्णुतुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ । चतुर्गतित्वमुच्यते; गांभीर्यगमने गजतुल्यौ, पराभिभवनार्हगमने सिंहतुल्यौ, भयङ्करगमने शार्दूलतुल्यौ; सगर्वगमने वृषभसदृशावित्यर्थः । विशेषेण रावयतः शत्रूनितिवीरौ, अनुभवितॄणां विरोधिनिवर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टॄणामाकर्षकावयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यं हि

इति॥१०–२२॥इति श्रीमहे०श्रीरामा०बालकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशस्सर्गः॥४७

पृष्ट्वेति । सुमतिर्नाम राजा तत्र परस्परसमागमे सति कुशलं पृष्ट्वा कथान्ते महामुनिं विश्वामित्रं प्रति व्याजहार । नयनानन्दकस्य श्रीरामस्य भद्रं योग्यतया परस्परकुशलप्रश्नं संक्षिप्य उवाचेत्यर्थः ॥१॥ इमावित्यारभ्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत इत्यन्तमेकं वाक्यम् । देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती गजवद्गम्भीरगमनौ । सिंहवदप्रतिहतगमनावित्यर्थः। शार्दूलवृषभोपमौ- शौर्यत्वे शार्दूलौ

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् । परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥५॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ सम्प्राप्तौ दुर्गमे पथि । वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥६॥

लावण्यपरमकाष्ठा । खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च पर्यवसानभावः । अश्विनाविव रूपेण रूपवन्तु अश्विनौ प्रसिद्धौ । रूपेण साधारणधर्मेण ताविव स्थितौ। समुपस्थितयौवनौ रूपानुरूपं प्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयैव भाग्यवशादेव । देवलोकाद् गां भुवं प्राप्तौ अमरौ कौचिद्देवविशेषाविव स्थितौ । तेजसा देवकुमारतुल्यावित्यर्थः । एतत्तयोर्विशेषविलोकनेन तौ मर्त्यावपि अमर्त्याविति प्रतिभातौ इति भावः । कथं पद्भ्याम् इह प्राप्तौ अतीव कोमलाभ्यां पद्भ्यामिह दुर्गमे पथि कथं प्राप्तावित्युद्दरं परिस्पृशति । किमर्थम् एतद्रूपदर्शनेनैवावाभ्यामस्मत्कामौ विति निश्चिनुमः कस्य वा पुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरुषस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तावित्यर्थः । मुने । सर्वज्ञो भवान् इममर्थं जानात्येवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्यावम्बरमिव इमं देशं भूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावपि चन्द्रसूर्यतुल्यौ । अयं लोको विष्णुपदमासीदितिभावः । भूषयन्तौ; निजतेजसेतिभावः । प्रमाणं शरीरोन्नत्यादि. इङ्गितं अन्तर्गतभावसूचकस्मितादि, चेष्टितं गमनभाषणविलोकनादि एतैः परस्पर सदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावात् । नरश्रेष्ठावपि दुर्गमे पथि किमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वं पद्भ्यां कथं प्राप्तावित्युक्तम् , संप्रति दुर्गमं वनं किमर्थं प्राप्तावित्युच्यते । वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ, पूर्वमाभरणान्वयेन खड्गादिकमुक्तम् ।

पमौ सविलासगमनत्वं वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन भाग्यसम्पत्तिः सूचिता । वीरधर्मं सूचयति—खड्गेति । समुपस्थितयौवनौ प्राप्तयौवनौ । यदृच्छया स्वेच्छया देवलोकात्संप्राप्तौ भुवमवतीर्णौ । अमराविव स्थितौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरमाकाशमिव इमं देशं भूषयन्तौ । किञ्च प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः प्रमाणं शरीरस्यौन्नत्यम्, इङ्गितं गाम्भीर्यं ,चेष्टितं हर्षामर्षयोरपि निर्विकारत्वम् तैः । परस्परस्य सदृशौ अन्योन्यसदृशौ, न त्वन्योन्ययोस्सदृशोऽस्तीतिभावः । किमर्थं कस्मै प्रयो

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् । सिद्धाश्रम निवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ७ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः । अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ । पूजयामास विधिवत् सत्कारार्हौ महा बलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ । उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तान् दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् । साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलो पवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः । पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥ श्रीमदाश्रमसङ्काशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् । श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १२ ॥

इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्वं वीरशब्दोऽन्यथाव्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः, यद्यपि राजपुत्रौ कस्यचिद्विघ्नस्य शान्तये आगताविति सामान्यतो जानामि तथापि विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २–६ ॥ तस्येति । स्वस्य सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेताभ्यां वधम् चकारादिमौ दशरथकुमारौ हरधनु र्दर्शनाय मिथिलां गच्छत इत्येतत्समुच्चीयते । एतत्सर्वं यथावृत्तमब्रवीदिति योजना ॥ ७ ॥ विश्वामित्रेति सार्द्धश्लोकः ॥ ८ ॥ तत इति । उष्य उषित्वा । ततः प्रातःकाले । मिथिलां प्रति इतिशेषः ॥ ९ ॥ तानिति । तान् मिथिलां प्रति प्रस्थितान् रामादीन् । पूजाप्रकारः साधु साध्विति ॥ १० ॥ मिथिलेति । मिथिलाया उप समीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यम् उटज संस्थानरहितम् । दृश्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ श्रीमदिति । आश्रमसङ्काशम् आश्रम

जनाय । कस्य वा पुत्राविति शेषः । आदरादाश्चर्याच्च पुनः पुनः पृच्छति–किमर्थ मिति । दुर्गमे पथि कान्तार इत्यर्थः ॥ २–६ ॥ तस्येति । यथावृत्तं न्यवेदयदित्यनेन दशरथतनयाविमाविति कथितवानित्यवगम्यते । राक्षसानां च तद्वधं स चासौ वधश्चेति तद्वधः, तं लोकप्रसिद्धं वधमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति । सुमतेरिति पञ्चमी ॥ ९ ॥ १० ॥ मिथिलेति । दृश्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ श्रीमदिति । आश्रमसङ्काशम्

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद । इन्द्रस्तु प्रहसन् वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२ ॥ एवं सङ्गम्य तु तया निश्चक्रामोटजात्ततः । स सम्भ्रमात्त्वरन् राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २३ ॥ गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् । देवदानवदुर्द्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २४ ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् । गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २६ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः । दुर्वृत्तं वृत्तसम्पन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥२७ ॥ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २८ ॥ गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना । पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २९ ॥ तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३० ॥

उपलक्षिता ॥२० ॥ आत्मानमिति । रक्ष अप्रकाशगमनादिति भावः ॥ २१ ॥ सुश्रोणीत्यर्द्धम् ॥ २२ ॥ एवमिति । सः इन्द्रः सम्भ्रमात् भयात् "सम्भ्रमो ह्यादरे भये" इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २३ ॥ गौतममिति श्लोकद्वयम् । अथ उटजान्निष्क्रमणकाल एव । परिक्लिन्नं स्नात्वागतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २४ ॥ २५ ॥ दृष्ट्वेत्यर्द्धम् । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २६ ॥ अथेति । मुनिवेषधरं स्ववेषधरम् ॥२७॥ ममेति । स्वभार्यासङ्गमस्य दुःशीलत्वेनावाच्यत्वादिदमित्याह-विफलः विगतवृषणः । "लाभनिष्पत्तिभोगेषु बीजे फाले धने फलम्" इतिनिघण्टुः ॥२८॥ गौतमेनेति॥२९॥ तथेति॥३०॥

सुन्दरि ! ॥ १८-२७ ॥ ममेति । विफलः विगतवृषणः ॥ २८-३१ ॥ शापान्तं

वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या
सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३१ ॥ यदा चैत
द्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः । आगमिष्यति दुर्धर्ष
स्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२ ॥ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते
लोभमोहविवर्जिता । मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धार
यिष्यसि ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारि
णीम् । इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते । हिम
वच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्री० वा० आ० बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

कथं निरासमात्रस्य शापत्वमिति तद्विवृणोति--वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अत्र बुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानं प्रायश्चित्तं शापापदेशेनोच्यते । एवं व्यक्ततया वाल्मीकिवचने स्थिते शिला भवेति शापो रामपादस्पर्शात् शिलात्वमुक्तिरिति पुराणकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ यदेति । पूता भविष्यसि, तत्पादपरागस्पर्शादिति भावः । एतेन बहुवर्षप्रायश्चित्तकरणमपि भगवत्पादरेणुस्पर्शस्य कलां नार्हतीत्युक्तम् ॥३२॥ पूतत्वेऽपि पूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां विना न सम्भवतीत्याह--तस्येति । मत्सकाशे मत्समीपे, स्थितेति शेषः । स्वं वपुः हृद्यं वपुः । केचिदिदं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याहुः । तन्न, 'स्मरन्ती गौतमवचः 'इत्याद्युत्तरसर्गवचनविरोधात् ॥ ३३ ॥ एवमिति सार्द्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगो०श्रीरामा०बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

कथयति--यदेति । घोरमित्यनेन इदं वनं मुनिवर्जितं भवत्विति गौतमेन शप्तमिति गम्यते, अत एव कोपाच्छप्तं महात्मनेत्युक्तम् । वनं सत्यागमिष्यति पादविक्षेपं करिष्यति, तदा श्रीरामचन्द्रपादारविन्दरजःकणस्पर्शादेव पूता भविष्यसीति भावः॥३२॥ तस्येति । स्वं वपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्था सूच्यते, तथा च मच्छापपरिप्राप्तपाषाणावस्थां विहाय निजशरीरं प्राप्स्यसीति भावः । तथा च पाद्मे-''सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अभूत्सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला ॥'' इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः । अब्रवीत् त्रस्तवदनः सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः । क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता । शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥३॥ तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः । सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५॥ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः । मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ६ ॥

अनयोर्द्वयोः शापयोरेकः पूर्वमेवमुक्तः । अपरस्त्वया मोचनीय इत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे–अफल इत्यादि । अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्देन तत्कार्यं दैन्यमुच्यते ॥ १ ॥ कुर्वतेति । महात्मनः गौतमस्य तपसः अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नं क्रोधमुत्पाद्य तस्य क्रोधजननमुखेन कुर्वता मया इदं गौतमतपोभङ्गरूपम् । सुरकार्यं कृतं सर्वदेवपदच्यवनार्हं तपो गौतमेन कृतम्,तस्य तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनाय तद्भार्यया तु मया व्यभिचारः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अफल इति । तेन गौतमेन । सा अहल्या निराकृता शापमोक्षपूर्वकं त्यक्ता । शापमोक्षेण मयि अहल्यायां च शापदानेन ॥ ३ ॥ तस्मादिति । हे सर्वे सुरवरा इति संबोधनम् । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वे यूयमिति सम्बन्धः । साह्यं साहाय्यम्।सफलं, मामितिशेषः ॥४॥ शतक्रतोरिति । पितृदेवान् अग्निकव्यवाहनादीन्॥५॥ अयमिति । अयमिदानीं

अफल इति । अफलः अपगतवृषणः । अग्निपुरोगमान् अग्निपुरस्सरान् ॥ १ ॥ इन्द्रः सुरान् वञ्चयति–कुर्वतेति । सुरकार्यं गौतमतपोभङ्गरूपम् ॥ २ ॥ अस्तु ततः किम् ? तत्राह–अफल इति । तेन गौतमेन अफलः अवृषणः कृतोऽस्मि, सा च निराकृता शप्ता, तथापि कथं सुरकार्यं कृतम्, तत्राह शापेति । शापमोचनेन तदीयतपोभङ्गार्थमेव मया अकार्यं कृतमितिभावः ॥ ३ ॥ तस्मादिति । हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमिति सर्वशब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ४ ॥ पितृदेवाः कव्यवाहनादयः, तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः । अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥ अयमिति ।

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥७॥ भवतां
हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥८॥ अग्नेस्तु वचनं
श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः । उत्पाट्य मेषवृषणौ सह
स्राक्षे न्यवेशयन् ॥९॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः
समागताः । अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयो
जयन् ॥ १० ॥ इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ।
गौतमस्य प्रभावेन तपसश्च महात्मनः ॥ ११ ॥

यज्ञे युष्मभ्यं नियुज्यमानो मेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६ ॥ तद्दानेऽस्मत्तोऽपि वैकल्यं स्यादित्यत्राह अफल इत्यर्धद्वयम् । प्रदास्यतीत्यनुषज्यते ॥ ७ ॥ दातॄणामपि फलन्यूनता न भवतीत्यनुषज्यते भवतामिति । दास्यन्ति अवृषणमिति शेषः ॥ ८ ॥ अग्नेरिति । अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेषस्य तदा यूपनियुक्तस्य मेषस्य वृषणौ ॥ ९ ॥ तदेति । तदाप्रभृति वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्वृषणौ विना मेषान् भुञ्जते । तेषां सवृषणानाम् । फलैः सवृषणमेषदानफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातॄनिति शेषः ॥ १० ॥ इन्द्रस्त्विति । गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या मेषवृषणोऽभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अयं मेषः पितृदेवतानां भवतां हविष्ट्वेन कल्पितो मेषः ॥ ६ ॥ अफलस्त्विति । अफलो मेषः । भवतां परां तुष्टिं प्रदास्यति । किञ्च भवतां हर्षणार्थम् अफलमेषफलमिति शेषः । दास्यन्तीति भवतां परां तुष्टिं दास्यन्तीति योजना ॥ ७-८ ॥ तदाप्रभृतीति । यतः पितृदेवाः समागताः सन्तः इन्द्रं प्रति । तेषां फलैः तेषां तस्य मेषस्य फलैः फलाभ्यामयोजयन्, तदाप्रभृति तस्मात्कारणात् अफलान् मेषान्

मुनिभाव०—तदाप्रभृति इन्द्रवृषणसम्बन्धं मेषाण्डकोशग्रहणकालमारभ्य अफलान् मेषान् भुञ्जते, अवयवविशेषविहीनान् मेषान् हविष्ट्वेन स्वीकुर्वन्ति, तथापि यष्टॄन् फलैस्तेषामयोजयन् । तेषामिति द्वितीयार्थे षष्ठी । निर्वृषणीकृतान् मेषान् स्वानुग्रहमात्रेण [illegible] समयोजयन्नित्यर्थः । इन्द्रस्य वृषणसम्बन्धं कस्यचिदेव मेषस्य अण्डकोशवियोजनेऽपि [illegible] तज्जातीयमेषनियतत्वात् सर्वस्या अपि मेषजातेर्वृषणवियोजनं कृतमिति भावः । यद्वा इन्द्रस्य मेषबीजप्रदानकालानन्तरं श्राद्धकाले पितृदेवाः आगताः अफलान् ये बीजरहितान् मेषान् भुञ्जते । मेषबीजस्य इन्द्राधीनत्वात् । अफलान् भुक्त्वा, तेषां तान् कर्मकर्तॄन् । कर्मणि षष्ठी । फलैः पूर्वं सफलमेषकृतकर्मभिर्यानि फलानि भवन्ति तैः फलैः समयोजयन् । यद्वा तेषां कर्मकर्तॄणां अनुष्ठानमिति शेषः । फलैः कर्मफलैःसमयोजयन्नित्यर्थः॥१०॥११॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः । तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १२ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत ॥ १३ ॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १४॥ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव । सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव॥ १५॥ सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह। त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् । शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १६ ॥

तदिति । तत् त्वदागमनावधित्वादहल्याशापस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ विश्वामित्रेति ॥ १३ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्या मुक्तशापा स्वरूपं प्राप्तेत्याह– ददर्श चेति, सार्द्धश्लोकद्वयम् । तपसा वाय्वाहारत्वादितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयितप्रभाम् । अतएव लोकैर्मानुषैः सुरासुरैरपि समागम्य समीपमागत्य दुर्निरीक्ष्यां दिव्यां अतिमानुषरूपां मायामयीमिव मायानिर्मितामिव स्थिताम्। वृक्षलताकुसुमान्तर्वर्तित्वेन सतुषारावरणां साभ्रां चन्द्रप्रभामिव स्थिताम् । आवृतशब्द आवरणार्थकः । भावे निष्ठा । स इति भिन्नं पदं वा । मध्य इति अक्षोभ्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिबिम्बसूर्यप्रभातुल्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अदृश्या सा कथमिदानीं दृश्यासीदित्यत्राह सार्धेन–सा हीत्यादि ॥ १६ ॥

भुङ्क्त इति योजना । तेषां फलैरितिबहुवचनमेकवचनत्वे ॥ १० ॥ ११ ॥ तदिति, महातेजः हे राम ! एनां तारय ॥ १२ ॥ १३ ॥ ददर्शेत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सतुषारावृतामित्यत्र स इति छेदः।स रामो महाभागः अहल्यां ददर्शेत्यन्वयः। अहल्यां विशिनष्टि–तपसेति । तपसा तपोमहिम्ना । द्योतितप्रभां बहिरदृश्यत्वेऽपि अन्तरेव भासमानामित्यर्थः । सुरासुरैस्तद्रूपैः लोकैर्जनैः समागम्यापि दुर्निरीक्ष्यां दिव्याम् अमानुषलावण्यशालिनीमित्यर्थः । मायामयीमिव मायानिर्मितामिव, विस्मयकरीमित्यर्थः । किञ्च मध्य इति अम्भसः लक्षणया जलाधारस्य मेघस्येत्यर्थः। मध्ये स्थितामिति शेषः। दीप्तां सूर्यप्रभामिव दुराधर्षां दुष्प्रापाम् । निबिडजलधरसंभृतां सूर्यप्रभामिव द्रष्टुमशक्यामित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सा अहल्या यावद्राम

१ मिव । धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव । इत्यधिकः पाठः ।

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा । स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ १७ ॥ पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देव दुन्दुभिनिःस्वनैः । गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत् समागमः ॥ १९ ॥ साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् । तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २० ॥ गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी । रामं सम्पूज्य विधिवत् तपस्तेपे महातपाः ॥ २१ ॥ रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः । सकाशाद्विधिवत् प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आदि० बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

राघवौत्विति । तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः[1] तस्यातिथ्येन दुर्वृत्त इत्यादिकम् । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेतिशेषः ॥१७॥ पाद्यमिति । विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण पाद्यादिकमङ्गीकारेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ पुष्पेति । रामस्योपरीतिशेषः । सम्यगागमः समागमः-नृत्यगीतादिकर्मेति यावत् ॥ १९ ॥ साध्विति । गौतमस्य वशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा समागमनं विदित्वा समागत इत्यवगम्यते ॥२०॥ गौतम इति । तेपे तत्रैवाश्रम इति शेषः ॥ २१ ॥ रामोऽपीति । ततः तस्माद्देशात् ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

दर्शनं तावद्दुर्निरीक्ष्येति पूर्वेणान्वयः । शापस्येति । शापस्यान्ते, रामदर्शनादिति शेषः । तेषां विश्वामित्रादीनां दर्शनमागता प्राप्ता ॥ १६ ॥ राघवाविति । तयं त्युत्तरशेषः । सा अहल्या, गौतमवचः श्रीरामदर्शनानन्तरं तव शापनिवृत्तिर्भविष्यतीति गौतमवाक्यं स्मरन्ती सती तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह प्रत्युपचचारेत्यर्थः ॥१७॥ पाद्यमिति । सुसमाहिता अप्रमत्तेत्यर्थः । विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन ॥१८॥ पुष्पवृष्टिरिति । देवदुन्दुभिनिस्स्वनैः सहेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ गौतम इति । अहल्यासहितः । सुखीत्यनेन योगबलाद्रामागमनं ज्ञात्वा तद्बलादेव आदिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

---

[1] तु ततस्तस्याः । इति पाठान्तरम् ।

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ।
साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ।
ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसङ्कुलाः ।
देशो विधीयतां ब्रह्मन् यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥

एवं रामस्य परमपावनत्वमुक्तम् । अथ तस्य सीताविवाहवृत्तान्तं प्रस्तौति श्रियःपतित्वं प्रतिपादयितुं पञ्चाशे–ततः प्रागित्यादि । प्राच्या उत्तरस्याश्च दिशोऽन्तरालं यस्सा प्रागुत्तरा ताम्, ऐशानीं दिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येति शेषः ॥ १ ॥ रामस्त्विति । यज्ञसमृद्धिः यज्ञसम्भारसामग्री ॥ २ ॥ तामेवाह–बहूनिति । ब्राह्मणानां सहस्राणीत्यन्वयः। दृश्यन्त इति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥३॥ऋषीति । ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः । विधीयतां कल्प्यताम् । बहुसङ्कुलत्वेनैवमुक्तम् ॥ ४ ॥ रामस्येति । विविक्ते विजने पूते वा । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । आयुते युक्ते । यौते

तत इति । प्रागुत्तरां प्राच्युदीच्योरन्तरालम् ॥ १॥२ ॥ साधुत्वे हेतुः–बहूनीति । नानादेशनिवासिनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि । इह जनकस्य यज्ञभूमौ सन्तीति शेषः ॥ ३ ॥ ऋषीति । किञ्च शकटीशतसङ्कुलाः मुनिवाहनभूतानां शकटीनां शतेन सङ्कुलाः ऋषिवाटाः मुनिनिवासस्थानानि दृश्यन्ते, तथा च अधिकः संमर्दोऽस्तीति भावः । फलितमर्थं श्रीरामो विज्ञापयति–विधीयतामिति । देशो निवासस्थानम् । विधीयतां कल्प्यताम् ॥४॥ रामस्येति । विविक्ते असम्बाधे । सलिलायुते

विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा । शतानन्दं
पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम्। प्रत्युज्जगाम सहसा विन
यन समन्वितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्य
मादाय सत्वरम् । विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृ
तम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥ स
तांश्चापि मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः । यथान्यायं
ततः सर्वैः समागच्छत् प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥ अथ राजा
मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत । आसने भगवन्नास्तां सह
भिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद
महामुनिः। पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः
॥ ११ ॥ आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान् समन्ततः ।
दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥

मिश्रणार्थात् क्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमिति सार्द्धश्लोकः । प्रत्युज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनतिलङ्घ्यन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ऋत्विज इति । अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपलक्षणम् । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेन मधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्येति । निरामयं निरुपद्रवत्वम् ॥ ८ ॥ स इति । तान् अर्घ्यदातॄन् । सोपाध्यायपुरोधसः-उपाध्याया ऋत्विजः, पुरोधाः शतानन्दः तत्सहितांस्तान्, कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वजनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः। प्रहृष्टवत् सहर्षमित्यर्थः । भावे निष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥९॥ अथेति॥१०॥ जनकस्येति । राजा चेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसिद्धम् ॥११॥ आसनेष्विति ।

सलिलवन्ति ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । अनुप्राप्तमागतम् ॥ ६ ॥ विश्वामित्रायेति । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्येति । निरामयम् अविकलत्वम् ॥ ८ ॥

विषम०—विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋत्विजोऽपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मान इति द्वितीयार्थे प्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण ददौ । अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणम् । "महाजं वा महोक्षं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इति शास्त्रोक्तेन धर्ममार्गेण पुरस्कृतम्, तत्सहितमिति यावत् । (धर्मपुरस्कृतमिति पाठः) ॥ ६ ॥ ७ ॥

अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता । अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः । ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा । पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्द्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥२०॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः । काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१ ॥

उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ अद्येति । यज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेति शेषः । सा दैवतैः सफला कृता च । तिष्ठतु यज्ञः, भवद्दर्शनमेव यज्ञफलमित्याह—अद्य यज्ञफलमिति ॥ १३ ॥ धन्य इति ॥ १४ ॥ द्वादशेति । द्वादश अहानि समाहृतानि द्वादशाहं " राजाहःसखिभ्यष्टच् " इति टच् । " न संख्यादेः " इत्यह्नादेशाभावः । द्वादशदिनान्यवशिष्टानि यज्ञस्येति मनीषिणः ऋत्विज आहुः । ततः भागार्थिनो देवानिति द्वादशदिनान्ते सुत्याहोमो भविष्यतीत्यर्थः ॥१५॥ इतीति । प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषः सूच्यते॥१६॥ इमा

स इति । यथान्यायं यथार्हं तैस्समागच्छत ॥ ९–१२ ॥ अद्येति । यज्ञसमृद्धिर्यज्ञानां बाहुल्यम् ॥ १३ ॥ यज्ञोपसदनम् देवयजनम् ॥ १४ ॥ द्वादशाहमित्यादि । मनीषिणः ऋत्विजः । द्वादशाहम् द्वादशदिनानि । शेषं यज्ञशेषम् ॥ १५–१८ ॥ कथमिति, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय, कस्य वा पुरुषस्य कार्यं साधयितुम् ॥ १९ ॥ भूषयन्ता

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः । न्यवेदयन्महा
त्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं
च राक्षसानां वधं तथा । तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च
दर्शनम् ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।
महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वं
महातेजा जनकाय महात्मने । निवेद्य विररामाथ
विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः । हृष्टरोमा
महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्य सुतो
ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः । रामसन्दर्शनादेव परं विस्मय
मागतः ॥ २ ॥ स तौ निषण्णौ सम्प्रेक्ष्य सुखासीनौ
नृपात्मजौ । शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥

वित्यादिश्लोकपञ्चकं व्याख्यातम् ॥ १७–२१ ॥ तस्येति । तौ दशरथस्य
पुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षःसहस्रावृते
मार्गे निर्भयागमनम् । जिज्ञासां सारासारपरीक्षाम् ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीगो
विन्द० श्रीरामा० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्य ज्ञेयत्वाभिप्रायेण विश्वामित्रचरित्रं प्रस्तौति–तस्य तद्व
चन मित्यादिभिः पञ्चदशभिः सर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा सञ्जातरोमाञ्चः ।
विस्मयमागतः, अहो महिमा रामस्य यन्मे माता कृतार्थीकृतेति विस्मयं
प्राप्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । निषण्णावित्यस्य विवरणं सुखासीना

विति । इङ्गितम्–सूक्ष्माङ्गव्यापारः । चेष्टितं हासादिस्थूलाङ्गव्यापारः ॥ २०–२२ ॥
तच्चेति । अव्यग्रं रक्षस्समाक्रान्तेऽपि मार्गे भयरहितमागमनम् । महाधनुषि
जिज्ञासां सारपरीक्षाम् ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामाय
णतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तस्येति । हृष्टरोमेत्यतिमानुषश्रीरामदर्शनेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स ताविति ।

अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी । दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी । वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् । मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम ॥ ६ ॥ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम सङ्गता । माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसन्दर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज । इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज। इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः॥९॥

विति ॥ ३ ॥ स्वमातरि रामकृतानुग्रहस्य श्रुतस्य विस्मयावहतया पुनः पृच्छति–अपीत्यादि । अपिः प्रश्ने । ते त्वया । दीर्घं तप उपागता पूर्वोक्त भस्मशायित्वादिलक्षणं तपः प्राप्ता । अनेन पापाणीभूयस्थितेति पक्षो न वाल्मीकेः ॥ ४ ॥ अपीति । रामे रामविषये । वन्यैः कन्दमूलफलादिभिः । अनेन पूर्वमपि वन्यैरेतस्य जीवनमिति गम्यते । सर्वदेहिनां पूजार्हे इत्यनेन परत्वं व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥ अपीति । हे महातेजः विश्वामित्र ! मम मातुर्विषये दैवेन इन्द्रेण विधिना वा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपम् । पुरातनं वृत्तं चरितम् । यथा यथावत् । कथितं चापि कथितं किम् ॥ ६ ॥ अपीति । गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थिताद्रामसन्दर्शनात् । यद्वा रामसन्दर्शनादितः रामसन्दर्शनादिना । तृतीयार्थे तसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अपीति । इह अस्मदाश्रमे । आगतः महातेजा गुरुः । महात्मनः रामात् पूजां अहल्यालाभरूपाम् । अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥ अपीति । शान्तेन कोपरहितेन मनसोपलक्षितो गुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन प्रयतेन मनःसक्तिरूपयत्नवता । रामेण अभिवादितः

निषण्णौ आसीनौ ॥ ३ ॥ अपीति । अपिः प्रश्ने । ते त्वया ॥ ४ ॥ ५ ॥ अपि रामायेत्यादि । दैवेन विधिना यदनुष्ठितं मातुः सम्बन्धि यद्वृत्तं रामायापि कथितम् निवेदितम् ॥ ६ ॥ अपीति । रामसन्दर्शनात् रामसन्दर्शनमारभ्य ॥ ७ ॥ अपि म इति ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः । प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया । सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुलप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन । गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः । यथा बलं यथा वृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ राजाभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥

किम् ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ १० ॥ नेति । नातिक्रान्तं मया समयातिक्रमो न कृतः । समये यत्कर्तव्यं तत्कृतम् । तदेवाह सङ्गतेति । नातिक्रान्तमित्यस्य विवरणं यत्कर्तव्यमिति । तस्य विवरणं सङ्गतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेतिभावः ॥ ११ ॥ तदिति ॥ १२ ॥ स्वागतमिति । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रं स्तौति—अचिन्त्येत्यादि । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसा प्राप्तब्रह्मर्षिभावः । परमां गतिं तव परमहितप्रदम् । वेत्सीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वे हेतुः गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ श्रूयतामिति । बलं तपोबलम् । यथा यादृशम्, वृत्तं चारित्रं च । यथा यादृशं तथा तत्सर्वं मे मत्तः शृणु ॥ १६ ॥ राजेति ॥ १७ ॥

पूजां प्राप्य पूजां स्वीकृत्य ॥ ८-१० ॥ भार्गवेण जमदग्निना ॥ ११ ॥ तदिति । भाषितम् व्यक्तमुक्तम् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते इति । अपराजितम् अविहतप्रभावम् ॥ १३ ॥ अचिन्त्येति । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसैव ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रूयतामिति । बलं क्षत्रबलम्, यथा यादृशं, वृत्तं तपोरूपम्, यथा यादृशम् ॥ १६-१९ ॥

प्रजापतिसुतस्त्वासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभ सुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्य मकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् । आश्रमान् क्रमशो राम विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् । नानामृग गणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घ निषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगण सेवितम् । तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा । फलमूला शनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥ ऋषिभि र्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः । अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥

कस्य राज्ञः पुत्र इत्यत्राह–प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयम् । पालयामासेत्यस्य विवरणं बहिति ॥१८–२०॥ कदाचिदित्याद्यष्टौ श्लोकाः । वरूथिनी चतुरङ्ग बलम् । योजयित्वा उपस्थाप्य । प्रशान्तत्वविशेषणाय पुनर्हरिणोपादानम् । अब्भक्षैः अम्मात्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः । वालखिल्याः ब्रह्मणो वालजा ऋषयः । वैखानसास्तन्नखजाः, “ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वाल खिल्याः” इति श्रुतेः । वसिष्ठाश्रमवैभववर्णनम् एवम्भूतेनापि सम्मानितो

अकारयत्-स्वार्थे णिः॥२०–२५॥ अब्भक्षैरिति । अप एव भक्षयन्तीत्यब्भक्षाः, भक्ष्य स्थाने अपामेव स्वीकारात् । आहारान्तरनिवृत्तिरर्थाद्गम्यते । दान्तैर्नियतमनस्कैः ।

वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् । ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः। प्रणतो विनया द्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना । आसनं चास्य भगवान् वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते । यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः । तपोऽग्निहोत्र शिष्येषु कुशलं पर्य्यपृच्छत ॥४॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा । सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राज सत्तमम्॥५॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः। पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥

विश्वामित्र इति तस्य वैभवकथनार्थम् ॥ २१–२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीरा० बालकाण्डव्या० एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१॥

विश्वामित्रसम्मानं द्विपञ्चाशे—स दृष्ट्वेत्यादि । वसिष्ठं दृष्ट्वा, प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ स्वागतमिति । उक्तः ऊचे । व्यादिदेश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टायेत्यादिचत्वारः । फलमूलमिति " जातिरप्राणिनाम् "इत्येकवत्त्वम् ।

बालखिल्यैः बालखिल्याख्यैः । वैखानसैः वानप्रस्थविशेषैः । जयतां श्रेष्ठ णाम् ॥२६–२८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० बालकाण्डव्याख्यायामेकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

स इति । प्रणतःकृतप्रणामः ॥ १ ॥ स्वागतमिति । व्यादिदेश ह आज्ञापयति स्म ॥ २–४ ॥ वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रम्, न तु विना पुष्पं फलवन्त एतद्विषयेऽपि कुशलं पर्यपृच्छत । सर्वत्र तत्पृष्टसर्वविषये ॥ ५ ॥ जपतां तपस्विनाम् ॥ ६ ॥

कच्चित्ते कुशलं राजन् कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् । प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्ते सम्भृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने । कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परन्तप। कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तवानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् । विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥ कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाश्शुभाः । मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥ ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन । विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥

राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥३–६ ॥ कच्चिदित्यादित्रयः । कच्चिदिति कामप्रवेदनेऽव्ययम् " कच्चित्कामप्रवेदने " इत्यमरः । तव कुशलं ममेप्सितमित्यमुमर्थं द्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन उपलक्षितः । यथाहुः–" न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ " इति। सम्भृताः पोषिताः,तिष्ठन्तीतिशेषः । बलेषु चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु । पुत्रपौत्र इति गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वम् ॥ ७–९ ॥ सर्वत्रेति । सर्वत्र वसिष्ठपृष्टसर्वविषयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकम् ॥ १० ॥ कृत्वेति । ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयताम् ॥ ११ ॥ तत इत्यादित्रयः। प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः । सम्प्रतीच्छ प्रतिगृहाण । उद्यतां

कच्चिदिति । कच्चिदित्यव्ययं कामप्रवेदनपरम् । तव कुशलं ममेप्सितमित्यमुमर्थं द्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । यथाहुः–" न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् " इति । सम्भृताः तोषिताः । बले चतुरङ्गबले । कोशे अर्थसमूहे ॥ ७–९ ॥ सर्वत्रेति । ' वसिष्ठं विनयान्वितम् ' इत्यत्र वसिष्ठमतिशयेन वसुमन्तम्, तपोधनसमृद्धमिति यावत् । यद्वा वसिष्ठशब्दो वरिष्ठवचनः ॥ १० ॥ कृत्वेति । कथा अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः, परस्परं प्रीयेतां प्रीणयतः स्म ॥ ११ ॥ तत इति । प्रहसन्निव अयं महानतिथिर्लब्ध इति

आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल । तव चैवा
प्रमेयस्य यथार्हं सम्प्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥ सत्क्रियां हि
भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम । राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः
पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वा
मित्रो महामतिः । कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियवाक्येन मे
त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन् विद्यते यत्तवाश्रमे ।
पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च
महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः । गमिष्यामि नमस्तेऽस्तु
मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः
पुनरेव हि । न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः
॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह । यथा
प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो
महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । आजुहाव ततः प्रीतः
कल्माषीं धूतकल्मषः ॥ २० ॥

चिकीर्षिताम् ॥ १२-१४ ॥ एवमिति त्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यं करि ष्यामीत्यनेन वचनेन । आतिथ्यं कृतं तवाश्रमे यद्विद्यते तेन फलमूलेन सुपू जितः इत्यन्वयः । पूजार्हेण त्वयेति शेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । सर्वथा याजन्तः ॥ १५-१७ ॥ एवं ब्रुवन्तमिति द्वौ । पुनः न्यमन्त्रयत भोजनार्थं प्रार्थन मकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्त्रयतेत्यनुषज्यते । बहुशः प्रत्युत्तरेऽपि पुनःपुनर्न्यमन्त्रयतेत्यर्थः । गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैव विवरणं यथेति ॥ १८॥१९ ॥ एवमिति । कल्माषीं चित्रवर्णां, शबलामिति यावत् ।

हर्षेण ॥ १२ ॥ संप्रतीच्छ अङ्गीकुरु ॥ १३ ॥ उद्यतां चिकीर्षिताम् ॥ १४ ॥ एवमिति । प्रियवाक्येनातिथ्यं कृतम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ मैत्रेण स्नेहयुक्तेन ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवन्तमिति । न्यमन्त्रयत भोजनार्थं नियमनं कृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमुक्त

मुनिभाव०—कृतमित्यब्रवीद्राजा इत्यत्र तु कृतमित्येतत्पदं राजपदादुपरि वाक्यादौ निवेश्यम् । वसिष्ठेने वमुक्तो महामतिः विश्वामित्रो राजा । कृतं वाक्येन मे पूजा त्वया कृतेत्यब्रवीत् ॥ १९ ॥

एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम। सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् । भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥ यस्ययस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् । तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥ रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् । अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

" चित्रं किर्मीरकल्माष-" इत्यमरः ॥ २० ॥ एहीति सार्द्धश्लोकः । सबलस्यास्य राजर्षेः सत्कारं कर्त्तुं व्यवसितोऽस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगि वस्तुजातं सम्पादय ॥ २१ ॥ यस्येति । षड्रसेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितम् अभिमतम् । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः । " अर्थे कृते च तादर्थ्ये निपातद्वयमव्ययम् " इतिनिघण्टुः ॥ २२ ॥ रसेनेति । रसेन रसायनभेदेन, अन्नेन भक्ष्येन शष्कुलीलाजादिना, पानेन पेयेन पानकरसादिना, लेह्यचोष्येण लेह्येन जिह्वास्वाद्येन क्षौद्रादिना, चोष्येण अधरपुटग्राह्येण दध्यादिना च समन्वितम् । " सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति " इत्येकवद्भावः । अन्नानां शाल्यन्नादीनाम् । निचयं राशिम् । अनेन भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारा दर्शिताः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशःसर्गः॥५२

इति । कल्माषीं चित्रवर्णाम् होमधेनुम् ॥ २० ॥ एहीति । सबलस्येति राजर्षेस्सत्कारं कर्तुं व्यवसितः उद्युक्तः । मे मम कृते । संविधत्स्व तदुपयोगिपदार्थजातं संपादय ॥ २१ ॥ यस्ययस्येत्यादि । षड्रसेषु मधुरादिषु । यद्यस्ययस्याभिपूजितम् अभिमतं तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्ष प्रवर्षस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ रसेनेति । रसेन रसवता अन्नेन भक्ष्येण शष्कुल्यादिना,पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्येना जिह्वास्वाद्येन क्षौद्रादिना । चोष्येण अधरपुटग्राह्येण दध्यादिना । अन्नानां निचयं शाल्यन्नाज्यादिभोज्यसमूहम् । सर्वमुच्चावचम् । शबले इति धेनुसम्बोधनम् ॥२३॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० बालकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन । विदधे कामधुक् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितम् ॥ १ ॥ इक्षून् मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च वरासवान् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः । मृष्टान्नानि च सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानां च षाडवानां तथैव च । भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनाभितर्पितम् ॥ ५ ॥

कामधेन्वनुप्रार्थनं त्रिपञ्चाशे–एवमुक्तेत्यादि । यस्ययस्य यथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् विदधे ॥ १ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति–इक्षूनित्यादि । मधूनिति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः । "मैरेयमासवो धात्रीधातकीगुडवारिभिः" इति वैजयन्ती । अत्र कृतानीति शेषः । पानानि पानकादीनि, भक्ष्यान् अपूपविशेषान्, उच्चावचान् नानाप्रकारान् । "उच्चावचं नैकभेदम्" इत्यमरः । विदधे इत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ उष्णेति । आसन्निति शेषः । मृष्टान्नानि इष्टान्नानि, पायसभेदा इति यावत् ॥ ३ ॥ नानेति । नाना विधाः स्वादवो रुच्या रसाः माधुर्यादयो येषां तेषाम् । षाडवाः षड्रसविकृताः भक्ष्यविशेषाः । शैषिकोऽण् । तेषां पूर्णानि तैः पूर्णानीत्यर्थः । "पूरणगुण–" इत्यादिना तृतीयार्थे षष्ठी । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यासन्निति शेषः ॥ ४ ॥ सर्वमिति । पूर्वमेव हृष्टपुष्टजनायुतं विश्वामित्रबलं सर्वं सुसन्तुष्टमासी

एवमिति । यस्य यस्य यथा यथेप्सितम्, तथा तथा कामान् काङ्क्षितान् विदधे निर्ममे ॥ १ ॥ इक्षूनिति । उच्चावचान् अनेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णेति । उष्णाढ्यस्य उष्णस्पर्शवतः । मृष्टान्नानि इष्टान्नानि ॥ ३ ॥ नानेति । नानाविधाः स्वादवो रुच्या रसा माधुर्यादयो येषां तेषां षाडवानां षड्रसकृतभक्ष्यविशेषाणां संपूर्णानि । तैः पूर्णानीत्यर्थः । गौडानि गुडकृतानि । उष्णाढ्यस्येत्यादिना गौडानि च सहस्रशः इत्यन्तस्य अभूवन्नित्यध्याहृतक्रिययान्वयः ॥ ४ ॥ सर्वमिति । पुष्टजनायुतं पुष्टजनाश्रितम् ॥ ५ ॥

विश्वामित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥७॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥९॥ रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥१०॥ एवमुक्तस्तु भगवान् वसिष्ठो मुनिसत्तमः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥ नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२ ॥ न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम । शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥

दित्यन्वयः ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । हृष्टः आदरेण, पुष्टः भोजनादिना॥ ६ ॥ सामात्य इति । अमात्याः कर्मणि सहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजित इति । पूजार्हेण अस्मदादिभिरिति शेषः । पूजितः बहूकृतः।सुसत्कृतः आतिथ्येन सत्कृतः॥८॥गवामिति । शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेन । अर्द्धम्॥९॥ रत्नं हीति । हि यस्मात् एतत् रत्नं स्वजातिश्रेष्ठम् । "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः । यतः पार्थिवो रत्नहारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः ममैषा मे देहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादि षट् । परित्यागं विश्लेषम् प्राप्तुं नार्हा । आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव । मह्यं मम । शबला शाश्वती नित्यसम्बन्धा ॥ ११-१३ ॥

विश्वामित्र इति । तुष्टः आदरेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ सामात्य इति । सामात्यः–अमात्याः कर्मसहायाः । पूजितः बहूकृतः ॥ ७ ॥ पूजित इति । सुसत्कृतः आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रत्नं हीत्यादि । यस्मादेतद्रत्नं यतः पार्थिवो रत्नहारी तस्माच्छबलां देहि । धर्मतो न्यायतः । एषा मम मदीया ॥ १० ॥ एवमिति । परित्यागं विश्लेषं प्राप्तुं नार्हा, आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव शबला

अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्त मग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १४ ॥ स्वाहाकार वषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा। आयत्तमत्र राजर्षे सर्व मेतन्न संशयः ॥ १५॥ सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः । संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥ हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् । ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥

हव्यं देवार्थम् । कव्यं पित्रर्थम् । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रम् । अग्निहोत्रं सायं प्रातःकर्तव्यो होमविशेषः। बलिः भूतबलिः। होमः दर्शपूर्णमासादिः। एतत्सर्वम् अस्यां आयत्तम् एतदधीनम् ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेति मन्त्रः. वषट्कारो वषडिति मन्त्रः । विविधाः विद्याः वेदाद्याश्च अस्यामायत्ताः । एतत्पयआदि प्राशनेन चित्तशुद्धेः प्राणतत्संदेहबलादेश्च साध्यत्वात्तदेकमूलत्वम् । अत्रार्थे न संशयः ॥ १५ ॥ सत्येन वदामीत्यर्थः । कारणैरुक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनेति । संरब्धतरम् अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तम् ॥ १७ ॥ हैरण्येति । हैरण्यानि हिरण्मयानि कक्ष्या ग्रैवेयाणि येषां ते । कक्ष्या मध्यबन्धनार्था रज्जुः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्यमरः । ग्रैवेयाणि ग्रीवाबन्धन रज्जवः । "ग्रीवाभ्योऽण् च" इति चाढञ् । सहस्राणीत्यस्य पुंल्लिङ्गविशेषण

मद्यं मम । शाश्वती नित्यसम्बन्धा ॥ ११-१३ ॥ अस्यामित्यादि । हव्यं देवार्थम् । कव्यं पित्रर्थम् । प्राणयात्रा प्राणधृतिः । अग्निहोत्रं प्रतिदिनं सायंप्रातः कर्तव्यो होम विशेषः। बलिः भूतबलिः । होमो दर्शपूर्णमासादिः एतत्सर्वमस्यामायत्तमेतदधीनम् ॥ १४ ॥ स्वाहाकार इत्यादि । स्वाहाकारः स्वाहेति मन्त्रः । वषट्कारः वषडिति मंत्रः। विविधा विद्या वेदत्रयी । दधिपयःप्रभृतीनां हव्यकव्यादीनां तत्साध्यकर्मणां तद्विनियुक्तमंत्राणां च संभवादेतदधीनत्वम् । अत्रार्थे न संशयः सत्येन वदामी तिशेषः । बहुभिरुक्तैरनुक्तैश्च ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनेति । संरब्धतरम् अत्यन्ताभि निवेशयुक्तम् ॥ १७ ॥ हैरण्यकक्ष्येत्यादि । सहस्रशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्र सामाना धिकरण्यविरोधः । हैरण्याः हिरण्मयाः कक्ष्याः मध्यबन्धनार्था रज्जुविशेषाः । ग्रैवेयाः ग्रीवाबन्धनरज्जवश्च येषां ते तथोक्ताः । कुञ्जराणां कुञ्जरान् ॥ १८ ॥

हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् । ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥ हयानां देश जातानां कुलजानां महौजसाम् । सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥ नानावर्णविभक्तानां वयः स्थानां तथैव च । ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥ यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजो त्तम । तावद्ददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् विश्वामित्रेण धीमता । न दास्या मीति शबलां प्राह राजन् कथंचन ॥२३॥ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् । एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्त दक्षिणाः । एतदेव हि मे राजन् विविधाश्च क्रियास्तथा॥२५

मार्षम् ॥ १८॥ हैरण्यानामिति । चतुर्युजां चतुर्भिरश्वैर्युक्तानाम् । गमकत्वा त्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ हयानामिति । देशाः काम्भोजबाह्लीकादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानाम् " गन्धर्वकुलजातस्त्वम् " इति पुराणवचनात् ॥ २० ॥ नानेति । नानावर्णैः विभक्तानामन्योन्यविलक्षणानाम् ॥ २१ ॥ यावदिति । यावत्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणं सर्वं ददामि ॥ २२ ॥ एवमिति । हे राजन् ! शबलां न दास्यामी त्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्यादित्रयम् । अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्रलापेन भवत इति शेषः । कामान् दोग्धुं शीलमस्त्यस्या इति कामदोहिनीम् ।"सुप्य

हैरण्यानामिति । चतुर्युजाम्—चतुर्भिरश्वैर्युक्तानाम् । अश्वानां सङ्ख्यानियमार्थं चतुर्यु जामितिविशेषणम् । किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ १९ ॥ हयाना मिति । देशजातानाम्—देशः काम्भोजबाह्लीकादिः । कुलजातानाम् गन्धर्वकुलजा तानाम् " गन्धर्वकुलजातस्त्वम् " इति पुराणवचनात् ॥ २०–२२ ॥ एवमिति । हे राजन् ! शबलां न दास्यामीति प्राहेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतत् शबलारूपं वस्तु ॥२४॥आप्तदक्षिणा इत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेति सूचितम् ॥ २५ ॥

अदांमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः । बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याऽहं राजभटैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ५ ॥ शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिरावीणी[1]

जातौ णिनिस्ताच्छील्ये " इति णिनिः ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामायणभू० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ बलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसृष्टिश्चतुःपञ्चाशे—कामधेनुमित्यादिदशकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ह्रियेयम्, कर्मणि संप्रश्ने लिङ् । कथमपि ह्रियेयमित्यर्थः । भृशदुःखिता भृशं दुःखिता । वृत्तिविषये मकारलोपो भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥ ३–५ ॥ क्रोशन्ती आर्तस्वरं कुर्वन्ती ॥ ६ ॥

क्रियास्वनर्थत्वस्यैव विवरणम्—अदांमूला इति । सर्वथादानाभावे हेतुगर्भविशेषणम् । कामदोहिनीम् इच्छाविषयदोहनशीलाम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत । अन्वकर्षत बलात्कारेण नीतवान् ॥ १ ॥ परित्यक्तेति । राजभटैः राजभृत्यैः । ह्रियेयम् अपह्रिये ॥ २ ॥ ३ ॥ किमिति । भक्ताम् अनुरक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शबलेति । क्रोशन्ती आर्तस्वरं कुर्वन्ती । अभितः

१ धार्मिकः । इति सा चिन्तयित्वा तु विनिःश्वस्य पुनः पुनः । इत्यधिकः । २ वसिष्ठस्याभितः । इति तीर्थीय० ।

भगवन् किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत । यस्मा
द्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः॥७॥ एवमुक्तस्तु
ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसार
मिव दुःखिताम् ॥ ८ ॥ न त्वां त्यजामि शबले नापि
मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महा
बलः ॥९॥ न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ।
बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ १० ॥ इय
मक्षौहिणी पूर्णा सवाजिरथसङ्कुला । हस्तिध्वजसमा
कीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन
प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुल
प्रभम् ॥१२॥ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ।
ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥१३॥ अप्रमेय
बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्य
स्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १४ ॥

राजभृताः राजभटाः । त्वत्सकाशतः त्वत्समीपतः ॥७॥८॥मत्तः मत्सकाशात् ॥९॥ मह्यं मम । तर्हि तपोबलेन किमिति न दण्ड्यते? तत्राह राजा त्वद्य विशेषत इति ।राजा तपोबलेन न दण्ड्य इत्यर्थः॥१०॥ इयमित्यादि पञ्च । सवाजिरथ सङ्कुला वाजिसहितरथैस्सङ्कुला । तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः । त्वद्ब्रह्मबलेन त्वन्म-

अभिमुखम् ॥ ६–८ ॥ नेति । मत्तः मत्सकाशात् बलान्नयत इति संबन्धः ॥ ९ ॥ नहीत्यादि । मह्यं मम तुल्यं बलं न, तर्हि तपोबलेन किमिति न दण्ड्यते ? तत्राह–राजा त्वद्य विशेषत इति । राजा तपोबलेन न दण्ड्य इति भावः । तदुक्तं किष्कि न्धाकाण्डे–" दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षेपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ " इति ॥१०॥ इयमिति । हस्तिध्वजाः हस्तिषु स्थिताः ध्वजाः तैः समाकीर्णा ॥ ११ ॥ एवमिति । विनीतवत्-विनीता ॥ १२ ॥ नेति । क्षत्रियस्य बलं न बलम् अल्पबलमाहुः । ब्रह्मन्नित्यादि । ब्रह्मबलं क्षत्रात् क्षत्रियबलात्, बलव त्तरम् अधिकतरम् ॥१३॥ अप्रमेयमिति । तुभ्यं तव बलम् । विश्वामित्रो महावीर्योऽपि

नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पबलं यत्नान्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १५ ॥ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा ॥ १७ ॥ तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पप्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पप्लवान् नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पप्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजत्कोपाच्छकान् यवनमिश्रितान् ॥ २० ॥ तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २१ ॥ दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २२ ॥ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्तैर्यवनकाम्भोजाः पप्लवाश्चाकुलीकृताः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे० बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४

न्त्रबलेन सम्भृतां संवर्द्धितप्रभावाम् ॥ ११–१५ ॥ इत्युक्त इत्याद्यर्धे । आरुजाति हिनस्तीत्यारुजम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ बलं सैन्यम् । हुम्भारवः पशूनां हुम्भाशब्दः । उत्सृष्टाः निर्मिताः पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः । पश्यत इत्यनादरे षष्ठी ॥ १८ ॥ विस्फारितं विवृतम् ॥ १९ ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २० ॥ हेमकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चम्पकपरः, तस्य कनकाह्वयत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २१ ॥ पट्टिशः असिविशेषः २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा०मणि० बालकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

त्वया त्वत्तः न बलवान् ॥ १४ ॥ नियुङ्क्ष्वेति । ब्रह्मबलेन संभृताम् वर्धितप्रभावाम् ॥ १५–१७ ॥ तस्या इति । हुम्भारवोत्सृष्टाः हुम्भारवाः गवामनुकरणशब्दास्तैरुत्सृष्टाः निर्मिताः । पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः ॥ १८–२३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां० बालकाण्डव्याख्यायां चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः ॥ १ ॥ तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्भोजा रविसन्निभाः । ऊधसस्त्वथ सञ्जाताः पप्लवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा । रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तैर्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥५॥ हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् ददाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना । भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥७॥ दृष्ट्वा विनाशितान् पुत्रान् बलं च सुमहायशाः । सव्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

अथ पुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वं विश्वामित्रेण वसिष्ठाश्रमसंरोधः पञ्चपञ्चाशे–ततस्तानित्यादि । हे कामधुक् ! योगतः योगमहिम्ना, तिरश्चोऽपि ब्रह्मप्रसादाद्योगशक्तिरस्तीति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ तस्या इत्यादि + चत्वारः । ऊधसः स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दृष्ट्वेत्यादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्य सर्वविनाशमूलत्वात् इति भावः । जपतां वरम् इति हुङ्कारेण निरासे हेतुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिवदुपसर्गे

तत इति । आकुलान् पलायमानान् । हे कामधुक् ! योगतः योगमहिम्ना ॥ १–३ ॥ विश्वामित्रस्य सर्वम् तत्सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानां शतम् ऋषिरेव धेनोर्बलमतोऽयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥ हुङ्कारेण तपोबलसंभृतेन, क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधे अल्पप्रायश्चित्तम्, आततायित्वाच्चेति

+ अनेन व्याख्यानेन श्लोकचतुष्टयसद्भावः प्रतीयते, उपलभ्यन्ते तु त्रय एव श्लोकाः । अन्योऽपि गवेषणीयः ।

समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः । हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च । पृथिवीं क्षत्रधर्म्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेवितम् । महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः । दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महाबलम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । वरदोऽस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः । प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ । साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

तृतीया ॥ ७ ॥ ८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः । उरग इव निःशक्तिरिति शेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ निर्वेदं दुःखम् ॥ १० ॥ स इत्यादिचत्वारः । एकमवशिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्यं कर्तुम् । पृथिवीं क्षत्रधर्म्मेण पालयेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामास आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषद इत्यकारान्तत्वमार्षम् । अङ्गं सन्निपत्योपकारकम् । उपाङ्गं आरादुपकारकम् । उपनिषत् रहस्यमन्त्रः । सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः । प्रतिभान्तु तानीति शेषः । ममेप्सितं अन्य

भावः ॥ ६–८ ॥ समुद्र इति । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ हतेति । निर्वेदं चतुरङ्गबले निष्फलत्वबुद्धिम् ॥ १० ॥ सपुत्रमिति । एकमवशिष्टम् । क्षत्रधर्मेण पृथिवीं पालयेति, अन्यथा अहमिव भविष्यसीत्याशयः । राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ केनचिदिति । दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः ॥ १३–१५ ॥ यदिति । अङ्गं करणम् । उपाङ्गं तदनुग्राहकम् । उपनिषत् वेदान्तः । रहस्यमुपदेशगम्यार्थः । समासान्तः

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु । गन्धर्वयक्षरक्षस्सु
प्रतिभान्तु ममानघ । तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सि
तम् ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा
॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ।
दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्द्ध
मानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि । हतमेव तदा मेने वसिष्ठ
मृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि
पार्थिवः । यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥
उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः । दृष्ट्वा विप्रद्रुता
भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्य च ये
शिष्यास्तथैव मृगपक्षिणः । विद्रवन्ति भयाद्भीता नाना
दिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्य
मासीन्महात्मनः । मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदिरिण
सन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः ।
नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

दपीति शेषः ॥ १६–१८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्ण इति क्षत्रियत्वादिदर्प
युक्तः । विशेषास्त्रलाभादिदानीं दर्पपूर्णोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ यैरस्त्रैः ।
अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानम् ॥ २२ ॥ भयात्
भयदादस्त्रात् । नानादिग्भ्यः इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । नानादिग्भ्यः
स्वस्वस्थानेभ्य इति वा । आश्रमपदं वनम् । शून्यं निस्तरुगुल्मम् । इरिणम्
ऊषरम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ वसिष्ठे रक्षके विद्यमाने कुतो विद्रवन्तीत्यत्राह–वदत
इति । भावलक्षणे षष्ठी अनादरे वा । गाधेयं नाशयामि मा भैरिति वदतो वसि

ऋषिप्रयोगतो वेदितव्यः ॥ १६–१८ ॥ प्राप्येति । पूर्वमेव दर्पयुक्तः तदानीं दर्पपूर्णो
ऽभवत् ॥ १९ ॥ २० ॥ तत इति । यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वकीयतेजसा च निर्दग्धं तानि
मुमोचेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानम् ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्येति । भया
द्भयजनकास्त्रात्, नानादिग्भ्यः नानादिशः, व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । इरिणसं
निभम् ऊषरस्थानसंनिभम्, निस्तम्बगुल्मवादित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वदतो वसिष्ठस्येति

एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ।
विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ।
दुराचारोऽसि यन्मूढ तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ।
विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।
आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ।
वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय ।
नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥

घुस्य वचनमनादृत्य विद्रवन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्थानिति शेषः ॥ २६ ॥ न भविष्यसि नशिष्यसीति यावत् । उद्यम्य तस्थाविति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अथ सर्वास्त्रबलसम्पूर्णक्षत्रवीर्यादपि ब्रह्मबलं बलीयइत्याह षट्पञ्चाश-एवमुक्त इत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भयजननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः । ब्रह्मदण्डमिति । ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणं दण्डम् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्षत्रियाधम ! ते दर्पं तव शस्त्रस्य दर्पं च नाशयामीत्यन्वयः । क्षत्रिय

भावलक्षणे षष्ठी ॥ २५-२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

एवमुक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो इति । क्षत्रबन्धो क्षत्रियाधम ! क्षत्रियपांसन

क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् । पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् । ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५ ॥ वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा । ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥ मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा । जृम्भणं मादनं चैव सन्तापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् । ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पैनाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रे अशनी उभे । दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च । वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा । वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कङ्कणम् । एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥ तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः ॥ १५ ॥ तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यमासीत् सन्त्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १७ ॥

पांसनेत्यनन्तरं वसिष्ठोऽब्रवीदिति अनुकृष्यते ॥३–१२॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठ इत्यनेन जपवैभवमिदं ग्रसनमिति द्योतितम् । तत् अस्त्रक्षेपणम् । अद्भुतमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः॥ १३ ॥ अद्भुतमेवाह–तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १४ ॥ १५ ॥ सम्भ्रान्ता आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ समुदीरिते इत्यतः परमब्रवीदित्यनुकृष्यते॥३–१६॥त्रैलोक्यमिति। समुदीरिते प्रयुक्ते ॥१७–१९॥

तदेतत् समवेक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः । तपो महत् समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ततः सन्तप्तहृदयः स्मरन् निग्रहमात्मनः । विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव । तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महत्तपः[1] ॥२॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः । हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

धिक् निन्द्यं बलमित्यर्थः । " धिगुपर्यादिषु " इति द्वितीया । ब्रह्मतेजसः ब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलम्, तदेव प्रशस्तमिति यावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रभिन्नानि ॥ २६ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकम् । प्रसन्नेन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्ररोष इत्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवं पशुपतिवितीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैघट्यदर्शनेन रुद्रस्यापरत्वमुपपादितम्। अथ पूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्तदुर्लभत्वं दर्शयति नवभिः सर्गैः । तत्र त्रिशङ्कुशरणागत्यनुगुणशक्तिमत्त्वं दर्शयति सप्त पञ्चाशे—ततः सन्तप्तहृदय इत्यादि, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । महात्मना वसिष्ठेन । कृतवैरः अनेनास्य तपोनाशमूलं दर्शितम् । ब्रह्मविदपचारो हि सर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्यपेक्षया । महिष्येत्यनेन भावियाजकत्वानुगुणगार्हस्थ्यं दर्शितम् । महत्तपः परमं यथातथा ततापेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिं दर्शयति—

तेजोबलं बलम्, प्रशस्तं बलमिति यावत् । ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यसंपादकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० बालकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

तत इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ' घोरं तपस्तताप ' इत्युक्तम् , तदे

---

१ महत्तपः । फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः । इत्यधिकः पाठः ।

स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् । अशक्य मिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् । ततस्तत्कर्म सिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥ वासिष्ठा दीर्घ तपसस्तपो यत्र हि तेपिरे । त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् । वसिष्ठपुत्रान् ददृशे तप्यमानान् यश स्विनः ॥ १४ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अब्रवीत्सुमहात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्यान् शरणागतः । प्रत्याख्यातोऽस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

आत्मनेति शेषः । परमां गतिं स्वर्गमिति यावत् ॥ ११ ॥ स इति । चिन्तितम् सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमिति शेषः । अशक्यत्वं च न ऋषेरसामर्थ्यात्, नापि तादृशकर्मविधानाभावात्, " सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति " इतिश्रुतेः । किन्तु त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्ग प्राप्तिर्नास्तीति पूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञानादिति मन्तव्यम् । उक्तः अभूदिति शेषः ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यात इति । तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्म सिद्ध्यर्थम् ॥ १३ ॥ वासिष्ठा इति सार्धः । यत्र तेपिरे तत्र गत्वेति शेषः । शतं वासिष्ठानिति बह्वर्थे शतमिति निपातनात् सामानाधिकरण्यम् ॥ १४ ॥ स इति सार्द्धः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मानः सुमहात्मान इति व्यत्ययेन प्रथमा ॥ १५ ॥ शरणमिति । शरणं रक्षितारम् आगतः " शरणं गृहरक्षित्रोः " इति वचनात् । रक्षित्रपेक्षया आगतोऽहम् । शरण्यान् शरण समर्थान् । शरणं प्रपद्ये रक्षितॄन् प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्रत्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्याचार्य एव गन्तव्य इत्यत्राह प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥

गतिम्–सशरीरस्वर्गगमनम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यातः निराकृतः । तस्य वासिष्ठस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोभिगम्येति । महात्मानः महात्मनः ॥ १५–१९ ॥

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वा
न्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणां
स्तपसि स्थितान् । ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु
समाहिताः । सशरीरो यथाहं हि देवलोकमवाप्नुयाम्
॥ १८ ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥ इक्ष्वा
कूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । पुरोधसस्तु विद्वांस
स्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥ तस्मादनन्तरं सर्वे
भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं
राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमर्थं शरणागतिस्तत्राह—यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानम् ॥ १७ ॥ शिरसेति सार्द्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः अवहिताः ॥ १८ ॥ प्रत्याख्यात इति । गुरुपुत्रानृते अन्यां कांचन गतिं यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । पुरोधाः पुरोहितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्द्धम् । तस्मात् वसिष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्यारक्षकत्वे भवन्त एव रक्षका इतिभावः ॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलं दर्शयत्यष्टपञ्चाशे—ततस्त्रिशङ्कोरित्यादि । क्रोधसमन्वित

इक्ष्वाकूणामिति। पुरोधाः वसिष्ठः॥२०॥तस्मादिति। तस्माद्वसिष्ठादनन्तरं पश्चात्॥२१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामा०बालकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः॥५७॥तत इति।

प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ।
तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ।
न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ।
तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
अवमानं च तत्कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे कथम् ॥ ६ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ।
स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः॥८॥
ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ।
शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥

मिति शतविशेषणम्॥१॥ प्रत्याख्यात इति । शाखान्तरम् आश्रयान्तरम् ॥२॥ इक्ष्वाकूणामिति । न शक्यं त्वया इक्ष्वाकुणेतिशेषः । सत्यवादिनः, तस्येति शेषः ॥३ ॥ अशक्यमिति । यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिश इति । बालिशः मूर्खः “ मूर्खवैधेयबालिशाः ” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्द्धम् । तत् असाध्यार्थसाधनरूपम् ॥६॥ तेषामिति द्वौ । अन्यां गतिं याजकान्तरम्॥७॥८॥ ऋषीति । घोराभिसंहितं साक्षात्कुलगुरुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्य पुरोहितान्तराश्रयणरूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमितिकरणं

क्रोधसमन्वितमित्येतदृषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यात इति । शाखान्तरम् अवलम्बान्तरम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अशक्यमिति चोवाच यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिश इति । त्रैलोक्यस्यापि त्रिष्वपि लोकेषु ॥ ५-८ ॥ ऋषिपुत्रा इति । घोराभि

एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
अथ तस्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः । नील-
वस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः । चित्यमाल्यानुलेपश्च
आयसाभरणोऽभवत् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे
त्यक्त्वा चण्डालरूपिणम् । प्राद्रवन् सहिता राम पौरा
येऽस्यानुगामिनः ॥ १२ ॥ एको हि राजा काकुत्स्थ
जगाम परमात्मवान् । दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं
तपोधनम् ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृ-
तम् । चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १४ ॥
कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः । इदं
जगाद भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १५ ॥

द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ एवमित्यर्द्धम् ॥ १० ॥ अत्र चण्डालत्वं न तत्साद्दृश्य
मात्रम्, किन्तु क्षत्रियत्वप्रहाणेन चण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजातेः
कर्ममूलत्वेन तदपाये तदपायादित्याह -अथेत्यादि सार्द्धः । चण्डालतां गतः,
वक्षःस्थं यज्ञोपवीतमेव वध्र्यासीदित्यर्थः । नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीताम्बरमेव
चण्डालार्हनीलवस्त्रं जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वं स्थितराजतेज एव नीलवर्णो
ऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । परुषः रूक्षाङ्गः । ध्वस्तमूर्द्धजः ह्रस्व
केशः । चित्यमाल्यानुलेपः चिता श्मशानम्, तत्र भवं चित्यं तादृशं माल्यम्
अनुलेपः चिताभस्मरूपोऽङ्गरागश्च यस्य स तथा । आयसाभरणः अयो
विकाराभरणः ॥ ११ ॥ तमिति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ एक इति । परमात्मवान्
परमधृतिमान् भूत्वा । दह्यमानः, दुःखेनेतिशेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ वैरिणं
जगाम ॥ १३ ॥ विश्वामित्र इति । विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितैहिकामुष्मिक
साधनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारुण्यादिति । स्ववंशावमानप्रकटनेनरामस्य
संहितं घोराभिशापसंयुक्तम् ॥ ॥ १० ॥ परुषःरूक्षाकारः । ध्वस्तमूर्धजः
खर्वमूर्धजः । चित्यं चिताहम् । आयसानि अयोमयानि आभरणानि यस्य ॥११॥
तमिति । त्यक्त्य त्यक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ विश्वामित्र इति । विफलीकृतं वसिष्ठ

१ स्वमाश्रमम् । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशमृषिपुत्रस्य भाषितम् । आविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः॥
—चिन्त्य. पाठः ।

किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल । अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १६ ॥ अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १८ ॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य दर्शनम् । मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ १९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २० ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २१ ॥

कोपो भविष्यतीति सान्त्वयति—भद्रं त इति ॥ १५ ॥ किमिति । चण्डालतां गतः, केन हेतुनेति शेषः ॥ १६ ॥ अथेति । आज्ञाय श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यात इति । तं कामं, यमुद्दिश्य गुर्वाद्युपासनं कृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनो हेतुविशेषः ॥ १८ ॥ कस्ते काम इत्यत्राह—सशरीर इति । सौम्येति सम्बुद्धिः । दर्शनं बुद्धिः । तच्च फलं क्रतुशतफलं सशरीरस्वर्गः ॥ १९ ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलं पापं मयि नास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा 'यज्ञोऽनृतेन क्षरति' इति वचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृतमपि मयि नास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्गतोपि ते पुरत इति शेषः ॥ २० ॥ यज्ञैरिति । पूर्वं सशरीरत्वसाधनक्रतुशतमुक्तम्, अत्र नित्यकर्मेति भिदा । यद्वा पूर्वं क्रतुशतम् इष्टम्, यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्च नावाप्यते तादृशक्रत्वनुष्ठानमनोरथो नावाप्यत इत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्तेन । शीलं सद्गुणः, वृत्तमाचारः ॥ २१ ॥

वासिष्ठैर्विफलीकृतमनोरथम् ॥ १४–१७ ॥ प्रत्याख्यात इति । विपर्ययः जातिभ्रंशः ॥ १८ ॥ सशरीर इति । दर्शनंसङ्कल्पम् । मयेति । तच्च फलं क्रतुशतफलम् । नावाप्यते न भुज्यते ॥ १९ ॥ अनृतमिति । "यज्ञोऽनृतेन क्षरति" इति वचनात् क्रतुशतनाशकत्वेनावगतमनृतमपि मयि नास्तीति भावः । मे मया कृच्छ्रे

ऐक्ष्वाक स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते भविष्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥ अहमामन्त्रये सर्वान् महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥६॥ सर्वानृषिगणान् वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यसुहृदश्चैव सर्त्विजः सबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥ यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः । तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥८॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

न्न शास्त्रगम्यचण्डालभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यादि चत्वारः । यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान् । गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः । अनेनेत्यनेन ऋषिशापकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्यत्वेन जातिचण्डालताभावेन मत्तपोमहिमोपबृंहितयज्ञेन सशरीरः स्वर्गं गमिष्यसीति भावः । हस्तप्राप्तम् अनायासेन सद्योलब्धम् । तत्र हेतुः यस्त्वमिति ॥ २–५ ॥ एवमिति सार्द्धः । शिष्यान् भृत्यान् ॥ ६ ॥ सर्वानिति । सुहृदः मत्सुहृदः शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ यदन्य इति । मद्वाक्यबलेन चोदितः आहूतः यः कश्चनान्यः अनादृतमुपेक्षारूपं चण्डालं याजयतीति निन्दारूपं वा, यद्वाक्यं ब्रूयात् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेन ममाख्येयम् ॥ ८ ॥ तस्येति द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः । ब्रह्मवादिनो

वाक्यमिति ॥ १–३ ॥ गुरुशापकृतं गुरुशापेन कृतम् ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्यम् अनायासलभ्यम् ॥ ५–७ ॥ यदन्य इति । मद्वाक्यबलेन चोदितः आहूतःअन्योपि

ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च
वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥ श्रुत्वा ते वचनं
सर्वं समायान्ति द्विजातयः । सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्ज
यित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥ वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्या
कुलाक्षरम् । यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं
सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणा
वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं
गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥ एतद्वचन
नैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते
समहोदयाः ॥ १५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

वचनमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ यदनादरवचनं मुनीनां तदपि वक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपि वदन्ति—श्रुत्वेत्यादिपद्य । सर्वदेशेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति तदाख्यम् ऋषिमित्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ वासिष्ठं यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । उपसंहारे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ क्षत्रियो याजको यस्येति । विप्रस्यैव याजनाधिकारात् चण्डालस्य याज्यत्वानधिकारात् तस्य सदसि देवताः कथं हविर्भोक्तारः । लुट् । ऋषयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इतिभावः ॥ १३ ॥ पालिता इति क्षेपोक्तिः । अयाज्ययाज

यः कश्चन मद्वचनमनादृतम् आदृतमादरः तद्रहितम् अखिलेन सर्वेणाप्युक्तम् । तत्सर्वमाख्येयम् ॥ ८-१० ॥ श्रुत्वेति । सर्वेषु देशेषु स्थिता इति शेषः । द्विजातयः महोदयं महोदयाख्यं मुनिं वर्जयित्वा आयान्ति आगच्छन्ति, आगच्छन । केचनेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षत्रियो याजक इति । विप्रस्यैव याजनाधिकारत्वात्, चण्डालस्य विशेषत इति तस्य तत्रानधिकारात । कथमिति । सुरर्षयो भोक्तार इति सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम्, ऋषीणामृत्विक्त्वेन इष्टशिष्टविभागतया भोक्तृत्वम् । विश्वामित्रेण पालिता इत्याक्षेपोक्तिः । लोकशास्त्रनिन्दितं न कर्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ समहोदयाः—महोदयमुनिसहिताः ॥ १५-१७ ॥

ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८॥ श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ १९ ॥ महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति॥२०॥ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः । दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥२१॥ एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः। विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः २२॥

इत्यार्षे०श्रीरामा० बालकाण्डे एकोनषष्टितमःसर्गः॥५९॥

यितारः ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीतिभावः ॥ १४—१६ ॥ य इति ।' तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ' इति न्यायेन चण्डालयाजनमपि जीर्यतीत्यविज्ञाय ये दूषयन्ति ते भस्मीभूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपद्य । क्षयं गृहम् । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः शवभक्षकाः । मुष्टिकाः हीनजातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः विकृतवेषाः । अदूष्यम् उक्तन्यायेनेतिभावः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वं शप्ता वसिष्ठपुत्रा एवेति गम्यते ॥ १८—२० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनम् । निरनुक्रोशतां निर्घृणताम् । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननूग्रतपस्वित्वेपि क्षत्रियस्य चण्डालयाजनं सर्वथा अन्याय्यमेवेति कथं यथार्थवादिषु शापप्रवृत्तिरितिचेत्, अत्रोत्तरम्—वसिष्ठवैरनिर्यातनकामस्य विश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अद्य त इति । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः—शवमांसभक्षकाः शवदाहका वा, मुष्टिकानाम हीनजातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः विकृताकाराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ महोदय इत्यादि । प्राणातिपातनिरतः प्राणानामतिपातो विनाशस्तत्र निरतः । निरनुक्रोशत्वं निष्कृपत्वं वर्तयिष्यति प्राप्स्यति ॥ २०—२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तपोबलहतान्कृत्वा वासिष्ठान्सममहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः । तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥ यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥ अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥ अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषितः । तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ८

अथ सशरीरस्य त्रिशङ्कोः स्वर्गप्रापणं षष्टितमे--तप इत्यादि ॥ १ ॥ अयमिति सार्द्धः । दायमत्तीति दायादः, पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंश इति यावत् । तेन पूर्वं क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानीं चण्डालरूपेण शरीरेण । देवलोकजिगीषया स्वर्गं स्ववशीकर्तुमिच्छया । मां शरणं गतः ॥ २ ॥ यथेति पञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्यमितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ७ ॥ एवमिति । तास्ताः क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः । स्रुवमुद्यम्येति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥

तपोबलहतानिति । वासिष्ठान् वसिष्ठपुत्रान् ॥ १ ॥ अयमिति । यतः इक्ष्वाकुदायादः इक्ष्वाकुवंश्यः धर्मिष्ठो वदान्यश्च अतोऽयागाधिकारीति भावः ॥ २-६ ॥ समधितिष्ठत आरभध्वम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वेत्यादि । याजकः अध्वर्युः । यथाकल्पं

ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥९॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ नाभ्यागमंस्तदाहूता भागार्थं सर्व देवताः ॥ ११ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महा मुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥ स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजन् स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥ देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ १७ ॥

ऋत्विज इति । मन्त्रवदिति क्रियाविशेषणम् । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनति क्रम्य । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ ९ ॥ तत इति । महता कालेन द्विस्त्रि र्मन्त्रावृत्त्या सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥१०॥ नेत्यर्द्धम् । नाभ्यागमन् । अनधि कारिणा अन्यायेन च कृतमकृतमिति न्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ तत इति । स्रुवोद्यमनं कोपजचेष्टाविशेषः ॥ १२ ॥ पश्येति सार्द्धः । त्वदभिमतयाग स्त्वास्तामिति भावः । एष इत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवीर्येण । दुष्प्रापम्, अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वेति । स्वार्जितं सुष्ठ्वार्जितम् । स्वतेजसा स्वासा धारणप्रभावेन ॥१४॥ उक्तेति । मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यत्सु सत्सु॥१५॥ देवेति चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मुख्यकल्पानुसारेण । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । तत्र कर्मणि भागार्थं सर्वदेवताः प्रतीति शेषः ॥ १०–१२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं यागस्तिष्ठ त्विति भावः ॥ १३ ॥ तपसः फलम्-सुकृतम् ॥ १४–१६ ॥ नासि स्वर्गकृतालयः

एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २० ॥ नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये महायशाः ॥ २१ ॥ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ ऋषीति । सृजन् अभूदिति शेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ नक्षत्रेति । मुनिमध्ये स्थित एव दक्षिणां दिशमास्थाय तामधिकरणं कृत्वा । नक्षत्रमालां सप्तविंशतिनक्षत्रमालाम् । यथोत्तरतो ध्रुवोऽचलस्तिष्ठति, एवं त्रिशङ्कुस्तिष्ठतु. तं परितो यथा सप्तर्षिमण्डलं तद्वदत्रापि भवतु, तत्र यथा नक्षत्राणि तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २१ ॥ सृष्ट्वेति सार्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणम् । द्वितीयार्धान्ते इति सङ्कल्प्येत्युपस्कार्यम् । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि विद्यमानलोकस्यान्यमिन्द्रं करिष्यामि । अनिन्द्रको लोको वा स्यात् । इन्द्ररहितं लोकान्तरं वा करिष्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः—" अन्यमिन्द्रकं भुवनमन्यदनिन्द्रकं वा कर्तुं क्षमं कविरभूदयमन्ववाये " इति । अस्मिन्नर्थे इन्द्रं नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्यात् सोऽनुचितः, सृष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो भवितुमर्हति—मया सृज्यमानस्य स्वर्गस्यान्यमिन्द्रं करिष्यामि. अथवा मया

स्वर्गालयार्हो नासीत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ सृजन् दक्षिणमार्गस्थानिति । यत्र त्रिशङ्कुस्तिष्ठति तत्र स्वर्गान्तरं स्रक्ष्यामीति तात्पर्यादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ नक्षत्रवंशं नक्षत्रचक्रम् । लोको वा स्यादनिन्द्रक इति । इति प्रजायेति शेषः । इन्द्रश्चेन्मत्सङ्कल्पविघ्नकरः तमपि मत्तपःसामर्थ्यात्स्वर्गभ्रष्टं करोमीति भावः । दैवतानि

ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥ सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

सृज्यस्स्वर्गलोकोऽनिन्द्रको वास्तु । तत्र त्रिशङ्कुरेवेन्द्रो भवतु, तत्परिवारान् सृजेयमिति तादृशदेवान् स्रष्टुमुपचक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तनि०-अन्यमिन्द्रं करिष्यामि विद्यमानभुवनस्येन्द्रान्तरं करिष्यामि । लोको वा स्यात्सेन्द्रं लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकः स्यात् विद्यमानं भुवनं इन्द्ररहितमनायकं वा स्यादित्यर्थः । इदं च " अन्येन्द्रकं भुवनमन्यदनिन्द्रकं वा कर्तुं क्षमं कविरभूदयमन्ववायं " इति वेदान्ताचार्योक्तिस्वारस्याद्युक्तम् ॥ २२ ॥ तत इति । परमसम्भ्रान्ताः स्वप्रतिसृष्टेरतिदुःसहत्वादिति भावः । सानुनयं ससान्त्वम् ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । नार्हति, अदुष्टत्रैवर्णिकलभ्यत्वात्स्वर्गस्येति भावः ॥ २४ ॥ तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं व इति प्रतिसान्त्वम् ॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु अयं त्रिशङ्कुस्थितिदेशएवेति शेषः । मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि लोकाः भूरादयः यावद्धरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । सर्वशः सर्वप्रकारेण ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोट् । तत् पूर्वोक्तम् । अनुज्ञातुमङ्गीकर्तुम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमुक्ता इत्यादिसार्धाः पञ्च । सर्वशः सर्वाणि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः

देवगणान् ॥ २२ ॥ तत इत्यादि । ततः-इन्द्रादिसर्गोपक्रमात् । स्वर्गोऽस्त्विति सशरीरस्यास्यैवेत्यन्वयः ॥ २३-२६ ॥ मामकानि मया सृष्टानि । सर्वशः सर्वप्रकारेण । धरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । अनुज्ञातुम् अङ्गीकर्तुम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमित्यादि ।

महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् । दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥२॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः । सुखं तपश्चरिष्यामो वरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः । तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः । अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५॥ तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह । प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥६॥ पशुरद्य हृतो राजन् प्रणष्टस्तव दुर्नयात् । अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ । आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

मित्र इत्यादि । तान् स्वाज्ञया समागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः ॥ १ ॥ महानिति । योऽहं दक्षिणां दिशमास्थितः तस्य मे महान् विघ्नः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ पश्चिमायामिति। विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां दिशि वर्तमानेषु पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु, तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हे महात्मानः ॥ ३ ॥ एवमित्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहित इति यावत् ॥ ६ ॥ पशुरिति । दुर्नयात् अनवधानादित्यर्थः । हृतः केनापीति शेषः । प्रणष्टः अदृष्टः । " णश अदर्शने " इतिधातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशादयः ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तम् एतत् पशुनाशनिमित्तकम् । नरं वा आनयस्व, गोभिः क्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेति शेषः । यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । " यावत्पुरानिपातयोः–" इति लट् । तावत् ततः पूर्वमेव । अश्व

तपोवनस्थानब्रवीदिति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १ ॥ महानिति । महान् विघ्नः प्रवृत्तः॥२॥ विशालायाम्असम्बाधायामितियावत् । पुष्करेषु तीर्थेषु । महात्मनः हे महात्मानः! ॥ ३–५॥ तस्येति । विप्रः पुरोहितः ॥ ६ ॥ पशुरिति । हृतः अपहृतः, तव दुर्नयात् त्वत्प्रमादात् ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तमिति । एतत्पशुनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तं महद्दुष्करम्, प्रक्रान्तं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते, तावत्ततःपूर्वमेव नष्टं वा

उपाध्याय वचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ (भः)। अन्वि

ष्य महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान् जनपदां

स्तांस्तान् नगराणि वनानि च । आश्रमाणि च पुण्यानि

मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्रसहितं तात सभार्यं

रघुनन्दन । भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥

तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च । ब्रह्मर्षिं तपसा

दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः । पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं

वचः ॥ १२ ॥ गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ।

पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥ सर्वे

परिसृता देशा याज्ञीयं न लभे पशुम् । दातुमर्हसि मूल्येन

सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥ एवमुक्तो महातेजा ऋचीक

स्त्वब्रवीद्वचः । नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५

मध्ये पशुविसर्जनानन्तरं कर्मकालस्य व्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुं वान्विष्यानयस्वेति लभ्यते ॥ ८ ॥ उपाध्यायेति । सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः । मूल्यभूताभिरिति शेषः ॥ ९ ॥ देशानित्यादि । देशानिति जनपदादिसर्वविशेषणम् ॥ १० ॥ स इति छेदः । भृगुतुन्दे भृगोर्गिरितटस्य तुन्दे अभ्यन्तरे, भृग्वाख्यऋषिवासस्थानप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ तमिति, सार्द्ध एकान्वयः । तं मुनिम् । इदं वक्ष्यमाणं वच उवाच । (ब्रवीति) ब्रुवतिर्द्विकर्मकः ॥ १२ ॥ गवामिति । पशोः अर्थे प्रयोजनाय, पशुप्रतिनिध्यर्थमित्यर्थः । यदि विक्रीणीष विक्रीणीथाः । तदा कृतकृत्योऽस्मि कृतार्थः स्याम् ॥ १३ ॥ सर्व इति । परिसृताः सञ्चरिताः । याज्ञीयं यज्ञाय हितम् । "तस्मैहितम्" इति छः । वृद्धिरार्षी । इतः एतेषु सुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १४ ॥ एवमिति । कथंचन बहुमूल्ये

पशुमन्विष्यानय, तत्सन्निधिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं वा पशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गोभिर्मूल्यभूताभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ भृगुतुङ्गे भृगुतुङ्गाख्ये पर्वते (भृगुतुङ्ग इति पाठः) ॥ ११ ॥ इदं वक्ष्यमाणं वचः अब्रवीदिति शेषः ॥ १२ ॥ यदि विक्रीणीषे विक्रीणीथाः तर्हि कृतकृत्योऽस्मीति कृतार्थः स्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्व इति । इतः एतेषु सुतेषु मध्ये एकं सुतम ॥ १४ ॥ नाहमिति । ज्येष्ठं कथञ्चन महतापि मूल्येन न विक्रीणीयाम्,

ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् । उवाच
नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं
भगवानाह भार्गवः । ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं
नृप । तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः । मातॄणां च
कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ
तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च । शुनःशेपः स्वयं राम
मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं
माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन् पुत्रं
नयस्व माम् ॥ २० ॥ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरे
श्वरः । गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २१ ॥
अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः । शुनःशेपं महा
तेजा जगामाशु महायशाः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ।
व्यश्राम्यत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥

नापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । "अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायात् । शास्त्रेणापत्यदानविक्रययोर्निषेधेपि मूलावसादे धर्मायापत्यदानवदापत्यविक्रयो न दोषायेतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कनीयसमित्यकरान्तत्वमार्षम् ॥ १७–२२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मणि० बाल० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेपस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—शुनःशेपमित्यादि ॥ १ ॥

अनेनेतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायात् ॥ १५–२२ ॥ इति श्रीमहे० तत्त्वदी० बालकाण्डव्याख्यायां एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः । पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह । तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥ विवर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च । पपाताङ्के मुने राजन् वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः । त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥ त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः । स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥८॥ यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥

तस्य विश्रममाणस्य तस्मिन्विश्राम्यतीति सति । आगम्येत्यत्र "वा ल्यपि" इत्यनुनासिकलोपाभावः पक्षे । मातुलं "ऋचीकाय कौशिकी प्रतिपादिता" इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्णया पिपासया, प्राणपरित्राणलोभेन वा । श्रमेण अध्वश्रमेण मातुलत्वादङ्कपतनम् ॥ ३ ॥ नेति । नास्ति अरक्षकत्वादसत्प्राया इत्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४॥ त्रातेत्यर्धम् । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ राजेति । यथा च राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अव्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्तमं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तथा कुरुष्वेति शेषः ॥ ६ ॥ त्वमिति । भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्येति स्पष्टम् ॥ ८ ॥ यदिति । यस्य प्रयोजनस्य कृते यत्प्रयोजनाय ।

॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य विश्राम्यतः ॥ २ ॥ विवर्णेति । तृष्णया प्राणपरित्राणलोभेन । अङ्के समीपे ॥३॥४॥ त्रातेति । त्वं हि त्राता । भावनः हितप्रापकः ॥५॥ राजा चेति । राजा च यथा कृतकार्यः स्यात्, अहं च दीर्घायुर्यथा स्यां तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ६–८ ॥ यदिति । यत्कृते यस्य प्रयोजनस्य कृते, प्रयोजनं च पितृवाक्य

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति । अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः । पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः । साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो । अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् । अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

तादर्थ्येऽव्ययम् । पुत्रान् जनयन्ति । मम युष्माकं च परलोकहितार्थाय धर्माय, तस्य वाक्यकरणस्य । अयं काल आगतः । " जीवतोर्वाक्यकरणात् " इति स्मृतेः ॥ ९ ॥ अयमिति । शरणं रक्षणम् । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥ १० ॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्व इति । प्रयच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु यः कश्चन भवत्विति सूच्यते ॥ ११ ॥ नाथवानिति । मया रक्षितो नाथवान् भवतु । कृतं स्यादिति शेषः ॥ १२ ॥ मुनेरिति । साभिमानं सगर्वम् । सलीलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥ कथमिति । भोजने भोज्ये प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १४ ॥ तेषामिति ॥ १५ ॥ निःसाध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितम् । धर्मात् जीवतो वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं भ्रष्टम् । इदमुभयं क्रियाविशेषणम् । दारुणं पितृभक्तिरहिततया परुषम् । अतएव रोमहर्षणं रोमाञ्चविकारकरम् ॥ १६ ॥

करणम् " जीवतोर्वाक्यकरणात् " इति स्मृतेः । मम युष्माकं च परलोकहितार्थाय परलोकहितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य अयं काल आगतः ॥ ९ ॥ अयमिति । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥ १०–१२ ॥ मुनेरिति । साभिमानं सगर्वम् । सलीलं सावज्ञम् ॥ १३ ॥ कथमिति । श्वमांसमिव भोजने भोज्ये प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिव अकार्यमित्यर्थः ॥ १४–१६ ॥

श्मशानभाजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु । पूर्णं वर्ष सहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७॥ कृत्वा शापसमा युक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तथा । शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥ [इदमाह मुनिश्रेष्ठो विश्वा मित्रो महातपाः ।] पवित्रपाशैरासक्तो रक्तमाल्यानु लेपनः । वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक । अम्बरी षस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनः शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः । त्वरया राज सिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः । निवर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमु त्सुकः । जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३॥

श्मशानेत्यादि । अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यम् । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७॥ कृत्वेति । निरामयं निर्भयं यथा भवति तथा । रक्षां मन्त्रितभस्मधूल्यादि प्रक्षेपरूपाम ॥ १८ ॥ पवित्रेति । पाशैः दर्भरशनादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवताकम् "वैष्णवो वै देवतया यूपः" इतिश्रुतेः । वाग्भिः वक्ष्यमाणगाथाद्वयरूपाभिः । अग्निं प्रत्युदाहर स्तुहि. अग्न्यभिमुखोभूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजं च स्तुहीत्यर्थः ॥ १९॥ गाथे दर्शयति—इमे इति । गाथे इन्द्रो पेन्द्रविषये एका इन्द्रविषया. अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्याम् । सिद्धिं जीवितसिद्धिम्॥२०॥शुनःशेप इत्यादि॥२१॥सदः यज्ञवाटमित्यर्थः २२॥२३॥

श्मशानेति । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ कृत्वेति । निरामयं भयरहितम् ॥ १८ ॥ पवित्रेति । पवित्रपाशैः दर्भरशनादिभिः । वैष्णवं विष्णुसम्बन्धिनं यूपम् । यूपस्य वैष्णवत्वम् "वैष्णवो वै देवतया यूपः" इति श्रुतिप्रसिद्धम् । वाग्भिः आग्नेयीभिः ऋग्भिः अग्निमुदाहर स्तुहि ॥ १९ ॥ इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रप्रकाशके । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥ २०-२३ ॥

१ मुदाहर । इन्द्राविष्णू तु श्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक । इत्यधिकः पाठः ।

सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् । पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥ स बद्धो वाग्भि रग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ । इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथाव न्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्य स्तुतितर्पितः । दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय राघव ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् । फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वा मित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः । पुष्करेषु नर श्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे० श्रीरा० बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सदस्यानुमते सदस्यानाम् उपद्रष्टृप्रभृतीनाम् । अनुमते अनुमतौ, स्थित इतिशेषः । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः । कृतलक्षणं कृतलाञ्छनम् । कृतपशुत्वज्ञापन मित्यर्थः । पशुं कृत्वा उपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥ २४ ॥ स इति । इन्द्रं पशुभोक्तारम् । इन्द्रानुजं यूपदेवं तुष्टाव । इन्द्रानुजं पुरुषकारी-कृत्य फलप्रदमिन्द्रं स्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत इन्द्रस्यैव फलप्रदत्व माह–तत इति । प्रीतः स्वस्तुत्या तुष्टः । रहस्यस्तुतितर्पितः स्वस्वामि भूतविष्णुरहस्यस्तुत्या तोषितः ॥ २६ ॥ स चेति । समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननु 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजपुत्र आस' इत्यादिबह्वृचब्राह्मणोक्तेति हासविरुद्धोऽयं कथमुपपद्यत इतिचेत्, अम्बरीषस्यैव हरिश्चन्द्र इति संज्ञान्तर मित्यविरोधस्य नेयत्वात् ॥२७॥ २८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा यणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सदसीति । सदसि यज्ञसदसि । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः । कृतलक्षणं कृतलाञ्छनम् । तं शुनश्शेफम् । पशुं पशुसंसस्कारसंस्कृतं कृत्वा समबन्धयत् समयोजयत् ॥ २४ ॥ स बद्ध इति । अभितुष्टाव वै सुरावित्युपदेशसमये अग्निं वाग्भिरुदाहर । इमे द्वे गाथे गायेथा इति मुनिनोक्तत्वात् । वाग्भिरग्निमभिष्टूय तदनन्तरगाथाद्वयगानेन इन्द्रो पेन्द्रावभि तुष्टावेति वेदितव्यम् । सहस्राक्ष इत्यनेन अग्न्युपेन्द्रयोरुपलक्षणम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ स चेति । फलं समाप्तवान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् । अभ्यागच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत् सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः । ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ४ ॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः । रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे । अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ८ ॥

पुत्रविषयक्रूरशापदानेन क्रोधानिर्जयाभावान्न ब्रह्मर्षित्वसिद्धिरित्याह त्रिषष्टितमे—पूर्ण इत्यादि । व्रतस्नातं व्रतान्ते स्नानम्, समाप्तपुरश्चरणमितियावत् । तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुमिच्छवः ॥१॥ अब्रवीदिति । ऋषिस्त्वमसि पूर्वतपसा राजर्षिरसि इदानीमृषिरसि, अनेन राजपदाप्रयोगेण क्षत्रियत्वविश्लेषः कियान् कृत इतिगम्यते ॥ २ ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तप इति । अत्र गायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथास्य जितेन्द्रियत्वाभावख्यापनाय कथान्तरं प्रस्तौति—ततः कालेनेत्यादि । अप्सरश्शब्द एकवचनान्तोऽप्यस्ति । देवर्षिपितेतिसिद्धम् ॥ ५ ॥ तामिति । तत्र सरसि स्नान्ती मेनका जलदमण्डलमध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनु

पूर्ण इति । व्रतस्नातं व्रतान्ते स्नानम् । तपःफलचिकीर्षवः=तद्दातुकामाः ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । ऋषिः त्वमसि, पूर्वतपसा राजर्षिरसि, इदानीमृषिरेवासीतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ गायत्र्यास्तृतीयाक्षरं विश्वामित्र इत्यस्य श्लोकस्य प्रथमाक्षरेण वाल्मीकिना संगृह्णाति—विश्वामित्रो महातेजा इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तामिति । विद्युतं जलदे यथा, सरसि स्नान्ती मेनका जलदमण्डलवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति भावः ॥ ६-९ ॥

इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ॥९॥ तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव । विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः॥१०॥ अथ काले गते तस्मिन् विश्वामित्रो महामुनिः । सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ११ ॥ बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन । सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ १२ ॥ अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश । काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १३ ॥ विनिश्वसन् मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः । भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ॥ १४ ॥ मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः । उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १५ ॥ स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः । कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १६ ॥ तस्य वर्षसहस्रं तु घोरं तप उपासतः । उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १७ ॥

गृहीष्व मत्कामतापं शमयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९॥ तस्यामिति । पञ्चपञ्चेति दशेत्यर्थः । सुखेन वसन्त्यामित्यन्वयः ॥१०॥ अथेति । सव्रीड इवेत्यत्र इव शब्दो वाक्यालङ्कारे॥११॥बुद्धिरित्यादिद्विकम्। अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया। अन्ते इतिकरणमध्याहार्यम्। इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विनिश्वसन्नित्यादिद्विकम्। वेपन्तीं वेपमानाम्। मधुरैः त्वया किं कृतम् ? कामपरतन्त्रस्य ममैवापराधोऽयमित्येवंरूपैरित्यर्थः। उत्तरं पर्वतं हिमवन्तम् ॥ १४॥ १५ ॥ स इति। नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्ताम्। जेतुकामः इन्द्रियाणीति शेषः ॥१६-१९॥

तस्यामिति । पञ्च पञ्च दशेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ बुद्धिरिति । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रच्छद्मना अहोरात्रसादृश्येनेति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ विनिश्वसन्निति । वेपन्तीम्-वेपमानाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति । नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्ताम्-बुद्धिं

१ करोत् । तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः । इत्यधिकः पाठः ।

आमन्त्रयन्त समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः । महर्षि
शब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १८ ॥ देवतानां
वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं
विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १९ ॥ महर्षे स्वागतं वत्स तप
सोग्रेण तोषितः । महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव
कौशिक ॥ २० ॥ ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ।
न विषण्णो न सन्तुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २१ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् । प्रत्युवाच
ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥ महर्षिशब्द
मतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः । यदि मे भगवानाह
ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २३ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा न
तावत्त्वं जितेन्द्रियः । यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रि
दिवं गतः ॥ २४ ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महा
मुनिः । ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २५ ॥
घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः । शिशिरे
सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २६ ॥ एवं वर्ष
सहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २७ ॥

महत्त्वमित्यस्य विवरणम्—ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ २०–२२ ॥ ततोऽहं विजितेन्द्रियः यदि महर्षित्वं भवता दत्तं ततोऽहं विजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ न तावत्त्वं जितेन्द्रियः विकारहेतुसन्निधानेपि यावन्नविकरोषि तावन्तं कालं तव जितेन्द्रियत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आकाश

व्यवसायात्मिकाम् ॥ १६–२२ ॥ महर्षीति । ततोऽहं विजितेन्द्रियः यदि महर्षित्वं भवता दत्तं ततोऽहं विजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तामिति । न तावत्त्वं जितेन्द्रियः, विकारहेतुसन्निधानेपि यावन्न विकरोषि तावन्तं कालं तव जितेन्द्रियत्वं नास्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ घर्मे ग्रीष्मे । आकाशसंश्रयः अनावृतदेशस्थः ॥ २६–२९ ॥

तस्मिन् संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ । सम्भ्रमः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥ २८ ॥ रम्भामप्सरसं शक्रस्सह सर्वैर्मरुद्गणैः । उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरा० बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत्त्वया । लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता । व्रीडिता प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः । क्रोधमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तया राम रम्भया भीतया तदा । तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

संश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सम्भ्रमः किमस्मत्पदं कांक्षत इति अस्थाने भयशङ्का ॥२८॥ अहितं कौशिकस्य चेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थं च रम्भाप्रेरणमित्यपि गम्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे माणि० बालकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

अथ रम्भया तपोविघ्नश्चतुःषष्टितमे—सुरकार्यमित्यादि। लोभनं प्रलोभनम् । काममोहेन कामकृतवैचित्त्येन । समन्वितं युक्तम् । इह अस्मिन् काले । कौशिकप्रलोभनरूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्रीडिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृजते उत्स्रक्ष्यति । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे मम। भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपम् ॥३॥४॥

इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सुरकार्यमिति । लोभनं प्रलोभनम् । कामजनितेन मोहेन आन्ध्येन समन्वितः ॥१॥२॥ अयमिति । उत्सृजते उत्स्रक्ष्यते ॥३॥ ततः क्रोधात् मे भयं भीतिः ॥४॥५॥

मा भैषि रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥५॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे । अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥६॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् । तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥७॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् । लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् । सम्प्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च । दर्शनेन च रम्भाया मुनिः सन्देहमागतः ॥१०॥ सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः । रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् । दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२ ॥

माभैपि रम्भे इत्यत्र आर्षो ह्रस्वः ॥ ५॥ कोकिल इति । अहं कोकिलो भूत्वा माधवे वसन्ते सति स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौन्दर्यम् । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य तथोक्तम् । भेदयस्व चलचित्तं कारय ॥ ७ ॥ सेति । ललिता सुन्दरी ॥८॥ वल्गु मनोहरम् । सम्प्रहृष्टेन कोकिलरवश्रवणजसन्तोषवता ॥९॥ अथेति । तस्य कोकिलस्य । गीतेन रम्भायाः इत्यनुषज्यते सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमागता वेति ॥ १० ॥ तत् रम्भाप्रलोभनम् । सहस्राक्षस्य कर्मेति विज्ञाय सङ्गीतादिप्रलोभनेन हेतुना निश्चित्य॥ ११॥ शैली शिलाप्रतिमा। दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने ! "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः॥१२॥

कोकिल इति । हृदयग्राही कोकिलः । माधवे वसन्ते सति ॥ ६ ॥ त्वमिति । रूपं सौन्दर्यम् । बहुगुणं लोकोत्तरम् । भेदयस्व प्रलोभयस्व ॥ ७ ॥ ८॥ कोकिलस्येति । वल्गु मनोहरम् ॥ ९ ॥ अथेति । तस्य कोकिलस्य शब्देन कूजितेन च रम्भाया गीतेन दर्शनेन च सन्देहम् एतत् किन्निमित्तमिति संशयं गतः ॥ १० ॥११॥ यदिति ।

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः । उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । अशक्नुवन् धारयितुं क्रोधं सन्तापमागतः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ॥१५॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥ कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते । इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥१७॥ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥ नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन । अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥ अहं विशोषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः । तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् । अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥

स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापेनेति पश्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठ इत्याहुः ॥ १३ ॥ सन्तापं शापनिमित्तपश्चात्तापम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वचः रम्भाशापरूपम् । स च इन्द्रश्च ॥ १६ ॥ इन्द्रियैरजितैरिति । उक्तरीत्या कामक्रोधाहतत्वादितिभावः । इन्द्रियैः हेतुभिः आत्मनः मनसः । शान्तिं दुःखोपशमम् ॥ १७ ॥ बभूवेति । मनश्चिन्ता सङ्कल्पः॥१८॥ नैवेत्यादि । न च वक्ष्ये कथञ्चन मौनमेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्वसिष्यामि केवलं कुम्भकं करिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेन खलु क्रोधादयो भविष्यन्तीति भावः ॥१९॥ अहमिति । यावत्पर्यन्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तं भविष्यति तावत्पर्यन्तम्,

शैली शिलारूपा । दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने ! ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशक्नुवन् क्रोधं धारयितुं शमयितुमशक्तः सन्, शप्त्वा सन्तापं गतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वच इति । महर्षेर्वचः रम्भाशापवचः श्रुत्वा कन्दर्पः स च इन्द्रश्च निर्गतः ॥ १६ ॥ कोपेनेति । अजितैरिन्द्रियैर्हेतुभिः आत्मनः मनसः, शान्तिं दुःखोपशमनम् । न लेभे॥१७–१९॥ अहमिति । आत्मानं देहम् । तावद्विशोषयिष्यामि यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भविष्यति । अनुच्छ्वसन् उच्छ्वासमकुर्वन्, शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान्

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥
एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः । चकाराप्रतिमां
लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः । पूर्वां दिश
मनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनं वर्षसहस्रस्य
कृत्वा व्रतमनुत्तमम् । चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्क
रम् ॥ २ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ।
विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥

आत्मानं शरीरं शोषयिष्यामि ॥ २० ॥ न हीति । मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयं न यास्यन्ति, तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ एवमिति । वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्र सम्बन्धिनीं वर्षसहस्रानुयायिनीम् । दीक्षाम् अनुच्छ्वासाभोजनसङ्कल्पम् । अदृश्यतिशेषः । अप्रतिमां निस्तुलाम् । प्रतिज्ञां एवमेव सर्वदा करिष्यामीत्यध्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे माणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे—अथ हैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसम्बन्धि, तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपं व्रतम् । कृत्वा सङ्कल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थितम् ॥ आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तम्, दृढान्तःकरणवन्तमिति यावत् । यद्वा तं

निश्चेष्टमिति, मनश्चिन्ता मनःसङ्कल्पो बभूवेत्यन्वयः ॥ २० ॥ न हीति । मूर्तयः अवयवाः ॥ २१ ॥ एवमिति । वर्षं सहस्रस्य दीक्षां वर्षसहस्रानुवर्तिनीं दीक्षाम् अनुच्छ्वसनादिव्रतसङ्कल्परूपाम् । प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाताम् चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ प्रतिज्ञानन्तरम् । हैमवतीं दिशम् उत्तराम् ॥ १ ॥ मौनमिति । वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रस्य सम्बन्धि, तत्साध्यमिति यावत् । मौनं मौनरूपं व्रतम् ॥ २ ॥ पूर्णे इति । काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थितम् । आधूतम् आकुलीकृतमपि अन्तरम् अन्तरवन्तम्,

स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥४॥ तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः । भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन् काले रघूत्तम । इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्ध मन्नमयाचत ॥५॥ तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः । निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः । न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः[1] ॥ ६ ॥ अथ वर्ष सहस्रं वै नोच्छ्वसन् मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तस्यानुच्छ्वस मानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत । त्रैलोक्यं येन सम्भ्रान्त मादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः । मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्द रश्मयः । कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥९॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः । लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते । न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥

प्रति क्रोधः अन्तरं अवकाशं नाविशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्य पूर्वसङ्कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य सम्बन्धिनि व्रते पूर्णे । तस्मिन् काले पारणकाले । सिद्धं पक्वम् । याचिर्द्विकर्मकः ॥ ५ ॥ निश्चितः तपःसिद्ध्यै सर्वथैवान्नं दातव्यमिति निश्चय वानित्यर्थः। निश्चितः अशङ्कित इति वा । निःशेषित इत्यनेन सर्वमन्नमिन्द्रेण याचितमिति गम्यते । अभुक्त्वेति पुनः पाकाहृततण्डुलासम्पादनादिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ आदीपितं तापितम् ॥ ८ ॥ तत इत्यादि । तपसा तेजसा तपो रूपाग्निना । मोहिता मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः ॥९॥ लोभितः

धीरमिति यावत् । अर्श आदित्वादच्च प्रत्ययः । यद्वा तं प्रति क्रोधः अन्तर मवकाशं नाविशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्येति । अस्मिन् काले व्रतपारणकाले ॥ ५ ॥ तस्मा इति । सिद्धं पक्वम् । निश्चितः अशङ्कितः ॥ ६ ॥ अथेति । नोच्छ्वसत् नोपाश्वसत् ॥ ७ ॥ तस्येति । येन धूमेन आदीपितमिव सन्तप्यमानमिव संभ्रान्तं व्याकुलितम् ॥ ८ ॥ तत इति । तपसा तेजसा तपोरूपेणाग्निना, मन्दरश्मयः क्षीणतेजस्काः । कश्मलोपहताः मोहाक्रान्ताः ॥ ९ ॥ बहुभिरिति । कारणैर्लोभ

[1] स्थितः । तथैव सीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह । इत्यधिकः पाठः ।

न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् । विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ ११ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्रकाशते । सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥ प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वाति भृशाकुलः । ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥ सम्मूढमिव त्रैलोक्यं सम्प्रक्षुभितमानसम् । भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥ बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः । तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् । देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥

लोभकारणैः रम्भादर्शनादिभिः प्रलोभितः । क्रोधितः क्रोधकारणैरपि सहस्रान्तासिद्धकृतस्नानयाचनादिभिः क्रोधितः । वृजिनं पापं रागद्वेषादिलक्षणम् । सूक्ष्मं स्वल्पम् ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेत् । असावितिशेषः ॥ ११ ॥ व्याकुल्या इत्यादि । न प्रतिजानीमः प्रतिक्रियामितिशेषः । नास्तिको जायत इति उक्तसंक्षोभनशान्नास्तिक इव कर्मानुष्ठानशून्यो जायत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उक्तार्थानुवादपूर्वकमनुष्टयांश उच्यते संमूढमित्यादि ॥ १४ ॥ बुद्धिमिति । हे देव ब्रह्मन् ! अतःपरं विश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये यावत् बुद्धिं न कुरुते तावत्प्रसाद्यः अनुग्राह्यः ॥ १५ ॥ कालाग्निनेति । पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्यत तथैव त्रैलोक्यमनेन दह्यते धक्ष्यते । अयं देवराज्यं चिकीर्षतापि अतः अस्य यत् ब्रह्मर्षित्वं मतम्, तद्दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥

सकारणैः । लोभितः क्रोधितः सन्नपि तपसाभिवर्धते अस्य सूक्ष्ममपि वृजिनं सर्वत्र न दृश्यम् ॥ १० ॥ नेति । विनाशयति विनाशयेत् ॥ ११ ॥ व्याकुला इति । नास्तिकः नास्ति परो लोक इति मन्यमानः, कार्याकार्यविवेकशून्यत्वात् न प्रतिजानीमः तत्प्रतीकारं न जानीमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ संमूढमिव संभ्रान्तमिव स्थितम् । संप्रक्षुभितमानसं व्याकुलीकृतचित्तम् ॥ १४ ॥ बुद्धिमिति । देव ब्रह्मन् ! नाशे त्रैलोक्यनाशने ॥ १५ ॥ कालाग्निनेति । पूर्वं कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्यत इदानीमनेनैव तथा त्रैलोक्यं दह्यते, धक्ष्यत इत्यर्थः । देवराज्यं चिकीर्षतापि

ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक । दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् ददामि समरुद्गणः । स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथा सुखम् ॥ १८ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च । ओङ्कारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥ क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि । ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः । यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः । सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

तत इत्यादि । ततः देवविज्ञापनानन्तरम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्रह्मवचनं प्राधान्येन ॥ १८ ॥ १९ ॥ वरयन्तु अध्यापनयाजनार्हा भवन्तु इत्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेऽपि सजातीयपरिग्रहार्थमाह–क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रियाणां शान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजना आथर्वणवेदाः । तद्विदां श्रेष्ठः सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्मप्रतिपादका वेदाः, वेदान्ता इत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्रप्रवचनार्हा वेदास्त्रयीरूपाः । एवं वदतु ब्रह्मर्षिरिति वदतु । यदीति । अयं कामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपः कामः । यदि कृतः तदैव मद्विषये कृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अतः अस्य यत् ब्रह्मर्षित्वं मतं तदीयतामित्यर्थः । ब्रह्मर्षे इत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यमिति । मां वरयन्तु स्वतः एवायान्तु ॥ १८--२० ॥ क्षत्रेति । क्षत्रवेदः अथर्व

विषम०–ब्रह्माद्यनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावाद्वसिष्ठेनानङ्गीकारे व्यर्थमेव सर्वमत आह--क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥

ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पत्स्यते तव । इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥ एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना । एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः । एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥२४॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥२५॥ शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २६ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २७ ॥ पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् दर्शनेन महामुने । गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्दर्शनान्मया ॥ २८ ॥ विस्तरेण च ते ब्रह्मन् कीर्त्यमानं महत्तपः । श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ २९ ॥ सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥३०॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३१ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३२ ॥

एवमस्त्वित्यस्य विवरणम्—ब्रह्मर्षिस्त्वमिति। सर्वं ब्राह्मण्यं त्वद्वृत्तयाजनाध्यापनादिकं च ॥ २३ ॥ अथ शतानन्दवचनम्—एवमित्यादि । तप इत्यकारान्तपुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥२४–२९॥ सदस्यैरिति । सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैः॥३०॥ अप्रमेयाः इयत्तया ज्ञातुमशक्याः ॥ ३१ ॥ कथानामिति "पूरणगुण—" इति तृतीयार्थे षष्ठी । तृप्तिः अलंबुद्धिः । स्वागतमिति । त्वदागमनं शुभकृज्जात

णवेदः, ब्रह्मवेदाः इतरवेदाः ॥ २१-२३ ॥ एवमिति । तपः इत्ययं शब्दः अकारान्तत्वेन पुँल्लिङ्गोऽप्यस्तीति कृत्वा विग्रहवांस्तपः इति पाठः ॥ २४–२९ ॥ सदस्यैरिति । सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैः ॥ ३० ॥ अप्रमेयमिति । अप्रमेयाः इयत्तया ज्ञातुमशक्याः ॥ ३१ ॥ तृप्तिरिति । कथानां श्रवण इति शेषः । तृप्तिः अलं

१ यथागतम् । विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् । कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः । २ मुने । विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम । ३ कुशिकात्मज । पितामहस्य च यथा तथा चैव त्वमापतेः । इत्यधिकः पाठः ।

श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् । विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः । प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः । स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ।
विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥

मित्यर्थः ॥३२–३५॥स्ववाटं स्वनिवेशम् ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्ये बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः॥६५॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्मृत्या शतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण उपकारकगुरुवैभवो ज्ञेयः, कामक्रोधौ सर्वदा दुर्निरोधौ, जितकामक्रोध एव ब्राह्मणोत्तमः, ब्राह्मण्यं च न सुलभम्, ब्रह्मविदपचारः सर्वारम्भनिरोधकः इत्यादिव्यञ्जितमिति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेव समस्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षो भगवान् देवशरणागतिं व्याजीकृत्य रावणवधायावतीर्णस्तदवान्तरोपायभूतां वेदवत्यवतारे स्वतः कृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनैव कन्या वरणीयेत्यमुमर्थविशेषं प्रवर्तयिष्यन् जनककुलेऽवतार्य तत्परिणयनाय प्रवृत्तस्तत्प्रीणनाय ताटकाताटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरत्राणाहल्याशापमोक्षादिरूपं शिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीतालाभोपायाय यतत इत्याह—ततः प्रभात

बुद्धिः ॥३२॥ स्वागतम्-त्वदागमनं स्वागतं जातमित्यर्थः॥३३–३६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ तत

तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ । भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना । प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ । द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ । दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ ७ ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ८ ॥ देवरात इति ख्यातो निमेः षष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मना ॥ ९ ॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । रुद्रस्तु त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः । वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ११

इत्यादिना सर्गद्वयेन ॥ १ ॥ तमिति । राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्यप्रदानादिना ॥ २–४ ॥ द्रष्टुकामौ, भवत इति शेषः ॥ ५ ॥ अस्य दर्शनादेव कृतकामौ भूत्वा प्रतियास्यत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रूयतामिति । धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस्मद्गृहे, तिष्ठति । अस्य धनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥ निमेः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपम् ॥ ९ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आकृष्य ॥ १० ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादिभागार्थिनः । मे ममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्र तस्मा

टति । कृतं कर्म येन सः ॥ १–५ ॥ एतदिति । कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रूयतामिति । धनुर्यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं तिष्ठति अस्य धनुषः तत् श्रूयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवरात इति । तस्यदेवरातस्य । अयम् इदं धनुः ॥ ९ ॥ दक्षयज्ञेति । आयम्य आकृष्य ॥ १० ॥ यस्मादिति । वराङ्गाणि शिरांसि ॥ ११ ॥ १२ ॥

ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव । प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ १२॥ प्रीतियुक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा । वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५॥ भूतलादुत्थितां तां तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् । वरयामासुरागम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६॥ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् । वीर्यशुल्केति भगवन् न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥

दित्युपस्कार्यम् । शातयामि छिनद्मि ॥ ११ ॥ विमनसः दीनाः । भवः रुद्रः ॥ १२ ॥ ददौ धनुरितिशेषः । धनूरत्नं धनुःश्रेष्ठम् । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं, देवैरितिशेषः ॥ १३ ॥ अथेति । अथ वृत्तान्तान्तरारम्भे । क्षेत्रं यागभूमिम् । मे कृषतः मयि कर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमितिशेषः । 'लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यामृषभेण कृषति' इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलात् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः । उत्थितेति, कन्येतिशेषः । सा च क्षेत्रं शोधयता मया लब्धेति हेतो नाम्ना सीतेति विश्रुता आसीत् । सीता लाङ्गलपद्धतिः सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्यवर्द्धत मत्कृतपोषणादिति शेषः । अतो ममात्मजा । वीर्यं धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का । इति हेतो । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता न कस्मैचिद्दत्तेति भावः ॥ १५–१७ ॥

प्रीतियुक्तइत्यादि । ददौ तेषामित्यत्र धनूरत्नं कर्म । तदेतदिति । एतद्धनूरत्नम् । अस्माकंपूर्वके देवराते न्यासभूतं न्यस्तम्, देवैरिति विज्ञेयम् ॥ १३ ॥अथेति । क्षेत्रं यागभूमिं कृषतः कर्षति सति । लाङ्गलादुत्थिता आविर्भूता । क्षेत्रं शोधयता मया लब्धेति नाम्ना सीतेति विश्रुता । सीता लाङ्गलपद्धतिः ततः प्रादुर्भूतेति तथोच्यते ॥१४॥ वीर्यशुल्का वीर्यं धनुरारोपणरूपं शुल्कं विवाहे देयं यस्याः॥१५–१७॥

ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव । मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥ तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् । न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ १९ ॥ तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने । प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥ ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव । न्यरुन्धन् मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥ आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः । रोषेण महताविष्टाः पीडयन् मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः । साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ ततो देवगणान् सर्वान् तपसाऽहं प्रसादयम् । ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥ ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः । अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥

वीर्यजिज्ञासवः धनुःसारजिज्ञासवः। अभवन्निति शेषः ॥१८॥ तेषामिति । वीर्यं जिज्ञासमानानां तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीतम्।ग्रहणं धारणं।तोलनं भारपरीक्षार्थं हस्तेन चालनं ॥१९॥ तेषामिति। तन्निबोधेतितादित्यव्ययम् । तस्मात्कारणात् अनन्तरं यद्वृत्तं तन्निबोधेत्यर्थः॥२०॥ वीर्यसन्देहं वीर्यशैथिल्यम् ॥२१॥ मिथिलावरोधे निमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते नृपाः । आत्मानं स्वात्मानम् । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककरणेन तिरस्कृतं विज्ञाय, पीडयन् अपीडयन् ॥२२॥साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि॥२३॥प्रसादयं प्रासादयम्॥२४॥वीर्ये सन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पापकर्मणः पापकर्माणः ॥ २५–२७ ॥

मिथिलामिति । वीर्यं धनुस्सारं जिज्ञासवः अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ तेषामिति । वीर्यं जिज्ञासमानानां ग्रहणं धारणं, तोलनं तोलनं नाम भारपरीक्षार्थं मुहुर्मुहुरुत्क्षेपणम्॥१९॥ तेषामिति । तन्निबोध तस्मान्निबोध ॥२०॥ तत इति । वीर्ये सन्देहं वीर्ये शैथिल्यम् ॥२१॥२२ ॥ तत इति । साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि॥२३॥ तत इति ।

तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् । रामलक्ष्मणयो श्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥ यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने । सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः सामन्तान्[1] व्यादिदेश ह । धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन् पुरीम् । तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥३॥ नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥

इति श्रीगो० श्रीरामा० मणिमञ्जीरा० बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ६६

अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तः सप्तषष्टितमे—जनकस्येत्यादि ॥ १ ॥ सामन्तान् कर्मसचिवान् ॥२॥३॥ नृणामिति । व्यायतानां दीर्घदेहानां नृणाम् । पञ्चाशत्शतानि पञ्चसहस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः । मञ्जूषां धनुष्पेटिकाम् । समूहुः आचकर्षुः । ते च पञ्चसहस्रसङ्ख्याविशिष्टा अपि कथंचन महता प्रयत्नेन समूहुरितियोजना । अन्ये तु अष्टचक्राम्

वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः ॥ २४–२७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

जनकस्येति । धनुर्दर्शय रामायेति—आरोपयिष्यति सीतां प्रतिग्रहीष्यतीति भावः ॥ १ ॥ सचिवान्—समीपे विद्यमानान् ॥ २ ॥ ३ ॥ नृणामिति । व्यायतानाम्

१ सचिवान् । इति तीर्थीयपाठः ।

विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् । वत्स राम धनुः पश्य इति राघव मब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः । मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् संस्पृशामीह पाणिना। यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा॥ १४॥ बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥ लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः । पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः । तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः । भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः॥ १८॥ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः । वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥

अपावृत्य अपगतावरणं कृत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ बाढमित्यादि ॥ १५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरयामास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्या महोन्नतस्य धनुषः कथं बालेनारोपणं संभवति ? अग्रस्पर्शाभावादितिचेत्; उच्यते—आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पर्शादेवावनतं धनुः॥१७॥ निर्घातेति । तल्लक्षणमुक्तं ज्योतिषे—"वायुनाभिहतो वायुर्गगनात्पतति क्षितौ । यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोतिदोषकृत् " इति । पर्वतस्येव दीर्यतः-पर्वते दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकम्पः तथा भूमिकम्पश्चासीदित्यर्थः ॥१८॥१९॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामातृकताप्रापकं धनुरारोपणमपि न भवेदिति

ब्रह्मर्षेरिति । अपावृत्य विवृतां कृत्वा (ब्रह्मर्षेरिति पाठः) ॥ १३–१५ ॥ लीलयेति । लीलया अप्रयत्नेनैव ॥ १६॥१७ ॥ तस्येति । निर्घातः अशनिध्वनिः ॥ १८–२१ ॥

१ बाढमित्येव तं राजा । २ आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः । इति पाठान्तरम् ।

भगवन् दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः । अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥२१॥ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता । सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥ मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक । सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः । मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥२४॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम । प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै । प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥

पूर्वं भीतोऽभूदिति गम्यते ॥ २० ॥ अत्यद्भुतमिति । अचिन्त्यम् अन्यत्रादर्शनात्, न तर्कितं मनुष्यत्वसम्भावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वात् । इदम् ईशधनुरारोपणम् ॥ २१ ॥ जनकानामिति । जनकानाम्–"अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चित्प्रदह्यते॥" इति प्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमतामपि । कुले "कुलं तारयते तात सप्त सप्त च सप्त च" इतिवत् । कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वं व्यज्यते । आहरिष्यति सद्यः प्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानं ह्याहरणम् । सुता-सुतश्चेत्स्वार्जितामेव कीर्तिं प्रापयिष्यति । मे सुता स्वसम्बन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिशयः । भर्तारमासाद्य भर्तृसम्बन्धकृतातिशयः । भर्तारं भरणदक्षम् । "वित्तमिच्छन्ति मातरः" इत्युक्तधनवन्तमित्यर्थः । रामं "रूपमिच्छति कन्यका" इत्युक्तरूपवन्तम् । दशरथात्मजम् "बान्धवाः कुलमिच्छन्ति" इत्युक्तरीत्या बन्धुकांक्षितम् । एवं सर्वसम्मतवरप्राप्त्या कीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ सत्या जातेतिशेषः । सीता वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा सत्या जाता । प्राणैः प्राणेभ्यः बहुमता सीता देयेति सीतापदमुभयत्रान्वेति ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या, गच्छन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयान्वितैः । सर्वशः

जनकानामिति । आहरिष्यति सम्पादयिष्यति ॥ २२–२४ ॥ राजानमिति । प्रश्रितैः

कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान्। यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्र मुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥ १ ॥ ते राज वचनाद्दूता राजवेश्म प्रवेशिताः । ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगत साध्वसाः । राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन् मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतम् । कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ४ ॥

सर्वमत्रत्यवृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आभाष्य आहूय । कृतशासनान् दत्तकल्याणसन्देशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं दशरथम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोवि० विरचित श्रीरामायण० मणि० बालकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥

अथ जानकीविवाहाय दशरथाह्वानमष्टषष्टितमे—जनकेनेत्यादि । त्रिरात्र मिति । तिस्रो रात्रयस्त्रिरात्रम्, सङ्ख्यादित्वात् रात्र्यन्तादच्समासान्तः । अत्य न्तसंयोगे द्वितीया ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोऽस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराज सङ्कीर्तनात् ॥ २ ॥ विगतसाध्वसा दशरथसौजन्येन विज्ञापने निर्भयाः ॥ ३ ॥ मैथिल इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृताग्निहोत्र

विनयसहितैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ कौशिक इति । कृतशासनान् दत्तविवाहसन्देश पत्रिकान्॥२७॥इति श्रीमहे०श्रीरामा०बालकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥

जनकेनेति । क्लान्ता वाहना येषां ते तथा ॥ १–३ ॥ मैथिल इति । साग्निहो पुरस्कृतं साग्निहोत्रं च तत्पुरस्कृतं चेति कर्मधारयः । सपुरस्सरं सपरिकरम् । अत्रत्र विषम०—पुरस्क्रियन्त इति पुरस्कृताःमन्त्र्यादयः, अग्निहोत्रपदेन तत्साधनऋत्विजः तैः सहित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ पुरीम् । राज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् । शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च । इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् । इत्यधिकः पाठः ।

मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा । जनकस्त्वां महा
राज पृच्छते सपुरःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं
वैदेहो मिथिलाधिपः । कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिद
मब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममा
त्मजा । राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः
॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजन् विश्वामित्रपुरस्सरैः । यदृ
च्छयागतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥

सहितः साग्निहोत्रपुरस्कृतः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । पुरस्स
रन्तीति पुरस्सरा भृत्याः. तत्सहितम् । एतस्मृतं त्वां कुशलं क्षेमम् अव्ययं
अनपायं योगमिति यावत् । आपृच्छते मद्वचनादिति शेषः । "आङि नुप्रच्छ्योः
उपसंख्यानम्" इति आत्मनेपदम् । अत्र द्वितीयजनकशब्दो विप्रकृष्ट
जनकशब्दाविस्मरणार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुमत्या ॥ ६ ॥
पूर्वमिति । वीर्यशुल्केति मम प्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता । राजानश्च निर्वीर्याः
धनुरारोपणासमर्थाः. विमुखीकृता इत्यपि विदितामित्यन्वयः ॥ ७ ॥ सेयमिति ।
सेयं उक्तरीत्या सर्वैः प्रार्थनीया । मम सुता त्वया सह सम्बन्धार्हस्य मे पुत्री ।
स्वपुरं तदागमनप्रसक्तिं दर्शयति विश्वामित्रपुरस्सरैरिति । यदृच्छया मद्भाग
धेयात् । पुत्रकैः पूजायां बहुवचनम् । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमार

वाक्ये द्वितीयजनकशब्दः विप्रकृष्टजनकशब्दाविस्मरणार्थः ॥ ४-६ ॥ पूर्वमिति ।
वीर्यशुल्केति मम प्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता, राजानश्च निर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः ।
विमुखीकृता इति यावत् । तदपि विदितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सेयमिति । यदृच्छया
दैवादागतैः पुत्रकैः । काकपक्षधरेणैकेनैव तव पुत्रेण श्रीरामचन्द्रेणेत्यर्थः । मम सुता
निर्जिता वीर्यशुल्केन स्ववशीकृता । निर्जिता तव पुत्रकैरित्यत्र कप्रत्ययस्याल्पार्थे
विधानात् । निर्जेतुरेकत्वादेकवचनेन भाव्यम्, रघुवरेण सहागतत्वादुपचारेण लक्ष्म
णस्यापि जेतृत्वे सति द्विवचनेन भाव्यम्, प्रयुक्तं बहुवचनम् । एवं मन्यते प्रयोक्ता—
सर्वलोकसन्ततसङ्घुष्यमाणसौभ्रात्रातिशयश्रवणवासनाप्रत्यस्तमितभेदादेकेन कृत
मपि सर्वैः कृतमिति संप्रदायः । यद्वा निर्जेतर्येकस्मिन् रामभद्रे बहुवचनप्रयोगस्तु
इतरनृपतिदुरारोपशाङ्करशरासनभङ्गाद्यमानुषतदीयपौरुषविशेषजनितबहुमानादिति

तच्च राजन् धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना । रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥९॥ अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने । प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः । शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥११॥ प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः । वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणोऽन्यांश्च सोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्द्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥१५॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना । संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥

त्वाद्वा पूजा। अल्पार्थेन कप्रत्ययेन बाल्यं द्योतितम् ॥ ८ ॥ कथं निर्जितं त्यत्राह—तच्चेति। तच्च ऐश्वरमपि । नेदमैन्द्रजालिकमित्याह महात्मनेति। नेयं पक्षपातोक्तिरित्याह महत्यामिति ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातं सीताप्रदानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रीतिं त्वद्दर्शनप्रीतिं सीताप्रदानप्रीतिं वा। पुत्रयोः। पुत्री च पुत्रश्च तयोः। एकशेषः । प्रीतिं तद्विषयप्रीतिम्, तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमितियावत्। मत्पुत्र्यां त्वत्पुत्रे चेत्यर्थः। यद्वा स्नुषा च पुत्रीत्येव गृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सिद्धं कृत्वोच्यते उभयोरिति ॥ १२-१४ ॥ गुप्त इत्यादि। विदेहेषु विदेहानां निवासभूते देशे। "जनपदे लुप्" इतिलुप्।

द्रष्टव्यम्॥ ८ ॥तच्चेति। तच्च तदपि। पूर्वं दक्षाध्वरध्वंसनसमये। रुद्रेण येन साधनेन पुरन्दरपुरस्सरसुरनिकरपलायनं कृतं तदपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्मा इति । प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातं सीताप्रदानं कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातमनुमन्तुमर्हसि ॥१०॥ ११ ॥ प्रीतिमिति । प्रीतिं दर्शनजनितामितिशेषः। लप्स्यस एवेति सम्बन्धः ॥ १२-१४ ॥ गुप्त इति ।

१ स्थितः । इत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः । इत्यधिकः पाठः ।

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥४॥ एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे । यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥ वचनात्तु नरेन्द्रस्य सा सेना चतुरङ्गिणी । राजानमृषिभिः सार्द्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥६॥ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् । राजा तु जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥७॥ ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् । जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ । उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितः ॥८॥ स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव । पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥९॥ दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः । सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १० ॥ दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् । राघवैः सह सम्बन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥११॥ श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसम्मतम् ॥ १२ ॥

यथा कालात्ययः कालातिक्रमः न स्यात्तथा प्रयान्त्विति योजना ॥४–६ ॥ चतुरहं चतुर्ष्वहस्सु । श्रुत्वा दशरथमागतं श्रुत्वा । पूजाम् उपधाम् ॥७॥ राजानमासाद्य मुदितः विवाहः शीघ्रं भावीति हर्षं ययौ ॥ ८ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण धनुर्भङ्गादिना सम्भूतामित्यर्थः ॥ ९ ॥ वसिष्ठस्य शतक्रतुसाम्यं पूर्णधर्मत्वेन ॥ १० ॥ विघ्नाः कन्याप्रदानप्रतिबन्धकाः । पूजितत्वे हेतुमाह–राघवैरिति । यत इत्युपस्कार्यम् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्राणा

यानमान्दोलिकादि, युग्यं वाहनादि ॥ ३–६ ॥ गत्वेति । चतुरहं चतुरहस्सु ॥ ७ ॥ तत इति । राजानमासाद्य मुदितो हर्षं ययौ । विवाहः शीघ्रंभावीति हेतोः ॥८॥ स्वागतमिति । वीर्येनिर्जितां शौर्यसम्पादिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ दिष्ट्येति । विघ्नाः श्रेयःप्रतिरोधकाः । निर्जिताः निर्गताः ॥ ११ ॥ श्व इति । निर्वर्तयितुं विवाह

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिकः । कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् । साङ्काश्यां पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः । प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह[१] ॥ ४ ॥

अथ जनकेन सम्बन्धार्हत्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं सप्ततितमे—ततः प्रभात इत्यादि । कृतकर्मा समाप्तयज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ भ्रातेत्यादि । अत्रत्यविशेषणानां शतानन्दपरिज्ञातानामप्युपदेशः परम्परया दशरथादिश्रोत्रं प्रापयितुम् । वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थं परिखारूपेणावस्थितायाम् इक्षुमत्यां वारिणि आकीर्णाः निखाताः फलकाश्शूलानि येषु ते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तप्रदेशा यस्यास्ताम् । वार्यामलकपर्यन्तामितिपाठे—वार्यामलकाआमलकविशेषास्तत्पर्यन्ताम् । पुण्यसङ्काशां पुण्यतुल्यां, पुण्यवत्स्ववासिनां स्वत एवाभीष्टप्रदामित्यर्थः । पुष्पकं विमानमिव स्थितां साङ्काश्यां पुरीम् इक्षुमतीं नदीं पिबन्, तज्जलं पिबन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । " उपान्वध्याङ्वसः " इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञगोप्ता साङ्काश्ये स्थित्वा यज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेतिभावः । इमां विवाहकल्याणजाम् । भोक्तेति लुट् ॥४॥

तत इति । कृतकर्मा ऋषिभिः कृतप्रातःसवनाद्यनुष्ठानः ॥ १ ॥ भ्रातेत्यादि । इक्षुमतीं नदीं पिबन् तज्जलं पिबन्नित्यर्थः । वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थं परिघारूपेणावस्थितायास्तस्यानद्याः वारिणि आकीर्णाः निखाताः फलकाः शूलानि येषु ते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तदेशाः यस्यां ताम् । वार्यामलकपर्यन्तामिति क्वचित्पाठः । वार्यामलकाः आमलकविशेषाः पर्यन्तेषु यस्यास्तां तथोक्ताम् । पुण्यसङ्काशाम् पुण्यशब्देन तत्फलभूतः स्वर्गो लक्ष्यते, तत्सङ्काशां स्वर्गोपमामित्यर्थः । पुष्पकं पुष्पकाख्यम्, विमानमिव स्थितामिति भावः । साङ्काश्यां साङ्काश्याख्यां पुरीम् । अध्यवसत् अधिवसति ॥ २ ॥ ३ ॥ तमहमिति । यतः स यज्ञगोप्ता मदीययागसंरक्षकत्वेन मतः, अतस्तं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । इमां प्रीतिं जानकी

१ सह । एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ । आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ॥

शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः। समानेतुं
नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा॥५॥ आज्ञयाथ नरेन्द्र-
स्य आजगाम कुशध्वजः। स ददर्श महात्मानं जनकं
धर्मवत्सलम् ॥ ६ ॥ सोऽभिवाद्य शतानन्दं राजानं
चापि धार्मिकम्। राजार्हं परमं दिव्यमासनं चाध्यरो-
हत ॥ ७ ॥ उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ।
प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ ८ ॥ गच्छ
मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम्। आत्मजैः सह
दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥९॥ औपकार्यं स गत्वा
तु रघूणां कुलवर्द्धनम्। ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदम
ब्रवीत॥१०॥ अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः।
स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ११ ॥
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा। सबन्धुर
गमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥१२॥ स राजा मन्त्रिसहितः
सोपाध्यायः सबान्धवः। वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेह
मिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुल
दैवतम्। वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४ ॥

नरेन्द्रस्य शासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः। विष्णुम् उपेन्द्रम् ॥५॥६॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानुज्ञयेत्यर्थः ॥ ७–९ ॥ औपकार्यं दशरथशिबिरनिवेशम्। उपकार्याशब्दात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ १०–१३ ॥ विदितमिति। "मति बुद्धि–" इत्यादिना वर्तमाने क्तः। "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी। त्वया विदित

परिणयजनितानाम्। भोक्ता भोक्ष्यते॥४॥ शासनादिति। शासनात्प्रययुः। दूता इति शेषः। विष्णुमुपेन्द्रम्॥५॥६॥ सोऽभिवाद्येति। पूर्वं शतानन्दम् पश्चाद्राजानमभिवाद्य आसनं चाध्यारोहत॥७–९॥ औपकार्यमिति। औपकार्यामुपकारिकाम् ॥ १०–१२ ॥ विदित

१ यथा। सांकाश्यां ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम्। न्यवेदयन् यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम्। तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः॥ इत्यधिकः पाठः।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः । एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम्[1] ॥ १५ ॥ तूष्णीम्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ १६ ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १७ ॥ विवस्वान् काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः । मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ १८ ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् । इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ १९ ॥ कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत । विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २० ॥

मित्यर्थः । दैवतं परमगुरुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ मे वक्ष्यति, कुलमितिशेषः । विश्वामित्रस्य कोपपरिहाराय विश्वामित्राभ्यनुज्ञात इत्युक्तम् । " दशपुरुषविख्यातात् " इति शास्त्रेण यौनसम्बन्धापेक्षितां वंशशुद्धिं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥१५॥१६॥ अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सोऽव्यक्तप्रभवः । अव्यक्तं किं नाम, वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे-" आकाशप्रभवो ब्रह्मा " इति । अथ कोऽयमाकाशोऽपि, तमपि वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे-" संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः । पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ " इत्यादिना । शाश्वतः बहुकालस्थायी । नित्यः द्विपरार्द्धकालं विनाशरहितः । अव्ययः प्रवाहरूपेण प्रतिकल्पमवस्थायी । अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा, आसीदितिशेषः ॥ १८-२१ ॥

मिति । भगवान् वसिष्ठः सर्वेषु कृत्येषु । वक्तेति । इक्ष्वाकुकुलस्य दैवतं परमगुरुरिति च विदितं प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥ विश्वामित्रेति । यथाक्रमं कुलमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्यक्तेति । अव्यक्तप्रभवः-अव्यक्तः प्रत्यक्षप्रमाणाद्यगोचरो विष्णुः प्रभवः कारणं यस्य स तथोक्तः ॥ १७ ॥ विवस्वानिति । विवस्वतः पुत्रः मनुरिति

१ यथाक्रमम् । एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठो राज्ञां मध्ये महात्मनाम् । इत्यधिकः पाठः ।

बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् । अनरण्यात् पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोः सुतः ॥ २१ ॥ त्रिशङ्कोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः । यौवनाश्वसुतस्त्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत । सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥२३॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः । भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २४ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ २५ ॥ तांस्तु स प्रतियुद्ध्यन् वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २६ ॥ हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रस्रवणेऽवसत् । असितोऽल्पबलो राजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २७ ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतम् । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ २८ ॥ ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः । भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः २९

धुन्धुमारः युवनाश्वापरनामधेयः॥२२॥२३॥ मध्ये असितवृत्तान्तकथनं सगरप्रभवातिशयप्रकटनाय ॥२४॥ प्रतिराजानः प्रतिपक्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेव तान् विशेषयति हैहया इत्यादि॥२५॥ प्रतियुद्ध्यन् अभिमुखतया युद्धं कुर्वन्। प्रवासितः राज्याद् भ्रंशितः॥२६॥भृगुप्रस्रवणे भृगुमहामुनिसान्निध्यनिर्झरोपान्तप्रदेशे। इदमेव पूर्वं भृगुतुन्द इत्युक्तम् ॥२७॥ सगरं गरं विषं तत्सहितं भक्ष्यमित्यर्थः ॥२८॥ तत इति । अभिरतः प्रीतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितो

सुतः ॥ १८–२४ ॥ यस्यैत इति । यस्य प्रतिराजानः प्रतिपक्षभूता राजानः । हैहयादयः सोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः । उदपद्यन्त अजायन्त ॥२५ ॥ तानिति । प्रतियुद्ध्यन प्रतिपक्षतया युद्ध्यन । प्रवासितः निष्कासितः राज्याद्भ्रंशितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्वे इति । सगरं गरसहितं भक्ष्यं ददौ ॥२८ ॥ तत इति । अभिरतः सन्

रामानुजीयम्—धुन्धुमार इत्यादि । धुन्धुमार एव युवनाश्वः, तस्यैवं नामान्तरम् ॥ २२ ॥

---

१ महायशाः । धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः । इत्यधिकः पाठः ।

तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् । ववन्दे पद्म पत्राक्षी कांक्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३० ॥ तमृषिं साभ्युपा गम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ ३१ ॥ स तामभ्य वदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ ३२ ॥ तव कुक्षौ महा भागे सुपुत्रः सुमहाबलः । महावीर्यो महातेजा अचि रात् सञ्जनिष्यति । गरेण सहितः श्रीमान् मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३३ ॥ च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता । पतिशोकातुरा तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३४ ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३५ ॥ सगर स्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथांशुमान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३६ ॥ भगीरथात्ककु त्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्सुतः ॥ ३७ ॥

ऽभूत्, स्वदेशवासाभिमानेन प्रीतः सन् तद्वरप्रदानाय सन्निहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्या नाम । उपागम्य शरणं गत्वा । अभ्यवादयत् शुश्रूषते स्म ॥३१॥ सः पुत्रेप्सुम् अप्रतिबन्धपुत्रेप्सुम् । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३२ ॥ गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । मा शुचः गरप्रयोग निमित्तं शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥३३॥ पतिशोकेति । अनेन तदनन्तरमेव दैवात् पतिर्मृत इति गम्यते । तस्मात् च्यवनानुग्रहात् ॥ ३४ ॥ सपत्न्येति । अत्र य इत्यनुसन्धेयम् । जात इत्यनन्तरं तेनेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रवृद्ध इति । पूर्वं प्रवृद्धाख्यः ततो वसिष्ठशापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः, ततः वसिष्ठं प्रतिशापायोद्धृतजलस्य स्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षेपेण कल्माष

हिमवन्तमुपाश्रितोऽभूदिति सम्बन्धः ॥ २९॥३० ॥ तमृषिमिति । कालिन्दी कालि न्द्याख्या ऋषिमुपागम्य शरणं गत्वा अभ्यवादयत् शुश्रूषते स्म ॥ ३१ ॥ स तामिति । पुत्रजन्मनि पुत्रजन्मविषये ॥ ३२ ॥ तवेति । गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन गरेण तस्य विपत्तिर्न भवतीति गम्यते, जातःस वंशकरो भविष्यति अतः मा शुचः॥३३॥च्यवन

रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः । कल्माषपादो ह्यभवत्तस्माज्जातस्तु शङ्खणः ॥ ३८ ॥ सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् । शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः । मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ३९ ॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः । नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४० ॥ नाभागस्य बभूवाज अजाद्दशरथोऽभवत् । अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् । इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप । सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे० आदि० बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥

पादाख्यः ॥ ३७–३९ ॥ नहुषययाती चन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्र पुराणे क्रमभेदस्य कल्पभेदादिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आदिवंशविशुद्धानाम्- आदित आरभ्य वंशेन विशुद्धानाम् । राज्ञामिति सम्बन्धे षष्ठी ॥ ४२ ॥ वरय इति । वरणस्य पुरोहितकृत्यत्वादितिभावः । सदृशे इति ङीबभाव आर्षः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे० बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एवं वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकः स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्याप्रदानं प्रतिजानीते एकसप्ततितमे–एवं ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

मिति । तस्मात् च्यवनप्रसादात् ॥ ३४–३७ ॥ रघोरिति । प्रवृद्धः प्रवृद्धाख्यः पुरुषादकः राक्षसः वसिष्ठशापादिति भावः । ततः वसिष्ठस्य प्रतिशापप्रदानाय सुद्गृहीतस्य जलस्य स्वपत्न्या मदयन्त्या अनुनयेन स्वपादयोरेव विसर्जनात् कल्माषपादश्चाभूदिति भावः ॥ ३८–४१ ॥ आदीनि । आदिवंशविशुद्धानाम् आदित आरभ्य विशुद्धवंशानां वीराणां सत्यवादिनामिति सम्बन्धे षष्ठी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणबाल० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ एवमिति ॥ १ ॥

प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः । वक्तव्यं कुल जातेन तन्निबोध महामुने ॥ २ ॥ राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा । निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्व वतां वरः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिला येन निर्मिता । प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥४॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्द्धनः । नन्दि वर्द्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥६॥ बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रताप वान् । महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥७॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः । दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८ ॥ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः । प्रतिन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः । देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः । कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥ महा रोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत । स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥ तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥

सत्त्ववतां बलवताम् ॥ ३ ॥ प्रथम इति । मिथिमारभ्यास्माकं जनकसंज्ञेति भावः ॥ ४–६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं विशेषणद्वयम् ॥ ७–१३ ॥

प्रदान इति । कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन । प्रदाने कन्याप्रदाने विषये कुलं वक्त व्यम् ॥ २॥३॥ तस्येति । प्रथमो जनकः, तत आरभ्य जनकशब्दवाच्याः॥४–१३॥

मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य नराधिपः । कुश-
ध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥ वृद्धे पितरि
स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् । भ्रातरं देवसङ्काशं स्नेहात्
पश्यन् कुशध्वजम् ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य
साङ्काश्यादगमत् पुरात् । सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिला-
मवरोधकः ॥ १६ ॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ।
सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥
तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह । स हतोऽभि-
मुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥ निहत्य तं
मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् । साङ्काश्ये भ्रातरं वीर-
मभ्यषिञ्चं कुशध्वजम् ॥ १९ ॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं
ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव
॥ २० ॥ सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च
॥ २१ ॥ वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ।
द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥

भारं भरणीयं, पोषणीयमिति यावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारम् ॥ १५ ॥ कस्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते । अवरोधकः अवरोद्धुमित्यर्थः । " तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् " इति ण्वुल् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीताधनुषोरप्रदानात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ते वध्वौ ददामि स्नुषात्वेन ददामि । वसिष्ठेन वरणात्ते ददामीत्युक्तम् ॥ २० ॥ वध्वावित्युक्तं व्यवस्थया दर्शयति—सीतामित्यर्द्धेन ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं सनिमित्तमुपपादयति—

मां त्विति । कुशध्वजं भारं भरणीयमिति यावत् । यद्वा कुशध्वजं भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वृद्ध इति । धुरं राज्यभारम् ॥ १५ ॥ कस्येति । तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । साङ्काश्यमिति सुधन्वनगरनाम । अवरोधकोऽगमत अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः ॥ १६–२१ ॥ वीर्यशुल्कामिति । त्रिर्ददामि त्रिभिः करणैर्ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१ संशयः । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते रघुनन्दन । इत्यधिकः पाठः ।

रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह । पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो । फल्गुन्यामुत्तरे राजं स्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु । रामलक्ष्मणयो राजन् दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

वीर्येति । वीर्यशुल्कामित्येतदूर्मिलाया अपि विशेषणम् । यद्यपि रामेणैव धनुर्भङ्गः कृतः तथापि तादृशशक्तेर्लक्ष्मणेऽपि दर्शनात्तद्वीर्यमेव ऊर्मिलाया अपि शुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरसपुत्री । त्रिः त्रिवारं त्रिभिः करणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदानं नाम, विवाहपूर्वसमयनियतं किञ्चित्कर्म । गावः केशाः दोःपादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम समावर्तनाख्यं कर्मेत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दीश्राद्धम् ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि फल्गुन्यां फल्गुन्याख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयोजनम् । "तदस्य प्रयोजनम्" इति ठक् । दानं गोभूतिलहिरण्यादिदानम् । सुखोदयं सुखोदर्कम्, वधूवरयोरतिशयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि कन्यार्थं क्रियत इति सूचितम् । कन्यादाने उत्तरफल्गुन्याः प्रशस्तत्वमुक्तं ज्यौतिषे—" त्रीण्युत्तराण्यपि तथार्कमघानुराधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवभान्युडूनि" इति ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

रामेति । गोदानं विवाहाङ्गभूतम् । वैवाहिकं विवाहकाले कर्तव्यम् । पितृकार्यं नान्दीमुखम् ॥ २३ ॥ मघेति । अद्य मघानक्षत्रम् । आगामिनि तृतीये दिवसे । उत्तरे उत्तरफल्गुन्याख्ये नक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहकर्म कुरु । सुखोदयं सुखोदर्कम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० बालकाण्डव्याख्यायां एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तिलकं—यद्यप्युत्तराफाल्गुनी सीताया जन्मर्क्षम् तथापि तदृक्षे प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मकालत्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्य न दोषः । भकूटशुद्धौ तत्र दुष्टमिति ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धम् । किञ्च एकनाडीदोषेण च सीतारामयोर्वियोग इति ध्येयम् । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे उत्तरे श्रेष्ठे इति व्याख्याने सीतायाः द्वादशश्चन्द्रो भवति, तत्र विवाहोऽनुचित एव ॥ २४ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥ अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥ सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्पदा । रामलक्ष्मणयो राजन् सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥ भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः । अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमं भुवि । सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः । वरयामस्सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥

अथ विश्वामित्रेण भरतशत्रुघ्नार्थे कुशध्वजसुतावरणं गोदानकरणं च द्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं जनकम् ॥ १ ॥ अचिन्त्यानीत्यादि । अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषाम् इक्ष्वाकुविदेहानाम् । तुल्यः कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वं चेति भावः ॥ २ ॥ सदृश इति । सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोर्दीयत इति यत् । अयं धर्मसम्बन्धः धर्मेण सम्बन्धः, यौनसम्बन्ध इतियावत् । सदृशः रूपसम्पदा च सदृशः । यद्वा अयं करिष्यमाणो धर्मसम्बन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः रूपसम्पदा च सदृशः तुल्यरूपयोर्विवाह इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह रामेति । सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोः यतः सदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौ च सीतोर्मिलयोः रूपसम्पदा सदृशः । शकारान्ते बहुवचनम् । अतः सदृशो धर्मसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३ ॥ वक्तव्यश्चेति । अन्यद्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति तदपि श्रूयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयोरित्याकांक्षायां तदुपपादयन्नाह—

तमिति । वीरं जनकम् ॥ १ ॥ एषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरो नास्ति ॥ २ ॥ सदृश इति । सीता च ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोर्दीयत इति यत् । अयं धर्मसम्बन्धः सदृशः रूपसम्पदा च सदृशः ॥ ३ ॥ वक्तव्यमिति । किञ्चिदन्यद्वक्तव्यमस्ति

पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः । लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥७॥ उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्यताम् । इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्य कर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ । सदृशं कुल सम्बन्धं यदाज्ञापयथस्स्वयम् ॥ १० ॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे । पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्न भरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महा मुने। पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः॥ १२॥ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फल्गुनीभ्यां मनीषिणः । वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥

भरतस्येति । भरतस्य शत्रुघ्नस्य च तयोरुभयोरर्थे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उभयोरिति । उभयोर्युवयोः सम्बन्धेन कुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । भवतः कुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्यसम्बन्धेनान्योन्यमुत्कर्षं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य मते वसिष्ठानुमत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुलमिति । यद्यस्मात् । मुनिपुङ्गवौ युवां येषां नः कुलसम्बन्धम् इक्ष्वाकुवंशेन यौन सम्बन्धम्। स्वयं शिष्यमुखं विना आज्ञापयथः, तस्मात्तेषां नः इदं कुलं धन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ भजेतां पत्नीत्वेन भजेताम् । सहितौ सदा सहचरौ ॥ ११॥ एकाह्नेति ।एकाह्नेत्यजभाव आर्षः । सप्तम्यर्थे तृतीया। चतसृणामिति " छन्दस्युभयथा " इति पक्षे दीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे फल्गुनीभ्यामुपलक्षितयोर्दिवसयोरुत्तरस्मिन् दिवसे, उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वा फल्गुनीभ्यामिति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे फल्गुन्याख्ये उत्तरनक्षत्रे

तच्छ्रूयताम् ॥ ४-६ ॥ दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणन्यूनतेत्याह-पुत्रा इति ॥७॥ उभयोरिति । पुण्यकर्मणो भवतः कुलम्, अव्यग्रम् इक्ष्वाकुकुलं च । उभयोः सम्बन्धेन कुलद्वयमनुबध्यताम् ॥ ८-१२ ॥ उत्तरे इति । फल्गुनीभ्यां फल्गुन्योः वैवाहिकं प्रशंसन्ति प्रशस्तमिति वदन्ति। यत्र फल्गुनीनक्षत्रे ।भगः प्रजापतिर्देवता ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोः सदा ॥ १५ ॥ इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ । यथा दशरथस्येयं तथायोध्या पुरी मम । प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

इत्यर्थः । प्रशस्ततनायां हेतुः भग इति । भगः प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थान योनिलिङ्गाधिष्ठाना देवता । ननु "एकस्मिन्नेव गृहे कुर्यादेकामेव शुभक्रियाम् । अनेकां यस्तु कुरुते स नाशमधिगच्छति ॥" इति ज्योतिःशास्त्रे एकगृहे अनेकोत्सवनिषेधो दृश्यत इति चेन्न. मतान्तरे एकगृहे भ्रातृणामेकदोत्सवस्य विहितत्वात् । उक्तं हि दैवज्ञविलासे— " भिन्नोदराणां यवनामुद्वाहे कल्पयेत् पृथग्वेदिम् । एकगृहे जगुरायां मण्डपमेकं पराशरेणोक्तम् ॥ " इति । नन्वेवमपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदा विवाहः ? " एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे । विवाहं मौञ्जिबन्धं च चूडाकर्म न कारयेत् ॥ " इति निषेधादिति चेत्; सत्यम् । एकस्मिन् दिने तु कर्तव्य एव । उक्तं हि दैवज्ञविलासे— " भ्रातृद्वयं स्वसृयुगं भ्रातृस्वसृयुगं तथा । समानाश्च क्रियाः कुर्युर्मातृभेदे तथैव च । एकस्मिन् दिवसे त्वेकलग्ने भिन्नांशके तयोः । एकगर्भोदयवतोर्विवाहः शुभकृद्भवेत् ॥ " इति एकोदरयोरप्येकगृहे विवाहकरणवचनं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेति भावः ॥ १४ ॥ परो धर्मः कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । मद्भ्रातुर्मम दशरथस्य च यान्यासनमुख्यानि सिंहासनानि तानि युवामासाताम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः । विनयाय प्रथमपुरुषो वा । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः । ननु दशरथसिंहासनं कथं त्वया शक्यं दातुम् ? तत्राह यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्येष्टविनियोगार्हा

एवमुक्त्वेति । एवमुक्त्वा प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ इमानीत्यादि । आसनशब्देन दशरथजनककुशध्वजानां राज्यानि लक्ष्यन्ते । भवन्तौ आसनानि आसातां परिपालयेताम् । राज्यत्रयमपि भवदधीनमित्यर्थः । दशरथराज्यं त्वया कथं नियुज्यम् ? इत्यत्राह—यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्य तथा मम अयोध्या । यथार्हं कर्तुमर्हथ वयं सर्वे भवदधीना यथोचितं कर्तुमर्हथे-

तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ।
राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ।
ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ।
श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ।
मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।
एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥
सुवर्णशृङ्गाः सम्पन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ।
गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।
ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥

तथा अयोध्या च मम, तथा च युवयोः प्रभुत्वे सन्देहो नास्ति । अतो यथार्हं यथोचितम्, प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनम् । वयं सर्वे भवदधीनाः यूयमेवास्माकं त्रयाणां हितमुपदिश्य यथोचितं प्रकृतकार्यं कर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ हृष्ट इति । एवमेकवाक्यवादेनेति शेषः ॥ १७-२० ॥ काल्यं काले कर्तव्यं गोदानं समावर्तनम् ॥ २१ ॥ तदङ्गदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ सम्पन्नाः । क्षीरसम्पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः । सुबहु अन्य

त्यर्थः ॥ १६-२० ॥ स गत्वेति । काल्यं काले कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुवर्णेति । गावः सुवर्णशृङ्गाः । संपन्नाः क्षीरसम्पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयानि दोहनपात्राणि यासां तासां गवाम् । चत्वारि शतसहस्राणि स्वरूपेण दत्त्वा गोदानमुद्दिश्य वित्तं

ससुतः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा । लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् । तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः । दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोऽसि तेषां सम्प्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः । तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥

द्वित्तं च ॥ २३ ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामा० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ सीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥ साक्षात्पदेन भिन्नोदरमातुलोऽप्यस्तीति गम्यते ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यत इति शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥ ४–६ ॥

दक्षिणात्वेन ददौ, सुबहु अन्यद्वित्तं च ॥ २३ ॥ २४ ॥ गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषम् । "गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां मुण्डनं भवेत् । स्नात्वा च वाग्यतास्तिष्ठन्नहश्शेषं नयेदथ । आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः । अहं वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥" इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । "वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥" इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि० बालकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७२ ॥

समुपेयिवान्, दशरथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिरिति । अस्मत्पिता केकयाधीश्वरः स्नेहात्त्वां कुशलमब्रवीत् । न तु भयादिति भावः । येषामस्माकं कुशलकामोसि त्वं तेषामनामयं कुशलं विद्यत इति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयमिति ।

श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् । मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते । त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५ ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् । दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ६॥ ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः । प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् । ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः। भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः । वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि[2] ॥ ८ ॥ वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ राजा दशरथो राजन् कृतकौतुकमङ्गलैः । पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकांक्षते ॥ १० ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥

यज्ञवाटं यज्ञवाटसमीपम् ।अत्र यज्ञवाटशब्देनोत्सवशालोच्यते ।पूर्वं यज्ञस्यान्त इत्युक्तत्वेन यज्ञस्य समाप्तत्वात् उत्तरसर्गे दशरथानुयानोक्तेश्च॥७॥युक्ते विवाहानुरूपे। विजये विजयावहे नतु विजयाख्ये, तस्यापराह्णिकत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य घटिकाद्वयपरत्वे विजयः पूर्वाह्ण एव भवति। पुरतः कृत्वा उपागमदिति शेषः। कृतकौतुकमङ्गलः कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गलाचारः । "कौतुकं विषयाभोग हस्तसूत्रे" इत्यमरः॥८॥९॥ दातारमिति । त्वामिति शेषः॥१०॥ दातृप्रति

मम स्वकीयं स्वस्रुः पुत्रं भरतम् ॥ ४-६ ॥ तत इति । यज्ञवाटं यज्ञवाटसमीपमुपागमत, उत्तरत्र प्रवेशयामासेति तत्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥ युक्त इत्यादि सार्धश्लोकस्य उपागमादिति पूर्वक्रियापदेन सम्बन्धः । युक्ते योग्ये । विजयाख्ये । कृतकौतुकमङ्गलः कृतविवाहसूत्रमङ्गलाचारः ॥ ८ ॥ एत्य यज्ञवाटान्तरवर्तिनं वैदेहम् ॥९॥१० ॥ दात्रिति । दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां गुणैः परस्परानुरूपा

---

१ सुतम् । तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम् ॥

२ नपि । पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना। प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १२ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा सम्प्रतीक्षते । स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १३ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः । मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १४ ॥ सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः । अविघ्नं कुरु तां राजा किमर्थमवलम्बते ॥ १५ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा । प्रवेशयामास सुतान् सर्वानृषिगणानपि ॥ १६ ॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् । कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक । रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ १७॥ तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम्॥ १८॥

गृहीतृभ्यामिति । योग इतिशेषः । सर्वार्थाः दानप्रतिग्रहादयः । विवाह एव वैवाह्यं कृत्वा । स्वधर्मं प्रतिज्ञारूपम् ॥ ११॥१२ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । किमर्थं द्रुतमागमनं परिह्रियत इतिभावः । यथेति । त्वदीयं राज्यमिव मदीयमपि राज्यं तवैव तथा च मद्गृहमात्रस्य स्वायत्वे को विचार इत्यर्थः ॥१३॥ कृतकौतुकसर्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १४ ॥ अविघ्नं अविलम्बम् । अवलम्बते विलम्बते ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः॥ १६ ॥ तत इति । लोका रमन्तेऽस्मिन्निति लोकरामः । तस्य॥ १७॥ तथेत्यादि । प्रपा पानीयशालिका । अभिनवनालिकेरादिपत्ररचितमण्डप इत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभिरिति लिङ्गविपरिणामेनानुकृष्यते । छिद्रकुम्भैः करकैः । शङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । स्रुक्स्रुवौ आज्यहोमसाधनम्

भ्याम् । विवाह एव वैवाह्यम् । कन्याप्रदानं कृत्वा स्वधर्मं प्रतिज्ञातं धर्मं दातुरनुरूपं धर्मम् ॥ ११–१६ ॥ तत इति । लोकरामस्य लोका अस्मिन् रमन्त इति लोकरामः ॥ १७ ॥ तथेति । प्रपामध्ये मण्डपमध्ये । अलङ्कारैरिति । सुवर्णपालिकाभिः मङ्गलार्थं सुवर्णरचिताभिः । छिद्रकुम्भैः करकैः । शङ्खा इव पात्राणि । लाजपूर्णैश्च

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः । अलञ्चकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः ॥ १९ ॥ सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः । अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २० ॥ शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः । लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् । अग्निमाधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् । जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २२ ॥

श्रीसीताविवाहमहोत्सवघट्टः

ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् । समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा । अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्द्धनम् ॥ २३ ॥ इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ २४ ॥

पात्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः । लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोपयुक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्कारवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वेणान्वयः ॥ १८–२१ ॥ समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वं होमः आभ्युदयिकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथ सौन्दर्याभिजात्यादिना सीतायाः प्रतिग्रहार्हतां वदन् प्रतिग्रहमनुजानाति– इयमिति । इयम् अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादिकं प्रत्यक्षेण निर्दिशति । न केवलं प्रत्यक्षं सौन्दर्यादिकम् । प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्समानस्यायोनिजत्वेनानुमेयं चेत्याह–सीता । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' तज्जन्यतया तथा व्यपदेशः । इयं सीता या सिद्धाश्रमात्प्रभृति धनुर्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता सेयं सीता । यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमय इव

पात्रीभिरित्यार्षम् ॥ १८–२१ ॥ समैः समप्रमाणैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इयं सीतेति । तव भुजवीर्यनिर्जिता तवाभिमुखं स्थिता इयं सीता । मम सुतेत्याभिजात्य–

कश्चिदप्यन्यथाभिप्रायप्रतिपत्त्यभावेन ससम्भ्रमं रामं प्रत्याह इयं सीतेति । यद्वा “ प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा ” इत्युक्तरीत्या अनवरत भावनाप्रकर्षेण सर्वत्रसीतायाः प्रतीयमानत्वादाह इयं सीतेति । यद्वा यथा राम आत्मानं मानुषं मन्यते, एवं सीतापि । अतो यागतलेऽभवत्सीतेत्याह इयं सीतेति । न केवलं सौन्दर्यमस्मदपेक्षितम्, किन्त्वाभिजात्यं चेत्यत्राह—मम सुतेति । आचारप्रधानजनककुलजातायाः किं वक्तव्यमाभिजात्यमिति भावः । यद्वा मम सुता “ महता तपसा राम ” इतिवत् तुभ्यं दातुं विरचितविविधव्रतो पवासादिकस्य मम कन्येत्यर्थः । अस्त्वियं सुन्दरी भोगार्था, धर्माचरणार्थं मन्यया भवितव्यमिति मन्येतेत्यत्राह सहधर्मचरी तवेति । भोगार्थमेव धर्माचरणार्थमपीति भावः । समानो धर्मः सहधर्मः, तं चरतीति सहधर्मचरी । “ दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् । ” इति वक्तुस्तवानुरूपेयम् “ न कश्चिन्नापराध्यति ” इति वक्तीति भावः । एवं सौन्दर्याभिजात्यधर्माचरण शीलत्वादिमत्त्वेऽपि त्वदनुमतत्वभावाज्ञैनां प्रतिगृह्णामीत्यत्राह—प्रतीच्छ चैनामिति । प्रतीच्छ गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदानानर्हत्वात् ददामीत्यनुक्तिः । भद्रं ते—स्वतःसिद्धायाः कस्त्वं दातुमिति रामः कुप्येदिति सान्त्वयति । यद्वा निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्या अस्याः प्रतिग्रहे भवतः सर्वाणि मङ्गलानि भविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूपवधूवरयोः संयोगे दृष्टि दोषो भविष्यतीति मङ्गलमाशास्ते भद्रं त इति । एवं मयानुज्ञाते गान्धर्व राक्षसाभ्यामुद्वहेदिति भीतः प्राह—पाणिं गृह्णीष्वेति । “ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृह्णीयात् ” इत्याद्युक्तकामव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तम् । प्रणयधारायां पादग्रहणमस्तु,सम्प्रति पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति साहित्यकृत शोभाविशेषदर्शनाभिलाषेणोक्तम् ।ब्राह्मणस्यैव पाणिग्रहणम्, क्षत्रियादेः शरादि ग्रहणं विहितम्; अतः कथमिदं सङ्गच्छत इति न शङ्कनीयम्, तस्यासवर्ण विषयत्वात् । आह मनुः—“ पाणिग्रहणसंस्कारः सुवर्णासु प्रदृश्यते । असवर्णा स्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने ॥ ” इति । अतः सर्ववर्णानामपि सवर्णासु पाणिग्रहोऽस्त्येव ॥ २४ ॥ तनि०—इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । मम सुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव सौन्दर्यवागुरया सर्वहृदयाकर्ष

कम्य । सहधर्मचरी नित्यं सहधर्मचारिणी भविष्यतीति कालविशेषविधानाभावात् । नित्यं सहधर्मचारिण्याः किमिदं दानमिति न कोपः कार्य इति प्रसादं याचते—भद्रं त इति । मासोत्सवादिष्वर्चाविग्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिकं न विरुद्ध्यत इति हृदयम् । यद्वा मत्तोऽपि प्रेमातिशयस्तवापीतिदृष्टिदोषपरिहारार्थं रक्षां करोति भद्रं त इति । पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति तादृशा अवस्थानुभवेन नयनसाफल्यं भजाम इति भावः। आचार्यास्तु प्रकारान्तरेण व्याचक्षते—इयं रूपौदार्यगुणैरहमेव गरीयानिति न तूष्णीं स्थातव्यम् । एनामपि पश्य तुल्यशीलवयोवृत्तामित्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमर्हति । अतिशयान्तरमाह सीतेति । आभिजात्यायोनिजत्वे अतिशयिते । इयं सीता सुवर्णलता भूमाविव खलूत्पद्यते । हिरण्यवर्णा खल्वियम् । मम सुता " जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता " इति प्रसिद्धिविषया । सहधर्मचरी त्वदाचरितधर्माणां प्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादरेण गृहाण । " न च सीता त्वया हीना " इत्यादिवत् " न जीवेयं क्षणमपि"इत्येवंप्रकारेण च स्थातव्यम् । एनामागतामपरिहारेण स्वीकुरु । पाणिं गृह्णीष्व पाणिना पाणिग्रहणेनाशिथिलकङ्कणां कुरु । भद्रं त इति गृहीतपाण्यो रुभयोरपि मङ्गलाशासनं करोति पाणिना प्रणयापराधे पाणिना पादग्रहणं भविष्यति । इदानीं पाणिं गृह्णीष्व । केचिदेवं वर्णयन्ति—इयं त्वद्विश्लेषव्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती। पतिव्रतायाः स्त्रिया भर्तृविरहे सत्तानाश एवेति सिद्धं खलु । इयं " आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ " इति शास्त्र विषयभूतपतिव्रता स्त्रीभ्य उत्तमा खलु तद्विलक्षणा च । इयं त्वदात्मभूता त्वच्छरीरभूता च सीतानिमित्तन्यूनता तवैव खलु, स्वच्छायादोषः छायावत एव खलु " सुता मातरमङ्गनाः " इति मातृगुणानुवृत्त्या पृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । मम सुतेति न केवलं राजकुमारीत्वेन भोगदानम्, किन्तु हेमारविन्दन्यायेन आश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येन विशेषतोभोगदानमिति । एनाम् एवं व्रतनियमैरुत्पन्नाम् । भद्रं ते । " भुङ्क्ते स्वशेषमखिलं तव" इतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायाः सफलत्वं तवैव । भोग्यवस्तुगुण पौष्कल्यं भोक्तुरेवातिशयितभोगाय । पाणिं गृह्णीष्व पाणिना सीता हस्तं प्रसार्य ग्रहीतुं न जानाति, त्वमेव गृह्णीष्व। पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति " बाहुच्छायामवष्टब्धा यस्य लोका महात्मनः " इत्यादिप्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेन हस्तं गृह्णीष्व ॥ २४ ॥

—कथनम् सहधर्मचरीति यस्त्वयानुष्ठेयो धर्मस्सोऽनया सह कर्तव्य इत्यर्थः । एनां प्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति । " गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा । इत्युक्त्वा प्राक्षि
पद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥२५॥ साधुसाध्विति देवाना
मृषीणां वदतां तदा । देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महा
नभूत् ॥ २६ ॥ एवं दत्त्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृ
ताम् । अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ २७॥
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया । प्रतीच्छ
पाणिं गृह्णीष्व माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ २८॥ तमेवमुक्त्वा
जनको भरतं चाभ्यभाषत । गृहाण पाणिं माण्डव्याः
पाणिना रघुनन्दन ॥२९॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवी
ज्जनकेश्वरः। श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना
॥ ३० ॥ सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ।
पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था माभूत्कालस्य पर्ययः ॥३१॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन्। चत्वार
स्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ३२ ॥

पतिव्रतेत्यादि । भविष्यतीति शेषः, प्राक्षिपत् रामहस्त इतिशेषः ॥ २५ ॥ शुभनिमित्तमाह–साध्विति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ २६ ॥ ॥२७॥ पर्ययः विलम्ब इत्यर्थः । भिन्नमातृकत्वात् भरतात्पूर्वं लक्ष्मणविवाहो न दुष्यति । “ पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु वा । विवाहदानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम्॥ ” इति स्मरणात् ॥ २८–३० ॥ पत्नीभिः सहिता इति शेषः। अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धम् । जनकेनानुज्ञामात्रं कृतम् , ज्येष्ठत्वात् । उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजेनैव । तदाह याज्ञवल्क्यः– “पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः

हस्तम् ” इति मन्त्रपूर्वकं पाणिं गृहाणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ छायेवानुगता नित्यसम्बन्धा, भवत्विति शेषः । प्राक्षिपत् । रामहस्त इति शेषः ॥ २५–२७ ॥ लक्ष्मणेति । लक्ष्मणागच्छ पाणिं गृह्णीष्वेति भरतात्पूर्वं लक्ष्मणविवाहकथनं भिन्नोदरत्वात्

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च । ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः । यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा। दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः॥ ३४॥ ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् । विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३५॥ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते । त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ३६ ॥ अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः । राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ३७॥

इत्यार्षे० श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

परः परः ॥ " इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अग्निमिति । अत्रैकस्यां वेदिकायां एकस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तेनैवमेकमग्निं सर्वे स्व स्वभार्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः । राजानं जनकम्, यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधिपूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकम् । विवाहं विवाहकर्म । तदा तस्मिन् काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहणहोमं चक्रुरित्यर्थः । पूर्वं वसिष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिककर्मपरम् । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमोत्रोच्यते । पाणिग्रहणानन्तरमग्निं ब्राह्मणान् दातारं जनकं च प्रदक्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निं प्रतिष्ठाप्य विवाहहोमांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ सीताप्रदानकालिकशुभं निमित्तमुक्तम् । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मकालिकशुभनिमित्तानि दर्शयति-पुष्पवृष्टिरिति ॥ ३४ ॥ तत् पुष्पवृष्ट्यादिकम् ॥ ३५ ॥ अथ लाजहोमपूर्वकं स्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति-ईदृश इति । ईदृशे पूर्वोक्तरूपे । तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानाम् । उद्घुष्टेन उद्घोषणेन । निनादिते नादे प्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने । अग्निं स्वस्वाग्निं । त्रिःपरिक्रम्य ऊहुः विवाहं निर्वर्तयामासुः ॥ ३६ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान् पुत्रानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० बाल० त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

विरुद्धयते । उद्यतां दातुं निश्चिताम् ॥ २८-३३ ॥ आत्ममनोरथः फलोन्मुखो जात इति देवदुन्दुभिनिर्घोषादिरभूदित्यर्थः ॥ ३४-३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

---

१ विधिपूर्वकम् । काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु ॥

२ रघुनन्दनाः । प्रीयमाणो दशरथः पुत्रान् पुत्रवतां वरः । इत्यधिकः पाठः ।

॥ चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः । आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् । आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥ गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः ॥ ३ ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥४॥ गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः । कम्बलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यम्बराणि च ॥ ५ ॥ हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् । ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च । ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् । प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८॥

अथायोध्याप्रस्थानं मध्यमार्गे जामदग्न्यागमनं चतुःसप्ततितमे—अथ रात्र्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छ्य उत्तरपर्वतं स्वावासं हिमवन्तम् ॥ १ ॥ विश्वामित्र इति । आपृष्ट्वा जगामेति क्रियावृत्त्या राजपदावृत्तिः ॥ २–४ ॥ कन्याधनमेव विवृणोति—गवामित्यादि । कम्बलानामित्यत्रापि शतसहस्राणीत्यनुषज्यते । क्षौमकोट्यम्बराणि क्षौमाश्च कोट्यम्बराणि चेति द्वन्द्वः । क्षौमानामपि बहुत्वमर्थसिद्धम्, क्षौमरूपकोटचम्बराणीति वा, कोटचम्बराणि उत्कृष्टवस्त्राणीति वा ॥ ५ ॥ हस्तीत्यादिसेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवाश्वादित्वाद्दासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य रजतस्य शतमिति

अर्थात्। तौ राजानौ दशरथजनकौ॥१–४॥ गवामिति । कम्बलानामित्यत्र शतसहस्राणि पूर्वेण संबन्धः । क्षौमान पट्टवस्त्राणि ददाविति पूर्वेणान्वयः । कोटीतिभिन्नं पदम्, सङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमार्षम् । कोटिक्षौमान कोट्यम्बराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ हस्त्यश्वरथपादातमिति । “प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” इत्येकवद्भावः । दिव्यरूपम् अद्भुतरूपम् ॥ ६ ॥ हिरण्यस्येत्यादि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य,

१ पर्वतम् । आशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारांश्च सराघवान् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

राजाप्ययोध्याधिपतिस्सह पुत्रैर्महात्मभिः । ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥ ९ ॥ गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम्। घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः । भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥ तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥ असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगा श्चापि प्रदक्षिणाः । किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति ॥ १२ ॥ राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महा नृषिः। उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम्॥ १३॥ उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् । मृगाः प्रशमयन्त्येते सन्तापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥ तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह । कम्पयन् पृथिवीं सर्वां पातयंश्च द्रुमान् शुभान्॥ १५॥ तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभुर्दिशः। भस्मना चावृतं सर्वं सम्मूढमिव तद्बलम् १६

शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सबलानुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्च सहितः ॥ ९ ॥ नरव्याघ्रं प्रतीति शेषः। घोरा इत्यनेनाशुभसूचकत्वमुक्तम् । पक्षिणः वायसा दयः। प्रदक्षिणमिति शुभसूचनम्। अन्तरिक्षे अशुभसूचनम्,भूमौ शुभसूचन मित्यर्थस्य द्योतनार्थं भौमा इतिपदम् ॥ १० ॥ ११ ॥ हृदयमुत्कम्पयितुं शीलमस्येति हृदयोत्कम्पि। इदं किं सुखोदर्कं दुःखोदर्कं वेति मनो विषी दति,शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्र निर्णयकारणाभावादिति भावः॥१२॥१३॥ पक्षिमुखाच्च्युतं पक्षिमुखेन सूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्ति प्रशमं सूचयन्ती त्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदत्सु ॥ १५ ॥ भस्मना चावृतमभूदिति

अत्र षष्ठ्यन्तानां पूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७-९ ॥ गच्छन्तं प्रतीति शेषः । पक्षिणां घोरवाग्व्याहरणमशुभसूचकम् । भौमा इति मृगप्रदक्षिणगमनं शुभसूचकम् ॥१०॥११॥ असौम्या इति। मनो मम विषीदति विरुद्धशकुनदर्शनादिति भावः॥१२॥ ॥१३॥ उपस्थितमिति। मृगाः प्रशमयन्तीति पूर्वमशुभसूचनम्, अतो मृगप्रदक्षिणा त्तच्छाम्यतीति भावः॥१४॥ तेषामिति। उत्पातकथनं संवदताम् ॥ १५ ॥ तमसेति ।

१ सबलानुगः । वाहिनींमहतीं कर्षन् कीर्तिमांश्च ययौ तदा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

वसिष्ठप्रमुखाश्चान्ये राजा च सपुरःसरः । ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः । ददर्श भीमसङ्काशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥ भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् । कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥ ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः । स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् । प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशं ज्वलन्तमिव पावकम् । वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥ सङ्गता मुनयः सर्वे सञ्जजल्पुरथो मिथः । कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः । क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् । ऋषयो राम रामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् । रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरा॰वा॰आ॰बा॰चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ जामदग्न्यमिति । अनन्तरापत्येति यञ्, गोत्रत्वारोपात् । जामदग्न्ययमिति पाठे—"इतश्चानिञः" इति बह्वचत्वेप्यार्षत्वाड्ढक् । पृथग्जनैः पामरैः विद्युद्गणोपममिति तेजस्वितायां दृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमिति तृन् । " अमनुष्यकर्तृके च " इति हन्तेष्टक् ॥ १८–२० ॥ होमः मानसः ॥ २१ ॥ कच्चिदिति । मनसा विमर्शः नोत्सादयिष्यतीत्यत्र हेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २२–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज॰श्रीरामायण॰बालकाण्ड॰ चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

न प्रबभुः न प्रचकाशिरे ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । सा चमूरिति भस्मच्छन्नेवाभवदिति शेषः ॥ १८ ॥ भार्गवमिति । दुर्धर्षं परैर्दुरतिक्रमम् ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरजनैः । प्रतिगृह्येति । राममभ्यभाषतेति इतरानगणयित्वेति भावः ॥ २०–२५ ॥ इति श्रीमहे॰श्रीरामायणतत्त्वदीपि॰बालकाण्डव्याख्यायां चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् । धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया । तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः । पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे । द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा । विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशाः । बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् । सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् । दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेन विष्णोः परत्वमुक्तम् । 'अहं वेद्मि महात्मानम्' इति विश्वामित्रवचनेन पुरुषसूक्तं तत्र मानत्वेन सूचितम् । काश्यपस्तुतौ च 'शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥' इति सर्वजगत्कारणत्वादिकमुक्तम् । रुद्रस्य च गङ्गाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन प्राकृतशरीरवर्तित्वेनाचापरत्वं सूचितम् । सम्प्रत्यल्पशक्तिकत्वेन तस्यापरत्वमाह पञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि । रोषातिरेकेण रामेति द्विःसम्बोधनम् । भेदनं चेति चकारेण ताटकावधादि समुच्चीयते ॥१॥ अचिन्त्यं च भवतीति शेषः । तच्छ्रुत्वेत्यतः पूर्वमत इत्युपस्कार्यम् ॥२॥ जमदग्नेरागतं जामदग्न्यम् । आगतार्थे यञार्षः ॥३॥ तत् तदा ॥४॥५॥ सम्प्रत्यस्थाने भयशङ्कितया दशरथो रामे प्रेमभराक्रान्तो रामवैभवं ताटकाताटकेयनिरसनादिना जानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्षत्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधावित्यर्थः । निक्षिप्तवान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृत

रामेति।धनुषो भेदनं चेत्यत्र ताटकावधादि समुच्चीयते॥१॥ अपरं श्रेष्ठम्॥२-७॥स

मम सर्वविनाशाय सम्प्राप्तस्त्वं महामुने। न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान्। अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिविश्रुते। दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे। त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ १२ ॥ तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम्। समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १३ ॥ तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम्। शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १४ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः। विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५ ॥

केतनः महेन्द्रपर्वते कृतनिवासः ॥ ८ ॥ 'सर्वविनाशाय सम्प्राप्तः' इत्येतदुपपादयति ॥९॥ न चेति॥१०॥लोकाभिविश्रुते लोके सर्वतः प्रसिद्धे। बलवती इति नपुंसकद्विवचनम्। सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं दत्तम्। युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे। यत्त्वया भग्नं तत् त्र्यम्बकाय दत्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥१२॥ समानसारं समानबलम् ॥ १३ ॥ समानसारत्वं किमिदानीं परीक्ष्यमित्याशङ्क्य रौद्रस्य धनुषो वैकल्यादिति वक्तुं प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि। तदा दुष्करत्रिपुरहननानन्तरकाले। बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरीक्षणेच्छया। कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः॥१४॥ अभिप्रायं त्विति।

त्वामिति। महेन्द्रकृतकेतनः, तपश्चरणार्थमिति शेषः ॥ ८-१० ॥ इमे द्वे इति। यत्त्वया भग्नं यच्च मया धृतम् ते द्वे इत्यर्थः। सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टमिति। सुरैरतिसृष्टं विश्वकर्मनिर्मितयोरुभयोरेकं त्रिपुरं हन्तुकामाय त्र्यम्बकाय दत्तमित्यर्थः। त्रिपुरघ्नमिति। यत्त्वया भग्नं तत् त्रिपुरघ्नमिति भावः॥१२॥ तदिदमिति। प्रसिद्धमिदं वैष्णवम्। इदं रौद्रेण धनुषा समानसारमित्यपरं वाक्यम्। समानसारं जृम्भणात्पूर्वं समानसारं भङ्गसमये तु रौद्रं धनुर्न्यूनसारमिति भावः ॥ १३ ॥ तदा तु देवता इति। तदा दुष्करत्रिपुरदहनानन्तरम्। बलाबलनिरीक्षया बलतारतम्यनिरीक्षेच्छया ॥ १४ ॥ अभिप्रायं त्विति। पूर्वं विष्णुरेव

१ यत्त्वया। इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः। इत्यधिकः पाठः।

विरोधे च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १६ ॥ तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १७ ॥ दैवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः । याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १८ ॥ जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा[1] ॥ १९ ॥

पूर्वं वराहादिरूपेण भूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिक इति स्तुवतस्त्वत्तः श्रुतम् । अधुना विष्णुमुपसर्जनीकृत्य त्रिपुरहननाद्रुद्रस्याधिकबलत्वं प्रतीयत इत्यभिप्रायमित्यर्थः । सत्यवतां वर इत्यनेन बहुश उपदेशोऽपि नैषां चित्तं समाधत्ते । अतः क्रिययैव बलतारतम्यं दर्शयिष्यामीत्याभिप्रेत्य विरोधं जनयामासेति गम्यते । अहं धन्वी प्रधानः विष्णुस्तु ममोपसर्जन इत्युक्तं रुद्रेणेति विष्णुं प्रत्युक्त्वा शराग्रतया मद्यावस्थानान्मयैव त्रिपुरहननं कृतमिति विष्णुनोक्तमिति रुद्रं प्रत्युक्त्वा च विरोधजननमित्यवगम्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ जृम्भितमित्यत्रापि हुङ्कारेणेत्यनुषज्यते । जृम्भितं भग्नमितियावत् । हुङ्कारेण न त्वभिमन्त्रितबाणेन । महादेवः महादेवशब्दो महावृक्षसमाख्यायित इति भावः । त्रिलोचन इत्यनेनतृतीयं लोचनमपि निरर्थकं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥

तनि०—न केवलं धनुषो जृम्भणम्, किन्तु तदाश्रयस्यापीत्याह—हुङ्कारेणेति । महादेव इति विडम्बनगर्भम् । घृतकोशातकीशब्दवदनर्थको महादेवशब्द इत्यर्थः ॥ १७ ॥

याचितौ प्रशमं जग्मतुः । विष्णुः किमनेन बालेन, अनुकम्प्यतामिति याचितस्तन्निग्रहान्निवृत्तः । रुद्रस्तु स्वामितः पराजयो नास्माकं दोषायेति सान्त्वितस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्निवर्तित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—

शिवाद्बलवानिति श्रुतम्, इदानीं रौद्रेण धनुषा त्रिपुरदहनसमये तु युद्धोपकरणं तेजिष्ठं शरमात्रमभूत्, अतः किमुभौ तुल्यबलौ उत न्यूनाधिकबलौ वेत्येवंरूपमभिप्रायं विज्ञायेत्यर्थः । केनापि निमित्तेन विरोधं जनयामास ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदेति । एकेनैव हुङ्कारेण शैवं धनुः जृम्भितं जडीकृतम् । स्तम्भितः जडीकृतः ॥ १७ ॥ देवैरिति । याचितौ युद्धाद्विरमतमिति याचितौ, प्रशमं युद्धोपशमं जग्मतुः ॥ १८ ॥ जृम्भित

[1]-तदा । पूजयित्वा ततो विष्णुमामन्त्र्य च पिनाकिनम् । ब्रह्मेन्द्राद्दीन् पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ।
देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २० ॥

जृम्भितमिति । तत् विष्ण्वधिष्ठानेन पूर्वं त्रिपुरघ्नम् । जृम्भितं विष्ण्वधिष्ठानाभावेन जृम्भितं दृष्ट्वा, न त्वाप्तवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवाभिमानमात्रविषयभूतम् । विष्णुपराक्रमैः । पूजायां बहुवचनम् । हुङ्कारेणेति पूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनं न पक्षपातमूलमित्याह सर्षिगणा इति । अतीन्द्रियार्थद्रष्टार ऋषयः, तेषां गणाः वैखानसवालखिल्यादयः । "भूयसां स्यात् बलीयस्त्वम्" इतिन्यायेन तत् ज्ञानं न पक्षपातमूलं नवा भ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" इत्यादिश्रुतिः "नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः" इत्यादिवदितरापेक्षया श्रेष्ठत्वाभिप्राया । "एको ह वै नारायण आसीत्" इत्यादिश्रुत्युक्तो नारायणापरपर्यायो विष्णुरेव परं तत्त्वमित्यभिहितम् । एतेन तमउद्रेकेण कदाचिद्रुद्रस्य पराजयो न दोषायेति केनचिदुक्तं प्रत्युक्तम् । तमोभिभवस्यैवापरत्वानियामकत्वात् ।इन्द्रजिता रामपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेन वध्य इति धर्मप्रवर्तनाय । धर्मसंस्थापनाय हि तवदतार इत्युक्तम् । अत्र तु स्वरूपत एव रुद्रस्य पराजयः । किञ्च रुद्रपराजयस्य तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्न स्यादेव । अयं च धनुर्भङ्गो दक्षयज्ञान्त इति बोध्यम् । अन्यथा "दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान्" इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते रुद्रो देवानां

मिति । जृम्भितं विष्णुपराक्रमैर्जडीकृतम् धनुः शितिकण्ठं च दृष्ट्वा सकलजगद्व्यापकं विष्णुं शितिकण्ठात्पराक्रमैः ज्ञानशक्त्यादिभिश्च अधिकं सर्वोत्तमं मेनिरे । शितिकण्ठधनुषो वैष्णवं धनुश्चाधिकं मेनिरे । धनुःप्राप्तिकथनेन "दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान्" इत्यादिना वाक्येन दक्षयज्ञान्ते महादेवो देवानां धनुर्ददाविन्युक्तत्वाद्विरोधश्च दक्षयज्ञ एवेति प्रतीयते ॥ १९ ॥ धनू रुद्र इत्यादि । ननु पूर्वं दक्षयज्ञान्ते महादेवो देवानां धनुर्ददावित्युक्तम्, इदानीं तु महादेवो देवरातस्य हस्ते धनुर्ददावित्युच्यते । कथमेतत्सङ्गच्छते ? नास्ति सङ्गतिविरोधः, देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेतैर्देवैस्सन्निकर्षं गत्वा स्वयं गृहीतुं भीतैरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थितः सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति कृत्वा सङ्गतमेतत, एवं च सति 'न्यासभूतं तदा न्यस्तम्' इत्यस्यार्थो निष्पद्यते । भवतु नामैतत्सङ्गतम् । यदुक्तं विश्वामित्रयज्ञसंरक्षणान्ते मिथिलां जिगमिषुभिर्मुनिभिर्विश्वामित्रादिभिः 'यज्ञे जनकराजस्य देवैर्दत्तं धनुः' इति तत्कथं सङ्गच्छते ? देवरातैर्देवैर्न्यासतया स्थापितं ततःप्रभृतिन्यासरूपतयैवैतस्य वंश्येषु वर्तमानं जनकेन स्वयं यज्ञे स्वत्वेन

इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरञ्जयम् । ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २१ ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते । अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥२३॥ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् । क्षत्रमुत्सादयन् रोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २४ ॥

धनुर्ददावित्युक्तं विरुध्येत । अत्रेदमेव धनुस्त्रिपुरघ्नमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धम् । मेरुधनुष्ट्वंपुराणान्तरोक्तमनादरणीयम् । ननु पूर्वं दक्षयज्ञान्ते रुद्रो देवेभ्यो धनुर्दत्तवानित्युक्तम्।पुनश्च देवराताय रुद्रो दत्तवानित्युक्तम्।विश्वामित्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञे जनकाय देवा ददुरित्युक्तम् । अनसूयासमीपे सीतया जनकाय वरुणेन दत्तमित्युक्तम् । कथमिदं सङ्गच्छते? श्रूयताम्; पूर्वं देवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणा निर्मितं धनू रुद्राय ददुः । तद्दक्षयज्ञान्ते विरोधे विष्णुहुङ्कारेण जृम्भितं, देवैः प्रार्थितो रुद्रो देवरातस्य हस्ते दत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेन मैथिलेषु वर्तमानं तत्स्वत्वेन देवा वरुणेन जनकायादापयन्निातिक्रमः । तेन दक्षयज्ञान्ते धनुर्दानवचनं देवैर्जनकस्य यज्ञफलत्वेन दानवचनं वरुणेन दत्तत्ववचनं च समञ्जसं भवति ॥ १९–२२ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २३ ॥ अनेकशः त्रिःसप्त

याचितं देवैस्तस्य यज्ञफलत्वेन दत्तमित्यर्थस्याविरोधनादेतदपि सुसङ्गतम् । अस्तु, अनसूया-समस्यायां सीतया यज्ञे जनकस्य वरुणेन दत्तं धनुरिति वक्ष्यते, तत्तु कथम्? तत्रापि सङ्गतिरस्त्येव, देवैश्चोदितो वरुणः स्वहस्तेन यज्ञे जनकस्य दत्तवानित्यस्यार्थस्यानवग्रहात् । तदयमत्र धनुरागातिक्रमः—पूर्वं देवतास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मनिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः, तद्दक्षयज्ञे विरोधे विष्णुजृम्भितं देवैः प्रार्थितो महादेवो देवरातस्य हस्ते दत्तवान्, ततःप्रभृति न्यासभावेन मैथिलेषु वर्त्तमानं तत् स्वत्वेन देवा वरुणेन यज्ञे जनकायादापयन्निति । परशुरामकार्मुकस्य वरुणहस्ते निक्षेपणं दिव्यं देवेष्वेवास्तु किं मनुष्येष्विति विशेषेण तस्य हस्ते निक्षेपणम्, स देवानामायुधानां निधायको दायकश्चेति ॥ २० ॥ इदं च वैष्णवमिति । इदं मत्करास्थितं धनुः । वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि ॥ २१ ॥ वैष्णवधनुषः स्वहस्तागतिप्रकारमाह–ऋचीक इत्यादि । विष्णुः शितिकण्ठपराजयानन्तरम् ऋचीके न्यासं न्यासरूपेण प्रादादित्यर्थः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्र इत्यादि । मत्पितरि न्यस्तशस्त्रे न्यस्तधनुषि तपोबलसमन्विते सति । अर्जुनः, कार्तवीर्यः । प्राकृतां तामसीम्, देहात्मबुद्धिमित्यर्थः । देहात्मबुद्ध्युत्पत्तावेव

पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने । यज्ञ
स्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्त्वा
महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः । श्रुतवान् धनुषो भेदं
ततोऽहं द्रुतमागतः ॥२६ ॥ तदिदं वैष्णवं राम पितृपैता
महं महत् । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम्
॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् । यदि
शक्नोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे० वाल्मी० बा० पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
गौरवाद्यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ।
अनुरुन्ध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥

कृत्वः॥२४–२६॥तदिदमिति। उत्तमम् अशिथिलमित्यर्थः। पितृपैतामहं पितृ
पितामहक्रमायातम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणत्वेनाशक्त इति
मा ब्रूहीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदि शक्नोषि तावतापि न त्वां मुञ्चामि अपि तु ततः
अनन्तरम्, द्वन्द्वयुद्धं दास्यामि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमिति भावः ॥ २८ ॥
इतिश्रीगो०श्रीरामा० मणिमं० बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणं षट्सप्ततितमे–श्रुत्वेत्यादि । पितुर्गौरवादिति
पितुः सन्निधिगौरवादित्यर्थः । यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैः कथनं येन स
तथा ॥ १ ॥ श्रुतवानिति । पितुरानृण्यं पितृघातिक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिमा

स्थलवत्कृत्यप्रवृत्तिः ॥ २३–२७ ॥ योजयस्वेति । यदि शक्नोषि काकुत्स्थेति ।
शरसन्धाने इतिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व
दीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वेति । गौरवाद्यन्त्रितकथ इति पितुर्गौरवान्नियमितवचनः । पितृसन्निधानाद्विनीत
भाषीत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रुतवानिति । हे भार्गव ! यत् क्षत्रवधादि कर्म कृतवानसि

---

१ समन्वितः । स्थितोऽस्मि तस्मिंस्तप्यन्वै सुसुखं सुरसेविते । अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल ॥ इत्यधिकः पाठः ।

वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव । अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम् । शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनू रामश्शरं सज्यं चकार ह । जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च । तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान् । लोकानप्रतिमान् वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

स्थितः सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रुतवानस्मि । तदनुरुन्ध्यामहे अनुरुन्ध्मः । अवश्यं शूरेण वैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् । कर्तरि यगार्षः ॥ २ ॥ वीर्येति । वीर्यहीनम् । अतएव क्षत्रधर्मेण प्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादौ अशक्तमिव मन्यमानो यन्माम् अवजानासि 'क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य' इत्यादिना अवमानं कृतवानसि तन्नानुरुन्ध्यामहे । "अस्मदो द्वयोश्च" इति चकारादेकस्मिन् बहुवचनम् । अतः तेजः परपरिभावासहनं, पराक्रमम् स्वशक्त्या पराभिभवनं च पश्य ॥ ३–५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन । विश्वामित्रभगिन्यां सत्यवत्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः तस्य पुत्रः परशुराम इति विश्वामित्रसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ते तुभ्यम् । पादयोर्गतिं गमनम् । लोकान् लोकप्राप्तिम् । यदिच्छसि अनयोर्मध्ये यदिच्छसि तद्वदेत्यर्थः । यदीच्छसीति

तच्छ्रुतवानस्मि । अनुरुन्ध्यामहे अनुसरामः । पितृहन्तॄणां क्षत्रियाणां वधेन वैरनिर्यातनं पितुरानृण्यम् आस्थितं कृतवन्तम् पितृभक्त्या खल्वेतत् क्षत्रियविनाशनं कृतवान् पितुरानृण्यं पुत्राणां कर्तव्यमिति भवत्कृतं क्षत्रविशसनं सहामहे इत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येन मदवज्ञां न सहामहे इति भावः ॥ २–४ ॥ आरोप्येति । शरं सज्यं मौर्व्या सहितं चकार तस्यां समधत्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्राह्मण इति । विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रार्थं च । अत्र तादर्थ्यवाची कृतशब्दः । विश्वामित्रभगिनी सत्यवती, तस्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः, तस्य पुत्रोऽयमिति तव विश्वामित्रसम्बन्धं दृष्ट्वेत्यर्थः । तस्मात्कारणद्वयात् ॥ ६ ॥ इमामिति । तपोबलेन समार्जितान् लोकान् । पादयोर्गतिं गतिशक्तिं वा लोकानिति सुकृतस्य फलप्रापणशक्तिं वा हनिष्यामीति भावः । यदि

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः । पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ ९ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः । यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे । निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोऽभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः । रामं कमलपत्राक्षं मन्दंमन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम् । कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः काश्यपस्य हि ॥ १४ ॥

पातो युक्तः । उभयथा प्रतिबद्धः क्वचित्तिष्ठन् लोकं पीडयेदिति रामस्य हृदयम् ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वशक्त्या मोघो न पतति लक्ष्यमभित्त्वा न तूर्णीं पततीत्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महदद्भुतं कर्म च द्रष्टुं समेता इत्यन्वयः ॥ ९॥१० ॥ जडीकृत इति । लोके जने जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । तथा च पुराणान्तरम्—" ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत् ॥ " इति । उदैक्षत विस्मित इति शेषः ॥ ११ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥ काश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्तदाप्रभृति न वस इत्यन्वयः । गुरुवचः काश्यपवचः । कुर्वन् परिपालयन् । कुत इत्यत्राह कृतेति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः काश्यपस्य स्वत्वेन कृता त्वद्विषये न वत्स्यामीति प्रतिज्ञा च कृता, तस्मा

त्क्वासि उभयोर्मध्ये तद्धनिष्यामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ न हीति । यस्माद्वैष्णवः ततो मोघो व्यर्थो न पतति लक्ष्यमभित्त्वा न निवर्तते ॥ ८ ॥ वरायुधधरं वैष्णवचापधरं तं श्रीरामं महदद्भुतं तत्कर्म च द्रष्टुकामाः ॥ ९ ॥ १० ॥ जडीकृत इति । तदा लोके जने जडीकृते स्तब्धीकृते सति, निर्वीर्यः निर्गतं वीर्यं बलं यस्य स तथोक्तः । अनेन परशुरामशरीरान्निर्गत्य वैष्णवं तेजो रामभद्रे संक्रान्तमिति वेदितव्यम् । तथा च नारसिंहपुराणे—" ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वदेवानां

तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान् शरमुख्येन माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् । धनुषोऽस्य परामर्शात् स्वस्ति तेऽस्तु परंतप॥१७॥ एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः। त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥१८॥ न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति । त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः॥१९॥ शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत । शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥२०॥ तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् । रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकान् तपसार्जितान् । जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥

दित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तदिमामिति । गतिः गमनम् ॥ १५ ॥ लोकहननं नाम लोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्य वा अमूर्तस्य वा कार्यस्य प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमिति भावः ॥ १६ ॥ अक्षयमिति । अक्षयं निर्विकारम् । मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलम् । अनेन " न ब्रह्मा नेशानः " इति महोपनिषदुपबृंहिता । परामर्शात् ग्रहणात् ॥ १७॥१८ ॥ इयं त्वया विमुखीकृतिः । व्रीडा लज्जा॥१९॥शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशरलक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः॥२०॥ ॥ २१ ॥ दृश्य दृष्ट्वा । लोकान् हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी

तेजो राममुपाविशत् ॥ " इति ॥११-१६॥ अक्षय्यमिति । अस्य इतरदुरारोपणस्य धनुषः परामर्शादारोपणाद्धेतोः त्वामक्षय्यं केनापि क्षयं पराजयं नेतुमशक्यम्, मधुहन्तारं पुरुषोत्तमं सुरोत्तमं देवदेवं जानामि निश्चिनोमि । (अक्षय्यमिति पाठः) ॥ १७ ॥ १८ ॥ नेति । यदहं पूर्वं तादृशः, त्रैलोक्यनाथेन त्वया विमुखीकृतः परिभूतः,इयं विमुखीकरणजन्या । व्रीडा लज्जा भवितुं नार्हति, स्वामिनः सकाशात्

तिलकं—यतः"उतामृतत्वस्येशानः"इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह—अक्षय्यं अनाद्यन्तम् केनापि पराजयं नेतुमशक्यं च । एवं निश्चये हेतुः—धनुष इति । अस्य वैष्णवस्य इतरदुरारोपस्य परामर्शो ग्रहणाकर्षणादिः ॥ १७ ॥

ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ।
सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥
इत्यार्षे बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम् ॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् । पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी । अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता[१] ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् । बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय राघवम् ॥ ४ ॥

त्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आत्मगतिं स्वस्थानम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
अथ स्वपुरं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवासेत्याह सप्तसप्ततितमे—गत इत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाय न्यासत्वेनेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्याये त्यर्थः ॥ १ ॥ विह्वलं परवशम् । अनेन परशुरामेण कृतां परत्वसूचिकां स्तुतिं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति "प्रातिपदिकान्तनुम्—" इत्यादिना णत्वम् ॥ ३ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वय मेकान्वयम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टं वचनं श्रुत्वा ॥ ४ ॥
पराजयो न व्रीडामावहतीत्यर्थः ॥ १९-२३ ॥ राममिति । आत्मगतिं यथा पूर्वं विहायसा शीघ्रगमनं गन्तव्यं माहेन्द्रं वा ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
गत इति । प्रशान्तात्मा प्रशान्तो गतक्रोधः आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः ॥ १ ॥ विह्वलं परशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तान्तस्य मायया तिरोधानमन्यान् प्रति ॥ २-४ ॥

१ पालिता । संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् । शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ ५ ॥ पुन र्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च । चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ६ ॥ पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्‍घुष्टनिनादिताम् । सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्ण कुसुमोत्कराम् ॥ ७ ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गल वादिभिः । सम्पूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ ८ ॥ पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः । पुत्रै रनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः ॥ ९ ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः । ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ १० ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा । वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ११ ॥ ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् । कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ १२ ॥

गतो राम इति श्रुत्वा । क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः । हृष्टः पुलकितः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ रम्यामिति पुनरुक्तिस्तत्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण । पताका ध्वजपटः, ध्वजः दण्डः, पताकान्विता ध्वजा अस्यां सन्तीति पताकाध्व जिनीम् । ह्रस्वदीर्घध्वजभेद इत्यप्याहुः । उद्घुष्टमिति भावे निष्ठा । तूर्योद्घोषेण सञ्जातनिनादामित्यर्थः ॥ ७ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः । मङ्गलम् आशीर्वचनं वक्तुं शीलमेषामस्तीति मङ्गलवादिभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ जनः सम्बन्धिजनः । गृहे स्थितैरिति शेषः । काम्यन्त इति कामाः, विषयभोगपरिकराः तैः ॥ १० ॥ वधूनां स्नुषाणाम् । प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वान्तःपुरानयने वा । "वधूर्जाया स्नुषा" इत्यमरः । युक्ता आसक्ताः, आसन्निति शेषः ॥ ११ ॥ जगृहुः

गत इति । हृष्टः पुलकितो विस्मितो वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ पताकाध्वजिनीमिति । पताकाः श्रेणीकृताः क्षुद्रध्वजाः, इतरे पुनर्महाध्वजाः । रम्यां स्वभावतो रम्याम् । सिक्तराज पथां रम्यां कुसुमोत्करादिभिरुपचारैः रम्याम् ॥ ७–१० ॥ कौसल्येति । वधूप्रतिग्रहे

मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः । देवतायत
नान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १३ ॥ अभिवाद्या
भिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा । रेमिरे मुदिताः सर्वा
भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १४ ॥ कुमाराश्च महात्मानो
वीर्येणाप्रतिमा भुवि । कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः
ससुहृज्जनाः । शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः
॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ अयं केकय
राजस्य पुत्रो वसति पुत्रक । त्वां नेतुमागतो वीर यथा
जिन्मातुलस्तव ॥ १७ ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः
कैकयीसुतः । गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा
॥ १८ ॥ आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ।
मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १९ ॥

अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १२ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्तिवाचनैः, शोभिताः । मङ्गलालम्भनैरिति पाठे–आलम्भनं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवता नामर्चागृहाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन् । आयतनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादिति भावः ॥ १३ ॥ अभिवाद्येति । सर्वा अभिवाद्य सर्वा रेमिर इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वर्तयन्ति अनुवर्तयन्ति स्म ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति ॥ १६ ॥ मातुलस्तवेति । अतो गच्छेति व्यञ्जनावृत्त्योक्तिः पुत्रविरहकातर्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःखरहितं यथा भवति तथा कर्तुं शीलमस्त्यस्येति तथा ॥ १९–२१ ॥

वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे शुल्कास्तत्पराः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मङ्गलालम्भनैः मङ्गलालङ्करणैः । देवतायतनानि गृहदेवताप्रतिमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतदारा इति । पितरं शुश्रूषमाणाः वर्तयन्ति उज्जीवयन्ति, आह्लादयन्तीति यावत् । कृतास्त्राः लब्धास्त्राः । नरर्षभाः

---

१ स्वदा । स्वं स्वं गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् । गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान् ॥
२ नरर्षभाः । कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः । ३ सुतम् । विनयं देहयोगेन संप्रश्रममिव
गौरवनम् । ४ स्तव । प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तथा । ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥
५ सुतः । अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम् । इत्यधिकः पाठः ।

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । पितरं देवसङ्काशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २० ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः । चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २१ ॥ मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः । गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत ॥२२॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा । रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥२३॥ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः । स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥२४॥ रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून् । मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥२५॥

परमयन्त्रितः परमम् अत्यन्तं यन्त्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरूचितशुश्रूषादिकार्याणि । अन्ववैक्षत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवमेतादृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः वणिजः ॥ २३ ॥ न केवलं शीलवृत्तेन, किन्तु सर्वैरपि गुणैरित्याशयेनाह–तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये ॥ २४ ॥ एवं धर्मपरतां रामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिं दर्शयति–रामस्त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु तुशब्देन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनदेवताराधनादिकं हि पूर्वमुक्तम् । स एवं कर्ता संप्रति वात्स्यायनमभ्यस्य कामतन्त्रपरोऽभूत् । सीतया अयोनिजया "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया । स्वाभाविकसौन्दर्यसमृद्ध्यैवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्य प्रावण्यातिशयः प्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपदेन फलापर्यवसायितोच्यते । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति विहाररूपक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे ह्यात्मनेपदमेव भवेत् । तथा च चिरतरविहारोपि भोगोपोद्घातकेलितां नातिशेत इति भावः । बहूनृतून् ।

रामादयः ॥१९–२०॥ प्रियाणि इष्टप्राप्तिरूपाणि । हितानि अनिष्टनिवर्तकानि ॥ २१॥ मातृभ्य इति । अन्ववैक्षत अनुसन्दधे ॥ २२ ॥ एवमिति । एवंविधेन रामस्य शीलवृत्तेन । नैगमाः पौराः, दशरथादयश्च प्रीताः ॥ २३ ॥ तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनां रामो गुणवत्तरः प्रियतरो बभूव ॥ २४॥ राम इति । तद्गतः तद्गतान्तः

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।
गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत ॥ २६ ॥
तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्त्तते ।
अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ २७ ॥

अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तया भोगनैरन्तर्यं सूच्यते । बहून् ऋतूनित्युक्तं न तु वत्सरानिति । तेन तत्तदृतूचितभोगोपकरणैर्भोगान् स बुभुजे इत्युक्तम् । मनोऽस्यास्तीति मनस्वी । भूमार्थे मत्वर्थीयः । तथा च संश्लेषदशायां सीतासङ्कल्पमप्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यं तद्गतः तस्यां गतः "सप्तमी–" इति योगविभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतया तदेकरसोऽभूदित्यर्थः । सर्वदा तदासक्तचित्तोऽभूदिति भावः । तस्या हृदि नित्यं समर्पितः, सीतापि रामकृततत्तद्व्यापारेण वशीकृता तदायत्तचित्तासीत् । नित्यं सुचिरं भोगेऽपि सद्यःसङ्गतेव निरवधिकप्रेमभारभरिताभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ नित्यं तद्गत इत्यत्र हेतुमाह–प्रिया त्विति । तुरवधारणे । पितृकृता दारा इति हेतोरेव रामस्य सीता प्रियासीत् । नहि सीतावैलक्षण्यमकिञ्चित्करम्, तत्राह–गुणात् भर्तृशुश्रूषणादिगुणात् । रूपस्यैदम्पर्यस्य गुणात् सौन्दर्यात् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत । रामस्य सीतायामित्यर्थसिद्धम् । अतो बहूनृतून् विजहारेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ अथ रामस्येव सीताया अपि रामे निरन्तरानुरागं दर्शयन् तस्या हृदि नित्यं समर्पित इत्युक्तं विवृणोति–तस्याश्चेति । तस्या भर्ता रामश्च । हृदये सीताया हृदये । द्विगुणं यथा भवति तथा परिवर्तते, रामाद्द्विगुणा प्रीतिः सीताया रामेऽभूदित्यर्थः । यथा रामस्य सीतायां प्रीतिः पितृकृतदारत्वकृता सौन्दर्यकृता च, एवं रामेऽपि सीतायाः प्रीतिर्नोभयकृता, किन्तु भर्तृत्वमात्रकृता । वक्ष्य

करणः । तस्याः सीतायाः हृदि समर्पितः । यद्वा तद्गतः तद्गतमना रामः तां हृदि समर्पयदित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रिया त्विति । सीता रामस्य पितृकृता दारा इति गौरवेण प्रिया बभूव । पितृकृतविवाहः श्लाघनीयः । गुणाद्रूपगुणाच्चेति । गुणाच्छन्दानुवर्तनात् रूपगुणात् सौन्दर्यातिशयाच्च प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत ॥ २६ ॥ तस्याश्चेति । भर्ता रामः, हृदयम् अभिप्रायम्, हृदा मनसा, व्यक्तमाख्याति जानाति । इदमुत्तरश्लोकस्य शेषः । तस्य हृदये मैथिली भूयोऽपि विशेषेण अतिशयेन । एतदुक्तं भवति–परस्परहृदयान्तर्वर्तनेन परस्परस्वभावमुभौ जानाते इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा । देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥२८॥ तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया । अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः २९

इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्बालकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

इति श्रीमद्बालकाण्डः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥

त्यनसूयां प्रति सीता—"यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥" इत्यादि । अनेन गुणादित्युक्तरामविषयानुरागो विवृतः । एतादृशानुरागो रामेण कथं विज्ञायत इत्यत्राह अन्तरिति । अन्तर्जातं सीताहृद्गतमपि हृदयगूढभावम्, अनुरागमिति यावत् । हृदा तर्केण, अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जानाति । चक्षिङः ख्याञादेशः सार्वधातुकेऽप्यार्षः । तस्य दर्शनार्थत्वं चख्युरित्यादौ सिद्धम् । परकीयहृदयं कथं व्यक्तीभवतीत्यपेक्षायां तत्रैव सर्वदा परिवर्तमानत्वात् इत्युक्तं पूर्वार्धे ॥२७॥ रामवत् सीतापि रामहृदयं विशेषेण व्यक्तं वेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भूयो विशेषेण रामादतिरिक्तं जानातीत्यर्थः । रामो यादृशभोगमभिलषति तदिङ्गितेन ज्ञात्वा स्वयं तदनुरूपा भवति, नतु तदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवं रामोऽपीति भावः । रामादप्यतिशयेन सीतायाः कान्तेङ्गितपरिज्ञाने हेतुचतुष्टयमाह मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्वंशस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिः समेति प्रागल्भ्यमुच्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्रीरिव स्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषो दर्शितः ॥ २८ ॥ एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनुरूपं भोगं दर्शयति—तयेति । राजर्षिसुतः महाराजसुतत्वेन निरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया ततोऽप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता । अभिरामया ततोऽप्यतिशयेन रमयित्र्या । सः अतिशयितकामः । अतिकामया रामादप्यतया स इति । अभिरामया अभिरूपया अतिकामया अनुरक्तया भर्तरि अतिस्नेहया

भिकाक्रामयेत्यर्थः । तया सीतया । समयिवान् सम्यगयिवान् । एकीभावेन संश्लिष्टः स्वयंग्रहाश्लेषविपर्यासभूतः सन् "लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेन च । सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥" इतिवत् । विभुः प्रत्यालिङ्गनादिसमर्थः । अमरेश्वरो विष्णुः आदिविष्णुः । श्रियेव मूर्तिभेदेनोपमानत्वम् । अतीव अतिशयेन शुशुभे रेजे । तुल्यानुरागस्य अतिशयितस्त्रीकामस्य । भोगसमृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥२९॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेष्वतितरसुलभां कीर्तिमारोहमाणः
काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पदवीः कापि टीकाविधाने ।
शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्त्वैकमूर्ति-
र्गोविन्दार्यो विचार्य व्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य टीकाम् ॥

श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ॥

ति०--राजर्षिसुत इति उत्तमराजकन्ययेति च अभिजनतुल्यत्वादिनोत्कर्षमुक्तम् । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया अतिस्नेहया समेयिवान् । अति संश्लेषेण अभेदं प्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिक्रान्तमन्मथया । तेनाप्राकृतविग्रहवत्तया दिव्यदम्पतिभाव एवात्राभिव्यज्यते ॥ २९ ॥ इति श्री अहोबलाचार्यानुवादिना श्रीमद्बालकाण्डतनिश्लोकीव्याख्या समाप्ता ॥ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

तया समेयिवान् सङ्गतः । अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव शुशुभे इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता ।
श्रीबालकाण्डव्याख्येयं समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

इति श्रीरामायणे बालकाण्डः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीभूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-
दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिकाद्यपूर्वव्याख्योद्धृत
टिप्पणीसंवलितं च ।

अयोध्याकाण्डम् ॥ २ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णुश्रीकृष्णदासः,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालयः,

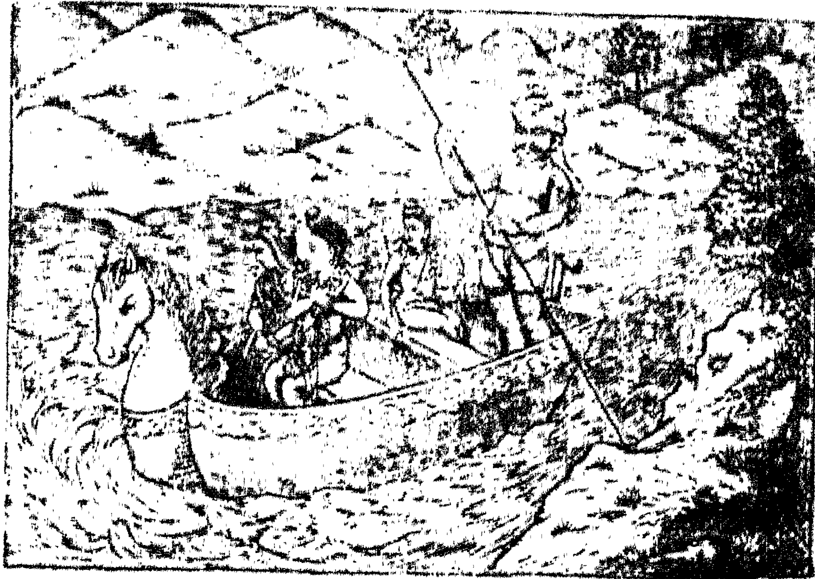
कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1934.

अयोध्याकाण्डम् ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

अयोध्याकाण्डम् २

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रावंश्रावं शठारेः शमदमवपुषः फुल्लवक्त्रारविन्दा दालोच्यालोच्य वाचा प्रकृतिमधुरया प्रोच्य विद्वज्जनेभ्यः । गोविन्दार्यः सुधीशः कुशिककुलमणिर्गूढगाढाशयाढ्यं सम्यक् साकेतकाण्डं सरसजनमुदे सादरं व्याकरोति ॥ प्रथमे काण्डे " एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः " इत्यादिना " यतो वा इमानि " इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं जगत्कारणत्वम् " अहं वेद्मि महात्मानम् " इत्यादिना पुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषत्वम् " त्वमनादिरनिर्देश्यः" इत्यादिना अचिन्त्यवैभवत्वम् इत्येवं सर्वस्मात्परत्वमुक्तम् " अधिकं मेनिरे विष्णुम् " इत्यादिना तदितरेषामपरत्वं च । सम्प्रति तस्य हेयप्रत्यनीक कल्याणैकतानता प्रतिपाद्यते द्वितीयकाण्डेन । अथवा पूर्वं वक्ष्यमाणधर्मा नुष्ठानोपयोगितया रामायणपुरुषाणां महाकुलप्रसूतत्वमहागुरुकृपालब्धधनुर्वेद रहस्यत्वतत्संवादभूतताटकाताटकेयादिनिरास-हरधनुर्भङ्ग-वैष्णवचापपरिग्रह

श्रीमदयोध्याकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते—गच्छतेति । मातुलकुलं मातुल गृहम्, तदा पितृभ्रात्रनुज्ञानन्तरम् । अनघः सोदरो लक्ष्मणो बलवन्तं राममाश्रितः मयापि महदाश्रयः कर्तव्य इत्येवंविधकलुषबुद्धिरहित इत्यर्थः । नित्यशत्रुघ्नः—नित्य शत्रवः कामादयः तान् हन्तीति तथा । नीतः—मातुलगृहवासजनितसौख्यादिकः

मुनिभावप्रकाशिका—अनघः जन्मप्रभृति लक्ष्मणो राममिव भरतानुवर्तनेन मातृपितृभ्रातृवियोग दुःखरहितः । नित्यशत्रुघ्नः—नित्यशत्रवः चक्षुःश्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि तानि घ्नन्तीति नित्यशत्रुघ्नः, जितेन्द्रिय इति यावत् । दृष्टिचित्तापहारिणि रामे आसक्तं चक्षुरिन्द्रियं निगृह्य भरतेन सह गतत्वाज्जितेन्द्रियत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १ ॥ **विषम०**—अनघः अहमपि दाशरथिः मम भ्रात्रनुवर्तनं किमित्येवम् अघं न विद्यते यस्य सः ॥ १ ॥

प्रभृति गुणाः सहधर्मचारिण्यायोगश्च सप्रपञ्चं दर्शिताः । अथ तदनुष्ठिताः पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्माः भगवच्छेषत्वपारतन्त्र्यभागवताभिमाननिष्ठारूपविशेषधर्माश्च प्रतिपाद्यन्ते । पूर्वकाण्डे लक्ष्मीयोगो दर्शितः । अत्र भूमियोगः प्रदर्श्यत इत्यपि वदन्ति । पूर्वं परत्वमुक्तम् अत्र सौलभ्यमित्यप्याहुः । पूर्वं लक्ष्मीविशिष्टं प्राप्यस्वरूपमुक्तम्. प्राप्तृरूपजीवस्वरूपमत्र निरूप्यते । तत्र प्रथममतिरहस्यतयावश्यविज्ञातव्यां लघूपपादनां भागवताभिमाननिष्ठां शत्रुघ्नानुष्ठानमुखेन दर्शयति—गच्छतेति । गच्छता वर्तमाननिर्देशेन शत्रुघ्नगमनस्य भरतगमनैककालत्वावगमाद्भिन्नासनादिवत्तस्य तदेकपारतन्त्र्यं गम्यते । मातुलकुलं मातुलगृहम् । द्वितीयया भरतोद्देश्यकत्वेन शत्रुघ्नोद्देश्यत्वावबोधनाच्छेष्युद्देश्योद्देश्यकत्वरूपं पारतन्त्र्यमुच्यते । भगवत्पारतन्त्र्यरूपं भागवतत्वमाह भरतेनेति । भरत इति राज्यस्य भरणादिति सहस्रानीकनिर्वहणात् । रामे वनं गते तदनुसारिणि च लक्ष्मणे राजनि च त्रिदशसदनमुपसद्यपि केवलरामाज्ञया प्राज्यराज्यभारनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । तदा तद्गमनकाल एव । अनेन स्वानुकूलचन्द्रताराबलाद्यनपेक्षणात्तया पारतन्त्र्यमेव निशीपितम् । अनघः अस्मिन् प्रकरणे अघशब्देन केवलरामभक्तिरुच्यते. स्वशेषिभूतभरतोद्देश्यताकारेण हि शत्रुघ्नस्य रामभक्तिरुद्देश्या अतएव वक्ष्यति—"नाहं स्वपिमि जागर्मि तमेवार्यं विचिन्तयन् " इति । " जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे " इति च । अनिष्टावहस्य पापशब्दवाच्यत्वात् स्वशेषिभरतोद्देश्यत्वाकारं विना रामभक्तेरनिष्टावहत्वात्तस्याघत्वम् " न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते " इति श्रुतौ सुकृतस्य मुमुक्षोरनिष्टावहत्वेन पाप्मत्वव्यपदेशात् । शत्रुघ्नः शत्रून् लवणासुरादीन् हनिष्यत्ययमिति भाविप्रतिसन्धानेन शत्रुघ्न इतिवसिष्ठेन कृतनामधेयः । नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्रवो ज्ञानेन्द्रियाणि, शरीरे नित्यं सन्निधाय विषयान्तरप्रावण्यरूपविपरीतकार्यकारित्वात्; तान् हन्तीति नित्यशत्रुघ्नः । इन्द्रियनिग्रहवानित्यर्थः । पुंसां दृष्टिचित्तापहारिण्यपि न मयेन्द्रियैः,रामविषयभक्तिः स्वाधिकारविरुद्धेति तन्निवर्तनमस्य कार्य्यमेव । नीत इत्युक्तं न तु ययाविति, तेनाचिद्वत्पारतन्त्र्यमुक्तम् । प्रीतिपुरस्कृतः किं करोमि ज्येष्ठानुवर्तनं कनिष्ठेन कार्यमितिविधिपरतन्त्रो न गतः, अपि तु प्रीतिप्रेरितोऽगच्छदित्युक्तम्, तेनाचितो व्यावृत्तिरुक्ता । प्रीतिरेव

स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ।
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥

ह्यचेतनापेक्षया चेतनस्य विशेषः । भगवत्पारतन्त्र्यं तु चेतनाचेतनसाधारणमेव, यद्यत्यन्तसारग्राही पुरुषः स्यात्तदा शत्रुघ्नवद्भागवतपरतन्त्रतया वर्त्तितव्यमिति व्यञ्जितम्। व्यञ्जनावृत्त्याभिमतार्थप्रदर्शनं ह्युत्तमकाव्यकृत्यम्॥१॥

तनिश्लोकी—मातुलकुलं मातुलगृहम् । "कुलं जनपदे गृहे" इति निघण्टुः । भरतस्य मातुलकुलमुद्देश्यम्, शत्रुघ्नस्य तु भरतः । युधाजित्खलु भरतमेवानेतुमागतः । गच्छतीति वर्तमाननिर्देशेन भरतगमनकाले गन्तव्यमिति मनसि न स्थितम्, न च दशरथेन रामेण वानुज्ञात इति व्यज्यते । भरतेन रामे वनं गते लक्ष्मणे तदनुवर्तिनि दशरथे स्वर्गते अनेनैव रामराज्यं भर्तव्यमिति भाविज्ञानवतो वसिष्ठाल्लब्धभरतनामधेयेन, तदा स्वस्यापि राजपुत्रत्वेन नक्षत्रानुगुणमुहूर्तादिकं विचारणीयेऽपि तन्मुहूर्त एव स्वस्यापि सुमुहूर्त इति गतः। अनघः कामादिहेतुकव्यसनरहितः। यद्वा एतदपेक्षया अयोध्यास्थितजनस्सर्वो ऽप्यघवानेव, तस्य रामभक्तिमिश्रभरतभक्तित्वात् । रामभक्तेः पापत्वं स्वोद्देश्यभरतभक्तिविरोधित्वात् । अत्रोद्देश्यविरोधित्वमेव हि पापत्वम्, पापापेक्षया पुण्यस्योत्कृष्टत्वेपि स्वोद्देश्यमोक्षविरोधित्वात्खलु पापत्वम् । प्रथमावधिनिष्ठा चरमावधिनिष्ठाविरोधिनी । शत्रुघ्नः जननकाले संहननदर्शनेनायं सकलशत्रुसंहर्ता भविष्यतीति वसिष्ठेन नामकरणं कृतम् । अस्यामनुष्यत्वात् "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक् । नित्य शत्रुघ्नः नित्यशत्रून् कामादीनन्तःशत्रून् हन्तीति तथोक्तः, इन्द्रियजयवानिति यावत् । न च,' पुंसां चित्तापहारिणम्' इत्युक्तविषये निमग्नेन्द्रियः । तथा तद्दर्शनं भरतप्रीतिफलत्वेन भरतस्यातिपावनत्वबुद्धेः अनघ इत्युक्तम् । अधिकभोग्यत्वं तु नित्यशत्रुघ्न इति तेन न पुनरुक्तिः । नीतः छायावत् स्वयं द्रव्यत्वेपि जातिगुणवत् पारतन्त्र्यं प्राप्तः । प्रीतिपुरस्कृतः ज्येष्ठानुवर्तित्वं विधिप्रेरितत्वे न भवति अपि तु अयोध्यायां भरतकैङ्कर्यं बहुभिर्विभज्य गृह्यते, तत्र चेदेकेनैव मया भोक्तुं शक्यमिति भक्तिप्रेरितः ॥ १ ॥

रामभक्तो भरतः कथं तं विहाय मातुलकुले न्यवसदित्यपेक्षायां रामाभिमानविषयभूतशत्रुघ्नसहवासादित्याह—स इति । सः भरतः । तत्र मातुलगृहे । अश्वपतिना मातुलेन युधाजिता । सत्कारसत्कृतः जात्यश्वप्रदानादिना पूजितो

मनेन विना असत्कल्पमिति धिया नीत इति भावः । प्रीतिपुरस्कृतः—प्रीत्या भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतः, प्रीतिप्रेरित इत्यर्थः ॥ १ ॥ स इति । स भरतः पुत्रस्नेहेन

तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ।
स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥

ऽपि पुत्रस्नेहेन पुत्रविषयस्नेहतुल्यस्नेहेन लालितः । निरतिशयभोजनाच्छादना भरणप्रदानादिभिरुपलालितोऽपि सन् भ्रात्रा शत्रुघ्नेन सह न्यवसत् भ्रातृस्नेहेनैव तत्र स्थितः, न तु मातुलोपलालनमात्रादिति भावः । यद्वा सः शत्रुघ्नः भ्रात्रा सह लालित इत्यन्वयः । "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया । अश्वपतिः स्वकीयादपि शत्रुघ्नमतिशयेन लालितवानित्यर्थः । अथवा भ्रात्रा सह न्यवसत् रामेण सह न्यवसत्, सदा रामचिन्तया तेन सह वर्तमान इव स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रापीति । तत्र सर्वोपलालनभूयिष्ठे मातुलगृहे । निवसन्तावपि कामतः काम्यमानसर्वाभिमतवस्तुभिः । तृतीयार्थे तसिः । तर्प्यमाणौ च सन्तोष्य माणावपि । वीरौ महोत्साहौ । तौ भ्रातरौ भरतशत्रुघ्नौ । वृद्धं नृपं जीर्णं महीपतिं दशरथं स्मरतां अस्मरताम् "अनित्यमागमशासनम्" इत्यड भावः । दशरथो वृद्धोऽभून्न राज्यभरणे सम्यक् क्षमते अपीदानीं रामं युवराजं कारयेदिति अचिन्तयतामिति भावः ॥ ३ ॥ राजापीति । महातेजाः सत्पुत्र लाभकृतनिरवधिकतेजस्कः । राजा दशरथः । महेन्द्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपाय मैत्रीसम्पन्नौ । प्रोषितौ देशान्तरगतौ । निरवधिकप्रीतिविषयभूतौ उभौ भरत शत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार, सर्वसंपत्समृद्धस्यापि मे पुत्रद्वयासन्निधानमेव न्यूनत्व त्यस्मरादिति भावः । उभाविति स्मृतिविषये तारतम्याभावोक्तिः ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसन्निधाने कथमितरपुत्रस्मरणमित्यत्राह—सर्व इति । तुशब्द उक्त शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । चत्वारः चतुर्धावस्थिताः । पुरुषर्षभाः पुरुषोत्तमाः । सर्वे

पुत्रस्नेहेनैव ॥ २ ॥ तत्रापीति । अपिना स्वल्पसौख्यं द्योत्यते । तर्प्यमाणौ चेत्यत्र चकारोऽप्यर्थः । कामतः "सार्वविभक्तिकस्तसिः" कामैः अभिमत पदार्थैरित्यर्थः । स्मरताम् अस्मरताम् । अडभाव आर्षः । शेषत्वाविवक्षाभावान्न षष्ठी । वृद्धं स्मरता मित्यत्र शुश्रूषाकालोऽतीत इति धर्मलोपभिया पितरं स्मृतवन्ताविति तात्पर्यम् ३–५

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ।
स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥

अविशेषेण तस्य दशरथस्य शरीराद्विनिर्वृत्ताः निष्पन्नाः । चत्वारो बाहव इव इष्टाः प्रिया एवासन् । अभूतोपमा । अयोगव्यवच्छेदार्थे एवकारः । लोके कस्यचिच्चतुर्षु बाहुषु सत्सु यथा तस्यैकोपि नाप्रियो भवति, एवं तेषु पुत्रेष्वे कोपि नानिष्टोऽभूदित्यर्थः । उपमाने स्वशरीरविनिर्वृत्तत्वोक्त्या एतेषु राज्ञः स्वशरीरविनिर्वृत्तत्वाभिमानमात्रमित्युक्तम्॥५॥ एवं चतुर्णां प्रियत्वाविशेषेऽपि रामे गुणातिरेककृतप्रीतिविशेषोऽस्तीत्याह—तेषामिति । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । भूतानां प्राणिनां मध्ये स्वयम्भूः ब्रह्मेव । तेषां पुत्राणां मध्ये गुणवत्तरः अतिशयेन गुणवान् । महातेजाः तादृग्गुणप्रकाशकनिरवधिक तेजस्कः रामः पितू रतिकरो बभूव । निरतिशयप्रीतिः रतिः ॥६॥ कथमित रापेक्षया गुणवत्तरत्वमित्यपेक्षायां विष्णोः प्रधानावतारत्वादित्याह—स हीति । हीति "अजायमानो बहुधा विजायते" इतिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । देवैः न ह्यनन्यप्रयोजनैरार्थितः किंतु प्रयोजनान्तरपरैः, न केवलं प्रयोजनान्तरपरैः अपितु "ईश्वरोऽहमहं भोगी" इत्येवं दुरभिमानिभिः, मदोऽपि दीव्यतिधातोरर्थ एव । नरकासुरवधे स्वकार्यनिष्पत्त्यनन्तरं पारिजातनिमित्तं कृष्णेनैव योद्धुमुप

चतुर्णां गुणवत्तयाभिमतत्वमभिधाय रामस्य निरतिशयगुणवत्तया अभिमतत्व माह—तेषामपि महातेजा इति । भूतानां देवादिभूतानां मध्ये गुणवत्तरः । स्वयम्भूः चतुर्मुखः । पितुः विष्णोः यथा प्रीतिकरो बभूव तथा तेषां चतुर्णां मध्ये गुणवत्तरो रामः पितुः दशरथस्य रतिकरो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामस्य अतिमानुष गुणयोगित्वं सहेतुकमाह—स हीत्यादिना । हिशब्दोऽवधारणे । उदीर्णस्य दृप्तस्य रावणस्य वधार्थिभिर्देवैः अर्थितः प्रार्थितः सनातनो नित्यो विष्णुः रामरूपस्सन्

मुनि०—तेषामिति । भूतानामिन्द्रादीनाम् स्वयंभूः ब्रह्मा पितुः स्वपितुर्विष्णोः ज्येष्ठपुत्रत्वात् यथा प्रीतिकरः तथैव रतिकरः प्रियकरो बभूव । यद्वा रामः पितुः तेषां भ्रातॄणां च प्रीतिकरः स्वयंभूः पितुः विष्णोश्च भूतानां च यथा प्रीतिकरः तथैवेत्यर्थः । विष्णोर्ब्रह्मादिभूतजनकत्वं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुत्या "आत्मनः प्रथमं पुत्रं ब्रह्माणमसृजद्विभुः । ततश्चराचरं विश्वं विष्णुर्विश्वजगन्मयः ॥" इत्य० नुशासनिकोक्तप्रक्रियया च सिद्धमेव ॥ ६ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा।
यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना॥ ८॥
स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः।
भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः॥ ९॥

कान्तोऽरित्यर्थः। उदीर्णस्य उद्धतस्य। "उदीर्ण उद्धतः" इत्यमरः। नैसर्गिकगर्वेण सर्वं जगद्विनाशयत इत्यर्थः। तपस्यार्थितो हेतुरयम्। रावणस्य यतेरा दृष्टास्तानेव निलयान्निष्क्रामयत इत्यर्थः। वधार्थिभिः एकस्य संहारेण राज्यमखिलं सुखेन वर्तिष्यत इति प्रपन्नैः। अर्थितः प्रार्थितः। तोपासितः। मानुषे लोके यत्र देवा अपि मनुष्यगन्धमसहमाना ऽऽदशनपर्वकं कृन्तयन्तो योजनादूर्ध्वं स्थित्वा ऽवगाहन्ते नापि तस्य मनुष्यस्थानीयायाः सोऽस्मिन् मानुषे लोके जातः इत्येतत् किमिदं सौलभ्यमिति भावः। जज्ञे न नृसिंहादिवदाविर्भूतः। स जज्ञे रामो जज्ञे। लोको हि दशमासान् गर्भेऽवस्थाय जायते, अयं तु "ततश्च द्वादशे मासे" इत्युक्तरीत्या ततोऽप्यधिककाले गर्भे स्थित्वा जज्ञे। विष्णुः व्यापकं वस्तु व्याप्यैकदेशस्य सत्पुत्रोऽयमित्यभिमान्यमभूत्। सनातनः नित्यवस्त्वेवमात्मानमन्यथाचकार॥ ७॥ न केवलं पितुरेवानन्दकरः मातुरपीत्याह—कौसल्येति। अमिततेजसा अपरिमितपराक्रमेण। तेन रामेण पुत्रेण। कौसल्या देवानां वरेण वज्रपाणिना इन्द्रेण अदितिर्यथा अदितिरिव शुशुभे बभौ। तेन सन्तुष्टासीदित्यर्थः॥ ८॥ गुणवत्तर इत्युक्तं प्रपञ्चयति—स हीत्यादिना। सः रामः रूपोपपन्नः सौन्दर्ययुक्तः, चकारेण "रूपौदार्यगुणैः" इत्युक्तौदार्यादिकं समुच्चीयते। वीर्यवान् मृगनाभिगन्धवत् स्वयमविकृत एव परेषां विकारकारी अनसूयकः। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया अविद्यमाना असूया यस्यासावनसूयकः। भूमावनुपमः सूनुः भूमावेव तत्तुल्यः पुत्रः। कौसल्यातिरिक्तायाः कस्याश्चिदपि नास्तीत्यर्थः। दिवि तु अदितेर्वज्रपाणि

जज्ञे आविर्बभूव, अतो वक्ष्यमाणगुणाः सर्वे तत्र संभवेयुरिति भावः॥ ७॥ ८॥ स्वभावसिद्धगुणाढ्यत्वं वर्णयति—स हीति। रूपोपपन्नः लावण्यनिधिः। अनसूयकः—

सत्यतीर्थीयम्— "दशः पक्षी विहङ्गमः" इति हलायुधोक्तेः दशः पक्षी गरुडः स रथो यस्य स दशरथो नारायणः। तस्य तुल्यः "मत्स्यकूर्मवराहाद्यास्समा विष्णोरभेदतः। ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समाऽसमा॥" इति वाराहे॥ ९॥

स तु नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं प्रभाषते ।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥
कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥

रस्त्येवेति भावः । गुणैराकारेङ्गितचेष्टाभिः दशरथोपमः । दीपादुत्पन्नप्रदीप वत् ॥ ९ ॥ अथ दशरथादाधिक्यमाह-स इति । तुशब्देन दशरथाद्वैलक्षण्य मुच्यते । सः रामः । परुषं परुषवचनं केनचिदुच्यमानोऽपि । उत्तरम् उत्तरवचनं न प्रतिपद्यते, न वदतीत्यर्थः । अपिशब्देन तद्वक्तृत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति गम्यते । उत्तराप्रतिपत्तौ हेतुः नित्यं प्रशान्तात्मेति । अक्रोधनस्वभाव इत्यर्थः । न केवलमुत्तराप्रतिपत्तिः किंतु तं परुषवक्तारं प्रति मृदुपूर्वं सान्त्वपूर्वं च भाषते ॥ १० ॥ अथास्य कृतज्ञत्वमाह-कथञ्चिदिति । कथञ्चित्कृतेन " यथा तथा वापि " इत्युक्तरीत्या कृतेन । यद्वा यादृच्छिकप्रासङ्गिकतया कृतेन । यद्वा प्रयोजनान्तरपरतया कृतेन, कथञ्चित्कृतेन, अहृदयतया कृतेन, कथञ्चित्कृतेन पत्रपुष्पाद्यन्यतमेन कृतेन । यद्वा स्वस्मात् किञ्चित्फललाभाय कृतेन । यद्वा " साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा " इत्येवं कृतेन उपकारेण अण्वपि महत्त्वेनाभिमन्यमानस्य भगवतोभिप्रायेणोपकारेणेत्युक्तम् । कृतेन कर्त्तुमीप्सितेन । "आशंसायां भूतवच्च" इति क्तः । एकेन सकृत्कृतेन । तुष्यति सदा प्रीतिं प्राप्नोति । तोषफलस्य कदाचिदपि न क्षय इति भावः । एवमुप कारेण तुष्यन्नपकारेणापि किं कुप्यति ? नेत्याह—न स्मरतीति । अपकाराणां सम्यक्कृतापराधानाम् । शतमपि असङ्ख्येयमपि " शतं सहस्रमयुतं सर्वमान न्त्यवाचकम्" इत्युक्तेः । न स्मरति न चिन्तयति, कः पुनः कोपस्यावकाश इति भावः । उभयत्र हेतुमाह आत्मवत्तयेति । वशीकृतमनस्कतयेत्यर्थः । यद्वा आत्मवत्तया ज्ञानवत्तया " उदाराः सर्व एवैते । न कश्चिन्नापराध्यति " इत्येवमध्यवसायवत्तयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथास्य गुणवर्द्धकं सत्सङ्गमाह-शील

गुणेषु दोषाविष्करणमसूया तद्रहितः ॥ ९ ॥ स चेति । स्वजनेन परुषमुच्यमानोऽपि परुषमुत्तरं न प्रतिपद्यते न प्रयच्छति, किन्तु प्रशान्तात्मा सन् मृदुपूर्वं वचनमिति शेषः । भाषते ॥ १० ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैरिति । शीलवृद्धैः सदाचारसम्पन्नैः, वयो

बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥

वृद्धैरिति । शीलं सदाचारः, सज्जनैरिति विशेषणं प्रत्येकं सम्बध्यते । शीलवृद्धैः सदाचारसम्पन्नैः सज्जनैः कथयन्नास्ते । तेभ्यः सदाचारोपदेशान् प्रतिपादयन्नास्त इत्यर्थः । ज्ञानवृद्धैः परिपक्वमोक्षज्ञानैः । "मोक्षे धीर्ज्ञानम्" इत्यमरः । तादृशैः सज्जनैः कथयन्नास्ते, वेदान्तरहस्यमुद्घाटयन्नास्त इत्यर्थः । वयोवृद्धैः सज्जनैः कथयन्नास्ते क्रमागतसम्प्रदायविशेषान् कथयन्नास्त इत्यर्थः । सज्जनैरिति सामान्योक्त्या ग्रामकुल्यादिनाशनरूप्यं न तैनाहृतमित्युच्यते । तृतीयया तेषामप्रधानत्वावगमात्स्वयमेव तेषामर्थविशेषं दर्शयतीति सूचितम् । नित्यमित्यनेन नेदं कादाचित्कमित्युच्यते । विशेषणत्रयान्तरक्रमेण ज्ञानशील वयोवृद्धैः शीलज्ञानवृद्धैः ज्ञानवयोवृद्धैः शीलवयोवृद्धैश्चेति समुच्चीयते । नन्वेवं नित्यमिहोपवेशने कश्चित्समय इत्याह अस्त्रेति । अस्त्राणां योग्यः अभ्यासः 'योग्या गुणनिकाभ्यासः' इति वैजयन्ती । तस्यान्तरेषु अवकाशेष्वपि । अपि शब्देन समयान्तरे तत्कथनं किं पुनर्न्यायसिद्धमित्युक्तम्, सत्सङ्गतिं विना क्षणमपि न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ परायत्तसकलव्यापारत्वमाह—बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रशस्तबुद्धिः । कथं सर्वे जनाः सुखं वसेयुरित्येवं सर्वदा लोकसंरक्षणचिन्तापर इत्यर्थः । मधुराभाषी मधुरभाषणशीलः । यद्यद्वक्ति तत्तन्मधुरमेव वदतीत्यर्थः । पूर्वभाषी अतिनीचं प्रत्यपि स्वयमेव पूर्वं भाषमाण इत्यर्थः । प्रियंवदः प्रियवाग्वचनशीलः । "प्रियवशे वदः खच्" इति ताच्छील्ये खच् । "खित्यनव्ययस्य" इति ह्रस्वः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य—" इति मुमागमः । शत्रुविषयेऽपि प्रियवचनशीलः । वीर्यवान् आश्रितविरोधिनिरसनक्षमः । पूर्वं वीर्यवानित्यविकृतत्वमुक्तमिति न पुनरुक्तिः । महता स्वेन वीर्येण न विस्मितः

वृद्धैः दीर्घायुःसम्पन्नैः, ज्ञानवृद्धैः लौकिकवैदिकज्ञानपूर्णैः । सज्जनैरिति त्रयाणां विशेष्यम् । अस्त्रयोग्यान्तरेषु अस्त्राभ्यासावकाशेषु । एतादृशैः सज्जनैः सह कथयन्, शास्त्ररहस्यमिति शेषः । आस्ते तिष्ठतिस्मेत्यर्थः । अपिशब्देन सज्जनसल्लापानर्हकालेष्वपि तत्सल्लापद्योतनात्सद्भिस्सल्लापः सार्वकालिक इति द्योत्यते ॥ १२ ॥ बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रशस्तधीमान् । मधुराभाषी मधुरभाषणशीलः । पूर्वभाषी-आगतान् प्रति प्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यत्वं द्योतयतीत्यर्थः । प्रियंवदः परहितवचनशीलः । वीर्यवानितिपरेषामाश्चर्यकारिणापि स्वकीयवीर्येण स्वयं न

न चानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ।
अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरञ्जते ॥ १४ ॥
सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः ॥ १५ ॥

आश्रितसकलविरोधिनिरसने कृतेऽपि " नातिस्वस्थमना ययौ " इत्युक्तरीत्या किं कृतं मयेत्यपर्याप्त एव स्थितः । " गर्वः स्याद्विस्मयो मदः " इत्यमरः । वर्त्तत इति शेषः ॥ १३ ॥ न चेति । स इति शेषः । स रामः अनृतकथो न भवति, कथा प्रबन्धकल्पना अनृता असत्या कथा यस्य सः तथा । कल्पितेतिवृत्तकासत्काव्यालापवर्जित इत्यर्थः । वेत्तीति विद्वान् । विदेः शतुर्वसुः । अनृतकथाभावश्च न तदज्ञानात्, किन्तु तद्वर्ज्यत्वज्ञानादित्यर्थः । वृद्धानां पूर्वोक्तत्रिविधवृद्धानाम् । प्रतिपूजकः प्रत्युद्गम्यपूजकः । ब्राह्मणप्रतिपूजक इति पाठे–बालवृद्धसाधारण्येन ब्राह्मणमात्रपूजापरः । " दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः । पितापुत्रौ स्मृतौ विद्धि " इत्यापस्तम्बः । प्रजाभिः पण्डितपामराविशेषेण सर्वाभिः प्रजाभिः अनुरक्तः अनुरागविषयीकृतः । तत्र हेतुमाह प्रजाश्चाप्यनुरञ्जते, अनुरञ्जयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यन्तोऽयम् । स्वयं पूर्वं प्रजा रञ्जयित्वा ततस्ताभिरनुरक्तो भवतीत्यर्थः । चापयः सर्वत्रोक्त गुणसमुच्चयार्थाः ॥१४॥ सानुक्रोशेति । सानुक्रोशः सदयः " कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशः " इत्यमरः । दया हि नाम परदुःखासहिष्णुत्वम् । जितक्रोधः वशीकृतकोपः । न त्ववशेन क्रोध उत्पद्यत इत्यर्थः । ब्रह्म वेदः तद् विदन्तीति ब्राह्मणाः । "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । प्रत्युद्गम्यपूजकः प्रतिपूजकः । ब्राह्मणानां प्रतिपूजक इति याजकादित्वात् षष्ठीसमासः । दीनानुकम्पी दीनेषु विशेषतोऽनुकम्पावान् । विशेषो नाम यत्र दीनो दृष्टः तत्रैव स्थित्वा दानमानादिकरणम् । धर्मज्ञः सामान्यविशेषधर्म्मज्ञः । प्रग्रहवान् नियमवान् । " अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" इति वक्ष्यति । शुचिः परस्वानाकांक्षी । "योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः " इति मनुस्मरणात् ॥ १५ ॥

विस्मितः, अप्राप्तगर्व इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न चेति । न चानृतकथः अनृतवचनो न भवति । अनुरक्तः प्रजाभिरनुरञ्जितः, प्रजाश्चाप्यनुरञ्जते अनुरञ्जयतीत्यर्थः । अनेन परस्परानुरागो दर्शितः ॥ १४ ॥ सानुक्रोश इति । सानुक्रोशो दयावान् । दीनानुकम्पी दीनानुकम्पतया तदभितोषितार्थप्रापक इत्यर्थः । अतः सानुक्रोश इत्यनेन

कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहु मन्यते ।
मन्यते परया कीर्त्या महत् स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
नाश्रेयसि रतो विद्वान्न विरुद्धकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥
अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान् देशकालवित् ।
लोके पुरुषसारज्ञस्साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥

कुलोचितमतिरिति । कुलोचितमतिः इक्ष्वाकुवंशोचितदयादाक्षिण्यशरणागत संरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः । स्वं क्षात्रं धर्मं दुष्टनिग्रहपूर्वकं प्रजापरिपालन रूपम् । बहुमन्यते गौरवेण जानाति । " श्रेयान् स्वधर्मः " इति श्रवणात् । परत्वापादकधर्मस्यापि सतिन्त्वाजितं क्षत्रधर्मं गौरवेण पश्यतीत्यर्थः । बहुमाने हेतुमाह मन्यत इति । ततः क्षत्रधर्मात् परया कीर्त्या महत् स्वर्गफलं भवतीति मन्यते जानाति । स्ववर्णस्वाश्रमोचितधर्मः कीर्तिद्वारा स्वर्गसाधनमिति ज्ञात्वा क्षत्रधर्मं विशिष्यानुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति । अश्रेयसि निष्फले कर्मणि । न रतः न सक्तः. कादाचित्कलौकिककर्म न दुष्यतीति भावः । द्यूतादिषु न सक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुर्विद्वानिति । न विरुद्धकथारुचिः धर्म विरुद्धग्राम्यालापादिषु रुचिरहितः । उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयोत्तरो त्तरयुक्तिकक्ष्यायां वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव । वक्ता अप्रतिहतवाग्व्यवहारः ॥ १७ ॥ अरोग इति । " युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः " इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनेन प्रतिपाद्यते । अरोगः आधिव्याधिरहितः,

न पौनरुक्त्यम् । प्रग्रहवान् नियमनवान्, दुष्टनिग्राहक इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कुलेति । कुलोचितमतिः इक्ष्वाकुकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः, क्षात्रधर्मं दुष्टनिग्रहपूर्वकप्रजापरिपालनरूपं परं धर्मं बहु मन्यते, गौरवेण जानीते इत्यर्थः । मन्यत इति । ततः क्षत्रधर्मात्सञ्जातया कीर्त्या स्वर्गफलं साध्यतया मन्यते जानातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति । अश्रेयस्करकर्मणि निषिद्धकर्मणि विरुद्धकथा रुचिः, पापकथासक्तो न भवतीत्यर्थः । वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव उत्तरोत्तरयुक्तौ कक्ष्यायां वस्तुतत्त्वपरीक्षायां स्वोक्तार्थनिर्वाहार्थं वक्ता, उत्तरोत्तरप्रमाणोपन्यासचतुर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अरोग इति सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं दर्शितम् । देशकालवित् तत्तद्धर्मा चरणयोग्यदेशकालज्ञ इत्यर्थः । पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेण पुरुषबलज्ञः । साधुः

स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित्।
इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥
कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥

अनेन आशिष्ठ इत्युक्तमशनसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वं चोक्तम्। तरुणः युवा। वाग्मी प्रशस्तवाक्। अनेन युवाध्यायक इत्युक्तमुक्तम्। वपुष्मान् प्रशस्तशरीरः, अनेन बलिष्ठ इत्युक्तं कायबलमुक्तम्। देशकालवित् अध्ययन देशकालज्ञः, अनेन साधुशब्दार्थौ विवृतः। पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेण पुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः। "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः। लोके एकः अद्वितीयः। साधुरितिविनिर्मितः निश्चितः। "अपकारिषु यः साधुः स साधुरिति कीर्तितः" इत्युक्तसाधुविशेषत्वज्ञापनम् ॥ १८ ॥ स इति। श्रेष्ठैः उक्तैरन्यैश्च गुणैर्युक्तः। पार्थिवात्मजः बहिश्चरः प्राण इव प्रजानां गुणतः गुणैः प्रियो बभूव ॥ १९ ॥ सम्यगिति। केचिद्विद्यामात्रेण स्नाताः, केचिद्व्रतमात्रेण स्नाताः, रामस्तु विद्याव्रताभ्यां स्नातः। "अधीत्य स्नायात्" इतिस्मृत्युक्त रीत्या सम्यग्वेदानधीत्य व्रतानि च कृत्वा कृतसमावर्तन इत्यर्थः। यथावत् तत्त्वतः साङ्गवेदवित् साङ्गवेदार्थज्ञः। अनया पृथगुक्त्या अध्ययनमक्षरराशि ग्रहणफलमित्यवगम्यते। इषवः अमन्त्रकाः शराः, अस्त्राणि समन्त्रकाः। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। इष्वस्त्रविषये पितुर्दशरथात् श्रेष्ठः, दशरथादवराः खल्वितरे धन्विन इति भावः। भरताग्रजः अस्मिन्नर्थे भरतेन निरूपणीयो रामः। "महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते" इति रामस्य वचनात्॥२०॥ कल्याणेति। अभिजनः मातृपितृवंशः कल्याणः शोभनः अभिजनो येन स

शिष्टः। क्षीणदोष इति यावत् ॥ १८ ॥ स त्विति। प्राणत्वेन निरूपणात् प्रजानां रामभद्रादधिकमभिमतवस्तु नास्तीति द्योत्यते ॥ १९ ॥ सम्यगिति।" वेदमधीत्य स्नायात् "इति स्मृतेः। अखिलवेदाध्ययनव्रताचरणानन्तरभाविस्नातककर्मयुक्तः। इष्वस्त्रे—इषवो मन्त्रहीनाः, अस्त्राणि मन्त्रपूर्वकाणि। इष्वस्त्रइत्यत्र एकवद्भावः॥२०॥ कल्याणेति। कल्याणाभिजनः कल्याणानां जन्मभूमिः। साधुः वेदप्रामाण्याभ्युप

धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥
निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।
अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥

तथा । तत्र हेतुः साधुरिति । निर्दोष इत्यर्थः । अदीनः क्षोभहेतुषु सत्स्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः । सत्यवाक् अतिकृच्छ्रेऽपि सत्यवचननिरतः । ऋजुः स्वाराध्यः । अभिविनीतः सुशिक्षितः ॥ २१ ॥ धर्मेति । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः " न पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानफलान् कुर्यात् " इतिस्मृत्युक्तरीत्या पूर्वाह्णादिषु कालेषु कर्तव्यधर्मार्थकामज्ञ इत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषये विस्मरणरहितः । प्रतिभानवान् " प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः " इति प्रोक्तलक्षणप्रतिभानयुक्तः । लौकिके लौकिकप्रमाणके । समयाचारे साङ्केतिकाचारे । " सङ्केतस्तु समयः " इत्यमरः । कृतकल्पः कृतसंस्थापनः विशारदः तदाचरणसमर्थः ॥ २२ ॥ निभृत इति । निभृतः विनीतः । "वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः " इत्यमरः । संवृताकारः हृदि स्थितकर्तव्यार्थव्यञ्जकेङ्गिताकारगोपनचतुरः । संवृतत्वं गूढत्वं, गुप्तमन्त्रः फलपर्यन्तमन्यैरविदितमन्त्र इत्यर्थः । सहायवान् प्रशस्तमन्त्रयुक्तः । अमोघ क्रोधहर्षः फलपर्यवसायिकोपसन्तोषः । त्यागसंयमकालवित् वस्तुत्यागतत्संग्रहणकालवित् ॥ २३ ॥

सत्वा । अदीनः क्षोभहेतुमहत्स्वप्यपि अक्षोभ्यान्तःकरणः । सत्यवाक्-अतिकृच्छ्रकार्येष्वपि यथार्थवचननिरतः । ऋजुः करणत्रयार्जवयुक्तः । अभिविनीतः शिक्षितः ॥ २१ ॥ धर्मेति । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णकाले कर्तव्यतया धर्मार्थकामान् जानातीत्यर्थः । प्रतिभानवान्" प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः" इत्युक्ता प्रतिभा, प्रतिभानं तद्वान् । लौकिक इति । लौकिके लोकविदिते । समयाचारे साङ्केतिकाचारे । कृतकल्पः कृतकौशलः, दृढविनीतः ॥ २२ ॥ निभृत इति । संवृताकारः-गूढाभिप्रायः गुप्तमन्त्रः फलपर्यन्तमन्यैरविदितमन्त्र इत्यर्थः । त्यागसंयमकालवित् त्यागस्सत्पात्रदानम्।संयमः न्यायेनार्जनम् । तयोः कालज्ञः२३॥

मुनि०-धर्म इति । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः-" पूर्वाह्णापराह्णमध्याह्नानफलान् कुर्यात् " इति गौतमधर्मोक्तप्रक्रियया पूर्वाह्णादिकालेषु कर्तव्यतया धर्मार्थकामान् जानातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः।
निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः।
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥

दृढभक्तिरिति। दृढभक्तिः देवगुर्वादिषु निश्चलभक्तिः। स्थिरप्रज्ञः भक्तिजन्याप्रकम्प्यतत्त्वज्ञानः, अतएव नासद्ग्राही नासदर्थग्राही। असज्जनसंग्रहणरहितो वा। न दुर्वचाः न परुषभाषी। निस्तन्द्रिः आलस्यरहितः, सर्वदा शास्त्रपरिशीलनपर इत्यर्थः। अतएवाप्रमत्तः शास्त्रार्थेष्वनवधानरहितः। स्वदोषपरदोषवित् लोके कश्चित् पश्यति परदोषं आत्मदोषं न पश्यति अयं तु न तथा, परदोषवत्स्वदोषं च पश्यत्येव। वक्ष्यति भरतं प्रति " शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया " इति ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञ इति। शास्त्रज्ञः साङ्गवेदातिरिक्तविद्यास्थानज्ञः। कृतं कृतान्तं सिद्धान्तं जानातीति कृतज्ञः। अतः कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यतीत्यनेन न पुनरुक्तिः। पुरुषाणामन्तरं तारतम्यं तत्र कोविदः पण्डितः। पुरुषदर्शनमात्रेणायं साधुरयमसाधुरिति तत्तत्स्वरूपविशेषज्ञ इत्यर्थः। यः प्रसिद्धः। प्रग्रहः मित्रादिस्वीकारः, अनुग्रहः स्वीकृतपरिपालनम्। तयोः यथान्यायं यथाशास्त्रं विचक्षणः समर्थः, शास्त्रमर्यादामनतिक्रम्य मित्रस्वीकारादिकृदित्यर्थः। " सुप्सुपा " इतिसमासः ॥ २५ ॥

दृढेति। दृढभक्तिः आश्रितेषुः दृढस्नेहः। यद्वा अनुसरणीयवसिष्ठदशरथादिषु दृढानुराग इत्यर्थः। स्थिरप्रज्ञः—स्थिरा विस्मृतिरहिता प्रज्ञा यस्य सः। स्थिरप्राज्ञः इति पाठे—स्थिरः सर्वदा सर्वैरप्यविचाल्यः प्राज्ञः स्वभावो यस्य। नासद्ग्राही—असदर्थग्राही न भवतीति समासः। यद्वा असत्पुरुषपरिग्रहरहितस्वभावः। न दुर्वचाः परोद्वेजकवचनरहितः। स्वदोषपरदोषवित् स्वरन्ध्रपररन्ध्रज्ञः ॥२४॥ कृतज्ञः—परेण आत्मार्थं कृतमुपकारमल्पमपि बहुतया स्वोपकारत्वेन जानातीति तथोक्तः। पुरुषान्तरकोविदः पुरुषतारतम्यज्ञः। यद्वा आन्तरम् अभिप्रायः, परपुरुषगूढाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः। प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः प्रथममात्मीयत्वेन परिग्रहः प्रग्रहः, अनुग्रहो नामपरिगृहीतस्य नैरन्तर्येणानुवर्तनम् तयोर्यथान्यायं युक्तायुक्त

सत्संग्रहप्रग्रहणे स्थानेऽविनिग्रहस्य च ।
आयकर्मण्युपायज्ञः सन्दृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥
श्रेष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ।
अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥

गादिति । सतां संग्रहे स्वीकारे प्रग्रहणे परिपालने च विचक्षण इति शेषः । निग्रहस्य असन्निग्रहस्य च स्थानवित् अवकाशवित् । "अवकाशे स्थितौ स्थानम्" इत्यमरः । आयकर्मणि न्यायप्राप्तधनार्जनकर्मणि । उपायज्ञः पुष्पेभ्यो मधु मधुकर इव अपीडनेन प्रजाभ्यो धनमाहर्तुं चतुर इत्यर्थः । संदृष्टव्ययकर्मवित् "कश्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते बुधैः ॥" इत्यादिशास्त्रावगतव्ययमर्मज्ञः ॥ २६ ॥ श्रेष्ठ्यमिति । शास्त्रसमूहेषु वेदवेदाङ्गेषु श्रेष्ठ्यं महानामग्रजत्वं प्राप्तः । व्यामिश्रकेषु संस्कृतभाषात्मककाव्यनाटकालङ्कारादिषु च श्रेष्ठ्यं प्राप्त इत्यनुषङ्गः । अर्थधर्मौ संगृह्य सुखतन्त्रः सुखपरतन्त्रः । अर्थधर्मसंग्रहणपूर्वकमेव सुखसेवी, न तु केवलकामपरतन्त्र इत्यर्थः । न चालसः अर्थधर्मसंग्रहे निरालस्यः ॥ २७ ॥

विचारानतिक्रमः, तत्र विचक्षणः निपुणः ॥ २५ ॥ सत्संग्रहप्रग्रहणे सत्संग्रहे सज्जनस्वीकारे, प्रग्रहणे तत्परिपालने । यथासंख्यं विचक्षण इति पूर्वेणान्वयः । एकवद्भावः । यद्वा सत्संग्रहः-सदाचारः, तस्य प्रग्रहणे अनुष्ठाने इत्यर्थः । स्थानवित् निग्रहस्य च दुष्टनिग्रहस्य स्थानवित् । समयज्ञः चकारात् शिष्टानुपालनस्य समयज्ञ इत्यर्थः । आयकर्मणि न्यायप्राप्यधनसम्पादनकर्मणि । उपायज्ञः तद्विषयोपायज्ञः, पुष्पेभ्यो मधु मधुकर इव प्रजाभ्योऽपीडनेनैव धनं सम्पादयितुं चतुर इत्यर्थः । संदृष्टव्ययकर्मकृत् " कश्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोधने तथा ॥ " इति शास्त्रदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ श्रेष्ठ्यमिति । शास्त्रसमूहेषु न्यायवैशेषिकवेदान्तादिशास्त्रसमूहेषु । व्यामिश्रकेषु संस्कृतप्राकृतादिभाषात्मककाव्यनाटकालङ्कारादिषु श्रेष्ठ्यं श्रेष्ठतां निपुणतां प्राप्त इत्यर्थः । अर्थधर्मौ सङ्गृह्य अनुरुध्य सुखतन्त्रः कामप्रधानः अर्थधर्मापरित्यागेन कामसेवीत्यर्थः ।

मुनि०—य इति । प्रग्रहानुग्रहयोः-प्रग्रहः आगतागतस्य प्रथमस्वीकारः, अनुग्रहो नाम स्वीकृतस्य परिपालनम्, तयोर्यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य विचक्षणः कर्तुं समर्थः । युक्तायुक्तविचारमनतिक्रम्य करणचतुर इत्यर्थः । सत्सङ्ग्रहः सदाचारः, तस्य प्रकर्षेण ग्रहणे समर्थः । स्थानवित् निग्रहस्य च दुष्टनिग्रहस्य स्थानवित् चकाराच्छिष्टपरिपालने च । यद्वा प्रग्रहः कर्मादीनां प्रग्रहणम्, अनुग्रहः तस्मिन् सावशेषग्रहणम् । कृतागमापराधानुसारेण बन्धनस्य मोक्षणस्य च यथाशास्त्रमनुष्ठाने निपुणः । सत्सङ्ग्रहप्रग्रहणे—सतां दूरस्थानां सङ्ग्रहे स्वीकारे प्रग्रहणे प्रकर्षेण क्षेमदानभूषणादिभिः स्थितिकरणे प्रणये वा विचक्षणः ॥ २६ ॥

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसम्मतः ।
अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ।
अप्रधृष्यश्च सङ्ग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥ २९ ॥

वैहारिकाणामिति । वैहारिकाणां विहारप्रयोजनानां "तदस्य प्रयोजनम्" इति ठक् । शिल्पानां गीतवादित्राणां चित्रकर्मादीनां च विज्ञाता विशेषज्ञः । अर्थविभागवित् "धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च । पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च शोभते॥" इत्युक्तविभागवित्। वारणवाजिनां गजानामश्वानां च। आरोहे आरोहणे, विनये आरुह्य शिक्षणे च युक्तः समर्थः ॥ २८ ॥ धनुरित्यर्धाधिकः। धनुरादिस्वरूपप्रतिपादको वेदो धनुर्वेदः, उपवेदत्वाद्धनुर्वेदस्य वेदत्वम्। तद्विदां मध्ये श्रेष्ठः, समग्रधनुर्वेदविदित्यर्थः। लोके सर्वत्र अतिरथानां अप्रतिहतरथगतीनां सम्मतः पूजितः । "मतिबुद्धि–" इत्यादिना क्तः । "क्तेन च पूजायाम्" इति समासप्रतिषेधाभाव आर्षः। अभियाता शत्रुसमागमानन्तरं न प्रहर्तुमिच्छति किंतु स्वयमेव यत्र शत्रवस्तत्र गच्छति, तत्रापि न दुर्गप्रदेशावलम्बनेन याति किन्त्वभियाता अभिमुखं याता । प्रहर्ता च अभिगम्य न योधैर्योधयति किन्तु स्वयमेव नासीरे स्थित्वा प्रथमं प्रहरति । सेनानयविशारदः स्वयं प्रहरन्नपि न स्वसेनां छेदयति किन्तु परदुरवगाहचक्रव्यूहादिविभागेन सेनाप्रापणसमर्थः। अप्रधृष्यश्च प्रधर्षयितुमशक्यः, सर्वथा विजयीत्यर्थः। संग्रामे प्रणत्या तु जेतुं शक्य इत्यर्थः। न केवलं मनुष्यैः, सुरासुरैः परस्परविरोधं विहाय मिलितैरपि न चोपशान्तैः क्रुद्धैः क्रोधपरवशैः ॥ २९ ॥

न चालसः कर्तव्यकार्येषु निरुत्साहत्वमालस्यं तद्रहितः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां विनोदार्थानां चित्रकर्मादीनां विज्ञाता । किञ्च अर्थविभागवित् "धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मनेस्वजनाय च । पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च शोभते ॥" इत्युक्तप्रकारेणार्थविभागवित् । वारणवाजिनामारोहे आरोहणे विनये विविधगतिनयने शिक्षणेपि युक्तः सन्नद्धः ॥२८॥ धनुरिति । अभियाता शत्रूणामभिमुखं याता । प्रहर्ता शत्रूणाम् । सेनानयविशारदः सेनानयश्चक्रादिव्यूहन्यासः तत्र विशारदः निपुणः ॥२९॥

अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ।
न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः ॥ ३० ॥
एवं श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
सम्मतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ॥ ३१ ॥
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैः पितुः ।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३२ ॥
तमेवंवृत्तसम्पन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३३ ॥

एवं कल्याणगुणपरिपूर्णत्वमुक्तम् । अथ हेयप्रत्यनीकत्वमाह—अनसूय इति । अनसूयः असूयारहितः । जितक्रोधः क्रोधपारवश्यरहितः । न दृप्तः न गर्विष्ठः । न च मत्सरी परसम्पद्विषये द्वेषरहितः " मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे " इत्यमरः । न च कालवशानुगः सत्त्वरजस्तमःप्रधानकालानुगुणसत्त्वरजस्तमोगुणो न भवति. केवलसत्त्वमूर्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्तगुणोपसंहारपूर्वकं गुणान्तराण्याह—एवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण । पार्थिवात्मजः रामः । प्रजानां मध्ये श्रेष्ठलोकोत्तरगुणैर्युक्तः । त्रिषु लोकेषु सम्मतः पूजितः । क्षमागुणैः क्षमारूपगुणैः । बहुवचनं प्रकारभेदाभिप्रायेण । वसुधायाः भूमेस्तुल्य इति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३१ ॥ उपसंहरति—तथेति । तथा पूर्वोक्तरीत्या । सर्वप्रजाकान्तैः स्त्रीबालयुववृद्धानां प्रियैः । पितुः प्रीतिसञ्जननैः, दृष्टान्तार्थमिदम् । पितुरिव सर्वेषां प्रियैरित्यर्थः । एवंभूतैर्गुणैः रामः स्वतः सुन्दरः स्वतो दीप्तः सूर्योंऽशुभिरिव विरुरुचे बभौ ॥ ३२ ॥ एवं रामगुणान् प्रदर्श्य तत्कृतं भूम्युपलक्षितसकललोकप्रावण्यं दर्शयति—तमेवमिति । एवङ्गुण

अनसूय इति । परकृतासूयारहितः, न च मत्सरी परसम्पद्विषये द्वेषरहितः । न चावमन्ता भूतानां प्राणिनामवमानकर्ता न भवति । न च कालवशानुगः कालवशः कालपारतन्त्र्यम्, तदनुसारी न भवतीत्यर्थः । " दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥ " इति भगवतैव कालनियमस्योक्तत्वात् ॥ ३० ॥ वसुधायाः क्षमागुणैः क्षान्तिप्रधानैर्गुणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । वसुधायास्तुल्य इति परेण सम्बन्धः । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेरिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तमेवमिति । मेदिनीशब्देन मेदिनीस्थजना लक्ष्यन्ते ।

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ।
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परन्तपः ॥ ३४ ॥
अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३५ ॥

सम्पन्नत्ववत्, व्रतसम्पन्नं आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नम् । अप्रधृष्यपराक्रमं अकुण्ठपराक्रमम् । सर्वे लोकपाला उपमा यस्य तं रामं मेदिनी नाथं अकामयत भूमेर्नाथत्वेनाचितोऽभूदित्यर्थः । अथवा एवं बालकाण्डोक्तरीत्या व्रतसम्पन्नं 'रामस्तु सीतया सार्द्धम् 'इत्युक्तरीत्या क्रीडारससम्पन्नम् । अप्रधृष्यपराक्रमं विरोधिवर्गं निवर्त्य सात्म्यभोगप्रदम् । लोकानुपालयतीति लोकपालः, समस्तोपभोगसाधनसम्पन्न इत्यर्थः । उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा यस्य सः उपमः । लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः। तं लक्ष्म्या भोगाननुभवन्तं रामं मेदिन्यपि नाथमकामयत, स्वयंवरेण कण्ठे मालिकां दातुमैच्छदित्यर्थः॥ ३३॥

तनि०—एवं वृत्तसम्पन्नं लोकपालः उपेन्द्रः तस्य स्थितिकर्तृत्वेनावतारात्स उपमा यस्य तं नाथत्वेनाकामयत । मेदिनीशब्देन मेदिनीस्थायिनो जना लक्ष्यन्ते " मञ्चाः क्रोशन्ति " इतिवदिति केचित् । मेदिनी तदधिष्ठानदेवता अकामयत । शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहयोर्मेदिन्या एव हर्षहेतुत्वात् । तथोक्तम्—" भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः। आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ॥ " इति ॥ ३३ ॥ न केवलं लोकस्तं नाथमकामयत राजापीत्याह—एतैरिति । एतैः पूर्वोक्तैः । बहुभिः असङ्ख्येयैः अनुपमैः लोके कुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः गुणैः युक्तं सुतं दृष्ट्वा राजा राज्यभरणश्रान्तः । परंतपः शत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः । चिन्तां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥ तामेव चिन्तां स्पष्टयति अथेत्यादिना स्वर्गमवाप्नुयामित्यन्तेन—अथेति । अथ रामगुणदर्शनानन्तरम् । चिरजीविनः वृद्धस्य, वयोवृद्धस्येति ज्ञानवृद्धव्यावृत्तिः । वृद्धत्वात् प्रीतिरित्युच्यते । एवम्-एवंप्रकारेणेत्यर्थः । मयि जीवति रामः कथं राजा स्यादित्येषा प्रीतिर्बभूव । अत्र कथ

यद्वा मेदिनी तदधिष्ठानदेवता, अकामयत सुजनदुर्जनानुग्रहनिग्रहयोर्मेदिन्या हर्षहेतुत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—अथेत्यादि स्वर्गमवाप्नुयामित्यन्तेन । मयि जीवति सत्येव श्रीरामः कथम्-केनोपायेन राजा स्यादित्येषा प्रीतिः चिन्ता । प्रीयते अनया चिन्तयेति व्युत्पत्त्या प्रीतिशब्दस्य चिन्तापरत्वम्, राज्ञो

तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैः शुभैः ।
निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं युवराजममन्यत ॥ ४१ ॥
दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ।
सञ्चचक्षे च मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४२ ॥
पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ।
लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४३ ॥

सौशील्यादिभिः अपरिमेयैः असङ्ख्येयैः । कतिपयगुणाः प्रदर्शिताः शिष्टा स्त्वपरिमेया इति भावः । लोके लोकोत्तरैर्लोके कुत्राप्येवं लोकोत्तरगुणा न सन्तीत्यर्थः। समुदितैः स्वाभाविकैः शुभैः कल्याणतमैर्गुणैर्युक्तं तं रामं समीक्ष्य महाराजो दशरथः । सचिवैः सार्द्धं निश्चित्य युवराजममन्यत, अयं युवराजो भवेदितिनिश्चितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथ सद्यो रामाभिषेककर्त्तव्यता हेतुं स्वविपत्तिसूचकं दुर्निमित्तमात्मनो जरां चालोचितवानित्याह–दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च यान्युत्पातानि तज्जं भयमित्यर्थः । तानि चोक्तानि ज्योतिःशास्त्रे–" स्वर्भानुकेतुनक्षत्रग्रहतारार्कचन्द्रजम् । दिवि चोत्पद्यते यच्च तद्दिव्यमिति कीर्तितम् । वाय्वभ्रसन्ध्यादिग्दाहपरिवेषतमांसि च । खपुरं चन्द्रचापं च तद्विद्यादन्तरिक्षजम् । भूमावुत्पद्यते यच्च स्थावरं वाथ जङ्गमम् । तदैकदेशिकं भौममुत्पातं परिचक्षते ॥ " इति । भयावहानि घोराणि, दिव्या द्युत्पातानीति फलितार्थः । मेधावी सूक्ष्मदर्शी, राजा संचचक्षे दृष्टवान् सचि वायोक्तवानिति वा, आत्मनः शरीरे जरां च संचचक्षे । ख्याञभाव आर्षः ॥ ४२ ॥ एवं रामाभिषेके हेतुद्वयमुक्तम्, सर्वलोकप्रियत्वं च हेतुमाह–पूर्ण चन्द्राननस्येति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरम् । पूर्णचन्द्राननस्य तद्वत्सर्वसन्ताप

इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतीत्यादि । लोकोत्तरैर्गुणैरित्यस्य युक्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तव्यतिरिक्तसौशील्यादिभिः समुदितैर्मिलितैः ॥ ४१ ॥ दिवीति । उत्पातजम्-आत्मानिष्टसूचकोत्पातसूचितम् । दिव्योत्पातः ग्रहनक्षत्रादि वैकृतम् । अन्तरिक्षोत्पातः-महावातपरिवेषसन्ध्यादिग्धूमादिः । भौमोत्पातः–स्थावर जङ्गमविकारः, स्थावरविकारः भूकम्पशिलापातवृक्षरक्तस्रवणादिः, जङ्गमविकारः मनुष्यादिजातीयपशुपक्ष्याद्युत्पत्तिः । एतत्त्रिविधोत्पातजं भयं संचचक्षे कथयामास। सचिवानामिति शेषः । जरादर्शनं च रामाभिषेककारणान्तरमिति मत्वोक्तम्, न तूत्पातत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ पूर्णेति । आत्मनः स्वस्य शोकापनुदं सुखावहं लोके

आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ।
प्राप्तकालेन धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ॥ ४४ ॥
नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि ।
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान् पृथिवीपतीन् ॥ ४५ ॥
न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ।
त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४६ ॥
तान् वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ।
ददर्शालङ्कृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥

हरस्य । महात्मनः महामतेः रामस्य । लोके विषये संप्रियत्वं कीदृशम् ? आत्मनः स्वस्य शोकापनुदं उत्पातादिभयनिवर्तकं सम्यक् प्रियत्वं बुबुधे अनुसन्दधावित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमनुसन्धानप्रयोजनमाह—आत्मन इति । आत्मनः प्रजानां च श्रेयसे हितार्थाय प्रियेण च प्रियाय च । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । धर्मात्मा धर्मशीलः । धर्मेण प्राणिसंरक्षकः नृपः प्राप्तकालेनापलक्षितः सन् । भक्त्या प्रीत्या । त्वरितवान् प्राप्तकालत्वं स्वस्य वृद्धत्वं रामयौवनं वसन्तकालो वा ॥ ४४ ॥ नानेति । नानानगरेषु वसन्तीति नानानगरवास्तव्याः तान् “वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च” इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययः । पृथग्जानपदान् जनपदान्तरस्थान् । मेदिन्याः भुवः । प्रधानान् न केवलाननन्तरनृपतीनित्यर्थः । पृथक् समानिनायेति वा ॥ ४५ ॥ नेति । श्रोष्यत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । अनानयने हेतुमाह त्वरयेति । दूरवासित्वादिति भावः । केकयराजानमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ ४६ ॥ तान् वेश्मनानाभरणैरिति । प्रथमं

महात्मनो रामस्य संप्रियत्वं सर्वानन्दकरत्वम् । बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४३ ॥ आत्मन इति । प्रियेण प्रीत्या हेतुना च भक्त्या श्रीरामपरिपालिताः प्रजाः धन्या भवन्त्विति प्रजाविषयभक्त्या च आत्मनः प्रजानां च श्रेयसे नृपो दशरथः, प्राप्तकालं प्राप्तावसरं, त्वरितवान् । रामाभिषेकमिति शेषः ॥४४॥ नानानगरेति । नानानगरेषु वसन्तीति नानानगरवास्तव्याः ॥ ४५ ॥ न त्विति । पश्चात् प्रियं रामाभिषेकं श्रोष्यत इति विचार्य त्वरया श्व एव अभिषेक्ष्यामीति । संभ्रमेणेति शेषः ॥ ४६ ॥ तानिति । वेश्मनानाभरणैः प्रतिपूजितान् रम्यगोगृहभूषणप्रदानादिना स्वेन सत्कृतानित्यर्थः ।

अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परबलार्दने ।
ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसम्मताः ॥ ४८ ॥
अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च ।
राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ४९ ॥
स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥५०॥
इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥

वेश्मनानाभरणैः प्रतिपूज्य पश्चात्तान् ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह—अथेति । प्रविविशुः, सभामिति शेषः । शेषाः केकयराजजनकभिन्नाः ॥ ४८॥ अथेति । राजवितीर्णेषु राजदत्तेषु । नियताः नियतदेशाधिपत्याः, अन्तरङ्गा वा पादाप्रसारणादिनियमयुक्ता वा॥४९॥ स इति । लब्धमानैः प्राप्तबहुमानैः । पुरालयैः नानानगरवासिभिः । उपोपविष्टैः राजवचनश्रवणादरेण मन्दंमन्दं समीपं प्राप्तैः नृपैः मानवैश्च वृतो नृपतिः । भगवान् माहात्म्यवान् । सहस्रचक्षुः इन्द्र इव बभौ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ रामाभिषेकस्य सर्वसम्मतत्वं दर्शयति द्वितीये—तत इत्यादि । तत राजादिनिवेशानन्तरम् । परिषदं पौरजानपदसमूहम् । आमन्त्र्य अभिमुखी कृत्य । हितं श्रेयस्करम् । उद्धर्षणं उत्कूलहर्षजनकम् । प्रथितं प्रकटार्थम् । एवं

प्रजापतिः ब्रह्मा ॥ ४७ ॥ अथेति । शेषाः जनककेकयराजव्यतिरिक्ताः । राज वितीर्णेषु राज्ञा दत्तेषु ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स इति । लब्धमानैः लब्धसत्कारैः । उपोप विष्टः सहस्रचक्षुः इन्द्रः ॥ ५० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

तत इति । परिषदमास्थानमण्डपगतजनम्, हितमुत्तरत्र श्रेयस्करम् । उद्धर्षणम् आनन्दजनकमित्यर्थः । प्रथितम् अर्थगरिष्ठतया प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥ दुन्दुभीति ।

दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
स्वरेण राजा महता जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ।
श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १ ॥ प्रार्थनमुवाचेत्युक्तं विशदयति दुन्दुभिस्वनकल्पेनेति । दुन्दुभिस्वनकल्पेन भेरीस्वनसदृशेन । ईषदसमाप्तौ कल्पप् प्रत्ययः । गम्भीरेण गम्भीरार्थेन । अनुनादिना दिशः प्रतिध्वनयता । स्वरेण महता-महता स्वरेण नादयन् जीमूत इव मेघ इव स्थितः राजा उवाच । पुनः स्वरः कीदृशः ? राजलक्षणयुक्तेन प्रभावानुरूपेण कान्तेन मृदुना रसयुक्तेन माधुर्यवता ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वकृतराज्यपरिपालनस्य पूर्वकृत पालनादविशेषं सूचयन्नाह-विदितमिति । अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । उत्तमं विपुलं मे एतद्राज्यं मम पूर्वकैः पूर्वैः राजेन्द्रैः रघुप्रभृतिभिः सुतवत्परिपालितम् । अतिप्रेम्णा सुरक्षितमित्येतद्भवतां विदितं "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी । भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्तु, ततः किमित्यत्राह-सोऽहमिति । सः तद्वंश्योऽहम् । इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुवंश्यैः । सर्वैः नरेन्द्रैः परिपालितम्, अतएव सुखार्हं अखिलं जगत् राज्यं श्रेयसा सुखेन अधुनापि योक्तुं कामयते इति योक्तुकामः अस्मि । "तुं काम

अनुनादिना प्रतिध्वनिना स्वरेण नादयन् दिश इति शेषः । गम्भीरेण महता स्वरेणोवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ राजेति । राजलक्षणयुक्तेन राजवाक्यानुरूपलक्षणयुक्तेन । माधुर्यरसयुक्तेन नृपतिर्दशरथः, नृपानुवाच ॥ ३ ॥ विदितमिति । मे राज्यं मयेदानीं पाल्यमानं राज्यमित्यर्थः । मम पूर्वकैः राजेन्द्रैर्मन्वादिभिः, यथासुतवत् पुत्रेण तुल्यं परिपालितम् एतत्परिपालनम्, भवतां भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः किम् ? तत्राह-सोऽहमिति । इक्ष्वाकुभिरिक्ष्वाकुवंश्यैर्नरेन्द्रैः परिपालितं सुखार्हं जगत्

मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥

मनसोरपि " इति मकारलोपः । योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु भवत्कृतं पालनमेवास्माकं श्रेय इत्यत्राह—मयापीति । पूर्वैः राजभिः आचरितं क्षुण्णं पन्थानं मर्यादाम् अनुगच्छता अनुसरता । नित्यं अनिद्रेण जागरूकेण मयापि प्रजाः यथाशक्त्यभिरक्षिताः । यथाशक्तीति विनयोक्तिः ॥ ६ ॥ तर्हीदानीमपि तथैव रक्ष्यतामित्यत्राह—इदमिति । कृत्स्नस्य लोकस्य जनस्य हितं चरता कुर्वता मया इदं शरीरं भवतां प्रत्यक्षं हीति भावः । पाण्डरस्यातपत्रस्य श्वेतस्य छत्रस्य । छायायां जरितं सञ्जातजरं कृतम्, जरापर्यन्तमेकच्छत्रतया पराक्रम निधिर्भूत्वा मया नियमेन लोकहितमाचरितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि सम्प्रति किं कर्त्तव्यमित्यत्राह—प्राप्य वर्षसहस्राणीति । बहूनि वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्र परिमितान्यायूंषि प्राप्य जीवतः क्रमेण जीर्णस्यास्य शरीरस्य । विश्रान्तिं राज्य भाराद्विरतिम् । अभिरोचये इच्छामि । एतेन ययातिवद्विषयचापलेन न राज्या द्विरम्यत इति दर्शितम् ॥८॥ इतःपरं राज्यवहनाशक्तौ निमित्तमाह—राजेति ।

श्रेयसा श्रीरामाभिषेकरूपेण योक्तुकामोस्मि ॥ ५ ॥ मत्कृतं परिपालनं भवदनुभवसा क्षिकमित्याह—मयेति । पूर्वैरिक्ष्वाकुप्रभृतिभिराचरितं पन्थानं सन्मार्गं प्रजापरिपालन रूपम् अनुगच्छता अनुसरता । नित्यमनिद्रेण सदा जागरूकेण । यथाशक्ति-सामर्थ्या नुरूपेण ॥ ६ ॥ इदमिति । लोकस्य हितं श्रेयः चरता कुर्वता आतपत्रस्य छायायां जरितं जरान्वितम्, अनेन सर्वकालपर्यटनं व्यज्यते, न तु विषया सक्तयेति भावः । एवं प्रयासेन राज्यमेकच्छत्रमभूदिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥ प्राप्येति । वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्राणि प्राप्य बहून्यायूंषि वत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि ॥ ८ ॥ राजेति ।

अनुरूपः स वै नाथो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः।
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

यद्वा पुष्यनक्षत्रेऽभिषेककरणात् पुष्येण चन्द्रमिवेत्युक्तम्। यौवराज्ये नियोक्तास्मि। यद्वा चन्द्रमिव स्थितं तं श्वः पुष्येण यौवराज्ये नियोक्तास्मीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दशरथवचनं वाल्मीकिस्तत्त्वज्ञतया श्लाघते—अनुरूप इति। स रामः अनुरूपः अनुगुणः नाथः, लोकस्येति शेषः। अनुरूपत्वे हेतुः लक्ष्मीवानिति। अपरिच्छिन्नतेजस्क इत्यर्थः। तत्रापि हेतुर्लक्ष्मणाग्रज इति। "लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः" इत्युक्तम्। यद्वा अनुरूपत्वे हेतुर्लक्ष्मणाग्रज इति। लक्ष्मण इव सर्वत्र स्वाश्रिते प्रेमशालीत्यर्थः। अथवा अनुरूप इत्यादि नित्यानपायिन्या लक्ष्म्या विशिष्टः परिजनपर्यन्तो रामः सर्वस्य निरुपाधिकः शेषी। दशरथस्तु राज्यपालनोपाधिकशेषी। वै इति श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति "दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः" इत्याद्युक्तेः तस्य निरुपाधिकशेषित्वे निमित्तमाह त्रैलोक्यमिति। त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम्। चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। त्रैलोक्यमपि येन नाथेन नाथवत्तरम्। अतिशयेन नाथवत्। रामस्य रक्षकत्वावलोकने कियन्मात्रं त्रैलोक्यमिति भातीत्यर्थः। अथवा अनेन श्लोकेन रामस्य परत्वमुच्यते—सः रामः अनुरूपो नाथः सहजशेषी जगतः, अन्ये तु कर्मानुगुणतयौपाधिकाः। अनुकूलं रूपं यस्य सोऽनुरूपः। "समः समविभक्ताङ्गः। चन्द्रकान्ताननम्" इत्याद्युक्तनिरुपमसौन्दर्य्यशालिदिव्यमङ्गलविग्रह इत्यर्थः। अनुकूलं स्वरूपं यस्यासावनुरूपः। शतगुणितोत्तरक्रमेणनिरतिशयदशाशिरस्कतयाऽभ्यस्यमानानन्दरूप इत्यर्थः। "आनन्दो ब्रह्म" इति ह्युक्तम्। अनुगतं रूपं यस्यासावनुरूपः, सर्वव्यापीत्यर्थः। अनुरूपः अनुप्रविष्टचराचरादिकशरीरः, सर्वशरीरीत्यर्थः। अनुरूपः अनुस्यूतरूपः। परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपेण नानावतारशालीत्यर्थः। अनुरूपः ओः रुद्रस्य रूपं शरीरं तद्विलक्षणशरीरः। "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु" इत्याद्युक्तरूपविलक्षणरूपः

प्रकाशमानं तं रामं यौवराज्ये नियोक्तास्मि नियोक्ष्ये ॥ १२ ॥ अनुरूप इति। येन लक्ष्मीयुक्तेन नाथेन त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरम्, चतुर्मुखेन्द्रादय इव नाथवन्मात्रं न, किन्तु नाथवत्तरम् अनुरूपस्वामिकम्। स लक्ष्मणाग्रजः त्रैलोक्यान्तर्गतानां

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्याहमिमां महीम् ।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥

पुण्डरीकाक्षत्वादिगुणकः । उत्कर्षाभित्र इति त्रिमूर्तिसाम्यं च निरस्यते । वीनां पक्षिणां नाथो विनाथः हंसः तत्सदृशस्वनो विनाथः । अण्यादिवृद्धिः । हंसवाहनः चतुर्मुखः तत्सदृशः सनाथः नाभिपद्मस्थत्वेन स्थितवच्चतुर्मुख इत्यर्थः । सनाथो गरुत्मद्वाहनो वा । नाथवान् हनुमल्लक्ष्मीनारायणेति । नित्ययोगे मतुप् । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" "अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा" "वेदान्तान्तनिरताः सुरभिदुर्गास यत्पादारविन्दमन्तरन्ति" इति । पत्नीविशिष्टत्ववत् परिजनविशिष्टत्वमाह लक्ष्मणाग्रज इति । लक्ष्मणशब्दः कैङ्कर्यपरमात्रोपलक्षणार्थः । अग्रज इति तन्निरूप्यतोक्त्या आश्रितपारतन्त्र्यमुक्तम् । ननु कथमयमनुरूपो नाथः ? ब्रह्मरुद्रादयोऽपि हि सन्ति नाथा इत्यत्राह त्रैलोक्यमपीति । कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तं समस्तं जगदित्यर्थः । येन नाथेन नाथवदित्यनेनेन्द्रादिव्यावृत्तिः । तरपा ब्रह्मरुद्रादिव्यावृत्तिः । तन्नाथत्वस्यैतन्मूलत्वात् "युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥ महादेवः सर्वमेधे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव" इत्यादि स्मृतयः तत्र मानम् । त्रैलोक्यं नाथवत्तरं रक्ष्यापेक्षया रक्षकान्तराधिकेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनेति । इमां मया चिरकालधृतां महीं तस्मिन् ज्येष्ठे सुते निवेश्य, महीपालनभारं निक्षिप्येत्यर्थः । अनेन तन्निवेशरूपेण श्रेयसा च महीमेनं सद्यः संयोज्य गतक्लेशः गतराज्यभरणक्लेशो भविष्यामि । रामाभिषेकस्य द्वे फले, मह्याः श्रेयो मम विश्रान्तिश्चेति भावः ॥ १४ ॥ यदीति । इदं रामाभिषेकरूपं कार्यं मे राज्यभरणश्रान्तस्य वृद्धस्य मे यद्य

स्वो युष्माकम् अनुरूपो नाथः स्यादिति योजना ॥ १३ ॥ अनेनेति । इमां चिरकालधृतां महीं सुते सन्निवेश्य अनेन तन्निवेशरूपेण श्रेयसा महीं सन्नियोज्य गतक्लेशो भविष्यामीति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ यदीति । मे इदमभिषेकरूपं कार्यम् [अनुरूपार्थं भवतामनुकूलार्थं यदि मया साधु सुमन्त्रितं यदि मे तर्हि भवन्तोऽनु मन्यन्ताम् ममानुज्ञां प्रयच्छन्तु । कथं वा करवाणि, भवतामनुमतिं विनेत्यर्थः, किं करवाणीति

यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता हि विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
स्निग्धोऽनुनादी सञ्जज्ञे तत्र हर्षसमीरितः ।
जनौघोद्घुष्टसन्नादो विमानं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा जनमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥

नुरूपार्थं उचितप्रयोजनकं चेत् मया वा साधु सुमन्त्रितं यदि सम्यक् विचार्यारब्धं चेदित्यर्थः । तदा भवन्तः मे मह्यम् । अनुमन्यन्तां अनुमतिं कुर्वन्तु । इदं मे अनुकूलार्थं चेत्कथं वान्यत्करवाणि ॥ १५ ॥ यत्ते प्रियं तत् क्रियतामित्यत्राह-यद्यपीति । एषा रामाभिषेकविषया प्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यद्धितमस्ति चेद्विचिन्त्यताम् । ननु कस्त्वत्तोऽधिकदर्शीत्यत्राह अन्येति । मध्यस्थानां रागद्वेषरहितानां चिन्ताविचारः अन्या अन्यादृशी स्वमात्रचिन्तातो विलक्षणा । तदेव वैलक्षण्यमाह विमर्दाभ्यधिकोदयेति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसङ्घर्षणेन हेतुना अभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भावा हि ॥ १६ ॥ इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण । ब्रुवन्तं नृपं दशरथम् । नृपाः परिषद्गता राजानः । वृष्टिमन्तं वर्षुकं महामेघं नदन्तः केकाङ्कुर्वन्तः बर्हिण इव मयूरा इव । मुदिताः सन्तः प्रत्यनन्दन् प्राशंसन् ॥ १७ ॥ स्निग्ध इति । तत्र सभायाम् । स्निग्धः स्नेहाभिव्यञ्जकः । अनुनादी प्रतिध्वनिकारी । जनौघोद्घुष्टः जनसमूहोत्पादितः सन्नादः समीचीनशब्दः । विमानं तदास्थानमण्डपविमानं कम्पयन्निव सञ्जज्ञे, न केवलं राजान एव सर्वेऽपि जनाः तच्छ्रुत्वा सन्तुष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येत्यादि श्लोकद्वय

वार्थः ॥ १५ ॥ ननु भवदधिकः को वा हिताहितविचारसमर्थस्तत्राह—यद्यपीत्यादिना । यद्यपि एषा रामाभिषेकविषया चिन्ता मम प्रीतिःप्रिया,तथाप्यतोऽन्यद्धितमस्ति चेद्विचिन्त्यताम् । तथाहि विमर्देन विचारेण अभ्यधिकोदया अधिकफला मध्यस्थानां चिन्ता अन्यादृशी स्वजनचिन्ताविलक्षणा ॥ १६ ॥ इतीति । प्रत्यनन्दन् प्रशंसापूर्वकमङ्गीचक्रुः ॥ १७ ॥ स्निग्ध इति । जनौघोद्घुष्टसन्नादः सम्यङ्नादः यस्य विमानं राज्यस्थानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येत्यादि ।

समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ।
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महतायान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥

सङ्कोतान्तरम् । ब्राह्मणाः वसिष्ठाद्याः जनमुख्याः राजानश्च पौरैर्नागरिकैः जान पदैश्च । समेत्य संभूय । मन्त्रयित्वा युक्तायुक्तं विचार्य । धर्मार्थविदूपः ज्येष्ठस्य पार्ष्णिके युवराजस्थापनं धर्मः प्रजानामर्थसाधनं चेति जानतः तस्य दशरथस्य । भावं वचनमूलतात्पर्यम् । सर्वशः सर्वप्रकारेण । देशकालेङ्गितादिभिः । आज्ञाय आ समन्तात् ज्ञात्वा । समतां साम्यं गताः बुद्धयो येषां ते तथोक्ताः । एकमत्यं प्राप्ताः सन्तः मनसा च ज्ञात्वा प्रत्येकं स्वस्वहृदयेन निश्चित्य वृद्धं नृपं वक्ष्यमाणवचनार्हं दशरथमूचुः ॥ १९ ॥ २० ॥ वृद्धं नृपमिति कविना सूचितमर्थं दर्शयति—अनेकेति । हे पार्थिव ! त्वं अनेकवर्षसाहस्रः सहस्राण्येव साहस्राणि । स्वार्थे अण् । अनेकानि वर्षसाहस्राणि यस्य स तथा । वृद्धोऽसीति विशेषणमहिम्ना अतिवृद्धोऽसीति गम्यते । सः तादृशवृद्धस्त्वं पार्थिवं पृथिवी शासनार्हं युवराजानं युवराजम् । समासान्तस्यानित्यत्वान्न "राजाहःसखि–" इत्यादिना टच् । अभिषिञ्चस्व यथा रामो युवराजो भवति तथाभिषिञ्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु रक्षके मयि विद्यमाने किमर्थं रामाभिषेकोऽपेक्ष्यत इत्या शङ्कायां न हि वयं रक्षणार्थं तमपेक्षामहे किन्तु सौन्दर्यविशेषानुभवार्थ मित्याहुः—इच्छाम इति । इच्छाम इति बहुवचनेन सर्वेषामिच्छावैषम्याभाव उक्तः । महाबाहुमिति "आयताश्च सुवृत्ताश्च" इत्युक्तरीत्या सहजबाहुसौन्दर्यं तत्कालाङ्कुशाकर्षणादिव्यापारविशेषश्चोच्यते । (इच्छाम इत्यादि) इच्छामः अभिषेकपट्टबन्धादियुक्ततया स्थितं द्रष्टुमिच्छामः । इच्छामात्रमस्माकम्,

समतागतबुद्धयः समतागताः साम्यमैक्यं गताः बुद्धयो येषां ते ॥ २० ॥ २१ ॥ इच्छाम इति । विशेषणसामर्थ्यात् कृताभिषेकमिति लभ्यते । महता गजेन शत्रुञ्ज याख्येन आयान्तमागच्छन्तम् । छत्रेण असाधारणेन श्वेतच्छत्रेण आवृताननं रामं

कार्यनिर्वहणं भवदधीनम् । इच्छामः अस्माकमिच्छा वर्त्तते ' श्रेयांसि बहुविघ्नानि ' इत्येवंविधश्रेयोऽस्माभिर्लभ्यते किम् । इच्छामः अभिषेकः सिद्धयतु वा न वा, इच्छा निष्प्रतिबन्धा । सुन्दरवस्तुदर्शने इच्छा प्रवर्त्तते खलु । इच्छामः सर्वप्रकारेण रक्षकत्वाद्वाचा प्रार्थयितुमशक्ता मनसा इच्छामः । भवदभिप्रायज्ञानेन इदानीमिच्छाम इति वदामः । केषांचिदस्ति न केषांचिदिति न, किन्तु सर्वे इच्छामः । हि सर्वलोकप्रसिद्धं खलु । 'जनौघोद्घुष्टसन्नादो विमानं कम्पयन्निव ' इति सर्वजनकोलाहलेन तव गृहं विश्लिष्टबन्धं खलु । अकामगत मेदिनी त्वयि निर्वाहके सत्येव भूमिः स्वयम्वरं कृतवती खलु । त्वयि करग्रहं कुर्वति रामकामना न युक्तेति ध्वन्यते । कामुकीनां न मर्यादा खलु । लोकपालोपमं विष्णुसदृशम् । अतएव वृतवती भूमिः । मेदिनी मधुकैटभवसाविस्रगन्धेनोपहता " सर्वगन्धः " इति रामसौगन्ध्येन वासयितुम कामयत कर्पूरचन्दनादिकमिव स्वशेषकोटौ कृतवती । नाथं सौगन्ध्यासौगन्ध्ययोः स्वस्यैव शेषिणो भोग्यतया तद्विप्रवासनानिवर्तनेन स्वशेषरक्षकम् । महाबाहुं बाहु बलस्यालक्ष्या खल्वियम् । ' शक्तस्त्रैलोक्यमप्येकः ' इति न केवलं कोसलराज्यं लङ्काराज्यमपि रक्षितुं शक्तिरस्ति । महाबाहुं " आयताश्चेति आजानुबाहुश्च" इति च महापुरुषलक्षणदर्शनेन न ज्ञायते किम् । विभूतिद्वयनिर्वाहकबाहुः खलु । महाबाहुं 'बाहुच्छायामवष्टभ्य' इति छायास्मद्रक्षणे न पर्य्याप्ता किम् । " ररक्ष धर्मेण बलेन चैव " इति धर्मबलमप्यस्तीत्याहुः रघुवीरम् । ' दीनान् दानेन राघवः ' इति प्रसिद्धः खलु । ' आनृशंस्यं परो धर्मः ' इति परेषामप्युपदेशपर्य्यन्तं खलु रक्षणम् । रघुवीरं रघ्वपेक्षयास्यैव धर्मिष्ठता ज्ञायते खलु । रघुं प्रति क्षुधार्तस्य मरणे तव पापं न भवतीत्युक्ते तूष्णीं स्थितवान् । अयन्तु " अप्यहं जीवितं जह्याम् " इति खलूक्तवान् । महाबलं मनोबलयुक्तम् " नहि प्रतिज्ञां संश्रुत्य । न त्यजेयं । एतद्व्रतं मम " इति वक्ष्यति । गजेन महातायान्तं गजेन त्वयादत्तकिरीटपट्टबन्धादियुक्तः शत्रुञ्जयेनागच्छति चेत्तदा ज्ञायते । गजेन न रथादिना, मत्तमातङ्गगामिनमिति तद्गमनोपमानगतिमता । महता अत्युन्नतेन सर्वशक्तिमता । आयान्तं महावीथीमध्ये प्रतिगृहाङ्गणमागतम् ।आयान्तं " एकः स्वादु न भुञ्जीत " इति पुत्रकलत्रादिभिः सहानुभवरसमास्वादयामः। रामं सौन्दर्यगुणैः सकलमनोरञ्जकम्।

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥

छत्रावृताननं दृष्टिदोषपरिहारायान्तरेण छत्रेणावृतमुखम् । दृश्यादृश्यैकदेशतया साकल्येन मुखदर्शनाभिलाषमुत्पादयन्तम् । अन्तरङ्गसुहृद्भिर्वातातपपरिम्लाननाशङ्कया धृतकनकछत्रेणाच्छादितमुखपङ्कजम् । छत्रावृताननं "एकच्छत्रां महीं भुङ्क्ते" इति लक्षणशास्त्रकथितसमवृत्तातिशायोत्तमाङ्गलक्ष्यव्यञ्जकेन निरङ्कुशप्रशासनवशीकृतनिखिलभूपालव्यञ्जनाभिरूपकेण छत्रेण पाण्डुरेण परभागभावमापन्नेन नितरां प्रकाशितेन्दीवरसदृशमुखं. विशदीकृतमुक्तम् । रघुवीरमिति गजस्कन्धावस्थानसूचितो वीर्यविशेष उच्यते । महाबलं मत्तमातङ्गमपि तृणीकृत्य गमनसमर्थम् । महागजेन शत्रुञ्जयनागान्तं गच्छन्तमित्यनुभवसाक्षिकः सुषमाविशेषः सूच्यते । रामं स्वसौन्दर्येण गजमलङ्कुर्वाणमिव स्थितम् । छत्रावृताननं वदनप्रभामण्डलेनेव छत्रावरणेन जनितसौन्दर्यम् । एतैरभिषेकानन्तरभाविभिर्विशेषणैरभिषेकः कर्तव्य इति व्यञ्जनावृत्त्या प्रार्थ्यते ॥ २२ ॥ इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण । तद्वचनं तेषां पौरादीनां वचनं श्रुत्वा तद्वचनभङ्ग्यैव तेषां मनःप्रियं मनःसन्तापं जानन्नप्यजानन्निव । जिज्ञासुः तन्मुखेनैव ज्ञातुमिच्छुः । इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वेति । हे राजानः । मे वचनं श्रुत्वैव न तु पूर्वापरं पर्यालोच्य राघवं रामं पतिं राजानं इच्छथेति यत्, अयं मे संशयः संशयहेतुः । विधेयापेक्षया पुल्लिङ्गता । संशयप्रकारमाह किमिदमिति । इदं राघवाभिषेकप्रार्थनं किम् किंनिमित्तकमिति तत्त्वतो ब्रूत, अत्र निमित्तं याथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० —यद्यस्मात् कारणात् मे वचनं श्रुत्वैव सकृच्छ्रवणमात्रेणैवेत्यर्थः । राघवं पतिं राजानं इच्छथ । हिंसकहस्तापतिताः कदा निस्तरिष्याम इति

इच्छामः प्रार्थयामः ॥ २२ ॥ इतीति । अजानन्निव—रामस्य सर्वातिशायित्वं तदभिषेकस्य सर्वसम्मतत्वं च जानन्नपि अजानन्निव प्रजामुखाज्जिज्ञासुः ॥ २३ ॥ श्रुत्वेति । मद्वचनानन्तरं वचनं विनैव मत्सुतो राजत्वेन वृत इति मम संशयो जायते तन्निवृत्तिर्भवद्भिः कार्येति भावः । हिंसकहस्तापतिताः प्रजाः कदा निस्तरि

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ॥ २५ ॥
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह ।
बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ २६ ॥

वद्भवतां शीघ्रमाक्रोशः किमर्थमिति भावः । अतः मे अयं बुद्धौ परिवर्तमानः संशयो जातः । इयमिच्छा मत्पालनवैगुण्याद्वा तस्य गुणवत्तरत्वाद्वेति सन्देहो भवतीति भावः। इदं रामस्य राजाशंसनं किंनिमित्तकमित्यर्थः। तत्त्वतो ब्रूत संशयविच्छेदो यथा स्यात्तथा ब्रूत ॥२४॥ पुनः संशयं विशिनष्टि-कथमिति। मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति भवन्तः ममात्मजम् अतिमुग्धं युवराजं द्रष्टुं कथमिच्छन्ति ? मयि चिरं स्वसुखनिरभिलाषतया राज्यपरिपालनजागरूके तिष्ठति ममापत्यं पतिमभि लषथ,को वा मेऽपराध इतिभावः ॥ २५ ॥ तनि०—उपक्रान्तकार्यं सम्यग्जातं राजलोक एव त्वरत इत्यतिहृष्टः तं हर्षं गोपयन् तैरेव वाचयितव्यमिति मनसि कृत्वाह— कथमिति । षष्टिर्वर्षसहस्राणि आत्मसुखमनपेक्ष्य युष्मद्रक्षणे यत्कर्तव्यं तदेवान्वेषितम् । बलवान् दुर्बलं यथा न बाधते तथा रक्षितम् । मया किंचिदुक्ते भवानेवेतःपरमनुशाधि क्रमेण रामाभिषेको भविष्यति भवतः प्रियंचेत्तद्वा कर्तव्यमित्यनुक्त्वा किमेवमुच्यत इति प्रष्टुरभिप्रायः ॥ २५ ॥ न ते कश्चिदपराधः किन्तु तव पुत्रस्य गुणा नामपराध इत्याहुः—त इति। ते राजानः । पौरजानपदैः सह पण्डितपामरा विशेषेण सर्वे ऐकमत्यं प्राप्येत्यर्थः। महात्मानं महाबुद्धिं तं गुणग्राहिणं दशरथं ऊचुः । हे नृपेतिसम्बोधनेन तारतम्यज्ञतोक्ता । ते पुत्रस्य बहवः कल्याणा गुणास्सन्ति । तव तु नृपरिपालनमेको गुण इतिभावः । रामप्रशंसया तस्या सूया माभूदिति ते पुत्रस्येत्युक्तम् । तदतिशयस्सर्वोऽपि त्वत्सम्बन्धकृत इति भावः। गुणा इति बहुवचनेनैव बहुत्वे सिद्धेपि बहव इत्युक्त्या असङ्ख्येयगुण त्वमुक्तम् । पुत्रस्य गुणा इत्यनेन जन्मसिद्धत्वोक्त्या गुणानां स्वाभाविकत्व

ष्याम इतिवद्भवतामाक्रोशः किमर्थमिति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥ स्वहर्षं गोपयन् तैरेव वाचयितव्यमिति मनसि कृत्वाह—कथमिति । पृथिवीमनुशासति सति-युष्मद्रक्षण कुर्वति सति । वयं त्वया सम्यगेव परिपालिताः ॥ २५ ॥ त्वयि दोषगन्धो नास्तीति तात्पर्यात्तथापि त्वत्पुत्रकल्याणगुणबाहुल्याद्वशीकृतमानसैरस्माभिरेवमुक्तमित्याहुः— ते तमिति । ते राजानः, कल्याणगुणाः मङ्गलस्वभावाः इतरपुरुषदुर्लभाः बहवो

गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ।
प्रियानानन्दनान् कृत्स्नान् प्रवक्ष्याम्यद्य तान् शृणु॥२७॥
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ।
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥

सूक्तम् । कल्याणाः अखिलहेयप्रत्यनीकाः । आश्रयसम्बन्धेन शुभीभूता वा '' गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया शुभीभूयं याताः '' इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र '' स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः '' इति×यामुनाचार्यवचनमनुसन्धेयम् ॥ २६ ॥ ननु [illegible] न भवति लोकः किन्तु [illegible] गुणाः [illegible] न कार्यसिद्धिरित्यत आह—न इति । ते [illegible] । रामगुणाः महात्मानं [illegible] महानुभावं कल्याणाः मङ्गलैकतानाः बहवः असंख्याताः [illegible] । गुणाः सन्ति 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इतिन्यायेन गुणा एव सन्ति । [illegible] दोष इति व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥ के ते गुणा इत्याकांक्षायां तान् वक्तुं प्रतिजानीते- गुणानिति । हे देव हे राजन् ! गुणवतः प्रशस्तबहुगुणकस्य देवकल्पस्य देवतुल्यस्य । धीमतः रामस्य । प्रियान् इष्टान् । आनन्दनान् प्रीतिजनकान् । तान् प्रसिद्धान् । कृत्स्नान् गुणान् । अद्य प्रातःकाले । शृणु प्रवक्ष्यामः । गुणवतो गुणानित्यनेन गुणानामनारोपितत्वेन स्वाभाविकत्वमुक्तम् । देवकल्पस्येत्यनेन गुणानां सम्भावितत्वम् । धीमत इत्यनेन गुणानां मध्ये ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तम्, ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इत्यत्र वसिष्ठस्येव । प्रियानित्यनेन कल्याणत्वम्, आनन्दनानित्यनेन निरतिशयत्वम्, कृत्स्नानित्यनेनासंख्येयत्वं च विवक्षितम् । एतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तमित्यपेक्षायां भवत्प्रश्नकाल एवास्मदुक्तेरवसर इत्यद्येत्यनेन सूचयन्ति प्रवक्ष्याम इति । प्रवचनोक्त्या भगवद्गुणोपदेशेऽधिकारितारतम्यं नास्ति । अजानता जानद्भिः श्रोतव्यमित्येवेति सूचितम् । शृण्वित्यनेन रामगुणश्रवणे निरतिशयानन्दमग्नो भविष्यसि । कथञ्चिन्मनः संस्तभ्य श्रोतव्यमित्युक्तम् ॥ २७ ॥ दिव्यैरिति । दिव्यैः अमानुषैः । गुणैः शौर्य

गुणास्सन्तीत्यर्थः ॥२६॥ गुणानिति । प्रियान् शत्रूणामपि प्रीतिजनकान् आनन्दनान् अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेन आनन्दजनकान् शौर्यादीन् ॥ २७ ॥ दिव्यैरिति ।

× वाक्यमिदं भगवद्रामानुजमुनिविरचिते गद्यत्रयेपि विद्यते । ' स्वाभाविकानवधिकातिशयशीलत्वम् ' इति च यामुनाचार्यवचनं प्रतिभाति ।

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ।
साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ।
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥

वीर्यादिभिः । शक्रसमः इन्द्रसमः । सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवंश्येभ्यः । सर्वेभ्योतिरिक्तः समधिकः " अतिरिक्तः समधिकः " इत्यमरः । शौर्यादिभिरिति शेषः । राज्ञो मनःप्रीणनाय सम्बोधयन्ति विशांपत इति । विशां प्रजानां पते ॥२८॥ राम इति । लोके राम एव सत्पुरुषः, रिपूणामपि वत्सल इत्यर्थः । सत्यधर्मावेव परायणं परमा गतिर्यस्य सः सत्यधर्मपरायणः । सत्यधर्मैकनिरत इत्यर्थः । किञ्च धर्मः श्रिया तत्फलभूतया संपदा सह रामात्साक्षादव्यवधानेन विनिर्वृत्तः निष्पन्नः, धर्मार्थयोरितरनिरपेक्षतया निर्वाहक इत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामनिष्ठगुणसमुदायस्यैकत्रासम्भवादेकैकगुणयोगेन चन्द्रादीन् दृष्टान्तयन्ति–प्रजेति । प्रजासुखत्वे प्रजानां सुखकरत्वे चन्द्रस्य तुल्यः । क्षमागुणविषये वसुधाया भूमेः तुल्यः । बुद्ध्या बुद्ध्यसाधारणधर्मेण बृहस्पतेस्तुल्यः । वीर्ये विषये शचीपतेः साक्षात्तुल्यः । " साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः " इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञ इति । धर्मं सामान्यविशेषरूपमशेषं जानातीति धर्मज्ञः । सत्या अमोघा सन्धा प्रतिज्ञा यस्यासौ सत्यसन्धः । " सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा " इत्यमरः । शीलवान् शीलं हि नाम महतो मन्दैः सह नैरन्ध्र्येण संश्लेषः तद्वान् । अनसूयकः गुणेषु दोषाविष्करणमसूया तद्रहितः ।

दिव्यैः अमानुषैः । इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवंशप्रभवेभ्यः ॥ २८ ॥ राम इति । धर्मः श्रिया सह राज्यलक्ष्म्या सह रामाद्विनिर्वृत्तः आविर्भूतः ॥२९॥ रामभद्रनिष्ठगुणसमुदायस्य जगत्येकत्र वासासम्भवादेकैकगुणयोगेन चन्द्रादीन् दृष्टान्तयति–प्रजेति । प्रजासुखत्वे प्रजासुखकरत्वे ॥३०॥ धर्मज्ञ इति । अनसूयकः न विद्यते असूया अन्यविषयिणी यस्य सः, उत्तरत्र न विद्यते असूया स्वविषयिणी अन्यकृता यस्य स तथोक्त इति न पुनरुक्तिः । सत्यसन्धः सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य सः । सान्त्वयिता कुपितान् दुःखितान् प्रति सान्त्ववचनेन दुःखं प्रशमयिता । श्लक्ष्णः प्रियंवदशीलः ॥ ३१ ॥

यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्त्तते ॥ ३८ ॥
सङ्ग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा ।
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३९ ॥
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ।
निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ४० ॥
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित् कर्मसु दंशिताः ।
इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥ ४१ ॥
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ ४२ ॥

प्रत्ययः। श्रेष्ठैः अभिजनविद्यावृत्तयुक्तैः । अभिविनीतः सर्वतः सुशिक्षितः॥३७॥ यदेति । ग्रामार्थ इत्यत्र ग्रामेत्यविभक्तिकनिर्देशः । ग्रामस्य नगरस्य वार्थे प्रयोजने निमित्ते नाविजित्य निवर्तते इत्यभिधानात् रामस्य सुबाहुमारीच विषये जेतृत्ववदन्यत्रापि शत्रुविषये जेतृत्वमभूदित्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ संग्रामादिति । स्फुटम् ॥ ३९ ॥ कुशलप्रश्नप्रकारमाह—पुत्रेष्विति । प्रेष्यः भृत्यः । निखिलेन कार्त्स्न्येन। आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमेण पृच्छतीत्यनुषज्यते ॥ ४० ॥ शुश्रूषन्त इति । दंशिताः सन्नद्धाः "सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितः" इत्यमरः ॥ ४१ ॥ सत्पुरुषसम्भावितगुणानभिधाय रामस्य साधारणगुणानाह—व्यसनेष्विति । मनुष्याणां दिव्यान्तःपुरस्थितमातृप्रभृतीनां न भवति किन्तु मनुष्याणाम् आढ्यदरिद्रद्विजादितारतम्यानादरेण मनुष्यजात्याक्रान्तानाम्। व्यसनेषु अल्पानल्पविचारमन्तरेण व्यसनपदार्थेषु । भृशं व्यसनवतो यादृशं तादृशं न किन्तु पङ्कमग्नगज इव स्वमाहात्म्यानुगुणं यावत्सत्ताकं च दुःखितो

यदेति । ग्रामार्थमित्यत्र ग्रामेत्यविभक्तिकानिर्देशः । ग्रामस्य नगरस्यार्थे प्रयोजन विषये ॥ ३८–४० ॥ शुश्रूषन्त इति । दंशिताः अवहिताः । पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः ॥ ४१ ॥ व्यसनेष्विति । मनुष्याणां प्राणिमात्रस्य व्यसनेषु कृच्छ्रेषु, भृशं भवति दुःखितः साक्षाद्दुःखभाग्भ्योपि अधिकदुःखो भवति । दुःखकर्तृभिः स्वदुःखं विहाय निवारणीयं महद्दुःखं प्राप्नोतीत्यर्थः । पितेवेत्यत्रापि भृशमित्यनुषज्यते । परितुष्यति

सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥ ४३ ॥
सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्यकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ ४४ ॥
सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ।
रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४५ ॥

भवति नतु दिनक्रमेण विस्मरति, इदं दुःखं मत्परिपालनवैगुण्येन खल्वागत मिति नितरां दुःखितो भवति । " ह्रीरेषा तु ममातुला " इति वक्ष्यति उत्सवेषु पुत्रजननादिषु सर्वेषु पुत्रीजननाद्यनादरविरहेण द्वारि चूतकिसलयमालाबन्धन मुपधीकृत्य प्रवृत्तोष्वित्यर्थः । पितेव पुत्रादीनां पुत्राद्युत्सवेषु यः पितुः परितोषो जायते स द्विविधः । पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः, पण्डितानां स्वोत्तारकत्वनिमित्तश्च । एवमुभयविधपरितोषो रामस्याप्यस्ति " प्रनृत्यन्ति पितामहाः । यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् " इतिवत् । " मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । बहुजन्मसहस्रान्ते दिष्ट्या यस्तु प्रपद्यते ॥ " इति प्रत्याशासम्भवात् । अत्र परिशब्दो वीप्सायां वर्तते । अत्रापि भृशमित्यनुवर्तते ॥४२॥ सत्यवादीति । अतिसङ्कटावस्थायामपि सत्यवचनशीलः । सर्वात्मना धर्मं श्रितः अतिदुर्घटदशायामपि धर्मं न त्यजतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सम्यगिति । श्रेयसां सम्यग्योक्ता सम्पादकः । न विगृह्यकथारुचिः " न विगृह्यकथां कुर्यात् " इतिनिषिद्धयोर्जल्पवितण्डयोर्निवृत्तरागः । निवृत्तरागत्वं किमवक्तृत्वात् ? नेत्याह उत्तरेति ॥४४॥ उक्तकल्याणगुणानुरूपाकारसौभाग्यमाह–सुभ्रूरिति । शूरस्य भावः शौर्यम्, तच्च मरणनिर्भयत्वम् । " शूरो मरणनिर्भयात् " इति वचनात् । वीर्यं स्वयमविकृतस्सन् परान् विविधमीरयति विद्रावयतीति वीरः, तस्य भावो वीर्यम् । दुष्प्रवेशचक्रव्यूहादिविशिष्टसैन्ययुक्तान् देवासुरा

साक्षाज्जनक इव आनन्दयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ न विगृह्य कथारुचिः– विगृह्य कलहं कृत्वा जल्पवितण्डात्मककथारुचिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सुभ्रूरिति । शौर्यवीर्यपराक्रमैः शौर्यं युद्धे निर्भयेन प्रवेशसामर्थ्यम्, वीर्यं स्वस्याविकृतस्यैव

प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रियः ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किन्नु महीमिमाम् ॥ ४६ ॥
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
हन्त्येव नियमाद्वध्यान्न वध्ये न च कुप्यति ॥ ४७ ॥
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४८ ॥
शान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम् ।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४९ ॥
तमेवङ्गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ५० ॥
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघव ।
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः ॥ ५१ ॥

नापि येनोत्साहेनाक्रमति स पराक्रमः॥४५॥ प्रजेति । "रामो राज्यमुपासित्वा" इत्युक्तरीत्या प्रजापालनतत्त्वज्ञः । न रागोपहतेन्द्रियः इन्द्रियचापलरहित इति न समासः । भोक्तुं पालयितुम् ॥ ४६ ॥ नेति । नियमात् नियमेन वध्यान् शास्त्रतो वध्यान् हन्त्येव । अवध्ये शास्त्रतः अवध्ये विषये ॥ ४७ ॥ युनक्तीति । यत्र यस्मिन् पुरुषे तुष्यति तं तुष्टोऽसौ अर्थैरभिलषितपदार्थैः युनक्ति योज यति ॥४८॥ शान्तैरिति । शान्तैः शमप्रधानैः सर्वप्रजानां कान्तैः काम्यमानैः । सर्वजनभोग्यैरित्यर्थः । अत एव प्रीतिसञ्जननैः । दान्त इति पाठे—यमनियमादि रूपतपःक्लेशसहः । "तपः क्लेशसहो दान्तः" इत्यमरः । दीप्तः ग्रीष्मादि कालिकः ॥ ४९ ॥ तमिति । मेदिनी मेदिनीस्थजनता ॥ ५० ॥ वत्स इति । तव दिष्ट्या भाग्येन । श्रेयसि श्रेयोनिमित्तम् । वत्सः पुत्रो जातः । पुत्रगुणै र्युक्तः " पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते " इतिव्युत्पत्तिसिद्धपितृतारकगुणैर्युक्तः ।

परेषां विकारापादकत्वम्, पराक्रमस्तु युद्धे लघुसञ्चारः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ हन्तीति । नियमाद्धन्ति, अवश्यं हन्तीत्यर्थः॥४७॥ युनक्तीति ।यत्र जने तुष्यति तमर्थैर्धनैर्युनक्ति योजयति ॥ ४८–५० ॥ वत्स इति । ते वत्सस्तव दिष्ट्या भाग्येनश्रेयसि अस्माकं हितविषये जातः । पुत्रगुणैः । पुत्रोचितगुणैर्युक्तः । मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ ५१ ॥

मुनि०—वत्स इति । ते वत्सः तव दिष्ट्या भाग्येन तवादृष्टेन श्रेयसि जातः, जनानां श्रेयसि जातः । दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तः—पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्तेः पितृतारकगुणैर्युक्तः ॥ ५१ ॥

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।
देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५२ ॥
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५३ ॥
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायंप्रातः समाहिताः ।
सर्वान् देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ॥ ५४ ॥
तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥ ५५ ॥

मारीचः मरीचेः पुत्रः । काश्यपः कश्यपगोत्रः ॥ ५१ ॥ बलमिति श्लोकद्वय मेकान्वयम् । देवासुरमनुष्येषु सर्वो जनः राष्ट्रे इतरराष्ट्रे पुरवरे इतरपुरवरे च वर्त्तमानो जनः। आभ्यन्तरः अन्तःपुरचारी जनः । पौरजानपदः स्वपुर स्वजनपदस्थो जनश्च । विदितात्मनः प्रसिद्धशीलस्य रामस्य बलादिकमा शंसते प्रार्थयते । मनुष्यशब्दोऽत्र देवादिसाहचर्याद्द्विषिवचनः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्त्रिय इति । स्त्रियः अतिगम्भीरतया स्वहृदयं व्यक्तमनाविष्कुर्वन्त्यः । वृद्धाः करणपाटवरहिताः, अत्यलसतया सर्वत्रानादरं कुर्वन्त्यः । तरुण्यः यौवनम दान्धतया विवेकशून्याः । सायंप्रातरित्युपलक्षणम्, त्रिसन्ध्यमित्यर्थः । तेन मङ्गलाशासनकालनियमोक्तिः । समाहिताः सावधानाः । अनेन रामगुणगृहीत तया स्वारसिकप्रेमकत्वेन समनस्कत्वमुक्तम् । सर्वान् देवानिति प्रेमकलुषित तया न्यूनाधिकविभागमन्तरेण लौकिकवैदिकविभागमन्तरेण च नमस्यन्तीति रामरक्ष्यानेव देवान् रामरक्षकान् मन्यन्त इति प्रेमान्ध्यकाष्ठा दर्शिता । रामस्यार्थे रामस्य बलारोग्यादिप्रयोजनसिद्ध्यैव स्वप्रयोजनं नान्तरीयकमिति तस्यैव प्रयोजनमुद्दिश्य । यशस्विनः देवतान्तरनमस्कारस्य रामप्रयोजन पर्यवसितत्वात् रामप्रेमपारवश्येन कृतत्वाच्च स्वरूपविरुद्धदेवतान्तरभजन रूपमयशो नास्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तेषामिति । आयाचितं रामाभिषेकरूपाभि

बलमिति । देवासुरमनुष्येषु पुरवरे वर्तमानस्सर्वोपि जनः राघवस्य बलारोग्यादिकम् आशंसत इति योजना ॥ ५२ ॥ आशंसते प्रार्थयते । आभ्यन्तरः अत्यन्तसेवकः ॥ ५३ ॥ स्त्रिय इति । समाहिताः सावधानाः । रामस्यार्थे रामाभ्युदयविषये । तेषामिति । आया

रामामिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् । पश्यामो यौव
राज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५६ ॥ तं देव देवो
पममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् । हिताय
नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामा० वा० आ० अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
अहोस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥

मतार्थप्रार्थनम् । समृद्ध्यतां सफलं भवतु ॥ ५५ ॥ राममिति । इन्दीवरश्याम मिति समुदायशोभोक्ता । सर्वशत्रुनिबर्हणमिति स्वसौन्दर्यातिशयदर्शनमग्न चित्तत्वरूपकामादिशत्रुनिबर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ५६ ॥ तमिति । देवेति सम्बुद्धिः । देवदेवः विष्णुः तत्सदृशमिति वा । निविष्टं दत्तावधानमित्यर्थः । उदारजुष्टं औदार्ययुक्तम् । भावप्रधानो निर्देशः । उदारैर्जुष्टं सेवितमिति वा ॥ ५७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं निश्चिताभिषेकस्य सम्भारसम्भरणप्रवृत्तिस्तृतीये–तेषामिति । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण गृहीतानि शिरसि बद्धानीत्यर्थः । अञ्जलिरूपाणि पद्मानि अञ्जलिपद्मानि, अञ्जलीनां पद्ममुकुलाकारत्वादत्रत्यपद्मशब्दः पद्ममुकुलपरः । प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिभिर्यथायोगमञ्जलीनां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ अहो

चितं प्रार्थनाम् ॥ ५५ ॥ रामामिति । पश्यामः समृद्ध्यतां सफलं भवतु ॥ ५६ ॥ तामिति । देवदेवोपमं विष्णुतुल्यम् । हिते श्रेयसि । निविष्टम् अभिनिवेशवन्तम्, हिततत्परमित्यर्थः । उदारैर्गुणैर्जुष्टं युक्तम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
तेषामिति । अञ्जलिपद्मानि पद्ममुकुलाकारानञ्जलीन् ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्रत्यर्च्य तान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥
राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।
शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ।
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ।
तदद्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥

इति । अहोस्मीति सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ इतीति । राजा दशरथः । इति पूर्वोक्त रीत्या । तान् प्रार्थनापरान् ब्राह्मणान् । अभ्यर्च्य मधुरवचनैः सम्मान्य । तेषा मेवोपशृण्वतां तेषु उपशृण्वत्सु सत्स्वेव वसिष्ठं वामदेवं चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभिषेकविषयानिरतिशयादरेण तदुचितकालं प्रशंसति–चैत्र इति । चैत्रः यथेतरेभ्यः प्रधानभूतो रामः तथा मासान्तरेभ्योऽयं मासः । श्रीमान् यथा सर्व सुखावहत्वाद्रामः सर्वेषां राजा तथा सर्वसुखकरत्वादसौ सर्वमासानां राजा । अयं मासः अभिषेकमनोरथसमय एव सन्निहितः । अयं मासः अवतारहेतुरेवा भिषेकहेतुः । पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्द्धनो वा । पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्ना लंकृतनगरवैलक्षण्येन स्वयमेवालंकृतवनः । यद्वा रामस्य कनककिरीटधारण समये स्वयं कुसुम मुकुटधारी वनप्रदेशो जातः ॥ ४ ॥ राज्ञ इति । वसिष्ठ शब्दो वामदेवस्याप्युपलक्षणपरः, वसिष्ठं वामदेवमिति द्वयोः प्रस्तुतत्वात् 'एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ' इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्याद्वसिष्ठस्योपादानम् । जन घोषः चिरप्रार्थितरामाभिषेकविषयोस्मन्मनोरथः फलित इत्येवंरूपः॥५॥अभि

इतीति । प्रत्यर्च्यप्रत्याभिनुद्य तेषां समागतानां नृपाणामुपशृण्वतां तेषूपशृण्वत्सु सत्सु।वसिष्ठं वामदेवं च ब्राह्मणांश्च इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रवीत् ॥३॥४॥ राज्ञ इति । जनघोषः चिरकालप्रार्थितो रामाभिषेकविषयोऽस्मन्मनोरथः फलित इत्येवंरूपो महानभूत्।वसिष्ठमिति वामदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ सपरिच्छदं सोपकरणम् ॥६॥

तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः । आदि
देशाग्रतो राज्ञः स्थितान् युक्तान् कृताञ्जलीन् ॥ ७ ॥
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि । शुक्लमाल्यांश्च
लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ॥ ८ ॥ अहतानि च वासांसि
रथं सर्वायुधान्यपि । चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम्
॥ ९ ॥ चामरव्यजने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डरम् । शतं
च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् ॥ १० ॥
हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च । उपस्थापयत
प्रातरग्न्यगारं महीपतेः ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किञ्चिदेष्टव्यं
तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य द्वाराणि
सर्वस्य नगरस्य च । चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राण
हारिभिः ॥ १३ ॥

षेकायेति । सपरिच्छदं सोपकरणम् ॥ ६ ॥ तदिति । युक्तान् राजकार्ये नियुक्तान् सुमन्त्रादीन् । अधिकारिण इतियावत् ॥ ७ ॥ सुवर्णादीनीति । बलीन् उपहारान् । "करोपहारयोः पुंसि बलिः" इत्यमरः । ओषधयः व्रीहिमुद्गादयः । शुक्लमाल्यांश्चेति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । पृथक्पृथक् पात्रगृहीते मधुसर्पिषी क्षौद्रघृते । अहतानि "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयाद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥" इत्युक्तजलप्रक्षालनादिगुणयुक्तानि । चामरव्यजने चामररूपव्यजने । शातकुम्भानां सौवर्णानाम् । हिरण्यशृङ्गं हिरण्यालंकृतशृङ्गम् । समग्रं सम्पूर्णावयवम् । उपस्थापयत प्रापयत । अग्न्यगारं अग्निहोत्रगृहम् । अन्यत् गन्धपुष्पादिकम् । एष्टव्यं अपेक्षणीयम् ॥ ८–१२ ॥ अन्तःपुरेति । अन्तःपुरस्य राजगृहस्य सर्वस्य नगरस्य द्वाराणि सर्वाणि नगर

तदिति । युक्तान् अधिकारिण इति यावत् ॥ ७ ॥ सुवर्णेति । बलीन् पूजाद्रव्याणि । पृथक् च मधुसर्पिषी परस्परममिलिते क्षौद्रघृते । अहतानि नूतनानि, चामरव्यजने चमरवाल निर्मिते व्यजने । शातकुम्भानां सौवर्णानाम् । हिरण्यशृङ्गं सुवर्णालङ्कृतशृङ्गम् । समग्रमखण्डम् । उपस्थापयत प्रापयत ॥ ११ ॥ यच्चान्यदिति । एष्टव्यम् अपेक्षणीयम् ।

प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ।
द्विजानां शतसाहस्रे यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥
सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ।
घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥
सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ।
ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ।
आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ १६ ॥
सर्वे च तालावचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ॥ १७ ॥
देवायतनचैत्येषु सान्नभक्षाः सदक्षिणाः ।
उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

द्वाराणीत्यर्थः । घ्राणहारिभिः घ्राणद्वारा पुरुषाकर्षकैः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमिति । सहस्रमेव साहस्रम् । शतसाहस्रशब्दोपरिमितवचनः । विषयसप्तमी । अलं पर्याप्तं " अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् " इत्यमरः । शतसाहस्रविषये प्रकामं अत्यर्थं, पर्याप्तं प्राशस्त्यादिगुणविशिष्टं यदन्नं भवेत्तत्सम्पाद्यतामित्यर्थः॥१४॥ सत्कृत्येति । द्विजमुख्यानां द्विजमुख्येभ्यः सत्कृत्य दीयताम्, तदन्नमिति शेषः । पुष्कलाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥ सूर्य इत्यादि । सूर्ये अभ्युदितमात्रे सूर्योदयानन्तरमेव श्वः परेद्युः स्वस्तिवाचनं भविता तदर्थं ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्ताम् आहूयन्ताम् । आसनानि, तेषामिति शेषः । आबध्यन्तां प्रतिगृहमितिशेषः ॥ १६ ॥ सर्वं इति । तालैरवचरन्ति जीवन्तीति तालावचराः नर्तकादयः । कक्ष्यां द्वितीयामिति अन्तःकक्ष्यायामभिषेकप्रवृत्तेस्तत्र च ब्राह्मणैर्वस्तव्यत्वादिति भावः ॥१७॥ देवायतनचैत्येषु देवगृहेषु चतुष्पथेषु चेत्यर्थः । अन्नभक्षैः सह वर्त्तन्तइति सान्नभक्षाः। अन्नमोदकहस्ता इतियावत् । माल्यप्रदानयोग्याः

मङ्गलद्रव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नं मृष्टान्नम् । शतसाहस्रशब्दोऽपरिमितवाचिविषयः । तत् अलं पर्याप्तम् । प्रकाममभिमतं भवेत्। दधिक्षीरोपसेचनं दधिक्षीरसंस्कारवत् गुणवत् व्यञ्जनोपेतम् ॥ १४–१६ ॥ तालावचराः तालैरवचरन्ति जीवन्तीति तालावचराः नर्तकगायकादयः । कक्ष्यां द्वारम् ॥ १७ ॥ देवायतनचैत्येषु देवगृहेषु चैत्येषु रथ्यावृक्षेषु च । सान्नभक्षाः अन्नभक्षैः सह वर्तन्त इति तथा,

दीर्घासिबद्धा योधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ।
महाराजाङ्गणं सर्वे प्रविशन्तु महोदयम् ॥ १९ ॥
एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र सुनिष्ठितौ ।
चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ २० ॥
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ।
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ॥ २१ ॥
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ।
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २२ ॥

माल्ययोग्याः । मध्यमपदलोपिसमासः । माल्यार्थसाधनानि पृथक्पृथगिति, देवायतनचैत्ययोरिति शेषः । ब्राह्मणैर्देवताः पूजनीया इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धा इति । दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घासयः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति निष्ठायाः परनिपातः । महानुदयो रामाभिषेकरूपाभ्युदयो यस्मिन् तं महोदयम् ॥ १९ ॥ एवमिति । विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ । क्रियाः पुरोहितकर्त्तव्याः । तत्र राजगृहे । व्यादिश्य आज्ञाप्य । यच्छेषं दासीपरिजनाद्यानयनं तदपि पार्थिवाय राज्ञे निवेद्य चक्रतुः ॥ २० ॥ कृतमिति । अथ जगत्पतिं राजानमभिगम्य । यथोक्तवचनम् उक्तवचनमनतिक्रम्य कृतमिति प्रीतौ हर्षयुक्तौ । प्रीतिर्मनोगतो हर्षः, मानसप्रीतिजन्यरोमाञ्चादिशरीरविकारो हर्षः तद्युक्तौ । पूर्वश्लोके निवेद्येत्यनेन शेषसम्पादनविषयनिवेदनमुक्तम् । अब्रूतामिति पूर्वोक्तसकलसिद्धिविषयमिति न पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥ तत इति । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः । शीघ्रागमनहेतुरयम् । "आत्मा

अन्नमोदकहस्ता इति यावत् । माल्ययोग्याः माल्यप्रदानयोग्याः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घासयः, मृष्टवाससः धौताम्बराः, महोदयम् महान् श्रीरामाभिषेकरूपः उदयो यस्मिन्नित्यङ्गणविशेषणम् ॥ १९ ॥ एवमिति । विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ । क्रियाः रामाभिषेकोपयोगीनि कार्याणि व्यादिश्य अधिकारिणामाज्ञाप्येत्यर्थः । शेषं यत् कार्यं विहितं तत्पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुरिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ कृतमिति । यथोक्तवचनमुक्तवचनमनतिक्रम्य प्रीतौ हर्षयुक्तौ प्रीतिर्मनोगतानन्दः, हर्षः तज्जन्यो रोमाञ्चादिशरीरविकारः । तौ यथोक्तवचनम् उक्तवचनानतिक्रमेण सर्वं कृतमित्यब्रूतामित्यन्वयः ॥ २१ ॥ तत इति । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः ॥ २२–२६ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
रामं तत्रानयाञ्चक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३ ॥
अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम् ।
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः२४
म्लेच्छाचार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ॥ २५ ॥
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ।
प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम् ॥ २६ ॥
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ।
दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ २७ ॥

जीवे धृतौ बुद्धौ " इत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथेति । अथ सुमन्त्रनिर्गमनानन्तरम् । तत्र प्रासादे । समासीनाः सम्यगुपविष्टाः । प्राच्या इत्यादौ "द्युप्राग्–" इत्यादिना यदादयः शैषिका भवार्थाः । म्लेच्छाचार्याः म्लेच्छप्रभवः । अन्तशब्दः प्रदेशवाची । प्राच्येत्यादिना शैलान्तवासिन इत्यन्तेन मूलभृत्यश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकमिति षड्विधबलोपास्यत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तम् ॥२४–२६॥ गन्धर्वराजेत्यादि । गन्धर्वराजप्रतिमं भोगस्रोतःप्रावण्यवेषसौन्दर्येषु गन्धर्वराजौपम्यम् । न केवलं भोगधाराराsसिकत्वेन वीररसानभिज्ञत्वमित्याह लोके विख्यातपौरुषम् । पौरुषोपयुक्तसंहननवत्त्वमाह दीर्घबाहुमिति । न केवलं शिरीषपुष्पसुकुमारबाहुत्वेनान्तःसारराहित्यमित्याह महासत्त्वमिति । तदनु गुणगतिविशेषमाह मत्तमातङ्गगामिनमिति । सगर्वसलीलगमनं मदालसगमनं

गन्धर्व राजेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । गन्धर्वराजप्रतिमं गन्धर्वश्रेष्ठसुन्दरमित्यर्थः । गन्धर्वराजौपम्यान्न केवलं भोगमात्ररसिकत्वम्, किन्तु वीररसाभिज्ञत्वमपीत्याह–विख्यातपौरुषमिति । पौरुषोपयुक्तसंहननवत्त्वमाह-दीर्घबाहुमिति । न केवल शिरीषकुसुमसुकुमारबाहुत्वेनान्तःसारराहित्यमित्याह-महासत्त्वमिति । तदनुगुणगतिविशेषमाह-मत्तमातङ्गगामिनमिति । सगर्वसलीलगमनं मदालसगमनं वा विवक्षितम् । चन्द्राननमित्यनेनाह्लादकत्वसिद्धे निरतिशयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्ते

चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ।
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ २८ ॥
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ।
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ २९ ॥

वा विवक्षितम् । चन्द्रकान्ताननं चन्द्राननमित्युक्तेप्याह्लादकत्वादिसिद्धेर्निरतिशयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्तशब्दः । चन्द्रात्कान्ताननमिति विग्रहः । अनेनावयवशोभावत्त्वमुक्तम् । रामं विग्रहगुणैः स्वरूपगुणैश्च रमयन्तम् । समुदायशोभावत्त्वमाह अतीवप्रियदर्शनमिति । निरन्तरदर्शनेपि प्रतिक्षणं नवनवीभूतदर्शनम् । रूपौदार्यगुणैः रूपं विग्रहः, औदार्यं अनुभवितृभ्योऽनुभवदानम् । "य आत्मदा बलदा" इतिश्रुतेः । गुण्यते सदानुसन्धीयत इति गुणः । "गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु" इति निघण्टुः । तेन सदानुसन्धीयमानं सौशील्यमुच्यते। अहो महानयमस्मादृशेषु क्षुद्रेष्वप्यातिसंश्लेषेण वर्तत इति सर्वदानुसन्धीयमानत्वात् । पुंसामिति कठिनचित्तानामपि किमुत स्त्रीणामिति भावः । यद्वा पुंशब्देन स्त्रीपुंससाधारणमात्ममात्रमुच्यते "पुमानेको व्यवस्थितः" इति श्रीविष्णुपुराणे प्रयोगात् । तेन सुरनरतिर्यगादिभेदभिन्नानां स्त्रीपुन्नपुंसकभेदाभिन्नानां सर्वेषां दृष्टिचित्तापहार उक्तः । वक्ष्यति रामविरहे स्थावरजङ्गमवस्तुमात्रं परिम्लानमिति । यद्वा पुंसामपि रामं पश्यतां स्त्रीभूत्वाहममुमनुभवेयमित्यभिलाषो भवति। यथाहुः— "पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्या जघनं घनम् । याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः ॥" इति । पश्यमान इति निर्निमेषदर्शनमुक्तम् । न ततर्पेति प्रतिक्षणमनुभवेपि नवनवप्रेमास्पदतया न तृप्तिरभूदित्यर्थः ॥ २७–२९॥

त्युक्तम् । तेन प्रत्यवयवशोभावत्त्वं दर्शितम् । रामं विग्रहगुणैः स्वरूपगुणैश्चरमयन्तम् । समुदायशोभावत्त्वमाह-अतीव प्रियदर्शनमिति । रूपौदार्यगुणैः-रूपं विग्रहः, औदार्यमनुभवितृभ्योनुभवदानं गुण्यते सदानुसन्धीयत इति गुण इति सदानुसन्धीयमानं सौशील्यमुच्यते ।महानयमस्मादृशेष्वप्यतिक्षुद्रेष्वातिसंश्लेषेण वर्तत इति सदानुसन्धीयमानत्वात् । पुंसामिति कठिनचित्तानां दृष्टिचित्तापहारिणम्, किमुत स्त्रीणामिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ घर्माभितप्ता इति । घर्माभितप्ताः ग्रीष्माभितप्ताः प्रजाः ह्लादयन्तं पर्जन्यमिव स्थितम्, समायान्तम् स्वसमीपमागच्छन्तं रामं नराधिपो दशरथः पश्यमानः सन् न ततर्प तृप्तिं न प्राप्तः, अत्र पश्यमान इत्यनेन

अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात् ।
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३० ॥
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुङ्गवः ।
आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः ॥ ३१ ॥
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ।
नाम स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२ ॥
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ।
गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ ३३ ॥
तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्मणिकाञ्चनभूषितम् ।
दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४ ॥
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ।
स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ ३५ ॥

अवतार्येति । अवतारणं हस्तप्रदानादिना ॥३०॥३१॥ स प्राञ्जलिरिति । अभिप्रेत्य प्राप्य । प्रणतः " दण्डवत् प्रणमेद्भूमावुपेत्य गुरुमन्वहम् " इत्युक्तप्रक्रियया दण्डवत्प्रणत इत्यर्थः । स्वं नाम श्रावयन् " शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य च " इतिवचनाद्रामवर्माऽहमस्मि भो इति श्रावयन्नित्यर्थः ॥३२॥ अञ्जलौ गृह्य अञ्जलिं प्रगृह्य " सक्थिनि कर्णे वा गृहीत्वा " इति महाभाष्यकारवचनात्। अञ्जलाविति कर्मणि सप्तमी ॥ ३३ ॥ तस्मै इति । अभ्युदितम् उन्नतम् ॥३४ ॥ तदिति । आसनवरं प्राप्य तदासनं स्वयैव प्रभया व्यदीपयत् । विमलो रविरुदये मेरुं प्राप्येव । सूर्यस्य प्रधानमेरुप्राप्तेः साक्षादभावात् अत्र मेरुशब्देनास्ताद्रिसमीपवर्ती सावर्णिमेरुरुच्यते । उदयश्चोत्तरवर्षस्थितसिद्धपुरवासिजनापेक्षया । इयमुदयास्तमयव्यवस्था सूर्यसिद्धान्ते

निर्निमेषदर्शनमुक्तम् । न ततर्पेत्यनेन प्रतिक्षणमनुभवे नवनवप्रेमास्पदतया तृप्तिर्नाभूदिति सूच्यत इति रहस्यम् ॥२९–३२॥ तमिति । अञ्जलौ गृह्य गृहीत्वा तं समाकृष्य, सस्वजे आलिलिङ्ग ॥ ३३॥ तदिति । राघवः आसनवरं प्राप्य स्वयैव प्रभया स्वशरीरकान्त्या तदासनं व्यदीपयत, भासमानं चकारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तेनेति । सा सभा वसिष्ठदशरथादिभिर्भ्राजितापि तेनरामेणैव व्यरोचत विशेषेण चकाशे ।

तेन विभ्राजता तत्र सा सभाभिव्यरोचत ।
विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ ३६ ॥
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ।
अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ ३७ ॥
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव काश्यपः ॥ ३८ ॥
जेष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।
उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ ३९ ॥
यतस्त्वया प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ।
तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४० ॥

आर्यभट्टे च प्रसिद्धा—"भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यवकोटीति विश्रुता । भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥ याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी । पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकेति च कीर्त्तिता । उदक्सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रतिष्ठिता ॥ उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्ने यवकोट्यां रोमक विषये अर्धरात्रं स्यात् ॥ भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्द्ध रात्रांस्तु कालान् कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥" इति ॥ ३५ ॥ तेनेति । विभ्राजता प्रकाशमानेन । विमलग्रहनक्षत्रेति दृष्टान्तबलेन दशरथवसिष्ठादिभिरीषत्प्रकाशितत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥ तमिति । पश्यमानः पश्यन् । आदर्शतलसंस्थितमित्यनेन रामस्य मुखनासिकाचरणादिसर्वावयवेन पितृसरूपत्वमावेदितम् ॥ ३७ ॥ स इति । सस्मितमिति क्रियाविशेषणम् । आभाष्य रामेति सम्बोध्य ॥३८॥ रामस्यैव राज्याभिषेकार्हतामभिव्यञ्जयन्नाह—ज्येष्ठायामिति । आत्मजस्सुत औरसस्सुतः ॥३९॥ यत इति । पुष्ययोगेनेति " प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् " इति तृतीया । पुष्येण चन्द्रमसो योगः पुष्ययोगः । तद्वुप

नक्षत्रादियुक्ता द्यौरिन्दुनेव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तमिति । अलंकृतमादर्शे स्थितमात्मानं दृष्ट्वा यथा तुष्यति जनः तदा दशरथः श्रीरामं दृष्ट्वा तुतोषेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ आभाष्य रामेति सम्बोध्य ॥ ३८ ॥ ३९॥ यत इति । पुष्ययोगेन चन्द्रमसः पुष्यनक्षत्रयोगेनोप

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।
गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ४१ ॥
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च ॥ ४२ ॥
परोक्षया वर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ।
अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ ४३ ॥

लक्षितकाल इत्यर्थः। पुष्यनक्षत्रयुक्ते दिवस इत्यर्थः॥४०॥ कामत इति। कामतः प्रकामं गुणवति, त्वयीतिशेषः। यद्यपि भवान् सर्वगुणसम्पन्नस्तथापि पुत्र स्नेहाद्भवते किञ्चिदुपदिशामीत्यर्थः॥४१॥ भूय इति। भूयो विनयं सातिशय विनयम्। कामक्रोधसमुत्थानि व्यसनानि "स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्र दण्डताः। अर्थसन्दूषणं चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम्॥" इत्युक्तानि व्यसनानि। अर्थसन्दूषणं पित्रादिसञ्चितार्थस्य नाशनम्। यद्वा "मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकं वृथाध्वा च कामजो दशको गुणः॥" इत्येतानि कामजानि "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाक्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोपि गुणोऽष्टकः॥" इत्युक्तानि क्रोधजानि च व्यसनानि॥४२॥ परो क्षयेति। अप्रत्यक्षया वृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मान्तिकानां परोक्षो भूत्वाधिकृतमुखेन यत्कार्याणि संविधत्ते सा परोक्षवृत्तिः। अव्यवधानेनामात्यादीन् यया वृत्त्यानु गृह्णाति सा प्रत्यक्षवृत्तिः, ताभ्यां वर्तमानः सन् अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृती श्चानुरञ्जयेतिसम्बन्धः। यद्वा परोक्षया चारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण सह वर्तमानो भव, तथा प्रत्यक्षया नित्यं यथाकाल मास्थानमास्थाय स्वानुभवसिद्धयथोक्तवृत्तान्तविचारो भव, अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीः अमात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाःसर्वप्रजाश्चानुरञ्जय॥४३॥

लक्षितः ॥ ४० ॥ कामत इति। त्वं प्रकृत्या स्वभावत एव कामतः अत्यर्थं गुणवानसि, अतो गुणवति त्वयिन मयोपदेष्टव्यम्, अपि तु स्नेहादित्थं वक्ष्यामीति योजना ॥ ४१ ॥ भूय इति। दशरथोपदेशवाक्ये सर्वत्रान्वयः कार्यः कामेति। कामजानि व्यसनानि-स्त्रीद्यूतमृगयामधुसेवनानि, क्रोधजानि—वाक्पारुष्यदण्ड पारुष्यजातानि, त्यजेथाःपरिहरेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ परोक्षयेति। अमात्यादीनां प्रत्यक्षो भूत्वा यत्कार्याणि संविधत्ते सा प्रत्यक्षा वृत्तिः, परोक्षया वृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मा

कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान् बहून्। तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ॥ ४४ ॥ तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः । तस्मात्त्वमपि चात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः। त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४६ ॥ सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च । व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ ४७ ॥ अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः । ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु । नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान् समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ४९

इत्यार्षे० श्रीरामा० श्रीमदयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

कोष्ठागारेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । कोष्ठागाराणि अयुतनियुतादिसङ्ख्यधान्यराशिग्राहीणि कोष्ठरूपतया निर्मितान्यगाराणि । आयुधागाराणि समग्रनिजबलापेक्षिताष्टादशविधायुधप्रतिष्ठागाराणि। तैः सह सन्निचयान् निचीयन्त एष्विति निचयाः । नवरत्नहेमरजतवस्त्राभरणादिसम्पूर्णास्तत्तत्कोशाः तान् । तुष्टानुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादितिशेषः । मित्राणि सामन्ताः। आत्मानं मनः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तदिति । तत् रामाभिषेकप्रस्तावनम् ॥ ४६ ॥ सेति । प्रियाख्येभ्यः प्रियं रामाभिषेकमाचक्षत इति प्रियाख्याः । "चक्षिङः ख्याञ्" इति ख्याञादेशः ॥ ४७ ॥ अथेति ॥ ४८ ॥ त इति । आनर्चुःरामाभिषेकविघ्नवारणाय ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

न्तिकानां परोक्षो भूत्वा अधिकृतपुरुषमुखेन यत्कार्याणि संविधत्ते सा परोक्षा वृत्तिः ॥४३॥ कोष्ठागारेति । कोष्ठागारं धान्यगृहम्, अन्तर्गृहमिति केचित् । कोष्ठागारायुधागारैस्सह सन्निचयान् सतां प्रशस्तवस्तूनां निचयान् कृत्वा संपाद्येत्यर्थः ॥४४–४६॥ सेति। प्रियाख्येभ्यः प्रियं रामाभिषेकरूपम् । आचक्षन्त इति प्रियाख्यास्तेभ्यः ॥४७॥ ॥ ४८ ॥ ते चेति । इष्टलाभमिव स्थितं तद्रामाभिषकप्रस्तावचनं श्रुत्वा देवान् समानर्चुः । श्रीरामाभिषेको निर्विघ्नो भूयादिति इष्टदेवताराधनं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरा० तत्त्व० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः । मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥ श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः । रामो राजीवताम्राक्षो यौव राज्य इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा । सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ । रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः । श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् । यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥

एवं पूर्वविचारितमपि राममाहूयोक्तमपि रामाभिषेकं पुनर्मन्त्रिभिः काल विशेषनिर्णयपूर्वकं राममाहूय सविशेषमुपदिशति चतुर्थे—गतेष्वित्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अभिषेच्य इति निश्चयं चक्र इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ अथेति । अन्तर्गृहमाविश्येत्यनेन मन्त्रिणामपि विसर्जनं सिद्धम् । आमन्त्रया मास नियोजयामासेत्यर्थः । आनयेत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येति। आनयितुं आनेतुमित्यर्थः । इडार्षः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरिति । तस्य सुमन्त्रस्य पुनरागमनं रामाय द्वाःस्थैरावेदितम् । रामश्चापि प्राप्तमागतं सुमन्त्रं श्रुत्वैव शङ्कान्वितोऽभवत् । किमभिषेकविघ्नः कश्चिदासीत् उतान्यः कश्चिदुपप्लवोवा ऽभूदिति शङ्का ॥ ५ ॥ प्रवेश्येति । भूयः पुनः ते यदागमनकृत्यं तद्ब्रूहीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तमिति । सूतः श्रुत्वा, रामवाक्यमितिशेषः । ततः रामवाक्य

गतेष्विति । निश्चयज्ञः—इदं कार्यमस्मिन्नवसरे कर्तव्यमिति निश्चयज्ञ इत्यर्थः । निश्चयं रामाभिषेकविषयनिश्चयम् ॥ १ ॥ श्व इति । 'रामो यौवराज्येऽभिषेच्योऽस्तु' इति निश्चयं चक्र इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ अथेति । आमन्त्रयामास आज्ञापया मास । आनयेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरिति । तस्यसूतस्य पुनरागमनं द्वाःस्थैरावेदितं विज्ञापितं सूतं प्राप्तं पुनरागतं श्रुत्वैव शङ्कान्वितोऽभवत् इदानीमेव विसृष्टस्य पुनरागमने किं कारणमिति विचारान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तमिति ।

इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयान्वितः ।
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ।
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः ।
ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ।
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः ।
अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि ।
दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि ।
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥

श्रवणानन्तरम् । राममुवाच, कथमिति ? हे राम ! राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । अत्र दशरथसमीपे । गमनाय इतराय अगमनाय च । त्वं प्रमाणं कर्त्ता, शीघ्रं गच्छेत्यर्थः । इतरशब्दस्य सर्वनामकार्याभाव आर्षः ॥ ७–९ ॥ प्रविशन्निति । राघवः पितुर्भवनं प्रविशन्नेव दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः सन् पितरं ददर्श । दूरात्प्रणिपातो विनयातिशयात् ॥ १० ॥ प्रणमन्तमिति । समीपं पुनः प्रणमन्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ रामेति । वृद्धोस्मीत्यनन्तरं दीर्घायुरिति वृद्धत्वविवरणम् । यद्वा ज्ञानवृद्धत्वव्यावृत्तये दीर्घायुरिति । "विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥" इत्यन्नादिहीनस्य यज्ञस्य निन्दनादन्नवद्भिरित्यादिविशेषणम् । क्रतुशतैः ज्योतिष्टोमाद्यश्वमेधपर्यन्तयागभेदैः । इष्टं यजनं कृतम् ॥ १२ ॥ जातमिति । इष्टमपत्यम् अभिमतमपत्यम् । इष्टं दत्तम् अभिमतं वस्तु दत्तम् ॥ १३ ॥ देवर्षीति । देवानामनृणः क्रतु

ततः रामवाक्यश्रवणानन्तरम् । श्रुत्वा, राजवाक्यमिति शेषः । इतराय आगमनाय वा, त्वं प्रमाणं निर्णेता ॥ ७–११ ॥ रामेति । यथेष्टम्–यथावत् । तथा इष्टं कृतम् १२–१४ ॥

न किञ्चिन्मम कर्त्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ।
अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥
अपि चाद्याशुभान् राम स्वप्ने पश्यामि दारुणान् ।
सनिर्घातादिवोल्का च पततीह महास्वना ॥ १७ ॥
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥

शतैः, ऋषीणामनृणोऽध्ययनेन, पितृणामनृणोऽपत्योत्पादनेन, विप्राणामनृणो दत्तेन, आत्मनोऽनृणः सुखानुभवेन। यद्यपि ब्रह्मचर्यादि ऋणत्रयं श्रुतिसिद्धम्। "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते। ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति। तथापि ऋणपञ्चकमिति मतान्तरम्। यद्वा ऋणत्रयव्यपदेशः प्राधान्यादितरयोरुपलक्षणत्वाद्वा। ननु देवादीनां पञ्चानां कथमुत्तमर्णत्वम्? अत्राहुः—देवानामिन्द्रियाधिष्ठातॄणां जितेन्द्रियताकारकत्वेनोपकारकत्वात्, ऋषीणां वागुपकारकत्वात्, पितॄणां तनूपकारकत्वात्, विप्राणां कर्माधीनसर्वसंस्कारसाधनेनाघनाशकत्वात्, आत्मनः शरीरेन्द्रियसङ्घातरूपस्य ज्ञानप्रकाशहेतुत्वेनोपकारकत्वाच्च तदप्रत्युपकारः पुरुषस्य ऋणमेव। अन्यत्र चोक्तम्—" अनिषिद्धसुखत्यागी पशुरेव न संशयः" इति ॥ १४ ॥ न किञ्चिदिति ॥ १५ ॥ अद्येति। स्पष्टम् ॥ १६ ॥ अपि चेति। अशुभान् अशुभसूचकान्। दारुणान् भयङ्करान् नीलवर्णस्त्रीपरिष्वङ्गादीन्। उल्का निर्गतज्वाला निर्घातः अमेघाशनिः ॥१७॥ अवष्टब्धमिति। नक्षत्रं जन्मनक्षत्रम्। अवष्टब्धम् आक्रान्तम्। अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। दैवज्ञाः ज्यौतिषिकाः। "सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि" इत्यमरः। सूर्या

तवाभिषेचनं विना मम कर्तव्यं किमपि नेति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अपि चेति। अशुभानशुभसूचकानुत्पातान्, सनिर्घाता अशनिपातसहिता उल्का निर्गतज्वाला। दिशोल्केति सन्धिरार्षः। दिवः अन्तरिक्षात् पतति ॥ १७ ॥ अवष्टब्धम्

प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ।
राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां वापदमृच्छति ॥ १९ ॥
तद्यावदेव मे चेतो न विमुञ्चति राघव ।
तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसू ।
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
ततः पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ।
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥
तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियतात्मना ।
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥

ङ्गारकराहुभिः ग्रहैरवष्टब्धमित्यावेदयन्तीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ दुर्निमित्तफलमाह—प्रायेणेति । ऋच्छति ऋच्छतिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदिति । चेतः त्वामभिषेक्ष्यामीति बुद्धिः । न विमुञ्चति मामितिशेषः । कुतो बुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह चला हीति । मात्रन्तरादिप्रार्थनादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ अद्येति । पुष्ययोगं पुष्येण चन्द्रस्य योगम् । नियतं अभिषेकानियतम्, प्रशस्तमित्यर्थः । दैवचिन्तकाः ग्रहचारज्ञाः । वक्ष्यन्ते वदन्ति ॥ २१ ॥ तत इति । अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव । त्वरयतीवेतीवशब्द एवकारार्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति । अद्यप्रभृति एतदहरारभ्य निशा उपवस्तव्या । "वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति भोजननिवृत्त्यर्थस्य वसेरकर्मकत्वादत्र सकर्मकत्वमार्षम् । निशायामुपवस्तव्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरो दर्भास्तरणम् ॥ २३ ॥

आक्रान्तम् । दैवज्ञाः ज्योतिर्विदः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तदिति । तत्तस्माद्यावदेव मे चेतो न विमुञ्चति त्वामभिषेक्ष्यामीत्येवंविधा बुद्धिर्यावन्नोपैति तावदेवाभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव ॥ २० ॥ अद्येति । पुनर्वसू तन्नामकं नक्षत्रम् । पुष्ययोगं चन्द्रस्य पुष्ययोगं, नियतम् अभिषेकनियतम्, प्रशस्तामित्यर्थः । दैवचिन्तकाः ग्रहचारज्ञाः, वक्ष्यन्ते वदन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत इति । अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव ॥२२॥ तस्मादिति । वध्वा सह सीतया सह । उपवस्तव्यम् उपोष्यं, निशाया

सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।
भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ।
जेष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
किन्तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः ।
सतां तु धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥

सुहृद इति । एवंविधानि अभिषेकादिमहाश्रेयोरूपाणि ॥ २४ ॥ केकयराजाय राज्यशुल्कं दत्त्वा कैकेयीविवाहं कृतवान्, तं वृत्तान्तं हृदि कृत्वाह–विप्रोषित इति । अयं वृत्तान्तः सप्तोत्तरशततमे सर्गे "पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् । मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥" इति स्पष्टी भविष्यति । प्राप्तकाल इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ काममिति । वृत्ते आचारे ॥२६॥ अत्यन्तधर्मिष्ठानामपि चेतश्चञ्चलत्वात् । मित्रभेदादिनान्यथा भवतीत्याह किन्त्विति । किन्तु तथापीत्यर्थः । यद्यपि "कामं खलु सतां वृत्ते" इत्याद्युक्तगुणविशिष्टतया स न शङ्कास्पदीभूतः, तथापि मनुष्याणां मनुष्यत्वसाधरण्येन शङ्कितं चित्तम् अनित्यं चञ्चलमिति मे मतिः, मम निश्चय इत्यर्थः । सामान्यप्रयुक्तदोषो विशेषे न संक्रमत इत्याह सतां त्विति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । धर्मनित्यानां धर्मैकनिरतानां कृतशोभि कृतेन परस्परोपकारेण शोभते नतु भेदं प्राप्नोति । राघव रघुवंशोत्पन्नस्त्वं स्ववंश प्रभावं न जानासि किम् ? अन्ये त्वेवं व्याचक्षते–धर्मनित्यानां धर्म निरतानां चित्तं कृतशोभि कृतेन परकृतमित्रभेदादिना शोभितं शीलमस्या स्तीति कृतशोभीति । अपरे त्वाहुः–सतां चित्तं कृतेन कार्येण शोभते नतु

मुपवस्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृद इति । एवंविधानि शुभोदर्काणि ॥ २४ ॥ केकयराजाय राज्यशुल्कं दत्त्वा दशरथः कैकेयीविवाहं कृतवान्, तं वृत्तान्तं हृदि कृत्वाह–विप्रोषित इति । यद्वा भरतस्य साधुवृत्तं जानन्नपि 'तद्यावदेव मे चेतः' इत्यादिना रामस्नेहाद्राजा यथा स्वचित्तमपि शङ्कितवान् तथैव भरतचित्तमपि शङ्कते विप्रोषित इति ॥ २५ ॥ ननु सद्गुणविशिष्टे भरते नैवं शङ्का युक्ता इत्यत आह– काममिति ॥ २६ ॥ तथापि मनुष्याणां चलचित्ततया भरतेपि राज्यलोभो भवेदिति मे

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने ।
तत्क्षणेन च निर्गम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९ ॥
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ।
वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तदा ।
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
तस्मिन् काले हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा ।
सुमित्रयाऽन्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥

करिष्यमाणेन । कृतं कार्यमनुमोदते नतु करिष्यमाणमिति भाव इति ॥२७॥ इतीति । अभिषेचने विषये इत्युक्तः स रामः व्रजेत्यनुज्ञात इति सम्बन्धः॥२८॥ प्रविश्य चेति । राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने इति निमित्तसप्तमी । राज्ञोद्दिष्टमभिषेकं कथयितुमित्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्रेति । प्रवणां स्वासाधारणदेवतासक्तचित्ताम् । क्षौमवासिनीं व्रतोपयुक्तक्षौमवस्त्रधराम् । वाग्यतां यतवाचं, मौनवतीमित्यर्थः । श्रियं संपदम् । आयाचतीं प्रार्थयन्तीम् । रामायेति शेषः ॥ ३० ॥ प्रागिति । प्राक् रामागमनात् पूर्वमेव सुमित्रा प्रियं रामाभिषेचनं श्रुत्वा आगता, लक्ष्मणश्च तदा सुमित्रागमनकाले आगतः। सीता तु परतन्त्रत्वात्स्वयं नागता किन्तु दासीभिरानायिता ॥ ३१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामागमनकाले ।

मतिः। अनित्यं चञ्चलम्। नन्वसन्मनुष्याणामिव चित्तं चञ्चलम्, न तु सतामित्याशङ्क्य परबोधनादिना सतामपि चित्तस्य चाञ्चल्यप्राप्तिः सम्भावितेत्याह सतां चेति । धर्म नित्यानां धर्मनिरतानाम् । कृतशोभि कृतेन परकृतामित्रभेदादिना शोभितुं शील मस्यास्तीति कृतशोभि । यद्वा कृतशोभि कृतेनैव कार्येण शोभि, न तु करिष्यमा णेन । अयं भावः—यदिदानीमेव रामाभिषेकः क्रियते तर्हि भरतचित्तस्यापिहर्षो भवेत् यदि न क्रियते तदा राज्याशा भरतस्य भवेदिति अतस्त्वरितमात्मानमभि षिक्तं कुर्वित्यर्थः ॥२७॥ इतीति । श्वोभाविन्यभिषेचने इत्युक्तः स राम व्रजेत्यनुज्ञात इति सम्बन्धः॥२८॥२९॥तत्रेति । प्रवणां पुरुषोत्तमाराधनतत्पराम् । वाग्यतांवाङ्नि यमवतीम् । रामार्थं श्रियं राज्यलक्ष्मीम् । आयाचतीं प्रार्थयन्तीम् ॥ ३०॥३१॥ तस्मि न्नित्यादि। ध्यायमाना तस्थाविति पूर्वेण सम्बन्धः।अन्वास्यमाना उपास्यमाना॥३२–३४

श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् । प्राणाया
मेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा सन्निय
मामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च। उवाच वचनं रामो हर्ष
यंस्तामिदं तदा ॥ ३४ ॥ अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि
प्रजापालनकर्मणि । भविता श्वोभिषेको मे यथा मे
शासनं पितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं
मया सह। एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान् पिता
॥ ३६ ॥ यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥ एत
च्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकांक्षितम् । हर्षबाष्प
कलं वाक्यमिदं राममभाषत॥३८॥ वत्स राम चिरञ्जीव
हतास्ते परिपन्थिनः। ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रा-
याश्च नन्दय ॥३९॥ कल्याणे बत नक्षत्रे मयि जातोऽसि
पुत्रक। येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४०॥

पुत्रस्य पुष्येण यौवराज्याभिषेचनं श्रुत्वा सुमित्रादिभिरन्वास्यमाना । प्राणा यामेन प्राणायामपूर्वकम् । पुरुषं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषशब्दवाच्यं जनार्दनं नारायणं ध्यायमाना ध्यायन्ती अमीलितेक्षणा तस्थौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तथेति । तथा पूर्वोक्तरीत्या। सन्नियमां समीचीननियमाम् ॥ ३४ ॥ अम्बेति । मे पितुः शासनं यथा तथाभिषेकः श्वो भवितेति सम्बन्धः ॥३५॥ सीतयेति । सीतया मयापि सह तुल्यतया इयं रजनी एतद्दिनरात्रिः उपवस्तव्या अस्यां रजन्या मुपवस्तव्यमित्यर्थः। किं त्वयैवोच्यते ? नेत्याह एवमिति ॥ ३६ ॥ यानीति । मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि ॥ ३७ ॥ एतदिति । हर्षबाष्पकलं वाक्यं हर्षबाष्पेण कलमव्यक्तमधुरं वाक्यं ईषद्वाक्यम् ॥३८॥ वत्सेति । हताः भवन्त्विति शेषः । ज्ञातीन् बन्धून् ॥ ३९ ॥ कल्याण इति । कल्याणे अतिशोभने नक्षत्रे मयि

मे पितुः शासनं यथा तथा मे अभिषेकः श्वो भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ३५॥३६॥ मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वत्सेति । परिपन्थिनः शत्रवः हता भवन्त्विति शेषः । ज्ञातीन् बन्धून् ॥ ३९ ॥ कल्याण इति । मया जातो

अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे । येयमिक्ष्वाकु
राज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तो
मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् । प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनम-
भिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं
प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्। द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं
श्रीरुपस्थिता ॥४३॥ सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्
राज्यफलानि च। जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिका
मये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य
च। अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

जातोऽसि । बतेति सन्तोषे । " खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे बत " इत्यमरः । मयेतिपाठे—मया हेतुनेत्यर्थः । येन-येन कारणेन ॥ ४० ॥ अमोघ मिति । पुष्करेक्षणे पुण्डरीकाक्षे, पुरुषे नारायणे विषये । मे क्षान्तं व्रतोप..सादि क्लेशसहनम् । अमोघं सफलम् । साफल्येहेतुमाह येयमिति । सा संश्रयिष्यतीति शेषः ॥ ४१ ॥ इतीति । स्मयन्निव, समन्दस्मित इत्यर्थः । सन्तोषाति शयेनाब्रवीदिति भावः॥४२॥ लक्ष्मणेति । द्वितीयमन्तरात्मानं द्वितीयं प्राणम् ॥४३॥ सौमित्र इति । भोगान् भोग्यपदार्थान्। इष्टान् अभिमतान्। राज्यफलानि अनर्घ्यरत्नवस्त्राभरणादीनि॥४४॥इतीति । सीतां चाभ्यनुज्ञाप्य, मातृभ्यामिति शेषः ॥४५॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पीता० अयोध्याकाण्ड० चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

जनितः ॥ ४० ॥ अमोघमिति । बतेति हर्षे । पुरुषे परमपुरुषविषये । मे क्षान्तम् व्रतोपवाससहनम् । अमोघं सफलं जातम् । साफल्ये हेतुमाह येयमिति ॥४१॥४२ ॥ दशरथेन स्वस्मिन्निवेशितराज्यभोगं सौभ्रात्रातिशयेन लक्ष्मणायत्तं करोति— लक्ष्मणेति । अन्तरात्मानम् प्राणम् ॥ ४३ ॥ सौमित्र इति । भोगान् भोग्यपदार्थान् । राज्यफलानि अनर्घ्यवस्त्राभरणादीनि । जीवितं राज्यमन्यत्सर्वं च त्वदर्थमेव अभिषेक समये प्रार्थये, अन्यथा सर्वं निष्प्रयोजनमेवेति भावः ॥ ४४ ॥ इतीति । अभ्यनु ज्ञाप्य सीतां सीतायै अनुज्ञां दापयित्वा । मातृभ्यामिति शेषः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहे श्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने ।
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ।
श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम् ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।
स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
उपवासयितुं रामं मन्त्रवन्मन्त्रकोविदः ।
ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ॥ ४ ॥
स रामभवनं प्राप्य पाण्डराभ्रघनप्रभम् ।
तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥५॥
तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससम्भ्रमः ।
मानयिष्यन् समानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ।
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥

अथोपवासस्य पुरोहितसङ्कल्पमन्त्रादिसाध्यत्वात्पुरोहितं संदिशति पञ्चमे—संदिश्येति । व्रतोपवासादिकं कुर्वित्यनुज्ञाप्य ॥ १ ॥ गच्छेति । काकुत्स्थमुपवासं कारय । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पेन काकुत्स्थशब्दस्य कर्मसंज्ञा ॥ २ ॥ तथेतीति ॥ ३ ॥ ब्राह्मं ब्राह्मणवहनयोग्यम्, युक्तं वाजिभिर्युक्तम्, आस्थाय ययाविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥४॥ स इति । पाण्डराभ्रघनप्रभं पाण्डराभ्रमूर्त्तसदृशप्रभम् । "घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तरे" इत्यमरः ॥ ५ ॥ तमिति । त्वरन्निव इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । मानयिष्यन् माननाद्धेतोः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥६॥ अभ्येत्येति ।

संदिश्य व्रतोपवासादिकं कुर्वित्यनुज्ञाप्य ॥ १–३ ॥ उपवासयितुमिति । ब्राह्मं ब्राह्मणारोहणयोग्यम् । युक्तं सज्जीकृतम् । ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ स इति । पाण्डराभ्रघनप्रभम् पाण्डराभ्रस्येव घना सान्द्रा प्रभा यस्य तत् । कक्ष्याः द्वाराणि ॥५॥ तमागतमिति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । मानयिष्यन् सम्मानाद्धेतोः ॥६॥ ७ ॥

स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा सम्भाष्याभिप्रसाद्य च । प्रियार्हं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि । उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः । पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम् । मन्त्रवत् कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ ११ ॥ ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः । अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्र रामोपि सहासीनः प्रियम्वदैः । सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ । यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥ स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् । निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥ वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः । बभूवुरभिसम्बाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥

रथाभ्याशं रथसमीपम् ॥ ७ ॥ स इति । प्रश्रितं विनीतं " विनीतप्रश्रितौ समौ "इत्यमरः । सम्भाष्य कुशलप्रश्नं कृत्वा । सभाज्येति पाठे—कुशल प्रश्नाधीनप्रीतिं जनयित्वेत्यर्थः । " सभाज प्रीतिसेवनयोः " इत्यस्मा द्धातोराषौ ल्यप् । प्रियार्हं प्रियकथनार्हम् ॥ ८–११ ॥ तत इति । काकुत्स्थ मभ्यनुज्ञाप्य अनुयान्तं रामं निवर्तस्वेत्युक्त्वा ययौ निर्ययौ ॥ १२ ॥ सुहृद्भि रित्यादि स्पष्टम् ॥ १३–१५ ॥ वृन्दवृन्दैरिति । वृन्दानुबद्धानि वृन्दानि येषां ते वृन्दवृन्दाः तैः । कुतूहलजनैः वृता राजमार्गाः अभिसम्बाधा निबिडा बभूवु

स चेति । संभाष्य कुशलं पृष्ट्वा । सभाज्येति पाठे—कुशलप्रश्नादिना प्रीतिं जनयित्वे त्यर्थः । अभिप्रसाद्य स्तुतिभिरिति शेषः । प्रियार्हं प्रियकथनार्हम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रातरिति । अभिषेक्ता अभिषेक्ष्यति ॥ १०–१५ ॥ वृन्दवृन्दैः वृन्दानुगतानि वृन्दानि येषां तानि तैः सम्भूय स्थितैरित्यर्थः । वृन्दं वृन्दमिति पाठे—क्रिया

जनवृन्दोर्मिसङ्घर्षहर्षस्वनवतस्तदा ।
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी ।
आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥
तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाबलो जनः ।
रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षदुदयं रवेः ॥ १९ ॥
प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्द्धनम् ।
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥

रिति योजना । वृन्दवृन्दमितिपाठे—वृन्दंवृन्दं यथाभवति तथा, स्थितैरिति शेषः ॥ १६ ॥ जनवृन्देति । जनवृन्दान्येव ऊर्मयः तेषां सङ्घर्षः अन्योन्यघट्टनं, हर्षः आनन्दोद्रेकः ताभ्यां जनितः स्वनोऽस्यास्तीतिस्वनवान् तस्य । एतेन सागरोपमा समर्थिता ॥ १७ ॥ सिक्तेति । तदहः तस्मिन्नहनि । वनमालिनी अलङ्कारार्थं विरचितक्रमुककदल्यादिवनपङ्क्तियुक्तेति यावत् ॥ १८ ॥ तदेति । सस्त्रीबालाबलः अबलाः बलरहिताः वृद्धा इति यावत् । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेरिति । रामाभिषेकार्थं उदयमाकाङ्क्षदित्यर्थः । श्वो रामाभिषेक इति वार्ता यदा समजनि तदाप्रभृति रामाभिषेकादरातिशयेन आहारनिद्रादिव्यापारान् विहाय परदिवससूर्योदयमाकाङ्क्षदिति भावः ॥ १९ ॥ प्रजालङ्कारभूतमिति । प्रजालङ्कारभूतं प्रजालङ्करणहेतुभूतं प्रजालङ्कारप्रचुर

विशेषणम् । अतिशयेन बृन्दीभवनं यथा भवति तथा । कुतूहलजनैः—रामाभिषेकदर्शनकुतूहलसंपन्नजनैरिति मध्यमपदलोपः । वृताः युक्ताः । अयोध्याग्रराजमार्गाः अभिसंबाधाः संमर्दयुक्ताः बभूवुरिति योजना ॥ १६ ॥ जनेति । जनबृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतः जनबृन्दान्येव ऊर्मयः तेषां संघर्षः अन्योन्यसंघर्षणम् । हर्ष आनन्दोद्रेकः । ताभ्यां स्वनोऽस्यास्तीति स्वनवान्, तस्य राजमार्गस्य निस्वनः ॥ १७ ॥ सिक्तेति । सिक्ता जलसिक्ताः । संमृष्टाः शोधिताः । रथ्या वीथयो यस्यास्सा तथोक्ता । तदहः तस्मिन्नहनि । वनमालिनी कदलीक्रमुकादिविरचितश्रेणीयुक्ता । समुच्छ्रितगृहध्वजा समुच्छ्रितगृहेषु ध्वजा यस्यास्सा तथोक्ता । अयोध्या आसीत् ॥ १८ ॥ तदेति । सस्त्रीबालाबलः अबला बलरहिताः, वृद्धा इति यावत् । जनः रामाभिषेकमाकांक्षन् श्वो रामाभिषेक इति वार्ताश्रवणाद्रवेरुदयमाकांक्षदित्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रजालङ्कारभूतं

एवं तं जनसम्बाधं राजमार्गं पुरोहितः। व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥ शुभ्राभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः । समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः । पप्रच्छ स च तस्मै तत् कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः । आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम्। विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यरूपं प्रमदागणाकुलं महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् । विदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसङ्कुलं नभः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः॥५॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥

मिति वा ॥ २० ॥ एवमिति । राजमार्गं पश्यन्निति शेषः । तं जनौघं व्यूहन्निव रामाभिषेकजनितानन्दनिर्भरं जनौघं तत्रतत्र समूहीकुर्वन्निव शनैः राजकुलं राजगृहं ययौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ तमिति । नृपो दशरथः । राजासनं स्वाधिष्ठितं सिंहासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । पप्रच्छ किं रामस्योपवासः कारित इतीति शेषः । सः वसिष्ठः तस्मै दशरथाय । तत् उपवासकरणम् ॥ २३ ॥ तेनेति । तदा दशरथसमुत्थानकाले । तुल्यं युगपत् ॥ २४ ॥ २५॥ तदिति । विदीपयन् तेजोविशेषेण द्योतयन् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ रामस्याभिषेकसन्नाहं दर्शयति षष्ठे—गत इत्यादि । पुरोहिते गत इत्य

प्रजालङ्कारहेतुभूतम्॥२०॥एवमिति । राजमार्गं पश्यन्निति शेषः। व्यूहन्निव विभजन्निव ॥ २१–२३ ॥तेनेति । तुल्यं तुल्यकालं समुत्तस्थुरित्यन्वयः ॥२४–२६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः॥५॥गत इति ।

प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्तदा ।
महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥ २ ॥
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ।
ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥

सन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तकनास्तिक्यव्यावृत्तिः । स्नात इति कायशुद्धिः । नियतमानस इति मनःशुद्धिः । सहपत्न्येति श्रीरङ्गविग्रहानुभवसागरतरणस्य सहायोक्तिः । " पत्युर्नो यज्ञसंयोगे " इति दीक्षानियमस्य पत्नीसहायत्वोक्तिश्च तृतीयया आराधनकाले सीताया उपकरणसमर्पणपरता व्यज्यते । विशालाक्ष्येति रामविग्रहानुभवादपि श्रीरङ्गविग्रहस्य निरतिशयप्रियास्पदत्वेन निर्निमेषानुभव उक्तः । विशालाक्ष्या नारायणमिति सीतानेत्रवागुरानाकृष्टतया सीताया अप्राधान्यम्, नारायणस्य स्वाभीप्सिततमत्वेन प्राधान्यं चोक्तम् । अत्र नारायण इति श्रीरङ्गनायक उच्यते, उत्तरत्र तस्यैव विभीषणाय दानोक्तेः ॥ १ ॥

तनि०—अत्र विशेष्यानुपादानाद्विशालाक्षीशब्दस्य लक्ष्म्यां रूढिप्रायत्वं व्यज्यते । अतएव "ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहम्" इत्यत्र विशालाक्षीशब्देन लक्ष्मीरूप विशेष्यं व्यज्यते । अत्र नारायण इति श्रीरङ्गनायक उच्यते । उपागमदित्यत्र अगमदित्य नेन भगवन्मन्दिरप्राप्तिकथनादुपशब्देन निवेदनपर्यन्तभगवदाराधनं व्यज्यते ॥ १ ॥

प्रगृह्येति । शिरसा पात्रीं प्रगृह्येति " उपरि हि देवेभ्यो धारयति " इति श्रुतिरुप बृंहिता । महते दैवताय निरतिशयमहिमवते दैवताय । " तं देवतानां परमं च दैवतम् " इतिश्रुतेः । नारायणायेत्यर्थः । नारायणमुपागमादित्युपक्रमात् ध्याय न्नारायणं देवमित्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेन महते दैवतायेति महादेववाचित्वभ्रान्ति निरस्ता । न च व्यस्तस्य विभिन्नविभक्त्यन्तस्यैकपदत्वमेका वा शक्तिरस्ति, महादेवशब्दस्याखण्डस्य शिवे शक्तावपि खण्डपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्ध स्याप्रस्तुतान्यदेवतावाचकत्वकल्पनमन्धतामिस्रनिपातकदुरितादृष्टं विना न शक्यते ॥ २ ॥ शेषमिति । आत्मनः प्रियमाशास्य श्रीरङ्गार्पितहविःशेषं स्वस्यात्यन्तप्रियत्वेनानुसन्धाय । नारायणं श्रीरङ्गनायकं ध्यायन् कुशसंस्तरे

नारायणमुपागमत् उपासाञ्चक्रे ॥ १ ॥ प्रगृह्येति । महते दैवताय नारायणाय ॥ २ ॥ शेषं हविःशेषविशिष्टम् । प्राश्य भक्षयित्वा । आत्मनः प्रियमाशास्य अनुसन्धाय । कुशसंस्तरे कुशमये शयनीये । विष्णोरायतने गृहार्चाभूत

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः ।
अलङ्कारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥
तत्र शृण्वन् सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम् ।
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप यतमानसः ॥ ६ ॥
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७ ॥
तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा ।
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥

कुशमये शयनीये । "शयनीये सप्ततन्तौ संस्तरः परिकीर्तितः" इतिनिघण्टुः । वैदेह्या सहेति उभयोरप्येकशय्यायां जितेन्द्रियत्वं ध्वनितम् । श्रीमति "विमानं प्रणवाकारम्" इत्याद्युक्तवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे । "ऋचः सामानि यजूंषि। सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुतेः । विष्णोरायतने श्रीरङ्गधाम्नि । शिश्ये शयनं कृतवान् । नरवरात्मजः स्वस्य साक्षाद्भगवदवतारत्वेपि श्रीरङ्गविग्रहाचोंप सर्जनभावः स्वावतारानुमतक्षात्रियधर्मानुगुणः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एकयामाव शिष्टायामिति । अलङ्कारविधिं अलङ्कारविधानम् । "विधिर्विधाने दैवेपि" इत्यमरः ॥ ५ ॥ तत्रेति । सूताः सूतकुलोत्पन्नाः पुण्यश्लोकदेवताकीर्त्तकाः, मागधाः मगधदेशोत्पन्नाः वंशावलिकीर्त्तकाः । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । सन्ध्यां सन्ध्याधिदेवतां सूर्यम् । उपासीनः ध्यायन् । नियतमानसः नियत मनस्कः, अनन्यचित्त इतियावत् । जजाप गायत्रीमितिशेषः ॥६॥ तुष्टावेति । सन्ध्योपासनानन्तरम् मधुसूदनं सूर्यान्त र्वर्तिनं नारायणं तुष्टाव "मित्रस्य" इत्यादिनेति शेषः । शिरसा प्रणतः दण्डवत्प्रणतः । विमलक्षौमसंवीत इत्यनेन नूतनवस्त्रपरिवृत्त्या प्रातर्गौणस्नानमुक्तम् । वाचयामास स्वस्तिवाचनं कारया मासेत्यर्थः॥७॥तेषामिति । तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुबन्धिनादयुक्तः॥८॥

विष्णोरालये ॥ ३॥४ ॥ एकेति । अलङ्कारविधिम् अलङ्कारविधानम् ॥ ५ ॥ तत्रेति । सूतमागधवन्दिनाम्-सूताः पौराणिकाः, मागधाः वंशशंसकाः, वन्दिनः स्तुति पाठकाः ॥६॥ तुष्टावेति । वाचयामास, स्वस्तिवाचनमिति शेषः ॥७॥ तेषामिति ।

कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ।
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥
ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा ॥ १३ ॥
नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ।
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४ ॥

कृतोपवासमिति । प्रमुदितः सन्तुष्टः अभूत् ॥ ९ ॥ तत इति । पुरीं शोभयितुं चक्रे पुरशोभोत्पादनार्थं संमार्जनालेपन वितानमालिकाबन्धन कर्मादिकमकरोदित्यर्थः ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेष्वित्यादि । चैत्येषु बौद्धालयेषु । अट्टालकेषु प्राकारोपरि युद्धार्थं परिकल्पितचतुस्स्तम्भमण्डपेष्विति यावत् । आलक्षितेषु आ समन्ताल्लक्षितेषु समुन्नतत्वात् दूरादप्यक्षिगोचरेष्वित्यर्थः । ध्वजाः सचिह्नाः, पताकाः चिह्नरहिताः । समुच्छ्रिताः बद्धाः ॥११-१३ ॥ नटेति । नटाः नाटकाः अभिनयकर्तारः, नर्तकाः केवलाङ्गहारकृतः । मनःकर्णसुखाः "संश्रवे मधुरं वाक्यम्" इत्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेण सुखकराः पश्चान्मनसश्चाह्लादका इत्यर्थः।शुश्रुवुः जना इति शेषः॥१४॥

तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुबन्धनादियुक्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । शोभयितुं चक्रे अलङ्कर्तुं प्रचक्रमे ॥ १० ॥ सिताभ्रेति । अट्टालकेषु प्राकारोपरि युद्धार्थं परिकल्पित चतुःस्तम्भनिर्मितमञ्चेष्विति यावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ सभास्विति । आलक्षितेषु आ समन्ताल्लक्षितेषु । उन्नतेषु वृक्षेषु । ध्वजाः सचिह्नाः, पताकाः चिह्नरहिताः ॥ १३ ॥ नटनर्तकसङ्घानाम्-नटाः नाट्यं कारयितारः, नर्तकाः नाट्यकर्तारः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।
रामाभिषेके सम्प्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥
बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः ।
रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेवं मिथः कथाः ॥ १६ ॥
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।
राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥
प्रकाशकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ।
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥
अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।
आकांक्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ।
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥

रामेति । मिथः अन्योन्यं " मिथोऽन्योन्यम् " इत्यमरः । चत्वरेषु अङ्गणेषु गृहेषु स्त्रीभिः बहिरङ्गणेषु जनैश्च कथाश्चक्रुरिति रामभक्तावकृत्रिमत्व मुक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहार इति । कृतपुष्पोपहारः कृतपुष्प बलिः ॥१७॥ प्रकाशकरणार्थमिति । प्रकाशकरणार्थं वितानक्रमुककदल्यादि समग्रताजनिततिमिरतिरोहितवस्तुप्रकाशनार्थम् । यद्वा निशागमनशङ्कया प्रकाशकरणार्थम् । दीपवृक्षान् वृक्षाकारदीपस्तम्भान्, अभिषेकानन्तरं गज स्कन्धाधिरूढतयाभिषेकालङ्कारप्रदर्शनार्थं निर्गमनात्पूर्वं यदि कार्यवशा न्निशा स्यात्तदा रामालङ्कारप्रदर्शनार्थं दीपवृक्षान् । अनुरथ्यासु रथ्यासुरथ्यासु। विभक्तेर्लुगभाव आर्षः। निशागमनशङ्कया रामस्य प्रकाशकरणार्थं अनुरथ्यासु सर्वशः सर्वप्रकारान् दीपवृक्षान् चक्रुश्च । तथाशब्दश्चार्थः ॥ १८ ॥ अलङ्कार

बाला इति। रामाभिषवसंयुक्ताः रामाभिषेकार्थं संयुक्ताः मिलिताः । " भवेदभिषवः स्नानम् " इति विश्वः (अभिषव इति पाठः) ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रकाशकरणार्थं निशागमनशङ्कया श्रीरामाभिषेकमहोत्सवे परिसमाप्त एव निशा समेष्यतीति शङ्कया दीपवृक्षान् वृक्षाकारान् दीपस्तम्भान् । अनुरथ्यासु सर्वास्वपि रथ्यासु ॥ १८–२१ ॥

सत्यती०—आकाङ्क्षमाणाः इच्छन्तः । काङ्क्षिधातोश्चानश् । तेन काङ्क्षिधातोः परस्मैपदित्वेन कथमात्मनेपदत्वमिति शङ्कानवकाशः ॥ १९ ॥

अहो महात्मा राजाऽयमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
चिरञ्जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ।
दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥२५॥
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥

मित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रशंसामेवाह—अहो इत्यादि । सर्वेऽप्यनुगृहीताः स्म, देवेनेतिशेषः । नः अस्मान् गोप्ता भवितेति सम्बन्धः । दृष्टलोकपरावरः दृष्टे ये लोके परावरे उत्कृष्टापकृष्टवस्तुनी येन स तथोक्तः ॥ २१–२४ ॥ एवंविधमिति । श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवार्त्ताः । अतएव दिग्भ्यः प्राप्ताः जानपदा जनाः एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः । एवंविधं वाक्यजातमित्यर्थसिद्धम् ॥ २५ ॥ ते त्विति । पूर्वदिने सकलजनसन्निधौ रामाभिषेकस्य प्रतिश्रुतत्वाद्रामस्य पुरीमिति निर्दिष्टवानृषिः ॥२६॥ जनौघैरिति । विसर्पद्भिः नानादेशेभ्य आगच्छद्भिः । उत्पादित इतिशेषः । उदीर्णवेगस्य

सर्व इति । अनुगृहीताः परमेश्वरेणेति शेषः । दृष्टलोकपरावरः—दृष्टेलोकपरावरे उत्कृष्टापकृष्टवस्तुनी येन सः तथोक्तः॥२२–२४॥ एवमिति । श्रुतवृत्तान्ताः दिग्भ्यः प्राप्ताजनपदाः जनाः पौराणां कथाः शुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ २५॥२६ ॥ जनौघैरिति ।

सत्य०—दृष्टो ज्ञातो लोको येन स दृष्टलोकः। पराः लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धा ब्रह्मादयः अवरा यस्मादिति परावरः। दृष्टलोकश्चासौ परावरश्चेति वा।परोऽवरश्च लोको दृष्टो येनेति वा।"कडाराः कर्मधारये"इति परनिपातः ॥२२॥

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ज्ञातिदासी यतोजाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥

उज्जृम्भितवेगस्य ॥ २७ ॥ तत इति । इन्द्रक्षयः इन्द्रगृहम् " निवेशः शरणं क्षयः " इत्यमरः । अयोध्यापुरस्यामरावतीसादृश्यं वक्तव्यं तत्सारभूतेन्द्रभवनदृष्टान्तीकरणादयोध्याया अतिरमणीयता द्योत्यते । जानपदैः समन्ततः आकुलमिति सम्बन्धः । समुद्रयादोभिः समुद्रान्तर्वर्त्तितिमितिमिङ्गिलादिजन्तुभिः । " यादांसि जलजन्तवः " इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवद्विश्लेषप्रदर्शनाय समुद्रशब्दः । यद्वा समुद्रयादोभिः समुद्रगामिनीभिर्नदीभिः "यादो नपुंसकम्" इति यादःशब्दस्य नदीवाचकत्वेपि नपुंसकत्वं पाणिनीयलिङ्गानुशासनोक्तम् । उदकशब्देन सस्वनत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथ रावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावाक्याद्रामाभिषेकविघ्नः प्रतिपाद्यते–ज्ञातिदासीति। पूर्वसर्गे 'गते पुरोहिते' इत्यादिना 'तूर्यघोषानुनादितः' इत्यन्तेन पूर्वदिवसे अभिषेकाङ्गभूतव्रतोपवासादिकमाचरतो रामस्य वृत्तान्तमभिधाय ' कृतोपवासं तु तदा ' इत्यारभ्य सर्गपर्य्यन्तेन रामाभिषेकश्रवण

उदीर्णवेगस्य उत्कृष्टवेगस्य ॥ २७ ॥ तत इति । इन्द्रक्षयः इन्द्रनिवासः, अमरावतीति यावत् । अयोध्यानगरं समुद्रयादोभिः–समुद्रान्तर्वर्तिभिस्तिमितिमिङ्गलादिजलजन्तुभिः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० तत्त्वदी० षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गे 'गते पुरोहिते रामः' इत्यारभ्य 'पूर्वां सन्ध्यामुपासीनः ' इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण सूर्योदयपर्यन्तं रामवृत्तान्तमनुवर्ण्य संप्रति कैकेय्याः पूर्वदिवसवृत्तान्तमनुसन्धत्ते–ज्ञातिदासीत्यादिना । कैकेय्याः ज्ञातीनां बन्धूनां दासी यतोजाता

स०–" भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि " इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सरिद्वाचिनां शब्दानां स्त्रीत्वमभिधाय " यादो नपुंसकं यादश्शब्दस्सरिद्वाचकोपि क्लीबः स्यात् " इति यादश्शब्दस्य नदीवाचकत्वोक्तेः समुद्रयादोभिः समुद्रसंगतनदीभिरिवेति वा ॥ २८ ॥

सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम्।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम्।
वृतां छन्दपथैश्चापि शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३ ॥

जनितानन्दनिर्भराणां पौराणां जानपदानां च जनानां रामाभिषेकदिवसप्राक्तन वृत्तान्तमभिधाय वाचःक्रमवर्त्तित्वादृषिः पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तं वक्तु मुपक्रमते ज्ञातिदासीत्यादिना । कैकेय्याः ज्ञातिदासी कैकेयीबन्धुदासी "सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः। यतोजाता यत्रकुत्र चिज्जाता। अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । अतः कैकेय्याज्ञातिदासीत्वमपि स्वोदरप्रपूरणार्थं कृतमित्यवगन्तव्यम्। सहोषिता सहावस्थिता । मन्थरायाः कैकेय्या सहावस्थानमपि हास्यहेतुभूतकुब्जात्वनिबन्धनम् । यदृच्छया स्वैरतया। "यदृच्छा स्वैरता" इत्यमरः। यद्वा यतोजाता यतः कुतश्चिज्जाता। तादृशीनामयोध्यायां जननासम्भवात्। यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्यतया तथा निर्देशः। आचार्यास्तु—देवैरेवं स्वकार्यार्थं कैकेयीं भेदयितुं प्रेषितेति देवरहस्यस्य गोप्यतया तथानिर्देश इत्याहुः ॥ १ ॥ सिक्तराजपथामिति। प्रासादादन्ववैक्षत पूर्वश्लोके आरोहणस्योक्तत्वात्प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षते त्यनेन सम्बन्धः। "अधिकरणे चोपसङ्ख्यानम्" इत्यधिकरणे ल्यब्लोपे पञ्चमी। प्रासादे स्थित्वा प्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥ पताकाभिरित्यादि । वराहाभिः श्रेष्ठाभि रित्यर्थः। छन्दपथैर्वृतां स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिरावृताम् । शिरःस्नातैः

यत्रकुत्रचिज्जाता, अविज्ञातमातापितृकेत्यर्थः । अतोऽस्याः कैकेय्या दासीत्वमपि स्वोदरपूरणार्थं स्वीकृतमित्यवगन्तव्यम्। सहोषिता कैकेय्या सह स्थिता। चन्द्रसं काशं सुधाधवलितत्वात्। प्रासादं हर्म्यम् ॥ १ ॥ सिक्तेति। प्रासादात् प्रासादमधि रुह्येत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। कृत्स्नामयोध्याम् अन्ववैक्षत। एतच्चाभिषेकदिवसात् पूर्वेद्युर्वृत्तान्तमिति ज्ञेयम् ॥२॥ पताकाभिरिति । वराहाभिः श्रेष्ठाभिः । पताकाभिः सूक्ष्मध्वजैः। ध्वजैः स्थूलध्वजैः। छन्नपथैःपूरितनिम्नोन्नतप्रदेशैर्मार्गैः तैः। कृताम् अलं कृताम्। छन्दपथैरिति पाठे—छन्दपथानाम उत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन स्वैरप्रवेशनिर्ग मनार्थं प्राकारादिभङ्गेन ये क्रियन्ते ते ज्ञेयाः । शिरस्स्नातजनैः कृतमङ्गलस्नानजनैः

१ कृत्स्नाम्। २ प्रकीर्णकमलोत्पलम्। ३ वृत्तां स्वच्छन्दपथगैः। वृतांजानपदैश्चापि। कृतां छन्नपथैश्चापि। ४ स्वच्छन्दपथगैर्वृताम्। इति पाठान्तरम्।

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।
शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनिस्वनाम् ॥ ४ ॥
संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषाभिनादिताम् ।
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डरक्षौमवासिनीम् ।
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
राममाता धनं किं नु जनेभ्यः सम्प्रयच्छति ॥ ८ ॥

शिरसा स्नातैः, रामोपायनार्थं माल्यमोदकहस्तैः । शुक्लदेवगृहद्वारामिति शुक्लानि सुधाधवलितानि देवगृहद्वाराणि यस्याम् । ब्रह्मघोषाभिनादितां ब्रह्म घोषैः वेदपारायणघोषैः अभिनादिताम् । " वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म " इत्यमरः । रामाभिषेकस्य तिरश्चामप्यानन्दावहत्वात् ' प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां सम्प्रणर्दितगो वृषाम् ' इत्युक्तम् । गोवृषाः गोपुङ्गवाः । प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टाः सञ्जातरोमा ञ्चादिगात्रविकाराः, मुदिताः मानससन्तोषयुक्ताः तैः । उच्छ्रितेत्यत्र प्रकृतो त्सवकृतध्वजसम्बन्ध उच्यते । ध्वजैश्च समलंकृतामित्यत्र नित्यबद्धध्वजत्व मुक्तम् ॥ ३-६ ॥ प्रहर्षोत्फुल्लनयनामिति । धात्रीम् उपमातरम् । " धात्री स्यादुपमाता " इत्यमरः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियं रामोप माता ॥ ७ ॥ उत्तमेनेति । अर्थपरा सती अर्थपरा सत्यपि । उत्तमेन हर्षेणाभि संयुक्ता धनं प्रयच्छति किम् । यद्वा अर्थपरा उत्तरोत्तरार्थाभिवृद्ध्यै धनं प्रय

वृतां, माल्यमोदकहस्तैश्च श्रीरामोपासनार्थं, माल्यमोदकरूपमङ्गलद्रव्याणिहस्तेषु दधानैरित्यर्थः। शुक्लानि सुधाधवलितानि देवगृहाणां द्वाराणि यस्यां ताम्। ब्रह्मघोषाभि नादिताम् ब्रह्म वेदः । प्रहृष्टाः सञ्जातरोमाञ्चादिगात्रविकाराः, मुदिताःमानससन्तोष युक्ताः तैः।संप्रणर्दितगोवृषाम्-श्रीरामाभिषेकात्तिरश्चामपि प्रहर्षो जात इत्यर्थः॥३-६॥ प्रहर्षेति । धात्रीं बालानां स्तन्यप्रदायिनीम्॥७॥उत्तमेनेत्यादि। अर्थपरा धनसंग्रहपरापि कौसल्यायां प्रद्वेषादर्थपरेत्युक्तवती। राममाता जनेभ्यः धनं संप्रयच्छति किंनु किं

अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं जनस्य च शंस मे ।
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥ १० ॥
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् ।
राजा दशरथो राममभिषेचयिताऽनघम् ॥ ११ ॥
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
कैलासशिखराकारात् प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे ॥ १४ ॥

च्छति । नामग्रहणस्यासह्यत्वाद्राममातेत्युक्तिः ॥८॥ अतिमात्रेति । जनस्याय मत्यन्तप्रहर्षश्च किं किमर्थम् किंनिमित्तं वा, महीपतिः किं कर्म कारयिष्यति॥९॥ विदीर्यमाणेति । हर्षेण विदीर्यमाणा अन्तर्गतहर्षोत्कटत्वाद्देहपोषमुखविकासादिना बहिःप्रसरणात् विदीर्यमाणेवोपलक्षिता । परया मुदा आचचक्षे स्वनिर्भरानन्दसन्दोहपरिवाहस्य पात्रभूता काचिल्लब्धेति परमानन्दयुक्ता सती प्रतिकूलायै तस्यै अकथनीयमप्यकथयादिति भावः । राघवे श्रियं राघवे न्यस्यमानां राज्यलक्ष्मीम् ॥१०॥ श्व इति । पुष्येण युक्ते श्वः उत्तरदिने । जितक्रोधमनघमित्यभिषेकोपयुक्तगुणजातोपलक्षणम् । यौवराज्येनाभिषेचयिता, यौवराज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ धात्र्या इति । अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठेति । उपप्लुतं उपहतं अघौघेन अघं दुःखं "अंहो दुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः । "ओघो वृन्देऽम्भसां रये" इत्यमरः ॥१४॥

कारणम् ॥ ८ ॥ जनस्य अतिमात्रं प्रहर्षो दृश्यत इति शेषः । किमत्र कारणम् ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा रोमाञ्चितगात्रा। राघवश्रियं राघवे न्यस्यमानां श्रियं राज्यलक्ष्मीम्॥१०॥ अनघं भ्रातृषु वैषम्यरूपदोषरहितम् ॥ ११-१३ ॥ अघौघेन दुःखपरम्परया उपप्लुतं

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥
एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित् क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥
अक्षय्यं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥

आनिष्ट इति । वस्तुतः राज्ञोऽनिष्टे सुभगाकारे आपाततः सौभाग्य वतीव भासमाने । असुभगाकार इति वा छेदः । सौभाग्येन हेतुना विकत्थसे ममैव सौभाग्यमस्तीत्यात्मानं श्लाघसे। इयमुक्तिः पूर्वकालिकात्मश्लाघापरेत्यव गन्तव्या । इदानीं मत्सौभाग्यस्य का हानिरित्यत्राह चलं हीति । उष्णं गच्छतीत्युष्णगः ग्रीष्मकालः तस्मिन् । नद्याः स्रोत इव चलं क्षीणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमिति । परुषं वच उक्ता "अप्रधाने दुहादीनाम्" इत्यप्रधाने कर्मकारके निष्ठा ॥ १६ ॥ कैकेयीति । कच्चित् क्षेमम्, मह्यमिति शेषः॥१७॥ मन्थरेति । क्रोधसंयुक्ता रामाभिषेकाविचारणादिति भावः ॥ १८ ॥ सेति । विषादयन्ती भेदन्तीति शतृद्वयं हेत्वर्थम् । राज्यश्रियो ज्ञातिगामित्वानिष्ट प्रकाशनेन विषादहेतवे सामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविषयस्नेहभेदनहेतवे चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अक्षय्यमिति । अक्षय्यं अशक्यप्रतीकारम् । त्वद्विनाशनं

पीडितमात्मानम् । किं न बुध्यसे किं न जानासि ॥ १४॥ अनिष्ट इति । सुभगाकारे शोभनाकारे । अनिष्टे भर्तुरप्रिये । सौभाग्येनपतिवाल्लभ्येन । विकत्थसे आत्मानं वृथा श्लाघसे । उष्णगे उष्णं गच्छतीत्युष्णगे निदाघकाले ॥१५॥ सा विषण्णतरेति । राघवं भेदयन्ती रामं प्रति कैकेय्या विरोधं जनयन्तीत्यर्थः॥१९॥अक्षय्यमिति । त्वद्विनाशनं

सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ २२ ॥
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
धर्मवादी शठो भर्त्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥
उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्त्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥

त्वद्विनाशः । भावे ल्युट् ॥ २० ॥ सेति । दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामाभिषेकश्रवणजनितव्यसनजं दुःखम्, अभिमतभरताभिषेकराहित्यजः शोकः ताभ्यां समन्विता ॥ २१ ॥ ननु मम दुःखादिहेतौ सति कुतस्ते दुःखप्रसक्तिरित्यत्राह—तवेति ॥ २२ ॥ ननु रामाभिषेकमात्रं कथं मे दुःखहेतुरित्यत्राह—नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्यम् ॥ २३ ॥ ननु मत्प्रियः कथमनिष्टं करिष्यतीत्यत्राह—धर्मवादीति । धर्मवादीव भासमानः । वस्तुतः शठः गूढविप्रियकृत् । श्लक्ष्णवादी कण्ठादुपरि प्रियवचनशीलः । दारुणः क्रूरकर्मकारी । एवम्भूतमेनं शुद्धस्वभावेनोपलक्षितं जानीषे। तथा न मन्तव्यम्, यतस्तेनैवम् अतिसन्धिता वञ्चिता ॥ २४ ॥ शठत्वमेवाह—उपस्थितमिति । उपस्थितं तत्कालोचिततया भाषितम् । अनर्थकं त्वदर्थनाशनम् । त्वयि सान्त्वम् अनुसरणं प्रयुञ्जानः

त्वद्विनाशकरम् ॥ २० ॥ सेति । दुःखशोकसमन्विता-शोकः प्रलापादिः, दुःखं मनोव्यथा ताभ्यां समन्विता । त्वद्धितार्थं त्वदीयदुःखं परिहर्तुमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्य्यम् ॥ २३ ॥ धर्मवादीति । वाङ्मात्रेण धार्मिकः, वस्तुतस्तु शठः गूढविप्रियकारी । श्लक्ष्णवादी त्वां प्रति कण्ठादुपरि प्रियवचनशीलः । दारुणः क्रूरहृदयः । शुद्धभावे इति सम्बोधनम्। शुद्धहृदये ! तमेवंविधं न जानीषे, एवं पूर्वोक्तरीत्या तेन दशरथेनअतिसन्धिता अत्यन्तं वञ्चितेत्यर्थः ॥ २४ ॥ उपस्थितः त्वत्समीपे स्थितः । उपस्थितमिति पाठे सान्त्वविशेषणम् । उपस्थितं तत्कालोचितमिति यावत् । सान्त्वं प्रियवचनम् । अनर्थकं निरर्थकं फलरहितं त्वयि प्रयुञ्जानः

अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले परिहृतस्त्वया ॥ २७ ॥
यथा हि कुर्यात् सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यसुखोचिते ।
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥

कौसल्यामर्थेन योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अतिसन्धानप्रकारमाह—अपवाह्येति । अपवाह्य उद्वास्य । कालमर्हतीति काल्यम् । अर्हार्थे यत् । श्वःप्रातरित्यर्थः ॥ २६ ॥ शत्रुरिति । हे बाले मुग्धे ! आगाम्यनर्थानभिज्ञे इति यावत् । पति प्रवादेन पतिव्यपदेशेन । शत्रुः छन्नहृदयः शात्रवः पतिः । त्वया ऋजुप्रकृतिकया मात्रेव सर्पशिशुं पोषयित्र्येव । हितकाम्यया हितप्रापणेच्छया । आशीविष इव छन्नविषः सर्प इव । अङ्केन उत्सङ्गेन । परिहृतः परिधृत इत्यर्थः । यद्वा अङ्केन परिहृतः अङ्कान्न परिहृतः किन्त्वङ्क एव धृतोपलालितः । यथा सर्पपोषयित्री बाला सर्पस्यान्तर्विषमज्ञात्वा केवलं हितकाम्ययाङ्के सर्पमुपलालयति तथा त्वमपि बाला भर्तुः कुटिलहृदयमजानती विश्वस्य तमङ्के उपलालयसीत्यर्थः। यथाङ्कोपलालित आशीविषः कदाचिद्धितपरामपि पोषयित्रीं दशेत्, एवं ते भर्त्तापि विश्वस्तां त्वामर्थहीनां कारयेत् । अतस्स आशीविष इव नानुसरणीयस्त्वयेति भावः॥२७॥ एवं गम्यमर्थं विशदयति—यथेति॥२८॥पापेनेति।

अर्थेन राज्यरूपप्रयोजनेन कौसल्यामेव योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्येति । भरतं बन्धुष्वपवाह्यबन्धुदर्शनव्याजेनान्यत्र नीत्वा काल्यं आगामि श्वः प्रातःकाले रामं राज्ये स्थापयिता स्थापयिष्यति॥२६॥शत्रुरिति । हे बाले ! पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन शत्रुः,मात्रेव हितकाम्यया हितकामनायुक्ततया हिताचरणेन मात्रेव मातृतुल्यया त्वया अङ्केनाशीविषः सर्प इव परिधृत इति योजना । परिहृत इति पाठे—बाले अपरिहृत इति छेदः । पतिरूपः साक्षाच्छत्रुस्त्वया अपरिहृतः। वस्तुतस्तु त्याज्य एवेति दुर्बुद्धिरुपदिशतीति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ पापेनेति । सानुबन्धा पुत्रमित्रादि

सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयाना सा शुभानना ।
उत्तस्थौ हर्षसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥
अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् ।
एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ।
तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥

सानुबन्धा पुत्रमित्रादिपरिकरसहिता ॥ २९ ॥ सेति । विस्मयदर्शने आश्चर्यावहज्ञानयुक्ते । तत्तत्कालोचितकर्तव्यनिरूपणचतुर इत्यर्थः । यद्वा अनेन हितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधनसौन्दर्यं सूच्यते ॥ ३० ॥ एवं देवावेशवशाद्विपरीतवाक्यया मन्थरयोक्तापि कैकेयी महाकुलप्रसूततया सत्प्रकृतिः सती रामाभिषेकं स्वहितं मन्यमानाह—मन्थराया इति ॥ ३१–३३ ॥ इदं त्विति । एतत्प्रियमाख्यातुः आख्यात्र्यास्ते किंवा करोमीति सम्बन्धः । एतन्मे प्रियमाख्यातमितिपाठे—आख्यातं एतत्प्रियमुद्दिश्य ते भूयः किंवा करोमीति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ ननु सपत्नीपुत्रे कथं तवैतादृशी प्रीतिरित्यत्राह—राम इति ॥ ३५ ॥

सहिता ॥२९॥ सेति । सा त्वं प्राप्तकालं प्राप्तावसरम् । विस्मयदर्शने अद्भुतदर्शने, तत्कालोचितोपायविचारकुशले इत्यर्थः ॥ ३०–३३ ॥ इदमिति । मे एतत्प्रियं भूयः आख्यातुं ते किंवा करोमीति सम्बन्धः । आख्यातमिति पाठे—आख्यातमेतत्प्रिय

न मे परं किञ्चिदितस्त्वया पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचः परम् । तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं परं वरं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं च तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥
हर्षं किमिदमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ।
शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥

नेति । हे प्रियार्हे प्रियदानार्हे ! मे इतःपरं रामाभिषेककथना दन्यत किञ्चित् प्रियं अभिमतम् । परं वचस्त्वया पुनर्न सुवचं वक्तुं शक्यम् । हि यस्मात् कारणात् । त्वं तथा सर्वप्रियेभ्योऽधिकं प्रियं रामाभिषेकरूपम् । अवोचः उक्तवती । अतः प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठम् " उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः " इत्यमरः । परं अन्यम् । वरं वरणीयं वस्तुविशेषं ते तुभ्यं प्रदामि । तं वृणु वृणीष्वेति योजना ॥३६॥ इति श्रीगो०श्रीरामा० पीता० अयो० सप्तमः सर्गः ॥ ७॥

अथ कुमतिजनसंसर्गवशेन महतामपि कदाचिच्चित्तचलनं स्यादित्यमुमर्थं द्योतयन्नाह—मन्थरेत्यादि । अभ्यसूय असूयां कृत्वा । एनां प्रतीति शेषः । कोपदुःखसमन्विता हितं न शृणोतीति कोपः, आगमिष्यत्यनर्थ इति दुःखम् ॥ १ ॥ हर्षमिति । हे बालिशे अज्ञे ! अस्थाने अनुचितकाले, हर्षं कृतवत्यसि

मुद्दिश्य ते भूयः किं करोमीति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ न मे परमिति । हे प्रियार्हे ! मे इतःपरं रामाभिषेकादन्यत् किञ्चित् प्रियमभिमतम् परं वचः श्रेष्ठं वचः त्वया पुनर्न वचं वक्तुमशक्यम् । हि यस्मात्कारणात् त्वं तथा अवोचः तथा सर्वप्रियेभ्योऽधिकं प्रियं श्रीरामाभिषेकरूपमवोचः उक्तवत्यसि अतः प्रियोत्तरं प्रियाख्यानस्योत्तरं पारितोषिकरूपं परमन्यं वरं वरणीयं वस्तुविशेषं ते तुभ्यं प्रददामि । तं वृणु वृणीष्वेति योजना॥ ३६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरमायाणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

मन्थरेति । अभ्यसूय असूयां कृत्वा ॥ १ ॥ हर्षमिति । बालिशे मूर्खे ! अस्थाने

मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती।
यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्येदं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥
शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥
भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ।
तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५ ॥
लक्ष्मणो हि महेष्वासो रामं सर्वात्मना गतः ।
शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥

किमिदम्? अत्र कारणं न जानामि । अस्थानकृतत्वमाह शोकेति ॥ २ ॥ मनसेति । इदं रामाभिषेकरूपं महद्व्यसनं प्राप्य तेनैव हेतुना शोचितव्य विषये हृष्टासीति यत्,अतोऽहं दुःखार्दिता सती त्वां मनसा प्रहसामि यथोन्मत्त प्रभुदर्शने ॥ ३ ॥ एवं बालिशत्वमन्वयमुखेन दर्शयित्वा व्यतिरेकमुखेनापि दर्शयति—शोचामीति । ते दुर्मतित्वं दुष्टबुद्धित्वम् शोचामि । मतेर्दुष्टत्वमनर्थ विषयप्रीतिजनकत्वम् । मृत्योरिव सपत्नीपुत्रस्यारेरागतां वृद्धिं का हि प्राज्ञा का वा प्रशस्तबुद्धिः प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनं कुर्यात् । "तत्करोति—" इति णिच् । हर्ष इति करणे घञ् प्रत्ययः । लालयेदितिवार्थः ॥ ४ ॥ उक्तां व्यसनमहत्तां दर्शयति—भरतादिति । राज्यं साधारणं यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्य यद्भयं तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि । रामस्य भयमस्तु, भरतस्य किमित्यत आह भय मिति । यः यस्माद्भीतः स तस्य भयमवश्यमुत्पादयति, व्याघ्रसर्पादिविषये तथा दर्शनादिति भावः ॥ ५ ॥ यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यं साधारणं

अप्रहर्षविषये हर्षं कृतवत्यसि, इदं किं चित्रमित्यर्थः । आत्मानं त्वा ॥ २ ॥ मनसेति । यद्यस्मान्महदिदं व्यसनं रामराज्यप्रातिरूपां विपदं प्राप्य शोचितव्ये हृष्टासि तस्मात् दुःखार्दिता परमदुःखेन पीडिता अहं त्वां मनसा प्रहसामि॥३॥ शोचामीति । ते तव । दुर्मतित्वं दुष्टबुद्धित्वम् । मतेर्दुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वम् । मृत्योरिव मृत्यु तुल्यस्य सपत्नीपुत्रस्य अरेः शत्रोः श्रीरामस्य आगतां प्राप्तां वृद्धिं राज्यश्रियं का हि प्राज्ञा ऊहापोहसमर्था का हि का वा प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनं कुर्यात्॥ ४ ॥ भरतादिति। राज्यसाधारणात् राज्यं साधारणं यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्य भयं यदस्ति तद्भयं विचिन्त्य विषण्णास्मि । कुतः? हि यस्माद्भयं भीताद्धि जायते । भीतो रामः स्वभय हेतुभूतं भरतं सर्वप्रकारेणापि निराकुर्यादिति भावः ॥५॥ लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्य

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ।
राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तावत्कनीयसोः ॥ ७ ॥
विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।
भयात् प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥

तथापि तयोः परतन्त्रत्वान्न भयप्रसक्तिरित्याह—लक्ष्मण इति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण, मनोवाक्कायैरित्यर्थः । अतो रामस्य न लक्ष्मणाद्भयमिति भावः । शत्रुघ्नस्य भरतपरतन्त्रत्वेन न ततः पृथग्भयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रजननक्रमेण । भरतस्यैव राज्यं, प्राप्तमिति शेषः । कनीयसोः कनिष्ठयोः । राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु । विप्रकृष्टः व्यवहितः । सत्यपि पारतन्त्र्ये राज्यविषये सर्वेषामभिलाषस्तुल्यः । यथा भरतस्येतिशङ्कायां प्रथमं रामस्य राज्यं प्राप्तं ततो भरतस्य ततो लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः । तथा च प्रथमो द्वितीयं जिघांसति, अतो रामाद्भयं भरतस्यैवेति भावः ॥ ७ ॥ एवं राज्यक्रमो भरतस्य सन्निहितोऽस्तु, तथापि रामे प्रथमप्राप्तिमति विद्यमाने का भरतस्य राज्यशङ्केत्यत्राह—विदुष इति । विदुषः स्वत एव विवेकशालिनः । विशिष्य क्षत्रचारित्रे राजनीतौ । प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलम्बेन कालोचितकर्तव्यार्थकारिणः रामस्य । भयाद्भाव्यनर्थकरणभयात् । तवात्मजम् उक्तवैदुष्यादिरहितम् चिन्तयन्ती प्रवेपे । षष्ठी चात्र सम्बन्धसामान्ये ॥८॥ कैकेय्या ईर्ष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौभाग्यं दर्शयति—सुभगेत्यादिना। सुभगा भाग्यशीला। यौवराज्येनेति

साधारण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तयोस्तत्परतन्त्रत्वान्न साधारण्यमित्याह—लक्ष्मणो हीति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण रामं गतप्रातः ॥ ६ ॥ लक्ष्मणशत्रुघ्नयो राज्यसाधारण्याभावे युक्त्यन्तरमाह—प्रत्यासन्नक्रमेणेति । प्रत्यासन्नक्रमेण जन्मप्रत्यासत्तिक्रमेणापि भरतस्यैव राज्यक्रमः सन्निहित इति शेषः । यवीयसोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः राज्यक्रमो विप्रकृष्टः, दूरापास्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ विदुष इति । क्षत्रचारित्रे राजनीतिविषये । विदुषः प्राप्तकारिणः अविलम्बेन कालोचितकर्तव्यार्थकारिणः रामस्य भयात् ॥ ८ ॥ कैकेय्या ईर्ष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौभाग्यं दर्शयति—सुभगे

प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १०॥
एवं चेत्त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यभावं गमिष्यति ॥ ११ ॥
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥

हेतौ तृतीया ॥ ९ ॥ रामतो भरतस्येव कौसल्यातोऽस्या अनर्थं दर्शयति-प्राप्तामिति । रामाभिषेकेण सुमहतीं श्रियं प्राप्ताम् । प्रतीतां ख्याताम् । "प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः" इत्यमरः । हताद्विषं अधरीकृत सपत्नीकाम् । तां कौसल्याम् । उपस्थास्यसि सेविष्यसे ॥ १० ॥ न केवलं तवै कस्या दास्यं किंतु त्वदनुबन्धिजनस्यापीत्याह-एवमिति । तव दास्यं प्राप्तं चेदित्यर्थः ॥११॥ हृष्टा इति । राममहिष्या एकत्वेपि 'रामस्य परमाः स्त्रियः' इति बहुवचननिर्देशः परिचारिकाभिप्रायेण। भरतक्षये भरतस्य दारिद्र्यरूपक्षये सति । नन्वत्र स्त्रीशब्दो भार्यापर एव। 'स्नुषास्ते भरतक्षये' इति स्नुषाशब्दसाहचर्यात् । अत एव सुन्दरकाण्डे सीतयोच्यते-"पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिश्च मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥" इति । युद्धकाण्डे च दर्भशयनवर्णने "भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा" इत्युक्तम् । नहि भुजैर्भुजाभिमर्शो भार्याभ्योन्यत्र सम्भवति । उत्तरकाण्डे चाश्वमेधोपक्रमे "मातरश्चैव सर्वा मे कुमाराः स्त्रीगणानि च । अग्रतो भरतं कृत्वा गच्छन्त्वग्रे समाधिना ॥" इति दर्शितम् । अत्र स्त्रीगणकुमारव्यपदेशो विना सीतातिरिक्तभार्यासद्भावं सम्भवति । किञ्च श्रुतार्थापत्तिरपि रामस्य सीतातिरिक्तधर्मदारसद्भावे प्रमाणम् । न ह्यपत्नीकस्य यज्ञानुष्ठानं सम्भवति भोगदारान्तरासम्भवेन रामस्यैकदारव्रतत्वं भृगुशापपालनं च । सीताप्रतिकृतिकरणं तु सीतास्नेहबहुमानार्थम्। अत्रोच्यते-रामस्यैकदारव्रतत्वं सर्वसिद्धम् । तच्च पत्न्यन्तरसम्भवे न सङ्गच्छते । न च यज्ञकरणानुपपत्तिः

त्यादिना । यौवराज्येनेति हेतौ तृतीया ॥९॥ प्राप्तामिति । प्रतीतां विश्रुताम् ॥१०॥ ॥ ११ ॥ हृष्टा इति । रामस्य परमाः स्त्रिय इत्यनेन बहुवचनेन सीतासख्य उच्यन्ते,

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३ ॥
धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक्शुचिः ।
रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ १४ ॥

सीताप्रतिकृतिकरणेन तदुपपत्तेः । अत एवोत्तरकाण्डे वक्ष्यति " काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षार्हां यज्ञकर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महामतिः॥" इति सीताप्रतिकृतेर्दीक्षार्हत्वं पत्नीत्वं च । पुनश्चोत्तरत्र " न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः । यज्ञेयज्ञे च पत्न्यर्थं काञ्चनी जानकीभवत् ॥" इति । नहि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तते । अनेन वचनेन प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धेन विदूरभार्योऽननुकूलभार्यश्च भार्याप्रतिकृतिं कृत्वा श्रौतस्मार्तकर्माणि कुर्यादिति विधिरुन्नीयते । स्मृतिश्च तथाविधा पठ्यते । यथा हेमाद्रौ " दूरभार्योऽननुकूलभार्यश्च दर्भपिञ्जूलैर्भार्याप्रतिनिधिं विधाय पार्वणं कुर्यात् " इति । पत्नीकर्त्तव्यानि कर्माण्यध्वर्युर्यजमानो वा कुर्यात् । यथा तस्या असमर्थायां पत्नीविनाशाभावान्नाग्नेर्विनाशः । यत्तु येन केनचिदुक्तं सीताप्रतिकरणं सीतास्नेहबहुमानार्थमिति तत्तुच्छम् । संत्यक्तभार्यायां स्नेहबहुमानकरणस्यावद्यावहत्वात् । 'मातरश्चैव सर्वा मे कुमाराः स्त्रीगणानि च ।' इत्यत्र मे मातरः भरतादीनां कुमाराः स्त्रियश्चेत्यर्थः । दारान्तरसम्भवेपि तेषां धर्मार्थत्वेन प्रजार्थत्वाभावेन रामस्य कुमाराभावात्तत्सहचरितस्त्रीगणाश्च भरतादीनामेवेति सुव्यक्तम् । एवं च " रामस्य परमाः स्त्रियः । परमनारीणाम् । स्त्रीभिश्च मन्ये " इत्यादिषु भोगप्रसञ्जनेन धर्मदारपरत्वासम्भवात् साधारणादिपरिग्रहशङ्कानवकाशाच्चान्यपरत्वमवसेयम् । परमाः स्त्रिय इति परिचारिकान्तर्भावेन । स्त्रीभिश्च मन्य इति स्वविनाशे स्त्र्यन्तरसम्भावनया । परमनारीणामित्यस्य कविवचनत्वेन श्रीभूम्याद्यभिमर्शविषयत्वाच्चेति दिक् ॥ १२ ॥ रामस्यैवंविधगुणत्वे हि त्वदुक्ता दोषाः स्युस्तदेव नास्तीति मूले कुठारं निदधातीत्याह—तामिति । अप्रीतामिति पदच्छेदः । क्षोभहेतौ नितरां विद्यमानेप्यक्षोभ्यमनस्कत्वा देवीति तामृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥ मन्थरोक्तराज्यसाधारण्यं निवर्तयति—धर्मज्ञ

स्नुषा इत्य त्राप्येवमेवेति ज्ञेयम् । भरतक्षये भरतगृहे ॥ १२ ॥ तामिति । परमप्रीतामित्यत्र परम् अप्रीतामिति छेदः ॥१३॥ मन्थरोक्तं राज्यसाधारण्यं निवर्तयति—

भ्रातॄन् भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ।
सन्तप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।
पितृपैतामहं राज्यमवाप्ता पुरुषर्षभः ॥ १६ ॥
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे ।
भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥
यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च सोऽनुशुश्रूषते हि माम् ॥ १८ ॥
राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तथा ।
मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९ ॥

इति । दान्तः दमितः । " दान्तस्तु दमिते " इत्यमरः । शिक्षित इत्यर्थः । कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ भरतानर्थशङ्कां परिहरति—भ्रातॄनिति ॥ १५ ॥ राज्यं च भरतस्य क्रमाद्भविष्यतीत्याह—भरत इति । वर्षशतात्परं रामराज्यात्परमित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यं पालयिष्यतीति कैकेयी न जानाति अतो लोकरीत्या वदतीति ज्ञेयम् । अवाप्तेति लुट् । स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय सम्प्रति तस्मै यौवराज्यं दास्यतीत्यर्थः॥१६॥ सेति । प्राप्ते उचिते । अभ्युदये रामाभिषेकरूपे शोभने । वर्तमाने प्रत्यासन्ने सति कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च किमर्थं परितप्यस इति सम्बन्धः॥१७॥ एवं पुत्रानार्थशङ्कां परिहृत्य स्वानर्थशङ्कां परिहरति—यथेति । मान्यः बहुमान्यः । भूयः भृशम् । अत्रहेतुमाह कौसल्यात इति । अतिरिक्तम् अभ्यधिकं यथा भवति तथा ॥ १८ ॥ माभूद्वर्षशतात्परं भरतस्य राज्यलाभः, तथापि

धर्मज्ञ इत्यादिना । गुरुभिर्दान्तः गुरुभिस्सुशिक्षित इत्यर्थः ॥१४॥१५॥ भरत इति । वर्षशतात्परं रामराज्यानन्तरमित्यर्थः । अन्यदा दशवर्षसहस्राणीत्युक्तिविरोधात् । अवाप्ता अवाप्स्यति ॥ १६ ॥ सा त्वमिति । अभ्युदये रामाभिषेकरूपे प्राप्ते समासन्ने सति । कल्याणे भरताभिषेकरूपे नियतकाले न भविष्यति सति किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥ यथेति । तथापि ततोपि भरतादपि भूयः अतिशयेन राघवो मान्यः । कुतः ? कौसल्यात इति॥ १८ ॥ न केवलं वर्षशतात्परमिदानीमपि भरतस्य

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः ।
राजवंशात्तु कैकेयी भरतः परिहास्यते ॥ २२ ॥
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ।
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥

राज्यलाभसौख्यमस्तीत्याह—राज्यमित्यादिना ॥१९॥२०॥ अनर्थदर्शिनीति । अनर्थदर्शिनी अनर्थमेवार्थत्वेन दर्शनशीलेत्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौर्ख्यात् अविमृश्यकारित्वात् । शोकव्यसनविस्तीर्णे विलापहेतुः शोकः, व्यसनं विपत् "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः । यद्वा शोकः इष्टवियोगजं दुःखम्, भरतस्य राज्यभ्रंशेन वनप्रापणजं दुःखमिति यावत् । विपत् स्वस्य सुखाद्भ्रंशः । दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे । मज्जन्ती तथाभूतमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ वर्षशतात्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिं निराकरोति—भवितेति । राघवस्यानु राघवानन्तरम् । तस्य यः सुतः स राजा भविष्यति। परिहास्यते निर्वास्यते। गत्यर्थाद्धसेर्णिजन्तात् कर्मणि लट् ॥२२॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह—नहीति। भामिनि कोपने! "कोपना सैव भामिनी" इत्यमरः। अनयः नीतिविरोधः ॥ २३ ॥ तस्मादिति। राज्यतन्त्राणि राज्यपरिपालनादि

राज्यमस्तीत्याह—राज्यं यदि हीति ॥ १९ ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनीति । शोकव्यसनविस्तीर्णे—विलापहेतुः शोकः । व्यसनं विपत् ॥ २१ ॥ श्रीरामानन्तरमपि भरतस्य राज्यं नास्तीत्याह—भवितेति । राघवो राजा भविता भविष्यति यदि तर्हि राघवस्य यः सुतः स एव राजा भविष्यतीत्यर्थः । राजवंशात्परिहास्यते निर्वास्यते । भरतस्य तत्सुतानां च राज्यप्राप्तिशङ्कैव नास्तीति भावः ॥ २२ ॥ ननु श्रीरामानन्तरं रामसुतानां भरतसुतानां च राज्यप्राप्तिर्भवत्वित्याशङ्क्य सर्वस्वातन्त्र्ये राज्यं शिथिलं भवेदित्याह—न हीति । अनयः राज्यशैथिल्यरूपः ॥ २३ ॥ तस्मादिति ।

सत्य०—भामिनि तेजस्विनि ! ॥ २३ ॥

असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।
अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥
साहं त्वदर्थे सम्प्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ।
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥ २६ ॥
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं वा नायिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥
बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ २८ ॥

व्यापारान् । " तन्त्रं स्वराष्ट्रव्यापारे " इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ एवं राज्य भ्रंशमुक्त्वा राज्यालाभेऽपि राज्यसुखं भरतस्यास्तीति कैकेय्योक्तं परिहरति-असाविति । अत्यन्तनिर्भग्नः सुतरां प्रच्यावितः । वत्सले पुत्रवत्सले ! ॥२५॥ ज्येष्ठे वर्त्तमाने भरतस्य राज्ययोग्यताभावात् किंकुर्म इत्यत्राह-सेति । त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशपरिहारकथनार्थमित्यर्थः । सपत्निवृद्धाविति " ङ्यापोः-" इतिह्रस्वः । या त्वं सपत्निवृद्धौ प्रदेयं पारितोषिकं दातुमिच्छसि सा त्वं नावबुध्यस इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ असावत्यन्तनिर्भग्न इत्युक्तं विवृणोति-ध्रुव मित्यादिना ॥ २७ ॥ रामकर्तृकं भाव्यनिष्टं प्रदर्श्य कैकेयीकृतमप्यनर्थं दर्शयति-बाल इति । मातुल्यं मातुलसम्बन्धिगृहमित्यर्थः । नायितो हि प्रापितः खलु । अनेन का हानिरित्याशङ्क्य हानिमेव दर्शयति-सन्निकर्षादिति । स्थावरेष्वपि वृक्षगुल्मादिस्थावरेष्वपि । सन्निकर्षाच्च अत्यन्तसमीपावस्थानाच्च सौहार्दं जायते अन्योन्यसंश्लेषरूपः सुहृद्भावो जायते । राज्ञो रामभरतादिषु

राज्यतन्त्राणि राज्याङ्गानि हस्त्यश्वादीनि ॥२४॥ असाविति । वत्सले हे पुत्रवत्सले! ॥ २५ ॥ साहमिति । या त्वं सपत्निवृद्धौ सत्यां प्रदेयं पारितोषिकं दातुमिच्छसि, ततो मां नावबुध्यस इति योजना । (अर्हसीति पाठे-अर्हेवाचरसि इच्छसीत्यर्थः) ॥ २६ ॥ ध्रुवमिति । नायिता नयिष्यति ॥२७॥ रामकृतं भाव्यनिष्टं प्रदर्श्य कैकेयी। कृतमप्यनर्थं प्रदर्शयति-बाल इति । मातुल्यं मातुलगृहम् । नायितः प्रापितः अनेन का हानिरित्याशङ्क्य हानिमेव दर्शयति-सन्निकर्षादिति । स्थावरेष्वपि तृण गुल्मलतादिष्वपि,सान्निकर्षात् अत्यन्तसान्निधानात् सौहार्दं जायते अन्योन्यसंश्लेष रूपसुहृद्भावो जायते । प्राज्ञेषु रामभरतादिषु सौहार्दं किमु वक्तव्यम् । तादृश

विषम०-वत्सले सर्वत्र दयाशीले ! ॥ २५ ॥ अर्हसि अर्हेवाचरसि इच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोऽपि समागतः ।
लक्ष्मणो हि यथा रामं तथासौ भरतं गतः ॥ २९ ॥
श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीविभिः ।
सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३० ॥
गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥
तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ ३२ ॥
तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ।
एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥

किमुत तादृशसन्निकर्षस्त्वया विघटित इति भावः ॥ २८ ॥ भरतस्यासन्निधानेऽपि शत्रुघ्नसन्निधानेभरते प्रीतिः स्यात्तदपि नास्तीत्याह—भरतस्यापीति। अनुवशः विधेयः। समं भरतेन सह । अनुवशत्वमुपपादयति लक्ष्मणो हीति । हि यस्मात् रामं लक्ष्मण इवासौ शत्रुघ्नः भरतं गतः आश्रितः ॥२९॥ स्थावरेष्वपीत्युक्तमुपपादयति—श्रूयते हीति । वनजीविभिः वनोद्भूतकाष्ठजीविभिः । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । कश्चित् द्रुमः तस्माच्छेदनरूपात् परमाद्भयात् । इषीकाभिः इषीकाकण्टकबहुलगुल्मैः । सन्निकर्षात् परितः परिवारणरूपात् । मोचित इति श्रूयते हि । जनपरम्परयेति शेषः । स्वयं नित्यान्तःपुरवर्तित्वेन तत्साक्षात्काराभावात् श्रूयत इत्युक्तिः ॥३०॥ गोप्तेत्यादि । पापं वधम् ॥३१॥ ॥३२॥ तस्मादिति । तस्मात् पापकरणाद्धेतोः। राजगृहात् केकयराजगृहात् ।

सन्निकर्षस्त्वया विघटित इति भावः ॥ २८ ॥ शत्रुघ्ने वा सन्निकृष्टे तदीयस्नेहाद्भरते रामस्य सौहार्दं भवेत्, सोप्यसन्निकृष्ट इत्याह भरतस्येति । लक्ष्मणो हीति । हि यस्मात् ॥२९॥ स्थावरेष्वपि सन्निकर्षाद्धेतोः सौहार्दमिति यदुक्तं तदेवोपपादयति—श्रूयते हीत्यादिना । वनजीविभिः वनोद्भूततृणकाष्ठजीविभिर्व्याधादिभिः। छेत्तव्यः कश्चिद् द्रुमः इषीकाभिः कण्टकप्रचुरवेत्रतृणलतादिभिः। सन्निकर्षाद्धेतोः परमाद्भयात् छेदनरूपभयात् । मोचितः आच्छाद्य रक्षित इति श्रूयते हीति योजना । तस्मात् सन्निकर्षो रक्षणकारणमिति तादृशसन्निकर्षस्त्वयैव परिहृत इति प्रघट्टिकार्थः ॥ ३०-३२ ॥ तस्मादिति । तस्मात्पापकरणाद्धेतोः राजगृहात् केकयराजगृहादेव । एतद्धीति अर्धत्रयमेकं वाक्यम् । भरतः धर्मात् राजधर्मात् पित्र्यं राज्यं यद्यवाप्स्यति एतद्धि

सत्य०—राजगृहात् तन्नामकान्मातुलपुरात्। यद्वा ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। अस्माद् गृहाशां परित्यज्येत्यर्थः ३३

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति । यदि चेद्भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥३४॥ स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः । समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् । प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया । राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ ३७॥ यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् । तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥ यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति । अतो हि सञ्चिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवाद्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

न त्विहागत्य मर्त्तव्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ एवमिति । धर्मात् पित्रनुमतिरूपात् । भरतो राज्यं यद्यवाप्स्यति एवं चेत्ते ज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेयश्चापि भविष्यति ॥३४ ॥ राज्यानवाप्तावनिष्टमाह—स इति । सहजो रिपुः सपत्नीपुत्रत्वात् सहजः शत्रुः, ते स बालः भरतः रामस्य वशे कथं जीविष्यति ॥ ३५॥ एवमनर्थपौष्कल्ये तत्परिहाराय कर्त्तव्यमाह—अभिद्रुतमिति । प्रच्छाद्यमानं अभिभूयमानम् ॥ ३६ ॥ दर्पादिति । कथं वैरं न यातयेत् वैरयातनं वैरशुद्धिः तां त्वयि दास्यापादनेन सम्पादयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति—यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥ कैकेय्यनर्थमुक्त्वा भरतानर्थमाह—यदा हीति । राज्यं राज्यकारणम् । परस्य रामस्य ॥ ३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभू० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥८॥

मह्यं रोचते तवापि भृशं हितम् एवं सति ते तव ज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेयश्चैव भविष्यतीत्यन्वयः॥३३—३५॥ अभिद्रुतमिति । प्रच्छाद्यमानम् आक्रम्यमाणम् ॥ ३६॥ दर्पादिति । सौभाग्यवत्तया पतिवाल्लभ्येन कथं वैरं न यातयेत् वैरनिर्यातनं कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७॥३८ ॥ यदेति । आत्मजे भरते । राज्यं राज्यप्राप्तिकारणम् । सञ्चिन्तयतु परस्य रामस्य विवासकारणं संचिन्तय॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां अष्टमः सर्गः ॥८॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २ ॥
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ३ ॥
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत ॥ ४ ॥
हन्तेदानीं प्रवक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥
किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ।
यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

अथ रामगुणज्ञापि कैकेयी कार्यपरदैवैः क्षुब्धहृदया सती मन्थरावचनमनुमोदितवतीत्याह—एव मित्यादि। कोपेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन॥१॥२॥ मन्थराया अतिकुशलबुद्धियोगं दृष्ट्वा तामेवोपायं पृच्छति—इदमिति । इदं प्रस्तुतकार्योपयोगिसाधनम् । सम्पश्य सञ्चिन्तय ॥ ३ ॥ एवमिति । रामार्थं रामाभिषेकरूपप्रयोजनम् ॥ ४ ॥ हन्तेति । हन्तशब्दो हर्षे वर्तते । स्वाभिमतरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकोपायप्रश्ननिबन्धनोऽत्र हर्षः वरस्मरणहेतुको वा । मे मत्तः केवलं राज्यं कृत्स्नं राज्यं " निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः " इत्यमरः ॥ ५ ॥ किमिति। हे कैकेयि ! त्वं उच्यमानं त्वया बहुशः

एवमुक्तेति । एवमुक्ता मन्थरया पूर्वरीत्या बोधिता ॥ १ ॥ अद्येति । इतः नगरात् ॥ २ ॥ ३ ॥ एवमुक्तेति । रामार्थं रामाभिषेकप्रयोजनम् । उपहिंसन्ती विघातयन्ती ॥ ४ ॥ हन्तेति हर्षे । कैकेयी स्वमतानुवर्तिनी जातेति हर्षः । ते पुत्रो भरतः केवलं भरत एव यथा येनोपायेन राज्यं प्राप्स्यति तमुपायं मे मत्तः श्रूयताम्, तवोपायज्ञानाभावे मत्सकाशाच्छ्रूयतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ किं न स्मरसीति । हे कैकेयि ! यत् यस्मात् मया उच्यमानं आत्मार्थं आत्मप्रयोजनोपायम् । मत्तः मत्सकाशादेव । श्रोतु

विषम०—त्वं प्रपश्य आलोचयेत्यर्थः । तदुपायापरिज्ञानेपि मे मत्तः श्रूयताम् ॥ ५ ॥

मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चापि विमृश्यताम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
तव देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥
दिशमास्थाय वै देवि दक्षिणां दण्डकान् प्रति ।
वैजयन्तमितिख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥

कथ्यमानं आत्मार्थं आत्मप्रयोजनं मत्तः श्रोतुमिच्छसीति यत् अतस्तन्न स्मरसि किम् स्मरन्ती वा निगूहसे किमिति योजना ॥ ६ ॥ मयेति । छन्दः अभिलाषः "छन्दः पद्येऽभिलाषे च" इत्यमरः ॥७॥ श्रुत्वेति । किञ्चिदुत्थान मादरातिशयात् । उत्थानहेतुर्न शय्यादोष इत्याशयेनाह—स्वास्तीर्णादिति ॥ ८ ॥ कथयेति । कथय त्वं ममोपायमित्यस्य विवरणं केनेत्यादि ॥९॥१० ॥ वरं स्मारयितुं पूर्वकथामाह—तवेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे कैकेयि ! देवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि युद्धे । तव पतिः देवराजस्य साह्यकृत् साहाय्यकृत्सन् । राजर्षिभिः स्वाश्रितैः सह त्वां चोपादाय दण्डकान् प्रति दक्षिणां दिशं आस्थाय प्राप्य । यत्र तिमिध्वजो वर्तते तद्वैजयन्ताख्यं पुरमगच्छदिति सम्बन्धः ११॥१२॥

मिच्छसि अतस्तमुपायं न स्मरसि किम् ? स्मरन्ती वा निगूहसे आच्छादयसि किम् ? ॥ ६ ॥ मयेति । हे विलासिनि ! मयोच्यमानं त्वत्प्रयोजनमिति शेषः । ते छन्दः इच्छा यदि ॥७॥८॥ महोपायम् अमोघोपायम् (महोपायमिति पाठः) वरं स्मारयितुं पूर्वकथामाह—तवेति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हे देवि ! तव पतिः देवासुरे युद्धे देवराजस्य साह्यकृत् सहायभूतस्सन् त्वामुपादाय दक्षिणां दिशमास्थाय आश्रित्यस्थितान् दण्डकान् प्रति अगच्छत् वैजयन्तं पुरं चागच्छत् । तिमिध्वजः शम्बरः ॥ ९–१२ ॥

स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
ददौ शक्रस्य सङ्ग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः ॥ १३ ॥
तस्मिन् महति सङ्ग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान् ।
रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसामाद्य राक्षसाः ॥ १४ ॥
तत्राकरोन्महद्युद्धं राजा दशरथस्तदा ।
असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
अपवाह्य त्वया देवि सङ्ग्रामान्नष्टचेतनः ।
तत्रापि विक्षितः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १७ ॥
स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ ।
गृह्णीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १८ ॥

कस्तिमिध्वजः स कीदृशः स कमपराधं कृतवानित्यत्राह—स इति । देवसङ्घैः अनिर्जितः देवसङ्घान् पराभूय शक्राय युद्धं ददावित्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति । क्षताः बाणशूलादिभिः सञ्जातव्रणाः, विक्षताः खड्गपरशुपट्टिशादिभिर्विविधं प्रहृताः तान् रात्रौ सुप्तान् । घ्नन्ति स्मेत्यभिधानात् पुरुषाणां क्षतविक्षतत्वं दिवायुद्धकृतमित्यवगम्यते । राक्षसाः असुराः ॥ १४ ॥ तत्रेति । तत्र प्रसुप्तप्रदेशे । तदा रात्रौ ॥१५॥ अपवाह्येति । हे देवि ! नष्टचेतनः मूर्च्छितः । ते पतिः त्वया सारथ्यं कुर्वाणया सङ्ग्रामात् । अपवाह्य अन्यत्र नीत्वा । रक्षितः शीतोपचारैराप्यायितः । तत्र यत्रापवाहितस्तस्मिन् स्थले । शस्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धे शस्त्रैः विक्षतः सन् त्वया रक्षितः । ततोऽपवाह्य रक्षित इति योजना ॥ १६ ॥ तुष्टेनेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । द्विधा रक्षणात् द्वौ वरौ दत्ताविति भावः ॥ १७ ॥ स इति । इच्छेयमित्यर्हार्थे लिङ् । तेन दशरथेन । तत् वरं तथा

स इति । सुरैरनिर्जितः देवसङ्घैः सहितस्य शक्रस्य संग्रामं ददौ ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति । क्षतविक्षतान्-क्षताः शूलादिभिः सञ्जातव्रणाः, विक्षताः खड्गपरशुपट्टसादिभिः विविधं प्रहृताः तान्, रात्रौ प्रसुप्तान् । घ्नन्ति स्मेत्यनेन पुरुषाणां क्षतविक्षतत्वं दिवायुद्धकृतमित्यवगम्यते ॥१४॥ तत्रेति । तत्र सुप्तप्रदेशे । तदा प्रहारकाले ॥ १५ ॥ अपवाह्येति । नष्टचेतनः मूर्च्छितः । त्वया सारथ्यं कुर्वाणया । अपवाह्य अन्यत्र नीत्वा रक्षितः, तत्रापि तस्मिन् स्थले । शस्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धे विशेषेण त्वया रक्षित इत्यन्वयः । तत्रापि रक्षित इत्यनेन ततोऽप्यन्यत्र नीत्वा रक्षित इति ॥ १६–२० ॥

अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा ।
कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ॥ १९ ॥
रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य च निवर्तय ।
तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनं तु रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ २० ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ।
रुदन्ती चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।
त्वत्कृते स महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥

इच्छया ददानीत्युक्तम् ॥ १८ ॥ कथमिदं त्वया ज्ञातमित्यत्राह—अनभिज्ञेति ॥ १९ ॥ रामाभिषेकेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । निगृह्य बलात्कृत्य, भर्तारमितिशेषः । रामप्रव्राजनभरताभिषेचनरूपौ तौ वरौ याचस्व ॥ २० ॥ चतुर्दशसङ्ख्या किमर्थेत्यत्राह—चतुर्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावं अभिप्रायं गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य स तथोक्तः । स्थिरः अप्रकम्प्यः ॥ २१ ॥ एवमुपायमुपदिश्य उपायप्रवर्त्तनप्रकारमाह—क्रोधेति । प्रणयकलहादिना क्रुद्धाः स्त्रियो यत्र वसन्ति तत् क्रोधागारम् । अनन्तर्हितायां अनास्तृतायाम् ॥२२॥ मा स्मेति । तं दृष्ट्वा रुदन्ती शोकलालसा च सती एनं मा प्रत्युदीक्षेथाः मा चैनमभिभाषथा इत्यन्वयः । जगत्यां भूमौ, शयानेति शेषः ॥२३॥ एवं करणे

चतुर्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः—प्रजानां भावगतः हृदयगतः स्नेहः स्वविषयकस्नेहः यस्मिन् स तथोक्तः । स्थिरः अप्रकम्प्यः भविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारं क्रुद्धाः स्त्रियो यत्र शेरते तत्क्रोधागारम् । मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती अनन्तर्हितायाम् अनावृतायां भूमौ शेष्व शयिता भव ॥२२॥ मा स्मैनमिति । एनं दशरथं मा प्रत्युदीक्षेथाः, न पश्येदित्यर्थः । माभिभाषेथाः सम्भाषणं न कुरु । जगत्यां भूमौ शोकलालसा तं भर्तारं दृष्ट्वा रुदन्ती भवेति शेषः ॥ २३ ॥ यद्येवं क्रियते तर्हि मम

न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे बुद्ध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥
मणिमुक्तं सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥
यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात् ।
तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत् ॥२८॥
यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः ।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥
रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिवर्षभः ॥ ३० ॥

झटिति कार्यसिद्धिर्भविष्यतीत्याह—दयितेति । अत्र दयितात्वविषये । त्वत्कृते त्वत्प्रीतिनिमित्तम् ॥२४॥२५॥ नाति । मन्दस्वभावे अलसस्वभावे ! सौभाग्य बलं सौन्दर्यबलम् ॥ २६॥ वरदानव्यतिरिक्तं मण्यादिकं च न स्वीकुर्वित्याह—मणीति । मणयः रत्नानि मुक्ताश्चेत्येकवद्भावः । मणिमुक्तं रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि " रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि " इत्यमरः ॥ २७ ॥ यौ ताविति । यत्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः । तौ स्मारय दातव्यत्वेनेतिशेषः । सोऽर्थः राम विवासनभरताभिषेकरूपार्थः । मातिक्रमेत् सर्वथा सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादिति भावः ॥२८॥ यदेति । राघवः दशरथः व्यवस्थाप्य सत्ये

भर्तृपरित्यागरूपोऽनर्थ एव स्यादित्यत आह-दयितेति । सदासर्वावस्थास्वपि । अत्र अस्मिन्नर्थे ॥ २४–२७ ॥ यौ ताविति । अददादिति छेदः । सोऽर्थ इति छेदः । सोर्थो मा त्वामतिक्रमेत् अस्मच्चिन्तितार्थः । रामविवासनभरताभिषेकरूपोऽर्थः त्वां मातिक्रमेत् मातिक्रमतु, दशरथेन मणिरत्नादिना लोभिता सती प्रक्रान्तं कार्यं (मध्ये) न परित्यक्तुमर्हसीति भावः ॥ २८ ॥ यदा त्विति । राघवः दशरथः उत्थाप्य त्वामिति शेषः । ते तुभ्यं वरं दद्याद्यदि तदा महाराजं दशरथं व्यवस्थाप्य सत्ये स्थापयित्वा ॥ २९॥ वरमभिनीय दर्शयति–राममिति । अत्र श्लोक इतिकरणं

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ।
एवं सिद्ध्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव भामिनि ॥ ३२ ॥
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।
भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ।
तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ।
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्द्धमात्मवान् ॥ ३४ ॥
प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ।
रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य विनिवर्त्तय ॥ ३५ ॥

स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ चतुर्दशेति । रूढः प्रसिद्धः अभिवृद्धो वा, कृत मूलः स्ववशीकृतमूलबल इत्यर्थः । शेषं चतुर्दशवर्षव्यतिरिक्तं पुरुषायुष शेषम् ॥ ३१ ॥ रामप्रव्राजनमिति । रामप्रव्राजनं चेति चकारेण भरताभिषेकः समुच्चीयते ॥३२॥ एवमिति । रामोराम इत्यत्र अराम इति पदच्छेदः । अरामो भविष्यति । इदानीमेव प्रकृतिस्नेहपात्रं न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा रामो भविष्याति एक एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ येनेति । कृतमूलः रूढमूलः । कृतमूल इत्यस्यैव विवरणं संगृहीतेत्यर्धम् । संगृहीतमनुष्यश्चेत्यत्र भविष्यती त्यनुषज्यते । संगृहीताः अनुरञ्जिताः । मनुष्याः पौरजानपदाः येन स तथोक्तः । तत्र हेतुरात्मवानिति ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालमिति । प्राप्तकालम् अभिमतप्रार्थनो

द्रष्टव्यम् । तथा च इति वरं वृणुया इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥ चतुर्दशेति । रूढः लब्धप्रतिष्ठः। कृतमूलः वशीकृतमूलबलः। शेषं चतुर्दवर्षव्यतिरिक्तपुरुषायुषकालम् । अतः पुनरागमनेपि न रामस्य राज्याशेति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एवमिति । रामोऽरामो भविष्यतीति स्वयमेक एव भविष्यति । रमयत्यानन्दयतीति रामः । मुनीनामिति शेषः ॥ ३३ ॥ येनेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । तेन कालेन चतुर्दशसं वत्सरात्मकेन कालेन । ते तव पुत्रः संगृहीत मनुष्यस्सन् सुहृद्भिस्सार्द्धं कृतमूलो भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालमिति । वीतसाध्वसा त्यक्तभया सती त्वं

अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ।
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ।
कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ॥ ३७ ॥
कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ।
पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ ३८ ॥
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ।
नाहं समवबुद्ध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ ३९ ॥
सन्ति दुस्संस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ।
त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ॥ ४० ॥

चितकालम् । वीतसाध्वसा विगतभया । अमुं कालं प्राप्तकालं मन्ये तेन विनिवर्तयेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ अनर्थमिति । अनर्थं विरुद्धार्थम् । अर्थरूपेण अनुकूलार्थरूपेण । ग्राहिता बोधिता तथैव प्रतीता ज्ञातवती, अतएव हृष्टा । सेति प्रतीतत्यस्योपपादनमेतत् । किशोरी वडवा । उत्पथं अमार्गम् । परमदर्शना, पुरेतिशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कुब्ज इति । नाभिजानामीति, एतावत्कालमितिशेषः । पृथिव्यां यावत्यः कुब्जाः सन्ति तासां सर्वासां मध्ये त्वमुत्तमा बुद्धिनिश्चये विषये । अनेन कुब्जानां प्रायेण बुद्धितैक्ष्ण्यमस्तीति द्योतितम् ॥३८॥ त्वमेवेति । समवबुद्ध्येयमिति शाके लिङ् ॥३९॥ सन्तीति ।

राजानं निगृह्य निर्बन्धेन स्वाधीनं कृत्वा रामाभिषेकसम्भारान्निवर्तय, एतन्निवर्तनं प्राप्तकालं मन्य इत्यर्थः । अभिषेकसम्भारनिवर्तनस्यायमेव काल इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनर्थमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनर्थं रामविवासनरूपम्, वस्तुतः स्वस्यैव प्रतिकूलमित्यर्थः । अर्थरूपेण अनुकूलार्थरूपेण । ग्राहिता प्रतिबोधिता । प्रतीता तथैव गृहीतार्था, अत एव हृष्टा ॥ ३६ ॥ सेति । उत्पथं गता अमार्गं गता किशोरी वडवा, परमदर्शना सुन्दरी । यद्वा परम् अत्यन्तम् अदर्शना विरुद्धदर्शना परं विस्मयं प्राप्ता कैकेयी मन्थरामब्रवीदितिसम्बन्धः ॥ ३७ ॥ कुब्ज इति । श्रेष्ठाभिधायिनीं श्रेष्ठवचनमभिदधाति वक्तीति तथा, हितोपदेशं कुर्वन्तीमित्यर्थः । श्रेष्ठां त्वां नाभिजानामि । श्रेष्ठत्वमेवाह पृथिव्यामिति । बुद्धिनिश्चये उत्तमासि ॥ ३८ ॥ मम हिताचरणेनापि तवोत्तमत्वमित्याह त्वमेवेति । हितैषिणी, भवसीति शेषः । राज्ञः चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं रामाभिषेकम् ॥ ३९ ॥ सन्तीति । दुस्संस्थिताः दुष्टावयवसं

उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात् समुन्नतम् ।
अधस्ताच्चोदरं शातं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ ४१ ॥
परिपूर्णं तु जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ।
विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ॥ ४२ ॥
जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम् ।
जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ॥ ४३ ॥
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी ।
अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ॥ ४४ ॥
आसन् याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ।
सर्वास्त्वयि निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ॥४५॥
तवेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणामिवायतम् ।
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ४६ ॥

दुस्संस्थिताः दुःसन्निवेशाः ॥ ४० ॥ उर इति । ते उरः अभिनिविष्टं अभिनिवेशवत् सत् स्कन्धाभ्यां स्पर्द्धमानं सत् यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तं समुन्नतमित्युत्प्रेक्षा । अधस्तात् उरसोऽधस्तात् स्थितं सुनाभं शोभननाभि । योगविभागादच् । उदरं उरसः सजातीयस्य उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव शातं कृशम् ॥ ४१ ॥ परिपूर्णमिति । परिपूर्णं पृथुलम् ॥ ४२ ॥ जघनमिति । उपन्यस्ते संश्लिष्टे सुसन्निवेशे वा । आयतौ दीर्घौ ॥४३॥ त्वमिति । सक्थिभ्यां ऊरुभ्यां "सक्थि क्लीबे पुमानूरुः" इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया ॥ ४४ ॥ आसन्निति । अन्याः लौकिक्यः मायाः ॥४५॥ तवेति । स्थगु उरोनिस्सृतोन्नत

स्थानविशेषयुक्ताः त्वं प्रियदर्शना सुन्दरी, त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता नम्रासि, यथा सहजसुन्दरं पद्मं वातेन नम्रमपि न निन्द्यते तथा वातोद्रेकात् वक्रतामापन्नापि त्वं न निन्द्यासीति भावः ॥ ४० ॥ उर इति । उरः वक्षः । अभिनिविष्टम् अभितः पार्श्वयोर्निविष्टम् । समसन्निवेशम् यावत्संस्थानम्, मध्य इति यावत् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यावत्स्कन्धात्समुन्नतमिति पाठे–यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तम् । समुन्नतम् उच्छ्रितम् । अधस्तात् वक्षसोऽधःप्रदेशे स्थितमिति शेषः । सुनाभं शोभननाभि, उदरं च लज्जितमिव शातम्, उरस उन्नतिं दृष्ट्वा व्रीडितमिव कृशमित्यर्थः । अधस्ताच्चैव संशातमिति पाठे–सुनाभशब्देनोदरमुच्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जघनमिति । रशनादामशोभितं सत् निर्घुष्टं शब्दायमानम्, उपन्यस्ते समीचीनावयवसंस्थानयुक्ते ॥ ४३ ॥ त्वमिति । आयताभ्यां सक्थिभ्यामूरुभ्याम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तवेति । स्थगु विस्तृतो

अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ।
अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ ४७ ॥
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ।
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ ४८ ॥
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ।
कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ४९ ॥
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ।
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ॥ ५१ ॥

विकृतावयवविशेषः । रथघोणं नासिकाकाररथावयवविशेषः । " स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥" इत्युक्तविषयविभागेन मतेर्बाहुल्यम् । क्षत्रविद्याः राजनीतयः । मायाः विचित्रकुत्सितशक्तयः । अत्र स्थगुनि ॥ ४६॥४७ ॥ जात्येनेति । उत्तमस्वर्णजातौ भवं जात्यम् । दिगादित्वात् यत् । सुनिष्टप्तेन सुद्रुतेन सुवर्णेन । लेपयिष्यामि सुवर्णकञ्चुकेनालङ्करिष्यामीत्यर्थः । यद्वा चन्दनसंघृष्टसुवर्णेन सह लेपयिष्यामीत्यर्थः । प्रतीता सन्तुष्टा ॥ ४८ ॥ मुख इति । जातरूपमयं सुवर्णमयम् । चित्रं नानारत्नखचिततया नानावर्णम् । तिलकं तिलकाकारं भूषणम् ॥४९॥५० ॥ चन्द्रमिति । आह्वयमानेन स्पर्द्धमानेन " स्पर्द्धायामाङः " इत्या

न्नतावयवसंनिवेशम्, वक्ष इत्यर्थः। रथघोणं चक्ररन्ध्रसमीपोन्नतप्रदेशः, तद्वदायतम् । पार्श्वयोः समसंनिवेशः मध्ये उन्नतो लोकविलक्षणो वक्षोविशेषः स्थगुशब्दार्थः । ततः किमत आह मतय इति । मतयः " स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥ " इत्युक्तविषयविभागेन मतेर्बाहुल्यम्। क्षत्रविद्या राजनीतयः, मायाः विचित्रकुत्सितशक्तयः। अत्र स्थगुनि । वसन्ति तिष्ठन्ति ॥ ४६ ॥ अत्रेति । अत्र ते तव स्थगुनि मालां प्रतिमोक्ष्यामि स्थापयामि ॥ ४७ ॥ किञ्च जात्येनेति । लब्धार्था प्राप्तमनोरथा प्रतीता संतुष्टा जात्येन शुद्धेन सुवर्णेनालंकृतं ते स्थगु चन्दनादिना लेपयिष्यामीत्यर्थः । जात्येन जातौ भवं जात्यम् । तेन सुवर्णेन लेपयिष्यामि, उत्तमसुवर्णकृतेन कञ्चुकेनालङ्करिष्यामीति वार्थः । चन्दनसंघृष्टसुवर्णेन लेपयिष्यामीति वार्थः। जात्यसुनिष्टप्तसुवर्णकृतभूषणेन लेपयिष्यामि गुप्तं करिष्यामीति वार्थः । तथाविधसुवर्णसदृशचन्दनादिना लेपयिष्यामीतिवार्थः ॥ ४८–५० ॥ चन्द्रमिति । चन्द्रमाह्वयमानेन चन्द्रं मुहुः

तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ।
पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ।
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥
गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ।
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणि राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता ।
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ।
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ॥ ५८ ॥

त्मनेपदम् । मुखेन हेतुना अप्रतिमानना अप्रतिद्वन्द्वमुखी । द्विषज्जनं मत्सपत्नीजनं प्रति । गर्वयन्ती गर्वं कुर्वन्ती । गर्वशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् शत्रादि । स्वार्थे णिजित्येके । मुख्यां तृणीकृतसर्वजनाम् । गतिं पादन्यासविशेषम् । गमिष्यसि करिष्यसि । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः ॥ ५१–५३ ॥ गतोदक इति । हे कल्याणि ! कुरु मदुक्तप्रकारमितिशेषः । राजानमनुदर्शय, क्रोधागारमितिशेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तथा प्रोत्साहितेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यमिति यावत् " शतमानविंशतिक–" इत्यादिना क्रीतार्थेऽण् ॥ ५५–५७ ॥ इहेति । नृपाय मद्रुपे

स्पर्द्धमानेन द्विषज्जने गर्वं कुर्वन्ती मुख्यां गतिं गमिष्यसि ॥ ५१–५३ ॥ एवं वृथाजल्पेन कालात्ययो मास्त्विति त्वरयति गतेत्यादि । रामाभिषेकानन्तरं वरग्रहणं व्यर्थमित्यर्थः । राजानमनुदर्शय, राजागमनं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । यद्वा राजानमनुदर्शय क्रोधागारमिति शेषः ॥ ५४॥५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यम् अवमुच्य त्यक्त्वा ॥ ५६ ॥ हेमोपमा सुवर्णाङ्गी ॥ ५७ ॥ इहेति । हे कुब्जे ! राघवे वनं प्राप्ते सति

न सुवर्णेन मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भूषणैः । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥ अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः । उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे। अतो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥ तथातिविद्धा महिषी तु कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः । निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनःपुनः ॥६२ ॥ यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि। वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥६३॥ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् । न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥

क्षकाय॥५८॥५९॥ कैकेयीनिश्चयं द्रढयति—अथो इति।राममुपेत्य राममुद्दिश्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तथेति । अतिविद्धा अतिदुःखिता निधाय हस्तौ हृदय इति विस्मयाभिनयः। अतिविस्मिता अतिस्निग्धा। कथं मदनिष्टं करिष्यतीति । कुपिता रामाभिषेकप्रवर्त्तकं भर्त्तारमुद्दिश्य कुपितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अह

भरतः क्षितिं प्राप्स्यतीति नृपाय केकयराजाय आवेदयिष्यसि नो चेदिति शेषः । मामिह क्रोधागारे मृतां सतीं वा केकयराजायावेदयिष्यसि । यद्वा मदुपेक्षकाय दशरथायावेदयिष्यसि । यदि मे सांत्वना तदा राघवे वनं प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यति नतु पक्षान्तरमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अथो इति । अत्यर्थमहापराक्रमैः महाक्रूरैर्वचोभिरुपलक्षिता ॥६० ॥ ६१॥ तथेति । कुपिता, राजानं प्रतीति शेषः । अतिविद्धा संतप्ता मुहुर्मुहुः समाहता पीडिता शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ यमस्येति। अत्र श्लोके इतिपदं केकयराजायेति पदं वा दशरथायेति पदं वा अध्याहार्यम् ॥ ६३ ॥ अहमिति । नाञ्जनपानभोजनमित्यत्रैकवद्भावः । आस्तरणानि

अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी । असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना तथावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा । नरेन्द्रपत्नी विमला बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ।
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥

मिति । इतो गच्छतीति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ६४ ॥ अथेति । मेदिनी मधिशिश्ये "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इतिसप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ६५ ॥ उदीर्णेति । उदीर्णः उत्कटः संरम्भः कोपः स एव तमः तेन वृतानना । विमला पूर्वंविमला । तमोवृता नीलाभ्रयुक्ततमोवृता । मग्नतारका अस्तमिततारका ॥ ६६ ॥ इति । श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ पूर्वोक्तं कैकेयीक्रोधमविचाल्यत्वसूचनायानुवदन् राज्ञः कैकेयीदर्शनानुनयौ दर्शयति—विदर्शितेति । विदर्शिता विपरीतं बोधिता । दिग्धविद्धा

चित्रकम्बलादीनि ॥ ६४ ॥ अथेति । अथ मन्थरासमीपे प्रतिज्ञानन्तरम् सर्वाभरणानि निधाय निक्षिप्य, भूमाविति शेषः । पुण्यक्षयात् भूमौ पतिता किन्नरीव मेदिनीं मेदिन्याम् अधिशिश्ये । सप्तम्यर्थे द्वितीया । असंवृतां मृदुतल्पादिना अनाच्छादिताम् ॥ ६५ ॥ उदीर्णेति । तदा शयनकाले, उदीर्णः उद्रिक्तसंरम्भः क्रोध एव तमः तेन वृतमाननं यस्यास्सा तथोक्ता, विमनाः दुर्मनाः मग्नतारका अस्तमिततारका द्यौः आकाशमिव स्थिता ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

विदर्शितेति । विपरीतमर्थं ग्राहिता यदाभवत् तदा दिग्धविद्धा दिग्धेन विषाक्तेन

विषम०—किन्नरी कामरूपप्रधानो जातिविशेषः ॥ १ ॥ **सत्य०**—पापया निकृतिनाम्न्या असुर्या । "अनर्हायास्त्वयाऽऽज्ञता कैकेय्या अपि सद्गतिः । सूत्वा तु भरतं नैषा गच्छेत निरयानिति । तथापि सा यदावेशाच्चकार त्वय्यशोभनम् । निकृतिर्नाम सा क्षिप्ता मया तमसि शाश्वते" इति तात्पर्यनिर्णये नवमे आचार्योक्तिः ॥ १ ॥

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ।
मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥
सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ।
नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ॥ ३ ॥
सा सुहृच्चार्थकामा च तन्निशम्य सुनिश्चयम् ।
बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ॥ ४ ॥
अथ सा मर्षिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ।
संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटीं मुखे ॥ ५ ॥

विषलिप्तबाणेन प्रहृता । "विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ" इत्यमरः ॥ १ ॥ निश्चित्येति । सा कैकेयी कृत्यं कर्तव्यं पुरोक्तरीत्या मनसा निश्चित्य । सर्वं त्वदुक्तं सम्यगिति मन्थरायै आचचक्षेतिसम्बन्धः ॥ २ ॥ सा दीनेत्यर्ध त्रयमेकं वाक्यम् । दीना अत्र स्वोद्योगः फलिष्यति नवेति शङ्कया दीना । मार्गं उपायम् । एतदर्धत्रयं निश्चित्येति पूर्वश्लोकात् पूर्वमेव निवेशनीयम् । अर्थसङ्गतिस्वारस्यात् ॥ ३ ॥ सेति । तं निश्चयं 'इह वा मां मृताम्' इत्यादिना पूर्वसर्गान्तोक्तनिश्चयम् । निशम्य श्रुत्वा । सिद्धिं निश्चयफलम् । प्राप्येव प्रीता ॥ ४ ॥ अथेति । पुनः संवेशनाभिधानं रोषसूचकभ्रुकुटीकरणमाल्य भूषणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थम् । भ्रुकुटीं क्रोधजनिताकारविशेषम् ॥ ५ ॥

बाणेन विद्धा प्रतिहता किन्नरीव ॥ १ ॥ निश्चित्येति । सा स्वयं मनसा कृत्यं मन्थरोपदिष्टं कार्यं निश्चित्य युक्तमेवैतदिति निर्धार्य आवाभ्यामालोचितं सर्वं सम्यगेवेति मन्थरायै शनैराचचक्ष इत्यन्वयः ॥ २ ॥ सा दीनेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । दीना स्वोद्योगो भविष्यति वा नवेति निश्चयाभावात् निश्चयं कृत्वा स्वोद्योगः फलिष्यतीति निश्चयं कृत्वा आत्मसुखावहं मार्गं तं निश्चितोपायं मुहूर्तं चिन्तयामास ॥ ३ ॥ सेति । मन्थरा सुहृत् परमार्थभूता । अर्थकामा कैकेयीकार्यपरा । निश्चयं कैकेयी तं कार्यनिश्चयं निशम्य ज्ञात्वा सिद्धिं प्राप्येव परमप्रीता बभूव । संविवेशाबला भूमाविति पुनः संवेशनोक्तिर्भ्रुकुटीकरणविशेषकथनार्थम् ॥ ४॥५ ॥

ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ।
अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ॥ ६ ॥
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ।
अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ॥ ७ ॥
क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ।
एकवेणीं दृढं बध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ ८ ॥
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ९ ॥
अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ।
प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥ १० ॥

पूर्वं त्यक्तभूषणादीनामौदासीन्येन भूमौ विक्षेपं दर्शयति—तत इति । यान्यप्य विद्धानि तानि भूमिं प्रपेदिरे नतु मञ्जूषिकाम् । क्रोधातिशयसूचनाय भूमावु त्सर्जनम् ॥ ६ ॥ व्याकीर्णत्वद्योतनाय तानि वर्णयति—तयेत्यादिना ॥ ७ ॥ क्रोधागार इति । गतसत्त्वा क्षीणबला, विगतासुरितिवार्थः । "द्रव्यासुव्यव सायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः ॥ ८ ॥ आज्ञाप्येति । आज्ञाप्यसुम न्त्रादीन्नियम्य । अभिषेचनं अभिषेचनसाधनं प्राति । उपस्थानं आस्थानम्, सद इत्यर्थः । अनुज्ञाप्य अनुज्ञां कारयित्वा । यद्वा पञ्चमसर्गे 'गुरुणा त्वभ्य नुज्ञातः' इत्युक्तत्वाद्वसिष्ठ एवोपस्थानशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥ अद्येति । रामा भिषेकः अद्य वै इदानीमेव प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् । इतःपूर्वं कैकेय्याः श्रोतुमव काशो नास्तीति ज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्य वशे वर्तत इति वशी स्वतन्त्रः । अतः स्वयमेव प्रियार्हां कैकेयीं प्रति प्रियमाख्यातुमन्तःपुरं विवेश ॥ १० ॥

तत इति । अपविद्धानि त्यक्तानि ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्रोधागार इति । गतसत्त्वेव गतासु रिव ॥ ८ ॥ आज्ञाप्येति । अभिषेचनम् अभिषेकसाधनम् । प्रतिज्ञाप्य नियम्य सुमन्त्रादीनिति शेषः । उपस्थानं सदः । अनुज्ञाप्य अनुज्ञां कारयित्वा, सभ्यैरनुज्ञात इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अद्येति । रामाभिषेकः, अद्यैव इदानीमेव प्रसिद्ध इतिजज्ञिवान् इतःपूर्वं कैकेय्या ज्ञातुमवकाशो नास्तीति ज्ञातवानित्यर्थः । अतः स्वयमेव प्रियार्हां कैकेयीं प्रति प्रियमाख्यातुं अन्तःपुरं विवेश । पञ्चमसर्गे" विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव " इत्युक्तस्यैवान्तःपुरप्रवेशस्य पुनः कथनं कथासङ्ग

स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
पाण्डराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ ११ ॥
शुकबर्हिणसंघुष्टं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ।
वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् ॥ १२ ॥
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ।
दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ॥ १३ ॥
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिश्चोपशोभितम् ।
दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ १४ ॥
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ।
उपपन्नं महार्हैश्च भूषितैस्त्रिदिवोपमम् ॥ १५ ॥
तत् प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ।
न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ १६ ॥
स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थं मनुजाधिपः ।
अपश्यन् दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ १७ ॥

स इति । स्वबाधककैकेयीयुक्तत्वाद्राहुयुक्तमित्युक्तम् ॥ ११ ॥ अथ दशरथस्य कैकेयीवचनकर्तव्यत्वाय रामाभिषेकविघ्नमियं करिष्यतीति बुद्ध्यनुत्पादाय च रतिभावोद्दीपनान्यन्तःपुरे दर्शयति–शुकेत्यादि । वादित्ररवसंघुष्टं वीणादि चतुर्विधवाद्यरवानुनादितम् “ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥” इत्यमरः । कुब्जादीनां प्रियानुकूल्यहेतुत्वाद्रतिवृद्धिहेतुत्वम् ॥ १२ ॥ लतागृहैः चित्रगृहैश्चोपलक्षितम् । दान्ताः दन्तनिर्मिताः । नित्यपुष्पफलैरिति दोहदविशेषादितिज्ञेयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ विविधैरिति । भक्ष्यैः अपूपादिभिः भूषितैः स्त्रीजनैरितिशेषः । अतएव त्रिदिवोपमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति ।

त्यर्थम् ॥१०॥ स इति । अत्र गृहस्य कैकेयीयुक्ततयापाण्डराभ्रराहुयुक्ताकाशसादृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ शुकेति । रुतायुतं रुतयुक्तम् । कुब्जावामनिकायुतम् कुब्जाः गड्डुलाः । वामनिकाः ह्रस्वाः । दान्ताः हस्तिदन्तैः कृताः ॥ १२–१६ ॥ स इति ।

न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्त्तत ।
न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ १८ ॥
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ।
यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ॥ १९ ॥
प्रतिहारी त्वथोवाच सन्त्रस्ता सुकृताञ्जलिः ।
देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ॥ २० ॥
प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ।
विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ॥ २१ ॥

कामबलसंयुक्तः उद्दीपनदर्शनादुचितकालत्वाच्चेति भावः । अतएव रत्यर्थं पप्रच्छ क्व गतासीत्येवम् । प्रत्युत्तराभावाद्विषसाद च ॥ १७ ॥ विषादहेतुमाह— न हीति । तां वेलां रतिवेलाम् ॥ १८ ॥ तत इति । कैकेयीं स्वार्थलिप्सुं स्वप्रयोजनपराम् । अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं । पर्यपृच्छत प्रतिहारीमिति शेषः । पूर्वमदर्शनकाले यथा पृच्छति तथापृच्छदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रतिहार्या इति । भूयः अतिशयेन । अदर्शनविषादादपि क्रोधागारप्रवेशश्रवणादतिशयेन विषसाद लुलितव्याकुलेन्द्रियः लुलितानि घूर्णितानि व्याकुलानि स्वस्वविषयग्रहणासमर्थानि इन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः ॥ २१ ॥

कामबलं मन्मथोद्रेकः, तत्संयुक्तः । अत एव रत्यर्थं भार्यामपश्यन् पप्रच्छ । प्रतीहारीमितिशेषः । विषसाद च ॥ १७ ॥ विषादहेतुमेवाह—नहीति । हि यस्मात् पुरा पूर्वं देवी कैकेयी, तस्य दशरथस्य तां वेलाम् आगमनसमयं नात्यवर्तत नातिक्रान्तवती। पूर्वं भर्तुरागमने दिव्यालङ्कारयुक्ता सस्मिता कैकेयी भर्तुरानन्दं जनयन्ती सती तं समयं नातिक्रामति, इदानीं चातिक्रान्तेति विषादः । न चेति। शून्यं कैकेयीरहितं गृहम् ॥ १८ ॥ तत इति । स्वार्थलिप्सुं स्वार्थं भरताभिषेकरूपं लब्धुकामाम्, अपण्डिताम् आगामिकार्यानभिज्ञाम् । यथापुरं यथापूर्वम् । अविज्ञाय अदृष्ट्वा । पूर्वं यथा अदर्शनकाले पृच्छति तथा पर्यपृच्छत, प्रतीहारीमितिशेषः ॥१९॥ प्रतिहारीति । प्रतिहारी दौवारिकी, हे देव ! देवी क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुतेत्युवाच ॥ २० ॥ प्रतिहार्या इति । पुनः भूयोधिकं विषसादेति अदर्शनमात्रेण प्रथमं प्राप्तविषादस्य क्रोधागारप्रवेशश्रवणाद्विषादाधिक्यम् । लुलितव्याकुलेन्द्रियः। लुलितानि क्षुभितानि व्याकुलानि: चञ्चलानि इन्द्रियाणि यस्य, स तथोक्तः ॥ २१ ॥

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ २२ ॥
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
अपापः पापसङ्कल्पां ददर्श धरणीतले ॥ २३ ॥
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ।
किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ॥ २४ ॥
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ।
करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ २५ ॥
महागज इवारण्ये स्नेहात्परिममर्श ताम् ।
परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसन्त्रस्तचेतनः ॥ २६ ॥

तत्रेति । अतथोचितां भूमिशयनानर्हाम् ॥२२॥ रामाभिषेकसंरम्भे सपत्नीमातुः क्रोधस्तन्निमित्त इति कुतो राजा न "ज्ञातवानित्यत्राह—स इति । अकुटिलत्वात् व्यामोहाच्च न ज्ञातवानिति भावः ॥ २३ ॥ तद्दर्शनस्य दुस्सहत्वमाह—लतामिवेति । पतितां भूगतां निर्धूताम् "धूञ् कम्पने" । व्याकुलितामिति यावत् । च्युतां दिव इतिशेषः ॥ २४ ॥ मायामिति । वामीमिव परिभ्रष्टामित्यपि पाठः—वामीं वडवां "वाम्यश्ववडवा" इत्यमरः। संयतां वागुरया बद्धाम् । दिग्धेन विषलिप्तबाणेन । "विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ" इत्यमरः। मृगयुना व्याधेन। सम्यग्भूगतत्वाश्चर्यावहत्वदयनीयत्वदर्शनीयत्वविलुलितवर्णत्वानिश्चेष्टत्वसन्तापावहत्वानि क्रमाल्लताद्यौपम्येन लभ्यन्ते ॥ २५ ॥ महागज इति । अभिसंत्रस्तचेतनः अभितः सम्यक् त्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्य । किमर्थंच्छुः उत रोग

तत्रेति। तत्र क्रोधागारे,अतथोचिताम् अधश्शयनाद्यनुचिताम्॥२२॥स इति। पापसङ्कल्पाम्—पापः रामाभिषेकविघातानुकूलः सङ्कल्पो मनोरथो यस्यास्ताम् ॥ २३ ॥ लतामिति। विनिष्कृत्तां छिन्नाम्। पतितां पुण्यक्षयात्स्वर्गात्परिभ्रष्टाम्,देवतामिव स्थिताम्, च्युतां स्वर्गच्च्युताम्, मायामिव परिभ्रष्टां परमोहनार्थं प्रयुक्तां मायामिव स्थिताम्, संयतां वागुरादिना बद्धाम्, हरिणीमिव स्थिताम् वने मृगयुना व्याधेन कर्त्रा, दिग्धेन विषलिप्तबाणेन विद्धां प्रहताम् करेणुं करिणीमिव स्थिताम् भार्यां ददर्शेति पूर्वेणान्वयः॥ २४ ॥ २५ ॥ महागज इति । अरण्ये महागजः पूर्वोक्तविशेषणयुक्तां

कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि केनाभिशप्तासि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥
यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ।
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९ ॥
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ३० ॥
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ।
सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ ३१ ॥
कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ।
कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ ३२ ॥

ग्रस्ता उत क्रुद्धेति त्रासः । कमलपत्राक्षीमिति कामित्वद्योतनम् ॥२६॥२७॥ नेति । आत्मनि त्वयि मयि वा अभिशप्ता परुषिता ॥ २८ ॥ यदिति । पांसुषु शेष इति यत् इदं मम दुःखायेति सम्बन्धः ॥२९ ॥ भूतोपहतचित्तेव पिशाच ग्रस्त चित्तेव ॥ ३० ॥ रोगपक्षं परिहरति–सन्तीति । अभितुष्टाः दानमाना दिभिः ॥३१॥ क्रोधपक्षे परिहारमाह–कस्य वेति । कस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । केन वा ते प्रियं कृतमित्यर्थः । प्रियाप्रियकारिणोः फलमाह कः प्रियमिति ॥३२॥

करेणुमिवेत्यनुषज्यते । स्नेहात् तां कैकेयीं परिमृश्य परिस्पृश्य, अभिसंत्रस्तचेतनः किं करिष्यति किं वदिष्यतीत्यभिसंत्रस्ता चेतना धीर्यस्य स तथा । कामी दशरथः। वनितामिदमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ न तेऽहमिति । हे देवि ! आत्मनि मयिसंश्रितं ते तव क्रोधं क्रोधकारणम्, अहं नाभिजानामि केनाभियुक्ता निन्दिता विमानिता निराकृता तत्सर्वं कथयेति भावः ॥ २८ ॥ यदिदमिति । हे कल्याणि । त्वं पांसुषु शेषे लुठसीति यत् इदं परिवर्तनं मम दुःखाय भवति । कल्याणचेतसि किञ्च अनपकारिणीति यावत् । मयि जीवति सति शेषः । त्वं किमर्थं शेषे शयितासि, भूतोपहतचित्तेव–ग्रहाविष्टचित्तेव ॥ २९ ॥ ३० ॥ सन्तीति । कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः, अभितुष्टाः, मदीयसत्कारैरिति शेषः । सर्वशः सर्वप्रकारेण, व्याधिमाचक्ष्वेति व्याधिप्रयुक्तं चेच्छयनामिति शेषः ॥ ३१ ॥ कस्य वेत्यादि । त्वया कस्य वा प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम्, पक्षद्वयानिमित्तोपि क्रोधो मास्त्वित्याह–कः प्रियमित्यादि । को वा मत्तः प्रियं लभतां को वा अप्रियं लभताम् ॥ ३२ ॥

मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि सम्परिशोषणम् ।
अवध्यो वध्यतां को वा को वा वध्यो विमुच्यताम्॥३३
दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवान् वाप्यकिञ्चनः ॥३४॥
अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।
न ते किञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३५ ॥
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।
बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३६ ॥
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ३७ ॥
यावदावर्त्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ।
प्राचीनाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ ३८ ॥
वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ।
तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ॥ ३९ ॥

मारोदीरिति। मारोदीः रोदनं माकार्षीः। सम्परिशोषणं कायक्लेशम्॥३३॥३४॥ अथेच्छापक्षं परिहरति—अहमिति । मम जीवनेनापि हेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुं नोत्सहे, त्वत्प्रियार्थं जीवितमपि परित्यजामीत्यर्थः । आत्मनि बलं त्वयिविद्यमानं वाल्लभ्यं बलम् ॥३५–३७॥ चक्रं सूर्यस्य रथचक्रम्, आज्ञा वा । प्राचीना इत्यादि प्राचीनादिदेशाः ये सन्तीतिशेषः । तत्र तेषु देशेषु धनधान्यम् यद्

परिशोषणम्—कायक्लेशः ॥ ३३॥३४ ॥ न ते किञ्चिदित्यादि । ते तव अभिप्रायम् । अभिप्रेतं मनोरथम् किञ्चित् किञ्चिन्मात्रमपि व्याहन्तुम् अहं नोत्सहे, अतः आत्मनो जीवितेनापि यदिच्छसि तद्ब्रूहि । यद्वा आत्मनो जीवितेनापि निजजीवितेनापि हेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुं नोत्सह इति वार्थः। बलमिति । आत्मनि त्वयि, बलं मामकप्रेमाख्यं बलं जानन्ती सती मां शङ्कितुं नार्हसि,त्वयि मत्प्रेम्णो गरीयस्त्वाच्छङ्का न कार्येत्यर्थः। सुकृतेनापि शपे, किमुतान्यैरिति भावः । यद्वा आत्मनि मयि बलं दुष्करस्यापि संपादनसामर्थ्यं जानन्ती सती मनोरथः सिद्ध्यति वा नवेति शङ्कां कर्तुं नार्हसीतिवार्थः ॥ ३५–३७ ॥ यावदित्यादि । चक्रं भूचक्रम् आज्ञाचक्रं वा सूर्यमण्डलं वा यावदावर्तते, तावती तावद्विस्तीर्णा वसुन्धरा भूमिः, मे मम, आधीनेति शेषः । प्राचीना इत्यादि । ये जनपदाः सन्ति, तत्र तेषु, जातं यद्धन धान्यादिकमस्ति ततः तेषु द्रव्येषु, यत्त्वं मनसेच्छसि तद्वृणीष्वेति योजना॥३८–४१॥

ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ४० ॥
किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ।
तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥ ४१ ॥
तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ४२ ॥
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ।
परिपीडयितुं भूयो भर्त्तारमुपचक्रमे ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे० श्रीरा० श्रीमदयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥१०॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥

स्तीति शेषः। ततः तत्र ॥ ३८–४० ॥ किमिति। आयासेन भूशयनायासेन। तत् भयनिमित्तम्। रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तथेति । परिपीडयितुं प्रतिज्ञाकरणेन निर्बन्धयितुम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरजिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥
अथ 'व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम्' इति मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठति—तमित्यादिना॥१॥ नास्मीति। विप्रकृता रोगग्रस्ता। नार्थकामाऽस्मीत्यपि द्रष्टव्यम्। निग्रहानुग्रहपक्षं मनसि कृत्वाह—अभिप्रायः अभिप्रेतोर्थः, अस्तीतिशेषः। त्वया कृतं त्वया प्रतिश्रुतम्। तमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ २ ॥

तादिति। रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४२ ॥ तथोक्तेति । समाश्वस्ता विश्वासं प्रापिता, भूयः परिपीडयितुमिति निजभूशयनादिपीडित एव पूर्वं तं भर्तारम् अप्रियवचनेन पुनः परिपीडयितुमुपक्रान्तवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥
१ ॥ नास्मीति। विप्रकृता अभिभूता, मे कश्चिदभिप्रायोऽभिप्रार्थनीयोऽस्ति,

प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ।
अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥
तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीषदुत्स्मितः ।
कामी हस्तेन संगृह्य मूर्द्धजेषु शुचिस्मिताम् ॥ ४ ॥
अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतमा मम ।
मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ।
शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ६ ॥
यं मुहूर्त्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञामिति। प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व शपथं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ तामिति। ईषदुत्स्मितः भवदाज्ञाकारिणि मयि किं शपथेनेति किञ्चिदुद्गतस्मितः। यद्वा अभिप्रेतकरणमीषत्करमित्युत्स्मितः। यद्वा शङ्कितरोगाद्यभावात् हस्तेन मूर्द्धजेषु संगृह्येति शिरोऽङ्ककृत्वेति भावः। स्वाभिमुखीकरणाय वेणीमवलम्ब्येति वार्थः ॥ ४ ॥ अवलिप्त इति। अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते ! मम त्वत्तः प्रियतमा स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः प्रियतमा नास्ति। रामादन्यो मनुजः प्रियतमो न विद्यते इति जानासीति सम्बन्धः ॥५॥ तेनेति। जीवनार्हेण जीवनादपि पूज्येन ॥६॥ अस्यैव विवरणम्—यमिति। ते वचनक्रियां तव वचनकरणं प्रतीतिशेषः॥७॥

त्वदेकसंपाद्यः तं त्वया कृतं संपादितमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञामिति । कर्तुमिच्छसि यदि तदा प्रतिज्ञामवश्यकर्तव्यताविषयिणीं प्रतिजानीष्व । अथ अनन्तरम् ।यन्मया प्रार्थितं तद्व्याहरिष्यामि॥३॥तामिति। ईषदुत्स्मितः भवदाज्ञाकारिणि मयि शपथाकाङ्क्षा वृथेति उद्गतस्मितः ॥ ४ ॥ अवलिप्त इति । अवलिप्ते मूढे ! स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः प्रियतमा मम न विद्यते नास्ति, पुरुषाणां मध्ये मनुजव्याघ्रात् पुरुषश्रेष्ठाद्रामादन्यो मनुजः प्रियतमो न विद्यत इति न जानासि ? ॥५॥ तेनेति । अजय्येन शत्रूणां जेतुमशक्येन, मुख्येन श्रेष्ठेण, जीवनार्हेण मम जीवनहेतुना ते शपे त्वन्निमित्तं प्रतिजाने, मनसा यदिच्छसि तद्ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ६॥ जीवनार्हेणेति प्रियतमत्वं प्रकाशितम्, तदेव प्रियतमत्वं दर्शयति—यमिति । मुहूर्तम् अल्पकालम्।

आत्मना वात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ।
एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ।
निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुःसहं वचः ॥ ११ ॥

आत्मनेति । आत्मना स्वदेहेन । आत्मजैः भरतादिभिः । अन्यैश्च प्रियबन्धुभिश्च । मूल्यभूतैरेतैर्यं रामं वृणे सर्वान् परित्यज्यापि राममेव परिगृह्णामीति भावः ॥ ८ ॥ भद्र इति । हे भद्रे ! मे हृदयं एतत् एतादृशमनुमृश्य शपथवचनानुसारित्वेन निर्धार्य उद्धरस्व उज्जीवय । एतत् वाङ्मनसयोरैक्यरूप्यम् । समीक्ष्य सम्यगालोच्य । यत्साधु इष्टं मन्यसे तद्ब्रूहि, त्वदभीष्टकरणमेव मज्जीवनम् । अन्यथा न जीवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ बलमिति । आत्मनि बलं त्वयि विद्यमानं दृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलम् ॥ १० ॥ सेति । तदर्थमनाः

ते तव । वचनक्रियां वचनकरणम् । रामेण शप इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ आत्मनेति । आत्मना मया वा आत्मजैः पुत्रैः अन्यैः प्राणिभिः आत्मानमितरानात्मजांश्च विहायापि यो वरणीयस्तेन रामेणेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ भद्र इति । हे भद्रे ! यदेतन्मे हृदयमभिप्रायः सर्वथा त्वद्वचनक्रियाविषयकः । यद्वा हृदयमपि एतत् एतादृशम् । वागनुसारीत्यनुमृश्य विचार्य, त्वदभीष्टकथनेन मामुद्धरस्व अस्माद्दुःखादुद्धर । एतदपि एतन्मदुद्धरणमपि कर्तव्यं नवेति च समीक्ष्य विचार्य अतःपरं यत्साधु तव हितं मन्यसे तद् ब्रूहि । अथवा एतत् वाङ्मनसयोरैक्यं निरीक्ष्य यत्साधु मन्यस इति वार्थः ॥ ९॥ नात्र सिद्ध्यसिद्धिशङ्का कर्तव्येत्याह–बलमिति । आत्मनि त्वयि । बलं मत्प्रेमरूपं बलम् । पश्यन्ती जानन्ती सती मां शङ्कितुं नार्हसि मत्पतिः मदीयं कार्यं करिष्यति वा न वेति सन्देहं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १० ॥ सेति । तदर्थमनाः तस्मिन् सङ्कल्पितेऽर्थे मनो यस्याः सा । तमभिप्रायमागतम् आनुकूल्यं प्राप्तं दशरथं निर्माध्यस्थ्यात् स्वपुत्रपक्षपातात् हर्षाच्च पतिरपि सर्वं स्वकार्यं करिष्यतीत्यानन्दाच्चेत्यर्थः । दुर्वचं शत्रूणामपि वक्तुमशक्यं वचः बभाषे भाषितुमालोचनं कृतवती॥११॥

१ निर्माध्यस्थात्प्रहर्षाच्च । २ दुर्वचम् । इति पाठान्तरम् ।

तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमागतम् ।
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥
यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च ।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ।
जगच्च पृथिवी चैव सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥
सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ।
वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ १६ ॥
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ।
ततःपरमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥

मन्थरोपदिष्टरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकरूपार्थमनाः । अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथं प्राप्तं निर्माध्यस्थ्यात् निर्गतमध्यस्थभावात्, पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तमर्थं सविशेषमाह—तेनेति । तेन वाक्येन शपथपूर्वकं त्वदभिमतं करिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥ दशरथवाक्यं दृढीकर्तुं नरस्य धर्माधर्मसाक्षिभूता देवताः श्रावयति—यथा क्रमेणेति । क्रमेण प्रियपुत्रसुकृतक्रमेण। यथा शपसि वरं ददासि च तथा तच्छृण्वन्त्विति सम्बन्धः॥ १३॥ चन्द्रादित्याविति । ग्रहाः नवग्रहाः । जगत् लोकः । "लोको विष्टपं भुवनं जगत्" इत्यमरः । लोकश्चात्र स्वर्ग एव ॥ १४—१६ ॥ इतीति । परिगृह्य धर्मे

तेनेति । तेन वाक्येन रामशपथपूर्वकस्य वचनक्रियावाक्येन संहृष्टा । तमभिप्रायं पुत्रराज्यरामप्रव्राजनरूपाभिप्रायम् ।अभ्यागतम् अकस्मादागतम् अन्तकमिवमहाघोरं राज्ञः प्राणहरम् व्याजहार व्याहर्तुं निश्चितवती ॥ १२ ॥ राजप्रतिज्ञाया दुष्करघोरार्थविषयकत्वाद्विफलत्वशङ्कया तत्प्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरीकरोति—यथा क्रमेणेत्यादि । यथाक्रमेण अतिप्रियपुत्रसुकृतादिपरिग्रहक्रमेण, शपसि शपथं करोषि तत्पूर्वकं वरं मम ददासि च अभीष्टं दातुं निश्चितवानसि नात्र सन्देहः किल, तदेव त्वन्निश्चयं देवादयः शृण्वन्तु॥ १३॥ जगत् परोक्षस्वर्गादिभुवनम्, पृथिवी प्रत्यक्षभुवन देवता इति उक्तप्रकारेण देवी महेष्वासं राजानं परिगृह्य स्वमते स्थाप्य ॥ १४॥ १५॥ सत्यसन्ध इत्यादिना स्ववचनकृतिस्थैर्यायैवाभिशस्य तमुवाच ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ मात्मनः । इति पाठान्तरम् ।

स्मर राजन् पुरावृत्तं तस्मिन् दैवासुरे रणे ।
तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ १९ ॥
तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसङ्गर ॥ २० ॥
तत् प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ।
प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥

पाशेन संयम्य । अभिशस्य सर्वा देवताः साक्षित्वेन शृण्वन्त्वित्युद्घुष्य ॥१७॥ स्मरेति। पूर्ववृत्तमेवाह तत्रेति । तत्र रात्रियुद्धे । अन्तरा मध्ये । तव जीवितम् अच्यावयत् अचालयत् । शस्त्रप्रहारादिना मूर्च्छां प्रापितवानित्यर्थः॥ १८ ॥ तत्रेति । यतमानायाः सारथ्ये यत्नं कुर्वाणायाः ॥ १९ ॥ तौ त्विति । हे पृथवी पाल ! तव सकाशे एव निक्षेपौ निक्षेपत्वेन स्थापितौ। तौ तु वरौ तावेव वरौ। मृगयामि अन्वेषयामि, इच्छामीत्यर्थः ॥२०॥ तदिति। वरमिति जात्येकवच नम् ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेणेति । वाङ्मात्रेण पूर्वदत्तवरस्मारकवचनमात्रेण । कैकेय्या स्ववशे कृतः राजा वाङ्मात्रेण मृगशब्दानुकारिणा लुब्धककथितेन।

किमुवाचेत्यत आह स्मरेति । तत्र रात्रियुद्धे, शत्रुः शम्बरः, तव जीवितमन्तरा प्राणं विना त्वामच्यावयत् प्रच्युतवीर्यमकरोत् । अथवा तत्र रणे । अन्तरा मध्ये । शत्रुः तव जीवितमच्यावयत् अचालयत्, अमोहयदिति वार्थः ॥ १८ ॥ तत्रेति । तत्र रणे, हे देव ! यद्यस्मात् त्वं मया समभिरक्षितः ततः तस्मात् यतमानायाः तव रक्षणे यत्नं कुर्वन्त्याः जाग्रत्या जागरूकायाः मे मम वरौ प्रददाः दत्तवानसि ॥ १९ ॥ तौ तु दत्ताविति । हे पृथिवीपाल ! तव सकाशे निक्षेपरूपेण स्थापितौ तौ वरौ मृगयामि याच इत्यन्वयः ॥ २० ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तदिति । तत्तस्मात् धर्मेण मह्यं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां कृत्वा दास्यसि न चेत् तवैव सकाशे अद्यैव जीवितं प्रहास्यामीति ॥ २१॥ वाङ्मात्रेणेति । वाङ्मात्रेण पूर्व दत्त वरस्मारकवचनमात्रेण पाशं वरप्रदानाभ्युपगमसंज्ञम्, प्रचस्कन्द प्रविवेश, विशेषतो

ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ।
वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २४ ॥
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम् ॥ २५ ॥
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ।
तदा दैवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ॥ २६ ॥
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २७ ॥
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ।
एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ २८ ॥
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वनम् ॥ २९ ॥

आत्मनो विनाशाय पाशं मृग इव वागुरां मृग इव धर्मपाशं प्रचस्कन्द गतवान् । " स्कन्दिर् गतिशोषणयोः " इतिधातुः । वरप्रदानमङ्गीचकारेत्यर्थः । यद्वा वागुरां प्राप्तो मृग इव प्रचस्कन्द शोषणं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत इत्यादि ॥२३॥ ताविति । तौ वरौ वक्ष्यामि तौ वरौ विभज्य प्रदातुं प्रकारं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिषेकसमारम्भ इति । अभिषेकसमारम्भः अभिषेकसामग्री । य इति शेषः । अभिषेकेण अभिषेकसामग्र्या ॥ २५ ॥ २६ ॥ नवेति । चीरं वल्कलम् ॥ २७ ॥ विलम्बव्यावृत्त्यर्थमाह—भरत इत्यादिना ।

वरस्वरूपे अनुक्ते सत्येव तौ वरौ मे धारयसीत्येतावन्मात्र एवाभिहिते अननुकूलवरप्रदानाभ्युपगमसंज्ञं पाशमात्मनो विनाशाय प्राप्तवान् । क इव ? वाङ्मात्रेण गीतेन मृगशब्दानुकरणेन वा वशीकृतः पाशं वागुरां मृग इव ॥ २२ ॥ वरौ यौ म इति । तौ तावदद्यैव वक्ष्यामि मम दातव्यवराविमाविति विभज्य वक्ष्यामि तन्मे वचः शृणु ॥ २३ ॥ २४ ॥ अभिषेकेत्यादि । यः कल्पितः । अनेनेति योजना ॥ २५–२७ ॥ एष इति । दत्तमेव वरं वृणे इति न त्वन्यायेन त्वां निर्बध्नामीदानीम्, न ह्युत्तमर्णेनाधमर्णाद्दणग्रहणं तस्य तत्कालपीडेत्येतावता दोष

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलं च हि रक्ष जन्म च । परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्य वचो हितं नृणाम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च ॥ १ ॥
किं नु मे यदि वा स्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम ।
अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ।
इति सञ्चिन्त्य तद्राजा नाभ्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ २ ॥

दत्तमेव, नतु नूतनं किञ्चिदर्थये ॥ २८ ॥२९॥ सत्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वमाह– स इति । राजराजः स त्वं सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः भव । तेन सत्यसङ्गरत्वेन कुलादित्रयं रक्ष । सत्यस्य रक्षकत्वमुपपादयति परत्रेति । नृणां हितं सत्य वचः। परत्रवासे स्वर्गलोकादिवासे । अनुत्तमं अत्यन्तोत्तमसाधनं वदन्ति ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोध्या काण्डव्याख्याने एकादशस्सर्गः ॥ ११ ॥

अथ सत्यपाशबद्धस्य राज्ञः शोकं वर्णयति–तत इति । प्रततापमुमूर्च्छेति यावत् ॥ १ ॥ चिन्तां विवृणोति–किं न्विति । किंन्विति सामान्याकारेण चिन्ता स्वदुःखावहस्य रामाभिषेकविघ्नस्य सत्स्वभावया कैकेय्ये कथना

इत्याशयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ इममेवार्थं स्पष्टमुपदिशति–सराजराज इति । राजराजः प्रसिद्धः । त्वं सत्यसङ्गरो भव, तेनैव हेतुना कुलादिकं रक्ष । सत्यसङ्गरत्वमेव स्वजन्मादिरक्षणसाधनमिति कुत इत्यत्राह परत्रेत्यादि । परत्रवासे परलोकविषये हितं वदन्ति ॥ ३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तत इति । दारुणम् अशनिपातकल्पं वचः श्रुत्वा नष्टसंज्ञः सन् चिन्तामभिसमापेदे ॥ १ ॥ तामेव चिन्तां दर्शयति–किंनु मे इति । सामान्यविचारः, चित्तमोहः चित्तभ्रान्तिर्वा, अनुभूतोपसर्गः अनुभूतानां पदार्थानामुपसर्गः नाशः,

प्रतिलभ्य चिरात् संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ।
व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ३ ॥
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ।
मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ॥ ४ ॥
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ।
मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ।
कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ६ ॥
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ।
किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ ७ ॥
यदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ।
तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८ ॥

सम्भवादिदं पारमार्थिकं न भवति स्वप्नो यदि वा । अथवेदानीं निद्राया असंभवाच्चित्तमोहः भ्रमो वा । इदानीं भ्रमकारणाभावादनुभूतोपसर्गो वा । जन्मान्तरानुभूतानामर्थानां उपसर्गः भावना वा । स्मरणमिति यावत् । जन्मान्तरेप्येवंविधावस्थाया असम्भावितत्वादाह मनस उपद्रवो वा । रोगजविकारो वा । उन्माद इति यावत् । प्रतताप चेत्येतदनुवदाति इतीति ॥ २ ॥ प्रतिलभ्येत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । व्यथितः दुःखितः । विक्लवः विह्वलः । " विक्लवो विह्वलः " इत्यमरः । मण्डले अहितुण्डिकयन्त्रमण्डले ॥ ३—६ ॥ नृशंस इति । किं पापं कृतमित्यन्वयः । पापम् अपराधः ॥ ७ ॥ यदेति । वृत्तिं शुश्रूषां तस्यैव तदैवेत्यपि बोध्यम् । तस्यैव न तु तत्पुत्रादेः । तदैव न तु

सुषुप्तिरित्यर्थः । मनस उपद्रवः रोगविशेषो वा एतेषां मध्ये का वाऽवस्था मम वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतिलभ्येत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । विक्लवः विह्वलः । असंवृतायामिति । जगत्यां भुवि, मण्डले यन्त्रमण्डले, धिगिति वाचमुक्त्वा भूयः पुनरपि मोहं मूर्च्छाम् । आपेदिवान् प्राप्तवान् ॥ ३—६ ॥ नृशंस इति । नृशंसे क्रूरे ! दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ! ॥ ७॥ यदेति । जननीतुल्यां स्वजननीतुल्यां वृत्तिं

त्वं मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं प्रवेशिता ।
अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ९ ॥
जीवलोको यथा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।
अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ १० ॥
कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ।
जीवितं वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ११ ॥
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ।
अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ १२ ॥
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ।
न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ १३ ॥
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ।
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ १४ ॥
किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥
अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥

कालान्तरे शुश्रूषाभावदशायाम् ॥ ८ ॥ त्वमिति । नृपसुतेत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९-१३ ॥ तदलमिति । एष निश्चयः । रामविवासनरूपनिश्चयः । अपि ते चरणाविति । अपिः प्रश्नार्थकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेत्यादि श्लोक

शुश्रूषां वहति करोति, किन्निमित्तं केन निमित्तेन उद्यता ॥ ८ ॥ अयं स्वकृतानर्थं इत्याह–त्वमिति । अविज्ञानात् अविचारात् नृपसुतेत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ जीवलोक इति । सर्वोपि जीवलोकः, यद्वा सर्वदापि योग्यताबलात् रामस्य गुणस्तवमाह, तस्मादिति शेषः । उद्दिश्य व्याजीकृत्य न त्वेव त्यजेयमित्यनुकर्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ परा उत्कृष्टा । चेतना जीवितम् ॥ १२ ॥ तिष्ठेदिति । लोकः सूर्यं विना तिष्ठेत्, किञ्चित्कालं तिष्ठेदित्यर्थः । रामं विना जीवितं क्षणमात्रमपि न तिष्ठेत्, स्थातुं न शक्नुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तदिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । एष निश्चयः रामविवासनरूपनिश्चयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । भरतस्य

स मे ज्येष्ठः सुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम् ।
आविष्टासि गृहं शून्यं सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले देवि सम्प्राप्तस्सुमहानयम् ।
अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥

त्रयमेकान्वयम् । अथेति प्रश्ने । त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये विषये मां जिज्ञाससे ज्ञातुमिच्छसि तादिदानीमपि भरतोऽभिषिच्यतामिति यत्तदस्तु तद्वक्तुमुचितम्। त्वया पूर्वं राघवं प्रति "स मे ज्येष्ठः सुतः" इत्यादि यद्व्याहृतं तत् प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं मम मनोरञ्जनार्थं रामकृतशुश्रूषार्थं वा कथितं भवेत्, रामविवासनोक्तिस्तेन विरुद्धेत्यर्थः । परीक्षार्थमपि भरतोऽभिषिच्यतामित्येव वक्तुमुचितम् । न तु रामो विवास्यतामित्येतत् पूर्वापरविरोधादिति भावः । रामविवासनोक्तिश्च भरते प्रीतिपरीक्षार्थमेवास्त्वित्यत आह तदिति । तत् रामाभिषेचनं श्रुत्वा शोकसंतप्ता सती मां भृशम् अतिनिर्बन्धेन सन्तापयसि । किञ्च परवशं परबोधनवशं गता सती । शून्यं गृहं क्रोधागारम् । आविष्टासि प्रविष्टासि । इदं सर्वं परीक्षार्थत्वे न संगच्छत इति भावः । शून्यैर्ग्रहैरिति पाठे-शून्यैर्ग्रहैराविष्टा पिशाचादिभिराविष्टेत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥ कुलानर्थकरं चेदं वचनमित्याह-इक्ष्वाकूणामिति । नयसम्पन्ने एतावत्कालं नीतिशालिनि । यत्र इक्ष्वाकुकुलमध्ये । ते मतिरेवमिदानीं विकृता विपरीता जाता । तत्र कुले ।

प्रियाप्रिये स्नेहास्नेहयोर्विषये माम् अथ जिज्ञाससे ज्ञातुमिच्छसि किम् ? अस्तु-जिज्ञासैव भवतु, भरतस्नेहजिज्ञासाकृतेत्येतावता रामगुणातिशयपक्षपातो न मन्दीभवतीत्याशयः । त्वया राघवं प्रति स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इति पूर्वं यद्व्याहृतं तत् प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं रामकृतशुश्रूषार्थं कथितं भवेत् । यद्वा मम सेवार्थं मम विच्छेदेन त्वयि वर्तनाय कथितं भवेत् । कुतः ? तच्छ्रुत्वेति । तत् प्रस्तुतं रामाभिषेचनं श्रुत्वा शोकसंतप्ता सती त्वं मां भृशं संतापयसि । तत्र कारणमुत्प्रेक्षते आविष्टेति । परवशं गता सा त्वम् शून्यम् अगोचरं ग्रहं भूत पिशाचादिकम् आविष्टा प्राप्तासि । शून्ये इति पाठे-विवेकशून्ये ! इति कैकेय्याः संबोधनम् ॥ १६-१८ ॥ इक्ष्वाकूणामिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यत्र यस्मिन् नयसम्पन्ने रामे ते यतो विकृता मतिरुत्पन्ना यतश्च तन्मूलो महानयमनयः

न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधाम्यहम् ॥ २० ॥
ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।
बहुशो हि सुबाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥
तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ।
कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥
अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे धृतात्मनः ।
कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥
रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ।
तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥

अयं संनिहितः । सुमहाननयः अनर्थः संप्राप्तः । सत्प्रकृतेर्विपरीतबुद्धिः कुलस्यानर्थहेतुरितिभावः ॥ १९ ॥ पूर्वापरपर्यालोचनया त्वद्वचनं न श्रद्धेयं चेत्याह—नहीति । अयुक्तम् अहितमिति यावत् । न श्रद्दधामि इदमाहितं विप्रिय करणमिति शेषः ॥ २० ॥ त्वत्प्रीतिविरुद्धं चेदं वचनमित्याह—नन्वित्यादि । ते राघवः भरतेन तुल्यो ननु तुल्यः खलु । अत्र त्वद्वचनमेव प्रमाणमित्याह बहुश इति । बहुश इत्यनेनाहृदयत्वव्यावृत्तिः । सुबाले इत्यकुटिलत्वव्या वृत्तिः ॥२१॥ तस्येति । धर्मात्मन इत्यनेन वनवासहेतुभूताकृत्यराहित्यमुक्तम् । भीरु इति तव च धर्मभीरुत्वं क गतमिति भावः ॥२२॥ रामसौकुमार्यानुचितं चेदमित्याह—अत्यन्तेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषादर्शनेनापि रामो न निवासनार्ह इत्याह—रोचयसीति । तव शुश्रूषमाणस्येत्यत्र " न लोकाव्यय– " इत्या

श्रेष्ठगुणकज्येष्ठपुत्राभिषेकानिवृत्तिरूपानर्थस्सम्पद्यते । यतः पुरा पूर्वं मम विप्रियं प्रतिकूलम् अयुक्तं लोकविरुद्धं कार्यं वा नाकरोः तेन कारणेन इदं त्वयोक्तं विप्रियं न श्रद्दधामि सत्यमितिविश्वासं न करोमि, किन्तु भरते मम स्नेहोऽस्ति वा नवेति मनसः परीक्षार्थमेवेदं कृतमिति मन्य इति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ न श्रद्दधामीत्यत्र हेतुमाह—नन्विति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । मे महात्मना तेन भरतेन राघवस्तुल्यः, भरत इव प्रेमास्पदीभूत इति मम, सन्निधाविति शेषः । बहुशः कथाः कथयसे अतः त्वया अप्रियमुक्तमिति न विश्वासं करोमीति भावः ॥२१॥ तस्य तथा प्रियस्य

रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।
विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥
शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।
कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र मनुजर्षभात् ॥ २६ ॥
बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
परिवादोऽपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥
सान्त्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।
गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥
सत्येन लोकान् जयति दीनान् दानेन राघवः ।
गुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥

दिना निषिद्धापि पष्ठ्यार्षी बोध्या ॥ २४ ॥ शुश्रूषमाणस्येत्येतदुपपादयति—रामो हीति ॥ २५ ॥ न केवलं शुश्रूषैवैवं वचनकारणम् अपितु प्रमाणादिकमपीत्याह—शुश्रूषामिति । गौरवं प्रतिपत्तिः । प्रमाणं पूजा । वचनक्रिया उक्तकरणम् ॥ २६ ॥ परिवादादिकमपि रामविवासकारणं नास्तीत्याह—बहूनामिति । स्त्रीसहस्राणामुपजीविनां च सम्बन्धी परिवादो नोपपद्यते । बहूनामिति विशेषणेन तन्मध्ये एकया एकेन वा स्त्रीपुरुषाविशेषेण परिवादस्तत्सम्बन्धी परिभवविषयवादः अपवादः निन्दा वा राघवे नोपपद्यते न दृश्यते ॥ २७ ॥ अविवासननिमित्तभूतान् भूयो गुणान् दर्शयति—सान्त्वयन्नित्यादि । अनेन वाङ्मनःकायैर्जनरञ्जकत्वमुक्तम् । प्रियैः अभीष्टप्रदानैः । गृह्णाति संगृह्णाति ॥ २८ ॥ सत्येनेति । सत्येन भूतहितेन । लोकान् स्वर्गादिवैकुण्ठपर्यन्तान् ।

त्यर्थः ॥ २२–२५ ॥ शुश्रूषामिति । शुश्रूषां सेवाम् । गौरवं बहुमानम् । प्रमाणं प्रतिपत्तिः । वचनक्रिया उक्तकरणम् । ते तव । मनुजर्षभात् रामादन्यत्र रामं विना कः भूयस्तरम् अत्यन्तं कुर्यात्, अतस्तदीयवनवासं कथं रोचयसीति भावः ॥२६॥ बहूनामिति । बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादः अकार्यकरणनिमित्तं समूलमयशः, उपजीविनां मध्ये एकेनापि कथितोऽपवादः असूयाकल्पितं निर्मूलमयशः राघवे नोपपद्यते न विद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ कुत इत्याह—सान्त्वयन्निति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । शुद्धेन चेतसा सान्त्वयन् रामविषयवासिनः स्वदेशस्थान जनान् प्रियैः इष्टार्थदानैः गृह्णाति स्ववशीकरोतीति योजना ॥ २८ ॥ सत्येनेति । सत्येन लोकान् जयति वशीकरोति । दीनान् दानेन जयति समुद्धान

सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।
विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि देवोपमे कथम् ।
पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥
न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥

जयति स्वाधीनान् करोति । दीनान् दरिद्रान् । दानेन धनप्रदानेन । जयति वशीकरोति । गुरून् शुश्रूषया जयति स्वहितोपदेशप्रवणान् करोति । शात्रवान् शत्रून् । धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण न तु बाणप्रयोगेण । युधि युद्धे । नतु कपट वृत्त्या । जयति निरस्यतीत्यर्थः । वीर इति सर्वत्र सम्बध्यते । दयावीरस्त्याग वीरो विद्यावीरः पराक्रमवीर इत्येवम् । चोलमहीपतिः कदाचित्सन्निहितं मध्य-मवीथिभट्टारकं प्रति 'आत्मानं मानुषं मन्ये' इति वदन् रामः कथं जटायुषो मोक्षं दत्तवानिति पप्रच्छ । सोपि 'सत्येन लोकान् जयति' इत्युक्त्या महतीं बहुमतिमवाप्तवानित्यैतिह्यमत्र ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ सत्यादीनि च न कादाचित्का नीत्याह—सत्यमिति । तपःप्रभृति गुणषट्कं पूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनूद्यते—दानं परलोकप्रयोजनम् । तपः शास्त्रविहितभोजननिवृत्त्यादिरूपः । त्यागः ऐहिक प्रयोजनः प्रीत्यर्थः । मित्रता सर्वसुहृत्त्वम् । शौचं स्नानजन्यशुद्धिः । आर्जवं परचित्तानुवर्तित्वम् । विद्या तत्त्वज्ञानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा पादसंवाह नादिपरिचर्या ॥ ३० ॥ तस्मिन्निति । आर्जवसम्पन्न इति दानादिसम्पत्तेरप्युप लक्षणम् । पापं विवासनरूपम् । आशंससे प्रार्थयसि ॥३१॥ नेति । लोकस्य जनमात्रस्य । प्रियवादिनः प्रियवदनशीलस्य, किमुतास्माकमिति भावः ।

करोति । गुरून् शुश्रूषया जयति वशीकरोति आनन्दयति ॥ २९ ॥ सत्यमिति । सत्यं सत्यवचनम्, दानं सत्पात्रदानम्, त्यागः प्रत्यक्षः ऐहिकप्रयोजनः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा, मित्रता सत्सु मैत्री, शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, आर्जवं कपटराहि त्यम् । एतानि सर्वाणि राघवे ध्रुवाणि ॥ ३० ॥ तस्मिन्निति । आर्जवसम्पन्ने कपटरूप दोषवर्जिते महर्षिवच्छमादिगुणसम्पन्ने । कथं पापं वनवासात्मकम् । आशंससे प्रार्थ यसे ॥ ३१ ॥ न स्मरामीति । लोकस्य प्रियवादिनो रामस्य । अप्रियम् विवासन विषयकं वाक्यम् । न स्मरामि स्मर्तुमपि न शक्नोमि, सोऽहं प्रियं तं रामं त्वत्कृते अप्रियं वनं गच्छेति वाक्यरूपं कथं वक्ष्यामीति योजना । यद्वा अप्रियं वाक्य

क्षमा यस्मिन् दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥
मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते ।
तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वां मन्युराविशेत् ॥ ३५ ॥
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥

रामस्य सम्बन्धि अप्रियं विवासनविषयं वाक्यं न स्मरामि स्मर्तुमपि नशक्नोमी त्यर्थः । सः तदस्मर्ता अहम् । त्वत्कृते परुषोक्तिमत्स्त्रीकृते । रामं सर्वस्य रमयितारम् । प्रियं रमयितृत्वाभावेपि पुत्रत्वेन प्रियं प्रति कथमप्रियं वक्ष्यामि ॥ ३२ ॥ क्षमेति । यस्मिन् क्षमादयो वर्तन्ते तमृते मम का गतिः को वा रक्षकः ? तादृशं रक्षकं कथं त्यक्ष्यामीति भावः ॥ ३३ ॥ ममेति । गतान्तस्य गतः प्राप्तः अन्तश्चरमकालो येन । तस्य वृद्धत्वेपि प्राप्तचरमकालस्येत्यर्थः । तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य । लालप्यमानस्य पुनःपुनः कथनशीलस्य । मम मयीत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ३४ ॥ पृथिव्यामिति । सागरान्ताया मित्यनेन कृत्स्नायामिति लभ्यते । यत्किंचिद्धनम् अधिगम्यते लभ्यते तत्सर्वं तव तुभ्यं दास्यामि । मन्युः रामविषयक्रोधः ॥ ३५ ॥ अञ्जलिमिति । कुर्मि करोमि, अञ्जलिपूर्वकं पादवन्दनं करोमीत्यर्थः । शरणं रक्षितृ । अधर्मः

मिति रामवक्तृकं रामविषयकं वा न स्मरामि । कुतः ? प्रियवादिन इति, त्वत्कृते-त्वद्वचनक्रियासम्पादनार्थम् अप्रियं कथं वक्ष्यामीति योजना ॥ ३२ ॥ क्षमेति । क्षमा अन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दमः बहिरिन्द्रियनिग्रहः, धर्मः नित्यकर्मानुष्ठानम् प्राणि नामहिंसा च यस्मिन् रामे वसतीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तमृते मम का गतिः ? ॥ ३३ ॥ ममेति । गतान्तस्य गतायुषः तपस्विनो दीनस्य दीनं लालप्यमानस्य प्रलपतः मम कारुण्यं दयां कर्तुमर्हसि ॥ ३४॥ पृथिव्यामिति । भूमौ द्रव्यजात यस्त त्सर्वं तव दास्यामि त्वं मन्युं मा विश ॥ ३५॥ अञ्जलिमिति । कुर्मि करोमि । रामस्य शरणं रक्षित्री भव, अधर्मः सत्यव्यतिक्रमरूपः । इह रामाभिषेकरूपकार्य विषये । मां मास्पृशेत मास्पृशतु यथा अधर्मप्राप्तिर्नभवति तथा त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥३६॥

किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ।
यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥
शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥

नीथाभ्यपालयत् । शिशिरोपचारादिना ररक्षेत्यर्थः। तस्याः मया मिथ्या असत्यं कृतमिति वक्ष्यसि । किमिति काकुः। तस्मादद्य प्रतिज्ञां निर्वहेति भावः॥४१॥ किल्बिषत्वमिति । किल्बिषत्वम् अपयशोरूपमालिन्यम् । नरेन्द्राणामित्यनेन सजातीयेष्वेकेन कृतमपयशः सर्वानपि स्पृशति सर्वे राजान एवंविधा इति । अन्यानि वरदानविरुद्धानि ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापि प्रतिज्ञातस्य कर्त्तव्यत्वं पूर्वचक्रवर्त्यनुष्ठानेन दर्शयति–शैब्य इति । शैब्यो राजा श्येनकपोतीये श्येनकपोतयोर्विरोधे प्राप्ते । पक्षिणे श्येनाय । स्वमांसं कपोतमांसप्रतिनिधित्वेन ददौ । इत्थं किल पौराणिकी गाथा–इन्द्राग्नी श्येनकपोतौ भूत्वा शैब्यौदार्यं परीक्षितुं भक्षकभक्ष्यभावमापन्नौ शैब्यसमीपमागतौ। तत्र कपोतोऽभयार्थी शैब्याङ्कमाविवेश । तस्मै च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन मद्भक्षणं दैवविहितं त्यजेत्युक्ते नाहं त्यजेयम्, अपि तु तत्प्रतिनिधिमांसमेव ददामीत्युक्ते तर्हि त्वन्मांसमेव मे प्रयच्छ नान्यदित्युक्ते स्वमांसमपि सर्वं दत्तवानिति। अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणायान्धाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुः प्रति

रणादन्यत्र स्थापनयनादि-प्रयत्ने सति जीवामि, या मामभ्यपालयत् शीतोपचारादिना ररक्ष। तस्याः कैकेय्याः। प्रतिज्ञातं वचनमिति शेषः । मिथ्या असत्यं कृतमिति वक्ष्यसीति सोपहासं वाक्यम् ॥४१॥ किल्बिषत्वमिति। नरेन्द्राणां किल्बिषत्वम् अपयशोरूपं मालिन्यं करिष्यसि, यस्त्वमद्यैव वरं दत्त्वा पुनरन्यानि भाषसे मिथ्यावादेन त्वया राजकुलं सर्वमयशोग्रस्तं जातमित्याशयः ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापि प्रतिश्रुतस्य परिपालनं दर्शयति–शैब्य इत्यादि । त्वद्वंश्यः शैब्यः। सत्यपरिपालनाय दत्ताभयकपोतरक्षणाय, तन्मांसार्थिने श्येनाय स्वमांसमेव प्रतिनिधित्वेन ददौ, न तु कपोतमिति श्येनकपोतीये आख्याने श्रूयते । तथाहि–इन्द्राग्नी श्येनकपोतरूपौ भूत्वा शैब्यौदार्यजिज्ञासया भक्षकभक्ष्यभावमापन्नौ शैब्यसमीपं गतौ, ततः कपोतः शैब्याङ्कं विवेश, तस्मै च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन मद्भक्षणं कपोतं त्यजेत्युक्ते–नाहं त्यजेयम् अपितु तत्प्रनिधिमांसमेव ददामीत्युक्ते, तर्हि त्वन्मांसमेव प्रयच्छेति प्रतिपादिते स्वमांसमेव सर्वं दत्तवानिति कथा । यद्वा आहारकांक्षिणः श्येनस्य शरणार्थिनः कपोतस्य विरोधे, अन्यत् समानम्

सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्त्तते ।
समयं मानृतं कार्षीः पूर्वं वृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥
स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ।
सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥
भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ।
पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ।
अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥

सन्धाने अर्थिते स्वचक्षुषी दत्त्वा उत्तमां गतिं जगाम ॥ ४३ ॥ किंच सागरः समुद्रो देवैः प्रार्थितो वेलानतिलङ्घनाय तत्तेभ्यः प्रतिश्रुत्याऽद्यापि वेलां नाति वर्त्तते । तस्मात्त्वमपि पूर्वशैब्यादिवृत्तान्तमनुस्मरन् समयं प्रतिज्ञाम् । अनृतं मिथ्याभूतं माकार्षीः ॥ ४४ ॥ एवंन्यायमुक्त्वा तदनुमोदमानं प्रत्याह–स त्वमिति ॥ ४५ ॥ स्वसिद्धान्तमाह–भवत्विति । मदुक्तो रामविवासनपूर्वको भरताभिषेकः धर्मो वा अधर्मो वाभवतु 'रामं प्रव्राजयारण्यम्' इत्यादिमदुक्तं वचनं सत्यं समीचीनं वा अनृतं असमीचीनं वा भवतु, त्वया यन्मह्यं संश्रुतं शपथपूर्वकं दास्यामीतिप्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽन्यथाभावो नास्तीति योजना ॥ ४६ ॥ व्यतिक्रमे किं करिष्यसीत्यत्राह–अहमिति ॥ ४७ ॥ कौसल्यातोऽप्यधिकं भोगं तव दास्यामीत्यत्र तत्प्राधान्यं न सह इत्याह–एकाह

अलर्कश्च राजार्षिः । ब्राह्मणाय याचमानाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन–'राजन् ! तव चक्षुषा मम चक्षुः प्रतिसन्धातव्यम्' इति पृष्टे स्वचक्षुर्दत्तवान् । सागरः देवैः प्रार्थितो वेलानतिलङ्घनसमयं तेभ्यः प्रतिश्रुत्य न वेलामतिवर्तते । यद्येवमतः किमत आह–समयमिति । पूर्ववृत्तं शैब्यादीनां वृत्तमनुस्मरन् त्वं च समयं वरौ दास्यामीति सङ्केतमनृतं माकार्षीः ॥ ४३–४५ ॥ सिद्धान्तमाह–भवत्विति । मदुक्तरामविवासपूर्वकभरताभिषेकः धर्मो वा समीचीनं वा अधर्मो वा असमीचीनं वा भवतु, त्वया यन्मह्यं संश्रुतं शपथपूर्वकं दास्यामीति, तस्य व्यतिक्रमः अन्यथाभावो नास्तीति योजना ॥ ४६ ॥ विपक्षे बाधकमाह–अहं हीति ॥ ४७ ॥ अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीमिति । राममातृत्वेन, सर्वलोकानामिति शेषः ॥ ४८ ॥

भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ।
यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ।
विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥
श्रुत्वा च राजा कैकेय्या वृतं परमशोभनम् ।
रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्त्तं व्याकुलेन्द्रियः ।
प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ।
दुःखशोकमयीं घोरां राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥
स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ।
ध्यात्वा रामेति निश्वस्य च्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥
नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ।
हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥

मिति । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातृत्वेन सर्वेषामिति शेषः । श्रेयः तदा तदपेक्षयेतिशेषः ॥ ४८–५० ॥ श्रुत्वेति । वनवासैश्वर्यरूपं वृतं वरमिति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषतेति । प्रैक्षतानिमिष इति निरन्तरचिन्तावशात् क्रोधाद्वा निर्निमेषप्रेक्षणम् ॥ ५२ ॥ तामिति । दुःखशोकमयीमिति अनुचितभरताभिषेकात् दुःखम्, रामविवासनाच्छोकः ॥ ५३ ॥ स इति । शपथं कृतं स्वेनेति शेषः। निश्वस्येति अशक्यप्रतीकारत्वादिति भावः॥५४॥ नष्टचित्त इति । नष्टचित्तः कलुषितहृदयः । उन्मत्तः उन्मादी । विपरीतः सन्निपातादिना विपरीतप्रकृतिः । आतुरः व्याधितः । "व्याधितोऽपटुरातुरः"

भरतेनेति । हे मनुजाधिप ! रामविवासनादृते अन्येन रत्नादिना यथाहं न तुष्येयं तथा आत्मना प्राणभूतेन भरतेन ते तव समीप इति शेषः । शपे शपथं करोमि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ श्रुत्वेति । परमशोभनमित्यत्र अशोभनमिति छेदः । कैकेयीं प्रैक्षत, कोपादिति शेषः ॥ ५१–५३ ॥ स इति । घोरं व्यवसायकृतं शपथम् । स्वेनेति शेषः । निश्वस्येति अशक्यप्रतिक्रियत्वात् ॥५४॥ नष्टचित्त इति । विपरीतः

दीनया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीम् ॥ ५६ ॥
अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदर्शिता ।
भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ॥ ५७ ॥
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ।
बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ॥ ५८ ॥
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५९ ॥
राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ।
यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ ६० ॥

इत्यमरः । हततेजाः मन्त्रापहतवीर्यः ॥ ५५ ॥ दीनयेति ॥ ५६ ॥ अनर्थमित्यादि । उपदर्शिता बोधिता ॥ ५७ ॥ शीलव्यसनं सद्वृत्तभ्रंशम्, "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः । नाभिजानामि किन्तु शीलमेवाभिजानामि । तत्र हेतुमाह बालाया इति । इदानीं प्रौढतायां तत् शीलं विपरीतवत् विपरीतत्ववत् । भावप्रधानो निर्देशः । स्वार्थे वतिर्वा ॥ ५८ ॥ कुत इति । कुतो निमित्तात् ॥ ५९ ॥ एवंविधमित्यस्यैव विवरणम्—राष्ट्र इति । वने राघवमिति आसीनमित्यनुषङ्गः । एतेन भावेन भरताभिषेकरूपेण । विरम मा प्रवर्तिष्ठाः । अनृतेन अनृतपदवाच्येन एतेन वा रामविवासनरूपेण भावेन वा विरमेति

सन्निपातादिना विपरीतः । आतुरः व्याधिग्रस्तः । हततेजाः मन्त्रहतवीर्यः तथा बभूव ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अनर्थमिति । उपदर्शिता बोधिता, भूतोपहतचित्तेव पिशाचाक्रान्तहृदयेव मां प्रति ब्रुवन्ती सती न लज्जसे ॥ ५७ ॥ शीलव्यसनमिति । एतत् इदानीमुत्पन्नं शीलव्यसनं सद्वृत्तिभ्रंशनम् पुरा नाभिजानामि बालायाः ते तव तत् शीलं विपरीतवत् विपरीतं लक्षये जानामि ॥ ५८ ॥ कुतोवेति । कुतो निमित्तात्ते भयं जातं येन भयेनैवंविधं वरं वृणीषे ॥ ५९ ॥ वरमेवाह—राष्ट्र इति । भरतं राष्ट्रे राज्ये आसीनं सन्तम् वने राघवम् आसीनं सन्तं वृणीषे । विरमेति । भर्तुर्दशरथस्य मम लोकस्य जनस्य भरतस्य च यदि प्रियं कार्यं तर्हि एतेन भरताभिषकरूपेण भावेन अभिप्रायेण,अनृतेन पापजनकेन एतेन भावेन रामाभिषेकविघातविषयकेणाभिप्रायेण च विरम मा प्रवर्तस्व । वाशब्दस्समुच्चये । भरता

सत्य०—अनृतेन ऋतनाम हरिविरुद्धेन, भावेन अभिप्रायेण ॥ ६० ॥

नृशंसे पापसङ्कल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ।
किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६१ ॥
न कथञ्चिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ।
रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६२ ॥
कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ।
मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ॥ ६३ ॥
तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ।
कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥ ६४ ॥

सम्बन्धः ॥ ६० ॥ नृशंस इति । नृशंसे निर्दये । तत्र हेतुः पापसङ्कल्प इति । रामविवासनरूपपापसङ्कल्पे । तत्रापि हेतुः क्षुद्र इति । अल्पमतिके । तत्रापि हेतुः दुष्कृतकारिणीति । जन्मान्तरे पापकारिणीत्यर्थः । दुःखं दुःखनिमित्तम् । अलीकं अप्रियम् । "अलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः॥६१॥६२॥ कथमिति । वनं गच्छेतिमया भाषिते सति विवर्णं विपरीतवर्णत्वमापादितम् । रामस्य मुखवर्णम् उपप्लुतं राहुग्रस्तमिव कथं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ६३ ॥ तामिति । तां बुद्धिस्थां सुकृतां मन्त्रिभिः सह सुष्ठु निश्चिताम् । अथ सुहृद्भिस्सह निश्चितां बुद्धिम् अपावृत्तां अधरोत्तरीकृतां कथं द्रक्ष्यामि अनुभविष्यामि॥६४

भिषेकविषयां रामाभिषेकविघातविषयां च बुद्धिं निवर्तयेति भावः ॥ ६० ॥ नृशंस इति । दुःखं दुःखसाधनम् । अलीकम् अपराधम् ॥६१॥ व्यर्थश्चेदं मत्क्लेशनमित्याह—न कथञ्चिदिति । रामादृते रामं विना भरतः कथञ्चिदपि राज्यं नावसेत् नाक्रामेत् ,अनेन यथाभागशः चतुर्णामेव राज्यमनुमन्यस्वेत्युक्तम् । यद्वा भरतस्याभिषेकं रामस्य केवलवृद्धस्य मम समीपेऽवस्थानं वाऽनुमन्यस्व, नान्यथा त्वत्प्रयोजनमित्युपदेशः । नावसेदित्यत्र हेतुमाह रामादिति । हि यस्मात् भरतं रामादपि धर्मेण बलवत्तरम् अतिशयितधर्मवन्तं मन्य इति योजना ॥ ६२ ॥ कथमिति । भाषिते उक्ते सति, मयेति शेषः । उपप्लुतं राहुग्रस्तम् । इन्दुं यथा चन्द्रमिव विपरीतवर्णं कथं द्रक्ष्यामीति ॥ ६३ ॥ तामिति । सुकृतां सम्यक्प्रवर्तिताम्, अत्र हेतुः—सुहृद्भिस्सह निश्चितां

सत्य०—वनं गच्छेति मया भाषिते उक्ते सत्यपि । त्वं कथं वक्ष्यसि, तस्य त्वदतिप्रियत्वादिति भावः । उपप्लुतमिन्दुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णं आदर्शादौ कथं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ६३ ॥

किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ।
बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ॥ ६५ ॥
यदा तु बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ॥ ६६ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ६७ ॥
किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ।
किञ्चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ ६८ ॥

किमिति । बतेति खेदे । ऐक्ष्वाकः रामः । राज्यमकारयत् किमकरोत् इति मां किं वक्ष्यन्तीतिसम्बन्धः । यद्वा बालः अज्ञः दशरथः घुणक्षतलिपिन्यायेन दैवाच्चिरं राज्यमकरोदिति मां वक्ष्यन्ति किमिति ॥ ६५ ॥ यदेति । यदा श्वःप्रातः वृद्धाः काकुत्स्थं प्रक्ष्यन्ति क्व गतो रामः कुतो नाभिषिक्त इति प्रक्ष्यन्ति, तदाहं किं वक्ष्यामि प्रत्युत्तरम् ॥ ६६ ॥ कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं प्रव्राजित इत्युच्यतामित्यत्राह—कैकेय्येति । कैकेय्या क्लिश्यमानेन पूर्वदत्तौ वरौ भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवत्या कैकेय्या पीड्यमानेन मया प्रव्राजित इत्येतत्सत्यं यदि ब्रवीमि तदा तत् राममभिषेक्ष्यामीति वचनं असत्यं भविष्यति, तद्बाधो न सम्भवति । पूर्वप्रवृत्तत्वादिति भावः ॥६७॥ किमिति । किं मां वक्ष्यति, मत्पुत्रेण ते किमपराद्धमित्येवं वक्ष्यतीति

बुद्धिं रामाभिषेकविषयिणीं बुद्धिमपावृत्तां कथं द्रक्ष्यामि ॥ ६४ ॥ किमिति । बालो बतायमिति । बालो मूढः अयमैक्ष्वाकः दशरथः चिरकालं कथं राज्यमकारयत् अकरोदिति नानादिग्भ्यः समागता राजानः मां वक्ष्यन्तीति योजना । बतेति खेदे ॥ ६५ ॥ यदेति । वृद्धाः काकुत्स्थं परिप्रक्ष्यन्ति, परस्परमिति शेषः । रामो दशरथेन किमर्थं निर्वासित इति राममुद्दिश्य यदि वक्ष्यन्ति तदाहं किमुत्तरं दद्याम्?, उत्तरास्फूर्तेर्मौनमेव भजिष्यामीति परमार्थः ॥ ६६ ॥ ननु कैकेय्या क्लिश्यमानेन मया रामः प्रस्थापित इत्युत्तरं दीयतामत आह—कैकेय्येति । कैकेय्या क्लिश्यमानेन पूर्वं सामान्येन दत्तौ वरौ इदानीं भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवत्या कैकेय्या पीड्यमानेन मया रामः प्रस्थापित इत्येत सत्यं यदि ब्रवीमि तत्पूर्वोक्तं पूर्वं वसिष्ठवामदेवादिसहितराजसभायामुक्तं रामाभिषेकविषयप्रतिज्ञावाक्यम् असत्यं

१ रामः । इति पाठान्तरम् ।

यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव च ।
भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ॥ ६९ ॥
सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ।
न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ७० ॥
इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ।
अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ ७१ ॥
विप्रकारं च रामस्य सम्प्रयाणं वनस्य च ।
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७२ ॥

भावः । किं प्रतिवक्ष्यामि, न किमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ यदेत्यादि श्लोकद्वय मेकान्वयम् । यदा यदा उपतिष्ठति तत्तदुचितकृत्येनोपास्ते तदातदा सत्कारार्हा तव कृते न सत्कृता । तव विप्रियं भविष्यतीति सा न सत्कृतेत्यर्थः । परिचर्याकाले दासीवत्परिचरति न महिषीत्वं पुरस्करोति । द्यूतक्रीडादिसमये सखीव व्यवहरति । धर्मानुष्ठानसमये भार्यावत् भार्य्यया यथा वर्तितव्यं तथा वर्तते न तु महिषीत्वाभिमानेन जोषमास्त इत्यर्थः । भार्य्यान्तरविवाहसमये भगिनीवत् सोदरीव । उपलालयति शरीरपोषणादिदशायां मातृवद्धितपरा तिष्ठतीति भावः ॥६९॥७०॥ इदानीमिति । इदानीं त्वद्दौर्जन्यदर्शनकाले त्वयि विषये । मया यत्सुकृतं सुष्ठूपचरितं तत् अपथ्यव्यञ्जनोपेतं दध्याद्युपस्कृतमन्नम् आतुरं व्याधितमिव मां तपति तापयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । त्वय्युपचाराकरणे सम्प्रति मम ताप एव न भवेत् । एतादृशवाञ्छाया अभावादितिभावः ॥ ७१ ॥ विप्रकारमिति । विप्रकारं विपरीतप्रकारम्, अभिषेकतिरस्कार

भविष्यति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ यदा यदेति तत्तदुचितकाल इत्यर्थः । कौसल्या सेवायां दासीव, परमरहस्यकथने सखीव, धर्माचरणे भार्येव, हिताशंसने भगिनीव, मृष्टान्नदाने मातृवच्चोपतिष्ठते सेवत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इदानीमिति । इदानीं रामविवासे सति यन्मया त्वयि सुकृतं शोभनं कर्म शुश्रूषालक्षणं कृतं तत् अपथ्यव्यञ्जनोपेतं सत् भुक्तमन्नं यथा आतुरं रोगिणं तपति तापयति ॥ ७१ ॥ विप्रकारमिति । वनस्य संप्रयाणं प्रयाणात्मकं रामस्य विप्रकारं मया कृतमपकारं प्रेक्ष्य भीता सुमित्रा मे मह्यं कथं विश्वसिष्यति सकललोकानन्दकरमपि रामं त्यक्तुकामस्य दशरथस्य न किञ्चिदकार्यमस्तीति सुमित्रा मयि विश्वासं न करिष्यतीति भावः॥७२॥

कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ।
मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ॥ ७३ ॥
वैदेही बत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयिष्यति ।
हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी ॥ ७४ ॥
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रविशन्तं महावने ।
चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥ ७५ ॥
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ।
न हि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥ ७६ ॥
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ।
रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७७ ॥
अनृतैर्बहु मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे ।
गीतशब्देन संरुद्ध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७८ ॥

मित्यर्थः। वनस्येति कर्मणि षष्ठी । भीता मत्पुत्रस्य विप्रकारः किमुतेति भीता। मे माम् ॥ ७२ ॥ कृपणमिति । श्रोष्यतीति यत् तत् कृपणं कष्टम् बतेति योजना ॥ ७३–७६ ॥ सतीमिति । पूर्वं सती त्वेन ज्ञातां त्वामिदानीमनेन व्यापारेण असतीं सतीं असतीत्वेन स्थितां व्यवस्यामि । कथमिव ? रूपिणीं दृष्टिप्रियां विषसंयुक्तां मदिरां मद्यविशेषं पीत्वा नरः पानानन्तरं तामसतीं दुष्टामध्यवस्यति तथा कार्यकाले त्वामसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अनृतैरिति । अनृतैः सान्त्वैरिष्टवचनैः मां सान्त्वयन्ती सती भाषसे स्म ।

कृपणमिति । पञ्चत्वमापन्नं मां, रामं वनमाश्रितं चेत्यप्रियद्वयं वैदेही कृपणं दैन्य युक्तं यथा तथा श्रोष्यति, बतेति खेदे ॥ ७३ ॥ तदेव सीताकार्पण्यं प्रदर्श्यते– वैदेहीत्यादि । मे मम । रामविवासनादिव्यापारेणेति शेषः । शोचन्ती प्राणान् क्षप यिष्यति । यद्वा मदर्थम् उपलक्षणमेतत् । रामार्थं शोचन्ती प्राणान् क्षपयिष्यतीति वार्थः । बतेति खेदे ॥ ७४ ॥ सीताया इव ममापि प्राणक्षपणं प्राप्तमित्याह–न हीति ॥ ७५ ॥ सेति । नूनं ध्रुवम् ॥ ७६ ॥ सतीमिति । सतीम् आपातरमणीयसद्वृत्त वतीम्, शुश्रूषादिना सतीत्वेन प्रतीताम् असतीं सतीं पतिमारकत्वेन सर्वथा असतीं भवन्तीं व्यवस्यामि निश्चिनोमि । रूपिणीं चारुरूपतया मदिरां पीत्वा विकारेण विषसंयुक्तेति यथा जानाति तथेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अनृतैरिति । सान्त्वैः इष्टवचनैः ।

१ बत मत्प्राणान् । २ प्रवसन्तम् । ३ रामेप्रव्राजिते देवि नाहं जीवितुमुत्सहे । इति पाठान्तरम् ।

अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायिकं ध्रुवम् ।
धिक्करिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७९ ॥
अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ।
दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८० ॥
चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुरुद्बन्धिनी यथा ॥ ८१ ॥
रममाणस्त्वया सार्द्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ।
बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२ ॥
मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ।
तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ ८३ ॥

अतः गीतशब्देन मृगवशीकरणहेतुगानशब्देन संरुध्य मृगं लुब्धः व्याधः इव मामवधीः ॥ ७८ ॥ अनार्य इति । पुत्रविक्रायिकं पुत्रमूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारं माम् आर्यास्सन्तः अयमनार्यः पुत्रविक्रयपापकृदिति धिक्करिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ एतादृशदुःखस्याननुभूतत्वाद् विषादातिशयेन विस्मयते—अहो इति । कृच्छ्रं कष्टं "स्यात् कष्टं कृच्छ्रम्" इत्यमरः । एतादृशदुःखकृच्छ्रे कदाचिदपि मया न प्राप्ते इत्यर्थः । किञ्च यस्मिन् वरप्रदानविषये । तव वाचः क्षमे एवंविधं दुःखं पुराकृतम् । अशुभमिवाशुभफलमिव प्राप्तम् ॥ ८० ॥ सौख्यार्थं कृतं त्वद्रक्षणं स्वनाशाय परिणतमिति खिद्यति—चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥ रममाण इति । नाभिलक्षये किंत्वस्पृशमिति योजना ॥ ८२ ॥ मयेति । अपितृकः

गीतशब्देन गीतध्वनिना ॥ ७८ ॥ अनार्यः पापीति मां पुत्रविक्रायिकं कैकेयीरूप मूल्येन पुत्रं विक्रीतवन्तम्, ग्राम्यसुखार्थं पुत्रं त्यक्तवन्तमित्यर्थः । धिक्करिष्यन्ति विगर्हिष्यन्तीति यावत् ॥ ७९ ॥ अहो दुःखमिति । कृच्छ्रं कष्टम्, यत्र यस्मिन् वरदानविषये "चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः" इत्येतादृशीस्तव वाचः यतः क्षमे, अतः पुराकृतमशुभमेव अशुभफलमेव एवंविधम् अपरिहार्यत्वेन अवश्यानुभाव्यं दुःखं प्राप्तमिति सम्बन्धः ॥ ८० ॥ सौख्यार्थं कृतं त्वद्रक्षणं स्वविनाशाय परिणतमिति खिद्यते—चिरं खल्वित्यादिना । उपसम्पन्ना कण्ठलग्नेत्यर्थः॥८१॥ बाल इति। बालो हस्तेन कृष्णसर्पं यथा स्पृशति तथा त्वामपि अज्ञानात् हस्तेन अस्पृशम् अज्ञानात्तावकपाणिग्रहणं कृतवानस्मीति भावः ॥ ८२ ॥ तं त्वित्यादि ।

बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ।
स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८४ ॥
व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः ।
भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८५ ॥
नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥
यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ।
प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ॥ ८७ ॥
शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८८ ॥

पितृकृतरक्षणादिरहितइत्यर्थः । आसीदिति शेषः । तं तथाविधं माम् । आक्रोष्टुम् आक्रोशं कर्त्तुम् ॥ ८३ ॥ आक्रोशप्रकारमाह—बालिश इति । बालिशः मूर्खः "मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः॥८४॥ व्रतैरिति । व्रतैः काण्डव्रतैः । ब्रह्मचर्यैः मधुमांसवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः । गुरुभिः गुरुकृतशिक्षादिभिः । भोगकाले गार्हस्थ्यावस्थायाम् ॥८५॥नालमिति । सः पुत्रः वनं प्रव्रजेत्युक्तः सन् द्वितीयं वचनं परिहारवचनं मां प्रति भाषितुं नालम्,किन्तु बाढमित्येव वक्ष्यति । बाढमित्यङ्गीकारोक्तिः ॥ ८६ ॥ यदीति । मे मया वनं गच्छेति चोदितो रामः प्रतिकूलं वनं प्रत्यगमनं यदि कुर्यात्तदा मे प्रियं स्यात् । वत्सस्तु तन्न करिष्यति ॥ ८७ ॥ शुद्धभावः शुद्धहृदयः । मे भावं हृदयं न ज्ञास्यति । मां शुद्धतया जानन् मम वचनहृदयं न ज्ञास्यतीतिभावः। अतो

महात्मा पुत्रो मया जीवतापि अपितृकः पितृरहितः कृतः, ततः लोको माम् आक्रोष्टुं निन्दितुम् अर्हति॥ ८३ ॥ आक्रोशप्रकारमेवाह—बालिश इति ॥ ८४ ॥ व्रतैरिति । उपकर्शितः प्रापितकार्श्यः ॥ ८५ ॥ नालमिति । द्वितीयं वचनं परिहाररूपं प्रतिभाषितुं नोत्सहते स बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥ यदीति । वनं गच्छेति मया भाषिते प्रतिकूलं यदि कुर्यात्तर्हि मे प्रियं स्यात् । वत्सः श्रीरामस्तु प्रतिकूलं न करिष्यति ॥ ८७ ॥ शुद्धभाव इति । शुद्धभावः राघवः मे भावं वनं गच्छेत्येवंरूपम् ॥ ८८ ॥

राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ।
मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८९ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।
इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९० ॥
कौसल्यां मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ।
दुःखान्यसहती देवी मामेवानुमरिष्यति ॥ ९१ ॥
कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।
प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ॥ ९२ ॥
मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ।
इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९३ ॥
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।
मा स्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९४ ॥
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि ।
मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ॥ ९५ ॥

बाढमित्येव वक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥८८॥ राघव इति। सर्वलोकस्य सर्वजनस्य "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः। धिक्कृतं धिक्करणम् । अक्षमणीयं क्षन्तुमशक्यम्, किन्तु मृत्युर्मां यमक्षयं यमगृहं नयिष्यति ॥ ८९ ॥ मृत इति। शेषे कौसल्यादौ । किं पापं कमन्यायं प्रतिपत्स्यसे चिन्तयिष्यसि ॥ ९० ॥ कौसल्यामिति। पुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ। देवी सुमित्रा ॥ ९१ ॥ कौसल्यामिति। अत्र नरकशब्देन दुःखं लक्ष्यते ॥ ९२ ॥ मयेति । आकुलं क्षुभितं पालयि

राघव इति। सर्वलोकस्य धिक्कृतं धिक्कारम् । अक्षमणीयं सोढुमशक्यम् ॥ ८९ ॥ मृत इति। इष्टे मन्मतानुसारिणि जने किं पापं कीदृशं दुःखम्, मनोवागगोचरमिति यावत्। प्रतिपत्स्यसे 'करिष्यसि' ॥ ९० ॥ कौसल्यामित्यादि' । पुत्रौ चेति लक्ष्मणशत्रुघ्नौ, देवी सुमित्रा, कौसल्यां मां च रामं च यदि हास्यति तदा दुःखान्यसहती मामेवानुमरिष्यति, रामवियोगेन कौसल्यामरणस्य सम्भावितत्वाल्लक्ष्मणस्य रामनियतसहगमनाच्छत्रुघ्नस्य 'दैवादद्य' भरतेन सहगमनाच्च ताभ्यां मया च रहिता सा मामेवानुमरिष्यतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ कौसल्यामिति । नरके दुःखे ॥ ९२ ॥ मयेति। आकुलं क्षुभितं यथा तथा पालयिष्यसि ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ हन्तेत्यर्धं भिन्नं

सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९६ ॥
त्वं राजपुत्रीवादेन न्यवसो मम वेश्मनि ।
अकीर्त्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ।
सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९७ ॥
कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ।
पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९८ ॥
यस्य त्वाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ।
अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९९ ॥
स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ।
भक्षयन् वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ १०० ॥
महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोषितः ।
काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ १०१ ॥

ष्यसि ॥ ९३–९६ ॥ त्वमित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । अकीर्त्यादित्रयरूपा रवं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन मम वेश्मनि न्यवसः । परिभवःमहाजनसमक्षं धिक्कारः । अवज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यस्येति । सूदाः पाचकाः । अहंपूर्वाः अहमहमिकावन्तः । प्रशस्तम् "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ " इत्युक्तप्रकारेण श्रेष्ठम् ॥ ९९ ॥ स इति । कषायादित्रयरूपं वन्यमाहारं भक्षयन् कथं नु वर्तयिष्यति केनप्रकारेण जीविष्यति ॥ १०० ॥ महार्हेति । महार्हेण अतिश्लाघ्येन वस्त्रेण । संवीतः संवृतः । चिरसुखोषितः चिरकालं सुखास्तरणोषितः । काषायपरिधानः कषायेण रक्तं काषायम् ।

वाक्यम् ॥९५॥९६॥ त्वमित्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीति व्यपदेशमात्रेण लोके अप्रत्यक्षेप्यकीर्तिः, परिभवः महाजनसमक्षं धिक्कारः, अवज्ञा अवमतिः, यतो न्यवसः अत एतत्सर्वं मे भविष्यतीति भावः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यस्येति । सूदाः पाचकाः, अहंपूर्वाः अहङ्कारपूर्वाः । प्रशस्तं पानभोजनं सात्त्विकाहारः ॥ ९९ ॥ स कथञ्चिदिति । कटुकानि चेत्यत्र कन्दमूलानीति विशेष्यमध्याहार्यम् । वर्तयिष्यति

कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् । रामस्यारण्य
गमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०२ ॥ धिगस्तु योषितो
नाम शठाः स्वार्थपरास्सदा । न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भर
तस्यैव मातरम् ॥ १०३ ॥ अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममा
नुतापाय निविष्टभावे । किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं
हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०४॥ परित्यजेयुः पितरो
हि पुत्रान् भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः । कृत्स्नं हि सर्वं
कुपितं जगत् स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०५॥
अहं पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ।
नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन भवामि दृष्ट्वा च पुनर्युवेव १०६॥

काषायं परिधानं वस्त्रं यस्य स तथोक्तः ॥१०१॥ कस्येति । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्य केनोपदिष्टमित्यर्थः । यद्वा कस्य सह्यमितिशेषः ॥ २ ॥ धिगिति । शठाः गूढविप्रियकारिण्यः । कौसल्यादिषु तदसम्भवादाह न ब्रवीमीति ॥ ३ ॥ अनर्थभाव इति । मन्निमित्तं मत्कारणकं रामे रामनिमित्तकं वा ॥ ४ ॥ परित्यजेयुरिति । कृत्स्नं जगत् गच्छतीति व्युत्पत्त्या जगच्छब्देन जीववर्ग उच्यते । सर्वशब्देन स्थावरजातमुच्यते । कुपितं त्वां प्रतीति शेषः ॥ ५ ॥ अहमिति । अहं पुनः अहं तु मत्स्वभावः जीविष्यामि ॥ १०० ॥ १०१ ॥ कस्येति । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेककर्मणः फलम् । यद्वा एतत् कस्य क्रूरस्य वाक्यमुपदेशः ॥ १०२ ॥ कैकेय्याः दौर्जन्यं दृष्ट्वा दशरथः स्त्रीमात्रं निन्दति–धिगस्त्विति । योषितो धिगस्तु नाम, स्त्रियो निन्द्या इत्यर्थः । ननु स्त्रीमात्रनिन्दा कथं क्रियते ? साध्वीनां विद्यमानत्वादित्यत आह नेति । सर्वाः स्त्रियो धिगस्त्विति न ब्रवीमि, किन्तु भरतस्यैव मातरं धिगस्त्विति ब्रवीमीति योजना ॥ १०३ ॥ अनर्थभावे–अनर्थः स्वपरानर्थसाधनभूतः भावः अभिप्रायो यस्याः सा तथा, निविष्टो निवेशितो भावो दुष्टभावो यस्याः सा तथा, अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे! मन्निमित्तं मद्धेतुकम् । किमप्रियम् अपकारं पश्यसि कृत्स्नजगद्धितानुकारिणि रामे वा ॥ १०४ ॥ परित्यजेयुरिति । कृतानुरागत्वं पुत्रपतिभार्याणां त्यागानौचित्यहेतुः, यथोचितं लिङ्गविपरिणामः पुत्रादिषु योज्यः । अपिशब्दात्पतयश्च कृतानुरागा भार्यास्त्यजेयुरिति योज्यम् । किञ्च रामप्रव्राजनसाधनं त्वद्व्यापारं दृष्ट्वा रामं च त्वद्वशाद्व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा सर्वं जगत् त्वां प्रत्यवे कुपितं स्यात् ॥ १०५॥ अन्ततः

सत्य०–देवकुमाररूपं देवस्य हरेः कुमारो मारस्तस्य रूपमिव रूपं यस्यासौ तथोक्तः ॥ १०६ ॥

विनापि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि । रामं
तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना
मे ॥ १०७॥ विनाशकामामहितामामित्रामावासयं मृत्यु
मिवात्मनस्त्वाम् । चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी महाविषा
तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०८ ॥ मया च रामेण च
लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह । पुरं च राष्ट्रं
च निहत्य बान्धवान् ममाहितानां च भवाभिहर्षिणी १०९

लौकिकेभ्यो भिन्नः । देवकुमाररूपं निसर्गसुन्दरम् । अलंकृतम् अलङ्कारैरति शायितशोभम् । चन्द्रकान्ताननमित्यस्य हृदिविपरिवर्त्तमानत्वात्तमित्युक्तम् । सुतं सौन्दर्याद्यभावेपि सुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदम् । आव्रजन्तं ' मत्तमातङ्गगामिनम् ' इत्युक्तरीत्या गमनकालिकसम्भ्रमविशेषशालिनम् । दर्शनेन मानस ज्ञानेन पश्यन्नपि नन्दामि । दृष्ट्वा पुनः साक्षात्कृत्य तु युवेव भवामि युव वद्धृष्टपुष्टाङ्गो भवामि ॥६॥ विनेति। प्रवृत्तिः सञ्चारः । चेतना बुद्धिः ।वज्रधरपक्षे प्रवृत्तिशब्देन जीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ ७ ॥ विनाशकामामिति । मोहात् आवासयं, गृह इतिशेषः । सर्पी सर्पजातिः । जातिलक्षणो ङीष् । त्वं मोहा दङ्केन धृतासि । तेन अङ्कधारणेन ॥ ८॥ मयेति । सलक्ष्मणेन रामेण मया च हीनो भरतस्त्वया सह पुरं राष्ट्रं बान्धवांश्च निहत्य प्रशास्तु पुरादिहननरूपं प्रशासनं करोतु । ममाहितानां शत्रूणां च अभिहर्षिणी भवेतिसम्बन्धः १०९॥

स्वस्य रामं विना जीवनव्यतिरेकं दर्शयिष्यन् तदन्वये स्वजीवनानन्वयं दर्शयाति– अहमित्यादिना । आव्रजन्तम् आगच्छन्तं पश्यन्नहं दर्शनेन तस्य दूरदर्शने नापि नन्दामि । आगतमन्तिके दृष्ट्वा चिरवृद्धोप्यहं पुनर्युवेव युववद्भवामि हृष्टपुष्टान्त र्बहिःपरिकरो भवामीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ विनेति । हिशब्दो यद्यप्यर्थे, सूर्येण विना यद्यपि प्रवृत्तिः सञ्चाररूपा भवेत् । तथा वज्रधरेण अवर्षतापि, प्रवृत्तिर्जीवनरूपा यद्यपि स्यात् तथापि राममितो गच्छन्तं समीक्ष्य कश्चिदपि अननुभूतरामस्वभा वोपि लोको न जीवेदिति मे चेतना धीः, मम जीवनं तु कैमुतिकासिद्धमिति भावः ॥१०७॥ विनाशेति । सर्पी सर्पलक्षणा मोहादङ्केन धृतासि, तेन अङ्कधारणेन हेतुना ॥ १०८ ॥ मयेति । अहितानामभिहर्षिणी ममामित्रेषु स्नेहयुक्ता भवेत्यर्थः ॥ १०९ ॥

विषम०–मम अहितानां शत्रूणाम्, अभिभाषणशीला भव वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादिति भावः१०९॥

नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे । न नाम ते केन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ ११० ॥ न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् । कथं नु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान् गुणनित्यसम्मते ॥ १११ ॥ प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज । न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं केकयराजपांसनि ॥ ११२ ॥ क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् । न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ ११३ ॥

नृशंसवृत्त इति । नृशंसवृत्ते क्रूरव्यापारे ! व्यसनप्रहारिणि क्षते प्रहार न्यायेन विपदि प्रहरणशीले ! रामविरहासहनं विपत् तत्र प्रहारः पुनःपुनश्चो दनम् । त्वम् इह देशे । अद्यास्मिन् काले । प्रसह्य पतिस्वातन्त्र्यं तिरस्कृत्य । यद्वाक्यं भाषसे तत्र ते मुखात् दशनाः सहस्रधा विशीर्णाः सन्तः केन नाम हेतुना न पतन्तीति सम्बन्धः ॥ ११० ॥ न किञ्चिदिति । रामः अहितमप्रियं च किञ्चिद्वचो नाह, परुषाणि भाषितुं न वेत्ति । ज्ञानपूर्वकत्वात् भाषणस्य कुतस्तत्प्रसक्तिरिति भावः । न केवलं परुषावेदनं प्रत्युताभिरामवादिनि सर्व प्रियभाषिणि । गुणैर्नित्यं संमते रामे कथं नु दोषान् प्रव्राजनहेतून् ब्रवीषि ॥ १११ ॥ प्रताम्येति । प्रताम्य ग्लानिं भज । ताम्यतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवच नम् । प्रज्वल कुपिता भव । प्रणश्य नष्टा भव । सहस्रशः स्फुटिता सती महीं व्रज वा, भृगोः पत वेत्यर्थः । केकयराजानां पांसनि दूषणि ॥ १२ ॥ क्षुरोपमा मिति । क्षुरोपमां तद्वत्क्रूराम् । असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादिनीम् । प्रदुष्टभावां

नृशंसेति । व्यसनप्रहारिणि आपद्युपद्रवकारिणि । इह देशे अद्य काले प्रसह्य पति पत्नीभावं तिरस्कृत्य क्रूरं वाक्यं भाषसे यत् अतः ते दशनाः केन नाम हेतुना मुखा द्विशीर्णमाना न पतन्ति । न जान इति शेषः ॥ ११० ॥ न किञ्चिदिति । गुणनित्य संमते गुणानां नित्यसम्मते ॥ १११ ॥ प्रताम्येति । सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज तथापि न ते वचः करिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ११२ ॥ क्षुरोपमामिति । असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादिनीम्, अमनोरमामिति छेदः । सबन्धनं हृदयं "प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः" इति श्रुतेः । त्वां जीवितुं नोत्सह इति सम्बन्धः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवतः कुतो रतिः । ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११४ ॥ स भूमिपालो विलपन्ननाथवत् स्त्रिया हातो हृदयेऽतिमात्रया । पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंस्पृश्य यथातुरस्तथा ॥ ११५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥१२॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥

प्रकर्षेण दुष्टहृदयाम् । अमनोरमामिति पदच्छेदः। सबन्धनं समूलं प्राणरूपमूलसहितम् "प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः" इतिश्रुतेः । सदिन्धनमितिपाठे—हृदयमेव सदिन्धनम् । दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्तीम्। त्वां जीवितुं जीवयितुम् । न विषहे नोत्सहे ॥ १३ ॥ नेति। रतिस्त्वद्विषयेति शेषः। यदेवमत आह ममाहितमिति । आत्मवतः जीवत इत्यर्थः ॥१४॥ स इति। अतिमात्रया अमर्यादया स्त्रिया। हृदये गृहीतः तदधीनहृदय इत्यर्थः। भूमिपालोऽपि तां निग्रहीतुमसमर्थ इत्यर्थः। अनाथवद्विलपन् त्वां जीवयितुं नोत्सहे ते पादौ स्पृशामि प्रसीदेत्यनवस्थितवचनानि भाषमाणः। प्रसारितावित्यनेनानादर उक्तः। असंस्पृश्येत्यनेन पिस्पृक्षायामेवमूर्च्छा जातेति गम्यते ॥ ११५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

'न ते करिष्यामि वचः' इत्युक्त्वापि धर्मपाशबद्धतया पश्चात्तप्तः पुनस्तां सान्त्वयति त्रयोदशे—अतदर्हमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अतदर्हं तादृश

स भूमिपाल इति । अतिमात्रया अतिक्रान्तमर्यादया स्त्रिया हृदये मर्मणि गृहीतः प्रसारितौ प्रणामपरिहारबुद्ध्या अन्यत्र प्रसारितौ देव्याश्चरणौ असंस्पृश्य आतुरो यथा आतुर इव तथा पपात, दारुणं पपातेत्यर्थः । अनेन चित्तवैवश्यं द्योतितम् ॥ ११५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ सत्यपाशबद्धत्वेन न ते करिष्यामि वच इति दृढं वक्तुमशक्नुवन् तां पुनरपि प्रसादयति—अतदर्हमिति । अत

सत्य०—प्रसारितौ प्रणामं कुर्यादित्यन्यत्र प्रसारितौ ॥ ११५ ॥

अनर्थरूपा सिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी ।
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥
त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ।
मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्त्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥
स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।
प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ॥ ६ ॥

दुःखानर्हम् । अतथोचितम् अधःशयनानुचितम् । अनर्थरूपा पापरूपा । असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजना । अभीता लोकापवादभीतिरहिता । भयदर्शिनी । दशरथस्येति शेषः । यद्वा अभयदर्शिनी दशरथस्य भयमपश्यतीत्यर्थः । तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरमुद्दिश्य महाराजम् आकारयामास सम्बोधयामास । यद्वा दातव्यत्वेन ग्राहयामासेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकवचनस्वारस्यात् वरं श्रेष्ठं दशरथं स्वाभिमतकथनायाह्वयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ त्वमिति । विधारयितुम् ऋणत्वेन धारयितुं च्यावयितुं वा विशेषेण धारयितुमादातुमिति वार्थः ॥३॥ विह्वलन् मूर्च्छन् ॥ ४॥ ५॥ स्वर्ग इति । रामस्य कुशलं प्रति दैवतैः प्रत्यादेशादभिहितं धिक्कारपूर्वमभिहितं वाक्यं कथं धारयिष्ये सहिष्ये । मूढः

दर्हं स्त्रीप्रणामानर्हम् । अतथोचितं पूर्वमननुभूततादृग्व्यसनम्, शयानं भूमौ पतितम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपेति । अनर्थरूपा पापरूपा, असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजना, अभीता जनापवादादभीता, अभयदर्शिनी-दशरथस्य प्राप्तं भयमगणयन्ती । भयदर्शिनीति छेदे रामात् भरतस्य भयदर्शिनी । तमेव वरं पूर्वदत्तवरमेवोद्दिश्य महाराजमाकारयामास सम्बोधयामास ॥ २॥ तदेवाह-त्वमिति । सत्यवादी दृढव्रत इति कत्थसे स्वात्मानं श्लाघसे । विधारयितुं विशेषेण धारयितुम् ऋणत्वेन धारयितुम् ॥ ३-५ ॥ रामप्रवासनदुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह-स्वर्ग इति । स्वर्गेऽपि दैवतैरभिहितं रामस्य कुशलं प्रत्यादेशात् प्रतिषेधात् । ल्यब्लोपे

कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो मया ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ।
रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।
कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥
कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ।
अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥
सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ।
दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥
यदि दुःखमकृत्वाद्य मम संक्रमणं भवेत् ।
अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥

स्त्रीहेतोः कथं गुणवत्पुत्रं त्यक्तवानसीत्यभिहितं श्रुत्वा कथमात्मानं धारयिष्ये । तथा च रामप्रवासने इह परत्र च मम सौख्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्यप्रतिज्ञत्वनिर्वाहार्थं रामः प्रव्राजित इति वक्तव्यमित्यत्राह—कैकेय्या इति । मयेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । तदसत्यं भविष्यति 'श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परन्तप' इतिरामोद्देशेनोक्तं वाक्यमसत्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपरित्यागे हेत्वन्तराणि दर्शयति—अपुत्रेणेत्यादि ॥८-१०॥ सुखानामिति । दुःखैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥११॥यदीति । अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा मम संक्रमणं यदि भवेत् ततस्तदा सुखमवाप्नुयाम् ।संक्रमणं तृणजलौकान्यायेन

पञ्चमी । कथं बत धारयिष्ये सहिष्ये, इह रामस्य कुशलं प्रतिषिध्य तत्र दैवतैः पृष्टं कथं सहिष्य इत्यर्थः । अथवा स्वर्गेऽपि रामस्य कुशलं प्रति दैवतैः प्रत्यादेशात् प्रत्यादेशं धिक्कारं कृत्वाभिहितं वाक्यम्, कथं बत धारयिष्ये सहिष्ये । बतेति खेदे ॥ ६ ॥ ननु सत्यपाशात् प्रत्यादिष्टवानस्मीत्युत्तरं ब्रूहीत्यत्राह—कैकेय्या इति । कैकेय्याः प्रतिश्रुतार्थप्रदानेन मया रामः प्रव्राजितः तत्सत्यं यदि ब्रवीमि तर्हि तद्राममभिषेक्ष्यामीति वचनम् असत्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७-१० ॥ सुखानामिति । दुःखैरनुचितस्येति षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ११ ॥ सर्वथा रामस्य दुःखाकरणमेव स्वहितमित्याह—यदीति । अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा, इह सुखितस्य मम कालान्तरे संक्रमणं

नृशंसे पापसङ्कल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ।
किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ १४ ॥
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।
अस्तमभ्यागमत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १५ ॥
सा त्रियामा तथार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ १६ ॥
तथैवोष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ।
विललापार्त्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ १७ ॥
न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषणे ।
क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोऽञ्जलिः ॥ १८ ॥

देहाद्देहान्तरप्राप्तिः। पञ्चत्वमितियावत् ॥१२ ॥ नृशंस इति । मम प्रियं रामं विप्रियेणानभिमतदण्डकारण्यगमनेन । किं किमर्थं योजयसे ॥१३॥ अकीर्तिरित्यर्धम् । भविष्यतीतिशेषः ॥ १४ ॥ तथेति । तस्य विलपतः तस्मिन् विलपति सतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सा त्रियामेति । आत्रियामा यामत्रयवत्त्वं विहायातिदीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तथेति । आर्तवत् महारोगादिना पीडित इव । दुःखं विललाप । शृण्वतां यथा दुःखं भवति तथा विललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥ नेति । प्रभातं प्रभातत्वम् । भावे निष्ठा। अत्र प्रकरणे भर्त्सनप्रसादनाभ्यां पुनः

लोकान्तरगमनं यदि भवेत् ततः तर्हि स्वर्गेऽपि सुखमवाप्नुयामित्यन्वयः ॥१२॥ नृशंस इति । किमर्थं विप्रियेण अनभिमतदण्डकारण्यगमनेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ तथेति । या राज्ञः स्वनिवेशप्रवेशकालात्पूर्वं सूर्योऽस्तमगमत् रजनी चाभ्यवर्तत । सा त्रियामा रजनी विलपतस्तस्य राज्ञः न व्यभासत न प्रकाशत, विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत इत्यर्थः । अथ सा शर्वरी व्यभासत विभाता चेत्यावर्त्त्य योजना ॥ १५ ॥ तथेति । आर्तवत् महारोगादिना पीडित इव दुःखं शृण्वतां यथा दुःखं भवति तथा विललापेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अथ दुःखवशाद्रात्र्या अभ्युष्टिं प्रार्थयते—न प्रभातमिति । भावे

सत्य०—त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति, कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थाद्यातेः " अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्" इति मन् ॥ १५ ॥

अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम्। नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः। प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २० ॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः। प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ २१ ॥ शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम्। कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥२२॥ प्रसीद देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम्। लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि ॥ २३ ॥ मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च। प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २४ ॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः। श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २५ ॥

पुनः क्रियमाणाभ्यां धर्ममपि त्यक्तुं नशक्नोमि न पुत्रमपीति गम्यते ॥ १८ ॥ अथवेति। निर्घृणां निर्दयां प्रत्युत नृशंसां क्रूराम् ॥ १९ ॥ २० ॥ साधुवृत्तस्येति। त्वद्गतस्य त्वदेकशरणस्येत्यर्थः। गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुष इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शून्य इति। शून्ये निर्जने प्रदेशे। इदं रामाभिषेचनम्, न समुदाहृतं खलु किंतु सर्वजनसन्निधौ समुदाहृतमित्यर्थः। यद्वा शून्येन दीनेन मयेत्यर्थः ॥ २२–२४ ॥ विशुद्धभावस्येति। ताम्रेक्षणस्य, दुःखातिशयेनेति

निष्ठा। त्वया न प्रभातमिति। त्वत्कर्तृकमप्रभातमिति यावत्। मे मह्यम् प्रभाते सति रामविवासनं भविष्यतीतिभयादिति भावः ॥ १८ ॥ अथवा गम्यतां शीघ्रमिति। रात्र्येति शेषः। स्त्रीदर्शनं रात्र्यामेव भवति तदत्यये प्रजा आयान्ति राज्ञः सकाशम् अतोऽस्या दर्शनपरिहारो भविष्यतीत्याशयः ॥ १९ ॥ २० ॥ साध्विति। त्वद्गतस्य सत्यवशगत्वात्त्वदधीनस्य। गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुषः ॥ २१ ॥ शून्य इति। शून्ये निर्जनप्रदेशे इदं रामाभिषेचनं न समुदाहृतं खलु, किन्तु राजसभायामुदाहृतम्। अथवा शून्येन प्रणष्टसर्वाहम्भावेन मया इदमुदाहृतमितिवार्थः ॥ २२ ॥ तदेव दर्शयन्नाह–प्रसीदेति। त्वद्दत्तं लभतां त्वया वरबलात् गृहीतमेव राज्यम्, रामप्रीत्यर्थं रामाय देहीत्यर्थः ॥२३॥२४॥ विशुद्धेति। अश्रुकलस्य अश्रु

ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् । समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २६ ॥ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः । विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

शेषः । अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य । कालिः कामधेनुः । विचित्रं प्रसादनभर्त्सन सहितत्वात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतीति । प्रतिबोधनं शङ्खपटहवीणादिकं प्रतिबोधनसाधनम् । यद्वा वैतालिकैः क्रियमाणं प्रतिबोधनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ रामविवासननिर्द्धारणं दर्शयति चतुर्दशे–पुत्रेत्यादि ॥ १ ॥ पापमिति ।

पूर्णस्य ॥ २५ ॥ तत इति । तद्रात्रेः प्राक् नित्यं प्रियाम् अदुष्टां पतिव्रतां तत्काले दैवात् प्रतिकूलभाषिणीं तां समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति ध्रियमाणं तद्वरं च समीक्ष्य पर्यालोच्य :चिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुं प्रयासलब्धं पुत्रं च त्यक्तुम् अशक्नुवन् कर्तव्यमूढो मूर्च्छितः, क्षितौ विसंज्ञः पपात त्यर्थः ॥ २६ ॥ इतीति । प्रतिबोधनं बोधनसाधकमङ्गलगीतादिकम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व दीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ कैकेयी मन्निमित्तं राजा वा म्रियतां तन्निमित्तमहं वा म्रिय इति सर्वथा निश्चित्याह–पुत्रेति । सा पापा कैकेयी ॥ १ ॥ पापमिति । मम संश्रवं वरदानप्रतिज्ञां संश्रुत्य अङ्गीकृत्य, तदकरणरूपं पापं कृत्वैव सन्नः विषण्णः सन् शेषे किमिदं न किमपि प्रयो

सत्य०–मदर्थं राजा म्रियते चेन्म्रियतां प्रवयाः । आरब्धकार्यं तु न त्याज्यमिति निर्णीयाह–पुत्रेत्यादि । विवेष्टमानम्, विशब्दोऽत्र विप्रियमित्यादाविव नञर्थे । अचेष्टमानम् ॥ १ ॥

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मप्रचोदितः ॥ ३ ॥
संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ।
प्रदाय पक्षिणे राजन् जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे ।
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥
सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ७ ॥

संश्रवं दास्यामीति प्रतिज्ञाम् । संश्रुत्य कृत्वेत्यर्थः । पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । पापं प्रतिज्ञाताकरणरूपं पापं कृत्वैव क्षितितले सन्नः अवसन्नः सन् शेषे । किमिदं स्थित्यां मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपायां "मर्यादा धारणा स्थितिः" इत्यमरः । स्थातुमर्हसि ॥ २ ॥ इदमेव युक्तमिति दर्शयति—आहुरित्यादिना । सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य हि मया प्रचोदितः ॥ ३ ॥ प्राणसङ्कटे कथं सत्यं पालनीयमित्यत्राह—संश्रुत्येत्यादिना ॥ ४ ॥ तथेति । याचमाने ब्राह्मणे । अविमनाः सुप्रसन्नमनाः सन् नेत्रे ददौ । तस्मा इतिशेषः ॥ ५ ॥ सरितामिति । सरितां पतिः समुद्रः । मर्यादां सत्यमन्वितः वेलां नातिवर्त्तत इति मर्यादारूपं सत्यं प्राप्तः सन् । सत्यानुरोधात् स्वकृतसत्यानुवर्त्तनात् । समये सङ्कल्पित काले । स्वां वेलां स्वल्पामपि नातिवर्तत इतिसम्बन्धः ॥ ६ ॥ सत्यमिति । सत्यमेव एकपदं ब्रह्म एकं मुख्यम् । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः । पद्यत इति पदं परमप्राप्यम्, ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा एकं पदं प्रणवरूपं वाचकं

जनम्, अतः स्थित्यां सत्यपरिपालनमर्यादायां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥ आहुरिति । सत्यं सत्यरूपं धर्मम् आश्रित्य उद्दिश्य मया प्रचोदितः प्रबोधितः ॥३॥ ननु सत्यपरिपालने प्राणसंशयो जायत इत्याशङ्क्य प्राणादपि सत्यमेव रक्षणीयमिति सदृष्टान्तमाह—संश्रुत्येत्यादि श्लोकद्वयेन॥४॥५॥सरितामिति। सरितां पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः सन् सत्यानुरोधात् स्वकृतसत्योल्लङ्घनभयात् । स्वल्पां सुलङ्घ्यां मर्यादां स्वावधिभूताम् । स्वां वेलाम् । समये वृद्धिकालेपि नातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमिति । सत्यम्

सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः ।
स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥
धर्मस्येहाभिकामार्थं मम चैवाभ्यचोदनात् ।
प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥
समयं च ममाद्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥
उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ।
स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥

यस्य तत्तथा "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति स्मृतेः । सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेव धर्मस्य परा काष्ठेत्यर्थः । अक्षया वेदाश्च सत्यमेव प्राधान्येन प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । परं प्रयोजनं सत्येनैवाप्यते ॥ ७ ॥ सत्यमिति । अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यम् । धृता स्थिरा । वरदः सर्वेषां सर्ववरप्रदः ॥ ८ ॥ धर्मस्येति । अभिकामार्थं प्रीत्यर्थम् । धर्माभिवृद्ध्यर्थमितियावत् । मम प्रियाय इतिशेषः । समनस्कत्वज्ञापनाय त्रिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥ समयमिति । समयं रामविवासनम् । परित्यक्ता उपेक्षिता ॥ १० ॥ एवमिति । एवं त्रिर्ब्रवीमीत्येवम् । पाशं सत्यपाशम् । उन्मोक्तुं मोचयितुम् । बलिः महाबलिः । इन्द्रकृतम् इन्द्रद्वारोपेन्द्रकृतं पाशं पदत्रयदानप्रतिज्ञारूपं पदत्रयादानान्निगलं वा ॥ ११ ॥ उद्भ्रान्तहृदय इति । स राजा युगचक्रयोरन्तरं परिस्पन्दन् गच्छन् । धुर्यो यथा

एकपदम् एकपदरूपं ब्रह्म, प्रणव इति यावत् । परं परब्रह्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ धर्मस्येति । धर्मस्य लोकसिद्धिप्रयोजकस्य अभिकामार्थं पालनार्थं क्रियमाणात् ममाभिचोदनात् प्रेरणात् पुत्रं रामं प्रव्राजय एवं त्वामहं खलु त्रिः त्रिवारं ब्रवीमि ॥ ९ ॥ समयमिति । समयं रामविवासनम् । परित्यक्ता निराकृता ॥ १० ॥ एवमिति । पाशं सत्यपाशम् । उन्मोक्तुं प्रमोचयितुं । बलिः इन्द्रकृतम् उपेन्द्रवामनकृतं पदत्रयप्रतिश्रवरूपम् ॥ ११ ॥ उद्भ्रान्तहृदय इति । सः दशरथः युगचक्रान्तरं परिस्पन्दन् युगचक्रयोरन्तरं प्रविशन्

विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।
कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः ।
तं त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥
प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभिषेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥
रामाभिषेकसम्भारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ।
रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
त्वया सपुत्रया नैव कर्त्तव्या सलिलक्रिया ।
व्याहन्तास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥

अनड्वानिव । उद्भ्रान्तहृदयो विवर्णवदनश्चाभवत् ॥१२॥ विह्वलाभ्यामिति । विह्वलाभ्यां क्षुब्धाभ्याम् । अपश्यन्निव अन्ध इव स्थितः भूमिपः कृच्छ्रात् लब्धेन धैर्येण संस्तभ्य, दुःखातिशयजनितक्षोभं निरुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ य इति । हे पापे ! अग्नौ अग्निसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । मन्त्रकृतः मन्त्रसंस्कृतः । यः पाणिर्मया धृतः तं त्यजामि, तत्प्रयुक्तव्यवहारं त्यजामीत्यर्थः । अत एव स्वजं स्वस्मात् जातमपि तव पुत्रं त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥ प्रयातेति । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य त्वरयिष्यतीति सम्बन्धः ॥१५॥ रामेति । तदर्थं रामाभिषेकार्थम् । उपकल्पितैः रामाभिषेकसम्भारैः रामाभिषेकसामग्रीभिः सह गुरुजनस्त्वरयिष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा अभिषेकसामग्र्येव सलिलक्रियासामग्री भवत्वित्यर्थः ॥१६॥ त्वयेति । व्याहन्तासीति लुण्मध्यम

धुर्यः बलीवर्द इव उद्भ्रान्तहृदयः विवर्णवदनश्चाभवत् ॥ १२ ॥ विह्वलाभ्यामिति । संस्तभ्य विह्वलं चित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ अथानिष्टाया अनिष्टपुत्रस्य च त्याग एव धर्म इति मत्वाह–यस्त इति। मन्त्रकृतः ‘ गृभ्णामि,’ इति मन्त्रेण संस्कृतः, पाणिः पाणिग्रहः, अग्नौ अग्निसन्निधौ यो मया धृतः तं त्यजामि तत्प्रयुक्तं व्यवहारं त्यजामि । किञ्च स्वजं स्वस्माज्जातमपि तव पुत्रं त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥ महता प्रयत्नेन प्रवर्तितमिदं कार्यं मया अशक्यनिवारणमित्याशयेनाह–प्रयातेति पादत्रयाधिकश्लोक एकान्वयः । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य तदर्थमुपकल्पितैः अभिषेकार्थं संवृत्तैः रामाभिषेकसंभारैः अभिषेकं रामाभिषेकं प्रति मां गुरुजनः त्वरयिष्यति ध्रुवम् अतो रामः कृताभिषेकः कारयितव्यः गुरुजनानुरोधो मया कर्तव्यः, तस्यापि न्यायप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वयेति । त्वया रामाभिषेके विघ्निते मम मरणस्यावश्य

न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथासुखम् ।
हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥
तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥ १९ ॥
ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ।
उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥
किमिदं भाषसे राजन् वाक्यं गररुजोपमम् ।
आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥
स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ।
निस्सपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥
स नुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

पुरुषैकवचनम् ॥ १७ ॥ न चेति । तथासुखं तादृशसुखयुक्तम् । जनं दृष्ट्वा पुनः हतहर्षंहतहर्षविकारम् । निरानन्दं अतएवावाङ्मुखं जनं द्रष्टुं न शक्नोमि ॥ १८ ॥ तामिति । तस्य ब्रुवतः तस्मिन् ब्रुवतीत्यर्थः । पुण्येत्युक्तिः अनन्तरं रामदर्शनसम्भवात् ॥ १९ ॥ तत इति । रोषमूर्च्छिता क्रोधेन व्याप्ता ॥ २० ॥ किमिदमिति । गररुजोपमं विषजनितव्याधिसदृशम् । अङ्गरुजोपममिति पाठे—सर्वाङ्गव्याप्तमहाव्याधिसदृशमित्यर्थः । अङ्गेति सम्बोधनं वा । अक्लिष्टम् अक्लेशं यथा भवति तथा आनाययितुमिति सम्बन्धः ॥ २१॥ २२ ॥ स इति । नुन्नः व्यथितः । प्रतोदेन तोत्रेण । अभीक्ष्णं पुनःपुनः । "पुनःपुनः शश्वदभी

कत्वात्तदानीं सलिलक्रिया त्वया न कर्तव्येत्याह—मे मृतस्येत्यादि । सलिलक्रियां रामः करोत्विति शेषः । व्याहन्तासि व्याहनिष्यसि यदि तदा त्वया सलिलक्रिया न कर्तव्येति योजना ॥ १७ ॥ न चेति । त्वद्वचनमनुतिष्ठन् अहं पूर्वं रामाभिषेक वेलायां तथासुखं तादृशसुखयुक्तं जनं दृष्ट्वा इदानीं हतहर्षम् अत एव निरानन्दं पुनः द्रष्टुं न शक्नोमीति सम्बन्धः॥१८॥ तामिति । तथा ब्रुवतः अशक्यानुष्ठानतया ब्रुवत इत्यर्थः । शर्वरी पुण्या निरन्तररामचिन्तासमेतत्वात् ॥ १९ ॥ २० ॥ किमि दमिति । अङ्गरुजोपमं देहजनितव्याधिसदृशम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ स इति । नुन्नः

धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ।
ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ।
पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समाहिते ॥ २५ ॥
वसिष्ठो गुणसम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
उपगृह्याशु सम्भारान् प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
सिक्तसम्मार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ।
विचित्रकुसुमाकीर्णां नानास्रग्भिर्विराजिताम् ॥ २७ ॥
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ।
महोत्सवसमाकीर्णां राघवार्थे समुत्सुकाम् ॥ २८ ॥
चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ।
तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम् ॥ २९ ॥
ददर्शान्तःपुरं श्रेष्ठं नानाद्विजगणायुतम् ।
पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
यज्ञविद्भिः सुसम्पूर्णं सदस्यैः परमद्विजैः ॥ ३० ॥

क्षणमसकृत्समाः ” इत्यमरः ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेनेति । धर्मबन्धेन धर्मपाशेन । बद्धोस्मीत्यनेन रामविवासनं मनागनुज्ञातम् । द्रष्टुमिच्छामि गमनात्पूर्वमिति शेषः ॥ २४ ॥ तत इत्यादि परमद्विजैरित्यन्तमेकं वाक्यम् । प्रभातां रजनीं प्रभातायां रजन्यां समाहिते सन्निहिते सति ॥ २५ ॥ प्रविवेश पुरोत्तमम् इत्यनेन वसिष्ठो नगरबाह्यसरय्वां स्नानाद्यनुष्ठानं कृत्वा पुरीं प्रविष्टवानि त्यवगम्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ समृद्धविपणापणां समृद्धाः विपणाः विक्रय्याः येषां ते समृद्धविपणाः आपणाः निषद्याः यस्यां ताम् । समुत्सुकां समुत्सुक

व्याधितः, प्रतोदेन तोत्रेण ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेनेति । चेतना धीः ॥ २४ ॥ तत इति । प्रभातायां रजन्यां प्रविवेश । पुरोत्तममित्यनेन वसिष्ठः सरय्वां स्नानं कृत्वा प्रविष्टवानित्यवगम्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ सिक्तेत्यादि । समृद्धविपणापणां समृद्धाः क्रयविक्रयपदार्था येषु ते समृद्धविपणा तादृशा आपणा यस्यां ताम् ॥ २७–३३ ॥

तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ।
वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिर्विवेश च ॥ ३१ ॥
स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।
द्वारे तु राजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥
तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥
इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः ।
औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥
सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥
अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ।
चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥

जनाम् ॥ २८–३० ॥ तदिति । तं जनं पौरादिजनम् । व्यतिचक्रामेत्यनेनान्तःपुरद्वारवेदिकां प्राप्त इति गम्यते । विवेश वेदिकायामिति शेषः ॥ ३१॥ स इति । विनिष्क्रान्तम् स्वगृहादिति शेषः । द्वारे अन्तःपुरद्वारे । प्रियदर्शनमित्यनेनाभिषेकार्थमात्मानमलंकृत्यागत इत्युक्तम् ॥३२॥ तमिति । क्षिप्रमाचक्ष्वेति वसिष्ठः प्रोवाचेतिसम्बन्धः ॥ ३३ ॥ इम इत्यादि । काञ्चनाः काञ्चनमयाः । गङ्गोदकघटाः गङ्गोदकपूर्णघटाः । अत्र आहृतमित्येतद्वचनव्यत्ययेन सम्बध्यते । इमे इति छेदमपि । सागरेभ्य आहृता इमे उदकघटा इत्यध्याहारेण योज्यम् ॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु ॥ ३५ ॥ 'चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम्' इत्यत्र- तु इति गायत्र्याश्चतुर्थाक्षरम् । निस्त्रिंशः खड्गः ॥३६॥ भृङ्गारः

इमे गङ्गोदकघटा इति । काञ्चनाः जलपूर्णकाञ्चनघटाः । क्षौद्रम् मधु । अत्र गायत्र्याश्चतुर्थाक्षरम् । चतुरश्व इत्यस्य श्लोकस्य द्वितीयाक्षरेण तु इत्यननेन संगृह्णाति–" चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् । वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ।" इति । निस्त्रिंशः खड्गः । भृङ्गारः कनकालुका । धत्तूरकुसुमसदृशाहिरण्मयपात्रम् । नरसंयुक्तं वाहनं शिबिकादि । केसरी प्रशस्तकेशरः । चतुर्दंष्ट्रः सञ्जातचतुर्दन्तः । हरिश्रेष्ठः अश्वोत्तमः । व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्म । हेमदामपिनद्धः हेमदामबद्धः । नैगमा

वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम्। श्वेते च वालव्य जने भृङ्गारश्च हिरण्मयः ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान् पाण्डरो वृषः । केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिद्धश्च हुताशनः। सर्ववादित्रसङ्घाश्च वेश्याश्चालंकृताः स्त्रियः ॥३९॥ आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः। पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥ एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियम्वदाः । अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥४१॥ त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि । पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः। स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥ तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसम्मतम्। न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् । वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशने। सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम्॥४६॥

कनकालुका ॥३७॥ केसरी प्रशस्तकेसरः । हरिश्रेष्ठः अश्वोत्तमः ॥ ३८ ॥ ॥३९॥ व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्मेत्यर्थः । नैगमो वणिजः । "नैगमो वणिजो वणिक्" इत्यमरः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ समुदिते सम्यग्व्यक्ते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पूर्वोदितम् अयं सर्वदा अनिवार्य इति राज्ञा पूर्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥ स इति । अजज्ञिवान् अज्ञातवान् ॥४५॥ तत इति । यथाकालं प्रातःकालार्हम् ॥४६॥

श्रेणीमुख्याः, अध्यापका वा । गणैः स्ववीथिस्थजनैः ॥ ३४–४१ ॥ त्वरयस्व महाराजमिति । समुदिते श्रेयस्करे अहनि यथा रामो राज्यमवाप्नुयात् तथा दशरथं त्वरयस्वेति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥४३॥ तामिति । पूर्वोदितम् अयं सदा न निवारणीय इति राज्ञा पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४४ ॥ स इति । तामवस्थां यथोक्तरूपाम् अतिघोराम् । अजज्ञिवान् अज्ञातवान् । परमतुष्टाभिः परमतोषहेतुभिः ॥४५॥ तत इति ।

यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तथानन्दघनः स्वतः ॥ ४७ ॥
इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ।
सोऽजयद्दानवान् सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥४८॥
वेदाः सहाङ्गविद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं विभुम् ।
ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥
आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम् ।
बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥
उत्तिष्ठाशु महाराज कृतकौतुकमङ्गलः ।
विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥
सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ।
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ ५२ ॥

यथेति । भास्करोदयेपि समुद्रवृद्धिरस्त्येव । यद्वा भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करश्चन्द्रः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वेदा इति । सहाङ्गविद्याः अङ्गभूतशिक्षादिविद्यासहिताः । ब्रह्माणं बोधयन्ति सृष्ट्युपयोगितत्तदर्थबोधं जनयन्ति । तथाह मनुः—“नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥” इति ॥ ४९ ॥ आदित्य इति । भूतधरां सर्वप्राणिधरां पृथिवीं बोधयति विशेषणद्वारा पृथ्वीबोधनम्, अद्य बोधयामीत्यन्वयः ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठेति । कृतकौतुकमङ्गलः कृतं कौतुकहेतुभूतं मङ्गलाचरणं येन स तथोक्तः, सर्वानन्दोत्पादनाय कृतदेहालङ्कार इत्यर्थः । यद्वा कौतुकम् उत्सवः । कृतोत्सवार्थमङ्गलानुष्ठान इत्यर्थः । मेरोर्दिवाकर इव दिवाकरस्य प्रधानमेरोरुत्थानं मेरुसम्बद्धरथाक्षद्वारेति ज्ञेयम् ५१ ॥ ५२

यथाकालं प्रभातकालार्हम् ॥ ४६ ॥ यथेति । भास्करोदये भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करः पूर्णचन्द्रः । तस्योदये प्रीतेन प्रतिफलितचन्द्रतेजसा प्रीतेन मनसा प्रीतः सागरो यथा नन्दति तथा आनन्दघनः आनन्दपूर्णः सन् स्वतो नन्द तथा आनन्दघन इत्यत्र नन्द आनन्दघन इति तन्त्रेण पदच्छेदः ॥ ४७ ॥ इन्द्रमिति। अस्यां वेलायाम् उदयवेलायाम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आदित्य इति । बोधयत्यद्य पृथिवीमिति, उदयास्तमयाभ्यामिति शेषः ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमङ्गलः कृतानि कौतुके अभिषेकोत्सवे मङ्गलानि येन स तथोक्तः, सर्वानन्दोत्पादनाय कृतदेहालङ्कार इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ।
बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ५३ ॥
उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ।
पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥
स्वयं वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।
क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन् राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५५ ॥
यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ।
यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५६ ॥
एवं हि भवता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥ ५७ ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ।
अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ॥ ५८ ॥
ततः स राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ।
शोकरक्तेक्षणः श्रीमान् उद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ।
वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ॥ ५९ ॥

गतेति । सर्वानन्दकररामाभिषेकमहोत्सवोपयुक्तत्वाद्रात्रिर्भगवतीतिस्तूयते ॥ ५३ ॥ उदतिष्ठतेति । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । उपस्थितमित्यर्थः । अभिषेचनं अभिषेकसाधनम् । उपतिष्ठतीतिपाठान्तरम् ॥ ५४–५७ ॥ इतीति । सान्त्वपूर्वं सामपूर्वं "साम सान्त्वम्" इत्यमरः । अर्थवदितिनिर्देशः । प्रातःकालप्रबोधस्य सर्वविजयहेतुत्वात् ॥ ५८ ॥ ततः स राजेत्यादि । सुतं प्रति सन्नहर्षः नष्टहर्षः । भूयो निकृन्तसि कैकेयीवाक्यकृत्तानि मर्माणि भूयोप्यनुचितकालस्तुतिभिर्निकृन्तसीत्यर्थः । अत्र इति

गतेति । तव यत्कृत्यं कर्तव्यं रामाभिषेकाय अस्मदादिभिः तदिदं सर्वं कृतम् ॥५३॥ उदतिष्ठतेति । अभिषेचनम् अभिषेकोपकरणम् समग्रमुदतिष्ठत उपस्थितमित्यर्थः । नैगमैः वणिग्जनैः ॥५४-५६॥ भविता । लुट् (भविता इति पाठः) यत्र राष्ट्रे । राजा भवान् न दृश्यते अतः सन्निधेहीति भावः ॥५७॥ इतीति । सान्त्वपूर्वम् अर्थवदिव अर्थवदेव सार्थकमेव ॥५८॥ तत इति । शोकरक्तेक्षणः रोदनेन रक्ताक्षः । भूयो निकृन्तसीति । कैकेयीक्रूरवचःकृत्तमर्माणं पुनरप्यधिकं स्तुतिवाक्यैर्निकृन्तसीति ॥५९॥

सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ।
प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ६० ॥
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६१ ॥
सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।
प्रजागरपरिश्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ ६२ ॥
तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६३ ॥
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ।
निर्जगाम च सम्प्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ॥ ६४ ॥
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ।
व्यक्तं रामाभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मवित् ॥ ६५ ॥
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता वृतः ।
निर्जगाम महाबाहू राघवस्य दिदृक्षया ॥ ६६ ॥
सागरह्रदसङ्काशात् सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ।
निष्क्रम्य जनसम्बाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥ ६७ ॥

शब्दोऽध्याहार्यः ॥ ५९ ॥ करुणं दीनवाक्यम् ॥ ६० ॥ यदेति । मन्त्रज्ञा राजनीत्यनुसारेण स्वकार्यौचितविचारज्ञेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ सुमन्त्रेति । रजनीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रजागरो निद्राक्षयः । विचारणेत्यनन्तरमिति शब्दोध्याहर्तव्यः । इति प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स इति । राजशासनादित्युक्तिः राजसम्मतमिति बुद्ध्या ॥ ६४–६६ ॥ सागरह्रदसङ्काशा

सुमन्त्र इति । अपाक्रमत्, भीत इति शेषः ॥ ६० ॥ यदेति । दैन्यं सत्यपाशबन्धनजं कैकेयीविषयकम् । मन्त्रज्ञा स्वकार्यवक्तव्यविचारज्ञा ॥ ६१ ॥ अत एव मिथ्याप्याह—सुमन्त्रेति । रामहर्षसमुत्सुकः रामाभिषेकसमुत्सुकः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ स इति । स मन्यमानः कल्याणमिति नात्र कार्या विचारणा इति च मायाविन्या तयोक्तविश्वासात् राजशासनात् राज्ञः सम्मतमिति बुद्ध्या ॥ ६४–६८ ॥

ततः पुरस्तात् सहसा विनिर्गतो महीपतीन् द्वारगतो विलोकयन् । ददर्श पौरान् विविधान् महाधनानुपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ।
राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणास्तु सङ्गताः ॥ २ ॥
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ।
लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ।
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ ३ ॥

दिति । सागरह्रदः समुद्रान्तर्गतह्रदः । पुरान्तर्वर्त्यन्तःपुरत्वात्समुद्रस्थह्रदौपम्यम् । जनसम्बाधं जनैर्निबिडम् ॥ ६७॥ तत इति । पुरस्तादग्रे महीपतीन् विलोकयन् पश्चात् पौरान् ददर्श । महाधनान् उपहारपाणीन् । उपस्थितान् उपस्थानं सदः कुर्वतः ॥६८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ रामाभिषेकसामग्रीसन्निधानमाह पञ्चदशे–ते त्विति । उष्य उषित्वा । उपस्थानं सदः॥१॥ निगमस्य पुरस्य "निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे" इति वैजयन्ती ॥२ ॥ उदित इति । उपकल्पितम्, अभिषेकार्थद्रव्यजातमिति

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

राजाज्ञया राजद्वारे मिलितानां राज्ञां परस्परसम्भाषणमाह-ते त्वित्यारभ्य अपश्यन्तोऽब्रुवन् को नु राज्ञो नः प्रतिबोधयेदित्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । तां रजनीं रामाभिषेकोद्युक्तरजनीम् । उष्य उषित्वा । द्वारे पौराः सङ्गताः ॥ १ ॥ २ ॥ उदित इति। अहनि पुष्ये पुष्यनक्षत्रे अभ्यागते सति रामस्य जन्म प्राप्ते स्थिते कर्कटकेलग्ने

काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ।
रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ ४ ॥
गङ्गायमुनयोः पुण्यात् सङ्गमादाहृतं जलम् ।
याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ॥ ५॥
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहास्समाहिताः ।
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ।
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७ ॥
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ।
वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८ ॥
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् ।
सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ ९ ॥

शेषः ॥ ३ ॥ उपकल्पितमेव प्रपञ्चयति–काञ्चना इत्यादि । अत्र भान्तीत्यनुषज्यते ॥४॥गङ्गेति । आहृतं, वर्तते इतिशेषः। याश्चान्यास्सरित इत्यत्र ताभ्यश्चेत्यनुकृष्याहृतमिति पूर्वेण सम्बन्धः । ये च ह्रदाः कूपाः यानि सरांसि । अत्र तु तेभ्य इत्यध्याहारः। आहृतं जलमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥५ ॥ प्राग्वाहाः इति। प्राग्वाहाः पूर्वाभिमुखप्रवाहाः गोदावरीकावेर्यादयः । ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वोद्गतप्रवाहाः नैमिषारण्यस्थब्रह्मावर्त्तरुद्रावर्तादिसरोविशेषाः। ऊर्ध्ववाहाः प्रत्यग्वाहाः इत्यप्याहुः । ऊर्ध्वाद्विहन्तीत्यूर्द्ध्ववाहाः । निर्झरा इतिकेचित् । तिर्य्यग्वाहाः दक्षिणोत्तराभिमुखप्रवाहाः गण्डकीशोणभद्रादयः ॥ ६ ॥ सलाजा इति। क्षीरिभिः अश्वत्थोदुम्बरादिभिः पूर्वं जलकुम्भमात्रमुक्तम् । अत्र तद्विशेष इति न पुनरुक्तिः ॥७॥ क्षौद्रमिति । क्षौद्रं मधु । सुमनसः कुसुमानि । शुभाचाराः अञ्जनस्रगलङ्करणादिमङ्गलवेषयुक्ताः॥८॥ चन्द्रांशुविकचप्रख्यं विकचचन्द्रांशु

च अहन्यभ्यागते सति रामस्याभिषेकाय द्विजेन्द्रैः उपकल्पितम्, उपकरणजातमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥याश्चेति ताभ्यः जलमाहृतमिति सम्बन्धः ॥५॥ प्राग्वाहा इति । पर्वतघट्टादिना ऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहाः ॥ ६ ॥ सलाजा इति । क्षीरिभिः क्षीरयुक्तैः, पल्लवैरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ चन्द्रेति । चन्द्रांशुविकचप्रख्यं चन्द्रांशुवद्विकचा प्रख्या यस्य

चन्द्रमण्डलसङ्काशमातपत्रं च पाण्डरम् ।
सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ १० ॥
पाण्डरश्च वृषः सज्जः पाण्डरोऽश्वश्च संस्थितः ।
प्रसृतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ ११ ॥
अष्टौ च कन्या माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथा परे ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये सम्भ्रियेताभिषेचनम् ।
तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १३ ॥
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ।
अपश्यन्तोऽब्रुवन् को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥१४॥

सदृशम् । विकचत्वं विस्तृतत्वम् । यद्वा चन्द्रांशव इव विकचा विस्तृता प्रख्या कान्तिर्यस्य तत्तथा । काञ्चनं काञ्चनदण्डम् । सज्जं गन्धपुष्पादिभिरलंकृतम् ॥ ९ ॥ चन्द्रमण्डलेति । अभिषेकपुरस्कृतम् । अभिषेकाय पुरस्कृतम् ॥१०॥ पाण्डर इति । प्रसृतः प्रकर्षेणस्रवन्मदः । औपवाह्यः राजवाह्यः " राजवाह्यस्त्वौपवाह्यः " इत्यमरः ॥ ११ ॥ माङ्गल्याः मङ्गलार्हाः । वादित्राणि वीणादिचतुर्विधवाद्यानि ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां राज्ये अभिषेचनमुद्दिश्य यथा सम्भ्रियेत, वस्तुजातमितिशेषः । तथा जातीयमनर्घरत्नादि वस्तुजातं आदाय ते महीपतयः राजवचनात् राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्य तत्र राजभवनद्वारे समवेताः महीपतिमपश्यन्तः राज्ञः को नु नः प्रतिवेदयेदित्यब्रुव

तथोक्तम् । सज्जमुद्युक्तम्, गन्धपुष्पादिभिरलंकृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ चन्द्रमण्डलेति । अभिषेकपुरस्कृतं प्रक्षालितम् ॥ १० ॥ पाण्डर इति । प्रसृतः प्रकर्षेण स्रवन्मदः, औपवाह्यः राजवाह्यः । " राजवाह्यस्त्वौपवाह्यः " इत्यमरः ॥ ११ ॥ अष्टौ चेति । वादित्राणि वीणादिचतुर्विधवाद्यानि ॥१२॥ इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां राज्ये अभिषेचनमुद्दिश्य यथा संभ्रियेत, वस्तुजातमिति शेषः । तथा जातीयं तादृशमनर्घ रत्नादि वस्तुजातम् आदाय ते महीपतयः, राजवचनाद्राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्य, तत्र राजद्वारि समवेताः महीपतिमपश्यन्तः नः राज्ञः को नु प्रतिवेदयेदिति सम्बन्धः ॥१३॥१४॥

न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।
यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १५ ॥
इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान् महीपतीन् ।
अब्रवीत्तानिदं सर्वान् सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १६ ॥
रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहम् ।
पूज्या राज्ञो भवन्तस्तु रामस्य च विशेषतः ॥ १७ ॥
अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ।
राज्ञः सम्प्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।
सदासक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह ॥ १९ ॥
तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः ।
शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत ॥ २० ॥
सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणिमन्तरा ।
आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ २१ ॥

न्निति योजना ॥१३॥१४॥ नेति । सज्जः सम्पन्नसाधन इत्यर्थः ॥ १५ ॥१६॥ राममिति । रामं प्रस्थितः, आनेतुमिति शेषः । यस्मात् पूज्यास्तस्मात् आयुष्मतां युष्माकं वचनात् राज्ञः सुखं पृच्छामि । यच्चागमनकारणं दर्शनाया नागमनहेतुः तं च । अयमविलम्बेन पृच्छामि ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुराणवित् सामन्तराजानुवर्त्तनरूपपुरातनवृत्तान्तज्ञः । सदासक्तं सर्वदा अनिवारितम् ॥ १९ ॥ तुष्टावेति । शयनीयं शयनयोग्यं गृहम् ॥ २०॥ स इति । अत्यासाद्य

नेति । सज्जः सम्पन्नसाधनः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राममिति । रामं प्रस्थितः, आनेतुमिति शेषः । राज्ञो नियोगेन राममानेतुं यद्यपि प्रस्थितः तथापि भवन्तोऽपि राज्ञो रामस्य च पूज्या इति कृत्वा भूयो : राज्ञः समीपं गत्वा आयुष्मतां युष्माकं वचनात् संप्रतिबुद्धस्यापि राज्ञः आगमनस्य निर्गमनस्यापि कारणं सुखं पृच्छामि ॥१७॥१८॥ इतीति । पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञः । सदासक्तं सततमनिवारितम् । अथवा असक्तम् अनिरोधम् ॥ १९ ॥ तुष्टावेति । शयनीयं शयनगृहम् । आसाद्य व्यतिष्ठत ॥ २० ॥ स इति । अत्यासाद्य अतिशयेन समीपं प्राप्य । तिरस्करिणीमन्तरा

सत्य०—विशां पतेः विशां प्रजानां पतेः पत्युः । ननु कथं पतेरिति " पतिः समास एव " इति समासे घिसंज्ञाविधानात् इति चेत् ? न, पतिरित्याख्यातः पतिः । णौ टिलोपे " अच इः " इत्यौणादिक इः । अयं पतिशब्दः ' पतिः समास एव ' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥

सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ।
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ २२ ॥
गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ।
बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्य्यमनन्तरम् ॥ २३ ॥
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागता नृप ।
दर्शनं प्रतिकांक्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ २४ ॥
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ।
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥
राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया ।
किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ २६ ॥
न चैव सम्प्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ।
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात् पुनः ॥ २७ ॥
स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ २८ ॥
प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ।
हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥ २९ ॥

अतिशयेन प्राप्य । अतिसमीपं प्राप्येत्यर्थः । तिरस्करणिमन्तरा जवनिकामात्रं व्यवधानं कृत्वेत्यर्थः । राघवं दशरथम् । पुनस्तोत्रकरणं सूतस्य विज्ञापनात् पूर्वं स्तुतेः कुलधर्मत्वात् ॥२१-२४॥ प्रतिबुद्ध्य ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ कैकेय्युक्तं निद्रापरवशस्य राज्ञोऽनुमतं न वेति नसंशयितव्यमित्याह-न चेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रपन्न इति । हृष्टः रोमाञ्चाञ्चितगात्रः । प्रमुदितः

यवनिकामात्रं व्यवधानं कृत्वा। राघवं दशरथं तुष्टाव ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतकृत्यमिदं तवेति । अनुष्ठेयमनुष्ठितं रामाभिषेकसंभरणं सम्पन्नमित्यर्थः ॥२३॥ निगमो वाणिज्यं तत्सम्बन्धिनो नैगमाः ॥ २४ ॥ स्तुवन्तमिति । प्रतिबुद्ध्य ज्ञात्वा । इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ तदेवाह-राममिति । हे सूत राममानयेति अनयाभिहितोऽसि यत् 'अप्रतिषिद्धमनुमतम्' इति न्यायेन तस्यैव मदाज्ञात्वात् सेयं ममाज्ञा प्रतिहन्यते नानुष्ठीयत इतीदं किंकारणं किंकारणकमित्यर्थः ॥ २६ ॥ न च निद्रापरवशस्य राज्ञ इदमनुमतं वा नवेति संशयितव्यं त्वयेत्याह-न चैवेति । तत्र कैकेयीनिमित्त कार्ये । अन्वशात् अनुशास्ति स्म ॥ २७॥२८ ॥ प्रपन्न इति । हृष्टो रोमाञ्चितगात्रः ।

स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ।
अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ३० ॥
ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ।
रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ३१ ॥
महाकवाटविहितं वितर्दिशतशोभितम् ।
काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ ३२ ॥
शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तमेरुगुहोपमम् ।
मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥

सञ्जातमानसानन्दः ॥ २९ ॥ स इति । रामाधिकरणाः राममधिकृत्य प्रवृत्ताः । हृष्टवत् । स्वार्थे वतिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महाकवाटेत्यादि । महाकवाटविहितं निर्मितमहाकवाटम् । वितर्दिशतशोभितं वेदिकाशतशोभितम् । "स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चनप्रतिमाभिः एकाग्रं निरन्तरम् । यद्वा काञ्चनप्रतिमाभिः एकानि मुख्यानि अग्राणि शिखराग्राणि यस्मिन् तत्तथोक्तम् । मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमप्रचुरबहिर्द्वारयुक्तम् "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः ॥ ३२ ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्रमूर्तिसदृशम् । "घनो

मुदितः सञ्जातमानसानन्दः, राजमार्गे विलोकयन्निति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ स इति । रामाधिकरणाः राममधिकृत्य प्रवृत्ताः, अभिषेचनसंयुक्ताः अभिषेचनप्रसङ्गयुक्ताः, हृष्टवत् हृष्टोऽभूत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महाकवाटेति । महाकवाटविहितं महाकवाटयुक्तम् । वितर्दिशतशोभितं वेदिकाशतशोभितम् । काञ्चनप्रतिमैकाग्रम् । काञ्चन्यः प्रतिमा यस्मिन् तत् काञ्चनप्रतिमम्, एकं मुख्यं अग्रं यस्य तत्तथोक्तम् । मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमप्रचुरबहिर्द्वारयुक्तम् । शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्राणामिव घनाः सान्द्राः प्रख्याः प्रभाः यस्मिन् तत्तथोक्तम् । मणिभिर्वरमाल्यानामिति । वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमाल्यानाम् अलङ्कारवर्तिभिः महद्भिः महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतम् । दर्दुरः मलयसन्निकृष्टचन्दनगिरिः । सुकृतेहामृगाकीर्णं सुष्ठु कृतैः ईहामृगैः आकीर्णम् । भक्तिभिः वर्द्धकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैः सूत्कीर्णं सुष्ठु उत निबिडं कीर्णं व्याप्तम् । तिग्मतेजसा अतिशयितशोभया आददत् आकर्षत् । उपास्थितैः समीपवर्तिभिः । अञ्जलिकारिभिः नमस्कुर्वद्भिः । उपायनानि गृहीत्वा समाक्रान्तैः समागतैः समाकीर्णम् । उन्मुखैः उत्सुकैः उदग्रं प्रशस्तम् । कुब्जकैरातकावृतं कुब्जैः किरातानां स्वल्पशरीराणां समूहैश्चावृतम् । यद्वा कुब्जैः कैरातकैः किरातसमूहैश्चावृतम् ॥ ३२–४० ॥

मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागरुधूपितम् । गन्धान्मनोज्ञान् विसृजद्दार्दुरं शिखरं यथा ॥ ३४ ॥ सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् । सुकृतेहामृगाकीर्णं सुकीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ ३५ ॥ मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा । चन्द्रभास्करसङ्काशं कुबेरभवनोपमम् ॥ ३६ ॥ महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् । मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ ३७ ॥ उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः । उपादाय समाक्रान्तैस्तथा जानपदैर्जनैः ॥ ३८ ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलंकृतम् । महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविभूषितम् ॥ ३९ ॥ नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरातकावृतम् ॥ ४० ॥ स वाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् । वरूथिना रामगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि रञ्जयत् ॥ ४१ ॥

मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्तौ निरन्तरे " इत्यमरः ॥ ३२ ॥ दार्दुरं मलयसंनिकृष्टश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिर्दर्दुरः, तत्सम्बन्धि दार्दुरम् ॥ ३४ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं द्वारभित्तिस्तम्भादिषु सुष्ठु रचितैः ईहामृगैः वृकैः आकीर्णं "कोकस्त्वीहामृगो वृकः " इत्यमरः । भक्तिभिः सुकीर्णं सुष्ठु रचितम् ॥ ३५ ॥ तिग्मतेजसा तीव्रतेजसा " तिग्मं तीव्रं खरम् " इत्यमरः । अतिशयिततेजसेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ रामवेश्म ददर्श हेति पुनर्वचनस्य सामान्योक्तस्य विशेषणविशेषकथनार्थत्वान्न पुनरुक्तिः । भगवतो वाल्मीकेरियं हि शैली ॥ ३७ ॥ उपस्थितैरिति । उपादाय उपायनानीति शेषः । समाक्रान्तैः समागतैः ॥ ३८ ॥ उन्मुखैः उत्सुकैः । उदग्रम् उन्नतम् ॥ ३९ ॥ कुब्जकैरातकावृतं किरातानां स्वल्पशरीरकाणां समूहः कैरातकं " पृश्निरल्पशरीरः स्यात्किरातः स च कथ्यते " इति हलायुधः । उपस्थितैः समाकीर्णमित्यादिकमपि रामवेश्मेत्यनेन सम्बध्यते ॥ ४० ॥ स वाजियुक्तेनेति । वरूथिना रथगुप्तिमता । " रथगुप्ति

स वाजियुक्तेनेति । वाजियुक्तेन रथेनेत्यत्र रञ्जयन् समासददित्यध्याहार्यम् । ततस्समासाद्येत्युत्तरश्लोके अनुवादात् । वरूथिना " रथगुप्तिर्वरूथो ना " इत्यमरः ॥ ४१ ॥

ततः समासाद्य महाधनं महत् प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः। मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव॥४२॥ स तत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः। प्रियान्नरान् राममते स्थितान् बहूनपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥४३ ॥ स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् । नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थास्सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टः ॥ ४४ ॥ महेन्द्रसद्मप्रतिमं तु वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् । ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥४५ ॥ उपस्थितैरञ्जलिकारकैश्च सोपायनैर्जानपदैश्च मर्त्यैः ।कोटया परार्द्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपथं ददर्श ॥ ४६ ॥ ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यङ्कुशमप्रसह्यम् । रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४७ ॥

वरूथो ना" इत्यमरः। पुरस्य पुरस्थजनस्य । रञ्जयत् अरञ्जयत् ॥४१॥ तत इति । समाकुलोल्बणम् इतस्ततः समाकुलैर्जनैरुल्बणम् अतिशयेनोल्बणं वा । वरार्हस्य श्रेष्ठवस्त्वर्हस्य, रामस्येति शेषः ॥४२॥ स इति । अपोह्य अतिक्रम्य । शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् ॥४३ ॥ स इति । रामाभिषेकार्थकृता रामाभिषेकार्थं प्रयुक्ता इत्यर्थः । अभिमङ्गलार्थाः अभितो मङ्गलप्रतिपादनप्रयोजनाः ॥ ४४ ॥ महेन्द्रसद्मप्रतिममिति । वेश्म रामावासभूतं गृहराजम् ॥ ४५ ॥ उपस्थितैरिति । कोट्या कोटिसङ्ख्यया। परार्द्धैः परार्द्धसङ्ख्यया च सङ्ख्येयैः, सर्वान्तसङ्ख्या परार्द्धः ॥ ४६॥ तत इति । प्रभिन्नं मत्तम् । " प्रभिन्नो गर्जितो

तत इति । समाकुलोल्बणम् अतिशयेन समाकुलम् । वरार्हस्य रामस्येति शेषः ॥ ४२ ॥ स इति । व्यपोह्य अतिक्रम्य शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् । उपस्थितः प्राप्तः ॥ ४३ ॥ स तत्रेति । प्रहृष्टः अतिहृष्टः, रामाभिषेकार्थकृताः रामाभिषेकार्थं प्रयुक्ताः जनानां गिरः शुश्राव। अथवा रामाभिषेकप्रयोजनं कर्म कुर्वन्तीति रामाभिषेकार्थकृताः तेषां गिरः शुश्रावेतियोजना । अभिमङ्गलार्थाः अभितो मङ्गलप्रतिपादकः अर्थो यासां गिरां तास्तथा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उपस्थितैरिति । कोटया कोटीसङ्ख्यया। परार्धैश्च परार्द्धसङ्ख्यैश्च ॥ ४६ ॥ तत इति । प्रभिन्नं मत्तम्, अत्यङ्कुशम् अतिक्रा

स्वलंकृतान् साश्वरथान् सकुञ्जरानमात्यमुख्यान् शत
शश्च वल्लभान् । व्यपोह्य सूतः सहितान् समन्ततः समृ
द्धमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४८ ॥ तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं
महाविमानोत्तमवेश्मसङ्घवत् । अवार्यमाणः प्रविवेश
सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४९ ॥
इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ।
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥

मत्तः" इत्यमरः ॥ ४७ ॥ स्वलंकृतानिति । वल्लभान् राजप्रियान् ॥ ४८ ॥ तदिति । अद्रिकूटाचलमेघसन्निभम् अद्रिशिखरेण निश्चलमेघेन च सदृशम् । महाविमानोत्तमवेश्मसङ्घवत् महाविमानसहितोत्तमवेश्मसमूहयुक्तम् "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि" इतिनिघण्टुः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशस्सर्गः ॥ १५ ॥

एवं सुमन्त्रस्य रामोपस्थानमुक्त्वा रामस्य दशरथोपस्थानमाह षोडशे—स तदित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तनि०—जनाकुलं अभिषेकं द्रष्टुमागतपौरजानपद जनसङ्कुलम् अन्तःपुरद्वारं समतीत्य । द्वारस्यातिभोग्यतया क्लेशेन विश्लेषो व्यज्यते ॥ १ ॥

न्ताङ्कुशम् । शत्रुञ्जयं शत्रुञ्जयाख्यं नागम् । उदग्रकायम् उन्नताग्रशरीम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तदद्रीति । अद्रिकूटेन गिरिशिखरेण निश्चलमेघेन च तुल्यम् । महाविमानेभ्यः देवयानेभ्यः उत्तमानां वेश्मनां सङ्घस्तद्वत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशस्सर्गः ॥ १५ ॥

स इति । प्रविविक्ताम् असम्बाधाम् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिरिति । प्रासकार्मुकेत्यत्र 'सुपां सुलुक्—' इति द्वितीयाया लुक् । यद्वा प्रासकार्मुकं बिभ्रतीति प्रास

सत्य०—पुराणवित् पुराणाम् अणः गतिः । गत्यर्थादणतेः भावे अकारप्रत्ययः । तं वेत्तीति पुराणवित् । अनेन राजभवनकौशलं सूच्यते ॥ १ ॥

तत्र काषायिणो वृद्धान् वेत्रपाणीन् स्वलंकृतान् ।
ददर्श विष्ठितान् द्वारि स्त्र्यध्यक्षान् सुसमाहितान्॥ ३ ॥
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ।
सहसोत्पतिताः सर्वे स्वासनेभ्यः ससम्भ्रमाः ॥ ४ ॥
तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ।
क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥
ते राममुपसङ्गम्य भर्त्तुः प्रियचिकीर्षवः ।
सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥
प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ।
तत्रैवानाययामास राघवप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥

तत्रेति । काषायिणः काषायवस्त्रधारिणः । रामप्रीत्यर्थमलङ्कारकञ्चुकालंकृतानित्यर्थः । वृद्धान् पञ्चनवतिवयस्कान् । ते खल्वन्तःपुरे स्थाप्या भवन्ति । वेत्रपाणीन् यथा रामो धनुर्धृत्वा लोकं रक्षयति तथा तेपि वेत्राणि धृत्वा रामं रक्षन्तीति भावः । स्वलंकृतान् रामश्चक्रवर्तिगृहे कृतमज्जनो भुक्त्वा यदा पुनर्दिव्यान्तःपुरमुपयाति तदा चक्रवर्तिवदन्तरङ्गतया च तमुत्सङ्गे निवेश्य परिष्वज्य मूर्ध्न्याघ्राय विसर्जयन्ति तेन कुङ्कुमपङ्कैः कस्तूरिकादिदिव्याङ्गरागैश्चालंकृतान् स्वलंकृतान् रामसीतालङ्कारेभ्योऽप्ययमलङ्कारोतिशयित इति भावः ॥ ३॥४ ॥ तानिति । प्रकर्षेण दक्षिणः प्रदक्षिणः । सेवानिपुण इत्यर्थः। " दक्षिणे सरलोदारौ " इत्यमरः । तिष्ठतीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । तिष्ठतीत्याख्यातेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमिति । प्रतिवेदितं द्वाःस्थैः निवेदितं पितुः अभ्यन्तरम् अन्तरङ्गम् । तत्रैव यत्र सीतया सह स्थितः तत्रैवेत्यर्थः। राघवप्रियकाम्यया राघवस्य दशरथस्य प्रियेच्छया । राम इत्यध्याहारः ॥ ७ ॥

कार्मुकबिभ्रतः तैः। द्विर्वचनमार्षम् ॥ २ ॥ तत्रेति । काषायिणः काषायवस्त्रधारिणः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तानिति । प्रदक्षिणः सेवानिपुणः । क्षिप्रमिति द्वारि तिष्ठतीत्याख्यात वदतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतीति । प्रतिवेदितं द्वास्स्थैर्विज्ञापितं सूतं पितुरभ्यन्तर माप्तम् आज्ञाय ज्ञात्वा । तत्रैव सीतया सहावस्थानस्थल एव ॥ ७ ॥ ८ ॥

सत्य०—सभार्याय भार्यासहिताय, सभासु आर्याय वा । सभानां सकान्तीनाम् अर्याय स्वामिने वा (सभार्याय च । इति पाठः) ॥ ६ ॥

तं वैश्रवणसङ्काशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ।
ददर्श सूतः पर्य्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
अनुलिप्तं परार्घ्येन चन्दनेन परन्तपम् ॥ ९ ॥
स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया ।
उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥

तमिति । वैश्रवणसङ्काशं तद्वदनवधिकैश्वर्यसम्पन्नम् । यद्वा यथा वैश्रवणो दाता "कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु" इतिश्रुतेः । तथा परिसरवर्तिनां स्वसौन्दर्यानुभवसर्वस्वं ददातीत्यर्थः । उपविष्टं 'सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्' इत्युक्तरीत्या भगवद्ध्यानपरतयावस्थितम् । स्वलंकृतं ध्यानानुकूलालंकृतम् । दिव्यमालालंकृतं वा तं सूतो ददर्श । उत्कर्षकाष्ठाभूमिभूतं रामं निकर्षसीमाभूमिभूतो ददर्श, कोऽयं भाग्यातिशय इति भावः । पर्यङ्के तादृशैश्वर्यसामग्र्यनुरूपापूर्वसंस्थानप्रतिमाविशेषविशिष्टपर्य्यङ्के । अत एव ह्युत्तरत्र "पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥" इति सुयज्ञे तत् स्थापयिष्यति । सौवर्णे उपर्य्युपविष्टसदृशे । काञ्चनागिरिः कालमेघमिव रामं भासयतीत्यर्थः । सोत्तरच्छदे पुष्पहाससुकुमाररामदेहानुगुणमृदुतरास्तरणयुक्ते, पर्यङ्कविद्योक्तरीत्या मुक्तानुभाव्यदिव्यवेषमहो सूतोऽन्वभूदिति सौशील्यातिशयोक्तिः॥८॥ 'स्रक्चन्दनवनिताः' इत्युक्तभोग्यवस्तुष्वादौ दिव्यमाल्ययोगमुक्त्वा दिव्यचन्दनयोगं दर्शयति- वराहरुधिराभेणेति । वराहरुधिरमतिरक्तवर्णमिति प्रसिद्धम् । तत्सदृशेन कुङ्कुममिश्रतयेतिभावः । सीताकरकमलानुलिप्ततया तत्कान्तिमिश्रत्वमुच्यते । शुचिना सीताकरस्पर्शपूतेन। तत्करस्पर्शकृतशैत्यविशेषं समुच्चिनोति चशब्दः। सुगन्धिना 'सर्वगन्धः' इत्यस्य श्रियोप्यविशेषात्तत्करस्पर्शजनितानिरवधिकगन्धेन । परार्घ्येन कान्तानुलिप्ततया श्रेष्ठेन चन्दनेन । अनुलिप्तं पश्चाल्लिप्तम् । अनेन सीताङ्गरागकरणानन्तरत्वं गम्यते। परन्तपम् एतादृशसौन्दर्यानुभवविरोधिनिवर्त्तकम् ॥ ९ ॥ अथाप्राकृतवनितायोगं दर्शयति-स्थितयेति ।

वराहेति । परार्घ्येन श्रेष्ठेन । भूयइत्यस्य विराजमानमिति शेषः । ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः । स्थितयेत्यत्र भूयःशब्दप्रयोक्तुरयमभिप्रायः-यः केवल एव सकल

तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ।
राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥
कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥

चापीति निपातः पूर्वोक्तसमुच्चये । पार्श्वतः स्थितया चन्दनानुलिप्तगात्रं कान्तं कृत्वा वालव्यजनं हस्ते कृत्वा पार्श्वे स्थितया सीतया भूयः उपेतं विनयेन पार्श्वत श्चामरमुपवीज्य पुनस्तात्कालिकसुषमाविशेषबलात्कारेण गाढमाश्लिष्टम् । भूय इत्यत्र विराजमानामिति शेष इत्यप्याहुः । तदानीन्तनातिशयं दृष्टान्तमुखेन स्पष्टीकरोति चित्रयेति । चैत्रपौर्णमास्यां चित्राख्यतारकयोपेतम् उदितं शशिनमिव स्थितम् । चित्रयेत्यनेन तत्कृतातिशय उक्तः । उपेतमित्यनेन रक्तवर्णत्वम् । शशिनमित्यनेन सीतालिङ्गनोन्मृष्टचन्दनवक्षस्कत्वमुक्तम् । एवम्भूतं ददर्शेति दृष्टिसाफल्यमुक्तम् ॥ १० ॥ शिरसो वाचश्च साफल्यमाह—तमिति । ववन्द इति शिरसः साफल्यमुक्तम् । वन्दीति वाक्साफल्यम् । वरदं स्वानुभवरूपवरप्रदम्, विनीतवत् विनीतो यथा साष्टाङ्गं वन्दते तथेत्यर्थः॥ ११ ॥

तनि०—आदित्यमित्येकत्वमविवक्षितम् । दिवि सूर्यसहस्रेति वाक्यान्तरानुरोधात् । यद्वा आदित्यमिवेत्युक्ते विवक्षितसिद्धावपि तपन्तमादित्यमिवेत्युक्त्या युगपदुदितरवि सहस्रसमुदिततेजःपुञ्जमिव तपन्तमिति लभ्यते । तेनाभूतोपमा व्यज्यते । स्वतेजसेति स्वाभाविकासाधारणतेजसा न त्वन्यकृतेन अन्यसाधारणेनचेत्यर्थः । तपन्तमादित्यमिव तेजसोपपन्नमितिसम्बन्धः। इन्दीवरश्याममिति स्वभावतः श्यामवर्णस्यादित्यवर्णत्वोक्त्या प्रदीपे वर्त्यन्तरस्थितनीलव्यक्तिवत् परितः प्रसृतशुक्लभास्वरतेजःपुञ्जवच्च विग्रहकान्त्यो र्व्यवस्थितिर्द्योत्यते । तं वैश्रवणेत्यारभ्य स्वतेजसेत्यन्तेन ध्येयशुभाश्रयाकारविशेषो व्यज्यते ॥ ११ ॥ प्राञ्जलिरिति । विहारशयनासन इति द्वन्द्वैकवद्भावः । विहारः गतिः ॥ १२ ॥ कौसल्येति । सुप्रजाः, त्वयेतिशेषः । यद्वा कौसल्यायाः

लोकहृदयानि हरति सः सीतया सहितः किंपुनरिति ॥९॥१०॥ तमिति । विनीतवत् विनीतः सन् ॥११॥ प्राञ्जलिरिति । विहारशयनासन इत्येकवद्भावः । राज्ञ एकान्त विहारशयनासनेषु राजसत्कृतः सुमन्त्रः राज्ञ एकान्तविहारादिष्वपि समीपवर्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ कौसल्येति । कौसल्या सुप्रजाः, सुपुत्रेण त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ।
ततः सम्मानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ।
मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
सञ्चोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६ ॥
सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्त्तिनी ।
जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥

सुप्रजः सुपुत्र ! आसिच्प्रत्ययान्तः ॥ १३ ॥ एवमिति । सम्मानयामास, सूतमिति शेषः ॥ १४ ॥ देवीति । मदन्तरे मदर्थम् । " अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये " इत्यमरः । अभिषेचनसहितम् अभिषेचनसम्बन्धि मदर्थं किञ्चिन्मन्त्रयेते विचारयतः ॥ १५ ॥ महिष्या सहेत्युक्त्योन्नेयमर्थं दर्शयति-लक्षयित्वेति। सुदाक्षिणा सुकुशला अतएव राज्ञोऽभिप्रायं लक्षयित्वा वृद्धत्वात् भरतागमनपर्यन्तं न विलम्बः कार्य इति राजाशयं ज्ञात्वा मत्प्रियकामा सती राजानं प्रति मदर्थं मदभिषेकं सञ्चोदयति । एतदानुकूल्यं त्वत्सौभाग्यफलमित्याह मदिरेक्षण इति ॥ १६ ॥ सन्दिग्धोक्तिजनितां सीताशङ्कां वारयति-सेति । प्रहृष्टा, मयीतिशेषः । हितकामा, लोकस्येतिशेषः । महाराजं भर्तारम्

देवीति । हे देवि ! देवश्च देवी च मातापितरौ । मदन्तरे मदर्थे । अभिषेचनसंहितम् अभिषेकोपयुक्तम् । किञ्चित् किञ्चिद्विचारोपेतम् । ध्रुवं मन्त्रयेते विचारं कुर्वाते॥१५॥ अत्र महिष्या सहेत्युक्त्या उन्नेयार्थमुन्नयति-लक्षयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । केकयाधिपतेः सुता स्वस्य हिताय राजसौमुख्यादिप्रयोजनाय । कामम् अत्यन्तं राजानमनुवर्तत इति हितकामानुवर्तिनी जननी मे अर्थकामा मदर्थवृद्ध्यपेक्षिणी सा कैकेयी वृद्धेन मया अविलम्बेन रामाभिषेकः कार्य इति राज्ञोभिप्रायम् । लक्षयित्वा आलोच्य सुदक्षिणा समर्था अत एव राज्ञः प्रियकामा हृष्टा सती मदर्थं मदभिषेकं प्रति रञ्जयतीति राजा तं महाराजं चोदयतीति मन्य इत्यन्वयः॥१६॥१७॥

सत्य०-प्रयोजनकामेति प्रयोक्तव्ये यदर्थकामेति पुनः पुनराह, तेन मन्निवृत्तिकामेत्यर्थो रामस्य संमतः साप्रहृष्टेत्यत्र अप्रहृष्टेति पदभङ्गश्च सम्मत इति ज्ञायते ॥ १७ ॥

दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ।
सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ।
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।
सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥
पतिसम्मानिता सीता भर्त्तारमसितेक्षणा ।
आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥
राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ।
कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥

अनुवर्तिनी मे अर्थकामा, भवतीति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यादृशीति । तत्र अन्तःपुरे । यादृशी परिषत् परिसरवर्ती जनः, तादृशस्तत्तुल्यो दूतः ॥ १९ ॥ हन्तेति । हन्तेति हर्षे । परिवारेण परिचारिकासङ्घेन । रमस्व वृत्तकीर्त्तनेन रता भव ॥ २० ॥ अथ सीता रामस्य सौन्दर्यालंकृतिविशेषानालोक्य किंवा भविष्यतीति कलुषितहृदया तस्मै मङ्गलमाशासानानुव्रजति—पतिसम्मानितेति । पतिसम्मानिता पत्या स्वकण्ठादुन्मुच्य दत्तमुक्तामालिकेत्यर्थः । पादपल्लवस्पर्शपूर्वकं सान्त्वितेति भट्टारकाः । तदर्हत्वज्ञापनाय तद्वैलक्षण्यं दर्शयति सीतेति । सीतालाङ्गलपद्धतिः, तज्जत्वात्सीता । अयोनिजाभावेन स्वस्माद्विलक्षणायां तस्यां तादृशी प्रीतिरुचितैवेति भावः । असितेक्षणा रामेण मालायां दत्तायामियमपि लोचनाभ्यां कुवलयमालां दत्तवती । भर्त्तारमाद्वारमनुवव्राज आत्मानमनवरतं हृदये बिभ्रतो रामस्य विरहासहतया स्वगमनयोग्यदेशपर्य्यन्तमनुजगाम । मङ्गलान्यभिदध्युषी अभिध्यायन्ती किमस्य सौन्दर्य्यस्य हानिर्भविष्यतीति कलुषितहृदया मङ्गलाशासनपूर्वकमनुवव्राज ॥ २१ ॥ मङ्गलाभिध्यानमेव दर्शयति—राज्यमिति । द्विजातिभिः

कुत एवमित्यत आह—दिष्ट्येति । मम अर्थकामं करोतीति तथा सुमन्त्रं प्राहिणोत ॥ १८ ॥ यादृशीति । तत्र अन्तःपुरे । यादृशी मदर्थैकप्रयोजना परिषत, तादृशः मदर्थैकप्रयोजनः ॥ १९ ॥ हन्तेति । हन्तेति हर्षे । परिवारेण सखीसङ्घेन सह सुखम् अन्वतिष्ठ रमस्व ॥ २० ॥ पतीति । अभिदध्युषी अभिध्यायन्ती ॥ २१ ॥ राज्यमिति । इदानीं राज्यं राज्यसिद्धिं प्राति द्विजादिभिर्जुष्टं प्रयुक्तम् अभिषेचनं

दीक्षितं व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं शुचिम् ।
कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥
पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ।
वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ ॥
अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥
पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः ।
लक्ष्मणं द्वारि सोपश्यत् प्रह्वाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणैः जुष्टं सेवितं राजसूयाभिषेचनं राजसूययागे योऽभिषेकः 'अथाभिषिच्यते' इत्युच्यमानः तदर्हम् अनेन महाराज्यवत्त्वं गम्यते। कर्त्तुं दातुम् । लोककृत् ब्रह्मा ॥ २२॥ दीक्षितमिति। दीक्षितं सकृष्णाजिनम् । नवनीताभ्यक्तं यजमानवेषं द्रष्टुमिच्छामीत्याह व्रतसम्पन्नम् । ऋषिणोपवस्तव्यमित्युक्ते मम सौकुमार्यानुगुणमेवमुक्तमिति मत्वा चतुर्गुणमुपवासं करोति श्रद्धया । तदाह सम्पन्नमिति। वराजिनधरं वस्त्रधारणादप्यजिनधारणस्योत्कर्ष उच्यते। शुचिं कामपि स्त्रियं मास्पृश धर्म्मपत्नीत्वेन सीतास्पर्शे न दोष इति मुनिनोक्तेपि शङ्कया सीतावस्त्रदशास्पर्शेपि स्नानं करोति । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च एकवस्त्रधरो धन्वीत्येतदपेक्षया कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणकृतशोभातिशय उच्यते । पश्यन्ती त्वां भजाम्यहं भाविफलापेक्षायां कृतायामान्तरालिकफलमर्थसिद्धमेव। अतोऽभिषेकान्तरायविरहो न प्रार्थितः । यथा सावित्री भर्त्तारं दर्शयित्वानेनाहमनेकपुत्रा स्यामित्यर्थितवती। तेन सिद्धं भर्त्तुः पूर्णायुःप्रार्थनम्। तद्वत् पश्यन्तीति हेतौ शतृप्रत्ययः। दर्शनार्थमित्यर्थः। दर्शनार्थं हि भगवन्तं भजन्ते अत इयमपि तथैवाह॥ २३॥ पूर्वामिति। उत्तरां दिशमित्यनन्तरं इति मङ्गलान्यभिदध्युषीति योज्यम्। भर्तृविषयत्वेन न वाचोक्तवतीति भावः॥२४॥ अथेति। कृतकौतुकमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकार्थमङ्गलः ॥ २५ ॥ पर्वतादिति।

यौवराज्याभिषेचनं कर्तुम् अर्हतिकालान्तरे राजसूयार्हमहाराजाभिषेचनमपि करोतु, लोककृत ब्रह्मा। ततो राजसूययागे दीक्षितत्वादिधर्मकं त्वां भजामि भजिष्ये॥२२-२४॥अथेति। कृतकौतुकमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकार्थमङ्गलः ॥२५॥२६॥

अथ मध्यमकक्ष्यायां समागम्य सुहृज्जनैः ।
स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७॥
ततः पावकसङ्काशमारुरोह रथोत्तमम् ।
वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजतं राजनन्दनः ॥ २८ ॥
मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम् ।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया सूर्यवर्चसम् ॥ २९ ॥
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ।
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ।
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ ३० ॥
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ।
निकेतान्निर्ययौ श्रीमान् महेन्द्रादिव चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥
छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ।
जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ३२ ॥

द्वारि प्रथमद्वारि । प्रह्वाञ्जलिपुटम् अञ्जलिपुटोऽस्यास्तीत्यञ्जलिपुटः । मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः । प्रह्वश्चासावञ्जलिपुटश्चेति कर्मधारयः । तम् ॥ २६ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयम् । अर्थिनः रामदर्शनार्थिनः अभिषेकार्थिनो वा । वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं "द्वैपवैयाघ्रादञ्" इत्यञ् । राजतं रजतविकारम् । राजन्तमिति च पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मेघनादमित्यादि । मेघस्येव नादो यस्य स मेघनादस्तम् । असम्बाधं सम्बाधरहितम् । उचितविस्तारमित्यर्थः ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैरिति । करेणुशिशुकल्पैः कलभसदृशैः ॥ ३० ॥ स इति । आकाशे स्वनवान् नादवान् । पर्जन्य इव मेघ इव । "पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ" इत्यमरः । अभिनादयन् रथेन दिश इति शेषः । महेन्द्रशब्दः उदयाद्रिपरः ॥ ३१ ॥ छत्रचामरपाणिरिति । एकहस्तेन छत्रम् अपरहस्तेन चामरं च धारयन्नित्यर्थः ।

अर्थिनः अभिषेकार्थिनः ॥ २७ ॥ तत इति । वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मयुक्तम् ॥ २८ ॥ मेघनादमिति । असम्बाधं विपुलम् ॥ २९ ॥ करेण्विति । करेणुशिशुकल्पैः कलभनिभैः ॥ ३० ॥ स पर्जन्य इति । आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्य इव नादयन्,

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ।
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ ३३ ॥
ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः ।
अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४ ॥
अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागरुरूषिताः ।
खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५ ॥
ततो वादित्रशब्दास्तु स्तुतिशब्दास्तु वन्दिनाम् ।
सिंहनादाश्च शूराणां तथा शुश्रुविरे पथि ॥ ३६ ॥
हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिस्समन्ततः ।
कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिन्दमः ॥ ३७ ॥
रामं सर्वानवद्याङ्ग्यो रामपिप्रीषया ततः ।
वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे ॥ ३८॥
नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ।
पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमवस्थितम् ॥३९॥

जुगोप आतपादिभ्यः इति भावः ॥३२॥ तत इति । हलहलाशब्दः कलकला शब्दः। तस्य निष्क्रममाणस्य तस्मिन्निष्क्रममाणे सति जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ तत इति । हयनागशब्दौ तदारूढपरौ ॥ ३४ ॥ अग्रत इति । रूषिताः लिप्ताः । आशंसवः रामश्रेय आशंसमानाः ॥३५॥ तत इति । ततः तत्र वीथ्याम् । तदा निर्गमनकाले ॥ ३६ ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिरिति । हर्म्यवातायनस्थाभिः प्रासादगवाक्षस्थाभिः ॥ ३७ ॥ राममिति । रामपिप्रीषया रामप्रीणनेच्छया । ववन्दिरे तुष्टुवुः । "वदिअभिवादनस्तुत्योः" इति धातुः ॥ ३८॥ स्तुतिप्रकारमेवाह—नूनमित्यादि । नन्दतीत्यत्रेतिकरणं

रथस्वनेन दिशो नादयन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इति । हलहलेत्यनुकरणम् । तस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । तस्मिन्निष्क्रमणकाले ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अग्रत इति । आशंसवः भद्रमिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हर्म्येति । वातायनं गवाक्षः॥ ३७ ॥राममिति । रामपिप्रीषया रामप्रीणनेच्छया । ववन्दिरे अस्तुवन् ॥ ३८ ॥ स्तुतिप्रकारमेवाह—नून

सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीवराम् । अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम्॥ ४० ॥ तया सुच रितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः । रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या॥४१॥ इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभि र्नरोत्तमः । शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥४२॥ स राघवस्तत्र कथाप्रपञ्चान् शुश्राव लोकस्य समा गतस्य । आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरो जनस्य ॥ ४३ ॥ एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् । एते वयं सर्वसमृद्धकामा एषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥४४॥ लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय । न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित् पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन्४५

द्रष्टव्यम् । तस्य ववन्दिर इति पूर्वेण सम्बन्धः । सिद्धयात्रं सफलगमनं अतएव पित्र्यं राज्यम् । अवस्थितं अधिष्ठितम् ॥ ३९ ॥ उत्तरश्लोकार्थहेतुत्वे नाह–सर्वेति । हि यस्मात्कारणात् । एवं तस्मात् तया सुचरितमित्युक्तरीत्या प्रमदाभिरुदीरिता इति योजना ॥ ४०–४२॥ स इति । कथाप्रपञ्चान् लौकि ककथाविस्तारान् । आत्माधिकाराः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः । पुरः पुरस्य सम्बन्धिनो जनस्य ॥ ४३ ॥ एष इति । श्रियं गमिष्यन् गच्छति श्रियं प्राप्तुं गच्छति ॥ ४४ ॥ लाभ इति । अस्य जनस्यायमेव लाभः यदेष सर्वं राष्ट्रं प्रपत्स्यते अस्मिन् मनुजाधिपे सति कश्चित् जातु कदाचित् । किञ्चनाप्यप्रियं

मिति । नन्दतीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । उपस्थितं प्राप्तवन्तम् । सिद्धयात्रं सफलगमनम् ॥ ३९ ॥ सर्वेति । हि यस्मात् ता नार्यः सीतां सर्वसीमन्तिनीभ्यो वराममन्यन्त, तस्मात्प्रमदाभिरुदाहृता तया सुचरितमित्यादिवाचः शुश्रावेति सम्बन्धः॥४०–४२॥ स इति । आत्माधिकाराः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥ एष इति । राघवः विपुलां श्रियं गमिष्यन् गच्छतीति योजना । सर्वसमृद्धकामः समृद्धसर्वकामः ॥४४॥ लाभ इति । एष सर्वं राष्ट्रं प्रपत्स्यत इति यत् अयमेव लाभः, अस्मिन् रामे मनुजाधिपे। कश्चन यः कश्चिदपि, किञ्चन स्वल्पमपि अप्रियं प्रियाभावम्, दुःखमनिष्टप्राप्तिं च

स घोषवद्भिश्च हयैर्मतङ्गजैः पुरस्सरैः स्वस्तिकसूत मागधैः । महीयमानः प्रवरैश्च वादकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातङ्गरथाश्वसङ्कुलं महाजनौघप्रतिपूर्णचत्वरम् । प्रभूतरत्नं बहुपण्यसञ्चयं ददर्श रामो रुचिरं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स रामो रथमास्थाय सम्प्रहृष्टसुहृज्जनः ।
पताकाध्वजसम्पन्नं महार्हागरुधूपितम् ।
अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १ ॥

प्रियाभावं दुःखमनिष्टं च न पश्येत् ॥ ४५ ॥ सघोषवद्भिरिति । स्वस्तिकसूत मागधैः स्वस्तिकाः जयजयेतिमङ्गलं प्रयुञ्जानाः, वन्दिनः इत्यर्थः । सूताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः सारथ्येस्तुतिकर्मणि च नियुक्ताः । " ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः "इत्यमरः । मागधाः क्षत्रियायां वैश्याज्जाताः। राज्ञां प्रबोधनकर्मणि नियुक्ताः " मागधः क्षत्रियाविशोः " इत्यमरः ॥ ४६ ॥ करेण्विति । रामो महापथं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ रामस्य राजसमीपगमनं सप्तदशे–स राम इत्यादि । पताकाध्वज

जातु कदाचिदपि । न पश्येत् न प्राप्नुयात् ॥४४॥४५॥ स घोषवद्भिरिति । स्वस्तिकाः जयजयेतिवादिनो वन्दिन इत्यर्थः । सूताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः, क्षत्रियायां वैश्याज्जाताः मागधाः । एते राज्ञः प्रतिबोधनकर्मणि युक्ताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥१६॥ स राम इति । पताकाध्वजसम्पन्नम् पताकाभिः नामाङ्किताभिः, ध्वजैः गरुडादि

सत्य०–सम्प्रहृष्टसुहृज्जनः सम्प्रहृष्टाः सम्यक्प्रहर्षिताः । अन्तर्णीतण्यर्थोयं प्रहृष्टशब्दः । सुहृदः शोभन मनस्काः जनाः येनेति वा । रामस्स इत्यनुक्त्वा उक्त्वा च स राम इति सदा सदार एव रघूदार इति भावमाविश्चकार कविरिति ज्ञेयम् । पताकाध्वजसम्पन्नम्–पताका सौभाग्यं तस्याः ध्वजाः तत्सूचकाः केतवः । " पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः " इति मेदनी । " ध्वजः पताका केतुश्च " इति धन-

स गृहैरभ्रसङ्काशैः पाण्डरैरुपशोभितम् । राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥२॥ चन्दनानां च मुख्याना मगरूणां च सञ्चयैः । उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ॥ ३ ॥ अविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि । शोभमानमसम्बाधैस्तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥ संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि । ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥ ५ ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचन्दनैः । नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६

सम्पन्नं पताकाः अनामाङ्किताः, तदङ्कितानि ध्वजानि ॥ १ ॥ सगृहैरिति । मध्येन वीथीमध्येन । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ॥ २ ॥ कीदृशं राजमार्गं ययावित्याकांक्षायामाह—चन्दनानामित्यादिना । क्षौमकौशाम्बरस्य क्षौमं दुकूलम् । " क्षौमं दुकूलम् " इत्यमरः । कौशाम्बरं कौशेयम् । अविद्धाभिः अकृतरन्ध्राभिः, नूतनाभिरिति यावत् । स्फाटिकैः स्फटिकैः । स्वार्थे अण्प्रत्ययः । तं राजपथं सकलभाग्ययुक्तम् राजमार्गमित्यर्थः । यद्वा प्रथमस्य राजपथपदस्य ददर्शेत्यनेन सम्बन्धः । द्वितीयस्य वक्ष्यमाणेन ययावित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३-५ ॥ दध्यक्षतहविरिति । अभ्यर्चितचत्वरं प्रतिपूजिताङ्गणम् "अङ्गणं चत्वराजिरे " इत्यमरः । यथार्हमिति वीक्षणभ्रूक्षेपवचनाञ्जलिप्रणामादिभि

चिह्नितैः ॥१॥ स गृहैरिति । मध्येन उभयश्रेणीमध्यदेशेन ॥२॥ कीदृशं राजमार्गमत आह—चन्दनानामिति । क्षौमकौशाम्बरस्य च क्षौमं दुकूलम्, कौशाम्बरं कौशेयम् ॥३॥ अविद्धाभिः प्रथमोक्तराजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेन सम्बन्धः । द्वितीयोक्तराजपथमित्यस्य उत्तरोक्तेन ययावित्यनेन सम्बन्धः । शोभमानमिति । असम्बाधैः विविच्य स्थापितैः ॥ ४ ॥ पण्यैः क्रयद्रव्यैः ॥ ५ ॥ दधीति । अर्चितचत्वरं

ज्ञयः । पताकाः अनामाङ्किताः, तदङ्कितानि ध्वजानि तार्क्ष्यादिचिह्नैः इत्युभये व्याकरणे निर्मूलभावादालोचनीये । श्रीमान् रामः । नानाजनसमाकुलम्—नानाविधाः अजनाः जनं जन्म न विद्यते जनं येषां ते अजनाः, तदुपलक्षितजरामरणादिरहिताः मुक्तास्तैस्समाकुलं नगरं यथेत्युत्तरादाकृष्यते । प्रादुर्भावार्थाज्जनेः " हलश्च " इति घञि " जनिवध्योश्च " इति वृद्धिनिषेधे जनेतिरूपम् । ' जनं जननम् अर्दयतीति जनार्दनः ' इति गीताभाष्योक्तेः । तथा च मुक्तस्थानं स्वधामेव रामो नगरमिदं ददर्शेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया वा योजना द्रष्टव्या । समन्वितमिति पाठे तु स्पष्टोऽर्थः । नानाजनाश्च ते समनवो मन्त्रजपपराः तैः इतं प्राप्तम् । विशेषणविशेष्यत्वस्य कामचारित्वान्न पौर्वापर्यप्रत्युक्तानुपपत्तिः ॥ १ ॥

आशीर्वादान् बहून् शृण्वन् सुहृद्भिः समुदीरितान् ।
यथार्हं चापि सम्पूज्य सर्वानेव नरान् ययौ ॥ ७ ॥
पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ।
अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ८ ॥
यथा स्म लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः ।
ततः सुखतरं रामे वत्स्यामस्सति राजनि ॥ ९ ॥
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ।
यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

रित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पितामहैरिति । अद्याभिषिक्तस्त्वं पितामहाद्यैराचरितं तं प्रसिद्धं मार्गं मर्यादामनुपालय ॥ ८ ॥ यथेति । रामे राजनि सति । सर्वे वयं ततः पूर्वस्मात् सुखतरं यथा भवति तथा वत्स्यामः ॥ ९ ॥ अलमिति । भुक्तेन भोजनेन । परमार्थैः परम पुरुषार्थसाधनभूतैः, जपहोमध्यानादिभि रित्यर्थः । राज्ये प्रतिष्ठितं अभिषिक्तम्, पुनः स्वगृहाय निर्यान्तम् । यथा

पूजिताङ्गणम् । यथार्हं वा यथार्हमेव रक्षणोक्तिभ्रूविक्षेपणवचनाञ्जलिभिर्यथोचित मित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पितामहैरिति । आचरितम् अनुष्ठितम्, अभिषिक्तोनुपाल येति वृद्धानां वचनम् ॥ ८ ॥ यथेति । रामे राजनि सति ततोपि सुखतरं वत्स्यामः ॥ ९ ॥ अलमिति । रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् अभिषिक्तम् । राजमार्गे निर्यान्तम् अद्य पश्याम यथा साक्षात्कुर्मो यदि एतत्सुखलाभो यदि तदा भुक्तेन ऐहिकविषयेण तज्जन्यसुखेन च तथा परमार्थैः परमैः श्रेष्ठैः अर्थैः स्वर्गादिभिः तज्जन्य सुखैश्च नः

सत्य०—समुदीरितानित्यत्र समुत् इत्यपि पदविभागः । एतेन नित्यमुदो रामस्य सुहृदीरिताशीर्वादश्रवणं तदनुजिघृक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥ पितृपितृभिः पितामहैः । तत्पितृभिः प्रपितामहैः । पितामहैरितिच्छेदो वा । पितेति प्रथमा तृतीयार्थे । यः पिता तेनेति शेषो वा । पित्रा दशरथेन । महैरुत्सवैरित्यस्य ययाविति पूर्वेणान्वयः । एतेनोत्तरत्र पित्रेत्यनुवादायोग इति निरस्तम् ॥ ८ ॥ पितामहैः पितामहादिभिः । 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्रेव बहुवचनमाद्यर्थे, यथा पित्रा लालिताः यथा च पितामहादिभिः तथा त्वया लालिताः सन्तो वत्स्याम इति लालनं त्रितयसाधारणम् । ततः सुखतरमिति विशेषोक्तेः । "शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः" इतिवद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ९ ॥ भुक्तेन, भावे क्तः । भोजनेन अलम् । परमा अर्था येभ्यस्तैः परमार्थैः इतरविषयैरलम् । "अलं भूषणपर्याप्तिवारणे च निरर्थके" इतिविश्वः । भोजनादि निरर्थकमिति भावः । एतेन "नमः स्वस्ति–" इत्यनेन चतुर्थ्या भाव्यत्वात् कथं तृतीयेति शङ्कानवकाशः । तत्र पर्याप्त्यर्थालंशब्दयोग एव चतुर्थ्याः काशिकादावुक्तेरिति भावः। तत्प्राप्यफलस्य तादृशरामदर्शनेन सिद्धेः । परमार्थैः परमाः प्रमाणानि, वेदान्ता इति यावत् । विचारितैस्तदर्थैरलमितिवार्थः ॥ १० ॥

तती हि नः प्रियतरं नान्यत् किञ्चिद्भविष्यति ।
यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः ।
आत्मसम्पूजनीः शृण्वन् ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।
नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १३ ॥

यथावत् पश्याम । प्रार्थनायां लोट् ॥ १० ॥ तत इति । राज्येनाभिषेको राज्यायाभिषेकः । स यथा प्रियतरस्तथा ततोऽन्यत्प्रियतरं किञ्चिन्नास्ति ॥ ११ ॥ एता इति । उदासीनः स्तुतिश्रवणेन निर्विकारः । आत्मसम्पूजनीः आत्मसम्पूजाजननीः मनोहर्षजननीर्वा । महापथं राजमार्गम् ॥ १२ ॥ नहीति । कश्चिदपि नरः मनश्चक्षुषी वा तस्मात् अपाक्रष्टुं निवर्तयितुं न शक्नोति किमुत नारीजन इतिभावः। अतिक्रान्ते दूरगतेऽपि किमुत सन्निहित इत्याशयः॥ १३॥

अस्माकम् अलं मास्तु ॥ १० ॥ कथमेवमित्यत आह—तत इति । अमिततेजसः रामस्य, राज्येन राज्यप्राप्तिहेतुना । अभिषेको यथा अभिषेक इति गत ततः अभिषेकजन्यभूमानन्दब्रह्मसाक्षात्कारजन्यसुखात् । प्रियतरं प्रेमातिशयास्पदम् अन्यत किञ्चित् न भविष्यति ॥ ११ ॥ एता इति । उदासीनः अनुत्सुकः । आत्मसंपूजनीः मनोहर्षजननीः ॥ १२ ॥ न हीति । राघवे अतिक्रान्तेपि दृष्टिपथमतीतेपि सकलजनमनोनयनसंमोहनाकारानुभवजनितेन वासनाबलेन पुरतः परिदृश्यमान इव स्थितात् तस्मान्नरोत्तमात मनश्चक्षुषी वा अपाक्रष्टुं निवर्तयितुम् कश्चिदपि नरः

सत्य०—प्रियतरमित्येतल्लिङ्गव्यत्यासेनाभिषेकपदेनाप्यन्वेति । यथाभिषेकः प्रियतरः तथान्यत्प्रियतरं नास्तीत्यर्थः। प्रियतरमिति नपुंसकनिर्देशस्तु अभिषेकेतरसामान्यस्य प्रियतरत्वनिषेधार्थः । राज्येनेति तृतीया हेतौ । राज्ये नामिततेजस इति छेदो वा । नामितानि प्रह्वीकृतानि तेजांसि पराक्रमाः यस्य सः नामिततेजाः । नान्यत्किञ्चिदित्यस्मान्नेत्यनुवर्तते । स न भवतीति न नामिततेजाः अमिततेजास्तस्य । राज्य इति सप्तमी निमित्तार्थे । “ निमित्तात्कर्मयोगे ” इति स्मरणात् । यद्वा आमितं सम्यक्परिमितं तेजो यस्य स तथा स न भवतीति नामिततेजाः, तस्य । नसमासोसाविति ननुट् । “ तेजो धाम्नि पराक्रमे ” इत्यमरः ॥ ११ ॥ उदासीन इत्यनेन साक्षाल्लक्ष्मीस्तुत्यस्येदं कियदिति सूचितं भवति । पूर्वमाशीर्वादानित्युक्त्या इतरेषामाशीर्वादरूपा अपि वाचो भगवति सेवारूपा इति ध्वनयति—आत्मसंपूजनीरित्यनेन । यद्वा नात्मपदेन रामग्रहः किन्तु स्तावकग्रहः । आत्मनः सुहृदः संपूजयन्तीत्यात्मसंपूजिन्यस्ताः । ततश्च भगवत्स्तवनमात्मनांस्त्वेषां संपूजनरूपमेव भवतीत्युक्तं भवति । यथोक्तं भागवते—“ यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ” ॥ १२ ॥

यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।
निन्दितः स वसेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥

यश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः । रामं च दर्शनकाल एव परिपूर्णामृतसरसि मज्जयन्तमपि । यस्तु अतिशायितवैलक्षण्यसम्पन्नोपि । न पश्येत् स्तुति सल्लापसत्काराद्यभावेपि अचेतनविलक्षणाकारेण चक्षुर्विषयं न करोति । अतएव यं रामोऽपि न पश्यति नरस्याभिमुख्ये हि भगवान् कटाक्षयति । सः राममदृष्ट्वा तत्कटाक्षाविषयः निन्दितो वसेत् यावत्कालं निन्दितः स्यात् । लोके निन्दितः स्यात्तं निन्दितुमनर्हः कोपि जनोनास्तीतिभावः । लोके पुमान्न शक्नोति, नरा अप्येवं नार्यः किमुतेति भावः ॥ १३ ॥ यश्चेति । स्वात्माप्येनं विगर्हते–रामेण सकृदप्यदृष्टं तस्य सान्निध्यासान्निध्ययोः चक्षुर्मनोभ्यामपश्यन्तं च लोका एव न केवलं विगर्हन्ते अपि तु स्वात्मापि, स्वयमपि दुर्भाग्यं मां धिगिति विगर्हत इत्यर्थः । अथवा यश्च रामं स्वदेशस्थं न पश्येत् यं च स्वदेशस्थम् अत

सत्य०–जनमनोनयनरञ्जने रामे इत्थंभाव आवश्यक इति तददृष्टजननिन्दामुखेन द्रढयति–य इति । यो जनः रामं न पश्येत् नावलोकयेत् । मनोनयनस्य प्रसक्तत्वान्न ध्यायेद्वा । "पश्यार्थैश्चानालोचने" इति ज्ञानसामान्येपि दृशेः प्रयोगात् । रामोपि यं जनं न पश्यति एतमुद्धरिष्य इति न ध्यायति, स जनः सर्वलोकेषु निन्दितो भवति । न केवलमेतावत् । अपि तु स्वमनोपि एनं धिगिति विगर्हते । लोकनिन्दालक्षणकिञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य जनस्य पुनः स्वात्मकर्तृकगर्हणरूपवैवक्षिककार्यान्तरं विधातुमुपादानरूपान्वादेशे "द्वितीयाटौस्वेनः" इत्येनादेशः । दृशिरत्र भक्तिपूर्वकदर्शनार्थकः । रामो न पश्यतीत्यत्रापि दृशिः प्रसादपूर्वकदर्शनार्थ इति बोध्यम् । अन्यथा सर्वदा सर्वज्ञस्य रामस्य यं च रामो न पश्यतीत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । कुतो रामदर्शनस्य लोकोत्तरत्वं लोके इत्यतः श्रृङ्गग्राहिकया दर्शयति–य इति । ई अं न पश्यतीति छेदः । यो रामः । चो हेत्वर्थे । यस्मान्न पश्यति पश्यतीति पश्यो जीवः तद्वदाचरतीति पश्यति, स नेति न पश्यति । तम् अं भगवदात्मकं रामम्, ई लक्ष्मीः, न पश्येत् साकल्येन न जानीयात् । एनम् एतादृशं रामम् यश्चात्मा जनः विगर्हते निन्दति, स सर्वेषु लोकेषु सु सुष्टु निन्दितः । यमित्यत्र-ई+अम् इति स्थिते यणादेशे यम् इति भवति । "लक्ष्मीरीकार उच्यते" । "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्युभयत्रानेकार्थध्वनिमञ्जरी । "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इत्यादि श्रुतिव्याख्यानावसरे 'पश्यतीति पश्यो जीवः' इति टीकोक्तेः । "पाघ्रा–" इति शः । यस्माद्दाशरथिर्ज्ञानादिदाननिदानं मानवादीनां तस्मात्तस्मिन्मनोनयनसमासज्जनं सज्जनानां युक्तमिति वा वक्ति–य इति । चरामम्–चराणां चेतनानां रमातामरसभवमवादीनाम् आ सम्यक् मा सम्पत् प्रतिपत्तिर्वा येन स चरामो रामः तं न पश्येद्यः स किमपि न पश्यति । अतिमूढ इति यावत् । तत्स्वरूपमावर्तितेन तेनैव निरूपयति चराम इति । चरेषु अमः दरिद्रः अज्ञानी च, अत एव सर्वलोकविनिन्दितः । तत्सम्बन्धिनो वा तं स्तुवन्तीत्यत उक्तं स्वात्मेति । स्वकीय आत्मा देही, स्वकीयस्सर्वोपि जन इति यावत् । अपि स्वत्वे स्तवननिमित्ते सत्यपि । इदमकार्यम् अयमनार्थः स्तेन इति मतिपूर्वकं गर्हयतीति भावः । तुः सर्वत्रार्थे प्रमाण प्रसिद्धिद्योतकः ॥ १४ ॥

सर्वेषां हि स धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ।
चतुर्णां हि वयस्स्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १९ ॥

विषयप्रवणः कश्चित्सत्यामपि लोकगर्हायां स्वयं सन्तुष्टो भवति न तथैत्याह स्वात्माप्येनं विगर्हत इति। स्वान्तःकरणमप्येनं विशेषेण गर्हते, रामादर्शना ल्लोकगर्हया चेति भावः॥१४॥ सर्वेषामिति । सः रामः चतुर्णां वर्णानां सर्वेषा मपि जनानाम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । वयःस्थानं प्रमाणं यस्यास्तां वयोऽनुरूपां

एव रामोपि न पश्यति, सोसावपरोक्षरामब्रह्मानुभवादृष्टहीन इहामुत्र च लोके सर्वैर्निन्दितो वसेत, अप्रयासतो भगवदपरोक्षकृतिमात्रेण मुक्तिसम्पादनादृष्टा भावान्नास्य कदापि संसारोत्तार इत्यर्थः । अतएवास्यात्मा अन्तर्यामी भगवानपि एनं विगर्हते, पापिष्ठोऽयं मुक्तिमपि साक्षात्कृत्य न जन्मोद्धृतवानिति वार्थः ॥ १४॥ सर्वेषामिति । हि यस्मात् स रामः चतुर्णां वर्णानां सर्वेषां जनानां च । वयःस्थाना मिति द्वितीयान्तमेतत् । वयः स्थानं प्रमाणं यस्यास्ताम् वयोऽनुरूपां दयां कुरुते । अथवावयःस्थानां बाल्यादिवयस्स्थानाम् अज्ञानामपि दयां मुक्तिपर्यन्तामनुग्रहं कुरुत इति वार्थः । तेन कारणेन सर्वे तं हि तमेव अनुव्रताः अनुसृताः ॥ १९ ॥

सत्य०—श्रीरामदयोदयस्य तत्तदानुरूप्यं निरूपयति—सर्वेषु स हीति । सर्वेषु देवदानवादिषु, हि यस्मात् । स रामः ।, धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । धारकत्वाद्दानादिकर्तृत्वाद्वा धर्मात्मा । तेन ते जनाः तमनुव्रताः । "धारक त्वाद्धर्मो भगवान् । पृथिवी धर्ममूर्द्धेति । आततत्वाच्च मातृत्वात् " इत्यादेः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्कथमेत ज्ज्ञायत इत्यतः शृङ्गग्राहिकयानुग्राह्यान् ग्राहयति—वर्णानामित्यादिना । चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् । तत्रापि वयस्स्थानाम्, उपरीति शेषः ।सप्तम्यर्थे षष्ठी वा । यथासंभवं दयां कुरुते । हीत्येतदर्थस्य सर्वानुभव सिद्धितामाह—वयस्स्थानामिति । दयाविशेषणं वा । वयसा गरुडेन । उपलक्षणया शेषग्रहः । ताभ्यां स्थानं यया सा वयस्स्थाना ताम्, मार्गभूतगरुडशेषाभ्यां प्राप्यमुक्तिस्थानप्रापिका दयेति भावः । यद्वा वयस्थोऽग्नि वृद्धत्वाद्ब्रह्मा, अनो वायुः हिनोति वयस्स्थानाविति हि वयस्स्थाना दया । 'हि गतौ वृद्धौ च' इति धातु व्याख्यानात् । **सर्वेषां हि** इतिपाठे—न केवलं चतुर्णां वर्णानाम्, अपि तु सर्वेषामित्यर्थः । कुरुत इत्यावर्तितं सप्तम्यन्तम् । कुत्सितशब्दकर्तृकण्यादावित्यर्थः । उक्तं च भागवते पञ्चमस्कन्धे—" न जन्म नूनं महतो न सौभगं न चाङ्ग बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः । तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः । सुरो सुरो वाथ नरोऽथवानरस्सर्वात्मना यस्सुकृतज्ञमुत्तमम् । भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान् दिवम् ।" इति । केवलं धर्मात्मा चेत् न क्षत्रधर्मा राम इत्यतो नेत्यप्यनेनाह—सर्वेषुसहिधर्मात्मेति । सर्वेषा मरीणामिषवः शरास्तान् सोढुं शीलमस्यास्तीति सर्वेषुसही, स चासौ धर्मात्मा चेत्यर्थः । "सुप्यजातौ—" इति णिनिप्रत्यये साहीति भवितव्यम्, कथं सहीति चेत् ? संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः । यद्वा "घञर्थे कविधानम्" इति के सहमस्यास्तीतीनि न वृद्धेः प्रसक्तिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तूष्णीमसहिष्णोः शरसहनं न महत्त्वावहमित्यतो वाह—सर्वेषुसहिधर्मात्मेति । सर्वस्य शर्वस्य इषवः क्षेप्तुं यस्मिन् तत्सर्वेषु धनुः तस्य संवारणं निवारणं हापयतीति 'सर्वेषुसाही, ततः कर्मधारयः । हिंसार्थाद्गत्यर्थाद्वा षर्वेः "धात्वादेष्षस्सः" इति सत्वे बस्य वत्वे सर्व इति भवति । "सर्वो ह्येष रुद्रः । सर्वस्तु शर्वो भगवाञ्छम्भुः कालञ्जरः (नः) शिवः" इति श्रुतिः भानुदीक्षितोदाहृतनामनिधाने । "सः कोपे वारणे" इति विश्वः । धनुर्मनस्को वा ॥१९॥

चतुष्पथान् देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च ।
प्रदक्षिणं परिहरन् जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः शुभैः ।
प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डरैः ।
वर्द्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

दयाम् । हि यस्मात्कारणात् कुरुते तेन कारणेन ते तमनुव्रता इत्यन्वयः वयस्स्थानां वृद्धानामिति वा सर्वविशेषणम् ॥ १५ ॥ चतुष्पथानिति । चतुष्पथान् शृङ्गाटकानि । देवपथान् देवालयान् । चैत्यानि चैत्यवृक्षस्थानानि । आयतनानि सभादीनि च परिहरन् अप्रदक्षिणं परिहरन् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा जगामेति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ स इत्यादि । राजकुलं राजगृहं "कुलं गृहेऽपि" इत्यमरः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमानलक्षणाधिष्ठानसमेतगृहैः । पृथिव्यां गृहवरम्, पृथिव्यामद्वितीयमित्यर्थः । पितुर्वेश्म पितृवासस्थानम् ॥ १७-१९ ॥

चतुष्पथानिति । चैत्यानि चैत्यवृक्षस्थानानि । आयतनानि सभादीनि च । प्रदक्षिणं यथा तथा परिहरन् अतिक्रामन् ॥ १६ ॥ स इति । राजकुलं राजगृहम् प्रासादशृङ्गैः प्रासादस्थशिखरैः आवारयद्भिः आक्रमद्भिः, वर्द्धमानगृहैः अत्युन्नतनिर्माणाया रुधगृहैः । रत्नजालपरिष्कृतैः नवरत्नसमूहालंकृतैः, एतैः परिवृतं पितुर्वेश्म राजपुत्रः

सत्य०—देवपथान् देवालयमार्गान् । चैत्यानि यज्ञस्थानानि । अश्वत्थादिमूलबद्धवेदिका वा । आयतनानि देवालयान् । 'चिञ् चयने' इत्यस्मात् "चित्याग्निचित्ये च" इति निपातनात् क्यचि "ह्रस्वस्य—"इति तुकि पूर्वसूत्रादग्नावित्यनुवर्तनादग्निवाचकचित्यशब्दनिष्पत्तिः । तस्माच्च "'तस्येदम्" इत्यणि चैत्यमिति भवति । तेन न पुनरुक्तिः । यद्वा-चैत्यानि वसिष्ठादिगुर्वन्तर्गतभगवद्रूपाणि । यथोक्तं सप्तमाध्यायगीताभाष्योदाहृतस्य "आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्षीत्" इत्येकादशस्कन्धश्लोकस्य व्याख्यायां "चैत्यं चित्तस्थम्" इति प्रमेयदीपिकायाम् । प्रदक्षिणं परिहरन् पूर्वोक्तचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा दक्षिणभागे सन्त्यजन् । नृपतेस्सुत इत्येकं वा पदम् । "षष्ठ्या आक्रोशे" इत्यलुक् । अनेन जगत्पितू रामस्य दशरथसुतत्वायाचुक्रोश कविरिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ विविधान् वीन् पक्षिणः दधत इति विविधानि तैः । "विः पक्षिपरमात्मनोः" इतिविश्वः ॥ १७ ॥ वर्धमानगृहैः—दक्षिणद्वाररहितैः । उक्तं चैतन्मत्स्यपुराणे वास्तुप्रस्तावे षडुत्तरद्विशततमाध्याये—"पश्चिमद्वारहीनं तु नन्द्यावर्तं प्रचक्षते । दक्षिणद्वारहीनं तु वर्धमानमुदाहृतम् ॥" इति । रत्नजालपरिष्कृतैः—रत्नानां जालं समूहस्तेन । यद्वा-रत्नात्मकानि जालानि गवाक्षास्तैः परिष्कृतैः । "जालं गवाक्ष आनाये" इतिविश्वः ॥ १८ ॥

तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रभवनोपमम् । राजपुत्रः पितु
र्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥१९॥ स कक्ष्या धन्विभि
र्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः । पदातिरपरे कक्ष्ये
द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥ स सर्वाः समतिक्रम्य
कक्ष्या दशरथात्मजः । सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं
पुनरभ्यगात् ॥ २१ ॥ ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा
जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे । प्रतीक्षते तस्य पुनर्वि
निर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥

स इति । वाजिभिः रथयुक्तैर्वाजिभिः । पदातिः पादचारी ॥ २० ॥ स इति । शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स इति । आसने पर्यङ्के । 'मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन् पर्यङ्के हेमभूषिते' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । मुखेनेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीरामः प्रविवेश ॥ १७–१९ ॥ स इति । वाजिभिः रथयुक्तवाजिभिरित्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स इति । आसने पर्यङ्के, मुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥ स इति । विनीतवत् विनीतः

सत्य०—महेन्द्रसदनस्य उपमा येन तन्महेन्द्रसदनोपमम् । अनेन गृहवरमित्युचितार्थमित्युक्तं भवति ॥ १९ ॥ पदातिः पदगस्सन् । अतिक्रम्येत्यन्वेति ॥ २० ॥

रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसन्तापकर्शितम् ।
निश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥
अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥

रामेति । नाभिभाषितुं रामेत्यस्मादधिकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदिति । अपूर्वम् अदृष्टपूर्वम् । रामोपीत्यपिशब्देन दुःखसहस्रसद्भावेप्यक्षुभितो रामो दशरथविषादस्य स्वहेतुकत्वमाशङ्क्य भयमापन्न इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥ इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्येतदनुकृष्य सम्बध्यते । उपप्लुतं राहुग्रस्तम् । उक्तानृतमृषिं यथा ऋषिमिव स्थितम्, निस्तेजस्कमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अचिन्त्यकल्पमिति । अचिन्त्यकल्पम्, असम्भावितमित्यर्थः । उपधारयन् विचारयन् ।

सन् ॥ २ ॥ रामेति । न शशाक । रामेत्यक्षरद्वयोच्चारणाभ्यधिकमिति शेषः ॥ ३ ॥ तदिति । अपूर्वम् अदृष्टपूर्वम् । रामोपीत्यपिशब्देन दुःखसहस्रसम्भवेपि :अक्षुभितो रामो दशरथविषादस्य स्वहेतुकत्वमाशङ्क्य भयमापन्न इत्यवगम्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रियैरिति । इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्येतदनुकृष्य सम्बध्यते । अप्रहृष्टैः खिन्नैः, व्यथितं खिन्नम्, आकुलं सम्भ्रान्तं चेतो यस्य तम् । स्वतेजोविशेषात् अक्षोभ्यमपि क्षुभ्यन्तम् । उपप्लुतं केतुग्रस्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ अचिन्त्येति । पितुः तं

सत्य०—पूर्वश्लोकात् ना इत्यनुवर्तते । ना पुरुषः पन्नगं पदा स्पृष्ट्वा यथा भयं प्राप्नोति तथा रामोपि दुःखितत्वेनादृष्टपूर्वं नरपतिरूपं दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यर्थः । “ भीषास्मात् ” इत्यादेः सर्वभीषकस्य रामस्य भयम् अपिना गर्हयामास कविरिति ज्ञेयम् । अपूर्वमित्येतद्भयपदेनाप्यन्वेति । अपूर्वं भयम् अभयमित्यर्थः । सदा अभयमापन्न इति यतः अतः भयमापन्न इत्यपि गर्हितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ शोचतीतिशोकः शोकहेतुः, तज्जनित सन्तापेन कर्शितम् । निश्वसन्तमित्यत्र विशेषणत्वेन प्रसक्तनिश्वासाः बुद्ध्या विवेकेनाभेदसम्बन्धेनोर्मिपदार्थेनान्वीयन्ते । ऊर्मिमालिनं शिखादित्वादिनिप्रत्ययान्तं पदम् । तथा च श्वासोल्लोलकल्लोलैः सहितम् । अतएव क्षुभ्यन्तं चलन्तम् । उत्क्रमनृतं येन स उक्तानृतः तमिव विद्यमानम् । ऋषिमित्यनेन अनृतोक्तेर्महापापकरत्वमितिमत्वन्तरस्य ध्वनयति । अचिन्त्यः कल्पः राज्ञः कदाचिदप्येतादृशशोकादिकं भवति वेत्यादिको यस्यसोऽचिन्त्यकल्पस्तम् ॥ ५–७

चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः ।
किं स्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥
स दीन इव शोकार्त्तो विषण्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥
अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ।
विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ॥ १२ ॥
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।
सन्तापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥

संरब्धतरः सम्भ्रान्ततरः ॥ ७ ॥ चिन्तयामासेति । किंस्वित् किंवा ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह—अन्यदेति । आयासः चित्तक्लेशः । इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ कच्चिदिति । नापराद्धमपराधो न कृतः । अज्ञानात् प्रमादात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शारीर इति । शारीरः सन्तापो व्याधिः । मानसः

शोकम् अचिन्त्यकल्पम् अत्यन्तासंभाव्यम् अवधारयन् चिन्तयन् आत्मीयत्वेन स्वीकुर्वन्निति वा । संरब्धतरः संक्षुभितः बभूव ॥ ७ ॥ किं स्विदिति । किंस्वित् किमेतत् । अद्यैवेत्येवकारेण व्यवच्छेद्यमुच्यते ॥ ८ ॥ अन्यदेति । अन्यदा पूर्वं काले, परोक्षे मां प्रति कुपितोऽपि दृष्ट्वा प्रसीदति, तस्य किमायासः प्रवर्तते किमेतदिति सः रामः शोकार्तस्सन् वचनमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ कच्चिदिति । नापराद्धम् अपराधो न कृतः । अज्ञानात् प्रमादात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शारीर इति । शारीरस्सन्तापो व्याधिः, मानसोऽभिताप आधिः एवं न बाधते कच्चित् कुत

सत्य०—कुपितः, अन्यस्मा इति शेषः । परोक्षे मह्यं कुपितोपीति व्याख्या तु परोक्षापरोक्षप्रीतिमात्रपात्रत्वाद्रामस्येत्युपेक्ष्या । मां सम्प्रेक्ष्य स्थितस्य ॥ ९ ॥ **विषम०**—दीन इव विषण्णवदनद्युतिरिव स रामः । शोकार्त इव वचनमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ **सत्य०**—विषण्णवदनानां द्युतिर्यस्मात् स विषण्णवदनद्युतिः । तेषां द्युतिरिव द्युतिरितिवार्थः । इवेन दैन्यादिकं देवदेवे सर्वथा नास्तीति द्योतयति कविः । अभिवाद्यैवेत्यनेन राजमर्यादा द्योत्यते ॥ १० ॥

कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥
अतोषयन्महाराजमकुर्वन् वा पितुर्वचः ।
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥
यतोमूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्त्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥
कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात् पिता मम ।
उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥
एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥
एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥

अभिताप आधिः । दुर्लभं हीति पुण्यपापारब्धत्वान्मानुषशरीरस्येति भावः ॥ १३ ॥ कच्चिदिति । मातॄणामिति निर्द्धारणे षष्ठी । कच्चिदिति प्रश्ने । किञ्चिदशुभं न काचिदितिसम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यत इति । इह जगति । नरः आत्मनो देहस्य । प्रादुर्भावम् उत्पत्तिम् । यतोमूलं यत्कारणकं पश्येत् प्रत्यक्षे दैवते सति सिद्धे तस्मिन् पितारि कथं न वर्त्तेत, तद्वशे एव वर्त्तेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥ कच्चित्त इति । ते अभिमानात् तव वाल्लभ्यात् । कोपेन वा मम पिता भवत्या किञ्चित्परुषमुक्तः काच्चित् । यत्र येनास्य मनः लुलितं कलुषितम् ॥ १७ ॥ एतदिति । किंनिमित्तमित्याद्याचक्ष्वेति पूर्वोक्तस्य सर्वस्य संग्रहः ॥ १८ ॥ एवमिति । एवम् इति । धृष्टं प्रत्यक्षतो रामानिष्टवचनविषय

प्राणिनां सुखम्, सदा दुर्लभं हीत्यर्थः ॥ १३ ॥ कच्चिदिति । मातॄणां वा विषय इति शेषः । अशुभं न कच्चित् ॥ १४ ॥ अतोषयन्निति । नृपे कुपिते सति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ यत इति । यो नरः । इहात्मनः प्रादुर्भावं शरीरस्य परिग्रहम् । यतोमूलं यन्मूलं यत्कारणकं पश्येत् जानीयात् । अलुगार्षः । सोऽसौ विवेकी, उक्तहेतोरेव प्रत्यक्षे दैवते सिद्धे सति, तस्मिन् पितारि पित्रानुकूल्ये, न कथं वर्तते वर्तेतैवेत्यर्थः ॥१६॥ कच्चिदिति । ते तव कोपेन अभिमानात् गर्वेण वा मम पिता परुषम् उक्तः कच्चित्, यत्र येन मनो लुलितं कलुषितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमिति । सुनिर्लज्जा पत्युरेवं क्लेशकरणं कथं वक्ष्यामीति लज्जारहिता । धृष्टम्

न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ।
किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नाभिभाषते ॥ २० ॥
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्योपवर्तते ।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥ २१ ॥
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।
स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥
अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः ।
स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥
धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ।
तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥
यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥२५॥

वैक्लव्यरहितम् ॥ १९ ॥ न राजेति ॥ २० ॥ त्वद्भयादित्यस्य विवरणम्–प्रियमिति । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ २१ ॥ तत्किमित्यपेक्षायां सामान्यतो दर्शयति–एष इत्यादिना ॥२२॥ अतिसृज्येति । अतिसृज्य प्रतिज्ञाय । गतजले सेतुं बान्धितुमिच्छतीति दानस्य पूर्वमेव कृतत्वात् इदानीं तत्परिहारव्यापारो व्यर्थ इति भावः॥२३॥ धर्ममूलमिति । इदं जगद्धर्ममूलम् । इदं च सतां विदितं सद्भिर्विदितम् । "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति षष्ठी । तत्तस्मात्सत्यं सत्यरूप धर्मम् । राजा त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनाय । मयि कुपितः सन् यथा न त्यजेत् तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ तर्हि तद्विशेषतो वक्तव्यमित्यत्राह–यदीति । शुभ

प्रत्यक्षतो वनं गच्छेत्येवंवचनकधाष्ट्योंपेतं यथा तथा । आत्माहितम् स्वपुत्राभिषेकविषयं मनोगतं वचः उवाच ॥ १९॥२० ॥ प्रियमिति । आश्रुतं प्रतिश्रुतम् ॥ २१ ॥ किं तत्राह–एष इति ॥ २२ ॥ आतिसृज्येति । प्रतिश्रुत्य, जले गते सेतुं बन्धितुमिच्छति । दानस्य पूर्वमेव वृत्तत्वात्, तत्प्रयुक्तव्यवहारचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिति । इदं सत्यम् । धर्मस्य मूलमिति सतामपि विदितम् । अतः तत्सत्यं सत्यवचनम् । त्वत्कृते त्वन्निमित्तम् । त्वत्प्रयोजनान्तरायवशात् मयि कुपितो राजा कोपदोषेण यथा न त्यजेत् तथा कुर्विति शेषः ॥ २४ ॥ दशरथमिव राममपि प्रतिज्ञावाक्यं वाचयितुमुपक्रमते–यदीत्यादिना । राजा यद्वक्ष्यते तत्करिष्यसि

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ।
ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥
अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ॥२८॥
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥

मशुभं वा तत्प्रतिज्ञातं राजा यत् वक्ष्यति तत् त्वं करिष्यसि यदि तदा राज्ञो विवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ राजैव कुतो न वदतीत्यत्राह–यदीति । न विपत्स्यते यदि विफलं न भविष्यति चेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ एतदिति । व्यथितः गुरुवचनं करिष्यति नवेति सन्देहस्य विषयोऽस्मीति सन्तप्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यथामेवाह–अहो इत्यादिना ॥ २८ ॥ नियुक्त इति । गुरुत्वपितृत्वनृपत्वहितपरत्वानि वचनकरणहेतवः । करिष्ये तदित्यनुकर्षः ॥२९॥ तदिति । यत्कार्यमभिकांक्षितं तद्वचनं तद्विषयवचनं ब्रूहि । तत्कार्यं

यदि, ततः तर्हि राज्ञो विवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यदीति । राज्ञा राजानुमत्या, मया यदभिहितं तत् त्वयि न विपत्स्यते न व्यर्थं भविष्यति यदि ततोऽहमेवाभिधास्यामि । वदतु राजैवेत्यत आह नहीति । त्वदप्रियत्वात्, त्वन्मुखमवलोक्येति शेषः ॥ २६ ॥ एतदिति । व्यथितः गुरुवचनोल्लङ्घनमनया मयि शङ्कितमिति सन्तप्तः ॥ २७ ॥ अहो इति । ईदृशम् यदि करिष्यसी त्यकरणशङ्कावचनमित्यर्थः ॥ २८॥ नियुक्त इति । गुरुणा इहामुत्र हितोपदेष्ट्रा ॥२९॥ तद्ब्रूहीति । प्रतिजाने च प्रतिज्ञां करोमि । तदेव स्थिरीक्रियते रामो द्विर्नाभि

सत्य०–ईदृशम् याः रमायाः दृक् यस्मिन् मयि तं माम् । ईदृशं पूर्वोक्तं वचः वक्तुं नार्हसे, अतस्त्वयैव मुक्तं मां धिक् । साक्षान्मङ्गलदेवतापि रमा नित्यं मां कामयते, तादृशस्य मम किमल्पराज्येनेति रामभावमाविश्चकार कविरिति ज्ञेयम् । नार्हसे नार्हसि । "चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्माद्गुभयं पदम्" इत्युक्तेरात्मनेपदत्वम् ॥२८॥ न पितृत्वं हिरण्यकशिप्वादिवदित्याह–हितेनेति । तदपि नोग्रसेनादिवदित्याह–नृपेणेति ।तदपि न धृतराष्ट्रवदित्याह–गुरुणेति ॥२९॥ राम इति परोक्षोक्त्या स्वस्य यथार्थवादित्वं सार्वजनीनमिति सूचयति॥३०॥

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥

करिष्ये, प्रतिजाने च प्रतिज्ञां करोमि च। रामो द्विर्नाभिभाषते विना प्रतिज्ञया रामो द्विरुक्तिं न करोतीत्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥ तत्रेति । तत्र वरप्रदान

भाषत इति । प्रथमं यद्वाक्यं वदति तत्परिहारवचनं न कथयतीत्यर्थः ॥३०॥ ३१॥ पुरेति । सशल्येन पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वकं मया रक्षितेन ॥३२॥ तत्रेति । तत्र—द्वयो वरयोर्मध्ये, एकेन भरतस्याभिषेचनम् अन्येन तव दण्डकारण्यगमनम् ॥ ३३ ॥ यदीति । आत्मानं चेति त्वया मदुक्तकृतेः सशपथं प्रतिज्ञातत्वादित्याशयः ॥३४॥

स०—देवासुरे मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तोऽयम्। कर्तृत्वसम्बन्धेन देवासुरविशिष्टे युद्ध इत्यर्थः। महारणे देवासुरयुद्धान्तर्गतदेवसहायार्थं गतस्वकर्तृके महारणे इत्यर्थः । तेन न पौनरुक्त्यम् । मम । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । स च प्रकृते कर्तृत्वरूपः । मया रक्षितेन । सशल्येन शङ्कुसहितेन । न तावन्मात्रेण, सशल्येन बाणसहितेनेत्यर्थः। क्षत्रियाणां शरादिधारणेनोदीरणं शपथज्ञापकमिति भावः । “ शल्यः शङ्कौ शरे वंशकुञ्जिकायां च तोमरे ” इतिविश्वः ॥३२॥ मया भरतस्याभिषेचनं तवाद्यैव दण्डकारण्ये गमनं चाद्यैव राजा याचितः । गौर्दुह्यते पय इतिवत्प्रधान कर्मत्वाद्राज्ञस्तद्वाचकात्प्रथमा । “ गौणे कर्मणि दुह्यादेः ” इति वचनात् । कैकेय्याः सत्स्वभावमप्यनयोक्त्या निरूपयति—दण्डकारण्य इति । हे आद्य ! हे दण्डक अखिलशिक्षक ! त्वम् अरेण सहितो ण्यः अरण्यः तस्मिन्, सुधासमुद्रद्वये याचितः या रमया आचितः सम्यक् सम्बद्धः, नित्यावियोगीति यावत् । अततेर्डप्रत्यये अ इति भवति । अस्य विष्णोः स्त्री ई “ पुंयोगादाख्यायाम् “ इति ङीष् । “ अकारो वासुदेवः स्याल्लक्ष्मीरीकार उच्यते ” इत्यभिधानात् । ई+आचितः=इति स्थिते यणादेशे याचित इति भवति । तस्य तवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥ ३३ ॥ सत्यप्रतिज्ञं कर्तुमिच्छसीत्यनेन तस्य सामर्थ्याभावान्मत्कार्यं तव हस्ते विन्यस्तमिति ध्वनयति । पितरं सत्यप्रतिज्ञं कर्तुमर्हसीत्यनेनैव रामप्रतिज्ञायाः सत्यत्वलाभेऽपि“ द्विर्बद्धं सुबद्धम् ” इति महाभाष्योक्तेः पुनर्वचनं दार्ढ्यायेत्युक्तं भवति । स्वपुत्रस्याभिलषितं नरश्रेष्ठत्वं पारवश्येन रामे प्रयुक्तम् । यथोक्तं कर्णामृते—“ सौमित्रे क धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु वः” इति । श्रीभागवते पञ्चमे द्वितीये पूर्वचित्तिं प्रति आग्नीध्रवचनम्—“ का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले ” इत्यादि। तत्तात्पर्ये च“परिहासप्रला

सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथाऽनेन प्रतिश्रुतम् ।
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाजिनधरो वस ॥ ३७ ॥
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥
एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ।
शोकसंक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥

निमित्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सन्निदेश इति । सन्निदेशे नियमने ॥ ३५ ॥ भरत इति । यदेतदभिषेचनम् अभिषेकसाधनम् । त्वदर्थे विहितं तेन सर्वेण राज्ञा भरतोऽभिषिच्येतेति योजना ॥ ३६–३८ ॥ एतेनेति । एतेन वरद्वयप्रदाननिमि

सन्निदेश इति । सन्निदेशे नियोगसम्पादने ॥ ३५ ॥ अभिषेचनम् अभिषेकोपकरणम् ॥ ३६–३८ ॥ एतेनेति । एतेन वरद्वयप्रदाननिमित्तेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतीति ।

पादिष्वनर्था वाग् भवेत् क्वचित् ।" इत्यादि पूर्ववत्स्वभावानुगुण्यं च ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे आज्ञायाम् । कैकेय्या राजमर्यादया द्वादशचतुर्विंशत्यादि वर्षपर्यन्तमरण्यं प्रवेष्टव्यमिति वक्तव्ये ' नव वर्षाणि पञ्च च ' इति चतुर्दशवर्षोक्तिस्तु रावणस्यायुषां चतुर्दशवर्षाणामेवावशिष्टत्वात् । द्वादशेत्युक्तौ तद्वननादिकमकृत्वैवागन्तव्यमिति भवति । अधिकोक्तौ तु जोषं वस्तव्यमिति भवति। अतश्चतुर्दशेति देवो वादयामासेति ज्ञातव्यम् ॥ ३५ ॥ अभिषेकशब्दस्य घञन्तत्वेपि तद्विशेषणस्येदंशब्दस्य नपुंसकत्वमुपपद्यते । तद्विशेष्यपदार्थस्याभिषेचनस्य नपुंसकत्वात् । यथोक्तम्–" सम्बन्धमनुवर्तिष्यते " इति महाभाष्यव्याख्यानावसरे कैयटेन " सम्बध्यत सम्बन्धम् । कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः " इति । उपपादितं चैतन्निपुणतरम् " 'यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः " इत्यनुव्याख्यानसुधाव्याकरणावसरे " उच्यते अनियतलिङ्गानां विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गत्वमेव " इति न सर्वत्र नियमः । " अहमेवेदंसर्वोस्मि । अजानता महिमानं तवेदम् " इत्यादौ व्यभिचारात् । सर्वमहिमशब्दयोः पुँल्लिङ्गत्वेपि तद्विशेषणयोरिदंशब्दयोर्नपुंसकत्वात् । किन्तु " क्वचिल्लिङ्गानामर्थधर्मत्वमिति पक्षे विशेष्यपदप्रतिपाद्यार्थलिङ्गत्वमस्ति " इत्यादिना । " नन्वेवं चेत् सर्वत्रातिप्रसङ्ग इति चेन्न, अभियुक्तप्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः " इत्यादिना तत्रैव यादुपत्ये स्पष्टमुक्तेः । अभियुक्ताग्रेसरश्च भगवान् वाल्मीकिरिति । निरूपितवन्तश्चैवमेव " देवममीवचातनम् " इत्येतद्व्याख्यानभूतायाः "अमीवाद्दुःखतश्चयावयति" इति टीकायाः व्याख्यानावसरे व्याख्यातारः । यद्वा इदमित्यस्या

एतत् कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन । सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् । प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाजिनधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥

तेन ॥३९॥४० ॥ इतीति । इवशब्देन अन्यान्यपि परुषाणि बहून्युक्तानीति गम्यते । शोकं मुखवैवर्ण्यादि बाह्यविकारम् । प्रविव्यथे चापि रामविकारादर्शनेनाप्यधिकं विव्यथ इत्यर्थः ॥४१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तदिति । मरणोपममिति लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥ एवमिति । इतः अस्मान्नग

शोकं मुखवैवर्ण्यादिबाह्यविकारम् । न प्रविव्यथे च मानसव्यथां च न प्राप्तवान्, राजा तु पुत्रव्यसनं भाविवियोगव्यसनम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तदप्रियमिति । मरणोपमं लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥ एवमस्त्विति । एवमस्तु भरताभिषे

रण्यमित्यनेनान्वयः । इममिति पाठे तु नानुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ तारयस्व “ णिचश्च ” इत्यात्मनेपदम् । स्वनरोत्तममिति पदच्छेदं यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं 'पितरमात्मानं चेत्युभाभ्यां प्रतिज्ञातत्वागमात् अत्रापि निगमनकाले स्वेनात्मना सहितश्चासौ नरेश्वरश्चेत्युत्तरपदलोपि समासे स्वनरोत्तममितिवादोऽनुगुणो भवति । ततश्च स्वं नरोत्तमं च तारयेत्यर्थः। उत्तरश्लोकादिवेत्याकृष्यते । लोकः येन संक्लिष्टवदनः निरीक्षितुं न शक्नोति स यमात्मा धर्मराजः कुरुनरेन्द्रस्य धृतराष्ट्रस्य वचनमिव॥४०॥ चशब्द इवार्थे। यथा राजा पुत्रव्यसनाभितप्तः तथा रामो नेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अभितप्त इत्यनेन रामस्य पुत्रत्वं पुन्नामनरकत्रायकत्वं लोकसाधारणं न भवति, अपि तु संसारतारकत्वमस्येति लोकोत्तरसन्तापं सूचयति॥४१॥ अमित्रघ्न इत्यनेन स्वस्य मध्यायातान्तरायनिवारकत्वेऽपि स्वसङ्कल्पानु

इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्द्धर्षो यथापुरमरिन्दमः ॥ ३ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान् धनानि च ।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥

रात् ॥२॥ इदं त्विति। यद्यप्येतेन कारुण्येन समाप्लुत इत्यनभिनन्दने हेतुरुक्तः। तथापि मत्स्वभावं जानन् किमर्थं नाभिनन्दतीत्याहेति बोध्यम् । यथापुरं यथापूर्वम्॥३॥ मन्युरिति । मन्युः दैन्यम् । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । ब्रूमि ब्रवीमि॥४॥हितेनेति। हितेन हितपरेण। गुरुणेत्यनेन रामस्य तस्मान्मन्त्रविशेषस्वीकारोऽस्तीति गम्यते। कृतज्ञेन स्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन॥५॥ अलीकमिति । अलीकम् अप्रियम् । मानसं मनसि वर्त्तमानम् ॥ ६ ॥ तवाप्रीतिर्भविष्यतीति नोक्तवानित्याशङ्क्याह–अहं हीति। सीतां धनुर्भङ्गकाल इति भावः ॥७॥

कोऽस्तु, अहं गमिष्यामि ॥ २ ॥ ३ ॥ मन्युरिति । ब्रूमि ब्रवीमि ॥ ४ ॥ हितेनेति । कृतज्ञेन स्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन । विस्रब्धः निर्विशङ्कः ॥ ५ ॥ अलीकमिति । राजा मां स्वयमेव भरतस्याभिषेचनं नाहेति यत् इदमेकम् अलीकं दुःखम् मानसं मनसि वर्तमानं सत् मे हृदयं दहतीवेति सम्बन्धः ॥६॥ कथं सङ्कोचेन विनायमर्थो राज्ञा वक्तुं शक्यत इत्यत्राह–अहं हीति । अप्रचोदित इति भरतस्नेहेन

सार्थ्येतत्कैकेयीवचनमिति मानयामास मातरमिति सूचयति ॥ १ ॥ दुर्द्धर्षः। आर्षः खलु । अतो "भाषायां शासि युधिदृशिधृषि–" इत्यादिना वार्तिकेन युच् ॥३॥ राजा भरतस्याभिषेचनं मां प्रति स्वयं नाहेत्येतत् मानसं मनस्सम्बन्धि यदलीकमप्रियं तन्मे हृदयं मनो दहत्येवेत्यन्वयः । यद्वा हे वमे अवमे ! यद्यपि "अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते" इति धातोरवतेरमप्रत्ययेऽवम इति भवति। तथाप्यपूर्वकान्माधातोरौणादिके प्रत्यये अपगतावगतिकत्वेन प्रयोजकेन प्रयोज्यं नीचत्वं लक्ष्यत इति नानुपपत्तिः । "वष्टिभागुरिरल्लोपम्" इति स्मरणात्। नीचे कैकेयि ! राजस्वयं यस्मादेतन्नाह तस्मात्तव मानसं मनसि विद्यमानं जनानामलीकमप्रिययं भरतस्याभिषेचनं त्वद्धृदयं दहति। इ विस्मये । आश्चर्यमित्यर्थः ॥६ ॥ इष्टानित्येतत्तथायोग्यं विपरिणतं सत् सीतामित्यादिनान्वेति । हृष्टः सन्

किंपुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥
तदाश्वासय ह्रीमं त्वं किं न्विदं यन्महीपतिः ।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥
दण्डकारण्यमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः ।
अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥

किं पुनरिति। पित्रा प्रचोदितस्तव प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयंश्च दद्यामिति किंपुनः ॥८॥ तदिति । इमं राजानं त्वमाश्वासय अश्रूणि मुञ्चतीतियत् इदं किंनु, निर्हेतुकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ दण्डकेति । पितुर्वाक्यमविचार्य वनं गच्छेति पित्रा नोक्तमिति विचारमकृत्वेत्यर्थः । समा संवत्सरान्॥११–१२॥

त्वत्स्नेहेन वा प्रतिज्ञामनुपालयन्निति । हेतौ शतृप्रत्ययः । प्रतिज्ञापालनाद्धेतोश्च ॥ ७ ॥८ ॥ तदिति । मद्विषयकनियोगसङ्कोचेन जगतीपतिः मन्दमश्रूणि मुञ्चतीति यत् इदं किंनु । किं कारणम् ? निर्हेतुकमित्यर्थः । तत् तस्मात् इदं दशरथमाश्वासयेति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ अनिर्वृत्ते स्वकार्ये कथमाश्वासयामीत्यत आह–दण्डकेति ।

स्वयमेव दद्यात् । तत्रापि मनुजेन्द्रेण स्वयं साक्षात् पित्रा प्रचोदितस्सन् दद्यामिति तु किं पुनर्वाच्यमित्यन्वयः । एतेन त्वदपत्यं मदपत्यं पुरेति त्वदार्थितसमर्थनं ममापि सम्मतमिति ध्वन्यते । द्वितीयं प्रचोदित इत्येतत्तृतीयार्थकेन तवेत्यनेनान्वेति । तेन प्रचोदितशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् । तव च प्रियकामार्थमित्यनेन तव प्रियो यः कामः कामावतारो यो भरतस्तदर्थमित्यप्यर्थस्सूचितो भवति । शुभरतो भरत इति मतिमतः श्रीमतो रामस्य सीतां दद्यामित्युक्तिर्न लौकिकरीतिविरुद्धा भवतीति हृष्ट इति कवयता कविनाऽसूचीति नानौचिती आलोचनीया भगवतीति मन्तव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ह्रीमन्तम् अवाच्यमिदं किमिति वच्मीति लज्जायुक्तम् । वसुधासक्तनयन इत्यनेन त्वमेव मत्पुत्रसङ्गोन्मूलनस्य मूलमिति क्षमामीक्षते क्षमानाथ इति ध्वनयाञ्चकार । (ह्रीमन्तम् इति पाठः) ॥ ९ ॥ कुलात् गृहात् । मातुलकुलात् न विद्यते तुला यस्य तमातुलं अतुलम् तच्च तत्कुलं चेति तस्मादित्यनेनासदृशकुलवासी भरतो न तवानुकूलो भवतीत्यर्थः सूचितो भवति ॥ १० ॥

तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।
नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥
यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन् ।
पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥
धिक्कष्टमिति निश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ।
मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन् पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७ ॥
रामोप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
कशयेवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥

अयं यावद्भरतागमनं विलम्बिष्यते चेन्महाननयः स्यात्, भरतस्य ज्येष्ठ भ्रातृभक्तत्वादिति मत्वाह—तव त्विति । उत्सुकस्य भरताभिषेकदर्शनो त्सुकस्य गमनोत्सुकस्य वा ॥ १४ ॥ व्रीडान्वित इति । नृपो व्रीडा न्वितः सन् स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् न किञ्चिद्विचारानर्हं व्रीडां विना कारणान्तराभावात् । मन्युः स्वयं नाभिभाषत इत्याग्रहः दैन्यं वा ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ धिगिति । उक्तासत्यवचनं श्रुत्वेति भावः ॥ १७ ॥ राम इति । कृतत्वरः

पितुर्वाक्यमविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११-१३ ॥ तवेति । उत्सुकस्य गमनोत्सुकस्य । विलम्बनं तव गमनविलम्बम् । क्षमं युक्तम् न मन्ये ॥ १४ ॥ कुत इत्यत आह—व्रीडान्वित इति । यतोऽयं स्वसत्यस्य पारप्राप्त्यदर्शनव्रीडा न्वितः । यच्च किञ्चिदपि त्वां प्रति नाभिभाषते एतत् अनभिभाषणमुद्दिश्य नान्य त्किञ्चित्कारणं त्वया चिन्त्यम् यत एवमतो हे नरश्रेष्ठ ! मन्युः दैन्यम्, त्वद् विलम्बगमनेनापनीयतामित्यर्थः ॥ १५ ॥ इतश्च विलम्बो न युक्त इत्याह—यावदिति ॥ १६ ॥ शोकपरिप्लुतः शोकेन व्याप्तः ॥ १७ ॥ राम इति । कृतत्वरः, बभूवेति

विषम०—स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् अनभिभाषणम् । न किञ्चित् नान्यत्कारणकम् । त्वदविलम्ब गमनाभाव एवास्य कारणम् । अत एष मन्युः राज्ञो दैन्यम् । त्वदविलम्बगमनेनापनीयताम् । त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥

तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥
यदत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥
न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
अनुक्तोप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥

अभूदितिशेषः ॥१८॥१९॥ नेति । लोकमावस्तुं लोके वस्तुम् । " उपान्वध्याङ्वसः" इतिकर्मत्वम् । धर्मम् आस्थितम् आश्रितम् । अनेन राज्याय भरतागमनं प्रतीक्षते राम इति कैकेयीशङ्का वारिता ॥ २० ॥ यदिति । अत्रभवतः पूज्यस्य पितुः कृतमेवेति विद्धीतिशेषः ॥ २१ ॥ न हीति । शुश्रूषा पादसंवाह

शेषः ॥ १८ ॥ तदिति । दारुणोदयम् दारुणोत्तरम् ॥ १९ ॥ नाहमिति । अहम् अर्थपरः धनपरः न किन्तु लोकमावस्तुं जनं संग्रहीतुम् नोत्सहे इति वा, किन्तु केवलं धर्ममेवास्थितं विद्धि ॥ २०॥ यदत्रेति । अत्रभवतः पूज्यस्य पितुः अन्यदपि यत्किञ्चित् मया प्राणानपि परित्यज्य कर्तुं शक्यमस्ति, तत् कृतमेवेति विद्धीत्यर्थः ॥ २१ ॥ निश्चयहेतुमाह—नहीति । शुश्रूषा पादसंवाहनादिलक्षणा । वचनक्रिया वचनकरणम् ॥ २२ ॥ अनुक्त इति । अत्रभवता पूज्येन पित्रा साक्षादनुक्तोपि

स०—ऋषिभिः ब्रह्मादिभिस्तुल्यं, बिम्बत्वेन सदृशमित्यर्थः । गत्यर्थस्य ऋषधातोर्ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानितमत्वाद् ब्रह्मादीनाम् । विमलं निर्दुष्टम् । आस्थितं सम्यक्स्थितम् । धर्मं धर्मराजमिव । एतेन 'एतत्कुरुनरेन्द्रस्य' इति कैकेय्युक्तस्य धृतराष्ट्रवचनाद्वनं गन्तुमुद्यतं धर्मराजमिव मामपि विद्धीत्यनेनोत्तरयामास राम इति सूचयति । यद्वा नाहमर्थपरः । हि यस्मात् वित् सर्वज्ञः । मद्वचनं न मृषेत्याह—मामृषिभिस्तुल्यमिति । मा न विद्यते मृषा मिथ्यात्वं येषु तानि मामृषाणि भाषणानि तानि सन्ति येषां ते तथा तैर्मामृषिभिर्बलिमान्धात्रादिभिः । " सुप्सुपा " इति मामृषापदयोः समासः । नपुंसकत्वेन ह्रस्वत्वे अत इन् । तैस्तुल्यं मां विद्धीत्यावर्तितेनान्वयः । अहन्तादिसङ्गतश्चेत्तथा कुर्यां नाहं तथेत्याह—नेति । अहमर्थपरः अहङ्कारी । यद्वा अर्थपरः अर्थैषणावान्नेत्यर्थः । ना पुमान् । अहमर्थपरः-अहमर्थः अहङ्कारनिवृत्तिस्तत्पर इति वा । " अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ अत्रभवतः पूज्यस्य पितुः । यद्वा भवतो भवत्याः । सोत्सेकप्रवृत्तिमत्वेन "पुँल्लिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवच्छक्तिमती क्वचित्" इत्युक्तेश्च स्त्रिया अपि पुँल्लिङ्गशब्दवाच्यता ॥ २१ ॥ त्वदभिलषितमद्वनवासोपि रक्षोविक्षोभपूर्वकं सज्जनावनहेतुरित्याह—विजन इति । वि विरुद्धं जनं जन्म ययोस्ते

न नूनं मयि कैकेयि किञ्चिदाशंससे गुणम् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥
भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मस्सनातनः ॥ २६ ॥
स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता ।
शोकादशक्नुवन् बाष्पं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ २७ ॥

नादिः । वचनक्रिया वचनकरणम् ॥२२॥ २३ ॥ नेति । गुणम् आर्जवौदार्यादिगुणम् । नाशंससे न जानीष इत्यर्थः । ईश्वरतरा अत्यन्तानियन्त्री ॥ २४ ॥ अद्यैव गन्तव्यमित्युक्तम्, तत्र यत्किञ्चिद्विलम्बं याचते—यावदिति । मातरं यावदापृच्छे सीतां चानुनयामि तावदनुज्ञां कुर्विति शेषः । ततः तदनन्तरम् । अद्यैव दिने । दण्डकानां महद्वनं दण्डो नामेक्ष्वाकुसुतस्तस्य राष्ट्रं शुक्रशापात् पांसुवर्षेण विनाशितं सदरण्यमभूत् तद्राष्ट्रं तन्नाम्ना दण्डकमित्युच्यते । "संज्ञायां कन्" इतिकन्प्रत्ययः । प्रदेशभेदात् बहुवचनम् ॥२५॥ भरत इति । धर्मः सनातन इत्यत्र धर्मापेक्षया पुंल्लिङ्गत्वम् ॥ २६ ॥ स इति ।

'अप्रतिषिद्धमनुमतम' इति न्यायेन भवत्या वचनादेव केवलमहं वने वत्स्यामि ॥ २३ ॥ न नूनमिति । यत् ममेश्वरतरा सती त्वद्वचनकारिणं मां भरतोऽभिषेक्तव्य इति नियुज्य राजानम् अवोचः अयाचिष्ठाः, अतो मयि गुणम् आर्जवलक्षणम् किञ्चिदपि नाशंससे, न विचारयसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यावदिति । यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयामि तावदनुज्ञां कुर्विति शेषः । तावत्पर्यन्तं विलम्ब इति वा । ततोऽनन्तरम् अद्यैव दिने दण्डकानां वनं दण्डका नाम जनपदाः शुक्रशापेन

विजने रक्षसी रावणकुम्भकर्ण रूपे ते । वत्स्यामि हनिष्ये ।"वध हिंसायाम्" इत्यस्माल्लृटि स्यप्रत्यये "खरि च" इति चर्त्वे "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घे वत्स्यामीति रूपम् । "वत्सा वत्स्यामि वो रिपुम्" इति संग्रहरामायणप्रयोगात् । इडभाव आर्षः । वधधातुस्तु कौमुद्यां भावकर्मप्रक्रियायां "वध हिंसायां हलन्तः" इति "वधिः प्रकृत्यन्तरः" इति काशिकाप्रतीकं प्रकाश्य "वधहिंसायामिति भूवादौ पाठात्" इति सप्तमाध्याय तृतीयपादीय "जनिवध्योश्च" इति सूत्रव्याख्यापदमञ्जर्युक्तेः प्रसिद्धोऽस्तीति न तदन्वेषणप्रयासः ॥ २३ ॥

वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तथा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात् स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥
तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ ३० ॥
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षपा ॥ ३२ ॥

बाष्पमशक्नुवन्, निरोद्धुमिति शेषः ॥ २७ ॥ वन्दित्वेति । निष्पपात निर्जगाम ॥ २८–३० ॥ आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजनकम् । भाण्डम् उपकरणजातम् । प्रदक्षिणकरणं " प्रशस्तमाङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणमावर्त्तयेत् " इत्यादिधर्मशास्त्रोल्लङ्घनभयात् नतु तदासक्त्या । दृष्टिं तत्राविचालयन् स्वयं तत्र निरपेक्ष इत्यर्थः । सापेक्षः भरतस्यानेनाभिषेकोऽस्त्विति प्रार्थनासहितः शनैर्जगाम, तत्र देवतासान्निध्यसम्भवादिति भावः ॥ ३१ ॥ न चेति । लक्ष्मीं मुखविकासम् । राज्यनाशः

वनमभूत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ स इति । बाष्पमशक्नुवन् निरोद्धुमिति शेषः ॥ २७ ॥ वन्दित्वेति । निष्पपात निश्चक्राम ॥२८–३० ॥ आभिषेचनिकमिति । अभिषेचनप्रयोजनम् । भाण्डम् उपकरणम् । आभिषेचनिकभाण्डप्रदक्षिणं " प्रशस्तमाङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणमावर्तयेत् " इत्यादिधर्मशास्त्रोल्लङ्घनभयात् न तु तदासक्त्या । सापेक्षअपगता ईक्षा अपेक्षा, अपेक्षया सहितः सापेक्षः, निरपेक्ष इत्यर्थः । अत एव तत्र आभिषेचनिकभाण्डे दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्तयन् जगामेति सम्बन्धः । यद्वा सापेक्षः अपेक्षा अधोवीक्षणं तद्युक्तः सापेक्षः । यद्वा सापेक्षः वनं प्रतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥३१॥न चेति । लक्ष्मीं मुखप्रसादम् । कान्तत्वात् अवि

स०–सुमित्रायाः सुमित्राणां च आनन्दं वर्द्धयतीति **सुमित्रानन्दवर्धनः**। भ्रातरमनातुरो राममनुजगामेति मित्राणि जहृषिर इति भावः॥ ३० ॥ **सापेक्षः** न विद्यते पः पालको येषां ते अपाः तेषु ईक्षा, तदवनेच्छेति यावत् । तया सहितः सापेक्षाः । नीरक्षकसद्रक्षणापेक्षो रामः ॥३१॥ कविः पारवश्येन श्रीरामस्वरूपं निरूपयति–**न चास्येति** । महतीं लक्ष्मीं शोभां सम्पदं वा नापकर्षति । कुतः । तत्राप्याह अपकर्षतीति

न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् ।
सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते ।
विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥
धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
प्रविवेशात्मवान् वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥
सर्वो ह्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः ।
नालक्षयत रामस्य किञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥

राज्यभ्रंशः ॥ ३२ ॥ रामस्य मुखवैवर्ण्यादिशरीरविकाराभावमभिधाय मानस विकाराभावमप्याह—न वनमिति । सर्वलोकातिगस्य तुल्यमानावमानस्य, परमयोगीश्वरस्ये त्यर्थः ॥३३॥ प्रतिषिध्येत्यादि । व्यजने वालव्यजने॥३४॥ धारयन्निति । रामस्य परदुःखासहिष्णुत्वाद्दुःखशब्देन सुहृज्जनदुःखदर्शनजं दुःखमुच्यते। अप्रियशंसिवान् अप्रियमभिधातुकामः । क्वसुः समासाभ्यासलोप आर्षः ॥ ३५ ॥ सर्व इति । आकारं विकृताकारम् । श्रीमान् रामाभिषेकार्थं

नाशिकान्तियुक्तत्वात् ॥ ३२ ॥ न वनमिति । सर्वलोकातिगस्येव तुल्यप्रियाप्रियस्य योगिन इव ॥ ३३ ॥ प्रतिषिद्धचेति । व्यजने वालव्यजने ॥ ३४ ॥ धारयन् मनसा दुःखमिति । स्वजनशोकस्मरणजनितमित्यर्थः । न तु तस्य स्वकीयं किञ्चिद्दुःख मस्ति । तदेवाह आत्मवानिति । साक्षात्कृतनित्यनिरतिशयानन्दात्मा । अप्रिय शंसिवान् अप्रियमभिधातुकामः ॥ ३५ ॥ सर्वो हीति । अभिजनः अभितो वर्त

यस्माद्रामः अपकर्षः अनुत्कृष्टजनः अस्वतन्त्रः स इवाचरति न त्वस्वतन्त्रः । स्वतन्त्र इति यावत् । एतेन चन्द्रपक्षे कान्तत्वादिति हेतूक्तिः, रामचन्द्रपक्षे तदनुक्तिरितिन्यूनतेति दोषो नावकाशं लभत इति भावः । यद्वा यः महतीं लक्ष्मीं स्वभार्यां सम्पदं वा अपकर्षति यत्र गच्छति तत्र नेष्यति तस्य राज्यनाशो नेत्यर्थः । यथोक्तं संग्रहरामायणे "यत्र याति रघुसन्ततिकेतुस्तत्र संपदतुला न विपत्तिः" इत्यादि यस्मादयं राज्यनाशः न विद्यते आशा यस्य स नाशः । निष्काम इति यावत् । राज्ये नाशः राज्यनाशः । नञो बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । अथवा व्यधिकरणो बहुव्रीहिः।लोककान्तस्य लोकमनोहरस्य कान्तत्वान्मनोहरत्वात् शीतरश्मेश्चन्द्रमसः क्षय इव यथा क्षयः लक्ष्मीं नापकर्षति । यद्वा लोककान्तस्य जनमनोहरस्य रामस्य कान्तत्वाद्धेतोः राज्यनाशः लक्ष्मीं नापकर्षति । यथा शीतरश्मेः क्षयः न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ ३२ ॥

सत्य०–सर्वलोकातिगस्य मुक्तस्य । चित्तविक्रिया मनोविकारः यथा न लक्ष्यते तथेति योजना । **नवनंगन्तुकामस्य** नवनं देवैर्नृदेवैश्च क्रियमाणं स्तवनम् । वसुरिव वसुः । "वसुर्धनाधिपे" इति विश्वाद्युक्तेः । धनाधिपमिव विद्यमानं दशरथम् । वसुं धनमुद्दिश्य रावणादिहननेन पुष्पकमुपहर्तुं धरां च त्यजतः

उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मनः । शारदः समु
दीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचा मधुरया
रामः सर्वं सम्मानयन् जनम् । मातुः समीपं धीरात्मा
प्रविवेश महायशाः ॥३८॥ तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता
विपुलविक्रमः । सौमित्रिरनुवव्राज धारयन् दुःखमात्म
जम् ॥ ३९ ॥ प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदान्वितं समीक्ष्य
तां चार्थविपत्तिमागताम् । न चैव रामोऽत्र जगाम
विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

कृता लङ्कारः ॥ ३६ ॥ उचितमिति । उचितं योग्यम्, सहजमित्यर्थः ॥ ३७॥ एतादृशदुर्दशायामपि रमयितृत्वरूपं रामशब्दार्थं प्रकटयति–वाचेति ॥ ३८ ॥ तमिति । गुणैः सुखदुःखादिभिः । समतां प्राप्तः, समानसुखदुःख इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रविश्येति । अर्थविपत्तिं अर्थनाशम् । सुहृज्जनस्य आत्मविपत्ति शङ्कयाप्राणनाश शङ्कया, विक्रियां न जगाम । स्वविक्रियास्फुरणे सुहृज्जनो नश्येदिति शङ्कया स्वविक्रियां राज्यनाशजां नादर्शयदित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याख्याने
अध्योध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मानजनः । आकारं विकारम् । नालक्षयत नापश्यत् ॥ ३६ ॥ उचितमिति । उचितं स्वाभाविकम् ॥ ३७–३९ ॥ प्रविश्येति । अर्थविपत्तिम्–अभिषेकविघातम् । आत्मविपत्तिशङ्कया प्राणनाशशङ्कयापि ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनविंशः सर्गः ॥ १९॥

सर्वलोकातिगस्येव चित्तविक्रिया लक्ष्यते ॥ ३३ ॥ **समतां प्राप्तः** सुखदुःखादिभिस्समत्वं गतः । सौमित्रिः गुणैः शुभधर्मैः । तं रामम् । अनुवव्राज तदेव विशदयति–धारयन्निति । यः गुणैः सत्त्वादिभिः । आत्मजं ब्रह्माणम् । उपलक्षणया सर्वसुपर्वग्रहः । दुःखं-दुःखं सुखं चेत्येर्थः । " दुर्दुःखमिति सम्प्रोक्तं सुखं खमिति चोच्यते " इति गीतातात्पर्योदाहृताभिधानात् । " दुरशोभनदुःखयोः " इति विश्वः । धारयन् समतां प्राप्तः तं सौमित्रिः गुणैरप्रधानैः समतां प्राप्त इति तमनुवव्राजेत्यर्थः । " गुणो मौर्व्यामप्रधाने " इत्यारभ्य " सत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु " इत्यभिधानात् । यथा विपुलविक्रमो वृषभः गुणैः बह्वयवकरज्ज्वा वक्रगतिं विहाय समतां प्राप्तो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अतिभृशं मुत् यस्याः सा तथा तया सहितम् ।

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्त्तशब्दो महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च ।
गतिर्यः शरणं चापि स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्त्तते सदा ।
तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति । आर्तशब्दःआर्तानां यादृशः शब्दस्तादृश इत्यर्थः ॥ १ ॥ कृत्येष्विति । अन्तःपुरस्य कृत्येषु कर्त्तव्येषु विषये । गतिः कर्तृत्वेन प्राप्यः शरणं रक्षिता । "शरणं गृहरक्षित्रोः "इत्यमरः ॥ २ ॥ कौसल्यायामिति । युक्तः सावधानः ।वर्तते शुश्रूषते ॥ ३ ॥ न क्रुध्यतीति । यः अभिशप्तोऽपि परुषमुक्तोऽपि न क्रुद्ध्यति ।क्रोधनीयानि क्रोधहेतुकर्माणि वर्जयन् क्रुद्धान्

॥ १ ॥ कृत्येष्विति । यः पित्रा अचोदित एव सर्वस्य जनस्य अन्तःपुरस्य च कृत्येषु प्रवर्तते, यो गतिः प्राप्यस्य प्राप्तिमार्गः । शरणं प्राप्यं चापि यश्चेत्यर्थः॥ २ ॥ युक्तः सेवातत्परः॥३॥ न क्रुध्यतीति । यःअभिशप्तोपि श्रुतपारुष्योऽपि न क्रुध्यति। क्रोधनीयानि अन्यक्रोधोत्पादकानि च कर्माणि अनुकम्पया वर्जयन् न क्रुध्यति ।

अर्थविपत्तिं राज्याद्यर्थस्य विपत्तिम्.। विशरणं विनाशनमितियावत् । सुहृज्जनस्य—लक्ष्मणादेः । **आत्मविपत्तिशङ्कया** स्वप्रयुक्तापत्तिशङ्कया, न च विक्रियां चिन्तां जगामेत्यर्थः । जनस्य—दण्डकारण्यवासिजनस्य । आत्मना स्वत एव अपराधं विनैव आगता या विपत्तिः विरुद्धभूता खरादिसेना तच्छङ्कया सुहृत् शोभनमनस्कस्सन् जगामेत्येष्यन्न्यायेनोक्तिः । यद्वा सुहृज्जनस्य ऋष्यादेरिति ॥ ४० ॥

स०—सराम इत्यनेन सती सीतापि पतिमनुगमिष्यतीति भावमाविश्चकार कविरिति ज्ञेयम्। यद्वा नायं मानवो रामः अपितु दानवसूदन इत्यभ्याह—**कृत्येष्विति** ।पित्रा चतुर्मुखेन, ब्रह्मणापि यः कृत्येष्वचोदितः । पितामहस्यापि ब्रह्मणः पितृत्वमप्यविरुद्धम् । " पितरमस्य मूर्द्धन् " इत्यादिप्रयोगात् । "तथा पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः " इत्येतस्य भाष्योक्तेश्च । कृत्येष्वचोदितः सर्वस्वतन्त्र इति यावत् । पित्रा ब्रह्मणा सह । अन्तःपुरस्य देहान्तर्गततत्त्वाभिमानिवर्गस्य । गतिः शरणं च । सोप्यद्य प्रवत्स्यतीति तदिच्छयव नियामिकेति भावः । कृत्येषु विद्वेषिषु इषून् अञ्चयतीति कृत्येष्वक् तेन कृत्येष्वचा पित्रा दशरथेन अन्तःपुरजनस्य गतिः शरणमिति ह्यस्तनएव उदितः उक्तः रामः अद्यप्रवत्स्यतीत्यर्थः । " कृत्यं विद्वेषिकार्ययोः " इति विश्वः । " कृत्यं विद्विषि कार्ये च " इति रभसः ॥ २ ॥ युक्तः शोभनः । " युक्तं शोभनम् " इति कर्मनिर्णयटीकोक्तेः । उपाय

अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ।
यो गतिं सर्वलोकानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
पतिमाचुक्रुशुश्चैव सस्वरं चापि चुक्रुशुः ॥ ६ ॥

केवलमाग्रहेण कुपितान् प्रसादयंश्च वर्त्तते, सः इतः अस्माद्देशात्प्रवत्स्यति । हन्तेति शेषः ॥ ४ ॥ अबुद्धिरिति । यः सर्वभूतानां गतिं राघवं परित्यजति स नो राजा अबुद्धिः सन् लोकान् चरति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः । " चर गतिभक्षणयोः " इतिधातुः ॥५॥ इतीति । आचुक्रुशुः निन्दति स्म । चुक्रुशुः

क्रोधनीयानि वर्जयन्नित्यनेन स्वस्य क्रोधक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥ अबुद्धिरिति । यो राजा सर्वभूतानां गतिं राघवं परित्यजति स राजा अबुद्धिः दुर्मतिः, जीवलोकं चरति भक्षयति नाशयतीति ॥ ५ ॥ इतीति । महिष्यः पतिमाचुक्रुशुः

सपत्नो वा। यतो यस्मात् रामात् जन्मप्रभृति मृष्टयालष्टकाम्। अस्मासु अस्मदुपलक्षितसर्वप्रजासु। यथा वर्तते तथा कौसल्यायां जनन्यामपि वर्तते इति साणि न जननी। तथापि तां जननीत्वेन व्यतनोद्राम इति तत्सर्वोत्कृष्टं रामस्य करुणाकरता च ध्वन्यते॥ ३॥ अयं राजा दशरथः अकुशल इति नरपतिनरण्य इतराम्भमीरयति- अबुद्धिरिति । नः अस्माकं यो राजा दशरथः सर्वभूतानां गतिं राघवं परित्यजति ततोऽबुद्धिस्सन् जीवलोकं चरति।जीवोऽस्यास्तीति जीवः सचासौ लोकश्चेति जीवलोकः, तं जनं चेतनमात्रम, मूर्खमिति यावत् । चरति गच्छति अनुसरतीति यावत्। यद्वा यो राघवं परित्यजति । रलयोरभेदात् राघवं लाघवं मनोहरत्वं स परित्यजतीत्यर्थः । "लघुरगुरौ च मनोज्ञे निस्सारे वाच्यवत् "इति मेदिनी । सदद्दष्टं चेदिष्टमिद्धिः स्यादित्यनो वाह य इति । यो राघवं परित्यजति सः अयं शुभावहं परित्यजति । अतो नायमित्यधिकम् । अथवा योगतिमित्येकं पदम् । योगेन स्वभावसिद्धयोगेन तिः आनन्दो यस्य स योगतिः । "आनन्दं तीति वै वदेत् " इति भागवततात्पर्योक्तेः । प्रसादयन्नित्यनुवर्तते । रत्यय रतेः अयो दैवं रत्ययो मन्मथः । रतिं अयत इति वा रत्ययस्तम् । योगेनैव कैकेय्यासम्बन्धेनैव निरानन्दो येन तं रत्ययं मन्मथं प्रसादयन्नेव राघवं परित्यजति अतोऽबुद्धिर्बत । फलितमप्यभिलपति-**राजेति** । राजा चरत्ययं चरति अयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा चरत्ययं गतदैवम् " एहीडादयोऽन्यपदार्थे " इत्यनेन चरत्ययमित्यत्र तिङ् सुपां समासः । अजीवलोकं न विद्यते जीवो यस्मिन् सोऽजीवः स चासौ लोकश्च तं स्वशरीरं चरति आचरति । यद्वा यो रामः ई वलः वबयोरभेदात् । रलयोरभेदात् याः लक्ष्म्याः वरः ईवरः । याः बलं यस्मादिति वा आजिर्गन्ता सचासौ ईवलश्च आजीवलः । यद्वा आज्यां युद्धे बलं यस्यासौ आजी वलः, यः तं परित्यजति सोऽकं दुःखमेव चरतीत्यर्थः । यद्वा राजाजीबलः राज्ञे राजनि वा चन्द्राय चन्द्रे वा " राजा शशाङ्के क्षत्रिये नृपे " इत्यमरः । आजीवलम् आज्यां वलं यस्य सः राजाजी बलो राहुः सः अकं शिरोरहितं यथा भवति तथा चरति येन तं रामं परित्यजति सोऽबुद्धिर्बत । "अज्यतिभ्यां च" इतीणि आजिः। "कृदिकारात्–" इति ङीष् । " आजिर्भवेत्तथाजी च" इति द्विरूपकोशः । " अयः शुभावहो विधिः " इत्यमरश्च । आजीवत्यनेनेति आजीवः वृत्तिस्तस्मिन् लं भयं यस्यासावाजीवलः सोऽकं यथा भवति तथा । पूर्ववद्दुर्वरितम् । अजीवः शवः तद्वल्ला कान्तिर्यस्य सोजीवलः । शवकान्तिमानित्यर्थः । "आजीवोजीविका वार्ता" इत्यमरः । " कं शिरः कं सुखम् " इति रत्नमाला । " दीप्तौ ला लं भये च प्रकीर्तितम् " इति वि : ॥५॥

स हि चान्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं महीपतिः ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥
रामस्तु भृशमायस्तो निश्वसन्निव कुञ्जरः ।
जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥
सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ।
उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे सहसोत्थिताः ।
जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्द्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १० ॥
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥
प्रणम्य रामस्तान् वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
वर्द्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ।
न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ।
प्रभाते त्वकरोत् पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥

रुरुदुः ॥ ६ ॥ स इति । व्यालीयत लज्जादुःखभरेण शय्यायां विलीनोऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ राम इति । भृशमायस्तः ' व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ' इत्युक्तगुणवत्तयान्तःपुरार्तस्वनश्रवणेनातिशयेन सञ्जातदुःखः । निश्वसन्निव कुञ्जरः परदुःखस्यापरिहार्यतां मत्वा गुप्तदुःखस्सन्, कुञ्जर इव निश्वसन्नित्यर्थः । वशी स्वायत्तीकृतेन्द्रियः ॥ ८ ॥ स इति । पुरुषं द्वारपालाध्यक्षम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । जयेन विजयस्वेति जयाशिषा ॥ १०–१२ ॥ वर्धयित्वेति । वर्द्धयित्वा जयाशिषेतिशेषः ॥ १३ ॥ कौसल्येति । रात्रिं रात्रौ

निनिन्दुः । सस्वरं चापि चुक्रुशुः रुरुदुः ॥ ६ ॥ स हीति । आसन एव व्यलीयत दुःखभरेण विलीनोऽभवत ॥ ७ ॥ राम इति । आयस्तः स्वजनदुःखप्राप्तखेदः ॥ ८ ॥ स इति । पुरुषं द्वाराध्यक्षम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । जयेति विजयी भवेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ वर्द्धयित्वा, जयाशिषेति शेषः ॥ १३ ॥ कौसल्येति । रात्रिं सर्वस्यां रात्र्याम् ॥ १४ ॥

सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत् कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ।
देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत् समुद्यतम् ॥ १६ ॥
दध्यक्षतं घृतं चैव मोदकान् हविषस्तथा ॥ १७ ॥
लाजान् माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ।
समिधः पूर्णकुम्भाश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्शिताम् ।
तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां देववर्णिनीम् ॥ १९ ॥
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥

"कालाध्वनो रत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । समाहिता नियमयुक्ता ॥ १४॥ सेति । जुहोति हावयति, अत एव हावयन्तीमिति वक्ष्यति । ब्राह्मणैरितिशेषः ॥ १५ ॥ प्रविश्येत्यादि । देवकार्यनिमित्तमिति द्रव्यजातमिति शेषः ॥१६॥ दधीत्यादि । हविषः हवींषि ॥१७॥ लाजानिति । कृसरं तिलौदनम् । दध्यक्षत मित्यारभ्य वाक्यान्तरम्, अतो न क्रियाद्वयविरोधः । पूर्वं देवकार्यनिमित्तमिति द्रव्याणि सामान्येनोक्तानि । अथ विशेषेणेति विवेकः ॥ १८ ॥ तामिति । तर्प यन्तीं प्रीणयन्तीम् ॥१९॥ सेति । अभिचक्राम अभिमुखं जगाम । किशोरम्

सेति । अग्निं जुहोतीति, ब्राह्मणेनेति वेदितव्यम् । तदेवाह हावयन्तीमिति । देव कार्येति । हविषः हवींषि । कृसरं तिलौदनम् ॥ १५–१८ ॥ तामिति । देवतां तर्प यन्तीम् ॥ १९ ॥ सेति । अभिचक्राम अभिमुखं जगाम ॥ २० ॥

स०–जुहोतिस्म स्वयमेवाजुहोत् । ननु स्त्रीणां वेदाधिकाराभावात्कथं जुहोतीत्युक्तमिति चेन्न । दशरथस्य वैवस्वतमनुत्वेन तत्पत्न्याः कौसल्यायाः मानवीत्वेनोत्तमस्त्रीत्वाद्वेदाधिकारसम्भवात् "आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं तु वैदिके" इत्यादिस्मृतेः । तदुक्तं वामने "भविष्यदन्तरे भूत्वा मनुर्वैवस्वतो भवान् । तव वंशे भवाम्यङ्ग रामो दाशरथिः स्वयम् । पुनर्दशरथो भूत्वा त्वमेवासि पिता मम । मद्दत्तपिण्डदानेन मुक्तिस्ते भविता ध्रुवम् ॥" इति ॥ १५ ॥ न केवलं स्वयं जुहोति अपि तु ब्राह्मणैरपीत्याह–हावयन्तीति । जुहोतीति पूर्वमुक्तेः । स्वार्थे वा णिच् ॥ १६ ॥

स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्द्धनि ॥ २१ ॥
तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।
कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ॥ २३ ॥
सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति॥ २४ ॥
दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः ।
मातरं राघवः किञ्चिद्व्रीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

अश्वबालकम् । वडवा अश्वस्त्री ॥ २० ॥ स इति । उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थित इतिशेषः ॥२१॥२२ ॥ रामानुजीयम्—धर्मं चाप्युचितमित्यत्र धर्मं चोपहितं कुले इति पाठः ॥ २३॥ सत्यप्रतिज्ञमिति अभिषेक्ष्यतीत्यत्र हेतुः । इदानीमप्यभिषेको नारब्ध इति नाशङ्कनीयमिति भावः । पश्य जानीहि ॥ २४ ॥ दत्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । स राघवः । भोजनेन निमन्त्रितः सन् दत्तमासनम्।आलभ्य स्पृष्ट्वा । दण्डकारण्यं प्रस्थितोऽहम् आप्रष्टुं गमनं निमन्त्रयितुम् । उपचक्रमे उद्योगमकार्षमिति मातरमब्रवीदितिसम्बन्धः । यद्वा दत्तमिति भोजनेन निमन्त्रितः भोजनार्थं निमन्त्रितः । भोजनार्थं दत्तमासनमालभ्य तिष्ठन् दत्तासने उपवेशनाभावेपि स्पर्शमात्रं कार्यमित्यागमात् किञ्चिद् व्रीडात् एवं ब्रुवन्त्यै मात्रे कथं मया प्रस्थानं कथनीयमिति लज्जया अब्रवीत् ॥ २५ ॥

स इति। अभिक्रान्ताम् आभिमुख्येनागताम्। उपसंगृह्य अभिवाद्य, स्थित इति शेषः ॥२१–२३॥ सत्यप्रतिज्ञमिति । राजानं पश्य, गत्वेति शेषः । कौसल्यायाः रामस्य राजनिवेशगमनादिव्यापारानभिज्ञत्वात् राजदर्शननियोगादि ॥ २४ ॥ दत्तमासनमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। राघवः भोजनेन निमन्त्रितः सन् दत्तमासनम् आलभ्य स्पृष्ट्वा, स्वभावविनीतः गौरवात् मातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्च नतः सन् दण्डकारण्यं प्रस्थितः गन्तुमुपक्रान्तोऽहम् । आप्रष्टुं गमनमामन्त्रयितुम्। उपचक्रमे उद्योगमकार्षम्,

स स्वभावविनीतत्वाद् गौरवाच्च तदानतः ।
प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।
विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥
स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्त्तयन् ॥ ३१ ॥

किमर्थमासनमुपलभ्य नोपविष्टवानित्यत्राह–स इति । गौरवात् मातरि बहुमानात् । प्रस्थितः प्रस्थातुमुद्यतः । आप्रष्टुम् अनुज्ञां कारयितुम् । उपचक्रमे उपक्रान्तवान् ॥ २६ ॥ अब्रवीदित्युक्तमाह–देवीत्यादि । भयं तवेति शेषः । इदं वक्ष्यमाणं वचनं दुःखाय, तथापि वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इदंशब्दार्थमाह–गमिष्य इति । अनेन रत्नमयेन । विष्टरेत्यादि । विष्टरो नाम पञ्चविंशतिदर्भनिर्मितस्तापसासनविशेषः ।“ पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः ” इति स्मृतेः ॥२८॥ चतुर्दशेति । मुनिवत् वत्स्यामीतिसम्बन्धः । अत्रामिषशब्देन सूदैः संस्कृतं मांसमुच्यते । केवलं मांसस्वीकारस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् “ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ” इति ॥ २९ ॥ कुत एवमित्यत्राह–भरतायेति ॥३०॥ स इति । सोऽहमित्यर्थः । लघुत्वप्रदर्शनाय षट् चाष्टौ चेत्युक्तम् । चतुर्दशेत्युक्ते हि गौरवं गम्यते । वन्यानि वन

इति मातरमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २५–२७ ॥ गमिष्य इति । विष्टरासनं नाम–अविच्छिन्नाग्रपञ्चविंशतिदर्भनिर्मितासनमित्यर्थः ॥२८॥ चतुर्दशेति । आमिषशब्देन सूदैः संस्कृतं मांसभक्ष्यभोज्यादिकं लक्ष्यते, “इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ” इति उत्तरत्र केवलमांसस्वीकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२९॥३०॥ स इति । आसेवमानः

सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
उपावृत्त्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ।
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४ ॥
सा राघवमुपासीनमसुखार्त्ता सुखोचिता ।
उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ।
न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥
एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति सन्तापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥

सम्बन्धीनि । वानप्रस्थयोग्यकर्माणीति यावत् । आसेवमानः आचरन् । वर्त्तयन् जीवनं कुर्वन् ॥ ३१ ॥ सेति । सा पुत्रोक्तं श्रुतवती । सालस्य वृक्षस्य " अनोकहः कुटः सालः " इत्यमरः । परशुनेति हठात् छेदनज्ञापनाय, नगरे तथा छेदनाभावात् वनइत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ तामिति । गतचेतसं मूर्च्छिताम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्त्येति । उपावृत्त्योत्थितां श्रमनिवृत्त्यर्थं भुवि वेष्टनं कृत्वोत्थिताम् । वाहितां भारवहनं प्रापिताम् ॥ ३४ ॥ सेति । असुखार्तां दुःखार्तां ॥ ३५ ॥ यदीति । हे पुत्र ! त्वं यदि न जायेथाः, अतः अजननात् । भूयः अतिशयितम् । दुःखम् इष्टपुत्रविश्लेषजम् न पश्येयम् । अप्रजाः वन्ध्या ॥ ३६ ॥ इदमेवोपपादयति—एक इति । अन्यः विश्लेषजः, भूलुण्ठनादिः कायिकश्च । अप्रजा

आचरन् वन्यानि वानप्रस्थयोग्यानि कर्माणि । वर्तयन् जीवनं कुर्वन् ॥ ३१ ॥ सेति । यष्टिः शाखेव पपात ॥ ३२॥३३ ॥ उपावृत्त्येति । वाहितां पूर्वं भारं प्रापिताम् । उपावृत्त्य श्रमनिवृत्त्यर्थं भुवि वेष्टनं कृत्वा उत्थितां वडवामिव स्थिताम्॥३४॥सेति । उपासीनं सेवमानम् ॥३५॥ ३६ ॥ यदीति । यदि मम शोकायन जायेथाः अतस्तर्हि अप्रजा अप्यहम् । भूयः बहुतरम् । एवंविधं दुःखं न पश्येयमिति सम्बन्धः॥३६॥३७॥

न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।
अपि पुत्रे तु पश्येयमिति रामः स्थितं मया ॥ ३८ ॥
सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ।
अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥ ३९ ॥
अतो दुःखतरं किन्नु प्रमदानां भविष्यति ।
मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४० ॥
त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ।
किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ ४१ ॥

स्मीत्यासिजभावआर्षः ॥३७॥ नेति । पतिपौरुषे सत्यपि कल्याणं ज्येष्ठपत्नीत्वोचितग्रामाभरणाद्यैश्वर्यरूपं शुभम् । सुखं वा भर्तृसम्माननादिजनितसौख्यं वा। अपि पुत्र इति अपिःसम्भावनायाम् । पुत्रे सति तद्बलात् पश्येयमिति मया स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ भूतदुःखमुक्त्वा भविष्यद्दुःखमाह—सेति । सा एवं सुखमलभमाना । बहूनीत्युक्तेः पूर्वमपि स्वल्पानि सन्तीति गम्यते । अमनोज्ञानि परुषाणि । परुषाणीत्युक्ते मनोज्ञमिश्रत्वमपि प्रतीयेत । वाक्यानि न तु सूचकपदानि । हृदयच्छिदां भर्तृहृदयवैकल्यकारिणीनाम् । अवराणां स्वेनैव तथा वक्तुमुचितानां सपत्नीनां नतु स्वाधीनानाम् । वरा सती स्वस्याप्यवरत्वे न किञ्चिद्दुःखमितिभावः । क्रोधेन सपत्नीनामिति बहुवचनोक्तिः । तत्र हठात् स्वगृहं मागच्छेत्युक्तिः, कोपेन भर्तृसकाशात् निर्याहीत्युक्तिः, अपुत्रायाः किमुत्सवेनेत्युक्तिः इत्येवमादीनि सपत्नीवाक्यानि बोद्धव्यानि ॥३९॥ अत इति। अतः सपत्नीवाक्यश्रवणजाद्दुःखात् । प्रमदानां किं नु दुःखतरम्, तस्मान्मम शोको विलापश्च यादृशः इयत्तया वक्तुमशक्यः । अनन्तकः दुष्पारः॥४०॥ उक्तं दुःखं निदर्शयति—त्वयीति । बलवति त्वयि सन्निहितेऽपि, एवं भवदनुभूतप्रकारेण, निराकृता। त्वयि प्रोषिते किं पुनः अतो मे मरणं

न दृष्टपूर्वमिति। पत्युः पौरुषम् अनुरागतो रञ्जनविशेषः, तास्मिन् सति यत् प्राप्यं कल्याणं प्रशस्तवस्त्राभरणादिजन्यसौभाग्याधिक्यं तथा सुखं वा पतिसंभोगजन्यम् तत् मया न दृष्टपूर्वम्। अथापि पुत्रेऽपि चोत्पन्ने पुत्रनिबन्धनं तदुभयं पतिकर्तृकं पश्येय मिति मया आस्थितमित्यर्थः॥३८॥सेति । साहं वरा ज्येष्ठा, अवराणां कनिष्ठानाम् ॥ ३९ ॥ अत इति । अतः सपत्नीवाक्यश्रवणात् । यादृशः इयत्तयावक्तुमशक्यः ।

अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमतन्त्रिता ।
परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवा वरा ॥ ४२ ॥
यो हि मां सेवते कश्चिदथवाप्यनुवर्त्तते ।
कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥
नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादि तत् ।
कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥
दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।
आसितानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥

ध्रुवमिति योजना ॥ ४१ ॥ अत्यन्तमिति । भर्तुः भर्त्रा निगृहीता अहं अतन्त्रिता अप्रधानीकृतास्मि । " तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते " इति निघण्टुः । अतः कैकेय्याः परिवारेण दासीजनेन समा कृतास्मि । अथवा विचार्यमाणे अवरा न्यूना कृतास्मि ॥ ४२॥ दुःखान्तरमाह—य इति । त्वयि प्रोषिते यः स्वजनः मां सेवते परिचरति । अनुवर्त्तते प्रियोक्तिं करोति । सोऽपि कैकेय्याः पुत्रं भरतमन्वीक्ष्य तद्भयादित्यर्थः । नाभिभाषते नाभिभाषेत ॥४३॥ नित्यक्रोधतयेति। खरवादि परुषवचनशीलम् । तत् पूर्वानुभूतम् । दुर्गता अगतिका ॥ ४४ ॥ दशेति । तव जातस्य त्वयि जाते सति । दश सप्त च वर्षाणि दुःखपरिक्षयं प्रकाङ्क्षन्त्या तव यौवराज्येनेति भावः । मया सुखमासितानि आस्थितानि । ननु " ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः " इति विश्वामित्रं प्रति दशरथवचनात् विवाहानन्तरम् " उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने " इत्युपरि सीतया वक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणि वर्त्तन्ते । तत्कथं

अनन्तकः अपारः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अत्यन्तेति । परिवारेण दासीजनेन समा वा, अथवा अवरा ततोऽपि निकृष्टा वा स्याम् ॥ ४२ ॥ अपि च त्वयि प्रोषिते भरते च राजनि कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य यो हीदानीं सेवते कश्चित् अथवाप्यनुवर्तते, मद्दिष्टस्सर्वोपि जनो नाभिभाषते ॥४३ ॥ अपि च मद्विषये तस्याः नित्यक्रोधतया खरवादिनं परुषवचनशीलम् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । (खरवादिनमितिपाठः) दुर्गता दुर्दशापन्ना ॥४४॥ तव जातस्य त्वयि जाते सति दश सप्त च वर्षाणि दुःखपरिक्षयं प्रकांक्षन्त्या मया सुखमासितानि आस्थितानि । ननु " ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः " इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथेनोक्तत्वात् विवाहानन्तरम् " उषित्वा

तदक्षयमहं दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् ।
विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥

दश सप्त च वर्षाणीत्युच्यते इति चेत्, नैष दोषः । अत्र जातस्येत्युक्तिः द्वितीयजन्मापेक्षया "गर्भैकादशेषु राजन्यम्" इति बहुवचने गर्भनवममारभ्य क्षत्रियस्योपनयनकालत्वोक्तेः । "वयसा पञ्चविंशकः" इति सीता वचनात् वचनान्तरविरोधपरिहारादिकं बालकाण्ड एव कृतम् 'ऊनषोडशवर्षो मे' इत्यत्र॥४५॥ तदिति । सहितुं सोढुं चिरं नोत्सहे। जीर्णापि सपत्नीदुर्वाक्य श्रवणदुःखेन जीर्णापि । विप्रकारम् अपकाररूपं दुःखमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने" इत्युपरि सीतया अनसूयां प्रति वक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्य अष्टाविंशतिवर्षाणि वर्तन्ते, तत्कथं सप्तदशवर्षाणीत्युच्यत इति चेत ? न; अत्र जातस्येत्युक्तिः "गर्भैकादशेषु राजन्यम्" इत्युक्तोपनयनप्राप्तद्वितीयजन्म विवक्षया, न तु प्रथमजन्मतः । उपनयनकर्मणा द्विजानां द्वितीयजन्मत्वं याज्ञवल्क्ये नोक्तम्-"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजातयः ॥" इति । यद्वा तव जातस्य त्वयि जाते उपनयनानन्तरं दश सप्त वर्षाणि दुःखपरिक्षयं प्रकाङ्क्षन्त्या मया आसितानि, उपनयनप्रभृति सुताः परिणमन्त इति मातॄणां मनसो निर्वृति र्भवति । उपनयनं तु 'गर्भैकादशेषु राजन्यम्' इति सूत्रव्याख्याने गर्भैकादशेष्विति बहुवचनेन गर्भनवम-गर्भदशम-गर्भैकादशानि गृहीतानि । राजवर्यस्य रघुनाथस्य तु गर्भनवमे शुद्धाष्टमे वर्षे उपनयनं कृतम्, अतः उपनयनानन्तरं सप्तदश वर्षाणि जातानि। अत्र विवाहात्पूर्वं द्वादश, विवाहानन्तरं द्वादश, पञ्चविंशे वनप्रवेश इति विवेकः । कुत एवं संख्यानिर्णय इति चेत, रामस्य वनप्रवेशसमये पञ्चविंशतिवर्ष त्वात् । तथाहि-विश्वामित्रं प्रति दशरथेन 'ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' इत्युक्तस्य ऊनषोडशवर्षत्वस्य द्वादशवर्षे पर्यवसानात् । कुतः ? "बालो द्वादशवर्षो ऽयमकृतास्त्रश्च राघवः" इति तदनुरूपेण रावणं प्रति मारीचेनोक्तत्वात् । पाणिग्र हणसमये रामो द्वादशवार्षिकः, सीतयापि रावणसंन्यासिनं प्रति "उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने" इत्युक्तत्वात् "तत्र त्रयोदशे वर्षे राजामन्त्रयत प्रभुः" इति तथैवोक्तत्वाच्च वनवासारम्भमभिप्रेत्य "मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः" इत्युक्तत्वाच्च रामस्य वनप्रवेशः पञ्चविंश इति सिद्धम्॥४५॥ तद क्षयमिति । एवं जीर्णापि सापत्न्यकथायोग्यवयोबलक्षयं प्राप्तापि । अक्षयं निरवधि कम् । दुःखं सपत्नीनां विप्रकारं निराकरणं च सहितुं सोढुम् चिरं नोत्सहे ॥ ४६॥

अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम्। कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम्॥४७॥ उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः। दुःखसंवर्द्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया॥४८॥ स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते। प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा॥ ४९॥ ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम। यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव॥५०॥ स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते। अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते॥५१॥ इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि। तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात् सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे॥५२॥

अपश्यन्तीति। कृपणजीविकां दीनजीवनम्। वर्तयिष्यामि करिष्यामीत्यर्थः। "आजीवो जाविकी वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः॥४७॥ उपवासैरिति। योगैः देवताध्यानैः। परिश्रमैः व्रतैः। मोघं निष्फलं यथा भवति तथा। दुर्गतया भाग्यरहितयेतियावत्॥४८—५०॥ स्थिरं हीति। अनेन दुःखेन अर्पितम् आहतम् मम हृदयं न भिद्यते इति यत् अतः स्थिरं हि नाशरहितमेव। देहं च नावदीर्यत इति यत् अतः आयसम् अयोनिर्मितम्, नूनम्। तथाहि; अकाले अविहितकाले मरणं न विद्यते ध्रुवम्॥५१॥ इदं त्विति। इदं वक्ष्यमाणं दुःखं तु पूर्वदुःखेभ्यो विलक्षणम्। तदेवाह यदिति। यस्मान्मे अपत्यकारणात् कृतानि व्रतानि दानानि, संयमाः ध्यानानि च

अपश्यन्तीति। कृपणजीविकां कृपणजीवनम्॥४७॥ उपवासैरिति। दुःखं यथा तथा मोघं व्यर्थं संवर्द्धितोसि, यदि विप्रवत्स्यसीति शेषः। दुर्गतया भाग्यशून्यया॥४८॥ स्थिरं त्विति। यद्यस्मात् न दीर्यते त्वद्विप्रयोगश्रवणेपीति शेषः॥४९॥५०॥ स्थिरं हीति। यस्मात्कारणात् मम हृदयं देहं च अनेन दुःखेन अर्पितं व्याप्तमपि न भिद्यते न द्विधा भवति नावदीर्यते न शकलीभवति तस्मात् आयसम् अयसा निर्मितम्। अतः अकाले ईश्वरनिर्मिताद्व्यतिरिक्तकाले। न विद्यते न लभ्यते॥५१॥ इदं त्विति। व्रतादीनि अनर्थकानि जातानीति यत् तदिदं

यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः । गताहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥ अथापि किञ्जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ । अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवानुकांक्षया ॥ ५४ ॥ भृशमसुखममर्षिता तदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् । व्यसनमुपनिशाम्य सा महत् सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अनर्थकानि जातानि । "सामान्ये नपुंसकम्" इति नपुंसकत्वम् । तप्तं तपश्च ऊषरे उप्तं बीजमिव सुनिष्फलमासीत् । इदन्तु दुःखमित्यन्वयः ॥५२॥ 'ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते' इत्येतत् सकार्यं दर्शयति–यदि हीति । यदि लभेत तदाहं परेतसंसदं यमसभां गता स्यामित्यन्वयः ॥ ५३॥अथेति । अथापि अकालमरणाभावेपि । किञ्जीवितं कुत्सितजीवितम् वृथा सुदुर्बला, अधीरेति यावत् । अनुकाङ्क्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥ भृशमिति । असुखं दुःखम् । अमर्षिता सोढुमशक्ता । व्यसनं रामविश्लेषभवं व्यसनम् । उपनिशाम्य आलोच्य ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

महद्दुःखम् । अनर्थत्वे दृष्टान्तः–ऊषरे उप्तम् अत एव सुनिष्फलं बीजमिव ॥ ५२ ॥ यदि हीति । कश्चिदपि गुरुदुःखकर्शितः अकाले स्वेच्छया मरणं यदि लभेत तर्ह्यहं त्वया विना परेतसंसदं यमसभाम् अद्यैव गता स्याम्, तत्तु न लभ्यत इति शेषः ॥ ५३ ॥ अथापीति । अथापि मरणासम्भवेपि त्वया विना मे किञ्जीवितं कुत्सितजीवितम् वृथा अभिकाङ्क्षया वात्सल्येन वत्समनु गौरिव त्वया सह वनं व्रजिष्यामि ॥५४॥भृशमिति । असुखं दुःखम् । अमर्षिता असहमाना । राघवं समीक्ष्य विललाप, अपि च भावि महद्व्यसनं च रामवियोगमूलं सपत्न्यादिसम्पाद्यम् उपनिशाम्य पर्यालोच्य च सत्यपाशबद्धं सुतं राममवेक्ष्य यथोक्तनिमित्तवती किन्नरीव विललापेत्यर्थः ॥५५ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां विंशस्सर्गः ॥२० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥२॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः[1] ॥ ४ ॥

एवमुपक्रान्तस्य पितृवचनपरिपालनस्य स्थैर्यमस्मिन् सर्गे प्रतिपाद्यते–तथेति । तत्कालसदृशं कौसल्यादुःखकालोचितम् । एतेन वक्ष्यमाणलक्ष्मण वचनं केवलं कौसल्याशोकशान्त्यर्थम्, नतु सहृदयमिति गम्यते ॥ १ ॥ न रोचत इति । ममापि मह्यमपि । स्त्रियाः कैकेय्याः ॥२ ॥ ननु नाहं कैकेयी वचनात् गच्छामि, किंतु राजवचनादित्याशङ्क्याह–विपरीत इति । विपरीतः विपरीतवयोधर्मा । तत्र हेतुः वृद्धत्वं विषयप्रधर्षितत्वं च । विषयाः शब्दादयः । ननु परिशुद्धं प्रति शब्दादिविषयाः किंकुर्युरित्यत्राह समन्मथ इति।चोद्यमानः कैकेय्येतिशेषः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३ ॥ ननु रामदोषादेवास्तु विवासनम् तत्राह–नास्येति । अपराधं राजद्रोहम् । दोषं महापातकादिकम् । तथाविधं निर्वासनयोग्यम् ॥४॥ रामानु०–नेति । अपराधं राजद्रोहम् । दोषं महापातकादि

तथा त्विति । तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुकौसल्यादुःखप्रतीकारोचितम् ॥ १ ॥ न रोचत इति । गच्छेदिति यत् तन्ममापि न रोचते ॥२॥ विपरीत इति । विपरीतः विपरीतचेतस्कः । समन्मथः मनोभुवा धर्षितः । आकृष्टः चोद्यमानः,स्त्रियेति शेषः। किमिव न ब्रूयात् अयुक्तशतमपि ब्रूयादेव, अतो न श्रद्धेयमिति भावः ॥ ३ ॥ ननु विवासनस्य कथं राजदोषप्रयुक्तता, रामदोषप्रयुक्ततैव कस्मान्न स्यादित्यत्राह–नेति । अस्य रामस्य येन हेतुना राघवो निर्वास्यते तथाविधं निर्वासनयोग्यम् । अपराधं

१ राघवः। अहं हनिष्ये पितरं वृद्धं कामवशं गतम्। स्त्रिया युक्तं च निर्लज्जं धर्मायुक्तं नृपं यथा।। इत्यधिकः।

न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥

दोषम् । तथाविधं निर्वासनयोग्यम् । एतच्छ्लोकानन्तरं न तं पश्यामीति श्लोकः ॥४॥ दोषाभावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न तावच्छब्द इत्याह–नेति । स्वमित्रोऽपि सुतरां शत्रुरपि । निरस्तोऽपि केनचिदपराधेन तिरस्कृतोऽपि । नरः असुरश्चेद्वदेत् परोक्षमपि प्रत्यक्षे का कथेति भावः । दोषं यं कश्चिदपि उदाहरेत् वदेत् । तं लोके कुत्रापि न पश्यामि ॥ ५ ॥ नाप्यनुमानं प्रत्यक्षं चेत्याह–देवकल्पमिति । देवकल्पम् "ईषदसमाप्तौ–"इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । देवसमानं नित्यशुद्धमितियावत् । ऋजुं करणत्रयार्जवयुक्तम् प्रजाछन्दानुवर्त्तिनं वा । दान्तं दमितम्, गुरुभिः शिक्षितमित्यर्थः । निगृहीतेन्द्रियं वा । रिपूणां कैकेय्यादीनामपि वत्सलम् । धर्मं धर्मस्वरूपम् । पुत्रं कारणे सत्यपि त्यागानर्हसम्बन्धम् । अवेक्षमाणः पश्यन् । यद्वा धर्ममवेक्षमाणः धार्मिकः अकारणात् दोषं विनापि त्यजेत् ॥ ६ ॥ तदिति । बाल्यं बालभावम्, कामपारवश्यमित्यर्थः । राजवृत्तं राजनीतिम् ॥ ७ ॥ यावदिति । शास्यत इति शासनं राज्यम् । आत्मस्थं कुरु

राजद्रोहम् दोषं । महापातकम् न पश्यामि ॥ ४ ॥ अस्तु, रामस्याप्यपराध इत्यत्राह–नेति । स्वमित्रोऽपि सुतरां शत्रुरपि, निरस्तोऽपि अपकृतोऽपि । यः नरः परोक्षमपि असन्निधानेऽपि । अस्य रामस्य दोषं वदेत् तं न पश्यामि ॥ ५ ॥ देवकल्पमिति । देवकल्पं देवसमानम्, ऋजुम् करणत्रयार्जवयुक्तम् । दान्तं दमितम्, गुरुभिः शिक्षितमित्यर्थः । मातॄणां कैकेय्यादीनामपि विषये वत्सलं स्निग्धम् । धर्मं धर्मविग्रहम् ॥६॥ तदिति । बाल्यं बालभावम्, कामपारवश्यमित्यर्थः । राजवृत्तं प्राचीनराजधर्मम् । अनुस्मरन् आलोचयन् ॥ ७ ॥ रामं प्रत्याह–यावदिति । इममर्थम् अस्मत्प्रवासनरूपमर्थम् । कश्चिदपि यावदेव न जानाति तावत् ततःपूर्वमेव । शासनं शास्यत इति

मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ।
कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वाऽस्य हितमिच्छति ।
सर्वानेतान् वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥
प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या स दुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निस्सङ्गं वध्यतां बध्यतामपि ॥ १२ ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषर्षभ ।
दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १४ ॥
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥

स्वाधीनं कुर्वित्यर्थः ॥८॥ मयेति । तवाधिकं कर्तुं तव पौरुषादधिकं पौरुषं कर्तुमित्यर्थः ॥९॥ निर्मनुष्यामिति । विप्रिये प्रातिकूल्ये ॥१०॥ भरतस्येति । पक्ष्यः सहायभूतो वर्गः ॥ ११ ॥ प्रोत्साहित इति । अमित्रभूतो यदि शत्रुपक्ष सहायभूतश्चेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वोक्तार्थे धर्मशास्त्रं प्रमाणयति–गुरोरिति । अवलिप्तस्य गर्वितस्य । उत्पथम् अमर्यादाम् ॥ १३ ॥ बलमिति । बलं

शासनम् राज्यम् । आत्मस्थम् आत्माधीनंकुरु ॥८ ॥ कथमेवं शक्यमित्यत्राह-मयेति। अधिकं कर्तुं तवाज्ञामतिलङ्घ्याभ्यधिकं कर्तुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ निर्मानुष्यमिति । विप्रिये प्रातिकूल्ये ॥ १०॥ भरतस्येति । पक्षे भवः पक्ष्यः । मित्रम् अन्यो वा योऽस्य हितमिच्छति ॥ ११ ॥ प्रोत्साहित इति । प्रोत्साहितः इतः अस्मद्विवासनार्थम् । निस्सङ्गं निर्विचारम् ॥१२॥स्वोक्तार्थे धर्मशास्त्रं प्रमाणयति–गुरोरिति । अवलिप्तस्य कामाद्यभिभूतस्य । उत्पथम् अपथम् । शासनं दण्डनम् ॥ १३ ॥ बलमिति । तव स्थितं धर्मतः प्राप्तम् इदं राज्यम् अस्मदभिभवसमर्थम्, किं बलम् त्वदीयराज्यहरणे कं वा हेतुमाश्रित्य कैकेय्यै दातुमिच्छति तदुभयमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

स०—एष राजा कैकेय्यै तवोपस्थितं क्लप्तं राज्यं दातुमिच्छति किल । तत्किं बलमाश्रित्य कैकेय्याः स्वस्य

अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥
[हनिष्येपितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ।
कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ * ॥]
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौसल्या रुदन्ती शोकलालसा ॥ १९ ॥
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
यदत्रानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २० ॥
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २१ ॥

राजत्वप्रयुक्तबलम् । हेतुं वरदानरूपहेतुं वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनुरक्त इति । दत्तेन दानेन । इष्टेन देवार्चनादिना ॥ १६–१९ ॥ भ्रातुरिति । श्रुतम् वाक्यजातमितिशेषः । परमधार्मिकराममातृत्वाच्चापलं विहाय यदि रोचते इत्युक्तवती ॥ २० ॥ रामानु०–भ्रातुरिति । श्रुतं वाक्यजातमितिशेषः । यदत्रानन्तरं तत्त्व मित्यत्र यदत्रानन्तरं कार्यमिति पाठः सम्यक् । परमधार्मिकराममातृत्वाच्चापलं विहाय यदि रोचते इत्युक्तवती " यदि शक्नोषि " इतिवत् ॥ २० ॥ पितृवचनपरिपालकस्य रामस्य

ज्ञातित्वाविशेषात् त्वं वा कथं विश्वासनीय इत्यत्राह–अनुरक्त इति । भावम् अन्तराभिप्रायम् ॥ १६–१९ ॥ भ्रातुरिति । अत्रावसरे अनन्तरं कर्तव्यं तत्त्वं कार्यं तत् यदि रोचते तत्कुरुष्व ॥ २० ॥ गुरुवचनं कथं वा न कार्यमित्याशङ्क्य, नैतद्गुरुवचनम्

वा । अथवा अतीतानागतज्ञत्वं लक्ष्मणस्य कविरवगमयति–बलमित्यादिना । हे पुरुषोत्तम ! एष राजा कैकेय्यै यद्दातुमिच्छति तत्तवैवोपस्थितम् ॥ १४ ॥ देवि ! भवती पश्यतु राघवश्च पश्यतु । देवीति दीर्घे देवी कैकेयी । राघवो दशरथः ॥ १८ ॥ वृद्धमपि बाल्ये मौर्ख्ये स्थितम् अत एव गर्हितम् । वृद्धभावेन त्वय्युद्रिक्तया भक्त्या " भावो भक्तिरिति प्रोक्तः " इति तात्पर्योक्तिः । हनिष्यामि । पदव्यत्ययेन न मम त्वद्भक्त्येकशरणस्य जनकहननहेतुको व्यत्यय इति कविर्भावमाविष्करोति । कृपणः कदर्यः ॥*॥

धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २२ ॥
शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन् ।
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २४ ॥
त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २५ ॥

लक्ष्मणवचनमसह्यमिति ज्ञात्वाह-न चेत्यादिना ॥ २१ ॥ धर्मज्ञेति । "एभ्यो माता गरीयसी" इतिवचनं हृदि निधायाह-शुश्रूष मामिति ॥ २२ ॥ शुश्रूषुरिति । कश्यपपुत्रेष्वेकः स्वगृहे मातृशुश्रूषारूपमहातपसा त्रिदिवं प्राप्तवानिति गम्यते॥२३॥यथेति । नानुजानामि अनुज्ञां न करोमि ॥२४॥२५॥

किन्तु सपत्न्या चोक्तमित्याह-न चेति । अधर्म्यं सपत्न्या कैकेय्या भाषितम् उक्तं वचः श्रुत्वा मां विहाय गन्तुं नार्हसि ॥ २१ ॥ " एभ्यो माता गरीयसी " इति वचनं हृदि निधायाह-धर्मज्ञेति । अतिशयेन धर्मवान् धर्मिष्ठः, धर्मं पितृवाक्यकरणरूपं धर्मम् चरितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ शुश्रूषुः शुश्रूषणं कुर्वन्, त्रिदिवं गत इत्यनेन इह लोके पूर्वं मातृशुश्रूषाबलेन प्राजापत्यपदं प्राप्तवानित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥ यथेति । नानुजानामि अनुज्ञां न करोमि ॥ २४ ॥ त्वद्वियोगादिति । त्वद्वियोगात् परं मे जीवितादिना न किञ्चित्कार्यम् यदेवमतस्त्वयेति ॥ २५ ॥

स०—काश्यपो गरुडः । मातुरमृतदानेन त्रिदिवं गतः । कर्मविशेषात्प्रतिबद्धं स्वर्गं साधयामास तपसेति कथा भारतोक्तानुसन्धेया॥२३॥ "पितुःसहस्रं माता तु गौरवेणातिरिच्यते" इति स्मृतेः । किं राजाज्ञां विहाय त्वदाज्ञाकरणे विनिगमकमिति शङ्कानवकाशः ॥ २४ ॥ त्वद्वियोगान्निमित्ताज्जीवितेन किं कार्यम् ? न किमपीत्यर्थः । इन्द्रियापाटवं चेत् किं जीवितेनेत्यतः सुखेनेति । शोभनेन्द्रियवतेत्यर्थः । तृणानां भक्षणं श्रेय इत्यनेन त्वद्वियोगेन पशुत्वमपि ममेष्टमिति ध्वन्यते । हे राम ! मातरि मयि एवं वदन्त्यां भवनं विहाय वनं गच्छामीत्येतत्तव वचनं न युक्तमिति सम्बोधयति—असहममेति । मम सहितः सहममः स न भवतीति असहममः । चेत्युक्तेन सहस्य स भावः । अकार्यं जीवितेन नित्यजीवनेन । अकार्यं सुखेन नित्यसुखेन । त्वद्वियोगात्-तव विशिष्टयोगस्त्वद्वियोगः तस्माद्धेतोः त्वया सह मम श्रेयः । मे त्वया असहनेत्यर्थः । मातुर्ममैतच्छ्रेयो भवतीति न चित्रमिति दृष्टान्तमुखेनाचष्टे तृणानामपीति । तृणानां तृणजीवानाम् । भक्षणं भस्य स्वयोग्यमुक्तिस्थानस्य क्षण उत्सवो यस्मिन् तच्छ्रेयो भवति किमु ममेत्यर्थः । "भस्स्वभूमिश्च" इति मेदिनी । "कालविशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः ॥ २५ ॥

यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥२६॥
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरितां पतिः ॥ २७ ॥
विलपन्तीं तदा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ।
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २८ ॥
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ २९ ॥

यदीति । प्रायं प्रायोपवेशनम्, अनशनदीक्षामिति यावत् ॥ २६ ॥ तत इति । निरयशब्देन दुःखं लक्ष्यते । अधर्मात् पिप्पलादविषये कृतादप काराात् । ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तका हिंसा ब्रह्महत्येति व्युत्पत्त्या पिप्प लादोत्पादितकृत्यया समुद्रस्य प्राप्तं दुःखं ब्रह्महत्येत्युच्यते । पिप्पलादेन कृत्योत्पाद नं च "पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरि । पापाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्पितम् ॥" इति प्रसिद्धम् । साक्षात्समुद्रकर्तृकब्रह्महत्याया अश्रवणादेवं व्याख्यातम् । यद्वा शुश्रूषुरित्यत्र काश्यपः पूर्वजन्मनि मातृ शुश्रूषां कृत्वा तत्फलत्वेन दिवं गत्वा प्रजापतित्वं च गतवानिति पुराणकथा । उत्तरत्र समुद्रः किल मातृदुःखजननरूपाधर्माद्ब्रह्महत्यां ब्रह्महत्याप्राप्यनरक विशेषान् प्राप्तवानिति पौराणिकी कथा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नास्तीति । शक्तिः

यदीति । प्रायं प्रायोपवेशनम्, अनशनदीक्षामिति यावत् ॥२६॥ तत इति। निरयं दुःखम् ।समुद्रः अधर्मात् पिप्पलादमुनिविषयकृतापराधात् ब्रह्महत्यामिव-ब्राह्मणनिमि त्तकाहिंसा ब्रह्महत्येति व्युत्पत्त्या पिप्पलादोत्पादितकृत्यया समुद्रप्राप्तं दुःखं ब्रह्महत्ये त्युच्यते । पिप्पलादेन कृत्योत्पादनं च—"पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयङ्करि !" इति वचनात् समुद्रकर्तृकब्रह्महत्याया अश्रवणादेवं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ पितृवाक्यमतिक्रमितुं शक्तिर्नास्ति, त्वद्वचसः कर्तव्यत्वेपि पितृवचनस्य प्रथमतः प्राप्तत्वेन प्राबल्याद्युगपदनुष्ठानासम्भवाच्च पितृवचनं प्रथमं कर्तव्यम् ॥ २९ ॥

स०—कदाचिज्जनन्यै दुद्रोह समुद्रः । तज्जनिताधर्मात् पिप्पलादनिर्मिताभिचारिकक्रियायाः प्रतिमन्त्रणेन निवारणलक्षणहननाद्ब्रह्महत्या समुद्रेण सम्पादिता। तया चानुबभूव दुःखमिति पौराणिकी कथा । "कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसा त्विह योगिभिः" इति चतुर्थस्कन्धतात्पर्योक्तेः । अत्र प्रतिमन्त्रणेन पिप्पलादक्लेशजननाद्ब्रह्महत्या समुद्रं प्राप्ता ॥ २७ ॥

ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा ।
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ॥ ३० ॥
अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान् वधः ॥ ३१ ॥
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ।
कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३२ ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् ।
पितुर्वचनमक्लीबं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३३ ॥
न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
एतैरपि कृतं देवि ये मया तव कीर्त्तिताः ॥ ३४ ॥
नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये ।
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३५ ॥

उत्साहः । पितृवचनस्य त्वद्वचनापेक्षया प्राथमिकत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ मद्विपत्तिकरं कथं करिष्यसीत्यत्राह—ऋषिणेत्यादिना॥३०—३२॥ एतैरिति । अक्लीबम् अकातरम्, अक्लिष्टमितियावत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नेति । अपूर्वम् अभिनवम् । अभिप्रेतः अङ्गीकृतमित्यर्थः । सर्वसम्मत इतिवार्थः । तेन चन्द्र कृततारागमनादिव्यावृत्तिः । ननु " दृष्टो धर्मव्यातिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम्" इति मातृवधादिकं साहसत्वेन निन्दितमिति चेन्न; साहसस्य पितृनियुक्तव्यतिरिक्तविषयत्वात् । व्याख्यातृभिस्तदुदाहरणमज्ञानविजृम्भितम् । " पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते " इतितु शुश्रूषामात्रे नतु वचनकरणे, पितुरेव नियन्तृत्वात् । अत एव "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो यस्माज्जातः स एव सः"

अपि च पितृवाक्यगौरवेण गोवधमातृवधादिकापि पूर्वैर्महात्मभिः कृतम् । अत्र तु पितृवाक्यकरणतो दुःखमात्रं मातुरिति कुतः पितृवचनाकरणमित्याशयेनाह—ऋषिणेत्यादि ॥ ३० ॥ अवाप्तः सुमहान् वधः इत्यनेन प्राणानपि परित्यज्य पितृवाक्यं परिपालनीयम्, किमुत कियत्कालवनवासमात्रेणेत्याशयः ॥ ३१ ॥ परशुना स्वयं कृत्तेति स्वहस्तेनैव छिन्नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतैरिति । अक्लीबं कातर्यराहितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नेति । अपूर्वं पूर्वैरनाचरितम्, प्रतिकूलं पूर्वाचारविरुद्धम्, उक्तार्थस्यैवान्वयमुखेन

तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३६ ॥
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३७ ॥
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ।
विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३८ ॥
मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण ।
अभिप्रायमवि(भि)ज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३९ ॥
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४० ॥

इति वचनेनाप्यविरोधः ॥ ३५ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात् भुवि कार्यं कर्त्तव्यम्, एतत् पितृवचनं मया त्वन्यथा न क्रियत इति सम्बन्धः । हि यस्मात् पितृवचनं कुर्वन् कश्चिन्न हीयते नाम । नामेति प्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥ तामिति । पुनः अनन्तरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ममेति । सत्यस्य धर्मस्य अभिप्रायं रहस्यम् । अविज्ञाय मम मातुः अतुलं महद्दुःखं जायत इतिशेषः । धर्मरहस्यं जानन्नपि त्वं किमर्थमेवं वदसीतिभावः ॥३९॥ धर्मतत्त्वमाह—धर्मो हीति । लोके पुरुषार्थेषु धर्मः परमः प्राथमिकः प्रधानभूतः । ततः किमित्यत्राह धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितमिति । धर्मैकपर्यवसायि सत्यमित्यर्थः । उत्तमं मातृ

प्रतिपादनं पूर्वैरिति । आभिप्रेतः अङ्गीकृतः ॥३५॥ तदेतादिति । तत्तस्मात्कारणात् । कार्यं कर्तव्यत्वेन प्राप्तमेव, एतत् पितृवाक्यकरणं क्रियते नान्यथा अकृत्यं न क्रियत इत्यर्थः। न कश्चिन्नाम हीयत इति मात्रादेः किञ्चिद्दुःखोत्पादनादिति शेषः ॥ ३६॥ तामिति । लक्ष्मणं पुनरब्रवीदिति पुनःशब्द आनन्तर्यवाची ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मम मातुरिति । त्वद्दुःखं मम मातुर्दुःखमपि जानाम्येव, अथापि मया तु सत्यस्य शमस्य च अभिप्रायं रहस्यम् ज्ञात्वा युष्मद्दुःखहेतुत्वेपि सत्ये प्रवर्त्त्यते । युष्माभिः सत्यादेः रहस्यमविज्ञाय खिद्यत इत्यर्थः । अथवा मयि स्नेहात्सत्यस्य शमस्य च अभिप्रायं तत्त्वम् अभिज्ञाय त्वद्दुःखं त्वयोक्तं दुःखव्यञ्जकवाक्यम् मम मातुः महद्दुःखं दुस्तरदुःखनिमित्तं भवति, अतस्त्वया एवं न वक्तव्यमितिवार्थः ॥ ३९ ॥ धर्मोहि । धर्मः परमः सर्वपुरुषार्थेषु उत्तमः । धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितं प्रशस्तं कारणम् ।

संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
न कर्त्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४१ ॥
सोऽहं न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ।
पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याऽहं प्रचोदितः ॥ ४२ ॥
तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४३ ॥
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४४ ॥

वचनापेक्षया उत्कृष्टम् । एतत् पितृवचनं च धर्मसंश्रितं धर्मैकफलकम् ॥४०॥ एवं सत्यवचनं पितृवचनकरणं च द्वयमपि धर्मनिमित्तमित्युक्तम्। तत्र सत्यस्य कर्त्तव्यत्वमाह—संश्रुत्येति । धर्ममाश्रित्य तिष्ठता धर्मरूपफलमिच्छता ॥४१॥ पितृवचनकरणस्य कर्त्तव्यत्वमाह—सोऽहमिति । प्रतिज्ञातवानहमित्यर्थः । नियोगम् आज्ञाम् । पितृवचनत्वाभावं परिहरति पितुर्हीति । पितृवचनकरणं सत्यं च एकैकमेव धर्ममूलं कार्यम् किंपुनर्मिलितमिति भावः ॥ ४२ ॥ एवं सत्यरहस्यमुक्त्वा शमस्य तत्त्वमाह—तदिति । अनार्यां दुष्टाम् पितरमपि हत्वा राज्यं कुर्यामित्येवंरूपाम् । क्षत्रधर्माश्रितां केवलशूरधर्माश्रिताम् । रौद्रशाठ्य सहितक्षत्रधर्माश्रितामितिवार्थः । क्षत्रधर्मस्य तथात्वं प्रतिपादितं महाभारते राजधर्मे—" क्षत्रधर्मो महारौद्रः शठकृत्य इति स्मृतः " इति । तादृशीं मतिं विसृज किन्तु धर्ममप्याश्रय, मा तैक्ष्ण्यम् । इतः परमपि क्रौर्यं माश्रय। मद्बुद्धिः मम बुद्धिः । अनुगम्यताम् अनुवर्त्यताम् । लोकायतवत्केवलनीतिर्नाश्रयणीया किन्तु धर्ममाश्रिता नीतिरित्यर्थः । अस्मिन् हि शास्त्रे धर्मस्थापनमुच्यते, स्थापनं च धर्ममन्तरेण केवलनीतिरेवार्थसाधनमिति लोकायतमतनिरासेन प्रवर्त्तनम् । तेन तत्रतत्र लक्ष्मणमुखेन लोकायते प्रवर्तिते उपन्यस्ते तन्निरासेन

एतदुत्तमं प्रधानम्। अहं पितुर्वचनं धर्मसंस्थितं यथा तथा करिष्ये प्रतिजाने च॥४०॥ पितृवाक्यकरणस्य मया प्रतिश्रुतत्वान्न लङ्घनीयमित्याह—संश्रुत्येति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तदिति । अनार्याम् अशुभाम् । पितरमपि हत्वा राज्यं करिष्यामीतिलक्षणां बुद्धिं पितृवाक्याकरणैकपराम्, मद्बुद्धिः पितृवाक्यकरणैकपरा, अनुगम्यतामनुवर्त्य

अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् । शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४५ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीम् । ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४६ ॥ शोकः सन्धार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः । वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४७ ॥ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया । पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४८ ॥ अम्ब संहृत्य सम्भारान् दुःखं हृदि निगृह्य च । वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ४९ ॥ एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवं च । मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥५० ॥ यथैव ते पुत्र पिता तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च । न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवम् ॥ ५१ ॥

रामेण धर्मः स्थाप्यत इति रहस्यम् ॥ ४३–४५ ॥ किं ते मद्वचनं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमप्रवृत्तपितृवचनकरणानन्तरं क्रियत इत्याह–तीर्णप्रतिज्ञ इति । ययातिः स्वर्गात् भ्रष्टः पुनः स्वर्गं गत इति महाभारते प्रसिद्धम् ॥४६॥ ४७ ॥ न केवलं ममैवायं भारः किन्तु युष्माकमपीत्याह–त्वयेत्यादिश्लोकेन ॥ ४८ ॥ अम्बेति । सम्भारान् पूजाद्रव्याणि ॥ ४९ ॥ एतदिति । अव्यग्रम् अनाकुलम् । "व्यग्रो व्यासक्त आकुलः" इत्यमरः । अविक्लवम् अविह्वलम्, दृढनिश्चयप्रतिपादकमित्यर्थः । मृतेव मूर्च्छितेति यावत् ॥ ५० ॥ यथेति । सुहृत्तया स्नेहेन । एवं सुदुःखितामिति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

ताम् ॥४३॥४४॥ शापितासि शपथं प्रापितासि, गमननिरोधं माकुर्विति शेषः ॥४५॥ तीर्णेति । पुरा हित्वा पुनर्दिवं स्वर्गात् भूमौ पतितः, पुनर्भूमिं हित्वा दिवं गतो यथा ॥४६॥४७॥ त्वयेति । पितुः राज्ञो दशरथस्य ॥ ४८ ॥ अम्बेति । सम्भारान् आभिषेकसम्भारान्, संहृत्य विसृज्य, निगृह्य निवार्य, वनवासकृता वनवासाय निश्चिता ॥ ४९ ॥ एतदिति । धर्म्यम् अव्यग्रम् धैर्ययुक्तम् । अविक्लवम् अकातरम् । मृतेव मूर्च्छितेव ॥५०॥ यथेति । स्वधर्मेण पोषणादिना, सुहृत्तया शरीरसम्बन्धेन च ॥५१॥

किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधया
ऽमृतेन । श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्निधानं ममेह कृत्स्नादपि
जीवलोकात् ॥ ५२ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महा
गजोऽध्वानमनुप्रविष्टः । भूयः प्रजज्वाल विलापमेनं
निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५३ ॥ स मातरं
चैव विसंज्ञकल्पामार्त्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ।
धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति
तत्र वक्तुम् ॥ ५४ ॥

ननूक्तं राजनियोगस्त्वयाप्यनुवर्तनीय इति तत्राह—किमिति । लोकेन परलोकेन । स्वधया पितृलोकप्राप्तिसिद्ध्या किं प्रयोजनमित्यर्थः । अमृतेन स्वर्गलोकप्राप्तिसिद्धेनामृतेन किं प्रयोजनम् ? कृत्स्नादपि जीवलोकात् आनन्दहेतुभूतमहर्लोकाद्युपरितनलोकान्तर्वर्तिजीववर्गात्, सन्निहितादिति शेषः ॥ ५२ ॥ एवं मातृकारुण्येपि धर्म एव स्थिराऽभूदित्याह—नरैरिति । नरैर्गजग्राहिभिः । उल्काभिः साधनैः अपोह्यमानः निवार्यमाणोपि । अध्वानं मार्गम् । अनुप्रविष्टो महागज इव मात्रादिवाक्येन वार्यमाणोपि धर्ममनुप्रविष्टो रामः भूयः प्रजज्वाल संरब्धोऽभूत्, स्वमार्ग एव स्थितोऽभूदित्यर्थः । अत्र नरैरित्युप मानगतबहुवचनेन पुनः सौमित्रिणापि तथैवोक्तमिति गम्यते । अतएव मातरं सौमित्रिं चेति वक्ष्यते ॥ ५३ ॥ स इति । तत्र तस्मिन्धर्मसङ्कटे । अतिकृच्छ्रावस्थायाम् एतादृशधर्मैकनिष्णातपुरुषान्तरस्याभावात् स एवार्हतीति वाल्मीकिः स्तौति ॥ ५४

किमिति । त्वया विना इह लोके किं जीवितेन प्राणधारणेन, लोकेन इतर बन्धुजनेन च ? स्वधया पितृलोकप्राप्तिसिद्ध्या । सुधयेति पाठे—देवभोग्येन वस्तुना च । अमृतेन अपुनर्भवेन च किं प्रयोजनम्? कृत्स्नाज्जीवलोकादपि सर्वलोकस्थितजीवलोकसान्निध्यादपि मुहूर्तमपि तव सन्निधानं श्रेय इत्यर्थः ॥५२॥ नरैरिति । रात्रौ उल्काभिः अलातैः अपोह्यमानः उत्सार्यमाणः गजः ध्वान्तम् अभिप्रविष्टो भूत्वा भीत्या यथा बृंहितैः प्रजज्वाल ततोऽभूत् । एवं स्वजनन्याः विलापं निशम्य अभ्यधिकं प्रजज्वाल ॥५३॥ स इति । तत्र धर्मसङ्कटे । रामः यथोवाच तथा वक्तुं स

अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च । मम त्वभिप्रायमसन्निरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५५ ॥ धर्मार्थकामाः किल तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु । ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्याभिमता सुपुत्रा ॥ ५६ ॥

अहमिति । अभ्यर्दसि व्यथयसि ॥ ५५ ॥ 'धर्मो हि परमो लोके' इत्यादिना पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति—धर्मेति । तातेति सान्त्वसम्बोधने । किलेति प्रसिद्धौ । लोक इति मोक्षव्यावृत्तिः । धर्मफलोदयेषु धर्मस्य फलभूतानां सौख्यानामुदयेषु प्राप्तिषु । समीक्षिताः उपायत्वेन निश्चिताः ये धर्मार्थकामाः ते सर्वे तत्र धर्मे स्युः । धर्म एवानुष्ठिते सौख्यातिशयप्रदानस्वभावाः सर्वे पुरुषार्थाः सिद्ध्यन्तीति भावः । अत्रार्थे मे असंशयं संशयो नास्ति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—भार्येत्यादि । यथा भार्या वश्या अनुकूला सती धर्मं जनयति, अभिमता प्रिया कामम्, सुपुत्रा सती अर्थम् । सुलक्षणसुलग्नप्रभवपुत्रे जाते हि पितुरर्थाः सिद्ध्यन्तीति तथा सर्वपुरुषार्थानां धर्म एव निदानम् । तथाहि; धर्मो हि धर्महेतुरर्थहेतुः काम्यमानस्रक्चन्दनवनितादिहेतुश्च, अतो धर्म एव समाश्रयणीय इति भावः । यद्वा लोके धर्मादयः फलसाधनत्वेन समीक्षिताः शास्त्रादिभिरवगतास्ते सर्वे तत्र फलोदयेषु स्युः समर्थाः स्युः । मे अशंसयं मया निश्चितमित्यर्थः । यथा उक्तगुणविशिष्टा भार्या फलसाधनं तथेति । अस्मिन् पक्षे अध्याहारादिक्लेशो नास्ति उत्तर

एवार्हति, त्रिष्वपि लोकेषु न कोपीति ऋषिः स्तौति ॥ ५४ ॥ अहमिति । अभिप्रायं धर्मैकनिष्ठारूपम् । अभ्यर्दसि खिन्नोसि व्यथयसीति वा ॥ ५५ ॥ धर्मस्य सर्वपुरुषार्थमूलत्वादेकस्यैव धर्मस्यानुष्ठाने धर्मार्थकामानां फलप्राप्तिर्भविष्यतीत्यभिसन्धायाह—धर्मेति । धर्मफलोदयेषु धर्मफलभूतानां सौख्यानामुदयेषु प्राप्तिषु ये धर्मार्थकामाः समीक्षिताः खलु कारणत्वेन सम्यग् दृष्टाः खलु । मन्वादिभिरिति शेषः । ते सर्वे धर्मार्थकामाः तत्र तस्मिन्नेव धर्मे असंशयं स्युः त्रयोप्यनुष्ठिता भवेयुरिति मे मतमिति । अत्र दृष्टान्तः-भार्येति । एकैव भार्या पूर्वकृतपुण्येन लब्धा भर्तुर्वश्या अनुकूला धर्मं जनयति, अभिमता प्रिया कामं जनयति, सुपुत्रा सती अर्थं सम्पादयति ५६

यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुप क्रमेत। द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता॥५७॥ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षाद् यदि वापि कामात् । यद्व्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः॥५८॥ स वै न शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमामकर्तुं सकलां यथावत् । स ह्यावयो स्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ५९ ॥

श्लोकानुरूप्यं च ॥ ५६ ॥ एवं धर्मादीनां फलसाधनत्वं निर्णीतम् तेष्वविशेषा दन्यतमस्याश्रयणीयत्वे प्राप्ते आह–यस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मणि आश्रीय माणे । सर्वे अर्थादयस्त्रयः असन्निविष्टाः न प्रविशन्ति, न सम्भवन्तीति यावत् । किन्तु यतो धर्मः यस्माद्धर्म एव स्यात्तदारभेत । अथवा यस्मिन् कर्मणि सर्वे धर्मार्थकामाः असंनिविष्टाः स्युः अविद्यमाना भवेयुः तत् कर्म नोपक्रमेत । यतः यस्मात्कर्मणः धर्मः स्यात् तदुपक्रमेत । प्रथमयोजनायामर्थकामयोः संनिवेशे को दोष इत्यत्राह द्वेष्य इति । तस्मादर्थकामौ परित्यज्य केवल धर्मपरो भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ यतो धर्म एव कर्तव्यः अत आह–गुरुरिति । गुरुः धनुर्वेदनीतिशास्त्राद्युपदेशात् । यदिवेत्येकनिपातो वार्थे । अपिचेतिवत्। धर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपमवेक्ष्य तत्परिपालनायेत्यर्थः । यत्कार्यं व्यादिशेत् नियुञ्जीत तत्कर्म अनृशंसवृत्तिः को न कुर्यात्, यो न करोति स केवलं नृशंस इतिभावः॥५८॥ स इति । सोहम् अनृशम्सोऽहं । पितुः प्रतिज्ञां वरदानहेतुक भरताभिषेकमद्विवासनरूपां प्रतिज्ञामकर्तुं न शक्नोमि। अवश्यं कुर्यामित्यर्थः ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मणि सर्वे धर्मार्थकामाः असन्निविष्टास्युः अविद्यमाना भवेयुः तत्कर्म नोपक्रमेत । यतः यस्मात् कर्मणः धर्मः स्यात् तदुपक्रमेत "अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः "इति स्मरणात् । कुतः इत्यत आह द्वेष्य इति । अर्थपरः केवलार्थपरः । कामात्मता केवलकामपरता ॥ ५७ ॥ गुरु रिति । गुरुत्वं धनुर्वेदाद्युपदेशात् ॥ ५८ ॥ स इति । इमां सकलां संपूर्णाम् अकर्तुं न शक्नोमि नियोगे प्रभुरिति शेषः । मातुः स्वेन सह गमननिषेधायाह देव्याश्चेति । भर्तृत्वात्स एवास्या गतिः, न तु पुत्रः । सगतिः सधर्म इति । पाठे–तेन सगतिः

तस्मिन् पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्त्तमाने । देवी मया सार्द्धमितोऽपगच्छेत् कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६० ॥ सा माऽनुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि । यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुमाह स हीति । आवयोः मम भरतस्य चेत्यर्थः । नियोगे गुरुः प्रभुरित्यर्थः । देव्याः कौसल्यायाः । तथा च देव्यापि तद्वचनं नातिक्रमणीयमिति भावः । धर्मः अलौकिकश्रेयस्साधनम्॥५९॥ देव्याश्चेत्यस्याशयमुद्घाटयति-तस्मिन्निति । धर्मराजे धर्मप्रवर्त्तके । विशेषतः पूर्वराजापेक्षया विशिष्य । स्वे पथि स्वासाधारणे पथि धर्ममार्गे । वर्त्तमाने स्वमर्यादानतिलङ्घिनीत्यर्थः । तस्मिन् गतिभूते भर्तरि जीवति देवी कृताभिषेका महिषी, सहधर्मचारिणीति यावत् । मया पुत्रेण सह । अन्येव या काचित् स्त्रीव । कथंस्वित् कथं वा वनम् अपगच्छेत्, अभर्तृकाया एव पुत्रेण सह वनगमनमुचितमिति भावः ॥ ६० ॥ सेति । सा जीवद्भर्तृका त्वम् । मा माम् । अनुमन्यस्व अनुजानीहि । इतःपूर्वं वनगमनं प्रति सीताभिप्रायस्यापरिज्ञातत्वात् "दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमुपधारय ॥" इत्युक्त्या लक्ष्मणाभिप्रायस्य ज्ञातत्वाच्च नः इत्येतदावयोरित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते । "अस्मदो द्वयोश्च" इतिद्विवचने बहुवचनादेशादेवं व्याख्यातम् । एवञ्च सति "अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम्" इतिवक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनं चोपपद्यते । स्वस्त्ययनानि शोभनप्राप्तिप्रार्थनानि । समाप्ते चतुर्दशवर्षाचरणीये व्रते समाप्ते । यथा पुनरागच्छेयं तथा स्वस्त्ययनानि कुरुष्व । पुनरागमने निदर्शनमाह यथेति । स्वर्गाच्च्युतो ययातिः यथा सत्येन सत्यवचनेन । अष्टकादिदौहित्रोक्तसत्यवचनेन पुनः स्वर्गमगच्छत्तथेत्यर्थः । तथोक्तं महाभारते—"आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहायसम् । वयमप्यत्र यास्यामो यत्र लोको भविष्यति॥"

समानगतिरेषा । सहि तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेन सहवास एवास्या धर्मः, न तु मया सह वास इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सेति । समाप्ते चतुर्दशवर्षाचरणी

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् । अदीर्घकाले न तु देवि जीविते वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६२ ॥ प्रसादयन्नरवृषभः स्वमातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् । अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥२१॥

इत्यादिना ॥ ६१ ॥ यश इति । केवल राज्यकारणात् धर्मविरहितराज्यहेतोः । महोदयं महाफलम् यशः पृष्ठतः कर्तुम् उपेक्षितुमहं नालं न समर्थोस्मि । किञ्च अदीर्घकाले चञ्चले । जीविते प्राणधारणे । निमित्तसप्तमीयम् । तद्विद्धत् चञ्चलजीवितनिमित्तम् अवरां तुच्छप्रयोजनभूतां महीम् अधर्मतो न वृणे न स्वीकरोमि ॥ ६२ ॥ प्रसादयन्निति । पराक्रमात् ' राम तस्मादितः शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमर्हसि ' इत्युक्तकैकेयीप्रेरणात् । अनुजं दर्शनं स्वमतम् अनुशास्य प्रदर्श्येत्यर्थः । शासिर्द्विकर्मकः। हृदि प्रदक्षिणं चकार, प्रदक्षिणं कर्तुं सङ्कल्पितवानित्यर्थः । लोकप्रसिद्धास्त्रयः पुरुषार्थाः, तेषु सर्वमूलत्वादितरयोः सापायत्वाच्च धर्म एवाश्रयणीय इति स्थापितं भवति ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥२१॥

व्रते समाप्त इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यश इति । केवलराज्यकारणात् धर्मविरहितराज्यहेतोः । महोदयं महाफलम् । यशः प्राप्तराज्यं त्यक्त्वा पितृवाक्यपरिपालनं कृतवानित्येवंरूपं यशः । पृष्ठतः कर्तुं तिरस्कर्तुम, नालं न शक्नोमि । जीविते अदीर्घकाले सति अवरां तुच्छां महीम् अर्थतो न वृण इति सम्बन्धः ॥ ६२ ॥ प्रसादयन्निति पराक्रमात् " राम तस्मादितश्शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमर्हसि " इत्युक्तकैकेयीप्रेरणात् । अनुजं दर्शनं स्वमतं, धर्मरहस्यमित्यर्थः । अनुशास्य उपदिश्य, तां जननीं प्रदक्षिणं कृत्वा हृदि गन्तुं मनश्चकारेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सत्य०—पराक्रमात् ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । शौर्यमाश्रित्य । दर्शनं धर्मरहस्यम् । हृदि ध्यायन् प्रदक्षिणं चकार । यद्वा पराक्रमात् परस्याः शत्रुभूतायाः सपत्न्याः अक्रमात् ज्येष्ठे सत्यपि कनिष्ठस्य राज्यदापनप्रयत्नरूपात् ॥ ६३ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ।
श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥
निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलम् ।
अवमानं निरस्यैमं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
उपक्लृप्तं हि यत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्य मे ।
सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ॥ ४ ॥
सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम सम्भारसम्भ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु सम्भारसम्भ्रमः ॥ ५ ॥

अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषमुपशमयति—अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। सविशेषमन्तरङ्गजनापेक्षया सातिशयम्। अमर्षितं प्राप्तासहनम्। रोषविस्फारितेक्षणं क्रोधविस्तारितनयनम्। आसाद्य अभिमुखीकृत्य। सुहृत्त्वादिविशेषणं कोपेऽप्यनुपेक्षणीयत्वाय। सत्त्वं सर्वविषयकं स्वं बलम्। धैर्येण धारयन् अप्रकटयन्। आत्मवान् प्रशस्तमनाः, वश्यमनस्क इत्यर्थः॥ १॥२॥ निगृह्येत्युपक्लृप्तमिति च श्लोकद्वयमेकान्वयम्। रोषं पित्रादि विषयम्। शोकं मद्विषयम्। रोषशोकयोर्निग्रहे हेतुमाह धैर्यमाश्रित्येति। केवलमिति धैर्यनैरन्तर्यमुच्यते। अवमानम् आरब्धाभिषेकत्यागपूर्वकवनगमनम्। निरस्य निजदौर्बल्यकृतत्वाभावान्निवार्य। उत्तमं हर्षं सत्यपरिपालनेन पितरं तारयिष्याम इति बुद्धिजन्यम्। मेऽभिषेकार्थमुपक्लृप्तं सम्पादितं यत्किञ्चिदलङ्कारादिकं तत्सर्वं विसर्जय। निरत्ययं निरपायं, सत्यपरिपालनोपयुक्तम्। कार्यं वल्कलधारणादिकं कुरु ॥ ३ ॥ ४ ॥ सौमित्र इति। सम्भारसम्भ्रमः सम्भारसम्पादनविषयोत्साहः।

अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। सविशेषं सातिशयम्, विस्फारितम् आसाद्य अभिमुखीभूय धैर्येण हेतुना सत्त्वं चित्ताविकृतिम् धारयन्नुवाच ॥ १ ॥ २ ॥ निगृह्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। अवमानं पितृनिमित्तं जातम्। उपक्लृप्तं संभृतम्, निरत्ययं नाशरहितम्, निर्विघ्नमिति यावत्। कार्यं वनवासोपयुक्तवल्कलाद्यानयनरूपं कुर्वित्युवाचेतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सौमित्र इति। संभारसम्भ्रमः

यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते ।
माता मे सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।
मनसि प्रतिसञ्जातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ॥ ७ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥
सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥

अभिषेकनिवृत्त्यर्थे अभिषेकनिवृत्तिरूपवनवासार्थे । स सम्भारसम्भ्रमोऽस्तु वनवासोचितसाधनसम्पादनविषयो भवत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्या इति । मदभिषेकार्थे मदभिषेकप्रयोजनविषये । माता कैकेयी सविशङ्का लक्ष्मणेन सम्मन्त्र्य राज्यं पुनः किं रामो ग्रहिष्यतीति शङ्कावती ॥ ६ ॥ तस्याः कैकेय्याः । शङ्कामयं शङ्कारूपम् । स्वार्थे मयट् । प्राचुर्ये वा ॥ ७ ॥ नेति । मातॄणां पितुर्वा विषये कदाचन कृतं बुद्धिपूर्वमपि विप्रियं न स्मरामि । अबुद्धम् अबुद्धिपूर्वकमपि विप्रियं न स्मरामि ॥ ८ ॥ सत्य इति । सत्यः सत्यवचनः । सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यपराक्रमः अमोघपराक्रमः । परलोकभयात् परलोकसम्बन्धिभयहेतोः, परलोकहानेरितियावत् । निर्भयो

संभारसंपादनोत्सवः । अभिषेकनिवृत्त्यर्थे-अभिषेकनिवृत्तिः अर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः तस्मिन् । सम्भारसम्भ्रमोऽस्तु वनवासोचितसाधनसम्पादनविषयो भवत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्या इति । मदभिषेकार्थे मदभिषेकनिवृत्तिनिमित्तं, मानसं परितप्यते, सा मे माता कौसल्या यथा चेत् सविशङ्का न स्यात् तथा कुरु । पितृवाक्यपरिपालनस्य रामकर्तव्यस्य अल्पकालसाध्यत्वात् तद्विषये त्वया न विषेत्तव्यमित्युपदेशेनेत्यर्थः । यद्वा यस्या इति मे माता कैकेयीति वार्थः । स्पष्टमन्यत ॥६॥ कुत इत्यत आह—तस्या इति । तस्याः मनसि प्रतिसञ्जातं शङ्कामयं शङ्कारूपं दुःखम् उपेक्षितुं नोत्सहे ॥७॥ न बुद्धीति । मातॄणां पितुर्वा बुद्धिपूर्वम् अबुद्धम् अबुद्धिपूर्वं वा अल्पमपि विप्रियम् कदाचन कदाचिदपि न कृतं न स्मरामि चेतिसम्बन्धः ॥८॥ सत्य इति । सत्यः सत्यविशिष्टः । सत्याभिसन्धः वरदानविषये सत्यप्रतिज्ञः ।

सत्य०—तस्याः कौसल्यायाः । मनसि प्रतिसञ्जातं शङ्कामयं जीवन्पुनरागमिष्यति नवेति शङ्कात्मकम् । दुःखम् उदीक्षितुम् उपेक्षितुम् ॥ ७ ॥ परलोकभयाद्भीतः परलोकभयम् आतयति प्रापयतीति परलोकभयात् पापं तस्माद्भीतः ॥ ९ ॥

तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते ।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥
अभिषेकविधानं तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण ।
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ॥ ११ ॥
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ।
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १२ ॥
मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनस्सुखम् ॥ १३ ॥
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ।
तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥ १४ ॥

ऽस्तु प्रतिष्ठितसत्यत्वादिति भावः ॥ ९ ॥ तस्येति । तस्य दशरथस्यापि । अस्मिन्नभिषेककर्मणि । अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते सति । सत्यं नेति मम वरदानविषयसत्यं नेति मनस्तापो भवेत्, तस्य तापः मां तपेत् तापयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ अभिषेकेति । अन्वक् अनुपदमेव । "अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदम्" इत्यमरः । इतः अस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥ अभिषेचयिता । लुट् ॥ १२ ॥ मयीति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥ बुद्धिरिति । येन मया इयं बुद्धिः वनवासबुद्धिः । प्रणीता शिक्षिता । मनश्च सुसमाहितं स्थिरीकृतम् । तं मां संक्लेष्टुं क्लेशयितुं नार्हामि,

परलोकभयात् परलोकभयहेतोरसत्यात् ॥ ९ ॥ तस्येति । तस्मिन् कर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते । सत्यं नेति अस्मद्वचनं सत्यं भविष्यति वा नवेति तस्यापि मनस्तापो भवेत् तस्य दशरथस्य तापो मां तपेत् तापयेत् ॥ १० ॥ अभिषेकेति । अन्वगेव अनुपदं शीघ्रमेव ॥ ११ ॥ ममेति । अव्यग्रम् अव्याकुलम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुद्धिरिति । येन मन्थरादिजनेन । इयं बुद्धिः अभिषेकत्यागाध्यवसायः । प्रणीता प्रवर्तिता । तस्मिन् मनश्च सुसमाहितं स्थिरीकृतम् । तं जनमपि । संक्लेष्टुं क्लेशयितुम् । नार्हामि न शक्नोमि । किंपुनः पितरौ । अतः प्रव्रजिष्यामीत्यर्थः । यद्वा बुद्धिरिति, येन पित्रा इयं बुद्धिः प्रणीता अयमभिषेकत्यागाध्यवसायः प्रवृत्तः पितुरनुग्रहादेव तदीयसत्य परिपालनार्थम् अभिषेकत्यागलक्षणाध्यवसायः प्रवृत्त इति भावः । मनश्च सुसमाहितम् यस्य शिक्षोपदेशाभ्यां मनसः सौगुण्यं जातमित्यर्थः । तं तथाविधं पितरं संक्लेष्टुं सत्यपाशेन संक्लेशयितुं नार्हामि माचिरं शीघ्रं प्रव्रजिष्यामि ॥ १४ ॥

कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ।
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ।
यदि भावो न दैवोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥

अतः प्रव्राजिष्यामि माचिरं मास्तु विलम्बः ॥१४ ॥ पूर्वसर्गे धर्मोऽस्तीत्युक्तम्, अधुना प्रसङ्गाद्धर्मातिरिक्तं दैवं किञ्चिदस्ति फलप्रदमिति दर्शयन् अस्मत्प्रवासे न कैकेयीनिमित्तम्, अतः सा न निन्दितव्येत्याह–कृतान्त इत्यादिना । कृतान्तः दैवम् । "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इति निघण्टुः । दैवं च प्राक्तनादृष्टमित्येके । ईश्वर एवेत्याचार्याः । द्रष्टव्यः कारणत्वेनेति शेषः । वितीर्णस्य दत्तस्य ॥ १५ ॥ कृतान्त एवत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह–कैकेय्या इति। दैवः देवीसम्बन्धी कैकेयीसम्बन्धी । अयं भावः अयमभिप्रायः । कृतान्त विहितो यदि न भवेत् तदा मम पीडने कैकेय्याः प्रतिपत्तिः बुद्धिः कथं स्यात् । पीडनमिति लक्ष्मणबुद्ध्या ॥१६ ॥ रामानु०–कैकेय्या इति । कृतान्तविहितः कृतः अन्तो येनेति व्युत्पत्त्या कृतान्तशब्देन काल उच्यते । तेन विहितः कालचोदित इत्यर्थः। अयं भावः अयमभिप्रायः । दैवः देवसम्बन्धी न भवेद्यदि मम पीडने कैकेय्याः प्रतिपत्तिः कथं स्यादिति योजना ॥ १६ ॥ जानासीति । हे सौम्य ! मातृषु मे अन्तरं भेदः "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये" इति निघण्टुः । यथा न भूतपूर्वं तथा जानासि । तस्या अपि कैकेय्या अपि । मयि वा सुते भरते वा विशेषो यथा

एव प्रवासं निश्चित्य तत्र कैकेय्या निमित्तत्वशङ्कया क्रुद्धस्य लक्ष्मणस्य क्रोधनिवृत्तये आह–कृतान्त इति । कृतान्तः दैवमेव मत्प्रवासने द्रष्टव्यः, कारणत्वेनेति शेषः । वितीर्णस्य प्राप्तस्य राज्यस्य ॥१५॥ कृतान्तस्त्वेवेत्यवधारणांशमाह–कैकेय्याइति । कृतान्तविहितः कृतः अन्तो येनेति व्युत्पत्त्या कृतान्तशब्देन कालः । तेन विहितः भावः अभिप्रायः न भवेद्यदि मम पीडने कैकेय्याः प्रवृत्तिः अध्यवसायः कथं स्यादिति योजना ॥ १६ ॥ दैवकारणकमेव कैकेय्या भाववैपरीत्यमित्यत्र तस्याः सहजभावं स्मारयति–जानासीति । हे सौम्य ! मातृषु मम अन्तरं वैषम्यं यथा न भूतपूर्वम् तस्याः कैकेय्याः सुते भरते मयि च विशेषः वैषम्यं यथा न भूतपूर्वं तथा

सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८ ॥
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥
यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥

न भूतपूर्वः तथा जानासि हि ॥ १७ ॥ स इति । सोऽहम् एवमनुभूततद्वात्सल्योऽहम् । वाक्यैरिति हेतौ तृतीया । दैवादन्यत् बुद्धिभेदकारणं न समर्थये न निश्चिनोमि ॥ १८ ॥ कथमिति । प्रकृतिः साधुस्वभावः । " प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे " इति निघण्टुः । प्रकृतिसम्पन्ना साधुस्वभावसम्पन्ना । राजपुत्री महाकुलप्रसूता । तथागुणा पूर्वानुभूतदयादिसद्गुणा । सा कैकेयी प्राकृतेव स्त्री दुष्प्रकृतिका दुष्कुला गुणलेशशून्या क्षुद्रा स्त्रीव । भर्तृसन्निधौ न तु यस्य कस्यचित् सन्निधौ, नतु दूत्यादिमुखेन । मत्पीडां मम निरवधिकस्नेहपात्रस्य पीडां, न त्वप्रियमात्रं कथं ब्रूयात् व्यक्तं वदेत् नतु सूचयेत्, तस्माद्दैवमेवात्र कारणमिति ॥ १९ ॥ यदिति । यदचिन्त्यम् अचिन्त्यप्रभावं दैवं । तदेव सर्वेष्वपि भूतेषु न हन्यते सर्वत्राप्यप्रतिहतफलप्रदानस्वभावं वर्तते व्यक्तम् अत्र संशयो नास्ति । अतएव हि मयि तस्यां च विपर्ययः वैपरीत्यम् । मयि हस्तगतराज्यभ्रंशरूपः, तस्यां पूर्वस्थितवात्सल्या

जानासि किम् ? अतो दैवकृतं वैषम्यमिति निश्चय इति भावः ॥ १७ ॥ अयमेव मम निश्चय इत्याह—स इति । सोऽहमभिषेकनिवृत्तिप्रयोजनैर्वाक्यैश्च तस्या एवं प्रवर्तने दैवादन्यन्न किञ्चिदपि समर्थये कारणतया निश्चिनोमि ॥ १८ ॥ दैवमेतस्या भावभेदहेतुरित्याह—कथमिति । प्रकृतिसम्पन्ना न तु स्वभावदारुणा, तथागुणा एतत्क्षणात्प्रागनुभूततादृक्परमकल्याणगुणा च भर्तृसन्निधौ च कथं कुर्यात् ? यदि न दैवविहता इति शेषः ॥ १९ ॥ इह विषये न केवलं तस्या एव दैववशत्वम्, ममापीत्याह—यदिति । हि यस्मात् यत्कार्यम् अचिन्त्यम् ईदृग्विधमिति चिन्तयितुमशक्यम् भूतेषु न हन्यते भूतैर्जनैः अन्यथा न क्रियते तद्दैवं तु दैवकृतमेव, अतः व्यक्तं स्पष्टं मयि तस्यां च विपर्ययः पतितः प्राप्तः मयि विपर्ययो हस्तगतराज्यभ्रंशरूपः तस्य

कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य न ग्रहणं किञ्चित् कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
ऋषयोप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ।
उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
असङ्कल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्त्तते ।
निवर्त्यारम्भमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥

पगमरूपः । पतितः प्राप्तः ॥ २० ॥ एवं प्रबलमपि दैवं पौरुषेण निवर्त्यतामित्यत्राह—क इति । क्रियत इति कर्म कार्यम् । फलरूपकार्यतोऽन्यत्र यस्य ग्रहणं ज्ञानसाधनम् । न दृश्यते कार्यैकानुमेयं यस्य स्वरूपमित्यर्थः । तेन फलात्पूर्वमज्ञायमानेन दैवेन । कः पुमान् योद्धुमुत्सहते, कस्तं निवारयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु कर्मणोऽन्यत्रेत्युक्तं किं तत्कर्म तत्राह—सुखदुःखे इति । अत्र भयशब्देन शान्तिरुच्यते । भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ । यच्च किञ्चित्तथाभूतम् अचिन्त्यकारणकं लोके दृश्यते । तत्सर्वं दैवस्य कर्म कार्यम् ननु हीत्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेव द्रढयति—ऋषय इति । ऋषयः विश्वामित्रादयः । नियमान् व्रतोपवासादीन् । काममन्युभिरिति व्यक्तिबहुत्वात् बहुवचनम् । भ्रश्यन्ते, ऋषित्वादिति शेषः ॥ २३ ॥ यच्च किञ्चित्तथाभूतमित्येत

पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः ॥ २० ॥ ननु कथं दैवस्य प्राबल्यम्, तत्सत्त्वे वा किम्मानम् ? इत्यत्राह—कश्चिदिति । यस्य दैवस्य, ग्रहणं ज्ञानसाधनम् कर्मणः कार्यभूतात् फलात् अन्यत्र न दृश्यते तेन दैवेन को वा योद्धुमुत्सहते तद्दैवं को वा निवारयितुं शक्त इत्यर्थः । अयमर्थः—कर्मणोऽन्यत्र न दृश्यत इत्यनेन दैवस्य नित्यानुमेयतयायोद्धुमशक्यत्वात्प्राबल्यम् । अत एव तत्सत्त्वे अनुमानं प्रमाणमित्युक्तमिति ॥ २१ ॥ अतो दैवमेव प्रबलम्, पौरुषं काकतालीयमित्याशयेनाह—सुखदुःखे इति । भवाभवौ बन्धमोक्षौ यच्च किञ्चित् तथाभूतम् अचिन्त्यकारणकं कार्यमस्ति तत्सर्वं दैवस्य ननु कर्म कार्यम् ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेव द्रढयति—ऋषयइति । ऋषयः विश्वामित्रादयः, नियमान् इष्टान् दृढनियमान् । भ्रश्यन्ते अभिभूयन्ते । काममन्युभिरितिबहुवचनं व्यक्तिबाहुल्यात् ॥ २३ ॥ इदानीं प्रारब्धस्य लक्षणमाह—

एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ।
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥
एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसम्भृतैः ।
मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
अथवा किं ममैतेन राजद्रव्यमतेन तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥

द्रिशदयति—असङ्कल्पितमिति । इह अस्मिन् लोके । आरब्धम् उपक्रान्तम् । आरम्भं कार्यं निवर्त्य असङ्कल्पितम् अचिन्तितमेव यत्कार्यम् अकस्मात् झटिति प्रवर्त्तते तद्दैवस्य कर्म ॥२४॥ उपदेशफलमाह—एतयेत्यादिश्लोकद्वयेन । तत्त्वया अबाधितया एतया बुद्ध्या । आत्मानम् अन्तःकरणम् । आत्मना स्वयमेव उपदेशं विनेत्यर्थः। संस्तभ्य निश्चलीकृत्य । स्थितस्य मे अभिषेके व्याहतेपि परितापो न विद्यते । तस्मात् तत्त्वस्यैवंरूपत्वात्। अनुविधाय अनुसृत्य । आभिषेचनिकीम् अभिषेकप्रयोजनिकां क्रियाम् अलङ्करणादि । प्रतिसंहारय निवर्त्तय ॥ २५ ॥ २६ ॥ एभिरिति । तापस्ये तापसयोग्ये कर्मणीत्यर्थः । अभिषेचनसम्भृतैः अभिषेचनाय सम्पादितैः ॥ २७ ॥ घटस्थजलैः तापस्यव्रतस्नाने क्रियमाणेपि राज्यलिप्सया स्नानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्का

असङ्कल्पितमिति । इह अस्मिन् लोके । आरब्धम् आरम्भम्, उपक्रान्तं कार्यं निवर्त्य असङ्कल्पितमेव यत्कार्यम् अकस्माद्दृष्टहेतुं विना प्रवर्तते तद्दैवस्य कर्म कार्यं नन्विति योजना ॥ २४ ॥ उपदिष्टं बुद्धियोगमुपसंहरति—एतयेति । तत्त्वया यथार्थया । आत्मानमन्तःकरणम् । आत्मना संस्तभ्य स्वेनैव नियम्य । यदि तिष्ठसि तदा मे अभिषेके व्याहतेपि परितोषो न विद्यते न भवति ॥ २५ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं तत्कालकर्तव्यं नियुङ्क्ते—तस्मादिति ।तस्मादुपदिष्टबुद्धियोगबलादपरितापस्सन् त्वमपि मामनुविधाय अनुसृत्य । आभिषेचनिकीं क्रियां तत्प्रयोजनिकीं क्रियाम् । अलङ्कारादिकर्म क्षिप्रं प्रतिसंहारय ॥ २६ ॥ एभिरिति । तापस्येतापसयोग्ये कर्मणि । अभिषेचनसम्भृतैः घटादिस्थजलैः । व्रतस्नानं व्रतसङ्कल्पापेक्षितं स्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥ तापस्यव्रतस्नाने क्रियमाणेपि राज्यलिप्सया स्नानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्का माभू

मा च लक्ष्मण सन्तापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये । राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥ न लक्ष्मणास्मिन् खलु कर्मविघ्ने माता यवीयस्यतिशङ्कनीया। दैवाभिपन्ना हि वदत्यनिष्टं जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधश्शिरा मुहुः ।
श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः ॥ १ ॥

माभूदिति स्नानं निषेधति–अथवेति । राजद्रव्यमतेन राजद्रव्यत्वेन सम्मतेन । राज्यद्रव्यमयेनेतिपाठे–राज्यार्थमङ्गलद्रव्यप्रचुरेणेत्यर्थः । व्रतादेशं व्रत नियमम् ॥२८॥ मा चेति । राज्यं वा वनवासो वा उभावपि तुल्यौ। विचार्यमाणे वनवास एव महोदयः महाफलः, राज्यव्यापारक्लेशाभावात् अपूर्वदर्शनसौख्या च्चेति भावः ॥ २९ ॥ महता प्रबन्धेनोक्तं संग्रहेण दर्शयति–नेति । यवीयसी कनिष्ठा । कानिष्ठ्यं महिषीत्रयापेक्षया, न तेऽम्बा मध्यमेत्यत्र मध्यमात्वं सर्व राजपत्न्यपेक्षया । दैवाभिपन्ना दैवाविष्टा । तथाप्रभावं तादृशप्रभावयुक्तम्, अप्रतिहतप्रभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

पूर्वं दैवस्य प्रबलत्वेन राज्यविपर्यये न संतापः कार्यः। धर्मस्य सर्वश्रेयस्साध

दिति स्नानं निषेधति–अथवेति । राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनमङ्गलद्रव्य प्रचुरेणेत्यर्थः । व्रतादेशं व्रताधिकारं करिष्यति ॥ २८ ॥ मा चेति । राज्यं वा वनवासो वेति राज्यं यथावत्पालनेन धर्मसाधनमस्तु वनवासो वा तपस्साधन मस्तु, तथापि तयोर्मध्ये विशेषोस्तीत्याह वनवासो महोदयः, प्रजानां कृत्याकृत्य चिन्ताद्याक्षेपराहित्येन सततं तपःप्रवृत्तिसाधनत्वात् विशिष्य पितृवाक्यपरिपालन प्रयोजनवत्त्वाच्च महोदयः महाभ्युदयसाधनम् ॥ २९ ॥ उपदिष्टं परमप्रयोजनं निगमयति–न लक्ष्मणेति । दैवाभिपन्नाः प्रारब्धग्रस्ताः त्वं च दैवं यथाप्रभावं जानासि, अतो नातिशङ्कनीया ॥ ३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

इति ब्रुवतीति । दुःखहर्षयोर्मध्यं जगाम । ज्येष्ठस्य धर्मे धैर्यं दृष्ट्वा किञ्चित्प्रहृष्टः

तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ।
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २ ॥
तस्य दुष्प्रतिवीक्षं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा ।
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्तिहस्तमिवात्मनः ।
तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग् भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

नत्वात् तन्मूलभूते पितृवचनकरणसत्ये अवश्यं कर्त्तव्ये मातृवचनं च पश्चात्तन त्वात्पश्चात्पालनीयमित्येतावत् सयुक्तिकमुपपादितम् । तत्र पौरुषमेव बलं बलीयः । दैवबलं तु दुर्बलानुसरणीयम्, धर्मश्चार्थकामाविरोधेन कर्त्तव्य इति पूर्व पक्षं पूर्वं संग्रहेण लक्ष्मणवाक्येनोक्तं पुनस्तन्मुखेन प्रपञ्चयन् संग्रहेण सिद्धान्तं च दर्शयति–इतीत्यादिना । रामे मुहुः ब्रुवति सति, लक्ष्मणः स्वानभ्युपगमसूच नायाधश्शिरास्सन् श्रुत्वा दुःखहर्षयोर्मध्यं धर्मे स्थिरोऽभूदिति हर्षं राज्यं त्यक्ष्यतीतिदुःखं च मनसा जगाम न तु वाचा प्रतिपादितवान् । इवशब्देना स्थिरत्वमुच्यते । उत्तरश्लोके माध्यस्थ्यत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १॥ तदेति । तुशब्देन पूर्वावस्थातो विलक्षणावस्था सूच्यते । भ्रुवोर्मध्ये ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वे त्यर्थः । बिलस्थः पेटिकाबिलस्थः नतु वल्मीकस्थः । तदानीं रोषासम्भवात् ॥ २ ॥ तस्येति । दुष्प्रतिवीक्षम् अभिमुखतया दुर्निरीक्षं तस्य मुखम् ॥ ३ ॥ क्रोधविकारं दर्शयति–अग्रहस्तमित्यादिसार्द्धश्लोकः । अग्रं हस्तस्य अग्र हस्तः । एकदेशसमासः । पूर्वापरादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदस्ति । अग्रं चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः । "हस्तशब्दो हस्तावयवे उपचर्यते" इति वामनः । शरीरे उरसि, अध इत्यर्थः । यद्वा शिरोधराम् शरीरे तिर्यगूर्ध्वं चकारादधश्च पातयित्वा क्रोधातिशयेन विविधं शिरोविधूननं कृत्वेत्यर्थः । अग्राक्ष्णा कटाक्षेण

राज्यत्यागं दृष्ट्वा दुःखितश्च, एषा दुःखहर्षयोर्मध्यगतिः ॥ १–२ ॥ अग्रहस्तं विधुन्व न्निति । एवं रामेण क्षमापणाय गृहीतस्सन्नित्यर्थः । तिर्यगूर्ध्वमिति । शिरोधरां ग्रीवाम् तिर्यगूर्ध्वं शरीरे चकारादधश्च पातयित्वा क्रोधातिशयेन शिरोधूननं कृत्वे

सत्य०–रोषितः अन्येन कोपं प्रापितः । सर्पनिदर्शनेन रोषात्मकताविशेषं कविरवगमयामासेत्यवसेयम् ॥ २ ॥

अस्थाने सम्भ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ।
धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ॥ ५ ॥
कथं ह्येतदसम्भ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ।
यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीर क्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥

तिर्यग्वीक्षमाणस्सन् अब्रवीत् ॥ ४ ॥ अस्थान इति । धर्मदोषप्रसङ्गेन पितृवचनपरिपालनरूपधर्महानिप्रसक्त्या । लोकस्य अनतिशङ्कया अतिशङ्का परिहाराय मयाऽननुष्ठिते लोको धर्मं त्यजतीति शङ्कापरिहाराय चेत्यर्थः । एवं विधकार्यद्वयार्थं यस्य प्रसिद्धस्य ते जातोऽयं सुमहान् सम्भ्रमः वनगमनत्वरा, अस्थाने अनवकाशे अयुक्त इत्यर्थः । "अवकाशे स्थितौ स्थानम्" इत्यमरः ॥ ५ ॥ तथात्वमेवोपपादयति—कथमित्यादिना । हे शौण्डीर समर्थ ! दैवमपि निराकर्तुं क्षमेत्यर्थः । क्षत्रियर्षभ क्षत्रियश्रेष्ठ ! त्वं अशौण्डीरमशूरम् एतत् दैवं यथा समर्थं वदासि एवमसम्भ्रान्तस्त्वाद्विधः कथं वक्तुमर्हति ? न कथमपि । अशूरः संभ्रान्तः क्षत्रबन्धुरेवासमर्थं दैवमनुसर्तुमर्हतीत्यर्थः । अस्थान इत्यादि श्लोकद्वयस्यैवं वार्थः—धर्महानिप्रसक्त्या लोकस्यानातिशङ्कया आनतिः पूजा, तद्विषये शङ्कया लोको मामधार्मिष्ठ इति न पूजयेदितिशङ्कयेत्यर्थः । यस्य ते अयुक्तः सुमहान् सम्भ्रमो भ्रान्तिः जातः धर्महानिर्लोकानत्यभावो वा सर्वाति शायिनस्ते किं करिष्यतीति भावः । भ्रमसद्भावं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—

त्यर्थः । अग्राक्ष्णा कटाक्षेण तिर्यग्वीक्षमाणः ॥ ४ ॥ अस्थान इति । धर्मदोषप्रसङ्गेन धर्मः पितृवचनपरिपालनम् दोषः तस्याकरणम् प्रसङ्गेन प्राप्त्या, धर्महानिप्रसक्त्ये त्यर्थः । हेतुना लोकस्य अनतिशङ्कया पितृवचनमकुर्वन् अस्मान् कथं रक्षिष्यती तिशङ्का, तदभावोऽनतिशङ्का तया च हेतुना यस्येति सुमहान् सम्भ्रमः वनग मनत्वराजातः, अयमयुक्तः भ्रान्तिमूल एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तथात्वमेवाह—कथमिति । अशौण्डीरम् असमर्थम् अकिञ्चित्करमेव दैवं प्रबलमिति यथा त्वं वदसि, एवं शौण्डीरः दैवमपि निराकर्तुं समर्थः । कश्चित्त्वद्विधः क्षत्रियर्षभो यद्यसम्भ्रान्तः

सत्य०—लोकस्यानतिशङ्कया रामः पितृवचनं नाकरोदिति लोकशङ्का माभूदिति बुद्ध्या । अस्थाने अविषये वनवासादौ । यः सम्भ्रमो जातः अयं धर्मदोषप्रसङ्गेन तद्विरोधप्रसक्त्या अस्थाने अयुक्त इत्यावृत्तेनान्वयः ॥ ५ ॥

१ शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः । इति तीर्थीयपाठः ।

किन्नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ।
पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ॥ ७ ॥
सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन् किं न बुध्यसे ।
तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात् परिजिहीर्षतोः ॥ ८ ॥
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ।
तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ ९ ॥

कथमिति ॥६॥ दैवालम्बनस्य भ्रमत्वमुपपादयति—किमिति । कृपणं "बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" इत्युक्तरीत्या दुर्बलैकपरिग्राह्यतया शोच्यम् । अशक्तं शक्तिहीनं पौरुषं तिरस्कृत्य कार्यकरणाक्षमम् । दैवं किन्नाम अभिशंससि अभिष्टौषि । अशक्तत्वादेव न कार्यानुमेयो दैवसद्भावः । असद्भावादेव तदवलम्बनं ते भ्रम इत्यर्थः । एवं दैवकृतस्यानतिलङ्घनीयत्वं परिहृतम्, पितृवाक्यपरिपालनरूपधर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति पापयोरिति । पापयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये । ते शङ्का पापित्वशङ्का कथंनाम न विद्यते पापिनौ तौ त्वयि पापं कर्तुमिच्छतः, अतस्तद्वचनाकरणे न धर्महानिरिति भावः ॥ ७ ॥ ननु धर्मिष्ठयोस्तयोः कथं पापित्वशङ्केत्यत्राह—सन्तीति । धर्मः उपधा व्याजो येषां ते धर्मोपधाः । श्लक्ष्णाः धर्माचरणकञ्चुकेन स्वदोषपिधानचतुराः, सन्ति लोक इतिशेषः । हे धर्मात्मन् धर्मैकप्रवणस्वभाव ! शाठ्याद्गूढविप्रियकारित्वात् । स्वार्थम् अभिषेकरूपमस्मत्प्रयोजनं । परिजिहीर्षतोः परिहर्तुमिच्छतोः तयोः कैकेयीदशरथयोः सुचरितं सुष्ठु मन्त्रितं किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥ विपर्ययेऽनिष्टं प्रसञ्जयति—यदीति । हे राघव ! प्रागेव अभिषेकात्पूर्वमेव ।

स्यात्तथासौ कथमेतद्वक्तुमर्हति, न कथमपि ॥ ६ ॥ किन्नामेति । अतः कृपणं दीनं, स्वापेक्षार्थकरणे पुरुषान्तरं प्रार्थयमानमित्यर्थः । अशक्तम् स्वयं पुरतः स्थित्वा यत्किञ्चित्कर्तुमसमर्थम् दैवपदार्थं प्राकृतवद किन्नाभिशंससि । एवं दैवालम्बनवादं प्रतिक्ष्यधर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति पापयोरिति । पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोविषये ते कथं नाम शङ्का पापात्मकत्वशङ्का न विद्यते । पापयोस्तयोर्वाक्याकरणे निर्दुष्टस्य ते धर्महानिप्रसक्तिर्नास्तीति भावः ॥७॥ ननु, धर्मावलम्बनव्यवहारयोस्तयोः कथं पापशङ्काप्रसक्तिः ? तत्राह—सन्तीति । धर्मोपधाः धर्मः उपधा व्याजश्छलो येषां ते, तथा श्लक्ष्णाः धर्माचरणकञ्चुकेन स्वदोषपिधानचतुरास्सन्ति । लोक इति शेषः। हे धर्मात्मन् धर्मैकप्रवणस्वभाव ! शाठ्यात् गूढविप्रियकारित्वात् स्वार्थम् अभिषेकमस्मत्प्रयोजनं परिजिहीर्षतोः परिहर्तुमिच्छतोः तयोः कैकेयीदशरथयोः सुचरितं सुष्ठु मन्त्रितं किं न बुध्यस इति योजना ॥ ८ ॥ यदीति । हे राघव ! एवं यदि

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ।
नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥
येनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।
स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ॥ ११ ॥
कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्त्तिनः ।
करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण । तयोः कैकेयीदशरथयोः । व्यवसितं निश्चयः । यदि न स्यात् तदा प्रकृतः पूर्वमेव प्रसक्तः स वरश्च प्रागेव दत्तः स्यात् । किंचेति चार्थः। अयंभावः—भरतायावश्यं राज्यं देयम्, रामस्य ज्येष्ठत्वेन तद्विषयोऽभिषेक आरभ्यते तदानीं त्वया वरद्वयं प्रष्टव्यं तद्व्याजेन रामो विवास्यते भरतोभिषिच्यत इति कैकेयीदशरथाभ्यां सङ्केतितम् । अन्यथा सा वरद्वयं किमेतावत्पर्यन्तं न याचेत, अयाचितमपि तत् नीतिज्ञो राजा वा कुतो न पूर्वमेव परिहरेदिति ॥ ९ ॥ अस्तु तथा, ततः किमित्यत्राह—लोकविद्विष्टमिति। लोकविद्विष्टं ज्येष्ठं परित्यज्य कनिष्ठस्याभिषेचनात् । लोकविद्वेषविषयमित्यारम्भक्रियाविशेषणम् । मे तत्र असहनविषये क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यथाकथञ्चित् पितृवचनं कर्त्तव्यमेवेति मन्वानं रामं प्रत्याह—येनेति । इयं ते बुद्धिः येन पितृवचनपरिपालनरूपधर्मेण । द्वैधं भेदम् । आगता प्राप्ता । नाभिषिच्ये वनं प्रवेक्ष्यामीति । यस्य प्रसङ्गात्प्रस्तावात् मुह्यसि अकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्नोषि, स धर्मो मम द्वेष्यः ॥११॥ मोहं विशदयति—

शाठ्येन त्वदर्थहरणं प्रागेवाभिषेकप्रस्तावात्पूर्वस्मिन् क्षण एव तयोस्ताभ्यां न व्यवसितं न सङ्केतितं यदि स्यात् तर्हि स वरः प्रागेव अस्मात्कालात्पूर्वकाल एव दत्तश्च भवेत् । हि यस्मात् प्रकृतश्च सः पुरैव प्रवृत्तः स वरः । अयं भावः—पूर्वं यदि वरप्रतिज्ञा तदानीमेव वरदानं युक्तम् इदन्तु विरुद्धम् तदानीं वरप्रक्रमः प्रक्रान्तस्य वरस्य दशरथ एव स्थापनम् अत्रावसरे तस्य विनियोग इति, तस्माद्वरप्रदानं सत्यमिति न मन्य इति ॥ ९ ॥ लोकविद्विष्टमिति । ज्येष्ठं परित्यज्य कनिष्ठस्याभिषेचनाल्लोकद्वेषविषयम्। तत्र मे तद्विषयकं मम प्रतिवचनापराधम्॥१०॥ येनेति । येन पितृवचनपरिपालनरूपधर्मेण द्वैधमागता पूर्वं राज्याङ्गीकारः इदानीं वनगमनाङ्गीकार इत्येवं भेदं प्राप्ता, यस्य प्रसङ्गात् मुह्यसि अकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्नोषीत्यर्थः । स धर्मो मम द्वेष्यः ॥ ११ ॥ कथमिति । कर्मणा शक्तः प्रती

यद्ययं किल्बिषाद्भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ।
जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १३ ॥
[तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।]
मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ।
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ॥ १४ ॥
यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।
तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५ ॥
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्त्तते ।
वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६ ॥

कथमिति । कर्मणा पौरुषकर्मणा, शक्तः प्रतीकारसमर्थ इत्यर्थः । त्वं कैकेयी वशवर्तित्वादेवाधर्मिष्ठं विगर्हितं च वाक्यं कथं केनप्रकारेण मोहं विना करिष्यसि ॥ १२ ॥ त्वन्मोहादेव मे दुःखमित्याह—यदीति । अयं भेदः अभिषेक विघातात्मा विपर्यासः । किल्बिषात् मृषावरकल्पनात् । कृतोऽपि एवं किल्बिष कल्पित इति यदि न गृह्यते । तत्राग्रहणनिमित्ते । मे दुःखं जायते । धर्मसङ्गश्च एतादृशधर्मसङ्गश्च विगर्हितः ॥ १३॥ तस्मात् मनसापि तन्न कर्त्तव्यमित्याह—मनसेत्यादिना ॥ १४ ॥ मम विवासनं दैवकृतम् नतु कैकेयीकृतमिति पूर्वं रामोक्तमनूद्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिः अभिषेक विघटनविषया बुद्धिः । दैवी चापि दैवकृतैवेति ते मतम्, यद्यपि तथापि ते त्वया तत् उपेक्षणीयम् । तदपि दैवमपि मम न रोचते ॥ १५ ॥ उपेक्षणीयतायां हेतुमाह—विक्लव इति । विक्लवः कातरः । वीर्यहीन इत्यस्य प्रतियोगित

कारकर्मणा ॥ १२ ॥ यद्ययमिति । अयं भेदः अभिषेककार्यविघातः किल्बिषात् कपटात् कृतोऽपि, ताभ्यामिति शेषः । एवंविधः किल्बिषकृत इति, यदि यतः कारणात् न गृह्यते, त्वयेतिशेषः । तत्र तस्माद्धेतोः मे दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थं श्रीरामः साधुतया गृह्णातीति मे व्यथा जायत इत्यर्थः । किञ्च धर्मसङ्गश्च गर्हितः एवं विधधर्माचरणं लोकविरुद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यपीति । तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिः अभिषेकविघटनविषया बुद्धिः दैवीचापि दैवकृतैवेति ते मता, यद्यपि तथापि ते त्वया उपेक्षणीयम् तदपि दैवमपि मे न रोचत इति योजना ॥ १५ ॥ विक्लव इति । सम्भावितात्मानः सर्वलोकोपश्लाघनीययशोवीर्यादिमन्तः ॥ १६ ॥

दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १७ ॥
द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ।
दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।
यद्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलोद्धतम् ।
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्त्तये ॥ २० ॥
लोकपालास्समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ।
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥२१॥

योक्तं वीरा इति । विक्लव इत्यस्य प्रतियोगितयोक्तं संभावितात्मान इति । संभावितः सम्यक् प्रापितः दृढ इतियावत् । आत्मा मनो येषां ते तथा, धीरा इत्यर्थः । नोपासते नाश्रयन्ति ॥ १६ ॥ कुतो नाश्रयन्तीत्यपेक्षायां पौरुषवतो दैवेन प्रयोजनहान्यभावादित्याह–दैवमिति । पुरुषकारेण पुरुषबलेन । दैवं बाधितुम् अतिक्रम्य वार्तितुम् यः समर्थः स दैवेन विपन्नार्थः विहतप्रयोजनः सन् नावसीदति न क्लिश्यति ॥१७॥ पुरुषकारापेक्षया दैवस्य दुर्बलत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणयति–द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं सामर्थ्यम् । व्यक्तिः प्रबलदुर्बलविवेकः । व्यक्ता स्फुटा भविष्यति ॥ १८ ॥ तदेव स्पष्टमाह–अद्येति । यद्दैवात् यस्माद्दैवात् । आहतं विघ्नितम् । ते राज्याभिषेचनं दृष्टं तद्दैवं मत्पौरुषहतं द्रक्ष्यन्ति ॥१९॥ अत्यङ्कुशमिति । अत्यङ्कुशम् अतिक्रान्ताङ्कुशव्यापारम् । उद्दामं छिन्ननिगलम् । मदबलोद्धतं मदबलाभ्यां गर्विष्ठम् । प्रधावितं दुर्निवारं स्वच्छन्दगमनं गजमिव दुर्निवारत्वेन त्वदभिमतं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥ लोकपाला इति । ते प्रसिद्धाः । हे राम! ते तवाभिषेचनमिति वा । न विहन्युः न विहन्तुं शक्ताः ।

दैवमिति । पुरुषकारेण पौरुषेण न दैवेनेति :। विपन्नार्थः हतप्रयोजनः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । दैवस्य च पौरुषस्य च । पौरुषं शौर्यम् । व्यक्तिः प्रबलदुर्बलविवेकः । व्यक्ता स्फुटा भविष्यति ॥ १८ ॥ अद्येति । अभिषेचनं यद्दैवात् यस्माद्दैवादाहतं विघ्नितं सत् दृष्टं तद्दैवं मत्पौरुषहतं जना द्रक्ष्यन्ति ॥ १९ ॥ अत्यङ्कुशमिति । अत्यङ्कुशम् अतिक्रान्ताङ्कुशव्यापारम्, उद्दामम् उत्कृष्टदामम्, विशृङ्खलमित्यर्थः ।

यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः ।
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २२ ॥
अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३ ॥
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा ।
प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४ ॥
ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ।
आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २५ ॥
पूर्वं राजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ।
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २६ ॥

कृत्स्नाः अन्यूनाः ॥ २१ ॥ राजत्वं सिद्धवत्कृत्याह—राजन्निति । मिथः रहसि । "मिथोन्योन्यरहस्ययोः" इति वैजयन्ती । तथा त्वां प्रत्युक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥ अहमिति । तत्तस्मात् या तवाभिषेकविघातेन द्वारेण पुत्रराज्याय वर्तते प्रवर्तते । तस्याः पितुश्च आशाम् अतितृष्णाम् " आशा दिगतितृष्णयोः " इति वैजयन्ती ॥२३॥ मद्बलेनेति । मद्बलेन विरुद्धाय जनाय । ममोग्रं पौरुषं दुःखाय यथा प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात् सुखाय न भवेत् ॥ २४॥ न कदाचिदपि भरतस्य राज्यप्राप्तिरस्तीत्याह—ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वमित्यस्य विवरणं वर्षसहस्रान्त इति । प्रजापाल्यं प्रजापालनम् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते त्वयि वनं गते सति वानप्रस्थाश्रमस्थे सति अनन्तरं प्रजापाल्यम् आर्यस्य ते पुत्राः करिष्यन्ति ॥ २५ ॥ मदुक्त एव वनवासः पूर्वसम्मत इत्याह—पूर्वेति । पुत्रेषु प्रजाः पुत्रवत्परिपालने परिपालननिमित्तं

प्रधावितम् आभिमुख्येनागतम् ॥ २० ॥ २१ ॥ यैरिति । मिथः रहस्ये ॥ २२ ॥ अहमिति । तदाशां तामाशाम् ॥ २३ ॥ मद्बलेनेति । मद्बलेन, विरुद्धाय विरुद्धजनस्य उग्रं मम पौरुषं यथा दुःखाय प्रभविष्यति तथा दैवबलं तस्य न स्यात् तथा सुखाय न प्रभविष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ न कदाचिदपि भरतस्य राज्य प्राप्तिरस्तीत्याह—ऊर्द्ध्वमिति । वर्षसहस्रान्ते त्वयि वनवासं प्राप्ते सतीत्यर्थः । प्रजा पाल्यं प्रजापालनम् । आर्यपुत्राः आर्यस्य तव पुत्राः, तदानीमपि राज्यपरिपालने नान्यस्यावकाश इत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वोक्तवनवासः अशेषजनसम्मत इत्याह—पूर्व

स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २७ ॥
प्रतिजाने च ते वीर माभूवं वीरलोकभाक् ।
राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २८ ॥
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २९ ॥
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ।
नासिराबन्धनार्थाय न शरास्तम्भहेतवः ।
अमित्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३० ॥

निक्षिप्य । पूर्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण वनवासो विधीयते ॥२६॥ स चेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे राम ! स त्वं राजनि दशरथे एवमनेकाग्रे चल चित्ते अव्यवस्थितचित्ते सति । राज्यविभ्रमशङ्कया राज्यस्य विविधचलन शङ्कया। आत्मनि राज्यं नेच्छसि चेदहं तव राज्यं च रक्षेयम् । कथ मिव ? वेला सागरमिव । नोचेद्वीरलोकभाक् माभूवम् । ते तुभ्यं प्रतिजाने च ॥ २७ ॥ २८ ॥ मङ्गलैरिति । मङ्गलैः मङ्गलद्रव्ययुक्तैर्जलैः । अभिषिञ्चस्व आत्मानं वसिष्ठादिभिरितिशेषः । तत्र अभिषेककर्मणि । व्यापृतोभव, व्यासक्त चित्तोभवेत्यर्थः । अलं पर्याप्तः । वारयितुं निवारयितुम् ॥ २९ ॥ न शोभार्थौ वित्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । नेति । आबन्धनार्थाय आपाततो वीर- भूषणतया कट्यां बन्धनरूपप्रयोजनायेत्यर्थः । स्तम्भहेतवः केवलं लक्ष्य

राजर्षिवृत्त्येति।पुत्रवत् प्रजापालननिमित्तम् प्रजाः पुत्रेषु निक्षिप्य पश्चाद्धि वनवासः। पूर्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण वनवासो विधीयते ॥ २६ ॥ स चेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हे राम ! राजनि दशरथे, एवमनेकाग्रे चलचित्ते प्रतिकूले सति । राज्य विभ्रमशङ्कया राज्यस्य विविधचलनशङ्कया आत्मनि राज्यं राजत्वं नेच्छसि चेत् नाङ्गीकरोषि चेत् तव राज्यं रक्षेयम् अन्यथा वीरलोकभाक् माभूवमिति ते प्रतिजान इत्यन्वयः ॥२७॥ मङ्गलैरिति । मङ्गलैः मङ्गलद्रव्ययुक्तैः जलैरभिषिञ्चस्व आत्मानम्, वसिष्ठादिभिरिति शेषः । तत्र अभिषेककर्मणि व्यापृतो भव व्यग्रचित्तो भव । वार यितुं निवारयितुम् । अहम् अलं पर्याप्तः ॥ २९ ॥ त्वदिष्टावरणप्रयोजनायैव मम बाहुवीर्यादिकमित्याह—न शोभनार्थावित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । असिः खड्गः

न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्यात् शत्रुर्मतो मम ।
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३१ ॥
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ।
हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३२ ॥
खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः ।
पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३३ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३४ ॥

भूतस्तम्भहेतवः । तूष्णीं स्थापनहेतव इति वा ॥ ३० ॥ न चाहमित्यादिसार्ध श्लोकः । यः मम अत्यर्थं शत्रुः शातयिता । मतः स्यात्, परीक्षकैरिति शेषः । तमहं न कामये तस्य स्थितिं न सह इत्यर्थः । किन्त्वसिना वज्रिण मपि शत्रुं न कल्पये न स्थापयामि, हन्मीत्यर्थः । तीक्ष्णधारेण तीक्ष्णाग्रेण । विद्युच्चलितवर्चसा विद्युदिव चलितं निर्गतं वर्चः स्फुलिङ्गरूपं यस्य तेन ॥ ३१ ॥ खड्गेति । खड्गकृतमर्दनेन चूर्णीकृतैर्गहना काननमिव निरन्तरा अत एव दुश्चरा संचारायोग्या च भविता भविष्यति ॥ ३२ ॥ खड्गधारेति । मे खड्गधारया खड्गकोट्या हताः अत एव सविस्फुलिङ्गत्वाद्दीप्यमानाः ज्वलिताः अद्रय इव सविद्युतो मेघा इव च स्थिताः द्विपाः शत्रुगजाः । भूमौ पतिष्यन्ति ॥ ३३ ॥ बद्धेति । गोधा ज्याघातवारणम् । "गोधा तलं ज्याघात वारणे" इत्यमरः । गोधारूपाङ्गुलिरक्षककवचवति मयि स्थिते सति पुरुषाणां

आबन्धनार्थाय । आ बध्यत इत्याबन्धनम् अलङ्कारः, तदर्थं न । तथा स्तम्भहेतवः स्तम्भः तूष्णींभावः ॥ ३० ॥ न चाहमिति । यः शत्रुर्मतः शत्रुत्वेन मम सम्मतः स्यात् तं न कामये, न समत्वेन गणयामीत्यर्थः । इन्द्रोऽपि समो न भवतीत्याह असिनेति । विद्युच्चलितवर्चसा प्रगृहीतेन अनेन खड्गेन छेदनानुरूपं वज्रिणमपि न कल्पये, किमुतान्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ खड्गेति । खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः-खड्गकृतमर्दनेन चूर्णीकृतैरित्यर्थः । गहना काननमिव निरन्तरा । अत एव दुश्चरा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बद्धगोधेति । गोधा ज्याघातवारणम् । मयि स्थिते पुरुषमानी आत्मानं पुरुषश्रेष्ठं मन्यमानः

बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान् । विनियो
क्ष्याम्यहं बाणान् नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३५ ॥ अद्य
मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति । राज्ञश्चाप्रभुतां
कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३६ ॥ अद्य चन्दनसारस्य
केयूरामोक्षणस्य च । वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां
पालनस्य च ॥ ३७ ॥ अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म
करिष्यतः । अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे
॥३८॥ ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राण
यशःसुहृज्जनैः । यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत्तथैव
मां शाधि तवास्मि किङ्करः ॥ ३९ ॥

मध्ये कश्चित्कथं पुरुषमानी शूरमानी स्यात् । सर्वे स्त्रीप्राया भविष्यन्ती त्यर्थः ॥ ३४ ॥ बहुभिरिति । अहं बहुभिर्बाणैरेकं शूरम् अत्यस्यन् प्रकर्षेण क्षिपन् । "प्रकर्षे लङ्घनेप्याति" इत्यमरः । एकेन बाणेन बहून् क्षुद्रान् अत्यस्यन् अनेन प्रकारेण नृवाजिगजानां मर्मसुमर्मस्थलेषु । बाणा न्विनियोक्ष्यामि विसर्जयिष्यामि । अतः कथमेको बहून् हनिष्यतीति न चिन्तनीयमितिभावः ॥ ३५ ॥ अद्येति । अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रमाहात्म्यस्य । प्रभावः प्रतापः "प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात्" इति वैजयन्ती ॥३६॥ अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चन्दनसारस्य चन्दनपङ्कस्य । केयूरामो क्षणस्य अङ्गदधारणस्य । "केयूरमङ्गदम्" इत्यमरः । वसूनां धनानां विमो क्षस्य त्यागस्य । सुहृदां पालनस्य शत्रुभ्यो रक्षणस्य च । अनुरूपौ राजपुत्र त्वेन योग्यावपि इमौ बाहू । हे राम ! तत्सर्वं विहाय ते अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां निवारणे विषये कर्म करिष्यतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ त्वदाज्ञात्वेकावश्य म्भाविनीत्याह—ब्रवीहीति । ब्रवीहि ब्रूहि । वियुज्यतां मया वियोज्यताम् ॥३९॥

शूराभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ॥३४ ॥ बहुभिरिति । अत्यस्यन् प्रकर्षेण क्षिपन् बहु भिर्बाणैरेकं पुरुषम् एकेन बाणेन ॥३५॥ अद्येति । अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रमाहात्म्यस्य प्रभावः प्रतापः ॥३६ ॥ अद्येतिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चन्दनसारस्य चन्दनोत्तमस्य केयूरामोक्षणस्य च अङ्गदधारणस्य अनुकूलौ अर्हौ ते अभिषेकस्य विघ्नकर्तॄणां निवारणे विषये हे राम ! कर्म करिष्यतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रवीहीति । वियुज्यतां

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत् स लक्ष्मणं राघववंशवर्द्धनः । उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निबोध मामेव हि सौम्य सत्पथे ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत् ॥ २ ॥

एवं विस्तरेण पूर्वपक्षमुपन्यस्तवन्तं लक्ष्मणं मतिपूर्वं विस्तृतं सिद्धान्तं सङ्ग्रहेणाह—विमृज्येति । बाष्पं रामासंमतिजम् । राघववंशवर्द्धनः रघोः सम्बन्धी राघवः । राघवश्चासौ वंशश्चेति विशेषणसमासः । सत्पथे पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निश्चलं मां निबोध जानीहि । सर्वथाहं पितृवचनं न त्यजामीत्यर्थः । " जीवतोर्वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥" इतिस्मरणादितिभावः॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथ धर्म्यस्य रामनिश्चयस्यानुमोदनं कौसल्या करोति—तं समीक्ष्येत्यादिना । तं रामं समीक्ष्य निश्चित्य । अवहितं सावधानम् । निर्देशो नियोगः ॥१॥ अदृष्टदुःख इति । उञ्छो नाम—दैवात्प्रकीर्णानां व्रीह्यादिधान्यानामङ्गुल्या

नियुज्यताम् ॥ ३९ ॥ स्त्रीवश्यपितृवचनं न कर्तव्यमित्युक्तवन्तं लक्ष्मणं प्रति सर्वात्मना पितृवचनमनुल्लङ्घनीयमित्युत्तरमाह—विमृज्येति । बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितम् मां निबोध । हे सौम्य ! एष हि सत्पथः समीचीनः पन्थाः "जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥" इति न्यायादित्याशयः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तमिति । अवहितं सावधानम्, निर्देशपालने आज्ञापालने मङ्गलभङ्गभीत्या संरुद्धबाष्पा ॥ १ ॥ अदृष्टेति । उञ्छेन क्षेत्रपतितव्रीह्यादिकणिशग्रहणमुञ्छः, तेन

यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥
क एतच्छ्रद्दधेत् श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
गुणवान् दयितो राजा राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥
नूनं तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् ।
लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥

एकैकशो ग्रहणम् । कणिशग्रहणं तु शिलमेव। इदं फलमूलाद्याहरणं लक्षयति । वर्त्तयेत् जीवेत् ॥ २ ॥ यस्येति । भृत्याः भटाः । दासाः दास्यकराः । मृष्टानि श्लाघ्यानि ॥ ३ ॥ क इति । विवास्यत इतियत् । एतत् कः श्रद्दधेद्गुणवत्पुत्र विवासनस्य असम्भावितत्वात्, श्रद्धेयत्वे वा कस्य भयम् न भवेत्, ममाप्येवं विवासनं भविष्यतीति ॥ ४ ॥ नूनमिति । सर्वं सुखदुःखादिकम् । आदिशन् प्रदिशन् । कृतान्तः दैवम् । यत्र दैवनिमित्ते ॥ ५॥ अयन्त्वित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अत्र विश्लेषजनितशोकस्याग्निसमाधिरुच्यते । आत्मभवः देहजः अदर्शनमारुतः शोकाग्नेरदर्शनजत्वात् तस्य मारुतत्वनिरूपणम् । विलापदुःखं प्रलापजं दुःखं तदेव समिधा यस्य तस्य तद्वर्धकत्वात् " आपश्चैव हलन्ता नाम्" इति समिच्छब्दाट्टाप् । रुदिताश्रूणि रोदनजाश्रूणि, तान्येव हुता क्षिप्ता आहुतिर्यस्य, चिन्ताबाष्पः चिन्तोष्मा स एव महाधूमो यस्य । तवादर्शनेन

वर्तयेत् जीवेत् । भवानिति शेषः ॥ २ ॥ यस्येति । भृत्या मन्त्रिमुख्याः भर्तुं योग्याः। दासाः भुजिष्याः, दास्यइति यावत् ॥३॥ क इति । एवंविधो राघवो निर्वास्यत इति यत् एतच्छ्रुत्वा राजानं कः श्रद्दधेत् कः श्रद्दध्यात् । कस्य वा भयं न भवेत्? ॥ ४ ॥ नूनमिति । सर्वमादिशन् सुखदुःखं प्रयच्छन् कृतान्तो विधिर्बलवान् यत्र दैवे सति त्वं वनं गमिष्यसि ॥५॥ अयं त्वित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । आत्मभवः देहजः । अदर्शनस्य शोकाग्निप्रवर्द्धकत्वान्मारुतत्वनिरूपणम् । विलापदुःखसमिधः विलाप दुःखान्येव समिधो यस्य सः । रुदिताश्रूण्येव हुताः कृतहोमाः आहुतयो यस्य सः । चिन्ताबाष्पमहाधूमः चिन्तोष्मैव महाधूमो यस्य सः । अदर्शनचित्तजः अदर्श

सत्य०—मामात्मभवस्तवेत्येकं पदम् । मा रमा माया आत्मभवो ब्रह्मा ताभ्यां स्तवो यस्यासौ तथोक्तः ॥६॥

चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः ।
कर्शयित्वा भृशं पुत्र निश्वासायाससम्भवः ॥ ७ ॥
त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ।
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥
कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति ।
अहं त्वाऽनुगमिष्यामि पुत्र यत्र गमिष्यसि ॥ ९ ॥
तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥
भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥

हेतुना चित्तज इति हेतुमात्रोक्तिः । आगमनचित्तज इति पाठान्तरम् । निःश्वास एवायासः पुरुषप्रयत्नः समिदादिजन्याग्नेः पुरुषप्रयत्नजत्वात्तथा निरूपणम् । त्वया जलस्थानीयेन, विहीनां मां शोक एवाग्निः शोकाग्निः वैतानिकाग्निः । कर्शयित्वा शुष्कीकृत्य । हिमात्यये शिशिरर्तौ । कक्षं गुल्मम् । चित्रभानुः वन्योऽग्निरिव मां प्रधक्ष्यति भस्मीकरिष्यति ॥ ६–८ ॥ कथं हीति । उत्तरार्द्धादौ तथेत्युपस्कार्यम् ॥ ९ ॥ तथेति । तथा निगदितमिति स्ववाचोप्य विषयत्वं दर्शयति मुनिः ॥ १० ॥ कैकेय्येति । न वर्तयिष्यति न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ भर्तुरिति । नृशंसः नृशंसत्वम्, सिद्ध्यतीतिशेषः । मनसापि

नेन हेतुना चित्तजः । निश्वासायाससम्भवः निश्वासानामायासः आवर्तनं तेन सम्भवो वृद्धिर्यस्य सः । स मां कर्शयित्वा मां प्रधक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥६–९॥ यथेति पाठः । यथा निगदितं येन प्रकारेण निगदितम् तद्वाक्यं श्रुत्वा आत्मानुगमनं श्रुत्वेति यावत् ॥१०॥ कैकेय्येति । वञ्चितः परित्यक्तः । न वर्तयिष्यति न जीविष्यति॥११॥ भर्तुरिति । केवलं नृशंसः अत्यन्तपापहेतुः, मनसा न कर्तव्यः न चिन्तनीयः । तत्र

सत्य०—तवागमने चिन्ता यस्य तत् आगमनचिन्तं मनः तस्माजायत इति तथा । निश्वासायासयोः संभवो यस्मात् स तथा (तवागमनचिन्तजः इति पाठः) ॥ ७ ॥

यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मस्सनातनः ॥ १३ ॥
एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ।
तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः ।
भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥
मया चैव भवत्या च कर्त्तव्यं वचनं पितुः ।
राजा भर्त्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ।
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥
एवमुक्ता प्रियं पुत्र बाष्पपूर्णानना तदा ।
उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ १८ ॥
आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् ।
नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ।
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ १९ ॥

न कर्त्तव्यः, न चिन्तनीय इत्यर्थः ॥१२॥ यावदिति। सः शुश्रूषा । धर्मापेक्षया पुँल्लिङ्गत्वम् ॥ १३ ॥ एवमिति । शुभदर्शना धर्म्यबुद्धिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ दार्ढ्यार्थं पुनराहेत्याह—एवमित्यादिना ॥ १५ ॥ मयेति। उत्तरार्द्धादौ स इत्युपस्कार्यम् । प्राथमिकपितृवचनपरिपालनानन्तरम् ॥ १६ ॥ तव वचनं करिष्यामीत्याह—इमानीति । इमानीत्यल्पत्वज्ञापनाय विहृत्येत्यनेन क्लेश राहित्यमुक्तम् ॥ १७॥१८ ॥ एवमनुमतरामवनगमनस्वनगरवर्त्तनापि पुनः सपत्नी

हेतुः गर्हितः ॥ १२–१६ ॥ पितृवाक्यकरणानन्तरं त्वच्छुश्रूषामपि करिष्यामीत्याह—इमानीति । विहृत्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावल्लीलात्वं दर्शितम् । वचने स्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अङ्गीकृतवनवासापि कौसल्या सपत्नीकृतदुःख

सत्य०—नयमां न विद्यते यमः अन्तको यस्याः सा ताम् । मृत्युरध्यायातश्चेदुत्तमं नायात इत्यावृत्त्या वान्वयः ॥ १९ ॥

तां तथा रुदतीं रामो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ।
भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
भवतीमनुवर्त्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २२ ॥
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ।
श्रमं नावाप्नुयात्किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥२३॥
दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।
राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २४ ॥
व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्त्तारं नानुवर्त्तेत सा तु पापगतिर्भवेत् ॥ २५ ॥

स्मरणादनुगमनमर्थयते—आसामिति । वन्यां मृगीमिव, यथा वन्या मृगी वने संतुष्टा वर्त्तते तथाहमपि वर्ते न भवन्तं क्लेशयिष्यामीतिभावः । पितुरपेक्षया पितुरिच्छया ॥ १९ ॥ तामिति । रुदन् 'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः' इत्युक्तगुणविशिष्टोऽपि रामो मातृव्यसनं दृष्ट्वा पितृवचनपरिपालन रूपधर्मविघ्नभयाद्धैर्येण स्थितवान् । इदानीं वनगमनानुमतिं लब्ध्वा स्वस्नेह प्रदर्शनेन मातृव्यसनं निवर्त्तयितुं रुदितवानित्यवगम्यते ॥२०॥२१॥ न हीति । राज्ञा, सनाथा इतिशेषः । राज्ञा सनाथाः, वयं न ह्यनाथा इत्यर्थः । सपत्नी मध्यवासदोषं परिहरति भरतश्चापीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ दारुण इति । हितं चरे त्यत्र तथेतिशेषः ॥२४॥ पतिशुश्रूषणमेव पत्न्याः परमो धर्म इत्यन्वयव्याति

स्मरणात् पुनश्च राघवानुगमनमभिलषति—आसामिति । आसामित्यत्र राममब्रवी दित्यध्याहारः । पितुरपेक्षया पितुरिच्छया ॥ १९–२१ ॥ अथ सपत्नी मध्ये वस्तुं

सत्य०—जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता प्रभुरिति लौकिकसामान्यन्यायोक्तिः। प्रकृते निगमयति—भवत्या इति । राजा भवत्याः प्रभुः । भगवन् ! सर्वेश्वरस्य तव राजा कथं प्रभुरित्यत आह—प्रभवतीति । प्रभुवदाचरतीत्यर्थः अतो न राजप्रभुप्रभवतिपदानां पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

भर्तृशुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ २६ ॥
शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।
एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २७ ॥
अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ।
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २८ ॥
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकांक्षिणी ।
नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २९ ॥
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति ।
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३० ॥

रेकाभ्यां श्लोकद्वयेन दर्शयति–व्रतेति । पापस्य गतिः फलमिव फलं यस्याः सा तथा ॥२५॥ निर्नमस्कारापि भर्तृभिन्नद्विजादिविषयनमस्काररहितापि ॥२६॥ उपसंहरति–शुश्रूषामिति । लोके पुरा दृष्टः पुरातनलोकाचारसिद्ध इत्यर्थः । वेदे श्रुतः वेदावगत इत्यर्थः । स्मृतः स्मृत्यवगतश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तूष्णीमव स्थाने एनां दुःखमाक्रमिष्यतीति धिया दुःखविच्छेदनार्थं कालक्षेपसाधनं विधत्ते–अग्नीति । अग्निकार्येषु शान्तिकपौष्टिकहोमेषु । सुमनोभिश्चेत्यत्र चकारेण चन्दनताम्बूलादीनि समुच्चीयन्ते, अग्निकार्येषु क्रियमाणेषु सुमनःप्रभृतिभिः देवताब्राह्मणाश्च पूज्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवमिति । नियता स्नानादिनियमयुक्ता । नियताहारा मधुमांसादिवर्जनेन शुद्धाहारा ॥ २९ ॥ प्राप्स्यस इति । भर्तृजीवनपुत्रागमनयोः सतोरेव हि परमकामप्राप्तिसम्भव इति

दुष्कर इति यदुक्तं तत्र परिहारमाह भरत इति ॥ २२–२६ ॥ शुश्रूषामिति । श्रुतः श्रुतिभिः, स्मृतः स्मृतिभिः ॥२७॥ स्ववियोगजदुःखविस्मरणार्थं कालक्षेपं विधत्ते–अग्नीति । अग्निकार्येषु शान्तिकपौष्टिकहोमेषु, आहुतिभिः सदा देवताः सुमनोभिः पुष्पैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्राप्स्यस इति । धर्मभृतां श्रेष्ठः दशरथः, यदि जीवितं धारयि

सत्य०–वेदे श्रुतः प्रसिद्धः,लोके जनविषये स्मृतः स्मृतिसिद्धः । यद्वा वेद ई इति छेदः । , एष धर्म इति लोके अहं वेद ई लक्ष्मीर्वेद । न केवलमावाम्, अपितु श्रुतः श्रुतिसिद्धः । स्मृतश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
कौसल्या पुत्रशोकार्त्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ।
विनिवर्त्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३२ ॥
गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ।
पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा ॥ ३३ ॥
प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ।
पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम् ॥ ३४ ॥
कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ।
यस्त्वां सञ्चोदयति मे वच आच्छिद्य राघव ॥ ३५ ॥
गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ।
नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना वाक्येन चारुणा ॥ ३६ ॥
अपीदानीं स कालः स्यात् वनात् प्रत्यागतं पुनः ।
यत्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावल्कलधारिणम् ॥ ३७ ॥

भावः॥३०॥३१॥ गमन इति । सुकृतां सुदृढामित्यर्थः ॥३२॥ गच्छेति । गत क्लमा गतक्लेशा ॥ ३३ ॥ प्रत्यागत इति । महाभागे महाभागधेये । आनृण्य ताम् अनृणताम् । स्वार्थे ष्यञ् ॥ ३४ ॥ कृतान्तस्येति । आच्छिद्य छित्त्वा, अन्यथाकृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गच्छेति । साम्ना सान्त्वरूपेण ॥ ३६ ॥ क्षणमात्र मप्यदर्शनासहिष्णुत्वात् प्रत्यागमनकाल इदानीमेव सम्भवेदिति प्रार्थयते–अपीति । यत् येन चतुर्दशवर्षान्तेन कालेन वनात्प्रत्यागतं त्वां पुनः पश्येयं स काल इदानीमेवापि स्यात् । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । "अपिःसम्भावना

ष्यंति॥३०–३३॥प्रत्यागत इति । आनृण्यताम् अनृणताम्॥३४॥ कृतान्तस्येति । वच आच्छिद्य निराकृत्य त्वां सञ्चोदयतीति यत्,वनायेति शेषः। ततो दुर्विभाव्या ॥३५॥ गच्छेति । श्लक्ष्णेन नीरागदोषेण । चारुणा मनोहरेण । साम्ना सान्त्ववचनेन ॥ ३६॥ क्षणमात्रमप्यदर्शनासहिष्णुत्वात् प्रत्यागमनकाल इदानीमेव सम्भवेदिति प्रार्थयते–अपीदानीमिति । यस्मिन् काले वनात्प्रत्यागतं त्वां पुनः पश्येयं स काल इदानीमेव

तथा हि रामं वनवासनिश्चितं समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा । उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

साऽपनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचिः ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥
न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ।
शीघ्रं च विनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥

प्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये" इति वैजयन्ती । यत् यत्रेतिवार्थः ॥३७॥ तथेति । वनवासनिश्चितं निश्चितवनवासम् । परमेण चेतसा, आदरेणेतियावत् । स्वस्त्ययनं मङ्गलम् अभिकाङ्क्षितुं शीलमस्या अस्तीति तथा ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्ड० चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तान्येव स्वस्त्ययनानि दर्शयति–सेत्यादि । आयासं क्लेशम् । अपनीय त्यक्त्वा ॥ जलमुपस्पृश्य आचम्येत्यर्थः । "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यमरः । रोदनस्याशुचिताहेतुत्वात् देवताप्रार्थनस्य शुचिना कर्त्तव्यत्वादुपस्पर्शनमुक्तम् । अत एव शुचिरित्युच्यते । मङ्गलानि मङ्गलाशासनानि ॥ १ ॥ नेति । शीघ्रं विनि

स्यात्, शीघ्रं गच्छेति भावः ॥ ३७ ॥ तथेति । परमेण आदरेण स्वस्त्ययनं मङ्गलमभिकाङ्क्षितुं शीलमस्या इति तथा ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

सेति । आयासं दुःखम् । अपनीय विनीय । जलमुपस्पृश्य आचम्य । मङ्गलानि मङ्गलवचनानि चकार ॥ १ ॥ न शक्यस इति । सतां क्रमे सतां मार्गे ॥ २–४ ॥

स०–या मा रमा सा मनस्विन्यपि यस्य मङ्गलानि मङ्ग्यते गम्यते आभ्यामिति मङ्गौ पादौ तौ लान्ति स्वीकुर्वन्ति विषयीकुर्वन्तीति तानि पादसंवाहनादीनि । चकार करिष्यति च । शुचि,जलं भूत्वा प्रलये तस्य अतारामस्य अतः प्राप्तः आरामो वनं येनासौ तथोक्तस्तस्य । अनिवर्त्यवनवासबुद्धित्वेन रामस्य प्राप्तेत्युक्तिः । इयं मनस्विनी कौसल्या मङ्गलानि स्वस्त्ययनानि चकारेति तु जलं जडम् अज्ञम् । उपस्पृश्य विषयीकृत्येत्यर्थः । " श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः " इत्यादेः ॥ १ ॥

यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च ।
ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ।
सत्येन च महाबाहो चिरञ्जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थण्डिलानि विचित्राणि शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ।
पतङ्गाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ॥ ७ ॥

वर्त्तस्व, चतुर्दशवर्षान्त इतिशेषः । सतां क्रमे अभिषेचने ॥ २ ॥ यमिति । पालयसि अप्रच्युतमनुतिष्ठसि । धृत्या प्रीत्या । नियमेन समग्रतया । स वै प्रसिद्धो धर्मः । राघवशार्दूल रघुकुलश्रेष्ठ ! अभिरक्षतु अभितो रक्षतु । पुनर्द्धर्मपदप्रयोगात् स एव रक्षत्वित्युच्यते ॥ ३ ॥ येभ्य इति । चैत्येषु चतुष्पथेषु । आयतनेषु देवतागृहेषु । ते देवा इति सिद्धम् ॥ ४ ॥ यानीति । समुदितं श्रेष्ठम् ॥ ५॥६ ॥ समिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वन्याः समित्कुशादयः । प्रमादकृतप्रत्यवाय सहिष्णवः सन्तो वनेचरन्तं भवन्तं रक्षन्त्विति वाक्यार्थः । पवित्राणि दर्भ ग्रन्थयः । वेद्यः अग्निधिष्ण्यानि, स्थण्डिलानि देवपूजास्थलानि । तेषामलङ्कार भेदात् संस्थानभेदाच्च वैचित्र्यम् । वृक्षग्रहणं लतादेरप्युपलक्षणम् । क्षुपाः ह्रस्व शाखाशिफायुक्ता वृक्षविशेषाः "ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः" इत्यमरः । वृक्षविशेषणं वा । ह्रस्वशाखावृक्षेष्वेव प्रायशो देवतास्सन्निदधत इत्यैतिह्यात् । पतङ्गाः

यानीति । गुणैः समुदितं सद्गुणसम्पन्नम् ॥५॥ ६ ॥ समिदिति । क्षुपाः ह्रस्वशाखा शिफायुक्ताः वृक्षाः " ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः " इत्यमरः । पतङ्गाः पक्षिणः ॥७॥

स०- पितृशुश्रूषया "पिता मात्रा " इत्येकशेषेण मातृपितृशुश्रूषया । मातृशुश्रूषया ज्ञानिशुश्रूषया ॥ ६ ॥
विष०-समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥

स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः ।
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ॥ ८ ॥
लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ।
ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासास्संवत्सराः क्षपाः ॥ ९ ॥
दिनानि च मुहूर्त्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।
स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ १० ॥
स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ।
सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११ ॥
याश्चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
स्तुता मया वने तस्मिन् पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः ॥ १२ ॥
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी नद्यः सर्वास्तथैव च ॥ १३ ॥

पक्षिणः ॥ ७ ॥ स्वस्तीत्यादि । कुर्वन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वस्ति धातेत्यादौ करोत्वित्यध्याहारः । साध्याः देवताविशेषाः । विश्वे विश्वेदेवाः । मरुतः वायवः । धातृविधातृशब्दौ देवताविशेषवाचकौ । पूषादिशब्दाः द्वादशसङ्ख्याकादित्यावान्तरभेदवाचकाः ॥ ८॥९ ॥ मुहूर्तः दिनस्य त्रिंशो भागः । स्मृतिः ध्यानम् । धृतिः ऐकाग्र्यम्, निष्पन्नयोग इतियावत् । धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः । यं पालयसीत्यत्र पितृवाक्यपरिपालनज एवोक्त इति न पुनरुक्तिः ॥ १० ॥ स्कन्द इति । स्कन्दः सनत्कुमारः "तं स्कन्द इत्याचक्षते" इति दहरविद्यायां तथाभिधानात् । कुमारो वा ॥ ११ ॥ याश्चापीति । सर्वतः सिद्धाः प्रसिद्धाः ॥ १२॥ शैला इति । शैलाः कुलपर्वताः । समुद्रसान्निधानात् शैलावृक्षा इत्यत्र क्षुद्र

स्वस्ति साध्या इति । स्वस्ति कुर्वन्त्वितिअग्रेण सम्बन्धः । धाता आधारकर्मप्रधानो भगवान् विराट् विष्णुः । विधाता स्रष्टा, स एव सर्गविधायकः प्रजापत्यात्मा । पूषा भगोऽर्यमेति रेवत्यादिनक्षत्रदेवताः अस्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तयः पुत्र

स०—विधाता सृष्टिकर्ता ; धाता अब्जयोनिः । पूषा सूर्यः । भगः ऐश्वर्यादिः । अर्य सर्वस्वामिन् राम ! मा प्रमाणम् ॥ ८ ॥ मेत्युक्तं विवृणोति–श्रुतिश्चेति ॥ १० ॥ तस्मिन् वने कानने अकारप्रश्लेषेण अवने क्षणविषये । मया स्तुता इत्यनेनान्वयः । नित्यशः सदामोदः यः तं त्वां पान्तु ॥ १२ ॥

नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः ।
अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ॥ १४ ॥
ऋतवश्चैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा ।
कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥
महावने विचरतो मुनिवेषस्य धीमतः ।
तवादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदास्सदा ॥ १६ ॥
राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ।
क्रव्यादानाञ्च सर्वेषां माभूत्पुत्रक ते भयम् ॥ १७ ॥
प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥ १८ ॥
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ॥ १९ ॥

पर्वताः । राजा कुबेरः । ग्रहाः कुजादयः । सहदेवताः तदभिमानिदेवतासहिताः । अहोरात्रे तदभिमानिदेवते । अतो न पुनरुक्तिः ॥१३॥१४॥ ऋतव इति । ऋतुमासादिशब्दास्तदधिदेवतापराः केचिदाहुः । अस्मिन् प्रकरणे प्रायशः पुनरुक्तयः पुत्ररक्षणविषयप्रेमपारवश्यकृताः इति । शर्म सुखम् । "शर्मशातसुखानि च" इत्यमरः ॥ १५ ॥ महावन इति । आदित्याः देवाः ॥ १६ ॥ राक्षसानामिति । राक्षसादिसम्बन्धि भयम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेभ्यो भयमित्यर्थः ॥१७॥ प्लवगा इति । प्लवगाः वानराः । दंशाः वनमक्षिकाः । "दंशस्तु वनमक्षिका" इत्यमरः । सरीसृपाः गिरिसर्पाः । गहने वने । माभूवन् हिंसका माभूवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ महाद्विपा इति । ऋक्षाः भल्लूकाः । न ते

प्रेमपारवश्यादित्यवगन्तव्याः ॥ ८–१६ ॥ राक्षसानामिति । भयं राक्षसादिसम्बन्धि भयम्, तेभ्यो भयमित्यर्थः ॥१७॥ प्लवगा इति । प्लवगाः कपयः, दंशाः वनमक्षिकाः, ऋक्षाः भल्लूकाः । सत्त्वजातयः सत्त्वस्य बलस्य जातिर्जन्म येषु प्राणिषु ते सत्त्व

स०–ऋतवश्चापि षट्चान्ये इति पाठे—षड्ऋतवश्चान्य इत्यनेन विष्वादिमानसम्बन्धिभ्योऽन्ये ग्राह्याः। देवादिमानेन ये ऋतवो मासास्संवत्सराः कलाः काष्ठाश्चेत्यन्वयः । एवं चेन्न पुनरुक्तिः । अन्यपदस्वारस्यं चेति ज्ञेयम् १५॥

नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्त्वजातयः ।
मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ २०॥
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिद्ध्यन्तु च पराक्रमाः ।
सर्वसम्पत्तये राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥ २१ ॥
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनःपुनः ।
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
गुरुः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा ।
पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवासिनम् ॥२३॥
अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः ।
उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २४ ॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्त्ता तथर्षयः ।
ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५॥

द्रुह्यन्तु "क्रुधद्रुह–" इत्यादिना चतुर्थी ॥ १९ ॥ नृमांसभोजना इति । सत्त्वजातयः सत्त्वस्य जातिर्जन्म येषु ते सत्त्वजातयः । क्रूरजन्तव इत्यर्थः ॥ २० ॥ आगमा इति । आगम्यन्त इति आगमाः मार्गाः । सर्वसम्पत्तये वन्य फलमूलादिसम्पत्तये ॥ २१ ॥ स्वस्तीति । आन्तरिक्षेभ्यः अन्तरिक्षचारिभ्यः। पार्थिवेभ्यः पृथिवीवर्तिभ्यः सकाशात् । परिपन्थिनः शत्रवः ॥ २२ ॥ गुरु रित्यादि । पृथक्पृथक् मिलिताश्च रक्षन्त्वित्यर्थ इति न पुनरुक्तिः ॥ २३ ॥ ऋषिमुखाच्च्युताः निर्गताः । त्वया गृहीताश्चेति शेषः ॥ २४ ॥ सर्वलोकप्रभु

जातयः । शक्तिमन्तः क्रूरजन्तव इत्यर्थः ॥ १८–२० ॥ आगमा इति । आगमाः आगमनयोग्याः, मार्गा इत्यर्थः। सर्वसम्पत्तय इति । वनवासापेक्षिताः फलमूलादयः, सन्त्विति शेषः ॥ २१ ॥ स्वस्तीति । पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः देवेभ्यः सकाशात्ते स्वस्त्यस्त्विति योजना । ये च ते परिपन्थिनः तेभ्यश्च ॥२२॥२३॥ अग्नि

स०–क्रव्यादानां कृतविकृतपक्वमांसभुजाम् । यथोक्तं काशिकायाम्–" कृतविकृतपक्वशब्दस्य क्रव्या देशः " इति । शब्दार्णवेपि "क्रव्यादः कृतपक्वमांसभुगुच्यते" इति ॥१७॥ आन्तरिक्षेभ्यः अशन्यादिभ्यः । पार्थिवेभ्यः भूकम्पादिभ्यः । मया अर्चिता इति हेतोः ते परिपन्थिनः । शुक्राद्यास्ते त्वां पान्तु इति वा ॥२२॥

इति माल्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी ।
स्तुतिभिश्चानुकूलाभिरानर्चायतलोचना ॥ २६ ॥
ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ।
हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥
घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान् ।
उपसम्पादयामास कौसल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥
उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् ।
हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥
मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजांस्ततः ।
वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाः ॥ ३० ॥
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।
दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।
वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥

रिति । भूतभर्त्ता नारायणः ॥२५॥ इतीति । इतीत्यत्र मत्वेतिशेषः ॥२६॥२७॥ घृतमिति । उपसम्पादयामास । होमायेतिशेषः ॥ २८ ॥ उपाध्याय इति । शान्तिं सर्वोपद्रवशान्तिम् । अनामयम् आरोग्यञ्च, उद्दिश्येति शेषः । हुतहव्यावशेषेण हुतहविश्शेषेण । बाह्यं होमस्थानाद्बहिर्भवम् ॥ २९॥ मध्विति । मध्वादिद्रव्यदक्षिणाभिर्दत्ताभिः । द्विजान् स्वस्ति वाच्य पुण्याहं वाचयित्वे त्यर्थः । स्वस्त्ययनक्रियाः स्वस्त्ययनक्रियाप्रतिपादकमन्त्रानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । काम्याम् अभीष्टाम् ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलमिति । वृत्रनाशे वृत्रनाश

रिति । ऋषिमुखाच्च्युताः त्वया गृहीताश्चेति शेषः ॥ २४–२७ ॥ उपसम्पादयामासेति होमायेति शेषः ॥ २८ ॥ उपाध्याय इति । अनामयमारोग्यम्, उद्दिश्येति शेषः । हुतहव्यावशेषेण हुतानां हव्यानामवशेषेण । बाह्यं होमस्थानाद्बहिर्भवम् । बलिं लोकपालबलिम् ॥ २९ ॥ मध्वित्यादि । स्वस्ति वाच्य स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य द्विजान् मध्वादिभिरुपलक्षितान् कृत्वा रामस्य वने स्वस्त्यस्त्वित्येवं स्वस्त्ययनक्रियाः स्वस्त्ययनप्रतिपादकमन्त्रान् वाचयामास ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलमिति ।

यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत् पुरा ।
अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥
अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।
अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
त्रीन् विक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः ।
यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥
ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ।
मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलाः ॥ ३६ ॥
इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ।
गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७ ॥
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् ।
चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥
उवाचातिप्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी ।
वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥३९॥

निमित्ते ॥ ३२–३४ ॥ त्रीनिति । विक्रमान् पादविक्षेपान् ॥ ३५ ॥ ऋतव इति । शुभमङ्गलाः मङ्गलानामपि मङ्गलाः, मङ्गलद्रव्याणामप्यतिशयदायका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीति । शेषान् अक्षतानि । गन्धैश्च समालभ्य विलिप्य । “समालम्भो विलेपनम्” इत्यमरः । सिद्धार्थां दृष्टफलाम् । विशल्यकरणीं च अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणीं च । ओषधीं मूलिकां मन्त्रैरभिमन्त्र्य रक्षां चकार, रक्षाहेतुत्वेन हस्ते बबन्धेत्यर्थः । पुनर्जजाप च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उवाचेति । अतिप्रहृष्टेव दुःखवशवर्तिन्यपि पुत्रमुखोल्लासार्थमतिसन्तुष्टेव भावयन्ती

वृत्रनाशे वृत्रनाशनिमित्ते ॥ ३२–३४ ॥ त्रीनिति । त्रीन् विक्रमान् पदविक्षेपान्॥३५॥ ऋतव इति । शुभमङ्गलाः मङ्गलानामपि मङ्गलाः, मङ्गलद्रव्याणामप्यतिशयदायका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीति । पुत्रस्य रामस्य शिरसि शेषान् श्वेताक्षतान् कृत्वा गन्धैश्च समालभ्य चन्दनैर्विलिप्य सिद्धार्थां दृष्टवीर्याम् ओषधीं मालिकां, विशल्यकरणीम् अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणीं मालिकां च गुलिकीकृत्य शुभां रक्षां चकार, रक्षा हेतुत्वेन हस्ते बबन्धेत्यर्थः । तां मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३७॥३८ ॥ उवाचेति । संसज्ज-

आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी । अव
दत् पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ ४० ॥ अरोगं
सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् । पश्यामि त्वां सुखं
वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ४१ ॥ प्रणष्टदुःखसङ्कल्पा
हर्षविद्योतितानना । द्रक्ष्यामि त्वां वनात् प्राप्तं पूर्णचन्द्र
मिवोदितम् ॥ ४२ ॥ भद्रासनगतं राम वनवासादिहा
गतम् । द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः
॥ ४३ ॥ मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादिहागतः । वध्वा
मम च नित्यं त्वं कामान् संवर्द्ध याहि भो ॥ ४४ ॥
मयार्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतमहासुरो
रगाः । अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि कांक्षन्तु
दिशश्च राघव ॥ ४५ ॥ इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना
समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि । प्रदक्षिणं चैव चकार
राघवं पुनःपुनश्चापि निपीड्य सस्वजे ॥ ४६ ॥

त्यर्थः । असंसज्जमानया स्खलन्त्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ केन प्रकारेणोवाचेत्यत्राह—आनम्येति । आनम्य आनमय्य । सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः । गच्छेत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥ अरोगमिति । सर्वसिद्धार्थं सिद्धसर्वप्रयोजनम् । पश्यामि द्रक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ प्रणष्टेति । प्रणष्टदुःखसङ्कल्पा-सङ्कल्पः मानसं कर्म, वने रामस्य किम्भविष्यतीति चिन्तात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मङ्गलैरिति । वध्वाः स्नुषायाः सीतायाः । कामान् काम्यमानवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तदा कौसल्योक्तस्य वाचामगोचरत्वादाह—इतीवेत्यादि । इतीव एवंविध

मानया अन्तः खेदगद्गदया ॥ ३९ ॥ केन प्रकारेणोवाचेत्यत्राह—आनम्येति । आनम्य गच्छेत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥ अरोगमिति । सर्वसिद्धार्थं सिद्धसर्वप्रयोजनम् ॥ ४१ ॥ प्रणष्टेति । प्रणष्टदुःखसङ्कल्पा-सङ्कल्पः मानसं कर्म, वने राघवस्य किं भविष्यतीति चिन्तात्मक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मङ्गलैरिति । मङ्गलैः राजोचितवस्त्राभरणादिभिः । वध्वाः सीतायाः । संवर्द्ध संवर्धय याहि गच्छ भो इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रदक्षिणं चकारेति रक्षार्थमेव पुत्रस्य प्रदक्षिणम् ॥ ४६ ॥

तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ पुनःपुनः । जगाम सीतानिलयं महायशास्स राघवः प्रज्वलितः स्वयाश्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

अभिवाद्य च कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ।
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥

मित्यर्थः । प्रदक्षिणं अनुकूलम् । रक्षामितियावत् ॥ ४६ ॥ तथेति । निपीड्य निपीडनपूर्वकमभिवाद्येत्यर्थः । स्वया स्वतस्सिद्धया ॥४७॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

एवं मातरमनुमान्य सीतामनुमानयितुं निर्गच्छति–अभिवाद्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वनं संप्रस्थितः वनं गन्तुं प्रवृत्तः । धर्मिष्ठे अतिशयितधर्मे आममन्थेव विलोडयामासेत्यर्थः । गुणवत्तया पूर्वभाषी प्रियवादी चेत्याद्युक्त गुणविशिष्टतया ॥ १ ॥ २ ॥ वैदेहीति । तत्सर्वम् अभिषेकविघातादिकम् । तपस्विनी रामाभिषेकार्थव्रतोपवासादिनियमविशिष्टा । यौवराज्याभिषेचनम्,

तथेति । देव्या कृतप्रदक्षिणः स राघवः तथा च मातुः कृतप्रदक्षिणस्सन् पुनःपुनः मातुश्चरणौ निपीड्येति सम्बन्धः । निपीड्य अभिवाद्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहे० विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदी० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५॥

अभिवाद्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वनं संप्रस्थितः वनं गन्तुं प्रवृत्तः । आममन्थेव प्रक्षोभयति स्म । तत्र हेतुः–गुणवत्तया पूर्वभाषिप्रियवादित्वाद्युक्तविशिष्ट गुणतया ॥ १ ॥ २ ॥ वैदेहीति । तत्सर्वं रामाभिषेकविघातादिकम् । तपस्विनी अभिषेकार्थव्रतवती तदेव यौवराज्याभिषेचनम् । हृदि, वर्तत इति शेषः ॥ ३ ॥

देवकार्यं स्वयं कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यत् शोकसन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा सह धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥

वर्त्तत इति शेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यमिति । देवकार्यं देवपूजाम् । कृतज्ञा अभिषिक्तभर्तृविषये पट्टमहिषीभिः गन्धपुष्पादिना कृतपादार्चनादिसमाचारज्ञे त्यर्थः । हृष्टचेतना हृष्टमनस्का । राजधर्माणामभिज्ञा अभिषिक्तराजासाधारण लक्षणानि श्वेतछत्रचामरपुरस्कृतभद्रासनादीनि ज्ञातवती । प्रतीक्षते स्म उक्तलक्षणविशिष्टो भर्त्ता कदा समागमिष्यतीत्यपेक्षया स्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रविवेशेति । ह्रिया गृहालङ्कारजनप्रहर्षजया ॥ ५ ॥ अथेति । समुत्पत्य स्वासनादुत्थाय वेपमाना, भर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कम्पमाने त्यर्थः ॥ ६ ॥ तामिति । ततः सोढुमशक्तत्वादेव विवृततां व्यक्तदुःखताम् । एतावत्पर्यन्तं शोकलेशहीनस्य रामस्येदानीं शोकाविर्भावः सीताया भाविदुःख स्मरणेनेति बोध्यम् ॥ ७ ॥ विवर्णवदनमिति । प्रस्विन्नं हस्तगतराज्यस्यान्य

देवकार्यमिति । देवकार्यं देवपूजाम्, कृतज्ञा अभिषिक्तभर्तृविषये पट्टमहिषीभिः गन्धपुष्पाक्षतादिना कृतपादार्चनादिसमयज्ञेत्यर्थः । राजधर्माणामभिज्ञा अभिषिक्त राजसाधारणलक्षणानि श्वेतच्छत्रचामरपुरस्कृतभद्रासनादीनि ज्ञातवती, प्रतीक्षते स्म, उक्तलक्षणविशिष्टो भर्ता कदा आगमिष्यतीत्याकाङ्क्षया स्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रविवेशेति । ह्रिया सीतायै कथमीदृशमप्रियं कथयामीति लज्जया अवनतमुख इत्यर्थः ॥ ५ ॥ समुत्पत्य स्वासनात् समुत्थाय वेपमाना भर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुख त्वादिदर्शनात् कम्पमानेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तामिति । विवृततां गतः व्यक्तदुःखतां प्राप्त इत्यर्थः। मयि वनं गते सति, अदुःखार्हा सीता दुःखेन कथं कालं नयिष्यतीति धिया सञ्जातदुःखोऽभूदित्यर्थः । "व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः" इत्युक्तेः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनमिति । प्रस्विन्नं हस्तगतराज्यस्यान्यगामित्वं स्वस्य वनप्रव्राजनं च

अद्य बार्हस्पतः श्रीमानुक्तः पुष्यो नु राघव ।
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणापि विराजते ॥ १० ॥
व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ।
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥
वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ।
स्तुवन्तो नात्र दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य दधति स्म विधानतः ॥ १३ ॥

गामित्वं स्ववनप्रव्राजनं च कथमस्यै निवेदयिष्यामीतिशोकेन प्रस्वेदः, अमर्षणं सञ्जातदुःखं नियन्तुमशक्तम् । इदानीं हर्षकाले । इदं दौस्थ्यम् ॥८॥ अद्येति । बार्हस्पतः बृहस्पतिदैवत्यः । उक्तः अभिषेकार्हत्वेन विहितः । युक्त इतिपाठे-अभिषेकार्हः । श्रीमान् कर्मारब्धवतां श्रीकरः । पुष्यः पुष्यनक्षत्रम् । अद्येति ब्राह्मणैः प्रोच्यते नु प्रोच्यते खल्वित्यर्थः । अन्विति च्छित्वा अनु प्रोच्यत इतिवा सम्बन्धः ॥ ९ ॥ नेति । शतं शलाका यस्य तेन । स्थलस्थत्वेन मालिन्यं व्यावर्तयितुं जलपदम् । वल्गु सुन्दरम् । आवृतं सन्न विराजत इति सम्बन्धः ॥१०॥ व्यजनाभ्यामिति । व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्याम् । शतपत्रं पद्मम् ॥ ११ ॥ वाग्मिन इति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । "वन्दिनः स्तुतिपाठकाः" इत्यमरः । मङ्गलैः मङ्गलवचनैः । सूताः पुरावृत्तकथाशंसिनः । मागधाः वंशशंसकाः ॥१२॥ नेति । क्षौद्रं मधु । मूर्ध्नि न दधाति स्म नाभि

कथमस्यै निवेदयिष्यामीति लज्जया प्राप्तदुःखस्वेदम् अमर्षणं शोकधारणाक्षमम् ॥८॥ अद्येति । अद्यैव बार्हस्पतः बृहस्पतिदेवताकः, पुष्यः पुष्यनक्षत्रं युक्तः, चन्द्रेणेति शेषः । अनुप्रोच्यते ब्राह्मणैरित्यन्वयः । केनेति अद्य पुष्यः अद्याभिषेको रामस्येति द्विजैरुक्तं, सन्तोषं विहाय दुःखं केन हेतुनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ न त इति । शतं शलाकाः यस्मिन् छत्रे तेन छत्रेणावृतं सन्न विराजत इति योजना ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यामिति । व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्याम् ॥ ११ ॥ वाग्मिन इति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः, मङ्गलैः मङ्गलवचनैः, सूताः वंशस्तावकाः, मागधाः वंशशंसिनः ॥ १२ ॥ नेति । क्षौद्रं दधि चेति तीर्थोदकमिश्रितमित्यर्थः। मूर्धाभिषिक्तस्य शिरस्स्नातस्य विधानतः

न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ।
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितैः ।
मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥१५॥
न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः ।
प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ।
भद्रासनं पुरस्कृत्य यातं वीरपुरस्कृतम् ॥ १७ ॥
अभिषेको यथा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥

षिञ्चन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ नेति । प्रकृतयः अमात्यादयः । श्रेणीमुख्याः वीथीप्रधानाः ॥ १४ ॥ चतुर्भिरिति । पुष्यरथः उत्सवाय कल्पितो रथ इत्यर्थः । " असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् " इत्यमरः । स हि राज्ञामग्रतो नीयते केवलं सम्भ्रमाय॥१५॥ नेति । कृष्णमेघगिरिप्रभः कृष्णमेघ युक्तगिरिप्रभः । उभयारुपमानत्वे वैषम्यापत्तिः ॥ १६ ॥ न च काञ्चन चित्रमिति । वीरपुरस्कृतं भद्रासनं पुरस्कृत्य ते यातं गमनं न पश्यामी त्यन्वयः ॥ १७ ॥ अभिषेक इति । यथा अभिषेकः सज्जः सन्नद्धः । इदानीं तथैवेत्यर्थः । तवापूर्वो मुखवर्णो दृश्यते, प्रहर्षश्च न लक्ष्यते किमिदमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ इतीति । विलपन्तीं विविधं लपन्तीम् । तत्रभवान् पूज्यः।

यथाविधिनेति ॥ १३ ॥ नेति । प्रकृतयः अमात्यादयः । श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः ॥ १४ ॥ चतुर्भिरिति । पुष्यरथः उत्सवाय कल्पितो रथः न तु समराय, तादृग्रथः निर्जिगमिषो राज्ञोऽग्रे भवति तस्मिन्निच्छायां सत्यामारोहति नोचेत्केवलमग्रे गच्छति ॥ १५ ॥ नेति । तथा हस्ती च कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ न चेति । भद्रासनं पुरस्कृत्य ते यातं तवागमनं पश्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अभिषेक इति । यथा यस्मात्सज्जः सन्नद्धः, प्रवृत्त इति यावत् । एवमपि अपूर्वो मुखवर्णश्च लक्ष्यते प्रहृष्टो न लक्ष्यते, इदं किमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ इतीति । विलपन्तीमुद्वेगेन पृच्छन्तीम् ।

कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ २० ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन च ।
कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
तयाऽद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ।
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ २३ ॥
भरतस्य समीपे तु नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥

" तत्रभवानत्रभवानितिशब्दो वै प्रयुज्यते पूज्ये " इतिहलायुधः । प्रव्राजयतीत्यनन्तरामितीति शेषः ॥ १९ ॥ महतोऽप्रियस्य श्रवणे सीतायाः किं भविष्यतीति भयात् चित्तदार्ढ्यार्थं विविधगुणकीर्तनेन सम्बोधयति—कुल इत्यादि । इदं प्रव्राजनम् । येन क्रमेण येन मार्गेण ॥ २०॥२१ ॥ तयेति । अद्य नृपोद्यते ममाभिषेके सज्जे सति । प्रचोदितः पूर्वदत्तं वरद्वयम् देहीति प्रकर्षेण प्रेरितः, स समयः त्वदपेक्षितं करिष्यामीतिकृतशपथइत्यर्थः । " समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः " इत्यमरः । धर्मेण प्रतिनिर्जितः, कर्तृभूतधर्मेण स्वायत्तीकृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततः किमित्यत्राह—चतुर्दशेति । मया पितृचोदितेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सीताहृदयं ज्ञातुं बुद्ध्युपदेशव्यपदेशेन प्रणयरोषमुत्पादयन्नाह—भरतस्येति। त्वया न कथ्यः न श्लाघनीयः । त्वत्प्रणामागमन

तत्रभवान् पूज्यः ॥ १९ ॥ महतः अप्रियस्य श्रवणे सीतायाः दुःखं भविष्यतीति भयाच्चित्तदार्ढ्यार्थं विविधगुणकीर्तनेन सम्बोधयति कुल इति। येन क्रमेण येन हेतुना। इदं प्रव्राजनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तयेति । नृपोद्यते नृपेणोद्युक्ते अभिषेके सज्जे सति । तया अद्य न समयः प्राचीनो वरसङ्केतः, प्रचोदितः प्रवर्त्तितः । तेन कारणेन धर्मेण धर्ममार्गेणैव प्रतिनिर्जितः स्ववशीकृतः ॥ २२ ॥ अस्तु, प्रकृते किमायातम् ? तत्राह—चतुर्दशेत्यादि ॥ २३ ॥ अथ सीतायाः गृहावस्थापनाय वक्तव्यबुद्धिमुप

नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन ।
अनुकूलतया शक्यं समीपे त्वस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥
तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ।
स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥
अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनी ॥ २८ ॥
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् ।
व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयाऽनघे ॥ २९ ॥
काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः ॥ ३० ॥
माता च मम कौसल्या वृद्धा सन्तापकर्शिता ।
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥

दशायामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नेति । तेन भरतेन । विशेषेण न भर्तव्या बन्धुसाधारण्येन भरणीयेत्यर्थः । अशनादिभरणं लक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्यां विशेषेण न काङ्क्षणीयमितिभावः । अनुकूलतया स्वजनसाधारणतया । शक्यं योग्यम् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणं किमर्थमित्यत आह-तस्मा इति । नृपतिना दशरथेन ॥ २७ ॥ अहमिति । गुरोः दशरथस्य । स्थिरा भव मयि स्थिरानुरागा भवेत्यर्थः । तत्र हेतुः मनस्विनीति । दृढमनस्केत्यर्थः॥२८॥२९॥ काल्यमिति । काल्यम् अहर्मुखे । " प्रत्यूषोऽहर्मुखं काल्यम् " इत्यमरः ॥ ३० ॥ मातेति । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा, स्थिताया इति शेषः ॥ ३१ ॥

दिशति—भरतस्येति । त्वया न कथ्यः न श्लाघनीयः ॥२४॥२५॥ नापीति । तेन विशेषेण न भर्तव्या किन्तु बन्धुसाधारण्येन भरणीयेत्यर्थः । अनुकूलतया वर्तितुं शक्यम् न तु प्रातिकूल्येन ॥२६॥ तदनुकूलाचरणं किमर्थमत आह-तस्मा इति । नृपतिना दशरथेन ॥ २७-२९ ॥ काल्यमिति । काल्यं सर्वस्मिन्नप्युषसि ॥३०॥३१॥

वि०-माता चेति । वन्दितव्येति शेषः । यतो गुरुजनवन्दनं कुलवधूनां धर्म एवेति पुरस्कृत्य त्वत्तः संमानमर्हतीति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

वन्दितव्याश्च ते नित्यं याःशेषा मम मातरः ।
स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥
विप्रियं न च कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
स हि राजाप्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये[1] ॥ ३५ ॥
औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान् सम्प्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥
सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥

वन्दितव्या इति । स्नेहः प्रीतिः । प्रणयः सौहृदम् । " प्रणयः स्यात्परिचये याच्ञायां सौहृदेपि च" इति वैजयन्ती । भोगः पालनम् । "भोगो राज्ये धने सौख्ये पालनाभ्यवहारयोः" इति वैजयन्ती । मयि स्नेहादित्रयमविशेषेण कुर्वन्ति, अतस्तास्तुल्यतया वन्द्या इति भावः॥३२॥ भ्रातृपुत्रसमाविति । भ्रातृपुत्रसमौ भ्रात्रा पुत्रेण च समौ । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥३३॥ विप्रियमिति । राजत्वेप्यप्रभुत्व मनियन्तृत्वं कस्यचित्सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रभुरित्युक्तम् । देशपते रकुलपतित्वदर्शनादाह देशस्य च कुलस्य चेति ॥ ३४ ॥ आराधिता इति । शीलेन अकुटिलवृत्त्या । प्रयत्नैः आलस्यत्यागादिभिः । विपर्यये शीलाद्य भावे ॥ ३५ ॥ औरसानिति । जनान् अबन्धून् ॥ ३६ ॥ सा त्वमिति । सत्य

वन्दितव्या इति । स्नेहप्रणयसम्भोगैः–प्रणयः अनुनयः सेवा, सम्भोगः अन्न पानादिविशेषप्रदानम् तैः । समाः मे मात्रेति शेषः ॥३२॥ भ्रातृपुत्रसमौ भ्राता पुत्रेण च समौ, प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरौ ॥ ३३–३५ ॥ औरसानिति । जनान् बन्धुत्व

सत्य०–मात्रेति शेषः । वाक्यभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ ३२ ॥

---

१ विपर्यये । स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजङ्गमः । स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि । यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरात्मज ॥ २ ॥

व्रतम् अमोघव्रतम् ॥ ३७ ॥ अहमिति । व्यलीकम् अप्रियम् । कस्यचिदपि जनस्य यथा व्यलीकं न कुरुषे तथा त्वया वर्तितव्यम्, इदं मम वचश्च कार्यम्। अत्रैव स्थातव्यमिति मम वचश्च कार्यमिति । यद्वा यथा कस्यचिदपि व्यलीकं न कुरुषे तथा इदमपि मम वचस्त्वया कार्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामाय० पीता० अयोध्याकाण्ड० षड्विंशः सर्गः॥२६॥

एवं रामायणपुरुषेषु रामकर्तव्यं सामान्यधर्मानुष्ठानं दर्शितम् । अथ सीतानुष्ठेयं पातिव्रत्यधर्मं संक्षेपेणोपक्षिपति—एवमुक्तेत्यादि । अप्रियवादिन्यपि प्रियार्हा प्रियभाषणार्हा । तदुपरि प्रियवादिनी । तथाप्येवमुक्ता अप्रियमुक्ता । प्रणयादेव सौहृदादेव, न तु वैरात् संक्रुद्धा ॥ १ ॥ किमिति । हे राम ! त्वया

रहितानपि ॥ ३६–३७ ॥ अहमिति । कस्य चिद्व्यलीकम् अप्रियं यथा न कुरुषे न करिष्यसि। त्वया तथा कार्यम् आचरितव्यम् इदं मम वचः आज्ञापितमेतत् सर्वदा हृदि स्थाप्यमिति भावः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः॥ २६ ॥

एवं रामेण गृहनिवासमुक्ते वनवास एव मम च धर्मतो न्यायप्राप्त इति सीताह—एवमिति । प्रणयादेव स्नेहबलादेव, संक्रुद्धा मत्पृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षात् ॥ १॥ स एवामर्षः प्रदर्श्यते—किमिदमिति । इदं किं भाषसे कुतः लघुतया ध्रुवं लघुत्वेन

सत्य०—हे राम ! इदं किं भाषसे । तन्मयि लघुतया लाघवनिमित्तेन न त्वद्गौरवेण । ध्रुवं निश्चयः । कुतः ? हे नरोत्तम ! यद्वाक्यं त्वयैव श्रुत्वाऽपहास्यं किमन्यैरित्यन्वयः ॥ २ ॥

---

१ नरवरात्मज । वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप । अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ इत्याधिकः पाठः ।

आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वंस्वं भाग्यमुपासते ॥ ३ ॥
भर्तुर्भाग्यं तु भार्य्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ४ ॥
न पिता नात्मजो राम न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ५ ॥

लघुतया ध्रुवं निश्चितम् । अत्यन्तनिस्सारमित्यर्थः । "ध्रुवो भभेदे क्लीबन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु" इत्यमरः । लघुत्वमेवाह यदिति । यद्वाक्यं श्रुत्वा मे स्त्रिया अपि अपहास्यं भवति तद्वाक्यं भाषसे किमिदम् अयमपूर्वप्रकारः इतःपूर्वं न दृष्टचरः । नरवरात्मजेत्यनेनास्यासम्भावितमुच्यते । त्वामिह स्थाप्य वनं गमिष्यामीत्येतद्वचनमेतावत्पर्यन्तमनुसृतायाः प्रणयधारायाः पन्थानं नारोहतीति भावः ॥ २ ॥ कथं मम वाक्यस्य परिहासास्पदत्वमित्य त्राह–आर्यपुत्रेति । भर्तारं प्रति भार्यायाः सम्बोधनमार्य पुत्रेति । भर्तृसम्बन्धि पित्रादयः । स्वानि पुण्यानि स्वकृतपुण्यफलानि । एतत् पापफलस्याप्युप लक्षणम् । भुञ्जानाः अनुभवन्तः । स्वंस्वं स्वस्यैव फलप्रदं भाग्यं शुभाशुभं कर्म । उपासते आचरन्ति । "भाग्यं कर्म शुभाशुभम्" इत्यमरः ॥ ३ ॥ पूर्वोक्ताः सर्वे स्वकीयकर्म फलान्यनुभवन्ति । भर्तुरर्द्धशरीरभूता भार्या भर्तृ कृतभाग्यफलमेवानुभवतीत्याह–भर्तुरिति । भार्यैका भार्यैव तु भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति, सहाधिकृतत्वात् । यस्मादेवं तस्मादेवाहमपि वने वस्तव्यमित्यादि ष्टैव त्वदादेष्टृभिः । आवयोः सहधर्मचारित्वात्त्वदादेशेनैव ममाप्यादेशः सिद्ध इति भावः ॥ ४ ॥ एवं भर्तृसमानभाग्यत्वं स्वगमनहेतुरुक्तः, तदेकगति

निश्चितम्, अतितुच्छमिति यावत् । त्वया यद्भाषितं तच्छ्रुत्वा मे अपहास्यं परि हासास्पदं जायते ॥२॥ आर्यपुत्रेति । पित्रादयः स्वानि पुण्यानि कर्मफलानि भुञ्जानाः भोक्तुं प्रवृत्ताः, स्वं स्वं भाग्यं स्वानुष्ठितं कर्मैव, उपासते उपजीवन्ति न तु पित्रा द्यनुष्ठितम्, तत्र तेषां सहाधिकाराभावात् । भर्तुरर्धशरीरभूता भार्या तु कर्मफलभोगे प्रवृत्ता भर्त्रनुष्ठितं कर्मैव उपजीवति । तयोः सहाधिकारादित्यर्थः । अतश्चेति । अतः कारणादेव । अहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टैव, तव वनगमनादेशादेव "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्युक्तप्रक्रियया त्वदर्धशरीरभूताया ममाप्या देश इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यदेवमतः इह लोके च नारीणां न पित्रादिर्गतिः, पतिरेक एव

यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ६ ॥
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ७ ॥
प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ८ ॥

कत्वमपि गमनहेतुरित्याह—नेति । प्रेत्य परलोक इत्यर्थः ॥ ५ ॥ फलितार्थमाह—यदीति। अग्रतो गमने हेतुमाह मृद्नन्ती मर्दयन्ती, मृदूकुर्वन्तीत्यर्थः। कुशरूपकण्टकान् ॥ ६ ॥ ईर्ष्येति । परातिशयाक्षमा ईर्ष्या, त्वदनुवर्तनेन चरितार्थेयं भविष्यतीत्येवंरूपा । अत्रैव सुखमास्वेति मयोक्तापि स्वयमनुगमिष्यामीति ब्रूत इति रोषः । तौ भुक्तशेषं शास्त्रनिषिद्धतयोक्तमुदकमिव बहिष्कृत्य निःशेषं निरस्य । विस्रब्धः निश्शङ्कस्सन् मां नय । वीरेत्यनेन स्त्रियमेकाकी कान्तारं कथं नयेयमिति शङ्का न कर्तव्येत्युक्तम् । पापं मयि न विद्यते भवद्वियोगे जीवनहेतुपापं न विद्यत इत्यर्थः । पापान्तरस्यात्र प्रसक्त्यभावात् ॥ ७ ॥ प्रासादवासं विहाय किमर्थं वनवासं गच्छसीत्यत्राह—प्रासादाग्रै

सदा गतिः अतः, मृद्नन्ती मर्दयन्ती ॥ ५ ॥ ६ ॥ ईर्ष्येति । मया निवर्तिता स्वयं स्त्री च सती कथं वनं गमिष्यामीति ब्रूत इत्यक्षान्तिरीर्ष्या, मद्वचनमुल्लङ्घ्यवनीति वा मृष्टमन्नं परित्यज्य फलमूलाभ्यां वर्तनमपेक्षत इति वा रोषः । तौ बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्रब्धः निश्शङ्कः मां नय । अत्र हेतुगर्भं विशेषणं वीरेति । त्यागप्रयोजकं पापं च मयि न विद्यते । नीतयापि मया ततः सुखमेव । अत्रोभयत्र दृष्टान्तः—भुक्त शेषमुदकमिवेति । दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिना जनेन पीतशेषं कमण्डलुनिष्ठं यथोदकमपापमवश्यं नेयमात्मोपकार्येव केवलं तद्वदित्यर्थः ॥७॥ नित्यसम्बन्धित्वादपि

स०—इह लोके नारीणां न विद्यन्ते अरयो येषां ते नारयस्तेषां साधूनां त्वं न केवलं पिता अपि तु आत्मजः । न केवलमात्मजः किन्तु आत्मा स्वामी चेत्यन्वयः । यथोक्तं “ माता रामः ” इत्यादि ॥ ६ ॥ “ पीतशेषं न च पिबेत् ” इत्यादेर्यथा पीतोच्छिष्टं जलादि बहिष्कार्यं तथेर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य मां नयेत्यर्थः । यत्तु भुक्तभोगया त्वया किं प्रयोजनमित्यवतार्य यथा दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिना पीतशेषं कमण्डलुनिष्ठमुदकमवश्यं नेयमेव तथा अहमप्यवश्यं नेयैवेति तीर्थादिप्रलपनं तत्त्वस्मदुदाहृतप्रमाणपर्यालोचनया पीतशेषकमण्डलूदकस्येव दार्ष्टान्तिकीभूतसीताया अपि दोषित्वप्राप्त्या पापं मयि न विद्यत इति चरमचरणोक्तार्थविरुद्धत्वात् दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिन उच्छिष्टोदकानयने दुर्घटजीवनत्ववत् स्वरमणस्य रामस्यापि रामामन्तराऽऽरामगमने तथात्वप्राप्तेश्चाल्पमतिजल्पनमिति कल्पयामः ॥ ७ ॥ प्रासादाग्रैरित्याद्या सहयोगे तृतीया ‘वृद्धो यूना’

अनुशिष्टाऽस्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।
नास्मि सम्प्रति वक्तव्या वर्त्तितव्यं यथा मया ॥ ९ ॥
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ॥ १० ॥

रिति । पञ्चम्यर्थे तृतीया । प्रासादाग्रैः सार्वभौमवासप्रासादाग्रेभ्यः । विमानैर्वा स्वर्लोकादिस्थितविमानाग्रेभ्यो वा । वैहायसगतेन अणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धिसम्पन्नोचितविहायस्सम्बन्धिगमनाद्वा । सर्वावस्थागता दुरवस्थापन्नापीत्यर्थः । यद्वा सर्वावस्थासु गता अनुगता स्थायिनी, स्वरूपप्राप्तेति यावत् । पादच्छाया पादसेवा । विशिष्यते अतिरिच्यते ॥ ८ ॥ उपदेशानुसारादपि मयानुगन्तव्यमित्याह—अनुशिष्टेति । यथा मया भर्तृविषये वर्तितव्यं तथा मात्रा पित्रा च विविधाश्रयं विविधप्रकारमनुशिष्टास्मि । सम्प्रतीदानीं न वक्तव्यास्मि, न शिक्षणीयास्मीति यावत् ॥ ९ ॥ रामानु०—अनुशिष्टेति । मात्रा पित्रा च विविधाश्रयं विविधैर्वर्णैराश्रमिभिश्चाश्रीयत इति विविधाश्रयम्, श्रेयःसाधनत्वेन सर्वैरनुष्ठेयमाचारमिति यावत् । अनुशिष्टास्मि सुशिक्षितास्मि, तस्माद्यथा मया वर्तितव्यम् आचरितव्यं तथा सम्प्रति न वक्तव्यास्मि, पूर्वमेव सर्वं विदितवत्यस्मीत्यर्थः॥ ९ ॥ उपदेशफलमाह—अहमित्यादि । दुर्गत्वादि

नाहं परित्याज्येत्याह—प्रासादाग्रैरिति । प्रासादाग्रे स्थितिमता विमानै यानवता योगबलात् केवलं वैहायसगतेन । मत्वर्थीयाजन्ताः । वैहायसगतिमता तथा सर्वावस्थां गतेनापि, भर्त्रा भर्तुः पादच्छायेव भर्त्रा सह स्त्री सर्वावस्थागता भवतीति विशिष्यते विधीयते। अथवा प्रासादाग्रैरित्यादि पञ्चम्यर्थे तृतीया । प्रासादाग्रेभ्यः विमानैर्वा स्वर्लोकादिस्थितविमानेभ्यो वा, वैहायसगतेन अणिमाद्यष्टसिद्धिसम्पन्नोचिताविहायस्सम्बन्धिगमनात्, सर्वावस्थागता दुरवस्थापन्नापि । एतेभ्यः भर्तुः पादच्छाया पादसेवा विशिष्यते अतिरिच्यते ॥ ८ ॥ अनुशिष्टास्मीति । विविधाश्रयं विविधार्थम् । अनुशिष्टास्मि भर्तुरनुवर्तिनी भवेति सुशिक्षितास्मि ।

इति निर्देशात् । तथा च तैस्सहितस्य भर्तुर्या पादच्छाया **सर्वावस्थागता** तस्याः सकाशाद्विशिष्यते भार्येति शेषः । अगृह्णानः सर्वाङ्गच्छायां गृह्णानश्च पादच्छायां भार्यायाः पति पादैकसेवारतत्वं द्योतयति । वैहायसगतेनेति भावे क्तः । यद्वा छायेत्यस्य आवृत्तिः । तथाच भर्तुः पादच्छाया अविशिष्यते भार्या । पादच्छाया यथा इदानीं नेतव्या इदानीं न नेतव्येति न विशिष्यते तथा भार्यापि छायाप्रतिबिम्बभूतेति अविशिष्यते । "छाया प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । वा विकल्पोपमानयोः" इति च विश्वः ॥८॥ **मया** रमया यथा वर्तितव्यं तथा मात्रा पित्राप्यनुशिष्टास्मि । संप्रति इदानीम् । विविधाश्र भरतादिनानाश्रयमुद्दिश्य न वक्तव्या । त्वयेति शेषः ॥ ९ ॥

सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ ११ ॥
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १२ ॥
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम सम्परिपालनम् ।
अन्यस्यापि जनस्येह किंपुनर्मम मानद ॥ १३ ॥
सह त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
नाहं शक्या महाभाग निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १४ ॥
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया[1] ॥ १५ ॥
इच्छामि सरितः शैलान् पल्वलानि वनानि च ।
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १६ ॥

विशेषणविशिष्टमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ दुःखावहेयं प्रवृत्तिरित्यत्राह—सुखमिति । त्रीन् लोकान् अचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयन्तीत्यर्थः । पतिव्रतं पतिविषयं व्रतम्, पतिशुश्रूषणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ शुश्रूषमाणेति । नियता नियमयुक्ता । ब्रह्मचारिणी नियतेन्द्रियेत्यर्थः । कामभोगवर्जिता वा । रंस्ये अपूर्वदर्शनेन सन्तुष्टा भविष्यामीत्यर्थः । मधुगन्धिषु पुष्परसगन्धिषु । " मद्ये पुष्परसे मधु " इति वैजयन्ती ॥ १२ ॥ १३ ॥ सहेति । उद्यता वनगमनोद्युक्ता ॥१४॥ फलमूलाशनेति । दुःखम् अशनपानाभ्यर्थनरूपम् ॥१५॥१६॥

अतः सम्प्रति न वक्तव्या नोपदेष्टव्यास्मि ॥९॥१०॥ सुखमिति । लोकानचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्यमपि न गणयन्ती । पतिव्रतं पातिव्रत्यम् चिन्तयन्ती अपेक्षमाणा ॥११॥ शुश्रूषमाणेति । ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला, नियता नियमयुक्ता, मधुगन्धिषु मकरन्दसुरभिषु ॥ १२ ॥ त्वं हीति । अन्यस्यापि त्वदेकशरण जनान्तरस्यापि॥१३॥ सहेति । निवर्त्तयितुं न शक्येति न्यायप्राप्तानुगमनत्वादित्याशयः ॥ १४ ॥ नते दुःखमिति । अन्नपानादिविशेषसम्पादनायेति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

सत्य०—हे राम ! त्वमन्यस्यापि परिपालनं कर्तुं वने शक्तः । हे **मानद** राम ! मम परिपालने शक्त इति किमु वक्तव्यम् । अतोऽत्रैव वस्तव्यमिति मा नद ब्रूहि इत्यावृत्तेनान्वयः ॥ १३ ॥

---

१ त्वया । अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि । इत्यधिकः पाठः ।

हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधु पुष्पिताः । इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता ॥ १७ ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यं यतव्रता । सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ॥ १८ ॥ एवं वर्षसहस्राणां शतं वाऽहं त्वया सह । व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि न हि मे मतः ॥ १९ ॥ स्वर्गोऽपि च विना वासो भविता यदि राघव । त्वया मम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ २० ॥ अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैर्युतम् । वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संयता ॥ २१ ॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् । नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां न ते मयाऽतो गुरुता भविष्यति ॥ २२ ॥

कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । "मद्गुः कारण्डवः प्लवः" इत्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमिति । व्यतिक्रमं व्यतिक्रान्तम् । वर्षसहस्राणां शतमपि न वेत्स्यामि क्षणमिव नेष्यामि किं पुनश्चतुर्दशसमा इतिभावः । स्वर्गोऽपि न हि मे मतः, त्वया विनेति शेषः ॥ १९ ॥ एतदेव विवृणोति–स्वर्गेऽपि चेति ॥ २० ॥ अहमिति । मृगैः आयुतम् आ समन्ताद्युक्तम् । मृगैः अयुतं नामिश्रितं, मिश्रितमित्यर्थः । "यु मिश्रणामिश्रणयोः" इतिधातुः । अत्रेदमवधेयम्–वने मारीचो मृगो भविष्यति तत्प्रसङ्गेनावयोर्वियोगः स्यात् तत्र को वा पुनर्घटकः, कथं त्वं तु मया विना स्थातुं शक्तासीति चिन्तयन्तं रामं प्रति सीता सूचयति वानरवारणैरित्यादि । तथाहि मृगो मारीचः, वानरवारणैः वानरश्रेष्ठैः सुग्रीवादिभिः । पुनर्वनग्रहणात् वनेपि अशोकवनेपि वत्स्यामि पुनस्तवैव पादावुपसंगृह्य संयता नियता भविष्यामीति ॥ २१ ॥ अनन्यभावामिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वानु

हंसेति । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमिति । व्यतिक्रमम् अपक्रान्तम् । वर्षसहस्राणां शतं वा न वेत्स्यामि, किमुत चतुर्दशवर्षाणीति भावः । स्वर्गोपि न हि मे मतः, त्वया विनेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अहमिति । मृगायुतं मृगमिश्रितम् ॥ २१ ॥ अनन्येति । याचनां वनानुगमनयाचनाम् । साधु कुरुष्व चरितार्थं सम्पादय, अतः

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो न च स्म सीतां नृवरो निनीषति । उवाच चैनां बहु सन्निवर्त्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥
सान्त्वयित्वा पुनस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ।
निवर्त्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचरस्व धर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखम् ॥ ३ ॥

रक्तेत्युच्यते, अतएव त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चितां त्वया वियुक्तत्वे मरणाय निश्चितामित्यर्थः । मां नयस्व । परमार्थस्तु—रावणगृहीतामपि त्वय्येवासक्तचित्ताम् । अथ वेण्युद्ग्रथनेन मरणाय निश्चितां हनुमत्प्रेषणादिकमुखेन नयस्व । याचनां देवकृतरावणवधाभ्यर्थनम् । साधु कुरुष्व । मया कृतात् अतोऽनुगमनात्ते गुरुता भारः न भविष्यति, क्लेशो न भविष्यती त्यर्थः ॥ २२ ॥ तथेति । धर्मवत्सलः कान्ताक्लेशासहिष्णुः । निनीषति नेतुमिच्छति । बह्विति क्रियाविशेषणम् । सन्निवर्त्तने सन्निवर्त्तननिमित्तम् ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

'वने निवासस्य च दुःखिताम्' इत्युक्तं विवृणोति—स एवमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ सीत इति । मा यथा मनसः सुखं मनसो यथा सुखं भवति

"फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः । न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया ॥" इत्याद्युक्ताद्धेतोर्मया निमित्तेन, गुरुता भारो न भविष्यति ॥ २२ ॥ तथेति । न निनीषति स्म, नेतुं नैच्छत् सन्निवर्तने सन्निवर्तननिमित्तम् । दुःखितां दुःखित्वज्ञापनं प्रति ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

॥१॥२॥ सीत इति । स्वधर्मं स्ववाक्यपरिग्रहप्रयोजनं स्वकुलधर्मम् इहैव स्थित्वा

सत्य०—बाष्पदूषितलोचनाम् बाष्पक्लिन्नकज्जलादियुक्तलोचनाम् ॥ २ ॥

सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥
गिरिनिर्झरसम्भूता गिरिकन्दरवासिनाम् ।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥
क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये महामृगाः ।
दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥

तथा माचरेत्यर्थः ॥३॥४॥ सीत इति । बहुदोषम् अहिकण्टकादियुक्तत्वात् । कान्तारं महारण्यम् "महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः ॥५॥ हितबुद्ध्येति । हित बुद्ध्या नतु त्वद्भरणक्लेशेन ॥ ६ ॥ महावने विद्यमानान् दोषानाह–गिरिनिर्झरेत्यादि । गिरिनिर्झरसम्भूताः गिरिनिर्झरेषु प्रवृद्धाः । श्रोतुं दुःखाः दुःखकराः । अतो वनं दुःखं दुःखकरम् ॥ ७॥ क्रीडमाना इति । शून्ये निर्मानुषे प्रदेशे । विस्रब्धाः निःशङ्काः सन्तः । क्रीडमानाः क्रीडन्तः । अतएव मत्ताः महामृगाः सिंहशार्दूलादयः । अस्मान् दृष्ट्वा अपूर्वदर्शनात्

यथा मनसः सुखं भवति, स्वशक्त्यनुसारेणेत्यर्थः । मां मामुद्दिश्याचर। अथवा धर्ममेवाचर, मनसः यथा सुखं भवति तथा माचरेति वार्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सीत इति । बहुदोषमिति बहवो दोषाः क्लेशाः यस्मिन्निति बहुदोषम्, कान्तारं दुष्प्रवेशं वनम् । हि यस्मात् बहुदोषमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्येति । हितबुद्ध्याभिधीयते न तु त्वद्भरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः । सदा सर्वकालेपि सुखं नास्तीति जानामि निश्चिनोमि ॥ ६॥ गिरिनिर्झरेति । गिरिनिर्झरसम्भूताः गिरिनिर्झरेभ्यः सम्भूताः प्रभूताः निनदाः तथा गिरिकन्दरवासिनां सिंहानां निनदाश्च श्रोतुं दुःखाः कष्टाः अतो वनं दुःखं दुःखप्रदम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाश्चेति । विस्रब्धाः निरङ्कुशाः, शून्ये निर्मानुषे सम

स०—वसत इति पुल्लिङ्गनिर्देशेन पुरुषस्यैव यदा दुःखबाहुल्यं तदा किमु स्त्रिया इति सूचयति। वसत इति पाठः ४ —कान्तायाः अरं अरमणं असुखमिति यावत् । यस्मिंस्तत्कान्तारमिति वनमभिधीयते । कुतः हि यस्मात् बहुदोषः बहुव्रीहिः । कान्तारं दुस्साध्यमार्गमित्यर्थः । " कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् " इत्यमरः ॥ ५ ॥

सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यश्च दुस्तराः । मत्तैरपि गजै र्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥ लताकण्टकसङ्कीर्णाः कृकवाकूपनादिताः । निरपाश्च सुदुर्गाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥१०॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले । रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रं च सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना । फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥१२॥ उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि । जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ १३ ॥

समभिवर्तन्ते हन्तुमभिमुखमागच्छेयुः ॥८॥ सग्राहा इति । सग्राहाः सनक्राः । पङ्कवत्यः बहुपङ्काः । मत्तैर्गजैरुपलक्षिताश्च । अत एव दुस्तराः सरितः सन्ति । अतो दुःखतरं पूर्वोक्तदुःखसम्मेलनादतिशयेन दुःखवत् ॥ ९ ॥ यत्र न निर्झरादयस्तेनैव मार्गेण गमिष्याम इत्यत्राह—लता इति । लताः पदाकर्षिण्यः, कण्टकाः पादवेधकाः । कृकवाकवः वनकुक्कुटास्तैरुपनादिताः तन्नादयुक्ता इत्यर्थः । तन्नादा अप्यश्रुतपूर्वत्वात् भयावहा एव । निरपाः निर्गतजलाः । "ऋक्पूरब्धूः—" इत्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः ॥ १० ॥ सुप्यत इति । भूतले न तु पर्यङ्के । तत्रापि पर्णशय्यासु नतु मृदुतूलास्तरणेषु । तत्रापि स्वयं भग्नासु जीर्णतया स्वयमेव पतितासु । रात्रिषु न त्वहःसु । श्रमखिन्नेन फलमूलाद्याहरणश्रमदुःखितेन, वनवासिना सुप्यते अतोऽस्माभिरपि तथा स्वपितव्यमिति भावः ॥११॥ अहोरात्रमिति । अहोरात्रं सायम्प्रातश्च । वृक्षावपतितैः वृक्षात्स्वयं पतितैः फलैः । नियतात्मना नियतमनस्केन, इतरानभिलाषिणेत्यर्थः । वनवासिना सन्तोषः भोजनतृप्तिः कर्त्तव्यः ॥ १२ ॥ उपवास इति ।

भिवर्तन्ते हन्तुमागच्छेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ सग्राहा इति । गजैरपि दुस्तराः सरितः इति योजना ॥ ९ ॥ लतेति । कृकवाकूपनादिताः वनकुक्कुटनादयुक्ताः । निरपाः निर्गतोदकाः ॥ १० ॥ सुप्यत इति । स्वयं भग्नासु जीर्णतया स्वयमेव पतितासु पर्णशय्यासु "सान्द्रपर्णेष्वेव शयीत" इत्युक्तेः । श्रमखिन्नेन दिवा फलाद्यानयनश्रमखिन्नेन मया उक्तशय्यायां सुप्यते ॥ ११ ॥ अहोरात्रमिति । वृक्षावपतितैः वृक्षेभ्यः स्वयमेव पतितैः फलैरेव अहोरात्रं प्रातः सायं च सन्तोषः तृप्तिः कार्यः ॥ १२ ॥ उपवासश्चेति । यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण ("तृतीया सप्तम्योर्बहुलम्" इत्युक्ते

देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च कालेकाले च नित्यशः ।
चरता नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ।
आर्षेण विधिना वेद्यां बाले दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥
यथालब्धेन सन्तोषः कर्त्तव्यस्तेन मैथिलि ।
यताहारैर्वनचरैर्नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥
अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ।
चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानं ततो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥

यथाप्राणेन यथाशक्त्या ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्य इति । त्रिरभिषेकश्च नैककाल इत्याह कालेकाल इति । प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वित्यर्थः । एतच्च न कतिपय दिनेषु किन्तु प्रतिदिनमित्याह नित्यश इति ॥ १५ ॥ उपहार इति । उपहारो बलिः । "उपहारो बलिर्मतः" इति हलायुधः । आर्षेण ऋषिप्रोक्तेन । विधिना कल्पेन ॥ १६ ॥ यथेति । यथालब्धेन यावल्लब्धेन तेन फलादिना आहारेण सन्तोषः तृप्तिः । यताहारैर्नियताहारैः ॥ १७ ॥ अतीति । अत्र वने वाताश्चातीव बहुलाः । तिमिरञ्च रात्रिष्वतीवास्ति । बुभुक्षा चातीव भवति । भयानि पूर्वोक्तानि ॥ १८ ॥ सरीसृपा इति । सरीसृपाः गिरिसर्पाः । बहुरूपाः पृथु शरीराः ॥ १९ ॥ नदीनिलयना इति । नदीकुटिलगामिनः नदीवत् कुटिल

नोम्भावः ।) ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरिति । नित्यशः प्रतिदिनं कालेकाले प्रात रादिकाले अभिषेकस्त्रिः कार्यः त्रिषवणस्नानं कर्तव्यमित्यर्थः । नियमेनैव चरता कालक्षेपं कुर्वता ॥ १५ ॥ उपहार इति । उपहारः पूजा । आर्षेण विधिना वानप्रस्थो चितविधानेन ॥ १६ ॥ यथेति । यथाहारैः वनस्थैः यथालब्धेन यादृशं वस्तु यथा प्राप्नोति तेन रूपेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥ अतीवेति । तिमिरं, रात्रिष्विति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ नदीति ।

पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह । बाधन्ते
नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥ द्रुमाः कण्ट
किनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि । वने व्याकुलशाखाग्रा
स्तेन दुःखतरं वनम् ॥२२॥ कायक्लेशाश्च बहवो भयानि
विविधानि च । अरण्यवासे वसतो दुःखमेव ततो
वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्त्तव्या तपसे
मतिः । न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं दुःखमतो वनम्
॥ २४ ॥ तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव । विमृश
न्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ २५ ॥ वनं तु नेतुं न
कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना । न तस्य
सीता वचनं चकार तत् ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता २६

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

गामिनः ॥ २० ॥ पतङ्गा इति । पतङ्गाः शलभाः । दंशाः वनमक्षिकाः "दंशस्तु वनमक्षिका" इत्यमरः ॥२१॥ द्रुमा इति । कुशकाशयोः शाखाः कुशकाशपर्णान्येव ॥ २२ ॥ कायक्लेशा इति । कायक्लेशाः व्रतोपवासादयः । अरण्यवासे अरण्यरूपवासस्थाने ॥ २३ ॥ क्रोधलोभाविति । भेतव्ये भयहेतुविषये । प्रागुक्तसर्पादौ न भेतव्यम्, भयं न कार्यम् ॥ २४ ॥ तदिति । वनं गत्वाऽलमिति "अलंखल्वोः–" इतिनिषेधार्थालमुपपदे क्त्वा । न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ वनमिति । रामेण वनं नेतुं मतिर्यदा न कृता बभूव तदा सीता तस्य वचनं न चकार नाङ्गीचकार । इदम् उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

नद्यावत्कुटिलगामिनः ॥ २० ॥ पतङ्गा इति । पतङ्गाः शलभाः । दंशा वनमक्षिकाः ॥ २१ ॥ द्रुमा इति । व्याकुलशाखाः व्याकुलाग्राश्चेत्युभयत्र क्रमाद्द्रुमकुशविशेषणम् ॥२२॥२३॥ क्रोधलोभाविति । भेतव्ये भयहेतुत्वे भयं न कार्यम्॥२४॥ तदलमिति । अलं न गन्तव्यम् ॥ २५ ॥ वनं त्विति । रामेण वनं नेतुं मतिर्यदा न कृता तदा सीता तस्य वचनं न चकार ततो हेतोरिदमब्रवीदिति योजना ॥ २६॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
पक्षिणः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात् सर्वे ते तव राघव ।
रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुर्भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥

एतदिति । पूर्वसर्गान्ते इदमित्युक्तावपि पुनरिदमित्युक्तिर्विशेषणविशेषाभिधानार्था । प्रसक्ताश्रुमुखी ईषदश्रुमुखीत्यर्थः ॥ १ ॥ य इति । वस्तव्यतां वासित्वम् । तान् दोषान् । तव स्नेहपुरस्कृतान् गुणानित्येव विद्धि । प्रेयसा त्वया सह वर्तमानायाः मम कोकिलालापचन्दनमलयमारुतवत् सुखकरान् जानीहीत्यर्थः । अमुमर्थमुपारितनसर्गे कुशकाशेत्यादिश्लोकैर्विवरिष्यति ॥ २ ॥ मृगा इत्यादि । शरभाः अष्टपादमृगाः । सृमराः गवयाः । भये भयहेतौ । अस्मान् दृष्ट्वा अभिमुखमायास्यन्तीत्युक्तवान् रामः । इयं त्वपसर्पेयुरिति तत् परिजहार ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्वयेति । गुरुजनाज्ञया पित्रोराज्ञया त्वया च सह मया गन्तव्यम् ।

॥ १ ॥ ये त्वयेति । वने वस्तव्यतां निवासं प्रति ये दोषाः कीर्तिताः । तान् दोषान् । तव स्नेहपुरस्कृतान् स्नेहसम्बन्धान् गुणानेव विद्धि, दोषा अपि त्वत्सान्निधिवशाद् गुणतां भजन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ मृगा इति । सृमरः गवयः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वेति । ते सर्वे भयावहमृगाः, अदृष्टपूर्वरूपत्वात् अनालोकितैतादृश रूपत्वात् । अदृष्टपूर्वं तावकं रूपं येषां ते तथा, तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादपसर्पेयुः ॥ ४ ॥ त्वयेति । गुरुज

स०—अवस्तव्यतामिति च्छेदः । वस्तव्यं वासः । भावे तव्यप्रत्ययः । न विद्यते वस्तव्यं येषां ते अवस्तव्याः तेषां भावस्तत्ता तां प्रति, अवनवासमुद्दिश्येत्यर्थः । एतेन न तल आधिक्यशङ्कानवकाशः । गुणान् विद्धि, मां प्रतीति शेषः । यतोऽहं तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥ अपसर्पेयुः पलायनपरा भवेयुः । कुतः ? यस्मात् तव त्वत्तः सर्वे बिभ्यति । "भीषास्मात्" इत्यादेः ॥ ४ ॥

न च मां त्वत्समीपस्थामपि शक्नोति राघव ।
सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ।
काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ॥ ७ ॥
अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं पुरा ।
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥

"अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इतिश्रुत्युक्तप्रक्रियया जायापत्योरेकात्मत्वात् त्वद्विषयादेश एव मद्विषयादेश इत्यर्थः । त्वद्वियोगेन हेतुना । मे मया ॥५॥ न चेति । अपिशब्दो भिन्न क्रमः । सुराणामीश्वरोपीत्यर्थः ॥ ६॥ पतिहीनेति । या नारी पतिहीना पतिवियुक्ता सा जीवितुं न शक्ष्यतीत्येवंविधं त्वया मम कामम् अत्यर्थम् । विदर्शितम् उपदिष्टम् ॥ ७ ॥ अथेति । अथ चापि अपिचेत्यर्थः । हे महाप्राज्ञ ! पुरा पितृगृहे वसन्त्या मया ब्राह्मणानां ब्राह्मणेभ्यः ज्योतिर्विद्भ्यः । मे मया वने वस्तव्यं किलेति सत्यं वचनं मया श्रुतम् ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्य इति । लक्षणिभ्यः सामुद्रिकलक्षणज्ञेभ्यः । लक्षण

नाज्ञया "इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । छायेवानुगता सदा" इत्येवंरूपया गुरुजनस्याज्ञया, त्वद्वियोगेन हेतुना ॥ ५ ॥ ६ ॥ पतिहीनेति । कामं यथेच्छम् । एवं मदागमननिवारणाद्युक्तेन पूर्वसर्गोक्तं बहुदोषजातं त्वया विदर्शितम् । तथा हि पतिहीनाया नार्या जीवितुमशक्यत्वादहमपि जीवविरोधिनं त्वद्वियोगं सोढुं न शक्नोमीति भावः ॥ ७ ॥ अथ चापीति । अथेति वाक्यालङ्कारे, पुरा पितृगृहे वने वस्तव्यं किलेति ब्राह्मणानां सत्यं सत्यवचनं मया श्रुतम् । अतो मे वन एव वस्तव्यं खलु॥८॥ लक्षणिभ्य इति । लक्षणिभ्यः सामुद्रिकलक्षणज्ञेभ्यः॥९॥

स०—हे राम ! एवंविधं त्वया निदर्शितं भरतमाश्रित्य वर्तस्वेत्यादि तत् काम स्वेच्छानुसारेणैवोक्तम् । कुतः ? पतिहीना या नारी सा जीवितुं नहि शक्ष्यतीति । यद्वा कामम् एवंविधं जातं भरतत्वेन जातमाश्रित्येति यदुक्तं तत् अयमनिदर्शितं ममतारहितेन निदर्शितम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणानामिति कर्तरि षष्ठी । हे मे रमे ! अवने निमित्तसप्तमी रक्षणार्थम् । पुरा विवाहात्पूर्वं पितृगृहे वस्तव्यम् । अनन्तरं पतिनिकटे वने वस्तव्यमिति सत्यं विप्रैः श्रुतम् ॥ ८ ॥ तव रमारमणत्वान्मम च रमात्वान्न त्यक्तुं योग्याऽहमित्याह—वनवासेषु कमलेषु कृतोत्साहेति ॥ ९ ॥

आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यस्स मया किल ।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥१०॥
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।
भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥

ज्ञानमस्त्येषामिति इनिः ॥ ९ ॥ आदेश इति । सः ब्राह्मणोक्तः वनवासस्या देशः आदिष्टो वनवास इत्यर्थः । मया प्राप्तव्यः किल, ललाटलिखितस्यापरि त्याज्यत्वादितिभावः । सा एवमादिष्टाहं त्वया सह यास्यामि नान्यथा केवलं स्वेच्छया न यास्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ फलितमाह—कृतादेशेत्यादि । अयं कालः वनवासकालः । द्विजः लक्षणवादी । जातावेकवचनम् ॥११॥ वनवास इति । वनवासे दुःखानि जानामि, तानि अकृतात्मभिः अशिक्षितमनस्कैः । प्राप्यन्ते न तु मादृशैर्जनैरितिभावः ॥१२॥ कन्ययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भिक्षिण्यास्तापस्याः । व्रीह्यादित्वादिनिः । वनवासः श्रुतः भावीति श्रुतः । इह गृहे त्वया सह वनवासस्य गमनं लीलार्थं जाह्नवीतीरतपोवनादिगमनं

आदेश इति । सः वनवासस्य आदेशः, आदिष्टवनवास इत्यर्थः । प्राप्तव्यः अवश्यभोग्यः । स ब्राह्मणैरभिहितः वनवा सस्य आदेशः मया प्राप्तव्यः । यस्मा त्तस्मादेव हि सा श्रुतादेशा सती अहं त्वया यास्यामि नान्यथा एवं सति ॥ १० ॥ कृतादेशेति । कृतादेशा कृतब्राह्मणनियोगा भविष्यामि, अतः त्वया सह गमिष्यामि । काल इति । समुत्पन्नः सम्प्राप्तः, वनवासस्येति शेषः । द्विज इति जात्येकवचनम् ॥ ११ ॥ वनवासे अजेयानि दुःखानि सन्तीति जानाम्येव तथापि तद्दुःखानि अकृतात्मभिः अजितेन्द्रियैः विषयलोलुपैः, नतु त्वादृङ्मादृशैर्जनैरित्यर्थः ॥ १२ ॥ कन्ययेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मम पितुर्गेहे मातुरग्रतः साधुवृत्तायाः भिक्षिण्याः तापस्यास्सकाशात् कन्यया मया वनवासः श्रुतः भावीति श्रुतः, इहास्मिन् गृहे

स०—भिक्षिणी अपभ्रष्टभाषया कोरवञ्जी । साधुवृत्ताया इत्यनेन न प्रतारणार्थं तदुक्तिरिति सूचयति । इह मातुः एतज्जन्मनि जनन्याः । इहेत्यस्यास्मिन् गृह इति तथा अत्रत्यमिहेति उत्तरश्लोकान्वयीति च व्याकरणं चिन्त्यम् । अस्मिन्गृह इतीदंशब्दबोध्यरामगृहस्य तदानीं तदीयत्वाभावात् उत्तरश्लोकान्वयित्वस्य चागतिकगतित्वादिति ॥ १३ ॥

प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ।
गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥
कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते ॥ १५ ॥
शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ।
भर्त्तारमनुगच्छन्ती भर्त्ता हि मम दैवतम् ॥ १६ ॥
प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः सङ्गमो मे सह त्वया ॥ १७ ॥
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते ।
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥

काङ्क्षितं हि त्वं च बहुविधं प्रसादितो वै प्रसादित एवेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ ॥१४॥ कृतक्षणेति । कृतक्षणा कृतोत्सवा । "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः । वनवासस्य वने वासो यस्य इति वनवासः तस्य । शूरस्य तव चर्या परिचर्या । मम मह्यं रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्निति । शुद्धात्मन् ईर्ष्यादिरहित ! प्रेमभावात् प्रेमस्वभावात् । हिः प्रसिद्धौ । भर्त्तारं त्वामनुगच्छन्ती विकल्मषा विगतकल्मषा भविष्यामि । नन्वत्रैव स्थित्वा कुलदेवतामाराध्य विशुद्धा भवेत्यत्राह भर्ता हि मम दैवतमिति ॥ १६ ॥ प्रेत्यभाव इति । प्रेत्यभावेऽपि परलोकेऽपि । त्वया सह सङ्गमः कल्याणः शोभनः ॥ १७ ॥ अत्र प्रमाणमाह—श्रुतिर्हीत्यादिसार्धश्लोकेन । पितृभिरिति बहुवचनं पितामहाद्यपेक्षया । श्रुतिमेवाह इहेति । महामत इत्यनेन न त्वां बोधयामीति

त्वया सह वनवासस्य गमनं विलासार्थं जाह्नवीतीरतपोवनादिगमनं काङ्क्षितं हि, त्वं च बहुविधं प्रसादितो वै प्रसादित एवेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतक्षणेति । कृतक्षणा प्राप्तावसरा, प्रतीक्षितकालेत्यर्थः । वनवासस्य वने वासो यस्य सः वनवासः । तस्य तव चर्या शुश्रूषा मम रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्निति । शुद्धात्मन् ! प्रेमस्वभावाद्भर्तारमनुगच्छन्ती अहं विकल्मषा भविष्यामि । कुतः ? भर्ता हि मम दैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेत्येति । त्वया सह सङ्गमः प्रेत्यभावेऽपि परलोकेऽपि कल्याणः शोभनः ॥ १७ ॥ अत्र प्रमाणमाह—श्रुतिर्हीत्यादिसार्धश्लोकेन । पितृभिरिति बहुवचनं

एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ।
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १९ ॥
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ।
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ।
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ।
स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥
चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ।
ताम्रोष्ठीं स तदा सीतां काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

सूच्यते । स्वधर्मेण स्वस्ववर्णोक्तब्राह्मादिविवाहविधिना ॥ १८ ॥ एवमिति । एवं पूर्वोक्तश्रुतिरूपप्रबलप्रमाणसद्भावेऽपीत्यर्थः । अस्मान्नगरात् नेतुमित्यनेनान्वयः । यद्वा अस्मात् अद्भिर्दानाद्धेतोः ॥ १९ ॥ भक्तामिति । सुखदुःखयोः समां प्राप्तयोः सुखदुःखयोरेकरूपाम् । समानसुखदुःखिनीं त्वत्समानसुखदुःखाम् ॥ २० ॥ यदीति । आस्थास्ये स्वीकरिष्ये ॥ २१ ॥ एवमिति । याचते अयाचत । विजनं बन्धुजनरहितम् ॥ २२ ॥ एवमिति । गां भुवम् ॥ २३ ॥ चिन्तयन्तीमिति । ताम्रोष्ठीमित्यनेन सान्त्वादिना स्थातुमशक्यत्वमुच्यते ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० पीता० अयोध्याकाण्ड० एकोनत्रिंशः सर्गः २९

पितामहाद्यपेक्षया । पितृभिर्या स्त्री अद्भिः सह यस्य यस्मै दत्ता सा इह लोके स्वधर्मेण पातिव्रताधर्मेण वर्तमाना प्रेत्यभावेपि तस्यैव भवतीति श्रुतिः ब्राह्मणानां सकाशाच्छ्रूयत इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ एवमिति । श्रुतिस्मृतिन्यायतो नित्यसम्बन्धे सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्मात् नगरात् । स्वकां स्वीयाम् ॥ १९ ॥ भक्तामिति । सुखदुःखयोस्समां त्वदेकशरणाम्, अत एव समानदुःखिनीं त्वया सह एकसुखदुःखिनीम् ॥२०–२४॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० योध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः २९

सत्य०—सा अयाचत ई इतिच्छेदः । ई लक्ष्मीः सीता ॥ २२ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।
वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥
किं त्वाऽमन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥

सान्त्व्यमानेति । जनकात्मजेतिविशेषणं स्वकुलोचिताचारदाढर्याय । वनवासनिमित्ताय वनवास एव निमित्तं प्रयोजनं तस्मै ॥१॥ सेति । उत्तमसंविग्ना उत्तममत्यन्तं कम्पमाना । विपुलवक्षसं शूरमितियावत् । शूरमपि कथं चिक्षेपेत्यत्राह प्रणयादित्यादि । प्रणयात् स्नेहात् । अभिमानात् मदीयोऽयमित्यभिमानात् कोपाद्वा । प्रणयकोपादिति सम्पिण्डितोऽर्थः। परिचिक्षेप निनिन्द॥२॥ किं त्वेति । मां त्यक्त्वा वनं गतं त्वां यदि मे पिता शृणुयात्तदा त्वां स्त्र्येव काचित् पुरुषवेषं धृत्वा मत्कन्यामुपयेमे इति मन्येतेत्यर्थः । हे राम सौन्दर्य्य मात्रेण परभ्रामक ! वैदेहः विदेहवंश्यः " कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः " इतिकर्मप्रधानतया कदाचिदपि पत्नीविरहमसहमान इत्यर्थः ।

सान्त्व्यमानेति । वनवासनिमित्ताय वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥ सेति । उत्तमसंविग्ना, अतिभीतेति यावत् । प्रणयात् स्नेहात् अभिमानात् कोपात् परिचिक्षेप वचनमुक्तवती ॥ २ ॥ तदेवाह–किं त्वेति । हे राम ! त्वा त्वाम् । पुरुषविग्रहम् आकारमात्रेण पुरुषम् । स्त्रियमेव सन्तं जामातरं प्राप्य किममन्यत, तत् त्वं न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि जानाति तर्हि मां तुभ्यं न प्रयच्छेदित्याक्षेपशेषः । यद्वा " स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरस्सरम् ॥ " इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः । वैदेहो मे पिता त्वां जामातरं प्राप्य लोके त्वद्व्यतिरिक्तं पुरुषविग्रहं पुरुषाकृतिं सर्वमपि स्त्रियममन्यत, किं किमर्थममन्यत ? एतादृशकातरं त्वां तथा मन्वानो भ्रान्त इत्यर्थः । यद्वा किन्त्विति । रामज अमातरम् प्राप्य स्त्रियं पुरुष

सत्य०–वनवासनिमित्तार्थम्–वनवासएव निमित्तं यस्य रावणहननादेस्स वनवासनिमित्तः, स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तं रामम् ॥ १ ॥ वैदेहो जनकः । त्वां जामातरं प्राप्य कीदृशं स्त्रियं क्रियया पुरुषाकारं एतादृशं त्वां किममन्यत तव स्वरूपं न ज्ञातवान् । यदि जानीयात्तर्हि न तुभ्यं प्रयच्छेदित्यर्थः । अथवा जगतो मातेति स्त्रियं पितेतिपुरुषविग्रहं " एष स्त्री एष पुरुषः " इति श्रुतिमनेन कटाक्षयत्यन्तरङ्गतः सीतेति ज्ञेयम् । तादृशं त्वां प्राप्य त्वत्स्वरूपं इत्थमिति नामन्यत किं न ज्ञातवान् ॥ ३ ॥

अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानाद्यद्धि वक्ष्यति ।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥

मिथिलाधिपः जनपदस्य सम्यग्रक्षकः। मे पिता। त्वा मामेकां रक्षितुमशक्त्या मां पत्नीं त्यक्त्वा गतं त्वाम् । प्राप्य ज्ञात्वा। गत्यर्थो ज्ञानार्थः । स्त्रियम् अन्तःस्त्री स्वभावम्। पुरुषविग्रहं बहिःपुरुषवेषम्। जामातरम् अमन्यत किं मन्यते किम् । अवश्यमित्थं मन्येतेत्यर्थः । स्त्रियं पुरुषविग्रहमिति पुरुषत्वेपि मोहिनीरूप भ्रमकृत्त्वं पूर्वकृतं सूचयतीति प्राहुः ॥ ३ ॥ अनृतमिति । बतेति खेदे। अयं लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोस्तीति अज्ञानात् यद्वक्ष्यति वदति तदनृतम्। कुतः? नास्ति अनुपलभ्यमानत्वात्तादृशं तेजो नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा अयं लोकः यद्वक्ष्यति यद्वदति, रामे परं तेजोस्तीत्यर्थसिद्धम्। तत् अज्ञानात् । अतोऽनृतं बत । तपति दिवाकर इव रामे परं तेजो नास्ति । व्यतिरेकदृष्टान्तः। यद्यस्ति दिवाकर इव उपलभ्येत इतिभावः । यद्वा अज्ञानात् रामस्वरूपा ज्ञानात् । लोकोऽयं यद्वदति तदनृतम् । किं वदतीत्यत्राह–तेज इति । राम

विग्रहम् इति पदच्छेदः । हे रामज रमयितुं जात अवतीर्णेति, हे पुरुष क्रीडार्थमव तीर्ण, परमपुरुषेत्यर्थः । अमातरं स्त्रियं मातृव्यतिरिक्तां सपत्नीमातरं कैकेयीं प्राप्य उद्दिश्य वैदेहो मे पिता विग्रहं कलहम् अमन्यत किम् ? नामन्यतैव । कैकेय्या सह एतादृशकलह आयास्यतीति न ज्ञातवानित्यर्थः । तथापि न मां विहाय त्वया वनं गन्तव्यमिति भावः। यद्वा रामजामतरमित्येकं पदम् । पुरुषविग्रहम् पुरुषान् भक्तान् विशेषेण गृह्णाति स्ववशीकरोतीति तथा,रामजामातरम् " रमन्ते योगिनोऽनन्ते " इति श्रुतेः आनन्दरूपजामातरं त्वां प्राप्य, वैदेहो मे पिता स्त्रियं स्वस्त्रियम् । स्त्रियमि त्युपलक्षणम्, पुत्रमित्रकलत्रादिकमामुष्मिकं च सत्यममन्यत किम्? किन्तु सर्वं तुच्छ मिति ज्ञात्वा परमानन्दपूर्णोऽभूत्, एतादृशसर्वानन्दकरस्त्वं मां कथं व्यथयसीति भावः ॥ ३ ॥ अनृतमिति । बतेति खेदे । अयं लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोऽस्तीति अज्ञानादविचाराद्यद्वक्ष्यति तदनृतम् ।कुतः? नास्तीति, अनुपलभ्यमान त्वात्तादृशतेजोनास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा अज्ञानादाक्षेपं कृतवत्यस्मीति भीत्या लोक

सत्य०–तपति तापयितरि । दिवाकरे सूर्य इव । रामे तेज इतिनास्ति । लोकोऽज्ञानाद्यदस्तीति वक्ष्यति तदनृतं बतेत्यन्वयः । यद्वा त्वमपि न जनकमनोरञ्जिनीति " यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः" इति न्यायेन दानं मह्यमिति न वदेत्यध्याह । दिवाकरे तद्विषये तपती तत्पुत्रीवाहं तत्प्रीतिमतीति । तपति दिवाकरे कियत्तेजः अन्याधीनं च तावत्तथा रामोस्तीति न किन्तु ततः परमधिकं स्वतन्त्रं च । शिष्टं स्पष्टम् । "तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्" इत्यादेः ॥ ४ ॥

किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रताम् ।
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥
न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ।
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥

इव तपति दिवाकरे परं तेजो नास्तीति यद्वदति तदनृतमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ किमिति । किं हि कृत्वा किमकार्यं कृत्वा । विषण्णः "अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्" इत्युक्तावश्यभरणीयविषये विषादप्राप्तिर्न युक्तेति भावः । ते कालाग्निसदृशक्रोधस्य तव । यत् यस्मात् कारणात् मां परित्यक्तुकामोऽसि तादृशं कारणं नास्तीत्यर्थः। यद्वा किं हि कृत्वा किं मनसि कृत्वा, किंविचार्यैत्यर्थः । यद्यस्मात् विषादात् भयाच्च मां परित्यक्तुकामोऽसि ॥ ५ ॥ ६ ॥ न त्विति । हे राघव ! अन्या कुलपांसनी यथा कुलपांसनीव । अहं त्वदृते अन्यं मनसापि न द्रष्टास्मि न द्रक्ष्याम्येव । अतस्त्वया गच्छेयमिति

एवं वदिष्यतीति स्वापराधं परिहरति अनृतमिति । यन्मामनादाय गच्छसीति श्लोकादावध्याहृत्य योजनीयः । अयं लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजो नास्तीति अज्ञानादविचारादनृतं यद्वक्ष्यति तत् बतेति योजना । एतदहं न सह इति भावः॥४॥ किं हीति । किं कृत्वा किमकार्यं कृत्वा । विषण्णोसि " अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् " इत्युक्तावश्यभरणीयविषये विषादो न युक्त इति भावः । मदनुसरणे कालाग्निसदृशक्रोधस्य तव कुतो वा भयमस्ति । यद्यस्मात् मां परित्यक्तुकामोसि तादृशं कारणं नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेन इति कश्चित् । तस्य सुतं सत्यवन्नामकम् अनुव्रतां सावित्रीमिव तस्य पत्नीमिव मां विद्धि ॥ ६ ॥ न त्विति । हे राम ! यथा कुलपांसनी अन्यं पश्यति तथा अहं त्वदृते अन्यं मनसा न द्रष्टास्मि न द्रक्ष्याम्येव, अतस्त्वया गच्छेयमिति योजना ॥ ७ ॥

स०—सत्यवन्नामानं पतिं सावित्रीनामिका विवाहात्प्राक् नारदेन अल्पायुः स इति बोधितापि यतो मनसा तं सङ्कल्पितवती अतो नाहं तं त्यक्ष्यामीत्युक्त्वा तमेव सत्यवन्तमुद्वाह्य एकवत्सरानन्तरं वने मृतं यमेन नीयमानं पतिमनुगम्य यमात्तं मोचयित्वा जीवितं तं पुनर्बाहुभ्यां गृहीत्वा स्वाश्रममागतवतीति भारतवनपर्वोक्ता कथा ज्ञेया ॥ ६ ॥

स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुद्ध्यसे ।
त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ।
तपो वा यदि वाऽरण्यं स्वर्गो वा मे सह त्वया ॥ १० ॥

योजना ॥ ७ ॥ दृढपातिव्रत्यप्रदर्शनेपि वनगमनासम्मतिं ज्ञात्वा क्रुध्यति–स्वयमिति । कौमारीं कुमारावस्थायामेव परिणताम् । शैलूष इव जायाजीव इव । " शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः " इत्यमरः । परेभ्यः स्वयं दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ मातरं शुश्रूषस्वेति यदुक्तं तत्र परिहारमाह–यस्येति । यस्य मातृजनस्य पथ्यं हितम् आत्थ । यस्य चार्थे अवरुद्ध्यसे मां निवारयसे। तस्य जनस्य त्वमेव वश्यः अनुकूलः । विधेयः प्रेष्यश्च भव । अहन्तु त्वामनु यास्यामीत्यर्थः। यद्वा यस्य मद्रूपजनस्य पथ्यं चात्थ एतावत्पर्यन्तं यस्य चार्थे अवरुद्ध्यसे क्लिश्यसि तस्य जनस्य त्वं वश्यो विधेयश्च भव, त्वमेव मद्वचनं शृणिवत्यर्थः । अथवा यस्य भरतस्य पथ्यमात्थ यस्य चार्थे यस्याभिषेकरूप प्रयोजननिमित्ते अवरुद्ध्यसे निगृहीतोसि तस्य वश्यः इच्छानुसारी विधेयश्च प्रेष्यश्च भवेति सम्बन्धः॥ ९ ॥ स इति । वश्यो विधेयश्च त्वं तपो वा तपश्चरणं

दृढपातिव्रत्यप्रदर्शनेपि वनगमनासम्मतिं ज्ञात्वा क्रुद्ध्यति–स्वयमिति । कौमारीं कुमारावस्थायामेव परिणताम् शैलूष इव जायाजीव इव परेभ्यः अन्येभ्यो दातु मिच्छसि । यद्वा भरताय रामकर्तृकराज्यदानमसहमानाह–हे राम ! भार्यां भर्तुं योग्याम् । कुतः सतीम् अनश्वराम्।कुतः चिरमध्युषितां पितृपितामहाद्यागतां कौमारीं कुमारवयस्येव त्वया प्राप्याम्, यौवराज्यरूपामित्यर्थः । मां राज्यलक्ष्मीं शैलूष इव वेषधारी सन् परेभ्यो भरतादिभ्यो दातुमिच्छसि, इदं तव नोचितमिति भावः ॥ ८ ॥ ' भरतस्य समीपे तु नाहं कथ्यः कदाचन ' इति पूर्वमुक्तवतो रामस्योत्तरमाह–यस्येति। यस्य भरतस्य पथ्यं हितम् आत्थ, यस्य चार्थे यस्य भरतस्य अभिषेक रूपप्रयोजननिमित्ते अवरुध्यसे निगृहीतोसि, तस्य वश्यः इच्छानुसारी विधेयश्च नियोज्यश्च भव, नाहं तदिष्टानुवर्तिनी, त्वद्विधेया च वसामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

सत्य०–यस्य भरतस्य पथ्यं चरां तदनुवर्तिनीम् । आत्थ सम्प्रत्येव कथितवानसि । यस्य चार्थे प्रयोजन विषये । अवरुध्यसे निगृहीतोसि। तस्य भरतस्य भवो रुद्रः वश्यः आधीनो यस्य सः भववश्यस्त्वं विधेयो नियोज्यो भव । पथ्यं चरामित्यत्र मुमागम इव क्लीबभावश्चार्षः । एतेन वश्यविधेयशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहृतं भवति॥ ९॥

न च मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः ।
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥
महावातसमुद्धूतं यन्मामपकरिष्यति ।
रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
शाद्वलेषु यथा शिश्ये वनान्ते वनगोचर ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
पत्रं मूलं फलं यत्त्वमल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥

वा । अरण्यम् अरण्यवासो वा । स्वर्गो वा स्वर्गगमनं वा । त्वया सह भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ न चेति । पथि तव पृष्ठतो गच्छन्त्या मे विहारशयनेष्विव विहारः परिक्रमः, उद्यानसञ्चार इतियावत् । " विहारस्तु परिक्रमः" इत्यमरः ॥ ११ ॥ कुशेति । त्वया सह गच्छन्त्या मम तूलाजिनसमस्पर्शाः तूलं तूल पिण्डः, अजिनं कन्दल्याद्यजिनम् " कदलीकन्दलीचीनचमूरुप्रियका अपि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ " इत्यभिधानात् । भवन्तीतिशेषः ॥ १२ ॥ महावातेति । परार्ध्यं श्रेष्ठं चन्दनं वासितम् , चन्दनचूर्णमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शाद्वलेष्विति । शाद्वलेषु बालतृणवत्प्रदेशेषु, शिश्ये त्वया सहेति शेषः । कुथाः चित्रकम्बलाः । आस्तरणानि कौसुम्भोत्तरच्छदाः तैर्युक्तेषु

न चेति । विहारशयनेष्विव विहारः परिक्रमः, उद्यानसञ्चार इति यावत् । विहार शयनेष्विव पथि परिश्रमो मे न भविता न भविष्यतीति योजना ॥ ११ ॥ कुशेति । तूलाजिनसमस्पर्शाः अजिनानि प्रियकादिमृगाजिनानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ शाद्वलेष्विति । शाद्वलेषु यथा शिश्ये, त्वया सहेतिशेषः । ततः शाद्वलशयनात् कुथास्तरण तल्पेषु किं स्यादिति योजना । आस्तरणानि कौसुम्भोत्तरच्छदाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

स०—पूर्वमग्रतस्ते गमिष्यामीत्युक्तेरत्र पुनः पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या इत्युक्तेश्च कदाचित् पुरतः कदाचित् पृष्ठतश्च गमनमनुचरस्वभाव इति ज्ञायते । तत्राग्रत इत्युक्तिर्गमनलौल्यात् । अत्र पृष्ठत इत्युक्तिर्विहितत्वादिति वा बोध्यम् । अपरिचिते पथि योषितोऽग्रगमनायोग्यत्वात् ॥ ११ ॥

न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
आर्त्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
न च तत्र गतः किञ्चिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ।
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ।
विषमद्यैव पास्यामि माविशं द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥

तल्पेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ नेति । मातुरित्यादौ "अधीगर्थदयेशाम्–" इति षष्ठी । आर्तवानि तत्तदृतुसमुत्पन्नानि ॥ १६ ॥ न चेति । तत्र वने । गतस्त्वं मत्कृते मन्निमित्तम् । किञ्चिद्विप्रियं दुःखं द्रष्टुं नार्हसि ते शोकश्च न भवेत् । अतो दुर्भरा दुःखेन भर्तव्या, न भविष्यामि ॥ १७ ॥ किं बहुनोक्तेन ? निश्चितमेकं संक्षेपतः शृण्वित्याह–य इति । त्वया सह यो वासः स स्वर्गः मे स्वर्गसमः । त्वया विना यो वासः सः निरयः नरकोपमः । त्वत्संश्लेषविश्लेषादन्ये न मे सुखदुःखे स्त इतिभावः । इति एवम् । परां विश्लेषासहां प्रीतिम् जानन् पूर्वमपि बहुशोऽनुभवन् मया सहगच्छ ॥ १८ ॥ अथेति । अथेति प्रश्ने । एवम् उक्तप्रकारेण । अव्यग्रां वनगमनविषयभीतिरहिताम् । अद्यैव त्वत्सान्निधावेव । द्विषतां भरतादीनां वशं माविशं न प्राप्नुयाम् । विरहो वा द्विषन्तः ॥ १९ ॥

न मातुरिति । न मातुरित्यादौ कर्मणि षष्ठी । आर्तवानि तत्तदृतौ जातानि ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ सिद्धान्तमाह–यस्त्वयेति । त्वया सह यः सः स्वर्गः । त्वया विना यः सः

सत्य०–यस्त्वयेत्यत्रत्ययुष्मच्छब्दस्य तात्कालीनसम्बोध्यरामत्वविशिष्टे शक्तिः। रामत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वम्। तत्कालीनसम्बोध्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्। विशेषणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वम्। उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वम्। एवं मयेत्यस्मच्छब्दस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृसीतात्वविशिष्टे वस्तुनि शक्तिः। उक्तरीत्या सीतात्वादेरेव विशेषणादित्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वादि बोध्यम्।' तथा च इदानीं सीतासम्बोध्यरामेण सहवास इति यत् स स्वर्गः । विना तु यो वासः स निरय इति जानन् राम इदानीं स्वतन्त्रोच्चारयित्र्या सीतया सह प्रीतिं हर्षं गच्छ प्राप्नुहीति उपलक्षणार्थघटितश्लोकार्थः । स्वतन्त्रेति विशेषणान्न मयेत्यस्माद्वाल्मीकेर्बोधः । अनयैव दिशा "मादृशो न परः पापी" "दासोहमिति मां मत्वा" इत्यादयः समाधातव्याः ॥ १८ ॥

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम्। उज्झितायास्त्वया नाथ तदेव मरणं वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे। किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥ इति सा शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु। चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्गय सस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना। चिरसन्नियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि सन्तापसम्भवम्। नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तच्चैवामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनम्। पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम्। उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥

पश्चादिति। पश्चादपि त्वद्गमनानन्तरमपि। उज्झितायाः त्यक्तायाः। तदेव त्वत्सन्निधानकाल एव ॥ २० ॥ विषकृतदुर्मरणाद्दुःखेन मरणं ज्याय इत्याशङ्क्याह—इममिति। आदौ दशवर्षाणि, मध्ये त्रीणि वर्षाणि, अन्ते एकवर्षं च तुल्यतया भाति विरहिण्या इत्यावेदयितुं विभज्योक्तिः ॥ २१ ॥ इतीत्यादि। आयस्ता आयासं प्राप्ता, प्रशिथिलगात्रीत्यर्थः। सस्वरं सतारध्वनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सेति। विद्धा ताडिता। वाक्यैः पूर्वं रामोक्तैः। दिग्धैः विषलिप्तैः बाणैः। चिरसंनियतं वार्त्ताप्रसङ्गेन चिरात्सन्निरुद्धम्। अरणिरित्यत्रापि विद्धेत्यनुषञ्जनीयम् ॥ २३ ॥ तस्या इति। स्फटिकसङ्काशमित्यनेन विकज्जलतावगमात् चिरविगलितधारत्वमवगम्यते। उदकं मकरन्दरूपं तद्वच्चुष्णं निर्मलं च ॥ २४ ॥ तदिति। अमलसङ्काशमितिपाठे—अमलतया प्रकाशमानम्। बाष्पेण सन्तापसम्भवेनोष्णेन। अम्बुजपक्षे ऊष्मणेत्यर्थः। "बाष्प ऊष्मा" इत्यमरः ॥ २५ ॥ तामिति। विसंज्ञामित्यनेन मूर्च्छाभावः सूच्यते। परिविश्वासयन्। सम्यग्

निरय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पश्चादपीति। पश्चात् किञ्चित्कालानन्तरम्, तदेव त्वद्विप्रयोगकाल एव ॥ २० ॥ २१ ॥ इतीति। आयस्ता आयासं प्राप्ता। सस्वरं सशब्दम् ॥ २२ ॥ सेति। दिग्धैः विषयुक्तैः बाणैः चिरसन्नियतं चिरसन्निरुद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ तच्चेति। बाष्पेण शोकाग्निरूपोष्मणा ॥ २५ ॥ तामिति। परिविश्वासयन्

न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित्स्वयम्भोरिव सर्वतः ॥२७॥
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
यत्सृष्टासि मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।
तं चाहमनुवर्त्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥

विश्वासयन् ॥ २६ ॥ नेति । तव दुःखेन हेतुना प्राप्यं स्वर्गमपि न रोचये । त्वयि दुःखितायां स्वर्गमपि नेच्छामीत्यर्थः । स्वयम्भोः नारायणस्य नतु चतुर्मुखस्य । तस्य मधुकैटभादिभ्यो भयसम्भवात् । आर्षो डुप्रत्ययः । सर्वतः सर्वजन्तुभ्यः ॥ २७ ॥ तवेति । तव विरहदुःखासहिष्णुरपि निर्भयोपि शक्तिमानपि तवान्तराभिप्रायानभिज्ञानादेतावत्पर्यन्तं त्वां वनं नेतुं नेच्छामीति भावः ॥ २८ ॥ यदिति । सृष्टा दैवेनेतिशेषः । आत्मवता शीलवता अतिकृच्छ्रावस्थायामप्यक्षुभितमनस्केन वा । यच्छब्दयोगात्तदिति पूरणीयम् ॥२९॥ इदं पत्न्या सह वनगमनं रागप्राप्तं न भवति अपि तु शिष्टाचारसिद्धमित्याह—धर्म इति । धर्मः वानप्रस्थधर्मः । सद्भिः सपत्नीकैः राजर्षिभिः । यथा सूर्यं सुवर्चलेति भिन्नलिङ्गयोरप्यौपम्यमार्षम् । यथा सूर्यं सुवर्चला देवी तद्वन्मामनुवर्त्तस्वेति

समाश्वासयन्, उज्जीवयन्नित्यर्थः । न देवीति । तव नियोगदुःखेन, प्राप्तमपीति शेषः । स्वयम्भोरिव सर्वतः सर्वेषामायुर्भाग्यं च लिखितुं परिमार्ष्टुं च कर्तुः ब्रह्मणो यथा कुतश्चिदपि भयं नास्ति तद्वदित्यर्थः॥ २७ ॥ तवेति । सर्वं समग्रम् । अभिप्रायम् अन्तरम् । अविज्ञाय तत एव हेतोः तवारण्ये वासं न रोचये नाङ्गीकृतवानस्मि, इतःप्रागिति शेषः ॥ २८ ॥ यदिति । सृष्टासि निश्चितासि, इदानीमिति शेषः । आत्मवता अक्षुभितमनस्केन योगिनेत्यर्थः ॥ २९॥ सर्वात्मना दयितायास्ते सह यानं धर्मश्चेत्याह—धर्मस्त्विति । धर्मो वानप्रस्थधर्मः, सद्भिः सपत्नीकैः राजर्षिभिः यथा सूर्यं

स०—स्वयम्भोरिव सर्वतः स्वयंभोः ब्रह्मणः । आर्षोयं डुः । सर्वतः सर्वशब्दो रुद्रवाचकः, उपलक्षणया सर्वसुपर्वग्रहः रुद्रादिभ्यो ब्रह्मणो यथा भयं नास्ति तथा मम सर्वतोपि भयं नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ।
वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥
एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
अतश्च तं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥
यत् त्रयं तत् त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥

वार्थः ॥३०॥ न खल्विति । सत्योपबृंहितं पितुर्वचनं मां वनं नयति खलु तत् तस्मात्कारणात् अहं न गच्छेयमिति न अद्यैव गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥३१ ॥ एष इति । पितुर्मातुश्च वश्यतेत्येष एव धर्मः । वश्यता विधेयता । अहं पितृवचन परिपालनोद्युक्तोऽहं तं व्यतिक्रम्य मातापितृविधेयत्वरूपधर्मं व्यतिक्रम्य अहं जीवितुं नोत्सहे इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ माभूत् पितृवचनकरणं दैवमाराध्यास्माभिरत्रैव स्थातव्यमित्यत्राह–अस्वाधीनमिति । अस्वाधीनम् आराधकानधीनम्, स्वतन्त्रमितियावत् । यद्वा अस्वाधीनं प्रत्यक्षतया अनाज्ञापयत् । स्वाधीनं प्रत्यक्षतया नियोजयन्तम् । गुरुम् गुरुं चेत्यर्थः । प्रकारैः आराधन प्रकारैः ॥ ३३ ॥ यदिति । यत् गुर्वादित्रयं तत् त्रयो लोकाः । लोकत्रयमपि तदाराधनसाध्यमित्यर्थः। भुवि तत्समं पवित्रमन्यन्नास्ति । 'गगनं गगनाकारम्' इतिवत् स्वस्य स्वेनौपम्यसम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यपदम्, तेन कारणेन इदं

सुवर्चला ह्यनुवर्तते तथा मामनुवर्तस्वेति शेषः॥ ३० ॥ मम तु वनगमनं निश्चितमेवेत्याह–न खल्विति। न गच्छेयमिति न खलु, गच्छेयमेव सर्वथेत्यर्थः। कुतः वचनमिति सत्योपबृंहितं वचनं मां वनं नयति ॥ ३१ ॥ एष इति । वश्यता विधेयता अहं पितृवचनपरिपालनोद्युक्तः तं व्यतिक्रम्य पितृविधेयत्वरूपं धर्मं व्यतिक्रम्य अहं जीवितुं नोत्सहे इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥अस्वाधीनमिति । अस्वाधीनम् आराधकानधीनम्, स्वतन्त्रमिति यावत् । प्रकारैः प्रार्थनापरैः ॥ ३३ ॥ यत्र त्रयमिति । यत्र पितृमातृगुरुरूपं त्रयं तत्र त्रयो लोकाः वर्तन्ते मातापितृगुरुशुश्रूषया लोकत्रयान्तर्वर्त्यशेषदेवताद्याराधनफलप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अतः तत्समं पवित्रं मेध्यं

१ यत्र त्रयं त्रयो लोकाः । इति तीर्थीयपाठः ।

न सत्यं दानमानौ वा न यज्ञाश्चाप्तदक्षिणाः ।
तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्हिता ॥ ३५ ॥
स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकांस्तथा नराः ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
स मा पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
तथा वर्त्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥

गुर्वादित्रयम् । अभिराध्यते ॥ ३४ ॥ रामानु०–यत्रेति । यत्रयत्र पूर्वोक्तमातापितृगुरवो वर्तन्ते तत्रतत्र त्रयो लोकाः तत्समं तत्त्रयसमं यत् पवित्रं भुव्यन्यन्नास्ति, तेन कारणेन इदं मातापितृ गुरुरूपं त्रयम् अभिराध्यत इति योजना ॥ ३४ ॥ पितृवाक्यस्य सत्यादिवैलक्षण्यमाह– न सत्यमिति । हिता हितकरी । पितुः सेवा यथा बलकरी । तथा सत्यादयः न बलकराः न परलोकबलकराः न पारत्रिकाभ्युदयसाधका इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वर्ग इति । स्वर्गादीनि गुरुवृत्त्यनुरोधेन, सिध्यन्तीतिशेषः । गुरूणां मात्रादीनां वृत्तिः शुश्रूषणं तदनुरोधेन तदनुवर्त्तनेन " अनुरोधोऽनुवर्त्तनम् " इत्यमरः । व्यतिरेकेणाप्याह न किञ्चिदिति ॥ ३६ ॥ देवगन्धर्वेति । क्रमेण ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्तीति भावः । नरा इति सर्ववर्णसाधारण्योक्तिः । महात्मानः दृढ मनस्काः । मातेति तच्छुश्रूषणैकरता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ स इति । मा माम् । सः स्वतन्त्रः । वर्तितुम् अनुष्ठातुम् । सः वर्त्तनम् । धर्मापेक्षया पुंस्त्वम् ॥ ३८ ॥

नास्ति तेन कारणेन इदं मातापितृगुरुरूपत्रयमभिराध्यत इति योजना । यद्वा पवित्रं पविः महाभयलक्षणस्संसारः, तस्मात्त्रायतइति पवित्रम्, संसारनिवर्तक मिति यावत् । " पविर्वज्रे महाभये " इत्यभिधानात् । पाठान्तरस्तु यत्रयमिति । यत् यत्र पितृमातृगुरुरूपं त्रयं तत् तत्र त्रयो लोका वर्तन्ते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्वर्ग इति । सुखानि च, सिध्यन्तीति शेषः । गुरुवृत्त्यनुरोधेन, गुरुचित्तवृत्त्यनुवर्तनेन ॥ ३६–३८ ॥

स०–देवगन्धर्वाः साक्षाद्देवप्रेष्याः । गोलोकः चन्द्रलोकः नाकलोको वा मातृलोको वा । " स्वर्गे मातरि गौः " इति रत्नमाला । " गौर्नाके वृषभे चन्द्रे " इति विश्वः । " स यदि पितृलोककामो भवति " इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

मम सन्ना मतिः सीते त्वां नेतुं दण्डकावनम् । वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥ सा हि सृष्टानवद्याङ्गी वनाय मदिरेक्षणे । अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥ सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमतिक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः । नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् । देहि चाशंसमानेभ्यः सन्त्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च । रमणीयाश्च ये केचित् क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥

ममेति । सन्ना त्वद्भावापरिज्ञानात् क्षीणा सा त्वं मयासह वसिष्यामीति मामनुयातुं सुनिश्चिता तेन इदानीं ज्ञातासीतिभावः ॥ ३९ ॥ सेति । सृष्टा, दैवेनेति शेषः ॥ ४० ॥ सर्वथेति । व्यवसायं भर्त्रनुसरणाध्यवसायम् । अतिक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता । "प्रकर्षे लङ्घनेप्याति" इत्यमरः ॥ ४१ ॥ आरभस्वेति । वनवासक्षमाः वनवासहिताः । "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः । क्रियाः दानादिक्रियाः ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्य इति । आशंसमानेभ्यः अर्थयमानेभ्यः ॥ ४३ ॥ भूषणानीति । क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः जातरूपमयकृत्रिमपुत्रिकालीलापाकभाजनादिविचित्रोपकरणानि । ब्राह्मणानामनन्तरं स्वभृत्यवर्गस्य

ममेति । त्वद्भावापरिज्ञानात् त्वां नेतुं पूर्वं मम मतिः सन्ना क्षीणा, यतः वने वसिष्यामीति मामनुयातुं मतिः त्वन्मतिः सुनिश्चिता, अतः पूर्वं सन्ना मे मतिः, इदानीं त्वां वनं नेतुमुद्युक्तेति शेषः । यद्वा हे सीते ! सा त्वं वने वसिष्यामीति मामनुयातुं यतः सुनिश्चिता अतः त्वां दण्डकावनं नेतुं मम मतिस्सन्ना उद्युक्तेति योजना ॥ ३९ ॥ सेति । दिष्टा अनुज्ञाता वनाय वनं गन्तुं मामनुगच्छस्व । पाठान्तरस्तु सेति । अतिदिष्टा अनुज्ञाता ॥ ४० ॥ सर्वथेति । व्यवसायं भर्त्रनुसरणाध्यवसायम् अतिक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता ॥ ४१ ॥ आरभस्वेति । वनवासक्षमाः वनवासे हिताः क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेतद्बुद्धिनिश्चये सतीत्यर्थः ॥४२॥४३॥ भूषणानीति। क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः जातरूपमयकृत्रिमपुत्रिकाद्युपस्करणादीनि ॥४४॥

सत्य०— यतः त्वं अनुयातुं सुनिश्चिता अतस्त्वां नेतुं मम या अमतिः सा सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥ व्यवसायं निश्चयम् । अनुक्रान्ता प्राप्तेति यत् तदति शोभनम् ॥ ४१ ॥

शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च । देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः । क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातु मेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् । धनानि रत्नानि च दातु मङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥

देहीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिति । अनुकूलं सम्मतम् ॥ ४६ ॥ तत इति । प्रतिपूर्णमानसा निश्चिन्तेत्यर्थः । अवेक्ष्य आलोच्य । धर्मभृतां धर्मभृद्भ्यः । मनस्विनी निश्चितमनस्का ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ३० ॥

एवं रामेण सीतागमनेऽङ्गीकृते लक्ष्मणस्यानुगमनप्रार्थनमुपक्षिपति—एवमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एवं संवादं पूर्वोक्तं सीतारामयोस्संवादम् । पूर्वमागतः कौसल्यागृहाद्रामेण सह पूर्वमेवागतः । शोकम् अर्द्धशरीरभूतायाः सीताया अपि वनानुगमनं कृच्छ्रादप्यङ्गीकृतम् मम कथं तत्सम्भविष्यतीति

शयनीयानीति । ब्राह्मणानामनन्तरं स्वभृत्यवर्गस्य देहीति योजना ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिति । आत्मनः स्वस्याः आगमनं भर्तुः अनुकूलम् इष्टम् ॥ ४६ ॥ तत इति । धर्मभृतां धर्मभृद्भ्यः दातुं प्रचक्रम इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एवम् उक्तप्रकारम् सीतारामसंवादं श्रुत्वा पूर्वमागतः कौसल्यागृहात् रामेण सह सीतासंवादप्रवृत्तेः पूर्वमेवागतो लक्ष्मणः, शोकम् अर्द्धशरीरभूतायास्सीताया अपि वनानुगमनं कृच्छ्रादङ्गीकृतम्, मम तु कथं सम्भविष्यतीति विरहजं शोकं सोढुमशक्नुवन् । वोढुमशक्नुवन्निति पाठभेदः

स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ।
अहं त्वाऽनुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
मया समेतोऽरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
ऐश्वर्यं वापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥

विचारजं शोकम् ॥ स्वानुवृत्तिरूपप्रयोजनाय सीतापुरुषकारेण रामे शरणागतिं विधत्ते—स भ्रातुरिति । सः रामानुवृत्तिरूपप्रयोजनाय उपायान्तरशून्यः । भ्रातुरित्यवर्जनीयसम्बन्धकथनाच्छरण्यत्वमुक्तम् । चरणौ निपीड्येति शरणागत्युक्तिः । गाढमित्यश्लथत्वोक्त्या महाविश्वास उक्तः । रघुनन्दनः लक्ष्मणः । अतियशाः आनुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनवान् । आदौ सीतां पुरुषकारत्वेन परिगृह्योवाच पश्चात्तत्पुरुषकारेण महाव्रतम् "न त्यजेयं कथंचन । एतद्व्रतं मम" इत्युक्तगुरुतरव्रतयुक्तम् । राघवं रघुराक्षससंवादादिप्रसिद्धकुलधर्मशरणागतरक्षणं च । उवाच शरणागतेः सर्वफलप्रदत्वेन स्वाभिमतफलं विज्ञापयामास । निपीड्येत्यन्तेन द्वयस्य पूर्वखण्डोक्तशरणागतिरनूदिता । राघवमुवाचेत्यनेनोत्तरखण्डोक्तफलप्रार्थनोक्ता । सीतामुवाचेत्युभयत्र पुरुषकारपरिग्रहोक्तिः ॥१॥२॥ कैङ्कर्यप्रार्थनमेवाह—यदीति । यदीत्यनेन रामस्य वनगमनं स्वानभिमतमित्युक्तम् । कैङ्कर्यसाधनमाह धनुर्द्धर इति । धनुर्द्धरत्वे हेतुमाह—मृगेति । अहं त्वा अनु पश्चादग्रे च वनं गमिष्यामि तवाग्रे पश्चाद्वा यत्र दुष्टमृगशङ्का तत्र सावधानो गमिष्यामीत्यर्थः । अतएव 'मया समेतः' इति वक्ष्यति ॥ ३ ॥ मया धनुर्द्धरेण मया । त्वदीयं धनुर्वहतेतिवार्थः । बहूनीत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनं कृतम् ॥ ४ ॥ अनन्योपायत्व

भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य प्रणम्य सीतां, प्रार्थयन्निति शेषः । स्वाभिमतप्राप्तौ सीताशरणागतिरेवामोघोपाय इति मत्वा मत्प्रार्थनामपि पुरुषकारत्वेनाङ्गीकुर्विति

स०—अतियशाम्—अतिशयितज्ञानसुखरूपिणीम् । "यं ज्ञानं समुदाहृतम्" "शं सुखानि च" इति नानार्थध्वनिपदमञ्जर्यमरौ । अतियशा इति पाठे—लक्ष्मणविशेषणम् । सीतामुवाचेत्यनेन वासुदेवप्रसाधनं मुख्यतो रमेति तां प्रति पूर्ववचनं युक्तमिति सूचयति ॥ २ ॥

एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ।
किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥
यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयोऽयं ममानघ ॥ ८ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥
स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चापि सखा च मे ॥ १० ॥

वदन्नन्यप्रयोजनत्वमाह—नेति । देवलोकाक्रमणम् " देवानां पूरयोध्या " इत्युक्तपरमपदप्राप्तिं त्वया विना न वृणे । त्वत्कैङ्कर्यविनाकृतं मोक्षमपि न वाञ्छामीत्यर्थः । अमरत्वम् " जरामरणमोक्षाय " इत्युक्तं कैवल्याख्यं मोक्षमपि न वृणे । लोकानामैश्वर्यं त्रिलोकाधिपतित्वम्, ब्रह्मत्वमितियावत् । मोक्षमप्यकामयमानोऽहं कथं कैवल्यादिकं कामयेयेतिभावः । यद्वा अवरोहक्रमेण त्रैलोक्यैश्वर्यादिकमपि न कामय इति । अतो न पतत्प्रकर्षदोषः । देवलोकगमनं देवत्वमिन्द्रत्वं वा न कामय इति वाक्यार्थस्तुच्छः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुज्ञात इति । अनुज्ञातश्च अनुज्ञात एव । " उपक्लृप्तं च यत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्य मे । सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ॥" इति वचनात् । अन्यत्र च " तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीः क्रियाः ॥ " इति । अपरत्र च " भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ " इति । भरतशत्रुघ्नयोरेवानुसरणीयत्वोक्तेश्चानुज्ञा सिद्धा ॥ ७ ॥ यदर्थमिति । अनुज्ञातत्वेपि प्रतिषेधात् किमद्य मयाऽपराद्धमिति संशयः ॥ ८ ॥ तत इति । स्थितम् अग्रतः स्थितम् । प्राग्गामिनं प्रागेव गन्तुमुद्युक्तम् । वीरं प्राग्गमनोचितवीर्यवन्तम् । याचमानं गमनाज्ञां याचमानम् । कृताञ्जलिं याच्ञाव्यञ्जकाञ्जलियुक्तम् ॥ ९ ॥ स्निग्ध

सीतां प्रार्थयन् राघवं प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ १–७ ॥ यदर्थमिति । एतदिच्छामि एतत् प्रतिषेधप्रयोजनमित्यर्थः । संशयः बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धं छायावत्परतन्त्रम् मां कं

स०—इतरेषामवश्यः, मम तु विधेयः किङ्करः । स्निग्धः स्नेहयुक्तः ॥ १० ॥

मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् । को भरि
ष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव । सकामपाश
पर्यस्तो महातेजा महीपतिः॥ १२ ॥ सा हि राज्यमिदं
प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता । दुःखितानां सपत्नीनां न
करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥ न स्मरिष्यति कौसल्यां
सुमित्रां च सुदुःखिताम् । भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां
पर्य्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रह
णेन वा । सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थमिमं चर॥ १५॥
एवं मम च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता । धर्मज्ञ गुरु
पूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान्॥ १६॥एवं कुरुष्व सौमित्रे
मत्कृते रघुनन्दन । अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न
भवेत्सुखम् ॥१७॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया
गिरा । प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्॥१८॥

इत्यादिविशेषणानि स्वकार्यकरणार्हतानुगुणानि ॥१०॥ प्रतिषेधनिमित्तमाह—मयेति । कौसल्यादिभरणार्थमेव त्वं वारितोसि, पूर्वानुज्ञा तु तात्कालिक परिहारायेतिभावः ॥ ११ ॥ राजैव भरिष्यतीत्यत्राह—अभिवर्षतीति । काम पाशपर्यस्तः पराभिलाषरूपपाशेन संयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हि भरतो भरि ष्यतीत्यपेक्षायां सोपि कैकेयीपरवशो न भरिष्यतीत्याशयेनाह—सा हीत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मया वा कथं भर्तुं शक्यमित्यत आह—तामिति । राजा नुग्रहणेन राजानुमत्या, तदभावे स्वयमेव वा भरेत्यर्थः । अस्योत्तरं मा वदे त्याह उक्तमर्थमिमं चरेति ॥ १५ ॥ त्वत्कैङ्कर्य्यपरस्य मे किमनेनेत्यत आह—एवमिति । एवम् एवं च सतीत्यर्थः । मम मयीत्यर्थः । गुरुपूजा मातृशु श्रूषणम् ॥ १६ ॥ एवमिति । अस्माभिः आवाभ्यां सीतया चेत्यर्थः । नः नौ। "अस्मदो द्वयोश्च" इति द्विवचनस्य बहुवचनम्॥१७॥ एवमिति । वाक्यज्ञो

हेतुमुद्दिश्य आर्यो निषेधतीति संशयः ॥ ८–१३ ॥ भरतो रक्षिष्यतीत्यत आह—न स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां पर्यवस्थितः तन्नियोगेन सपत्नीतिरस्कारविषये पर्यव

तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः[1] ॥ १९ ॥
कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान् ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां सम्प्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २० ॥
तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।
पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय यशस्विनी ॥ २१ ॥
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २२ ॥

वाक्यकोविदमिति "उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा" इत्युक्तवक्तृत्व विशिष्टम्, राममपि प्रतिवचनरचनाचातुर्येण तोषयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ १८ ॥ पूर्वं रामोक्तानुपपत्तिं परिहरति–तवैवेत्यादिना ॥ १९–२१ ॥ एवं रामोक्तं परिहृत्य प्रस्तुतं स्वाभिमतं कैङ्कर्यं प्रपञ्चयति–कुरुष्वेत्यादि। मां शेषभूतम्। अनुचरं शेषत्वानुगुणकैङ्कर्ययुक्तं कुरुष्व । तत्करणमपि तवैव प्रयोजन मित्यात्मनेपदाल्लभ्यते । वैधर्म्यं नेह विद्यते इहानुचरत्वकरणे वैधर्म्यं सेव्य

स्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४–१८ ॥ अथ मातृरक्षायां भरत एवास्त इत्याह–तवैवेति । तवैव तेजसा अप्रमेयबलवैभवरामजनन्यरक्षणे मम महाननर्थो भवेदिति मत्वा भरतः सम्यक् पूजयिष्यतीति ॥१९॥इदानीं स्वात्मभरणे कौसल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नास्तीति दर्शयति–कौसल्येति । कौसल्या सहस्रं मद्विधानपि बिभृयात्, सा स्वात्मानं बिभृयादिति किमु वक्तव्यम् । कुतस्तस्या एवं शक्तिः ? तत्राह यस्या इति । यस्याः प्रसादात् उपजीविनां ग्रामाणां सहस्रं संप्राप्तमभूत् । उपजीवन मिति क्वचित्पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ कुरुष्वेति । इह मय्यनुचरे वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं तद्वाक्योल्लङ्घनजनितजनन्यपोषणाधर्म्यं न विद्यते, कौसल्याया उपजीवनमस्तीति

विषम०–किन्तु सेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ * ॥ कौसल्या सहस्रं मद्विधानपि बिभृयात्, सा स्वात्मानं बिभृयादिति किमु वक्तव्यम् ॥ २० ॥ **स०**–सुमित्रात्राणार्थमपि न स्थातव्यं मयेत्यत्राह–ममेति । मद्वि धानां च भरणाय मथ्नन्ति परानिति मथः असन्तः ते न भवन्तीत्यमथः 'ते च ते विधानेऽज्ञाः पूज्याश्च तेषां भरणाय पोषणाय । पर्याप्ता । सर्वभूतदयापरपूज्यसज्जनपालयित्रीयं न सौवमात्ररक्षणपरेतिभावः । एतेन सहस्रं मद्विधानित्यनेन न पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥

---

१ संशयः। यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः । तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः । तत्पक्ष्यानपि तान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किन्तु सा ॥ * ॥ इत्यधिकः पाठः ।

धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः । अग्रतस्ते गमि
ष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २३ ॥ आहरिष्यामि ते
नित्यं मूलानि च फलानि च । वन्यानि यानि चान्यानि
स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ २४ ॥ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरि
सानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते २५

सेवकधर्मराहित्यं नास्ति, तव सेव्यधर्मः पर्य्याप्तः स्वामित्वात्। मम सेवकधर्मश्च पूर्णः स्वाभाविकशेषत्वात् । यद्वा वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं न विद्यते त्वदुक्त हेतोरन्यथासिद्धेरुक्तत्वादित्याशयः । अनुचरकरणस्य किं प्रयोजनमित्य पेक्षायामाह तवेति । तवार्थः स्वायासं विना फलमूलाद्याहरणं प्रकल्पते सिद्धयति । अहं च कृतार्थः लब्धत्वत्कैङ्कर्यफलो भविष्यामि । यद्वा मां स्वाभा विकशेषभूतं माम् अनुचरं स्वरूपानुरूपशेषवृत्तियुक्तं कुरुष्व । इहास्मिन् जने मयि वैधर्म्यं शेषत्वविपर्यासः नास्ति, अनेन शेषत्वस्य स्वाभाविकत्वं तज्ज्ञानवतः फलं कैङ्कर्यं चेत्युक्तम् । कैङ्कर्याकरणे तव का हानिरित्यत्राह कृतार्थोऽहं भविष्यामीति । आकिञ्चित्कुर्वतः शेषत्वानुपपत्तेरिति भावः। तच्च प्राप्यं कैङ्कर्यं निष्कृष्य दर्शयति तव चेति । चोवधारणे । तवैवार्थः, नतु मम । परार्थ कैङ्कर्यस्यैव पुरुषार्थत्वादितिभावः । शेषत्वाध्यवसाय उपायः, अस्वार्थशेषि कैङ्कर्य्यमेव फलमित्युपायोपेयनिष्कर्षोनेन कृत इति रहस्यम् । वैधर्म्यं नेह विद्यत इत्युक्तिः ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमत्वात् । आवयोः श्रेयश्चास्तीत्याह कृतार्थ इतीति केचिद्व्याचक्षते॥२२॥ रामानु०—कुरुष्वेति। वैधर्म्यं नेह विद्यत इत्युक्तिः ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमत्वात् । आवयोः श्रेयश्चास्तीत्याह कृतार्थ इति ॥ २२॥ स्वकृतार्थत्वं प्रपञ्चयति—धनुरिति । धनुराद्यादानं हिंस्रनिवारणाय । खनित्रं मूलकन्दखननसाधनं कुद्दालादि । पिटका । अल्पार्थे कप्रत्ययः । फलमूलाद्याहरणयोग्याल्पकण्डोलः । "कण्डोलपिटौ" इत्यमरः ॥ २३ ॥ एवं मार्गे सम्भावितं कैङ्कर्यमुक्त्वा स्थाने संभावितमाह—आहरिष्यामीति । अन्यानि शाकप्रियालबीजक्षौद्रादीनि । स्वाहाराणि सुखेनाहर्त्तुं भोक्तुं योग्यानि ॥ २४ ॥ एवं सर्वदेशकर्त्तव्यकैङ्कर्या दर्शितत्वादितिभावः। कृतार्थः ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमत्वेन आपदि तव सेवया कृतार्थो भविष्यामीत्यर्थः । तव चार्थः प्रकल्पते, फलमूलाद्याहरणेन शुश्रूषारूपप्रयोजनं सिद्धयतीत्यर्थः॥२२-२४॥ भवानिति । सर्वं करिष्यामीति मया कर्तव्यं सर्वमित्यर्थः।

स०—चोप्यर्थे । स्वपतोपि जाग्रत इत्यर्थः । एतेन कथमस्वप्नपतेः स्वाप इति शङ्का निरस्ता ॥२५॥

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।
व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २६ ॥
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २७ ॥
अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ ।
आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ २८ ॥

ण्युक्तानि, कैङ्कर्यस्य विशिष्टविषयस्यैव रस्यत्वाद्विशिष्टविषयत्वमाह–भवांस्त्विति । जाग्रतः स्वपतश्च त इत्यनेन सर्वकालसर्वावस्थोचितकैङ्कर्य मुक्तम् । सर्वं करिष्यामीत्यनेन सर्वविधकैङ्कर्यमुक्तम् । तथा च देवीविशिष्टस्य शेषिणः सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासु सर्वविधमपि कैङ्कर्यं शेषभूतेन कर्तव्य मिति दर्शितम् ॥ २५ ॥ रामस्त्विति । अनेनानुगमनाज्ञा व्यञ्जिता ॥२६॥ ये चेत्यादि । जनकस्य राज्ञो यज्ञे महात्मा वरुणः स्वयमेव मह्यं यद्धनुरादिकं ददौ । आचार्यसद्मनि आचार्यस्य गृहे । पूजार्थं निहितं तदेतत्सर्वमायुधमादाय सः आपृष्टसुहृज्जनस्त्वं क्षिप्रमाव्रजेत्यन्वयः । अत्र धनुरादिषु सर्वत्र द्विवचना दावयोर्ददाविति सिद्धम् । बालकाण्डेऽनुक्तोप्ययं वृत्तान्तोऽनुवादात्सिद्धः, यथा सुन्दरकाण्डेऽभिहितं मणिबन्धनम् "मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥" इति । यथा चायोध्याकाण्डेऽनभिहितोपि वायसवृत्तान्तः सुन्दरकाण्डेऽनूद्यते–" स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥" इति । आचार्यो वसिष्ठः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्येत्युत्तरत्रानुवादात्, नहीक्ष्वाकुकुलगुरुर्वसिष्ठा

स्वपतश्च त इत्यनेन रात्रौ लक्ष्मणस्य निर्निद्रत्वं द्योत्यते ॥ २५ ॥ रामस्त्विति । व्रज अनुव्रज । आपृच्छस्व अनुजानीहि ॥ २६ ॥ ये चेति । वरुणः जनकस्य महायज्ञे धनुरादिकमावयोर्ददौ सत्कृत्य निहितं निक्षिप्तम् आचार्यसद्मनि वसिष्ठसद्मनि । ननु जनकयागे धनुरादिप्रदानस्याश्रवणात् कथमत्र सिद्धवदनुवादः क्रियते ? सत्य मेतत्; भगवतो वाल्मीकेरियं शैली–प्रस्तुतार्थप्रतिपादनपारवश्यात् यत्र वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्त्वा उत्तरत्र केनचिद्व्याजेन सिद्धवदनुवदतीति । यथा बालकाण्डेऽनभिहितं मणिबन्धनं " मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे " इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्। अयोध्याकाण्डे वक्तव्यं काकासुरवृत्तान्तं " स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समह

सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि । स त्वमायुध
मादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण॥२९॥ स सुहृज्जनमामन्त्र्य
वनवासाय निश्चितः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुध
मुत्तमम् ॥ ३० ॥ तद्दिव्यं राजशार्दूल सत्कृतं माल्य
भूषितम् । रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम्
॥ ३१ ॥ तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमा
गतम् । काले त्वमागतः सौम्य कांक्षिते मम लक्ष्मण
॥ ३२ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परन्तप ॥ ३३ ॥
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः । तेषामपि
च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३४ ॥ वसिष्ठपुत्रं
तु सुयज्ञमार्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् । अभिप्रया
स्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ३५॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥

दन्योस्ति ॥ २७-३१ ॥ तमिति । प्रीत्योवाचेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ कांक्षितत्व मेवाह-अहमित्यादिना ॥ ३३ ॥ वसन्तीति । यच्छब्दोर्थसिद्धः । इह नगरे गुरुभक्त्या ये दृढं वसन्ति नित्यं गुरुशुश्रूषणं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषामपि मे सर्वेषाम् उपजीविनां च । भूयः अतिशयेन नित्यदेयादधिकतया दातु मिच्छामि, तानानयेतिशेषः ॥ ३४ ॥ वसिष्ठपुत्रमिति । वसिष्ठपुत्रम् आर्यं द्विजानां प्रवरं सुयज्ञम् । अन्यानपि शिष्टानानय । सुयज्ञं तांश्चाभ्यर्च्याभि प्रयास्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोध्याकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

र्षिभिः " इत्यादिना सुन्दरकाण्डे उक्तवान् ॥ २७-३४ ॥ वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानये त्यनेन मूलप्रभोर्दशरथस्य वसिष्ठपौरोहित्यं 'तत्पुत्रस्य तत्पुत्रः' इति न्यायेन स्वाचार्यस्य सुयज्ञस्य विशिष्यानयननियोगः॥३५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम् ।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
ततः सन्ध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह ।
जुष्टं तत्प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४ ॥
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।
सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥

एवं निश्चितसीतालक्ष्मणानुयात्रस्य रामस्य यात्रादानं प्रस्तूयते द्वात्रिंशे— तत इत्यादि । आज्ञाय अङ्गीकृत्य । शुभतरं ब्राह्मणोपकारत्वात् । प्रियम् आत्मनोनुगमनाङ्गीकारफलत्वात् ॥ १ ॥ तमिति । अग्न्यगारस्थम् अग्नि होत्रशालास्थम् । दुष्करकारिणः दुष्करकर्मकारिणः । वेश्म अभ्यागच्छ कृत्यं च पश्येत्यर्थः ॥ २ ॥ तत इति । सन्ध्योपासनं माध्याह्निकम् अथवा सन्ध्यानियताग्निहोत्रम् । अग्न्यगारस्थमित्युक्तेः ॥ ३ ॥ तमिति । अर्चितं हुतम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैरित्यादि । जातरूपमयैः स्वर्णमयैः । अङ्गदैः कूर्परोपरिधार्यैः बाहुभूषणैः । सहेमसूत्रैर्मणिभिः हेमसूत्रप्रोतैर्वैदूर्यपद्मराग मुक्तादिमणिभिः । "रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च" इत्य मरः । केयूरैः भुजशिरोव्यापिफणाकारशिखरयुक्तबाहुभूषणैः । अथवा अङ्गदकेयूरयोः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वाभ्यां भेदः । वलयैः कटकैः । "कटकं

तत इति ॥ १ ॥ तमिति । अग्न्यगारम् अग्निहोत्रशाला वेश्म रामस्याभ्यागच्छ । दुष्करकारिणः प्राप्तराज्यत्यागपूर्वकवनगमनरूपदुष्करकारिणः ॥ २ ॥ तत इति । सन्ध्यां माध्याह्निकीम् ॥ ३ ॥ तमिति । अभिचक्राम प्रत्युत्थानादिकं कृतवान् ॥ ४ ॥ जातरूपेति । अङ्गदमूर्ध्वाकारं पत्रलताचित्रितं बाहुमूलधार्यं भूषणम् । केयूरम् तस्याधोभागे धार्यं वलयाकारं भूषणम् । वलयैः कटकैः हेमसूत्रैः मणिभिः स्वर्ण

अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ।
रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७ ॥
अङ्गदानि विचित्राणि केयूराणि शुभानि च ।
प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
तं ते गजसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥ १० ॥
इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।
रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शुभाः ॥ ११ ॥

वलयोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः । रत्नैः भूषणप्रकरणात् भूषणश्रेष्ठैरित्यर्थः । " रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि " इत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ हारमिति । हेमसूत्रं हेममयं कण्ठसूत्रम् । रशनां च ते भार्यायै सीता दातुमिच्छति । तत्सर्वं हारय दापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अङ्गदानीति । भार्यायै भार्याधारणार्थम् । तुभ्यं प्रतिग्रहीत्रे । प्रयच्छति । गच्छतीत्यत्र नुमभाव आर्षः ॥ ८ ॥ पर्यङ्कमिति । त्वयि प्रतिष्ठापयितुं तुभ्यं दातुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ नाग इति । मातुलो ददाविति दशरथीयशत्रुञ्जयव्यावृत्तिः ॥ १० ॥ इतीति । प्रतिगृह्येत्यनेन न्यासभूतत्वं

सूत्रस्यूतैः मुक्तादिमणिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुयज्ञमिति । सीताप्रचोदित इति सीतया सुयज्ञपत्न्यै दिव्याभरणदानाय सखीत्वात् प्रचोदित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ हारमिति । हेमसूत्रम् उरोभूषणविशेषमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पर्यङ्कमिति । त्वयि प्रतिष्ठापयितुम्, तुभ्यं दातुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ नाग इति । शत्रुञ्जयो नाम प्रसिद्धं यं गजं मातुलो मम

वि०—निष्कसहस्रेण निष्कसहस्रदक्षिणया (तं ते निष्कसहस्रेण इति पाठः) ॥ १० ॥ स०—रामलक्ष्मणसीतानामित्यत्र लक्ष्मणव्यवधानेन महर्ष्याशिषाविलम्बफलकत्वं द्योतयति ॥ ११ ॥

अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः।
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥
अगस्त्यं कौशिकञ्चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ।
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः ॥ १३ ॥
तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रैश्च मानद।
सुवर्णै रजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥
तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे सम्प्रदापय।
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
सूतश्चित्ररथश्चार्य्यः सचिवः सुचिरोषितः।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा।
पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ॥ १७ ॥
ये चेमे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ १८ ॥

व्यावर्त्यते ॥ ११ ॥ अथेति। त्रिदिशेश्वरम् इन्द्रम् ॥ १२॥ अगस्त्यमिति। अगस्त्यम् अगस्त्यपुत्रम्। कौशिकं विश्वामित्रपुत्रम्। रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः ॥ १३ ॥ रत्नैरर्चनं विवृणोति–तर्पयस्वेति ॥ १४ ॥ कौसल्यामित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम्। तैत्तिरीयाणां तित्तिरिसम्बन्धिशाखाध्येतॄणाम्। आचार्यः अध्यापयिता। अभिरूपः बुधः ' प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपाबुधमनोज्ञयोः " इति विश्वः ॥ कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि। "कौशेयं कृमिकोशोत्थम्" इत्यमरः। यावत् यावत्पर्यन्तम् तुष्यति तावत्सम्प्रदापयेतिसम्बन्धः ॥ १५॥१६ ॥ सूत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। सूतः सुमन्त्रतुल्यः कश्चिच्चित्ररथनामा। सुचिरोषितः चिरकालमस्मद्गृहे स्थितः। पशुकाभिः। अल्पार्थे कन्प्रत्ययः। अजादिभिरित्यर्थः ॥१७॥ ये चेत्यादि उपाकुर्वित्यन्तमेकं वाक्यम्। कठेन प्रोक्तमधीयते

ददौ तं गजं ते ददामि ॥ १०–१६ ॥ सूत इति। सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। सूतः सुमन्त्रादन्यः चित्ररथनामकः, सुचिरोषितः चिरकालवृद्धः, पशुकाभिः अजामहिषी प्रभृतिभिः ॥ १७॥ ये चेति । कठकालापाः कठाः कठसम्बन्धिशाखाध्यायिनः,

नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्वन्ति किञ्चन ।
अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि सम्मताः ।
तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ १९ ॥
शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ।
व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥
मेखलीनां महासङ्घः कौसल्यां समुपस्थितः ।
तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं सम्प्रदापय ॥ २१ ॥

कठाः । कठशब्दात्प्रोक्तार्थे वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य " कठचरकात्–" इतिलुक् । ततः "तदधीते तद्वेद " इत्यण् । तस्य " प्रोक्ताल्लुक् " इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिशब्दात् प्रोक्तार्थे "कलापिनोऽण्" इत्यण् । "सब्रह्मचारिपीठसर्पि " इत्यादिना टिलोपः । ततः 'तदधीते' इत्याद्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुक्। कठप्रोक्तशाखाध्यायिनः कलापिप्रोक्तशाखाध्यायिनश्चेत्यर्थः । कठाश्च कालापाश्च कठकालापाः । " दण्डप्रधानाः माणवाः दण्डमाणवाः " इति काशिकायाम् । सदा पलाशदण्डधारिणो ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । किञ्चन आहारार्थयत्नादिकम् । न केवलं नित्यस्वाध्यायशीलत्वात् किञ्चिन्न कुर्वन्ति किंत्वालस्याच्चेत्याशयेनाह अलसा इति । गोसहस्रप्रदानहेतुत्वेनाह स्वादुकामाश्चेति । रसवत्पदार्थकाङ्क्षिण इत्यर्थः । महतां चापि सम्मताः अतीव साध्वाचारा इत्यर्थः । रत्नपूर्णानि रत्नालङ्कारपूर्णानि । अशीतियानानीत्युक्त्या दण्डमाणवाश्चाशीतिसङ्ख्याका इतिगम्यते । रत्नवाहानुष्ट्रानिति वा । शालिवाहसहस्रं शालिधान्यवाहकबलीवर्दसहस्रम् । भद्रकान् । अल्पार्थे कन्प्रत्ययः । कर्षणयोग्याननडुह इत्यर्थः । धान्यविशेषानित्यपरे । व्यञ्जनार्थं क्षीरदधिघृतार्थम् । उपाकुरु ददस्वेत्यर्थः ॥ १८–२० ॥ मेखलीना

कालापाः कलापिसम्बन्धिशाखाध्यायिनश्च कठकालापाः । दण्डमाणवाः पलाशदण्डयुक्ता ब्रह्मचारिणः अन्यत् व्रतोपवासादिकं न कुर्वन्ति ॥१८॥ कुतः ? नित्येति । स्वादुकामाः मृष्टान्नकामाः, तर्हि कथमेवंविधा दानयोग्या इत्यत आह महतामिति । "तपो हि स्वाध्यायः" इति श्रुतेः । नित्यतपस्वित्वेन महतां सम्मताः । रत्नपूर्णानि धनपूर्णानि अशीतियानानि अशीत्युष्ट्रान् ॥१९॥ शालिवाहेति । शालीन् वहन्तीति शालिवाहाः बलीवर्दाः भद्रकाः कर्षणप्रवीणाः महर्षभाः । व्यञ्जनार्थं दधिघृताद्यर्थम् । उपाकुरु ददस्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ मेखलीनामिति । मेखलाः मेखलिनः ब्रह्मचर्यव्रतिनः ।

अम्बा यथा च सा नन्देत् कौसल्या मम दक्षिणाम् ।
तथा द्विजातींस्तान् सर्वाँल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ।
यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ २३ ॥
अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ।
सम्प्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ।
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २५ ॥
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ।
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २६ ॥

मिति । मेखला मौञ्जी, तद्वतां ब्रह्मचारिणामित्यर्थः । आर्षो दीर्घः । सहस्रं गोसहस्रम् प्रकृतत्वात् तासाम् ॥२१॥ ममाम्बेत्यन्वयः। दक्षिणां पूर्वोक्तदानाङ्गभूताम् । सर्वशः वस्त्रधान्यादिसर्वप्रकारैः ॥ २२ ॥ तत इति । यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य अददात् धनदो यथेति । धनदस्य दातृत्वं 'धनदेन समस्त्यागे' इति बालरामायण एवोक्तम् । ब्राह्मणेन्द्राणामिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥२३॥ अथेति। बाष्पं कलन्ति मुञ्चतीति बाष्पकलाः तान् उपजीविनं प्रति एकैकस्योपजीविनो बहुद्रव्यं सम्प्रदायाब्रवीत् ॥ २४ ॥ अशून्यं कार्य्यं, यथापूर्वं भवद्भिरुपविश्य रक्षणीयमित्यर्थः । एकैकं पृथक् पृथक् ॥ २५ ॥ इतीति । धनाध्यक्षं

अर्श आदित्वादच् । समवस्थितः । विवाहार्थमिति शेषः । तेषां सहस्रम् गोसहस्रं विवक्षितम् । गवामेव प्रकृतत्वात् । अम्बा कौसल्या, नः अस्माकं दक्षिणां ब्रह्मचारिभ्यो दत्तं यथा नन्देत् तथार्चयेतियोजना । प्रथमान्तपाठे दक्षिणा समर्था अम्बा कौसल्या नः अस्माकं यथा स्वाश्रितब्रह्माचारिवर्गस्य विवाहार्थं भिक्षाप्रदानेन नन्देत् तथा दापयेतिवार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । तद्धनम् यथोक्तम्, यथोक्तविभागमित्यर्थः॥२३॥अथेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । बाष्पगलान बाष्पगद्गदान् । एकैकस्य उपजीवनं जीवनसाधनम् । बहुद्रव्यम् एकैकस्य सम्प्रदाय दत्त्वा ॥ २४ ॥ लक्ष्मणस्य वेश्म यदिदं मम गृहं च एकैकं प्रत्येकं यावन्ममागमनम् अशून्यं कार्यमित्युपजीविनो ऽब्रवीदिति योजना । अशून्यं कार्यमित्यस्यायमर्थः–युष्माभिरत्रोपविश्य रक्षणीय

ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः ।
स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ॥ २७ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ॥ २८ ॥
तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली ॥ २९ ॥
तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ।
अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येणाभिपीडिता ॥ ३० ॥
अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ।
रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥

कोशगृहाधिकृतम् ॥ २६ ॥ तत इति । अस्य रामस्य ॥ २७ ॥ तत इति । बालवृद्धेभ्यः बालेभ्यो वृद्धेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥ तत्रेति । तत्र तस्मिन् काले देशे वा । पिङ्गलः पिङ्गलवर्ण इति दारिद्र्यलक्षणोक्तिः। पिङ्गलकेशो वा । गार्ग्यः गर्गमुनिवंश्यः । उञ्छवृत्तिः उञ्छेन एकैकशो धान्यग्रहणेन वृत्तिर्जीवनं यस्य तथा । क्षतवृत्तिरितिपाठे–क्षतेन खननेन जीवनं यस्येत्यर्थः । खननलब्धकन्द मूलादिजीवन इत्यर्थः । फालकुद्दाललाङ्गली फलयते अनेनेति फालः द्वैधी करणसाधनं कुठारशङ्कुलादिकम् । कुद्दालः खननसाधनम्, खनित्रमितियावत् । लाङ्गलं हलाकारः फलाकर्षणसाधनभूतो दण्डविशेषः तद्वान् ।एवं वनवासी कश्चिद्दरिद्रो गृहस्थः दैवात्तत्र नगरे तदानीं सङ्गतोऽभूदितिभावः ॥ २९ ॥ तमिति । दारकान् पुत्रकान् ॥ ३० ॥ अपास्येति । कुद्दालमिति लाङ्गलस्या-

मिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति । अस्य रामस्य ॥ २७ ॥ तत इति । कृपणेभ्यः भूरि दापयेति शेषः ॥ २८ ॥ तत्रेति । तत्र तस्मिन् काले देशे च पिङ्गलः पिङ्गलवर्णः, गार्ग्यः तद्वंश्यः, क्षतवृत्तिः क्षतेन खननेन लब्धकन्दमूलादिना वृत्तिर्जीवनं यस्य स तथोक्तः।फालकुद्दाललाङ्गली फालं द्वैधीकरणसाधनं कुठारादि, कुद्दालः खननसाधनं खनित्रम् । लाङ्गलं हलाकारः कर्षणसाधनभूतो दण्डविशेषः, तद्वान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ राममिति । सभार्यपुत्रमात्मानमिति शेषः । दर्शयेति द्विकर्मकम् । यदि दर्शयसि

सत्य०–मम यदि रामं दर्शयसि तर्हि किञ्चिदवाप्स्यसे इत्यन्वयः । अनेन त्रिजटस्य भार्यासाहित्येन रामं प्रति गमनं चोच्यते । अत एव “ ततः सभार्यस्त्रिजटः ” इत्युक्तिस्सङ्गच्छते । यद्वा दर्शय स्वात्मानमितिशेषः । भागासिबाधकं तु तत्रैव परिह्रियते ॥ ३१ ॥

स भार्यावचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम् ।
स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥
भृग्वङ्गिरसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ।
आ पञ्चमायाः कक्ष्यायाः नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥
स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
निर्द्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः ।
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३४ ॥
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ ३५ ॥
गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया ।
परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥

ध्युपलक्षणम् । दर्शयेति भार्यापुत्रसहितमात्मानमित्यर्थः । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । यदि दर्शयसि तदा किञ्चिदवाप्स्यसीत्यर्थः । किञ्चिदिति स्वभाग्यहान्यपेक्षयोक्तम् ॥ ३१ ॥ स इति । दुश्छदाम् अतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमशक्याम् । रामदर्शनार्थमाच्छादनयत्नः । यत्र यन्मार्गाश्रितवीथ्याम् ॥ ३२ ॥ भृग्वङ्गिरेति । अङ्गिरेत्यत्र अकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३३ ॥ स इत्यादि । प्रत्यवेक्षस्व कटाक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तमिति । परिहाससमन्वितं लीलास्मितसमन्वितम्, बहुकुटुम्बिनो दरिद्रस्य अस्य कियती धनाशेति जिज्ञासया सस्मित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गवामिति । अनेकगोसहस्राणां मध्ये एकमपि सहस्रं न विश्राणितमित्यर्थः । यद्वा असङ्ख्यातानां गवां मध्ये एकमपि

तदा सर्वथा किञ्चिदवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ स इति । दुश्छदामतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमशक्यां यत्ररामनिवेशनं यत्र यस्मिन् पथि रामनिवेशनं प्राप्यते तादृशं पन्थानमास्थाय प्रातिष्ठत प्रस्थितवान् ॥३२॥ भृग्विति । दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ॥३३॥ निर्द्धन इति । प्रत्यवेक्षस्व मयि कृपां कुरु ॥ ३४ ॥ तमिति । परिहाससमन्वितं लीलास्मितान्वितम् ॥ ३५ ॥ गवामिति । गवामसङ्ख्यातानां गवां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं न दत्तम् । अतो दण्डेन यावत्परिक्षिपसि गवाकीर्णं यावन्तं देशं परिक्षिपसि परिगृह्णासि तावत् तावद्देशस्थं गोजातमवाप्स्यसीत्यर्थः । ब्राह्मणानां

सत्य०–दुश्छदां दुःखेन छादयितुं योग्याम् ॥ ३२ ॥

स शाटीं त्वरितः कट्यां सम्भ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् ।
आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः ॥ ३७ ॥ स
तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्च्युतः। गोव्रजे बहुसा-
हस्रे पपातोक्षणसन्निधौ ॥ ३८ ॥ तं परिष्वज्य धर्मात्मा
आ तस्मात् सरयूतटात्। आनयामास ता गोपैस्त्रिजटा-
याश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ उवाच च ततो रामः तं गार्ग्य
मभिसान्त्वयन् । मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः परिहासो ह्ययं
मम ॥ ४० ॥ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव जिज्ञा
सितुमिच्छता मया। इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व
किं चेदपरं व्यवस्यति ॥ ४१ ॥

सहस्रं मया न विश्राणितं न दत्तम् । तुभ्यमितिशेषः । अपितु दण्डेन यावत् परिक्षिपसि गवाकीर्णं यावन्तं देशं परिक्षिपसि तावदवाप्स्यासि, तावद्देशस्थं गोजातमवाप्स्यसीत्यर्थः । एकं गोसहस्रमात्रं न दत्तम् अन्यत् सर्वं दत्तमिति नार्थः । ' बहुसाहस्रे ' इत्यादि वक्ष्यमाणेन विरोधात् अपिशब्दास्वारस्याच्च ॥ ३६ ॥ स शाटीमिति । कट्यां परिवेष्टनं बलोत्तम्भनाय । आविध्य भ्रामयित्वा । सर्वप्राणेन सर्वशक्त्या । " शक्तिः पराक्रमः प्राणः " इत्यमरः॥३७॥ स इति । उक्षणसन्निधौ उक्षसन्निधौ "वष्टिभागुरिः" इत्यादिरीत्या अकारान्तत्वम् ॥ ३८ ॥ तमिति । आ तस्मादित्यत्राभिविधिवाचकस्याङः सरयूतटादित्यनेन सम्बन्धः । आनयामास नाययामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उवाचेति । परिहासो ह्ययं मम अयं दण्डक्षेपणप्रचोदना । परिहासः विनोदार्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥ परिहासमेव विवृणोति—इदमिति । तेजः बलम् । दुरत्ययं निरतिशयमित्यर्थः । यद्वा

गोग्रहणचापल्यप्रदर्शनार्थमेवंरीत्या भगवतोक्तमिति भावः ॥३६॥ स इति। तां शाटीं सम्भ्रान्तः सन्तुष्टः सन्। आविध्य भ्रामयित्वा । वेगितः त्वरितः । सर्वप्राणेन सर्वशक्त्या.। चिक्षेप मुक्तवान् ॥३७॥ स इति । सः दण्डः । सरयूपारं सरयूतीरम् । तीर्त्वा प्राप्य उक्षाणसन्निधौ वृषसन्निधौ ॥ ३८ ॥ तमिति । आ तस्मादित्यभिविधावाकारः, ताः गाः त्रिजटाय त्रिजटस्य ॥ ३९ ॥ उवाचेति । परिहासोप्ययं दण्डपरिक्षेपणवचनरूपोऽयं विनोदार्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इदमिति । इदं तेजः शक्तिः अतिवृद्धस्यापि

ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात्। भवत्सु सम्यक् प्रतिपादनेन तन्मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥ ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः। यशोबलप्रीति सुखोपबृंहिणीस्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥४३॥ स चापि रामः प्रतिपूर्णमानसो महद्धनं धर्मबलैरुपार्जितम्। नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः ॥४४

जिज्ञासितुं ज्ञातुमित्यर्थः। यद्वा जिज्ञासितुं मीमांसितुम्। "मानेर्जिज्ञासायाम्" इति मीमांसार्थे जिज्ञासाशब्दप्रयोगात्। इममर्थं दण्डप्रक्षेपणरूपम्। अपरं किञ्चिद्व्यवस्यति अभिलषतिचेत् तद्वृणीष्व ॥ ४१॥ इदं च पूर्ववन्न परिहासरूपमित्याह—ब्रवीमीति। यन्त्रणा निरोध इत्यर्थः। मम यद्यद्धनमस्ति तत्सर्वं विप्रकारणात् विप्रार्थमेव आर्जितम्. भवत्सु भवादृशेषु विप्रेषु। सम्यक् करणत्रयपूर्वकम् प्रदानेन मम प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२॥ तत इति। मोदित इत्यनेन गोभ्योन्यन्नापेक्षितवानित्यवगम्यते। उपबृंहणीः वर्द्धनीः। तदा गमनकाले। महात्मनः रामस्य ॥ ४३ ॥ स इति। धर्मबलैः धर्मप्रयुक्तपराक्रमैः। नियोजयामास प्रतिपादयामास। सुहृज्जने विषये यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः। आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः। तत्तदौचित्येनाभिहितसम्मानवाक्य

सतस्तव जिज्ञासितुं ज्ञातुमित्यर्थः। इममर्थं दण्डप्रक्षेपणरूपार्थमुद्दिश्य प्रचोदितोसि, अपरं गोभ्योऽन्यत् किमपि वरितुं व्यवस्यति चेत् वृणीष्व ॥ ४१॥ इदं वचनं नोपचारमात्रमित्याह—ब्रवीमीति। यन्त्रणा इतोप्यधिकवरस्य वरणे सङ्कोचः, ते तव। नास्ति मास्तु। कुतः? मम यद्यद्धनं तद्विप्रकारणात् विप्रप्रयोजनसम्पादनार्थम्। कथं तथात्वमत आह—भवत्सु भवादृशेषु सम्यक् प्रतिपादनेन परिपूर्णप्रदानेन हेतुना मया आर्जितं धनं मे प्रीतियशस्करं प्रीतिकरं यशस्करं च भवेत् ॥४२॥ ततइति। यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहणीः यशःप्रभृतीनां विवर्द्धनीः। तदाशिषः तस्य रामस्य आशिषः ॥४३॥ स चेति। धर्मबलैः धर्मप्रयुक्तपराक्रमैः। यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः तत्तदौ

स०—सभार्यः भार्यासहितः। यद्वा आशिषः प्रत्यवदत्। ततः गेहगमनानन्तरं सभार्यो मुदितः हृष्टोऽभूदित्यन्वयः। अतः सभार्य इति नानुपपन्नम् ॥ ४३ ॥

द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो ऽभवत् । न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्हसम्मानन दानसम्भ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते दुष्प्रेक्षे त्वशोभेतां तदायुधे ।
मालादामभिराबद्धे सीतया समलंकृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥

इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ द्विज इति । द्विजः ब्राह्मणः । सुहृत् द्विजत्वाभावेपि सुहृत् । द्विजत्वसुहृत्त्वाभावेपि भृत्यजनः, तथात्वाभावेपि दरिद्रभिक्षाचरणः । भिक्षां चरतीति भिक्षाचरणः । " कृत्यल्युटो बहुलम् " इति कर्त्तरि ल्युट् । कर्मधारयसमासः । तत्र तेषु मध्ये । कश्चिदपि यथार्हसम्माननदानसम्भ्रमैः सम्भ्रमस्त्वरा । "आरम्भः सम्भ्रमस्त्वरा " इत्यमरः । न तर्पितो न बभूव । त्वरया क्रियमाणैरपि सम्मानदानैः सर्वेपि तर्पिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

पूर्वं पित्रानुज्ञातोऽपि सीतालक्ष्मणयोरनुज्ञापनाय पुनः रामो दशरथसमीपं गच्छति–दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ तत इति । तदायुधे तयोरायुधे, धनुषी इति यावत् । खड्गादीनामप्युपलक्षणमेतत् । मालादामभिः मालानिचयैरित्यर्थः । अलंकृते चन्दनादिभिरलंकृते ॥२॥ तत इति। प्रासादहर्म्याणि प्रासादो देवतानां

चित्येनाभिहितसम्मानवाक्य इत्यर्थः ॥४४ ॥ द्विज इति । दरिद्रभिक्षाचरणः दरिद्रस्सन् भिक्षाचरणः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायांश्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

॥१॥ तत इति । तदायुधे तयोरसाधारणायुधे,धनुषी इत्यर्थः । खड्गादीनामप्युपलक्षणमेतत् । मालादामभिः मालानिचयैः । समलंकृते चन्दनादिभिः ॥२॥ तत इति ।

न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात् प्रासादान् दीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ।
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्द्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञस्सन् कामिनां चैव कामदः ।
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यन्त्याशु विवर्णताम् ॥ ९ ॥

भूभुजां चावासः, हर्म्याणि धनिनां मन्दिराणि। "हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः । विमानशिखराणि विमानं सप्तभूमिसहितं सद्म "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि" इति वैजयन्ती । उदासीनः निरुत्सुकः, निर्विण्ण इति यावत् ॥ ३ ॥ न हीति । तस्मात् रथ्या गमनस्याशक्यत्वात् । प्रासादानितिपाठः । प्रासादादितिपाठे ल्यब्लोपे पञ्चमी क्लिष्टा ॥ ४ ॥ दीनत्वे हेतुमाह–पदातिमित्यादिना ॥ ५ ॥ यमिति । एकं मुख्यम् ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्येति । रसज्ञः सङ्गहसुखज्ञः । कामिनाम् अर्थकाङ्क्षिणां कामदः अभीष्टधनप्रदः । अनृतम् अनृतवचनम् । कर्तुं धर्मगौरवात् पितृशुश्रूषणवचन

प्रासादहर्म्याणि प्रासादाः देवानां भूभुजां चावासाः, हर्म्याणि धनिनां मन्दिराणि विमानशिखराणि । विमानं सप्तभूमिकं सद्म । उदासीनः निरुत्सुकः, व्यलोकयत । राममिति शेषः ॥ ३॥ न हीति । तस्मात् बहुजनाकुलत्वे रथ्यायां गन्तुमशक्यत्वात् । आरुह्य प्रासादानारुह्य प्रासादात्प्रासादारोहणरूपोपायादेव पश्यन्ति । प्रासादानिति वा पाठः ॥ ४ ॥ दीनत्वे हेतुमाह–पदातिमिति ॥ ५ ॥ ता एवाह यमिति ॥६॥ ऐश्वर्यस्येति । रसज्ञः विषयानुभवचतुरः, पितरम् अनृतम् अनृतवचनयुक्तं कर्तुम् । वचनं धर्मगौरवादितिपाठे–वचनं पितृवचनम् । अनृतं कर्तुम् । धर्मगौरवात् पितृवचनकरण

अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमिच्छति ॥ १० ॥
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम् ।
किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥
तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥

करणविधेयत्वादिरूपधर्मविषयकबहुमानात् ॥ ७–९ ॥ अद्येति । सत्त्वं जन्तुं "सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । पिशाचमिति यावत् । आविश्य प्राप्य ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापीति । वृत्तेन केवलं चरित्रमात्रेण । "वृत्तं पद्ये चरित्रे च" इत्यमरः । वृत्तेन केवलमित्युक्तिः दानमानादौ विद्यमानेपि चरित्रप्राधान्यात् ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यम् अहिंसकत्वम् । अनुक्रोशो दया "कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशः" इत्यमरः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । शमः चित्तप्रशान्तिः । "शमश्चित्तप्रशान्तिः स्याद्दम इन्द्रियनिग्रहे" इति निर्वचनात् ॥१२॥ तस्मादिति । तस्मात् षाड्गुण्य युक्तत्वात् । तस्य रामस्य ।

रूपधर्मविषयकबहुमानात्॥७–९॥ अद्येति। अद्य प्रयाणानुमत्यर्थदर्शनसमय इत्यर्थः। सत्त्वं जन्तुम्, पिशाचमिति यावत् । आविश्य प्राप्य भाषते ॥ १० ॥ निर्गुणस्येति । वृत्तेन केवलं चरित्रमात्रेण । पूर्वश्लोकपूर्वार्द्धमर्थान्तरेण व्याख्यायते अद्येति । अद्य वनगमनानुमतिसमये । सत्त्वं सत्त्वगुणम् । आविश्य प्राप्य । भाषते त्वया वनं न गन्तव्यमिति राजा रामं वदिष्यतीत्यर्थः । कुतः ? नहि राजेति सार्धेन । अन्यत्समानम् ॥११॥ वृत्तमेवाह–आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यम् अहिंसकत्वम् । अनुक्रोशो दया । श्रुतम् अनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्राध्ययनम् अत एव शीलं सत्स्वभावः, दमः इन्द्रियनिग्रहः । शमः चित्तप्रशान्तिः ॥ १२ ॥ तस्मादिति । यस्मात्सर्वोत्तमः सकलकल्याणगुणाभिरामो रामः तस्मात् तस्य उपघातेन ईषद्धिंसनेन परमपीडिताः॥१३॥

स०—सत्त्वं साधुगुणम् । आविश्य आलम्ब्य । भाषते नवनं गच्छेति, रामं प्रतीति शेषः । कुत इत्यत आह—न हीति । यद्वा सत्त्वं कैकेय्यादिरूपपिशाचम् । आविश्यालम्ब्य भाषते वनं गच्छेति, न प्रकृतितः । कुत इत्यत आह नहीति । "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ" इति विश्वः ॥ १० ॥

पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥
मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।
पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥
ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥

उपघातेन हिंसनेन । औदकानि उदकजीवनानि । शैषिकोऽण् ॥ १३ ॥ पीडयेति । अस्य जगत्पतेः रामस्य । पीडया विवासनरूपया । पुष्पफलैरुपगमो यस्य स पुष्पफलोपगो वृक्ष इव "अन्येष्वपि दृश्यते" इतिडप्रत्ययः ॥ १४॥ मूलमिति । मनुष्याणां प्राणिनाम् । उपलक्षणमेतत् । धर्म एव सारो यस्य सः धर्मसारः॥ १५॥ त इति । ते वयं सपत्न्यः सपत्नीकाः। समासान्तविधेरनित्यत्वेन "नद्यृतश्च" इति कबभावः। येन मार्गेण गच्छति तेनेति शेषः ॥१६॥ उद्यानानीति। उद्यानानि राजार्होद्यानसदृशक्रीडावनानि । एकदुःखसुखाः समानसुखदुःखाः ॥१७॥ समुद्धृतनिधानानीत्यादि। समुद्धृतनिधानानि सम्यगुद्धृतनिक्षेपाणि। परिध्वस्ताजिराणि भग्नाङ्गणानि "अङ्गणं चत्वराजिरे" इत्यमरः। उपात्तधनधान्यानि । अत्र धनशब्देन गवादिकं निक्षिप्तभूषणनिष्कादिकं चोच्यते। साराणि शय्यासनादीनि । दैवतैः गृहदैवतैः । उद्बिलैः उद्भिन्नबिलैः । उदकम्

किञ्च, जगत्पालकत्वजगज्जनकत्वादपितस्योपघातेन, जगत्पीडितमित्याह—पीडयेत्यादि श्लोकद्वयेन । पुष्पफलोपगः पुष्पफलान्युपगच्छति प्राप्नोतीति तथा । पुष्पफलसमेत इत्यर्थः। मनुष्याणामित्युपलक्षणम् प्राणिमात्रस्येत्यर्थः । धर्मसारः धर्म एवान्तस्सारो यस्य स तथोक्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदेवमतः, त इति ये रामोपघातमसहमानाः ते वयम् । सपत्न्यः सपत्नीकाः । येनमार्गेणेति शेषः ॥ १६ ॥ एकदुःखसुखाः समानसुखदुःखाः ॥ १७ ॥ समुद्धृतेत्यादि । निधानानि निक्षेपाणि । परिध्वस्ता

रजसाऽभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥
अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ।
प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥ २२ ॥
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २४ ॥
तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम् ।
प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः ।
राघवेण वने सर्वे सहवत्स्याम निर्वृताः ॥ २५ ॥

उदकसेचनम् । हीनसम्मार्जनानि सम्मार्जनहीनानि । दुष्कालेन क्षामक्षोभयुक्तकालेन । भाजनं भाण्डादि ॥१८-२१॥ वनमिति । येन वनेन हेतुना ॥२२॥ बिलानीति । दंष्ट्रिणः सर्प्पाद्याः । अस्मद्भयात् अस्मत्प्रयुक्तभयहेतोः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तमिति । अस्माभिस्त्यक्तं पुरम्, सेव्यमानं वनमित्यर्थसिद्धम् । अत्र कर्त्तारः पूर्वोक्तदंष्ट्र्यादयः ॥ २४ ॥ तृणेति । तृणमांसफलादानां तृणादाः हरिणादयः, मांसादाः व्याघ्रादयः, फलादाः वायसादयः । व्यालमृगद्विजम्

जिराणि भग्नाङ्गणानि । उपात्तधनधान्यानि, अत्र धनशब्देन गवादिकमनिक्षिप्तभूषणनिष्कादिकं चोच्यते ॥ १८ ॥ उद्बिलैः उद्भिन्नबिलैः ॥ १९ ॥ २० ॥ दुष्कालेन क्षामराजक्षोभयुक्तकालेन ॥२१॥ वनमिति । येन वनेन हेतुना ॥२२॥ बिलानीति। दंष्ट्रिणः सर्पाः । सानूनि पर्वतप्रस्ताः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तमिति । अस्मत्त्यक्तम्, पुरमिति शेषः । सेव्यमानम् अस्माभिराश्रयमाणम्, वनमितिशेषः । अत्र कर्तारः पूर्वोक्तगजसिंहादयः ॥ २४ ॥ तृणेति । तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम । व्यालमृगाः द्विजाः मुनयो यस्मिन् स तथोक्तः, देशं वनम् । तृणमांसफलादानान्

इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः। शुश्राव रामः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥ स तु वेश्म पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभम् । अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् । ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणोऽपि जनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ । जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन् वनमार्त्तरूपम् । व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रदेशे कृतबुद्धिनिश्चयः । स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

व्यालाः क्रूराः मृगाद्विजाः यस्मिंस्तादृशं देशम् । इदमेव नगरं तादृशं भविष्यतीति भावः । निर्वृताः सुखिताः॥२५॥ इतीति । श्रुत्वा अवस्थितस्येतिशेषः । न विचक्रे न विकारं प्राप ॥ २६–२८ ॥ प्रतीक्षमाण इति । निदेशं नियोगम् ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमिति । तत्पूर्वं तत्प्रथमम् । महात्मा महाधैर्यः । प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थम् ॥३०॥ पितुरिति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम्॥३१॥ इति श्रीगो०श्रीरामायणे पीताम्बरे०अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

पशुव्यालमृगाद्विजानितिपाठे–तृणमांसफलानाम् आदानम् एभ्यो वनदेशेभ्यः ते तथा । पशुव्यालमृगाद्विजान् पश्वादयश्च येषु ते तथोक्ताः ॥२५॥ इतीति । न विचक्रे विकारं न प्रापितवान् ॥ २६–२८॥ प्रतीक्षमाण इति । आर्तं खिन्नम् । निदेशं नियोगम्॥२९॥ तत्पूर्वमिति । तत्पूर्वं तदारभ्य । आर्तरूपं दुःखरूपम् । महात्मा महाधैर्यः। पितुः प्रतिहरणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य तत्प्रतीक्षां कृत्वा व्यतिष्ठत ॥३०॥३१॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायण०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३॥

विषम०–तत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थागमनकालः पूर्वो यस्यार्तरूपत्ववतः तादृशं तदारभ्यार्तरूपं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य। व्यतिष्ठत द्वार्येवेति शेषः ॥ ३० ॥ **स०**–कृतबुद्धेः शिक्षितबुद्धेः निश्चय इव निश्चयो यस्य स तथा ॥३१॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् ।
उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
स रामप्रेषितः क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियः ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥
उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥
आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥
तं वर्द्धयित्वा राजानं सूतः पूर्वं जयाशिषा ।
भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
सर्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥

पूर्वसर्गान्तोक्तमर्थं वक्ष्यमाणसङ्घटनार्थं सङ्ग्रहेण दर्शयति—तत इति। विशेषणै र्निर्विकारत्वं सूच्यते। निरुदरः तनुमध्य इत्यर्थः॥१॥२॥ उपरक्तमिति। उपरक्तं राहुग्रस्तम्। विशेषणान्तरकथनार्थं पुनरपश्यदित्युक्तिः॥३॥४॥ तमिति। भयविक्लवया भयेन कातरया। दुःखितोऽयं किंवदेत् इतिभयम् अतएव मन्दया॥५॥अय

तत इति। निरुदरः तनुमध्यः ॥ १ ॥ २ ॥ उपरक्तमिति। उपरक्तं राहुग्रस्तम्। कीदृशं ददर्शेत्यपेक्षायामीदृशमपश्यदिति प्रदर्शनार्थं पुनर्दर्शनक्रियाप्रयोग ॥ ३ ॥ आलोक्येति। राममेवानु राममुद्दिश्य ॥ ४ ॥ तमिति। वर्द्धयित्वा सम्पूज्य। भयविक्लवयेति रामो वनप्रयाणोद्युक्त इति राज्ञे कथं निवेदयिष्यामीतिभयेन विक्लवा

स०—निरुदरः अल्पोदरः " तनुत्वेऽप्यखिलं भरम् " इत्युक्तेः । निस्सन्देह इति वा । " उदरं संशयः प्रोक्तः परिनिष्ठा तु निश्चयः " इत्यभिधानात् । पूर्वमागमनमामन्त्रयस्वेत्युक्तम् । इदानीं तु मामाख्याहीत्युक्ते र्भेदः । यद्वा मां सीतामागतामाख्याहीत्यर्थः । उपलक्षणया लक्ष्मणं च ॥ १ ॥

गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥
स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात्सागरोपमः ।
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥
सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १० ॥
सोन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
आर्या ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११ ॥
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥

मित्यादि । सर्वं गृहोपकरणादिकम् ॥ ६–८ ॥ स इति । निष्पङ्कः निर्लेपः ॥९॥ १० ॥ सोन्तःपुरमिति । ह्वयति आह्वयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्द्ध सप्तशता इति । अर्द्धसप्तशताः अर्द्धं सप्तशतस्येति विग्रहः । " अर्द्धं नपुंसकम् " इति समासः । ताम्रलोचनाः सदा रामविवासननिमित्तरोदनादिति भावः ॥ १३–१५ ॥

कातरा यस्यास्सा तथोक्ता । अश्लक्ष्णमिति छेदः ॥ ५–८ ॥ स सत्यवादीति । सत्यवादी दशरथः ॥ ९ ॥ सुमन्त्रेति । इह मद्वेश्मनि ये केचन मामका दाराः तान् दारान् इहानय ॥१०॥ स इति । अतीत्य आसवेगेन प्राप्य, हे आर्याः ! वः युष्मान् राजा दशरथः ह्वयति आह्वयति ॥ ११ ॥ एवमिति । प्रचक्रमुः गच्छन्ति स्म ॥१२॥ अर्द्धेति । अर्धसप्तशताः अर्धं सप्तशतस्येत्येकदेशसमासः । पञ्चाशदधिकशतत्रय सङ्ख्यासङ्ख्येयेत्यर्थः । ताम्रलोचनाः, रामवियोगदुःखात् ॥१३॥ समवेक्ष्य, दारानिति

सत्य०—हे सुमन्त्र सु शोभनो मन्त्रो गुप्तभाषणं यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः । अनेनाप्तत्वं द्योतयति । मे दारान् कौसल्याम्, राममातृत्वेनमुख्यत्वात्सङ्गत उत्कृष्योक्तिः । ये च मामका दाराः तदतिरिक्ताः तानानयेति योजना। पक्षद्वयेपि न मे इत्यधिकम्। द्वितीये पक्षे कौसल्यां परिवार्येत्युत्तरग्रन्थानुकूल्यं चेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा ।
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात् कृताञ्जलिम् ।
उत्पपातासनात्तूर्णमार्त्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥
सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशां पतिः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्त्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ।
हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
पर्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ २० ॥
अथ रामो मुहूर्त्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥

स इति । उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ १६ ॥ स इति । अभिदुद्राव अभिमुखमाजगाम ॥ १७ ॥ तमिति । अभ्यपतत् उत्थापनार्थमितिभावः । इवशब्द एवकारार्थः ॥१८॥ स्त्रीसहस्रनिनाद इति । भूषणध्वनिभिः मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १९ ॥ तामिति । रामलक्ष्मणौ सीतया सार्द्धं तं बाहुभ्यां परिष्वज्य पर्यङ्के समवेशयन्नित्यर्थः॥२०॥अथेति । मुहूर्त्तस्येतिपाठे—मुहूर्त्तेनेत्यर्थः॥२१॥ आपृच्छ इति । कुशलेन चक्षुषेतिशेषः । हेतौ तृतीया वा ॥ २२ ॥

शेषः ॥ १४–१७ ॥ अभ्यपतत् अभ्यागतवान् । विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रेति । भूषणध्वनिमूर्च्छितः भूषणध्वनिभिर्व्याप्तः । मिश्रित इति पाठे—उरश्शिरस्ताडनादिप्रचलद्भूषणानां ध्वनिभिर्मिश्रितः ॥ १९ ॥ तमिति । तया सीतया सार्धं तं परिष्वज्य ते त्रयसमवेशयन्नित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आपृच्छ इति ।

लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ।
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २४ ॥
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥
भवान् वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयाऽनृतम् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणमिति । सीता चेति तामप्यनुजानीहीति भावः। तौ निवर्त्तयेत्याशङ्क्याह कारणैरिति । कारणैः दुःखादिकारणैः । तथ्यैः परमार्थैः । न चेच्छतः अननुगमनमितिशेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहीति । लक्ष्मणं सीतां मां च सर्वान्नः अनुजानीहीत्यन्वयः। "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इत्येकशेषः ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमिति । वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञां प्रतीक्षमाणमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ अहमिति । मोहितः वञ्चित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ भवानिति । वर्षसहस्राय अनेकवर्षाणीत्यर्थः । मे मह्यम् । अनृतम् अनृतवचनम् ॥ २८ ॥

कुशलेन सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु लक्ष्मणसीतयोः कुतो वनवासप्राप्तिः ? न ह्यसौ वरनिर्बन्धस्तयोरत आह कारणैरिति । कारणैः हेतुभिः न चेच्छतः, अत्र स्थातुमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमिति । वनवासाय जगतीपतेः स्वस्य अनुज्ञाम् अनुमतिं प्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानम् राजा उवाचेति सम्बन्धः ॥ २५–२७ ॥ भवानिति । न मे कार्यस्त्वमानृतः मे मया त्वम् आनृतः

वि०–भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्याः पतिर्भवतु । अतःपरमप्यनेककालं राजा भवेत्यर्थः॥ **स०**–हे नृपते! पृथिव्याः पतिर्भवान् वर्षसहस्रायुः बहुसहस्रवर्षपर्यन्तं जीवितवान् । एतेन बहुकालं राज्यकर्त्रा त्वां निगृह्य राज्यकरणं न मह्यं रोचते इति । भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्याः पतिर्भवत्विति व्याख्याने रामस्य कदाप्यनृतभाषित्वाभावादुत्तरश्लोके व्याख्यानवदुपेक्ष्यमित्यप्यसूचितम् ॥ २८ ॥

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २९ ॥
रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥
न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ।
विनिवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥

नवेति । प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञावसाने ॥ २९ ॥ रुदन्निति । मिथः रहसि । कैकेय्या चोद्यमानः अद्यैव प्रस्थापयेति प्रेर्यमाणः ॥ ३० ॥ श्रेयस इति । श्रेयसे पारलौकिकफलाय। वृद्धये ऐहिकफलाय। गच्छस्व गच्छ। अरिष्टं शुभम् "अरिष्टेति शुभाशुभे" इत्यमरः । अकुतोभयं कुतश्चिदपि जन्तोर्भयरहितम् ॥ ३१ ॥ नेति । सत्यात्मनः सत्यस्वभावस्य । "आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे" इति वैजयन्ती । धर्माभिमनसः धर्माभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥ अद्येति । अद्य अस्मिन् दिने इदानीम्, आसन्नामित्यर्थः । साधु सुखं चरामि वसामि॥३३॥

ईषदनृतयुक्तोऽपि न कार्यः, तव नरकपातप्रसङ्गादित्याशयः (कार्यस्त्वमानृतः इति पाठः) ॥ २८ ॥ २९ ॥ कैकेय्या मिथः रहसि चोद्यमानः, इदानीमेव रामं प्रेषयेति रहसि चोद्यमान इत्यर्थः ॥ ३० ॥ श्रेयसे परलोकहिताय, वृद्धये इह लोकाभ्युदयाय च । अरिष्टं स्वस्त्ययनं ते अस्तु, अतः अव्यग्रस्सन् अकुतोभयं पन्थानं गच्छस्व ॥३१॥ न हीति सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य । धर्माभिमनसः धर्माभिनिविष्ट मनसः ॥३२॥ अद्येति । अद्य अस्मिन् दिवसे । इदानीं प्रवृत्तां रजनीम् आवस सर्वथा मा गच्छ । किमर्थम् ? एकाहेति । चरामि भोक्ष्यामि तावत् वर्ते च ॥ ३३ ॥'

स०—प्रतिज्ञान्ते चतुर्दशवर्षानन्तरम् । स्वर्गादागत्य स्थितस्य ते पादौ ग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः । यथोक्तमत्रैवोत्तरत्र युद्धकाण्डे—"महादेववचः श्रुत्वा राघवस्सहलक्ष्मणः । विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः" इति । विहृत्येत्यनेन राक्षसहननादिकं मम विहार इति सूचयति ॥ २९ ॥

मातरं मां च संपश्यन् वसेमामद्य शर्वरीम् ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ।
मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम् ॥ ३५ ॥
न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया च्छन्नाग्निकल्पया ॥ ३६ ॥
वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ।
अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याऽभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥
न चैतदाश्चर्यतमं यस्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥
अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मातरमिति । साधयिष्यसि गमिष्यसि । काले प्रातःकाले ॥ ३४ ॥ दुष्करमिति । मत्प्रियार्थं मम परलोकप्रियार्थमित्यर्थः । अन्यथा उत्तरश्लोकविरोधात् । प्रियान् अभिमतवर्गान् ॥ ३५ ॥ नेति । छन्नया गूढाभिप्रायया । चालितः स्वाधीनत्वाच्चलनं प्राप्तः । (छुरित इति) पाठान्तरे तु वञ्चित इत्यर्थः । छन्नाग्निकल्पया भस्मच्छन्नाङ्गारतुल्यया ॥३६॥ वञ्चनेति । या वञ्चना सामान्येन प्रतिश्रुतयोर्वरयोर्भरताभिषेचनत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा । मे मया लब्धा । तामपि वञ्चनां वृत्तसादिन्या कुलोचिताचारनाशिन्या अनया प्रचोदितस्त्वं निस्तर्तुमिच्छसि समापयितुमिच्छसि । अहो ते गुण इति भावः ॥ ३७ ॥ नचेति । अपानृतकथम् अपगतासत्यवचनम् ॥ ३८ ॥ अथेति । भाषितम् एकाहदर्शनेनापीत्याद्युक्तम् । दीनः एकाहमपि पितृदर्शनसौख्यं न

साधयिष्यसि गमिष्यसि॥३४॥ दुष्करमिति । मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थम् ॥३५॥ नैच्छादिति । छन्नया गूढक्रूराभिप्रायया । चालितः भ्रंशितः,त्वदभिषेकमनोरथ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ वञ्चनेति । या वञ्चना सामान्येन प्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनविशेषपर्यवसायित्वरूपा, मे मया लब्धा । तां तु तामपि । वृत्तसादिन्या कुलोचितचरित्रनाशिन्या॥३७॥ नेति । अपानृतकथम् अपगतासत्यवचनं कर्तुमिच्छसीति

प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
उपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥
वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ॥ ४२ ॥
यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ।
दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ ४३ ॥
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ।
चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ४४ ॥
मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ।
न हि मे कांक्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ।
यथा निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ॥ ४५ ॥

लब्धमिति दीनः ॥ ३९ ॥ तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह—प्राप्स्यामीति । गुणान् गुणविशिष्टाभिमतपदार्थान् सर्वकामैरपक्रमणमेव वृणे, सर्वकामप्रतिनिधित्वेन अपक्रमणमेव वरय इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इयमिति । विसृष्टा त्यक्ता ॥ ४१ ॥ वनवासेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥ य इति । अत्र स इत्यध्याहार्यः । निखिलेन सर्वात्मना । अतस्त्वं सत्यः सत्यवचनो भव ॥ ४३ ॥ अहमिति । निदेशं शासनं "निदेशश्शासनम्" इत्यमरः । वनचरैः तपस्विभिः ॥ ४४ ॥ भव राजा निगृह्य मामित्यस्योत्तरमाह—मा विमर्श इति । मा विमर्शः विचारो माभूत् । आत्मनि मनसि । सुखं प्रियं वा उद्दिश्य राज्यं न कांक्षितम्, अपि तु तव निदेशं तवाज्ञाम् । यथाकर्त्तुमेव यथावत् कर्तुमेवेत्यर्थः ॥ ४५–४७ ॥

यत् नैतदाश्चर्यतमम्, यद्यस्मात् मे ज्येष्ठसुत इति योजना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ 'तर्पितस्सर्वकामैः' इत्युक्तस्योत्तरमाह—प्राप्स्यामीति । गुणान् अभिमतपदार्थान् सर्वकामैरपक्रमणमेव वृणे सर्वकामप्रतिनिधित्वेन गमनमेव वरय इत्यर्थः ॥ ४०–४३ ॥ अहमिति । वनचरैः तपस्विभिः । निदेशं शासनम् ॥ ४४ ॥ 'भव राजा निगृह्य माम्' इत्यस्योत्तरमाह—मा विमर्श इति । मा विमर्शः विचारो मास्तु । कथमेवमत आह नहीति । आत्मनि मनसि, सुखं प्रियं वा उद्दिश्य राज्यं न कांक्षितम् अपि तु तव

अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्बाष्पपरिप्लुतः ।
न हि क्षुभ्यति दुर्द्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम् ।
नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं नैव जीवितम् ॥ ४७॥
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ।
प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥
न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।
न शोकं धारयस्वैनं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥
अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ।
मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥
मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुननादिते ॥ ५१ ॥

त्वामहमिति । अहं त्वां सत्यं सत्ययुक्तमिच्छामि । अनृतम् अनृतयुक्तं नेच्छामि । तव प्रत्यक्षं प्रत्यक्षदैवभूतस्य तव सन्निधौ । सत्येन सुकृतेन च । ते तुभ्यं शप इत्यन्वयः । "श्लाघह्नुङ्स्था—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ ४८ ॥ न चेति । स्थातुम् । इह नगर इति शेषः । विपर्ययः संकल्पितवनगमनोद्योग निवृत्तिः ॥४९॥ न केवलं त्वदाज्ञापरिपालनार्थमेव गच्छामि किन्तु मत्प्रतिज्ञा परिपालनार्थमपीत्याह—अर्थित इति ॥ ५० ॥ मा चेति । उत्कण्ठाम् उत्क लिकाम् "उत्कण्ठोत्कलिके समे" इत्यमरः । शोकातुरतया स्मरणमिति

निदेशं तवाज्ञां यथाकर्तुं यथावत्कर्तुमेवेत्यर्थः ॥४५-४७॥ त्वामहमिति । त्वां सत्यं सत्ययुक्तम् इच्छामि । अनृतम् अनृतयुक्तम् नेच्छामि । तव प्रत्यक्षं प्रत्यक्षदैवभूतस्य तव सन्निधौ । सत्येन सुकृतेन च ते तुभ्यं शप इति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ न चेति । विपर्ययः सङ्कल्पितवनगमनोद्योगनिवृत्तिः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मा चेति । उत्कण्ठाम्

स०—अहंराज्यम् अहङ्कारतत्त्वाभिमानिरुद्रराज्यं, कैलासाधिपत्यमिति यावत् । "महतश्चतुर्मुखात्" इतिवदभिमान्यभिमानयोरैक्यव्यपदेशः । सुखं वरुणलोकम् "सुखं धुर्यां प्रचेतसः" इति विश्वः । मेदिनीं भूलोकम् । कामान् काम्यान् धनादीन् ॥ ४७ ॥ सत्यं सत्यभाषिणम् । त्वां नानृतम् अनृतभाषिणम् । कर्तुमिच्छामि ॥ ४८ ॥

पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् । तस्माद्दैवत मित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम । पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं सन्तापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥ येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पगलो जनः । स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥५४ ॥ पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम् । अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन् वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥ मया निसृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम्। शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥ ५६ ॥ न मे तथा पार्थिव धीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये । यथा निदेशे तव शिष्टसम्मते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवानघ राज्य मव्ययं न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीम् । न जीवितं त्वामनृतेन योजयन् वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥५८॥

यावत् ॥५१॥ पितेति । देवतानामपि दैवतमिति स्मृतम् , किमुत मनुष्याणा मिति भावः । दैवतमित्येव पिता परमदैवतमिति मत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ येनेति । संस्तम्भनीयः निवृत्तबाष्पः करणीयः ॥ ५४ ॥ सद्यःशोकनिवृत्तये पुनःपुनराह—पुरं चेत्यादि । मया निसृष्टं पुरं च दीयतां मया निसृष्टं राज्यं च दीयतामिति प्रत्येकमन्वयः । सेवितुं न पुनरद्यैवागन्तुम् ॥ ५५ ॥ मयेति । शिवामित्यनेन राज्यस्य दुर्भरत्वान्न त्यजामीति गम्यते । इदं च स्वेच्छया न करोमि किंतु त्वदनुज्ञयैवेत्याह त्वया यदिति ॥५६॥ नेति । धीयते स्थाप्यते ॥ ५७॥ तदिति । त्वाम् अनृतेन योजयन् सन् राज्यादिकं न वृणीय तव व्रतं

व्यथाम् ॥ ५१–५३ ॥ येनेति । त्वयेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ पुरमिति । केवला कृत्स्ना ॥५५॥ मयेति । त्वया यदुक्तम्, कैकेय्या इति शेषः ॥ ५६ ॥ नेति । यथा शिष्टसम्मते तव निदेशे । मे मया । मनो धीयते तथा महत्सु कामेषु प्रिये च न धीयते अतः मत्कृते

स०—महत्सु महात्मसु विषये यथा मनो न दीयते तथा कामेषु विषयेषु राज्यादिषु न दीयते । यथा च आत्मनः तव मम च प्रिये निदेशे आज्ञायाम्। मनो न दीयते न तथा कामेष्वित्यन्वयः । व्यपैतु गच्छतु ॥५७॥

फलानि मूलानि च भक्षयन् वने गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च । वनंप्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥ एवं स राजा व्यसनाभिपन्नः शोकेन दुःखेन च ताम्यमानः । आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्ट संज्ञो मोहं गतो नैव चिचेष्ट किंचित् ॥६० ॥ देव्यस्ततः संरुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् । रुदन् सुमन्त्रोपि जगाम मूर्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे०श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्वस्य चासकृत् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाप्य च ॥ १ ॥

यथा सत्यं तथास्त्वित्यन्वयः ॥५८॥ मम दुःखं भविष्यतीति त्वया न क्लेष्टव्य मित्याह–फलानीति । निर्वृतिः सुखम् ॥५९॥ एवमिति । एवम् उक्तवन्तमिति शेषः। त्वग्दाहोत्पादकः शोकः । दुःखम् अन्तर्व्यथोत्पादकम् । न चिचेष्ट न चेष्टते स्म ॥६० ॥ देव्य इति। तां 'राम तस्मादितः शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमर्हसि ' इत्याद्युक्तक्रौर्ययुक्तां कैकेयीम् । हाहाकृतं हाहाशब्दस्य कृतं करणं यस्मि स्तत्तथा। सर्वं परिचारकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामाय० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः॥३४॥

सुमन्त्रस्य कैकेयीविषयकोपानुभावं दर्शयति-तत इत्यादि । कटकटाप्य कटकटाशब्दयुक्तान् कृत्वा। कटकटाशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्ल्यप्।

दुःखं व्यपैत्विति योजना ॥ ५७–५९ ॥ एवमिति । शोकः बाष्पः त्वग्दाहोत्पादकः । दुःखम् अन्तर्व्यथोत्पादकम् ॥ ६० ॥ देव्य इति । तां कैकीयीम् । हाहाकृतं हाहा शब्दस्य कृतं करणं यस्मिन् तत्तथा । सर्वं परिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४॥

तत इत्यादि । लोचने कोपसंरक्ते, कृत्वेति शेषः। वर्ण देहकान्तिम्। मनस्समीक्ष

स०–व्यसनाभिपन्नः वेः परमात्मनः असनं निरसनम् अभिपन्नः प्राप्तः, रामं वने प्रेषितवानिति यावत् । दुःखेन आन्तरेण । तापेन बहिष्ठेन ज्वरादिना । विनष्टसंज्ञः अव्यक्तापत्यभगवद्बुद्धिः । भूमिं गतः । लौकिकं किञ्चिन्न विवेद ॥ ६० ॥

लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ।
कोपाभिभूतः सहसा सन्तापमशुभं गतः ॥ २ ॥
मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः ।
कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्छरैः शितैः ॥ ३ ॥
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः ।
कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ।
भर्त्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
न ह्यकार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते॥ ५ ॥
पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥
यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
मावमंस्था दशरथं भर्त्तारं वरदं पतिम् ।
भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोटया विशिष्यते ॥ ८ ॥

कोपसंरक्ते कृत्वेतिशेषः । वर्णं देहकान्तिम् । पूर्वोचितं पूर्वाभ्यस्तम्, स्वाभाविकमित्यर्थः। जहत् त्यजन्,कोपरक्ताङ्ग इत्यर्थः। अशुभं तीव्रमित्यर्थः । मनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन्नित्यर्थः । सूतः सारथिः । आशुगैरिव बाणैरिव स्थितैः । वाक्यवज्रैः वाक्सारैः । मर्माणि मर्मतुल्यान् दोषान् । निर्भिन्दन् प्रकाशयन् ॥ १–४ ॥ यस्या इत्यादि । यस्यास्तव । यया त्वयेत्यर्थः । तवेत्यत्र तस्या इत्युपस्कार्यम् ॥ ५ ॥ पतिघ्नीमिति । अन्ततः पर्यवसानगत्या पतिहननद्वारा सर्वेषां विनाशनादितिभावः ॥ ६ ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—यदिति ॥ ७ ॥ मावमंस्था इत्यादि । भर्तुरिच्छा हि भर्त्तुरिच्छानुसरणमेव । पुत्रकोटया इति पञ्चमी । पुत्रानुसरणं त्यक्त्वापि भर्तुरिच्छानु

माणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन्नित्यर्थः ॥ १–४ ॥ यस्या इत्यादि सार्धश्लोकमेकवाक्यम् । स्थावरस्य चरस्य च भर्ता राजा दशरथः तव पतिः यदा त्यक्तः, त्वयेति शेषः । तदा तव अकार्यतमं किञ्चिदपि न विद्यत इति योजना ॥ ५॥६ ॥ दुष्प्रकम्प्यं कर्मभिः क्रूरव्यापारैः सन्तापयसि, राजानमिति शेषः ॥ ७ ॥ मावमंस्था

यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ।
इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥
राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ।
तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म चिकीर्षसि ॥ ११ ॥
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ।
आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥
महाब्रह्मर्षिजुष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १३ ॥

सर्तव्येतिभावः ॥८॥ यथेति । यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य, ज्येष्ठानुक्रमेणे त्यर्थः । प्राप्नुवन्ति, पुत्रा इतिशेषः । इक्ष्वाकुकुलनाथे, वर्तमान इतिशेषः । तत् पूर्वोक्तराजधर्मद्वयम् ॥ ९ ॥ राजेति । शास्तु शास्तु च ॥ १० ॥ नेति । विषये देशे "नीवृज्जनपदो देशविषयौ" इत्यमरः । ब्राह्मण इति सत्पुरुषमात्रो पलक्षणम् । तत्र हेतुमाह तादृशमिति । तादृशं ब्राह्मणनिर्गमनार्हम् । अमर्यादं ज्येष्ठाभिषेकादिमर्यादाशून्यम् ॥ ११ ॥ आश्चर्यमिति । ईदृशम् अमर्यादम् । वृत्तम् आचारम् आचरन्त्या यस्यास्ते मेदिनी न विवृता न विदीर्णा । तस्यास्ते इदमविदारणम् आश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १२ ॥ महाब्रह्मर्षीति । महाब्रह्मर्षिभिः

इति । भर्तुरिच्छा हि भर्तुरिच्छानुसरणमेव ॥ ८ ॥ यथावय इति । नृपक्षये सति, यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य राज्यानि प्राप्नुवन्ति हि । इक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे वर्तमानेपि तत्कुलक्रमागतमाचरणं लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ न हीति । विषये देशे । तादृशं ब्राह्मणवासानर्हम् ॥ ११ ॥ आश्चर्यमिति । यस्यास्ते ईदृशमतिघोरम् वृत्तमाचरन्त्याः सत्याः मेदिनी सद्यो विवृता विदीर्णा न भवतीति यत इदमाश्चर्यमिव पश्यामीति योजना ॥१२॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टा इति पाठः। महाब्रह्मर्षि

स०—इक्ष्वाकुकुलनाथे अस्मिन् दशरथे जीवति सति तं सम्प्रदायम्, लोपयितुमिच्छसीत्यन्वयः। यद्वा इक्ष्वाकुकुलस्य नाथनमुपतापनं यया सा तथा तस्यास्सम्बुद्धिः। अस्मिन् पुत्रचतुष्टये यथावयः प्राप्नुवन्ति ॥९॥

१ चिकीर्षसि । अयोध्यावासिनः पौरा ये च जानपदा जनाः। नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम्॥ त्यक्तायाः बान्धवैः सर्वैर्ब्राह्मणैस्साधुभिस्सदा । का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ॥ तादृशं त्वम मर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ इत्यधिकः पाठः ।

आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः ।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥
अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ।
न हि निम्बात् स्रवेत् क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १५ ॥
तव मातुरसद्ग्राहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम् ॥ १६ ॥

वसिष्ठादिभिः । जुष्टाः प्रयुक्ताः । ज्वलन्तः तीव्राः । धिग्वाग्दण्डाः धिगित्येवंरूपाः वाग्दण्डाः । रामप्रव्राजने स्थितां स्थिरबुद्धिं त्वां न हिंसन्ति । वाशब्द एवकारार्थः । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इतिविश्वः ॥ १३ ॥ अथ कैकेयीदशरथावन्यापदेशेन निन्दति–आम्रमिति । आम्रं मधुरफलदं कुठारेण सद्यः बुद्धिपूर्वकं छित्त्वा निम्बं कटुफलकं यः परिचरेत् आलवालादिकरणेन संरक्षेत् । यश्चेत्यपि स एवोच्यते । एनं निम्बम् । पयसा क्षीरेण सिञ्चेत् । अस्य आम्रं छित्त्वा निम्बं पयसा सिञ्चतः, स इतिशेषः । स निम्बः मधुरः मधुरफलदः नैव भवेत् । अनेन सुगुणं रामं वरव्याजेन विवास्य कैकेयीचित्तानुसरणं न युक्तमित्युक्तम् । तेन च सर्वथा कैकेयी कटुरेवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥ अभिजातमिति । अभिजातम् अभिजननम्, स्वभाव इति यावत् । ते मातुर्यादृशी तादृशी तवापि प्रकृतिरित्यर्थः । कारणानुसारिकार्यसम्भवे लौकिकवाक्यं निदर्शयति नहीति । क्षौद्रं मधु । स्रवेदित्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १५ ॥ कैकेय्याः

सृष्टाः वसिष्ठादिभिः प्रयुक्ताः । धिग्वाग्दण्डाः धिगित्येवंरूपा वाग्दण्डाः । रामप्रव्राजने स्थितां कृतनिश्चयां त्वां न हिंसन्ति वा न हिंसन्त्येव, आश्चर्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ अथान्यापदेशेन राजानमनुक्रोशति–आम्रमिति । कुठारेण आम्रं छित्त्वा निम्बं परिचरेत आलवालादिकरणेन संरक्षेत । य एनं निम्बं पयसा सिञ्चेद्वा । अस्य निम्बोपचारिणः पुरुषस्य प्रीतये मधुरो मधुररसो न भवेत । अतो वृथाश्रमाय कैकेय्यनुवर्तनं राज्ञ इत्याशयः ॥ १४ ॥ एवं कोपवचनान्युक्त्वा मर्मवचनान्याह–आभिजात्यमिति । ते मातुः आभिजात्यं प्रशस्तमातापितृजन्मोचितव्यवहारवत्त्वरूपं यथा तथैव ते तव आभिजात्यमपि हि मन्य इति व्यङ्ग्योक्तिः, कारणानुसारेण कार्यं भवतीति भावः । तदेव दर्शयति न हीति । निम्बात् क्षौद्रं न स्रवेदिति वचो लोके निगदितम्, लोके प्रसिद्धमेव किलेत्यर्थः (आभिजात्यमिति पाठः) ॥ १५ ॥ ननु का

विषम०–ते मातुराभिजात्यं प्रशस्तपितृमातृजन्मोचितव्यवहारवत्त्वं यथा तथैव ते तव । आभिजात्यमपि हि मन्ये इति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १५ ॥

पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ।
सर्वभूतरुतं तस्मात् सञ्जज्ञे वसुधाधिपः ।
तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १७ ॥
ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः ।
पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाऽहसत् ॥ १८ ॥
तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ।
हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
नृपश्चोवाच तां देवीं देवि शंसामि ते यदि ।
ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥

पतिभीत्वस्वभावो मातृसम्बन्धप्रयुक्त इति प्रस्तावं कृत्वा तन्मातुर्वृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—तव मातुरित्यादिना । असद्ग्राहम् असदर्थाभिनिवेशम् । पूर्वं यथा येनप्रकारेण श्रुतं तथा विद्मः ॥ १६ ॥ पितुरिति । कश्चिद्योगी गन्धर्व इति श्रुतम् । तस्माद्वरदानात् रुतं शब्दं "तिरश्चां वाशितं रुतम्" इत्यमरः । सञ्जज्ञे सम्यक् ज्ञातवान् । तेन सर्वभूतरुतज्ञेन राज्ञा । तिर्यग्गतानां तिर्यग् गमनानाम् ॥ १७ ॥ तत इति । जृम्भस्य पिपीलिकाविशेषस्य । शयने शयन समीपे, पर्यङ्काधःप्रदेश इत्यर्थः । भूरिवर्चस इति पितुर्विशेषणम् । वरलाभेन अधिकतेजस इत्यर्थः । जृम्भविशेषणं वा तदा सुवर्णवर्चस इत्यर्थः । " सुवर्णेऽपि भूरि-" इत्यमरः । सः पिता तत्र रुते विषये बहुधा द्वित्रिः अहसत् ॥ १८ ॥ तत्रेति । तत्र हासविषये । क्रुद्धा मां परिहसतीति क्रुद्धा । हे नृप ! ते हासं

मम मातुराभिजात्यक्षतिरित्यत्राह—तवेति । असद्ग्राहं घोरपापकर्माभिनिवेशम् । पूर्वं यथा येन प्रकारेण श्रुतं तथा तत् संप्रति विद्मः ॥ १६ ॥ तद्वेदनमेव प्रतिपादयति—पितुरिति । कश्चिद्योगी वरं सर्वभूतरुतार्थविज्ञानविषयकम् । तस्मात् उक्तलक्षणवर दानबलात् । वसुधाधिपः सर्वभूतरुतं तत्प्रतिपाद्यभावजातं संजज्ञे जानीते स्म, तेन सर्वभूतरुतार्थज्ञेन राज्ञा । तिर्यग्गतानां पशुपक्ष्यादीनाम् ॥ १७ ॥ ततः किम् ? तत्राह—तत इति । ततः वरप्रभावात् । शयने शयनकाले । भूरिवर्चसः सुवर्णवर्चसः " स्वर्णेऽपि भूरि-" इत्यमरः । जृम्भस्य जृम्भाख्यस्य पक्षिणः पिपीलिकाविशेषस्य वा विरुतात् स्वनात्सकाशात् ते तव पितुः पित्रा भावः जृम्भस्याभिप्रायः विदितः । तत्र तदा । सः केकयः । बहुधा द्वित्रिः अहसदिति योजना ॥ १८ ॥ तत्रेति । तत्र तदा । मृत्युपाशमभीप्सती ते जननी अयं मां परिहसतीति क्रुद्धा सती नृपते ! ते हासं हासकारणं जिज्ञासामीत्यब्रवीदित्यन्वयः॥१९॥ नृप इति । शंसामि, हासकारण

माता ते पितरं देवि ततः केकयमब्रवीत् ।
शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २१ ॥
प्रियया च तथोक्तः सन् केकयः पृथिवीपतिः ।
तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २२ ॥
ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ।[1]
म्रियतां ध्वंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २३ ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ।
मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २४ ॥
तथा त्वमपि राजानं दुर्ज्जनाचरिते पथि ।
असद्ग्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनि ॥ २५ ॥
सत्यश्चाद्य प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ।
पितॄन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २६ ॥

हासनिमित्तम् । जिज्ञासामि ज्ञातुमिच्छामि ॥ १९ ॥ २० ॥ मातेति । जीव वा मावेत्यनेन कैकेयीमातुः पतिघ्नीत्वमुक्तम् ॥ २१ ॥ प्रिययेति । वरदाय तत्त्वतः कथयामास । अत्यन्त सङ्कटेपि विमृश्यकारी सन् वरदाय कथयामासेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत इति । ध्वंसतां स्वाधिकारात् प्रच्युता स्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ उक्तमर्थं प्रकृते निगमयति—तथेति । दुर्जनाचरिते पथि । स्थितेतिशेषः । असद्ग्राहम् असदर्थाभिनिवेशम् ॥ २५ ॥ सत्य इति । सत्य इति मा मां प्रति भातीत्यन्वयः । " अभितः परितः— " इत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया । पितॄन्

मिति शेषः ॥ २० ॥ मातेति । जीव वा, मा वा म्रियस्व वा । हासकारणं मे शंस, तर्हि मां नापहसिष्यसीति ज्ञास्यामीत्यर्थः॥२१॥ प्रिययेति । वरदाय स्वस्य वरप्रदात्रे योगिने । तमर्थं तयोक्तनिर्बन्धवचनम् । तत्त्वतः याथार्थ्येन ॥ २२ ॥ तत इति । इयं म्रियतां ध्वंसतां निगृह्य निरस्यतां वा असद्ग्राहिण्यास्तस्या वचोमा कृथा इति प्रत्यभाषत ॥ २३ ॥ २४ ॥ तथेति । तथा मातृवत् दुर्जनाचरिते पथि, स्थितेति शेषः । इमं राजानम् । असद्ग्राहम् असत्कार्यग्राहकं कुरुषे ॥ २५ ॥ सत्य इति । समनुजायन्त इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । पितृसमानलक्षणा जायन्त इत्यर्थः ॥२६॥

स०—म्रियतां विषपानादिना । ध्वंसतां शस्त्रादिना । माकृथाः, एतदुक्तमिति शेषः ॥ २३ ॥

---

१ प्रत्यभाषत । यदि त्वं शंससे राजन् मरणं ते ध्रुवं भवेत् । इत्यधिकः पाठः ।

नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः । भर्तुरिच्छामुपास्वेह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७ ॥ मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् । भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः ॥ २८ ॥ न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः । श्रीमान् दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मपरिरक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३० ॥ परिवादो हि ते देवि महान् लोके चरिष्यति । यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३१ ॥

समनुजायन्ते । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । पितृसमानलक्षणा जायन्त इत्यर्थः । अङ्गनाः पुत्र्यः ॥२६॥ नेति । नैवं भवेतिपाठः । नेया भवेति पाठे-नेया नेतुं योग्या । विधेया भवेत्यर्थः । वसुधाधिपः यदाह "श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषिच्येत मे सुतः" इति यद्वचनमाह इदं गृहाण। अस्य जनस्य पौरजानपदस्य। गतिः शरणमिति सान्त्वोक्तिः॥२७॥ मेति । असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपम् । मोपादधाः मा ग्राहय ॥ २८ ॥ एवं क्रियमाणे मम वरस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण गतिर्भविष्यतीत्याह-न हीति । प्रतिज्ञातं प्रतिश्रुतम्। वरद्वयं तन्मिथ्या न करिष्यति, राज्यादप्यधिकमूल्यरत्नभूषणसम्मानादिभिस्सफलं करिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामस्य राज्याभिषेकार्हता साधनगुणानाह-ज्येष्ठ इति । कर्मण्यः कर्मणि साधुः । सदाचारपर इत्यर्थः । वदान्यः उदारः । स्वधर्मपरिरक्षिता स्वधर्मस्य दुष्टनिग्रहपूर्वकशिष्टपरिपालनरूपक्षत्रियधर्मस्य परिरक्षिता । बली रामोभिषिच्यताम्, त्वयेतिशेषः । अभिषेकानुमतिः क्रियतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ परिवाद इति । परिवादः अपवादः,

नेयेति । नेया नेतुं योग्या, विधेयेत्यर्थः । वसुधाधिपो यदाह श्वो रामोऽभिषेच्य इति यद्वचनमाह इदं गृहाण । नैवंभवेति पाठे-एवं मातृवदसत्कार्याभिनिवेशिनी न भव । अन्यत्समानम् ॥ २७ ॥ मा त्वमिति । असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपम् । मोपादधाः न ग्राहयेत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वोक्तमनङ्गीकुर्वाणां प्रत्याह-न हीति । मिथ्याप्रतिज्ञातं लीलयैव केवलमुक्तमित्यर्थः । अतो राजीवलोचनो राजा त्वदुक्तं न करिष्यति ॥ २९ ॥ कर्मण्यः कर्मणि साधुः, अतो ज्येष्ठत्वादिगुणको रामोऽभिषिच्यतामिति ब्रूहीतिसम्बन्धः ॥३०॥ विपक्षे बाधकमाह-परिवाद इति ।

स राज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ।
न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३२ ॥
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ।
प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥
इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ।
सुमन्त्रः क्षोभयामास भूय एव कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥
नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते ।
न चास्या मुखवर्णस्य विक्रिया लक्ष्यते तदा ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ।
स बाष्पमतिनिश्वस्य जगादेदं पुनःपुनः ॥ १ ॥

दोषवाद इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स इति । ते पुरवरे । हि यस्मात्कारणात् । क्षमो राघवादन्यो न वसेत्, अतः स राघवः राज्यं पात्विति सम्बन्धः । यद्वा राघवादन्यः पुरवरे राजतया वसन् भरतः ते न क्षमः न युक्तः, कनिष्ठस्त्वया राज्ये स्थापयितुं न युक्त इत्यर्थः । हिते हितकरणे । न क्षम इति वा ॥ ३२ ॥ राम इति । पूर्ववृत्तम् इक्ष्वाकुकुलक्रमागतवृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नेति । मुखवर्णस्य उग्रमुखवर्णस्य ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
तत इत्यादि । ततः कैकेयीसम्मत्यभावानन्तरम् । अत्र वरदानविषये ॥ १ ॥

परिवादः अपवादः । चरिष्यति ॥३१॥३२॥ रामे हीति । पूर्ववृत्तम् इक्ष्वाकुकुलक्रमागतं वृत्तम् ॥ ३३ ॥ इतीति । भूयः अत्यर्थम् ॥ ३४ ॥ नैव सेति । तीक्ष्णैर्वाक्यैः न क्षुभ्यते, सान्त्वैः न परिदूयते न व्यथते ॥३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
तत इति । ततः कैकेय्यनङ्गीकारानन्तरम्, अत्र वरदानविषये । प्रतिज्ञया

सूत रत्नसुसम्पूर्णा चतुर्विधबला चमूः ।
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ।
तेषां बहुविधं दत्त्वा तान्यप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ।
अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यगोचराः ॥ ५ ॥
निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यस्य स्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ।
तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥

सूतेति । अनुयात्रार्थं प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवा इति । रूपाजीवा वेश्याः । "वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा" इत्यमरः । वादिन्यः परचित्ताकर्षणचतुरवचनाः।सुप्रसारिताः शिबिरदेशे पण्यपदार्थप्रसारणं कुर्वन्तः ॥३॥ य इति । एनं रामं बहुविधं सुवर्णरत्नवस्त्रादिकम् । अत्र वाहिन्याम् ॥४॥ आयुधानीति ।आयुधानि आयुधधराः । नागराः नगरजाः श्रेष्ठिनः । शकटानि तैलघृतादिप्रापकाणि । व्याधाः वने मार्गदर्शिनः ॥५॥ निघ्नन्निति । राज्यस्येति " अधीगर्थदयेशां कर्मणि " इति षष्ठी ॥ ६ ॥ धान्यकोश इति । कोशो वासस्थानम् । अनुगच्छेतां गोण्युष्ट्रादिमुखेनेति शेषः ॥ ७ ॥ यजन्निति ।

कैकेयीमुद्दिश्य कृतया । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ सूतेति । अनुयात्रार्थं सेवार्थम् । प्रतिविधीयतां प्रस्थाप्यताम् ॥ २ ॥ रूपेति । वादिन्यः परचित्ताकर्षकवचनचतुराः, रूपाजीवाः गणिकाः । सुप्रसारिताः शिबिरसन्निवेशे पण्यपदार्थप्रसारणं कुर्वन्तः॥ ३॥ येचेति। वीर्यतः वीर्यपरीक्षार्थं यैः रमते एनं रामं बहुविधं सुवर्णरत्नादिकम्॥४-७॥ यज

भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ।
सर्वकामैः सह श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ।
मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत ॥ १० ॥
सा विषण्णा च सन्त्रस्ता मुखेन परिशुष्यता ।
राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥
कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् ।
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माऽहिते ।
अनार्ये कृत्यमारब्धं किन्न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥

विसृजत् ददादितियावत् । दक्षिणाः यज्ञदक्षिणाः ॥ ८ ॥ भरत इति । अयोध्यां पालयिष्यतीति सोपालम्भोक्तिः । सर्वकामैः सह साध्यतां प्रस्थाप्यताम् । इतिशब्दः नियोगसमाप्तिवाचकः ॥ ९ ॥ १० ॥ सेति । मुखेनेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ ११ ॥ राज्यमिति । पीतमण्डां " मण्डं दधिभवं मस्तु " इति मण्डशब्दो यथा दधिसारवाचकः तद्वदत्रापि मण्डशब्देन सुरासार उच्यते । साधो इति सहासोक्तिः । निरास्वाद्यतमं निर्गतभोग्यवस्तुयुक्तम् ॥ १२ ॥ कैकेय्यामिति । आयतलोचनामिति दैन्योक्तिमूलसौन्दर्योक्तिः ॥ १३ ॥ वहन्तमिति । हे अहिते अहितकारिणि ! धुरि वरदानहेतुकभरताभिषेचनरामविवासनरूपदुर्वहभारे ।

त्रिति । आप्तदक्षिणाः यथोक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥ भरतश्चेति । पालयिष्यतीति सोपालम्भोक्तिः । संसाध्यतां प्रस्थाप्यतामिति जगादेति सर्गादिश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥ एवमिति । भयमागतं भयं प्राप्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ राज्यमिति । पीतमण्डां मण्डः सुरान्तर्गतसारांशः । निरास्वाद्यतमं निर्गतास्वाद्यतमं वस्तु ॥ १२ ॥ १३ ॥ वहन्तमिति । हे अहिते ! धुरि वरद्वयहेतुकभरताभिषेकरामविवासनरूपदुर्वहभारे !

स०–माहिते न हितं यस्याः सा तथा तस्यास्सम्बुद्धिः माहिते कैकेयि ! इदानीं यत्कृत्यमारब्धं सर्वं सम्पद्युक्ततया रामस्थाननिरोधनरूपं तत्पूर्वमेव किं कुतः नोपारुधः । धातूनामनेकार्थत्वान्न याचितवत्यसि । कृत्यं सवैभवरामप्रवासनरूपं यदिदानीमारब्धं तत्पूर्वं किं नोपारुधः न प्रतिबन्धं कृतवतीति भावः ॥ १४ ॥

तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ।
कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ।
असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तं नावबुध्यत ॥ १७ ॥
तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।
सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥

नियुज्य तथा वहन्तं मां वत्सतरमिव किं तुदसि व्यथयसि, त्वदाज्ञप्तरामविवासनकारिणं किमर्थं पुनरपि पीडयसीत्यर्थः । किमधुना पीडयते ? पूर्वमेव भवता दत्तं खल्वित्यत्राह अनार्य इति । हे अनार्ये ! आरब्धं कृत्यं सेनाप्रेषणादिकम् । पूर्वं वरप्रार्थनाकाले किमर्थं नोपारुधः नोपरुद्धवती, न प्रार्थितवतीति यावत् । वरयाचनाकाले अनुद्घाटितत्वात् सेनाप्रेषणादिकं न निवर्त्तितव्यमिति भावः ॥ १४ ॥ तस्येति । द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मदभिमतं विघटयतीति बहुतरं क्रुद्धेत्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्यपि पूर्वमिदं न वृतं तथाप्यर्थसिद्धमित्याशयेनाह—तवैवेति । उपारुधदिति निष्कासनमेवोच्यते । गन्तुमर्हतीति निर्देशात् तथायमिति निर्द्धन एवेत्यर्थः ॥१६॥ एवमिति । प्रतिज्ञातातिरिक्तेपि चापलवतीं निन्दति । धिगिति । सा कैकेयी । तं व्रीडितं जनं नावबुध्यत नाजीगणत् ॥१७॥ तत्रेति । महामात्रः प्रधानः । शुचिः अकुटिलः ॥१८॥ असमञ्ज इति । दारकान् बालकान् । तेन प्रक्षेपेण । सशब्दबुद्बुदजननेन हसन् रमत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नियुज्य नियोज्य । वहन्तम् उक्तार्थमनुष्ठितवन्तम् । मां भूयः संकटे प्रवेश्य किं तुदसि अभिषेकनिषेधं वरं दत्तवन्तं परिकरप्रदाननिषेधनैष्ठुर्ये च मां निवेश्य भूयः किं क्लेशयसि, मा मास्तु । हे अनार्ये ! आरब्धं किं कृत्यं नोपारुधः सर्वमुपरुद्धवत्येव, पूर्वमभिषेककृत्यमिदानीमानुयात्रिकप्रदानमारब्धं तदप्युपारुध इत्यर्थः॥ १४॥तस्येति। कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मत्प्रयोजनं नाशयतीति ॥ १५-१७॥ तत्रेति

तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्द्धन ॥ २० ॥
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् ।
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतनः ।
सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् ।
यावज्जीवं विवास्योयमितिस्वानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥
स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोलयत् ।
दिशः सर्वास्त्वनुचरन् स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥
इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥
न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।
दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥

तमिति । वृणीष्व अत्र नगरे स्थापय ॥ २० ॥ तानिति । भयमित्यनन्तर मितिकरणं द्रष्टव्यम् । प्रकृतयः प्रजाः ॥ २१ ॥ क्रीडत इति । उद्भ्रान्तचेतनः भ्रान्तबुद्धिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तामिति । अन्वशात् अनुशिष्टवान् ॥ २४ ॥ स फालेति । फालं कन्दमूलादिखननसाधनम् । पिटका तद्धारणपात्रम् । एकवद्भावः । गृह्य गृहीत्वा । अलोलयत् कन्दमूलाद्यर्थम् अखनादित्यर्थः । यथा पापकृत्तथाचरन् अलोलयदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ इतीति । उपरुध्यते विवास्यते ॥ २६ ॥ न हीति । निरयः निरयहेतुभूतो दोषः ॥ २७–२९ ॥

महामात्रः प्रधानः ॥ १८–२४ ॥ सफालेति । गिरिदुर्गाणि परिभ्रममाणः कन्दादिकमलोलयत् सर्वा दिशः कन्दाद्यर्थम् अनुचरन्नतिष्ठत ॥ २५ ॥ २६ ॥ नहीति ।

अथवा देवि दोषं त्वं कंचित् पश्यसि राघवे । तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन ततो रामो विवास्यताम् ॥ २८ ॥ अदुष्टस्य हि सन्त्यागः सत्पथे निरतस्य च । निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मनिरोधनात् ॥ २९ ॥ तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया । लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरः स्वनः । शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचो नेच्छसि पापवृत्ते हितं न जानासि ममात्मनो वा । आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च । सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।
अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥

तदिति । विहतया श्रिया अलम् अभिषेकविघातं मा कुर्वित्यर्थः । रक्ष्यः परिहरणीयः । परिवादः निन्दा ॥ ३० ॥ श्रुत्वेति । श्रान्ततरः हीनतरः ॥ ३१ ॥ एतादिति । एतद्वचः सिद्धार्थवचः । कृपणं कुत्सितमित्यर्थः । "कदर्यं कृपणक्षुद्र" इत्यमरः । कुचेष्टेत्येतदुपपादयति चेष्टाहीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणे पीताम्बरे अयोध्याकाण्ड० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥
महामात्रेत्यादि । महामात्रवचः सिद्धार्थवचः । विनीतवत् विनीत इव ।

अगुणं दोषम् । निरयः दुःखम् । कल्मषं मालिन्यम् ॥ २७–२९ ॥ तदिति । त्वया विहतया रामस्य श्रिया ते न किञ्चित्फलम्, तदलं वृथाश्रमेण । हि यस्मात् लोकतः प्राप्तः परिवादः रक्ष्यः परिहार्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतादिति । कृपणं मार्गमास्थाय या कुचेष्टा कृता ते त्वया सेयं चेष्टा साधुपथादपेता हीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ महामात्रेति ।

त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥
यो हि दत्त्वा गजश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ।
सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥
खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छत ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ।
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ।
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्तह ॥ ७ ॥

अभ्यभाषत सविनयमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्येति । अनुयात्रेण अनुगत बलेन । भोगत्यागेपि सङ्गो वर्तते लौकिकानां,सोपि नास्तीत्याह त्यक्तसङ्गस्य सर्वत इति॥ २ ॥य इति । कक्ष्यायाम् इभबन्धनरज्जौ "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादौ काञ्च्यां मध्येभबन्धने " इत्यमरः ॥ ३ ॥ तथेति । ध्वजिन्या सेनया । सर्वाणि त्वया मह्यं दातुमुद्युक्तानि । अनुजानामि प्रददामि । भरतायेति शेषः । सर्वाणि कार्याणि सम्यक्जानामीतिवार्थः। चीराणि वल्कलवस्त्राणि । आनयन्तु परिचारका इति शेषः ॥ ४ ॥ खनित्रपिटकेति । खनित्रपिटके खनित्रम् अवदारणम्, पिटकम् अल्पार्थे कन्प्रत्ययः । फलमूलाद्याहरणयोग्याल्प कण्डोलः । " कण्डोलपिटौ " इत्यमरः । वासं वसतः वासं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स इति । स रामः कैकेय्यास्सकाशात् मुनिवस्त्राणि परिगृह्य

महामात्रवचः सिद्धार्थवचः ॥ १ ॥ त्यक्तेति । अनुयात्रेण अनुगतबलेन ॥ २ ॥ असङ्गतश्चायमनुयात्रप्रस्थापनवाद इत्याह–यो हीति । कक्ष्यायां गजबन्धनरज्जौ ॥ ३ ॥ तथेति । सर्वाणि वस्तूनि । भरतायैव अनुजानामि मातुः प्रीतये प्रददामि । अतः चीराण्येव वल्कलवस्त्राण्येव ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके खनित्रमवदारणम्, खननसाधनमित्यर्थः । पिटकं कन्दमूलाद्याहरणयोग्यं कण्डोलम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ स इति । स रामः त्र्याणामानीतानि मुनिवस्त्राणि चीराणि कैकेय्याः प्रतिगृह्य सूक्ष्म

लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे। तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८॥ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी । समीक्ष्य चीरं सन्त्रस्ता पृषती वागुरा मिव ॥ ९ ॥ सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः । कैकेयीकुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी । गन्धर्वराजप्रतिमं भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११॥ कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः । इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना । तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः । चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥ रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् । अन्तःपुरगता नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसम् । वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥

तेषु द्वे चीरे उत्तरीयान्तरीयरूपे । सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य अवस्तद, आदीधरदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथेति । सन्त्रस्ता, अभवदितिशेषः । पृषती मृगी । वागुरां मृगबन्धनीम् "वागुरा मृगबन्धनी" इत्यमरः ॥९॥ सेति । व्यपत्रपमाणा विशेषेण लज्जमाना । कैकेयीकुशचीरे कैकेयीसम्बन्धिनी कुशचीरे । धर्मज्ञा पातिव्रत्यधर्मज्ञा । धर्मदर्शिनी स्वानुष्ठानेन पातिव्रत्यधर्मप्रदर्शिनी । बध्नन्तीतीदमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ कथमिति । मुमोह स्तब्धा बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेव विवृणोति–कृत्वेति ॥ १३–१५ ॥ ऊचुरिति । एवं

वस्त्रमवक्षिप्य तेषु द्वे चीरे स्वयम् अवस्त धृतवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथेति । पृषती मृगी ॥९॥ सेति । सुदुर्मनाः भर्त्तुरीदृशं वल्कलं प्राप्तमिति । अत एवाश्रुसंपूर्णनेत्रा, कैकेयीकुशचीरे कैकेयीसम्बन्धिनी कुशचीरे ॥ १०–१५ ॥ ऊचुरिति । एवं तद्वत्

पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् ।
तावद्दर्शनमस्यां नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ।
नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥
कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी ।
धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥
तासामेवंविधा वाचः शृण्वन् दशरथात्मजः ।
बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः ।
निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि ।
वञ्चयित्वा च राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसे ॥ २२ ॥

त्वमिव इयं सीता वनवासे न नियुक्तेति, पित्रेतियावत् ॥ १६ ॥ पितुरिति । तावत् तवागमनपर्यन्तम् । पितुर्वाक्यानुरोधेन विजनं वनं गतस्य तव दर्शनम् । अस्यां सफलं भवतु, त्वामिवैनां द्रक्ष्याम इति भावः ॥ १७–१९ ॥ तासामिति । सीतयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । बबन्धैवेति कैकेय्यनुज्ञाभावादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ अतीति । अतिप्रवृत्ते अतिक्रम्य प्रवर्त्तमाने ! प्रमाणे मर्यादायाम् । "प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रयत्नप्रमातृषु" इत्यमरः ॥ २२ ॥

इयं न नियुक्ता ॥ १६ ॥ पितुरिति । वनं गतस्य तव सम्बन्धिन्याः अस्यास्सीतायाः दर्शनं तावत् त्वदागमनपर्यन्तम् । नः अस्माकम् सफलं त्वद्दर्शनं यथा आनन्दकरं तथा भवत्वित्यर्थः । अथवा अस्या दर्शनं दर्शनेन नः अस्माकं जीवितं सफलं भवत्विति वार्थः । गतस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । त्वयि गते सतीत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ तासामिति । सीतयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । संयोगे वा । तुल्यशीलया अनङ्गीकृतनगरस्थितिकया प्रेरितस्सन् चीरं बबन्धैवेति वार्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अतीति । अति

वि०—विजनं वनं गतस्य यावदागमनं तावदस्या दर्शनं नोऽस्तु । तेन च नो जीवनं सफलं भवतु ॥ १७ ॥
स०—सहायेन सहायभूतेन लक्ष्मणेन सह अयेन शुभावहादृष्टेन । गच्छेति वा । स्वपुत्रक पुत्रो न भवतीत्यपुत्रः सुष्ठु अपुत्रः स्वपुत्रः तत्त्वेनाज्ञातः स्वपुत्रकः । "अज्ञाते कः" इत्युक्तेः । स्वपुत्रश्चासौ कश्चेति वा । को विष्णुः । गमनानुमतिसूचकपदव्यत्यासोपेतं गच्छस्वेत्येकं वा पदम् ॥ १८ ॥
वि०—तुल्यशीलया अनङ्गीकृतनगरस्थित्या सीतया प्रेरितस्सन् चीरं बबन्धेत्यन्वयः ॥ २० ॥

न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥
आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसङ्ग्रहवर्तिनाम् ।
आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥
अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण सङ्गता ।
वयमप्यनुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ।
सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥
भरतश्च सशत्रुघ्नः चीरवासा वनेचरः ।
वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ।
त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥
न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥
न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमर्हति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥

न गन्तव्यमिति। प्रकृतं प्रस्तुतम्। आसनं सिंहासनम् । अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्याति ॥ २३ ॥ आत्मेति । दारसङ्ग्रहवर्त्तिनां गृहस्थानाम् । आत्मेयमिति "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्तपाला इति ।अन्तपालाः राष्ट्रान्तपरिपालकाः दण्डनायकाः । सहोपजीव्यं जीवाजीवरूपधनसहितम् । सपरिच्छदं दासदासीशकटादिपरिकरयुक्तम् ॥ २६–२९ ॥ नेति। अदत्तां प्रीतिपूर्वकमदत्ताम्॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रवृत्ते अतीतमर्यादे ! समममाणेव सद्वृत्तेव ॥ २२ ॥ रामस्य प्रकृतमासनं प्रस्तुतं पदम्, राज्यमित्यर्थः । अनुष्ठास्यति राज्यं करिष्यति । यावद्रामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ कथं स्त्रिया राज्यानुष्ठानमत आह–आत्मेति । रामस्येयमात्मा "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेः ॥ २४॥ २५ ॥ अन्तपालाः राष्ट्रान्तनिक्षिप्तदण्डनायकाः। सहोपजीव्यम् उपजीव्यदशरथसहितम्। सपरिच्छदं सपरिकरम्॥२६–२९॥ न हीति । अदत्तां प्रीतिपूर्वकमदत्तां शास्तुं नार्हति । त्वयि वा स्वपितृनाशिकायाम्।

यद्यपि त्वं क्षितितलाद् गगनं चोत्पतिष्यसि । पितृवंश
चरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्र
गर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके हि न स विद्येत यो
न राममनुव्रतः॥ ३२॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृग
द्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान्
॥३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यप
नीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्
तद्वसनं वसिष्ठः॥ ३४॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया
वृतः केकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्व
रण्ये सह राघवेण ॥ ३५॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च
सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानै
र्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥

तदिति । पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रविषयस्नेहयुक्तया ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यसीति । पादपांश्च तदुन्मुखानिति वृक्षाणां तदुन्मुखत्वं नाम रामविषयस्नेहासक्तत्वम् । तथोपरिष्टात् स्पष्टीभविष्यति " अपिवृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः । " इति ॥३३॥एवं वसिष्ठो भाव्यर्थमुक्त्वा प्रकृतमाह—अथेत्यादि । व्यपनीय निरस्य । प्रविधीयत इतीति वक्तव्ये प्रविधीयतेति सन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥ न प्रविधीयत इत्येतदुपपादयति—एकस्येति । प्रतिकर्मनित्या अलङ्कारनियता । नित्यमलङ्करणयोग्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यानैरिति । विधानैः भृङ्गाराद्युपकरणैः ॥ ३६ ॥

इतःपरं पुत्रवद्वस्तुं नार्हतीत्यनुकर्षः । कुतः ? महीपतेर्दशरथाज्जातो यदि "पितॄन् समनुजायन्ते नराः" इति न्यायादित्याशयः ॥ ३० ॥ पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठे जीवति कनिष्ठस्य राज्यानर्हत्वम् ॥ ३१ ॥ तदिति । पुत्रगार्द्धिन्या पुत्रवत्सलया ॥ ३२—३४ ॥ प्रतिकर्मनित्या प्रतिकर्म अलङ्कारव्यापारः स नित्यो यस्यास्सा तथा॥३५॥ यानैरिति ।

स०—रामं विना इयं न स्थास्यतीत्यप्याह—विभूषितेति । विभौ परमात्मनि उषिता तद्वक्षस्स्थलाश्रिता ३५॥

तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् । प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः । चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥ स निश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् । कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥ सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता । नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥ इयं हि कस्यापकरोति किंचित् तपस्विनी राजवरस्य कन्या । या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति । प्रतिकारकामा प्रतिकारं सदृशकरणं कामयमाना, भर्तृसदृशतया वनवासकरणमिच्छन्तीत्यर्थः । विनिवृत्तभावा चीरपरिधानाद्विनिवृत्तभावा न बभूवेति ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तस्यामित्यादि । त्वां धिगिति दशरथं चुक्रोशेत्यर्थः ॥ १ ॥ तेनेति । श्रद्धाम् आदरम् ॥२-४॥ इयमिति । तपस्विनी पातिव्रत्यतपोयुक्ता । विसंज्ञा

विधानैः उपकरणैः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्निति । प्रतिकारकामा प्रतिकारोऽनुकारः भर्तुस्तपोवेषादिभिरनुकारं कामयमाना विनिवृत्तभावा नैव स्म, वनगमनान्निवृत्तभावा न बभूवैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ १-४ ॥ इयमिति । श्रमणी तपस्विनी, "श्रमु तपसि खेदे च" इति धातुः ॥५॥

स०-कारः आकारः । न परिच्छेदकार्येवेत्यनुव्याख्या व्याख्यासुधायां तथा व्याख्यानात् । कारस्य रामाकारस्य प्रति प्रतिकारम् । चीरधारणादिना रामाकारसादृश्यं कारयतीति तथा ॥ ३७ ॥

चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा।
यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः
॥६॥ अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन
तावत् । त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत्तन्मां दहेद्वेणु
मिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥ रामेण यदि ते पापे किञ्चित्कृत
मशोभनम् । अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽथ मे
॥ ८ ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला तपस्विनी ।
अपकारं कमिह ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥

मुग्धा । श्रमणीव तपस्विनीव । " श्रमु तपसि खेदे च " इति धातुः ॥ ५ ॥ चीराणीति । अपास्यात् त्यजतु । इयं प्रतिज्ञा सीतायाश्चीरधारणपूर्वकवन गमनरूपप्रतिज्ञा । मम मया । तृतीयार्थे षष्ठी । समग्रा वस्त्रालङ्कारसम्पूर्णा। सर्वरत्नैः सर्वश्रेष्ठवस्तुभिः ॥६॥ अजीवनार्हेणेति । अजीवनार्हेण जीवनानर्हेण। आसन्नमरणेनेति यावत् । मया, नृशंसा क्रूरा । प्रतिज्ञा त्वत्प्रार्थितं करिष्या मीति शपथपूर्विका प्रतिज्ञा । तावत् प्रथमं कृता । त्वया हि दत्तवरद्वयया। बाल्यात् बालिशत्वात् । एतत् प्रतिज्ञानम् । नियमेन भरताभिषेकराम विवासनरूपाविषयव्यवस्थया। प्रतिपन्नं निश्चितम् । तत् मत्कृतप्रतिज्ञानम् । आत्मपुष्पं वेणुमिव मां दहेदिति योजना ॥७॥ कोपे रामापराधमभ्युपेत्याह– रामेणेति । अशोभनम् अपराधः । इह विवासे । दर्शितः सम्पादित इति यावत् ॥ ८ ॥ मृगीति । मृगीवोत्फुल्लनयनेत्यनेन मौग्ध्यमुक्तम् । मृदुशीले

चीराणीति । अपास्यात् त्यजतु, मम मया न दत्तपूर्वा नानुमतपूर्वा ॥ ६॥ अजीवनार्हेणेति। अजीवनार्हेण मुमूर्षुणा । नृशंसा क्रूरा । प्रतिज्ञा त्वत्प्रार्थितं करिष्यामीति प्रतिज्ञा । नियमेन शपथपूर्वकम्। तावत् प्रथमम्। कृता त्वया हि, बाल्यादज्ञानात् । एतत् सीताप्रव्राजनम्। प्रतिपन्नं प्रारब्धं निश्चितं वा। मया रामस्य प्रव्राजनप्रतिज्ञैव कृता न सीतायाः, त्वयैव केवलमस्याः प्रव्राजनमारभ्यते तदेतत्सीताप्रव्राजनं मां दहेत् नाशयेत् वेणुमात्मपुष्पमिव ॥ ७ ॥ रामेणेति । अशोभनम् अपराधः । वैदेह्या

समग्रा रामार्धाङ्गत्वाद्रामेण सह वनगमने समग्रत्वं सेत्स्यति ॥ ६ ॥

ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् । किमेभिः कृपणै भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि शृण्वता । रामं यदभिषेकाय त्वमिहागत मब्रवीः ॥ ११ ॥ तत्त्वेतत् समतिक्रम्य निरयं गन्तु मिच्छसि । मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ १२ ॥ इतीव राजा विपलन् महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किंचित् । भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्र व्यसने निमग्नः ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्र स्थितो वनम् । अवाक्छिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी । वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १५ ॥

त्यनेन अपराधभीरुत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥ नन्विति । पर्याप्तं यावदात्मभाविनरका नुभवायालम् ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातमिति । अभिषेकाय इहागतं रामं त्वं यदब्रवीः "सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीर धरो वस ॥" इति यदब्रवीः । त्वयोक्तं तच्छृण्वता मया । तावत् रामविवासन मात्रमेव प्रतिज्ञातम्, नतु सीताप्रव्राजनमितिभावः ॥ ११ ॥ तदिति । मया प्रतिज्ञातमतिक्रम्य । निरयं नरकं गन्तुमिच्छसि । कुतः ? हि यस्मात् या त्वं मैथिलीमपि चीरवासिनीमीक्षसे वाञ्छसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवमिति । सम्प्रस्थितः गन्तुमुद्यतः ॥ १४ ॥ इयमित्यादि । प्रपन्नां प्राप्ताम् । भूयः अतिशयेन ।

सीतया । ते तव । दर्शितः सम्पादितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नन्विति । ते तव । पर्याप्तं यावदात्मभावि नरकानुभवायालम्, भूयोप्यधिकम्, ते त्वया, कृतैरनुष्ठीयमाणैः, कृपणैः अनिर्वाच्यदुःखप्रदैः, एभिः सीताप्रव्राजनरूपैः पातकैः । किं किमनुभविष्यसि वा न जानामीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातमित्यादि । अभिषेकाय मया कृतनिश्चयं पश्चात्त्वत्प्रतिबन्धेन इहागतं रामं प्रति जटाचीरधरो वनं गच्छेतियद्वाक्यमब्रवीः, त्वयोक्तं तच्छृण्वता मया च, तावदेव रामविवासनमात्रमेव प्रतिज्ञातम्, न सीता प्रव्राजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत् मत्प्रवृत्तरामविवासनमप्यतिक्रम्य अधिकप्रवृत्त्या निरयं गन्तुमिच्छसि । को नाम तदतिक्रम इत्यत आह मैथिलीमिति । या त्वम् । हि यस्मात् मैथिलीमपि चीरवासिनीमीक्षसे वाञ्छसि तस्मान्निरयं गन्तुमिच्छसीति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवन्तं सीता यथासुखं गच्छत्विति ब्रुवन्तं । संप्रस्थितः

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् । अदृष्टपूर्व व्यसनां भूयः सम्मन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता । मां हि सञ्चिन्तयन्तीय मपि जीवेत्तपस्विनी ॥ १७ ॥ इमां महेन्द्रोपम जात गर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि। यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद योध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सम्मन्तुं सम्मानयितुम् । ज्येष्ठपत्नीत्वेन पूर्वमेव सम्मानिता । अद्य विशेषेण मद्याच्ञयेतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुत्रशोकमिति । पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत्तथा संमन्तुमर्हसीति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा उत्तरेणैवान्वयः । मां सञ्चिन्तयन्तीयं तपस्विनी अपिजीवेत् यदि जीवेत्तदा त्वया पूजिता सती पुत्रशोकं यथा नर्च्छेन्न गच्छेत्तथा कुर्वित्यर्थः । नमच्छोकाद्यथा नश्येत्तथा त्वया पूज्येन पूजिता। मां हि सञ्चिन्तयन्तीयं त्वयि जीवेत्तपस्विनी इत्यपि पाठः। पूर्वार्द्धस्य पूर्वेणान्वयः। त्वयि विषये जीवेत्मां चिन्तयन्त्यपि त्वदुपलालनेन जीवेदि त्यर्थः । यद्वा मां सञ्चिन्तयन्ती मच्छोकाद्यथा न नश्येत्तथा त्वया पूजिता । त्वयिजीवेदित्येकं वाक्यम् ॥ १७ ॥ इमामिति । जातगर्धिनीं पुत्रदर्शन कांक्षिणीमित्यर्थः । न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८॥

गन्तुं प्रवृत्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मयेति । प्रधानपत्नीत्वेन भूयोप्यधिकं संमन्तुं संमानं कर्तुम् ॥ १६ ॥ पुत्रशोकमिति । या कौसल्या मयि वनं गते सतीति शेषः । मां सञ्चिन्तयन्ती पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत् न प्राप्नुयात् यथा जीवेत् तथा सम्मन्तुमर्हसीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ इमामिति । जातगर्द्धिनीं पुत्रदर्शनकाङ्क्षिणीम् । न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १८॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० अयोध्याकाण्ड० अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् । समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनं दुःखेन सन्तप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् । न चैनमभिसम्प्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥२॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः । विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥ मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः । प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥ न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् । कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥५॥ योऽहं पावकसङ्काशं पश्यामि पुरतः स्थितम् । विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्लिश्यते जनः । स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेन्द्रियः।रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह८

रामस्येति । विगतचेतनः अभूदितिशेषः ॥ १–३ ॥ विवत्साः धेनव इति शेषः । उपस्थितमित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इतिमन्य इत्यन्वयः ॥४॥ नेति । काले देहारम्भककर्मविनाशकाले ॥ ५ ॥ ६ ॥ एकस्या इति । निकृतिः शाठ्यम् " कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम् " इत्यमरः । निकृतिं संश्रित्य स्वार्थे

रामस्येति । विगतचेतनः, अभूदिति शेषः ॥ १–४ ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तत्प्राप्तिर्न विद्यते, अतः काले अनागते देहाज्जीवितं न च्यवत्येव ॥५॥ य इति । आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादः । तापसानामाच्छादो यस्य स तथा । एवम्भूतमात्मजं योऽहं पश्यामि तस्य मे मृत्युर्नविद्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥६॥ एकस्या इति । इमां निकृतिं वरलक्षणशाठ्यम् । संश्रित्य आश्रित्य । स्वार्थे प्रयतमानायाः कैकेय्याः कृते कैकेयीनिमित्तं अयं जनः क्लिश्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्त्तात् स महीपतिः । नेत्राभ्या
मश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यं
रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः । प्रापयैनं महाभाग
मितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥ एवं मन्ये गुणवतां
गुणानां फलमुच्यते । पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो
निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः
शीघ्रविक्रमः । योजयित्वाऽऽययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम्
॥ १२ ॥ तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ।
आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये । उवाच देश
कालज्ञं निश्चितं सर्वतः शुचिम् ॥ १४ ॥

प्रयतमानाया इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ संज्ञां त्विति । नेत्राभ्यामित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ९ ॥ औपवाह्यमिति । औपवाह्यम् उपवहनमात्रयोग्यम्, युद्धानर्ह मित्यर्थः । राजयोग्यमिति वार्थः । युक्त्वा योजयित्वा ॥ १० ॥ एवमिति । गुण वतां पुंसां सम्बन्धिगुणानां फलं यदुच्यते तत् एवमेवंविधम् । मन्ये अननुरूपं मन्ये । एवंशब्दार्थमाह पित्रेति । यस्मात्साधुर्वीरः पित्रा मात्रा च वनं प्रति निर्वास्यते अतो गुणा नार्जनीया एवेति भावः ॥ ११ ॥ राज्ञ इति । शीघ्रविक्रमः शीघ्रपदविक्षेपः । योजयित्वाययावित्यत्र आययाविति पदच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ राजेति । वित्तसञ्चये कोशगृहे । व्यापृतम् अध्यक्षत्वेन व्यापृतम्, धनाध्यक्ष मित्यर्थः । निश्चितं यावदवस्थिततत्तद्वस्तुविषयनिश्चितज्ञानवन्तम् । शुचिं

संज्ञामिति । नेत्राभ्यामुपलक्षितः ॥ ९ ॥ औपवाह्यमुपवाहनमात्रोपयुक्तम्, युद्धानर्ह मित्यर्थः ॥ १० ॥ एवमिति । साधुः वीरो रामः पित्रा मात्रा च वनं निर्वास्यत इति यत् एवमेव गुणवतां नृणां गुणानां फलमुच्यते शास्त्रेणेति मन्य इति दुःखातिश योक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति । रथमाचचक्षे रथ उपस्थित इत्युक्तवान् ॥ १३ ॥ राजेति । सर्वतः शुचिम् इहामुत्रानृणम् । वित्तसञ्चये कोशगृहे । व्यापृतं धनाध्यक्षं

वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च । वर्षाण्ये
तानि सङ्ख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥१५॥ नरेन्द्रेणैव
मुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः । प्रायच्छत् सर्वमाहृत्य
सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि
वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रै
र्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुवि
भूषिता। उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः॥ १८॥
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् । अना
चरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥ असत्यः
सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः । भर्त्तारं नानुम
न्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥२०॥ एष स्वभावो नारीणा
मनुभूय पुरा सुखम् । अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति
प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥

बाह्यान्तरशुद्धियुक्तम् ॥१४॥ वासांसीति । वर्षाण्येतानि सङ्ख्याय गणयित्वा, चतुर्दशवर्षपर्याप्तान्यानयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणेति । प्रायच्छत्, कोशाध्यक्ष इति शेषः । समं युगपत् तत्सर्वमित्यन्वयः ॥१६॥ सुजाता सुजन्मा, अयोनिजेतियावत् । सुजातानि " समः समविभक्ताङ्गः " इतिवत्सामुद्रिकोक्तलक्षणवत्तया उत्पन्नानि ॥ १७॥ व्यराजयतेति । अंशुमतः प्रशस्तकिरणस्य ॥ १८ ॥ तामिति । श्वश्रूः कौसल्या । कृपणं क्षुद्रम् । अनाचरन्तीमकुर्वतीम् ॥ १९ ॥ असत्य इति । असत्यः कुलटाः । विनिपातगतं स्वस्थानात्प्रच्युतिं प्राप्तमित्यर्थः । नानुमन्यन्ते न गणयन्ति ॥ २० ॥ एष इति । दुष्यन्ति

निश्चितं यावद्व्यवस्थितं वस्तु तद्विषयकज्ञानयुक्तम् ॥ १४ ॥ वासांसीति । एतानि वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि ॥१५॥ नरेन्द्रेणेति । समम् एकदैव। प्रायच्छत् धनाध्यक्ष इति शेषः॥ १६ ॥ सेति । सुजाता अयोनिजा, सुजातानि सामुद्रिकोक्तलक्षणवत्तया उत्पन्नानि ॥ १७ ॥ व्यराजयतेति । काले प्रातःकाले ॥ १८ ॥ तामिति । कृपणं क्षुद्रम् ॥१९॥ असत्य इति । असत्यः कुलटाः। विनिपातगतं कृच्छ्रगतम् ॥ २० ॥ एष

असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा ।
युवत्यः पापसङ्कल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ॥ २२ ॥
न कुलं न कृतं विद्यां न दत्तं नापि सङ्ग्रहम् ।
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥
साध्वीनां हि स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते शमे ।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥

विकृता भवन्ती त्यर्थः । प्रजहाति । " अदभ्यस्तात् " इत्यदादेशः ॥ २१ ॥ असत्यशीला इति । विरागिणः विरागिण्यः । ङीबभाव आर्षः ॥ २२ ॥ नेति । कुलम् आभिजात्यम् । कृतम् उपकारम् । दत्तं सम्मानपूर्वकवस्त्राभरणादि दानम् । सङ्ग्रहम् अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणम् । अनित्यहृदयाः चञ्चलहृदयाः । असतीनां भर्तुः कुलादिकं न सन्तोषाय किंतु धनमेवेति भावः । एवं कैकेयी व्याजेन निन्दिता ॥ २३ ॥ स्थूणानिखननन्यायेन पातिव्रत्यदृढीकरणार्थम सतीनां स्वभावमुक्त्वा सतीनां स्वभावमाह—साध्वीनामिति । शीले कुलोचित चरित्रे । श्रुते गुरुजनकृतोपदेशे । शमे शान्तौ च स्थितानां साध्वीनां पति व्रतानां स्त्रीणाम् । परमं पवित्रं परमं पावनम् । पतिरेकः पतिरेव । विशिष्यते

इति । भर्तुः अल्पामप्यापदं दारिद्र्यरोगादिलक्षणाम् । प्राप्य दृष्ट्वा । भर्तारं दुष्यन्ति दूषयन्ति ॥२१॥ असत्यशीला इति । असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः । विकृताः विकारोपेतेक्षादिव्यापाराः । क्षणमात्रात् विरागिणः विरागिण्यः अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रवैरस्याः, अविश्वसनीयस्नेहा इति यावत् ॥ २२ ॥ नेति । कुलं प्रशस्त कुलम् । कृतम् उपकारः । विद्या सद्विद्या । दत्तं दानम् । सङ्ग्रहः सद्ग्रहणम्, न्याय रीत्या आगतस्वीकारः । सर्वमप्येतत् स्त्रीणामसतीनां हृदयं न गृह्णाति तत्पापवृत्तं न प्रतिबध्नाति । " कामातुराणां न भयं न लज्जा " इतिरीत्या कुलाद्युचितकृत्यं पृष्ठीकृत्य कुलाद्यनुचितलोकगर्हितकृत्ये मोहात्प्रवर्तन्त इत्यर्थः । कुत एवमत आह अनित्यहृदया हि ताः, अव्यवस्थितचित्ता इत्यर्थः ॥२३॥ साध्वीनामिति । साध्वीनां

स०—विकृताः भ्रूविक्षेपादिविकारवत्यः । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रे स्नेहरहितपुरुषस्य दुर्ग्राह्यहृदयाः । यद्वा क्षणमात्रविरागिणः तद्वद्वियमानाः । अन्तरेणापि वतिं तदर्थोऽवगम्यते । यथोक्तं " बहुगणवतुडति सङ्ख्या " इति सूत्रव्याख्यानावसरे महाभाष्ये—" स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वति मतिदेशो गम्यते अन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा-एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवति " इति ॥ २२ ॥ स्त्रीणां हृदयं कर्तृ । तथा च स्त्रीणां मनः कुलादिकं न गृह्णाति । इष्ट साधनत्वेनेति शेषः । संग्रह इति पाठे—पूर्वार्धोक्तानि पदानि प्रथमान्तानि । हृदयं कर्म । तथा च कुलं स्त्रीणां हृदयं न गृह्णातीत्यादि पृथगन्वयः । पूर्वोत्तरसाहचर्याद्विद्यापि नञन्वेति ॥ २३ ॥

स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम । तव दैवत मस्त्वेष निर्द्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् । कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रू मभिमुखे स्थिताम् ॥ २६॥ करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यद नुशास्ति माम् । अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्त्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥ न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति । धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥ नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्त्तते रथः । नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥२९॥ मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः । अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवंगता श्रेष्ठाश्रुत धर्मपरावरा । आर्ये किमवमन्येऽहं स्त्रीणां भर्त्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥

उत्कृष्टो भवति ॥२४॥ स इति । स्पष्टम् ॥२५॥ विज्ञायेति । धर्मार्थसंहितं धर्म रूपप्रयोजनसहितम् । अभिमुखे अग्र इत्यर्थः ॥ २६ ॥ करिष्य इति । भर्तुः भर्त्तरि विषये । वर्त्तितव्यं शुश्रूषितव्यम् । मे मया । श्रुतं च मातापितृभ्या मितिशेषः ॥ २७ ॥ नेति । समानयितुं समानां कर्तुम् । नालम् अक्षमेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नातन्त्रीति । तन्त्री वीणासिरा । शतात्मजा पुत्रशतवती ॥ २९ ॥ मितमिति । मितम् अल्पम् । ऐहिकमात्रमित्यर्थः । अमितस्य ऐहिकामुष्मिक फलस्य ॥ ३० ॥ सेति । एवंगता एवंविधपातिव्रत्यधर्मं प्राप्ता । श्रेष्ठाश्रुतधर्म

पतिव्रतानाम् । श्रुते गुरुजनोपदेशे स्थिते स्वकुलोचितमर्यादावस्थाने (एतत्पक्षे श्रुते स्थिते इति पाठः) स्थितानां स्त्रीणां परमं परमसुखसाधनम् पतिरेक एव, अतः पतिरेव स्त्रीणां सर्वसाधनेभ्यो विशिष्यते ॥ २४ ॥ ततः किमत आह—स इति । एष रामः ॥ २५ ॥ २६ ॥ करिष्य इति । भर्तुः भर्तरि विषये यथा वर्तितव्यं तथा मे मया श्रुतम्, मन्मातापितृभ्यां चेति शेषः ॥ २७ ॥ न मामिति । असज्जनेन समान यितुं समतया विचारयितुं नाहमलं न समर्था ॥२८॥ नेति । शतात्मजेति बहुव्रीहिः ॥ २९ ॥ मितमिति । अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य । कर्मणि षष्ठी ॥ ३० ॥ साहमिति । एवंगता एवंविधपातिव्रत्यधर्मं प्राप्ता । श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठाभ्यः

सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयङ्गमम् । शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥ तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् । रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम । क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥ सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च । सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः । त्रयश्शतशतार्द्धाश्च ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥

परावरा श्रेष्ठाभ्यो मात्रादिपतिव्रताभ्यः सम्यक्श्रुतसामान्यविशेषरूपधर्मोत्कर्षा । किमवमन्ये भर्तारमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ सीताया इति । शुद्धसत्त्वा सत्त्वगुणाढ्या । दुःखहर्षजं रामारण्यगमनप्रयुक्तं दुःखम्, दृढपातिव्रत्ययुक्तसीतावचःश्रवणजो हर्षः ॥३२॥ तामिति । अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥३३॥ अम्बेति । वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्ताया इति । सुप्तायाः एकस्यां रात्रौ सम्प्राप्तस्वापाया इवेत्यर्थः । समग्रं निर्वर्तितपितृवचनं सम्पूर्णमनोरथं वा ॥ ३५ ॥ एतावदिति । अभिनीतार्थं क्रोडीकृतसर्वार्थमित्यर्थः । त्रयश्शतशतार्द्धाश्च त्रयश्शतं त्रिशतम् । त्रेस्त्रयसादेशः । शतार्द्धं पञ्चाशत् त्रयश्शतशतार्द्धं प्रमाणं यासां तास्तथोक्ताः । मातरः मातॄः । द्वितीयार्थे

पूज्याभ्यश्श्वश्रूमातृप्रमुखाभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो यया सा तथा । किमवमन्ये कस्मादवमन्ये ॥३१॥ सीताया इति । शुद्धसत्त्वा सत्त्वगुणाढ्या ॥ ३२ ॥ तामिति । मातृमध्ये मातॄणां मध्ये अतिसत्कृताम्, मातृभिरिति शेषः । अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३३ ॥ अम्बेति । मां पश्य । वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्ताया इति । एकस्यां रात्र्यां सुप्तायाश्चतुर्दशघटिका इव चतुर्दशवर्षाणि क्षिप्रमेव गमिष्यन्तीत्यर्थः । चक्षुर्निमील्य स्वल्पकालं दुःखमविगणय्य तिष्ठेत्यर्थः । सा त्वं समग्रं समग्रश्रेयस्कम् सुहृद्वृतं भ्रातृभार्यादिसहितम् ॥ ३५ ॥ एतावदिति । अभिनीतार्थं निर्णीतार्थम् । त्रयश्शतशतार्धाः त्रयश्शतं त्रिशतं शतार्धं सङ्ख्या यासां ताः । त्रय इति

स०—एवंगता इत्थं ज्ञानवती, भर्तैव दैवतमिति ज्ञानवतीनियावत् । मात्रे क्तः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् एवं गतं ज्ञानं यस्यास्सा तथा । श्रेष्ठा सत्कुलप्रसूता । श्रुतौ धर्माणां परावरौ यया सा । श्रेष्ठे इतिक्वचित्पाठः । तदा कौसल्यासम्बोधनम् ॥ ३१ ॥ अम्ब ! इतःपरं दुःखिता भूत्वा राजानं मा पश्येः । कुतः वनवासस्य सकाशात् तस्य क्षयोपि क्षिप्रं भविष्यतीति यतोऽत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ताश्चापि स तथैवार्ता मातॄर्दशरथात्मजः । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥ संवासात् परुषं किञ्चिदज्ञानाद्वापि यत्कृतम् । तन्मे समनुजानीत सर्वा आमन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥ वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् । शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥३९ ॥ जज्ञेऽथ तासां सन्नादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः। मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे॥४०॥

मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा । विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम्४१॥

इत्यार्षे० अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

प्रथमा । अवेक्ष्य वक्तव्यमालोच्य ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ ता इति । तथैवार्त्ताः कौसल्येव दुःखिताः ॥ ३७ ॥ संवासादिति । संवासात् एकत्र सहवासात्, चिरपरिचयादित्यर्थः। समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुतेत्यर्थः । आमन्त्रयामि आपृच्छामि ॥ ३८ ॥ वचनमिति । समाहितं समीचीनार्थयुक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मुरजपणवेति । मुरजपणवा एव मेघास्तेषां घोषस्तद्वत् । यद्वा मुरजादिसहपाठात् मेघोपि वाद्यविशेषः । मुरजश्च पणवश्च मेघश्च मुरजपणवमेघम् । " द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् " इत्येकवद्भावः । तद्घोषवत् । विलपितपरिदेवनाकुलं विविधानि लपितानि रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानि यस्मिंस्तद्विलपितं परिदेवनं रोदनशब्दः तेनाकुलम् । व्यसनगतम् आपद्गतम्। अतएव दुःखितमभूत्॥४१॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

छान्दसः । स रामः,त्रयश्शतशतार्धाः मातरो मातॄः । अवेक्ष्य विविच्य ददर्श॥३६॥ ताश्चेति । ताश्चापि मातरोपि तं रामं तथैव ददृशुरिति विपरिणामः । अथ दशरथात्मजः आर्ताः मातॄः इदं जगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ संवासात् एकत्र सहवासात् । किञ्चित्परुषमुक्तम् अज्ञानाद्वापि यत्कृतं तन्मे समनुजानीत, क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ वचनमिति । समाहितं समीचीनार्थयुक्तम् ॥ ३९॥४० ॥ मुरजेति । मुरजाश्च पणवा मेघाश्च मुरजपणवमेघम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । मेघो वाद्यविशेषः । तद्घोषवत् । विलपितपरिदेवनाकुलम् विविधानि लपितानि रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानि यस्मिन् तद्विलपितम् । परिदेवनं रोदनम्, तेन आकुलम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्दे० श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह ।
राघवः शोकसम्मूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ।
अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥

अथेति । उपसंगृह्य पादग्रहणपूर्वकं प्रणम्य । दीनाः वृद्धयोर्मातापित्रोः शुश्रूषा न लब्धेति दीनाः ॥ १ ॥ २ ॥ अन्वक्षमिति । अन्वक्षम् अनुपदम् । "अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदम्" इत्यमरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सृष्ट इति । सृष्टस्त्वम्, दैवेनेतिशेषः । भ्रातरि गच्छति देव्या सह पुष्पितवनदर्शनपारवश्येन गच्छति सतीत्यर्थः । प्रमादम् अनवधानम् । मा कार्षीः सावधानो भवेत्यर्थः । सृष्ट इति यथा कौसल्या लोकरक्षणार्थं पुत्रं प्रासूत एवं मया सुहृज्जने रामे स्वनुरक्तस्त्वं वनवासाय सृष्टः । वने रामानुवर्तनायोत्पादितः, अतो रामे गच्छति प्रमादं मा कार्षीः । रामगमनसौन्दर्याकृष्टमनस्कतया रक्षणकर्मण्यनवहितो माभूरित्यर्थः । यद्वा रामे वनं गच्छति त्वमत्रैव मा तिष्ठेतिभावः ॥ ५ ॥
तनि०—सृष्टस्त्वं नैरपेक्ष्येण रामचरणासक्तः खलु भवान् । मया वक्तव्यं किम् दास्यकरणे

अथेति उपसङ्गृह्य पादग्रहणपूर्वकंप्रणम्य । दीनाः वृद्धयोर्मातापित्रोः शुश्रूषा न लब्धेति दीनाः ॥ १ ॥ तमिति । मातृदुःखदर्शनात् शोकसम्मूढः ॥ २ ॥ अन्वक्षमिति । भ्रातुः अन्वक्षम् अनुपदम् ॥ ३॥४ ॥ सृष्ट इति । सुहृज्जने अत्रत्यसुहृज्जने । स्वनुरक्तोपि त्वं मया वनवासाय सृष्टः अनुमतः स त्वं गच्छेति भ्रातरि रामे प्रमादं

स०—शोकसंमूढः शोकेन संमोहयति वैचित्यं प्रापयति जनानिति वा । शोकयतीति शोकः । सम्मूढ इत्यत्राप्येवम् । ततः कर्मधारय इति वा ॥ २ ॥ भ्रातुः रामस्य । अन्वक्षं प्रत्यक्षम् अनुपदं वा ॥ ३ ॥

व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ।
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६ ॥
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ७ ॥
[ज्येष्ठस्याप्यनुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ।]
लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धं प्रियराघवम् ।
सुमित्रा गच्छगच्छेति पुनःपुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥
* रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ९ ॥

चक्षुःश्रवास्त्वं वनवासाय रामेण सह त्वया वनं गम्यते चेत् मत्तः उत्पत्तिप्रयोजनं लब्धम्, तत्सहायार्थं खलु मयोत्पादितः । स्वनुरक्तः सुहृज्जने सुहृज्जनमात्रे स्वनुरक्तस्त्वम्, ततः सर्वोपजीव्ये रामे अनुरक्तो भव । यद्वा सुहृज्जने रामे भवतः तस्मिन्नतीव प्रीतिरस्ति खलु इदानीं गन्तव्यमिति मया वक्तव्यं किम्? तथापि नियमनीयं किंचिदस्ति रामे प्रमादं मा कार्षीः । कोऽयं प्रमाद इत्यत आह पुत्र भ्रातरि गच्छतीति । श्रीरामगमनविशेषे दृष्टिं दत्त्वा रक्ष्यवस्तुभ्रंशं मा कुरु ॥ ५ ॥ रामगमने गन्तव्यतायां निमित्तमाह—व्यसनीति । गतित्वे धर्मशास्त्रानुमतिं दर्शयति एष इति ॥ ६ ॥ ज्येष्ठानुवर्तनादपि परमधर्मं कुलोचितं दर्शयति—इदमिति । मृधेषु युद्धेषु । तनुत्यागेनापि रामो रक्षणीय इतिभावः ॥ ७ ॥ लक्ष्मणमिति । संसिद्धं "षिधु गत्याम्" इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां रूपम् । गमनोद्युक्तमित्यर्थः । गच्छगच्छेति वीप्सया सुमित्राया अपि रामानुवर्त्तने महानादरो द्योत्यते ॥ ८ ॥ वनवासे पितृमातृनगरस्मरणे मनश्चाञ्चल्यं भविष्यतीतिधिया तत्रैव प्रतिनिधिं कल्पयति—राममिति । यथा

मा कार्षीः रामसेवायामनवधानतां मा कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ कनिष्ठस्य ज्येष्ठानुवर्तनं परमधर्म इत्युपदिशन्त्याह—व्यसनीति । राज्याद्यभावे व्यसनी वा राज्यप्राप्त्या समृद्धो वा एष रामः ते गतिः शरणम् । कुतः ? ज्येष्ठवशगो भवेदिति यत् एष एव धर्म इतियोजना ॥ ६ ॥ इदं हीति । इदं ज्येष्ठानुवर्तनरूपम् । धर्मान्तरमप्याह दानमिति ॥ ७ ॥ वनवासे पितृमातृनगरस्मरणेन मनश्चाञ्चल्यं भवतीतिधिया तत्रैव पित्रादिप्रतिनिधिं कल्पयति—राममिति । गच्छेत्यस्य उवाचेत्युत्तरेण सम्बन्धः । रामं

स०—सुमित्रागच्छगच्छ इत्यत्र सुमित्रा आगच्छ गच्छेति छेदः । तथा च प्रियराघवं आगच्छ गच्छेति

---

* रामं दशरथं विद्धीति श्लोकपाठानन्तरं लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वेतिश्लोकः पठनीय इति महेश्वरतीर्थस्याभिमतः ।

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥

सुखं गच्छेत्यस्य इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः । रामं दशरथं विद्धि, पितरमवगच्छेत्यर्थः । जनकात्मजां मां विद्धि, मातरं विद्धीत्यर्थः । अटवीमयोध्याम्, तद्वत् भोगस्थानं विद्धि । गच्छ तात यथासुखम् तदनुवर्तनमेव उचितं सुखमित्यर्थः । यद्वा रामं दशरथं विद्धि दशाति मत्स्यकच्छपोरगादीन् दंष्ट्राव्यापारविषयान् करोतीति दशः पक्षी " दंश दशने " इति धातुः । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । स गरुडः रथो यस्य तम्, विष्णुं विद्धीत्यर्थः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि । अटवीमयोध्याम् अपराजिताख्यां वैकुण्ठनगरीं विद्धि । तद्वासस्थानमितिभावः । यद्वा रामं दशरथं च विद्धि, उभयोस्तारतम्यं पश्येत्यर्थः । मां जनकात्मजां च

दशरथं पितरं विद्धि, जनकात्मजां मां मातरं विद्धि, अटवीम् अयोध्यां नगरीं विद्धि । यद्वा रामं दशः पक्षी रथो यस्य तं दशरथं विष्णुं विद्धि । " दशः पक्षी विहङ्गमः " इति हलायुधः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि । अटवीम् अयोध्यां योद्धुमशक्याम् विष्णुपुरीं विद्धि । " देवानां पूरयोध्या " इति श्रुतेः । अथवा दशरथं रामम् उपरतं विद्धि । भर्त्रभावान्मां जनकस्य पितुः आत्मजां पितृगृहवर्तिनीं विद्धि । रामेण सह सर्वेषां निर्गमनात् अयोध्यामटवीं विद्धि । यद्वा रामं विद्धि दशरथं च विद्धि, परिचारिकापरिचारकयोर्गुर्वोः को वा अनुवर्त्यः ? इति विचारय । अयोध्यां विद्धि अटवीं विद्धि, ऐहिकसुखराज्यभोगपारलौकिकज्येष्ठानुवर्तनधर्मयोः को वा गरीयानिति विचारयेत्यर्थः। लक्ष्मणमिति। संसिद्धं संसादने गमने निश्चयवन्तम्, गमनोद्युक्तमित्यर्थः । प्रियराघवम् प्रियो राघवो यस्य स तथा ८-१०॥

पुनः पुनरुवाच । लोके लोकाः स्वान् प्रति गत्वा आयास्यामीति गत्वा आयाहीति वा वक्तारो न तु गच्छेत्येतन्मात्रवादिन इति एवमुक्तिः । तत्रापि अननुमतं गमनमिति प्रस्तुतस्यापि गमनस्य पश्चादुक्तिः सकलकामितस्य आगमनस्य प्रथमत आगच्छेत्यनेनोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ दशसु इन्द्रियेषु रथो गमनं यस्यतम् । दशभ्य इन्द्रियेभ्यो रथो गतिः विषयप्राप्तिरिति यावत् । येन तम् । " रथ गतौ " इति धातोः । रामं दशरथं विद्धि दशरथस्यावस्थानाभावात्तत्स्थाने रामं जानीहीत्यभिप्रायः । मां जनकात्मजां तामिवारण्यवर्तिनीं विद्धि । पत्यपत्यवियुक्ताया मम भवनवासोपि वनवासतुल्य इति भावः । दशरथं दशसु दिक्ष्वप्रतिहतगतिमद्वायुरूपं हनुमन्तं रामं तमिव रक्षकं विद्धि । हे जनक तात लक्ष्मण ! मां रमारूपिणीं सीतां आत्मजां तामिव विद्धि फलजलाहरणादिना तां रक्षेति भावः । आत्मजां स्वयंजातां सीतां एकान्तप्रदेशेपि मामिव विद्धीत्यर्थः । गच्छता रामेण सह अत गच्छेति वा " अत सातत्यगमने " इति धातोः ॥ ९ ॥

विद्धि, गुणतः आलोचय मदपेक्षया सीतैव तव हितपरेतिभावः । अयोध्याम् अटवीं च विद्धि एतन्नगरापेक्षया वनमेव तव कैङ्कर्यैकान्तस्थानतयोत्कृष्ट मित्यर्थः । यद्वा दशरथं रामम् उपरतं विद्धि, मां जनकस्य पितुरात्मजां विद्धि, कैकेयीविवासिततया पितृगृहवर्तिनीं विद्धीत्यर्थः। अयोध्यामटवीं विद्धि, निर्जनेयं भविष्यतीत्यर्थः । एवं तात्पर्यान्तराण्यूह्यानि ॥९॥ १० ॥ तनि०-रामं दशरथं विद्धि-सोपाधिकपितरि दशरथे अतिस्नेहं विहाय निरुपाधिकपितरि रामे प्रीतिं कुर्वित्यर्थः । मां विद्धि जनकात्मजां सोपाधिकमातरं मां विहाय निरुपाधिकमातरि सीतायांभक्तिं कुर्वित्यर्थः । अयोध्यामटवीं विद्धि-सोपाधिकाम् अयोध्यां विहाय राम निवासत्वेन निरुपाधिकप्राप्यदेशे वने प्रीतिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा रामं दशरथसमं विद्धि "ज्येष्ठभ्राता पितृसमः" इतिस्मरणात्। जनकात्मजां मातृसमां विद्धि। अटवीम् अयोध्यां तद्वद्भोग्यतमां विद्धि । अथवा रामं दशरथसदृशगुणं विद्धि "गुणैर्दशरथोपमः" इत्युक्तेः । मां विद्धि जनकात्मजां गुणवतीं सीतां मामिव सेव्यां विद्धि । रमणीयवस्तुसम्पन्नतया अटवीमयोध्यावद् भोग्यतमां विद्धि । रामं दशरथं विद्धि-दशरथमिव स्त्रीपरवशं विद्धि । तच्च मृगानुसारित्वादिषु वक्ष्यते। मां विद्धि जनकात्मजाम्-अहं यथा राममनुगच्छेति वदामि एव मेव वदिष्यति । तच्च तत्रैव स्पष्टम् । अटवीमयोध्यां विद्धि-अटवीमपि विहायान्यत्र गच्छेत्, सर्वत्र सावधानो भवेति तात्पर्यम् । यद्वा रामं दशरथमिवाति-शूरं विद्धि देवासुरयुद्धे दशरथस्य शौर्यं प्रसिद्धम् । अहं यथा भर्तृविजये अभिनन्दामि जनकात्मजाप्येवमभिनन्दिष्यति । तच्च "तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारम्" इत्यत्र स्पष्टीभविष्यति । अयोध्यामटवीं विद्धि-व्याघ्रावासं गुल्ममिव अटवीमयोध्यामिव विद्धि । रामं दशरथं विद्धि-दशरथो यथा रामविश्लेषं न सहते तथा रामो युष्मद्विश्लेषं न सहते । मां विद्धि जनकात्मजाम्-अहं यथा भवद्विश्लेषं न सहामि तथा सीता च भवद्विश्लेषं न सहते। अयोध्यामटवीं विद्धि रामविश्लेषेण अयोध्या यथा 'अपहृष्टमनुष्या च' इत्याद्यवस्थां प्राप्ता तथा अटव्यपि "अपि वृक्षाः परिम्लानाः" इत्याद्यवस्थां प्राप्नोति । रामं दशरथं विद्धि-दशरथो यथा सम्राड् बभूव तथा रामोपि सम्राड् भविष्यति । मां विद्धि जनकात्मजाम्-अहं यथा सम्राण्महिषी तथा सीतापि भविष्यति । अयोध्या मटवीं विद्धि-अटवी अयोध्यावत् समृद्धपुष्पफला भविष्यति । यद्वा रामं पदातिरिति मावमंस्थाः । दशरथं पुष्पकादिबहुरथसञ्चारिणं विद्धि । दश रथाः यस्य, दशसु दिशास्वप्रतिहतो रथो यस्येति च विग्रहः । मां विद्धि जनकात्मजां देवासुरादियुद्धेषु

रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि ॥ ११॥

दशरथेन सह यथा अहं सञ्चरामि तथा सीता रामेण सञ्चरिष्यति । अयोध्यामटवीं विद्धि इदानीमटव्यां यथा नित्यसञ्चारः तथा अयोध्यायां नित्यसञ्चारो भविष्यति । यद्वा दशरथं रामं विद्धि-रामे यथा पितृत्वबुद्धिपूर्तिः तथा दशरथेऽपि कुरु । "अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥" इत्युक्तरीत्या दशरथे अवज्ञामकृत्वा रामस्य दशरथे पितृत्वबुद्धिपूर्तिमनुसृत्य त्वयापि तादृशबुद्धिः कार्या । मां विद्धि जनकात्मजां-दशरथ पाणिग्रहणकृतदोषं मनस्यकृत्वा रामसपत्नीमातृत्वप्रयुक्तबहुमानं वानुसृत्य मयि सीतायामिव मातृत्वबुद्धिपूर्तिः कार्या । अयोध्यामटवीं विद्धि "वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः" इत्युक्तरीत्या अयोध्यावमतिर्न कार्या । रामपादुकासनाथत्वेनायोध्याप्युद्देश्यतयानुसन्धेया । यद्वा रामं दशरथं पक्षिरथं गरुडरथमिति यावत् । "दशः पक्षी विहङ्गमः" इति निघण्टुः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि "इन्दिरा लोकमाता मा" इतिनिघण्टुः । "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः" इति वक्ष्यति । अटवीमयोध्यां विद्धि देवानां पुरं परमपदाख्यां विद्धि । "देवानां पूरयोध्या" इतिश्रुतेः । यद्वा रामं विद्धि दशरथं विद्धि-सावकाश निरवकाशयोः को वानुवर्तनीयइति सम्यङ्निश्चिन्वित्यर्थः । मां विद्धि जनकात्मजां विद्धि-दासीपरिजनसहितातद्रहितयोः का वानुवर्तनीयेति विचारय । अयोध्यां विद्धि अटवीं विद्धि-दृष्टफलादृष्टफलयोर्बुद्धिमता किंवा अपेक्षणीयम् । एवं बहुगुणलाभा त्तात्कालिकदुःखानुसन्धानं न कर्त्तव्यमित्याह गच्छेति । रामो येनयेन पथा गच्छति तेनतेन पथा "कामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्याद्युक्तरीत्या कैङ्कर्यं कर्त्तुं गच्छ । "एतत्साम गायन्नास्ते "इत्युक्तरीत्या परमपदइवैकत्र स्थितिं मा कुरु, राममनुसृत्यानुसृत्य कैङ्कर्यं कुरु । तात भगवत्कैङ्कर्यान्वयबहुमानबुद्ध्या तातेत्युक्तिः । तव माताहं कैकेयीवाप कीर्तिं यथा न गच्छामि तथा मां तारय । यथासुखम् "अहं सर्वं करिष्यामि" इत्युक्तरीत्याकैङ्कर्यसुखं करलब्धम् । यद्वा रामस्य यथा सुखं भवति तथा । वक्ष्यति "भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण" इति । यद्वा अयोध्यायां यथासुखं तथा वने च "कामये न त्वया विना" इत्युक्तरामसंश्लेषसुखं खलु त्वयापेक्षितम् । यथासुखं गच्छेत्यस्य इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ **रथमिति । यत्र यस्मिन्**

रथमिति । यत्र यद्देशप्रापणे । मां वक्ष्यसि नियोजयसि तं देशं क्षिप्रं प्राप

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया । तान्युपक्र
मितव्यानि यानि देव्याऽसि चोदितः ॥ १२ ॥ तं रथं
सूर्यसङ्काशं सीता हृष्टेन चेतसा । आरुरोह वरारोहा
कृत्वालङ्कारमात्मनः ॥ १३ ॥ * अथो ज्वलनसङ्काशं
चामीकरविभूषितम् । तमारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ राम
लक्ष्मणौ ॥ १४ ॥ वनवासं हि सङ्ख्याय वासांस्याभर
णानि च । भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ
॥ १५ ॥ तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तत् ॥ १६ ॥

प्रदेशविषये ॥ ११ ॥ चतुर्दशेति । चतुर्दशवर्षेष्वेकदिवसापनयनमपि महान् लाभ इति धिया त्वरयति तान्युपक्रमितव्यानीति । देव्यासि चोदितः अद्यैव गच्छ इति कैकेय्या चोदितत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमिति । अलङ्कारं कृत्वा, श्वशुरदत्तवस्त्राभरणादिभिरितिशेषः ॥ १३ ॥ एतच्श्लोकानन्तरमथोज्वलनेति श्लोकः पठितव्यः । अथो इति । ज्वलनसङ्काशम् आयुधपूर्णत्वादिति भावः। वनवासं हीति श्लोकस्तथैवेति श्लोकस्सीतातृतीयानितिश्लोकश्चैकं वाक्यम् । श्वशुरो दशरथः । सीतायै यानि ददौ तानि च रथोपस्थे प्रतिन्यस्य तथा भ्रातृभ्यां दत्तान्यायुधजालानि कवचानि सचर्म चर्मपिनद्धम् अल्पकण्डोलं

यिष्यामि ॥ ११ ॥ कुतः ? यानि चतुर्दशवर्षाणि त्वया वने वस्तव्यानि तान्यद्यैवोपक्रमितव्यानि आरम्भणीयानि । कुतः ? कैकेय्या अद्यैव गच्छेति हि चोदिताऽसि ॥ १२ ॥ तं रथमिति । हृष्टेन इदानीं पतिसेवा लब्धेत्यानन्दयुक्तेन चेतसा उपलक्षिता ॥ १३ ॥ अथो इति । रामलक्ष्मणौ रथमारुरुहतुः ॥ १४ ॥ वनवासमिति। श्वशुरो दशरथः ॥ १५ ॥ तथैवेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सुमन्त्रो भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् आनीतान्यायुधजालानि कवचानि। सचर्म चर्मपिनद्धम् । लक्षणया

स०—हृष्टेन चेतसा रक्षोविक्षोभो भविष्यतीति सन्तोषः ॥ १३ ॥ ननु वसनं सासनं यथाऽकारि वितीर्य चीरं वीरस्य तस्याः कथं रथनयनं सम्मतमितिचेन्न, तेवनेन वनगमने मन्थरं गतिः स्यात् स्याचान्तराय इति तदमन्थरतायै समसमीरजवतुरगरथगतिमनुमेने सेति मन्तव्यम् । अत एव " नोत्सुकस्य विलम्बनम् " इति तदुक्तिः ॥ १४ ॥

* 'अथो' इत्ययं श्लोकः 'तथैवायुध०' इति श्लोकात्परं 'सीतातृतीयान्' इति श्लोकात्पूर्वं क्वचित् पाठो दृश्यते ।

सीतातृतीयानारूढान् दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् । सुमन्त्रः संमतानश्वान् वायुवेगसमान् जवे ॥ १७ ॥ प्रतियाते महारण्यं चिररात्राय राघवे । बभूव नगरे मूर्च्छा बल मूर्च्छा जनस्य च ॥ १८ ॥ तत्समाकुलसम्भ्रान्तं मत्त सङ्कुपितद्विपम् । हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९॥ ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता । राम मेवाभिदुद्राव घर्मार्त्ता सलिलं यथा ॥ २० ॥

काठिनं तत् खनित्रं च रथमध्ये प्रतिन्यस्य सीतातृतीयानारूढान् दृष्ट्वा अश्वानचोदयदिति योजना । धृष्टं सधैर्यम् । सम्मतान् श्रेष्ठानित्यर्थः । + यथान्यासमेव वास्तु । तदा तं रथमितिश्लोको वनवासामिति श्लोकः तथैवेतिश्लोकश्चैकं वाक्यम् । सीतात्मानोऽलङ्कारं कृत्वा यानि श्वशुरो ददौ यानि भ्रातृभ्यामानी तानि आयुधजालानि कवचानि सचर्म काठिनं च तत्सर्वं रथोपस्थे प्रतिन्यस्यारुरोहेत्यन्वयः ॥ १४–१७ ॥ प्रतियात इति । चिररात्राय चिरकालम् । नगरे मूर्च्छा बभूव नगरस्थस्त्रीबालादिषु दुःखातिशयेन विसंज्ञता बभूवेत्यर्थः । बलमूर्च्छा अश्वगजादिमोहः । जनस्य उत्सवार्थमागतजनपदजनस्य॥ १८ ॥ तदिति । समाकुलम् अन्तःकरणक्षोभयुक्तम् । सम्भ्रान्तं बाह्येन्द्रियक्षोभयुक्तं, सर्वेन्द्रियक्षोभवत् पौरजनयुक्तमित्यर्थः । मत्तसङ्कुपितद्विपं व्यसनातिशयेन सङ्कुपितमत्तद्विपमित्यर्थः। हयशिञ्जितनिर्घोषं परितापातिशयेन ततइतश्चलतां हयानां भूषणरवेण सञ्जातघोषमित्यर्थः। "भूषणानां तु शिञ्जितम्" इत्यमरः । अतएव महास्वनमासीत् ॥ १९॥ तत इति । परमपीडिता रामविरहदुःखेनेति

पिटकामित्यर्थः। काठिनं खनित्रं च रथोपस्थे रथमध्ये प्रतिन्यस्य निक्षिप्य तत् सीतायै दशरथदत्तवस्त्राभरणादिजातं च प्रतिन्यस्य ॥ १६ ॥ रथमारूढान् सीतातृतीयान् दृष्ट्वा अश्वानचोदयदित्यन्वयः । एतत्पक्षे दृष्ट्वा रथमिति पाठः॥१७॥ प्रतियात इति । चिररात्राय चिरकालावस्थानाय । नगरी मूर्च्छा नगरस्थस्त्रीबालवृद्धादिषु दुःखातिशयेन नगर्येव विसंज्ञितेव बभूवेत्यर्थः।(नगरी इति पाठः) बलमूर्च्छा अश्वगजादिमोहः । जनस्य उत्सवार्थं समागतजानपदस्य भटादीनां वा मूर्च्छा बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदिति । तत्पुरं समाकुलम् इतिकर्तव्यतामूढम्, सम्भ्रान्तं रामानुगमनत्वरायुक्तम् । मत्ताः अत एव सङ्कुपिताः द्विपा यस्मिन् तत्तथा । हयानां शिञ्जितानां पर्याकुलप्राणिभूषणशब्दानां च निर्घोषो ध्वनिर्यस्मिंस्तत्तथा। अत एव पुरं महास्वन

+ यथान्यासम्—तं रथं ॥ वनवासं ॥ तथैवायुध० ॥ अथो ज्वलनसङ्काशं ॥ इति श्लोकक्रमः ।

पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः । बाष्पपूर्ण
मुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिस्वनाः ॥ २१ ॥ संयच्छ
वाजिनां रश्मीन् सूत याहि शनैःशनैः । मुखं द्रक्ष्याम
रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ २२ ॥ आयसं हृदयं
नूनं राममातुरसंशयम् । यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न
भिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता
पतिम् । न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥२४ ॥
अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् । भ्रातरं
देवसङ्काशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥२५॥ महत्येषा हि ते
सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् । एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेन
मनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्प
मागतम् । नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्द
नम् ॥ २७ ॥ अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीन
चेतनः । निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात्
॥ २८ ॥ शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥ पिता
हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदाभवत् । परि
पूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥

शेषः ॥२०॥ पार्श्वत इति। लम्बमानाः रथैकदेशमाश्रित्येतिशेषः॥ २१॥२२॥
आयसमिति। देवगर्भप्रतिमे देवकुमारसदृशे ॥ २३ ॥ कृत्यकृत्येति । मेरु
मर्कप्रभा यथेति सूर्यस्य प्रादक्षिण्येन मेरुगमनमिति सर्वदा तस्य मेरुसम्बन्धो
ऽस्त्येव॥ २४-२९ ॥ पितेति । सन्नः अवसन्नतेजा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

मासीत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पार्श्वत इति । तं सुमन्त्रमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आयस
मिति । देवगर्भप्रतिमे देवकुमारसदृशे । यद्यस्मात् कारणात् ॥२३-२५॥ महतीति ।
एनमनुगच्छसीति यत् एषा ॥२६-२९॥ पिता हि राजेति । सन्नः खिन्नः ॥३०-३२ ॥

स०-देवगर्भप्रतिमे हिरण्यगर्भसदृश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः । सूतं
सञ्चोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामो
याहीति सूतं तं तिष्ठेति स जनस्तदा । उभयं नाशकत्
सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥३२॥ निर्गच्छति महाबाहौ
रामे पौरजनाश्रुभिः । पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम मही
रजः ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् ।
प्रयाणे राघवस्यासीत् पुरं परमपीडितम् ॥३४॥ सुस्राव
नयनैः स्त्रीणामास्रमायाससम्भवम् । मीनसंक्षोभचलितैः
सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेक
चित्तगतं पुरम् । निपपातैव दुःखेन हतमूल इव द्रुमः
॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे । अन्तःपुरं
समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥

स इति । अचिन्त्यात्मा इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यधैर्य इत्यर्थः ॥३१॥ राम इति । याहितिष्ठेति उभयत्राचोदयदितिशेषः । उभयं यानं स्थानं च । अध्वनि रामजनाभ्यां चोदितः सन् कर्तुं नाशकत् ॥ ३२ ॥ निर्गच्छतीति । अभ्यवहितं सिक्तम् ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनमिति । हाहाकृतं हाहाकारवत् । मत्वर्थीय लोपः। अचेतनं मूढम् । राघवस्य दशरथस्य । पुरं पुरस्थजनाः ॥३४॥ सुस्रावेति । नयनैः नयनेभ्यः । आयाससम्भवं खेदजनितम् । संक्षोभः उल्लनम् । सलिलं मकरन्दरूपम् ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वेति । एकचित्तगतम् एकचित्ततां गतम् ॥३६॥ तत इति । प्रेक्ष्य, स्थितानामितिशेषः ॥ ३७ ॥ हा रामेति । हारामेतिपरिदेवनप्रकारः । राममातेत्यत्रापि हेत्यनुषञ्जनीयम् । सन्धिरार्षः । राममातरित्यर्थः । जनाः क्रोशन्तः सन्तः । पर्यदेवयन् अरुदन् । समृद्धम् अन्तःपुरम् । अन्तःपुरजनश्च पर्यदेवयदिति विपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ३८ ॥

निर्गच्छतीति । अभ्यवहितम् अवसिक्तमिति यावत् ॥ ३३–३५ ॥ दृष्ट्वेति । एक

स०—राममाता इत्यत्र हे राम ! मा अत मा गच्छ । माऽयं न माङ् ॥ ३८ ॥

अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् । राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥ स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा । धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ । दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥ न हि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः । मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् । बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४३ ॥ तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् । क्रोशन्तीं रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् । असकृत् प्रैक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहियाहीति राघवः । सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥

अन्वीक्षमाण इति । अन्वीक्षमाणः आक्रोशानुसारेण पश्चात्सामान्यत ईक्षमाणः ॥ ३९ ॥ स इति । किशोरोऽश्वबालः । संक्षिप्तः बद्ध इतियावत् । प्रकाशं नाभ्युदैक्षत अपाङ्गेनाभ्युदैक्षतेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नहीति । सहितुं सोढुम् । तोत्रार्दितः वेणुकेन पीडितः । "तोत्रं वेणुकम्" इत्यमरः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिति । बद्धवत्सा वत्सकारणात् अगारं प्रत्यायान्ती धेनुरिव । वत्सला राममाता अभ्यधावत, रथमितिशेषः ॥ ४३ ॥ तथेत्यादि । नृत्यन्तीमिवेति तद्वदितस्ततः परिभ्रमन्तीमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति । सुमन्त्रस्य आत्मा मनः चक्रयो

चित्तगतम् एकचित्तत्वं प्राप्तम् ॥ ३६–३८ ॥ अन्वीक्षमाणः पश्चादीक्षमाणो रामः । पितरं मातरं च ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ स बद्ध इति । किशोरः बालाश्वः, संक्षिप्तः निबद्धः, प्रकाशं नाभ्युदैक्षत, सङ्कुचितदर्शनव्यापारो बभूवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ पदातिनाविति । दृष्ट्वा रामः पितराविति शेषः ॥ ४१ ॥ न हीति । पितुः मातुश्च दुःखदं दर्शनं सहितुं न शक्तः, दुःखितौ पितरौ द्रष्टुं न शक्त इत्यर्थः । तोत्रं प्रतोदः । (दुःखदमितिपाठः) ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिति । अगारं प्रति वत्सकारणात् बद्धवत्सा धेनुर्यथा धेनुरिव । राममाता कौसल्या । अभ्यधावत राममिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगवशादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति । चक्रयोर्युयुत्सुसेनयोः

नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोपि वक्ष्यसि। चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत्॥४७॥रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् । व्रजतोपि हयान् शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥ न्यवर्त्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् । मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्त्तत मानुषम्॥४९॥

रन्तरेव रथपूर्वपश्चाद्भागस्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुष इव बभूव । दशरथराम वचनाभ्यामतिसङ्कटं प्राप्त इत्यर्थः॥४६॥ राजवचनातिक्रमणे महान् दोषो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह–नाश्रौषमिति। पुनरागमनानन्तरं राज्ञा किमर्थं मद्वाक्येन स्थितोऽसीति निन्दितोपि नाश्रौषं त्वद्वचनमिति वक्ष्यसि। किमर्थमेवमसत्यवचनम् ? तत्राह चिरमिति । दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य । चिरं विलम्बः पापिष्ठम् अतिदुस्सहम्॥ ४७ ॥ रामस्येति। तं जनं कौसल्यां परिवेष्ट्यागतमवरोधजनम् । अनुज्ञाप्य रामेणानुज्ञां प्रापय्येत्यर्थः ॥४८॥ न्यवर्ततेति । राज्ञो जनः राजसम्बन्ध्यवरोधजनः। मानुषं मानुषाणां समूहः । समूहार्थेऽण्प्रत्ययः । मनसा अश्रुवेगैश्च निवृत्तावरोधजनस्य मनसा अश्रुवेगैश्च सह न न्यवर्ततेति

अन्तरास्थितः पुरुष इव सुमन्त्रस्य आत्मा मनः दशरथरामवचनाभ्यां डोलायितो बभूव ॥४६॥ राजवचनातिक्रमे महानपराधः स्यादित्यत आह–नेति । उपालब्धोपि मयि तिष्ठ तिष्ठेति पुनःपुनः क्रोशति सति मद्वचनं नाकार्षीरिति राज्ञा निन्दितो पीत्यर्थः। दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य। चिरं चिरकालावस्थानम्। पापिष्ठमतिदुस्सहमिति कृत्वा राज्ञा उपालब्धोपि नाश्रौषमितिपश्चाद्वक्ष्यसि, अतः शीघ्रं गच्छेति रामः तं सुमन्त्रमब्रवीदिति योजना॥४७॥रामस्येति। तं जनम् अनुव्रजन्तं पौरजनम्। अनुज्ञाप्य रामेणानुज्ञां प्रापय्येत्यर्थः । व्रजतोपि स्वतो गच्छतोपि हयान् पुनः शीघ्रगमनार्थं चोदयामास ॥ ४८ ॥ न्यवर्ततेति । राज्ञो जनः राजसम्बन्धी जनः, मानुषं मानुषाणां समूहः, पौरजनश्चेत्यर्थः । रामं प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्तत, देहमात्रेणेत्यर्थः । अपि तु मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्ततेति योजना । यद्वा राज्ञो जनः राजसम्बन्धी अवरोधजनः, उपजीविनो वा । रामं प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्तत, देहमात्रेणेति शेषः । किन्तु मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत । मानुषं मानुषाणां समूहो मानुषम्, पौरजन इत्यर्थः। देहेन मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्ततेति योजना । यद्वा निवृत्तस्यापि राजजनस्य मनश्चाश्रुवेगश्च न निवृत्ताः । एवं नागरजनः स्वयं न न्यवर्ततेत्यर्थः॥४९

यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् । इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ५० ॥ तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः । निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे विनिर्याते कृताञ्जलौ । आर्तशब्दोऽथ संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥ अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः । यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्व नु गच्छति ॥ २ ॥ न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् । क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्वचिद्गतः ॥ ३ ॥

सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ कालोचितकर्तव्यज्ञाः सचिवाः शास्त्रार्थकथनेन राजानं निवर्तयन्ति—यमिच्छेदिति ॥५०॥ तेषामिति । व्यवस्थितः स्थितवान् ॥५१॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तस्मिन्नित्यादि । कृताञ्जलौ मातृपरिवेष्टितं पितरमुद्दिश्य कृताञ्जलौ । अन्तःपुरे स्त्रीणां दशरथेन समागतानामन्तःपुरवासिनीनां स्त्रीणाम् ॥ १ ॥ अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य । गम्यत इति गतिः, प्राप्य इतियावत् । शरणं रक्षिता । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः ॥ २ ॥ नेति । अभिशप्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः । क्वचिदित्यस्य न क्रुध्यतीत्यनेन सम्बन्धः ॥ ३–९ ॥

सचिवाः शास्त्रार्थकथनेन राजानं निवर्तयन्ति—यमिति ॥ ५० ॥ तेषामिति । व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तस्मिन्निति । कृताञ्जलौ मातृपरिवेष्टितं पितरमुद्दिश्य कृताञ्जलौ तस्मिन् रामे निर्याते नगरान्निर्गच्छति सति संजज्ञ इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ तदेवाह—अनाथस्येति । गम्यत इति गतिः प्राप्यः । शरणं रक्षिता ॥ २ ॥ न क्रुध्यतीति । अभिशप्तः

कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते । तथा यो वर्त्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ॥ ४ ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा सञ्चोदितो वनम् । परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५ ॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य सम्प्रियम् । धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः । रुरुदुश्चैव दुःखार्त्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥ स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः ॥८॥ नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापचन् गृहमेधिनः । अकुर्वन्न प्रजाः कार्यं सूर्यश्चान्तरधीयत ॥ ९ ॥ व्यसृजन् कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ १० ॥

अहो इति। निश्चेतनः बुद्धिहीनः। प्रवत्स्यति प्रवासयति॥६–८॥नाग्निहोत्राणीति। नाहूयन्त अग्नीनामन्तर्द्धानाद्धोतॄणां व्यसनाच्चेति भावः। अन्तरधीयत निस्तेजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ रामानु०—नाग्नीत्यादि । अग्निहोत्राणि नाहूयन्त अग्नीनामन्तर्धानाद्धोतॄणां व्यसनातिशयाच्च नाहूयन्तेत्यर्थः । सूर्यश्चान्तरधीयत सूर्यश्चास्तं गत इति वक्तव्ये अन्तरधीयतेत्यभिधानाद्रामवनगमनव्यसनकर्शितः सन् दिवसशेषे सत्यन्तर्धानं प्राप्तवानित्यवगम्यते। अत्र चकारोऽग्नीनामन्तर्धानं समुच्चिनोति ॥९॥ व्यसृजन्निति । पाययन् अपाययन् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ १० ॥ तनि०—पुत्रमिति। जननी नाभ्यनन्दतेति ' उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति' इत्याद्युक्तरीत्या पुत्रजननमारभ्य पितृ

मिथ्याभिशंसनं प्रापितः । क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ॥ ३–५ ॥ अहो इति । निश्चेतनः बुद्धिहीनः । प्रवत्स्यति प्रवासयति ॥ ६–८ ॥ नाग्निहोत्राणीति । होतॄणां व्यसनातिशयादित्यर्थः । सूर्यश्चान्तरधीयतेति रामव्यसनकर्शितस्सन् दिवसशेषे सत्यपि अन्तर्धानं प्राप्तवानिति गम्यते ॥ ९ ॥ व्यसृजन्निति । व्यसृजन् त्यक्तवन्तः,नाग्निहोत्राण्यहूयन्तेत्यादिनैवमुक्तम्–रामस्य सर्वात्मनामात्मभूतत्वात्तस्य दुःखे सति सर्वस्यापि दुःखं भवति अत एवास्मिन् रामायणे यद्यत्प्रतिपाद्यते तत्सर्वं

स०—अजनस्य मुक्तसमूहस्य । जगतः अमुक्तवर्गस्य ॥ ५ ॥

त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि । दारुणाः सोम मभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११॥ नक्षत्राणि गता र्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः। विशाखास्तु सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ १२ ॥ कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवो त्थितः । रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥१३॥

वदङ्कमारोप्य लालयितरि वनं गच्छति किमनेनेति व्यज्यते । प्रथमजमिति गुणवान् ज्येष्ठो रामः किल प्रव्राजितः । अस्य का गतिरिति । लब्ध्वेति षष्टिवर्षसहस्रपर्यन्तमपुत्रेण राज्ञातिक्लेशेन संपादितोप्येवं निर्वासितः । व्रतोपवासादिनियमेन बहुकालाल्लब्धो मत्पुत्रः कीदृशो भविष्यतीति ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुरिति । त्रिशङ्कुः इक्ष्वाकुकुलकूटस्थः । लोहिताङ्गोऽङ्गारकः । बृहस्पतिबुधयोर्दारुणत्वं दारुणाङ्गारकसंयोगात् क्रूर स्थानगतत्वाद्वा । त्रिशङ्कोर्ग्रहत्वाभावेपि च्छत्रिणो गच्छन्तीतिवद्व्यपदेशः । त्रिशङ्कोः सोमप्राप्तिः ऋजुदेशत्वेन ज्ञेया । ननु ' पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां भरताग्रजः ' इति वक्ष्यमाणरीत्या तत्रैव कदाचित्पुष्ययोगसम्भावनया च पञ्च म्यामभिषेक इतिसिद्धम् । तस्मिन्नेव च निर्गतः तथा च कर्कटकस्थे चन्द्रे कथं बुधसमागमः ? तस्य सूर्यसमीपवर्त्तित्वात् । उच्यते-प्राप्तिरत्र नैकराशिस्थितिः किंतु क्वचित् प्राप्तिः क्वचिद्दृष्टिरिति न दोषः,वक्रगत्या समागम इत्यप्याहुः॥ ११॥ विशाखाः इक्ष्वाकुदेशनक्षत्रम् । सधूमा इत्यनेन भाविराजविपत् सूच्यते॥१२॥ कालिकेति । कालिकानिलवेगेन मेघजालयुक्तप्रभञ्जनवेगेन । " मेघजाले च कालिका ' इत्यमरः । प्रचचाल व्यसनातिशयात्प्रकम्पितमभूत् ॥ १३ ॥

वास्तवमेवेत्यवगन्तव्यम् । न पाययन् नापाययन् ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुरिति । लोहिताङ्गः अङ्गारकः, बृहस्पतिबुधावपि । अन्ये ग्रहाः शनिशुक्रादयः । सोममभ्येत्य वक्रगत्या सोमं समाक्रम्य अत एव दारुणास्सन्तो व्यवस्थिताः॥ ११॥नक्षत्राणीति । विशाखाः इक्ष्वाकुकुलनक्षत्रं विशाखानक्षत्रादुत्पन्नसूर्यवंशजत्वादिक्ष्वाकोरित्याशयः। नक्षत्राणि गतार्चींषि जातानि । ग्रहाश्च विशाखाः विमार्गस्थाश्च सधूमाश्च अत एव गततेजसः नभसि प्रचकाशिर इत्यनेन राजविपत्सूच्यते ॥ १२ ॥ कालिकानिलवेगेन मेघपङ्क्ति

स०-त्रिशङ्कुः त्रिषु द्वादशाष्टमजन्मस्थानेषु शङ्कुरिव शङ्कुः शनैश्चरः । " द्वादशाष्टमजन्मस्थाः शन्यर्काङ्गारका गुरुः " इत्यत्र प्रथमोद्दिष्टत्वादत्रापि तया शनेर्ग्रहणम् । एतेन त्रिशङ्कोरग्रहत्वात्कथं सोमप्राप्तिरिति शङ्कानवकाशः ॥ ११ ॥

दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः । न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्चन ॥ १४ ॥ अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् । आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १५ ॥ शोकपर्यायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् । अयोध्यायां जनः सर्वः शुशोच जगतीपतिम् ॥ १६ ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः । न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १७ ॥ न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः । न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १८ ॥ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्त्तारो भ्रातरस्तथा । सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥

दिश इति । ग्रहः जात्येकवचनम्, नवग्रहा इत्यर्थः । नक्षत्रम् अश्विन्यादि । न किंचित् प्रचकाशे सप्तर्षिध्रुवादिकं न प्रचकाश इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अकस्मादिति । अकस्मात् रामप्रव्राजनव्यतिरिक्तबन्धुविश्लेषणादिकारणं विनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शोकेति। शोकपर्यायसन्तप्तः शोकपरम्परासन्तप्तः ॥ १६–१८ ॥ अनर्थिन इति । सुताः स्त्रीणामनर्थिनः मातॄणां स्तन्यं नापेक्षन्त इत्यर्थः । भर्तारः स्त्रीणामनर्थिनः । भ्रातरः अनर्थिनः अन्योन्यमितिशेषः । सर्वे अनुरक्ताः सर्वे ॥ १९ ॥

सहितवायुवेगेन उत्थितो महोदधिरिवाभूदिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ ग्रहः जात्येकवचनम्, नवग्रहा इत्यर्थः । नक्षत्रम् अश्विन्यादि न किञ्चन प्रकाशे ॥ १४ ॥ अकस्मात् अकारणात् ॥ १५ ॥ शोकपर्यायसंतप्तः शोकपरम्परासंतप्त इत्यर्थः ॥ १५–१८ ॥ अनर्थिनः सुता इति । सुता अनर्थिनोऽनपेक्षिणोऽभवन् । मातापित्रोरिति शेषः । तथा स्त्रीणां भर्तारोऽनर्थिनोऽभवन्, भ्रातरश्चानर्थिनोऽभवन् । भ्रातॄणामितिशेषः । अयमर्थः—वनं गच्छन्तं रामं दृष्ट्वा कौसल्या न निवारितवतीति कृत्वा मातरो निष्प्रयोजना इति सुता जननीरत्यजन्, रामोपि मातरं मुक्त्वा वनं गत इति कृत्वा पुत्रेण नार्थ इति मातरः सुतानत्यजन् । भर्तारः पत्युपद्रवकारिणीं कैकेयीमवेक्ष्य स्वभार्या अत्यजन् । भार्या अपि कौसल्यामुपेक्ष्य तत्पुत्रं वनं गमयन्तं राजानमवेक्ष्यस्वभर्तॄनत्यजन् । भ्रातरोपि भरतं रामराज्यापहारहेतुं मत्वा भ्रातॄनत्यजन् । एवं कनीयांसोपि ज्येष्ठानत्यजन्निति । ततः सर्वे सर्वं परित्यज्य राम एव सर्वेषां नो बन्धुः

ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः । शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ २० ॥ ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता । चचाल घोरं भयशोकपीडिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्सञ्जहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥

ये त्विति। शयनं मूर्च्छाशयनमित्यर्थः । येत्वित्यनेन पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते। चक्रवर्तीगतिमनुमेने । श्रीकौसल्या मङ्गलाशासनमकरोत् । तथा न भवन्ति सुहृदः।तषामेकोपि न किंचिदकार्षीत्।रामस्य सुहृदःपित्रोरपि गोप्यं रामो येभ्यः प्रकाशयति तादृशाः सुशोभनहृदयाः सुहृदः,आत्मानं त्यक्त्वा राममेव रक्षन्त इत्यर्थः । सर्वे त इति तेषु कश्चिदप्यन्यादृशो नास्तीतिभावः। यदि सुहृदस्तर्हि पादौ संगृह्य रामो निवर्त्यतामित्यत्राह–मूढचेतसः प्रसन्नबुद्धिभिः कर्तव्यं कथं बुद्धिहीनाः कुर्वन्तीति भावः । ज्ञानभ्रंशस्य हेतुमाह शोकेति। पर्वतेनेव शोकभारेणाक्रान्ताः शयनं न जहुः, पर्वताक्रान्ताः कथमुत्तिष्ठेयुरितिभावः। तदा पारवश्यकाले, न तु स्वयं स्वबुद्ध्या शयानाद्युत्तिष्ठन्ति ॥ २० ॥ तत इति ।पुरन्दरेणेव महीति त्रैलोक्याधिपतित्वादुक्तम् । यद्वा पुरन्दरेण गोत्रभिदा हेतुना पर्वतसहिता मही यथा चलति तद्वक्षकरामविश्लेषेण गजाश्वसहिता योध्या भयेन चचालेत्यर्थः॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभू० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१ ॥

यावत्त्वित्यादि । निर्यतः निर्गच्छतः । तस्य रामस्य सम्बन्धि रजोरूपं

किमन्यैरिति तमेवान्वचिन्तयन अचिन्तयन ॥ १९ ॥ ये त्विति । शयनं मूर्च्छया प्राप्तं भूशयनम् ॥ २० ॥ तत इति । पुरन्दरेण रहितेव सपर्वता मही चचाल । पुरन्दरस्य त्रिलोकपतित्वात्तद्राहित्ये पालकाभावाद्भूमेश्चलनं सिद्धमिति दृष्टान्तत्वम्। ननाद च दुःखाच्चक्रन्देत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

यावदित्यादि । निर्यतस्तस्य सम्बन्धि रजसो रूपं यावददृश्यत तावदात्मचक्षुषी

यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् । तावद्व्यवर्द्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥ न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः । तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले॥३॥ तस्य दक्षिणमन्वागात् कौसल्या बाहुमङ्गना । वामं चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥ तां नयेन च सम्पन्नो धर्मेण विनयेन च । उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी। न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥६ ॥ ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम। केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

रजस्स्वरूपं यावदद्दश्यत तावन्न सञ्जहार न निवर्तितवान् ॥१॥ यावद्राजेति । पश्यति रजोद्वारेणेतिशेषः । पुत्रदर्शने पुत्रदर्शननिमित्तम् । धरण्यां रजो व्यवर्द्धत मन्निमित्तकेन पुत्रदर्शनेन राजा कञ्चित्कालमाप्यायितो भवेदिति मत्वेव रजो व्यवर्द्धतेत्यर्थः । अथवा अस्य देहो व्यवर्द्धत पुत्रदर्शनायोत्थाय स्थित इत्यर्थः ॥२॥ न पश्यतीति । आर्तः पीडितशरीरः । विषण्णः दुःखितः ॥३॥ तस्येति । बाहुमन्वागात् उद्धरणार्थमितिभावः । भरतप्रिया प्रियभरता । पार्श्वमित्यनेन कौसल्यावत् बाहुं नालम्बितवतीतिगम्यते ॥ ४ ॥ तामिति । नयेन नीत्या । विनयेन सदाचारेण ॥५॥ कैकेयीति । न भार्या न च बान्धवी, त्वमिति शेषः । न च बान्धवी पत्नीत्वसम्बन्धोपि नास्तीत्यर्थः । अणन्तत्वात् ङीप् ॥ ६ ॥ न केवलं त्वयि सम्बन्धाभावः, त्वत्सम्बन्धिष्वपि मम सम्बन्धो

न सञ्जहारेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ यावद्राजेति । अत्र रजः कर्तृत्वेनानुषज्यते राजा पुत्रं यावत्पश्यति, रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः । तावत् अस्य राज्ञः पुत्रदर्शने पुत्रदर्शननिमित्तं धरण्यां रजो व्यवर्द्धतेव मन्निमित्तेन पुत्रदर्शनेन राजा कञ्चित्कालमप्यव्यथितो भवेदिति मत्वेव व्यवर्धतेत्यर्थः ॥२॥ रजसोऽप्यदर्शने तच्छरीरं पतितमभूदित्युच्यते— न पश्यतीत्यादि । रामस्य सम्बन्धि रजः ॥३॥ तस्य दक्षिणमुद्धृत्येति । तस्य दक्षिणं बाहुम् । उद्धृत्य गृहीत्वा, कौसल्या अन्वागात स्वपुरं प्रति गम्यमानंतमनुससारेत्यर्थः । कैकेयी त्वस्य वामपार्श्वमेव केवलमन्वगात् ॥४॥५॥ तदेवाह—कैकेयीति६॥७॥

अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् । अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८ ॥ भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम् । यन्मे स दद्यात् प्रीत्यर्थं मां मा तद्दत्तमागमत् ॥९॥ अथ रेणुसमुध्वस्तं तमुत्थाप्य नराधिपम् । न्यवर्त्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १० ॥

नास्तीत्याह–ये चेति । नाहं तेषामिति, प्रभुरिति शेषः । न ते मम शेषभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अग्निसाक्षिकमूढा कथं न भार्या स्यामित्यत्राह–अगृह्णामिति । पर्यणयं प्रदक्षिणमनयम् । अनुजानामि परित्यजामीत्यर्थः । इह लोके परत्र च ऐहिकमामुष्मिकं च सर्वं त्वत्सम्बन्धेनागतं त्यजेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भरत इति । प्रतीतः प्रमुदित इत्यर्थः । पित्रर्थं यदुदकादिकं दद्यात् तद्दत्तं मां मागमत्, नोपतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ अथेति । न्यवर्त्तत तेन सहेतिशेषः ॥ १०॥

न केवलमैहिकव्यवहारस्य त्यागः, अपि तु पारलौकिकस्यापीत्याह–अगृह्णामित्यादि । यच्च ते पाणिमगृह्णां, यच्च त्वामग्निं पर्यणयं प्रदक्षिणमनयम् अग्निसाक्षिकं ते तव पाणिमगृह्णामित्यर्थः । इह लोके परत्र च तत्सर्वमनुजानामीत्यन्वयः । अस्यार्थः–इह लोके तत्सर्वमनुजानामि त्यजामि, इतःपरं त्वया सह क्रीडादिव्यवहारं त्यजामीत्यर्थः । परलोके त्यजामीति इतः परं परलोकार्थं त्वया सह अग्निहोत्रादिकर्म त्यजामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ रामप्रव्राजनानन्तरं कैकेयीसम्पादित राज्यलाभेन भरते तुष्टे स्वस्य मरणं निश्चित्याह–भरत इति । भरतः राज्यं प्राप्य, प्रतीतः स्यात् सन्तुष्टः स्याच्चेत्ततो मे मम मरणानन्तरम् स भरतः पित्रर्थं मे यद्दद्यात् तद्दत्तं मां मागमदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ अथेति । अथरेणुसमुध्वस्तम्, सम्मार्जितरेणु

कतक०–अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । तत्पूर्वार्द्धे त्यजामीत्यस्यानुकर्षः । तत्तृतीयार्धे 'यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मामतद्दत्तमागमत् ' इति पाठः । स दद्याद्यदिति चावर्तते । भरतस्त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः विवेकवान् सन् यत् प्राप्तं राज्यं तत् स पित्रर्थं पितुर्मम प्रीतिसम्पादनाय यदि दद्यात् त्यजेत्, मां च अतद्दत्तं न कृतं तस्मै दत्तं दानं राज्यस्य येन तादृशं मां प्रीत्या पूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत् तदा यत् स मे दद्यात् अस्मिँल्लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च परलोके पिण्डदानादि तत्सर्वमनुजानामि अङ्गीकरोमि, अन्यथा तं त्यजाम्येवेत्यर्थः ॥ **स०**–प्रतीतः, अहमिति शेषः । अहं यदि प्रतीतः मृतः स्यां तदा भरतः प्रतीतः हृष्टः सादरो वा । एतदव्ययं राज्यं प्राप्य पित्रर्थं यद्दद्यात् तन्मा मां मागतं न प्राप्नोतु । " प्रतीतः सादरे हृष्टे" इति " वाच्यवत्स्यात्प्रतीतं प्रोक्षितेऽपि च " इति च विश्वः ॥ ९ ॥

हत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना । अन्व
तप्यत धर्मात्मा पुत्रं सञ्चिन्त्य तापसम् ॥ ११ ॥ निवृत्त्यैव
निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु । राज्ञो नातिबभौ रूपं
ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥ विललाप च दुःखार्त्तः
प्रियं पुत्रमनुस्मरन् । नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथा
ब्रवीत् ॥ १३ ॥ वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममा
त्मजम् । पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते
॥ १४ ॥ यः सुखेषूपधानेषु शेते चन्दनरूषितः । वीज्य
मानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥ स नूनं
क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः । काष्ठं वा यदि वाश्मान
मुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥ उत्थास्यति च मेदिन्याः
कृपणः पांसुकुण्ठितः । विनिश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूना
मिवर्षभः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वने
चराः । राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता । कण्टका
क्रमणाक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥ अनभिज्ञा
वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति । श्वापदानर्दितं श्रुत्वा
गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥

हत्वेति । तापसं तापसवेषधारिणम् ॥ ११ ॥ निवृत्त्येति । ग्रस्तस्य राहुग्रस्तस्य ॥ १२–१४ ॥ य इति । वीज्यमानः चामरव्यजनादिभिरितिशेषः । स्त्रीभिः परिचारिकाभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्थास्यतीति । प्रस्रवणात् निर्झरात्, तत्समीपादित्यर्थः । "उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरोझरः" इत्यमरः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । अनाथवत् गच्छन्तमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सेति । सुख सदोचिता सुखस्य सदोचिता । कण्टकेष्वाक्रमणं पदविक्षेपः ॥ १९ ॥ अनभिज्ञेति । श्वापदानर्दितं श्वापदाः व्याघ्रादिहिंस्रपशवः तेषाम् आनर्दितं शब्दम् ॥ २० ॥ २१ ॥

मित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ निवृत्त्येति । ग्रस्तस्य राहुग्रस्तस्य ॥ १२–१८ ॥ सा नूनमिति । सुखसदोचिता सुखस्य सदा उचिता ॥ १९ ॥ अनभिज्ञेति । श्वापदानर्दितम् श्वापदानां

सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस। न हि तं पुरुष व्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः । अपस्नात इवारिष्टं प्रवि वेश पुरोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृता पणदेवताम् । क्लान्तदुर्बलदुःखार्त्तां नात्याकीर्णमहा पथाम् ॥२३॥ तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन्। विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २४ ॥ महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् । रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥

इतीति । अपस्नातः मृतस्नातः । " अपस्नातो मृतस्नातः " इत्यमरः । अरिष्टमशुभम् " अरिष्टे तु शुभाशुभे " इत्यमरः । ननु राममनुगम्य पुनः पुरप्रवेशसमये अपस्नातोरिष्टमिति कथमश्लीलमुक्तम् ? सत्यम्; दशरथो हि तदानीं नूनं भयमुपैष्यतीत्यादिना सीताविपत्तिं शङ्कमानस्तद्द्वारा रामविपत्तिं तन्मुखेन स्वस्यापि विनाशं शङ्कितवान् अत एव सीताद्वारा राम विपत्तिशङ्कया सकामा भव कैकेयीत्युक्तवान्, स्वविनाशाभिप्रायेण विधवा राज्यमावसेत्युपदर्शितवांश्च । तेनापस्नात इवेत्युक्तिः राजबुद्ध्यनुसारादुचितैव ॥२२॥ शून्येत्यादि। शून्यचत्वरवेश्मान्तां निर्जनचतुष्पथगृहद्वाराम्। संवृतापण देवतां पिहितापणदेवतागृहद्वाराम् । क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां चिन्तातिरेकेण क्लान्ता रामविरहेण निस्सत्त्वाः दुःखार्ताश्च जनाः यस्यां तथा। अनेन सञ्चार क्षमाः सर्वे राममनुगता इति द्योत्यते । नात्याकीर्णमहापथां क्वचित्क्वचित् दृश्यमानजनयुक्तमहापथामित्यर्थः । अवान्तरमार्गास्तु केवलं निर्जना इति भावः ॥ २३॥२४ ॥ कीदृशं प्राविशदित्यपेक्षयामाह–महाह्रदमिति । अक्षोभ्यं

व्याघ्रादिहिंस्रपशूनाम् आनर्दितं शब्दम्॥२०॥२१॥ इतीति । अपस्नातः मृतस्नातः । अरिष्टं सूतिकागृहं, तद्वत्कश्मलम् ॥ २२ ॥ तदेव प्रदर्शयते–शून्येति । शून्याः सम्मार्जनरहिताः चत्वरं चतुष्पथम् वेश्मनामन्ताः मध्यप्रदेशाश्च यस्यां तां तथो क्ताम् । संवृतापणदेवतां पिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः। क्लान्ताः दुर्बलाः दुःखार्ताश्च जना यस्यां तथा । नात्याकीर्णः अत्यन्तप्राणिसम्मर्दरहितो महापथो यस्यां ताम् । अनेन सञ्चारक्षमाः सर्वे राममनुगता इति द्योत्यते ॥२३॥२४॥ सुपर्णेन हृतोरगमिति

अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् मनुजाधिपः । उवाच मृदु मन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् । न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥२७॥ इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः । कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीत वत् ॥ २८ ॥ ततस्तस्य प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेश नम् । अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषयापि विवर्जितम् । अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥३०॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् । उच्चैःस्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् ॥३१॥ सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः । परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम्॥३२॥

सोरगतया । प्राविशदित्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ अथेति । गद्गदः शब्दो यस्य स तथोक्तः । मृदु उपांशु । मन्दार्थमल्पार्थम्, शब्दप्रपञ्चवदित्यर्थः । अस्वरं कण्ठस्वररहितम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया इति । नयन्तु, द्वारदर्शिन इति शेषः । अन्यत्र तद्व्यतिरिक्तस्त्रीगृहे॥ २७ ॥ इतीति । द्वारदर्शिनः मार्गप्रदर्शकाः द्वारपालकाः। न्यवेश्यत निवेशितः । विनीतवत् विनीतार्हम्॥२८॥ तत इति । लुलितं कलुषितमितियावत् ॥२९॥ पुत्रेति । नष्टचन्द्रमुपलक्षणमेतत्, चन्द्रनक्षत्रतारा हीनमित्यर्थः ॥ ३० ॥ तनि०—दृष्टान्ताविरोधाय नष्टनक्षत्रतारकमित्यध्याहार्यम् ॥३०॥३१॥ सुखिता इति । तं कालं तस्मिन् काले तावत्कालमिति वा ॥३२॥

रिपूणां निर्भयप्रवेशमात्रे दृष्टान्तः ॥ २५ ॥ अथेति । मृदु मन्दोच्चरितम्, मन्दार्थम् अबुद्धार्थम् । दीनं शोच्यम् । अस्वरं शुद्धकण्ठध्वनिरहितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्वार दर्शिनः द्वारपालाः, विनीतवत् विनीताः सन्तः, कौसल्याया गृहमनयन् तत्र तैर्न्यवे श्यन्त । भवार्थे यक् । ते द्वारपाला अपि तत्रैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ तत इति । लुलितं कलुषितम् ॥ २९–३१ ॥ सुखिता इति । ये नरोत्तमाः तं कालं तावत्काल पर्यन्तं जीविष्यन्ति ते सुखिताः। अन्योऽन्यं परिष्वजन्तः पुनरागतं रामं द्रक्ष्यन्तीति

अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
अर्द्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्त्तते ।
न त्वा पश्यामि कौसल्ये साधु मा पाणिना स्पृश ॥ ३४ ॥

अथेति । कालरात्र्यां संहाररात्र्याम् । प्रपन्नायां प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥ राममिति । राममनुगता दृष्टिः, समुद्रगृहीतं पुनः किं निवर्त्तते ? मे दृष्टिः षष्टिवर्षसहस्रं कृतोपवासादिकं निवर्तते अद्यापि न निवर्त्तते तद्दर्शनाभावेपि तन्मातृत्वदर्शनं कर्तुमुचिते कालेपि न निवर्तते । न त्वा पश्यामि कौसल्ये रामदर्शनं विना कैकेयीमुखदर्शनपापनिवृत्तये त्वन्मुखं द्रष्टुमुत्सुकोऽस्मि तदपि न लब्धम् । साधु मा पाणिना स्पृश नित्यानुमेयानीन्द्रियाणि कार्यकल्प्यानि । रूपग्रहणाभावात् चक्षुरिन्द्रियं गतमित्यवगतम् । त्वगिन्द्रियमस्ति नवेतिसम्प्रति जानीहि, साधु कैकेय्या कृतसङ्केतो रामं निर्यापितवान् अद्य किंचिदभिनयं करोतीति न मन्येथाः अयमज्ञानादेवं कृतवानिति समनस्कतया स्पृश । यद्वा मां पाणिना स्पृश, राममातृत्वात् तव पाणिस्पर्शनं रामस्पर्शनमिति भावः ॥ ३४ ॥

तनि०—पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्येकमनन्यार्हशेषत्वमुच्यते-राममिति । रामं गुणसागरं, न निवर्तते समुद्रगृहीतं पुनरायाति किम् ? 'समुद्र इव गांभीर्ये । गुणानामाकरो महान्' इति समुद्रस्थानत्वमुक्तम् । यद्वा रामं मेऽनुगता दृष्टिः-' रामं रमयतां वरम् ' इति चेतनाचेतनविभागानादरेण रमयितृत्वगुणस्स खलु, सर्वत्र चक्षुः खलु रूपग्राहकम् । अत्र तु रामे रूपं चक्षुर्ग्राहकम् अनुगतपदार्थदर्शनसमर्थं चक्षुरधुना सञ्चारक्षमं जातम् । " कामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्याद्युक्तचेतनकृत्यमचेतनं करोति। देशविशेषे परमपदे क्रियमाणमनुसञ्चरणं संसारचक्रे रामं प्रति क्रियते । यद्वा दृष्टिः राममनुगता । "चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम्"

योजना ॥ ३२ ॥ अथेति । कालरात्र्यां संहाररात्र्याम् ॥ ३३ ॥ न त्वामिति । हे कौसल्ये ! त्वां न पश्यामि, अतस्त्वं मां पाणिना साधु सम्यक् स्पृश, कुतः ? मे दृष्टिः अद्यापि न निवर्तते, तत्कुतः ? राममनुगता " रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते " इति श्रुतेः । अतः अद्यापि न निवर्तत इति सम्बन्धः। अयं भावः—चक्षुषो रामैकप्रवणत्वभाग्यलाभवत्सर्वेन्द्रियाणां तादृग्भाग्यं यदि लभ्येत तदानीं मदन्यो धन्यो न कोऽपीति मनसि निधाय सर्वेन्द्रियाणां तत्प्रार्थयन् आदौ तावत् त्वचः तदस्ति नास्ति वेति निश्चेतुं मां स्पृशेति

स०—त्वां न पश्यामि । तत्र हेतुमाह—राममिति । न निवर्तते अतो न पदार्थान्तरं दृश्यते ॥ ३४ ॥

इति देवमनुष्यादिदृष्टिभूतो रामः पुरतो गच्छति अहं तिष्ठामि वेत्यनुगता दृष्टिः 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति निष्पन्ना सारासारविवेकशालिनी विशेषग्रहणशक्ता राममनुगता । मम हित कारिणी स्वहितं न करोति किम्,अस्वतन्त्रा मे दृष्टिः कथमेवं स्वातन्त्र्यं कृतवती शेष्यति शयाधानं खलूचितं शेषवस्तुनः । यद्वा मे दृष्टिः राममनुगता मम चिरपरिचिता मां विहाय राममनुगतेत्यभिसारिकासमाधिः । यद्वा मे दृष्टिः, कैकेयीमन्थरादिदृष्टिश्चेदेवं न करोत्येव 'नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन 'इत्येवंचिरपरिचयं सम्पादितवानहं खलु । यद्वा मे दृष्टिः सर्वत्र विषयेषु चपलस्य मे दृष्टिः कथं चापल्यं न गच्छति ? विहाय गतामपि मे दृष्टि रित्यहमनुरक्तिं करोमि । मातरं विहायपतिमनुसृतायां कन्यायां ममेयमित्यभिमानवत् । ममेन्द्रियं चेन्मामनुसृत्य तिष्ठेत् कथमन्यमनुसरेत् । स्वविषयानुसरणं न दोष इतिचेत् तत्राह—अद्यापि न निवर्तते। अतिक्रान्तेऽपि राघवे इति स्वगोचरातिक्रमेपि न निवर्तते, कैकेयीमुखनिरीक्षणव्रीडया किम् ? यद्वा " न च पुनरावर्तते " इत्युक्तापुनरावृत्तिं प्राप्ता किम् ? अनिवर्तने युक्तिमाह—न त्वा पश्यामीति । पुनरागता चेत्तव दर्शनं मम कथं न स्यात् । त्वां न पश्यामि स्वरेण पुरोवस्थितां निर्दिशामि । "न चक्षुषा पश्यति" इतिश्रुत्या तन्मुखदर्शनालाभेपि तन्मातुस्तव मुखं वा पश्यामीत्यभिलषितम्, तच्च न लब्धम् । राममनुगता दृष्टिः न त्वां पश्यामि, रामे निमग्ना दृष्टिः अन्यं स्पृशति किम् । चक्षुरिन्द्रियनाशेपि वागिन्द्रियेण प्राणिमीत्याशयेनाह—कौसल्ये इति । 'एष मे जीवित स्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ' इति व्यतिरेककाष्ठाभूतायाः कैकेय्याः । " किंपुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे " इत्यन्वयकाष्ठाभूता खलु त्वम् । कौसल्ये "कौसल्या लोकभर्त्तारं सुषुवे यं मनस्विनी" इति चिरकालप्रार्थनया लोकरक्षणार्थं संपादनं कृतम्। तदिदानीं तव दुःखाय जातं खलु । यद्वा कौसल्ये त्वां न पश्यामि अनर्थकरकैकेयीं पश्यच्चक्षुस्तद्दुःखनिवारणाय त्वां न पश्यति किम्? रामविश्लेषासहनेन सीदन्त्याः दशरथ विश्लेषोपि भविष्यति वेति भीत्या निकटमागतामाह—साध्विति । मम कृत्स्नक्लेशनिवारणाय पाणिना मां संमृज्य आश्वासय । तवादर्शनेन चक्षुरिन्द्रियं गतमिति निश्चिनोमि । तव वाक्यश्रवणेन श्रोत्रेन्द्रियं तिष्ठतीति जानामि । कौसल्ये इत्युक्त्या वागिन्द्रियमपि तिष्ठतीति निश्चिनोमि । गन्धग्रहणाभावेन राममूर्ध्नोपाघ्राणाय घ्राणेन्द्रियं गतमिति निश्चिनोमि। महाविषयलाभेन तदितरविषयस्यातितुच्छत्वात्स्पर्शेन्द्रियं गतं वा तिष्ठति वेति निश्चेतव्यम् । तस्करः गृहं प्रविश्य कानिचिद्वस्तूनि गृहीत्वा गमनानन्तरं गृहपतिरन्धकारे किं किं गतमिति तत्तद्वस्तु स्पृशन् पत्न्यादीन्पृच्छति तत्समाधिरत्र द्योत्यते । साधु स्पृश

तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवी शयने नरे न्द्रम् । उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिश्वसन्ती विल लाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।
कौसल्या पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा विजिह्मताम् ।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥२ ॥
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३॥

प्रकृतिसम्बन्धकृतं कालुष्यमिदं स्थिरं न भवति अतः अजुगुप्सनेन स्पृश । पाणिना स्पृश अग्निसाक्षिकं प्रीतिपूर्वकं यथा स्पृष्टं तथा स्पृश, रामसंस्पर्शान्वयव्यतिरेकाधीना न्वयव्यतिरेकजीवनं मां तत्प्रतिनिधितया तन्माता त्वं स्पृश। भगवत्स्पर्शालाभे तत्संबन्धि स्पर्शेनापि जीवितुं शक्यम् " वाहि वात यतः कान्ता—" इतिवत् । जन्मान्तरसुकृत वशेन श्रीरामे अतीव परत्वज्ञानमस्तु वा दशरथस्य कौसल्यायाश्च । कथमुभयोः रामपरत्वानुसन्धानपूर्वकसंभाषणमित्युक्तौ ऋषिरेव दशरथादिवचनरीत्या पुनःपुनः परत्वानुसन्धानं करोतीति सम्प्रदायः ॥ ३४ ॥ तामिति । उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ राघव इति । विजिह्मतां विषं कौटिल्यरूपं विषम् । राघवे उप्त्वा निक्षिप्य । निर्मुक्ता मुक्तकञ्चुकी " निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः "

कौसल्यां नियोजयति ॥ ३४ ॥ तमिति । उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहे०श्रीरामा०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥ ॥१॥राघव इति । विजिह्मतां विषं कौटिल्यरूपं विषम्, उप्त्वा निक्षिप्य, निर्मुक्ता

अथ स्म नगरे रामश्चरन् भैक्षं गृहे वसेत् । कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः । प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः । वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥६॥ वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया । त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥

इत्यमरः । अनेन क्रौर्यातिशय उक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ अथ स्मेति । अथापि भरतं राज्यदानस्यावश्यकत्वेपि । रामो नगरे भैक्षं चरन् सन् गृहे वसेत्, वने विवासनं किमर्थम् ? राज्याभावेपि ममात्मजं भरतस्य दासं दातुं कामकारः इच्छा । वरं वनवासाच्छ्रेष्ठतमः॥४॥पातयित्वेति । रामं स्वस्थानात् यथेष्टतः स्वेच्छया अमर्यादया पातयित्वा त्वया रामाय प्रदेयो राज्यभागः कैकेय्याः प्रदिष्टः । कथमिव आहिताग्निना पर्वणि देवेभ्यो देयः हविर्भागः पुरोडाशैकदेशः रक्षसामिव, सर्वथानुचितं त्वया कृतमितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वन इति । वने अदृष्टदुःखानाम् अदृष्टवनदुःखानामित्यर्थः । कैकेय्यानुमते कैकेय्या अनुमते स्थिते

मुक्तकञ्चुकी पन्नगीव ॥ २ ॥ ३ ॥ अथेति । अन्नमदत्त्वा वरं ममात्मजं कैकेय्या दासमपि दातुं कामकारः मम इष्टाचरणमेव । कुतः ? अथ अन्नरहितदासकरणानन्तरम् । रामः नगरे भैक्षं चरन् गृहे वसेत स्म । वसेत्खल्विति योजना ॥४॥ पातयित्वेति । पर्वणि आहिताग्निना प्रदिष्टो रक्षोभागत्वेनोपकल्पितः पुरोडाश इव कैकेय्या रामं स्थानाद्राज्यात् स्वगृहावस्थानाद्वा,यथेष्टतः यथेच्छं पातयित्वा रक्षसां भागः प्रदिष्टः, प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वयेति शेषः । यद्वा पातयित्वेति कैकेय्या कर्त्र्या रामः स्वस्थानाद्राज्यात् पातयित्वा भ्रंशयित्वा रक्षसां भागस्सन् यथेष्टतः यथेच्छम्, प्रदिष्टः विनियुक्तः । प्रविद्ध इति पाठे-क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह पर्वणीति । पर्वणि दर्शपूर्णमासरूपपर्वणि, आहिताग्निना व्रीहिगततुषजालमिति शेषः । रक्षसां भाग इवेति पर्वण्याहिताग्निना व्रीहिगततुषजालं यथा रक्षोभागत्वेन प्रदिष्टं तथा कैकेय्यापि रामो राक्षसभागत्वेन नियुक्त इति भावः।अत एव दर्शपूर्णमासानुक्रमणिकायां'रक्षोभ्यः स्वाहा रक्षोभ्य इदं न मम' इत्युद्देश्यत्यागः ॥५॥ ६ ॥ वने त्विति ।

स०–भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । भिक्षादिभ्योऽण् । चरन् अटन् यदि गृहे वसेत् तर्हि वरम् उत्तमम् । ममात्मजमपि दासं दातुं मम कामकारः अपेक्षिताचरणम् । दासस्सन्नपि यदि पुरे वसेद्रामस्तर्हि तदेव ममेष्टम् । तद्वियोगशोकाभावादितिभावः ॥ ४ ॥

ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः । कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥८॥ अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः। सभार्य्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥ सुप्त्वेवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्यां गमिष्यतः । यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥ कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ । नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥११॥ कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति । पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ । लाजैरवकिरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥ प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ । उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥

नेतिशेषः । सवर्णदीर्घ आर्षः । त्यक्तानां सीतारामलक्ष्मणानाम् ॥ ७ ॥ त इति । रत्नहीनाः श्रेष्ठवस्तुहीनाः । " रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि " इत्यमरः । प्रवरशय्यासनादिहीना इत्यर्थः । तरुणी च तरुणौ च तरुणाः । " पुमान् स्त्रिया " इत्येकशेषः । फलकाले फलभोगकाले ॥ ८ ॥ अपीति । स कालः वनात्प्रत्यागमनकालः । अपिः संभावनायाम् । इदानीमद्यादिने स्यात् स्यात् किमित्यर्थः । शोकक्षयः शोकक्षयकरः । यत् यस्मिन्काले ॥९॥ सुप्त्वेति । उपस्थितौ नगरसमीपमागतौ ॥ १० ॥ कदेति । पुरी पौरजनः ॥ ११-१३ ॥ प्रविशन्ताविति । उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधशब्देनात्र धनुरुच्यते । निस्त्रिंशः

कैकेय्यानुमते, स्थितेनेति शेषः ॥ ७ ॥ त इति । तरुणाः तरुणी च तरुणौ च तरुणाः । फलकाले युवावस्थत्वेन राज्यभोगानुभवकाले ॥ ८ ॥ अपीति । यत् यस्मिन् काले, सभार्यं राघवं भ्रात्रा सह पुरे पश्येयं मम शोकक्षयकरः स कालः इदानीमपि इदानीमेव स्यादितियोजना ॥ ९ ॥ सुप्त्वैवेति । या यशस्विनी तामयोध्यामिति सम्बन्धः ॥ १०-१३ ॥ प्रविशन्ताविति । उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधं धनुः,

कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च । प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः । अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥ निस्संशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया । पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥ साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता । कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १८ ॥ न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् । एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ न हि मे जीविते किंचित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते । अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ २० ॥

खड्गः "खड्गे तु निस्त्रिंशः" इत्यमरः ॥ १४ ॥ कदेति । द्विजातीनां ब्राह्मणानाम् । कन्याः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च प्रदिशन्त्यः सत्यः पुरीं कदा प्रदक्षिणम् करिष्यन्ति । अयमौत्तराणां मङ्गलाचारः ॥ १५ ॥ कदेति । बुद्ध्या परिणतः, ज्ञानवृद्ध इत्यर्थः । वयसा च अमरप्रभः, पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । अमरा हि सदा पञ्चविंशतिवर्षाः । लालयन् ललनां जनयन् ॥ १६ ॥ निस्संशयमिति । कदर्यया क्षुद्रया । पातुकामेषु स्तन्यपानकामेषु । शातिताः वियोजिता इतियावत् ॥ १७ ॥ साहमिति । बालवत्सा गौरिव वत्सला साहं सिंहेन गौरिव कैकेय्या बलाद्विवत्सा कृतेतिसम्बन्धः ॥ १८ ॥ नहीति । तावद्गुणैर्जुष्टं यावन्तः कल्याणगुणाः सन्ति तावद्भिर्गुणैर्युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नहीति ।

निस्त्रिंशः खड्गः ॥ १४ ॥ कदेति । कन्या द्विजातीनां कन्याश्च द्विजातयश्चेति द्वन्द्वः । अत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि, द्विजातीनां फलानीति विवेकः । प्रदिशन्तः प्रगृह्णन्तः । हृष्टा भूत्वा रामादयः पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति, पौरजनोत्सवायेति शेषः ॥ १५ ॥ कदेति । बुद्ध्या परिणतः ज्ञानेन वृद्धः, वयसा च अमरप्रभः । अमरा हि नित्यं पञ्चविंशतिवार्षिका एव भवन्ति, तत्सदृश इत्यर्थः । त्रिवर्ष इव मा ललन्निति पाठः । मा मां प्रति ललन् क्रीडां कुर्वन् ॥ १६ ॥ निस्संशयमिति । कदर्यया क्षुद्रया, शातिताः कृत्ताः ॥ १७ ॥ साहमिति । बालवत्सा गौरिव । वत्सला साहं सिंहेन गौरिव कैकेय्या बलाद्विवत्सा कृतेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ न हीति । तावद्गुणैर्जुष्टं यावन्तः कल्याणगुणास्सन्ति तावद्गुणैः जुष्टं युक्तम् ॥ १९ ॥ न हीति ।

अयं हि मां दीपयते समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः । महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्म्ये स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥

कल्प्यते दैवेनेति शेषः । कलपत इतिपाठे-विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ अयमिति । दीपयते सन्तापयति । उद्धतप्रभः उत्कटकिरणः ॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३॥

विलपन्तीमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ तनि०-सुमित्रामुखेन श्रीरामस्य परत्वमभिव्यनक्ति-विलपन्तीमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणम् । जन्मान्तरसुकृतवशेन तारामन्दोदर्योरिव सुमित्रायाः परत्वज्ञानमस्तीति सम्प्रदायः । वक्तृवैलक्षण्याच्च ध्वनिभेदः । स चालकारिकैरङ्गीकृतः । धर्मे स्थिता सिद्धधर्मे रामे लग्नचित्ता । यद्वा धर्मे जन्मान्तर सुकृते । धर्म्यं विशिष्टधर्मादनपेतम् ॥ १ ॥ सत्पुरुषाचरितं धर्ममाचरन्तं रामं प्रति सन्तोषे कर्त्तव्ये किमर्थो विषादः कृत इति कौसल्यां समाश्वासयति-तवेत्यादिना ॥ २ ॥ तनि०-आर्ये महाभागे ! तव पुत्रः सः वेदान्तवेद्यः पुरुषोत्तमो नारायणः । तत्र हेतुमाह-सद्गुणैर्युक्तः अनितरसाधारणानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैर्युक्तः । "श्रीपतिः पुरुषोत्तमः" इति निघण्टुः । तच्छब्दस्य सन्निहितपुरुषोत्तम

कल्प्यते, दैवेनेति शेषः । कलपत इति पाठे-विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ अयमिति । अयं मां दीपयते, सन्तापयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

पुत्रविवासजनितशोकेन विलपन्तीं कौसल्यां सुमित्रा समाश्वासयति-विलपन्तीमित्यादिना ॥ १ ॥ कृपणं यथा तथा रुदितेन वा किम् अयुक्तमेवेत्यर्थः । अत्र हेतुः, सद्गुणैर्युक्तः अत एव पुरुषोत्तमः, पुरुषोत्तमस्य न कुत्राप्यपाय इति भावः ॥ २ ॥

यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः । साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरिते सम्यक्छश्वत् प्रेत्यफलोदये । रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४॥ वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदाऽनघः । दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥

विशेषणत्वेन वेदान्तप्रसिद्धिद्योतकत्वात्, अतः पुत्रबुद्ध्या न शोच्य इत्याह किं त इति ॥ २ ॥ **य इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रेत्यफलोदये आमुष्मिकफलकारणे ॥३॥४॥** तनि०—ननु पुरुषोत्तमश्चेत् कथं कर्मप्रावण्यम् ? तत्राह—शिष्टैराचिरित इति । अनेन लोकानुग्रहार्थत्वमुक्तम् । प्रेत्यफलोदये दशरथस्य परलोकहिते । लोकानुग्रहार्थत्वं प्रदर्शयति श्रेष्ठ इति । श्रेष्ठाचरणमितरानुग्राहकमितिभावः । "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इतिगीतावचनात् । वक्ष्यति च "कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते । यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्तास्सन्ति हि प्रजाः ॥ " इति ॥४॥ **पितृवचनपरिपालके रामे शोको न कार्य इत्युक्त्वा लक्ष्मणसीतयोरपि स्वधर्मनिष्ठत्वात् तद्विषयेपि शोको न कार्यः, अपितु प्राप्तलाभत्वात् सन्तोष एव कार्य इत्याह—वर्तत इत्यादिना । अत्र व इति गायत्र्याः पञ्चमाक्षरम् । वर्तते करोति । वृत्तिं शुश्रूषाम् । अस्मिन् रामे । तस्य लक्ष्मणस्य ॥ ५ ॥** तनि०—शेषस्वरूपानुगुणकैङ्कर्यनिष्ठतया लक्ष्मणोपि न शोच्य इत्याह—उत्तमां निरतिशयपुरुषार्थरूपां वृत्तिं कैङ्कर्यकाष्ठां वर्तते अनुतिष्ठति । अनघः प्रमादरहितः । सर्वभूतेषु दयावान् समत्वबुद्ध्या सर्वत्र कृपामैत्र्यादियुक्तः । तस्य महात्मनः महानुभावस्य । लाभः कैङ्कर्यमेव पुरुषार्थः ॥ ५ ॥

राममुद्दिश्य विलापो न कार्य इत्यत्र हेतुमाह—यस्तवेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । आर्ये कौसल्ये ! यस्तव पुत्रः प्रेत्यफलोदये प्रेत्यफलस्य आमुष्मिकसुखस्य उदयो यस्मिन् स तथा । शश्वच्छिष्टैराचारिते धर्मे पितृवाक्यपरिपालनरूपधर्मे सम्यक् स्थितः सन्, हस्तप्राप्तं राज्यमपि त्यक्त्वा सत्यवादिनं पितरं साधुसिद्धसङ्कल्पं कुर्वन् गतः । वनमितिशेषः । स रामो न शोच्य इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ व इति गायत्र्याः पञ्चमाक्षरं वर्तत इत्यस्यादिमाक्षरेण व इत्यनेन सङ्गृह्णाति— वर्तत इति । अस्मिन् रामे उत्तमां वृत्तिं पितृतुल्यप्रतिपत्त्या शुश्रूषाव्यापारम् । वर्तते करोति ।

अरण्यवासे यद्दुःखं जानती वै सुखोचिता । अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥६॥ कीर्त्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रमयति प्रभुः । धर्मसत्यव्रतधनः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् । न गात्रमंशुभिः सूर्यः सन्तापयितुमर्हति ॥८॥ शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिस्सृतः । राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥९॥

अरण्येति । अरण्यवासे यद्दुःखं तद्दुःखं जानती वै जानन्त्येव । तवात्मजमनुगच्छति " स्त्रीणां भर्त्ता हि दैवतम् " इत्युक्तरीत्यानुगच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तनि०—सहधर्मचारिणी च न शोच्येत्याह—वैदेही विदेहवंशोत्पन्ना । अनेन अयोनिजात्वं व्यज्यते । " वैदेहस्तु विदेहतः " इतिपौराणिकोक्तिः ॥ ६ ॥ कीर्तीति । कीर्तिभूतां पताकां कीर्तिरूपं ध्वजम् । भ्रामयति सञ्चारयति सर्वभूतविदितप्रख्यातिक इत्यर्थः । तवात्मजः किं श्रेयः न प्राप्तः, सर्वस्यापि श्रेयसो योग्य इत्यर्थः । अतो न शोच्य इति भावः ॥ ७ ॥ तनि०—" तस्य नाम महद्यशः " इति श्रुत्यर्थं व्यञ्जयति—कीर्तीति । दमः जितहृषीकत्वम् । व्रतम् आश्रितापरित्यागः ॥ ७ ॥ तदेतद्विशिनष्टि—व्यक्तमित्यादि । शौचं त्रिविधकरणशुचित्वम् । माहात्म्यं सर्वोत्तमत्वम् ॥ ८ ॥ तनि०—सर्वदेवानां तदाज्ञाकारित्वेन आनुकूल्यमाह—रामस्य उत्तमं माहात्म्यं निस्सीमाभ्यधिकमाहात्म्यं विज्ञाय सन्तापयितुं नार्हति, तत्सम्भावनैव नास्तीत्यर्थः । अनेन " भीषोदेति सूर्यः " इतिश्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ८ ॥ शिव इति । सर्वेषु

अतस्तस्य रामस्य लाभः सुखमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अरण्येति । अरण्यवासे यद्दुःखमस्ति तज्जानती भर्तुस्तदपनयनार्थं वैदेह्यनुगच्छति, अतो रामस्य न दुःखप्रसङ्ग इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुमित्रा जन्मान्तरीयभगवदाराधनजनितसुकृतपरिपाकेन श्रीरामं परमात्मानं मत्वा मनसि निधाय वनेष्वातपादिषु सञ्चरतो रामस्य सूर्यादिबाधा नास्ति, अपितु तत्सेवैव भविष्यतीति कौसल्यामाश्वासयति—व्यक्तं रामस्येत्यादि श्लोकत्रयेण । सूर्यः रामस्य शौचम् अपहतपाप्मत्वादिलक्षणम् । माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वादिलक्षणं च व्यक्तं यथा तथा विज्ञाय, अंशुभिः गात्रं रामदेहं सन्तापयितुं नार्हति । "भीषोदेति सूर्यः" इति श्रुतिप्रामाण्यात् परमात्मभीतस्य सूर्यस्य परमात्मसन्तापकरत्वं च न युक्तमिति भावः॥८॥"भीषास्माद्वातः पवते" इति श्रुत्यनुसारेण

शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।
रश्मिभिः संस्पृशन् शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥

कालेषु वसन्तादिकालेषु ।युक्तशीतोष्णः तत्तत्कालोचितद्रव्यसंस्पर्शनेन सम्पादितशीतोष्णस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥ "भीषास्माद्वातः पवते" इतिश्रुत्यर्थमभिव्यनक्ति—शिव इत्यनुद्वेगकारित्वेन मान्द्यमुक्तम् । काननेभ्य इति सौरभ्यमुक्तम् । विनिस्सृत इति शैत्यमुक्तम् ॥ १० ॥ तनि०—परिष्वजन् पितेव चन्द्रमा रश्मिभिः संस्पृशन् ह्लादयिष्यतीत्यन्वयः । एतेन "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति श्रुत्यर्थो व्यञ्जितः ॥ १० ॥ ददाविति । तिमिध्वजः शम्बरः । "वैजयन्तामितिख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः । स शम्बर इतिख्यातः शतमायो महासुरः ॥" इत्युक्तत्वात् तत्सुतं दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा यस्मै रामाय दिव्यास्त्राणि ददौ । "यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा । गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्त्तते ॥" इत्युक्तत्वात् । कदाचिद्रामो दण्डकारण्यं गत्वा वैजयन्तपुरं निरुध्य दशरथविरोधिभूतं शम्बरसुतं हतवान्, तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्यवगम्यते ॥ ११ ॥ तनि०—चतुर्मुखकिञ्चित्कार

भगवद्भीतो वायुरपि सेवां करिष्यतीत्यभिप्रेत्याह—शिव इति ॥ ९ ॥ जगदाह्लादकरस्यापि भगवतः श्रीरामस्य स्वशक्त्यनुसारेण चन्द्रोऽप्याह्लादं करिष्यतीत्याशयेनाह—शयानमिति ॥ १० ॥ ददाविति । ब्रह्मा रणे तिमिध्वजसुतं "वैजयन्तमितिख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः । स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ॥" इत्युक्तत्वात् तिमिध्वजशब्देन शम्बर उच्यते । तत्सुतं दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा यस्मै रामाय दिव्यास्त्राणि ददौ । "यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा । गत्वा सौमित्रिसहितो

सत्य०—तिमिर्ध्वजो ययोस्तौ तिमिध्वजौ सुन्दोपसुन्दौ । तयोस्सुतं दानवेन्द्रं सुबाहुं हतं हतप्रायम् । निश्चितेऽर्थे तथा प्रयोगदर्शनात् । यथोक्तं गीतायामेकादशाध्याये "मयैवैते निहताः पूर्वमेव मया हतांस्त्वंजहि मा व्यथिष्ठाः" इति । दृष्ट्वा योगप्रभावेन निश्चित्य । यथोक्तं बालकाण्डे—"अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ" "अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्" इति । यस्मै महौजसे रामाय ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः अत्यायासेन ब्राह्मण्यं प्राप्तमिति तत्त्वेन कीर्तनम् । दिव्यान्यस्त्राणि ददौ स शूर इत्युत्तरेणान्वयः । महौजस इत्यनेनानुग्रहार्थं स ऋषेरस्त्राण्यवापेति सूचयति । दानवेन्द्रमित्यनेन सुबाहोर्दैत्यकुलोद्भवत्वं ज्ञापयति । यथोक्तं बालकाण्डे "अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः । यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् । तौ तु राक्षसकन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्भवौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ" इति ॥ ११ ॥

स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
असन्त्रस्तोप्यरण्यस्थो वेश्मनीव निवत्स्यति ॥ १२ ॥
यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ।
कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥
या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ।
निवृत्तारण्यवासः स क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।
श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्तिःकीर्त्याः क्षमाक्षमा॥ १५॥

माह—ददाविति ॥ ११ ॥ स शूर इति । अरण्यस्थोऽपीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ वने रामस्य सौख्यं भवतु, भरतस्य रूढमूलत्वाद्रामस्य राज्यं न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह—यस्येति ॥ १३ ॥ तनि०—यस्य रामस्य इषुपथं प्राप्य शत्रवो नाशं यान्ति तस्य शासने इयं पृथिवी स्थातुं कथं नार्हति ? अर्हत्येव ॥ १३ ॥ येति । रामस्य या श्रीः सर्वलक्षणसम्पन्ना गात्रशोभा । यच्च शौर्यं शूरो जेता, तस्य भावः शौर्यम्। " शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता " इत्यमरः । या च कल्याणसत्त्वता प्रशस्तबलयुक्तता । एतैरसाधारणहेतुभिः स रामः क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यतीति सम्बन्धः ॥१४ ॥ सूर्यस्येत्यादि । सूर्यस्यापि सूर्यो भवेत् सकलजगत्प्रकाशकस्य सूर्यस्यापि प्रकाशको भवेत् । अग्नेरग्निः दाहकस्याप्यग्नेर्दाहकः । प्रभोः प्रभुः सर्वनियन्तुरपि नियन्ता । श्रियः श्रीः सम्पदोपि सम्पत् । यद्वा कान्तेरपि कान्तिः, कान्तेरप्यतिशयावह इत्यर्थः । क्षमाक्षमा क्षमाया अप्यतिशयोऽनेनेति भावः १५

नाविजित्य निवर्तते " इत्यभिधानात् । कदाचिद्रामो दण्डकारण्यं गत्वा वैजयन्तं पुरं निरुध्य दशरथविरोधिभूतशम्बरसुतं हतवान्, तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्यवगम्यते ॥ ११-१३ ॥ या श्रीरिति । रामस्य या श्रीः सर्वलक्षणसम्पन्नगात्रशोभा, यच्छौर्यं जेतृत्वं या कल्याणसत्त्वता प्रशस्तबलयुक्तता, एतैरसाधारणहेतुभिः स रामः क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यतीतिसम्बन्धः ॥१४॥ सूर्यस्येति । सूर्यस्य सकलजगत्प्रकाशकस्यापि, सूर्यः प्रकाशको भवेत् । अग्नेरग्निः सर्वदाहकस्याग्नेरपि दाहकः । प्रभोः प्रभुः सर्वनियन्तुर्ब्रह्मादेरपि नियन्ता । श्रियः श्रीः सम्पदोपि सम्पत् । कीर्त्याः अग्र्या कीर्तिः कीर्तेरपि प्रशस्त्यापादकः । क्षमाक्षमा सर्वाधार

दैवतं दैवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ।
तस्य के ह्यगुणा देवि राष्ट्रे वाप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥
पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः स ह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥

दैवतं दैवतानां च दैवतानामपि सकलकार्यनिर्वहणक्षम इत्यर्थः । भूतानां भूतसत्तमः, उत्तमभूतमित्यर्थः । भूतत्वं सत्ता सर्वेषां सत्ता तत्सत्ताधीनेति भावः । तस्यैवम्भूतस्य सर्वगुणसम्पन्नस्य देशे वने वा पुरे वा के अगुणाः ? न कोपीत्यर्थः । अगुणः प्रतिबन्धकीभूत इति यावत् ॥ १६ ॥ तनि०—" तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् " इति श्रुत्यर्थमुपपादयति—सूर्यस्य सकललोकप्रकाशकस्यापि प्रकाशकः । सवितृमण्डलान्तर्वर्ती सन् स्फटिकमुकुरान्तःस्थितदीपन्यायेन प्रकाशयतीति परमार्थः । अग्नेरग्निःअग्नेर्वस्तुपरिपाकदाहकत्वादिकं तत्सङ्कल्पाधीनमित्यर्थः । " अहं वैश्वानरो भूत्वा " इत्यादिश्रवणात् । प्रभोः प्रभुः ब्रह्मरुद्रादेः सृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रदानेन निर्वाहकः । श्रियः श्रीः ब्रह्मादीनां यत्कटाक्षलेशायत्तमीश्वरत्वम् । नारायणस्यापि यदपाङ्गभूयस्त्वनिबन्धनं परब्रह्मत्वम् तस्या अपि यदाश्रयणात् श्रीत्वं सिध्यतीति स्वस्मिन्नीश्वरत्वपूर्तिनिमित्ताया लक्ष्म्या अपि स्वरूपनिर्वाहक इत्यर्थः । कीर्त्याः कीर्तिः " तस्य नाम महद्यशः" इति यत्सम्बन्धान्महत्त्वमनितरसाधारणमितिकृत्वा कीर्त्या अपि कीर्त्यावहः । क्षमाक्षमा सर्वाधारभूतायाः भूमेराधार इत्यर्थः । " यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम् " इत्यादि श्रुतेः । दैवतानां दैवतमित्यनेन " तं देवतानां परमं च दैवतम्" इति श्रुत्यर्थ उक्तः । भूतानां भूतसत्तमः सत्तामात्रवतां सत्तानिर्वाहकः । एवं कल्याण गुणाकरत्वमभिव्यज्य हेयगुणविरोधित्वं व्यञ्जयति—तस्य क इति । राष्ट्रे वाप्यथवा पुरे इति विभूतिद्वयसम्बन्धेपि अजहत्स्वरूपत्वं व्यञ्जितम्। दोषविरोधित्वम्"अपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमिति द्योतयितुं हिशब्दप्रयोगः ॥ १६ ॥ पृथिव्येति । सहेत्यत्र स इति पदच्छेदः । स रामः पृथिव्या वैदेह्या श्रिया विजयलक्ष्म्या च एताभिः

भूतायाः भूमेरप्याधारः ॥ १५ ॥ दैवतानां च दैवतं पूज्यः । भूतानां भूतसत्तमः महद्भूतम् । रामस्य परमात्मत्वात्सूर्यस्यापि भवेत्सूर्य इत्यादि श्लोकद्वयेनोक्तं सर्वं वास्तवमेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥ पृथिव्येति । सहराम इत्यत्र सः ह रामः इति पदच्छेदः । सः रामः पृथिव्या वैदेह्या श्रिया विजयलक्ष्म्या च एताभिस्तिसृभिस्सह

दुःखजं विसृजत्यास्रं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् । अयोध्यायां जनाः सर्वे शोकवेगसमाहताः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् । सीतेवानुगता लक्ष्मीः तस्य किन्नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् । लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किन्नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् । जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते । पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् । समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ २३ ॥ मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं तं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥ त्वयाऽशेषो जनश्चैव समाश्वास्यो यदाऽनघे । किमिदानीमिमं देवि करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५ ॥

तिसृभिः सह क्षिप्रमभिषेक्ष्यते हेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ दुःखजमिति । अस्य श्लोकस्य पृथिव्या सहेतिपूर्वश्लोकस्थेन स रामोऽभिषेक्ष्यत इत्यनेन सम्बन्धः ॥ १८ ॥ कुशचीरेति । लक्ष्मीरिव स्थिता सीता अनुगतेत्यन्वयः । अनेन राज्यश्रीरन्यत्र परिगृह्णातीति द्योत्यते ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहेति । धनुर्ग्रहवरः धनुर्द्धरश्रेष्ठः ॥ २० ॥ २१ ॥ शिरसेति । एतौ परिदृश्यमानसर्वलक्षणसम्पन्नौ । उदितं चन्द्रं प्रतिपच्चन्द्रम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ मा शोक इति । हे देवि ! रामे अशिवम् अशुभम् न दृश्यते । अतः शोकः प्रलापादिः दुःखं मनोऽन्यथा वा मा, न कार्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ त्वयेति । विक्लवम्, भावप्रधानो निर्देशः ॥ २५ ॥ २६ ॥

क्षिप्रमभिषेक्ष्यते हेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ दुःखजमित्यस्य पृथिव्या सहेति पूर्वश्लोकस्थेन रामोऽभिषेक्ष्यत इत्यनेन सम्बन्धः ॥ १८ ॥ तथापि तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचन्तीं प्रत्याह–कुशचीरेति । कुशचीरधरमपि देवं दीप्यमानं, लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः। सीतेव सीतात्मना ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरः धनुर्गृह्णन्तीति धनुर्ग्रहाः शूराः तेषां वरः श्रेष्ठः ॥ २०–२३ ॥ मा शोक इति । रामे रामविषये । अशिवमशुभं न दृश्यते, अतः

नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः । न हि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् । मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥२७॥ पुनस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः । पाणिभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥२८॥ अभिवाद्यनमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् । मुदास्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥ आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलाऽनवद्या । रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा॥३०॥ निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः । सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥

अभिवादयमानमिति । मेघलेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्येति । अभिवाद्यनमस्यन्तम् अभिवादनपूर्वकं प्रणमन्तम् ॥२९॥ आश्वासयन्तीति । वाक्योपचारे वाक्यैरुपचारविषये ॥ ३०॥३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीता०अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥

एवं सुमित्रया कौसल्याश्वासनपर्यन्तं कथासङ्घट्टनं परिसमाप्य सम्प्रति

शोकः प्रलापादिः । दुःखं मनोव्यथा वा, मा न कार्यमित्यर्थः ॥ २४–२६ ॥ अभिवादयमानमिति । मेघलेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्यनमस्यन्तं प्रवरोच्चारणपूर्वकं नमस्यन्तम् ॥ २९ ॥ आश्वासयन्तीति । वाक्योपचारे वाक्यरूपोपचारे । कुशला ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ १ ॥

निवर्तितेऽपि च बलात् सुहृद्वर्गे च राजनि । नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥ अयोध्या निलयानां हि पुरुषाणां महायशाः । बभूव गुणसम्पन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥ स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा । कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवा न्वपद्यत ॥४॥ अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव । उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥ या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् । मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६ ॥ स हि कल्याण चारित्रः कैकेय्यानन्दवर्द्धनः । करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च॥७॥ ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्य गुणान्वितः । अनुरूपः स वो भर्त्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥ स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः । अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥

रामगमनवृत्तान्तं प्रस्तौति—अनुरक्ता इत्यादि ॥१ ॥ निवर्तित इति । सुहृद्वर्गे राजसुहृद्भूतावरोधवर्गे । राजनि च सचिवसहिते राजनि च। ते पौरजनाः॥२॥३॥ स इति । याच्यमानः निवर्तस्वानिवर्त्तस्वेति प्रार्थ्यमानः । सत्यं सत्यप्रतिज्ञम् ॥ ४ ॥ अवेक्षमाण इति । स्वाः प्रजा इव स्वान्यपत्यानीव ॥ ५ ॥ स्वेन पितृ वचनपरिपालनस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् प्रजानुरागेण ताभ्यो हितमुपदिशति—या प्रीतिरित्यादिना ॥६–८॥ स हीति । हि यस्मात् कारणात् भरतो वः युष्माकं

निवर्तित इति । ते पौराः ॥ २॥ ३ ॥ स इति । याच्यमानः निवर्तस्वेति प्रार्थ्य मानः । सत्यं सत्यवन्तम् ॥ ४ ॥ स्वाः प्रजाः इव स्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥ अयोध्या निवासिनां युष्माकमिति शेषः ॥ ६ ॥ स हीति । प्रियाणि इह लोके सुखकराणि, हितानि परलोकार्थमनुष्ठेयानि, वर्णाश्रमाचारादीनि ॥ ७ ॥ वयोबालोऽपि ज्ञानादिना वृद्धः । मृदुरपि वीर्यगुणान्वितः ॥ ८ ॥ स हीति । हि यस्मात् भरतः, वः युष्मदर्थम् युवराजः समीक्षितः निश्चितः, राज्ञेति शेषः । अतो मया शिष्टैरपि लक्ष्मणशत्रुघ्ना दिभिः सर्वैरपि भर्तुः राज्ञः शासनं नियोगः कार्यमिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥

न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि । महाराज स्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथा दाशरथिर्धर्म एव स्थितोऽभवत्। तथातथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह । चकर्षेव गुणैर्बद्ध्वा जनं पुरनिवासिनम् ॥१२॥ ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा । वयः प्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥ वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः । निवर्त्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्त्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः । यूयं तस्मान्निवर्त्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

युवराजः समीक्षितः, राज्ञेति शेषः । अतो मया शिष्टैरवशिष्टैः लक्ष्मणशत्रुघ्ना दिभिः सर्वैरपि भर्तृशासनं कार्यम् । अपि चेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये ॥ ९ ॥ नेति । मयि वनं गते सति असौ महाराजः यथा न सन्तप्येत् मम प्रियचिकी र्षया तथा कार्यः ॥ १० ॥ यथेति । धर्मे पितृवचनपरिपालनरूपे धर्मे । तथातथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् आदौ राजा ज्येष्ठं भवन्तमेव अस्म द्रक्षणार्थं युवराजत्वेन कल्पितवान् । अयमर्थो भवता अस्माभिश्च कर्त्तव्य इति राममेव पुनःपुनः पतिमकामयन्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥ बाष्पेणेति । सौमित्रिणा सहेत्यनेन रामस्येव लक्ष्मणस्यापि गुणपौष्कल्यमस्तीति द्योत्यते । गुणैरेव गुणैः पाशैरिति श्लिष्टरूपकम् ॥१२॥ त इति । त्रिविधमिति क्रियाविशेषणम् । ओजसा तपोबलेन । वयसा प्रकम्पं चञ्चलं शिरो येषां ते तथा ॥ १३ ॥ १४ ॥ कर्णवन्तीति । याचनां प्रतिवेदिताः प्रार्थनां ज्ञापिताः । अस्माभिरितिशेषः १५

यथायथेति । धर्ममेवास्थितोऽभवत् धर्ममेव परिगृह्णाति । धर्मे पितृवाक्यपरिपालनरूपे वा, रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेण पिहितं पिहितलोचनम् । गुणैः रज्जुभिरेव स्वगुणैर्बद्ध्वा ॥ १२ ॥ त इति । ओजसा तपोबलेन, एवं त्रिविधं यथा तथा वृद्धाः, तेषां मध्ये वयःप्रकम्पशिरसः अतिवृद्धत्वादेव, आरादनुधावनाशक्त्या दूरादिदं वक्ष्यमाणमूचुः ॥ १३ ॥ रामस्य परमकरुणामुत्पादयितुं तुरङ्गान् प्रत्याहुः—वहन्त इति । वहन्तः रथेन प्रापयन्तः । हिता भवत, भर्तारं वनं न नयतेति यावत् । ब्राह्मणयाच्ञामतिक्रम्य युष्मद्गमनं भर्तुरहितमिति भावः ॥ १४ ॥ एवं प्रार्थितानां

धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः । उपवाह्यस्तु वो भर्त्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलापां स्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् । अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः । सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातींस्तु पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः । न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं सम्भ्रान्तचेतसः । ऊचुः परम सन्तप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥

धर्मत इति । उपवाह्यः पुरसमीपे वाह्यः ॥ १६ ॥ एवमिति । आर्तप्रलापान् प्रलपतः आर्तवाक्यानि प्रयुञ्जानानित्यर्थः ॥ १७ ॥ पद्भ्यामिति । सन्निकृष्ट पदन्यासः पद्भ्यां जगामेति ब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरं रथगमने दोषो भवतीति प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासने व्रतभङ्गो भवतीति धिया रथादवतीर्य तदाग मनपर्यन्तं मन्दंमन्दं जगामेत्यर्थः ॥ १८ ॥ रथादवतीर्य किमर्थं पादगमनं कृतवानित्याशङ्क्याह–द्विजातीनिति । रथेन द्विजातीन् परिमोक्तुं न शशाक रथेनोपलक्षितः सन् सावरोधं दशरथमिवाञ्जल्यादिना द्विजातीन् निवर्तयितुं न शशाकेत्यर्थः। घृणाचक्षुः दयार्द्रचक्षुरित्यर्थः॥१९॥ गच्छन्तमिति। गच्छन्तमेव बहुशो निवृत्तिहेतुप्रदर्शनेऽपि पितृवचनचिकीर्षया गच्छन्तमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

तेषां वेगगमनदुःखादाहुः–कर्णवन्तीति । विशेषेण यूयं कर्णवन्त इत्यमुकर्षः । तस्माद्भवद्भिर्वनं न गन्तव्यम्, अपि तु याचनामस्मदीयां प्रतिवेदिताः ज्ञातवन्तः निवर्तध्वम्॥१५॥ धर्मत इति । धर्मात् उपवाह्यः पुरसमीपं प्रापणीयः । वः युष्माभिः, नतु पुराद्वनम् अपवाह्यः अपनीय प्रापणीयः ॥ १६ ॥ एवमिति । प्रलपतः आर्त वाक्यानि प्रयुञ्जानान्॥१७॥पद्भ्यामिति । पद्भ्यां जगाम, ब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरं रथगमने दोषो भवतीति प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासने व्रतभङ्गो भवतीति च भयाद्र थादवतीर्य तदागमनपर्यन्तं सन्निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायण एव शनैर्जगाम,नतु निवृत्तो नापि स्थित इत्यर्थः॥१८॥कुतो हेतोरित्यत आह–द्विजातीनिति । रथेन परि मोक्तुं न शशाक रथेनोपलक्षितःसन् द्विजातीन्निवर्तयितुं न शशाक । ब्राह्मणेष्वति विश्वासात् रथारूढस्सन् ब्राह्मणान्निवर्तयितुं नोचितमित्यमन्यतेत्यर्थः॥१९॥ गच्छन्तमेव

ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति । द्विजस्कन्धा
धिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमु
त्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः । पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघा
निव जलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसन्ता
पितस्य ते । एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपे
यिकैः ॥२३॥ या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी।
त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी॥२४॥ हृदये
ष्वेव तिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनम् । वत्स्यन्त्यपि
गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥

दुःखप्रलापादिनाप्यनिवृत्तं रामं सह वनगमनलक्षणं महाभारमारोप्य निवर्त यितुमुद्युञ्जते—ब्राह्मण्यमित्यादिना । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः " ब्राह्मणमाणव वाडवाद्यत् " इति यत्प्रत्ययः । ब्रह्मसु ब्राह्मणेषु साधुः ब्रह्मण्यः तम् । अग्नयः अरण्यारोपिताः, केवलानां द्विजस्कन्धाधिरूढत्वासम्भवात् ॥ २१॥ वाजपेयेति । वाजपेयसमुत्थानि वाजपेयानुष्ठानसम्भृतानि । जलात्यये शरदि ॥ २२ ॥ अनवाप्तेति । वाजपेयिकैः वाजपेयप्राप्तैः । " यावज्जीवं न कश्चन प्रत्यवरोहेत् बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते " इतिवाजपेययाजिनां श्वेतच्छत्रधारणविधानादिति भावः ॥ २३ ॥ अस्माकं बुद्धिरेतावन्तं कालं निश्चिन्ततया मन्त्रविषयाभूत् । इदानीं त्वत्कृतवनवासविषयाभूदिति रामे महान्तं भारमारोपयन्ति—या हीत्यादिना ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानां धनभूतं वेदं परित्यज्य सहधर्मचारिदारसंरक्षणमप्यकृत्वा

प्रार्थनानन्तरमपि गच्छन्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ दुःखप्रदर्शनेन प्रलापादिनाप्यनिवृत्तं रामं सहवनगमनलक्षणं महाभारम् आरोप्य निवर्तयितुमुद्युञ्जते—ब्राह्मण्यमिति । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसम्बन्धि सकलमन्त्रतन्त्रज्ञानयोगानुष्ठानरूपमस्मदीयं कर्म, ब्राह्मण समूहो वा । द्विजस्कन्धेति । पात्रारणिभरणद्वारेणेतिशेषः ॥ २१ ॥ वाजपेयेति । मेघानिव जलात्यय इति शरदि मेघवत्पाण्डराणीत्यर्थः ॥२२ ॥ अनवाप्तेति । वाजपे यिकैः वाजपेययागप्राप्तानि वाजपेयिकानि तैः ॥२३॥ या हीति । वेदमन्त्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला । त्वत्कृते त्वन्निमित्तम् । वनवासानुसारिणीकृता वेदमन्त्रा भ्यासादिकं परित्यज्य वनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ नस्त्वया सह वनगमने न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः—हृदयेष्विति । चारित्रं पातिव्रत्यम्॥२५॥ न पुनरिति । त्वद्गतौ

न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः । त्वयि धर्म व्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितुम् ॥ २६ ॥ याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः । शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः । तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्त्तने ॥२८॥

कथमस्माभिः सह गम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—हृदयेष्विति । नः परं धनम् उत्कृष्टधनभूता ये वेदास्ते हृदयेष्वेव तिष्ठन्ति, अनुच्चारणे तेषां न कापि हानिरिति भावः । चारित्रेण पातिव्रत्येन रक्षिता दाराश्च गृहेष्वेव तिष्ठन्ति । चारित्राणामेव तद्रक्षकत्वान्नास्मद्रक्ष्यास्त इतिभावः ॥ २५ ॥ अद्य मत्प्रार्थनया निवर्त्तध्वमित्यत्राह—नेति । त्वद्गतौ त्वन्निवर्त्तनरूपगतौ । मतिः सुकृता सुष्ठु कृता । निश्चयः वनगमननिश्चयः । पुनर्न कार्यः, त्वयेति शेषः । त्वयि धर्म व्यपेक्षे पितृवचनपरिपालनरूपधर्मसापेक्षे सति । अस्माभिः धर्ममपेक्षितुं पालयितुं किंनिमित्तं स्यात्, त्वयि वनं गतेऽस्माभिर्धर्म एव त्यक्तव्य इतिभावः । यद्वा त्वयि धर्मपरायणे त्वयि तु धर्मव्यपेक्षे सति ब्राह्मणप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षे सति किंभूतं धर्ममपेक्षितुं स्यात् न किमपीत्यर्थः ॥२६॥ ज्ञानवयस्तपोवृद्धा अपि द्विजा विश्लेषासहिष्णुतया प्रणामेनापि निवर्त्तयितुमुद्युञ्जते—याचित इति । हे निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान ! हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः । महीपतनपांसुलैः कृतसाष्टाङ्गप्रणामैः । नः अस्माकम् शिरोभिर्याचितो निवर्त्तस्व । वृद्धब्राह्मणानां क्षत्रियकुमारप्रणामः परत्वबुद्ध्या ॥ २७ ॥ बहूनामिति । ये द्विजा इहागतास्तेषां ये यज्ञाः वितताः विस्तृताः, सम्भृतसम्भारा इतियावत् । तेषां यज्ञानां समाप्तिस्तव निवर्त्तने आयत्ता, त्वन्निवर्त्तनाधीनेत्यर्थः । एवं न कृतश्चेत्

त्वन्निवर्तनरूपगतौ । मतिः सुकृता सुष्ठु निश्चिता । निश्चयः वनगमननिश्चयः । पुनर्न कार्यः, त्वयेति शेषः । त्वयि धर्मपरायणे त्वयि धर्मव्यपेक्षे सति ब्राह्मणप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षे सति । इतोऽधिकम् किम् किम्भूतम् धर्ममुपेक्षितं स्यात न किमपीत्यर्थः । इतः परं ब्राह्मणप्रार्थनाया अप्यधिकं कं धर्मं साधयिष्यसीति भावः ॥ २६ ॥ तथापि गच्छन्तं प्रत्याहुः—याचित इति । हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः । शिरोभिः महीपतनपांसुलैः साष्टाङ्गप्रणामेन महीपतनपांसुलैः रजोव्याप्तैर्देहैश्च याचितो निवर्तस्व । निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान ! ॥ २७ ॥ बहूनामिति । ये द्विजाः इहागताः, तेषां ये यज्ञाः विस्तृताः, सम्भृतसम्भारा इत्यर्थः । तेषां यज्ञानां समाप्तिः तव निवर्तने

भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाजङ्गमानि च ।
याचमानेषु राम त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
निश्चेष्टाहारसञ्चारा वृक्षैकस्थानविष्ठिताः ।
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ ३१ ॥
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने ।
ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥

सर्वे यज्ञास्त्वयैव विघ्निताः स्युरितिभावः ॥ २८ ॥ न केवलं वयमेव, तिर्यक्स्थावराण्यपि त्वन्निवृत्तिमपेक्षन्त इत्याह—भक्तिमन्तीति । भक्तिं स्नेहम् । दर्शय सफलयेत्यर्थः॥२९॥अनुगन्तुमिति । मूलैः पादस्थानीयैस्त्वामनुगन्तुमशक्ताः । उद्धतवेगिनः प्रतिहतवेगिनः। वायुवेगेन उन्नताः ऊर्ध्वबाहव इव स्थिता इति भावः। पादपाः विक्रोशन्तीव, क्रन्दन्तीव वायुवेगोत्थशब्दैरितिभावः । उद्धत वेगिभिरित्यपि पाठः॥३०॥ निश्चेष्टेति । चेष्टा चलनादिकम् आहारः सञ्चाराश्च येभ्यो निर्गतास्ते तथोक्ताः । प्रयाचन्ते प्रार्थयन्ते, निवृत्तिमितिशेषः। एवं तिर्यक्स्थावराणामपि खेदो रामस्य सर्वशरीरित्वात् शरीरिणो वैपरीत्ये हि शरीर व्यथा दृष्टा ॥३१ ॥ एवमिति । निवर्तने विषये। यद्वा द्विजातीनामिति सम्बन्ध

आयत्ता त्वन्निवर्तनाधीनेत्यर्थः । एवं न कृतं चेत् सर्वे यज्ञाः त्वयैव विघ्निताः स्युरिति भावः ॥ २८ ॥ न केवलं वयमेव, तिर्यक्स्थावराण्यपि त्वन्निवृत्तमाकाङ्क्षन्त इत्याहुः— भक्तीत्यादि । भक्तिं स्नेहं दर्शय, निवृत्त्येति शेषः ॥ २९ ॥ अनुगन्तुमिति । मूलैः हेतुभिः। उद्धतवेगिनः अत्यन्तहतवेगवन्तः, अत एव त्वामनुगन्तुमशक्ताः वायुवेगेन हेतुना विक्रोशन्तीवेतिसम्बन्धः । अयं भावः—पुरवासिनां रामानुयानभाग्यमवलोक्य स्वयमपि तदर्थमुद्युक्ताः मूलैर्हेतुभिर्हतगमनवेगाः पुरजनैरिवास्माभिः रामानुयानभाग्यं न लब्धमिति वायुवेगेन हेतुना विक्रोशन्तीति ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसञ्चाराः चेष्टया गात्रसञ्चालनादिना आहारार्थं सञ्चाराः येभ्यो निर्गताः । प्रयाचन्ते प्रार्थयन्ते, वृक्षरूपे एकस्मिन्नेव स्थाने विष्ठिताः न तु भुवमवरोहन्त्यहारार्थमपीत्यर्थः ॥ ३१॥ एवमिति । रामनिवर्तने द्विजातीनां विक्रोशतां सतां राघवं वारयन्ती तमसा ददृशे दृष्टेति सम्बन्धः। यद्वा द्विजातीनां निवर्तने । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । द्विजातिभिः प्रार्थ्यमान

ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् सम्परिवर्त्य शीघ्रम् । पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् ।
वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

सामान्ये षष्ठी । द्विजातिभिः प्रार्थ्यमानरामनिवर्त्तन इत्यर्थः ॥३२॥ तत इति । संपरिवर्त्य अध्वश्रमनिवृत्त्यर्थं परिवेष्टनं कारयित्वा अचारयत् भक्षितयवसानकरोत् ॥३३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

सीतामुद्वीक्ष्य लक्ष्मणं प्रति कथनं वक्ष्यमाणस्यानुत्कण्ठाकारणस्य सीताविषयेपि तुल्यत्वज्ञापनाय ॥ १ ॥ इयमिति । वनवासस्य पूर्वा प्रथमा । अद्येयं निशा इदानीमुपस्थिता रात्रिः । प्रहिता गतप्राया । अतः स त्वम् उत्कण्ठितुं नार्हसि । सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यस्यैवं वाभिप्रायः—अतिसुकुमारी

रामनिवर्तन इत्यर्थः॥ ३२ ॥ तत इति । संपरिवर्त्य अध्वश्रमनिवृत्त्यर्थं भुवि परिवेष्टनं कारयित्वा अचारयत् भक्षितयवसानकरोत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥४५॥

तत इति । सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देशेनाप्यवोचदित्यवगम्यते ॥ १ ॥ इयमिति । वनवासस्य वनवाससम्बन्धिनीनां निशानां मध्य इत्यर्थः । पूर्वा प्रथमा । अद्य इयं निशा इदानीमुपस्थिता रात्रिः । वनं प्रहिता वने प्राप्ता, वनवासदिनेष्वेको दिवसो गतप्राय इत्यर्थः । अतः स त्वम् उत्कण्ठितुं गृहसौख्यादिवाञ्छां

स०—वनवासस्य पूर्वा निशा प्राथमिकी रात्रिरियं प्रहिता प्राप्ता । अत इयं सीता अवनं रक्षणं अर्हतीति शेषः । उत्कण्ठितुं गृहादि चिन्तां कर्तुम् । यद्वा अद्येयं पूर्वा निशा अद्य च प्रहितायाः प्राप्तायाः सीतायाः अवनं भद्रं यतः तेन इह रक्षणविषये उत्कण्ठितुं उत्साहं कर्तुम् ॥ २ ॥

पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः । यथानिलय मायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम । सस्त्रीपुंसागतानस्मान् शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः । त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्न भरतौ तथा ॥ ५ ॥ पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् । अपि वाऽन्धौ भवेतां तु रुदन्तौ तावभी क्ष्णशः ॥ ६ ॥ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे । धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥ भरतस्यानृशंसत्वं विचिन्त्याहं पुनःपुनः। नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥

सीता कथं पद्भ्यामेव वनं गच्छेदितिनोत्कण्ठितुमर्हसीति ॥ २ ॥ पश्येति । शून्यानि निष्प्रभाणि । यथानिलयं यथास्थानम् । आयद्भिरागच्छद्भिः । मृग द्विजैर्निलीनानि व्याप्तानि । तात्कालिकतच्छब्दैः रुदन्तीव । निष्प्रभत्वेन रोदनोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ वनरोदनोत्प्रेक्षया उद्बुद्धसंस्कारो नगरवृत्तान्तं स्मरति– अद्येति । स्त्रीपुंसेति " अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस-" इत्यादिना निपातना दकारान्तत्वम् ॥ ४ ॥ शोचनहेतुमाह–अनुरक्ता इति । गुणैर्हेतुभिः राजानं प्रत्यनुरक्ता हि, राजानमित्युपादानमौद्धत्यपरिहाराय ॥ ५ ॥ पितरमिति । रुदन्ताविति सन्ततरोदनवशेनान्धौ स्यातामित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमपि काचित्

कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥ पश्येति । यथा यथायोगं स्वस्वनिलयमायद्भिर्मृगद्विजैः निली नानि अन्तर्लीनतया व्याप्तानि अत एव शून्यानि रुदन्तीव खिन्नानीव चारण्यानि वर्तन्ते तानि पश्य ॥ ३ ॥ अद्येति । सस्त्रीपुंसा स्त्रीपुरुषसहिता । ' अचतुर–'इत्या दिना अकारान्तता ॥ ४ ॥ कुतः अनुरक्ता इति । बहुभिर्गुणैर्हेतुभिः अनुरक्ताः ॥५॥ पितरमिति । अभीक्ष्णशः मुहुर्मुहुः रुदन्तौ तौ पितरौ रोदनवशादन्धौ भवेतां वापि किम् इति पितरं मातरं चानुशोचामीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ अथापि तदनुशोचने न काचिच्चिन्तेत्याह–भरत इति ॥ ७ ॥ भरतस्येति । अनृशंसत्वम् अक्रौर्यम् ॥ ८ ॥

त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् । अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ॥९॥ अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् । एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः । अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११॥ सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते । प्रभूत यवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥ उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् । रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३॥ तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम् । रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥

प्रत्याशास्तीत्याह—भरत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्वया चोदितमेव कृतमित्याह—त्वयेति । कार्यम् अवश्यकर्त्तव्यम् । तत्र हेतुः अन्वेष्टव्येति ॥९॥ अद्भिरिति । अद्भिरेव वत्स्यामि अपएवाहारीकृत्य वत्स्यामि । वनवासोपक्रमदिवसत्वादस्य पुण्यक्षेत्रत्वाच्चोपवासः । एतद्धि रोचते नान्यत्, अनुरक्तजनदुःखस्मरणादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ स इति । प्रभूतयवसान् पर्याप्ततृणान् "यवसं तृणमर्जुनम्" इत्यमरः । प्रत्यनन्तरः प्रतिगतमनन्तरकृत्यं येन स तथोक्तः । अवगतानन्तरकार्य इत्यर्थः । सन्निहित इत्यर्थ इत्येके ॥१२॥ उपास्येति । उपासनं नमस्कारः । सूतजातेरपि नमस्कारमात्रं सम्भवति॥१३॥ तामिति । वृक्षदलैः

अथ लक्ष्मणानुगमनेन सन्तुष्ट आह—त्वयेति । मामनुव्रजता त्वया, कार्यं कर्तव्यमेव कृतम् । हि यस्मात् । वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता अन्वेष्टव्या सम्पादनीया ॥ ९ ॥ अद्भिरिति । अत्र तमसातीरे, अद्भिरेव अप एव आहारीकृत्य वत्स्यामीत्यर्थः । वनवासोपक्रमदिवसत्वात्तमसातीरस्य पुण्यक्षेत्रत्वाच्चोपवासः कार्य इति भावः (वत्स्याम्यद्येति पाठः) ॥ १० ॥ ११ ॥ सोऽश्वानिति । संयम्य बद्ध्वा, प्रभूतयवसान् समृद्धग्रासवतः कृत्वा । प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥ उपास्येति । शयनं शयनस्थलं चक्रे ॥ १३ ॥ तामिति । सौमित्रिणासार्धं सौमित्रिं हस्ते गृहीत्वा शय्यां वीक्ष्य सभार्यः संविवेशेति सम्बन्धः । यद्वा वृक्षदलैः सौमित्रिणा सार्धं सूतेन कृतां तां शय्यां

स०—अद्भिरेवेति । अनेन स्वपितुरल्पजीवितत्वात्तदुद्देशेन तीर्थोपवासः कृत इति ध्वन्यते ॥ १० ॥

सभार्यं सम्प्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः । कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥१५॥ जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः । सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीराया स्तमसाया विदूरतः। अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥१७॥ उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च । अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥१८॥ अस्मद्व्यपेक्षान् सौमित्रे निरपेक्षान् गृहेष्वपि । वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य लक्ष्मण साम्प्रतम् ॥१९॥ यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्त्तने । अपि प्राणानासिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥

सौमित्रिणासार्द्धं सूतेन कृतां वीक्ष्य इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जाग्रत इति । तां रात्रिमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वां रात्रिं जाग्रतः सूतस्य सूताय । रामस्य गुणान् कालक्षेपार्थं ब्रुवतः सौमित्रेः सौमित्रौ ब्रुवति सति । रविरुदितः उदितुमारब्धः, उषःकालोऽभूदित्यर्थः । यद्वा उदयपर्यन्तं गमनकालेपि गुणानब्रवीदितिभावः ॥१६॥ पूर्वकथाशेषं प्रस्तौति—गोकुलेति । विदूरतः अदूरतः। प्रकृतिभिः पौरश्रेणिभिः । " राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च " इत्यमरः ॥१७॥ उत्थायेति । निशाम्य दृष्ट्वा ॥१८॥ अस्मदिति । अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः ॥१९॥ यथेति । पौराः अस्मन्निवर्त्तने यथा येन प्रकारेण नियमं कुर्वन्ति तेन प्रकारेण प्राणानपि असिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति । निश्चयं तु निवर्तननिश्चयं तु न त्यक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ २० ॥

वीक्ष्येति सम्बन्धः । वृतामित्यपि वा पाठः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जाग्रत इति । उदितो रविः अरुणोदयकालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ निशाम्य अवलोक्य, निद्राणा इति शेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः । अत एव गृहेषु निरपेक्षान् अपेक्षारहितान् ॥१९॥ यथेति । यथा वयमेतेषां निवृत्तौ नियमं कुर्मः तथैवास्मन्निवर्तने नियमं कुर्वन्तिस्म, अत एव एते प्राणान्वा नशिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति,

यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु । रथमारुह्य गच्छाम पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतो भूयोऽपि नेदानी मिक्ष्वाकुपुरवासिनः । स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोक्ष्या नृपात्मजैः। न ते खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥२३॥ अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् । रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥ अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान् सुमन्त्रं युज्यतां रथः । गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः । योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर । तमारोह सुभद्रं ते ससीतः सह लक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः । शीघ्रगामाकुलावर्त्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥

यावदिति । यावदेव यावत्येव काले । तावदेव तावत्येवकाले । लघु क्षिप्रम् । रथमारुह्य गच्छाम । "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्"इत्यमरः ॥२१॥ अत इति । इक्ष्वाकुपुरवासिनः मामनुरक्ताः इदानीमिव भूयः पुनर्वृक्षमूलानि संश्रिताः न स्वपेयुः अतो रथमारुह्य गच्छामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२२॥ पौरा इति । आत्मकृतात् स्वकृतात् । आत्मना स्वेन ॥ २३-२६ ॥ अयमिति । युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥ तमिति । सपरिच्छदः धनुःकवचादिसहितः। आकुलावर्त्ताम् आवर्त्ताकुलाम् २८

निश्चयमस्सन्निवर्तनरूपनिश्चयं न त्यक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ २० ॥ यावदिति । सुप्ता एते । यावत् यावत्पर्यन्तम् । नोत्थिता भवेयुरिति शेषः । तावत् तावत्पूर्वमेव । लघु क्षिप्रम् । रथमारुह्य गच्छामेत्यर्थः॥२१॥अत इति । इक्ष्वाकुपुरवासिनो मामनुरक्ताः, इदानीमिव भूयोपि पुनरपि, वृक्षमूलानि संश्रिताः न स्वपेयुः, अतो गच्छामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥ पौरा इति । आत्मकृतात् आत्मनिमित्तात् स्वैः कृतादित्यर्थः । दुःखात् आत्मना आत्महेतुना, दुःखेन न योज्याः पौरा इति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथेति । अतस्तस्माद्भयादरण्यं गच्छामि । शीघ्रं गच्छ, रथसंयोजनायेति शेषः॥२५॥ ॥२६॥अयमिति । युक्तः सज्जः ॥२७॥ तमिति । परिच्छदः धनुःकवचादिलक्षणः॥२८॥

स संतीर्य्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्टकम् । प्राप द्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९॥ मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः । उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः । यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः । प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ३२॥

स संतीर्येति । महामार्गं प्रापद्यत जलस्थितरथादवतीर्य पद्भ्यामेव महामार्गं प्रापदित्यर्थः । भयदर्शिनां श्वापदादीनाम् । अभयं तत्सम्बन्धिभयरहित मित्यर्थः ॥ २९ ॥ मोहनार्थमिति । मोहनं वञ्चनम् । ननु सदयस्य रामस्य स्वविरहासहिष्णूनां स्वस्मिन्निरतिशयप्रेमभाजां वञ्चनमनुचितम् । उच्यते—नेदं वञ्चनम् । व्रणचिकित्सान्यायेन नागरिकाणामुन्मस्तकानन्देन सत्ता न भवेदिति सुसात्म्यानुभवप्रदानार्थं वनवासव्याजेन विश्लेषस्य सङ्कल्पिततया हित व्यापारत्वेन वञ्चनत्वासम्भवात् । यदि रामस्य तथा सङ्कल्पो न भवेत्तर्हि कथं निश्शेषसर्वजननिद्राकरणम्, सुमन्त्रलक्ष्मणवत्तेष्वेकस्यापि निर्निद्रत्वापत्तेः । मोहनमेवाह उदङ्मुख इत्यादि । पौराणां मोहनार्थमुदङ्मुखः प्रयाहि अयोध्यां प्रति रामो निवृत्त इति पौराणां भ्रान्तिमुत्पादयितुमुदङ्मुखो याहीत्यर्थः । स्वस्य रथेनोदङ्मुखं गत्वा मार्गान्तरेण वनगमनस्य कर्तुं शक्यत्वेपि अयोध्याभिमुखगमने व्रतभङ्गः स्यादिति धिया सुमन्त्रमभिमुखो याहीत्युक्तवान् । तथा कुर्विति पौराणां मोहनार्थं सूतमब्रवीदितिसम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामस्येति ।

स सन्तीर्येति । सन्तीर्य परपारसमीपजलस्थितरथादवतीर्येत्यर्थः । पद्भ्यामेव महामार्गं अपद्येत्यर्थः । भयदर्शिनां भयशङ्किनाम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थमिति । पौराणां मोहनार्थं त्वमेव रथमास्थाय न तु वयम् । उदङ्मुखः प्रयाहि अयोध्यां प्रति रामभद्रो निवृत्त इति पौराणां भ्रान्तिमुत्पादयितुमुदङ्मुखो याहीत्यर्थः । स्वस्याप्युदङ्मुख गमने व्रतभङ्गः स्यादितिधिया सुमन्त्र ! त्वमेक एवरथमास्थाय किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनरागच्छेत्युक्तवान् ॥३०॥३१॥ रामस्येति । प्रत्यागम्य मार्गान्तरेण प्रत्यागम्य॥३२॥

तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंश वर्द्धनौ । प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान् स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥ ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ । उदङ्मुखं तं तु रथं चकार स प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ।
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥

प्रत्यागम्येति मार्गान्तरेण प्रत्यागम्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ताविति । सम्प्रयुक्तं सम्यगानीतं रथं समास्थितौ, अभूतामिति शेषः । येन पथा तपोवनं प्राप्यते तेन प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥ तत इति । सः सुमन्त्रः । प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् प्रयाणानुकूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्धेतो रथमुदङ्मुखं चकार निमित्तस्वीकारार्थमुदङ्मुखं चकारेत्यर्थः। ततः निमित्तस्वीकारानन्तरम्। रथमास्थाय वनं ययाविति सम्बन्धः । प्रयाणे दक्षिणपादोद्धारवत् उदङ्मुखगमनं मङ्गलायेतिभावः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ पौरवृत्तान्तं दर्शयति–प्रभातायामित्यादि । शोकोपहतनिश्चेष्टाः

ताविति । सम्प्रयुक्तं सम्यगानीतं रथं समास्थितौ समारूढौ, अभूतामिति शेषः । येन पथा तपोवनं गम्यते तेन पथा स सुमन्त्रः तुरङ्गमान् चोदयामासेत्यन्वयः ॥३३॥ तत इति । पूर्वोक्तनिगमनश्लोकः । सः सुमन्त्रः। प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् प्रयाणानुकूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्धेतोः । तं रथमुदङ्मुखं चकार । निमित्तस्वीकारार्थमुदङ्मुखं चकारेत्यर्थः । ततः निमित्तस्वीकारानन्तरम् । ससारथिः सारथिसहितः दाशरथिः रथं समास्थाय दक्षिणाभिमुखतया वनं ययावित्यन्वयः ॥३४॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

प्रभातायामिति । शोकेनोपहताः अत एव निश्चेष्टाश्च तथा ॥ १ ॥

शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः । आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥२॥ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता । कृपणाःकरुणा वाचो वदन्ति स्म मनस्विनः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतसः । नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥४॥ कथं नाम महाबाहुः स तथा वितथक्रियः । भक्तं जनं परित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥५॥ यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् । कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥६॥ इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा । रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७ ॥ सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च । तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ॥ ८ ॥ किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः । नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥९॥

शोकोपहतत्वान्निश्चेष्टाः । हृतचेतसः मूढाः ॥१॥ शोकजेति । शोकजाश्रुभिः परिद्यूनाः परिक्लान्ताः । आलोकमपि रामस्य रामसम्बन्ध्यालोकमपि । आलोक्यत इत्यालोकः तम् । आलोकसाधनं रथरेण्वादिकमपीत्यर्थः ॥ २ ॥ त इति । विषादार्तवदनाः दुःखेन म्लानमुखाः । कृपणाः दीनवेषाः । करुणा वाचः दीनवचांसि । वदन्ति स्म, अन्योन्यमितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथमिति । अवितथक्रियः अमोघानुवृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इहैवेति । इहैव निधनं प्रायोपवेशनेन मरणम् । महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम् । हिः प्रसिद्धौ ॥७॥ सन्तीति । प्रविशामोथेति अथवेत्यर्थः ॥८॥ किं वक्ष्याम इति ।

शोकेति। शोकजाश्रुभिः परिद्यूनाःक्लिन्नाः। रामस्यालोकमपि रामसम्बन्ध्यालोकसाधनं रथरेण्वादिकमपि ॥२॥ ३ ॥ विषयाविष्टचित्तानां भगवतः श्रीरामस्य दर्शनं दूरापास्तमिति द्योतयन्त इवाहुः-धिगस्तु खल्विति ॥४॥ कथमिति । अवितथक्रियः अमोघक्रियः॥५॥ ६ ॥ इहैवेति । निधनं प्रायोपवेशेन मरणम् । महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम् ॥७॥८॥ किमिति । नीतः प्रापितः । वनमिति शेषः।

सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना। भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥ निर्यातस्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना। विहीनास्तेन च पुनः कथं पश्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः। विलपन्ति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ १२ ॥ ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित् क्षणं पुनः। मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः। किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥ ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः। अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥ आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः। अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैश्शोकपीडितैः ॥ १६ ॥

किमपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः। तदेव विवृणोति महाबाहुरित्यादिना। नीतः वनमिति शेषः ॥ ९-१२ ॥ तत इति। मार्गानुसारेण किंचित् किंचिद्दूरम्। मार्गनाशात् रथमार्गादर्शनात्। तच्च वीरुत्तृणपटलपिहितप्रदेशे रथचारणादिति ज्ञेयम्। समभिप्लुताः व्याप्ता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ रथस्येति। दैवेनोपहता इति प्रलपन्त इति शेषः॥१४॥१५॥आलोक्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। अन्ते इतिकरणं बोध्यम्। क्षयव्याकुलमानसाः सम्मार्जनलेपनादिक्षयेण व्यथित

अस्यायमर्थः--रामवृत्तान्तं पृच्छन्तं जनंप्रति अस्माभिः राघवो वनं नीत इति वक्तुं कथं क्षमम्? अन्यद्वा किं वक्ष्याम इति ॥ ९-१२ ॥ तत इति। मार्गानुसारेण रथमार्गानुसारेण। किञ्चित्क्षणं किञ्चित्कालम्। मार्गनाशात् रथमार्गादर्शनात्। पुनः महता विषादेन समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथस्येति। मार्गनाशेन हेतुना दैवेनोपहता इति, प्रलपन्त इति शेषः। किमिदमितः परं किं करिष्याम इति न्यवर्तन्तेत्यन्वयः ॥ १४॥१५॥ आलोक्येति। क्षयव्याकुलमानसाः क्षयं गृहं प्रति व्याकुलानि

विषम०—व्यथितसज्जनाम्—व्यथिताः सज्जनाः यस्यां ताम्। सत्पदेन कैकेय्या व्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

सत्यती०—क्षयव्याकुलमानसाः क्षये गृहे व्याकुलमानसाः। क्षयो व्याकुलो यस्मिन् रामे तस्मिन् मनो येषां ते इति वा ॥ १६ ॥

एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते। आपगा गरुडे-
नेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥ चन्द्रहीनमिवाकाशं तोय
हीनमिवार्णवम् । अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः
॥ १८॥ ते तानि वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता
विशन्तः । नैव प्रजज्ञुः स्वजनं जनं वा निरीक्षमाणाः
प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ।
बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥
अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥

मनस्काः । अवर्त्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६–१८ ॥ ते तानीति । दुःखेन सहितं स्वजनं वा पौरजनं वा । न प्रजज्ञुः नाज्ञासिषुः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभू० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशःसर्गः ४७॥

तेषामित्यादि । मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छयोपलक्षितानाम् ॥ १ ॥ सत्त्वानि प्राणाः । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम् "इत्यमरः । उद्गतानीव बभूवुः मुमूर्च्छुः

व्यथितानि गन्तव्यं न वेत्येवं रूपचिन्तायुक्तानि मनांसि येषां ते तथा । अवर्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६ ॥ एषेति । नातिशोभत इत्यश्रूण्यवर्तयन्तेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१७॥ ॥ १८ ॥ ते तानीति । ते पौराः । महाधनानि अमूल्यानि तानि वेश्मानि, स्वस्व वेश्मानीत्यर्थः । विशन्तोपि दुःखेन सहितं स्वजनं वा जनम् अन्यजनं वा निरीक्षमाणा अपि दुःखेनोपहतास्सन्तः, स्वपरवेश्मविवेकं स्वजनान्यजनविवेकं च नैव प्रजज्ञुः, न प्रापुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
तेषामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मुमूर्षया उपलक्षितानाम् । सत्त्वानि असवः ।

स०—गरुडेन ह्रदादुद्धृतपन्नगा आपगा नदी यथा न शोभते तद्वत्, तस्य तद्भूषणत्वात् । यद्वा व्यतिरेक दृष्टान्तः । यमुनादौ तथा दृष्टेः ॥ १७ ॥ चन्द्रहीनमित्याद्यभूतोपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

स्वंस्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः । अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥ न चाहृष्यन्न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् । न चाशोभन्त पुण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥४॥ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥ गृहेगृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् । व्यगर्हयन्त दुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्त्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥ किं नु तेषां गृहैः कार्य्यं किं दारैः किं धनेन वा । पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥ एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया । योऽनु गच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ८ ॥

रित्यर्थः । अमनास्विनां धैर्यहीनानाम् ॥२॥३॥ नेति । न चाहृष्यन् सुहृद्दर्शने नापि हर्षं न प्रापुः । न चामोदन् अपूर्ववस्तुलाभेपि मोदं न प्रापुः । प्रसारयन् प्रासारयन्, पण्यानीतिशेषः । पुण्यानि पुण्यफलभूतपुत्रकलत्रादीनि । नापचन्निति गृहमेधिनः गृहस्थाः । तेषां पचिक्रियासम्बन्धस्त्वर्धशरीरभूतपत्नीद्वारा ॥ ४ ॥ नष्टमिति । नष्टं चिरकालनष्टं रत्नादिकम् । धनागमं निध्यादिलाभम् ॥ ५ ॥ गृहेगृहइति । रुदन्त्यः सर्वाः स्त्रियः । भर्त्तारं स्वस्वभर्त्तारम् । व्यगर्हयन्त किमर्थं भवद्भिरागतमित्येवं निन्दन्ति स्म। तोत्रैः अङ्कुशैः॥६॥ गर्हां विशदयति—किं न्वित्यादिश्लोकेन । इति व्यगर्हयन्तेत्यन्वयः ॥७॥ एक इति।

उद्गतानि उत्क्रान्तानीव बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥ स्वं स्वमिति । बाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखा इत्यर्थः ॥३॥ नचेति । हर्षो बाह्यसन्तोषः, आमोदः आन्तरसन्तोषः ॥ ४ ॥ नष्टं चिरकालनष्टं धनादिकम् । धनागमं धनलाभम्॥५॥६॥ ये रामं न पश्यन्ति तेषां गृहादिभिः किमिति सम्बन्धः । अयं भावः—संसारसागरान्निरवधिककरुणया सकलजगदुद्धरणाय नररूपेणावतीर्य स्वदेशे स्वपुरे चावस्थितं भगवन्तं श्रीरामं परमादरेणापश्यन्तो ये पुत्रदारादिषु रमन्ते ते पापिष्ठाः पुनः पुनस्संसरन्तीति॥७॥ वने रामं परिचरन् योऽनुगच्छति स सत्पुरुषः भाग्यपुरुषः। सा सीतापि भाग्यवतीत्यर्थः ॥८॥

सत्य०—अमोदन्निति पदव्यत्यासेन रामपदव्यत्यासेनायं खेद इति द्योत्यते ॥ ४ ॥ गृहमागतं, रामं विहायेति शेषः ॥ ६ ॥

आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च । येषु
स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः । आप
गाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥ काननं
वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति । प्रियातिथिमिव
प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११॥ विचित्रकुसुमापीडा
बहुमञ्जरिधारिणः । राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमर
शालिनः ॥ १२ ॥ अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च
फलानि च । दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम्
॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् । पादपाः
पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १४ ॥

सीतया सह रामं सीतासहितं राममित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयिष्यन्तीति । रम्यकाननाः तत्रतत्र रम्यवृक्षराजियुक्ताः । महानूपाः रम्यकच्छप्रदेशाः । " जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छः " इत्यमरः ॥१०॥ काननमिति । नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् अर्चितुं शक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विचित्रेति । विचित्रकुसुमापीडाः विचित्रपुष्पशेखराः । मञ्जरीत्यत्र छान्दसो ह्रस्वः । दर्शयिष्यन्ति, आत्मानमितिशेषः । नगाः वृक्षाः ॥१२॥ अकाल इति। दर्शयिष्यन्ति वृक्षलतादिद्वारेति

आस्तां तावत्सीतालक्ष्मणयोर्भाग्यानुवर्णनम्; कस्तद्वर्णयितुं शक्तः–अचेतना अप्यापगादयः सुभाग्या इत्याहुः–आपगा इति ॥ ९ ॥ शोभयिष्यन्तीति । रम्यकाननाः चारुवृक्षसङ्घाः अनूपाः जलप्रायतीरप्रदेशः ॥ १० ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमैः आपीडः शिरोभूषणं येषां ते । बह्वीः मञ्जरीः पुष्पस्तबकान् धर्तुं शीलमस्त्येषामिति । छान्दसो ह्रस्वः । नगाः वृक्षाः । राघवं दर्शयिष्यन्ति । अयं भावः–नगाः रामं परमात्मानं मत्वा स्वनिष्ठभ्रमरझङ्काररूपमन्त्रोच्चारणपूर्वकं स्वशाखाकरोद्धृतमञ्जरीरूपपुष्पाञ्जलिभिः राघवमार्चिष्यन्तीति ॥ १२ ॥ अकाल इति । गिरयो दर्शयिष्यन्ति, स्वनिष्ठवृक्षद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ पादपा इति । रमयिष्यन्तीति । स्वमूलाकीर्यमाणपल्लवकुसुमरचितशय्यासु सीतासमेतं रामं रमयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सत्य०–आपगाः नद्यः । कीदृश्यः ? पद्मिन्यः सर्पवत्यः । " पद्मं स्यात्पन्नगे " इति विश्वः ॥ ९ ॥

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः । स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १५ ॥ पुराभवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः । स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् । इति पौरस्त्रियो भर्तृन् दुःखार्तास्तत्तद् ब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति । सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥ को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च । सम्प्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥

भावः । अनुक्रोशात् आदरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यत्रेति । यत्र देशे रामो वर्तते अत्र भयं नास्ति । तत्र पराभवोपि नास्ति ॥ १५ ॥ पुरेति । दूरात् पुराभवति भविष्यति । ततः पूर्वमेवानुगच्छाम इत्यर्थः । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इतिलट् ॥ १६ ॥ पादच्छायेति पादसेवा लक्ष्यते । सुखा सुखसाधनभूता । गम्यत इति गतिः प्राप्यः । परायणं परमयनम् । सर्वप्रकारेणाधारभूत इत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥ को न्वनेनेति । अप्रतीतेन अप्रशस्तेन, सतामयोग्येनेतियावत् । उत्कण्ठया शोकस्मरणेन सहितः सोत्कण्ठः, कृतः सोत्कण्ठः सोत्कण्ठितः तादृशो जनो यस्य तेन । अमनोज्ञेन उद्वेगकारिणा । हृतचेतसा चित्तनाशकेन अनेन वासेन, नगरेणेत्यर्थः । को नु जनः संप्रीयेत न कोपीत्यर्थः । तस्मादयं

यत्रेति । रामः वसतीति शेषः । तत्र हेतुः स हि शूर इति ॥ १५ ॥ पुरेति । राघवो नोऽस्माकम् । अदूरात् पुराभवति आसन्नो भविष्यतीत्यर्थः । " यावत्पुरा-" इत्यादिना भविष्यदर्थे लट् । अतो राघवमनुगच्छामेति प्रार्थनायां लोट् ॥ १६ ॥ यं राममनुगच्छेम महात्मनस्तादृशस्य, पादच्छाया छायेत्यनुग्रहहेतुभूता सेवा लक्ष्यते । श्रीरामचन्द्रपादसेवैव नः सुखा परमसुखसाधनभूता । सः रामः गतिः शरणं परायणं सर्वप्रकारेणाधारभूतः ॥ १७ ॥ वयमिति । स्त्रिय इत्यर्थः । यूयं पुरुषा इत्यर्थः । योगक्षेमम् अप्राप्तद्रव्यस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनेन वासेन को नु संप्रीयेतेतियोजना । अप्रतीतेन असुखेन । शोकस्मरणम् उत्कण्ठा, उत्कण्ठास्य सञ्जाता उत्कण्ठितः, उत्कण्ठितश्चासौ जनश्च उत्कण्ठितजनः, तेन सहितः सोत्कण्ठितजनः तेन सोत्कण्ठितजनेन । वासेन अयोध्यावासेन । हृतचेतसा चित्तनाशकेन २०

कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् । न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥ यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् । कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि । जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥ या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा । कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥२४॥ उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् । कैकेय्या हि कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥२५॥ न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः । मृते दशरथे व्यक्तं विलाप स्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥ ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः । राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥२७॥

वासस्त्याज्य इतिभावः ॥२०॥ कैकेय्या इति । अधर्म्यं धर्मादपेतमित्यर्थः । अनाथवत् नाथशून्यम् । भाविप्रतिसन्धानेनेदमुक्तम् । कुत इति पुत्रधनकृत पुरुषार्थस्य जीवितमूलत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ ययेति । पुत्रो रामः परिहरेत् विपद्भ्य इतिशेषः । रक्षेदितियावत्॥२२॥ कैकेय्या इति । जीवन्त्याः कैकेय्याः राज्ये भृतकाः भृतिभुजः "भृतको भृतिभुक्" इत्यमरः । कैकेयीजीवनपर्यन्तं न तस्या राज्ये निवसेमहीति जीवन्तीशब्दस्य भावः ॥ २३॥२४ ॥ उपद्रुत मिति । कैकेय्याः कृते कैकेयीनिमित्तम् ॥२५॥ विनाशप्रकारमुपपादयन्ति—न हीति । विलापो विनाशः ॥ २६ ॥ त इति । ते यूयम् । आलोड्य अमु मर्थमालोच्य । सुदुर्गताः सुदरिद्राः, रामरूपधनहीना इत्यर्थः । अश्रुतिं यत्र

कैकेय्या इति । कैकेय्या राज्यं यदि अधर्म्यम् अधर्मोपेतम् । अनाथवत् नाथरहितं स्यात्,तस्मिन् राज्ये नः अस्माकम् जीवितेनाप्यर्थो नहि, कुतः पुत्रः कुतो धनैरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ययेति । पुत्रो रामः, सा कं वा परिहरेत् रक्षेत् । यद्वा त्यागात्परिहरेत्, सर्वानपि परित्यजेदित्यर्थः । भर्तृपुत्रत्यागकारिण्यास्तस्या इतर त्यागः कियानिति भावः ॥२२ ॥ कैकेय्या इति । जीवन्त्याः कैकेय्या राज्ये तस्याः भृतकाः भृत्यभूता जीवन्त्यः सत्यः न निवसेमहि । इममर्थं प्रतिशपामहे ॥२३–२५॥ विलापः नाशः ॥ २६ ॥ ते विषमिति । ते यूयं पुरुषाः, सस्त्रीका इति शेषः ।

मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्य्यः सहलक्ष्मणः । भरते सन्निसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥२८॥ पूर्णचन्द्रा ननः श्यामो गूढजत्रुररिन्दमः । आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्य वादी महाबलः । सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रिय दर्शनः ॥ ३० ॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः । शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः । चुक्रुशुर्दुःख सन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवं विलप न्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् । जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ ३३ ॥

गते नामापि न श्रूयते तं देशमित्यर्थः ॥२७॥ पितृवचननिर्देशेन कैकेयीप्रिय चिकीर्षया च क्रियमाणे प्रव्रजने को दोष इत्यत्राह—मिथ्याप्रव्राजित इति । मिथ्याप्रव्राजितः कपटेन प्रव्राजितः । सन्निसृष्टाः निक्षिताः, राज्ञेतिशेषः । सौनिके पशुमारके ॥ २८ ॥ विश्लेषासहिष्णुतया रामस्त्वकार्यं कृतवानित्य भिधाय तद्गुणकीर्तनेनाप्यायनं कुर्वन्ति—पूर्णेत्यादिना । गूढजत्रुः गूढे निमग्ने जत्रुणी अंससन्धी यस्य स तथोक्तः । " स्कन्धो भुजाशिरोऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी " इत्यमरः । पूर्वाभिभाषी स्वसौहार्दभव्यत्वप्रदर्शनाय सर्वत्र पूर्वभाषणशीलः ॥ २९–३१ ॥ ता इति । मृत्योर्भयागमे मरणसमये ॥ ३२ ॥ इतीति। विलपन्तीनां विलपन्तीषु सतीष्वित्यर्थः। राघवमुद्दिश्येति शेषः॥३३॥

विषमालोड्य विषं पेषयित्वा अश्रुतिं वापि गच्छत न विद्यतेश्रुतिः युष्मन्नामग्रहणं यस्मिन् देशे तं देशं गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ मिथ्येति । मिथ्याप्रव्राजितः मिथ्यावरक ल्पनया प्रव्राजितोऽभूत् । कैकेय्या वशगे भरते राजनिसति । सौनिके पशुमारक समीपे, पशवो यथा निश्चितमरणास्तिष्ठन्ति सन्निविष्टाः स्मः ॥ २८ ॥ विश्लेषास हिष्णुतया रामस्त्वकार्यं कृतवानित्यभिधाय तद्गुणकीर्तनेनाप्यायनं कुर्वन्ति—पूर्ण चन्द्रानन इत्यादिना ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी स्वसौहार्दभव्यत्वप्रदर्शनाय सर्वत्र पूर्व भाषणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ता इति । मृत्योर्हेतोः भयागमे सति यथा ॥ ३२ ॥ इतीति । विलपन्तीनां प्रलपन्तीषु सतीषु, दिनकरोऽस्तं जगाम । सूर्यास्तमयानन्तरं

नष्टज्वलनसम्पाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा । तिमिरेणा भिलिप्तेव सा तदा नगरी बभौ ॥३४॥ उपशान्तवणिक् पण्या नष्टहर्षा निराश्रया । अयोध्या नगरी चासीन्नष्ट तारमिवाम्बरम् ॥३५॥ तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते । विलप्य दीना रुरुदुर्वि चेतसः सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तगीतोत्सवनृत्तवादना व्यपास्तहर्षा पिहितापणो दया । तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्ष पितोदको यथा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो ध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

नष्टेति । नष्टज्वलनसम्पाता नष्टाग्निप्रणयना । प्रशान्ताध्यायसत्कथा अध्यायो वेदः, सत्कथा पुराणादिः निवृत्तवेदाध्ययनपुराणपाठेत्यर्थः ॥३४॥ उपशान्तेति । उपशान्तवणिक्पण्या उपशान्तानि वणिजां पण्यानि यस्यां सा पण्यकल्पना शून्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथेति । सुतैः सुतेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । भ्रातृ भ्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तेति । पिहितापणोदया पिहितः आपणो दयः आपणस्थवस्तुसमृद्धिर्यस्याः सा तथोक्ता । आपणोदयस्य पिहितत्वमा पणाविधानात् । संक्षपितोदकः संशोषितोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रजनी चाभ्यवर्ततेति, अनेन पौरस्त्रीदुःखासहिष्णुतया अस्तमयानन्तरम् अस्तम यात्पूर्वं च भानोः पूर्वगत्यपेक्षया अतिवेगगमनं द्योत्यते ॥ ३३ ॥ नष्टेति । नष्टो ज्वलनानां सम्पातो होमाद्यर्थमुद्बोधो यस्यां सा । प्रशान्तान्यध्ययनानि सत्कथाः पुण्यकथाश्च यस्यास्सा ॥३४॥ उपशान्तेति । निराश्रया रामाश्रयराहित्यान्निराश्रया ॥ ३५ ॥ तथेति । सुतैः सुतेभ्यः । स रामः तासामधिकोऽभवत् । अतो रामनिमित्तं रुरुदुरिति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ प्रशान्तेति । प्रशान्तं गीतोत्सवनृत्तवाद्यतौर्यत्रिकं यस्यां सा । पिहितः आपणानां पण्यवस्तूनाम् उदयः प्रसारणं यस्यां सा । संक्षपितो दकः क्षीणोदको यथा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व- दीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् । जगाम पुरुष व्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥ तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा। उपास्य स शिवां सन्ध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान् विकृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च । पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः । शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ ३ ॥ राजानं धिग् दशरथं कामस्य वशमास्थितम् । हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ॥ ४ ॥

अथ रामवृत्तान्तं प्रस्तौति–रामोपीति । तेनैव रात्रिशेषेण येन रात्रिशेषेण पौरान् विहाय गतस्तेनैव । महदन्तरं महावकाशम् । महद्दूरमितियावत् ॥ १॥ तथेति । गच्छतः गच्छति सति । व्यपायात् निरगात् । विषयान्तम् उत्तर कोसलदक्षिणावधिम् ॥ २ ॥ ग्रामानिति । विकृष्टसीमान्तान् विशेषेण कृष्ट सीमान्तान्, बीजावापार्थं सज्जीकृतक्षेत्रानित्यर्थः । शनैरिव ययौ उत्तमाश्वानां गतिचातुर्यात् पुष्पितवनरामणीयकदर्शनपारवश्याच्चातिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव जानन् ययावित्यर्थः । ग्रामसंवासवासिनां ग्रामाः महाग्रामाः संवासाः अल्पग्रामाः तेषु वासिनाम् । शृण्वन्नतिययाविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ वाच एव प्रपञ्चयति–राजानमित्यादि । पापा पापस्वभावा । पापानुबन्धिनी नैरन्तर्येण पापकारिणीत्यर्थः । तीक्ष्णा क्रूरा। वनवासे वनवासनिमित्तं प्रवासयतीत्य

रामोपीति । तेनैव रात्रिशेषेण येनैव रात्रिशेषेण पौरान् विहाय गतः तेनैव । महदन्तरम् महावकाशम्, महद्दूरमिति यावत् ॥ १ ॥ तथैवेति । गच्छतः सतः, व्यपायात् निरगात् । विषयान्तं कोसलदेशान्तम् ॥ २ ॥ ग्रामानिति । विकृष्ट सीमान्तान् विशेषेण कृष्टाः सीमान्ताः येषु । बीजावापार्थआसीमान्तं सज्जीकृतक्षेत्रानित्यर्थः । पश्यन् शनैरिव शीघ्रम् अति अतिक्रम्य ययौ। उत्तमाश्वानां गतिचातुर्यात्पुष्पितवनरमणीयदेशदर्शनपारवश्याच्च अतिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थः । ग्रामसंवासवासिनां ग्रामाः महाग्रामाः,संवासाः स्वल्पग्रामाः तेषु निवासिनां मनुष्याणां वाचः शृण्वन् अतिययाविति पूर्वेणसम्बन्धः । शृण्वन्वाचो मनुष्याणामित्युक्तम् ता एवाह–राजानं धिगित्यादिसार्धैः पञ्चभिः । आस्थितं प्राप्तम् । पापानु

तीक्ष्णा सम्भिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्त्तते ॥ ५ ॥ या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् । वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥६॥ कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी । सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥७॥ अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रियम् । प्रजाना मनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ८ ॥ एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान् कोसलेश्वरः ॥९॥ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारि वहां नदीम् । उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ १० ॥ गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शिवजलां नदीम् । गोमतीं गोयुतानूपामतरत् सागरंगमाम् ॥ ११ ॥ गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः । मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १२ ॥ स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा । स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १३ ॥

न्वयः । अतिययौ अतिक्रम्य ययौ ॥ ४–९ ॥ तत इति । अगस्त्याध्युषितां दिशं दक्षिणां दिशम् ॥ १० ॥ गत्वेति । गोयुतानूपां गोयुक्तकच्छप्रदेशाम् । सागरंगमामिति "गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम्" इति खचि मुम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । महीं कोसलदेशम् । राष्ट्रावृताम् अवान्तरजनपदावृताम् । यद्यपि "इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना" इति भूमिमात्रमिक्ष्वाकोरेव तथापि

बन्धिनी पापसम्बन्धिनी । तीक्ष्णा क्रूरा । सम्भिन्नमर्यादा खण्डितमर्यादा । ईदृशं कल्याणगुणैकतानम् । सानुक्रोशं सदयम् ॥४–७॥ अहो इति । प्रजानां पुत्राणां मध्ये प्रियम् । अनघं निर्दुष्टम् । यद्वा प्रजानां प्राणिनां प्रियं स्वसुतं रामं परित्यक्तुमिच्छतीति वा सम्बन्धः ॥ ८ ॥ एता इति । एताः पूर्वोक्ता वाचः शृण्वन् कोसलान् कोसल देशानतिययौ ॥९॥ शिववारिवहां शिवानि मनोज्ञानि वारीणि वहतीति तथा ॥१०॥ गत्वेति । गोयुतानूपां गोभिर्युक्तान्यनूपानि जलप्रायप्रदेशा यस्यां सा तथा ॥ ११ ॥ गोमतीमिति । स्यन्दिकां स्यन्दिकाख्याम् ॥ १२ ॥ स महीमिति । स रामः महीं स्यन्दिकानदीमर्यादम्, कोसलदेशमित्यर्थः । राष्ट्रावृताम् अवान्तरजनपदावृताम् ।

सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः । हंसमत्त स्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने । मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च सङ्गतः ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन् रत्यर्थं मृगया वने । काले वृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकांक्षि ताम् ॥ १६ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामि मृगयां सरयूवने । रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसम्मता ॥ १७ ॥

तस्य जन्मभूमिरियम् । इतरजनपदस्थाः करदा इति बोध्यम् ॥ १३ ॥ सूत इतीति । सूत इतीत्यत्र गुणाभावो वाक्यसन्धेरनित्यत्वात् । हंसमत्तस्वरः हंसस्येव मत्तः कलः स्वरो यस्य स तथा ॥ १४ ॥ भाविपितृवियोगसूचक मौत्कण्ठ्यमाह–कदेति । पर्यटिष्यामि चरिष्यामि ॥१५॥ ननु" स्त्रीद्यूतमृगया मद्यवाक्पारुष्योग्रदण्डताः । अर्थस्य दूषणं चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम् ॥" इति निन्दिता मृगया कथं काङ्क्ष्यत इत्याशङ्क्य हिंस्रमृगनिवृत्त्यर्था कादाचित्का न गर्हिता किंतु निरन्तरैव, यथा राजसूये " तस्याः सभायामध्ये अधिदेवन मुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्तं निर्वपेत्" इति विहितं द्यूतमित्याह–राजर्षीणामिति । हि यस्मात्कारणात् । राजर्षीणां वने मृगया रत्यर्थमस्तीति शेषः । काले श्राद्धा दिकाले । मनुजैः सदाचारपरैः । वृतां स्वीकृताम् । धन्विनामाभिकाङ्क्षितां चल लक्ष्यवेधनार्थं धन्विभिरभिकाङ्क्षिताम् तां मृगयां नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि किंचित्

वैदेहीमन्वदर्शयदिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ सूत इतीति । आभाष्य सम्बोध्य । हंसमत्त स्वरः मत्तहंसस्वरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मृगया किं शिष्टाचरितेत्यत्राह–राजर्षीणामित्या दिना । हि यस्मात्कारणात् राजर्षीणां वने मृगया रत्यर्थम्, अस्तीतिशेषः । काले मृगयायोग्यकाले, श्राद्धादिकाल इत्यर्थः । मनुजैः सदाचारपरैः, वृतां स्वीकृताम् । धन्विनामभिकाङ्क्षितां लक्ष्यवेधनार्थं धन्विभिरभिकाङ्क्षितामित्यर्थः । तां नात्यर्थ मभिकाङ्क्षामि किञ्चित्काङ्क्षामीत्यर्थः । यद्वा मृगयायाः स्त्रीद्यूतादिसप्तव्यसनान्तःपातित्वेन निषिद्धत्वात्कथं मृगयां पर्यटसीत्यत आह–राजर्षीणामिति । राजर्षीणामस्मिंल्लोके रत्यर्थं या मृगया अस्ति । हि प्रसिद्धौ । तां पर्यटिष्यामीति पूर्वेणसम्बन्धः । कीदृशीम्? काले वृताम् । अन्यत्समानम् । तथापि सदा मृगयापर्यटने राज्यपालनरूपस्वधर्म नाशः स्यादत आह–नात्यर्थमिति । अत्यर्थं सदा नाभिकाङ्क्षामि, यतः एषा कादाचित्क

स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

विशालान् कोसलान् रम्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ।
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्राच पित्राच सह सङ्गतः ॥ ३ ॥

काङ्क्षामीत्यर्थः । रतिः क्रीडा ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति । ऐक्ष्वाकः "दाण्डिनायन-" इत्यादिना निपातनात्साधुः । स रामः सूतं प्रति तं तमर्थं राजगुणादिरूपम् । अभिप्रेत्य हृदये कृत्वा । मधुरया गिरा वाक्यमुदीरयन् सन् अध्वानं ययौ । अमुमर्थमुत्तरत्र दशरथं प्रति सूतो व्यक्तीकरिष्यति ॥ १८ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

विशालानिति । कोसलान् यात्वा अन्तपर्यन्तदक्षिणकोसलान् यात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गमनावसरे शिष्टाचारप्राप्तस्य पुरदेवतानमस्कारस्य कार्यसङ्कटेनाकृतत्वादिदानीमयोध्याराज्यसीमान्ते स्थित्वा आरब्धस्य चतुर्दशवर्षावधिकव्रतस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं पुरदेवतानमस्कारपूर्वकमभ्यनुज्ञां प्रार्थयते—आपृच्छ इत्यादिना । यानीति तान्यप्यापृच्छ इत्यर्थसिद्धम् ॥ २ ॥ ३ ॥

मृगया, राजर्षिगणसम्मता रतिः क्रीडा ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति । तं तमर्थं पूर्वोक्तार्थम् अभिप्रेत्य विषयीकृत्य वाक्यमुदीरयन् तमध्वानं मार्गम् ययाविति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

विशालानिति । यात्वा गत्वा । स्वदेशान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ आरब्धस्य व्रतस्य निर्विघ्नेन समाप्त्यर्थं निर्गमनसमये शिष्टाचारप्राप्तपुरदेवतानमस्कारस्य कार्यसङ्कटेनाकृतत्वात् स्वदेशान्ते स्थित्वा पुरीमनुज्ञां याचते—आपृच्छ इत्यादि द्वाभ्याम् । त्वां दैवतानि च आपृच्छे प्रार्थये ॥ २ ॥ प्रार्थनाप्रकारमेवाह—निवृत्तेति ॥ ३ ॥

ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । अश्रुपूर्ण मुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः। चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यता मर्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठन्त क्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥ तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः । अचक्षु र्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥ ततो धान्यधनो पेतान् दानशीलजनाञ्छिवान् । अकुतश्चिद्भयान् रम्यां श्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥

तत इति । भुजोद्यमनं रथवेगेन दूरगमनात्, अश्रुपूर्णमुखत्वं तदश्रुदर्शनात् । जनं दर्शनार्थमागतम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोश इति । अनुक्रोशः आदरः । दया अनुकम्पा । यथार्हं स्वामित्वानुगुणम् । वः युष्माभिः । कृतः कृता चेत्यपि द्रष्टव्यम् । दुःखस्य अनुभूयमानस्य दुःखस्य । चिरं चिरकालविशिष्टत्वम् । पापीयः अशोभनम् । मद्दर्शने भवतां दुःखमभिवर्द्धते अतो गम्यताम्, अर्थ सिद्धये गृहकृत्यादिकरणाय ॥ ५ ॥ त इति । व्यतिष्ठन्त रामदर्शनाशया शीघ्रं न जग्मुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ तथेति । विलपतामित्यनादरे षष्ठी । अचक्षुर्विषयं चक्षुर्विषयताभावम् । क्षणदामुखे निशामुखे ॥ ७ ॥ दुस्त्यजामपि राज्यश्रियं

जानपदं जनं स्वदर्शनार्थं तत्रागतं जनम्।अश्रुपूर्णमुखो दीन इत्यस्यायं भावः—'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः' इत्युक्तेः दुःखितजनान् दृष्ट्वा तेषां दुःखनिवारणाय स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखोऽभूदिति ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आदरः । दया कारुण्यम् । यद्वा अनुक्रोशो जुगुप्सा, जुगुप्सनीयान् कैकेयीप्रभृतीन्प्रति जुगुप्सा । मयि दया च यथार्हं वो युष्माभिः कृतः । दुःखस्य चिरं दीर्घकालानुभवः पापीयः अशोभनम् असह्यतरं वा, अतो युष्माभिः गम्यताम् । अर्थसिद्धये प्रकृतार्थसिद्धये वयं गच्छाम इति शेषः । यद्वा यथार्हं यथायोग्यम् । मयि कृतो योऽनुक्रोशोऽनुतापो दया च, पापीयः तदिदं सर्वं वः युष्माकं दुःखस्य चिरं बहुकालानुभवाय सम्पन्नम्, अतः किं कुर्मः, इदानीं गम्यताम्, वयमर्थसिद्धये प्रकृतार्थसिद्धये साधयाम इत्यर्थः । अवतार प्रयोजनं रावणवधादिकमिति कटाक्षः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तथेति । अतृप्तानां दर्शनतृप्ति रहितानाम् । क्षणदामुखे सायंकाले ॥ ७ ॥ रामः स्वदुस्त्यजां राज्यश्रियं तृणीकृत्य

सत्य०—तत् मदनुग्रहकरणं चिरं दुःखस्य हेतुरिति पापीयः । लोके बहुदिनसहवासिजनविरहे दुःखस्य दर्शनात्, अतो भवद्भिरर्थसिद्धये स्वप्रयोजनार्थं गम्यताम् ॥ ५ ॥

उद्यानाम्रवणोपेतान् सम्पन्नसलिलाशयान् । तुष्टपुष्ट
जनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ लक्षणीयान्
नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् । रथेन पुरुषव्याघ्रः
कोसलानत्यवर्त्तत ॥ १० ॥ मध्येन मुदितं स्फीतं रम्यो
द्यानसमाकुलम् । राज्यं भोग्यं नरेन्द्राणां ययौ धृति
मतां वरः ॥ ११ ॥ तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशै
वलाम् । ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम् । काले सरो-
भिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोह्रदां शिवाम् ॥ १३ ॥ देव
दानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् । नानागन्धर्वपत्नीभिः
सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥

तृणीकृत्य गतवान् राम इति द्योतयितुमृषिः कोसलानभिवर्णयति—तत इत्यादिना । धनधान्ययोः प्रयोजनमाह दानेति । चैत्ययूपसमावृतान् चैत्यानि देवतायतनानि यूपाः सर्वतोमुखादियागप्रख्यापकाः यूपाकारत्वेन स्थापिताः स्तम्भाः । उद्यानानि पुष्पवाटिकाः । सम्पन्नाः सम्पूर्णाः गोकुलैराकुलं निबिडं यथा भवति तथा सेवितान् । नरेन्द्राणां लक्षणीयान् एकैकशो नगरसदृशत्वेन लक्षयितुं योग्यान् । कोसलान् कोसलदेशस्थग्रामान् ॥ ८–१० ॥ मध्येनेति । मध्येन मार्गेण भोग्यस्यापि राज्यस्य त्यागमृषिर्विस्मयते धृतिमतां वर इति ॥ ११ ॥ तत्रेत्यादि । तत्र कोसलाद्दक्षिणदेशे त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा ताम्, स्वर्गमर्त्यपाताललोकगामिनीमित्यर्थः । शिवतोयाम् अच्छतोयाम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरित्यादि । श्रीमद्भिः धर्मसमृद्धिमद्भिः । काले क्रीडाकाले उचितकाले वा । सेवितानि प्राप्तानि अम्भांसि येषां तादृशा ह्रदाः यस्यां सा । शिवां क्रीडार्थं सेवनेपि पावनाम् ॥ १३ ॥ नानागन्धर्वपत्नीभिः गन्धर्वाणां

गत इति द्योतयितुं कोसलदेशमनुवर्णयति—तत इति । चैत्यानि देवतायतनानि । यूपाः यागीयपशुबन्धनस्तम्भाः ॥ ८ ॥ गोकुलैराकुलतया निबिडतया सेवितान् ॥ ९ ॥ लक्षणीयान् एकैकशो नगरसदृशत्वेन नरेन्द्राणां नरेन्द्रैः लक्षितुं योग्यानित्यर्थः । कोसलान् कोसलदेशस्थग्रामान् ॥ १० ॥ मध्येनेति । राज्यं मध्येन ययौ, मध्यगत्यवलम्बेन ययावित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ काले क्रीडाकाले ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवाक्रीडाशताकीर्णां देवोद्यानशतायुताम् । देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम् । क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्त्तशोभिताम् ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगम्भीरां क्वचिद्वेगजलाकुलाम् । क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिस्वनाम् ॥ १७॥ देवसङ्घाप्लुतजलां निर्मलोत्पलशोभिताम् । क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८॥ हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् । सदामत्तैश्च विहगैरभिसन्नादितान्तराम् । क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरुपशोभिताम् ॥ १९ ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित्पद्मवनाकुलाम् । क्वचित्कुमुदषण्डैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ॥ २० ॥

नानात्वं देवगन्धर्वमनुष्यगन्धर्वभेदात् सेविताम् । शिवामिति पूर्ववत् । सेवितृभेदेप्येकरूपपावनत्वकथनान्नानर्थक्यम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडाः देवार्हक्रीडापर्वताः । देवोद्यानानि देवार्होद्यानानि । देवार्थमाकाशगमां देवपूजनार्थमाकाशं प्राप्ताम् । देवपद्मिनीं देवार्हाम्भोजयुक्तामित्यर्थः ॥ १५ ॥ गङ्गां स्त्रीत्वेन रूपयति—जलाघातेत्यादिना । जलाघातः शिलासु जलपतनं तेन तच्छब्दो लक्ष्यते स एवाट्टहासः सघोषहासः तेनोग्राम् । फेनमेव निर्मलहासः तद्वतीम् । वेणीकृतजलां निम्नोन्नतशिलापतनेन वेण्याकारतया कृतजलाम् ॥ १६ ॥ क्वचिदगाधस्थले स्तिमितगम्भीरां निश्चलगम्भीराम् । गम्भीरनिर्घोषो मृदङ्गादेरिव भैरवो निस्वनोऽशन्यादेरिव ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनां परिपूर्णतायुक्तपुलिनां विशालसैकतामित्यर्थः । " आभोगः परिपूर्णता " इत्यमरः । निर्मलवालुकां निर्मलसिकताम् ॥ १८ ॥ सारसो हंसविशेषः । विहगैः हंसादिभिन्नैः पक्षिविशेषैः ॥ १९ ॥ क्वचित् फुल्लोत्पलच्छन्नामिति पूर्वमुत्पलशोभोक्ता, अत्र

देवानामाक्रीडाः क्रीडापर्वताः, तेषां शतैराकीर्णां व्याप्ताम्, तीर इति शेषः । देवार्थं देवप्रयोजनार्थम् । आकाशगमाम् आकाशं प्राप्ताम् । देवपद्मिनीं देवभोग्यहेमपद्मिनीम् ॥ १५॥ गङ्गां स्त्रीत्वेन वर्णयति—जलेति।शिलादिपतनस्थले योऽयं जलघातः स शब्दः तद्रूपेणाट्टहासेनोग्राम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनां विस्तारपुलिनाम् ॥ १८–२३ ॥

नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् । व्यपेतमल
सङ्घातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ २१ ॥ दिशागजैर्वन
गजैर्मत्तैश्च वरवारणैः । देवोपवाह्यैश्च मुहुः सन्नादित
वनान्तराम् ॥ २२ ॥ प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणो
त्तमैः । फलैः पुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ २३ ॥
शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च निषेविताम् । विष्णुपाद
च्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥ समुद्र
महिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् । आससाद महाबाहुः
शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ २५ ॥ तामूर्मिकलिलावर्त्तामन्ववेक्ष्य
महारथः । सुमन्त्रमब्रवीत् सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २६ ॥

तच्छन्नत्वमिति विशेषः । कुड्मलैः कह्लारादिकुड्मलैः । नानापुष्परजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तामित्यर्थः । एवं रक्तवर्णत्वात् समदामिव स्थिताम् । व्यपेतमलसङ्घाताम् अतएव मणिनिर्मलदर्शनां वैडूर्य्यमणिवन्निर्मलदर्शनाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ वरवारणैः राजगजैः । देवोपवाह्यैः देवानां वाहनभूतैः । फलैः पुष्पैः किसलयैरेव भूषणोत्तमैरिति व्यस्तरूपकम् । यद्वा फलपुष्पादिभि र्वृताम् अत एव भूषितां प्रमदामिव स्थितामितिवार्थः । द्विजैः पक्षिभिः । शिंशुमारैः नक्रविशेषैः । यद्वा शिंशुमारैः जलकपिभिः । " शिंशुमारस्त्वम्बु कपिः " इति वैजयन्ती । अत्र विष्णुपादच्युतामित्युक्त्या बालकाण्डे हिम वत्प्रभवत्वं तत्र प्रादुर्भावमात्रेणेति ज्ञेयम् ॥ २२–२४ ॥ सारसक्रौञ्चनादितां सरो निवासो येषां ते सारसाः पक्षिविशेषाः " सोऽस्य निवासः " इत्यण् । अतो हंससारससंघुष्टामित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । शृङ्गवेरपुरं प्रति गङ्गामाससाद शृङ्गवेरपुरं प्रति गच्छन् गङ्गामाससादेत्यर्थः । यद्वा शृङ्गवेरपुरं प्रति शृङ्गवेर पुरसमीपे गङ्गामाससादेत्यर्थः ॥ २५ ॥ तामिति । ऊर्मिकलिलावर्त्ताम् ऊर्मि

शिंशुमारः जलकपिः । " शिंशुमारस्त्वम्बुकपिः " इति वैजयन्ती । नक्रैः मकरैः ॥२४॥ शृङ्गिबेरपुरं प्रति शृङ्गिबेरपुरमुद्दिश्य गच्छन् गङ्गामाससादेति सम्बन्धः॥२५॥ तामिति । ऊर्मिभिः कलिलाः सम्पृक्ताः आवर्ताः यस्यां तां पूर्वोक्तां गङ्गाम्, अन्ववेक्ष्य आसाद्य । इह गङ्गातीरे । अद्य वसामह इति सुमन्त्रमब्रवीदिति योजना ॥ २६ ॥

१ पापनाशिनीम् । तां शङ्करजटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा । इत्यधिकः पाठः ।

अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् । सुमहानिङ्गुदी वृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥२७॥ द्रक्ष्यामः सरितां श्रेष्ठां सम्मान्यसलिलां शिवाम् । देवदानवगन्धर्वमृगमानुष पक्षिणाम् ॥ २८ ॥ लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् । उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ २९ ॥ रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः । रथादवातर त्तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३० ॥ सुमन्त्रोऽप्यव तीर्य्यास्मान्मोचयित्वा हयोत्तमान् । वृक्षमूलगतं राम मुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३१ ॥ तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा । निषादजात्यो बलवान् स्थपति श्चेति विश्रुतः ॥ ३२ ॥

मिश्रावर्त्ताम् ॥ २६ ॥ अविदूरादिति । अविदूरात्समीपे इङ्गुदीवृक्षस्ता पसतरुः ॥२७॥ द्रक्ष्याम इति । सम्मान्येत्यस्य देवेत्यादिना सम्बन्धः ॥२८॥ लक्ष्मण इति । बाढमित्यङ्गीकारे॥२९॥ राम इति। अभियाय प्राप्य॥३०॥३१॥ तत्रेत्यादि । तत्र देशे राजा तद्देशाधिपतिः आत्मसमः प्राणसमः । निषाद जात्यः निषादजातौ भवः । दिगादित्वाद्यत् । बलवान् चतुरङ्गबलवान् । स्थपतिः निषादाधिपतिः । " स्थपतिः पुनः । स्थापत्येऽधिपतौ तक्ष्णि " इति वैजयन्ती । ननु " हीनप्रेष्यं हीनसख्यं हीनगेहनिवेषणम् " इत्युप पातकपरिगणितं हीनजातिसख्यं महाकुलप्रसूतस्य रामस्य कथमुपपद्यत इति

अविदूरादिति । इङ्गुदीवृक्षः तापसतरुः ॥ २७–२९॥ अभियाय प्राप्य॥३०॥३१॥ तत्र राजेति । आत्मसमः सखा निषादजात्यामुत्पन्नः, स्थपतिः निषादाधिपतिः॥३२॥३३॥

विषम०—देवादीनां सम्मान्यं सलिलं यस्यास्ताम् । अनेन गङ्गाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षय समर्थमिति ध्वनितम् ॥ २८ ॥ ननु परमधर्मज्ञो रामः हीनजातिनिषादेन सह सख्यं कथं कृतवानिति तु न भ्रमितव्यम् । निषादानां भगवदवतारभूतपृथुराजजनकब्राह्मणमथितवेनशरीरोद्भवत्वेन क्षत्रियत्वात्। अत एव निषादस्थपत्यधिकरणे-" निषादस्थपतिं याजयेत् " इति श्रुत्या निषादस्थपतीनां याजनाधिकारः सङ्गच्छते । प्रपञ्चितं चैतन्निषादस्थपत्यधिकरणे मीमांसकैः । अत एव रामभोजनार्थं निषादकर्तृकौदनानयनं न विरुद्ध्यते । धर्मशास्त्रे हीनप्रकरणे निषादपरिगणनं तु निषादविलोमजातानामिति न विरोधः । तत्र निषादत्वव्यवहारस्तु भाक्त इति दिक् ॥ ३२ ॥

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् । वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः॥३३॥ ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३४ ॥ तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् । यथायोध्या तथेयं ते राम किं करवाणि ते ॥३५॥ ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥३६॥ ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् । अर्घ्यं चोपानयत् क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३७ ॥ स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही । वयं प्रेष्या भवान् भर्त्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः॥३८॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् । शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ ३९ ॥

चेत्, सत्यम्; " निषादस्थपतिं याजयेत् " इति निषादाधिपतेर्यज्ञसम्बन्धश्रवणात् अत्यन्तानुचितं न भवतीत्यनुमन्तव्यम् । वस्तुतस्तु–" न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः। सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने॥" इत्युक्तरीत्या रामभक्तोऽयमत्युत्तम एव। गुहस्य भगवत्प्रियत्वं 'गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ' इतिदर्शितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत इति । दूरादुपस्थितं दृष्ट्वा समागच्छदित्यनेन प्रत्युत्थानाभिगमनोक्तिः । लक्ष्मणेन सह समागच्छत् लक्ष्मणवत्तस्मिन् भ्रातृत्वबुद्धिमकरोदित्यर्थः। समित्येकीभावे ॥३४॥ तमिति। आर्तः धृतवल्कलदर्शनेन सन्तप्तः । अनेन रामस्य पूर्वमेव मृगयाव्यापारादिना सख्यमस्तीति गम्यम् । इयमस्मत्पुरी ॥३५॥ ३६ ॥ तत इति । आद्यशब्देन पेयादिकमुच्यते । पृथग्विधं मांसादिभेदेन बहुविधम् ॥ ३७ ॥ स्वागतमिति । इयं महीअटवीराज्यम् ॥ ३८ ॥ भक्ष्यमिति । भक्ष्यं खाद्यं

तत इति । समागच्छत् सङ्गतोऽभूत् ॥ ३४ ॥ तमिति । आर्तः धृतवल्कलदर्शनेन तप्तः ॥ ३५–३७ ॥ स्वेष्टदेवं श्रीरामं स्वपुरमागतमालोक्य परमानन्दनिर्भरो गुहः स्वकीयं सर्वस्वं श्रीरामाय निवेदयति–स्वागतमिति। प्रशाधि स्वीकुरु ॥ ३८ ॥ भक्ष्यमिति । एतत्सर्वमनुगृहाणेति श्रीरामं प्रार्थयामासेति शेषः ॥ ३९ ॥

गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह। अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् । पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसन्दर्शनेन च ॥ ४० ॥ भुजाभ्यां साधु पीनाभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः । अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च॥४२॥ यत्त्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम् । सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे॥४३॥कुशचीराजिनधरं फलमूलाशिनं च माम् । विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ ४४ ॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् । एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः॥४५॥

व्यञ्जनादि । भोज्यम् अन्नम् । पेयं पानकादि । लेह्यं रसायनादि । खादनं घासः ॥ ३९ ॥ गुहमिति । अर्चितत्वेपि केचिन्न तन्मात्रेण तुष्यन्ति न तथा वयमित्याह–हृष्टाश्चेति । स्नेहसन्दर्शनेन राज्यं प्रशाधीति वाक्यकृतेन स्नेहप्रदर्शनेन ॥४०॥ भुजाभ्यामिति । साधु पीडयन् सम्यगालिङ्गन् पीनाभ्यामित्यनेन सुखहेतुत्वमुच्यते ॥ ४१ ॥४२॥ यत्त्विति । अनुजानामि मम सर्वं सम्यक्कृतमित्यनुजानामि । प्रतिग्रहे न वर्ते प्रतिग्रहधर्मं नाश्रितवानस्मीतिभावः ॥४३॥ राज्यान्नाद्यपरिग्रहे हेतुं दर्शयति–कुशचीराजिनधरमिति । कुशं पवित्रमेखलादिरूपम् । चीरं वल्कलम् । अजिनं कृष्णाजिनम् । धर्मे प्रणिहितं पितृवाक्यपरिपालनादिधर्मे सावधानम् । वनं गोचरः सञ्चारविषयो यस्य तम् ॥ ४४ ॥ अश्वानामिति । अश्वानां खादनेन ग्रासेन अर्थी प्रयोजनवान्, अश्वघास एव

गुहमिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । पद्भ्यामभिगमाच्च स्नेहसन्दर्शनेन च अर्चिता इति प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ भुजाभ्यामित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हे गुह ! ते राष्ट्रे मित्रेषु धनेषु च कुशलमपि कुशलं किमिति च । बान्धवैः सह अरोगं त्वां दृष्ट्वा दैवेन पश्यामीति च पीनाभ्यां भुजाभ्यां गुहं साधु सम्यक् पीडयन् आश्लिष्यन् वाक्यमब्रवीदितियोजना॥४१॥४२॥ यत्त्विति । अनुजानामि प्रतिददामि ॥ ४३ ॥ तत्र हेतुमाह–कुशचीरेति । तापसं विद्धीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ अश्वान

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे । एतैः सुविहितै रश्वैर्भविष्याम्यहमार्चितः ॥४६॥ अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोन्वशात्। गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥ ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥४८॥ तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः । सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥ गुहोपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् । अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्द्धरः ॥ ५० ॥

प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र अस्मिन्समये ॥ ४५ ॥ एते हीति । सुविहितैः पोषितैः ॥४६॥ अश्वानामिति । स गुहस्तत्रैव तदानीमेव । पुरुषान् स्वभृत्यान् प्रति । अश्वानां खादनं प्रतिपानं क्षीरादिकञ्च त्वरितं दीयतामित्यन्वशात् ॥४७॥ तत इति । उत्तरासङ्गः उत्तरीयम् । अन्वास्य उपास्य । अनेन स्नानमाक्षिप्यते । भोज्यमाहारम् ॥ ४८॥ तस्येति । शय्याकाले पादप्रक्षालनं राज्ञोपचाराद्वा स्वशेषवृत्त्यनुरूपत्वाद्वा । यद्वा प्रक्षालनं रामकर्तृकम्, तदाचमनस्याप्युप लक्षणम् । प्रक्षाल्याचम्य शयानस्य शयाने सतीत्यर्थः । भावलक्षणे षष्ठी । ततस्तस्मात् शयनप्रदेशात् । अभ्येत्य गुहाभिमुखमेत्य वृक्षमेवोपाश्रितस्तस्थौ ॥ ४९ ॥ गुहोऽपीति । सौमित्रिमनुभाषयन् रामगुणान् प्रस्तुत्य सौमित्रिं वाचयन्नित्यर्थः । अन्वजाग्रत् जाग्रतं सौमित्रिमन्वजाग्रत्, किमर्थम् ? राम मुद्दिश्य रामं संरक्षितुमित्यर्थः । धनुर्द्धर इत्यनेन लक्ष्मणेप्यतिशङ्का गुहस्य

मिति । अत्र भवता पूज्येन ॥ ४५ ॥ समाहितैः तृप्तैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ चीरोत्तरासङ्गः चीरं वल्कलम्, उत्तरासङ्गः उत्तरीयं यस्य सः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ गुहः सूतेन सह सौमित्रिमनुभाषयन् रामगुणान् प्रस्तुत्य सौमित्रिं वाचयन् राममनु रामं लक्ष्यीकृत्य

सत्य०—जलमेवेत्यनेन तीर्थनिमित्तोपवासोयमिति सूचयति । साक्षाद्गङ्गासान्निध्यलाभे जीवत्पितृकाणामपि पुराणादावुपवासस्योक्तः । यद्वा रामस्य सर्वज्ञत्वेन सत्वरविनश्यत्पितृज्ञानादुपवास इति सूचयति ॥ ४८ ॥ शयानस्य शेतुकामस्येति फलितोर्थः ॥ ४९ ॥

तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथे
र्महात्मनः । अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यती
याय चिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
गुहः सन्तापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २॥
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥३॥
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥

द्योत्यते ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तं जाग्रतमित्यादि । अदम्भेन अकृत्रिमेण । अर्थाय रक्षणाय । सन्तापसन्तप्तः रामदुर्दशादर्शनसन्तापेन सन्तप्तः । राघवं लक्ष्मणम् ॥१॥ प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भवेति यावत् ॥२॥ अयं जनः वनचारित्वेन क्लेशसहोजनः ॥३॥४॥

रामानु०—नहीति । ब्रवीम्येव च ते सत्यमित्यत्र ब्रवीम्येतदहं सत्यमिति पाठः साधुः ॥ ४ ॥

अजाग्रत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तमिति । भ्रातुरर्थाय भ्रातुः सेवायै । अदम्भेन अकौटिल्येन, विश्वासेनेति यावत् । सन्तापसन्तप्तः रामदुर्दशादर्शनसन्तापेनपीडित इत्यर्थः । राघवं लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इयमिति । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव ॥ २ ॥ अयं जनः आटविकोऽहम् ॥ ३॥४ ॥

स०—अदम्भेन अतल्पस्थित्या । " दम्भस्तु कैतवे तल्पे " इतिविश्वः ॥ १ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः । धर्मा
वाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ५ ॥ सोऽहं
प्रियतमं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनु
ष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ न हि मेऽविदितं
किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्
प्रसहेमहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्व-
यानघ । नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा
मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥ यो न देवासुरैः
सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु
सह सीतया ॥ १० ॥ यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च
परिश्रमैः । एको दशरथस्येष्टः पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥

अस्येति । आशंसे प्रार्थये । केवलामर्थावाप्तिम् अर्थावाप्ति मेवेत्यर्थः । केचित्तु केवलमिति पठित्वा केवलं प्रसादादिति योजयन्ति ॥ ५ ॥ स इति । सर्वतः सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ न हीति । अविदितमिति पदच्छेदः । किंचित् विरोध्या गमनस्थानम् । बलं परकीयम् । प्रसहेमहीत्येतदात्मनि बहुवचनं जात्य पेक्षया ॥ ७ ॥ ८ ॥ भीत्यभावे किमर्थं जागरणमित्याह—कथमिति । निद्रा न लभ्यत इतिभावः । जीवितम् आश्वासनम् । निद्रैव न लभ्यते जीवित सुखानां का कथेतिभावः ॥ ९ ॥ य इति । प्रसहितुमिति "तीषसह–" इत्या दिना पाक्षिक इट् । संविष्टं शयानम् ॥ १० ॥ य इति । मन्त्रतपसा मन्त्रयुक्त तपसा, मन्त्रतपोभ्यामित्यर्थः । परिश्रमैः यज्ञादिभिः । एकः मुख्यः । "एके

अस्येति । आशंसे प्रार्थये । अस्य प्रसादादेव केवलमिति योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥ नहीति । अविदितम् अज्ञातम् । किञ्च चतुरङ्गमिति । प्रसहेमहि परकीयामिति शेषः ॥ ७ ॥ लक्ष्मण इति । अत्र देशे ॥ ८–१० ॥ य इति । मन्त्रो गायत्र्यादिः । तपः कृच्छ्रादिः । पराक्रमैः परेषां महतां आक्रमैः आगमैः, आशीर्भिरित्यर्थः । एको

सत्य०—श्लोकद्वयमेकान्वयम । (लक्ष्मणस्तुततोवाच इति पाठः) हे तत आज्ञयाऽन्यातगुह ! अत्रारण्ये भीताः सन्तः वयं त्वया न रक्ष्य माणा इति न, किन्तु धर्ममेवानुपश्यता मया निद्रा लब्धुं कथं शक्या । यद्वा त्वया न रक्ष्यमाणाः यतो रामेण रक्ष्यमाणाः तस्मान्नात्र भीताः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अस्मिन् प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्य सुमहा नादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं चातो मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥ कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । तद्दुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा। राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥ कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं प्रियमपश्यतः । शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति । अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥

मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः । सदृशलक्षणः स्वसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्निति । वर्तयिष्यति जीविष्यति । विधवा पतिरहिता ॥ १२ ॥ विनद्येति । उपरताः भविष्यन्तीतिशेषः । अतएव निर्घोषोपरतम् उपरतनिर्घोषं भविष्यतीति मन्ये ॥ १३ ॥ कौसल्येति । सर्वे जीवन्ति जीविष्यन्तीति नाशंसे, यदि जीवन्ति इमां शर्वरीमेव ॥ १४ ॥ शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नस्नेहेनेत्यर्थः। पुनः पुनर्दर्शनेन वा । वीरं पुत्रं सूत इति तथा कौसल्या विनशिष्यतीति यद्दुःखं तद्दुस्सहमित्यर्थः ॥ १५ ॥ राजव्यसनसंसृष्टा राजमरणनिमित्तव्यसनसंयुक्तेत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ अतिक्रान्तमिति । मे पिता राज्ये राममनिक्षिप्य अतएव

मुख्यः । सदृशं लक्षणं यस्य स तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ विनद्येत्यादि । श्रमेणोपरता भविष्यन्तीति शेषः । अतः निर्घोषरतम् उपरतनिर्घोषं भविष्यतीति मन्ये ॥ १३ ॥ कौसल्येति । ते सर्वे जीवन्ति जीविष्यन्तीति नाशंसे, यदि जीवन्ति इमां शर्वरीमेव ॥ १४ ॥ जीवेदपीति । जीवेदपि एतद्भ्रात्र्याः परमपीति शेषः । मातैव जीविष्यति। वीरसूः वीरं पुत्रं सूत इति तथा । कौसल्या विनशिष्यतीति यत् तदेव मम दुःखम् ॥ १५ ॥ अनुरक्तेति । संसृष्टा युक्ता ॥ १६–१८ ॥ अतिक्रान्तमिति । मे पिता

स०—अतिक्रान्तमतिक्रान्तमिति विलपन्निति शेषः । पुनरागतं रामं राज्ये अनिक्षिप्य विनशिष्यति ॥ १९ ॥

सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् कालेऽप्युपस्थिते । प्रेत
कार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ २० ॥ रम्य
चत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां
गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्वगजसम्बाधां
तूर्यनादविनादिताम् । सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजना
कुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशा
लिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥२३॥

मनोरथमनवाप्य विनशिष्यतीति यत् तस्मात् अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वं प्रयोजनमतीत्य गतमित्यर्थः । अथवा अतिक्रान्तमतिक्रान्तं मनोरथमनवाप्य पुनःपुनर्वर्धमानं मनोरथमनवाप्य रामो जातः वर्धिष्यते उद्वाहं करिष्यति राज्यं प्राप्स्यतीत्येवमभिवृद्धं मनोरथमित्यर्थः । मनोरथातिक्रान्तिमेवाह राज्ये राममनिक्षिप्येति ॥ १९ ॥ सिद्धार्था इति । तस्मिन् काले मरणकाले उप स्थिते । प्रेतकार्येष्वप्युपस्थितेषु । वृत्तम् अतीतम्, मृतमितियावत् । "वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तुले" इत्यमरः । भूमिपं पितरम् । सिद्धार्थाः कृतार्थाः संस्करिष्यन्ति । वयं त्वकृतार्था इतिभावः ॥ २० ॥ रम्यचत्वर संस्थानामिति । रम्यचत्वरसंस्थानां रमणीयाङ्गणसंस्थानाम् । सुविभक्तमहा पथां गृहपङ्क्तिभिः सम्यक्विभक्तराजमार्गाम् । हर्म्यप्रासादसम्पन्नां हर्म्यैर्धनिनां वासैः, प्रासादैर्देवभूभुजां वासैश्च सम्पूर्णाम् । "हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः । रथाश्वगजसम्बाधाम्, सम्बाधां निबिडाम् । नादितां सञ्जातनादाम् । सर्वकल्याणसम्पूर्णां सर्वैः पुत्रजन्मोत्सवप्रभृतिभिः सम्पन्नाम् । आरामोद्यानसम्पन्नाम् आरामाः उद्यानानि च उपवनानि राज्ञः क्रीडार्हवनानि च । समाजोत्सवशालिनीं समाजैः सङ्घैः क्रियमाण उत्सवः समाजोत्सवः,

पुनरागतं रामं राज्ये अनिक्षिप्य अत एव मनोरथमप्यनवाप्य विनशिष्यति यस्मात् तस्मात् अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वं प्रयोजनमत्यर्थमतीत्य गतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ सिद्धार्था इति । तस्मिन् काले अवसानकाले ह्युपस्थिते प्राप्ते सति वृत्तं मृतं पितरं सर्वेषु प्रेतकार्येषु, संस्करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः भाग्यवन्त इति योजना ॥ २० ॥ रम्येति । चत्वरं गृहाङ्गणम् । हर्म्याणि धनिनां वासः । प्रासादाः देवभूभुजां च वासाः । सम्बाधां सङ्कुलाम् । समाजोत्सवशालिनीं उत्सवसमूहशालिनीं राजधानीं

सत्य०—ये भरतशत्रुघ्नौ इतरपत्नीपुत्राः । राघवं दशरथं संस्करिष्यन्ति त एव सिद्धार्थाः ॥ २० ॥

अपि जीवेद्दशरथो वनवासात् पुनर्वयम् । प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्येम सुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपि सत्य प्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिना वयम् । निवृत्तवनवासेऽस्मिन्न योध्यां प्रविशेमहि ॥२५॥ परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रपुत्रे गुरु सौहृदाद् गुहः । मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

देवोत्सव इत्यर्थः ॥२१-२३ ॥ अपीति । अपिः सम्भावनायाम् ॥२४॥ अपि सत्यप्रातिज्ञेनेति । सत्यप्रतिज्ञेन, पित्रेतिशेषः । अस्मिन् रामे । प्रविशेमही त्याशंसायां लिङ्॥२५॥ परिदेवयमानस्येति । परिदेवयमानस्येत्यादौ सम्बन्ध सामान्ये षष्ठी । एवमितिशेषः ॥ २६ ॥ तथेति । सत्यं वास्तवम् नरेन्द्रपुत्रे लक्ष्मणे । गुरुसौहृदात् गुरुषु पित्रादिषु सौहृदात् स्नेहात् । ज्वरातुरो नागो गज इव व्यथातुरो गुह इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

सुखिता भाग्यवन्तो भरतादय इतिशेषः ॥ २१-२३ ॥ अपीति । दशरथो जीवेदपि जीवेद्यादि पश्यामः द्रक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा दशरथो जीवेदपि जीवेत्किम् । सम्प्रश्ने लिङ् । सुव्रतं दशरथम् अपि पश्यामः द्रक्ष्यामः किमित्यर्थः ॥२४॥ अपीति । सत्य प्रतिज्ञेन रामेण सार्धं वनवासे निवृत्ते सति अयोध्यां प्रविशेमहि प्रवेक्ष्यामः किमित्यर्थः ॥२५॥ परिदेवनं प्रलापः । राजपुत्रस्य लक्ष्मणस्य । तिष्ठतो जाग्रतः सतः अत्यवर्तत अतीत्य गता ॥ २६ ॥ तथा हीति । गुरुसौहृदात् गुरौ रामे सौहृदात् स्नेहात् । तथा सत्यं वास्तवं ब्रुवति सति । अथवा गुहोपि रामे गुरुसौहृदात् अतिस्नेहात् ज्वरातुरः, अतएवव्यथातुरः । नागः गजः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स०—सत्यप्रतिज्ञेन रामेण । वयं भरतादिभिस्साहित्यविवक्षणाद्बहुवचनम् ॥ २५ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः । उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥१॥ भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा। असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥ बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने । तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरङ्गमाम् ॥३॥ विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥४॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् । सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥

प्रभातायामिति । पृथुवक्षा इत्युत्साहातिरेकोक्तिः । महायशा इति धर्मव्यतिक्रमाभावः सूचितः । सौमित्रिमिति "रामं दशरथं विद्धि" इत्यादिनोक्तार्थानुष्ठायित्वं सूचितम्। शुभलक्षणमित्यनेन स्वभक्तिरुक्ता॥१॥ भास्करोदयकाल इति । भास्करशब्दोऽयं तत्सम्बन्ध्यरुणवाची । गता गतप्राया । भगवती कामवर्धिनी। "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः। सुकृष्णो विहगः भरद्वाजः। कोकिलः कोकिलश्चेत्यर्थः ॥२॥ वने नदतामिति नगरस्थक्रीडामयूरव्यावृत्तगम्भीरध्वनिरुक्ता। शीघ्रगामिति नावं विना दुस्तरत्वोक्तिः। सागरङ्गमामिति महत्त्वोक्तिः ॥ ३ ॥ वचो विज्ञाय नदीतरणसाधनं शीघ्रमानेतव्यमित्येवंरूपं वचनतात्पर्यं ज्ञात्वा गुहं सूतं चामन्त्र्य युवाभ्यामपि रामवचनतात्पर्यं ज्ञातं किमिति सम्बोध्य भ्रातुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥ स त्विति । प्रतिगृह्य शिरोनतिपूर्वकं तथैव करिष्यामीत्यङ्गीकृत्य ॥ ५॥ अस्येति । अस्य

॥ १-३ ॥ विज्ञायेति । वचो विज्ञाय नदीतरणसाधनं शीघ्रमानेतव्यमित्येवंरूपं रामवचनतात्पर्यं ज्ञात्वा । गुहं सूतं चामन्त्र्य युवाभ्यामपि रामवचनतात्पर्यं ज्ञातं किमिति सम्बोध्य यथापूर्वं भ्रातुरग्रतोऽतिष्ठदिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्येति ।

सत्य०—भगवती पूज्या, भैर्नक्षत्रैर्गच्छतीति भगः चन्द्रः तद्वती वा। सुकृष्णः अत्यन्तं नीलः विहगः काकः कोकिलस्तत्पालितः । प्रातःकाले काकशब्दस्यैव प्रसिद्धत्वात् । प्रातर्निन्द्यत्वान्न तन्नाम जग्राह । पुरतस्सम्पाद्यापराधत्वेन वा तदग्रहणम् ॥ २ ॥ अनेककर्मसु कौशलविवक्षया सचिवानिति बहुवचनम्, अतो नावमुपाहरेत्येकवचनं गुहामात्यो महानिति च न विरुद्ध्यते ॥ ५ ॥

तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान् । उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥७॥ ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् । उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीम् । नौरियं पुरुषव्याघ्र तां त्वमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः । कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति॥ १०॥ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ । जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥ राममेवं तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् । किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

रामस्य । वाहनसंयुक्तां वाह्यते नीयतेऽनेनेति वाहनमरित्रादि तेन संयुक्ताम् । कर्णग्राहवतीं कर्णमरित्रं गृह्णातीति कर्णग्राहः कर्णधारः तद्वतीम् । " कर्णं श्रोत्रमरित्रं च" इति निघण्टुः । सुप्रतारां सुष्टु तारयितुं समर्थाम् । दृढां सुश्लिष्टसन्धिबन्धाम् । तीर्थे अवतारमार्गे । उपाहरेत्येकवचनं सचिवगणाभिप्रायेण॥६-८॥ तवेति । नौरियमिति उपस्थितेति शेषः ॥ ९ ॥ अथेति । आरोप्यतामिति खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥ तत इति । तौ राघवौ । सन्नह्य कवचौ धृत्वा, कलापान् तूणीरान् खड्गौ च बद्ध्वा धन्विनौ जनाः येन मार्गेण गङ्गां प्राप्नुवन्ति तेन मार्गेण जग्मतुः ॥ ११ ॥ राममिति । धर्मज्ञं भृत्य

अस्य वाहनसंयुक्ताम् अस्य जलं निरस्य नावं तीरं वाहयति प्रापयतीत्यस्य वाहनम् अरित्रमिति यावत् । तत्संयुक्ताम् । यद्वा अस्य रामस्य वाहनसंयुक्ताम् । वाह्यते नीयते नौरनेनेति वाहनमरित्रादि,तद्युक्ताम् । कर्णग्राहवतीं कर्णधारवतीम् । सुप्रतारां सुष्ठु प्रतारयितुं क्षमाम् । दृढां सुश्लिष्टसम्बन्धिबन्धाम् । तीर्थे अवतरणमार्गे, उपाहरेत्येकवचनं सचिवगणाभिप्रायेण ॥६॥ तं निशम्येति । उपोह्य समीपंप्रापय्येत्यर्थः ॥७॥ उपस्थिता प्राप्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथेति । आरोप्यतां खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमिति शेषः ॥ १०॥ ततः कलापानित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तौ राघवौ । सन्नह्य कवचौ धृत्वा, कलापान् तूणीरान् खड्गौ च बध्वा । येन यस्मात्कारणात् रथनिरपेक्षौ गङ्गां जग्मतुः तस्माद्राममुपगम्य सूतः प्राञ्जलिरब्रवीदिति योजना११-१२॥

ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन् करेणोत्तम दक्षिणेन। सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम । रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम्॥ १४॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः। सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्र मैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् । तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृत वद्वने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलो दयः । मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १७॥

धर्मज्ञम् । विनीतवत् सविनयमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ तत इति । उत्तमेति सम्बोधनम् ॥ १३ ॥ याहीति सामान्येनोक्तं सोपपत्तिकमाह–निवर्त स्वेति । मम एतावत् कृतं हि गङ्गातीरपर्यन्तं रथेन प्रापणं कृतं हि । हीति राजाज्ञाद्योतनम् । अतःपरं यानं विहाय पद्भ्यामेव महावनं गमिष्यामः। अतस्त्वं निवर्तस्वेत्येवमुवाच ॥ १४ ॥ आत्मानमिति । अवेक्ष्य बुद्ध्वा । आर्त्तः अनु गमनेऽभ्यनुज्ञा न कृतेति दुःखितः ॥ १५ ॥ नातिक्रान्तमिति । तव सभ्रातृ भार्यस्य वने प्राकृतवत् क्षुद्रस्येव योऽयं वासः तदिदं लोके केनचिदपि पुरुषेण नातिक्रान्तं नाङ्गीकृतम्, सर्वासम्मतोऽयं तव वने वास इत्यर्थः। किंपुन र्ममेति भावः ॥ १६ ॥ न मन्य इति । त्वां ब्रह्मचर्यस्वाध्यायमार्दवार्जवयुक्तं त्वां व्यसनमागतं चेत् ब्रह्मचर्य्ये अधःशयनादिलक्षणे अध्ययनकालकृते । स्वधीते स्वाध्यायाध्ययने । मार्दवे दयालुत्व इति यावत् । आर्जवे अकौटिल्ये च । फलोदयः फलसिद्धिर्नास्तीति मन्ये, यदि ब्रह्मचर्यादिकं फलदं स्यात् तत्

पुनर्याहीति सामान्येनोक्तं सोपपत्तिकमाह–निवर्तस्वेति। मम एतावत्कृतं हि गङ्गातीर पर्यन्तं रथेन प्रापणं कृतम्, यानं विहायपद्भ्यां महावनं गमिष्यामि, अतस्त्वं निवर्तस्वेत्येवमुवाचेति सम्बन्धः ॥१४॥ आत्मानमिति । अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्या इति शेषः ॥१५॥ नातिक्रान्तमिति । यदा सभ्रातृभार्यस्य तव त्वद्विधस्यापि प्राकृत वत् क्षुद्रस्येव येन दैवेन वने वासः कृतः तदा । इदं दैवकृतम् । इह लोके केन चित्पुरुषेणापि । नातिक्रान्तं न लङ्घितम् । लङ्घितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ न मन्य इति । त्वद्विश्लेषदुःखात् ब्रह्मचर्यादीनां फलं नास्तीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु त्वं गति

सह राघववैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्। त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रील्लोँकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं खलु हता राम ये त्वयाप्युपवञ्चिताः । कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९॥ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा । दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् । रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनःपुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये । यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥२२ ॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः। कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ यद्यदाज्ञापयेत्किञ्चित् स महात्मा महीपतिः। कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकांक्षया ॥ २४ ॥

त्वयि दृश्येत, न दृश्यते प्रत्युत वनवास एव दृष्टः । अतो न तत् फलदमिति मन्ये इतिभावः। खेदातिशयादेवमुक्तम् ॥१७॥ सहेति । त्रीन् लोकान् जयन्निव विष्णुरिवेत्यर्थः । गम्यत इति गतिः। कीर्तिः तां प्राप्स्यसे, अतुलां कीर्तिं प्राप्स्यस इत्यर्थः। सुमन्त्रः पुरवासिष्वात्मानमन्तर्भाव्य वदति॥१८॥ वयमिति। वयं त्वामनुगता वयं त्वयाप्युपवञ्चिताः खलु रात्रौ निद्रासमये अविदितगमनेन उपवञ्चिता एव । अपिशब्दादभिषेकविघटनेन कैकेय्यापि वञ्चिता इति द्योत्यते । उपवञ्चिताः समीपे वञ्चिताः । वनं प्राप्यमाना इव त्यक्ता इतिवार्थः। अतएव पापायाः कैकेय्या वशं दुःखभागिनः सन्तः एष्यामः, अतो वयं हता इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ तत इति । रोदनस्याशुचिताहेतुत्वात् स्पृष्टोदकम् आचान्तम्, अतएव शुचिम् ॥ २१–२३ ॥ गुरवः स्वामिनश्च न

मिति, हे राघव ! वने वसन् त्रीन् लोकांस्तु जयन्निव पितृसत्यपालनेन जयन्नेव वशीकुर्वन्नेव त्वं गतिं मुक्तिं प्राप्स्यसे नात्र सन्देहः ॥ १७ ॥ १८ ॥ वयमिति । रात्रौ केचन निद्रासमये अविदितगमनेन, अहं तु बलान्निवर्तनेन, एवं सर्वे वयं वञ्चिताः त्यक्ताः ॥ १९ ॥ इतीति । आत्मसमं भृत्यस्य स्वस्योचितमिति क्रियाविशेषणम् । आत्मसमं प्राणसममितिरामपरं वा । दूरगतं दृष्ट्वा निश्चित्येत्यर्थः ॥ २० ॥ तत इति । स्पृष्टोदकम् आचान्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोकेति । कामभारावसन्नः कामवेगेन पीडितः यस्मात् तस्मात् । एतत् वक्ष्यमाणं ब्रवीमीति योजना॥२३॥ यद्यदिति । अविकाङ्क्षया

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः । यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥२५॥ यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति । न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा॥२६॥अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम्। ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥ नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली । अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति च ॥ २८ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनःपुनः । लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यासि क्षिप्रमागतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे । अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनःपुनः ३०

नियम्याः अपितु सर्वप्रकारेणानुवर्त्तनीया इत्याशयेनाह–यद्यादिति । विकाङ्क्षा अनादरः तदभावेन, आदरेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदिति । एतच्छब्दार्थमाह–यदेषामिति । प्रशासतीति अभ्यस्तत्वाददादेशः । सर्वकृत्येषु कामात् क्रोधाद्वा प्रवृत्तेष्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ यदिति । अलीकमप्रियम् । "अलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखमिति । मम हेतोः मदर्थम् । मम प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्वविश्लेषजनितदुःखेन राजा न निर्वहेदिति भिया तदाश्वासकानि वाक्यान्याह–नैवाहमिति । लक्ष्मणो न च मैथिलीत्यत्र शोचतीति विपरिणामः कर्त्तव्यः । वत्स्यामहेत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥२८॥ चतुर्दशस्विति । पुनःपुनर्द्रक्ष्यसि " नित्यवीप्सयोः " इति द्विवचनम् । आदरातिशयेन सदा द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥२९॥ एवमित्यादि । राजानं मे मातरम् अन्याः देवीः सहिताः कौसल्यया सह वर्तमानाः कैकेयीं च पुनःपुनरेवमुक्त्वा अथ कौसल्यामारोग्यं पादाभिवन्दनं च ब्रूहीत्यन्वयः । आर्यस्य शास्त्रोदितज्येष्ठानुवर्त्तनरूपपरमधर्म

अविशङ्कया । कार्यम् अनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥२५॥ यद्यथेति । यत्कार्यं प्रति यथा अलीकमप्रियम् नाधिगच्छति दुःखेन न ताम्यति ग्लानिं न प्राप्नोति तत्कार्यं तथा कुर्विति सम्बन्धः ॥ २६ ॥ २७ ॥ नेति । वत्स्यामहेति सन्धिरार्षः ॥ २८ ॥ चतुर्दशस्विति । पुनः पुनः पुनरागतानस्मान् पुनस्त्वं द्रक्ष्यसीति द्वयोः पुनश्शब्दयोस्सम्बन्धः॥२९॥ एवमिति । सहिताः मम मात्रेति शेषः । कैकेयीं च आरोग्यं ब्रूहीति सम्बन्धः ।

आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम्। सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय। आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥३२॥ भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च। अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥३३॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्त्तसे । तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः। तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः॥ ३५ ॥ तातस्य प्रियकामेन यौवराज्य मवेक्षता। लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥ निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोककर्शितः। तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

वेदित्वात् लक्ष्मणस्यार्यत्वोक्तिः । कौसल्यां प्रत्येव पादाभिवन्दनकथनम् अन्यत्र निषेधात्।" आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः पादसंवाहनवर्जम्" इति निषेधस्य सपत्नीमातृष्वपि तुल्यत्वात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्रूया इति । नृपमते राज्ञामभिमते । पदे यौवराज्य इत्यर्थः। अभिषिच्य स्थितमितिशेषः। नाभिभविष्यतीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। अस्य ब्रूया इत्यनेन सम्बन्धः ॥३२॥३३॥ भरत इत्यादिश्लोकेनोक्तमर्थं विवृणोति–यथेति। सुमित्रोक्तिः शत्रुघ्नपक्षपातात् अवेक्षता अङ्गीकुर्वता त्वयेतिशेषः । नित्यदा सर्वदा । छान्दसो दाप्रत्ययः ।

स्वमातुः पादाभिवन्दनमादिशति–कौसल्यामिति। सीतायाः मम च आर्यस्य विदुषो लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवन्दनं ब्रूया इत्यन्वयः। यद्वा ब्रूहीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥३०॥३१॥ स्वविश्लेषजदुःखनिवृत्तये सुमन्त्रे स्वातन्त्र्यमारोप्याह महाराजमित्यादि । महाराजं त्वत्पूर्वं नृपमते दशरथानुमते भरतमभिषिच्य अभिषेचयसि चेत् तर्हीदं दुःखं त्वां नाभिभविष्यतीति सम्बन्धः। यद्वा दशरथं प्रति वक्तव्यमिति सुमन्त्रं प्रत्याह ब्रूया इति ॥ ३२–३५ ॥ तातस्येति । तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमपेक्षता अङ्गीकुर्वता उभयोरिह परयोः सुखमेधितुं शक्यम्, जनानामिति शेषः। यद्वा यौवराज्य मपेक्षता त्वया उभयोर्लोकयोः तातस्य दशरथस्य सुखमेधितुं संवर्धयितुं शक्य

यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः । भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् । तव तावद्वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३९ ॥ सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः । विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्य्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥ दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् । सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥ दूरेपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् । चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥

इति भरतश्चापि वक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः ॥३४–३७॥ यदिति । अहमविक्लवः धृष्टस्सन् यद्वाक्यं ब्रूयां तन्नोपचारेण किंतु स्नेहात । तद्वाक्यं त्वं तावत् साकल्येन क्षन्तुमर्हसीति सम्बन्धः । (पाठभेदः । तव स्नेहादविक्लवो निर्भयः यद्वचः उपचारेण न ब्रूयाम् । सेवाधर्मं विहाय ब्रूयाम् । तद्वाक्यं भक्तिमानिति हेतोः क्षन्तुमर्हसि) ॥३८॥ कथमिति । तव तावद्वियोगेनेतिपाठः । तव तातेति पाठे–तात स्वामिन्नित्यर्थः । वृद्धत्वाद्वत्सेति सम्बोधनं वा । पुत्रवियोगजः शोकः पुत्रशोकः तेनाकुलामिव स्थितां पुरीमित्यन्वयः ॥३९॥ स राममिति । पूर्वं सरामं रथं दृष्ट्वा इदानीं रामं विना स्थितं रथं दृष्ट्वा जनः सा पुर्यपि विदीर्येत दुःखेन भिद्येत । पुरी शब्दोऽत्र जनव्यतिरिक्तपश्वादिपरः ॥ ४० ॥ दैन्यमिति । आहवे हतवीरं हतं वीरं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव सूतावशेषं शून्यं रामरहितं रथं दृष्ट्वा नगरी दैन्यं गच्छेत्॥४१॥ दूर इति । प्रजाः अयोध्यावासिन्यः। दूरे निवसन्तमपि त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं त्वां चिन्तयन्त्यः भावनाप्रकर्षेण पुरतः स्थितमिव पश्यन्त्यः निराहाराः कृताः, आहारेऽप्यादरं न कुर्वन्तीत्यर्थः॥४२॥

मिति सम्बन्धः ॥ ३६–३९ ॥ स राममिति । स रामं तावत्प्रथमं दृष्ट्वा तदा स्थितो यो जनः या पुरी च स जनः सा पुरी च पश्चाद्विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि । अपिः सम्भावनायाम् ॥ ४० ॥ दैन्यमिति । हतवीरं हतरथिनं रथं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव स्वसेनेव ॥ ४१ ॥ दूर इति । अग्रतः पुरतः स्थितं वनप्रयाणोन्मुखं त्वाम् अत एव मानसेन दूरे निवसन्तं चिन्तयन्त्यः प्रजाः निराहाराः कृताः । अद्य त्यक्त्वा वनं

दृष्टं तद्धि त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने । प्रजानां सङ्कुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने । सरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥ अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया । नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् । कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः । कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥

अत्रार्थे पूर्वानुभवं प्रमाणयति—दृष्टमिति । त्वत्प्रवासने प्रजानां यादृशं सङ्कुलं वृत्तं संक्षोभो जातः तादृशं त्वया दृष्टं हि ॥ ४३ ॥ आर्तनाद इति । ततः प्रवासकालिकनादादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदि प्रियं ब्रूयां तदसत्यं भवति यदि च सत्यं ब्रूयां तदप्रियं भवति अतः कौसल्यां प्रति किमपि वक्तुं न शक्यमित्यभिप्रायेणाह—अहमित्यादिना । देवीमहं किं वा वक्ष्यामि न किमपि वक्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तदेवोपपादयति तवेत्यादिना । तवासौ सुतो मया मातुलकुलं नीतः तस्मात् सन्तापं मा कृथा इतीदृशमसत्यवचनमप्यहं नैव ब्रूयाम्, असत्यवचनप्रतिषेधादितिभावः । सत्यमेव वदेत्यत्राह कथमिति । अप्रियमिदं वनप्रापणरूपं सत्यं वचनं कथं ब्रूयाम् । देव्या हानिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ममेति । त्वद्बन्धुजनाः त्वद्वश्याः । यद्वा त्वं त्वद्बन्धुभूत

गतं त्वां चिन्तयन्त्यः मरिष्यन्ति नूनमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ मत्प्रवासनमात्रेण कथं तेषां मरणशङ्केत्यत आह—दृष्टमिति । प्रजानां यादृशं सङ्कुलं दुःखप्रलापः वृत्तं जातं तत्त्वया दृष्टम् ॥ ४३ ॥ आर्तेति । सरथं भवद्विरहितरथयुक्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ किञ्च त्वद्वियोगदुःखितां त्वन्मातरं प्रति तव वनवासस्थितिर्वक्तुमशक्या, अपि तु तस्याः दुःखनिवृत्तये असत्यमप्यहं ब्रूयामित्याह—अहमित्यादिश्लोकद्वयेन । किं चाहं तव देवीं मातरं प्रति अहमेवमपि वक्ष्यामि, कथं तवासौ सुतो मया मातुलकुलं कोसलदेशं नीतः ननु वनम्, अतो मा सन्तापं कृथा इति असत्यमीदृशं वचनमेवाहं ब्रूयां सत्यमपीदं वचः वननयनवचनं कथमेवाहमप्रियं ब्रूयाम् "सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" इति स्मरणादित्याशयः । यद्वा कौसल्यां प्रति किं वक्ष्यामीत्यभिप्राये णाह—अहमित्यादि । देवीं कौसल्याम् । अहं किञ्चापि वक्ष्यामि न किञ्चिदपिवक्ष्यामि । कुतस्तव सुतो मातुलकुलं नीत इति ईदृशमसत्यमपि न ब्रूयां तर्हि सत्यं ब्रूहीति चेत् सत्यमपीदमप्रियं वचः कथं ब्रूयामिति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ममेति । त्वद्बन्धु

तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ । वनवासा
नुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥४८॥ यदि मे याचमानस्य
त्यागमेव करिष्यसि । सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र
इह त्वया ॥४९॥ भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि
ते । रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ॥ ५० ॥
त्वत्कृतेन मयावाप्तं रथचर्याकृतं सुखम् । आशंसे त्वत्कृ
तेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामि ते
ऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः । प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव
मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥

सीतालक्ष्मणरूपजनौ च त्वद्बन्धुजनाः तद्वाहिनः प्रवक्ष्यन्ति वोढारो भविष्यन्ति । वहेर्लृटि रूपम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यदीति । त्यक्तमात्रः तत्क्षण एव त्यक्तः ॥ ४९ ॥ भविष्यन्तीति । रथेन साधनेन प्रतिबाधिष्ये अहमेव रथी भूत्वा निवर्त्तयिष्यामीत्यर्थः । तानि सत्त्वानीति पाठः । सर्वाणीति पाठे–सत्त्वानीति शेषः ॥ ५० ॥ त्वदिति । त्वत्कृते त्वन्निमित्तम् । रथचर्याकृतं सुखं मया नावाप्तम् । राज्याभिषिक्तत्वद्रथचर्याकृतसुखं मया भाग्यहीनेन न लब्धम्, तथापि त्वत्कृतेन त्वत्साहाय्यकरणेन वनवासकृतमपि सुखम् आशंसे इच्छामि । राज्ये रथचर्याकृतसुखाभावेपि वने सारथित्वेन परिचर्याकरणकृतं वापि सुखं मम भवत्विति भावः । यद्वा त्वत्कृतेन त्वया कृतेनानुग्रहेणेत्यर्थः । रथचर्य्याकृतं रथप्रेरणकृतं सुखं मया अवाप्तम् । एवं त्वत्कृतेनानुग्रहेण वनवासकृतं सुखमप्यहमाशंस इति ॥ ५१ ॥ प्रसीदेति । प्रत्यनन्तरः समीपवर्ती । मे प्रत्यनन्तरो भवेति प्रीत्याभिहितमिच्छामि । त्वत्कर्तृकमभिधानमिच्छामी

जनवाहिनः त्वां त्वद्बन्धुजनं सीतासौमित्रिरूपम् । वहनशीलाः मम नियोगस्थाः मदधीनाः, कथं प्रवक्ष्यन्ति वहिष्यन्ति ॥४७–५०॥ त्वत्कृतेनेति । त्वया कृतानुग्रहेण । रथचर्याकृतं रथप्रेरणकृतं सुखमवाप्तम् । वनवासकृतं सुखमाशंसे । अस्यायं भावः–त्वमस्मिन् कुले अवतरिष्यसीति ज्ञात्वैव मन्त्रिप्रधानोप्यहं त्वद्रथचर्यासेवाभाग्यं मम भविष्यतीति निन्द्यमपि सूतकृत्यं मया अङ्गीकृतम्, तेन भाग्यवशात्त्वत्सेवासुखं प्राप्तमेव, इतःपरं वनवासकृतं सुखं वनवासेपि त्वत्सेवाकृतं सुखं आशंसे प्रार्थये इति ॥ ५१ ॥ प्रसीदेति । अरण्ये ते प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः अनुकूलो भवितुमिच्छामि त्वं

इमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः । परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥ तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् । अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥ न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना । राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥५५॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः । यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने । क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसङ्ख्यान्यतोऽन्यथा ॥५७॥ भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि । भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि॥५८॥एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनःपुनः । रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत्॥५९

त्यर्थः । क्रियतामिति मां वदेतिवत् ॥ ५२ ॥ इम इति । परमां गतिं स्वामिशुश्रूषणादितिभावः ॥ ५३ ॥ तवेति । मूर्ध्नेत्यस्य सोपचारमिति फलितार्थः । सर्वथा सर्वप्रकारेण ॥ ५४ ॥ नहीति । महेन्द्रस्य राजधानी स्वर्गः ॥ ५५ ॥ वनवास इति । वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासे समाप्ते सतीत्यर्थः । वहेयमितियत् अयं मे मनोरथ इति सम्बन्धः ॥५६॥ चतुर्दशेति । त्वया सहितस्येति ममेति शेषः । क्षणभूतानि क्षणतुल्यानि, अतोऽन्यथा त्वद्विरहे इत्यर्थः । शतसङ्ख्यानि भवेयुरितिशेषः । शतगुणितानि भविष्यन्तीतिभावः ॥ ५७ ॥ भृत्येति । हे भृत्यवत्सल । भक्तं भृत्यम् । अत एव स्थित्यां मर्यादायां स्थितम् । अस्खलितमर्यादम् अतएव भर्तृपुत्रगते स्वामिपुत्रेण त्वया गते

मे अत्यनन्तरो भवेति त्वदभिहितं त्वदुक्तमिच्छामीति सम्बन्धः ॥५२–५५॥ वनवास इति । वनवासे वनवासयोग्यकाले क्षयं प्राप्ते पुरीं वहेयं प्रापयेयमिति यत् एष मे मनोरथ इति योजना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भृत्येति । भर्तृपुत्रगते पथि राजपुत्राश्रिते पथि यथा भृत्येन स्थातव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठन्तम् तथा स्थित्यां स्थितमिति मन्त्रिणा राजनि राजकार्ये च तथा स्थातव्यम्, तस्यामेव स्थित्यां सदा स्थितम्, कदाप्यप-

सत्य०—दीनमिति क्रियाविशेषणम् । अनुकम्पशब्दोऽकारान्तोप्यस्ति । "भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंविदात्रे" इत्यत्र तथोक्तेः । एवं च "अत इनिठनौ" इत्यनेन भृत्यानुकम्पीति साधुः । शिखादेराकृतिगणत्वेन तस्थत्वाद्वा आर्षत्वाद्वा साधुरित्याहुः । भृत्यानुकम्पस्त्विति पाठे तु न कश्चिद्दोषः ॥ ५९ ॥

जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल । शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी । कैकेयीप्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥ परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि । राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥ एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी । भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सरथस्त्वं पुरीं व्रज । सन्दिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथातथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः । गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥

पथि वनगमने तिष्ठन्तं निश्चितत्वदनुगमनं मां त्वं हातुं नार्हसि ॥ ५८–६० ॥ नगरीमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । रामो वनं गत इति कैकेयी प्रत्ययं विश्वासं गच्छेत् । धार्मिकं राजानं मिथ्यावादीति नातिशङ्केत । भरतारक्षितं भरतेन आ समन्तात् रक्षितं पुत्रराज्यम् अवाप्नुयादिति च यत्, एषः मे प्रथमः कल्पः कर्तव्येषु प्रयोजनेषु मुख्यः ॥ "मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पः" इत्यमरः ॥ ६१–६३ ॥ ममेति । यानर्थान् सन्दिष्टोऽसि तानर्थान् दशरथादीनुद्दिश्य तथातथा ब्रूया इति सम्बन्धः ॥ ६४ ॥ इतीति । हेतुमत् युक्तिमत् ।

राधरहितमिति यावत् ॥ ५८–६० ॥ नगरीमिति । रामो वनं गत इति कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति योजना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एष इति । अम्बा भरतारक्षितं भरतेनारक्षितम् अनुमन्ताद्रक्षितं पुत्रराज्यं तज्जसुखमवाप्नुयादिति यत् एष मे प्रथमः कल्पः मुख्यं प्रयोजनमिति योजना ॥ ६३ ॥ ममेति । सन्दिष्टः उपदिष्टः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

स०—विपरीते त्वद्गमनाभावे मयि वनवासं गतेपि । नेति न गत इति तुष्टिहीना सा कैकेयी धार्मिकं राजानं मिथ्यावादीति अतिशङ्केत अतस्त्वया गन्तव्यमिति भावः । यद्वा विपरीते सुमन्त्रस्य तत्र स्थित्यपेक्षया विपरीते अयोध्यां प्रति गमने । तुष्टिहीनेति वस्तुस्थितिकथनम् । मयि वनवासं गते सति धार्मिकं राजानं मिथ्यावादीति नातिशंकेतेति यथास्थानमेव नञोऽन्वयः ॥ ६२ ॥ एषः राजविषये शङ्काभावरूपः । प्रथमः कल्पः त्वद्गमने प्रथमं प्रयोजनम् । प्रयोजनान्तरं चाह—यदिति । मे यवीयसी अम्बा भरतेन आरक्षितं सम्यग्रक्षितं पुत्रराज्यं अवाप्स्यते प्राप्नोति । भरतागमनस्यापि त्वद्गमनाधीनत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो मे सजने वने । अवश्यं
ह्याश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥ सोऽहं
गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् । हितकामः पितु
र्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च । जटाः कृत्वा गमिष्यामि
न्यग्रोधक्षीरमानय ॥६७॥ तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्र
मुपाहरत् । लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥६८

नेदानीमित्यनेन इह वस्तव्यमिति गुहप्रार्थनं द्योतितम् । मे सजने सजनप्रदेशे अयं वासो न योग्यः । तद्गतो विधिः आश्रमवासगतः तद्विषय इत्यर्थः । विधिः पितृनियमनम् । सोऽहं " सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाजिनधरो वस ॥ " इति कैकेय्या नियुक्तोऽहम् । तपस्विजनभूषणं तपस्विजनातिशयावहम् । नियमम् अधःशयनादिकम् । गृहीत्वा अङ्गीकृत्य । पितुः सीताया लक्ष्मणस्य च भूयो हितकामः अतिशयेन परलोकसाधनपुण्यकामः सन् । जटाः कृत्वा गमिष्यामि तदर्थं न्यग्रोधक्षीर मानय । जटाकरणस्य सीतालक्ष्मणयोः प्रियत्वाभावेपि हितत्वमस्त्येव तयोरपि तेन धर्मातिशयात् । रामजटाकरणे हि सहधर्मचारिण्याः सीताया अपि धर्मः सिद्धः । लक्ष्मणस्य च तदनुरोधेन जटाकरणाद्धर्मः । यद्वा हितकामः न तु प्रियकाम इत्यर्थः ॥ ६५-६७ ॥ तत्क्षीरमिति । लक्ष्मणस्य चेति । तेनापि

नेति । सजने वने मे अयं वासो न योग्यः, किन्तु आश्रमे जनपदरहिते वासो योग्यः । तद्गतो विधिः आश्रमवासोचितजटाधारणादिरिदानीं कर्तव्य इत्यन्वयः ॥६६॥ सोहमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सीतायाः लक्ष्मणस्य च हितकामोऽहं पितुर्भूयः अतिशयेन हितकामस्सन् वन्याहाराधश्शयनादिनियमं गृहीत्वा जटाः कृत्वा गमिष्यामि । तदर्थं न्यग्रोधक्षीरमानयेति गुहमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा सीताया लक्ष्मणस्य च अनुमत्येति शेषः । अन्यत्समानम् ॥ ६७-७० ॥

सत्य०-तद्गतः आश्रमवासायोग्यः । विधिः जटाजूटबन्धादिश्च कर्तव्यः ॥६६ ॥ सीतालक्ष्मणस्य पितुश्च हितकामः । यद्यपि पितुरित्यादौ चतुर्थ्या भवितव्यम् । तथाप्यभिहितहितस्य हितत्वेनाभिप्रेणनाभावात् षष्ठ्युपपत्तिः । अत एव यत्तु सीताया हितकाम इति तन्न जटाधारणेन सीताया हिताप्रसिद्धेरिति व्याख्यानान्तरं दूषयता नागोजिभट्टेन सीताया अनुमत्येति यदध्याहृत्य व्याख्यातं तत्परास्तम् । अस्मदुक्तरीत्या सीताहिता प्रसिद्धेर्भूषणत्वात् । जटाधारणं दशरथहितमिति मत्वा सीताहिताप्रसिद्धेरिति वक्तुर्लोकोत्तरप्रज्ञत्वात् ॥ ६७ ॥

दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥६९॥ तौ तदा
चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ । अशोभेतामृषिसमौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततो वैखानसं मार्गमा
स्थितः सहलक्ष्मणः । व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुह
मब्रवीत्॥७१॥ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं
समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः । जगाम तूर्णमव्यग्रः
सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥

भ्रातृवदवस्थानस्य सङ्कलिपतत्वादितिभावः । अकरोदिति लक्ष्मणे प्रयोज्य कर्तृत्वं बोध्यम्॥६८॥ऋषिः खिद्यति–दीर्घबाहुरिति । जटिलत्वं जटावत्त्वम् । तुन्दादित्वादिलच् ॥६९॥ तस्यामप्यवस्थायां दर्शनीयतमत्वमाह–तावित्यादि श्लोकेन ॥ ७० ॥ तत इति । विखना नाम ब्रह्मनखोत्पन्नः कश्चिन्मुनिः " ये नखाः ते वैखानसाः । ये वालास्ते वालखिल्याः " इत्युक्तेः । सिंहादिशब्दवद्वर्ण विपर्ययः । तेन प्रोक्तं वैखानसम् । प्रोक्तार्थे अण् । मार्गं धर्ममित्यर्थः । वान प्रस्थधर्ममितियावत् । आस्थितः आश्रितः। व्रतं ब्रह्मचर्यादिनियमम् । आदिष्ट वान् अङ्गीकृतवान् । नन्वत्र सर्वो वानप्रस्थधर्मोऽङ्गीकृतः उत यः कश्चित् ? नाद्यः–तस्य पुनर्गार्हस्थ्यग्रहणायोगात् " आरूढपतितो हि सः " इत्युत्तरा श्रमप्राप्तस्य पुनः पूर्वाश्रमावरोहो हि निन्दितः । न द्वितीयः–गृहस्थस्य वनस्थासाधारणजटाधारणादिकरणे शाखारण्डवदाश्रमरण्डतापत्तेः । मैवम्, पितृनियोगकृतसाङ्कल्पिकनियमविशेषस्य युधिष्ठिरादिसंन्यासधर्मवदविरुद्ध त्वात्। उक्तं हि मनुना–"सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् "इति। सहायं गङ्गावतरणसहायम् । सखायमिति च पाठः ॥ ७१ ॥ अप्रमत्त इति । बले चतुरङ्गबले । कोशे अर्थौघे । " कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघ दिव्ययोः " इत्यमरः । दुरारक्षं दुःखेन आ समन्तात् रक्षितुं शक्यम्(पाठभेदः दुःखेन आरक्षा रक्षणं यस्यतद्दुरारक्षम् । अतिशयेन दुरारक्षं दुरारक्षतमम् । भवेथा इत्यार्षमात्मनेपदम्)॥७२॥ तत इति । अव्यग्रः अव्यासक्तः " व्यग्रो

तत इति । वैखानसं मार्गं वानप्रस्थधर्ममास्थितः प्राप्तस्सन् । व्रतं वानप्रस्थव्रत मादिष्टवान् अङ्गीकृतवान् । अस्य श्लोकस्य चतुर्थपादस्तूत्तरश्लोकेन सम्बध्यते॥७१॥ अप्रमत्त इति । दुरारक्षतमं दुःखेन रक्षितुं योग्यतमम् ॥ ७२–७४ ॥

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः । तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥७४॥ आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः । सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् । आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥ अथारुरोह तेजस्वी स्वयंलक्ष्मणपूर्वजः । ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः । ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥७८ ॥

व्यासक्त आकुलः " इत्यमरः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आरोहेति । स्थितामिमां नावं परिगृह्य सीतां शनैरारोपय । अन्वक्षम् अनुपदं त्वं चारोहेति सम्बन्धः । यद्वा त्वं प्रथममारोह अन्वक्षं मनस्विनीं सीतां परिगृह्य कराग्रयोर्गृहीत्वा आरोपयेत्युपचारोक्तिः । मनस्विनीमिति निन्दायां मतुप् । भीरुमिति यावत् । पूर्वारोहणेऽसौ बिभीयादितिभावः ॥ ७५ ॥ लक्ष्मणस्तु निपुणतया प्रथमं सीतामारोप्य पश्चात्स्वयमारूढ इत्याह–स भ्रातुरिति । अप्रतिकूलयन् यथातथावाप्यारोहणशासनमनुतिष्ठन् । आत्मवान् रामाशयज्ञ इत्यर्थः । पूर्वं मनस्विनीमित्युक्तम्, इदानीमात्मवानित्युक्तम् । उभाभ्यामारोपणे दोषशङ्काराहित्यं चोक्तम् ॥ ७६ ॥ अथेति । ज्ञातीन् बन्धून् अचोदयत् नौः पारं नीयतामित्यचोदयत् ॥७७॥ राघव इति । ब्रह्मवत्क्षत्रवदित्यर्हार्थे वतिप्रत्ययः । ब्राह्मणार्हं क्षत्रियार्हम् आत्मनो हितं जजाप " दैवीं नावम् " इत्यादिब्रह्मक्षत्रसाधारणमन्त्रं जजापेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मक्षत्रशब्दयुक्तं मन्त्रं जजापेत्यर्थः । स च मन्त्रः सुत्रामाणमित्यादिः । तत्र ह्यरिष्टनेमिः पृतनाजिदिति ब्रह्मक्षत्रशब्दौ श्रुतौ ॥७८॥

आरोहेति । नावं परिगृह्य सीतामादाय अन्वक्षं पश्चात् त्वमप्यारोहेति सम्बन्धः ॥७५॥ स इति । अप्रतिकूलयन् अनुकूलयन् ॥ ७६॥ ७७ ॥ राघव इति । ब्रह्मवत् क्षत्रवत् । अर्हार्थे वतिः । ब्राह्मणक्षत्रियार्हं नावारोहणमन्त्रमात्मनो हितमुद्दिश्य जजापेत्यन्वयः । " सुत्रामाणमृचा नावमारोहेदप उत्तरेत् " इति क्षत्रियाधिकारेण स्मरणात् । " दैवीं नावम् " इत्यादिब्रह्मक्षत्रसाधारणं मन्त्रं जजापेत्यर्थः ॥ ७८–८० ॥

आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया । प्राणमत् प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् । आस्थाय नावं रामस्तु चोदया मास नाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्ण धारसमाहिता । शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिल मत्यगात् ॥ ८१ ॥ मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्व निन्दिता । वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पारयित्वेमं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने । भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता । यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥ त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे । भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥

पूर्वोक्तं नावारोहणं विवृण्वन्नाह—आचम्येत्यादिना ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तत इति । कर्णधारसमाहिता समाहितकर्णधारा । शुभस्फ्यवेगाभिहता शुभानां स्फ्यानामरित्राणां वेगेनाभिहता प्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुत्र इति । निदेशं चतुर्दशवर्षावधिकवनवासविषयनियोगम् । पारयित्वा निर्विघ्नं परिसमाप्य । उष्य उषित्वा । प्रत्यागमिष्यति, यदेति शेषः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ तत इति । ततः तदा । सुभगे सुकीर्ते ! "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः । क्षेमेण कुशलेन सह । यक्ष्ये पूजयिष्यामि । सर्वकामसमृद्धिनीति व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ८५ ॥ त्वमिति । ब्रह्मलोकं समीक्षसे ब्रह्मकमण्डल्वां द्रवीभूतधर्मरूपतया स्थित्वा ब्रह्मप्रक्षालितविष्णुपादोद्भवत्वादिति भावः । अत

तत इति । कर्णधारसमाहिता नाविकेन सज्जीकृता । स्फ्यम् अरित्रम्, तेन वेगादभि

स०—त्रिपथगे त्रीन् पथान् गच्छतीति त्रिपथगा । "वाटः पथश्च मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषामरः । यद्वा त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं भूर्भुवस्सुवराख्यं तेन गच्छतीति तथा तस्याः सम्बुद्धिः । ब्रह्मलोकं सत्यलोकम् (त्वं हि त्रिपथगे देवि इति पाठः) ॥ ८६ ॥

सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने । प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥ गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥८८॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च । यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि वसन्ति च । तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥९०॥ पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च सङ्गतः । अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥९१॥ तथा सम्भाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता । दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥९२॥ तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः । प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्द्धनम् । भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥ अवश्यं रक्षणं कार्यमदृष्टे विजने वने । अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥ पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् । अन्योन्यस्येह नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥

एव विष्णुपादोद्भवामिति पूर्वमुक्तम् ॥८६॥ सेति । प्रशंसामि स्तौमि । शिवेन क्षेमेण । पेशलं रम्यम् । तव प्रियचिकीर्षया ब्राह्मणमुखेन हि देवतानां ग्रहणमितिभावः ॥ ८७ ॥८८॥ सुराघटसहस्रेणेति । मांसभूतौदनेन मांसरूपान्नेनेति यावत् ॥ ८९ ॥ यानीति । तीर्थानि मणिकर्णिकादीनि । आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९०–९३ ॥ भवेति सावधान इति शेषः । अदृष्टे अदृष्टपूर्वे । नः आवयोः "अस्मदो द्वयोश्च" इतिबहुवचनम् । तावच्छब्दः साकल्यार्थकः । अन्योन्यस्य साकल्येन रक्षा कर्त्तव्येतिसम्बन्धः ॥ ९४–९६ ॥

हता प्रणुन्ना ॥ ८१–८९ ॥ यानीति । यानि तीर्थानि प्रयागादीनि, आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९०–९३ ॥ अथेति । संरक्षणार्थाय, सीताया इति शेषः ॥ ९४–९६ ॥

न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया । अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति॥९७॥ प्रनष्टजनसम्बाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् । विषमं च प्रपातं च वनं ह्यद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः । अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥९९॥ गतं तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य । अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥ स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् । ततः समृद्धाञ्छुभसस्यमालिनः क्रमेण वत्सान् मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥

यत्नस्यावश्यकर्त्तव्यत्वे युक्तिमाह—न हीति । अतिक्रान्ता अतिक्रान्तकाला । काचन क्रिया न सुकरा हि पुनः सन्धातुं न शक्या हीत्यर्थः । तस्मात्काले सावधानतयास्माभिःस्थातव्यमिति भावः । सम्बाधः सम्मर्दः । क्षेत्रं शाल्यादि वृद्धिस्थलम् । विषमंनिम्नोन्नतप्रदेशयुक्तम् । प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रपातः गर्तः । हि यस्मादद्य प्रवेक्ष्यति तस्माद्दुःखं वेत्स्यतीति सम्बन्धः। इति सुमित्रानन्दवर्द्धन मब्रवीदित्यन्वयः ॥९७–९९॥ गतमिति । गङ्गापरपारं गङ्गायाः अपरं पारम् । प्रततं नीरीक्ष्य अविच्छिन्नं निरीक्ष्येत्यर्थः। तपस्वी सन्तापयुक्तः। "तप सन्तापे" इतिधातुः। प्रतपन्निति पाठे—तापवानित्यर्थः। तपस्वी शोचनीयः। अध्वप्रकर्षात् मार्गविप्रकर्षात् । विनिवृत्तदृष्टिः विनिवृत्तदृष्टिव्यापारः ॥ १०० ॥ स इति । वत्सान् वत्सदेशान् । मत्स्यानिति पाठो लेखकप्रमादकृतः । इत्थं हि देश व्यवस्था दृश्यते—गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागप्रदेशो वत्सदेशः । ततः पश्चिमभागे पाञ्चालः । यमुनादक्षिणतीरे शूरसेनदेशः । तस्मात्पश्चिमतो मत्स्यदेश इति । सलोकपालप्रतिमप्रभाववानितिपाठः । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १०१ ॥

नहि तावदिति । असुकरेति पदच्छेदः । असुकरा दुष्करा । काचन क्रिया तावत् पूर्वं नातिक्रान्ता इतःप्रभृति दुष्करः, क्रियारम्भइति यावत् । अद्येत्यादिसार्धश्लोक मेकं वाक्यम्॥९७॥प्रनष्टेति । विषमं निम्नोन्नतम् । प्रपातं गर्तादि । यस्मादद्यैव हि वनं प्रवेक्ष्यति तस्मात्कारणाद्वनवासस्य दुःखं वेत्स्यतीति सम्बन्धः॥९८–१००॥ स इति ।

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान् वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम् । आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

स तं वृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः । या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

ताविति । चातुर्विध्यमेवाह—वराहमित्यादि । ऋश्यादयो हरिणभेदाः । ऋश्यं पृषतं महारुरुं च आदाय, स्वीकृत्येत्यर्थः । मेध्यमितिऋश्यादि सर्वविशेषणम् । काले सायंकाले । त्वरितत्वोक्तिः सायंकालत्वात् बुभुक्षितत्वाच्च । द्विवचनेन सीतां कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निक्षिप्य मृगग्रहणार्थं गत्वा पुनरागताविति गम्यते ॥ १०२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

स तमित्यादि । अत्र मृगमांसादनमस्तमयात् प्रागर्थसिद्धम् । अन्वास्य उपास्य ॥ १ ॥ अद्येति । याता प्राप्ता । अद्येत्यस्य नोत्कण्ठितुमर्हसीत्यनेनान्वयः ॥ २ ॥

वत्सान् वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥ तत्रेति । ऋश्यादयो हरिणभेदाः । काले सायङ्काले ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

॥१॥ अद्येति । जनपदाद्बहिः अस्मज्जनपदाद्बहिर्देशे । अद्येयं रात्रिर्याता आयाता प्राप्ता, केवलं वनवासरात्रिषु प्रथमा । या चेयं सुमन्त्रेण च रहिता, तामिमां प्राप्य । उत्कण्ठितुं शोकस्मरणं कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥

स०—याता आयाता । उपसर्गाणां धातुलीनार्थबोधकत्वस्य “ गम्यते अवगम्यते चरणाभिधानात् विचरणाभिधानात् ” इत्यादौ दर्शनात् । तां रात्रिम् । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया । उत्कण्ठितुं गृहदारादिस्मरणेन चित्तं व्याकुलीकर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥

जागर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु । योगक्षेमं हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे । उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः॥४॥ स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः । इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण । कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् । अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७॥ अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः । किं करिष्यति कामात्मा कैकेयी वशमागतः ॥८॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् । काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥९॥

न्वयः । उत्कण्ठा दुःखस्मरणं तां प्रतीति शेषः ॥२॥ जागर्तव्यमिति । योगक्षेमं पालनमिति यावत् । आवयोर्वर्तते, अस्मदधीनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ रात्रिमिति । कथञ्चिदेवेमामिति । प्राथमिकत्वादिति भावः । इमां शय्यासम्पादनात् पूर्वमेव प्राप्तां स्वयमार्जितैः, तृणपर्णैरितिशेषः । उपावर्त्तामहे शयिष्यामहे । वर्त्तमान सामीप्ये वर्त्तमानवद्भावः ॥ ४ ॥ स इति । संविश्य शयनं सङ्कल्प्योषित्वा । शयनस्य सर्गान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । कथाः वार्त्ताः ॥५॥ ध्रुव मिति । कृतकामा फलितेच्छा ॥ ६ ॥ सा हीति । राज्यकारणात् राज्यस्थैर्यकारणात् । ननु "न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथञ्चन । तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ " इतिवदतो रामस्य सर्वपुरुषार्थनिस्पृहस्य कथमेवंविधाः कैकेयी निन्दाप्रधानाः स्वालाभगर्भा उक्तयो युज्यन्ते ? उच्यते–'अयोध्यामित एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मण' इति वक्ष्यति । अतस्तन्मतमनुवर्तितुमेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदमिति । व्यसनं मदीयं मतिविभ्रमम् । अर्थधर्मौ विहाय

जागर्तव्यमिति । सीताया योगक्षेमौ आवयोर्वर्तेते, सीताया योगक्षेमावस्मदायत्ता वित्यर्थः ॥ ३ ॥ रात्रिमिति । कथञ्चिदेवेमामिति उटजादिनिर्माणाभावात् स्वय मार्जितैः तृणपर्णादिभिरिति शेषः ॥ ४ ॥ इमाः कथाः गिरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सा हीति । कैकेयी भरतं दृष्ट्वा राज्यकारणान्महाराजपदाभिषेककारणान्महाराजं प्राणान्नच्यावये

को ह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् । छन्दानुवर्त्तिनं पुत्रं ततो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखी बत सभार्यश्च भरतः केकयीसुतः । मुदितान् कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥११॥ स हि सर्वस्य राज्यस्य मुखमेकं भविष्यति । ताते च वयसातीते मयि चारण्यमास्थिते ॥ १२ ॥ अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते । एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥ मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च । कैकेयी सौम्य सम्प्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥ अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता । कौसल्यां च सुमित्रां च सम्प्रबाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥ मा स्म मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् । अयोध्यामित एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् । अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥१७॥ क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेष्यमन्याय्यमाचरेत् । परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥१८॥

कामैकसेवित्वम् । (पाठभेदः । व्यसनं मदीयम् । अनेन धर्मस्याप्राधान्यमुक्तम् । मतिविभ्रमम् अतिनिस्पृहत्वम् । अनेनार्थाप्राधान्यमुक्तम्) ॥९॥ कामस्य गरीयस्त्वमुपपादयति–क इति । छन्दानुवर्तिनं स्वेच्छानुवर्तिनम् ॥ १० ॥ ११ ॥ स हीति । मुखमेकम् अद्वितीयम्, प्रधानभूत इत्यर्थः ॥१२॥ प्रसङ्गात् केवलं कामं निन्दति–अर्थधर्माविति । दशरथो यथा, व्यसनीतिशेषः ॥१३॥ मन्य इति । सम्प्राप्तेत्यत्रेतिकरणं बोध्यम् ॥ १४ ॥ अपीति । कैकेयी न सम्प्रबाधेत इत्यत्र काकुः । मत्कृते मत्सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥ मा स्मेति । इत एव समीपप्रदेशादेव ॥१६॥ नाथः रक्षकः ॥१७॥ क्षुद्रकर्मेति । "डाबु

दपि न च्यावयेत् किमिति सम्बन्धः॥७–११॥ स हीति । राज्यस्य मुखमेकं सर्वस्मिन् राज्ये एक एव राजा भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२–१७ ॥ क्षुद्रकर्मा हीति । द्वेष्यं द्वेषार्हम् ।

नूनं जात्यन्तरे कस्मिन् स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः । जनन्या मम सौमित्रे तस्मादेतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥ मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्द्धितेन च । विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥ मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् । सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण शारिका । यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २२ ॥

भाभ्याम्–" इतिडाप् । द्वेष्यं द्वेषार्हम् । स्वकृतद्वेषोचितमित्यर्थः । अन्याय्यम् अवमानमित्यर्थः । द्वेषादिति च पाठः । परिदद्याः, परिदानं नाम रक्ष्यतया प्रदानम् ॥ १८ ॥ कस्मिंश्चित् जात्यन्तरे कस्मिंश्चित् जन्मनि । एतत् पुत्रवियोजनम् ॥ १९ ॥ मयेति । फलकाले पुत्रोत्पत्तिफलस्य मातृशुश्रूषणस्य काले ॥ २० ॥ २१ ॥ अम्बया वर्द्धिततिर्यग्जन्तुकृतप्रीतिमात्रमपि न मया कृतमित्याह–मन्य इति । हे लक्ष्मण ! सा पूर्वमावाभ्यामनुभूता शारिका । मत्तः अस्मदपेक्षया प्रीतिविशिष्टेति मन्ये प्रीत्याधिकेति मन्ये । मदपेक्षया अधिकां प्रीतिं कौसल्यायां जनयतीत्यर्थः । यद्वा मदपेक्षया कौसल्यायामधिकप्रीतियुक्तेत्यर्थः । उभयत्र हेतुमाह–यस्या इति । यस्याः शारिकायाः । हे शुक ! अरेः अरिभूतस्य बिडालस्य पादं दश खण्डय इति । तत् अनुभूतसदृशं प्रीतिसञ्जननं वाक्यं श्रूयते, अम्बयेतिशेषः । लोके हि काचित्पोषिता शारिका समीपवर्त्तिनं शुकं प्रति बिडालं दशदशेति कूजन्ती दृश्यते । यद्वा अरेः कौसल्याशत्रोः पादं दशेति वाक्यं श्रूयते । पोषितत्वाविशेषेपि शारिकावदरिनिवर्त्तनवाचमप्यनुक्तवतो मम जन्म धिगित्यर्थः । अत्र प्रकरणबलेन भगवद्भजनादप्याचार्य्यसमाश्रयणस्य सुकरोपायत्वं दर्शितं भवति । "न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः । ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ " इत्युक्तेः ।

स्वकृतद्वेषोचितमित्यर्थः । द्वेषादिति वा पाठः । भरते मम मातरं परिदद्याः, समर्पयेत्यर्थः ॥ १८–२१ ॥ सर्वथा मम जननं मदम्बाया अप्रयोजनमित्याह–मन्य इति । हे लक्ष्मण ! यस्याः मातृवर्द्धितशारिकायाः । हे शुक ! अरेः अस्मच्छत्रुभूतस्य बिडालस्य पादं दश दंशनं कुरु । इत्येवंरूपं तत्तादृशं प्रियजनकं वाक्यं श्रूयते ।

शोचन्त्या अल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्य्यमरिन्दम ॥ २३ ॥
अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥

तथाहि–शारिकेत्यनेन ज्ञानकर्मरूपपक्षद्वयवानाचार्यो लक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गेन "स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम्" इत्युक्तं भगवत्पारतन्त्र्यमुच्यते। आचार्य्यो भगवदपेक्षया मोक्षानन्दजननेऽधिकसुकरोपाय इत्यर्थः । "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति वचनात् । कोऽयमाचार्य इत्यत आह–यस्या इति । यस्या इति पञ्चमी । यस्मात् तत् गुरुपरम्परया प्राप्तं वाक्यं रहस्यमन्त्ररूपं श्रूयते । कीदृशं वाक्यमित्यत्राह शुकेति । हे शुक! शुकसमानवर्ण भगवन् ! अरेः विरोधिभूतस्य संसारस्य पादम् आधारम्, संसारबीजभूताहङ्कारममकारावित्यर्थः । "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः । अविद्या तरुसम्भूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम्॥" इत्युक्तेः । दश निवर्त्तयेत्यर्थः। एवंरूपं वाक्यं यत्सकाशात् श्रूयते स मत्तः श्रेष्ठ इति सम्बन्धः । प्रकरणेनाप्ययमर्थोऽभिव्यज्यते । तथाहि–अयोध्यापुरपर्यायाद्वैकुण्ठान्निर्गत्य विरजां तीर्त्वा संसारकाननं प्रविश्य "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति वेदान्तोक्तप्रक्रियया शरीराख्यमेकं वृक्षं जीवेन सहास्थाय "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये" इत्युक्तरीत्या कर्मफलं भोजयन् स्वानुभवालाभक्लिष्टसूरिजनोत्कण्ठया वर्त्तमानः संसारिषु स्वागमनप्रयोजनालाभेन चरमोपायनिष्ठामेव परमोपायं निश्चिकायेत्युच्यते ॥ २२ ॥ शोचन्त्या इति । अल्पभाग्यायाः अतएव अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः । अतएव शोचन्त्याः अम्बायाः किञ्चिदपि नोपकुर्वता मया पुत्रेण किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥२३॥ न केवलं प्रयोजनालाभः

अम्बयेति शेषः । सा शारिका मत्तः प्रीतिविशिष्टा प्रीतिप्रदानेन प्रीतिजनेन मत्तोऽधिकतरा । अम्बाया इति शेषः । अम्बया वर्द्धिततिर्यग्जातिशारिकाकृतप्रीतिदानमात्रमपि मातुर्न कृतमिति भावः ॥ २२ ॥ शोचन्त्या इति । अपुत्रायाः पुत्रकृत

एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । तरेय मिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥ अधर्मभय भीतश्च परलोकस्य चानघ । तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मान मभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने वने । अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् । समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८॥ ध्रुवमद्य पुरी राजन्नयोध्याऽऽयुधिनां वर । निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥

प्रत्युत दुःखितैवेत्याह—अल्पभाग्येत्यादिश्लोकेन ॥ २४ ॥ तर्हि मातृदुःख निवारणाय राज्यमाक्रम्यतामित्यत्राह—एक इत्यादिश्लोकद्वयेन । तरेयं तारितुं शक्नुयाम् । आक्रमितुं शक्नुयामित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तथा न कृतमित्यत आह ननु वीर्यमकारणमिति । धर्महानिकरे कृत्ये वीर्यं साधकत्वेन नावलम्ब नीयं खल्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ वीर्यस्यानवलम्बने हेतुमाह—अधर्मेति । अधर्म भयभीतः अधर्मादुत्पन्नं भयं लोकापवादः तस्माद्भीतः परलोकस्य नाशात् भीत इति शेषः । अहमिति च शेषः । तेनाधर्मपरलोकभीतत्वेन हेतुना॥२६॥ एतदिति । एतत्पूर्वोक्तमर्थजातम् । अन्यदित्यनेन तादात्विकविलापस्य वाचा मगोचरत्वमुक्तम् । विजने वन इति शोकहेतुत्वोक्तिः । उपाविशत् अतिष्ठ दित्यर्थः ॥ २७ ॥ विलप्येति । विलप्योपरतमित्यनेन मध्ये समाश्वासानर्ह त्वोक्तिः ॥ २८ ॥ ध्रुवमिति । आयुधिनाम् आयुधवतां वर, शूरेत्यर्थः । प्रयोजनराहितायाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ एक इति । तरेयं तरितुं शक्नुयाम् । जयेयमि त्यर्थः ॥ २५ ॥ अधर्मेति । अधर्मभयात् पितृवाक्याकरणरूपाधर्मभयात् । पर लोकस्य चेति नाशाद्भीत इति शेषः ॥ २६ ॥ एतदिति । अश्रुपूर्णमुख इत्यस्यायं भावः—श्रीरामस्य परमकरुणाशालित्वेन स्वानुरक्तजनदुःखासहिष्णुत्वादश्रुपूर्णमुख त्वम् नतु वस्तुतः । " व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः " इत्युक्तेरिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ ध्रुवमिति । आयुधिनामिति पदच्छेदः ॥ २९ ॥

स०—मया पितुराज्ञाया अकरणे सर्वेप्येवमेव कुर्युः ततश्च तेषामधर्मो भवेत् अतः अधर्मभयभीतश्च लोक स्याधर्मप्राप्तिभयाद्भीतोऽहम् । परकीयजनस्य सकाशाद्भीत इति बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । रामः पितुराज्ञां नाकार्षी दिति लोकापवादभीतश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ विलप्य लोकविडम्बनार्थं विलापं कृत्वा । तदानीमपि निशाचर सञ्चाराद्विडम्बो युक्तः ॥ २७ ॥

नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे । विषादयसि सीतां
च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ न च सीता त्वया हीना
न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्या
विवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां
परंतप । द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३२॥

निष्प्रभा भवेदिति शेषः ॥ २९ ॥ नैतदिति । परितप्यस इति यदिदमस्ति एतत् परिदेवनम् नौपयिकं न युक्तम् । "युक्तमौपयिकम्" इत्यमरः । "उपायाद्ध्रस्वत्वं च" इतिठक् । आकारस्य ह्रस्वश्च । अयुक्तत्वमेवाह-विषादयसीति । पुरुषर्षभेत्यनेन पुरुषधौरेयस्य तव नैतद्युक्तम् । अनेन विलापो न युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ 'अयोध्यामित एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मण' इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह-न च सीतेति । त्वया हीना सीता च न जीवतीत्यर्थः । त्वद्विहीनोऽहमपि न च । च एवकारार्थः । अहमपि न जीवाम्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तार्थं सीताग्रहणम् । यद्वा 'सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत्' इति सीतापुरुषकारेण शरणागतिकरणात् स्वस्य शरणागतिफलाभावे पुरुषकारभूता सीतापि नेति भावः । अपि जीवावः यदि जीवावः तदा जलादुद्धृतौ मत्स्याविव मुहूर्तं स्वल्पकालं जीवावः, यथा जलोद्धृतौ मत्स्यौ यावज्जलसंसर्गं जीवित्वा तद्विलये विनश्यतः तथा आवामपि त्वद्वचनहृदयज्ञानपर्यन्तामिति भावः । तथा वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे-" न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा । तावद्ध्यहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ " इति ॥ ३१ ॥ अथ नोत्कण्ठितुमर्हसीत्युक्तस्योत्तरमाह-नहि

नैतदिति । हे राम ! मां च सीतां च विषादयसीति यत् इदं च, हे पुरुषर्षभ ! त्वं परितप्यस इति यत् एतच्च तव नौपयिकं न युक्तमिति सम्बन्धः । पुरुषर्षभस्य न तापो युक्तः । रामस्य विषादयितृत्वं च न युक्तमिति भावः ॥ ३० ॥ सीतावदहमप्यवर्जनीय इति वक्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह-न चेति । अत्र नकारद्वयं तृतीयनकारस्याप्युपलक्षणम् । हे राघव! त्वया हीना सीता च त्वया हीनोऽहं च । एतावुभावावामपि जलादुद्धृतौ मत्स्याविव मुहूर्तमपि न जीवाव इति सम्बन्धः । अनेन श्रीरामवियोगभिया लक्ष्मणेन स्वदैन्यं प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥ नन्वेवमाग्रहो न कार्यः, पित्रादिसंरक्षणार्थमवश्यं गन्तव्यमिति वदन्तं प्रत्याह-नहीति । हे परंतप ! त्वया विना तातं शत्रुघ्नं सुमित्रां च अद्य मातं स्वर्गं वा द्रष्टुमपि नेच्छेयम् मनसापीति शेषः । किमुत

ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् । न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् । समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥३४॥ ततस्तु तस्मिन् विजने वने तदा महाबलौ राघववंशवर्द्धनौ । न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

तातमित्यादिश्लोकेन ॥ ३२ ॥ तत इति । ततः लक्ष्मणवचनानन्तरम् । तत्र पूर्वाश्रितवृक्षमूले भुक्तिस्थाने । सुखासीनौ सुखोपविष्टौ । सुखासीना च सुखासीनश्च सुखासीनौ । सर्वत्र "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः । सीतारामौ न्यग्रोधे न्यग्रोधमूले । सुकृतां लक्ष्मणेन सुष्ठु कृतां शय्यां निरीक्ष्य तां भेजाते इति सम्बन्धः ॥३३॥ स लक्ष्मणस्येति । उत्तमं च तत् पुष्कलं च उत्तमपुष्कलम् । अतीव भ्रातृस्नेहपुरस्कृतत्वादुत्तमं वक्तव्यस्य सर्वस्योक्तेः पुष्कलं पूर्णार्थं लक्ष्मणस्य वचः आदरान्निशम्य चिराय धर्मं वानप्रस्थधर्मम् अधःशयनादिकं प्रतिपद्य । समस्ताः समाः वनवासम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विदधे लक्ष्मणेन सह विधातुमैच्छदित्यर्थः । अन्यथा भूतार्थासम्भवः । कविनाप्यादौ तथा वक्तुमयुक्तम् । लक्ष्मणस्य समस्ताः समाः प्रत्यनुमतिं विदध इति केचिदाहुः ॥ ३४ ॥ तत इति । भयं व्याघ्रादिभ्यः । सम्भ्रमं व्याकुलत्वं भयहेतुशङ्कया इतस्ततो निरीक्षणमिति यावत् ॥३५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

गत्वा संरक्षितुमिति भावः ॥ ३२ ॥ तत इति । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरम् । तत्र तस्मिन्नेव न्यग्रोधमूले सुखासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधे न्यग्रोधमूले सुकृतां लक्ष्मणेन सम्यग्रचितां शय्यां निरीक्ष्य तां भेजाते इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ स इति । लक्ष्मणस्य वनवासं प्रत्यादरेणोच्यमानम् अत एवोत्तमपुष्कलमत्यन्तश्रेष्ठं वचो निशम्य स्वयं चिराय धर्मं प्रपद्य स्वीकृत्य लक्ष्मणस्य समाताः समाः प्रत्यनुमतिं विदधे च । वनवासायेति शेषः ॥ ३४ ॥ तत इति । सम्भ्रमम् इतस्ततोऽन्वीक्षणादिरूपम् ॥३५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

स०—धर्मं स्वशुश्रूषणरूपम् । प्रपद्याङ्गीकृत्य । समस्ताः समाः चतुर्दशवर्षाणि वनवासं प्रति विदधे, लक्ष्मणं सम्मतमकरोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

ते तु तस्मिन् महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् । विमले ऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्त्तते । जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥ ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोरमान् । अदृष्टपूर्वान् पश्यन्तस्तत्रतत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेण गच्छन् स पश्यंश्च विविधान् द्रुमान् । निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयाग मभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम् । अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥ नूनं प्राप्ताः स्म सम्भेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् । तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघट्टितः ॥ ६ ॥ दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः । भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥

ते त्विति । महावृक्षे महावृक्षमूले । सामीप्ये सप्तमी । विमलेऽभ्युदिते स्पष्टमुदित इत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूमिभागान् वनप्रदेशान् । देशान् वत्सदेशावान्तरदेशान् । एतदेवनानात्वमाह तत्रतत्रेति । यशस्विन इत्यनेन तत्तद्देशीयैरर्चितत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेणेति । यथाक्षेमेण क्षेमानतिक्रमेण । "यथासादृश्ये" इति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इत्यलुक् । क्षेमहेत्ववधानमनतिक्रम्येत्यर्थः । निवृत्तमात्रे अर्द्धमण्डलकाल इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयागमिति । प्रयागमभितः प्रयागस्याभितः । "अभितः परितः–" इत्यादिना द्वितीया । केतुं ध्वजीभूतं धूममिति सम्बन्धः । अतः संन्निहितो मुनिरिरति मन्ये ॥५॥ नूनमिति । सम्भेदं सङ्गमम् "सम्भेदः सिन्धुसङ्गमः" इत्यमरः । वारिघट्टितो वारिणः शब्दः वारिजनितो वारिशब्दः । वारिणोरन्योन्यघट्टनजः शब्द इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दारूणीति । वनजै

॥ १ ॥ यत्रेति । गङ्गामभि यमुना प्रवर्तत इति योजना । तं देशं प्रयागदेशम् ॥ २ ॥ त इति । ते पश्यन्तो जग्मुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेण, मार्गेणेति शेषः । निवृत्तमात्रे अर्धमण्डलकाले ॥ ४ ॥ प्रयागमभितः प्रयागस्याभितः । अग्ने भगवतोऽग्नेः केतुं लिङ्गं धूमं पश्य, अतोऽत्र मुनिर्भरद्वाजः सन्निहित इति मन्ये इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ नूनमिति ।

धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे । गङ्गा
यमुनयोः सन्धौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वा
श्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः । गत्वा मुहूर्त्तमध्वानं
भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुने
र्दर्शनकांक्षिणौ । सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः
॥ १० ॥ स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् ।
संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुता
ग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलिः । रामः सौमित्रिणा
सार्द्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानं
तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः । पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् राम
लक्ष्मणौ ॥ १३ ॥

रूपजीविभिः वनोत्पन्नैः फलमूलकाष्ठाद्युपजीविभिः दारूणि इत्यत्रापि दृश्यन्त इत्यनुषज्यते ॥ ७ ॥ धन्विनाविति । लम्बमाने अस्तागिरौ लम्बमान इव दृश्यमाने सन्धौ सङ्गमे वर्तमानं निलयम् आश्रमं तत्समीपप्रदेशं प्रापतुः ॥ ८ ॥ राम इति । त्रासयन् अपूर्वदर्शनेन त्रासं जनयन् । मुहूर्तं मुहूर्तगम्यम् । भरद्वाजं भरद्वाजसमीपम् ॥ ९ ॥ तत इति । दूरादेवावतस्थतुः सायन्तनसमयत्वादग्निहोत्रावसानं प्रतीक्षमाणाववतस्थतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ स प्रविश्येत्यादि श्लोकद्वयम् । प्रविश्य दैवान्निर्गतशिष्यमुखेनेतिशेषः । संशितव्रतं तीक्ष्ण व्रतम् । एकाग्रम् एकप्रधानम्, ध्यानपरमिति यावत् । तपसा तपोवैभवेन । लब्धचक्षुषं लब्धज्ञानम् । अतीतानागतवर्तमानयावदर्थगोचरज्ञानयुक्तमित्यर्थः । दृष्ट्वैव दर्शनोत्तरकालमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ न्यवेदयतेत्यादिश्लोकद्वयमेका

सम्भेदं गङ्गायमुनयोः सङ्गमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ धन्विनाविति । तौ रामलक्ष्मणौ । निलयम् आश्रमम् । तत्समीपवन प्रदेशं प्रापतुः ॥ ८ ॥ रामस्त्विति । रामस्तु लक्ष्मणेन सहेति शेषः । आश्रमं पूर्वोक्ताश्रमसमीपम् । आसाद्य प्राप्य ततः मुहूर्तमध्वानं गत्वा भरद्वाजं भरद्वाजाश्रममुपागमत् ॥ ९ ॥ तत इति । आश्रमं तु भरद्वाजाश्रममासाद्य उपागम्य । दूरादेव, उटजस्येति शेषः । अवतस्थुरितिश्लोक त्रयस्याप्येकवाक्यतया योजना ॥ १० ॥ स इति । प्रविश्य उटजमिति शेषः । तपसा लब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तान्ताभिज्ञम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मान

भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा । मां चानु याता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥ पित्रा प्रव्राज्य मानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः । अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव दृढव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् । धर्ममेव चरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् । तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः । राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम् । भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥

न्वयम् । सीतालक्ष्मणयोः सर्वात्मना परतन्त्रत्वादात्मानमित्यनेन तयोरपिग्रहणम् । कल्याणी पतिव्रतेत्यर्थः। अनुयातेति न्यवेदयतेतिसम्बन्धः ॥१३–१५॥ पित्रेति । धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ १६ ॥ तस्येति । गां मधुपर्काङ्गभूतमहोक्षम् । तथा च स्मृतिः—“ गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायी आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ” इति । अर्घ्यं पूजाविधेरङ्गम् । अन्नरसान् अदनीयरसान्, रसप्रधानान् पदार्थविशेषानित्यर्थः । वन्यमूलफलाश्रयान् वन्यमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरिति । मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्चेत्यनेन मुनिवैभवात्तिर्यञ्चोऽपि मुनिनिर्विशेषं सञ्जातविश्वासाः सेवन्त इति गम्यते । स्वागतेनाह स्वागतमाहेत्यर्थः । यद्वा मृगपक्षिभिः सहेतिशेषः । स्वागतेनाभ्यर्च्येति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ मुनिराहेत्येतद्विवृणोति–प्रतिगृह्येति ॥ २० ॥

मित्यारभ्य तत्र मूलफलाशना इतिपर्यन्तं स्ववृत्तान्तपूर्वकमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयतेति सम्बन्धः ॥ १३–१६ ॥ तस्येति । गां मधुपर्काङ्गभूतं महोक्षं अर्घ्यं पूजाविधेरर्हं गन्धादि ॥ १७ ॥ वन्यमूलफलाश्रयान् वन्यमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिस्सह राघवमभ्यर्च्य आसीन इति योजना । मृगपक्षिभिस्सहाभ्यर्च्येत्यस्यायं भावः–मुनिप्रभावात्तिर्यञ्चो न, राममीश्वरं मत्वा मुनिनिर्विशेषास्सन्तः

चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतम् । श्रुतं
तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अवकाशो
विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे । पुण्यश्च रमणीयश्च
वसत्विह भवान् सुखम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं
भरद्वाजेन राघवः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते
रतः ॥ २३ ॥ भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।
सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः । अनेन
कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥ एकान्ते पश्य
भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् । रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा
जनकात्मजा ॥ २६ ॥

चिरस्य चिरम् ॥ २१–२३ ॥ भगवन्नित्यादि । इतः एतदाश्रमापेक्षया । इह आश्रमे । सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यम् । प्रेक्ष्य ज्ञात्वा । वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनः इममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये । अनेन कारणेन इह वासं न रोचय इत्यन्वयः । मां प्रेक्षक इत्यत्र "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति षष्ठीप्रतिषेधः।

सेवन्त इति ॥ १९॥२०॥ चिरस्येति । चिरस्य चिरकालस्य । इहाश्रमे त्वां पश्यामि । अयं भावः—चक्षुराद्यगोचरं त्वामेव मनसि सततमनुसन्दधानोऽहं चिरकालस्य इह मम पुरतः चक्षुषा पश्यामीत्याश्चर्यम्, अतो मम भाग्यं किं वर्ण्यत इति । लौकिकदृष्टिमनुसृत्याह श्रुतमिति ॥ २१–२३ ॥ भगवन्निति । इत आसन्नः एतदाश्रमस्यासन्नवर्ती । पौरजानपदो जनः । मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा । वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनः इममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये, अनेन कारणेनेह वासं न रोचय इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ एकान्त इति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तं पश्येति सम्बन्धः । भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु–भगवन् सर्वज्ञ ! रावणवधार्थं गूढतयावतीर्णं मां यद्येवं प्रकटीकरोषि तदा सर्वोऽपि जनः मां सुदर्शं सुष्ठु द्रष्टुं योग्यं सुदर्शं विष्णुं च "दृश्यते त्वग्र्यया" इति श्रुतेः । वैदेहीं मां च लक्ष्मीं च ज्ञात्वा प्रेक्षकः दिदृक्षुः सन् इह आगमिष्यति । तेनैवंविधप्रकटवासं प्रकटावस्थानं न रोचये अतो यत्र परमानन्दैकताने मयि वैदेही रमते "यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रिये तरैरङ्गविमृग्यमाणया" इत्यादिरीत्या सर्वैराश्रयणीयापि लक्ष्मीः अनवरतानुभवेऽप्यपारब्धानुभवेव नित्यानुरक्ता भवति तम् आश्रीयत इति आश्रयं जगत् तस्य

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः। राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोश इत स्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि। महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २८ ॥ गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः। चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥२९॥ यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते। कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥३०॥ ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम्। तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥३१॥

एकान्ते पौरजनाविदिते। पश्य चिन्तय ॥२४-२६॥ एतदिति। अर्थग्राहकम् अर्थबोधकं यथा भवति तथा। यद्वा अर्थग्राहकं बह्वर्थवत् अब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोश इत्यादि। यस्मिन् गिरौ निवत्स्यसि स गिरिरितो दशक्रोशः, दश क्रोशावस्थित इत्यर्थः। गन्धमादनसन्निभः गन्धमादनपर्वतसन्निभः। अतीता नागतवर्त्तमानज्ञो महर्षिः गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवित इति केवलत्रिवर्गाभिधानेन एतत्सजातीया एव रामस्य सहाया अपि भविष्यन्तीति सूचितवानिति गम्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ यावतेति। नरः यावता दूरेण चित्र कूटस्य शृङ्गाण्यवेक्षते तावता कल्याणानि पुण्यकर्माणि समाधत्ते प्राप्नोति। यद्वा समाधत्ते आचरति पापे मनो न कुरुते, तत्र वसन् किमुतेति भावः। यद्वा यावता कालेन ॥३०॥ ऋषय इति। तत्र चित्रकूटे। शरदां शतं तपसा

स्थानम् आधारभूतं सर्वोत्तमं स्वरूपगुणविभवैर्ब्रह्मरुद्रादिभ्यः श्रेष्ठतमं मां ममाति प्रियतमस्त्वमेवैकान्ते पश्य गुह्याद्गुह्यतमं मत्स्वरूपं न प्रकटयेति रहस्योपदेशः। (रमते यत्र वैदेही इति पाठः) ॥ २६ ॥ अर्थग्राहकं परमार्थबोधकम्। राघवस्य राघवत्वेनाभिनयं चिकीर्षतः श्रीविष्णोः। एतत्पूर्वोक्तं वाक्यं श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमब्रवी दितिसम्बन्धः ॥ २७ ॥ श्रीरामोक्तमङ्गी कृत्य रामेणाश्रमस्थानं पृष्ट इव रामस्य वासार्थं स्थानं कथयति-दशक्रोश इति। यस्मिन् गिरौ त्वं निवत्स्यसि स गिरिः। इतो ऽस्मदाश्रमाद्दशक्रोशः, दशक्रोशावस्थित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यावता यदा शृङ्गा ण्यवेक्षते तदैवेति योजना ॥ ३० ॥ शरदां शतं तपसा विहृत्य क्रीडन्त इव, तपः

कतक०—केचित्तु कपालशिरसेति शरीरोपलक्षणम्। सशरीराः स्वर्गं गता इत्याहुः। तन्न; धर्मपुत्रादीनामपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनार्थैतच्छरीरेण गमनम्, ततस्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् ॥ ३१ ॥

प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् । इह वा वन
वासाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥ स रामं सर्वकामै
स्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् । सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रति
जग्राह धर्मवित् ॥ ३३ ॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षि
मुपेयुषः । प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः
॥३४॥ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
प्रभातायां रजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत् । उवाच नरशा
र्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥ शर्वरीं भगवन्नद्य
सत्यशील तवाश्रमे। उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु
नो भवान् ॥ ३७ ॥

विहृत्य क्रीडन्त इव महत्तपः परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसा सह दिवमारूढाः तपश्चरणेन निरन्तरकपालासनेन प्रक्षीणत्वक्शिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसा सह दिवमारूढा इत्यर्थः । कपालशिरसेत्येतच्छरीरोपलक्षणम्। सशरीराः स्वर्गं गता इत्यर्थः । यद्वा कपालशिरा इति कस्यचिदृषेः संज्ञा । कपालशिरसा कपालरूपशिरोयुक्तेनेत्यध्याहृतशरीरपदविशेषणमित्येके । कपालमात्रावशिष्टं शिरो यस्मिन्निति तपोविशेषणमित्येके ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमिति । प्रविविक्तं प्रकर्षेण विजनम् ॥ ३२ ॥ स राममिति । सर्वकामैः प्रतिजग्राह अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवानित्यर्थः । (पाठभेदः । प्रति जग्राह उपचचार) ॥ ३३ ॥ तस्येति । प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४–३६ ॥ शर्वरीमिति । वसतिमनुजानातु पूर्वोक्तां वसतिं प्रतिगन्तुमनुज्ञां करोत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसासह दिवमारूढाः । तपश्चरणे निरन्तरकपालासनेन क्षिप्रक्षीणत्वक्छिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसा सह सर्वे दिवमारूढाः, कपालशिरसेत्येतच्छरीरस्याप्युपलक्षणम् । सशरीराः स्वर्गं गताः । यद्वा कपालशिरा इति कस्यचिदृषेः संज्ञा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स राममिति । सर्वकामैः प्रतिजग्राह अतिथियोग्य सत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३–३६ ॥ शर्वरीमुषिताः स्म अतःपरं वसतिं त्वदुपदिष्ट चित्रकूटगमनवासं प्रत्यनुजानातु अनुज्ञां प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ३७–४१ ॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम्। मधुमूल फलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥३८॥ वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल । नानानगगणोपेतः किन्नरोरग सेवितः ॥३९॥ मयूरनादाभिरुतो गजराजनिषेवितः । गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः। पुण्यश्च रमणी यश्च बहुमूलफलायुतः ॥४०॥ तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः। विचरन्ति वनान्तेऽस्मिन् तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥४१॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थान् दरीकन्दरनिर्दरान्। चरतः सीतया सार्द्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४२ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम्। मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रात्र्यामिति । व्रजेत्यब्रवीदित्यन्वयः । हेति पादपूरणे हर्षे वा ॥ ३८ ॥ वासमिति । तत्रेति शेषः । औपयिकं युक्तम् । " युक्तमौपयिकम् " इत्यमरः । नानानगगणोपेतः नानावृक्षनिचयोपेतः ॥३९-४१॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थानिति । सरितो नद्यः प्रस्रवणानि तनुतरजलप्रवाहाः प्रस्थाः सानवः तान् । दरीकन्दरनिर्दरान् दर्यः पाषाणसंश्लेषस्थानानि कन्दराः गुहाः । निर्दराः विदीर्णपाषाणसन्धयः तान् ॥ ४२ ॥ प्रहृष्टेति । कोयष्टिकाः टिट्टिभकाः । " कोयष्टिकष्टिट्टिभकः " इत्यमरः ॥४३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सरिदिति । (निर्झरानितिपाठः) । सरितो नद्यः । प्रस्रवणानि तनुतरजलप्रवाहाः, प्रस्थाः सानवः तान् । दरीकन्दरनिर्झरान् दरी पाषाणनिर्भेदः, कन्दराः गुहाः, निर्झराः घनप्रवाहाः तान् ॥ ४२ ॥ कोयष्टिकः टिट्टिभकः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्ड० चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥५४॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिन्दमौ । महर्षिमभिवा
द्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥ तेषां चैव स्वस्त्ययनं
महर्षिः स चकार ह । प्रस्थितांश्चैव तान् प्रेक्ष्य पिता
पुत्रानिवान्वगात् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स
महामुनिः । भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम्
॥३॥ गङ्गायमुनयोः सन्धिमासाद्य मनुजर्षभौ । कालि
न्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम्॥४॥ अथासाद्य
तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगाम् । तस्यास्तीर्थं प्रच
रितं पुराणं प्रेक्ष्य राघवौ॥५॥तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतां
शुमतीं नदीम् । ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छ
दम् ॥ ६ ॥ विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ।
तस्मै सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः ॥ ७ ॥

उषित्वेत्यादि ॥ १ ॥ तेषामिति । तेषां प्रस्थातुमुद्युक्तानाम् । अन्वगादिति पाठः । अन्वशादितिपाठे—अनुशिष्टवान् मार्गोपदेशमकरोदित्यर्थः ॥२॥ तदेव विवृणोति—तत इति ॥ ३ ॥ गङ्गायमुनयोरिति । प्रथमं गङ्गायमुनयोः सन्धिमासाद्य पश्चात् पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिहत्या किंचित्पश्चान्मुख प्रवाहं प्राप्तां कालिन्दीं नदीम् । अनुगच्छेताम् अनुसृत्य गच्छेतां पश्चिमाभिमुखौ भूत्वा गच्छेतां, भवन्ताविति शेषः । (पाठभेदः । अभिगच्छेताम् अभिमुखं गच्छेताम्, कालिन्द्या अभिमुखीभूय गच्छेतामित्यर्थः) ॥ ४ ॥ शीघ्रस्रोतसमित्यनेन गङ्गाजलवेगप्रतिहतिस्तिमितजलव्यतिरिक्तप्रदेश उच्यते । तीर्थम् अवतरणप्रदेशम् । प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णमित्यर्थः । आंशुमतीम् अंशुमतः सूर्यस्यापत्यभूताम् । ततः तरणानन्तरम् । न्यग्रोधं तीरस्थम् । हरितच्छदं श्यामलपत्रम् । अतएव श्यामं श्यामनामकं वृक्षैः सह विवृद्धम् । यद्वा वृक्षैः श्यामं वृक्षसहितत्वात् विशेषेण श्यामलम् । वृक्षैरित्युपलक्षणे तृतीया । आशिषः मनोरथान् । प्रयुञ्जीत प्रार्थयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ वसेद्वा अति-

॥ १-३ ॥ गङ्गायमुनयोः सन्धिं सङ्गमतीर्थं प्राप्य । पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिहत्या किञ्चित्पश्चान्मुखं प्राप्ताम्॥४॥ अथेति । तीर्थम् अवतरणप्रदेशः । प्रचलितं गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णमित्यर्थः॥५॥तत्रेति । आंशुमतीं सूर्यतनयाम्॥६॥वृक्षैरुपल

समासाद्य तु तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा । क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ॥ ८ ॥ पलाशबदरीमिश्रं रम्यं वंशैश्च यामुनैः । स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया । रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः। इति पन्थानमावेद्य महर्षिः संन्यवर्तत ॥ ९ ॥ अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ १० ॥ उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥ इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ । सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ १२ ॥ अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतोवहां नदीम्। चिन्तामापेदिरे सर्वे नदीजलतितीर्षवः॥ १३

क्रमेत वा सीतेतिशेषः। श्रान्ता चेत् किंचित्कालं वसेत्, नोचेदतिक्रमेतेत्यर्थः ॥७॥ ततः दक्षिणतटस्थन्यग्रोधात् । यामुनैः यमुनासम्बन्धिभिः, यमुनातीरजैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ सः काननम्, पथिशब्दापेक्षया पुल्लिङ्गत्वम् । मार्दवयुक्तः सूक्ष्मसिकतावत्त्वात् । वनदावैर्वनाग्निभिः। "दवदावौ वनारण्यवह्नी" इत्यमरः। तथाप्यत्र दावशब्दोऽग्निमात्रपरः । "विशिष्टवाचकानाम्" इति न्यायात् ॥९॥ अभिवाद्येत्यर्द्धेन महर्षिं विशेषयति । तथैव गमिष्याम इत्युक्त्वा अभिवाद्य त्वमाश्रमं गच्छेति रामेण विनिवर्त्तितो महर्षिः न्यवर्ततेति सम्बन्धः॥१०–११॥ इतीति । मन्त्रयित्वा पूर्वोक्तरीत्या कृतार्थतामनुसन्धाय ॥ १२ ॥ १३ ॥

क्षितं श्यामं श्यामनामकम् । आशिषः प्रयुञ्जीत अस्माकं शीघ्रं पुनरागमनं भवत्विति सीता वृक्षं प्रार्थयेत् । ततः तत्र वसेद्वा अतिक्रमेत वेति सीताभिप्राये णैकवचनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ पलाशेति । यामुनैः यमुनातीरजैः ॥ ९ ॥ मार्दवयुक्तः कण्टकपाषाणादिरहितः । वनदावैः अरण्याग्निभिः, अतस्तेनैव मार्गेण गन्तव्यमित्यभिप्रायः ॥१०॥११॥ इतीति । मन्त्रयित्वा मुनिकृतकृपामनुसन्धाय ॥ १२ ॥ १३ ॥

सत्य०—सीताम् अग्रतः लक्ष्मणस्तु प्रान्ते कृतवान् । रामस्तु अग्रतः पुरस्तात् कृतवान् मिलित्वा उभावपि सीतामग्रतः कृत्वेतियुक्तम् । "अग्रं प्रान्ते पुरस्ताच्च प्रधाने प्रथमोर्द्ध्वयोः" इति विश्वः । एतेन यथा श्रुतार्थग्रहणे रामलक्ष्मणयोरपि पुरस्तात्सीता गच्छतीत्युक्तमासीत् । एवं च "अग्रतो गच्छ सौमित्रे" इत्यादिविरोध इति परास्तम् । उक्तरीत्याग्रशब्दस्योभयार्थकत्वेन विरोधाभावात् ॥ १२ ॥

तौ काष्ठसङ्घाटमथो चक्रतुस्सुमहाप्लवम् । शुष्कैर्वंशैः समास्तीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ १४ ॥ ततो वेतस शाखाश्च जम्बूशाखाश्च वीर्यवान् । चकार लक्ष्मण श्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥१५॥ तत्र श्रियमिवा चिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् । ईषत्संलज्जमानां ता मध्यारोपयत प्लवम् ॥१६॥ पार्श्वे च तत्र वैदेह्या वसने भूषणानि च । प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सहायुधैः ॥१७॥ आरोप्य प्रथमं सीतां सङ्घाटं परिगृह्य तौ । ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥१८॥ कालिन्दीमध्य मायाता सीता त्वेनामवन्दत । स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ १९ ॥ यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुरा घटशतेन च । स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालि ताम् ॥ २० ॥ कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृता ञ्जलिः । तीरमेवाभिसम्प्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ २१ ॥

तौ काष्ठसङ्घाटमिति । काष्ठसङ्घाटः काष्ठनिचयः । उशीरैः वीरणतृणमूलैः । "मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत्रेति । अचिन्त्याम् अचिन्त्यसौन्दर्याम् । कान्तकरग्रहादावश्यकत्वाच्चेषल्लज्जावतीम् ॥ १६ ॥ पार्श्व इति । तत्रैव वैदेह्याः पार्श्वे कठिनकाजं कठिनकं कन्दमूलखननसाधनमाय साग्रं दारु, आजम् अजचर्म पिनद्धं पिटकम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । चक्रे स्थापितवा नित्यर्थः ॥ १७ ॥ आरोप्येति । सङ्घाटं प्लवम् । यत्तौ प्लवचालने यतमानौ ॥१८॥ कालिन्दीमध्यमित्यादि । मे पतिः । व्रतं वनवाससङ्कल्पम् । पारयेत् समाप येत् । त्वामुद्दिश्य गोसहस्रेण गोसहस्रप्रदानेन सुराघटशतेन च नैवेद्येन । स्वस्ति यथा भवति तथा प्रत्यागते सति गोसहस्रप्रदानेन सुराघटशतेन च त्वां

ताविति । काष्ठसङ्घाटं काष्ठनिचयं प्लवं चक्रतुः । उशीरैः नलदैः ॥ १४–१६ ॥ पार्श्व इति । कठिनकाजम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । कठिनकं खनित्रम्, आजं अजचर्म पिनद्धं पिटकम् ॥१७॥ आरोप्येति । सङ्घाटं प्लवम् ॥ १८ ॥ पतिः व्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं

ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् । तीरजैर्बहु-
भिर्वृक्षैः सन्तेरुर्यमुनां नदीम् ॥ २२ ॥ ते तीर्णाः प्लव
मुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् । श्यामं न्यग्रोधमासेदुः
शीतलं हरितच्छदम् ॥२३॥ न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही
वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे
पतिर्व्रतम् । कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्वि
नीम् । इति सीताऽञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिम्
॥२५॥ अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ।
दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २६ ॥
सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज । पृष्ठतोऽहं
गमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ॥२७॥ यद्यत्फलं प्रार्थ
यते पुष्पं वा जनकात्मजा । तत्तत् प्रदद्या वैदेह्या
यत्रास्या रमते मनः ॥२८॥ गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव
जनकात्मजा । मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव
॥ २९ ॥ एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ।
अदृष्टपूर्वां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥ ३० ॥

यक्ष्य इत्यादियाचमाना तीरं प्राप्तेत्यन्वयः ॥ १९-२१ ॥ तत इति । वृक्षै
रिति उपलक्षणे तृतीया ॥ २२ ॥ ते तीर्णा इति । यमुनावनात् यमुनातीर
वनात् ॥ २३॥२४ ॥ नमस्त इत्यादि । पर्यगच्छत् प्रदक्षिणं चकार ॥ २५ ॥
अवलोक्येति । अवलोक्य, सीतायाः श्रान्त्यश्रान्ती परीक्ष्येत्यर्थः । आयाचन्तीं
मनोरथान् प्रार्थयन्तीम् ॥ २६ ॥ सीतामादायेति । भरताग्रजेतिबहुव्रीहिः ।
अग्रतो गच्छेत्यनेन सीतायाः पुरतो गच्छेत्युक्तम् ॥ २७ ॥ अग्रतो गमन
फलमाह—यद्यत्फलमित्यादिश्लोकेन ॥ २८॥२९॥ एकैकमिति । पप्रच्छ केषां

व्रतम् । पारयेत् समापयेदित्यर्थः॥१९-२१॥ वृक्षैरुपलक्षिताम्॥२२-२४॥ पर्यगच्छत्
प्रदक्षिणं चकार॥२५॥२६॥ सीतामिति । भरताग्रजेति बहुव्रीहिः ॥२७-२९॥ एकैक

रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्कटान् । सीताव-
चनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ ३१॥ विचित्रवालुक
जलां हंससारसनादिताम् । रेमे जनकराजस्य तदा
प्रेक्ष्य सुता नदीम् ॥३२॥ क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । बहून् मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्यमुना
वने ॥ ३३ ॥ विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने
वानरवारणायुते । समं नदीवप्रमुपेत्य सम्मतं निवास
माजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद-
योध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ राज्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १ ॥

संज्ञेति पृष्टवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ रमणीयानिति । पादपानित्यनेन स्तबकविशिष्टाः पादपावयवा उच्यन्ते । सीतावचनसंरब्धः सीतावचनेन त्वरितः ॥ ३१ ॥ विचित्रवालुकजलामिति । नदीं यमुनाम् । सुदूरं तत्तीरे गमनात्तद्दर्शनम् ॥ ३२ ॥ क्रोशमात्रमिति । मेध्यान् शुचीन् भक्ष्यानिति यावत् । चेरतुः भक्षितवन्तौ । "चर गतिभक्षणयोः" ॥ ३३ ॥ विहृत्येति । पूगः समूहः । समम् अनिम्नोन्नतम् । नदीवप्रं नदीतीरम् । संमतं निवासं सीताभिमतं वासस्थानम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोवि० भूष० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अथेति । अनन्तरं स्वप्रबोधानन्तरम् । अवसुप्तम् ईषत्सुप्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

मिति । पप्रच्छ एषां नाम किमिति पप्रच्छ ॥ ३० ॥ रमणीयानिति । पादपान् । स्तबकविशिष्टपादपावयवान् । सीतावचनसंरब्धः सीतावचने त्वरा यस्य सः तथा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ क्रोशेति । चेरतुः भक्षितवन्तौ ॥ ३३ ॥ विहृत्येति । नदीवप्रं नदीतीरम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अथेति । अनन्तरं रामप्रबोधानन्तरमपि । अवसुप्तम् ईषत्सुप्तम् ॥ १ ॥

सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् । सम्प्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परन्तप ॥ २॥ स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः । जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ॥३॥ तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् । पन्थानमृषिणाऽऽदिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥ ततः सम्प्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह । सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् । स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्य भल्लातकान् फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् । फलपत्रैरवनतान्नूनं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण । मधूनि मधुकारीभिः सम्भृतानि नगेनगे॥८

सौमित्र इति । वन्यानां शुकपिकशारिकादीनाम् । वल्गु सुन्दरम् । कालः प्राप्त इति शेषः ॥२॥ स इति । समये प्रबोधनसमये । तन्द्रीं जाड्यम् । जहौ तदाप्रभृतीतिशेषः । पथि श्रमं तत्कृतोपचारमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तत उत्थायेति । नद्याः कालिन्द्याः। स्पृष्ट्वेत्युपलक्षणं प्रातःकालिकस्नानादिकृत्यानाम्, तं पन्थानं पलाशवनरूपम् ॥ ४॥५ ॥ आदीप्तानिति । आदीप्तानिव आ समन्ताज्ज्वलत इव । नगान् वृक्षान्। स्वैः पुष्पैः मालिनः मालावत इव स्थितान् । शिशिरात्यये वसन्तसमये ॥ ६ ॥ पश्येति । भल्लातकान् वीरवृक्षान्। फुल्लान् फुल्लपुष्पान् । अनुपसेवितान् दुर्गमत्वादितिभावः । जीवितुं शक्ष्यामि एवमादिजीवनसाधनस्य विद्यमानत्वादिति भावः ॥७॥ द्रोणप्रमाणानि द्रोणम् आढकद्वयम्, तत्प्रमाणानि तत्प्रमाणमधुपूरितानि । मधूनि कुर्वन्तीति मधुकार्य्यः।

सौमित्र इति । वन्यानां शुकपिकादीनां स्वनं शृणु । प्रस्थानस्य प्रयाणस्य कालो जातः ।अतस्सम्प्रतिष्ठामहे संप्रतिगच्छाम इति योजना॥२॥स इति । समये प्रबोधनसमये ॥ ३ ॥ तत इति । जलं स्पृष्ट्वा स्नानाद्यनुष्ठानं कृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदीप्तानिति । आदीप्तानिव आ समन्ताज्ज्वलत इव । मालिनः श्रेणीभूतान् । शिशिरात्यये वसन्ते । यद्वा स्वैः पुष्पैः । मालिनः मालावत इव स्थितान् ॥ ६ ॥ पश्येति। जीवितुं शक्ष्यामि जीवनसाधनसमृद्धिलाभादिति भावः ॥ ७ ॥ पश्येति । आढक

एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति । रमणीये
वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसङ्कटे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथानुसृतं
पक्षिसङ्घानुनादितम् । चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं
गिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते ।
पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ
पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया । रम्यमासेदतुः शैलं
चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तं तु पर्वतमासाद्य नाना
पक्षिगणायुतम् । बहुमूलफलं रम्यं सम्पन्नं सरसोदकम्
॥ १३ ॥ मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ।
बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये । अयं
वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १५ ॥

कर्म्मण्यण् ङीप् । ताभिः मधुमक्षिकाभिरिति यावत् । सम्भृतानि निर्मितानि । नगेनगे वृक्षेवृक्षे । लम्बमानानि मधूनि मधुपटलानि पश्य ॥ ८ ॥ एष इति । नत्यूहः दात्यूहः । वनोद्देशे वनप्रदेशे । पुष्पसंस्तरसङ्कटे पुष्पमयास्तरणेन निबिडे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथानुसृतमिति । मातङ्गयूथानुसृतं गजकुलैर्व्याप्तम् । प्रवृद्धशिखरम् उन्नतशिखरम् ॥ १०–१२ ॥ तं त्वित्यारभ्य अभिवादयन्नित्यन्तमेकं वाक्यम् । तं त्विति । सरसोदकं स्वादूदकम् । स्वाजीवः शोभनः आजीवो जीविका यस्मिन् स तथोक्तः । शिलोच्चये पर्वते । इति इतिनिश्चित्य । आश्रमं वाल्मीकीयम् । अभिवादयन् अभ्यवादयन् । तदानीं चित्रकूटे वाल्मीके र्वासः, भरतागमनानन्तरमृषिनिर्गमनकथनात्ततःप्रभृति तमसातीर इति

(चतुष्टयं) द्रुयं द्रोणं तावत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधुपटलानि । मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः ॥ ८ ॥ एष इति । नत्यूहः दात्यूहः । वनोद्देशे वनप्रदेशे । पुष्पसंस्तरसङ्कटे पुष्पैः संस्तर आच्छादनं तेन सङ्कटे निबिडे ॥ ९–१२ ॥ सरसोदकं स्वादूदकसहितम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञ इति । स्वाजीवः सुखेन जीवितुं शक्यः ॥ १४ ॥ मुनय इति । अयं वासो भवेत् वासयोग्यो भवेत् । तावत्तस्माद्रमेमहि इति वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् । वाल्मीकिः प्राप्त राज्ये रामे यदा काव्यं करिष्यति तदा तस्य तमसातीराश्रमे वासः, ततः प्राक् चित्रकूटाश्रमे वासः ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् । आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तु निवेद्य च[1] ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च । कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् द्रुमान् । आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिन्दमः ॥ २० ॥ तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् । शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

ज्ञेयम् । अतो न बालकाण्डकथाविरोधः ॥ १३–१७ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यथान्यायं यथाक्रमम् । आत्मानमृषये संनिवेद्य अमुकस्य पुत्रोऽहम् अयं मद्भ्राता इयं मद्भार्या एतादृशकार्यार्थमागता वयमित्येवमुक्त्वा । वराणि जम्बूप्रभृतीनि गृहनिर्माणार्हाणि । तिन्त्रिणीमधूकादेस्त्याज्यत्वात् । आनय आवसथं कुरुष्वेति लक्ष्मणमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १८–२० ॥ तामिति । निष्ठितां निश्चलां वातादिना चालयितुमशक्यां भित्तिसहितां परिनिष्पन्नाम् । बद्धकटां कुड्यार्थे कल्पितास्तरणां बद्धबाह्यावरणां वा । "कटे वर्षावरणयोः" इति धातुः । सुदर्शनां शोभनदर्शनाम् । शुश्रूषमाणं परिचर्यां कुर्वन्तम् । एकाग्रम् इतःपरं किंवा आज्ञापयिष्यतीति सावधानम् ॥ २१ ॥

तानिति । स्वागतं रामं प्रति स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥ तत इति । आत्मानं सन्निवेद्येति । अमुकस्य पुत्रः अमुकहेतोरिहागतवानस्मीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ १८–२० ॥ तामिति । निष्ठितामन्तर्बहिः प्राकारभित्त्या सुप्रतिष्ठितां बद्धकटाम् ।

---

[1] च । राघवं प्रीतिसंयुक्तमिदं वचनमब्रवीत् । ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणम् ॥ अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचये प्रभो । इति तेन समाज्ञप्तः प्रीयमाणो महारथः । तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः ॥ इत्यधिकः पाठः ॥

ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् । कर्त्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥२२॥ मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण । कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधि धर्ममनुस्मर ॥ २३ ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः पर वीरहा । चकार स यथोक्तं च तं रामः पुनरब्रवीत् ॥२४॥ ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् । त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसोऽप्ययम् ॥ २५ ॥

ऐणेयमिति । ऐणेयम् एणसम्बन्धि । एणाड्ढञ् आर्षः । शालां शालाधिष्ठात्री स्तत्ताद्दिग्वासिनीर्देवताः । तास्तु ' शय्यादेशे कामलिङ्गेन देहल्यामन्त रिक्षलिङ्गेन ' इत्यादिनगरखण्डप्रतिपाद्याः । तादृशयागार्थं पूर्वं वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः गृहप्रवेशार्हं कर्म कर्तव्यम्, गृहदेशे वर्तमानभूतपिशाचादीनां शमनं कर्तव्यमित्यर्थः । कर्तव्यं चिरजीविभिरित्यनेन अकरणे आयुःक्षयो दर्शितः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे " न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुजनक्षयः । जीवेद् वर्षशतं स्वर्गकल्पमेवं वसेन्नरः ॥" इति ॥ २२ ॥ कथं कर्त्तव्यमित्य पेक्षायामाह कर्त्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः शास्त्रेषु निर्णीतः विधिः प्रकारः कर्त्तव्यः । धर्मं तदनुकूलधर्मशास्त्रम् । अनुस्मर अवधेहीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऐणेय मिति । श्रपयस्व पच । अयं मुहूर्तः ध्रुवः स्थिरः । अयं शोभनतिथिनक्षत्रयुक्तो दिवसो वासरश्च ध्रुवः, स्थिर इत्यर्थः । (पाठभेदः । अयं सौम्यमुहूर्तः शुभ

छान्दसोवर्णलोपः । बद्धकवाटाम् ॥ २१ ॥ ऐणेयमिति । ऐणेयम् एणविकारम् । शालां शालाधिष्ठातृदेवतां यक्ष्यामहे । किमर्थमत आह कर्तव्यं वास्तुशमनमिति । वास्तुशब्दो गृहापरपर्यायः । " धिष्ण्यं धाम निकेतनं च सदनं वस्त्यं च वास्तु क्षयः " इति निघण्टुः । वास्तुशब्देन गृहाधिष्ठितशिखिपर्जन्यप्रभृतिपञ्चचत्वा रिंशद्देवता उच्यन्ते । तासां शमनं होमनैवेद्यबलिभिः पूजनम् ॥ २२ ॥ बोधायने नोक्तां यज्ञार्थपशुवधदोषशङ्कां निर्वर्तयति कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः शास्त्रचोदितो विधिः कर्तव्य एव । तं धर्ममेवानुस्मर नात्र हिंसादिदोषप्रसङ्गः । यज्ञविनियुक्त पशूनामुत्तमलोकभागित्वेन वधस्य तेषामनुग्रहत्वाच्च "न वा उवेतन्मृयसे नरिष्यसि देवाꣳइदेषि पथिभिः सुगेभिः। यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु " इति हि श्रूयते ।" तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः " इति च स्मर्यते ॥ २३–२६ ॥

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् । अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २६ ॥ तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् । लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्र मथ राघवमब्रवीत् ॥ २७ ॥ अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा । देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ २८ ॥ रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जप्यकोविदः । सङ्ग्रहेणाकरोत् सर्वान् मन्त्रान् सत्रावसानिकान् ॥ २९ ॥ इष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः । बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३० ॥ वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च । वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ ३१ ॥

मुहूर्तः । अयं दिवसश्च ध्रुवः यजमानस्थैर्यकारी) ॥ २५ ॥ स इति । समिद्धे सम्यग्दीप्ते । जातवेदसि अग्नौ । चिक्षेप पपाचेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तामिति । निष्टप्तं सोष्णं छिन्नशोणितं क्षीणशोणितम् ॥ २७ ॥ अयमिति । कृष्णः कृष्णमृगः । समाप्ताङ्गः परिपूर्णावयवः । शृतः पक्वः । कृष्णमृगो यथा पूर्णावयवत्वात् पाकतः श्यामत्वाच्च पूर्वावस्थ इव दृश्यत इत्यर्थः । कुशलोसि यजने समर्थोसि ॥ २८ ॥ राम इति । गुणवान् प्रायत्यादिगुणवान् । जप्यकोविदः जप्यमन्त्रेषु समर्थः । सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपेण । सत्रावसानिकान् सत्रं वास्तुयागः यैर्मन्त्रैरवसीयते परिसमाप्यते ते सत्रावसानाः, सत्रावसाना एव सत्रावसानिकाः । विनयादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ठक् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । अकरोत् यावता वास्तुशान्तिकर्म समाप्यते तावन्मन्त्रान् जजापेत्यर्थः । मन्त्रजपपूर्वकं कर्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इष्ट्वा देवगणानिति । देवगणान् वास्तुदेवताः । ह्लादः तुष्टिः ॥ ३० ॥ वैश्वदेवबलिमिति । वैश्वदेवबलिं वैश्वदेवबलिहरणे । रौद्रं रुद्र

तं त्विति । निष्टप्तं नितरां तप्तम् । छिन्नशोणितम् उपरतशोणित निष्यन्दम् ॥ २७ ॥ अयमिति । कृष्णः कृष्णमृगः । समाप्ताङ्गः अन्यूनाङ्गः । कृष्णमृगो यथा नीलमृगो यथा अवैकल्यदग्धत्वात् कृष्णवर्णो मृग इव दृश्यत इत्यर्थः । शृतः पक्वः । देवता शालाधिदेवताम् ॥ २८ ॥ राम इति । सत्रावसानिकान् गृहप्रवेशनियुक्तान् मंत्रान् गृहीत्वा संग्रहेण वास्तुशान्त्यादिकमकरोत् ॥ २९ ॥ इष्ट्वेति । देवगणान् पूर्वोक्तगृहाधिष्ठितपञ्चचत्वारिंशद्देवगणान् ॥ ३० ॥ एवं गृहाधिष्ठित

जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि । पाप
संशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ वेदिस्थल
विधानानि चैत्यान्यायतनानि च। आश्रमस्यानुरूपाणि
स्थापयामास राघवः ॥ ३३ ॥ वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः
पक्वैर्मांसैर्यथाविधि। अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमित्-
कुशैः ॥ ३४ ॥ तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह
सीतया । तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥३५॥

देवताकम् । वैष्णवं विष्णुदेवताकं च यागम् । वास्तुसंशमनीयानि गृहारिष्ट शामकानि । मङ्गलानि मङ्गलकराणि पुण्याहवाचनशान्तिजपादीनि । स्नात्वेति पुनःस्नानकरणं "ततः सर्वौषधीस्नानं यजमानस्य कारयेत्" इति स्मरणा दित्याहुः । वस्तुतस्तु रौद्रयागकरणात् पुनःस्नानम् । रौद्रकर्मकरणे अप उप स्पृश्येति विधानादिति ज्ञेयम् । पापसंशमनं पापशब्देन पापप्रधानानि दिवा चरनक्तंचराणि क्रूरभूतान्युच्यन्ते । तेषां संशमनम् । यद्वा पापसंशमनं "पञ्च सूना गृहस्थस्य" इत्याद्युक्तरीत्या सूनारूपपापशमनम् । वैश्वदेवबलिमित्यत्र भूतबलिमात्रोक्तिः। अत्र तद्व्यतिरिक्तः पित्रादिविषयः। यद्वा पूर्वं वैश्वदेवरूपबलि मित्यर्थः । अत्र सर्वभूतबलिः । यद्वा पूर्वोक्तस्य सर्वस्योपसंहारः ॥ ३१॥३२॥ वेदीति । वेदिस्थलविधानानि बलिहरणादिवेदिस्थलसंस्थानानि । "वेदिः परि ष्कृता भूमिः" इत्यमरः । चैत्यानि गन्धर्वाद्यावासस्थानानि। आयतनानि विष्ण्वाद्यावासस्थलानि । (पाठभेदः । चैत्यानि देवतास्थानानि । आयतनानि अग्न्यगाराणि । अनुरूपाणि आश्रमस्यानुरूपाणि सूक्ष्माणीत्यर्थः । स्थापया मास मन्त्रतस्तत्तद्देवतानां तत्रतत्रावस्थानं कल्पितवानित्यर्थः) ॥ ३३-३५॥

देवतापूजाद्युक्त्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह-वैश्वदेवेत्यादिश्लोकद्वयेन । वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषसंशमनार्थानि गर्भन्यासादीनि । मङ्गलानि पुण्याह वाचनादीनि च चकारेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वेदिस्थलेति । वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानाम् अष्टदिग्वर्तिनामपि विधानानि । चैत्यं गणपत्यायतनम्, आयतनं विष्ण्वादेः । अनुरूपाणीति सूक्ष्ममार्गेण स्थापयामास, तत्तद्देवतानां तत्र

तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम्। वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ ३६ ॥ अनेकनानामृगपक्षिसङ्कुले विचित्रपुष्पस्तवकैर्द्रुमैर्युते। वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ ३७ ॥ सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम्। ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ३८

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कथयित्वा सुदुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह।
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥

तामिति। वृक्षपर्णच्छदनां वृक्षपर्णरूपाच्छादनपटलयुक्ताम्। यथाप्रदेशं शास्त्रोक्तप्रदेशमनतिक्रम्य। "आग्नेय्यां पाकशाला" इत्यादि शास्त्रम्। सुधर्मां देवसभाम् "स्यात्सुधर्मा देवसभा" इत्यमरः ॥ ३६ ॥ अनेकेति। पुष्पस्तवकपदं कर्णावतंसादिपदवन्निर्वाह्यम्। व्यालाः सर्प्पाः गजा वा। जितेन्द्रिया इत्यनेन विहारो ग्राम्यभिन्नजलक्रीडा पुष्पापचयादिरिति सूच्यते ॥ ३७ ॥ सुरम्यामिति। तां प्रसिद्धाम्। सुतीर्थां शोभनजलावतरण प्रदेशाम्। हृष्टः पुलकितः। पुरविप्रवासात् जनितामिति शेषः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० पीता० अयोध्या० षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवं रामस्य चित्रकूटगमनपर्यन्तवृत्तान्तमभिधाय गुहसुमन्त्रादिवृत्तान्तमृषिः प्रस्तौति—कथयित्वेति। गुहो रामे दक्षिणकूलस्थे सति सुदुःखार्त्तस्सन् सुमन्त्रेण सह चिरं कथयित्वा यावद्रामोऽक्षिपथमतिक्रामति तावत्पर्यन्तं तत्रैव स्थित्वा रामगुणान् कथयित्वेत्यर्थः। स्वगृहं जगाम तेन सह स्वगृहं जगामे

तत्रावस्थानं कल्पयामासेत्यर्थः ॥ ३३–३५ ॥ तामिति। वृक्षपर्णच्छदनां वृक्षपर्णैः कृतं छदनम् आच्छादनं यस्याः सा तथा ॥ ३६–३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

रामे दक्षिणकूलस्थे सति, दुःखार्तस्सन् सुमन्त्रेण सह चिरं कथयित्वा रामभद्रो दृष्टिपथं यावदतिक्रामति तावत्पर्यन्तं तत्रैव स्थित्वा रामगुणान् कथयित्वा स्वगृहं

भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सहासनम् । आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥ अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् । अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च । पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥ ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥

त्यर्थः ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनमिति । तेषां रामादीनाम् । भरद्वाजाभिगमनं भरद्वाजसेवनम् । प्रयागे भरद्वाजेन सहासनम् । आगिरेश्चित्रकूटपर्यन्तं गमनं च तत्रस्थैः शृङ्गिबेरपुरस्थैश्चारैरभिलक्षितं निवेदितम्, सुमन्त्रेण सम्यग्विदित मित्यर्थः । गङ्गोत्तरणदिवसनिशा वनस्पतिमूले, द्वितीया भरद्वाजाश्रमे, तृतीया यमुनातीरे, चतुर्थेऽहनि चित्रकूटगमनम्, पञ्चमे पुनरागम्य चारैर्निवेदनम् ॥ २ ॥ अनुज्ञात इति । अथ रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरम् । अनुज्ञातः, गुहेनेति शेषः । गाढदुर्मनाः अत्यन्तदुर्मनाः ॥ ३ ॥ स वनानीति । ग्रामाणि ग्रामान् ॥ ४ ॥ तत इति । ततः ग्रामनगरातिक्रमणानन्तरम् । तृतीयेऽहनि शृङ्गिबेरपुरात्

जगाम, तेन सह स्वगृहं जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥ तेषां रामादीनाम् । भरद्वाजाभिगमनं भरद्वाजमुद्दिश्य गमनम् । प्रयागे तेन सहासनम्, आगिरेर्गमनम् आचित्रकूटाद्गमनम् । तत्रस्थैः शृङ्गिबेरपुरस्थैः । गुहप्रेक्षितैश्चारैर्हेतुभिरुपलक्षितम्, सुमन्त्रेण सम्यग्वेदित मित्यर्थः। तत्रस्थैरुपलक्षितमिति शृङ्गिबेरपुरे स्थित्वा चारान् प्रेषयित्वा तत्र स्थितेभ्य स्तेभ्यः प्रथमेऽहनि गङ्गामुत्तीर्य वृक्षमूले न्यवसन्, द्वितीयेऽहनि भरद्वाजाश्रमे ऽवसन्, तृतीयेऽहनि यमुनातीरवने ऊषुः, चतुर्थेऽहनि चित्रकूटं गमिष्यन्तीति गुह प्रेरितचारैः कथितं सुमन्त्रेण विदितमित्यर्थः ॥ २ ॥ अनुज्ञात इति । अथ रामवृत्तान्त परिज्ञानानन्तरम् । अनुज्ञातः गुहेनेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति । तृतीयेऽहनि तृतीये सायाह्नसमये अह्नस्तृतीयभागभूते सायाह्नकाले सारथिः सुमन्त्रः अयोध्यां समनुप्राप्य

तिलकं—गङ्गोत्तरणतृतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यन्तं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव शृङ्गिबेरपुरात्सुमन्त्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अत एव "रामस्य निर्गमदिनाद्दिने षष्ठेऽर्धरात्रके । हाहालक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो नृपः ॥" इति पाद्मवचनं सङ्गच्छते । दिनद्वयेन शृङ्गिबेरपुरे रामागमनम् । तद्द्वितीयदिने गङ्गोत्तरणम् । तदादिदिनत्रयं सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः । तत्र तृतीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागत आगतचारेभ्यो रामवृत्तान्तं लब्ध्वा ततः प्रस्थाय मध्येऽवस्थानम् । ततः षष्ठे अपराह्णे अयोध्याप्रवेशः सुमन्त्रस्य । तदर्धरात्रे राज्ञो मरणम् ॥ ५ ॥

स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६॥ कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा । रामसन्तापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥ इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रपातिभिः । नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोऽथ सहस्रशः । क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥ तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम्। अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥ ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः । अहो धिगिति निश्वस्य हा रामेति च चुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दंवृन्दं च तिष्ठताम् । हताः स्म खलु येनेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२॥ दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च । न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥

निर्गमापेक्षया तृतीयदिवसे । यद्वा अहनि तृतीये सायाह्नसमये । अह्नः तृतीयकालभूते सायाह्नकाले । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां तां ददर्श ॥५-७॥ इतीति । त्वरितः प्रविवेश । नगरं जनसञ्चारशून्यं निःशब्दं वर्तते । राजा कामवस्थां प्राप्त इति ज्ञातुं त्वरितः प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तेषामिति । गङ्गायां गङ्गातीरे । निवृत्तोऽस्मीति तेषां शशंसेति सम्बन्धः ॥ १० ॥ त इति । ते रामादयः ॥ ११ ॥ शुश्रावेति । वृन्दंवृन्दं च तिष्ठतां सङ्घशः तिष्ठताम् । हता इति ये वयम् इह अस्मिन् रथे राघवं न पश्यामः इति अस्माद्धेतोः ते हताः स्मेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेष्विति । दानादिषु

निरानन्दां ददर्शेति सम्बन्धः । यद्वा ततः शृङ्गिबेरपुरात् निर्गमनदिवसस्य तृतीयेऽहनि सायाह्नसमये सारथिरयोध्यां प्राप्य तां ददर्शेति सम्बन्धः । रामस्य भरद्वाजाश्रमावस्थानदिवसे भरद्वाजाश्रमाच्चारागमनानन्तरं सारथिस्तस्मिन्नेवदिवसे शृङ्गिबेरपुरान्निर्गत्य तृतीयेऽहनि सायाह्ने अयोध्यां प्राप्य तां निरानन्दां ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ५-११ ॥ शुश्रावेति । ये वयम् । इहास्मिन् रथे राघवं न पश्यामः ते हताः स्मेति तेषामिति ईदृशं वचनं शुश्रावेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ दानेति । दानयज्ञादिषु अन्तरा

किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् । इति
रामेण नगरं पितृवत्परिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानां
च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् । रामशोकाभितप्तानां शुश्राव
परिदेवनम् ॥ १५ ॥ स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहि
ताननः । यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥
सोऽवतीर्य्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च । कक्ष्याः
सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यै
र्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् । हाहाकारकृता
नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥

अन्तरा मध्ये नायकमणिवत् वर्तमानं रामम् पुनः जातु कदाचिदपि न द्रक्ष्यामः किमिति काकुः । येन केनापि दाने क्रियमाणे रामः स्वयं तत्र गत्वातिष्ठति । किमर्थम् ? देशे काले पात्रे च दापयितुम् । यज्ञेपि गच्छति । किमर्थम् ? न्यायार्जितधनैः कारयितुं तत्तत्कर्मसन्देहविच्छेदविस्मृतज्ञापनादिकं कर्तुं च । विवाहे च मध्ये गच्छति । किमर्थम् ? उभयवर्गसङ्घटनायासंमतानामभिमतद्रविणप्रदानाय अस्खलितं कर्मणामनुष्ठापनाय च । समाजेषु महत्सु अन्यत्रापि महासदस्सु, दीर्घसत्रेष्वपीत्यर्थः । यत्रकुत्राप्यदृष्टकार्येष्विति वा । अत्र सर्वत्र हेतुर्धार्मिकमिति ॥ १३ ॥ किमिति । अस्य जनस्य किं समर्थं किं क्षेमंकरं वस्तु किंप्रियं किं सुखावहमिति, रामेण तत्तदभिमतवस्तुप्रदात्रा रामेण पित्रेव नगरं परिपालितम् । नगर शब्देन नगरस्थजना लक्ष्यन्ते । इति वचः शुश्रावेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ वातायनगतानामिति । अन्वन्तरापणं शुश्राव । उभयपार्श्वस्थानामापणानां मध्येमध्ये शुश्रावेत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५ ॥ स राजमार्गमध्येनेति । पिहिताननः जनदर्शनाक्षमतया ॥ १६ ॥ सोऽवतीर्येति । राजनिर्गमाभावेन महाजनसङ्कुलत्वम् ॥ १७ ॥ हर्म्यैरिति ।

मध्ये धार्मिकं रामं जातु पुनः न द्रक्ष्याम इतितेषां वचः शुश्रावेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ किमिति । अस्य जनस्य इतःपरं किं समर्थं किमुचितं किं सुखावहं वस्तु किमिति पित्रेव रामेण परिपालितं नगरम् इति चिन्ताकुलं बभूवेति शेषः ॥ १४ ॥ वातायनेति । अनु अनन्तरम् वातायनगतानां स्त्रीणां परिदेवनं च अन्तरापणम् आपणमध्ये गच्छन् शुश्रावेति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति । कक्ष्याः द्वाराणि ॥ १७ ॥ हर्म्यैरिति । हर्म्यैः धनिकगृहैः । विमानं सप्तभौमसद्म, एतैरुपलक्षितामयोध्यां

आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभि
वीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः॥ १९॥ ततो दशरथस्त्रीणां
प्रासादेभ्यस्ततस्ततः।रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव
जल्पितम् ॥२०॥ सह रामेण निर्यातो विना राममिहा
गतः । सूतः किंनाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रतिवक्ष्यति
॥२१॥यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम्। आच्छिद्य
पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तु
तद्वाक्यं राज्ञः स्त्रीणां निशामयन् । प्रदीप्त इव शोकेन
विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥

हर्म्यैर्धनिनां वासैः । विमानैः सप्तभूमिगृहैः । "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमि गृहेऽपि च" इति वैजयन्ती । प्रासादैः महाराजार्हगृहविशेषैः । उपलक्षिताः नार्यः समागतं रामेण विना समागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकारकृताः कृतहाहा काराः, बभूवुरिति शेषः ॥१८॥ आयतैरिति । अव्यक्तम् अस्पष्टमिति क्रिया विशेषणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ सह रामेणेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । यत्रेति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः प्रथमार्थे वर्तते । यथा "क इत्था वेद यत्र सः" इत्यत्र यथा येन प्रकारेण । अस्मज्जीवितं दुर्जीवं दुःखेन जीवनार्हं मन्ये एवमेव कौसल्या पुत्रे निर्याते सति आच्छिद्य प्रसह्य जीवति यत्र जीवतीति यत् तत् न सुकरं दुस्सम्पादं ध्रुवं मन्य इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षया एकवचनम्, विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । निशामयन् निशमयन् । दीर्घश्छान्दसः । शृण्वन्

समागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकारः कृतो याभिस्तास्तथा नार्यो बभूवुरिति शेषः॥१८॥ आयतैरिति । अव्यक्तं क्रियाविशेषणमेतत । अन्योन्यमभिवीक्षन्ते, इतिकर्तव्यता मौढ्यादिति शेषः ॥१९॥ तत इति । प्रासादेभ्य इति सुमन्त्रस्य राजवेश्मप्रविष्टत्वेन ततोवतीर्णानामिति शेषः । मन्दं जल्पितमिति राजसान्निध्ययत्वान्मन्दत्वम् ॥ २० ॥ अथ राममातॄणां दुःखप्रलापः-यथेति । यत्रेति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । कौसल्या पुत्रे निर्याते सति यथा आच्छिद्य प्रसह्य जीवति यत्र जीवतीति यत् एतद्दुर्जीवं दुष्करजीवं ध्रुवं निश्चितम् । एवमेवंविधम् जीवनं सुकरं न मन्ये । एवंविधजीवन मन्यैः कर्तुमशक्यमिति मन्ये इत्यर्थः । मन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षया एकवचनम् ।

सत्य०-यथा तस्याः एवं ममापि जीवनं न सुकरं ध्रुवं मन्ये ॥ २२ ॥

स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् । पुत्रशोक परिद्यूनमपश्यत् पाण्डरे गृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च । सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥२५॥ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्त चेतनः । मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥ ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ । उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् । उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥२८॥ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः । वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २९॥ अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव । उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात् सहायता ॥ ३० ॥ देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् । नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥

न्नित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥ स प्रविश्येति । परिद्यूनं क्षीणम् । " दिवो विजिगीषायाम् " इतिनिष्ठानत्वम् । पाण्डर इति विशेषणाद्राजलक्ष्मीर्नास्तीत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ स तूष्णीमिति । तूष्णींभावे हेतुः विभ्रान्तचेतन इति ॥२६॥ तत इति । आविद्धं शोकेनाभिहतम्, अभूदितिशेषः । मूर्च्छिते आविद्धमासीत् पतिते बाहू उद्धृत्य चुक्रोशेति विशेषः ॥२७॥ २८ ॥ इममिति । दूतं सन्देशहरम् । दुष्करकारिणः दुष्करकार्य्यकारिणः ॥ २९ ॥ अद्येममिति । इममनयं पुत्रविवासनम् । सुकृतं शोभनम् । शोके विषये सहायता न स्यात्, शोकानुवर्तनं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ३० ॥ व्यसनानुशयकृततूष्णींभावे हेत्व

सत्यरूपं परमार्थभूतं निशामयन् शृण्वन् ॥ २१-२३ ॥ परिम्लानं क्षीणम् ॥ २४ ॥ अभिगम्येति । यथोक्तं प्रत्यवेदयत् विस्तरेण प्रतिपादनमाराद् भविष्यतीत्यर्थः ॥२५॥ ॥ २६ ॥ तत इति । आविद्धं दुःखाभिभूतं सत् ॥२७-२९॥ अद्येति । एवमनयं दुस्साधनमन्याय्यं कृत्वा व्यपत्रपसि लज्जां प्राप्नोषि । सुकृतं सत्यपरिपालनरूपं पुण्यमस्तु । शोके शोकविषये सहायता नास्ति, शोकानुवर्तनं मा कृथा इत्यर्थः ॥३०॥ देवेति ।

स०-मूर्च्छिते सर्वोच्छ्रिते रामे अपृथिवीपतौ सति क्षितौ नृपतौ पतिते च सतीति वा ॥ २७ ॥

सा तथोक्ता महाराजं कौसल्या शोकलालसा । धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२॥ एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि । पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सुस्वरं रुरुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥ ततस्तमन्तःपुरनाद मुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः । स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात् प्रत्यागतः पुनः ।
अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥
वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।
विनिश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥

न्तरं कल्पयति—देवेति । कैकेयी, सेति शेषः । विस्रब्धं सविश्वासम्, निःशङ्कमिति यावत् ॥ ३१ ॥ सेति । बाष्पेण विप्लुतं विलुप्तं सगद्गदं यथा भवति तथा भाषिणी ॥ ३२ ॥ एवमिति, पतितामिति शेषः ॥ ३३ ॥ तत इति । समीक्ष्य श्रुत्वा । पुनरेव सङ्कुलं रामगमनकाल इव व्याकुलमासीत् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० पीता० अयोध्या० सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

प्रत्यागतः सूतस्याभिमुखागतः ॥१॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । नव

विस्रब्धं निश्शङ्कम् ॥ ३१ ॥ बाष्पविप्लुतभाषिणी गद्गदभाषिणी ॥ ३२–३४ ॥
इति श्रीमहे० श्रीरामायण०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

प्रत्याश्वस्त इति । मोहात् मूर्च्छायाः । प्रत्याश्वस्तः उपचारैरुद्बोधितः राजा । यो रामसकाशात्प्रत्यागतः । तं सूतम् । रामवृत्तान्तकारणात् रामवृत्तान्तं प्रष्टुम् ॥ १ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । नवग्रहं नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्य तम् । अस्वस्थं व्याधिग्रस्तम् । महाराजमुपस्थितः समीपे तस्थाविति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

राजा तु रजसा धूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् । अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥४॥ क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः । सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः । भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः । स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥७॥ व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् । कथं कुमारौ वैदेह्या सार्द्धं वनमुपस्थितौ ॥८॥ सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया । राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥९॥ सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ । वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः । सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥११॥ आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय । जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु १२

ग्रहं सद्योगृहीतम् । अस्वस्थं व्याधिग्रस्तम् ॥२॥३॥ रजसा ध्वस्ताङ्गं धूसरिताङ्गम् । धूतं कम्पितम् । परमार्तवत् परमार्त इव, दीन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वसर्गे यथोक्तमित्युक्तं विवरीतुं प्रश्नमवतारयति—क्व नु वत्स्यतीत्यादिना ॥ ५ ॥ दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणम् । शयनोचितः महार्हशयनोचितः ॥६॥७॥ व्यालैरजगरादिभिः । मृगैः सिंहव्याघ्रादिदुष्टमृगैः । उपस्थितौ उपाश्रितौ । आसितमित्यादौ भावे निष्ठा ॥८–११॥ आसितं आसनम् । शयितं शयनम् । भुक्तं

राजेति । रजसा ध्वस्ताङ्गं धूलिपरीताङ्गम् । परमार्तवत् परमदीनस्सन् ॥४॥ क्वन्विति । वत्स्यति वसति । अशिष्यति अश्नाति ॥ ५ ॥ दुःखस्येति दुःखं यथातथा ॥ ६॥७ ॥ व्यालैरिति । व्यालैरजगरैः । मृगैः व्याघ्रादिभिः । उपस्थितौ उपाश्रितौ ॥ ८–११ ॥ आसितमिति । आसितादयो भावे निष्ठाः । एतेन रामसम्बन्ध्यासनादिव्यापार

सत्य०—पदातयश्च रथाश्च पदातिरथम् । सेनाङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन सहिताश्च ते कुञ्जराश्चेतितथा ॥७॥ साधुषु मध्ये यथा ययातिः शुक्रशापप्राप्तजरया जीवितवान् तथाऽहमपि वलीपलितकार्कश्यविशिष्टोपि रामवार्ताश्रवणेन जीविष्यामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया । उवाच वाचा
राजानं सबाष्पपरिरब्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मां महाराज
धर्ममेवानुपालयन् । अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभि
प्रणम्य च ॥१४॥ सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदिता
त्मनः । शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः
॥१५॥सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया । आरोग्य
मविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् ॥ १६ ॥ माता च
मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् । अप्रमादं च
वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥

भोजनं च कीर्तय । एतेन रामसम्बन्ध्यासनादिकीर्तनेन अहं साधुषु ययातिरिव जीविष्यामि । ययातिः सत्सुपतेयमितीन्द्रं प्रार्थ्य स्वर्गाद्भ्रष्टः साधुसमागमं प्राप्य यथा निवृत्तदुःखोऽभूत् तद्वदहमपि निवृत्तदुःखो भविष्यामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इतीति । बाष्पपरिरब्धया कण्ठगतबाष्परुद्धयेत्यर्थः । अतएव सज्जमानया स्खलन्त्या "षस्ज गतौ" इति धातुः । धातोरनेकार्थत्वादत्र स्खलनार्थकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सूतेति । वन्द्यौ वन्दनीयौ ॥ १५ ॥ अन्तःपुरम् आरोग्य मभिवादनं च वाच्यम् । ब्रुवो द्विकर्मकत्वादप्रधानकर्मण्यन्तःपुरे प्रथमा । कृताभिहितत्वात् । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥१६॥ अप्रमादं धर्मे भर्त्तरि च । इदं

श्रवणेन । ययातिरिव साधुष्विति स्वर्गात्पतन् ययातिः 'मुनिसाधुषु पातय' इतीन्द्रं प्रार्थयित्वा यथा साधुषु पतितः एवं स्वर्गतुल्यराज्यान्निर्गत्य साधूनामाश्रमेषु स्थितस्य रामस्य भोजनादि कीर्तय, तेन जीविष्यामीति योजना ॥ १२ ॥ इतीति । सः सूतः सज्जमानया स्खलन्त्या बाष्पपरिरब्धया कण्ठगतबाष्पनिरुद्धया ॥१३॥ अब्रवीदित्या दिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हे महाराज ! राघवो धर्ममेवानुपालयन् भूत्वा मामब्रवीत् । वक्ष्यमाणं वच इति शेषः ॥ १४ ॥ किमिति ? हे सूत ! शिरसा वन्दनीयस्य मे तातस्य मद्वचनात् मत्प्रातिनिधित्वेन अञ्जलिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य पादौ च वन्द्याविति योजना ॥ १५ ॥ किञ्चसर्वमिति । मद्वचनात् सर्वमन्तःपुरमारोग्य मभिवादनं च वाच्यमिति ॥ १६॥ मातेति । किञ्च मम माता कौसल्यापि वक्तव्या,

सत्य०—वाचेत्येतद्देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । नरेन्द्रेण शुचासज्जमानया स्खलन्त्या वाचा चोदितः स सूतः ॥ १३ ॥

धर्म्मनित्या यथाकालमग्न्यगारपरा भव । देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानश्च मानश्च त्यक्त्वा वर्त्तस्व मातृषु । अनु राजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १९ ॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्त्तितव्या च राजवत् । अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च । सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्त्तस्व मातृषु ॥२१॥ वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यवरोरुधः । कुमारराज्ये जीव त्वं तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥

वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥ अभिमानं गर्वं "गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः" इत्यमरः । कुलाभिमानमित्यर्थः । मानः चित्तसमुन्नतिः । जेष्ठपत्नीत्वनिबन्धनां चित्तसमुन्नतिमित्यर्थः । अनु राजानमार्यां च कारय, अनुकारयेत्यर्थः । "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितप्रयोगः । अन्विति तुल्यार्थे । "पश्चात् साहश्ययोरनु" इत्यमरः । राजानं कैकेयीं च तुल्यमनुवर्तस्वेत्यर्थः । राजवत् राज्ञीव । वृत्तिर्वर्तितव्या, उपचारः कर्तव्य इत्यर्थः । अर्थज्येष्ठाः अर्थेनैव ज्येष्ठाः न तु वयसेत्यर्थः ॥ १८–२० ॥ भरत इति । भरतः कुशलं वाच्यः, त्वयेति शेषः । वाच्यो मद्वचनेन च मयोक्तमित्यपि वाच्य इत्यर्थः । यद्वा भरतो मद्वचनेन कुशलं वाच्यः । सर्वास्वेव मातृषु । यथान्यायं यथाक्रमम् । वृत्तिं वर्तस्व वृत्तिं कुरु, शुश्रूषस्वेत्यर्थः । इति वाच्यश्चेति द्वितीयवाच्यपदान्वयः ॥ २१ ॥ वक्तव्य इति । राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थम् । मा व्यवरोरुधः

इति च एनां कौसल्यां ब्रूयाः ॥ १७ ॥ किमिति ? धर्मनित्येत्यादि । अभिमानो गर्वः स्वगुणोत्कर्षबुद्धिः, मानः परस्याननुवृत्तिः । अनु राजानं राज्ञः पश्चात् कैकेयीमार्यां श्लाघ्यां कारय ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुमार इति । भरते राजवद्वृत्तिः वर्तितव्या सम्पादनीया । कथमुभयमित्यत आह अर्थज्येष्ठा इति । हि यस्मात् अर्थज्येष्ठाः सन्तो राजानः भवन्ति अतः भरतस्य राजदत्तार्थज्येष्ठत्वात्तस्य वैमुख्यनिवृत्तये राजधर्ममनुस्मरेति च ॥२०॥ भरत इति । किञ्च भरतो मद्वचनेन कुशलं वाच्यः । सर्वास्वपि मातृषु यथान्यायम् वृत्तिं वर्तस्वेति च वाच्य इति योजना ॥ २१ ॥ वक्तव्य इत्यादि

अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्द्धिनी ॥ २४ ॥
इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशाः ।
रामो राजीवताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निश्वसन् वाक्यमब्रवीत् ।
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥
राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु त्वाश्रित्य शासनम् ।
कृतं कार्य्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥

अवरुद्धं मा कार्षीः । अतिक्रान्तवयस्कत्वादिति तत्र हेतुः । कुमारराज्यं यौवराज्ये । जीव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । इति च वक्तव्य इत्यन्वयः ॥२२॥२३॥ अब्रवीदिति। अश्रूणि वर्तयन् करिष्यमाणमातृविषयपीडास्मरणादिति हृदयम्। स्वस्य मातृविषयशुश्रूषाया अलाभाद्वा अश्रुवर्तनम् । मम माता स्वमातेव त्वया द्रष्टव्या इति भरतमुद्दिश्य मां ब्रुवन्नेव भृशमश्रूण्यवर्त्तयत् । शोकजनित रक्तिमानमाह राजीवताम्राक्ष इति । अनन्तरमश्रुमोचनं ततो वक्तव्यस्यानु चितत्वात्, अमुमाशयमुत्तरत्र सीतापहरणानन्तरमुद्घाटयिष्यति ' सुतप्रमत्त कुपितानां वचनैर्भावज्ञानं द्रष्टव्यम् ' इतिन्यायेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ लक्ष्मण स्त्विति । तुशब्देन रामवन्न सर्वथा हृदयं जुगोपेत्युक्तम् ॥२६ ॥ राज्ञेति । येन विवासनेन वयमभिपीडिताः तद्विवासनम् अकार्यं तु अकार्यमेव । राज्ञा तु कैकेय्याः लघु शासनमाश्रित्य कार्यं वा कार्यमिव कृतं खलु । यद्वा राज्ञा खलु लघु तुच्छं कैकेय्याः शासनमाश्रित्याकार्यमेव कार्यं कृतम्, येन कार्येण वय

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थम् ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तेति । एनं दशरथं मा व्यवरोरुधः । कुमारराज्ये यौवराज्ये । तेनैवाज्ञाप्रवर्त्तनात् जीव, इति वक्तव्य इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २३ ॥ अब्रवीदिति । पुत्रगर्द्धिनी पुत्राभिकाङ्क्षिणी । हे भरत ! मम माता ते तव मातेव द्रष्टव्या ॥ २४ ॥ उपसंहरति–इतीति । इत्येवं प्रकारेण मां ब्रुवन्नेव । अश्रूण्यवर्तत इति पाठः व्यसृजत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्त्विति वाक्यमब्रवीत् । तदेवाह–केनायमपराधेन इत्यारभ्य सार्धसप्तश्लोकैः । राज्ञा त्विति। येन रामविवासनेन वयमभिपीडिताः तद्विवासनम् अकार्यं तु अकार्यमेव ॥ २६ ॥ राज्ञा तु कैकेय्याः लघु तुच्छं शासनमाश्रित्य कार्यं वा कार्यमिव कृतं खल्विति

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ।
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥
इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् ।
रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥

मभिपीडिताः॥२७॥ प्रतिज्ञातार्थप्रदानस्य कथमकार्यत्वम् ? तत्राह–यदीति । रामः प्रव्राजितो यदि प्रव्राजित इति यत् । एतत् लोभकारणकारितं वरदान निमित्तं वा कैकेय्याः प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं वा । सर्वथा दुष्कृतं कृतम्, वरदानसमये वरद्वयस्य भरताभिषेकरामनिष्कासनरूपेण विनियोगाभावात् । यदिशब्दस्वारस्यानुरोधेनेत्थं वा योजनीयम्–लोभकारणकारितमिति क्रिया विशेषणम् । रामः लोभकारणकारितं वा वरदाननिमित्तं वापि यदि प्रव्राजितः तथापि सर्वथा दुष्कृतम् अकार्यं राज्ञा कृतम्, न राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातुं शक्यत्वात्; ज्येष्ठपुत्रविवासनस्यानुचितत्वाच्चेतिभावः । "न त्वेकपुत्रं दद्यान्न त्वेव ज्येष्ठपुत्रम्" इति हि स्मर्यते । लोभकारणकारित इतिपाठे–रामविशेष णम् । लोभरूपकारणेन प्रेरितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ इदमिति । रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्षये, किन्तु ईश्वरस्य कृते स्वतन्त्रव्यापारे स्थितेन राज्ञेति शेषः । इदं रामप्रव्राजनं यथाकामं तावत् यथेच्छमेव कृतम् । यद्वा इदं रामविवासनम् ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रयोजनाय । यथाकामं कृतं केवलमीश्वरप्रेरणेन शास्त्रमन वेक्ष्य कृतमित्यर्थः । हि यस्माद्रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्षये । परित्यागहेतु दोषसद्भावे हि पुत्रविवासनं शास्त्रीयं स्यात् । अयं चोपसंहारश्लोकः ॥ २९ ॥

योजना ॥ २७ ॥ यदीति । रामः प्रव्राजितो यदि प्रव्राजित इति यत् एतत्प्रव्राजनं लोभकारणकारितं वा अन्यायेन परद्रव्यापहरणेच्छा लोभः । स एव कारणं हेतुः तेन कारितं लोभहेतुना कैकेयी राज्ञा अकारयद्वा वरदाननिमित्तं वा कैकेय्यै प्रति श्रुतवरदाननिमित्तं वा भवतु, सर्वथा पक्षद्वयेपि दुष्कृतं कृतम् । वरदानसमये वर द्वयस्य भरताभिषेकरामविवासनरूपेण विनियोगाभावाद्दुष्कृतत्वोक्तिः । दैवप्रेरणया युष्मत्त्यागाद्दशरथो नोपालब्धव्य इत्याशङ्क्य दैवप्रेरितेनापि दोषसद्भावेत्यागः कार्यः ॥ २८ ॥ स च दोषोऽस्मिन् रामे न दृश्यत इत्याह–इदमिति । इदं तावन्मत्पीडन मीश्वरस्यकृतौ दैवप्रेरणायां सत्यां यथाकामं यथेच्छकृतं भवतु तथाप्येतावता अनपरा धिनो रामस्य परित्यागे हेतुभूतमपराधं नोपलक्षये, दैवप्रेरितोपि केनचिद्दोषेण हेतुना

असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् । जनयिष्यति सङ्क्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥३०॥ अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥३१॥ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम्। सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वाऽनेन कर्मणा ॥ ३२ ॥ सर्वं प्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्म्मिकम् । सर्वलोकं विरुध्येमं कथं राजा भविष्यसि ॥ ३३ ॥

यथेष्टकरणं चेत् कथमनुतप्तवान् राजेत्यत्राह–असमीक्ष्येति । विरुद्धम् अत एव असमीक्ष्य अनालोच्य बुद्धिलाघवात् समारब्धं कृतम् । राघवस्य विवासनं संक्रोशं दुःखम् । जनयिष्यति जनयति, अतो राज्ञोऽनुताप इतिभावः ॥ ३०॥ पिता कथं निन्द्य इत्यत्राह–अहमिति । ' गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इतिवचनादिति भावः । भ्राता राघव एव मम पिता " ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः " इत्युक्तेः । तस्य पितृत्वाभावेपि भर्तृत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह भर्ता चेति । स्वामीत्यर्थः । किंबहुना बन्धुः सर्वविधोऽपि राघव एव । एतेन परमैकान्तिभिः प्राकृत पित्रादयः परित्याज्याः भगवानेव निरुपाधिकः पिता भर्ता बन्धुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ कथं मुख्यं पितरं विहाय गौणमनुवर्तसे ? तत्राह–सर्व लोकप्रियमिति । अनेन कर्मणा प्रियपुत्रप्रव्राजनरूपक्रूरकर्मणा । सर्वलोकाहितं रतं सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा अनेन कर्मणोपलक्षितं सर्वलोकाहिते रतं सर्व लोकाप्रियमित्यर्थः । त्वा त्वां प्रति । सर्वलोकः कथमनुरज्येत ? कश्चिद्दूरत तुल्योऽनुरज्यताम्, नतु सर्वोपीति भावः । सर्वलोकानिरुपाधिकबन्धुं त्यक्त्वा सोपाधिकबन्धुं त्वां कथमाश्रयेयमिति हृदयम् ॥३२॥ अनेनेत्युक्तं प्रपञ्चयति–

परित्यजति स दोषोऽस्मिन्नास्तीत्यर्थः ॥२९॥ असमीक्ष्येति । बुद्धिलाघवात् अविवेकात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य समारब्धं विरुद्धं सर्वलोकविरुद्धम्।विवासनं रामविवासनं कर्तृ राघवस्य दशरथस्य संक्रोशं निन्दां जनयिष्यति ॥ ३० ॥ " गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते॥" इति वचनार्थं हृदि निधायाह–अहं तावदिति । भर्ता स्वामी ॥ ३१ ॥ अन्यदप्याह–सर्वलोकेत्यादि । सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा स्थितं त्वां अनेन क्रूरकर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत ॥३२॥ सर्वेति । कथं राजा भविष्यसीत्येवं राजानं ब्रूहीति शेषः॥३३॥

जानकी तु महाराज निश्वसन्ती मनस्विनी । भूतोपहत
चित्तेव विष्ठिता विस्मिता स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्व
व्यसना राजपुत्री यशस्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव
मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन
परिशुष्यता । मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य
सा ॥ ३६ ॥ तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितो
भवल्लक्ष्मणबाहुपालितः । तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

सर्वप्रजाभिराममिति । कथं राजा भविष्यसीत्येवं राजानं ब्रूहीत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । सुमन्त्रप्रेषणवेलायां लक्ष्मणादिवाक्याश्रवणेप्यत्र सिद्धवदनुवाद सामर्थ्यात् तदानीमेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥३३॥ जानकी त्विति । तुशब्देन लक्ष्मणाद्वैषम्यमुच्यते । लक्ष्मणो रामशोकविकारमालक्ष्य हृदयनिहितं वचसा द्योटितवान् । सीता तु न तथेति मयोच्यमानं सीताशोकानुभावमाकर्ण्य क्षुब्ध हृदयेन त्वया न भवितव्यमिति द्योतयितुं महाराजेति सम्बोधनम् । हृदयस्थ शोकातिरेकेण । निश्वसन्ती मनस्विनी गम्भीरमनस्का । भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता स्तिमिता । विस्मिता विस्मितेवोत्फुल्लनयना स्थिता ॥३४॥ अदृष्टपूर्व व्यसनेति । अदृष्टपूर्वव्यसना अननुभूतपूर्वव्यसना । तत्र हेतुः राजपुत्रीति । यशस्विनीति तदानीमप्यनुदितकैकेयीनिन्दात्वेन कीर्तिमती । तेन दुःखेन भर्तृदुःखदर्शनजदुःखेन । रुदती रोदनानुभाववती सती मां किञ्चिदपि नैवाब्रवीत्, केनचित्सम्भाषणस्याप्यसह्यत्वात् ॥ ३५॥ उद्वीक्षमाणेति । ततो भर्तारमश्रुमुखमुद्वीक्षमाणा सती परिशुष्यता मुखेन उपलक्षिता मां प्रयान्त मुद्वीक्ष्य सहसा बाष्पं मुमोच । रथे गते कथं पद्भ्यामेव क्रूरं कान्तारं चरिष्यति राम इति हृदयं धारयितुमशक्ता अश्रूणि मुमोचेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामाभू० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशःसर्गः ५८

जानकीति । विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजना । अस्मिता स्मितरहिता विष्ठिता स्थिता ॥ ३४–३६ ॥ तथैवेति । लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन शुश्रूषमाणः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

*[इति ब्रुवन्तं तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । ब्रूह्यशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्लवः । कथयामास भूयोऽपि रामसन्देश विस्तरम् ॥ २ ॥ जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ । गङ्गामुत्तीर्य्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥ अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन् रघुनन्दनम् । अनन्तरं च सीताथ राघवो रघुनन्दनः । तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥]

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि । उष्णमश्रु प्रमुञ्चन्तो रामे सम्प्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् । प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥२॥ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् । आशया यदि मां रामः पुनःशब्दापयेदिति ॥ ३॥

ममेति । मम वर्त्मनि मत्सम्बन्धिनि मार्गे । न प्रावर्त्तन्त. नववियोगक्लेशादिति भावः ॥१॥ उभाभ्यामिति । राजपुत्राभ्यामिति चतुर्थी । तद्दुःखं तादृशं दुःखम् ॥ २ ॥ गुहेन सार्धं तत्स्नेहितजनसन्दर्शनमपि क्लेशावहमिति भावः । तत्रैव नतु वर्त्मनि । दिवसानिति बहुवचनेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वसिद्धिरित्येके । वस्तुवस्तु वनस्पतिमूले एकदिनं भरद्वाजाश्रमे द्वितीयं यमुनातीरे तृतीयं चतुर्थे चित्रकूटप्रवेशः पञ्चमे गुहचारैस्तत्सर्वं निवेदितं

मम त्वश्वा इति । मम मया नियमिते मार्गे अश्वा न प्रावर्तन्त न न्यवर्तन्त । अयं भावः—शतधृतिभवशतमखमुखविबुधदुर्लभा श्रीरामसेवा अस्माभिर्भाग्यवशाल्लब्धा, सा निर्दयेन दैवेन विघटिता इतःपरं किं करिष्यामः ? अस्माकं व्यर्थं जीवनं किमर्थमित्यन्तदुःखेनाश्रु विमुञ्चन्तः । मयि अतिकठिनहृदयेप्रतिनिवृत्तेप्यश्वा न न्यवर्तन्त । तथापि मया कथञ्चिन्निवर्तिता इति ॥ १ ॥ उभाभ्यामिति । तद्दुःखं तादृशं दुःखम् ॥ २ ॥ गुहेनेति । पुनःशब्दापयेत् आह्वापयेदिति शङ्कया गुहेन सार्धं

* एते सार्धचत्वारः श्लोका व्याख्यातृभिः परित्यक्ता अपि बहुषु कोशेषूपलभ्यमानत्वात्कुण्डलीकृत्याङ्किताः ।

विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः ।
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥
उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥

षष्ठे सूतनिर्गमः । यद्वा द्वितीयदिने भरद्वाजाश्रमे रामस्य चित्रकूटगमनव्यव सायात् । तृतीयदिने चारैर्निवेदनं चतुर्थे सूतनिर्गमः अतः त्रीन् दिवसान् गङ्गाकूले स्थितोस्मीत्यर्थः । बहूनिति विशेषणात् रामवियोगेन एकैकस्य दिवसस्य कल्पवत् प्रतिभानमिति दर्शितम् । पुनःशब्दापयेत् पुनराह्व येत् । वनचरमुखेनेति हृदयम् । शब्दशब्दाण्णौ तत्कृतापुगन्तोप्ययमस्ति । अतोऽङ्कापयतीत्यादिवत् सिद्धम् ॥ ३ ॥ अथ रामस्य सर्वान्तर्यामितादात्म्यं सूचयितुं सर्वेषां रामविरहक्लेशं वर्णयति । यद्वा कैकेयीप्रियार्थमविचारेण सहसा कृतं कार्यं सर्वक्षोभनिमित्तमभूदित्याह—विषय इत्यादि । विषये देशे । "देश विषयौ तूपवर्तनम्" इत्यमरः । अपिशब्देन लतादयः समुच्चीयन्ते । व्याध्या दिना एकदेशग्लानिं व्यावर्तयितुं सपुष्पेत्यादि । सपुष्पाङ्कुरकोरकाः पुष्पाणि अभिनवविकासितानि, अङ्कुराः शाखासु नवपल्लवोद्भेदाः, कोरकाः कलिकाः "कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः । तैः सहिता वृक्षा अपि परिम्लानाः, कठिन कोमलविभागमन्तरेणापि सर्वमेकदैव परिम्लानमभूदित्यर्थः ॥४॥ उपतप्तोदका

बहून् दिवसान् स्थितोऽस्मीतिसम्बन्धः । अयमर्थः—सीतारामलक्ष्मणैः सह गङ्गां प्राप्य गुहेन सह स्थितदिवसस्त्वेकः, रामस्य गङ्गोत्तरणानन्तरं वटमूलावस्थान दिवसस्त्वेकः, रामस्य भरद्वाजाश्रमप्राप्तिदिवसे भरद्वाजाश्रमाद्यावत्स्वप्रेषितचारा गमनं तावद्दिवसस्त्वेकः, एवमाहत्यत्रिदिवसाः । अतो बहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानात् स्थितोऽस्मि दिवसान् बहूनित्यस्याविरोधः । किञ्च रामस्य भरद्वाजाश्रमप्राप्तिदिवसे भरद्वाजाश्रमाच्चारागमनानन्तरं तस्मिन्नेव दिवसे शृङ्गिबेरपुरान्निर्गत्य तृतीयदिवस सायङ्काले सुमन्त्रस्यायोध्याप्रवेशसम्भवात् " ततः सायाह्नसमये " इति पूर्वसर्गोक्त स्याप्यविरोध इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ३ ॥ कैकीयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वक्षोभ करमभूदित्याह—विषय इति । विषये देशे । सपुष्पाङ्कुरकोरकाः पुष्पाण्यभिनवविक सितानि, अङ्कुराः शाखासु नवपल्लवोद्भेदाः, कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैः सहिता वृक्षा अपि परिम्लानाः । अयं भावः—रामस्य जगदुपादानकारणत्वेन सर्वात्मकत्वाद्रामैक जीविनः कुसुमकिसलयकोरकसहिता वृक्षादयः छेदनानन्तरं प्ररोहणशीला अपि रामादर्शनव्यसनकर्शिताः छेदनं विनापि परिम्लानाः सद्य एव शुष्कप्राया बभूवुः, किम्पुनर्मनुष्यादय इति ॥ ४ ॥ उपतप्तेति । पल्वलानि सरांसि च तप्तोदकानि, अने

न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रचरन्ति च ।
रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद्वनम् ॥ ६ ॥
लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः ।
सन्तप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः ॥ ७ ॥
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ८ ॥
अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
न चाभिरामानारामान् पश्यामि मनुजर्षभ ॥ ९ ॥

इति । अकात्स्न्येनोपतप्तत्वव्युदासायोदकपदम्, तेनातपकार्योपतापव्यावृत्तिः। पल्वलानि सरांसि च । पल्वलानीति दृष्टान्तार्थम् । एवं वनानीत्यपि। अनेनाल्पाधिक विभागमन्तरेणपरितप्तत्वं द्योत्यते । उपतप्तो दका इतिपदं लिङ्गविपरिणामेन पल्वलादौ योजनीयम् । वनानि सन्तत जलसेकमन्तरेण प्रवृद्धानि कठिनाकाराणि। उपवनानि जलसेकेन प्रवृद्धान्यति कोमलानि । परिशुष्कपलाशानि एकरूपेण शुष्कपत्राणि "पत्रं पलाशम्" इत्यमरः ॥ ५ ॥ नेति । न सर्पन्ति न गच्छन्ति किन्तु स्तब्धतया तिष्ठन्ति । सत्त्वानि जन्तवः। व्यालाः हिंस्रपशवः सर्वदा संचारस्वभावा गजा वा । न प्रच रन्ति आहारार्थमपि न सञ्चरन्तीत्यर्थः ।गमनवच्छब्दोपि नास्तीत्याह निष्कूज मिति । निष्कूजं निश्शब्दम् ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राः ग्लान्यतिशयेन जलान्त र्विलीनपद्मपत्राः लीनाः सञ्चाररहिताः विहङ्गमाः जलकाकादयः ॥७ ॥ जल जानीति ।,माल्यानि पुष्पाणि। " माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नि " इतिवैजयन्ती । यथापुरं यथापूर्वम् । अल्पगन्धीनीति मत्वर्थीय इनिः । स्वभावस्य दुस्त्यज त्वादल्पत्वम् । फलानि रसालपनसादीनि ॥८॥ अत्रेति । उद्यानानि आक्रीडाः

नाल्पाधिकभागमन्तरेण परितप्तत्वं द्योत्यते। वनानि सन्ततजलसेकमन्तरेण प्रवृद्धानि कठिनाकाराणि, उपवनानि जलसेकप्रवृद्धान्यतिकोमलानि । परिशुष्कपलाशानि एकरूपेण परिशुष्कपत्राणि॥५॥न चेति । व्यालाः हिंस्राः पशवः न प्रचरन्ति आहारा र्थमपि न सञ्चरन्तीत्यर्थः । वनं निष्कूजम्, वनपक्षिणोपि न कूजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ लीनेति । लीनपुष्करपत्राः सङ्कुचितपद्मपत्राः पद्मिन्यः सरस्यः ॥ ७ ॥ जलजानीति । माल्यानि पुष्पाणि यथापुरं यथापूर्वम् ॥८॥ अत्रेति । उद्यानानि आक्रीडान् आरामान्

प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति । नरा राम
मपश्यन्तो निश्वसन्ति मुहुर्मुहुः॥ १०॥ देव राजरथं दृष्ट्वा
विना राममिहागतम् । दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्ग
गतो जनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथ
मागतम् । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः
॥ १२॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः। अन्योन्यमभि
वीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणां न
मित्राणामुदासीनजनस्य च। अहमार्ततया किञ्चिद्विशेष
मुपलक्षये ॥ १४ ॥

" पुमानाक्रीड उद्यानम्" इत्यमरः। शून्यानि निर्जनानि । प्रलीनाः नीडेषु मूर्च्छिताः विहगाः शुकपिकशारिकादयः येषु तानि तथोक्तानि । आरामान् कृत्रिमवनानि "आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्" इत्यमरः । न चाभि रामान् किन्तु निःश्रीकान् पश्यामीत्यर्थः॥ ९॥१०॥ देवराजरथमिति । देव राजरथमित्यत्र देवेति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥ हर्म्यैरित्यादिश्लोकद्वयमेका न्वयम् । हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः। आयतैरित्यश्रुवेगातिशयोक्त्यर्थः। निरञ्जनत्वं द्योतयितुं विमलैरित्युक्तम् । अभिवीक्षन्तेव्यक्तमित्यत्र अव्यक्त मिति पदच्छेदः ॥ १२॥ १३॥ नामित्राणामिति । उदासीनेत्यत्रापि नञ· नुषज्यते। अमित्राणां तवेतिशेषः। रामस्यामित्रप्रसङ्गाभावात्। यद्वा पौरजन स्यामित्राणां पौरजनस्य मित्राणाञ्च उदासीनजनस्य उदासीनजनापेक्षया आर्ततया हेतुना विशेषं नोपलक्षये।कुत्रचित्पुरुषे मित्राणि च न स्वकार्य्याणि

कृत्रिमवनानि ॥ ९ ॥ १० ॥ देवेति । देवराजेत्यत्र देवेति सम्बुद्धिः । अश्रुमुखः अभू दिति शेषः ॥ ११ ॥ हर्म्यैरिति । हर्म्यादिभिरवेक्ष्येति तेषु स्थित्वावेक्ष्येत्यर्थः । हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः, बभूवुरिति शेषः ॥१२॥ आयतैरिति । अव्यक्तमिति छेदः ॥ १३ ॥ नेति । आर्ततया रामप्रवासजनितार्थत्वेन हेतुना । अमित्राणामन्योन्य शत्रूणां विशेषं नोपलक्षये। मित्राणामन्योन्यमित्राणां च विशेषं नोपलक्षये, अत एवोदासीनजनस्य च विशेषं नोपलक्षय इति सम्बन्धः । अनयोः शत्रुत्वमनयो र्मित्रत्वमयमुदासीन इति बोधो न ज्ञायते । उपकारापकारतदुभयनिवृत्तिभिर्हि तेषां

अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा । आर्तस्वरपरिम्लाना विनिश्वसितनिस्वना ॥ १५ ॥ निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा । कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ १६ ॥ सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया। बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १७॥ कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया । मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८॥ न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा च नैगमैः । मयायमर्थः सम्मोहात् स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥

कुर्वन्ति नापि शत्रवोपीति भावः ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विनिश्वसितानिस्वना दीर्घनिश्वासस्वनयुक्ताः । यद्वा विनिश्वसितस्यैव निस्वनो यस्याः सा। व्याधिविशेषोपरुद्धनिश्वासजनवदविरतहाहाकारयुक्तेत्यर्थः । सन्निहितत्वेन कौसल्यां दृष्टान्तीकरोति । पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता । एतावता प्रबन्धेन रामस्य सर्वात्मकता ऋषिणाऽनुसंहितेति प्रबन्धगतवस्तुध्वनिः ॥ १५–१७ ॥ सुमन्त्रे पृष्टस्योत्तरमभिधाय ततोऽधिकं राज्यपुरुषक्षोभादिकं कथयति सति तन्ममाकृत्यकरणद्योतनार्थमिति बुद्धाङ्गीकारेणोत्तरमाह–कैकेय्येति। विनियुक्तेन "प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥" इत्युक्तक्रमेण विशेषेण नियोगं प्रापितेनेत्यर्थः । पापाभिजनभावया पापविषयजन्मभूम्याभिप्राययुक्तया । यद्वा पापो योऽभिजनभावः कुलक्रमागतोऽभिप्रायः स यस्यास्तया " कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमौ " इत्यमरः । " शंस मे जीव वा मा वा नं मामुपहसिष्यसि " इत्युक्तवत्या मात्रा तुल्यस्वभावयेत्यर्थः । न समर्थितं न विचारितम् ॥ १८ ॥ न सुहृद्भिरिति । निगमः पुरं " पुरं वणिक्पथो वेदो

भेदज्ञानमिति भावः ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टेति । विनिश्वसितनिस्वना दीर्घनिश्वासस्वनयुक्ता ॥ १५-१७॥ सुमन्त्रः पृष्टस्योत्तरमभिधाय ममाकृत्यकरणद्योतनार्थं ततोऽधिकं कथयतीति बुद्ध्वा अङ्गीकारेणोत्तरमाह–कैकेय्येति । विनियुक्तेन, रामं प्रव्राजयेति शेषः। पापाभिजनभावया पापानां जन्मभूम्यभिप्रायया"कुलेष्वभिजनो जन्मभूमौ" इत्यमरः ॥ १८ ॥ नेति । नैगमैः वेदशास्त्रविद्भिः ॥ १९–२१ ॥

सत्य०–नैगमैः वेदविचारकुशलैः सह वर्तन्त इति सनैगमाः तैः । यद्वा सनैगमैः सनगरस्थैः । "नैगमः

भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् । कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २० ॥ सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मया तु सुकृतं कृतम् । त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्त्तयतु राघवम् । न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति । मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः । यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥ लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् । रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २५ ॥

निगमः ” इत्यमरः । तत्र भवा नैगमाः तैः । अत्रापि नेत्यनुषज्यते । अयमर्थः रामप्रवासनरूपार्थः । सुहृद्भिर्मन्त्रयित्वा न कृतः अमात्यैश्च मन्त्रयित्वा न कृतः नैगमैश्च मन्त्रयित्वा न कृतः किन्तु स्त्रीहेतोः सम्मोहात् सहसा कृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयेति । अथवा इदं व्यसनं यदृच्छया दृष्टहेतुं विना भवितव्यतया पापेन प्राप्तमिति सम्बन्धः ॥ २० ॥ सूतेति । ते तुभ्यं सुकृतमुपकारः । संत्वरयन्ति निर्जिगमिषन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदीति । अद्यापि अस्यां विपद्यपि, ममैवाज्ञा यदि प्रवर्तते तदा राघवं निवर्तय । तुशब्दोऽवधारणे ॥ २२॥२३॥ वृत्तदंष्ट्रः इति । वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलाकारदंष्ट्रः । यदि पश्येयं जीवामीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ लोहिताक्षमिति । आमुक्तमणिकुण्डलं

यदीति । निवर्तयतु, भवानिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ वृत्तेति । वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलाकारदंष्ट्रः । लक्ष्मणपूर्वजः क्व असावयं मुमूर्षुः क्वेत्यनुकर्षः । मुमूर्षोर्मम रामस्य दर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । यदि पश्येयं तदा जीवामि, जीवेयमित्यर्थः ॥ २४ ॥२५ ॥

स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च ” इति विश्वः । सुहृद्भिर्न सुहृद्भिरिव । “ नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे । ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥ ” इति विश्वः । एवं च तैरिवामात्यैर्न च मन्त्रयित्वेत्यर्थः । न सुहृद्भिः शत्रुभिरपि अयमर्थः सहसा अकृतः । मया तु कृत इति न समासमङ्गीकृत्येत्थं व्याख्येयम् । (सनैगम इति पाठः) ॥ १९ ॥

अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् । इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २६ ॥ हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि। न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २७ ॥ स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः । अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥२८॥ रामशोकमहाभोगः सीताविरहपारगः । श्वसितोर्मिमहावर्त्तो बाष्पफेनजलाविलः ॥ २९ ॥ बाहुविक्षेपमीनौघो विक्रन्दितमहास्वनः । प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ ३० ॥ ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः । वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३१ ॥ यस्मिन् बत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना । दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३२ ॥

धृतरत्नकुण्डलम् ॥ २५ ॥ अतो न्विति । न पश्यामीति यत् अतः अदर्शनात् दुःखतरं किं नु किमपि दुःखतरं नास्तीत्यर्थः ॥२६॥२७ ॥ स तेनेति । दुःखेन तप्तायःपिण्डस्थानीयेन अर्पितचेतनः व्याप्तचित्तः । अवगाढः प्रविष्टः ॥ २८॥ अनुभूयमानस्वशोकस्यापरिमेयत्वात्तं सागरत्वेन रूपयति–रामशोकमहाभोग इत्यादिना। रामशोक एव महान् आभोगो वैपुल्यं यस्य स तथा । सीताविरहरूपं पारं गच्छतीति तथा । अश्रुवेगस्य प्रभवो मूलहेतुः । सागरो हि वर्षस्य निदानं महाग्रहः महाग्राहः । अनेन कुब्जावाक्यमेव रामप्रवासनमूलमिति राज्ञा ज्ञातमित्यवगम्यते । नृशंसायाः कैकेय्याः वर एव वेला जलवृद्धिर्यस्य। रामप्रव्राजनमेवायतमायामो दैर्घ्यं यस्य स तथा ॥२९–३१ ॥ सागरत्व

अत इति । न पश्यामीतियत् अतो दुःखतरं किन्नु ॥ २६ ॥ २७॥ स इति । अवगाढः प्रविष्टः ॥ २८ ॥ रामेत्यादि । सीताविरहपारगः सीताविरहरूपं पारं गच्छतीति तथा ॥ २९ ॥ ३० ॥ वरवेलः वर एव वेला यस्य सः ॥ ३१॥३२ ॥

कतक०–वर एव वेला मर्यादा यस्य । यतो रामप्रव्राजनात्समुद्रात् कालकूटमिव जाता ॥ ३१ ॥

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् । इतीव राजा विलपन् महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३३ ॥ इति विलपति पार्थिवे प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः । वचनमनुनिशम्य तस्य देवी भयमगमत् पुनरेव राममाता ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनःपुनः । धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः । तान् विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि । अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥ बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया । इदमाश्वासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

रूपणप्रयोजनमाह—यस्मिन्नित्यादिश्लोकेन ॥ ३२ ॥ अशोभनमिति । न लभ इति यत् इदमशोभनमित्यन्वयः । कविनापि वक्तुमशक्यत्वादिवेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । रामहेतोः करुणतरं यथातथा द्विगुणं विलपति पार्थिवे प्रणष्टे मूर्च्छिते सति । देवी पुनरेव भयमगमत् पूर्वं रामस्य किं भविष्यतीति इदानीं भर्तुरपि किंभविष्यतीति भयमगमदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० पीता० अयोध्या० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९॥

तत इति । भूतोपसृष्टेव धरण्यां वेपमाना भूतगृहीतेव भूमौ पतित्वा विवर्तमानेत्यर्थः । गतसत्त्वेव गतप्राणेव । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ निवर्तयेति । अथ तान्नानुगच्छामि तान्नानुगच्छामि चेत् ॥ ३ ॥ बाष्पवेगेति । सज्जमानया विक्लवया ॥ ४ ॥

॥३३॥३४॥इति श्रीमहे० श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

तत इति । भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव । गतसत्त्वेव गतासुरिव धरण्यां स्थितेति शेषः ॥ १-२ ॥ बाष्पेति । वाचा उपलक्षिताम् । सः सूतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

त्यज शोकञ्च मोहञ्च सम्भ्रमं दुःखजं तथा । व्यवधूय च सन्तापं वने वत्स्यति राघवः ॥५॥ लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने । आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥६॥ विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहे ष्विव । विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥७॥ नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते । उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८ ॥ नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा । तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥९॥ बालेव रमते सीताऽबालचन्द्रनिभानना । रामारामे ह्यधीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥ तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् । अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥

त्यजेति । मोहं रामस्य किं भविष्यतीत्यज्ञानम् । सम्भ्रमं व्याकुलत्वम् । सन्तापं शोकजनितदेहसन्तापम्, रामो दुःखितो भविष्यतीति सन्तापमित्यर्थः । यस्माद्राघवसन्तापं व्यवधूय वत्स्यति तस्माच्छोकादिकं त्यजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ लक्ष्मण इति । परलोकमाराधयति परलोकं साधयति "राध साध संसिद्धौ" इति धातुः ॥६॥ विजन इति । लभते भीतेत्यत्र अभीतेति पदच्छेदः । विस्रम्भं प्रणयम् " विस्रम्भः प्रणयेपि च " इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्या इति । कृतं वनवास कृतम् । किञ्चिदित्यस्य विवरणं सुसूक्ष्ममिति । प्रवासानामुचितेव प्रवासानां योग्येव । अभ्यस्तवनवासप्रयासेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ बालेति । क्रीडैकरस त्वाद्बालादृष्टान्तः, दुःखापरिज्ञाने वा बालादृष्टान्तः । अबालचन्द्रनिभाननेति च्छेदः । रामे अधीनात्मा आसक्तचित्तेत्यर्थः । यद्वा रामारामे रामरूपारामे ॥ १० ॥ तद्गतमिति । यद्यस्मात्कारणात् । अस्याः सीतायाः हृदयम् । तद्गतं रामगतम् । जीवितं च तदधीनम् । तस्माद्वनं रामसहितम् अयोध्या भवेत् ।

लक्ष्मण इति । परलोकमाराधयति परलोकं साधयति ॥ ६ ॥ विजन इति । अभीतेति पदच्छेदः । विस्रम्भं प्रणयम् ॥७–९ ॥ बालेति । अबालचन्द्रनिभाननेति पदच्छेदः । बालेव रामे रमते ॥१०॥ तद्गतमिति । यतस्तस्या हृदयं तद्गतं रामगतम् तस्मात्कारणात्

पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च। गतिं दृष्ट्वा नदीनाञ्च पादपान् विविधानपि ॥१२॥ रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी । अयोध्याक्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥१३॥ इदमेव स्मराम्यस्याः सहसै वोपजल्पितम् । कैकेयीसंश्रितं वाक्यं नेदानीं प्रतिभाति मा ॥ १४ ॥

रामहीना अयोध्यापि तथा वनं भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ पथीत्यादिना सीताया उल्लास उच्यते । दृष्ट्वेति सर्वत्रान्वेति । रामं लक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा जानाति च । अयोध्यायाः क्रोशमात्रे विहारं क्रीडां संश्रितेव स्थिता । यद्वा विहरन्त्य स्मिन्निति विहारः तम् । अधिकरणे घञ् । उद्यानमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अयोध्यानिर्गमकालिकं कैकेयीविषयकं सीतायाः परुषं वचनं कौसल्यायाः प्रियमिति वक्तुमुपक्रम्य तस्य वृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वं मत्वा नोचितमिदं वक्तुमित्यस्मरणव्याजेनोपारमतेत्याह—इदमेवेत्यादि। अस्याःसीतायाः सम्बन्धि इदमेव स्मरामि प्रस्तुतवृत्तान्तमेव स्मरामि । कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं सहसा उपजल्पितं हठात्सीतयोक्तं वाक्यम् । इदानीं मा मां प्रति न भातीति सूतः प्रमादात् इदं गोपनीयमित्यवधानाभावात् पर्युपस्थितं सीता वचनत्वेन वक्तुमुपक्रान्तं तद्वाक्यं ध्वंसयित्वा प्रच्याव्य देव्याः ह्लादनम् आह्ला दनकरम् उपक्रान्तवाक्यवद्देव्यास्सन्तापाहेतुभूतं मधुरं वचनमब्रवीदिति पद योजना। सहसा त्वरया। उपजल्पितम् अक्रमेणोक्तमित्यस्मरणहेतूपदर्शनम् । कैकेयीसंश्रितमित्युपक्रान्तांशः इदं स्मरामीति पुनः स्मरेति चोदनावकाशा प्रदानम्,इदानीं भवद्दुःखदर्शनसमये मा मांप्रति न भातीति ध्वंसनप्रकारः१४

यथारामयुक्तं वनमप्ययोध्या तथा रामहीनाप्ययोध्या वनं भवेत् ॥ ११ ॥ परिपृच्छ तीति । उद्यानमिव वनमाश्रिता वैदेही ग्रामादीनि दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा परिपृच्छति पृष्ट्वाजानातीति सम्बन्धः ॥ १२॥१३ ॥ इदमेवेति । अस्याः सीतायाः सम्बन्धि, इदमेव प्रस्तुतवृत्तान्तजातमेव स्मरामि । कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं सहसा जल्पित हठात्सीतयोक्तं वाक्यमिदानीं मा मां न प्रतिभातीति सूतः प्रमादात्पर्युपस्थितं तद्वाक्यं ध्वंसयित्वा देव्याः कौसल्यायाः ह्लादनं ह्लादकरम् वचन

ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्युपस्थितम् ।
ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १९ ॥

ध्वंसनहेतुं कविरनुवदति—ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्युपस्थित मिति । ह्लादनमित्यनेनोपस्थितवचनस्य तापहेतुत्वं द्योत्यते । ननु कैकेयी निन्दारूपत्वेऽपि देव्यास्तापकारणमवश्यं गोपनीयम् । कीदृशं तद्वाक्यं स्यात्किंचिदिदमित्युक्तौ तत्र किं प्रमाणं स्यात् ? उच्यते—अवधेहि, एवंविधं हि कार्यवशात् गुप्तं कुत्रचित्कविर्न विवृणोति चेत् सर्वज्ञोऽपि तत्कथमिदमित्यभि दध्यात् । अत्रेमं च प्रमादादुपस्थितं ध्वंसितं वृद्धयोः सन्तापकरं कैकेयी विषयकं वृत्तान्तं कविरुत्तरत्र व्यक्तीकरिष्यति । युद्धकाण्डे सीतामधिकृत्य "विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा" इत्युक्त्वा कैकेयीविषयकं सीता वचनमेवाह "सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः" इति । इदं सीता हृदयम् । कैकेय्याः राज्यलाभेनैवाभीष्टसिद्धेः । रामविवासनाभ्यर्थनस्येदमाकू तम् । रामविवासने हि तद्वियोगं क्षणमपि सोढुमक्षमा सीताप्येनमनुगच्छेत् सा च लोकोत्तरसुन्दरी केनाप्यपह्रियेत तस्यां च हृतायां रामः स्वतएव नश्येत् ततो मे राज्यं सुप्रतिष्ठितं स्यात्, अन्यथा लब्धेनापि राज्येन न किञ्चित्प्रयोजनम्, यतो रामगुणपरवशः सर्वोऽपि जनः तद्विधेयः स्यात् तस्माद्रामोऽपि विनाशाय विवासनीय इति । इदमेव सीतोक्तं रामोऽप्यारण्य काण्डे 'सुप्तप्रमत्तकुपितानां वचनैर्भावज्ञानं दृष्टम्' इतिन्यायेन वक्ष्यति "कच्चित्सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति । या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥" अन्यत्रच "यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् । कैकेय्या स्तत्सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण॥" इति । इममेवार्थं पूर्वसर्गान्ते सूचितवान्— "जानकी तु महाराज निश्वसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मिता स्थिता । अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् । उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता । मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥" इति । अत्र रोदनमवचनं परिशुष्यता मुखेन भर्तृवीक्षणं पुनः सुमन्त्रवीक्षणं बाष्पमोचनं च कुर्वन्त्या पूर्वोक्तार्थस्मर णम्, तत एव स्तब्धता, भर्तृमुखवीक्षणेन वक्तुमनर्हत्वज्ञानं बाष्पमोचनेन सूतवीक्षणेन च श्वश्रूं प्रत्यकथनीयत्वद्योतनं चेति व्यज्यते । तत्र सीतयोक्तं

अध्वना वातवेगेन सम्भ्रमेणातपेन च ।
न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ।
वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ।
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
नूपुरोद्घुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्न्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥

प्रामादिकमिति जुगोप । अत्र तु स्वस्यैव प्रमादोत्थं व्याजेन परिहृतवान् ॥ १५ ॥ अध्वनेति । अध्वना अध्वगमनेन । सम्भ्रमेण व्याघ्रादिदर्शनजन्य व्याकुलत्वेन । न विगच्छति न विकरोति ॥ १६ ॥ सदृशमिति । शतपत्रस्य पद्मस्य । पूर्णचन्द्रोपमप्रभं पूर्णचन्द्रसदृशप्रभम् । वदान्यायाः वल्गुवाचः । "वदान्यो वल्गुवागपि" इत्यमरः । न विकम्पते न विचलति । स्वाभाविक प्रभां न जहातीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलक्तेति । अद्यापि वनगमनेपि ॥ १८ ॥ नूपुरेति । तद्रागात् भूषणविषयस्नेहात् । न्यस्तभूषणा चरणाद्यवयवेष्वर्पित भूषणा । वैदेही नूपुरोद्घुष्ट हेलेव नूपुरोत्पन्नस्वनानुकारिलीलायुक्तेव । खेलं सलीलं गच्छति । सीतायाः सर्वदा साभरणत्वं 'मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिन् शयनोत्तमे' इत्युत्तरत्र भरतवचनादवगम्यते। यद्वा तद्रागात् रामेण सह गमनकौतुकात् । न्यस्तभूषणा उत्सृष्टनूपुरापि नूपुरोत्क्रुष्टहेलेव नूपुर

मब्रवीदिति योजना ॥ १४–१६ ॥ वदान्यायाः वल्गुवाचः " वदान्यो वल्गुवागपि" इत्यमरः । न विकम्पते म्लानतां न यातीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नूपुरेति । नूपुरोद्घुष्टहेला हेला विलासः खेलं कान्तम् । तद्रागात् गमनाभिनिवेशात् । गमनाभिनिवेशस्य विरोधीनि भूषणान्यधारयन्त्यपि भूषणसमृद्धविलासेव खेलं गच्छतीत्यर्थः । यद्वा इदानीमपि गमनवेलायामपि तद्रागाद्भूषणविषयस्नेहात् न्यस्तभूषणा चरणाद्यवयवेष्वर्पितभूषणा वैदेही नूपुरोद्घुष्टखेलेव नूपुरादिशिञ्जितविलासयुक्तैव । इव एवार्थे । खेलं कान्तं यथा तथा गच्छतीत्यर्थः । अनेन सीतायाः सदा साभरणत्व

स०– या खे आकाशे । अलं गच्छति हंसी सेवेयं भामिनी नूपुरोत्कृष्टलीला । तद्रागेण रामस्नेहेन । अन्यस्तभूषणा अत्यक्तरामप्रियालङ्कारवती ॥ १९ ॥

गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता । नाहा
रयति सन्त्रासं बाहू रामस्य संश्रिता॥२०॥न शोच्यास्ते
न चात्मानः शोच्यो नापि जनाधिपः । इदं हि चरितं
लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूय शोकं
परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः। वने रता
वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते
॥ २२ ॥ तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुत
शोककर्शिता । न चैव देवी विरराम कूजितात् प्रियेति
पुत्रेति च राघवेति च॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्यश्रीमदयो
ध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

सञ्चितविलासेव (नूपुरोत्कृष्टहेलेवेति पाठः)॥१९॥गजमिति । गजं दर्शनमात्रेण भीषणमहाकायं वीक्ष्य न तु श्रुत्वा, सिंहं तमपि तृणाय मत्वा । व्याघ्रं वा जन्तुमात्रहिंसकतया सिंहादप्यतिक्रूरं सिंहदर्शनादपि व्याघ्रदर्शनमतिक्रूरमिति न तत्प्रकर्षः । वनमाश्रिता विनापि सिंहादीन् स्वतएव भयङ्करं प्रदेशमवगाह मानापि । नाहारयति नारोपयति । आहारयतेरारोपार्थकत्वात् भयभावनामात्र मपि न करोतीत्यर्थः । नाहारयति सन्त्रासं स्त्रीत्वप्रयुक्तस्वाभाविकभीतिरपि निर्गता । तत्र हेतुमाह बाहू रामस्य संश्रिता । परिघान्तर्गताः किं बिभ्यतीति भावः ॥ २० ॥ न शोच्या इति । ते रामादयः । आत्मानः वयम् । इदं चरितं पितृवचनपरिपालनरूपं चरित्रम् शाश्वतम् आचन्द्रार्कम् ॥ २१ ॥ विधूयेति । महर्षियाते महर्षिभिः प्राप्ते ॥२२॥ तथापीत्युक्तं विवृणोति—सूतेनेत्यादिना । सुयुक्तवादिना सूतेन तथा निवार्यमाणापि सुतशोककर्शितत्वात् देवी प्रियेत्यादि कूजितान्न विरराम ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे भूषणे० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

मुक्तम् । 'मन्ये साभरणा सुता' इति भरतवचनात् ॥ १९ ॥ २० ॥ नेति । ते रामादयः । आत्मानो वयम् । इदं चरितं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥२१॥ विधूयेति। महर्षियाते महर्षिभिर्याते प्राप्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे । कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः । सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥ कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया । दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥ सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता । कथमुष्णञ्च शीतञ्च मैथिली प्रसहिष्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् । वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ५ ॥

वनमिति । स्वार्ता सुतरामार्ता ॥ १ ॥ यद्यपीति । राघवः दशरथः । सानुक्रोशः वदान्यश्च प्रियवादी चेति ते महद्यशः त्रिषु लोकेषु प्रथितम् । यद्यपि तथापि अतिशयितापयशस्करं कृत्यं कृतमिति वाक्यशेषः । तथापि दुःखितौ मार्गे दुःखितौ तौ वने कथं दुःखं सहिष्यत इति वक्ष्यमाणेनान्वयो वा । यद्वा वार्द्धके नानाव्रतोपवासादिमहाप्रयासलब्धं ज्येष्ठमपि पुत्रमभिषेक काले त्यक्त्वापि प्रतिज्ञां निरूढवानिति ते महद्यशस्त्रिषु लोकेषु यद्यपि प्रथितं भवति । राघवश्च वदान्यतया दयया प्रियवचनशीलतया मह्यं वाचा पूर्वं दत्तं राज्यं न त्यजामीतिवक्तुमक्षमतया च राज्यं दत्तवान् अतस्तस्यापि महद्यश इति युवयोरिदं युक्तमस्तु, तथापि तौ कथं दुःखं सहिष्यत इति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥ सा नूनमिति । तरुणी आरब्धयौवना । श्यामा यौवन मध्यस्था । एतत्पदद्वयोपादानेनेषन्न्यूनयौवनमध्यप्राप्तेत्यवगम्यते । (पाठ भेदः । श्यामा तरुणी यौवनमध्यस्था तरुणी नतु यौवनारम्भस्था तरुणी त्यर्थः) ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनमिति । सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितम् ।

वनमिति । स्वार्ता सुतरामार्ता ॥ १ ॥ यद्यपीति । राघवो दशरथः । सानुक्रोशः सदयः । वदान्यः बहुप्रदः । प्रियवादी चेति ते महद्यशः त्रिषु लोकेषु प्रथितं प्रसिद्धं यद्यपि तथापि ततोप्यतिशयितापयशस्करं कृत्यं कृतमिति वाक्यशेषः । इत्यब्रवी दिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ सेति । तरुणी अतिक्रान्तकौमारावस्था । श्यामा यौवनमध्यस्था, एतत्पदद्वयोपादानेन किञ्चिन्न्यूनयौवनमध्यं प्राप्तेत्यवगम्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वेति । सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसमेतम् । नैवारं नीवारसम्बन्धिनम् ॥ ५–७ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता । कथं क्रव्याद
सिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥ महेन्द्रध्वज
सङ्काशः क्वनु शेते महाभुजः । भुजं परिघसङ्काशमुप
धाय महाबलः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्वास
मुत्तमम् । कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम्
॥ ८ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः । अप
श्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥ यत्त्वया
ऽकरुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः । निरस्ताः परि
धावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥ यदि पञ्चदशे
वर्षे राघवः पुनरेष्यति । जह्याद्राज्यञ्च कोशञ्च भरते
नोपभुज्यते ॥ ११ ॥

नैवारं नीवारसम्बन्धिनम् ॥ ५ ॥ क्रव्यादाः मांसभक्षकाः ॥ ६ ॥ महेन्द्र ध्वजसङ्काश इति । महेन्द्रध्वजो नाम–इन्द्रधनुः कदाचित् ध्वजाकारेण परमाभ्युदयनिमित्ततया प्रतिभातीत्याहुः॥७॥ पद्मवर्णमिति । पद्मवर्णं पद्मपत्रवर्णम्। पद्मनिश्वासं पद्मगन्धिनिश्वासम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयमिति । न फलति न स्फुटति । "ञिफला विशरणे" इति धातुः ॥९॥ यत्त्वयेति । त्वया निरस्ताः मम बान्धवाः रामादयः । व्यपोह्य नगरं त्यक्त्वा वने परिधावन्तीति यत् एतत् अकरुणं कर्म, करुणाराहित्येन कृतं कर्मेत्यर्थः ॥ १० ॥ चतुर्दशवर्षानन्तरं रामो राज्यं प्राप्स्यतीत्याशङ्क्य परिहरति–यदीति । पञ्चदशे वर्षे राघवो यदि पुनरेष्यति तथापि राज्यं कोशञ्च जह्यात् त्यजेत् । कुतः? यस्मात् कारणात् भरतेनोपभुज्यते भरतेनोपभुक्ततया तेन पुनर्दत्तमपि राज्यं रामस्त्यजेदित्यर्थः । भरतो नोपलक्ष्यत इति पाठान्तरम् । राज्यं कोशं च भरतो जह्यात् इदं तु नोपलक्ष्यते यद्रामः पुनर्भरतदत्तं राज्यं

पद्मवर्णमिति । पद्मवर्णं पद्मदलवर्णम् । पद्मनिश्वासं पद्मगन्धिनिश्वासम् ॥ ८ ॥ ९॥ यत्त्वयेति । मम बान्धवाः रामादयः । व्यपोह्य राज्याद्भ्रंशयित्वा अनादृत्य वा त्वया निरस्ताः वने परिधावन्तीति यत् तदकरुणं कर्म शोचनीयं कर्मेत्यर्थः । करुणाराहित्येन त्वया कृतमिति भावः॥१०॥भरतः राज्यं कोशं च जह्यादिति नोपलक्ष्यत

भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान् । ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् ॥ १२ ॥ तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः । न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः । नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥

प्रतिगृह्णीयादिति । यद्वा यदि राघवः पुनरेष्यति । तदा भरतः राज्यं कोशं च जह्यादिति नोपलक्ष्यते । करस्थराज्यत्यागस्यासम्भावितत्वादित्यर्थः । भरतो यदि भोक्ष्यत इति च पाठः ॥ ११ ॥ भरतेनोपभुक्ततया पुनर्दत्तमपि राज्यं रामो न भोक्ष्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—भोजयन्तीत्यादिना । किलेति वार्तायाम् । लोके केचित् ब्राह्मणाः विद्यागुणवयोऽभ्यधिकेषु विप्रेषु विद्यमानेषु दक्षिणाविशेषप्रापणलोभेन स्वानेव बान्धवान् श्राद्धे भोजयन्ति । ततः पश्चात्तदनन्तरं कृतकार्याः कृतश्राद्धकार्य्याः सन्तः श्राद्धावसाने द्विजर्षभान् पूर्वभुक्तविप्रापेक्षया विद्यावृत्तवयोभिः श्रेष्ठान् समीक्षन्ते इष्टपङ्क्तौ भोजयितुमिच्छन्ति । तत्र तदानीं ये गुणवन्तः वृत्तवन्तो विद्वांसःविद्यावन्तःसुरोपमाः देववत्पूज्यतमाः वृद्धाः द्विजातयः ते पश्चादिष्टपङ्क्तौ सुधामपि अमृततुल्यान्नमपि नाभिमन्यन्ते नाद्रियन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ ननु कुतो नाद्रियन्ते ब्राह्मणशेषभोजने शूद्रशेषवन्निषेधाभावादित्यत्राह—ब्राह्मणेष्वित्यादिना । तृप्तेष्वपि ब्राह्मणेषु पूर्वभुक्तानां ब्राह्मणत्वेपीत्यर्थः । प्राज्ञाः द्विजर्षभाः ऋषभाः शृङ्गच्छेदमिव निजावमानहेतुं पश्चाद्भोक्तुमिच्छाम् अभ्युपैतुम् नालम्, न क्षमन्त इत्यर्थः । यद्वा शृङ्गमग्रं

इतिं सम्बन्धः॥११॥ भरतो राज्यं जह्याच्चेदपि रामस्तु न प्रतिगृह्णीयादिति सदृष्टान्तमाह—भोजयन्तीत्यादिश्लोकत्रयेण। केचित् श्राद्धकर्तारो ब्राह्मणाः। द्विजर्षभान् द्विजश्रेष्ठान् निमन्त्र्य, तान् त्यक्त्वा अनिमन्त्रितान् स्वान् बान्धवानेव पूर्वं भोजयन्ति, ततःकृतकार्याः श्राद्धकर्तारः तान् निमन्त्रितान् द्विजर्षभान् पश्चाद्भोक्तुं समीक्षन्ते भोजयितुं विचारयन्ति किल,ये निमन्त्रिताः सुरोपमाः गुणवन्तः विद्वांसः द्विजातयः ते तत्र श्राद्धे सुधामपि सुधासदृशमपि पश्चादनिमन्त्रितबन्धुभोजनानन्तरं, नाभिमन्यन्ते भोक्तुं नेच्छन्ति। ब्राह्मणेषु बान्धवब्राह्मणेषु तृप्तेष्वपि प्राज्ञा निमन्त्रिता द्विजर्षभाः वृषभाः स्वशृङ्गच्छेदमिव पश्चाद्भोक्तुमभ्युपेतुं च । नालं न समर्थाः । अनिमन्त्रितबन्धुभोजनानन्तरं निमंत्रिता द्विजर्षभाः भोजनं न करिष्यन्तीति भावः । स्वधामपीति

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशाम्पते । भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ १५॥ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति । एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६॥ हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः । नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे॥ १७॥ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव । नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥

शृङ्गच्छेदो यस्य तत् शृङ्गच्छेदं छिन्नाग्रं तृणम् । यथा वृषभा वृषभान्तरजग्धाग्रं तृणं भोक्तुं नालम्, तद्वदित्यर्थः । शृङ्गच्छेदमिति वृषभभक्षिताग्रतृणनामेत्यप्याहुः ॥ १४ ॥ उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–एवमित्यादिना । एवं पूर्वोक्तद्विजर्षभवत् । कनीयसा कनिष्ठेन । विशांपते हे प्रजानाथ ! वरिष्ठः गुणैः श्रेष्ठः । किमर्थं नावमंस्यते कस्मै प्रयोजनाय न तिरस्कारिष्यति । सर्वात्मना तिरस्कारिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ न परेणेति । परेण अन्येन वृकगोमाय्वादिना आहृतं भक्षितशेषत्वेनानीतम् । परलीढं परेणास्वादितम् । परभुक्तशेषमिति यावत् । न मन्यते न बहुमन्यते ॥ १६ ॥ हविरिति । हविः चरुप्रमुखम्, पुरोडाशाः पिष्टादिविकाराः । खादिरा इत्येतत् पालाशादीनामुपलक्षणम् । यातयामानि परिभुक्तानि यागे विनियुक्तानीति यावत् । " जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् " इत्यमरः । अध्वरे यागान्तरे । पुनर्न कुर्वन्ति न विनियुञ्जते । "मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भाः " इत्याद्ययातयामत्वबोधकवचनेषु दर्भादिशब्दाः कुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥ १७ ॥ तथेति । आत्तम् उपभुक्तपूर्वम् ।

पाठे–स्वधां श्राद्धम्॥१२–१४॥ एवमिति । एवं पूर्वोक्तद्विजर्षभवत् । किमर्थं नावमंस्यते, सर्वात्मना तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ नेति । परेण वृकादिना, आशितं भक्षितशेषत्वेन स्थापितं परलीढं परेण आस्वादितम्, परभुक्तमिति यावत् ॥ १६ ॥ हविरिति । हविः चरुप्रमुखम् । खादिरा इत्येतत् पालाशादीनामप्युपलक्षणम् । यातयामानि परिभुक्तानि, यागे विनियुक्तानीति यावत् । " जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् " इत्यमरः । अध्वरे यागान्तरे । पुनर्न कुर्वन्ति न विनियुञ्जते ॥१७॥ तथेति । आत्तम् उपभुक्तपूर्वम् । हृतसारां गृहीतसाराम् । अभिमन्तुम् अभि

१ सोममिवाध्वरम् । न चेमां धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः । दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः शितैः शरैः ॥ त्वां तु नोत्सहते हन्तुं महात्मा पितृगौरवात् । ससोमार्कग्रहगणं नभस्तारविचित्रितम् ॥ पातयेद्यो दिवं क्रुद्धः सत्वान्न व्यतिवर्तते । प्रक्षोभयेद्दारयेद्वा महीं शैलशताचिताम् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति । बलवानिव शार्दूलो वालधेरवमर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे । अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥ नन्वसौ काञ्चनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः । युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः । स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः । यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥

हृतसारां गृहीतसारांशाम् । अभिमन्तुम् अभिलषितुम् । नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येन सोमपाने कृते सत्ररूपमध्वरं तदक्षमतायां यथान्यो नाभिलषति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ नैवंविधमिति । वालधेः पुच्छस्य अवमर्शनम् अवमत्यस्पर्शनम् ॥ १९ ॥ ननु वयं किं कुर्मः पौरुषधर्मबलाभ्यां हीनः स्वयमेव गत इत्यत्राह–नैतस्येति । सहिताः मिलिताः लोकाः चतुर्दशभुवनस्थाः सुरासुरादयः । महामृधे महायुद्धे । एतस्य रामस्य भयं न कुर्युः, भयं कर्तुं न शक्नुयुरित्यर्थः । किन्तु अधर्मम् अधर्ममार्गस्थं लोकं जनं धर्मेण योजयेत् । "चातुर्वर्ण्यञ्च लोकेऽस्मिन् स्वेस्वे धर्मे नियोक्ष्यति" इत्युक्तो रामः स्वयमधर्मं कथं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ नन्विति । युगान्तः युगान्तकालः । भूतानि पञ्चमहाभूतानि ॥ २१ ॥ स तादृश इति । तादृशः अवाङ्मनसगोचरपराक्रमयुक्तः । जलजेन मत्स्येन । मत्स्या ह्यात्मजानेव भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥ इयता प्रबन्धेनोक्तमुपसंहरति–द्विजातिचरित इति । धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति । द्विजातिचरितः शिष्टत्रैवर्णिकाचरितः शास्त्रदृष्टः सनातनो

लषितुम् ॥ १८ ॥ नैवमिति । वालधेः पुच्छस्य । अभिमर्शनम् अवमत्यस्पर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्येति । सहिताः सङ्घीभूय वर्तमानाः, लोकाः चतुर्दशभुवनस्थसुरासुरादयः । भयं न कुर्युः भयं कर्तुं न शक्नुयुः । तर्हि तादृशो रामः किमर्थमाक्रम्य राज्यं न स्वीकृतवानित्याशङ्क्य परिहरति–अधर्मं त्विति । अधर्मम् अधर्ममार्गस्थम् लोकं जनं धर्मेण योजयेत्, धर्मप्रवर्तको रामः राज्यापहरणरूपमधर्मं कथं कुर्यादिति भावः ॥ २० ॥ रामे अशक्तिशङ्का न कार्येत्याह–नन्वित्यादि श्लोकद्वयेन । युगान्तः युगान्तकालाग्निरिव । भूतानि पञ्चमहाभूतानि । सागरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥ स इति । जलजेन मत्स्येन ॥ २२ ॥ द्विजातीति । धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति

गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः। तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नेह विद्यते॥ २४ ॥ तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वनमाश्रितः। न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा निहता त्वया॥ २५ ॥ हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं हत स्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च। हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ॥२६॥ इमां गिरं दारुणशब्द संश्रितां निशम्य राजापि मुमोह दुःखितः। ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदा स्मरन्॥ २७ ॥

इत्यार्षे ०श्रीमदयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः॥ ६१ ॥

धर्मः ते यदि अस्ति किमित्यर्थेऽव्ययमिदम्॥ २३ ॥ एवं राजकृतानीत्या स्वहानिमाह–गतिरित्यादि। एका मुख्या, प्रथमेत्यर्थः। द्वितीया भर्त्रभावे गतिरित्यर्थः। ज्ञातयः पित्रादयः तृतीया भर्तृपुत्राभावे गतिरित्यर्थः। चतुर्थी स्वातन्त्र्यरूपा। तथा च स्मृतिः "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। वार्द्धके तनयो रक्षेन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥" इति॥ २४॥ तत्रेति। तत्र तासु गतिषु त्वं भर्ता न भवसि, सपत्नीपरतन्त्रत्वात्। मे ज्ञातिरपि नास्ति। दूरस्थ त्वादितिभावः। न वनं गन्तुमिच्छामि सभर्तृकत्वात्। निहता अस्मीति शेषः ॥ २५॥ रामानु०–तत्रेति। तत्र गतित्वेन परिगणितेषु त्वं मे नास्ति। अस्तीतिविभक्तिप्रति रूपकमव्ययम्। मे नास्तीतिपाठः सम्यक्॥ २५॥ न केवलमहमेका हता अन्ये पीत्याह–हतमिति। राज्यं कोसलराज्यम्। राष्ट्राणि अन्यानि त्वन्मित्रपालितानि। सुतः भरतः। तत्रैव तव सुताभिमानात्। भार्या कैकेयी, तद्वचनकरणात् ॥ २६ ॥ इमामिति। प्रविवेश तत्र मग्न इत्यर्थः। दुष्कृतं स्मरन् एतादृश दुःखस्यनिदानभूतं किं कर्म पूर्वं कृतमिति स्मरन्नित्यर्थः॥२७॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीताम्बर० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमःसर्गः ६१

शास्त्रदृष्टः द्विजातिचरितः सनातनो धर्मः ते तव यदि स्यात् तद्विवासनयुक्तः सोऽपि धर्मो न दृश्यत इति भावः। यद्वा नकारोऽत्राध्याहर्तव्यः। तेधर्मनिरत इत्यत्र अधर्मनिरत इति छेदः। शास्त्रदृष्टो द्विजातिचरितो राजर्षिभिराचरित स्सनातनो धर्मस्ते पुत्रे यदि न स्यात् तर्ह्यधर्मनिरते तस्मिन् त्वया विवासिते तद्युक्तं भवेत् न चैवमिति भावः॥२३॥२४॥ तत्रेति। तत्र गतित्वे परिगणितेषु त्वं मे नास्ति॥ २५॥२६॥ इमामिति। स्वदुष्कृतम् अस्मरत् एतादृशदुःखस्य निदानभूतं किं दुष्कृतं पूर्वं कृतमिति सस्मारेत्यर्थः॥ २७॥ इति श्रीम०श्रीरा०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकषष्टितमः सर्गः॥६१

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया । श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥ चिन्तयित्वा स च नृपो मुमोह व्याकुलेन्द्रियः । अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परन्तपः ॥ २ ॥ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णञ्च निश्वसन् । कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा पुनश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥ तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतम् । यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥ अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः । द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामन्वतप्यत ॥ ५ ॥ दह्यमानः स शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः । वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥

एवमिति । चिन्तयामास अनया सत्यमेव कथितम् मया चान्यैरकृतपूर्वं महदकृत्यं कृतं किमतःपरं करोमीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स संज्ञामिति । पुनश्चिन्तामुपागमत् "अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते" इति न्यायेन प्रियपुत्रविश्लेषजं महद्दुःखमनुभवामि । एतद्धेतुभूतं किं कर्म कृतमिति पुनश्चिन्तां प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति । दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारवधरूपं कर्म प्रत्यभात् प्रतीतमभूत् । शब्दवेधिना शब्देन लक्ष्येण वेद्धुं शीलमस्यास्तीति शब्दवेधी, राजा बाणो वा ॥ ४ ॥ अमना इति । अमनाः अस्वस्थचित्तः, क्षुभितान्तः-करण इत्यर्थः । तेन मुनिकुमारवधजनितेन ॥ ५ ॥ दह्यमान इति । अवाङ्मुखः अवनतमुखः स्वकृतकौसल्याविषयाप्रियजन्यया लज्जया

एवमिति । चिन्तयामास अनया कथितं सर्वं सत्यमेव । अन्यैरकृतपूर्वम् अकृत्यं मया कृतमिति हृदि विचारयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । पुनश्चिन्तामुपागमत् "अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते" इति न्यायेन प्रियपुत्रविश्लेषजं महद्दुःखमनुभवामि, एतद्धेतुभूतं किं कर्म कृतमिति पुनश्चिन्तामापेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति । प्रत्यभात् प्रतीतमभूत् । दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारवधरूपं कर्म । शब्दवेधिना शब्देन लक्ष्येण वेद्धुं शीलमस्यास्तीति शब्दवेधी तेन ॥ ४ ॥ अमना इति । अमनाः क्षुभितान्तःकरणः । तेन मुनिकुमारवधरूपेण शोकेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः । वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥ भर्त्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोपि वा । धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥ सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्ट लोकपरावरा । नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् । कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥ सा मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् । सम्भ्रमादब्रवीत् त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥ प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते । याचितास्मि हता देव हन्तव्याहं नहि त्वया ॥ १२ ॥ नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता । उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या सम्प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

भीत्या चेतिभावः ॥ ६ ॥ प्रसादय इति । परेष्वपि प्रतिकूलेष्वपि ॥ ७॥८ ॥ सा त्वमिति । दृष्टलोकपरावरा दृष्टौ लोके जने परावरौ उत्कर्षापकर्षौ यया सा तथोक्ता । सुदुःखितं मां प्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ तद्वाक्यमिति । प्रणाली प्रासादादिषु दार्वादिनिर्मितजलनिर्गममार्गः । "द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः । नवोदकं वर्षजलम् ॥ १० ॥ सेति । राज्ञः अञ्जलिं पद्ममिव मूर्ध्नि बद्धा पाणिभ्यां गृहीत्वा । मूर्ध्नि बद्धेत्यर्थः । त्रस्ता धर्माद्भीता ॥ ११ ॥ प्रसीदेति । भूमौ निपतितास्मि प्रणतास्मीत्यर्थः । कुतः ? यतः ते याचिता त्वया याचिताहं हतास्मि अतः त्वयाहं हन्तव्या नहि संहर्तव्या नहि । एतदपराधशान्तये मम प्रहार एव त्वया कर्तव्यो न संहारो दास्या इवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ नैषेति । श्लाघनीयेन स्वयंप्रसाद्येन पत्या लोके या संप्रसाद्यते सा

प्रसादय इति । परेष्वपि प्रतिकूलेष्वपि ॥ ७ ॥ ८ ॥ सा त्वमिति । दृष्टलोकपरावरा दृष्टौ लोके जने परावरौ उत्कर्षापकर्षौ यया सा ॥ ९ ॥ तदिति । प्रणाली जलनिर्गममार्गः । नवोदकम् ॥ १० ॥ सेति । राज्ञः अञ्जलिं पद्ममिव मूर्ध्नि बद्धा पाणिभ्यां गृहीत्वा, मूर्ध्निबद्धेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रसीदेति । भूमौ निपतितास्मि प्रणतास्मि । यतः ते याचिता त्वया याचितास्मि, अतोऽहं न क्षन्तव्येति योजना ॥ १२ ॥ कुत एवमत

जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् । पुत्रशोका
तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥ शोको नाश
यते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं
नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥ शक्य आपतितः सोढुं
प्रहारो रिपुहस्ततः । सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोपि
न शक्यते ॥ १६ ॥ वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य
गण्यते । यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥

स्त्री उभयोर्लोकयोर्न भवति । ऐहिकामुष्मिकसुखभागिनी न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ जानामीति । किमपि अविचारितम् अनुचितं च तत् क्षन्तव्य मिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शक्य इति । आपतितः हठात्प्राप्तः ॥ १६ ॥ शोकस्य नूतनत्वादशक्यत्वमाह—वनवासायेति । वनवासाय वने वासं कर्तुम् । प्रस्थितस्य रामस्य पञ्चरात्रोद्य गण्यते वने पञ्चरात्रो वासो गण्यते । अत्र केचित्—प्रथमायां रात्रौ तमसातीरे, द्वितीयरात्रौ जाह्नवीतीरे, तृतीयरात्रौ गङ्गा दक्षिणकूलस्थे वनस्पतौ, चतुर्थरात्रौ प्रयागे, पञ्चमरात्रौ यमुनातीरे । ततः सुमन्त्रः षष्ठदिवसे रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति वृत्तान्तं ज्ञात्वा तदहस्सायाह्न समये अयोध्यां प्राप्तवान् ततोऽत्र पञ्चरात्रगणनमुपपद्यत इत्यूचिरे । अन्ये त्वाहुः—गङ्गातरणपर्यन्तं वनवासत्वाभावात् ततःपरं वनस्पतिभरद्वाजाश्रम यमुनातीरचित्रकूटेषु चतस्रो रात्रयः चतुर्थ्यां सुमन्त्रस्य निर्गमः पञ्चम्यामिदं वचनमिति, एवंसत्यद्यपदस्वारस्यमिति । ननु सप्तपञ्चाशे सर्गे "भरद्वाजाभि गमनं प्रयागे च सहासनम्। आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् । अनुज्ञातः सुमन्त्रोथ योजयित्वा हयोत्तमान्॥" इत्याद्यनन्तरं "ततः सायाह्नसमये तृतीये ऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥" इत्युक्त्या अयोध्या

आह—नैषेति । उभयोर्लोकयोर्मध्ये । श्लाघनीयेन पत्या या संप्रसाद्यते प्रार्थ्यते नैषा स्त्री भवतीति योजना ॥ १३ ॥ जानामीति । मया यत्किमपि भाषितं तत्क्षन्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शक्य ति । आपतितः हठात्प्राप्तः ॥ १६ ॥ वनवासायेति पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते—पञ्चरात्रः पञ्च रात्रयो गण्यन्ते, प्रथमा रात्रिस्तमसातीरे,

---

१ शक्यते । धर्मज्ञाः श्रुतिमन्तोऽपि च्छिन्नधर्मार्थसंशयाः । यतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंमूढचेतसः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्द्धते। नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८॥ एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः । मन्दरश्मिरभूत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ तथा प्रसादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः । शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

निर्गमादिवसमारभ्य षष्ठेऽहनि किल रामस्य चित्रकूटप्रवेशः अथ चारेभ्यः सप्तमे अष्टमे वा सूतस्य तद्वृत्तान्तश्रवणं ततस्तृतीयेऽहनि सूतस्यायोध्याप्रवेशः तत्कथं पञ्चरात्रय इति परिगण्यते ? उच्यते—तृतीयेऽह्नीत्यत्र अह्नस्तृतीयभाग इत्यर्थः । आगिरेर्गमनमित्यत्र गमनोद्योगमित्यर्थः । तथा च "गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् । आशया यदि मां रामः पुनःशब्दापयेदिति" इत्यत्र बहूनित्युक्त्या दिनत्रयं शृङ्गिबेरपुरे सूतस्य वासः । चतुर्थे दिने ऋजुमार्गेण दिवारात्रमागतचारमुखात् रामस्य चित्रकूटप्रवेशोद्योगं निशम्य तद्दिवससायंकाले वेगेनायोध्याप्रवेशः, तस्मिन् दिने कौसल्याह पञ्चरात्रोऽद्य गण्यत इति, अतो न किंचिदनुपपन्नम् ॥ १७ ॥ तमिति। नदीवेगेन समुद्रवृद्धिरिति लोकवादः ॥ १८ ॥ एवमिति । कथयन्त्याः कथयन्त्यामित्यर्थः । शुभं वचः अतिदुःखितावस्थायामपि पत्यनुनयपरत्वात् वचसः शुभत्वम् ॥ १९॥२० ॥ इति श्रीगो॰श्रीरा॰पीताम्ब॰अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमःसर्गः॥६२॥

द्वितीया गुहपुरे, तृतीया गङ्गादक्षिणकूलस्थवनस्पतिमूले, चतुर्थी प्रयागे, पञ्चमी यमुनावने, षष्ठी चित्रकूटे । षष्ठ्यामेव चायोध्यां सुमन्त्रः प्राप्तः, पूर्वमेवं पञ्च रात्रयो गण्यन्ते ॥१७॥१८॥ एवमिति । कथयन्त्यां सत्यामित्यर्थः । शुभं वचः अतिदुःखितायामपि पत्यनुनयपरत्वाद्वचसः शुभत्वम् ॥१९॥२०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२ ॥

स॰—समुद्रसलिलं समुद्रद्वारि विद्यमानम् । यथोक्तं गीताभाष्ये—"अस्ति चेषत्समुद्रेपि द्वारि" इत्यादि१८

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः । अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासा द्वासवोपमम् । आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ सभार्ये निर्गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः । विवक्षुरसितापाङ्गां स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् । अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥ स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः । कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाऽशुभम् । तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् । दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥

प्रतिबुद्ध इत्यादि ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोरिति । रामलक्ष्मणयोर्विवासात् उपसर्गः महोपद्रवः पुत्रशोकरूपः । आसुरम् असुरसम्बन्धि तमः राहुः ॥ २ ॥ सभार्य इति । विवक्षुः, अभूदितिशेषः । असितापाङ्गामित्यनेन निवृत्तक्रोधत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ स राजेति । रजनीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । षष्ठीं रजनीं, प्राप्येति शेषो वा । संस्मरन् स्थित इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्मृतमात्मदुष्कृतं वक्तुं तदनुकूलां लोकस्थितिं दर्शयति—यदिति । कल्याणीति सान्त्वोक्तिः । लोके पुरुषः शुभं वा अशुभं वा यदाचरति परस्य कर्मजं परशुभाशुभप्रापकपुण्यापुण्यात्मककर्मजम्, तदेव शुभं वा अशुभं वा फलम् आत्मनोपि लभते । तथाच ऋषेः पुत्रवियोगकरणेन ममापि पुत्रवियोगः प्राप्त इति भावः ॥ ६ ॥ अन्यामपि लोकस्थितिमाह—गुरुलाघवमिति । कर्मणामारम्भे आरम्भसमये ।

॥ १ ॥ रामेति । रामलक्ष्मणयोर्विवासादुपसर्गः तं विवेश, पुत्रशोकरूपमहोपद्रवः दशरथं विवेशेत्यर्थः । आसुरं तमः राहुः ॥ २ ॥ सभार्य इति । विवक्षुः अभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ स इति । षष्ठीं षष्ठ्यामित्यर्थः । संस्मरन् स्थित इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिति । तदेव कर्मजं दोषकर्मोत्पन्नं फलम् ॥ ६ ॥ गुर्विति ।

स०—गुरु गौरवम् । अर्थानां पुरुषार्थसाधकानाम् । कर्मणामारम्भे फलं प्रति साधनेषु गौरवं लाघवं च तथा दोषम् । वाशब्दाद्गुणसंग्रहः । अर्थानां साधनानामिति वा ॥ ७ ॥

कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति । पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥ सोऽहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् । रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः॥ १० ॥

अर्थानां फलानां गुरुलाघवं गुरुत्वं लघुत्वं च फलं दोषं वा फलं फलहानिं वा । यद्वा सुखरूपतां दुःखरूपतां वा । यो न जानाति सः बालः अज्ञ इत्युच्यते । अल्पफलकं बहुकर्मनिष्फलं च कर्मारभमाणो बुद्धिहीनः बहुफलकमल्पं कर्म सफलं कर्म चारभमाणः सुबुद्धिरित्यर्थः । तथाचात्मविनोदरूपाल्पफलं पुत्र वियोगरूपमहाफलहानिकरं मृगयाकर्म कुर्वन्नहमज्ञ एवास्मीतिभावः ॥ ७ ॥ फलतारतम्यविचारमन्तरेण कर्मणि प्रवृत्तस्योक्तं बालिशत्वं दृष्टान्तमुखेन विवृणोति—कश्चिदिति । लोके कश्चित्पुरुषः पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः साभिलाषः सन् अधिकवर्णमहापुष्पवत्त्वात् तदनुगुणमहाफलं भविष्यतीति साभिलाषः इत्यर्थः । आम्रवणं चूतवनम् । अल्पनिर्वर्णपुष्पकम् । छित्त्वा पलाशोपरोधपरिहारार्थं छित्त्वा । पलाशांश्च किंशुकानेव निषिञ्चति जलसेचनादिना पोषयति स फलागमे फलप्राप्तिकाले सति । अनुपभोग्यफलदर्शनात् शोचति ॥ ८ ॥ दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—अविज्ञायेति । भाविफलमविज्ञाय कर्मत्वेवानुधावति कर्मैवानुसरति तदनुकूलहिंसां तु न पश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं

कर्मणामारम्भे समारम्भसमये । अर्थानां फलानां गुरुलाघवं गुरुत्वं लघुत्वं च, तेषामेवार्थानां फलं सुखरूपत्वम् । दोषं वा दुःखत्वं च यो न विजानाति स बाल, इत्युच्यते ॥ ७ ॥ बालिशत्वमेव दृष्टान्तमुखेनाह—कश्चिदित्यादिना । आम्रवणं चूतवनं छित्त्वा सूक्ष्मतरपुष्पं चूतवनविसूक्ष्मतरफलमेव जनयेदिति भ्रान्त्या छित्त्वेत्यर्थः । पुष्पं दृष्ट्वा वर्णेन आपातरमणीयं पृथुतरं पुष्पं दृष्ट्वा । फलेगृध्नुः एतदनुरूपं महत्फलं भविष्यतीति फललिप्सुस्सन् । पलाशान्निषिञ्चति पलाशतरुरोपणं कृत्वा तेषां जलं निषिञ्चतीत्यर्थः । स फलागमे अनुभोगप्राप्तिसमये अनुशोचति पश्चात्तप्यति स्वोत्प्रेक्षितफलाभावादिति भावः ॥ ८ ॥ अविज्ञायेति । यः फलं भाविफलम् अविज्ञाय अविचार्य, कर्मत्वेव कर्मैव तु अनुधावति अनुतिष्ठति । यः फलवेलायां फलानुभवकाले शोचेत् तप्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥ सामान्ये-

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ।
सम्मोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥
यथान्यः पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
एवं ममाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ १३ ॥

सदृष्टान्तमुक्तस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति-सोहमिति । आम्रवणच्छेदनपूर्वक पलाशसेचकतुल्योहमित्यर्थः । आम्रवणं छित्त्वेत्यनेन अभिषेकविघातपूर्वक रामविवासनं लक्ष्यते । पलाशांश्च न्यषेचयमित्यनेन कैकेयीप्रियकरणं लक्ष्यते ॥ १० ॥ एतद्दुःखानुभवस्य निदानं वक्तुमुपक्रमते-लब्धशब्देनेति । कुमारः शब्दवेधीति लब्धशब्देन प्राप्तख्यातिना मया । इदं वक्ष्यमाणं पापं मुनिकुमार वधरूपं कर्म कृतमितिसम्बन्धः। यद्वा लब्धशब्देन लब्धगजतुल्यमुनिपुत्रशब्देन मया शब्दवेधी कुमार इत्यभिमानेन इदं वक्ष्यमाणं मुनिकुमारवधरूपं पापं कृतम् ॥ ११ ॥ शुभं वा अशुभं वा पुरुषकृतं कर्म लोकान्तरे जन्मान्तरे वा फला यभवेत् मत्कृतकर्मणस्त्वत्युत्कटत्वादिहैव तत्फलं प्राप्तमित्याह-तदिद मिति । इह लोके बालेन संमोहात् भक्षितं विषं यथा दुःखरूपं स्यात्तथैव स्वयंकृतम् तादिदं दुष्कृतं मे दुःखरूपम् अनुसंप्राप्तं जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं संग्रहेण दर्शयन्नुपसंहरति-यथान्य इत्यादिना॥ अन्यः प्राकृतः कश्चित् पलाशैः पलाशपुष्पैः । "फले लुक्" । यथा मोहितो भवेत् यादृशं पुष्पं

नोक्तमर्थं स्वात्मन्यविचार्यकारिणि विशेषेण योजयति-सोऽहमिति । आम्रवणशब्देन शुभकर्मोपलक्ष्यते, पलाशशब्देनाशुभकर्म, आम्रवणं छित्त्वा रामाभिषेकरूपं शुभ कर्म त्यक्त्वेत्यर्थः । पलाशांश्च न्यषेचयम् दुःखरूपमागामिफलमनपेक्ष्य कैकेयी प्रियकरणरूपमशुभं कर्माचरम्, तस्याशुभकर्मणः फलागमे फलानुभवकाले रामं त्यक्त्वा अशुभकर्मफलत्वेन रामवियोगं प्राप्य पश्चाच्छोचामि, रामत्यागरूपफल मनुभूय शोचामीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतद्दुःखानुभवस्य निदानं वक्तुमुपक्रमते-लब्ध शब्देनेत्यादिना । कुमारः शब्दवेधीति लब्धशब्देन प्राप्तख्यातिना मया इदं वक्ष्य माणं पापं मुनिकुमारवधरूपं कर्म कृतमिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यथेति । पलाशैः पलाशपुष्पैः । यथान्यः कश्चित् मोहितो भवेत् यादृशं पुष्पं तादृशं फलं भविष्यतीति मोहं प्राप्तो भवेत्; एवं मयापि शब्दवेध्यमयं शब्दोवेध्यं लक्ष्यं

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् । ततः प्रावृडनु
प्राप्ता मदकामविवर्धनी ॥ १४ ॥ उपास्य हि रसान्
भौमांस्तत्त्वा च जगदंशुभिः । परेताचरितां भीमां रवि
राविशते दिशम् ॥ १५ ॥ उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा
ददृशिरे घनाः । ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः
॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्त्रिणः ।
वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥

तादृशं फलं भविष्यतीति मोहं प्राप्तो भवेत् । एवं ममापि मयापि शब्दो वेध्यो लक्ष्यं यस्य स शब्दवेध्यः शरः शब्दवेध्यमयं शब्दवेध्यविकारभूतं तद्धेतुकमित्यर्थः । फलमविज्ञातं शब्दवेधित्वख्यातिमात्रमेव जानता मया भाव्यनर्थं फलं न विज्ञातमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतादृशशब्दवेधनं कदा प्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह-देवीत्यादिना । अनूढा अकृतविवाहा । युवत्वे सति राजा युवराजः भवामि अभवम् । प्रावृट् वर्षाकालः ॥ १४ ॥ उपास्येति । उपास्य गृहीत्वा । रसान् जलानि । जगद्भूमिम् । परेताचरितां प्रेताचरिताम् अतएव भीमां दिशं दक्षिणामित्यर्थः । आविशते आविशते स्म ॥ १५ ॥ उष्णमिति । स्निग्धाः शीतलाः । भेकाः मण्डूकाः । सारङ्गा हरिणाश्चातका वा ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तरा इति । क्लिन्नपक्षोत्तराः सिक्तपक्षोपरिभागाः । अतएव स्नाता इव स्थिताः । वृष्टिवातावधूताग्रान् वृष्टिवाताभ्यां कम्पिताग्रानपि पादपान् । कृच्छ्रात् क्लिन्न

शब्दवेध्यं तन्मयं शब्दवेध्याविकारं शब्दलक्ष्यहेतुकमित्यर्थः । शब्दवेद्यमयमिति पाठे–शब्दस्य वेद्यं वेदनं तद्धेतुकं शब्दवेद्यमयं फलमविज्ञातम् । एतदुक्तं भवति– यथा कश्चित्पुरुषः किंशुकस्य शोभनानि पुष्पाणि दृष्ट्वा मोहितः फलान्यप्येवमेव शोभनानि भवेयुरिति बुद्ध्या फललोभेन तं वर्द्धयन् तस्य निरुपयोगं फलं न विज्ञातवान् एवमहं च शब्दवेध्यस्य लोकविख्यातिकरं यशोतिशयं दृष्ट्वा अस्य फलमप्येवमेव लोकपूज्यतमामिति मत्वा तच्छब्दवेधनं मुहुरभ्यस्यन् तस्याशुभं फलं न विचारितवानिति ॥ १३ ॥ एतादृशशब्दवेधनं कदा प्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह– देवीति । अनूढा अप्रौढेत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपास्य सेवित्वा । रसान् जलानि । परेता चरितां दिशं दक्षिणां दिशम्, दक्षिणायनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ उष्णमिति । भेका मण्डूकाः । सारङ्गाः हरिणाः चातका वा ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षेति । क्लिन्नपक्षोत्तराः

स०–कृच्छ्रात् कृच्छ्रव्रतमुद्दिश्य स्नाता इव विद्यमानाः ॥ १७ ॥

अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः । अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥ ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् । शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्य त्वपातयम् ॥२३॥ अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् । तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः । हाहेति पततस्तोये बाणाभिहतमर्मणः ॥ २४ ॥ तस्मिन्निपतिते बाणे वागभूत्तत्र मानुषी । कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि ॥ २५ ॥ प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः । इषुणाभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया ॥२६॥ ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः । कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २७ ॥

अथान्धकार इति । पूर्यत इति शत्रन्तत्वमार्षम् ॥ २२ ॥ ततोऽहमिति । गजप्रेप्सुः गजरूपवेध्यं प्राप्तुमिच्छुः, हननेच्छुरित्यर्थः । शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यं कृत्वा । अभिलक्ष्य शब्दकर्तृभूतो गज एतावन्मात्रे तिष्ठतीति लक्षीकृत्येत्यर्थः, शरमपातयमितिसम्बन्धः ॥२३॥ अमुञ्चमिति । यत्र बाणममुञ्चं तत्र वनौकसः वनम् ओकः स्थानं यस्य तस्य, तपस्विन इतियावत् । व्यक्ता वाक् प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ विशिष्यवागुदितेत्याह—तस्मिन्नित्यादि । अस्मद्विधे अजातशत्रौ । प्रविविक्तां प्रकर्षेण निर्जनाम् । रात्रौ अपररात्रौ । उदकमाहारयतीत्युदाहारः "मन्थौदन—" इत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः । यद्यपि हारशब्दे परे उदादेशो विहितः तथापि "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति" इति दीर्घः छान्दसो वा । किंकृतं किमनिष्टं कृतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ न्यस्तदण्डस्य उपरतवाङ्मनःकायसम्बन्धिपरहिंसस्य । "दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां यावत् । श्वापदं व्याघ्रादिकम् ॥ २१ ॥ अथेति । पूर्यतः शत्रन्तत्वमार्षम् ॥ २२ ॥ तत इति । गजप्रेप्सुः गजं प्राप्तुमिच्छुः हननेच्छुरित्यर्थः । शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यम् कृत्वा अभिलक्ष्य, लक्ष्यं गजमभिमुखीभूय शरमपातयमिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ अमुञ्चमिति । यत्र बाणममुञ्चं तत्रवनौकसस्तपस्विनः । व्यक्ता वाक् प्रादुरासीदिति सम्बन्धः ॥२४॥ कथमिति । अस्मद्विधे अजातशत्रौ ॥२५॥ प्रविविक्तां निर्जनाम् । अपररात्रौ उदकमाहरतात्युदाहारः ॥२६॥ न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडस्य ॥२७॥२८॥

जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः। को वधेन ममार्थी स्यात् किं वास्यापकृतं मया ॥ २८ ॥ एवं निष्फल मारब्धं केवलानर्थसंहितम् । न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ २९ ॥ नाहं तथानुशोचामि जीवित क्षयमात्मनः । मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ ३० ॥ तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया। मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३१ ॥ वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः । केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ ३२ ॥ तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः । कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ ३३ ॥ तस्याहं करुणं श्रुत्वा निशि लालपतो बहु । सम्भ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥३४॥ तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः । अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥ ३५ ॥

द्रुमसैन्ययोः" इतिविश्वः। अर्थी प्रयोजनवान् ॥ २७॥ २८ ॥ गुरुतल्पगं गुरुदारगम् । "तल्पं शय्याट्टदारेषु" इत्यमरः ॥२९-३१ ॥ हत इत्येतन्माता पितरावित्यत्र वचनविपरिणामेन योजनीयम् । सर्वे निहता इत्युक्तिर्मातापितृ जीवनहेतुभूतस्य स्वस्य वधात्। अकृतात्मना अनिश्चितबुद्धिना । इति वागभूदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३२ ॥ तामिति । सशरं चापमित्यनेन शरे मुक्तेपि हस्तलाघवाच्छरान्तरं धनुषि संहितवानित्यवगम्यते । करुणां गिरं श्रुत्वा करुणाजनकं वचः श्रुत्वा, स्थितस्येति शेषः॥ ३३ ॥ तस्येति । लालपत इति यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः । प्रलपत इत्यर्थः । विलपनमित्यर्थसिद्धम् ॥ ३४ ॥ तमिति । दीनसत्त्वः दीनहृदयः । सुदुर्मनाः अत्यन्तदुःखितमनाः । प्रविद्ध कलशोदकं पर्यस्तकलशोदकमित्यर्थः । नतु ध्वस्तकलशोदकमिति ।"ततस्तं

एवमिति । गुरुतल्पगं गुरुदारगम् ॥ २९-३१ ॥ वृद्धाविति । हत इत्येतत् मातापितरावित्यत्र वचनविपरिणामेन योजनीयम् । सर्वे निहता इत्युक्तिः मातृ पितृजीवनहेतुभूतस्य स्वस्य वधात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तस्येति । करुणं श्रुत्वा

अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् । पांसुशोणित
दिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितम् ॥ ३६ ॥ स मामुद्वीक्ष्य
नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम् । इत्युवाच ततः क्रूरं
दिधक्षन्निव तेजसा ॥ ३७ ॥ किं तवापकृतं राजन् वने
निवसता मया । जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया
॥ ३८ ॥ एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३९ ॥
तौ कथं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ । चिरमाशा
कृतां तृष्णां कष्टां सन्धारयिष्यतः ॥ ४० ॥ न नूनं
तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा । पिता यन्मां न
जानाति शयानं पतितं भुवि ॥ ४१ ॥ जानन्नपि च किं
कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः । भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो
नगो नगम् ॥ ४२ ॥ पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व
राघव । न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनं वह्निरिवैधितः ॥ ४३ ॥

घटमादाय पूर्णं परमवारिणा" इति वक्ष्यमाणविरोधात् । पांसुशोणितदिग्धाङ्गं पांसुविशिष्टशोणितेन लिप्ताङ्गम् । शल्यपीडितं शराग्रपीडितम् ॥ ३५॥३६ ॥ स मामुद्वीक्ष्येति । त्रस्तं भीतम् अतएवास्वस्थचेतसं व्याकुलचित्तम् ॥ ३७ ॥ किं तवेति । जिहीर्षुः आहर्तुमिच्छुः । गुर्वर्थं मातापितृनिमित्तम् ॥ ३८ ॥३९॥ ताविति । आशाकृतां पुत्रो मे जलमाहरिष्यतीत्याशासहिताम् । तृष्णां पिपासाम् । कष्टां दुःसहाम् ॥ ४० ॥ न नूनमिति । तपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामकस्येति विशेषणं देयम् ॥ ४१ ॥ जानन्निति । अपरिक्रमः असञ्चारः, पङ्गुरिति यावत् । भिद्यमानं वातादिनेति शेषः ॥ ४२ ॥ पितुरिति । राघवेति संबोधनात् सरयूतीरे बहुशो मृगयापर्यटनेन पूर्वमेव दशरथं ज्ञातवानित्यव

करुणजनकं वचः श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अवकीर्णेति । प्रविद्धकलशोदकं पर्यस्तकलशोदकम् ॥ ३६–३९ ॥ ताविति । आशाकृतां जलमानेष्यतीत्याशासहितां तृष्णां पिपासाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानन्निति । अपरिक्रमः सञ्चाराक्षमः ॥ ४२ ॥ पितु

इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः । तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ४४ ॥ विशल्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः । रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४५ ॥ सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति । इति मामविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ४६ ॥ दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च । लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुत स्तदा ॥ ४७ ॥ ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्त वत् । सीदमानो विवृत्ताङ्गो वेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ ४८ ॥ संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् । ब्रह्म हत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ ४९ ॥ न द्विजाति रहं राजन् माभूत्ते मनसो व्यथा । शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ५० ॥

गम्यते । न त्वामनुदहेदिति अन्यथा दहेदिति भावः ॥ ४३ ॥ इयमिति । एकपदी एकपदन्यासमात्रयुक्ता सरणिरित्यर्थः । " वर्तन्येकपदी " इत्यमरः । यतः यत्रैकपद्याम् ॥ ४४ ॥ विशल्यमिति । मर्म रुणद्धि पीडयतीत्यर्थः । मृदु सिकतामयम् । सोत्सेधम् औन्नत्यवत् । अम्बुरयः नदीवेगः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ दुःखितस्येति । दुःखितस्य महदकृत्यं प्राप्तमिति दुःखितस्य । शोकातुरस्य ब्रह्महत्या भविष्यतीति भिया शोकेन पीडितस्य ॥ ४७ ॥ ताम्यमान इति । क्षयं गतः नाशं प्राप्तुमुपक्रान्तः ॥ ४८ ॥ संस्तभ्येत्यादिश्लोकद्वयस्य इति मामुवाचेत्यनेनान्वयः । स्थिरचित्तो भवाम्यहमित्यत्र स्थिरचित्तो भवानपेति च पाठः । शूद्रायां वैश्येन जातः करण इत्यर्थः । " शूद्राविशोस्तु करणः "

रिति । वनं वह्निरितिवैषम्यदृष्टान्तः ॥ ४३ ॥ इयमिति । एकपदी सरणिः ॥ ४४ ॥ विशल्यमिति । सोत्सेधम् उन्नतसहितं मृदु तीरं रुणद्धि पीडयति ॥ ४५–४७ ॥ ताम्यमान इति । ताम्यमानः ग्लानिं प्राप्यमानः परमार्तवत् परमार्तियुक्तः ॥ ४८ ॥ संस्तभ्येति । धैर्येण शोकं संस्तभ्य स्थिरचित्तो भवामि, मम चित्तमोहोनास्ती त्यर्थः । अतः ब्रह्महत्याकृतं ब्रह्महत्यया प्राप्तं पापम् ॥ ४९ ॥ न द्विजातिरिति । शूद्रायां

इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः । विघूर्णतो विचे
ष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ५१ ॥ तस्य त्वानम्यमानस्य
तं बाणमहमुद्धरम् । स मामुद्वीक्ष्य सन्त्रस्तो जहौ प्राणां
स्तपोधनः ॥ ५२ ॥ जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रान्मर्म
व्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम् । ततः सरय्वां तमहं शयानं
समीक्ष्य भद्रेऽस्मि भृशं विषण्णः ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये श्रीमदयोध्याकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यां पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाहं सङ्कुलेन्द्रियः ।
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥

इत्यमरः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतीति । विघूर्णतः कदाचिदतीव वेपमानस्येत्यर्थः । विचेष्टस्य कदाचिदिति शेषः । वेपमानस्य कदाचिदीषत्कम्पमानस्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥ आनम्यमानस्य व्यथया सङ्कुचिताङ्गस्येत्यर्थः । नानद्यमानस्येति पाठे—अति शयेन नदत इत्यर्थः । उद्धरम् उदहरम् । अडभावोऽनित्यत्वात् ॥ ५२ ॥ जलार्द्रगात्रमिति । अयं श्लोकःप्रथमदृष्टानुवादः । मर्मणि प्राणस्थाने व्रणः यस्य तम् । सरय्वां सरयूतीरे । विषण्णोस्मि विषण्णोऽभवम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

वधमिति । विलपन्नेव मध्ये स्वपुत्रं विलपन्नेव ॥ १ ॥ तदिति । सङ्कुलेन्द्रियः व्याकुलेन्द्रियः । सुकृतं सुष्ठु कृतम्, मुनिकुमारवचनमितिशेषः । इत्यचिन्तय

वैश्येन जातः करणः । "शूद्राविशोस्तु करणः" इत्यमरः ॥५०॥ इतीवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । आनम्यमानस्य व्यथया सङ्कुचिताङ्गस्येत्यर्थः । उद्धरम् अडभाव आर्षः॥ ५१ ॥ ५२॥जलार्द्रगात्रमित्ययं श्लोकः प्रथमदृष्टावस्थानुवादकमितिमन्तव्यम् ॥५३॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

वधमिति । वधं प्रलपन कौसल्यामिदमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ तदिति । भवेदित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अचिन्तयम् अस्य वधज्ञापनाज्ञापनयोः किं शुभोदर्कंभवे

ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा । आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥ तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ । अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ । तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ॥५॥ शोकोपहतचित्तश्च भयसन्त्रस्तचेतनः । तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥ पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत । किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७॥ यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया । उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥

मित्युपस्कार्यम् । यद्वा अस्य वधज्ञापनाज्ञापनयोः किं शुभोदर्कं भवेदित्यचिन्तयमित्यर्थः ॥२॥ तत इति । ततः मुनिकुमारोक्तज्ञापनमेवश्रेयस्करमिति निश्चयानन्तरम् । यथाख्यातपथं प्राप्य आश्रमं गत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ तत्रेत्यादि । परितो नयति संचारयतीति परिणायकः ।तद्रहितौ तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः कथाभिः उपलक्षितौ । अपरिक्रमौ पङ्गुभूतौ । मत्कृते मन्निमित्तं तामाशां हीनौ जलानयनाशारहितौ पुत्रविषयाशारहितौ वा । उदासीनौ प्रयत्नशून्यौ । तस्य पितरावपश्यमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्त इति । पुत्रवधेन पूर्वमेव शोकोपहतचित्तः भूयः शोकं गतः तद्दर्शनादतिशयितशोकं गतः ॥ ६ ॥ पदशब्दमिति । पदशब्दं चरणविन्यासजशब्दम् । चिरायसि विलम्बसे " तत्करोति " इति णिच् ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं किंनिमित्त

दित्यचिन्तयमित्यर्थः ॥ २ ॥ ततस्तमिति । ततः मुनिकुमारोक्तज्ञापनमेव श्रेयस्करमिति निश्चयानन्तरम् । यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टमार्गं प्राप्य आश्रमं गत इत्यन्वयः, उत्तरश्लोकेनैकवाक्यं वा । यथाख्यातपथं गतः सन् आश्रमं प्राप्य तत्र वृद्धावपश्यमिति सम्बन्धः । परितो नयतीति परिणायकः तद्रहितौ, तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः कथाभिरुपलक्षितौ अपरिक्रमौ सञ्चाराक्षमौ । मत्कृते मन्निमित्तम् । तामाशाम् । हीनौ पुत्रविषयाशारहितौ । उदासीनौ प्रयत्नशून्यौ तस्य पितरावपश्यमिति सम्बन्धः ॥ ३-६ ॥ पदशब्दमिति । किं चिरायसि विलम्बसे ॥ ७ ॥ इदं पानीयं यद्यस्मान्न दत्तं तस्मात्त्वया सलिले क्रीडितमिति । यन्निमित्तमिति पाठे-

यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
समासक्तास्त्वयि प्राणाः किं त्वं नो नाभिभाषसे ॥ १० ॥
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतोभीत इवाब्रवम् ॥ ११ ॥
मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥

मित्यर्थः । यद्वा यन्निमित्तं त्वया सलिले क्रीडितम् इदं ब्रूहीतिशेषः । यन्न दत्तमिति पाठे-इदानीं पानीयं न दत्तमिति यत् तस्मात्त्वया सलिले क्रीडित मित्यन्वयः । उत्कण्ठिता शोकस्मरणवत्यभूत् ॥ ८ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । अलीकमितिपाठे-अलीकमपराधः 'अलीकमपराधः' इतिहलायुधः ॥ ९ ॥ त्वमिति । नः अस्मान् इति मुनिर्वाक्यमभाषतेत्यन्वयः ॥ १० ॥ मुनिमिति । सज्जमानया स्खलन्त्या । हीनव्यञ्जनया अस्पष्टाक्षरया । "व्यञ्जनं श्मश्रु निष्ठानचिह्नेष्ववयवेऽक्षरे" इति वैजयन्ती । अव्यक्तया वाचा अब्रवमिति सम्बन्धः । भीतोपि सन् भीतः भीतोभीतः, अत्यन्तभीत इत्यर्थः(पाठभेदः । भीतोऽपि सन्नभीत इवाब्रवम् ।) इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ११ ॥ उक्तमेव विशदं दर्शयति-मनस इति । मनसः कर्म ऊहापोहात्मकम् । चेष्टाः इन्द्रिय नियमनरूपव्यापाराः ताभिर्वाग्बलम् अभिसंस्तभ्य स्खलितां वाचं बलाद्दृढी कृत्येत्यर्थः । तस्मै भयमाचचक्ष इतिसम्बन्धः । यद्वा वाग्बलमभिसंस्तभ्य लज्जाभीतिप्रभृतिभिः मन्दवचनोभूत्वेत्यर्थः । आचचक्षे इति लिडुत्तमपुरुषे

यन्निमित्तं त्वया सलिले क्रीडितमिदं ब्रूहीति शेषः ॥ ८ ॥ यदिति । व्यलीकमप्रियम् । अलीकमिति पाठे-अपराधः ॥ ९ ॥ १० ॥ मुनिमिति । सज्जमानया स्खलन्त्या । हीनव्यञ्जनया अस्पष्टाक्षरया ,अतएवाव्यक्तया वाचाब्रवमिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ मनस इति । मनसः कर्म इतस्ततः परिधावनम् । वाग्बलम् उच्चारणशक्तिः तदुभयं चेष्टाभिः शरीरव्यापारैः सह । संस्तभ्य संनियम्य । मनोवाक्कायान स्थिरीकृत्येति

क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः । सज्जनाव
मतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चाप
हस्तोऽहं सरयूतीरमागतः । जिघांसुः श्वापदं कञ्चिन्नि
पाने चागतं गजम् ॥ १४ ॥ तत्र श्रुतो मया शब्दो जले
कुम्भस्य पूर्यतः । द्विपोऽयमिति मत्वाऽयं बाणेनाभि
हतो मया ॥ १५ ॥ गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा
हृदि । विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
भगवन् शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना । विसृष्टो
ऽम्भसि नाराचस्तेन ते निहतः सुतः ॥ १७ ॥ ततस्त
स्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः । स मया सहसा बाण
उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १८ ॥ स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव
स्वर्गमास्थितः । भवन्तौ पितरौ शोचन्नन्धाविति विलप्य
च ॥ १९ ॥ अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
शेषमेवङ्गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ २० ॥

कवचनम् ॥ १२ ॥ क्षत्रिय इति । महात्मनः, तवेतिशेषः । सज्जनावमतं सज्जनावमतिविषयभूतम्, सत्पुरुषगर्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ भगवन्निति । निपाने जलावतारे । आगतं गजं श्वापदं हिंस्रशार्दूलादिकं च जिघांसुः चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥ तत्रेति । पूर्यतः पूर्यमाणस्य । अयं शब्दहेतुः पदार्थः द्विप इति मत्वा अयं तव सुतः मया अभिहतः ॥ १५–१८ ॥ स इति । उद्धृतेन बाणेन हेतुना अन्धौ पितरौ मातापितराविति भवन्तावेव शोचन् विलप्य च स्वर्गमास्थितः ॥ १९ ॥ अज्ञानादिति । एवंगते एवंप्राप्ते सति ।

यावत् । तस्मै भयमाचचक्ष इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ क्षत्रिय इति । सज्जनावमतं सज्जनावमतिविषयम्, सज्जनगर्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ भगवन्निति । श्वापदम् उग्रसत्त्वम् । निपाने जलपानस्थाने ॥ १४ ॥ तत्रेति । पूर्यतः पूर्यमाणस्य । द्विपोऽयमिति मत्वा अयं शब्दाश्रयो द्विप इति मत्वा । अयं तव सुतः बाणेनाभिहत इत्यन्वयः ॥ १५–१८ ॥ स चेति । उद्धृतेन बाणेन हेतुना । अन्धौ मातापितरौ इति भवन्तावेव शोचन् विलप्य स्वर्गमास्थित इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ अज्ञानादिति । मे एवं गते प्रमादादेवंप्राप्ते सति ।

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना। नाशकत्तीव्र मायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ २१ ॥ स बाष्पपूर्णवदनो निश्वसन् शोककर्शितः। मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलि मुपस्थितम् ॥ २२ ॥ यद्येतदशुभं कर्म न त्वं मे कथयेः स्वयम्। फलेन्मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥ २३ ॥ क्षत्रियेण वधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः। ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २४ ॥ सप्तधा तु फलेन्मूर्द्धा मुनौ तपसि तिष्ठति। ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥२५॥ अज्ञानाद्धि कृतं यस्मा दिदं तेनैव जीवसि। अपि ह्यद्य कुलं न स्यादिक्ष्वाकूणां कुतो भवान् ॥ २६ ॥

यच्छेषं कर्तव्यं स्यात् शापानुग्रहादिकं तत्प्रति मे मयि प्रसीदतु, शापो वाऽनुग्रहो वा यः कर्तव्यस्तं करोत्वित्यर्थः ॥ २० ॥ स इति । अघशंसिना दुःखशंसिना। आयासं व्यसनम् अकर्तुं नाशकत्, कृतवानेवेत्यर्थः॥२१॥२२॥ यदीति । स्मेति वाक्यालङ्कारे । फलेत् विशीर्येत् । "ञिफला विशरणे" इति धातुः । मच्छापेनेतिशेषः ॥ २३ ॥ क्षत्रियेण पालकेन वानप्रस्थे अज्ञानतः कृतो वधः वज्रिणमिन्द्रमपि स्थानात् च्यावयेत् । ज्ञानपूर्वं कृतः ज्ञानकृतस्तु विशेषतश्च्यावयेत्। अविलम्बो विशेषः॥ २४ ॥ सप्तधेत्युपलक्षणं बहुधेत्यर्थः । ब्रह्मवादिनि परमात्मज्ञे । ब्रह्मचारिणीति पाठे–चरतेर्गत्यर्थत्वात् "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति न्यायेन ब्रह्म तत्त्वं चरितुं ज्ञातुं शीलमस्यास्तीति ब्रह्मचारी तस्मिन्। "ज्ञाने तत्त्वे तपोध्यात्मवेदेषु ब्रह्म चोच्यते" इति निघण्टुः ॥ २५ ॥ यस्मात् कारणात् इदं दुष्कृतमज्ञानात्कृतं तेन त्वं जीवसि अपि च अद्य ज्ञानपूर्वकत्वे वधस्य राघवाणां कुलं न स्यात् भवान् कुतः स्यात्

शेषमनन्तरकर्तव्यं यत्स्यात् तत्प्रसीदतु तदुद्दिश्याज्ञापयत्वित्यर्थः ॥ २०–२४ ॥ सप्तधेति । ब्रह्मवादिनि ब्रह्म वक्तुं शीलमस्यास्तीति तथा तस्मिन् ॥ २५ ॥ अपि ह्यद्येति । राघवाणां कुलमपि न स्यात्, ज्ञानपूर्वकं चेदिति शेषः । कुतो भवान्

नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत । अद्य तं द्रष्टु
मिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २७ ॥ रुधिरेणावसि
क्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् । शयानं भुवि निस्संज्ञं धर्म
राजवशङ्गतम् ॥ २८ ॥ अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ
भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया
॥ २९ ॥ तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।
निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चास्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥
नाभिवादयसे माऽद्य न च मामभिभाषसे । किं नु शेषे
च भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३१ ॥ न त्वहं ते
प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक । किन्नु नालिङ्गसे पुत्र
सुकुमार वचो वद ॥ ३२ ॥ कस्य वाऽपररात्रेऽहं श्रोष्यामि
हृदयङ्गमम् । अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशे
षतः ॥ ३३ ॥ को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुता
शनः । श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३४ ॥

जीवेत्, इति मामुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ नयेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । धर्मराजवशं गतं पुत्रं द्रष्टुमिच्छावः अतः नौ तं देशं नयेति मामभ्यभाषतेति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथेति । अहं तौ नीत्वा अहं तमस्पर्शयमिति सम्बन्धेनाहंशब्दद्वयावैयर्थ्यम् ॥ २९–३१ ॥ न त्विति । अहं ते प्रियः न तु चेत् मातरं पश्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ कस्येति । हृदयङ्गमं मनोहरस्वरम् अधीयानस्य पठतः । अन्यद्वा इतिहासपुराणादिकं वा ॥ ३३ ॥ क इति । सन्ध्यामुपास्य नमस्कारपूर्वकं तान्त्रिकं सन्ध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । हुतहुता

किं पुनर्भवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ नयेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । धर्मराजवशं गतम् अतएव पश्चिमदर्शनम् अन्त्यदर्शनं पुत्रं द्रष्टुमिच्छावः, नौ तं देशं नयेति मामभ्य भाषतेति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथाहमिति । अहं तौ नीत्वा अहं तमस्पर्शय मिति सम्बन्धः ॥ २९–३१ ॥ न त्विति । अहं ते प्रियो न चेत् मातरं पश्येति सम्बन्धः ॥३२॥ कस्येति । हृदयङ्गमं मनोहरस्वरम् । अधीयानस्य पठतः । अन्यद्वा इतिहासपुराणादिकम् ॥३३॥ को मामिति । सन्ध्यामुपास्य नमस्कारपूर्वकं तान्त्रिक

कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् । भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३५ ॥ इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् । कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३६ ॥ तिष्ठ मां मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति । श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३७ ॥ उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने । क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वयाऽहीनौ यमक्षयम् ॥ ३८ ॥ ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् । क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात्पितरावयम् ॥ ३९ ॥

शनः कृतहोमः । ननु वैश्यात् शूद्रायां जातो हि करणः तस्य कथं होमाधिकार इति ? मैवम्—" नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् समापयेत् " इति चतुर्थवर्णस्यापि पञ्चमहायज्ञाधिकारः स्मर्यते ततोप्यधिकस्य करणस्य स्वोचितमन्त्रैर्होमाधिकारस्य कैमुत्यन्यायसिद्धत्वात् । श्लाघयिष्यति उपचरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कन्दमूलफलमिति । कन्दं जलोद्भवानां पद्मादीनाम्, मूलं स्थलोद्भवानाम् । अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमम् । अप्रग्रहं नीवारादिसङ्ग्रहरहितम् । अनायकम् अनाथं रक्षकरहितं यष्टिं गृहीत्वा मार्गदर्शकरहितमितिवार्थः ॥ ३५॥३६ ॥ तिष्ठेति । तिष्ठमां मांप्रति तिष्ठ । मागमः मा गच्छ । समेधितः सहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत इति । वैवस्वतं यमम्, धर्मराजः क्षमतां मत्पुत्रस्य स्वपारिसरागमनविलम्बं सहताम् । मे मत्सम्बन्धी अयं पुत्रः पितरौ

सन्ध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । हुतहुताशनः हुतहोमः " नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् समापयेत् " इत्युक्तेः । चतुर्थवर्णादधिकस्य करणस्य होमाधिकारोऽस्तीत्यवगम्यते । श्लाघयिष्यति उपचरिष्यति । उपासीनः उप समीपे आसीनः ॥ ३४ ॥ कन्देति । कन्दं जलोद्भवानां पद्मादीनां, मूलं स्थलोद्भवानाम् । अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमम् । अप्रग्रहं नीवारादिसङ्ग्रहरहितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तिष्ठेति । मामुद्दिश्य तिष्ठ । मागमः मा गच्छ । समेधितः सहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत इति । मे अयं मत्सम्बन्ध्ययम् पुत्रः पितरौ बिभृयादिति तं वैवस्वतं दृष्ट्वा भारतीं वाचं प्रवक्ष्यामि । धर्मराजः क्षम्यता

दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः । ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ४० ॥ अपापोऽसि यदा पुत्र निहतः पापकर्मणा । तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४१ ॥ यान्ति शूरा गतिं यां च सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः । हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४२ ॥ यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः । नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४३॥ या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसा च या । या भूमिदस्याहिताग्नेरेकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४४ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां या या गुरुभृतामपि । देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४५ ॥

बिभृयादिति भारतीं प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ३९॥४० ॥ राज्ञा स्वहस्तकृतं हननं पूर्वकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तत्वेन प्राप्तमिति मत्वा वदति–अपाप इति । पापकर्मणा राज्ञा यदा निहतः तदैवापापोऽसि, तेन अपापत्वेन हेतुना । सत्येन मम सत्येन शस्त्रयोधिनां ये लोकास्तान् आशु गच्छेति योजना । नन्वस्य तपस्विनो ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव वक्तव्या शस्त्रहननमात्रेण शस्त्रयोधिनां लोकं प्राप्यत्वेन वदति, एतत्कथमुपपद्यते ? उच्यते–" द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ " इति शस्त्रयोधिनामुत्कृष्टलोकप्राप्तिश्रवणान्न दोषः ॥४१–४३॥ या गतिरिति । एकपत्नीव्रतस्येति इदं च व्रतमनुकूलायां पुत्रिण्यां पत्न्यां बोध्यम् ॥ ४४ ॥ गोसहस्र

मिति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ दातुमिति । लोकपालो यमः । ईदृशस्यानाथस्येत्यर्थः ॥४०॥ राज्ञा स्वहस्तकृतं हननं स्वपुत्रेण पूर्वकृतपापस्य प्रायश्चित्तत्वेन प्राप्तमिति मत्वा वदति–अपापोऽसीति । पापकर्मणा राज्ञा यदा निहतः, तदैव अपापोऽसि । तेन अपापत्वहेतुना । सत्येन मम सत्येन च, शस्त्रयोधिनां ये लोकाःताननुगच्छेति योजना ॥ ४१–४४ ॥ गोसहस्रेति । देहन्यासकृतां परलोकप्राप्तिसाधनत्वेन

कतक०–यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ बिभृयात् अतोऽस्य धर्मराजो भवान् । क्षमता शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकं पापं क्षमताम् एवं मया प्रार्थितो दुर्मरणजां दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नयिष्यति । ईदृशस्य तपस्विनो मम एकां पुत्रतारणरूपामभयदक्षिणां लोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ।
स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४६ ॥
एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् । ततोऽस्मै कर्तु
मुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४७ ॥ स तु दिव्येन रूपेण
मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः । स्वर्गमध्यारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह
धर्मवित् ॥ ४८ ॥ आबभाषे च तौ वृद्धौ सह शक्रेण
तापसः । आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत्
॥ ४९ ॥ स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ५० ॥ एव
मुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता । आरुरोह दिवं
क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

प्रदातॄणामिति । या येति एकस्य यच्छब्दस्य पूर्वेणान्वयः । गुरुभृतां गुरुशुश्रूषाकारिणां देहन्यासकृतां महाप्रस्थानादिनेतिशेषः । यद्वा परलोक प्राप्तिसङ्कल्पपूर्वकं गङ्गायमुनासङ्गमादौ जलेऽग्नौ वा तनुं त्यजतामित्यर्थः॥४५॥ नेति । अस्मिन्कुले तपोनिष्ठानामस्माकं कुले जातः । अकुशलाम् अशुभां गतिं न गच्छेत् अपितु मम बान्धवः पुत्रः त्वं येन निहतः स एवाकुशलां गतिं यास्यति ॥ ४६ ॥ एवमिति । उदकं संस्कारपूर्वोदकक्रियाः ॥ ४७ ॥ स त्विति । शक्रेण सह स्वर्गमध्यारुहदित्यनेन मुनिपुत्रं स्वर्गं नेतुं शक्रः समा गत इति गम्यते ॥ ४८ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तं स्वर्गारोहणं विवृणोति—आबभाष इति । तापसः शक्रेण सह तौ वृद्धौ आबभाषे । आभाषणेपि वृद्धयोरश्रवणात् पुन राहेत्याह आश्वास्य चेति ॥ ४९ ॥ स्थानमिति । मूलं समीपम् । "आद्ये शिफायां नक्षत्रे मूलं कुञ्जसमीपयोः" इति निघण्टुः ॥ ५० ॥ एवमिति ।

गङ्गायमुनासङ्गमादौ जलेवाग्नौ वा तनुं त्यजताम् ॥ ४५ ॥ नहीति । अस्मिन् कुले तपोनिष्ठानामस्माकं कुले मम बान्धवः पुत्रो येन राज्ञा त्वं हतः स एव यास्यति॥४६॥ एवमिति । उदकं संस्कारपूर्वकोदकक्रियाम् ॥ ४७ ॥ स त्विति । शक्रेण सह स्वर्ग मध्यारुहदित्यनेन मुनिपुत्रं स्वर्गं नेतुं शक्रः समागत इत्यवगम्यते ॥ ४८ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तं स्वर्गारोहणं विवृणोति—आबभाष इत्यादिना । आबभाष इत्यस्य प्रपञ्चार्थः आश्वास्येत्यादि । यद्वा तापसः तौ वृद्धौ आश्वास्य आबभाषे, पितरौ वाक्य मब्रवीदित्येतत् भवन्तावपि मम मूलमुपैष्यत इत्यनेनोत्तरेण सम्बध्यते ॥ ४९ ॥ स्थानमिति । मूलं समीपम् ॥ ५० ॥ एवमिति । वपुष्मता प्रशस्ताकारेण ॥५१॥५२॥

स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया । मामुवाच
महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥ अद्यैव जहि
मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा । यच्छरेणैकपुत्रं मां
त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५३ ॥ त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो
मे सुतः शुचिः । तेन त्वामभिशप्स्यामि सुदुःख
मतिदारुणम् ॥ ५४ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम
साम्प्रतम् । एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि
॥५५॥ अज्ञानात्तु हतो यस्मात् क्षत्त्रियेण त्वया मुनिः ।
तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५६ ॥
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति । जीविता
न्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५७ ॥

वपुष्मता प्रशस्ताकारेण । प्रशंसायां मतुप् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अद्येति । जहि प्राणान् मोचय । "हन्तेर्जः" इति जादेशः । कथं मारणं दुःखाकरत्वादित्यत्राह—मरणे नास्ति मे व्यथेति । व्यथाभावहेतुमाह यदिति । अतोपि किं व्यथाऽस्तीति भावः ॥ ५३ ॥ त्वयेति । अभिशप्स्यामि नतु भस्मीकरोमीति भावः । सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५४ ॥ पुत्रव्यसनजमिति । यद्यस्मात्कारणात् मम एतन्मरणपर्यवसायिपुत्रव्यसनजं दुःखम्, अभूदिति शेषः । एवं पुत्रशोकेन कालं करिष्यसि, मृत्युं प्राप्स्यसीत्यर्थः । "कालो मृत्यौ च समये" इति वैजयन्ती ॥५५॥ अज्ञानादिति । ब्रह्महत्या बहुपातकमित्यर्थः । अन्यथा वैश्यात् शूद्रायां जातस्य करणाख्यसङ्करजातित्वेन ब्रह्महत्याप्रसक्त्यभावात् ॥ ५६ ॥ त्वामिति । एतादृशः पुत्रशोकरूपः । भावः स्वभावः । दातारमिव दक्षिणा यथा विप्राय दक्षिणादत्ता दातारं

अद्यैवेति । जहि प्राणान्मोचय ॥ ५३ ॥ त्वयेति । सुदुःखमतिदारुणमिति च क्रियाविशेषणम् ॥ ५४ ॥ पुत्रेति । यत् यस्मान्मम एतत् मरणपर्यवसायि पुत्रव्यसनं दुःखमभूदिति शेषः । एवं पुत्रशोकेन कालं करिष्यति मृत्युं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अज्ञानादिति । त्वां ब्रह्महत्या नाविशति हननस्याज्ञानमूलत्वात्तस्य करणत्वाच्चेति भावः ॥ ५६ ॥ त्वामिति । एतादृशः पुत्रशोकरूपः । पुत्रशोकातिशयेन इहैव कर्म

एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु । चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५८ ॥ तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् । तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५९ ॥ तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः । अपथ्यैः सह सम्भुक्तो व्याधिमन्नरसो यथा ॥ ६० ॥ तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः । *यदहं पुत्रशोकेन सन्त्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ॥ ६१ ॥

स्वसदृशफलं प्रापयति तथेत्यर्थः । पुत्रशोकातिशयेन इह जन्मन्येव फलमनुभविष्यसीति धिया क्षिप्रमित्युक्तवान् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणाहेतुकं सुकृतं लक्ष्यते ॥ ५७ ॥ एवमिति । देहमित्येकवचनेन चितारोहणकाले देहयोर्गाढबद्धत्वं लक्ष्यते ॥ ५८ ॥ तदिति । शब्दवेध्यनुकर्षिणा शब्दवेधिनं बाणं प्रयुञ्जानेन । यद्वा शब्दवेधिनं बाणं मुक्त्वा पुनस्तच्छरीरप्रोतशल्यमनुकृष्टवतेत्यर्थः । चिन्तयानेन मरणपर्यवसायी पुत्रशोकः प्राप्तः अस्य किंनिदानमिति चिन्तयानेन । एतत् पापं स्मृतं मुनिकुमारवधरूपं पापं स्मृतिविषयमभूदित्यर्थः ॥५९॥ तस्येति । अपथ्यैः व्याधिविवर्धकैः व्यञ्जनैः सह सम्भुक्तः अन्नरसः व्याधिमुल्बणयन्निति शेषः । समुपस्थितो भवति बाधकत्वेन प्राप्तो भवति । अपथ्यैः सह सम्भुक्ते व्याधिरन्नरसे यथेति च पाठः ॥ ६० ॥ तस्मादिति । उदारस्य शापप्रदातुः । उदारत्वोक्तिरपुत्रस्य पुत्रसम्पादनपरत्वात् ।

फलमनुभविष्यामीति धिया क्षिप्रमित्युक्तवान् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणा हेतुकं सुकृतं लक्ष्यते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तदिति । एतच्चिन्तयानेन मरणपर्यवसायिपुत्रशोकः प्राप्तः, अस्य कारणं किमिति चिन्तयानेनेत्यर्थः । तदा बाल्यात् शब्दवेध्यानुशिक्षिणा शब्देन वेद्धुं योग्यं शब्दवेध्यं वेध्यमनुशिक्षितुं शीलमस्यास्तीति शब्दवेध्यानुशिक्षितेन मया कृतं तत्पापं मुनिकुमारवधरूपं स्मृतं स्मृतिविषयमभूदित्यर्थः (शब्दवेध्यानुशिक्षिणा इति पाठः) ॥ ५९ ॥ तस्येति । विपाकः फलम् । अपथ्यैः व्याधिवर्धकव्यञ्जनैस्सह अन्नरसे सम्भुक्ते व्याधिर्यथा ॥ ६० ॥ तस्मादिति । उदारस्य

* यदहम् इत्यारभ्य द्रक्ष्यन्ति नहि मानवाः इत्यन्तश्लोकानां पौर्वापर्यं केषुचित्पुस्तकेष्वित्थं दृश्यते— इत्युक्त्वा । यदहम् । चक्षुर्भ्याम् । यमक्षयम् । यदि माम् । एतन्मे । सदृशं तत्तु । कश्च प्रत्राज्यमानः । इति ।

चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये साधु मा स्पृश ।
इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह च भूमिपः ॥ ६२ ॥
एतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् । सदृशं तत्तु
तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६३ ॥ दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं
त्यजेद्भुवि विचक्षणः । कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत्
पितरं सुतः ॥ ६४ ॥ यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदद्य
लभेत वा । यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति नहि मानवाः
॥ ६५ ॥ चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ६६ ॥
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये । नहि पश्यामि
धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ६७ ॥ तस्यादर्शनजः शोकः
सुतस्याप्रतिकर्मणः । उच्छोषयति मे प्राणान् वारि
स्तोकमिवातपः ॥ ६८ ॥

यद्वा उदारस्य महतः "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः । वचो मामागतं शापरूपवचनार्थो मां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ चक्षुर्भ्यामिति । मा माम् ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह च भूमिप इत्यर्द्धानन्तरम् एतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् । सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि । इतिक्रमः ॥ ६३ ॥ एतदर्थद्वयं क्रमेणोपपादयति–दुर्वृत्तमित्यर्धद्वयेन ॥ ६४ ॥ यदीति । रामः सकृदप्यद्य मां संस्पृशेत् लभेत वा चक्षुर्विषयतां प्राप्नुयाद्वा तदा जीवेयमिति गम्यमानत्वात्तदनुक्तिः। किमर्थमेवमर्थनं करोषीत्यत्राह–यमेति । यमक्षयं यमगृहमनुप्राप्ताः मानवाः बान्धवान्न द्रक्ष्यन्ति हीत्यर्थः । तस्माज्जीवनकाल एव दर्शनमपेक्ष्यत इतिभावः ॥ ६५–६७ ॥ तस्येति । अप्रतिकर्मणः प्रति

महतः वचः, ममागतं शापरूपवचनार्थो मां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एतन्म इति । मया राघवे विवासनरूपं कर्म कृतम् एतन्मे सदृशम् । अनेन रामेण यत्कृतं कैकेयीबोधितमद्वाक्यात्प्रव्राजनं तत् तस्यैव सदृशम् । यद्वा तत्तु पुत्रशोकेन जीवितस्य त्यजनं तस्यैव शापकर्मण एव सदृशम्, यदनेन मुनिना मयि कृतं तस्य शापस्यानुरूपमेव तदिदं मरणमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ तदेव समर्थयति–दुर्वृत्तमिति । यद्वा एतन्मे सदृशमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अनेन मुनिना मयि यत्कृतं तस्य शापस्य एतत्पुत्रविवासनरूपं कर्म सदृशम् अन्यथा विचक्षणः को वा दुर्वृत्तमपि

न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥६९॥ पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् । धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ७० ॥ सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च । सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ॥ ७१ ॥ निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् । द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ॥ ७२ ॥ कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे । वेदये न च संयुक्तान् शब्दस्पर्शरसानहम् ॥७३ ॥ चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे । क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा ॥ ७४ ॥

क्रियारहितस्य । स्तोकम् अल्पम् । "स्तोकाल्पक्षुल्लकाः" इत्यमरः ॥६८॥ नेति । मनुष्याः जरायुक्ताः न भवन्ति किन्तु देवाः नित्ययौवनाः "अहं पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् । नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन भवामि दृष्ट्वा च पुनर्युवेव ॥" इति हि पूर्वमुक्तवान् । चारुशुभकुण्डलं तन्मुखसंयोगात् कुण्डलमतीवशोभां प्राप्तमित्युच्यते ॥ ६९-७१ ॥ निवृत्तवनवासमिति । मार्गगतं शुक्रं यथा मौढ्यं विहाय स्वस्थानगतं शुक्रमिव ॥ ७२ ॥ कौसल्य इति । चित्तमोहेन चित्तस्य मोहो दुःखातिशयप्राप्ता मूर्च्छा, तयेत्यर्थः । "मूर्छा तु कश्मलं मोहः" इत्यमरः । हृदयं मनसोऽधिष्ठानम् । सीदतीव विशीर्यतीव । संयुक्तान् इन्द्रियसंयुक्तान् । न वेदये न जाने ॥ ७३ ॥ हृदयविशरणेन शब्दाद्यज्ञाने हेतुमाह—चित्तनाशादिति । संसक्ताः दीपाविनाभूताः यथा स्नेहनाशकृतदीपनाशाद्रश्मिनाशः । एवं शरीरशैथिल्यकृत

पुत्रं त्यजेत्, प्रव्राज्यमानः को वा पुत्रः पितरं नासूयेत् तस्मात्पुत्रप्रव्राजनं प्रव्राज्यमानपुत्रस्यानसूयाकरणं च शापेन विना कथं घटत इत्यर्थः ॥ ६४-७१॥ निवृत्तेति । मार्गगतं शुक्रं यथा मौढ्यं विहाय स्वोच्चमार्गगतं शुक्रमिव ॥ ७२ ॥ कौसल्य इति ।

कतक०—शुक्रं मार्गगतं यथा इति पाठः । हस्तात्पञ्जराद्वाऽन्यदेशगतं पुनश्च मार्गं यथास्थानं गतं प्राप्तं शुकं क्रीडाशुकमिवेत्यर्थः ॥ स०—शुकमिति पाठे—शुकं पञ्जरादुत्पत्य पुनरागतम् । अवधूतत्वेनाशक्यदर्शनं कदाचिद्दृष्टपुण्यविशेषेण मार्गगतं व्यासपुत्रमिति वार्थः ॥ ७२ ॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम्। संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ७५ ॥ हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन । हा पितृप्रिय मे नाथ हाद्य कासि गतः सुत ॥ ७६ ॥ हा कौसल्ये नशिष्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि । हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७७ ॥ इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ । राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७८ ॥ यदा तु दीनं कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः । गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।
वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
सूताः परमसंस्कारा मङ्गलाश्चोत्तमश्रुताः ।
गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

चित्तनाशादिन्द्रियनाश इति सूचितम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ हेति । आयासनाशन दुःखनाशन ॥ ७६–७९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकवाक्यम् । रात्र्यां रात्रिशेषे । परमसंस्काराः व्याक

चित्तमोहेन चित्तमोहः दुःखातिशयप्राप्ता मूर्च्छा । हृदयं मनोधिष्ठानम् । सीदतीव विशीर्यतीव ॥ ७३–७९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावन्तः परमा

ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरम् ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः । आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् । उपनिन्युस्तथाप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वं विधिवदर्चितम् । सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् ॥ १० ॥

षाणां सम्बन्धि आशीर्गेयं आशीर्वादरूपगानम् ॥६ ॥ तत इति । पर्युपस्थानकोविदाः कालोचितपरिचर्याविचक्षणाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैः षण्ढैश्च समृद्धाः, परिचारका इति शेषः ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तमिति । हरिचन्दनसंपृक्तं हरिचन्दनसंमिश्रम् । स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानप्रकारज्ञाः यथाविधि यथानियमम् ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानीति । मङ्गलालम्भनीयानि मङ्गलरूपानुलेपनानि तैलोद्वर्तनादीनि । स्पर्शनीयानि गवादीनीत्येके। प्राशनीयानि दन्तधावनानन्तरं गण्डूषत्वेन प्राशनीयानि सम्पिष्टतिलनारिकेलजीरकादिद्रव्याणि औषधविशेषानितिवार्थः, गङ्गादितीर्थोदकानीतिवार्थः, अनुदिनमखिलदुरितहरणायाखिलकर्मणामधिकारापादनाय च प्राशनीयानि कुलाराधनभूतश्रीरङ्गनाथचरणारविन्दसमर्पिततीर्थोदकतुलस्यादीनीतिवार्थः । तीर्थोदकभाजनावरणपेटिकादेरेव परिचारकैरानयनं ज्ञेयम् । उपस्करान् दर्पणवस्त्राभरणकुसुमादीनि । कुमारीबहुलाः कुमारीप्रायाः । स्त्रिय इति द्वितीया । वारयोषित इति यावत् ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नमिति । आभिहारिकं राज्ञे प्रातर्यदाहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यम् । तत्सर्वं सर्वलक्षणसम्पन्न

विपरिणामने योजनीयम् ॥ ६ ॥ तत इति । पर्युपस्थानकोविदाः कालोचितपरिचर्याविचक्षणाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैः षण्ढैश्च भूयिष्ठाः समृद्धाः, परिचारिका इति शेषः । यथापुरं यथापूर्वम् ॥ ७ ॥ हरिचन्दनेति । स्नानशिक्षाज्ञाः स्नान विधिज्ञाः ॥ ८ ॥ मङ्गलेति । मङ्गलालम्भनीयानि मङ्गलरूपानुलेपनानि तैलोद्वर्तनादीनि प्राशनीयान् दन्तधावनानन्तरं गण्डूषत्वेन प्राशनीयान् सम्पिष्टतिलनालिकेरजीरकादिद्रव्यविशेषान् । उपस्करान् दर्पणवस्त्राभरणानि । कुमारीबहुलाः कुमार्यः बहुला यासु ताः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणेति । सर्वं विधिवदर्चितं यथाशास्त्रं बहूकृतं सुगुणलक्ष्मीवत् सुगुणवल्लक्ष्मीवच्च । आभिहारिकम् अभिहारः

तत्तु सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् । तस्थावनुप
सम्प्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥ अथ याः
कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः । ताः स्त्रियस्तु समा
गम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ तथाप्युचित
वृत्तास्ता विनयेन नयेन च । न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चि
दप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासञ्च
लनादिषु । ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ।
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ १४ ॥

त्वादिधर्मविशिष्टं बभूव । सुगुणं च तत् लक्ष्मीवच्चेति समासः॥१०॥तदिति। तत् पूर्वोक्तं परिजनजातम् । सूर्योदयंयावत् सूर्योदयात् पूर्वमेव । परिसमुत्सुकं राजसेवासमुत्सुकम् । अनुपसंप्राप्तम् अनागतं राजानं प्रति किंस्विदित्युपशङ्कितं सत् तस्थौ । राजा नागतः तस्य किंवा स्यादिति शङ्कासंयुक्तं तस्थावित्यर्थः ॥ ११ ॥ अथेति । याः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः । शयनं प्रत्यनन्तराः शयनसन्निकृष्टा इत्यर्थः । प्रत्यबोधयन् प्रबोधनोचितसविनयमृदुवाक्यैः प्राबोधयन्नित्यर्थः ॥१२॥ तथेति । तथापि बोधयित्वापि । उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः । विनयेन प्रश्रयेण नयेन युक्त्या च अस्य शयनं शयनस्थानं स्पृष्ट्वा किंचिदपि निद्रालक्षणम् उच्छ्वासादिकम् । न लेभिरे न ज्ञातवत्यः ॥ १३ ॥ एतदेवोपपादयति—ता इति । स्वप्नशीलज्ञाः स्वापस्वभावज्ञाः । ताः पूर्वोक्ताः स्त्रियः । चेष्टासंचलनादिषु चेष्टा हस्तपादादिचलनम्, सञ्चलनं हृदयादिस्पन्दनम्, आदिशब्देन निश्वासादिकं गृह्यते । तेषु किंचिन्नोपलेभिरे इत्यनुषङ्गेण सम्बन्धः । वेपथुना कम्पेन । परीताः व्याप्ताः ताः स्त्रियः राज्ञः प्राणेषुशङ्किताः सत्यः प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां नदीप्रवाहाभिमुखवेतसादि

अभिग्रहणं राजस्वीकारजन इति यावत् ॥ १० ॥ तदिति । तत् पूर्वोक्तं परिजनजातम् । अनुपसम्प्राप्तम् अनागतं राजानं प्रति शङ्कितमभूदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ अथेति । याः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः शयनं प्रत्यनन्तराः शयनस्य सन्निकृष्टा इत्यर्थः । प्रत्यबोधयन राजप्रतिबोधनोचितमृदुविनयवाक्यैः प्राबोधयन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापीति । उचितवृत्ताः उचितव्यापाराः । विनयेन प्रश्रयेण । नयेन नीत्या च । किञ्चिदपि स्वापलक्षणम् ॥ १३ ॥ ता इति । स्वप्नशीलज्ञाः निद्रास्वभावज्ञाः । ताः पूर्वोक्ताः स्त्रियः । चेष्टासञ्चलनादिषु चलनं सञ्चलनं हृदयनाभ्यादि

अथ संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् । यत्तदा
शङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ १५ ॥ कौसल्या
च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते । प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथा
कालसमन्विते ॥ १६ ॥ निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना
शोकेन सन्नता । न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरा
वृता ॥१७॥ कौसल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् ।
न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥ ते
च दृष्ट्वा तथा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् । सुप्तमेवोद्गत
प्राणमन्तःपुरमदृश्यत ॥ १९ ॥

तृणाग्राणाम् । सदृशं तुल्यम् यथातथा संचकाशिरे, संचकम्पिर इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथेति । यत्पापं मरणरूपमाशङ्कितं तस्य निश्चयस्तदा जज्ञ इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ कौसल्येति । पुत्रशोकेन पराजिते आक्रान्ते अतएव यथा कालसमन्विते मृते इव प्रसुप्ते न प्रबुध्येते ॥ १६ ॥ निष्प्रभेति । निष्प्रभा निःश्रीका । विवर्णा पूर्ववर्णाद्विपरीतवर्णा । शोकेन सन्ना कृशा । सन्नता कार्श्येन नम्रा । तिमिरावृता उत्पातकालोत्थधूमास्तिमिरं तेनावृता तारेव तारकेव न व्यराजत ॥ १७ ॥ कौसल्यानन्तरमिति । प्रथमं राजा न विभ्राजते स्म । राज्ञोऽनन्तरं कौसल्या शोकाश्रुलुलितानना सती न विभ्राजते स्म । तदनन्तरं देवी तथाविधा सुमित्रा न विभ्राजते स्म, मृताद्दशरथाज्जीवन्त्योः कौसल्या सुमित्रयोर्विशेषो नासीदित्यर्थः ॥१८॥ ते इति । सुप्ते ते उभे देव्यौ च दृष्ट्वा ।

स्पन्दनम्, आदिशब्देन श्वासादिकं गृह्यते, तेषु किञ्चिन्नोपलेभिरे इत्यनुषङ्गेण सम्बन्ध्यते । ताः तादृश्यः स्त्रियः । प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां स्रोतोभिमुखवर्तमानतृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे चकम्पिर इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथेति । यत्पापं मरणरूपं पापमाशङ्कितं तस्य निश्चयः तदा जज्ञ इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ कौसल्येति । कालसमन्विते मृते इव न प्रबुध्येते ॥ १६ ॥ १७ ॥ मृताद्दशरथात् जीवन्त्योः कौसल्या सुमित्रयोर्विशेषो नास्तीत्याह—कौसल्येति । अत्र सुप्तेतिपदमध्याहर्तव्यम् । राज्ञः अनन्तरं समीप इत्यर्थः । सुप्ता कौसल्या न स्म विभ्राजते । तदनन्तरं तस्याः कौसल्यायाः अनन्तरं समीपे सुप्ता देवी सुमित्रापि न स्म विभ्राजत इति सम्बन्धः । उभे अपि मृते इव प्रतिभात इति सम्बन्धः । उभे अपि मृते इव प्रतिभात इति भावः ॥ १८ ॥ ते चेति । अन्तःपुरं कर्तृ । सुप्तं नृपं सुप्ते देव्यौ च दृष्ट्वा नृपं-तं दशरथ

ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः । करेणव इवा रण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥ तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने । कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् । हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ २२ ॥ सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले । न बभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनाच्च्युता ॥ २३ ॥ नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि । अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव ॥ २४ ॥ ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः । रुदन्त्यः शोकसन्तप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥२५॥ ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः। येन स्थिरीकृतं भूयस्तद्गृहं समनादयत्॥२६॥

सुप्तमेव सन्तमुद्गतप्राणं तं नृपं च अन्तःपुरम् अन्तःपुरजनः अदृश्यत अपश्यत् ॥ १९ ॥ २० ॥ तासामिति । सहसोद्गतचेतने सहसोत्पन्नप्रबोधे ॥ २१–२३ ॥ नृप इति । शान्तगुणे शान्तदेहोष्णस्पन्दनादिगुणे ॥ २४ ॥ ॥२५॥ ताभिरिति । स नादः कौसल्याप्रभृतीनां नादः । क्रोशन्तीभिस्ताभिः पश्चात्प्रविष्टकैकेयीप्रभृतिभिः अनुद्रुतः अनुसृतोऽभूत् । येन अनन्तर क्रोशानुद्रुतेन पूर्वनादेन स्थिरीकृतं व्याप्तं तत्सर्वं गृहं समनादयत् महान्तं प्रति

मुद्गतप्राणम् अदृश्यत । ते देव्यावपि तथा उद्गतप्राणे इत्यर्थः । अदृश्यत अपश्यत् कर्तरि यक् । जज्ञ इत्यर्थः । यद्वा अन्तःपुरस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च । तथाचायमर्थः– अन्तःपुरं स्वमात्मानं उद्गतप्राणमदृश्यत । अन्यत्समानम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तासामिति । सहसोद्गतचेतने उत्पन्नप्रबोधे ॥ २१–२३ ॥ नृप इति । शान्तगुणे गतप्राण इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिरिति । ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः । पश्चादन्तःपुरं प्रविष्टाभिः प्रथमप्रविष्टानां स्त्रीणां नादः अनुद्रुतः अभिसंवर्द्धितः अभूदित्यर्थः । येन नादेन स्थिरीकृतं मुखरितं तद्गृहं कर्तृ, भूयोऽत्यर्थं समनादयत् अनददित्यर्थः । यद्वा येन नादेन गृहं स्थिरीकृतं पूर्वं पूरितं क्रोशन्तीभिः पश्चात्प्रविष्टकैकेय्यादिभिः अनुद्रुतः अभि वर्द्धितः स नादस्तद्गृहं भूयो भृशं समनादयदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

तत्समुत्त्रस्तसम्भ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् । सर्वत
स्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ २७ ॥ सद्यो निप
तितानन्दं दीनविक्लवदर्शनम् । बभूव नरदेवस्य सद्म
दिष्टान्तमीयुषः॥२८॥ अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यश
स्विनं सम्परिवार्य पत्नयः । भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुः
खिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् । हतप्रभमिवा
दित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १ ॥ कौसल्या बाष्प
पूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता । उपगृह्य शिरो राज्ञः
कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥ सकामा भव कैकेयि
भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे
दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥

ध्वनिमजनयादित्यर्थः ॥ २६ ॥ तदित्यादि । पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्वं पर्यु त्सुकजनाकुलं सद्म नरदेवस्य दिष्टान्तमीयुषः नरदेवे मरणं प्राप्ते सति । समुत्त्रस्तसंभ्रान्तं समुत्त्रस्तम् उद्विग्नं संभ्रान्तम् अनवास्थितं च इत्येवमादिविशेषणयुक्तं बभूवेति सम्बन्धः ॥ २७॥२८ ॥ अतीतमिति । आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा । पत्नयः पत्न्यः । बाहू प्रगृह्य परस्परं बाहू गृहीत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

तामित्यादि । राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्केकृत्वेत्यर्थः ॥ १–३ ॥

तदिति श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्वं पर्युत्सुकजनेनाकुलं निबिडं सद्म नरदेवस्य दिष्टान्तमीयुषः, नरदेवे मरणं प्राप्ते सति संत्रस्तं उद्विग्नं सम्भ्रान्त मनवस्थितमिति एवमादिविशेषणयुक्तं बभूवेति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतीत मिति । अतीतं मृतम् । पत्नयः पत्न्यः । बाहू प्रगृह्य परस्परं बाहू गृहीत्वा ॥ २९ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तमित्यादि । राज्ञः शिर उद्गृह्य अङ्के कृत्वेत्यर्थः ॥ १–३ ॥

स०—अनाथवत् स्वार्थे वतिः । अथवा जगद्रक्षके रामे सति अनाथत्वाभावात्तथोक्तिः ॥ २९ ॥

स०—अम्बुहीनम् अगस्त्यपानकाले ॥ १ ॥

विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम । विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः । इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ न लुब्धो बुद्ध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन् । कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् । सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥ स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः । रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ॥ ८ ॥

विहायेति । विपथे दुर्मार्गे । सार्थहीना सहायभूतपथिकसङ्घरहितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ भर्तारमिति । त्यक्तधर्मणः त्यक्तधर्मायाः "धर्मादनिच् केवलात्" इत्यनिच् ॥ ५ ॥ नेति । लुब्धः अर्थलिप्सुः । किम्पाकं कुत्सितपाकम्, विषमिश्रपाकमित्यर्थः । किम्पाको नाम-काकमर्दनामकविषफलविशेष इति केचित् । कुब्जानिमित्तं कुब्जाहेतोः । "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति हेतौ प्रथमा ॥ ६ ॥ अनियोग इति । अनियोगे वरप्रदानसमये वरस्य विशेषनिर्देशाभावे सति । नियुक्तेन इदानीं भरताभिषेकरूपे रामविवासनरूपे च कैकेय्या नियुक्तेन अनुचितानियोगे नियुक्तेनेतिवार्थः । जनको वैदेहः ॥ ७ ॥ स इति । इतः अत्र देशे राज्ञा जीवनाशं गतः प्राप्तः । स रामः अनाथां पुत्रविरहेण रक्षकान्तर

विहायेति । विपथे दुर्गमार्गे । सार्थहीना सहायभूलपथिकसङ्घरहितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ भर्तारमिति । त्यक्तधर्मणः त्यक्तधर्मायाः ॥ ५ ॥ कथमेवं साहसं कृतवतीत्याशङ्क्य लुब्धायास्तस्या अकार्यमस्तीति सदृष्टान्तमाह—न लुब्ध इति । लुब्धः अर्थलिप्सुः । किम्पाकं विषमिश्रपाकम् । यद्वा किम्पाकं कुत्सितपाकम्, अभक्ष्यमिति यावत् । भक्षयन् जनः दोषान्न जानातीव कुब्जानिमित्तं राघवाणां कुलं कैकेय्या हतमिति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ अनियोगेति । अनियोगे वरदानसमये वरस्य विशेषानिर्देशाभावेपि, विनियुक्तेन इदानीं भरताभिषेकरूपे रामविवासनरूपे च विशेषे कैकेय्या नियुक्तेन । जनकः वैदेहः ॥ ७ ॥ समामिति । राघवः रघुवंशजः । इतः जीवन्नेव नाशं गतः अदर्शनं

सत्य०—लुब्धः वञ्चितः । किंपाकं धत्तूरादिफलम् भक्षयन् यथा न बुध्यते तथा राजा दोषान्न बुद्धवत इति केचित् । किंपाकः पलाशं वा । तद्भक्षणे क्षणेन उदरशूलेति भिषजः । " किंपाको महाकालपलाशयोः" इति मेदिनी ॥ ६ ॥

विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी । दुःखस्यानु
चिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतां भीम
घोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् । निशम्य नूनं सन्त्रस्ता
राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीं
मनुचिन्तयन् । सोऽपि शोकसमाविष्टो ननु त्यक्ष्यति
जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पति
व्रता । इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १२ ॥
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् । व्यपनीय
सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्या
मथामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् । राज्ञः सर्वाण्यथा
दिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥

रहितां विधवां मां न जानाति ॥८॥ विदेहराजस्येति । तपस्विनी शोचनीया । दुःखमितिक्रियाविशेषणम् । पर्युद्विजिष्यति भयं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥९॥ नदतामिति । नदतां नदत्सु । निशम्य नादमित्यर्थसिद्धम् ॥ १० ॥ वृद्ध इति । अल्पपुत्रः दुहितृमात्रपुत्रः । सो पि जनकोपि ॥ ११ ॥ साहमिति । दिष्टान्तं मरणम् । पतिव्रता " आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ " इत्युक्तपातिव्रत्यविशिष्टा ॥ १२ ॥ तामिति । व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यन्तरसकलराजकृत्ये नियुक्ताः । " तत्र नियुक्तः" इतिठक् । अमात्या इत्यर्थः । कौसल्यां भर्त्रालिङ्गनाद्व्यपनीय विमोच्य । अन्यतोपनीयेत्यर्थः । तैलद्रोण्यां तैलपूरितकटाहे । जगतीपतिं भूपतिं संनिवेश्य राज्ञोऽनन्तरकर्तव्यानि सर्वाणि कर्माणि दुःखापनोदनादीनि चक्रुः । अपनिन्युरितिपाठे—व्यावहारिकाः व्यवहारविदो लौकिकाः । अप निन्युरित्येकं वाक्यम् । तैलद्रोण्यामित्यारभ्य वाक्यान्तरम् । आदिष्टाः राज

गतः । रामो मां विधवां न जानातीति सम्बन्धः । यद्वा जीवनाशमिति पाठे—जीव नाशं, राज्ञ इति शेषः । मां विधवां च रामो न जानातीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ विदे हेति । पर्युद्विजिष्यति भयं प्राप्स्यति ॥ ९ ॥ नदतामिति । निशम्य, नादमिति शेषः ॥१०॥ वृद्ध इति । अल्पपुत्रः कन्यामात्रपुत्रः । सोऽपि जनकोपि ॥ ११ ॥ साहमिति । दिष्टान्तं मरणम् ॥ १२ ॥ तामिति । व्यावहारिकाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रियः ॥ १३ ॥ तैलेति । आदिष्टाः आज्ञप्ताः । वसिष्ठादिभिरिति शेषः । कर्माणि पौरकार्याणि ॥ १४ ॥

न तु सङ्कलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः । सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् । हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६॥ बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः । रुदन्त्यः शोकसन्तप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७॥ हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना । विहीनाः सत्यसन्धेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥ कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण वियोजिताः। कथं पतिघ्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥ स हि नाथः सदास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् । वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः । कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥ यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥ २२॥ ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च । व्यवेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥२३॥ निशा चन्द्रविहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता । पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥

कृत्येष्वादिष्टाः अमात्याः कर्माणि प्रजाशासनादीनि चक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ संस्कारं कुतो न चक्रुरित्यत्राह—न त्विति । सर्वज्ञाः सर्वधर्मज्ञाः अतो न धर्मलोप इति भावः । अनेन गम्यते तैलमिश्रत्वे शवस्य पर्युषितत्वदोषो नास्तीति । सङ्कलनं संस्कारम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यामिति । तैलद्रोण्यां शायितं नृपं ज्ञात्वा । तत्र निवेशकाले राजदर्शनाभावात् हा मृतोऽयमिति भूयोऽपि पर्यवारयन्नित्यर्थः॥१६॥ बाहूनिति । नेत्राणां प्रस्रवणं वारिप्रवाहो येषु तथा ॥१७–२०॥ त्वयेति । विदूषिताः राज्यगर्वात् तिरस्कृताः ॥२१–२४ ॥

न त्विति । सङ्कलनं दहनादिक्रियाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ बाहूनिति । नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैरुपलक्षिताः ॥ १७–२२ ॥ ता बाष्पेणेति । राघवस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥

बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना । शून्यचत्वर
वेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥ गते तु शोकात्
त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च । निवृत्त
चारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता
॥ २६ ॥ ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपतेर्न रोचयन्ते सुहृदः
समागताः । इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन् विचिन्त्य
राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभा द्यौरिव भास्करं
विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी । पुरी बभासे रहिता
महात्मना न चास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥ नराश्च
नार्यश्च समेत्य सङ्घशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।
तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

बाष्पपर्याकुलजनेति । शून्यचत्वरेति संमार्जनानुलेपनबल्यादिशून्यचत्वरादियुक्तेति यावत् । यथापुरं यथापूर्वम् ॥ २५ ॥ गते त्विति । शोकात् पुत्रशोकात् । निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः । गत इति अस्तमितिशेषः । प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥ ऋते त्विति । समागताः सुहृदः बान्धवाः पुत्रादृते महीपतेर्दहनं न रोचयन्ते । अनेनातिबलपराक्रमयुक्तसत्पुत्रसद्भावेप्यस्मिन् काले दैववशादेकोप्यसन्निहितः तूष्णीमवस्थानमयुक्तम् अतो येन केनापि प्रकारेण संस्कारः कर्तव्य इति कैश्चिद्यत्नः कृत इति गम्यते । तस्मिन् शयने पूर्वोक्ततैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥ गतप्रभेति । व्यपेतनक्षत्रगणा चन्द्रादिसकलतेजोहीना । रामादिसकलराजरहितस्योपमा । आस्रकण्ठैः कण्ठस्तम्भितबाष्पैः आकुलानि मार्गचत्वराणि यस्याः सा तथोक्ता ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

यथापुरं यथापूर्वम् ॥ २५ ॥ गते त्विति । शोकात् निवृत्तचारः निवृत्तकिरणसञ्चारः । गतः अस्तमिति शेषः ॥ २६ ॥ ऋते त्विति । तस्मिन् शयने तैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ नराश्चेति । नरदेवसङ्क्षये नगर्यां तदा नरा नार्यश्च सङ्घशः समेत्य भरतस्य मातरं विगर्हमाणा आर्ता बभूवुः । न शर्म लेभिरे चेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

स०—निवृत्तचारः नितरां वृत्तः प्रवृत्तः चारः अपसर्पणं यस्य स तथा । निवृत्तगतिरिति वा । "चारः [illegible] स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः" इति विश्वः ॥ २६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाकुला । अयोध्याया मवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः । समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥२॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वाम देवश्च काश्यपः । कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महा यशाः ॥ ३ ॥ एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीर यन् । वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥ अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा । अस्मिन्पञ्च त्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः । लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ । पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणा मिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अथाराजकदोषवर्णनम्--आक्रन्दितनिरानन्देति । आक्रन्दितेन हेतुना निरानन्दा । अवतता दीर्घा, दुःखवशादतिदीर्घभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यतीताया मिति । राजकर्तारः राजाभिषेककार्यकर्तारः ॥ २-४ ॥ अतीतेति । अस्मिन् पार्थिवे पुत्रशोकेन पञ्चत्वमापन्ने सति । या शर्वरी नः अस्माकं वर्षशतोपमा आसीत् । सा शर्वरी दुःखं यथा तथा अतीता॥ ५॥६ ॥ उभाविति । राजगृहे राजगृहनामनि पुरे, वर्तते इतिशेषः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामितिनिर्धारणे षष्ठी ।

आक्रान्दितेति । आक्रन्दितेन रोदनेन निरानन्दा । सास्रकण्ठजनाकुला विलापास्र कण्ठजनैः क्षुब्धा । शर्वरी अयोध्यायां तता विस्तृता दुःखवशाद्दीर्घभूता व्यती याय ॥ १ ॥ व्यतीतायामिति । राजकर्तारः राजाभिषेककर्तारो द्विजातयः ॥ २ ॥ एत इति । द्विजाः उदीरयन् । अडभाव आर्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अतीतेति । पुत्रशोकेना स्मिन् पार्थिवे पञ्चत्वमापन्ने सति । दुःखं यथातथा वर्षशतोपमा शर्वरी अतीतेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥६ ॥ उभाविति । कैकयेषु केकयदेशेषु । राजगृहे राजगृहनाम्नि पुरे, वर्तते इति शेषः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां मध्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥

कतक०–' राजकं सद्धि राष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयाद्यथा ' इति पाठः । नः अस्माकम् राष्ट्रं राजकं राज- युतं सत् । नाशं नाप्नुयाद्यथा तथा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्वयः । हिर्वाक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः । अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥ नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते । नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥ नाराजके धनं चास्ति नास्ति भार्याप्यराजके । इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः । उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥ नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः । सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः । ब्राह्मणा वसुसम्पन्ना विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥

रामादीनां चतुर्णां मध्ये इत्यर्थः। अद्यैव राजाविधाने दोषः—अराजकं हीति॥८॥ अराजकत्वस्य विनाशहेतुत्वं प्रपञ्चयति—नाराजक इत्यादिना। विद्युन्मालीत्यादि विशेषणैर्महावर्षो दुर्लभ इतिभावः । दिव्येनेत्यनेन शिलावर्षस्तु भविष्यतीति भावः ॥९॥ नेति । बीजमुष्टिः न प्रकीर्यते फललाभनिश्चयाभावादिति भावः । भार्या वशे न वर्तते व्यभिचारे शिक्षकाभावादिति भावः॥१०॥ नाराजक इति। धनं नास्ति चोरभयादिति भावः । भार्या नास्ति बन्धुनिग्रहादितिभावः । इदं वक्ष्यमाणम् । अन्यत् पूर्वोक्तभयादन्यत् । अत्याहितं महाभीतिरस्ति । "अत्याहितं महाभीतिः" इत्यमरः । तदेवाह कुत इति । सत्यं क्रयविक्रयादिलक्षणम् ॥ ११ ॥ सभां न कारयन्ति मनस्स्वास्थ्याभावात् । उद्यानानि न कारयन्ति छेदनभयात् । पुण्यगृहाणि देवतायतनादीनि न कारयन्ति दुर्गनिर्माणभयादिति भावः ॥ १२ ॥ ब्रह्म वेदः तदध्येतारो ब्राह्मणाः । "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । सत्राणि महायज्ञान् । यत्र सर्वे यजमानाः सर्वे ऋत्विजः । नान्वासते नानुतिष्ठन्ति, विघ्नभयात् ॥ १३ ॥ यज्वनः यज्वानः ।

नाराजक इति। बीजमुष्टिर्न प्रकीर्यते बीजावापो न क्रियत इत्यर्थः॥१०॥इदमत्याहितं च नास्ति "अत्याहितं महाभीतिः"इत्यमरः । अराजके सति अमार्गवर्तिनां न कुत्रापि भयशङ्केति भावः।पुण्यगृहाणि पुण्यसम्पादकानि सत्रगृहाणि,मठादीनि वा॥११॥१२॥ सत्राणि दीर्घसत्राणि । नान्वासते न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यज्वनः यज्वानः ॥ १४॥

नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः । उत्सवाश्च समा
जाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजके जनपदे
सिद्धार्था व्यवहारिणः । कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः
कथाप्रियैः ॥ १६ ॥ नाराजके जनपदे उद्यानानि समा
गताः । सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः
॥ १७ ॥ नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः । नरा
निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १८ ॥
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः । शेरते विवृत
द्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १९ ॥

वसुसम्पन्ना अपि धनसम्पन्ना अपि । आप्तदक्षिणाः भूरिदक्षिणाः। न विसृजन्ति न दिशन्ति । आढ्यत्वव्यञ्जनेन दण्डभयादितिभावः ॥१४॥ नटाः नाट्याभिनयसमर्थाः, नर्तकाः नर्तनमात्रसमर्थाः, प्रभूताः बहुलाः नटनर्तका येषु ते तथोक्ताः। उत्सवा देवतोत्सवाः। समाजाः तीर्थयात्राः। एतदुभयाभावे राष्ट्रहानिरित्यभिप्रायेणाह राष्ट्रवर्धना इति ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्यं विवदमानाः । सिद्धार्थाः लब्धप्रयोजनाः । न भवन्ति निरूपणनियमनकर्तुरभावादुत्कोचप्रायत्वाच्चेति भावः । यद्वा व्यवहारिणः क्रयविक्रयरूपेण व्यापारेण जीवन्तः । कथाशीलाः इतिहासपुराणादिकथावदनशीलाः । कथाप्रियैः कथासु तत्परैः श्रोतृभिः। कथाभिः हेतुभिः। नानुरज्यन्ते अनुरक्ता न क्रियन्ते । श्रोतॄणां स्वास्थ्याभावादिति भावः । यद्वा कथाशीलाः वावदूकाः कथाभिः वादजल्पवितण्डाभिः । कथाप्रियैः सामाजिकैः सह । नानुरज्यन्ते न तुष्यन्ति । तत्पारितोषिकादिप्रदराजाभावात् ॥ १६ ॥ समागताः सङ्गीभूताः । न यान्ति पुष्पापचयाद्यर्थं सखीभिः सह न यान्ति । चोरभयादिति भावः॥१७॥ शीघ्रगामिभिर्वाहनैः रथैरित्यर्थः । न निर्यान्ति परिभवशङ्कयेति भावः ॥ १८ ॥ विवृतद्वारा न शेरते किन्तु बद्धकपाटा एव ॥ १९ ॥

उत्सवाः देवताद्युत्सवाः । समाजः परिषदः यात्रा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्य अन्योन्यं विवदमानाः । सिद्धार्था निर्णीतार्था न भवन्ति । यद्वा व्यवहारिणः क्रयविक्रयरूपेण व्यापारेण ये जीवन्ति ते व्यवहारिणः सिद्धार्था निष्पन्नप्रयोजना न भवन्ति । किञ्च कथाशीलाः इतिहासपुराणकथावदनशीलाः ।

नाराजके जनपदे बद्धघण्टाविषाणिनः । अटन्ति राज
मार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥ नाराजके जनपदे
शरान् सततमस्यताम् । श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणा
मुपासने ॥२१॥ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी । भावयन्नात्मना
त्मानं यत्र सायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥ नाराजके जन
पदे योगक्षेमं प्रवर्तते । न चाप्यराजके सेना शत्रून् विष
हते युधि ॥२४॥ नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः।
नराः संयान्ति सहसा रथैश्च परिमण्डिताः ॥ २५ ॥
नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः । संवदन्तो
ऽवतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥ २६ ॥

विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः । षष्टिहायनाः षष्टिवर्षाः ॥ २० ॥ नेति । अस्यतां
क्षिपताम् । उपासने अभ्यासे "स्यादुपासनमभ्यासः" इत्यमरः । तलनिर्घोषः
ज्याकरतलनिर्घोषः ॥ २१ ॥ क्षेमं क्षेमावहम् । बहुपण्यैः समाचिताः समृद्धाः ।
यद्वा पण्यानां क्रय्यद्रव्याणां समाचिताः दशभाराः। "आचितो दशभारः
स्यात्" इत्यमरः । बहवः पण्यसमाचिताः येषां ते तथोक्ताः ॥ २२ ॥ एको
ऽसहायश्चरतीत्येकचरः । वशी जितेन्द्रियः । आत्मना अन्तःकरणेन ।
आत्मानं परमात्मानम् । भावयन् चिन्तयन् । यत्र सायंगृहः यस्मिन्प्रदेशे
सायङ्कालो भवति तत्र गृहं निवासो यस्य तथा सन्न चरति अन्नप्रदात्रभावा
दिति भावः ॥ २३ ॥ योगक्षेमम् अलब्धलाभोयोगः, लब्धस्य परिपालनं
क्षेमः, योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । विषहते जयति ॥ २४ ॥
परिमण्डिताः भूषिताः ॥ २५ ॥ संवदन्तः व्याकुर्वन्तः । वनेषु मुनीनामावास

कथाप्रियैः कथा प्रिया येषां तैः जनैः, कथाभिर्नानुरज्यन्ते वक्तृश्रोतॄणां स्वास्थ्या
भावादिति भावः ॥ १९–२० ॥ उपासने अभ्यासे ॥ २१ ॥ बहुपण्यसमाचिताः
बहुक्रयार्हवस्तुसहिताः ॥ २२ ॥ वशी जितेन्द्रियः । एकचरः यतिः "अष्टौ मास
एकाकी यतिश्चरेत्" इति श्रुतेः । आत्मना मनसा यत्र सायंगृहं यस्मिन् प्रदेशे
सायंकालो भवति तत्र गृहं निवासो यस्य सः तथा ॥ २३ ॥ योगक्षेमम्-अलब्धस्य

नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः । देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजके जनपदे चन्दनागरुरूषिताः । राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् । अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः । तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥ नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् । मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ३१ ॥ ये हि सम्भिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः । तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२ ॥ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते । तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥

भूतवनेषु ॥ २६ ॥ कल्प्यन्ते सम्पाद्यन्ते ॥ २७ ॥ रूषिताः लिप्ताः ॥ २८ ॥ यथेति । तथा राष्ट्रमिति न शोभत इतिशेषः ॥ २९ ॥ ध्वज इति । ध्वजो रथस्येत्यादिदृष्टान्तार्थं वचः । प्रज्ञानं ज्ञापकम् । ज्ञानं लिङ्गम् । ध्वजः प्रकाशकः । इतः अस्माल्लोकात्प्रेत्य देवत्वं गत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ये हीति । सम्भिन्नमर्यादाः उल्लङ्घितस्वस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः । अतएव पूर्वं राजदण्डनिपीडिताः ये नास्तिकास्ते इदानीं छिन्नसंशयाः राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तः, भावाय सद्भावाय प्रभावाय वा । कल्पन्ते समस्तदैष्टिकपीडासमर्था भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यथेति । दृष्टिः शरीरस्य यथा प्रवर्तते हितसाधकत्वेनाहितानिवारकत्वेन च सदैव प्रवर्तते । सत्यधर्मयोः प्रभवः कारणं

लाभो योगः, तस्य पालनं क्षेमः । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । संवदन्तः व्याकुर्वन्तः । वनेषु ऋषीणां निवासेषु ॥ २४-२९ ॥ प्रज्ञानं ज्ञापकम् ध्वजः प्रकाशात इत्यर्थः । यो नो ध्वजः लक्षणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवमराजके दोषानभिधाय सराजके गुणानाह—ये त्विति । सम्भिन्नमर्यादाः त्यक्तमर्यादाः । छिन्नसंशयाः कृत्याकृत्यविचारशून्याः । राजदण्डनिपीडिताः । भावाय साधुत्वाय कल्पन्ते योग्या भवन्ति । नृपे सतीति शेषः ॥ ३२ ॥ यथेति । दृष्टिः चक्षुर्नित्यं शरीरस्य प्रवर्तते हितसाधनत्वे नाहितनिवर्तकत्वेन चेति शेषः । तथा नरेन्द्रः राष्ट्रस्य धर्माधर्मयोः प्रभव उत्पत्तिस्थानं

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥
यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
विशेष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ।
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥

राजापि राष्ट्रस्य तथा प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ राजेति । कुलवतां क्षेत्रबीज शुद्धिमताम् । कुलं कुलाचारप्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ यम इति । नरेन्द्रेण महता वृत्तेन सर्वप्रकाररक्षणरूपचरित्रेण । विशेष्यन्ते अधःक्रियन्ते । यकि गुणश्छा न्दसः । यमस्य दण्डनमात्रम्, कुबेरस्य धनदत्वमेव, इन्द्रस्य पालनमेव, वरुणस्य सदाचारनियमनमेव । एतद्गुणचतुष्टययुक्तत्वान्नरेन्द्रेण यमादयो व्यावर्त्यन्त इत्यर्थः । यद्वा यतो महता वृत्तेन युक्तः ततो हेतोः एकैक दिग्व र्तिप्रजारक्षकयमादिभ्यः विशेष्यते अतिशीयते ॥ ३५ ॥ अहो इति । साध्वसाधुनी लोके विभजन् व्यवस्थापयन् । राजा न स्याच्चेत् । इदम् अराज कत्वम् । अहो तम इव स्यात् । यतः किंचन कर्तव्याकर्तव्यं न प्रज्ञायेत । यद्वा साध्वसाधुनी विभजन् राजा लोके न भवेत् चेत् इदं जगत् किञ्चन किञ्चिदपि । न प्रज्ञायेत न प्रतीयेत किंतु तम इव स्यात् सूर्याभाव इव तमो रूपमेव स्यात् ॥ ३६ ॥ जीवतीति । महाराजे जीवत्यपि वयं तव वचनं

प्रवर्तकस्सन्नित्यर्थः । प्रवर्तत इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ राजेति । राजा सत्यं धर्मश्च तयोः प्रवर्तक इत्यर्थः । कुलं कुलाचार प्रवर्तकः ॥३४॥ यम इति । नरेन्द्रेण महता वृत्तेन सर्वप्रकाररक्षणरूपचरित्रेण यमादयो विशेष्यन्ते अधःक्रियन्ते । यमस्य दण्ड मात्रत्वम्, कुबेरस्य धनप्रदानत्वमेव, इन्द्रस्य पालनमेव, वरुणस्य सदाचारनियमन मेव । एतद्गुणचतुष्टययुक्तत्वान्नरेन्द्रेण यमादयो व्यावर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अहो इति । साधु असाध्विति विभजन् व्यवस्थापयन् राजा लोके न भवेच्चेत् इदं जगत् । किञ्चन किञ्चिदपि । न प्रज्ञायेत न प्रतीयेत किन्तु तम इव स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राज्यमरण्य
भूतम् । कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं त्वमेव राजान
मिहाभिषिञ्च ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्या
काण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

तेषां हि वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । मित्रामात्य
गणान् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥ यदसौ
मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी । भरतो वसति भ्रात्रा
शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥२॥ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु
त्वरितैर्हयैः । आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे
वयम् ॥३॥ गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

नातिक्रमामहे इदानीं किमुतेति भावः ॥ ३७ ॥ स इति । हे द्विजवर्य वसिष्ठ! सः त्वम् । नः अस्माकम् । वृत्तम् अराजकत्वप्रमुषितं सर्वं कृत्यं समीक्ष्य नृपं विना राज्यमरण्यभूतं स्यादित्यपि समीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतं दशरथतनयम् अभिषिञ्चेति योजना ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

तेषामित्यादि । मित्रामात्यगणान् मित्रभूतामात्यगणान् सुमन्त्रादीन् । ब्राह्मणान् मार्कण्डेयादीन् ॥ १ ॥ यदित्यादि । राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे । यद्यस्मात् वसति तत्तस्मात् जवनाः वेगवन्तः दूताः गच्छन्त्विति सम्बन्धः । किं समीक्षामहे किं विचारयामः । राज्ञैव भरताय राज्यस्य दत्तत्वादितिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ तथैवामात्या अनुजानन्ति गच्छन्त्विति ॥ ४ ॥

स न इति । संवृत्तं राज्यस्थापननिष्कासनरूपसामर्थ्यं नृपं विनारण्यभूतं राज्यं च समीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतम् इक्ष्वाकुवंशकुमारं अभिषिञ्चेति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥
इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामा०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥
॥ १ ॥ यदित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यो राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे यद्यस्मात् वसति तत्तस्मात् । जवनाः वेगवन्तः दूताः गच्छन्त्विति सम्बन्धः । किं समीक्षामहे

एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन । श्रूयता
मितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥ पुरं राजगृहं
गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः । त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः
शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह
सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं
त्वया ॥ ७ ॥ मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं
मृतम् । भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥८॥
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च । क्षिप्रमा
दाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥

एहीति । सिद्धार्थविजयजयन्ताशोकाख्या मन्त्रिसमाननामानो दूताः नतु मन्त्रिणः । मन्त्रिव्यतिरिक्तनन्दनशब्दसहपाठात् । ' पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः 'इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिकर्तव्यं कार्यकलापम् ॥५॥ पुरमिति । त्यक्तशोकैः,भवद्भिरितिशेषः । इदं वक्ष्यमाणं वचनं मम शासनात् भरतोवाच्यः॥ ६ ॥ पुरोहित इति । मन्त्रिणः प्राहुरिति विपरिणामः । अत्ययः कालातिपातः । तं प्राप्तमात्ययिकम् । " विनयादिभ्यष्ठक् " इतिठक् । तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो निर्याहीति वाच्य इत्यनुकर्षः । यद्वा अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भवमात्ययिकम् । " अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे " इत्यमरः । कृत्यमस्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ मा चेति । मा शंसिषुरित्यन्वयः । राघवाणां क्षयम् अपचयम्, तेजःक्षयमित्यर्थः । " निलयापचयौ क्षयः " इत्यमरः ॥ ८ ॥ कौशेयानीति । कौशेयानि पट्टवस्त्रविशेषान् । राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥

किं विचारयामः ॥ २-४ ॥ सिद्धार्थादयो मन्त्रिसमाननामानो दूताः, न मन्त्रिणः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्ययिकम् अत्ययः अतिक्रमः तत्रभवमात्यायिकम्, अतिक्रमजन्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । "अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे" इत्यमरः ॥ ७॥८ ॥ कौशेयानीति । राज्ञः

स०—त्वया आत्ययिकं अतिक्रमणयोग्यं कृत्यमस्ति । त्वदागमनैकाधीनप्रयोजनमस्तीति यावत् ॥ ७ ॥ शंसिषुरिति " माङि लुङ् " इति लुङ् सर्वलकारापवादः । अत एवाडभावः । इतः कैकयीनिमित्तं क्षयम् अनर्थम् । राघवाणां क्षयं विलापम् " विलापापचयौ क्षयौ " इति निघण्टुः ॥ ८ ॥

दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य सम्मतान् ॥ १० ॥
ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् ।
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः सन्त्वरिता ययुः ॥ ११ ॥
न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥

दत्तपथ्यशना इति । दत्तपथ्यशनाः दत्तमार्गाशनहेतुभूतद्रव्या इत्यर्थः । स्वनिवेशगमनं स्त्रीप्रभृतीनां स्वप्रयाणं कथयितुम् । सम्मतान् जवनत्वे नाध्वश्रमसहत्वेन च सम्मतान् ॥ १० ॥ तत इति । प्रास्थानिकं प्रस्थानप्रयोजनकम् । अनन्तरं कार्यशेषं पाथेयादिकं च कृत्वा पुनर्वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञानं स्वविलम्बस्याल्पत्वं द्योतयितुम् ॥ ११ ॥ न्यन्तेनेति । अपरतालस्य अपरतालो नाम गिरिः तस्य न्यन्तेन नितरामन्तेन, चरमप्रदेशेनेत्यर्थः । "अन्तो जघन्यं चरमम्" इत्यमरः । प्रलम्बस्य प्रलम्बाख्यगिरेः । उत्तरं प्रति उत्तरभागमुद्दिश्य । तयोर्मध्येन मालिनीं नदीं निषेवमाणा जग्मुः । अपरतालः पुरस्ताद्दक्षिणोत्तरायतः, प्रलम्बः पश्चाद्भागे दक्षिणोत्तरायतः पूर्वापरायतश्चेति पर्वतसंनिवेशः । प्रथममयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं निर्गच्छन्तः तयोर्मध्येन उदङ्मुखाः कियन्तमध्वानं मालिनीतीरमार्गेण गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तर भागेन पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ते हस्तिनपुर इत्यादिश्लोकद्वयमेकं

केकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनाः दत्तमार्गाशनहेतुभूतद्रव्याः । सम्मतान् ॥ १० ॥ प्रास्थानिकं प्रस्थानयोग्यद्रव्यम्, निक्षिप्येत्यर्थः । कार्यशेषमुद्दिश्येति शेषः ॥ ११ ॥ न्यन्तेनेति । अपरतालस्य अपरतालनामा गिरिः तस्य न्यन्तेन नितरामन्तो न्यन्तः चरमप्रदेशः पश्चिमभाग इत्यर्थः । तेन प्रलम्बस्य अपरतालपर्वतात्पाश्चिमभागस्थस्य प्रलम्बाख्यगिरेः उत्तरं प्रति उत्तरभागमुद्दिश्य तयोर्मध्येन मालिनीं मालिन्याख्यां नदीं निषेवमाणा जग्मुः । अपरतालः पुरस्ताद्दक्षिणोत्तरायतः, प्रलम्बस्तु पश्चिमभागे दक्षिणोत्तरायतः पूर्वापरायतश्च । एवं पर्वतसन्निवेशप्रकारः–प्रथममयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं निर्गच्छन्तः दक्षिणोत्तरान्योन्यपूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलम्बयोर्मध्येन मालिनीं नाम नदीं निषेवमाणा उदङ्मुखाः कियन्तं दूरं गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तर भागेन पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ते हस्तिनपुर इत्यादि श्लोकद्वयमेकं

सरांसि च सुपूर्णानि नदीश्च विमलोदकाः । निरीक्ष
माणास्ते जग्मुर्दूताः कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४॥ ते प्रसन्नो
दकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् । उपातिजग्मुर्वेगेन
शरदण्डां जनाकुलाम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्य
दिव्यं सत्योपयाचनम् । अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां
प्राविशन् पुरीम् ॥ १६ ॥ अभिकालं ततः प्राप्य ते
बोधिभवनाच्च्युताम् । पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं
नदीम् ॥१७॥ अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेदपार
गान् । ययुर्मध्येन बाह्लीकान् सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥

वाक्यम् । हस्तिनपुरे हस्तिनपुरसमीपे । गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाः सन्तः जग्मुः, ते दूताः मध्येन कुरुजाङ्गलं कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गेण । " एनपा द्वितीया " इति द्वितीया । कुरुदेशैकदेशो जाङ्गलः हस्तिनपुरस्य कुरु देशस्थत्वात्तदन्तर्गतजाङ्गलाख्यदेशमध्येन पाञ्चालदेशमासाद्य तत्रदेशे सरः प्रभृतीन्निरीक्षमाणा जग्मुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ त इति । शरदण्डां शरदण्डाख्यां नदीम् । उपातिजग्मुः उपगम्यातीत्य जग्मुः ॥१५॥ निकूलवृक्षमिति । निकूल वृक्षं शरदण्डायाः पश्चिमकूलस्थं पुण्यवृक्षम् । दिव्यं देवाधिष्ठानवत् । सत्यमुपयाचनं प्रार्थनं यस्मादित्यन्वर्थनाम सत्योपयाचनमिति, अर्थितार्थप्रद मित्यर्थः । अभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यम् । अभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य, कुलिङ्गां पुरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥ अभिकालमिति । अभिकालं तदाख्यग्रामम् । कुलि ङ्गासाहचर्यात् बोधिभवनात् तदाख्यात् पर्वतात् नदीमूलत्वोक्तेः। पितृपैतामहीं दशरथवंश्यानुभूताम्, तत्तीरप्रदेशग्रामा इक्ष्वाकूणामिति भावः ॥ १७ ॥ अवेक्ष्येति । अञ्जलिपानान् अञ्जलिप्रमाणजलमात्राहारान् । ब्राह्मणान् इक्षु

वाक्यम् । ते पाञ्चालदेशमासाद्य हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः । ते दूताः कुरुजाङ्गलमध्येन कुरुजाङ्गलयोर्मध्यमार्गेण सरांसि नदीश्च निरीक्षमाणा कार्यवशात् द्रुतं जग्मुरिति योजना ॥ १३॥१४ ॥ त इति । शरदण्डां शरदण्डाख्यां नदीम् ॥१५॥ निकूलेति । निकूलवृक्षं शरदण्डाया उत्तरकूलसमीपस्थवृक्षम् । अस्य सत्योपयाचनमित्युक्तिः अर्थितार्थप्रदातृत्वात ॥ १६ ॥ (तेजोभिभवनादिति पाठः) अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ । पितृपैतामहीं इक्ष्वाकुवंश्यैरनुभूताम् ॥ १७ ॥ अवे क्ष्येति । अञ्जलिपानान अञ्जलिप्रमाणकजलमात्राहारान् । बाह्लीकानां बाह्लीकदेशस्थ

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् । नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥ पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् । ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ ते श्रान्त वाहना दूता विकृष्टेन पथा ततः । गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्र मासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् । अहेडमानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्या काण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

मतीतीरवासिनः। मध्येन बाह्लीकान् बाह्लीकदेशानां मध्येन। "एनपा द्वितीया"। सुदामानं सुदामाख्यम् ॥ १८ ॥ विष्णोः पदमित्यादि । विष्णोः पदं विष्णोः पदाङ्कितं स्थानम् । इदं च स्थानं सुदामाख्यपर्वतवर्तिसान्निध्यात् । विपाशां सुदामपर्यन्तनदीम् । शाल्मलीं तत्तीरवर्तिशाल्मलीवृक्षम् । अत्र मार्गविशेष वर्णनं पुण्यभूमित्वेन नराणां सेवनीयत्वद्योतनार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ त इति । विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अतिदूरेणेत्यर्थः । गिरिव्रजमिति केकयपुरस्य नामान्तरम्। शीघ्रशब्दसान्निध्येन अञ्जसाशब्देन मानसत्वरोच्यते । अञ्जसा आर्जवेनेति वार्थः ॥ २१ ॥ भर्तुरिति । भर्तुः दशरथस्य । प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्व देहिकादिना दशरथस्य परलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । कुलरक्षणार्थं सनाथीकरणेन कुलजातानां संरक्षणार्थम् । भर्तुर्वंशस्य इक्ष्वाकुवंशस्य । परिग्रहार्थं प्रति ष्ठार्थम् । यद्वा भर्तुर्वंशो भरतादिः तस्य परिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थम् । पित्रौर्ध्व देहिककर्मनिर्वर्तनेन सज्जनपरिग्रहार्थं वा । अहेडमानाः " हेडृ अनादरे " इत्यस्माद्धातोः शानच्। अनादरमकुर्वाणाः,सादरा इति यावत् । अतएव त्वरया

जनपदान् ॥१८॥ विष्णोरिति । विष्णोः पदं विष्णुपदाङ्कितं स्थानविशेषम् । विपाश शाल्मल्यौ नद्यौ ॥ १९ ॥ २० ॥ त इति । विकृष्टेन विप्रकृष्टेन । अतिदूरेणेत्यर्थः । गिरिव्रजमिति केकयपुरस्य नामान्तरम् । शीघ्रशब्दसन्निधानादञ्जसाशब्देन मान सत्वरोच्यते ॥ २१ ॥ भर्तुरिति । भर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्व देहिकादिना दशरथस्य परलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । भर्तुर्दशरथस्य वंशस्य भर्तुर्वंशो

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् । भरते-
नापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेव तु
तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् । पुत्रो राजाधिराजस्य
सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः
प्रियवादिनः । आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे
कथाः ॥ ३ ॥ वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि
चापरे । नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥४॥
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः । गोष्ठी
हास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥

युक्ताः दूताः राज्यामेव अस्तमयानन्तरमपि कियत्कालं गत्वा राज्यामेवतत्पुरं याताः॥२२॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० पीता० अयो०अष्टषष्टितमः सर्गः॥६८॥

यामिति । यामेव यस्यामेव । सप्तम्यर्थे द्वितीया छान्दसी । तां तस्याम् । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टामिति । व्युष्टां प्रभातायां सत्यामित्यर्थः । प्रभातस्वप्नः सद्यःफलद इति द्योतयितुमिदमुक्तम् ॥ २ ॥ तप्यमानमिति । वयस्याः सुहृदः । आयासं मनःखेदम् ॥ ३ ॥ वादयन्तीति । शान्तिं भरतस्य दुःखशान्तिमुद्दिश्य वादयन्ति, वीणादिकमिति शेषः । लासयन्ति लास्यं सुकुमारनृत्तम्, नाटकानि संस्कृतप्राकृतपैशाचमागधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि। हास्यानि हासजनकवाक्यानि ॥ ४ ॥ स तैरिति । गोष्ठीहास्यानि गोष्ठी सभा,

भरतादिः तस्य लोकेन प्रतिग्रहार्थः । अहेडमानाः " हेडृ अनादरे " इति धातोः शानच् । अनादरमकुर्वाणाः, सादरा इति यावत् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

यामित्यादिश्लोकद्वये वर्तमाना द्वितीयान्तरात्रिशब्दाः सप्तम्यर्थप्रतिपादकाः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टामिति । व्युष्टायां प्रभातायां सत्यामित्यर्थः ॥ २ ॥ तप्यमानमिति । आयासं मनःखेदम् ॥ ३ ॥ वादयन्तीति । वयस्याः शान्तिं मनःखेदशान्तिमुद्दिश्य वादयन्ति । करतालवेणुमृदङ्गादीनीति शेषः । लासयन्ति स्त्रीः नाटयन्ति । नाटकानि संस्कृतप्राकृतमागधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि । हास्यानि हास

तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् । सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह । शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्द्धजम् । पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमयह्रदे ॥ ८ ॥ प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमयह्रदे । पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्नपि मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि । उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् । सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ १२ ॥ अवतीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान् । अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चापि पर्वतान् ॥ १३ ॥ पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् । प्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः । रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥

सभ्यहास्यानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तमिति । प्रियसखः अन्तरङ्गसुहृत् । "राजाहस्सखिभ्यष्टच्" इतिटच् ॥ ६-८ ॥ प्लवमान इति । प्लवमानः मण्डूकवत् ॥ ९ ॥ तत इति । तिलमिश्र ओदनः तिलौदनः ॥ १० ॥ स्वप्नेऽपीति । तमसा समावृतामिव । उपरुद्धां तिरोहिताम् । औपवाह्यस्य राजवाह्यस्य "औपवाह्यो राजवाह्यः" इतिहलायुधः । नागस्य गजस्य । जातवेदसा अग्निना । अवतीर्णामिति । अवतीर्णाम् अधःपतितां पश्यामीति सर्वत्रान्वयः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ ११-१३ ॥ पीठ इति । कृष्णाश्च पिङ्गलाश्च कृष्ण

जनकरूपवाक्यानि ॥ ४-१० ॥ स्वप्नेपीति । तमसा समावृतामिव । उपरुद्धां तिरोहिताम् । औपवाह्यस्य राजवाह्यस्य । अवदीर्णां विदारिताम् (अवदीर्णामिति पाठः) ॥ ११-१६ ॥

प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी । प्रकर्षन्ती
मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मया
दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् । अहं रामोऽथवा राजा
लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥ नरो यानेन यः स्वप्ने
खरयुक्तेन याति हि । अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां
सम्प्रदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्न वः प्रति
पूजये । शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः
॥ १९ ॥ न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ।
भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे च्छाया चोपहता मम ॥ २० ॥
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्य तामनेकरूपामवितर्कितां
पुरा । भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजान
मचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्या
काण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

पिङ्गलाः॥ १४–१६ ॥ उक्तस्वप्नदर्शनफलमाह—एवमित्यादिना । इमां रात्रिम् अस्यां रात्रौ । अहं मरिष्यामीति विपरिणामः कार्यः ॥१७॥ नर इति । धूमाग्रं धूमशिखा ॥ १८ ॥ एतदिति । एतन्निमित्तम् उक्तस्वप्नदर्शनहेतुना ॥ १९ ॥ नेति । भयस्थानं भयकारणम् । अथ च भयमुपधारये अवशतो बिभेमि । छाया कान्तिः । "छाया त्वनातपे कान्तौ" इति वैजयन्ती ॥ २० ॥ जुगुप्स न्निति । जुगुप्सन्निव अस्मीति शेषः । कारणं जुगुप्साकारणम् ॥ २१ ॥ इमामिति । तामिमां दुःस्वप्नगतिं दुःस्वप्नभेदम् । अवितर्कितां पूर्वमविचारि ताम्, अमोघामितिभावः । पूर्वचिन्ताकृतत्वे हि वैफल्यम् । अचिन्त्यदर्शनम् असम्भाव्यदर्शनम् । अत्र सर्गे " अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति

एवमिति । इमां रात्रिम् । अस्यां रात्र्यामित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ नेति । छायाकान्तिः ॥२०॥जुगुप्सन्निति । आत्मानं जुगुप्सन्निव कारणं विनेति सम्बन्धः॥२१॥इमामिति।

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । प्रविश्यासह्य परिघं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥ समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः । राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥ इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च । प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥ अत्र विंशति कोटयस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते । दशकोटयस्तु संपूर्णा स्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥

खैर्वराहैः" इत्यादिश्रुतिरुपबृंहिता । स्वप्नश्च पूर्वचिन्तापुरस्कृतो न फलति । प्रत्यूषे च फलति सद्यः । यामविलम्बात्फलविलम्बः । फलं च द्रष्टुः दृष्टस्य तत्सम्बन्धिनो वा भविष्यतीत्यादिकमुक्तम् ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

भरत इति । असह्यपरिघं परैरप्रधृष्यपरिघम् । राज्ञा केकयराजेन । राजपुत्रेण युधाजिता । अर्चिताः आनीतोपायननिरीक्षणेन संमानिताः । राज्ञः भरतस्य । भरतस्य परमप्रकृतत्वात् तमिति निर्देशः ॥ १ ॥ २ ॥ पुरोहित इति । आत्ययिकं दुष्करम् । अत्ययः कृच्छ्रम् " अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे मरणे दण्डदोषयोः" इतिवैजयन्ती । त्वया कृत्यं कर्तव्यम् अतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ इमानीति । विशालाक्षेति विभूषणावलोकनजनितविस्मयोत्फुल्लाक्षत्वमाह । मातुलस्य च दापयेति समुच्चयात् प्रथमं मातामहस्य दापय अथ मातुलस्य दापयेत्यर्थः ॥४॥ अत्रेति । अत्र वस्त्रभरणादिमहार्हवस्तुजाते ।

पुरा न वितर्कितां पूर्वमविचारिताम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

भरत इति । राज्ञा केकयराजेन । राजपुत्रेण युधाजिता ॥ १ ॥ २ ॥ पुरोहित इति । आत्ययिकम् अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भवमात्ययिकम् । कृत्यं कर्तव्यम् अस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ इमानीति । मातुलस्य चकारान्मातामहस्यापीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्रेति । अत्र वस्त्राभरणादिमहार्हवस्तुसमूहे । नृपतेर्विंशतिः कोटयः विंशतिकोटिमूल्यानि

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने । दूतानुवाच
भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥६॥ कच्चित् सुकुशली
राजा पिता दशरथो मम । कच्चिच्चारोगता रामे लक्ष्मणे
च महात्मनि ॥ ७ ॥ आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्म
दर्शिनी । अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः
॥ ८ ॥ कच्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
शत्रुघ्नस्य च वीरस्य साऽरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी । अरोगा
चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥

नृपतेः विंशतिकोट्यः विंशतिकोटिमूल्यानि वस्त्राभरणादीनि । मातुलस्य दशकोट्यः दशकोटिमूल्यानि । संपूर्णा अन्यूना इत्युभयविशेषणम् । तथैव तदर्हमेव । अन्यथा राजतुल्यतया राजपुत्रदाने तस्य बहुमान एव न भवतीति भावः ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्येति । सुहृज्जने मातुलादौ स्वनुरक्तः प्रदाप्येति शेषः । कामैः अभीष्टान्नपानादिभिः ॥ ६ ॥ कच्चिदिति । अरोगता आरोग्यम् । आरोग्यतेति पाठे-स्वार्थे ष्यञ् ॥ ७ ॥ आर्येति । आर्या ज्येष्ठमातृत्वेन पूज्या । धर्मनिरता धर्मानुष्ठानपरा । धर्मज्ञा ज्ञात्वानुष्ठानमितिन्यायेन अनुष्ठानमूल ज्ञानयुक्ता । धर्ममेव जनेषु पश्यतीति धर्मदर्शिनी, गुणग्राहिणी न दोषदर्शिनी त्यर्थः । अप्यरोगे त्वन्वयः । अपिः प्रश्ने । धीमत इत्यनेन पुत्रकृतातिशय उच्यते ॥ ८ ॥ कच्चिदिति । सेति धर्मज्ञत्वस्मरणाभिनयः । मध्यमेत्यनेन “ न तेऽम्बा मध्यमा तात ” इत्यत्र कैकेय्या मध्यमात्वमितरद्व्यपेक्षया ॥ ९ ॥ आत्मकामेति । आत्मानं कामयत इति आत्मकामा, स्वप्रयोजनपरेत्यर्थः । प्रज्ञैव प्राज्ञा प्राज्ञामात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमानिनी । “ मनः ” इति णिनिः । “ क्यङ्मानिनोश्च ” इतिपुंवद्भावः । चण्डी उग्रा । क्रोधना क्रोधवती । मे माता अप्यरागो कैकेयी किमुवाच स्वबन्धुविषये किमुवाचेत्यर्थः । दुःस्वप्न दर्शनदूतागमनाभ्यां कैकेय्या किञ्चित्कृतं भवेदित्यूहितवान् भरत इति सूचय

वस्त्राभरणानि । मातुलस्य दशकोटयः दशकोटिवस्त्राभरणानि ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्येति ।

एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना । ऊचुः सप्रश्रयं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥ कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि । श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तो ऽभ्यभाषत । आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः । दूतैः सञ्चोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥ राजन् पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः । पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा । तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥

त्यात्मकामेत्यादिभिः॥१०॥ एवमिति । महात्मना महाबुद्धिना । एतेनायोध्यावृत्तान्तोऽनेन ज्ञात इति सूचितम् । सप्रश्रयं सविनयम् । अनेन सर्वात्मना अयोध्यावृत्तान्तगोपनं सूच्यते । तदेत्यनेन किञ्चित् विलम्बोक्तौ भरतोऽन्यथा मन्येतेति झटित्युत्तरमुक्तमित्युच्यते ॥११॥ कुशला इति । कुशला इति सामान्योक्तिः प्रत्येकोक्त्या सन्देहानुत्पादाय । श्रीः लक्ष्मीः । पद्मा पद्महस्ता। अर्शं आद्यच् । राज्यश्रीरिति हार्दो भावः । अमङ्गलव्यावृत्तिर्भरतप्रत्याय्या ॥ १२ ॥ भरत इति । एवमुक्तो भरतः दूताः मां संत्वरयन्तीति महाराजमापृच्छ इति तान् दूतानभ्यभाषतेति योजना ॥ १३ ॥ एवमिति । दूतैः सञ्चोदितो भरतः तान् दूतानेवमुक्त्वा मातामहं वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥ राजन्निति । मे मम् । यदा स्मरिष्यसि यदा आगन्तव्यमितिस्मरिष्यसि तदैष्यामि, आगन्तव्यमिति भवत्स्मरणं यदा जानामि तदा आगमिष्यामीत्यर्थः । मे इत्यत्र "अधीगथदयेशाम्—" इति षष्ठी ॥१५॥ भरतेनेत्यादि रामलक्ष्मणा

कामैः अभिमतवस्तुजातैः ॥ ९–११ ॥ कुशलास्त इति । पद्मा पद्महस्ता । अर्शाद्यच् । श्रीः त्वां वृणुते इति लक्ष्मीवरणोक्तिः अमङ्गलव्यावृत्त्यर्था न तु राज्यश्रीप्राप्तिपरा । राजमरणादिकं न वक्तव्यमिति वसिष्ठेनोक्तत्वात् ॥ १२ ॥ भरतश्चेति । एवमुक्तो भरतः दूता मां त्वरयन्तीति महाराजमापृच्छ इति तान् दूतान् अभ्यभाषतेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥१४ ॥ राजन्निति । मे मां यदा स्मरिष्यसि, आगन्तव्यमिति

गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया । मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः । तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च । अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ ॥ १९ ॥ रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च । सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ २० ॥ तथामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् । ददावश्वपतिः क्षिप्रं भरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥ ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् । खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २२ ॥ अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् । दंष्ट्रायुधान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २३ ॥

वित्यन्तं स्पष्टम् ॥ १६–१८ ॥ तस्मा इति । अस्यादावित्युक्त्वेत्युपस्कार्यम् । तस्मै भरताय अभिसत्कृत्य ददौ श्लाघापूर्वं ददावित्यर्थः ॥ १९ ॥ रुक्मनिष्कसहस्र इति । निष्काः वक्षोभूषणानि । " निष्कोऽस्त्री हेम्नि दीनारे साष्टे कर्षशते पले । वक्षोविभूषणे कर्षे " इति वैजयन्ती । धनम् उक्तरूपम् । आदिशत् आदाय गच्छतेति भृत्यानाज्ञापयामास ॥ २० ॥ तथेति । अमा सह प्राणांस्त्यजन्तीत्यमात्यास्तान् । अभिप्रेतान् सहायभूतानित्यर्थः । विश्वास्यान् विश्वसनीयान् । अश्वपतिः केकयः ॥ २१ ॥ मातामहकृतसत्कारप्रकारमुक्त्वा मातुलकृतसत्कारप्रकारमाह–ऐरावतानित्यादिना । ऐरावतान् इरावतपर्वतभवान् । ऐन्द्रशिरान् इन्द्रशिराख्यपर्वतभवान् । शीघ्रान् वेगवतः । सुसंयुक्तान् परिचितान् ॥ २२ ॥ अन्तःपुर इति । मातुल इत्यनुषज्यते ॥ २३–२९ ॥

शेषः ॥ १५–१७ ॥ तौ चेति । कुशलं ब्रूया इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥ तस्मादिति । तस्मै भरताय धनं ददाविति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ रुक्मेति । रुक्मनिष्काणि वक्षोभूषणानि कण्ठभूषणानि वा ॥ २० ॥ तथेति । अश्वपतिः केकयराजः ॥ २१ ॥ ऐरावतानित्यादि । ऐरावतान् ऐरावतकुलोद्भवान् । ऐन्द्रशिरान् प्रशस्तगजो

स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत । भरतः केकयी पुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥ बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा । त्वरया चापि दूतानां स्वप्न-स्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥ स स्ववेश्म व्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंवृतम् । प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनु त्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमुदा रधीः । ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम् । रथमा रुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥ रथान् मण्डल चक्रांश्च योजयित्वा परःशतम् । उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

स इति । स्ववेश्म व्यतिक्रम्येत्यनेन स्ववेश्मप्रवेशोऽर्थसिद्धः । तथा च राज्ञा मातुलेन च स्वगृह एव कृतसत्कारो मातामह्यादिदर्शनार्थमन्तःपुरं गतवानिति बोध्यम् । अथवा भरतस्य दुःस्वप्नदर्शनदुःखदूतागमनवृत्तान्तश्रवणेन केकयमातुलौ स्वगृहमेवागताविति द्रष्टव्यम् । सुमहच्छ्रीमान् सुमहाश्रीमान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्येति । राजमार्गमिति शेषः ॥ २७ ॥ स इति । मातामहं स्वेनैव सहान्तःपुरमागतं मातुलं च तथाभूतम् ॥ २८ ॥ रथानिति । मण्डल चक्रान् वर्तुलचक्रयुक्तान् । परःशतं शतात्परान् "पङ्क्तिविंशति—"इत्यादिसूत्रे निपातनादेक वचनम् । रथानुष्ट्रादिभिः संयोज्य भृत्याः यान्तं भरतमन्वयुः ॥ २९

त्पत्तिहेतुभूतेन्द्राशिरनामकदेशोद्भवान् ॥ २२–२५ ॥ स स्ववेश्मेति । स्ववेश्माभ्यति क्रम्येत्यस्मादनुवादात्स्ववेश्मप्राप्तिरनुक्तापि अनुमेया । अयमत्र क्रियाक्रमः—माता-महमातुलाभ्यां दत्तं धनं गृहीत्वा स्ववेश्म प्रविश्य तत्र गमनसंविधानं कृत्वा निर्गत्य पुनश्च राजभवनं गत्वा तौ दृष्ट्वा ततो निष्क्रम्य बहिर्निर्गत इति ॥ २६–२८ ॥ रथा निति । मण्डलचक्रान् मण्डलानि मण्डलाकाराणि मण्डलाकारतया योजितानि चक्राणि येषां तान् रथान् । योजयित्वा मेलयित्वा । उष्ट्रगोश्वबलैः सह भृत्या ययु

कतक०—मण्डलाकारतया रथप्रवर्तनसाधकं चक्रं मण्डलचक्रम् । चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं तद्येषां तान् । काञ्च्यादौ च तथेदानीं प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय राघवः । ततः सुदामां द्युतिमान् सन्तीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥ ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् । शतद्रूमतरच्छ्रीमान् नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥ एलाधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान् । शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्त्तनम् ॥ ३ ॥

बलेनेति । महात्मा महाधैर्यो भरतः । आर्यकस्य मातामहस्य । बलेन गुप्तः आत्मसमैः स्वप्रभावसदृशैः । अमात्यैः सह शत्रुघ्नमादाय अपेतशत्रुः निष्कण्टकः सन् इन्द्रलोकात् सिद्धो देवजातिरिव गृहाद्ययौ ॥ ३० ॥ इति श्रीगो०श्रीरामायण०पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

स प्राङ्मुख इत्यादि । अत्र दूता ऋजुदुर्गमार्गेण त्वरितं गिरिव्रजमागताः । भरतस्तु चतुरङ्गबलयुक्ततया वक्रमपि महामार्गमाश्रित्य ययौ । अतो नदीपर्वतादिभेदकीर्त्तनमिति बोध्यम् । सुदामां सुदामाख्यां नदीम् । अवेक्ष्य तां सन्तीर्य दूरेपारं परतीरं यस्यास्तां दूरपाराम्, विशालामित्यर्थः । ह्लादिनीं ह्लादिन्याख्यां नदीं सन्तीर्य शतद्रूं शतद्र्वाख्यां प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमाभिमुखप्रवाहतरङ्गयुक्तां च नदीमतरत् ॥ १ ॥ २ ॥ एलाधान इति । एलानामेलकानाम् आधानमुत्पत्तिस्थानं तद्वत्त्वादेलाधानाख्ये नगरे । नदीं पूर्वोक्तां शतद्रूं तीर्त्वेत्यनुवादः । अपरपर्पटान् पर्पटानामदूरभवो ग्रामः

रिति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ बलेनेति । आर्यकस्य केकयराजस्य ॥ ३० ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

स इति । सुदामां सुदामाख्याम् । ह्लादिनीं दूरपाराम् विस्तृतप्रवाहां तत्संज्ञिकाम् । प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमप्रवाहां तरङ्गयुक्तां च । तरङ्गयुक्तपश्चिमप्रवाहामित्यर्थः । शतद्रूं तत्संज्ञिकां नदीम् ॥ १ ॥ २ ॥ एलाधान इत्यादि० । एलाधाने

सत्यसन्धः शुचिः श्रीमान् प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ।
अत्ययात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रत्यपद्यत ।
उत्तरं वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम् ।
यमुनां प्राप्य सन्तीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥

पर्पटाः । पर्पटा ओषधिविशेषाः । "अदूरभवश्च" इति प्रातस्याणः "वरणादिभ्यश्च" इति लुप् । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनता । पूर्वपर्पटाः अपरपर्पटाश्चेति ग्रामद्वयमस्ति । तत्रापरपर्पटान् विश्रान्त्यर्थं प्राप्य शिलामाकुर्वतीं शिलामासमन्तात्कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावाम् अतएव शिलावहामित्यन्वर्थसंज्ञां नदीं तीर्त्वा तस्या आग्नेय्यां दिशि भवमाग्नेयम् । शल्यं हृदयशल्यं दुःखं कर्त्तयति छेदयतीति शल्यकर्त्तनं नाम नगरं प्रेक्षमाणः सन् अत्ययात् । सत्यसन्धः शुचिरित्याभ्यां तत्रत्यजनेभ्य इतिवारणं प्रतिज्ञाय तथैव कृतवान् इत्युच्यते । (पाठभेदः । भीतिवारणं प्रतिज्ञाय) चैत्ररथं चैत्ररथतुल्यत्वात्तदाख्यं वनं प्रति उद्दिश्य महाशैलानत्ययात् तद्दर्शनकुतूहलेन महापर्वतानत्यगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सरस्वतीमिति । सरस्वतीं तदाख्यां नदीम् । गङ्गां गङ्गाख्यां काञ्चिन्नदीं पश्चिमसमुद्रगामिनीं गङ्गास्रोतोभेदं वा । युग्मेन सङ्गमेन प्रत्यपद्यत ययौ । यद्वा युग्मेन द्वन्द्वतया पार्श्वद्वये प्रवहन्तीमिति शेषः । वीरमत्स्यानां वीरमत्स्याख्यदेशानाम् । उत्तरं भारुण्डं भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् ॥ ५ ॥ रामानु०–सरस्वतीमिति । गङ्गां ' सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं च शुभोदकाः ॥ ' इति बालकाण्डोक्तप्रकारेण गङ्गाभेदः सिन्धुरुच्यते । यमुनातरणानन्तरं भागीरथीतरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युग्मेन सङ्गमेन प्रतिपद्य वीरमत्स्यानामुत्तरप्रदेशान् भारुण्डवनं च प्राविशदिति सम्बन्धः । उत्तरं वीरमत्स्यानामितिपाठे–उत्तरमित्येतत् भारुण्डवनस्य विशेषणम् ॥ ५ ॥ वेगिनीमिति । वेगिनीं वेग

एलाधानग्रामे । अपरपर्पटान् अपरपर्पटाख्यदेशविशेषान् । शिलामाकुर्वतीं शिलामासमन्तात्कुर्वतीम्, शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थः । नदीम् आग्नेयं शल्यकर्तनमिति ग्रामद्वयम् । शिलावहं सम्प्रेक्षमाणः चैत्ररथं नाम वनं लक्ष्यीकृत्य महाशैलानत्ययात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सरस्वतीमिति । गङ्गां सिन्धुमित्यर्थः । युग्मेन सङ्गमेन प्रतिपद्य वीरमत्स्यानामुत्तरान् उत्तरप्रदेशान् । उत्तरमिति पाठे वनस्य विशेषणम् । भारुण्डं

शीतीकृत्य तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः । तत्र
स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥ राज
पुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् । भद्रो भद्रेण यानेन
मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८ ॥ भागीरथीं दुष्प्रतरा
मंशुधाने महानदीम्। उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते
पुरे ॥ ९ ॥ स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटि
कोष्ठिकाम् । सबलस्तां स तीर्त्वाथ समायाद्धर्मवर्द्धनम्
॥ १० ॥ तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत् ।
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥

युक्ताम् । ह्लादिनीं सन्तोषकारिणीम् । पर्वतैरावृतां कुलिङ्गाख्यां नदीं यमुनां
प्राप्य सन्तीर्ण इत्यर्थः । यमुनासमीपे सन्तीर्णः अन्यत्रातिवेगत्वादन्यत्र पर्वता
वृतत्वाच्चेति भावः । आतपखिन्नं बलं मध्याह्ने आश्वासयत् ॥ ६ ॥ आश्वासन
प्रकारमाह–शीतीकृत्येति । तत्र कुलिङ्गायमुनासम्भेदे । दूरगमनेन क्लान्तान्
वाजिनः कञ्चित्कालं छायास्वाश्वास्य तेषां मात्राणि शीतीकृत्य आर्द्रपृष्ठानि
कृत्वा । स्वयं स्नात्वा उदकं च पीत्वा उत्तरत्र गन्तव्यदेशस्य निर्जलदेशत्वा
त्तत्र पानार्थमुदकमादाय च प्रायात् ॥ ७ ॥ राजपुत्र इति । राजपुत्रत्वेन
भद्रः मङ्गलाचारयुक्तः । अनभीक्ष्णोपसेवितम् अत्यन्तं जनैरनुपसेवितं
महारण्यत्वादप्रहतामित्यर्थः । महारण्यं दुर्गमं वनं भद्रेण भद्रगजरूपेण
यानेन अरण्यसंचारनिपुणो भद्रजातीयः । मारुतः खमिवात्ययात् अतिवेगे
नातिक्रान्तवान् । भूमौ हि मारुतः पर्वतादिना मन्दीभवति ॥ ८ ॥ भागीरथी
मिति । अंशुधाने नगरे दुष्प्रतरां भागीरथीं विश्रुते तरणस्थलत्वेन प्रसिद्धे
प्राग्वटे पुरे उपायात् आगच्छत् । तत्तरणार्थमितिशेषः ॥ ९ ॥ स इति ।
सबलः स भरतः प्राग्वटे तत्समीपे गङ्गां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकां नदीं समायात् ।
सः तां तीर्त्वा धर्मवर्द्धनं ग्रामं समायात् प्राप ॥ १० ॥ तोरणमिति । तोरणं

भारुण्डाख्यं वनं प्राविशदिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शीतीकृत्येति । जलावगाहना
दिना शीतीकृत्य ॥ ७ ॥ राजपुत्र इति । अनभीक्ष्णोपसेवितं जनैरनुपसेवित
मित्यर्थः । भद्रेण यानेन भद्रजातीयेन गजेन ॥ ८ ॥ अंशुधाने अंशुधानाख्यदेशे ।
प्राग्वटे पुरे भागीरथीमुपायात् प्राप्तवान् । अपश्यदिति वा पाठः ॥ ९॥ स गङ्गां तीर्त्वे
त्यस्यानुवादः–कुटिकोष्ठिकां नदीम् । धर्मवर्धनं धर्मवर्धनग्रामम् ॥ १० ॥ तोरणमिति।

तत्र रम्ये वने वासं कृत्वाऽसौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
सालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीम् ।
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः ॥ १४ ॥
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्त्तत ।
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ॥ १५ ॥

दक्षिणार्द्धेन तोरणग्रामस्य दक्षिणभागेन जम्बूप्रस्थं ग्रामम् उपागमत् । ततो वरूथाख्यं ग्रामं ययौ ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र तत्समीपे रम्ये वने । वासं रात्रिवासं कृत्वा । प्रभाते प्राङ्मुखः सन् उज्जिहानायाः नगर्याः उद्यानं ययौ, यत्र उद्याने प्रियकाः बन्धूकाः कदम्बा वा सन्ति ॥ १२ ॥ सालानिति । सालान् वृक्षान् "अनोकहः कुटः सालः" इत्यमरः । पूर्वोक्तवनस्थान् प्रियकवृक्षान् । प्राप्य शीघ्रान् वाजिनः आस्थाय रथे बद्ध्वा वाहिनीमनुज्ञाप्य त्वरितो ययौ । उज्जिहानायाः परं स्वदेशत्वान्निर्भयं मन्दमागम्यतामिति सेनामनुज्ञाप्य स्वयं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥ वासमिति । सर्वतीर्थे ग्रामे वासम् एकरात्रिवासं कृत्वा । (पाठभेदः । सर्वतीर्थे सर्वतीर्थाख्ये ग्रामे) उत्तानिकाम् उन्नतजलत्वेन तदाख्याम् । अन्याः नदीः स्वल्पजलाः पार्वतीयैः पर्वतदेशोत्पन्नैः तुरङ्गमैः रथाश्वैः तीर्त्वेत्यनुषङ्गः । हस्तिपृष्ठवदुन्नतत्वात् हस्तिपृष्ठकाख्यं ग्राममासाद्य कुटिकां नदीमत्यवर्त्तत हस्तिपृष्ठकसमीपे कुटिकामतरदित्यर्थः । लौहित्ये लोहितमृत्त्वाल्लौहित्यनाम्नि नगरे । कपीवतीं बहुकपिमत्त्वा

तोरणं दक्षिणार्धेन । तोरणग्रामस्य दक्षिणभागेन जम्बूप्रस्थाख्यं ग्रामं वरूथं ग्रामम् ॥ ११ ॥ तत्रेति । उज्जिहानायाः उज्जिहानाख्यायाः पुर्याः उद्यानं ययौ । यत्र उद्याने । प्रियकाः कदम्बाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासं कृत्वेति । पार्वतीयैः पर्वतोत्पन्नैः हस्तिपृष्ठकमासाद्य गजपृष्ठमारुह्य कुटिकामत्यवर्तत । अनेन शनैरागन्तव्यमिति सेनाया अनुज्ञा दत्ता । तथाप्यनुजीविनः केचनजनाः सगजाः समागताः इत्यवगम्यते । स भरतः। लौहित्ये लौहिताख्यनगरे कपीवतीं कपीवताख्यनदीम्॥१४॥१५॥

एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् । [व्यपाया द्राघवस्तूर्णं तीर्त्वा शोणां महानदीम् ।] कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा । भरतः क्षिप्रमागच्छत् सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १६ ॥ वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये । अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां संददर्श ह ॥ १७ ॥ तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि । अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी । अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ १९ ॥ यज्वभिर्गुणसम्पन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिपरिपालिता ॥ २० ॥

त्तन्नाम्नीं नदीम् । " अन्येषामपि दृश्यते " इति दीर्घः ॥१४॥१५॥ एकसाल इति । एकसाले एकसालादूरभवत्वादेकसालाख्ये ग्रामे । स्थाणुमतीं सन्तत जलप्रवाहेण स्थाणुभूतवृक्षत्वात् स्थाणुमतीं नाम नदीम् । निम्नप्रदेशत्वात् विनताख्ये नगरे बहुजलवत्त्वेन गोमत्याख्यां नदीं च ततार । भरतः सुपरिश्रान्तवाहनः सन् कलिङ्गनगरसमीपस्थं सालवनं सर्जकवनं प्राप्य विश्रमार्थं गत्वा ततस्तदा स्वल्पकाल एवागच्छत् ॥ १६ ॥ वनमिति । सालवनं च शर्वर्यामाशु समतीत्य अरुणोदयेऽयोध्यां संददर्श ॥ १७ ॥ तामिति । पथि सप्तरात्रोषितः अष्टमदिवसे त्वरातिशयेन रात्रावपि गत्वा अरुणोदयसमये अयोध्यां ददर्श । दृष्ट्वा सारथिमब्रवीच्च ॥१८॥ एषेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पाण्डुमृत्तिका गोमयानुलेपनाद्याचरणाभावाच्छ्वेतमृत्तिका । एषायोध्या नातिप्रतीता मे दृश्यते नातिसन्तुष्टा दृश्यते । " सुप्सुपा " इति समासः । " प्रतीतो हृषिते ख्याते ज्ञाते प्रत्ययिते बुधे " इतिवैजयन्ती । यज्वभिः विधिनेष्टवद्भिः । गुणसम्पन्नैः शमदमादिगुणसमृद्धैः। भूयिष्ठं भृशम् । ऋद्धैः धनिकैः ॥१९॥२०॥

एकसाले ग्रामे । स्थाणुमतीं नदीम् । विनते विनताख्यनगरे ॥ १६–१८ ॥ एषेत्यादि श्लोकद्वयम् । नातिप्रतीता नातिहृषिता । "प्रतीतो हृषिते ख्याते" इति वैजयन्ती । पाण्डुमृत्तिका सुधाधवलितसौधनिचयत्वादयोध्यायाः पाण्डुमृत्तिकावत्त्वम्॥१९–२१॥

अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् । समन्ता
न्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ २१ ॥ उद्यानानि हि
सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः । समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रका
शन्ते ममान्यदा । तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि
कामिभिः ॥ २२ ॥ अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति
मे ॥ २३ ॥ नह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् ॥ २४ ॥
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च । जनानां रति
संयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्य
पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः । स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोश
द्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥

अयोध्यायामिति । श्रूयत इति वर्तमाननिर्देशस्स्मृतौ वर्तमानवद्भानात् । नर विशिष्टा नार्यों नरनार्यस्तासाम् ॥ २१ ॥ उद्यानानीतिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । उद्यानानि सायाह्ने गतेत्वितिशेषः । रात्रौ क्रीडित्वा उपरतैः प्रात र्विप्रधावद्भिः गृहं प्रतिगच्छद्भिः नरैः अन्यदा पूर्वं प्रकाशन्ते । अद्य त्वाह तानीति ॥ २२ ॥ प्रकारान्तरमप्याह—अरण्येति ॥ २३ ॥ नहीति । यानैः शिबिकादिभिः । निर्यान्तः नगरान्निर्गच्छन्तः । अभियान्तः प्रविशन्तः ॥२४॥ उद्यानानीति । मत्तानि फलपल्लवमकरन्दास्वादेन मत्तशुककोकिलभ्रमरादि युक्तत्वान्मत्तानि प्रमुदितानि आलवालकरणदोहदसेचनादिना कन्दलितानि । रतिसंयोगेषु रत्यर्थसंयोगेषु । अत्यन्तगुणवन्ति विविधकुसुमलतागृहदीर्घिका क्रीडापर्वतादिगुणयुक्तानि ॥ २५ ॥ अद्य त्वाह—तानीति । द्रुमैरुपलक्षितानि

उद्यानानि हीत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । यान्युद्यानानि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैः समन्ताद्विप्रधावद्भिः नरैश्च प्रकाशितानीति शेषः । तान्यद्य कामिभिः परित्यक्तानि सन्ति ममान्यथा रुदन्तीव प्रकाशन्त इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ अरण्यभूतेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ मत्तप्रमुदितानि मत्तानि फलपल्लवमकरन्दास्वादनेन मत्तशुक कोकिलभ्रमरादियुक्तत्वान्मत्तानि प्रमुदितानि आलवालकरणदोहदसेचनादिना कन्द लितानि अत्यन्तगुणवन्ति । विविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडापर्वतादियुक्ततया गुणवत्त्वम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्रस्तपर्णैरत एव विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि अत

नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् । संरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु ॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तो धूपसंमूर्च्छितोऽतुलः । प्रवाति पवनः श्रीमान् किंनु नाद्य यथापुरम् ॥ २८ ॥ भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः । किमद्य शब्दो विरतः सदाऽदीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च । निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥ सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु । तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥ विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तस्स लुलितेन्द्रियः । भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥

पश्यामीत्यन्वयः ॥२६॥ नेति । अद्यापि सूर्य्योदयेऽपि । मत्तानां स्वस्वाभीष्टफलभोजनेन मत्तानाम् । अतएव संरक्तां रागयुक्ताम् । मधुरां रमणीयाम् वाणीं कलं यथा भवति तथा व्याहरतां मृगपक्षिणाम् क्रीडामृगशुकसारिकाप्रभृतीनाम् शब्दो न श्रूयते ॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तः चन्दनागरुगन्धसंपृक्तः । धूपसंमूर्च्छितः धूपव्याप्तः । श्रीमान् रमणीयः ॥ २८ ॥ भेरीति । कोणसङ्घट्टितः भेरीमृदङ्गवीणावादनसाधनभूतदण्डहस्ततलाङ्गुल्याद्याहतिजनितः । सदा अदीनगतिरिति पदच्छेदः । पुरा अदीनगतिः शब्दः अद्य पुनः किमर्थं विरतः उपरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानीति । अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि । पापानि क्रूराणि " पापं स्यात् क्रूरपाप्मनोः " इति वैजयन्ती । अमनोज्ञानि दर्शनमात्रेण दुःखकराणि । निमित्तानि अशुभसूचकानि शिवावाशितादीनि ॥ ३० ॥ सर्वथेति । संमोहे संमोहकारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णः दुःखितः । श्रान्तहृदयः कलुषितमनस्कः । लुलितेन्द्रियः क्षुभितबाह्येन्द्रियः ॥ ३२ ॥

एव निरानन्दानि पश्यामीति सम्बन्धः ॥ २६–२८ ॥ भेरीति । कोणसङ्घट्टितः भेर्यादीनां वादनसाधनभूतदण्डाद्याहतिजनितः । सदा अदीनगतिरिति पदच्छेदः ॥२९॥ पापानि क्रूराणि । " पापं स्यात्क्रूरपाप्मनोः " इति वैजयन्ती ॥ ३०–३२ ॥

सत्य०—संरक्तां नानारागसहितां मधुरां वाणीं व्याहरतां पक्षिणां कलं व्याहरतां मृगाणामिति बुद्ध्या विवेकेनान्वयः ॥ २७ ॥

द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः । द्वास्स्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥ स त्वनेकाग्र हृदयो द्वास्स्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् । सूतमश्वपतेः क्लान्त मब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४ ॥ किमहं त्वरयानीतः कार णेन विनाऽनघ । अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५ ॥ श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने । आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥ सम्मार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये । असंयतकवा टानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानि धूपसम्मोदनेन च । अनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च । अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ ३८ ॥ अपेतमाल्यशोभान्यप्यसंमृष्टाजिराणि च । देवागाराणि शून्यानि न चाभान्ति यथापुरम् ॥ ३९ ॥

वैजयन्तेन वैजयन्ताख्येन द्वारेण नगरपश्चिमद्वारेण । अत्र रे इति गायत्र्यक्षरम्। पञ्चसहस्राणि श्लोकानां गतानि ॥ ३३ ॥ स त्विति । अनेकाग्रहृदयः व्याकुलमनाः । प्रत्यर्च्य सोपचारं निवर्त्य ॥ ३४ ॥ किमिति । कारणेन विना आह्वानकारणोक्तिं विना । त्वरयानीतः द्रुतं वसिष्ठेनानीतः । अनघेति चिन्तासमर्थतोक्तिः॥३५॥ श्रुता इति । नः अस्माभिः आकारान् वक्ष्यमाणान् तान् तादृशान् । इह नगरे ॥ ३६ ॥ आकारानेव दर्शयति–संमार्जनविहीनानीत्यादिना । सम्मार्जनविहीनानि कानिचित्कुटुम्बिभवनानीति शेषः॥३७॥ बलिकर्मविहीनानीति । धूपसंमोदनेन धूमपरिमलेन विहीनानीत्यनुकर्षः । अनाशितकुटुम्बानि अभोजितकुटुम्बानि । ण्यन्तप्रयोगः । भोजयितॄणामपि दुःखाक्रान्ततया पाकयत्नाभावात् ॥३८॥ अपेतेति । अपेता माल्यशोभा द्वारि

गायत्र्याः रे इति षष्ठाक्षरं द्वारेण वैजयन्तेनेत्यस्य श्लोकस्य द्वितीयाक्षरेण सङ्गृह्णाति । वैजयन्तेनेत्युक्तिरिन्द्रप्रासादसदृशत्वेन निर्मितत्वात् । यद्वा विजयप्रदविन्यासविशेष वत्त्वेन । यद्वा वैजयन्ती पताकाऽस्यास्तीति वैजयन्तम् । अर्शआद्यच् । यद्वा वैज यन्ताख्येन ॥ ३३ ॥ प्रत्यर्च्य सोपचारं निवर्त्य ॥ ३४ ॥ आनीतः वसिष्ठेन दूतद्वारा आनीत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तान् तादृशान् ॥ ३६ ॥ आकारानेवाह–सम्मार्जनेत्यादि । असंयतकवाटानीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अनाशितकुटुम्बानि अभोजित

देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथाविधाः । माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ॥ ४० ॥ दृश्यन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै । ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः ॥ ४१ ॥ देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिगणास्तथा । मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥४२॥ सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः । तान्यरिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥४४॥ तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् । दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरप्रकाशां दुःखेन सम्पूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥ बहूनि पश्यन् मनसोऽप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः । अवाक्छिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

बद्धपुष्पदामशोभा येभ्यस्तानि । शून्यानिपूजकपरिचारकादिरहितानि ॥३९॥ देवतार्चा इति। देवतार्चाः देवपूजाः । प्रविद्धाः लुप्ताः । "अर्चा पूजाप्रतिमयोः" इति वैजयन्ती । यज्ञगोष्ठ्यः यज्ञसभाः तथाविधाः प्रविद्धा इत्यर्थः । पण्यानि क्रयपुष्पाणि ॥ ४० ॥ दृश्यन्त इति । ध्यानसंविग्नहृदयाः ध्यानासक्तहृदयाः । नष्टव्यापारयन्त्रिताःनष्टक्रयविक्रयादिव्यापाराः । यन्त्रिताः निरुद्धाश्च "यन्त्रि संकोचे" इतिधातुः ॥४१॥ देवायतनेति । स्त्रीपुंसेति निपातनात् समासान्तोऽच्प्रत्ययः । समुदायसमुदायिनोर्भेदविवक्षया जनविशेषणत्वम् ॥ ४२॥४३ ॥ इतीति । तान्यरिष्टानि प्रेक्ष्य तं सूतमित्येवमुक्त्वेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ तामिति । शून्याः जनरहिताः । शृङ्गाटकवेश्मरथ्याः चतुष्पथगृहवीथयो यस्याम् । रजोरुणद्वारकपाटयन्त्रां रजोभिः अरुणानि मलिनानि द्वारस्थकपाटानां यन्त्राणि दारुबन्धादीनि यस्याम् । संमार्जनाद्यभावादितिभावः ॥ ४५ ॥ बहूनीति ।

कुटुम्बानि ॥ ३७-३९ ॥ देवतार्चाः देवताविग्रहाः । प्रविद्धाः विभिन्ना इत्यर्थः । नष्टव्यापारयन्त्रिताः नष्टक्रयविक्रयादिव्यापारे वशीकृताः, नष्टक्रयविक्रयादिव्यापारत्वान्निरुद्धाइत्यर्थः ॥ ४०-४४ ॥ तामिति । शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रजो

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये । जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् । उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् । भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥ सा तं मूर्द्धन्युपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् । अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव । प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः । आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥

अन्यदा पूर्वकाले । अस्य भरतस्य । यानि अप्रियाणि न बभूवुः तानि मनसोऽप्रियाणि पश्यन् सन् । आवाक्शिरा अवनतशिराः । न हृष्टः अहृष्टः महात्मा महाधैर्यः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १–४ ॥ अद्येति । कतिचिदिति प्रश्ने । पृथङ्निपातो वा । च्युतस्य निर्गतस्य । आर्यकः मातामहः । अपिः प्रश्ने ॥ ५ ॥ आर्यक इति । आर्यकः सुकुशली किमिति शेषः । प्रवासात् इतो निर्गमादारभ्य अपि सुखमित्यनुषक्तापिनान्वयः । एतत्सर्वं मे वक्तुमर्हसीति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ अद्येति अद्यरात्रिः

रुणद्वारकपाटयन्त्रां रजसा अरुणानि निरुद्धानि व्याप्तानि द्वारकपाटयन्त्राणि यस्यां ताम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १–४ ॥ अद्येति । कतिचित् कतीत्यर्थः । च्युतस्य निर्गतस्य । आर्यकवेश्मनः । आर्यकः मातामहः ॥ ५ ॥ प्रवासात् मातुलगृहोद्देशेन गमनात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ अद्य मे

यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः । परिश्रान्तं
पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरै
र्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः । यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा
वक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेम
भूषितः । न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मा
॥ ११ ॥ राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥ पितु
र्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः । आहोस्विदम्ब
ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३ ॥ तं प्रत्युवाच
कैकेयी प्रियवद् घोरमप्रियम् । अजानन्तं प्रजानन्ती
राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥ या गतिः सर्वभूतानां तां
गतिं ते पिता गतः । राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः
सतां गतिः ॥ १५ ॥

अस्मादह्नः पूर्वरात्रिः सप्तमी । अतः सप्तरात्रोषितः पथीत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥ यदिति । राजा मातामहः । धनं प्रागुक्ताश्वादि यद्ददौ तत् परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनम् अतएव पथ्यभवत् ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्य इति । शून्यः पितृशून्यः । शयनीयः शयनार्हः । इक्ष्वाकुजनः दशरथजनः ॥ ११ ॥ राजेति । भवतीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । भूयिष्ठं प्राचुर्येण ॥ १२ ॥ पितुरिति । कौसल्याया निवेशने भवति किमित्यनुषञ्जनीयम् ॥ १३ ॥ तमिति । अजानन्तं राजवृत्तान्तमजानन्तम् । प्रियवत् प्रियमिव । प्रजानन्ती अप्रियमुवाचेत्यन्वयः । तत्र हेतुः राज्यलोभेन मोहितेति ॥ १४ ॥ अस्य दुःखमनुत्पादयन्ती मृदूक्त्या मरणमाह—येति । यायजूकः इज्याशीलः । " इज्या

सप्तमी रात्रिः अस्मादह्नः पूर्वरात्रिः सप्तमीरात्रिरित्यर्थः । अतः सप्तरात्रोषितः पथीत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥ राजा मे यद्धनं रत्नं च ददौ तत्परिश्रान्तं सत्पथ्यभवत् । मार्गे स्थितम्, ततः कारणात् अहम् इह पूर्वमागत इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ तत्र हेतुः—राजवाक्येति ॥ १० ॥ शून्यः शयनीयः शयनार्हः । इक्ष्वाकुजनः दशरथः ॥ ११ ॥ राजेति । भूयिष्ठं प्राचुर्येण ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रियवत् प्रियमिव ॥ १४ ॥ याय

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः । पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हा हतो ऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् । निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७॥ ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः । विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा । शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता । व्योमेव शशिना हीनमप्च्छुष्क इव सागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वार्त्तः परमपीडितः । प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २१ ॥ तमार्त्तं देवसङ्काशं समीक्ष्य पतितं भुवि । निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥ मत्तमातङ्गसङ्काशं चन्द्रार्कसदृशं भुवः । उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

शीलो यायजूकः" इतिहलायुधः॥ १५–१७॥तत इति । शोकेन संवीतः शोकेनावृतः । मरणदुःखितः मरणश्रवणेन सञ्जातदुःखः । भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य सः भ्रान्ताकुलितचेतनः॥ १८ ॥ विलापमेवाह–एतदित्यादिना ॥ १९ ॥ तदिति । अप्च्छुष्कः शुष्कापः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । उच्छुष्क इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥ बाष्पमिति । कण्ठेन कण्ठस्वरेण । स्वार्त्तः सुतरामार्त्तः, अभवदिति शेषः । परमपीडितः

जूकः यज्ञशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान् धर्मः धर्मयुक्तः अभिजनः अन्वयो यस्यास्तीति तथा ॥१६॥१७॥ मरणदुःखितः मरणश्रवणेन सञ्जातदुःखः ॥१८॥१९॥ अप्च्छुष्कः शुष्कापः । निष्ठायाः परनिपातः ॥ २० ॥ बाष्पमिति । वदनं वस्त्रेण प्रच्छाद्य कण्ठेन सस्वरेण बाष्पमुत्सृज्य सस्वरं रुदित्वेत्यर्थः । स्वार्तः अभवदिति

स०–मत्तमातङ्गसङ्काशं धूलिप्रक्षेपेण गजसदृशम् । चन्द्रार्कसदृशम् रामपक्षाणां चन्द्रसदृशम् अन्येषां तापकत्वेन सूर्यसदृशमिति विवेकः ॥ २३ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः । त्वद्विधा नहि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिवचोनुगा । बुद्धिस्ते बुद्धिसम्पन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च । जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते । इत्यहं कृतसङ्कल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्णं मनो मम । पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहितेरतम् ॥ २८ ॥ अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते । धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २९ ॥

मानसव्यथायुक्तः ॥ २१–२३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति । राजन्निति भरतशोकनिवर्त्तनार्थमित्युक्तवती । सदसि सम्मताः सभ्या इत्यर्थः । दानयज्ञौ अधिक्रियेते अनयेति दानयज्ञाधिकारा । तत्र हेतुः शीलेति । शीलं सद्वृत्तं श्रुतिवचो वेदवाक्यं ते अनुगच्छतीति तदनुगा तदनुसारिणी बुद्धिः अध्यवसायः । अर्कस्य प्रभा मन्दिर इव सूर्यप्रभा यथा स्वस्थाने निश्चला भवति तथा ते बुद्धिर्निश्चला भातीत्यर्थः । मन्दर इति पाठे–अर्कस्य प्रभा मन्दर इवेत्युक्तिरत्युन्नतमन्दरपर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालावस्थानात् (पाठभेदः । मन्दर इतिपाठे मन्दरशिखरे स्थितस्यार्कस्य प्रभेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः । उत्तरायणे हि मन्दरगतस्य सूर्यस्य प्रभाधिकं प्रकाशतइति प्रसिद्धम्।)॥२४–२६॥ अभिषेक्ष्यतीति । यज्ञं यक्ष्यत इति यज्ञं करिष्यत इत्यर्थः । यात्रामयासिषं यात्रामकार्षमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदिति । व्यवदीर्णं भिन्नम् ॥ २८–३० ॥

शेषः ॥ २१–२३ ॥ राजपुत्रेति वा राजन्नत्रेतिवा पाठः ॥ २४ ॥ अर्कस्य प्रभा मन्दर इवेत्युक्तिः अत्युन्नतमन्दरपर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालावस्थानात् ॥२५॥२६॥ यक्ष्यते यागंकरिष्यतीति । यात्रामयासिषं यात्रामकार्षमित्यर्थः ॥२७–३०॥

स०–अर्कप्रभा यथा मन्दिरे समुद्रे सर्वदा व्याप्ता तथा तव बुद्धिरपि लौकिकालौकिकविषये व्याप्तेत्यर्थः । यद्वा मन्दिरे गृहे । अर्कस्य स्फटिकस्य प्रभा यथा तथा तव बुद्धिरपि स्वच्छा । " अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके । मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरालये " इति विश्वः ॥ २९ ॥

न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् । उप जिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः सन्नम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥ क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः । येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥ यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः । तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः । तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मनित्यश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः । आर्यः किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ [गुरुरेकः प्रजानां तु पिता मे सत्यविक्रमः ।] पश्चिमं साधु सन्देशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः । इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च । स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥ इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव । कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्ते नरा राममागतं सीतया सह । लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥

क्वेति । परिमार्जति परिमार्ष्टि । माम् आगतमिति शेषः । क्व स पाणिः, गत इतिशेषः ॥ ३१–३४ ॥ पश्चिममिति । आत्मनः सन्देशं मद्विषयसन्देशम् ॥ ३५ ॥ एवं पृष्टवन्तं भरतं प्रति त्वां राजा न स्मृतवान् किंतु राममेव स्मरन् स्वर्गमगादिति पितृविषयस्नेहनिवर्त्तनाभिप्रायेणोत्तरमाह–रामेत्यादिना ॥ ३६ ॥ इमामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सिद्धार्थाः कृतार्थाः । पुनरागतं द्रक्ष्य

परिमार्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ धर्मं जानतः आर्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्येत्यर्थः । ज्येष्ठभ्राता पिता भवति अतस्तस्य पादौ ग्रहीष्यामीति । कुतः ? स हि गतिः ममेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आत्मनः सन्देशं नृपमरणसमये नृपेण मद्विषये वार्तामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ रामादीन् स्मरन्नेव परं गत इत्याह–रामेति ॥ ३६ ॥ इमामित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । कालधर्मपरिक्षिप्तः मृत्युना व्याप्तः । सिद्धार्था नराः आगतं रामं द्रक्ष्यन्तीति इमां वाचं व्याजहारेतिसम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् । विषण्ण
वदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥ क चेदानीं
स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्द्धनः । लक्ष्मणेन सह
भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ ४० ॥ तथा पृष्टा यथा
तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे । मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं
प्रियशङ्कया ॥ ४१ ॥ स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा
महावनम् । दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः
॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो
दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥

न्तीति इमां वाचं व्याजहारेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तदिति । द्वितीया प्रियशंसनात् राजमरणापेक्षया रामस्य देशान्तरगमनरूपाप्रियस्य द्विती यत्वम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तथेति । यथातथमिति सम्यक्पाठः । यथाचाय मितिपाठे—अयं वृत्तान्तः यथा तथाख्यातुमित्यन्वयः । विप्रियं रामविवासन प्रतिपादकम् । प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणेन भरतस्य प्रियं भविष्यतीति वितर्केण "शङ्कावितर्कभययोः" इति वैजयन्ती । युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव। यद्वा युगपदाख्यातुमुपचक्रम इत्युपक्रमस्य वक्ष्यमाणपरत्वात् 'याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम्' इति वक्ष्यमाणवाक्यार्थाभिप्रायेण यौगपद्यम् ॥ ४१ ॥ स हीति । दण्डकान् महावनमिति 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्निर्देशः ॥ ४२ ॥ तदिति । चारित्रशङ्कया चारित्रं किमभूदिति शङ्कया । वंशस्य माहात्म्यात् असदाचारवैमुख्यपूर्वकसदाचारनिरतत्वं वंशस्य माहात्म्यम् ॥ ४३ ॥ कच्चिदिति । ब्राह्मणधनमित्यत्राविभक्तिको

तच्छ्रुत्वेति । द्वितीयाप्रियशंसनात् राजमरणापेक्षया रामवनवासरूपाप्रियस्य द्विती यत्वम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ विप्रियं रामविवासनप्रतिपादकं प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणेन भरतस्य प्रियं भविष्यतीति तर्केण युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव आख्यातु मुपचक्रम इति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चारित्रशङ्कया चरित्रं किमभूदिति शङ्कया । वंशस्य माहात्म्यात् । वंशस्य माहात्म्यं नाम असदाचारवैमुख्यपूर्वक सदाचारनिरतत्वम्॥४३॥ ब्राह्मणधनं कस्य चित् कस्माच्चिद्धेतोर्न हृतं कच्चित् ॥४४॥

कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते । कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथम् । तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना । उवाच वचनं हृष्टा मूढा पण्डितमानिनी ॥४७॥ न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः । न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८ ॥ मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् । याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४९ ॥ स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत्। रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सीतया सह ॥ ५० ॥ तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः । पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥

निर्देशः । कस्यचिद्ब्राह्मणस्येत्यर्थः । यद्वा कस्यचित् कस्माच्चिद्धेतोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ कच्चिदिति । भ्रूणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः " अनूचानो गुणैर्युक्तो व्रतस्वाध्यायवाञ्छुचिः । भ्रूण इत्युच्यते सद्भिस्त्वेष यो विजितेन्द्रियः ॥ " इति स्मृतेः ॥ ४५ ॥ अथेति । यथातथं यथावृत्तम् । निपातनात्साधुः । स्त्रीस्वभावेन चापलेनेत्यर्थः । व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्यर्थः । अथास्येतिश्लोको मुनेः खेदाभिनयः । एवमिति श्लोकः क्रमिक इति केचित् ॥ ४६ ॥ रामानु०–भ्रूणहेव विवासित इत्येतच्छ्लोकानन्तरम् एवमुक्तेतिश्लोकश्चेत् सुसङ्गतं भवति । मध्ये अथास्येति श्लोको वर्तते, स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेनास्य व्याख्या क्रियते।व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमिति । अयं श्लोकः पूर्वानुवादार्थः ॥ ४७ ॥ न ब्राह्मणेत्यादि । रामः परदारान् चक्षुर्भ्यामपि न पश्यति । एवंसति न स्पृशतीत्यत्र किंवक्तव्यमिति भावः ॥ ४८ ॥ मयेति । ते राज्यं रामस्यविवासनं च पिता याचितः पूर्वदत्तवरद्वये विषयत्वेन याचित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ स इति । स्ववृत्तिं स्वप्रतिज्ञारूपां वृत्तिम् ॥५० ॥ तमिति । भ्रूणहा नाम एकशाखाध्यायी श्रोत्रियः, सर्वशाखाध्यायी भ्रूणः तस्य हन्ता ॥ ४५–४८ ॥ मया त्विति । ते राज्यं रामस्य विवासनं च पिता याचित इति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ स्ववृत्तिं स्वस्य प्रतिज्ञारूपम् ॥ ५० ॥ पुत्रेति । पुत्रशोकपरि

त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् । त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ५२ ॥ मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक । त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३ ॥ तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः । सङ्काल्य राजान मदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्या काण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[कैकेय्याप्येवमुक्तस्तु भरतो राघवानुजः । कर्णौ कराभ्यां प्रच्छाद्य पपात धरणीतले ॥] श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ । भरतो दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किंनु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः । विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥ दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः । राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३ ॥

पुत्रशोकपरिद्यूनः पुत्रशोकेन परिद्यूनः तप्तः विलपन्नित्यर्थोऽत्रा । “ दिवोऽविजिगीषायाम् ” इतिनिष्ठानत्वम् ॥ ५१ ॥ त्वयेति । धर्मज्ञ राजनीतिज्ञ ! ॥ ५२ ॥ मा शोकमिति । अनामयं निरुपद्रवम् ॥ ५३ ॥ तदिति । सङ्काल्य संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

श्रुत्वेति । वृत्तम् अतीतम्, मृतमिति यावत् ॥ १ ॥ किं न्विति । कार्यं प्रयोजनम् । हतस्य भाग्यहीनस्य ॥ २ ॥ दुःख इति । दुःखे दुःखकरणात्

द्यूनः पुत्रशोकेन विलपन्नित्यर्थः ॥ ५१ ॥ धर्मज्ञ राजनीतिज्ञ ॥ ५२ ॥ अनामयं निरुपद्रवम् ॥ ५३ ॥ सङ्काल्य संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

श्रुत्वेति । वृत्तं मृतमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ राजानं प्रेतभावस्थं रामं च तापसं कृत्वा

कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता । अङ्गारमुप गूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि । सुखं परिहृतं मोहात् कुले ऽस्मिन् कुलपांसिनि ॥ ५ ॥ त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसन्धो महायशाः । तीव्रदुःखाभिसन्तप्तो वृत्तो दश रथो नृपः ॥ ६ ॥ विनाशितो महाराजः पिता मे धर्म वत्सलः । कस्मात् प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते । दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥ ननु त्वार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् । वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी । त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥ १० ॥ तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् । प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ ११ ॥

व्रणक्षाराधानसादृश्यम् ॥ ३ ॥ कुलस्येति । कालरात्रिः प्रलयकालोत्थितसर्वसंहारशक्तिः । उपगूह्य आलिङ्ग्य ॥४-६॥ विनाशितइति । महाराजः कस्माद्विनाशितः, रामः कस्मात्प्रव्राजित इति सम्बन्धः । त्वया सर्वं निष्फलमेव कृतमिति भावः ॥ ७ ॥ कौसल्येति । यदि जीवेतां तदा दुष्करं जीवेतामिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ननु त्विति । आर्यः ज्येष्ठः । वृत्तिं शुश्रूषाम् । वर्त्तते करोतीत्यर्थः । मातरि वर्त्तते मातरि शुश्रूषते ॥ ९ ॥ तथेति । दीर्घदर्शिनी दूरकालभाव्यनर्थदर्शिनी । "दूरानर्थस्य संदर्शी दीर्घदृष्टिः प्रकीर्त्तितः ।" इति ॥ १० ॥ तस्या इति । तस्याः तादृशधर्मयुक्तायाः ॥ ११ ॥

मे दुःखमकरोः अतः दुःखे दुःखकरे व्रणे क्षारमादधा इव ॥ ३ ॥ कुलस्येति । कालरात्रिः प्रलयकालोत्थितसर्वसंहारशक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वामिति । वृत्तः मृतः ॥ ६ ॥ विनाशित इति । महाराजः कस्माद्विनाशितः कस्माद्रामः प्रव्राजित इति सम्बन्धः । त्वयैतत्सर्वं निष्फलमेव कृतमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नन्विति । आर्यः रामः ॥ ९ ॥ दीर्घदर्शिनी दूरकालभाव्यनर्थदर्शिनीत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्या इति । तस्याः तादृश

अपापदर्शनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् । प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति । तथा ह्यनर्थो राज्यार्थे त्वयाऽऽनीतो महानयम् ॥ १३ ॥ अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यं रामलक्ष्मणौ । केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः । अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्धृतम् । दम्यो धुरमिवासाद्य वहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥

अपापदर्शनमिति । किंनु पश्यसि कारणम् किंफलं पश्यसीत्यर्थः । फलं हि प्रयोजकतया कारणम् । न किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥ लुब्धाया इति । अहं राघवं प्रति यथा यादृशप्रकारयुक्तः तथा लुब्धायास्ते लुब्धया त्वया न विदित इति मन्ये । अविदितत्वे हेतुमाह तथा हीति । राज्यार्थे मम राज्यार्थम् । महानयमनर्थस्त्वया आनीतो हि आनीतः खलु सम्पादितः खलु ॥ १३ ॥ राघवंप्रत्यहं यादृश इत्युक्तं विवृणोति–अहमिति । अपश्यन् हि अपश्यन्नेव । "हि हेतावव धारणे" इत्यमरः । केन शक्तिप्रभावेन शक्त्यतिशयेन । भ्रातृसम्पत्तिरेव मम शक्त्यातिशय इति भावः ॥ १४ ॥ न केवलं ममैव रामापेक्षा, पितुरपीत्याह–तमिति । मेरुर्मेरुवनं यथा मेरुजनितमेरुवनस्य तद्रक्षकत्वं परैराक्रमितुमशक्यत्वसम्पादनेन ॥ १५ ॥ केन शक्तिप्रभावेनेत्युक्तमर्थं सदृष्टान्तमाह–स इति । अहं बालः । इमं प्रबुद्धपितृधृतम् । भारं राज्यभारम् । महाधुर्य्यो महाबलीवर्दः । धुरं वहतीति धुर्य्यः "धुरो यड्ढकौ" इति यत्प्रत्ययः ।

धर्मयुक्तायाः ॥ ११॥१२ ॥ लुब्धाया इति । अहं राघवं प्रति यथा यादृशप्रकारयुक्तः, तथा लुब्धायास्ते लुब्धया त्वया न विदित इति मन्ये । अविदितत्वे हेतुः तथा ह्यनर्थ इति । राज्यार्थे मम राज्यार्थम् । महानयमनर्थस्त्वया आनीतो हि आनीतः खलु ॥ १३ ॥ १४ ॥ दशरथस्यापि रामालम्बनेनैव राज्यपरिपालनशक्तिरित्याह–तमिति । मेरुः मेरुवनम् यथा मेरुजनितमेरुवनस्य तद्रक्षकत्वं परैराक्रमितुमशक्यत्वसम्पादनेन ॥ १५ ॥ सोहमिति । महाधुर्यसमुद्धृतं महाधुर्येण महाभारवाहकेन बलीवर्देन उद्धृतं इमं भारं राज्यभारं धुरं भारम् आसाद्य दम्य इव वत्सतर इव केनौजसा

नहि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे । गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततं राजवृत्ते हि ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते । राज्ञामेतत् समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥२२॥ तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् । अत्र चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम् ॥ २३ ॥ तवापि सुमहाभागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः । बुद्धेर्मोहः कथमयं सम्भूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥ न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये । त्वया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५ ॥

नेति । राजधर्मं राज्ञां विहितं धर्मम् । नावेक्षसे नाद्रियसे अथवा राजवृत्तस्य राजसमाचारस्य । गतिं प्रकारं वा न जानासीति मन्ये ॥ २१ ॥ न केवलमस्माकमेवायं धर्मः किन्तु सर्वेषामपीत्याह—सततमिति । राजवृत्ते विचार्यमाण इति शेषः । एतद्राज्ञां सर्वेषां समम् । इक्ष्वाकूणां तु तत् ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतः स्यात्, अस्खलिताचारत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ तेषामिति । धर्मेण एका रक्षा येषां ते तथा । कुलचारित्रशोभिनां कुलक्रमागतचरित्रशोभिनाम् । " चरित्रं चरितं शीलं चारित्रं च समं मतम् " इतिहलायुधः । चारित्रशौण्डीर्यं चरित्रगर्वितम् । चरित्रजनितसमुन्नतत्वमिति यावत् । त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम्, त्वत्सम्बन्धान्निवृत्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वकुलचारित्रक्रममभिधाय मातृकुलाचारक्रममप्याह—तवेति । जनेन्द्राः राजानः । कुलपूर्वगाः कुलपूर्वाः कुलज्येष्ठाः तान् गच्छन्तीति कुलपूर्वगाः, ज्येष्ठाभिषेचनशीला इत्यर्थः । सुमहाभागाः सुचरित्राः ॥ २४ ॥ फलितमाह—न त्वित्यादिना ॥ २५ ॥

षष्ठी । अपरे कनिष्ठभ्रातरः, तस्मिन् ज्येष्ठे समाहिताः प्रवर्तन्ते, ज्येष्ठाधीना वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ राजधर्मं राज्ञां हितं धर्मं नावेक्षसे राजवृत्तस्य राजसमाचारस्य गतिं वा नाभिजानासीति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुलचारित्रयोगिनां कुलशीलयुक्तानाम् । कुलचारित्रशोभिनामिति वा पाठः । धर्मैकरक्षाणां धर्मैकं रक्षन्तीति धर्मैकरक्षा तेषाम् । चारित्रशौण्डीर्यं चारित्रगर्वितत्वं, चारित्रजनितसमुन्नतत्वमिति यावत् । त्वां प्राप्य विनिवर्तितम्, त्वत्सम्बन्धान्निवर्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वकुला

एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघम् । निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्त्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः । दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् । शोकातुरश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

न केवलमिष्टाकरणम्, अनिष्टमपि तव करोमीत्याह—एष इति । एष इत्य विलम्बोक्तिः । तव मद्व्याजेन राज्यं भोक्तुकामायाः॥२६॥ न केवलं निवर्त्तनम्, दासश्च तस्य स्यामित्याह—निवर्तयित्वेति । दासभूतः छत्रचामरादिधारणेन किङ्करवृत्तिर्भविष्यामि । इदञ्च न त्वयि कोपात् किन्तु स्वरूपेणेत्याशयेनाह सुस्थितेनेति । सुप्रतिष्ठितेनान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतीति । तुदन् व्यथयन् । पर्वतगह्वरस्थः पर्वतगुहास्थः । गुहास्थत्वे सन्तोषातिशयात् सिंहस्य नादातिशय इत्यभिप्रायेण विशेषणमिदम् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामाय० पीताम्ब० अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

एवं सामान्यतो मृदुतया निन्दित्वा पुनस्तदपराधस्मरणेन प्रवृद्धरोषः क्रूरं

चारक्रममभिधाय मातृकुलाचारक्रममप्याह—तवेति । जनेन्द्राः राजानः । कुलपूर्वगाः कुलपूर्वः कुलज्येष्ठः तं गच्छन्तीति ॥ २४–२७ ॥ इतीति । प्रियेतरैः दुःखतरै रित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स०—एषोहम् । अनघे इति चिराभ्यासात् असमयेप्यमनस्कतयोक्तिर्वा । "रक्षोहागमलध्वसन्देहाः" इतिवत् अघाभावोऽनघं तस्मिन् पापाभावे । पुण्यार्थमिति यावत् । इति वार्थः प्रशंसासमयौचित्याज्ज्ञेयः । सुमहाभागे इत्यादिसम्बोधनादेः 'तां तथा गर्हयित्वा तु' इत्यादिपुरोवादस्य च शाबल्यमेतत्कल्पकमिति मन्तव्यम् ॥२६॥

राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि । परित्यक्ता च धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥ किं नु तेऽदूषय द्राजा रामो वा भृशधार्मिकः । ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुल स्यास्य विनाशनात् । कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्त्तुः सलोकताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा । सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः । अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृ रूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके । न तेऽहमभिभाष्यो ऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥

निन्दति—तामित्यादिना । तथा मृदुतया ॥ १ ॥ भ्रंशस्व भ्रष्टा भव । त्वन्मातृवत्त्वमपि वनं प्रविशेत्यर्थः । मा मृतं रुदती भव प्राणहानिकरकार्य करणान्मां मृतं मत्वा रोदनं कुर्वित्यर्थः । यद्वा मृतं भर्त्तारमुद्दिश्य रुदती च मा भव, पतिभार्याभावस्य गतत्वादिति भावः ॥ २ ॥ किमिति । ते किंन्व दूषयत् तव सम्बन्धि किंतु गुणचारित्रादिकमदूषयत् । तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यां भ्रूणहत्यातुल्यपापम् । सलोकतां समानलोकत्वम् ॥ ४ ॥ यदिति । घोरेण कर्मणा घोरेण व्यवसायेन । ईदृशं रामविवासनभर्तृमरणरूपम् । यत्पापं कृतं तेन सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थितस्य ममापि भयमापादितम्, त्वत्कृतं पापं ममापि भयमजनयत् न तु राज्यमितिभावः ॥५॥ त्वत्कृत इति । अयशः मातृमुखेन ज्येष्ठं विवास्य राजानं नाशितवानित्येवंविधम् । प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ मातृरूप इति । राज्यकामुक इति अमैथुनेच्छातो न ङीप् । न

॥ १ ॥ राज्यादिति । मां मृतं त्वयि विषये मां मृतं मत्वा रुदती भव रोदनं कुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥ किन्विति । ते किन्वदूषयत तव सम्बन्धि किं तु गुणचरित्रादिक मदूषयत ॥ ३॥४ ॥ यदिति । ईदृशं पापं रामविवासनभर्तृमरणरूपम् । घोरेण कर्मणा घोरत्वं नाम सामान्यविषयस्य वरद्वयस्य ज्येष्ठाविवासनकनिष्ठाभिषेचनरूपविशेषे व्यवस्थापितत्वात् । ममाप्यापादितं भयमित्यपिशब्दात्सर्वजनस्यापीत्यर्थः ॥ ५ ॥ त्वत्कृत इति । जीवलोके चेति चकारः परलोकसमुच्चयपरः । प्रतिपादितः प्रापित

कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ।
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न
त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः । राक्षसी तत्र
जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वया धार्मिको
रामो नित्यं सत्यपरायणः । वनं प्रस्थापितो दुःखात्
पिता च त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥ यत्प्रधानासि तत्पापं
मयि पित्रा विना कृते । भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते
सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यां धर्मसंयुक्तां
वियुक्तां पापनिश्चये । कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं
निरयगामिनि ॥ १२ ॥

तेऽहमभिभाष्य इति "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी । मत्सम्भाषणं त्वया न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कौसल्येति । याश्चान्या इत्यत्र ता इत्यध्याहारः ॥८॥ नेति । न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचितकन्या न भवसीत्यर्थः । धर्म राजस्य धर्मप्रधानराजस्य । तत्र केकयराजे ॥ ९ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह-यदि त्यादिना ॥१०॥ यत्प्रधानेति । यत् प्रधानं यस्याः सा यत्प्रधाना । यत्पापकर्म प्रधानासि त्वम् । तत् पापं तत्कर्मजनितं पापम् । पित्रा विना कृते भ्रातृभ्यां परित्यक्ते मयि संक्रान्तमिति शेषः । संक्रान्तकार्यं विशेषणद्वयेन दर्शितम् । अप्रिये इति संबुद्धिः ॥ ११ ॥ कौसल्यामिति । वियुक्तां गुणवत्पुत्रवियुक्तां कृत्वा निरयगामिनि त्वं कं लोकं प्राप्स्यसे, निरयं विना कं लोकं प्राप्स्यस इत्यर्थः । कं लोकं कं नरकम् । निरयगामिनीति सिद्धवत्कारात् । किमिति क्षेपोक्त्या पूर्वसृष्टा अपर्याप्ता इत्युच्यते । विशेषणद्वयं सम्बोधनम् ॥ १२ ॥

इत्यर्थः ॥ ९-१० ॥ यत्प्रधानासीति । यच्छब्देन पापकर्मोच्यते । यत्प्रधानं यस्यास्सा यत्प्रधाना, यत्पापकर्मप्रधानासि तत्पापं तत्कर्मजनितं पापं पित्रा विना कृते पितृ रहिते भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते अत एव सर्वलोकस्य चाप्रिये सर्वलोकविद्विष्टे मयि, अभूदिति शेषः । त्वं नित्यं पापप्रधाना यत्पापं कृतवती तत्पितृभ्रातृवियोगरूपेण लोकद्वेषरूपेण च फलितमिति भावः ॥ ११ ॥ कौसल्यामिति । वियुक्तां कृत्वा, पुत्रे

स०—निरयगामिनीति सम्बोध्य कं लोकं प्राप्स्यस इत्युक्त्या त्वत्पापस्य नरकोपि नालमिति सूचयति ॥ १२ ॥

किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् । ज्येष्ठं पितृ
समं रामं कौसल्यायात्मसम्भवम् ॥ १३ ॥ अङ्ग
प्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते । तस्मात्प्रियतमो
मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः ॥ १४ ॥ अन्यदा किल
धर्मज्ञा सुरभिः सुरसम्मता । वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ
विगतचेतसौ ॥ १५ ॥

किमिति । बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतम् । कौसल्याया आत्मसम्भवमित्यत्र कौसल्यायात्मसम्भवमित्यार्षः सन्धिः । यद्वा पृषोदरादित्वेन आकारलोपः । "गूढोत्मा न प्रकाशते" इतिवत् । तेन सम्यक्सन्धिः । नियतं किंनावबुध्यसे । प्राकृतवत् बन्धुविघातकमवगतासीति भावः ॥ १३ ॥ औरसपुत्रविश्लेषो मातुरसह्य इति दर्शयितुमङ्गादङ्गादितिश्रुत्यर्थं हृदि निधायाह—अङ्गेति । अङ्गानि मुखकण्ठवक्षःकुक्षिहस्तपादाः । प्रत्यङ्गानि नेत्रनासाङ्गुल्यादीनि तज्जः तत्तेजोजः" अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुतावपि वीप्सयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहः । अङ्गप्रत्यङ्गजत्वं च सर्वाङ्गतेजस्सम्भूतत्वम् " यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतम् " इति श्रुतेः । स्त्रियास्तु शोणितमेव रेतः । हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् । प्रत्यगात्मस्थानाच्च जायते तस्मात्पुत्रो मातुः प्रियतमो भवति । बान्धवो भ्रात्रादिः न प्रियतमः किन्तु प्रिय एव । एवमतिशयप्रियत्वात्पुत्रस्य तद्वियोगादिदुःखं दुस्सहमिति भावः । सुरभिर्बन्धुमात्रे दुःखितवती किं पुनः पुत्रे कौसल्येति सूचयति नतु बान्धव इति ॥ १४ ॥ पुत्रशोको मातुर्दुस्सह इत्यत्रेतिहासं प्रमाणयति—अन्यदेत्यादिना । अन्यदा पूर्वकाले । किलेत्यैतिह्ये,तथा वदन्ति किलेत्यर्थः । धर्मज्ञा कर्षणकालधर्मज्ञा । सुरभिः कामधेनुः सुरसम्मता देवपूजिता । वहमानौ हलमितिशेषः । विगतचेतसौ मूर्च्छितावित्यर्थः । पुत्रौ साक्षात्पुत्रौ किञ्चिन्निमित्त

णेति शेषः ॥ १२ ॥ बन्धुसंश्रयम् । बन्धूनामाश्रयं कौसल्याया आत्मसम्भवमित्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १३ ॥ औरसपुत्रविश्लेषो मातुरसह्यतर इति दर्शयितुम् "अङ्गादङ्गात्" इति श्रुत्यर्थं हृदि निधायाह—अङ्गप्रत्यङ्गज इति । अङ्गानि करचरणादीनि, प्रत्यङ्गान्यङ्गुल्यादीनि तेभ्यो जायत इति अङ्गप्रत्यङ्गजः । हृदयाच्चापि जायते अनुरागस्थानभूतहृदयप्रदेशाच्चापि जायते, तस्मादौरसत्वात्पुत्रो मातुः प्रियतमः । प्रियत्वादेव न बान्धवः बन्धुभूतदत्तपुत्रादिवन्न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ पुत्रपीडनमपि दुस्सह

तावर्द्धदिवसे श्रान्तौ पुत्रौ दृष्ट्वा महीतले । रुरोद पुत्र शोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजत स्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः । बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥ इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् । सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तां सुरेश्वरः ॥ १८ ॥ निरीक्षमाणः शक्रस्तां ददर्श सुरभिं स्थिताम् । आकाशे विष्ठितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखि ताम् ॥ १९ ॥ तां दृष्ट्वा शोकसन्तप्तां वज्रपाणिर्यश स्विनीम् । इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ २० ॥ भयं कच्चिन्नचास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् । कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ २१ ॥

वशात् भूमिङ्गतौ । यद्वा पुत्रौ स्ववंश्यत्वेन पुत्रव्यपदेश्यौ ॥ १५ ॥ ताविति । अर्द्धदिवसे दिवसस्यार्धे, मध्याह्न इत्यर्थः। अर्द्धदिवसमिति पाठे—"कालाध्वनो रत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । सर्वथा एकदेशिसमासः । मध्याह्नपर्यन्त मित्यर्थः ॥ १६ ॥ अधस्तादिति । सुरराज्ञः सुरराजस्य । समासान्तविधे रनित्यत्वाट्टजभावः ॥ १७ ॥ इन्द्रोपीति । इन्द्रोपि स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं रम्यगन्धम् अश्रुनिपातम् अश्रुपातं दृष्ट्वा तां सुरभिं भूयसीं श्रेष्ठाम् अमन्यत ॥ १८ ॥ निरीक्षमाण इति । निरीक्षमाणः उपरिनिरीक्षमाणः ॥ १९ ॥ २० ॥ भयमिति । अस्मासु सुरेषु मध्ये । कुतश्चिदपि भूतात् महद्भयं न विद्यते कच्चित् । प्रायशः त्वदश्रुमोचनस्य भयसूचकत्वादिति भावः । कुतोनिमित्त इत्यत्र आद्यादित्वात् प्रथमान्तविहिततसि तस्य कुतःशब्दस्य निमित्तशब्देन

दुःखकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—अन्यदेत्यादिना । सुरभिः कामधेनुः । पुत्रौ स्ववंशत्वेन पुत्रत्वेन व्यपदेशः ॥ १५ ॥ ताविति । अर्धदिवसं " कालाध्वनो रत्यन्तसंयोगे " इति द्वितीया । मध्याह्नपर्यन्तमित्यर्थः । (अर्धदिवसमिति पाठः) ॥ १६ ॥ अधस्तादिति । सुरराज्ञः । समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥१७–२०॥ भयमिति । कुतोनिमित्तः कुतः किंनिमित्तं यस्य सः, किन्निमित्तमित्यर्थः । कुत

स०–पुण्यगन्धिनमश्रुपातं दृष्ट्वा आघ्राय इह लोके । भूयसीम् उत्तमां मन्यते अमन्यत । तदपेक्षया सौरभ्यमन्यत्र नास्तीति ज्ञातवानिति भावः ॥ १८ ॥

एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता । प्रत्युवाच ततो
धीरा वाक्यं वाक्यविशारदम् ॥ २२ ॥ शान्तं पापं न
वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप । अहं तु मग्नौ शोचामि
स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २३ ॥ एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ
सूर्यरश्मिप्रतापितौ । अर्द्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण सुरा
धिप ॥ २४ ॥ मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भार
पीडितौ । यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः
॥ २५ ॥ यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।
तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २६ ॥
सदाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया । श्रीमत्या गुण
नित्यायाः स्वभावपरिवेषया ॥ २७ ॥

समानाधिकरणेन बहुव्रीहिः । किंनिमित्तक इत्यर्थः । यद्वा " सार्वविभक्तिक
स्तसिः " इत्यनुशासनात् अत्र प्रथमार्थं तसिल्प्रत्ययः ॥ २१ ॥ २२ ॥
शान्तमिति । शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलमित्यादिकमनुचितप्रसङ्गश्रवणदोष
निवर्तकवचनविशेषः । वः युष्माकं मध्ये कुतश्चिदपि पुरुषात्किञ्चिद्भयं नास्ति ।
किन्तु मग्नौ दुःखमग्नौ । विषमे सङ्कटे स्थितौ स्वपुत्रौ प्रति शोचामि ॥ २३ ॥
एतौ दृष्ट्वेतिश्लोकस्य पूर्वश्लोकस्योत्तरार्द्धेनान्वयः ॥ २४ ॥ पुत्रं विशेषयति–
ममेति । यौ दृष्ट्वा अहं परितप्ये तौ मम कायात् प्रसूतौ । प्रसूतत्वं परम्परया,
तस्मात्पुत्रसमः प्रियो नास्तीति योजना ॥ २५ ॥ कविराह–यस्या इति ।
मन्यते अमन्यत ॥ २६ ॥ भरतवचनम्, सदेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।

इति तासिल्प्रत्ययः प्रथमार्थे । अस्मासु निमित्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ शान्तमिति । वः
युष्माकं कुतश्चिन किञ्चिदपि भयं नास्ति । पापं शान्तम् । युष्मद्भयागमनशङ्का
हेतुभूतं पापं नास्तीत्यर्थः । अहं त्वित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कर्षकेणार्द्यमानौ
विषमे स्थितौ पुत्रौ दृष्ट्वा शोचामीति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ममेति । यौ दृष्ट्वा
अहं परितप्ये तौ मम कायात् प्रसूतौ, कायप्रसूतत्वं परम्परया ॥२५ ॥ यस्या इति ।
सुतात्परं सुतादुत्कृष्टं नेति मन्यते अमन्यत ॥ २६ ॥ सदेत्यादिश्लोकद्वयमेकं

स०–मम कायात्प्रसूतावित्यनेन कामधेनुपुत्रयोरेव केनचिन्निमित्तेन भुवि जन्मेति ज्ञायते । अन्यथा
तद्वंशभवबलीवर्दानां सर्वत्र विद्यमानत्वेन ,कयोश्चिद्विषये शोकायोगेनासङ्गत्यापत्तेः ॥ २९ ॥ समं सर्वप्राणिषु
सेवानुरूपं ननु विषमम् । अप्रतिमम् असदृशं वृत्तं चारित्रं यस्याः सा तस्याः । गुणमुख्यायाः गुणैः सर्वापेक्षित
दातृत्वादिरूपैः मुख्यायाः ॥ २७ ॥

यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किंपुन र्या विना रामं कौसल्या वर्त्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एक पुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता । तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहं ह्यप चितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् । वर्द्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥ आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाबलम् । स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनि निषेवितम् ॥ ३१ ॥ नह्यहं पापसङ्कल्पे पापे पापं त्वया कृतम् । शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥

अप्रतिमं निस्तुलं वृत्तं चरित्रं यस्यास्तस्याः । श्रीमत्याः समृद्धिमत्याः । गुणनित्यायाः नित्यगुणायाः यस्याः सुरभेः स्वभावपरिवेपया स्वभावेन स्त्रीपुंस्वभावेन मैथुनेन परिवेष आवृत्तिर्यस्यास्तादृश्याः। लोकधारणकाम्यया लोकधारणेच्छया पुत्रसहस्राणि सन्ति, सन्तानपरम्परया बहवः पुत्राः सन्ती त्यर्थः । सापि कामधुक् कामधेनुः यथेष्टसृष्टिक्षमा शोचति अशोचत् । या राममेकं विना वर्त्तयिष्यति सा हि शोचतीति किंपुनः ॥ २७॥२८ ॥ एक पुत्रेत्यादि । विवत्सा पुत्रविरहिता । तस्मात् विवत्सात्वकरणात् । लप्स्यसे तत्फलत्वेन ॥ २९ ॥ अपचितिं पूजाम् "पूजा नमस्यापचितिः" इत्यमरः । भ्रातुरपचितिं राज्यप्रदानरूपाम् । पितुरिमां सकलामपचितिम् और्द्ध्वदैहिका त्मिकाम् ॥३०॥ भ्रातुरपचितिमाह–आनाययित्वेत्यादिना ॥ ३१ ॥ नहीति । पापं रामविवासनरूपम् । धारयितुं सोढुम् । अश्रुकण्ठैः गद्गदकण्ठैः ॥ ३२ ॥

वाक्यम् । लोकधारणकाम्यया लोकसंरक्षणेच्छया । स्वभावपरिवेषयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया। स्वभावः शीलं, परिवेषः पर्यावरणं स्वभावपरिवेषायाः शीलपर्यावरणायाः, शीलपरिपूर्णाया इत्यर्थः। यस्याः पुत्रसहस्राणि, सन्तीति शेषः । सापि शोचति । या कौसल्या रामं विना एकपुत्रं रामं विना वर्तयिष्यति जीविष्यति । सा शोचतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २७–२९ ॥ अहमिति । अपचितिं पूजाम् । इमां वक्ष्यमाणाम् ॥३०॥ तामेवाह–आनाययित्वेति॥३१॥ नहीति । अश्रुकण्ठैः गद्गदकण्ठैरित्यर्थः॥३२॥

सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा दण्डकान् विश । रज्जुं बधान वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनिं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे । कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः । पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंपतः । बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सव क्षये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

अस्य पापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तं विना निवर्त्तकान्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—सेति । सा बुद्धिपूर्वकमहापापकारिणी । कण्ठे रज्जुं बधान बद्धा म्रियस्वेत्यर्थः । परायणं गतिः ॥ ३३ ॥ अहमिति । विप्रवासितकल्मषः अपनीतकिल्बिषः ॥ ३४ ॥ इतीति । इति संक्रुद्धः । पन्नग इव निःश्वसन् आरण्ये अरण्यगर्ते । तोमराङ्कुशचोदितः तोमरैरङ्कुशैश्च विद्धो नाग इव भुवि पपात । भरत इति शेषः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्र इति । शचीपतेः केतुः इन्द्रध्वजः । उत्सवक्षये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

अस्य पापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तं विना निवर्तकान्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—सेति । सा बुद्धिपूर्वकमहापापकारिणी ॥ ३३ ॥ अहमिति । अवनिं राज्यम् । विप्रवासितकल्मषः अवसितपापः ॥ ३४ ॥ इतीति । सङ्क्रुद्धः पन्नग इव निश्वसन् अरण्ये अरण्यसम्बन्धिनि गर्ते । तोमराङ्कुशचोदितः तोमरैरङ्कुशैश्च विद्धो नाग इव भुवि पपात । भरत इति शेषः । आरण्यो नाग इति वा पाठः ॥ ३५ ॥ संरक्तेति । शचीपतेः केतुः इन्द्रध्वजः । उत्सवक्षये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् । सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ १ ॥ राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् । अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः । विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसम् ॥ २ ॥ वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः । विवासनं वा सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ३ ॥ तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः । कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ५ ॥

दीर्घकालादिति । दीनां प्रतिहतेच्छत्वात् । अमात्यमध्ये सुमन्त्रादिमध्ये । अनेन भरतागमनं श्रुत्वा सुमन्त्रादयः इतःपूर्वमागता इति गम्यते । अभ्यकुत्सयत् मन्त्रिणां ज्ञापनाय पुनरप्यनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ कैकेय्या कृतं स्वेष्टं नेति मन्त्रिभ्यो ज्ञापयति—राज्यमिति । जातु कदाचिदपि । एतत् न कामये न मन्त्रये इत्युभयत्रापि सम्बध्यते । मन्त्रये राज्यार्थमिति शेषः । मन्त्रणं विचारः न जानामि मदनुज्ञापूर्वकोऽयं न भवतीत्यर्थः । यो मदर्थोऽभिषेकः राज्ञा समीक्षितश्चिन्तितः अभूत् तमभिषेकं न जानामि । अज्ञाने हेतुमाह विप्रकृष्ट इति ॥ २ ॥ वनवासमिति । विवासनं वेत्यत्र न जानामीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आगत इति । दीर्घदर्शिनमित्यनेन रामनिर्गमनं भरतो न संमन्यत इति

दीर्घकालादित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अभ्यकुत्सयत अगर्हयत् । अत्र उपरि गर्हाया अश्रवणेपि अभ्यकुत्सयदित्यनुवादात् पूर्ववद्गर्हितवानित्यवगम्यते । अमात्यमध्य इत्यभिधानात् भरतागमनं श्रुत्वा समागता मन्त्रिणः भरतमूर्च्छानन्तरमन्तःप्रविष्टा इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ राज्यमिति । मातरं न मन्त्रये छद्मना राज्यग्रहणार्थं मातरं न प्रेरयामीत्यर्थः । राज्ञा मदर्थे योऽभिषेकः समीक्षितोऽभूत् तमभिषेकं न जानामीति सम्बन्धः । अपरिज्ञाने हेतुमाह विप्रकृष्ट इत्यादि ॥ २-४ ॥ आगत इति ।

एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिना कृशा । प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ६ ॥ स तु रामानुज श्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा । प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ७ ॥ ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ । पर्य्यष्वजेतां दुःखार्त्तां पतितां नष्टचेतनाम् । रुदन्तौ रुदतीं दुःखात् समेत्यार्यां मनस्विनीम् ॥ ८ ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ ९ ॥ इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । सम्प्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ १० ॥ प्रस्थाप्य चीर वसनं पुत्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ११ ॥ क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति । हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहा यशाः ॥१२॥ अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १३ ॥

कौसल्याहृदयमिति सूचितम् ॥ ५ ॥ एवमिति । भरतो यत्र स्थितः तत्र प्रतस्थे ॥६॥ स इति । यत्र कौसल्याया निवेशनं स्थितं तत्र प्रतस्थे ॥७॥ तत इत्यादि । आर्यां ज्येष्ठां मातरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कथं राज्यं प्राप्तं तत्राह– सम्प्राप्तमिति । क्रूरेण रामविवासनपूर्वकेण । कर्मणा वराभ्यर्थनेन ॥ १० ॥ प्रस्थाप्येति । तत्र प्रस्थापने । कं गुणम् अतिशयं पश्यति न कमपि गुणम्, रामप्रस्थापनं विनापि राज्यलाभसम्भवात् ॥ ११ ॥ क्षिप्रमिति । कैकेयी मामपि प्रस्थापयितुमर्हति सर्वस्य राज्यस्य तदायत्तत्वादिति भावः । हिरण्य नाभः हिरण्यवत्स्पृहणीयनाभियुक्तः । नाभिग्रहणं शरीरस्योपलक्षणम् ॥१२॥ कैकेयीकृतपापानुबन्धिनस्तव राजसंस्काराधिकारो नास्तीति ध्वनयन्त्याह–

दीर्घदर्शिनं भाविकार्याकार्यपर्यालोचनशीलम् ॥ ५–९ ॥ अकण्टकं निस्सपत्नम् । राज्यप्राप्तिप्रकारमाह–संप्राप्तमिति । क्रूरेण कर्मणा रामविवासनत्वदभिषेचनप्रार्थना रूपेण कर्मणा ॥ १०॥११॥ क्षिप्रमिति । हिरण्यनाभः हिरण्यवत्स्पृहणीयनाभियुक्तः । नाभिग्रहणं शरीरस्योपलक्षणम् ॥ १२ ॥ कैकेयीकृतपापानुबन्धेन तव राजसंस्कारे

कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि । यत्रासौ पुरुष
व्याघ्रः पुत्रो मे तप्यते तपः ॥१४॥ इदं हि तव विस्तीर्णं
धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं निर्या
तितं तया ॥ १५ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भ
र्त्सितोऽनघः । विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तुद्येव सूचिना
॥ १६ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञस्ततः स्थितः ॥ १७ ॥
एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा । कौसल्यां
प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १८ ॥ आर्ये कस्मा
दजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् । विपुलां च मम प्रीतिं
स्थिरां जानासि राघवे ॥१९॥

अथवेति । अग्निहोत्रं राजाग्निहोत्रम् । अग्निहोत्रस्य ज्येष्ठभार्याधीनत्वात् दश रथेन भरतसंस्कारप्रतिषेधाच्चेति भावः । एतेन राजशरीरप्रापणमप्यर्थसिद्धम् ॥ १३ ॥ काममिति । तपस्तप्यते तपः करोतीत्यर्थः । "तपस्तपःकर्मकस्यैव" इति कर्मवद्भावादात्मनेपदम् ॥ १४ ॥ तव प्रस्थापने मम का शक्तिस्तत्राह–इदमिति । धनधान्यसमाचितं धनधान्यसम्पूर्णम् । तया कैकेय्या । निर्यातितं दापितम् । "निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे मतम्" इति विश्वः ॥१५॥ इत्यादिबहुभिरिति । सम्भर्त्सितः परपक्षबुद्ध्या भाषितः । व्रणे सूचिना तुद्येव व्यथयित्वेव । पूर्वमेव भ्रातृपितृवियोगखिन्नोऽपि कौसल्या वाक्यश्रवणाखिन्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥ पपातेति । चरणौ प्रतीति शेषः । बहुधा संज्ञ इत्यत्र असंज्ञ इति पदच्छेदः ॥ १७ ॥ एवमिति । एवं विलपमानां पूर्वोक्त प्रकारेण विलपन्तीम् ॥ १८ ॥ आर्य इति । अजानन्तम्, अभिषेकादिक

अधिकारो नास्तीति ध्वनयन्त्याह–अथवेति । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्येत्येतद्राजदेहस्याप्युपलक्षणम् ॥१३॥ काममिति । तपस्तप्यति तपः करोतीत्यर्थः ॥१४॥ इद मिति । धनधान्यसमाचितं धनधान्यैर्व्याप्तम् । निर्यातितं दापितम् ॥ १५–१८॥ आर्येति ।

क्रुता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन । सत्यसन्धः
सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥ प्रेष्यं पापी
यसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु । हन्तु पादेन गां सुप्तां
यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२१॥ कारयित्वा महत्कर्म भर्त्ता
भृत्यमनर्थकम् । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्यो
ऽनुमते गतः ॥ २२ ॥

मिति शेषः ॥ १९ ॥ कौसल्यया स्वस्मिन्नारोपितं दोषं परिहर्तुं शपथवाक्यान्याह–कृतेत्यादिना । आर्यः रामः यस्यानुमते सम्मतौ सत्यां गतः तस्य शास्त्रानुगा कृता बुद्धिः गुरुणा विधिनिषेधबोधकशास्त्रानुसारित्वेन सुशिक्षिता बुद्धिः कदाचन माभूदिति सम्बन्धः । यद्यहमार्यप्रवासने अनुमन्तास्मि तर्हि श्रुतिस्मृतिज्ञानात् प्रच्युतो भूयासमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सामान्यनिर्देशो भरतविषयतया योजनीयः, " निर्विशेषं न सामान्यम् " इतिन्यायात् । अत्र शपथव्याजेन धर्मविशेषाश्च शिक्ष्यन्ते मुनिनेति बोध्यम् । अत्र च सत्पुरुष विषयापराधे शास्त्रज्ञानभ्रंशो भवतीति सूचितम् ॥२० ॥ प्रेष्यमिति । प्रेष्यं प्रेष्यभावम् । पापीयसाम् अतिशयेन पापिनाम् । हीनजातीनां प्रेष्यत्वं हि पापहेतुः । सूर्यं प्रति मेहतु मूत्रपुरीषोत्सर्गं करोतु सूर्याभिमुखेन मेहने यत्पापं तत् प्राप्नोत्वित्यर्थः । अनेनसूर्यं प्रति मेहनं न कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । गां पादेन हन्तु पादेन गोहननपापं प्राप्नोतु । पादेन गोहननं दोषः । सुप्तामित्यनेन स्वह ननप्रवृत्तगोहननं न दोषायेत्युक्तम् ॥ २१ ॥ कारयित्वेति । यो भर्त्ता भृत्यं

अजानन्तम्, अभिषेकमिति शेषः ॥ १९ ॥ कौसल्यया स्वस्मिन्नारोपितं दोषं परिहर्तुं शपथवाक्यान्याह–कृता शास्त्रानुगेत्यादिना । आर्यः रामः यस्यानु मते यस्य सम्मतौ सत्यां गतः, अरण्यमिति शेषः । तस्य शास्त्रानुगा बुद्धिः गुरुणा विधिनिषेधबोधशास्त्रानुसारित्वेन सुशिक्षिता बुद्धिः कदाचन माभूदितिसम्बन्धः । आर्यस्य गमनं ममानुमतं चेदहं मूर्खो भवानीत्यर्थः । सामान्येन शपथकरणं " निर्विशेषं न सामान्यम् " इतिन्यायेन स्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः ॥२०॥ प्रेष्यमिति । प्रेष्यं प्रेष्यभावम् । पापीयसाम् अतिशयेन पापिनाम् । सूर्यं च प्रति मेहतु सूर्याभिमुखं मूत्रयतु ॥२१॥ कारयित्वेति । यो भर्ता भृत्यं महत्कर्म कारयित्वा तम् अनर्थकम् अर्थशून्यम्, भृतिविरहितमिति यावत् । करोतीति शेषः । अस्य भर्तुः यो वा अधर्मः सः यस्यानुमते आर्यो गतः तस्यास्त्विति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् । ततस्तं द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् । तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२५ ॥ हस्त्यश्वरथसम्बाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले । मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६॥ उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता । स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२७॥

महत्कर्म कारयित्वा । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इतिद्विकर्मकत्वम् । अनर्थकं तं प्रयोजनशून्यं करोतीतिशेषः । अस्य भर्तुः यः अधर्मः सोऽस्तु ॥ २२ ॥ परिपालयमानस्येति । परिपालयमानस्य राज्ञः । राज्ञि परिपालयति सति । तं प्रति द्रुह्यतां पापम् । ततः तस्य ॥ २३ ॥ बलिषड्भागमिति । बलिषड्भागं बलिः करः "बलिः पूजोपहारे च दैत्यभेदे करेऽपि च" इति वैजयन्ती । षष्ठो भागः षड्भागः बलिश्चासौ षड्भागश्चेति विशेषणसमासः । उद्धृत्य आदाय ॥ २४ ॥ संश्रुत्येति । सत्रे यागे तपस्विभ्यः व्रतोपवासशीलेभ्यः ऋत्विग्भ्यः यज्ञदक्षिणां संश्रुत्य प्रतिज्ञाय तां दक्षिणां विप्रलपतां विरुद्धोक्त्या अपलपताम् ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथसम्बाध इति । सतां शूराणां धर्मम् अपरावर्त्तनम् । मा स्म कार्षीत् परावर्त्तमानस्य यत्पापं तदस्त्वित्यर्थः ॥२६॥ उपदिष्टमिति । धीमता गुरुणा यत्नेनोपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधकरहस्यार्थयुक्तं शास्त्रं वेदान्तादिविशिष्टार्थं नाशयतु विस्मरतु ॥२७॥

परिपालयेति । परिपालयमानस्य पुत्रवद्भूतानि परिपालयति सति राज्ञि । तद्द्रुह्यतां तस्मै द्रुह्यतां द्रोहं कुर्वतां यत्पापं तत्तस्यास्तु ॥ २३ ॥ बलीति । बलिषड्भागं बलिः करः, षष्ठः भागः षड्भागः, बलिश्चासौ षड्भागश्चेति विशेषणसमासः । उद्धृत्य आदाय ॥ २४ ॥ संश्रुत्येति । तपस्विभ्यः ऋत्विग्भ्यः । यज्ञदक्षिणां यज्ञकारयितृऋत्विग्दक्षिणामित्यर्थः । तां दक्षिणां विप्रलपताम् अपलपताम् ॥२५ ॥ हस्त्यश्वेति । सतां धर्मम् उत्तमक्षत्रियाणामपलायनेन युद्धकरणम् ॥२६॥ उपदिष्टमिति सुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधनरहस्यार्थं वेदान्तादिविशिष्टशास्त्रम् । नाशयतु विस्मरतु ॥ २७ ॥

मा च तं व्यूढबाहुंसं चन्द्रार्कसमतेजसम् । द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥ पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः । गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२९ ॥ गाश्च स्पृशतु पादेन गुरून् परिवदेत् स्वयम् । मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यन्तं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥३०॥ विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित् । विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥३१॥ अकर्त्ता ह्यकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः । लोके भवतु विद्वेष्यो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥

मेति । व्यूढबाहुंसं व्यूढौ संहतौ मांसलौ बाहू अंसौ च यस्य तम् " व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ" इत्यमरः । राज्यस्थं प्राप्तराज्यम् । आसीनं सिंहासने आसीनं तं रामम् मा द्राक्षीत्, तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो भवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ पायसमिति । कृसरं तिलौदनम् । छागम् अजम्, मांसमात्रोपलक्षणमेतत् । वृथाश्नातु देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेण भुङ्क्तामित्यर्थः । अवजानातु प्रत्युत्थानाभिवादनादिकं न करोत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ गा इति । गाः पादेन स्पृशतु हन्तु । पादेनेत्यत्र हननमुक्तम्, इह तु पादस्पर्शोऽपि पापहेतुरित्युच्यते । परिवदेत् अपवदेत् । मित्रे द्रुह्येत मित्राय द्रुह्यत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ विश्वासादिति । परिवादम् अपवादम् । " अपवादोपक्रोशनिर्वादावर्णपरिवादाः " इति हलायुधः । मिथः रहस्ये । " मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः " इति वैजयन्ती । विश्वासाद्रहःकथितस्य परिवादस्य क्वचिदन्यत्र प्रकटीकरणं पातकमिति भावः ॥ ३१ ॥ अकर्त्तेति । अकर्त्ता प्रत्युपकारस्याकर्त्ता । अथाप्यकृतज्ञः आभ्यामेकं पापमुक्तम् । त्यक्तात्मा सद्भिः परिहृतः अथापि निरपत्रपः निर्लज्जः, अकृतप्रायश्चित्त इति यावत् । इदमेकं पापम् ॥ ३२ ॥

मा चेति । व्यूढबाहुंसं राज्यस्थं प्राप्तराज्यम् । आसीनं सिंहासने समासीनं तं रामं मा द्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो भवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ पायसमिति । वृथा सोऽश्नातु देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेणाश्नातु ॥ २९॥ गाश्चेति । मित्रे मित्राय॥३०॥ विश्वासादिति । अस्मिन् यत्किञ्चिदुक्तमप्ययं परेभ्यो न प्रकटयति । विश्वासात् मिथः एकान्ते कथितं परिवादं परापवादम् वा विवृणोतु ॥ ३१ ॥ अकर्त्तेति । अकर्त्ता

पुत्रदारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः । स एको मृष्ट मश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥३३॥ अप्राप्य सदृशान् दारानपत्यः प्रमीयताम् । अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥३४॥ मात्मनः सन्तर्ति द्राक्षीत् स्वेषु दारेषु दुःखितः । आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥३५ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पाप मुच्यते । भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३६ ॥लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च। सदैव बिभृयाद् भृत्यान् यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३७॥ सङ्ग्रामे समुपोढे स्म शत्रुपक्षभयंकरे । पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः॥३८॥ कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः। भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योनुमते गतः३९॥

पुत्रदारैरिति । मृष्टमश्नातु इतरेषु कदन्नभुक्षु स्वयं मृष्टं समीचीनमन्नम् अश्नातु ॥ ३३ ॥ अप्राप्येति । सदृशान् समानकुलान् । धर्म्यां क्रियाम् अग्निहोत्रा दिकं च अप्राप्य अनपत्यः सन् प्रमीयताम् ॥३४॥ अप्राप्येत्यादिविवरणम्— मात्मन इति । अनेन ऋणापाकरणं विना ब्रह्मचर्यादेव संन्यासः प्रतिषिद्ध्यते । अरक्तविषयमिदमितिचेन्न; ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादेर्दारालाभविषयत्वात् । तत्रैव हि इतरथेत्यनेनायमर्थो दर्शितः॥३५॥ राजस्त्रीत्यत्रापि यस्यार्योऽनुमते गत इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ ३६ ॥ लाक्षयेति । भृत्यान् भरणीयान् । लाक्षादि विक्रयलब्धद्रव्येण बिभृयाद्रक्षेदित्यर्थः । "लाक्षालवणमांसानि वर्जनीयानि विक्रये" इतिस्मृतेः । 'अप्यकार्यशतं कृत्वा' इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३७ ॥ सङ्ग्राम इति । समुपोढे निकटे "उपोढो निकटोढयोः" इति वैजयन्ती ॥३८॥ कपालपाणिरिति । अटतां चरतु । चीरं मलिनं जीर्णवस्त्रम् । अनेन शैवमत

अकृतोपकारकः । त्यक्तात्मा उद्बन्धनादिना त्यक्तदेहः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अप्राप्येति । धर्म्याः धर्मादनपेताः क्रियाः अनवाप्य प्रमीयतां म्रियताम् ॥ ३४–३६ ॥ लाक्ष येति । भर्तॄन् भरणीयान् बिभृयात् लाक्षादिविक्रयलब्धद्रव्येण रक्षेदित्यर्थः । "लाक्षालवणमांसानि वर्जनीयानि विक्रये" इति स्मृतेः ॥ ३७ ॥ सङ्ग्राम इति ।

पाने प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः । कामक्रोधा भिभूतस्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥ मा स्म धर्मे मनो भूयादधर्मं सुनिषेवताम् । अपात्रवर्षी भवतु यस्या र्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥ सञ्चितान्यस्य वित्तानि विवि धानि सहस्रशः । दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः॥४२॥ उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते। तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥ यद ग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे । मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४४ ॥ देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च । मा स्म कार्षीत् स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४५ ॥ सतां लोकात्सतां कीर्त्यात् सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा । भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥ अपास्य मातृशुश्रूषा मनर्थे सोऽवतिष्ठताम् । दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनु मते गतः ॥ ४७ ॥

प्रवेशो निन्द्यते॥३९॥ पाने प्रसक्त इति स्पष्टम्॥४०॥ मा स्मेति । अपात्रवर्षी अपात्रे बहुदायी ॥ ४१ ॥ सञ्चितानीति । दस्युभिः तस्करैः ॥ ४२ ॥ उभे इति । उभयोः संध्ययोः ॥ ४३ ॥ यदिति । गुरुतल्पगे गुरुदारगे ॥ ४४ ॥ देवतानामिति । देवानां शुश्रूषा अग्निहोत्रादिकर्म सम्भृतैराज्यचरुपशुपुरो डाशादिभिः प्रीणनम् । पितॄणां तु उपरागादिषु मातापितृमरणतिथ्यादिषु च पूर्वोक्तैरन्यैश्च तिलादिभिराराधनम् । पितृशुश्रूषयैव मृतमातापितृशुश्रूषा ग्रहणसम्भवात् । मातापित्रोरित्यत्र जीवतोरिति विवक्षितम् ॥ ४५ ॥ सता मिति । सतां कीर्त्यात् सद्भिः क्रियमाणश्लाघनात् । सज्जुष्टात् सत्सेवितात् ॥ ४६ ॥ अपास्येति । पुनर्मातृशुश्रूषाग्रहणं तत्त्यागे प्रत्यवायभूयस्तया तन्नित्यतया च । मातृशुश्रूषा हि नित्या, यतस्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषां

समुपोढे निकटे ॥३८-४२॥ उभे सन्ध्ये उभयोः सन्ध्ययोः ॥ ४३-४५ ॥ सतामिति ।

बहुपुत्रो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः । स भूयात् सततं क्लेशी यस्यार्योऽनुमते गतः ॥४८॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् । अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥ मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनोऽशुचिः । राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥ ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम्। अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः॥५१॥ धर्मदारान् परित्यज्य परदारान्निषेवताम् । त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् । तदेव प्रतिपद्येत यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥ पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके । यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥५४॥ ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः । बालवत्सां च गां दोग्धु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥

विदधति स्मृतयः । अनर्थं अधर्मं॥४७॥ बहुपुत्र इति । बहुपुत्रस्यापि धनिनो दुःखाभावात् । अपुत्रस्य दारिद्र्येऽपि भरणीयाल्पतया क्लेशाल्पतेति च विशेषणद्वयम् ॥ ४८ ॥ आशामिति । आशंसमानानां स्तुवताम् । ऊर्ध्वचक्षुषाम् उन्नतासनस्थदातृमुखनिरीक्षकाणाम् अर्थिनाम् आशां वितथां कुर्यात्॥४९॥ माययेति । मायया वञ्चनया । रमतां सक्तो भवतु ॥ ५० ॥ ऋतुस्नातामिति । ऋतुकालानुरोधिनीम् ऋतुस्नानदिवसे स्वसंनिहिताम् ॥५१॥ धर्मदारानिति । निषेवतां भजताम् ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजा तस्येति । विप्रलुप्तप्रजातस्य नष्टापत्यस्य सन्ततिहीनस्येत्यर्थः । तदेव दुष्कृतं प्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥ पानीयेति । पानीयदूषके विषदायके च यत्पापं तत् द्वयम् एको लभतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ब्राह्मणायेति । बालवत्साम् अनिर्दशाम् ॥ ५५ ॥

सच्छुष्टात् क्रियमाणादित्यर्थः ॥ ४६–४८ ॥ आशामिति । अर्थिनामाशां वितथां कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ मायया वञ्चनया ॥ ५०–५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य अन्नपानाद्यप्रदानेन प्रनष्टसन्तानस्येत्यर्थः । विच्छिन्नसन्तानस्येति वा।यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजाता प्रसूता जातापत्या जाया येन तस्य ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ बालवत्साम्

तृष्णार्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयेत । लभते तस्य
यत्पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥५६॥ भक्त्या विवदमानेषु
मार्गमाश्रित्य पश्यतः । तस्य पापेन युज्येत यस्या
र्योऽनुमते गतः ॥५७॥ विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां
पार्थिवात्मजः । एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्त्तो निपपात ह
॥ ५८॥ तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् । भरतं
शोकसन्तप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ मम
दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते । शपथैः शपमानो हि
प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६० ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मा
दात्मा ते सहलक्ष्मणः । वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां
लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥

तृष्णार्तमिति। पानीये सति गृहे विद्यमाने सति। विप्रलम्भेन वञ्चनया यो योज
येत् न ददातीत्यर्थः । तस्य यत्पापं तल्लभेत ॥५६॥ भक्त्येति । विवदमानेषु
वादिप्रतिवादिषु विवादं कुर्वत्सु । भक्त्या एकस्मिन् स्नेहेन । मार्गं जयोपाय
माश्रित्य पश्यतः ब्रुवतस्तस्य पापेन युज्येतेतिसम्बन्धः ॥५७–५९॥ ममेति ।
उपरुणत्सि पीडयसीत्यर्थः। यद्वा प्राणानुपरुणत्सि रामवियोगेन मे निर्गच्छतः
प्राणान् स्थापयसि, शपथकरणेन ममाश्वासो जात इत्यर्थः ॥६०॥ दिष्ट्येति ।
दिष्ट्या भाग्येन । आत्मा अन्तःकरणम् । धर्मात् ज्येष्ठानुवर्त्तनधर्मात् । मे

अनिर्दशामित्यर्थः । " सन्धिस्सनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् " इति स्मृतेः
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अयं परस्त्वयं नेति विवदमानेषु वादिप्रतिवादिषुविवादं कुर्वत्सु
सत्सु भक्त्या एकस्मिन् स्नेहेन । मार्गं जयोपायमाश्रित्य पश्यतः तूष्णीम्भवतः ।
जयोपायं ज्ञात्वापि पक्षपातेन तूष्णीम्भवत इत्यर्थः। तस्य पापेनयुज्येतेति सम्बन्धः।
अस्मिन् शपथप्रकरणे श्लोकानां पूर्वोत्तरव्यत्यासः पुनरुक्तिश्च दृश्यते, तत् शपथ
विषयत्वान्न दोषः ॥ ५७–५९ ॥ ममेति । इदं तव शपथवाक्यजातम्, श्रुत्वेति
शेषः । किञ्च उपरुणत्सि पीडयसि ॥ ६० ॥ दिष्ट्येति । दिष्ट्या भाग्येन सहलक्ष्मणः
ते आत्मा स्वभावः धर्मात् ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मात् न चलितः । मे सत्ये प्रतिज्ञः
मह्यं कृतयथार्थशब्दपथस्सन् सतां लोकानवाप्स्यसीति सम्बन्धः । यद्वा सत्य
प्रतिज्ञः मे मम सत्यं शंसमानः त्वं सतां लोकानवाप्स्यसीति सम्बन्धः ॥६१॥६२॥

इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् । परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥६२॥ एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः । मोहाच्च शोकसंरोधाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ । मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्च घर्मं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तमेवं शोकसन्तप्तं भरतं कैकयीसुतम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः । प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥

मह्यम् । सहलक्ष्मणः सत्यप्रतिज्ञोसि । लक्ष्मणवत् सत्यप्रतिज्ञोऽसीत्यर्थः । अतः सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवमिति । एवं विलपमानस्य पूर्वोक्तशपथरूपेण विलपतः । शोकसंरोधात् शोककृतसंरोधात् ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्येति । लालप्यमानस्य भृशं प्रलपतः । विचेतनस्य मूर्च्छितस्य । प्रनष्टबुद्धेः क्षुभितान्तःकरणस्य । घर्मम् उष्णं यथाभवति तथा निश्वसतः ६४ इति श्रीगो०श्रीरा०पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५॥

तमिति । कैकयीसुतमित्यत्र "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" इति विहितस्येयादेशस्याभावः ॥ १ ॥ अलमिति । संयानं सम्यग् यानम्, स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः ॥ २ ॥ वसिष्ठस्येति । धारणां गतः धैर्यं प्राप्तः

एवमिति । शोकसंरोधात् शोकविरोधात् ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्येति लालप्यमानस्य भृशं विलपतः । विचेतनस्य मूर्च्छितः प्रनष्टबुद्धेः क्षुभितान्तःकरणस्य ॥६४॥ इति श्रीमहे०श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

॥ १ ॥ अलमिति । संयानं सम्यग्यानं स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः । कारयामासेति संग्रहोक्तिः ॥ २ ॥ वसिष्ठस्येति । धारणां गतः स्थितिं प्राप्तः, स्वस्थान्तःकरणः

उद्धृतं तैलसंरोधात् स तु भूमौ निवेशितम् । आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूपतिम् ॥ ४ ॥ संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते । ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥ किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते । विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥ क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् । हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमं तु ते राजन् कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे। त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते । हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मा ॥ ९ ॥ एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् । अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्त्तव्यानि विशांपतेः । तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियन्तामविचारितम् ॥ ११ ॥ तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यां स्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥

"मर्यादा धारणा स्थितिः" इत्यमरः । स्वस्थान्तःकरण इत्यर्थः । कारयामासेति संक्षेपोक्तिः ॥ ३ ॥ उद्धृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः स पुत्रः तैलसंरोधात् तैलद्रोण्याः उद्धृतं ततस्तैलापमार्जनाय भूमौ निवेशितम् चिरं तैले स्थापनादापीतवर्णवदनम् अवयवशैथिल्याभावात् प्रसुप्तमिव स्थितं दशरथं भूपतिम् । उक्तविशेषणे शयने संवेश्य शाययित्वा सुदुःखितः सन् विललाप ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमिति । किं ते व्यवसितं त्वया किमद्य व्यवसितम्, स्वर्गगमनायेतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ योगक्षेममिति । ते पुरे अयोध्यायां कः जनः योगक्षेमं स्वकीयपुरयोगक्षेमं कल्पयिता कारिष्यति । स्वः स्वर्गम् ॥ ८–१० ॥ प्रेतकार्याणीति । विशांपतेः प्रजानां पत्युः ॥ ११ ॥ तथेतीति । ऋत्विक्पुरो

इत्यर्थः ॥ ३–५ ॥ किमिति । प्रोषिते देशान्तरं गते ॥ ६ ॥ ७ ॥ योगक्षेममिति । स्वः स्वर्गम् ॥ ८–११ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः, पुरोहिताः

ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य चाग्न्यगाराद्वहिष्कृताः । ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव आह्रियन्त यथाविधि ॥ १३ ॥ शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतसम् । बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च । प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा । देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथा परे ॥ १६ ॥ गन्धानुच्चावचांश्चान्यान् तत्र गत्वाथ भूमिपम् । ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥

हिताचार्यान् ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः । पुरोहिताः पुरोहितपरत्वेन शान्तिकपौष्टिकादिक्रियाप्रवर्त्तकाः । आचार्याः वसिष्ठवामदेवादयः । " त्रय्यां च धर्मकृत्ये च शान्तिकर्मणि पौष्टिके । अध्वरे यश्च कुशलः स स्याद्राजपुरोहितः ॥ उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः । " इतिलक्षणम् ॥ १२ ॥ य इति । अग्न्यगारात् अग्निगृहात् । बहिष्कृताः अन्तःशववत्त्वात् बहिः प्रतिष्ठापिताः । अग्नयो गार्हपत्यादयः । याजकैः उपद्रष्टृभिः ऋत्विग्भिश्च । आह्रियन्त आनीयन्त ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्यमिति । हिरण्यं च सुवर्णं च रजतं च सुवर्णं च, तत्कृतपुष्पाणीत्यर्थः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुनिर्यासानिति । चन्दनागरुनिर्यासान् । निर्यासो गुग्गुलुः । " गुग्गुलुः कालनिर्यासौ " इति निघण्टुः। चन्दनागरुजनितधूपद्रव्याणीति यावत् । सरलं धूपसरलम् । पद्मकं सुरभिकाष्ठविशेषम् । क्षेपयन्ति पुरतः पार्श्वतश्च ध्रियमाणसौवर्णराजताङ्गारधानीषु धूपार्थमिति शेषः । चन्दनादीनि गन्धान्तानि चिताकाष्ठद्रव्याणीत्येव तु युक्तम् । तदा, क्षेपयन्ति दहनार्थं चितामकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र गत्वाथ भूमिपमित्युत्तरशेषः । अथ चिताकल्पनानन्तरम् । तत्र चितासमीपे गत्वा तं भूमिपं चितामध्ये ततः शिबिकायाः, उद्धृत्येतिशेषः । संवेशयामासुः

शान्तिपौष्टिकादिक्रियाप्रवर्तकाः, आचार्याः वसिष्ठवामदेवादयः ॥१२॥ ये त्विति । याजकैः उपद्रष्टृभिः ॥ १३ ॥१४॥ हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतम् ॥१५॥ चन्दनेति । निर्यासः कर्पूरगुग्गुल्वादिधूपद्रव्यविशेषः । सरलं धूपसरलम् । पद्मकं सुरभिकाष्ठ

तथा हुताशनं दत्त्वा जेपुस्तस्य तमृत्विजः । जगुश्च ते
यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिश्च
यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः । नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः
परिवृतास्तदा॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजो
ऽग्निचितं नृपम् । स्त्रियश्च शोकसन्तप्ताः कौसल्याप्रमुखा
स्तदा ॥ २० ॥ क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र
शुश्रुवे । आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः
॥ २१ ॥ ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनःपुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२॥ कृत्वोदकं
ते भरतेन सार्द्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च । पुरं प्रवि
श्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये श्रीमदयोध्या
काण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

शाययामासुः ॥ १७ ॥ तथेति । हुताशनं दत्त्वा भरतेन दापयित्वा । जेपुः पैतृमेधिकमन्त्रविशेषानिति शेषः । तस्य, परमगत्यर्थमिति शेषः । तमिति हुताशनविशेषणम् । हुतं प्रेताग्निमित्यर्थः । ते उद्गातृप्रभृतयः ऋत्विजः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिरिति । यानैरश्वादिभिः । वृद्धैः परिचारकैः ॥ १९ ॥ प्रसव्यमिति । अग्निचितम् अग्निचयनं कृतवन्तं तं नृपम् । ऋत्विजः स्त्रियश्च प्रसव्यं सव्यापसव्यं प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं च चक्रुः । (पाठभेदः । प्रसव्यम् अप्रदक्षिणम् इदं प्रदक्षिणस्याप्युपलक्षणम्) भरतश्चेत्यर्थसिद्धम् । इदं चाग्नि दानात्पूर्वं शिबिकास्थे प्रेते क्रमस्याविवक्षितत्वादत्रोक्तं देशविशेषाचारोऽयं वा ॥२०–२२॥ कृत्वेति । ताश्च ते च ते । " पुमान् स्त्रिया " इत्येकशेषः । दशाहं " कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । भूमौ शयाना इति शेषः ।

विशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथेति । जेपुः ऋग्यजुस्सामादिकामिति शेषः ॥१८॥ १९ ॥ प्रसव्यमिति । प्रसव्यमप्रदक्षिणम् । अग्निचितं अग्निं चितवन्तम्, अश्वमेधादियज्ञकर्तारमित्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ कृत्वेति । भूमौ शयाना इति शेषः । दुःखम् आशौचं

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः।
द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम्।
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥

" कियल्लब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् " इत्याशौचिनां पृथक्शयनं हि विहितम् । दुःखमाशौचं व्यनयन्त अगमयन् । ननु षोडशाहेन (द्वादशाहेन) भूपाला इति क्षत्रियस्य (द्वादशाहा) षोडशाहाशौच सद्भावात् कथं दशाहमित्युच्यत इतिचेत् ? सत्यम्; " क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः " इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेणोक्तमिति न दोषः । अत्र स्त्रीणां प्रेतप्रदक्षिणमुदकदानं च सूत्रान्तरोक्तं ज्ञेयम् । तथा चितास्थस्य प्रदक्षिणं च। अत एवाह बोधायनः " प्रदक्षिणमपि बान्धवाः कुर्वन्ति एवं मार्गेपि चितामारोप्य चितायामेवेत्येके " इति । अत्र प्रेतेन सहाग्न्यानयनं चितारोपणं समन्त्रकमग्निदानं प्रदक्षिणीकरणमुदकदानं दशाहमाशौचेन भूमौ शयनमित्येतावन्मात्रं देशकुलसूत्रभेदेन और्ध्वदैहिकविशेष उक्त इति वा प्रधानोक्तिः सर्वग्रहणार्थमितिवा ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ७६

तत इति । दशाहे अतिगते अतीते, एकादशाह इत्यर्थः । कृतशौचः कृतशौचापादकपुण्याहवाचननवश्राद्धादिकइत्यर्थः। द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माणि षोडशमासिकानि सपिण्डीकरणान्तानीत्यर्थः । अकारयत् अकरोदित्यर्थः ।

व्यनयन्त अगमयन् । ननु क्षत्रस्य षोडशाहानीति क्षत्रियस्य षोडशाहाशौचसद्भावात् कथं दशाहमित्युच्यत इति चेत् ? सत्यम्, "क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः" इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेणोक्तमिति न दोषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तत इति । द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माण्यकारयत एकादशेऽहनि कर्तव्यश्राद्धकरणपूर्वकं द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्य इति । बास्तिकं छागसमूहम् ।शुक्लं शुद्धम्, दानार्हमित्यर्थः । और्ध्वदैहिकं परलोकक्रियामुद्दिश्य ददाविति सम्बन्धः । शोधनार्थम् अस्थिसञ्चयनार्थम् । शब्दापिहितकण्ठः शब्देन

बास्तिकं बहुशुक्लं च गाश्चापि शतशस्तदा । दासीदासं
च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च । ब्राह्मणेभ्यो ददौ
पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये
दिवसेऽथ त्रयोदशे । विललाप महाबाहुर्भरतः शोक
मूर्च्छितः। शब्दापिहितकण्ठस्तु शोधनार्थमुपागतः ॥४॥
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥ तात
यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे। तस्मिन्वनं प्रव्र
जिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६॥ यस्या गतिरना
थायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् । तामम्बां तात कौसल्यां
त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च
दग्धास्थिस्थानमण्डलम् । पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्
विषसाद सः ॥ ८ ॥

स्वार्थे णिच्॥१॥२॥ बास्तिकमित्यादि । बस्तानां छागानां समूहो बास्तिकम्। छान्दसष्ठक् । " अजा छागीशुभच्छागबस्तच्छागलका अजे " इत्यमरः। बहुशुक्लमिति छागविशेषणं रजतं वा, पितृप्रियत्वात् । "शुक्लो योगान्तरे श्वेते शुक्लं च रजते तथा" इतिविश्वः । दासीदासम् । गवाश्वप्रभृतित्वादेकवद्भावः । ऊर्ध्वं देहादूर्ध्वदेहः तत्र भवमौर्ध्वदैहिकम् । " ऊर्ध्वदेहाच्चेति वक्तव्यम् " इति ठक् ॥ ३ ॥ तत इति । शब्दापिहितकण्ठः रोदनध्वनिना व्याप्तकण्ठः । शोधनार्थं स्थलशोधनार्थम् " दहनदेशमुदकुम्भैः स्ववोक्षति " इतिसूत्रात् अस्थिसञ्चयनार्थमित्यर्थः । सावशेषास्थिनिचय इति वक्ष्यमाणत्वात् । त्रयो दशेप्यस्थिसञ्चयनं सूत्रान्ते दृश्यते । यथाह बोधायनः " द्वितीयेऽह्नि युग्म दिवसेष्वर्द्धमासान्मासानृतून् संवत्सरं वा सञ्चयनं कुर्यात् " इति ॥ ४ ॥ चितामूल इत्यर्धम् ॥ ५ ॥ तातेति । निसृष्टः दत्तः । प्रव्रजिते प्रव्राजिते । छान्दसो ह्रस्वः॥६॥७॥ दृष्ट्वेति । भस्मारुणं भस्मयुक्तमरुणं च । अरुणत्वमति

रोदनशब्देन अपिहितम् आवृतं कण्ठं यस्य सः ॥ २-७ ॥ भस्मारुणं भस्मयुक्तमरु णम्, अरुणत्वमतिदग्धत्वात् । स्थानमण्डलं चितास्थान मण्डलम् । पितुः शरी

स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले। उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् । अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् । विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन्॥ ११॥ उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः । स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानितानि तदातदा ॥ १२ ॥

दग्धत्वात् । पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरं निर्वाप्यते विनाश्यते अस्मिन्निति शरीरनिर्वाणम् । अधिकरणे ल्युट् । "निर्वाणो निर्वृते मोक्षे विनाशे गजमज्जने" इति वैजयन्ती । निष्टनन् नितरां स्तनन् । "अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्" इति षत्वम् । (पाठभेदः । भस्मारुणं भस्मना अरुणम्, अव्यक्तरागम् । दग्धास्थिस्थानमण्डलं दग्धानामस्थ्नां यानि स्थानानि विन्यासविशेषाः तेषां मण्डलं समूहं दृष्ट्वा अस्थिमण्डलं दृष्ट्वेत्यर्थसिद्धम्। पितुः शरीरनिर्वाणं शरीर विनाशं प्रति निष्टनन् नितरां रोदनशब्दं कुर्वन्) विषसाद दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥ स इति । उत्थाप्यमानः रज्जुभिरुत्थाप्यमानः । च्युतः स्रस्तः शक्रस्य यन्त्रबद्धो ध्वजो यन्त्रध्वजः रज्जुयुक्तो ध्वज इव पपात, यथा यन्त्रपतनात् ध्वजपतनम् एवं राजपतनात् भरतपतनमिति भावः ॥ ९ ॥ अभिपेतुरिति । अमात्याः ज्ञातयः । शुचिव्रतं तम् । अन्तकाले पुण्यक्षयकाले निपतितं ययातिम् ऋषयः दौहित्रभूता इव अभिपेतुः ॥१०॥ शत्रुघ्न इति । भरतपतनावधि शत्रुघ्नस्य धैर्यं स्थितम्, तत्पतनानन्तरं तु भूमिपालमनुस्मरन्न्यपतत्॥११॥ उन्मत्त इति । गुणाङ्गानि गुणानङ्गानि चेत्यर्थः । तदातदा तानितानि

निर्वाणम् शरीरं निर्वाप्यतेऽस्मिन्निति शरीरनिर्वापणम् । दग्धास्थि दग्धानि अस्थीनि यस्मिन् तत् तच्च चितामूलं दृष्ट्वा निष्टनन् नितरांस्तनन् विलपन्नित्यर्थः । विषसादेति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ स त्विति । उत्थाप्यमानः रज्जुभिरुत्थाप्यमानः च्युतः स्रस्तः शक्र यन्त्रध्वजः यन्त्रबद्धो ध्वजः यन्त्रध्वज इव पपातेति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ अभिपेतुरिति । अन्तकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १०॥ ११॥ उन्मत्त इति । तदा तदा तानि तानि

मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसङ्कुलः । वरदानमयोऽक्षो
भ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारं च बालं
च सततं लालितं त्वया । क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं
गतो भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु
च । प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽन्यः करिष्यति
॥ १५ ॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते । या
विहीना त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥ पितरि
स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते । किं मे जीवितसामर्थ्यं
प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनो भ्रात्रा च पित्रा
च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् । अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि
प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा
व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् । भृशमार्त्ततरा भूयः सर्व एवा
नुगामिनः ॥ १९ ॥

तत्तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालनकराणि गुणाङ्गानि ॥ १२ ॥ मन्थरेति सगरव्यावृत्तिः । तीव्रः अगाध इति यावत् । अमज्जयत् अस्मानितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नन्विति । प्रवारयसि एष्वाभरणादिषु किं तवेष्टं गृहाणेति प्रकर्षेण स्वयं ग्राहयसि तत्प्रवारणम् ॥ १५ ॥ अवदारणेति । या पृथिवी धर्मज्ञेन त्वया विहीना नावदीर्यते न भिद्यते । स्वयमिति शेषः । सा अवदारणकाले तु प्रलयकालेपि नावदीर्यते नावदीर्येतेत्यर्थः । (पाठभेदः । अवदारणकाले त्वद्विहीनतया अवदारणस्य प्राप्तकाले । अवदारणकालत्वे हेतुः त्वया विहीनेति । धर्मज्ञेन महात्मना त्वया राज्ञा एतादृशगुणाढ्येन त्वयेत्यर्थः । विहीना या सा पृथ्वी अवदारणकाले नावदीर्यत इत्यन्वयः)॥ १६॥ पितरीति। जीवितसामर्थ्यं जीवनशक्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तयोरिति । आर्त्ततराः ।

गुणाङ्गानि तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालनकरणानीत्यर्थः ॥ १२ ॥ मन्थरेति । अमज्जयत् अस्मानिति शेषः॥१३॥१४॥ नन्विति । प्रवारयसि प्रकर्षेण स्वयं ग्राहयसि ॥१५॥ अवदारणेति । या पृथिवी धर्मज्ञेन त्वया विहीना नावदीर्यते न भिद्यते सा अवदारणकाले तु प्रलयकाले आगतेपि नावदीर्यत इत्यन्वयः॥१६-१८॥तयोरिति ।

ततो विषण्णौ विश्रान्तौ शत्रुघ्नभरतावुभौ । धरण्यां संव्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥२०॥ ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः । वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥२१॥ त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो । सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे॥२२॥ त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः । तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥

आसन्निति शेषः ॥ १९ ॥ तत इति । विश्रान्तौ विशेषेण श्रान्तौ । व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेताम् ॥ २० ॥ तत इति । प्रकृतिमान् प्रशस्तस्वभावः । " प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे " इति वैजयन्ती । वैद्यः विद्यां तत्त्वज्ञानहेतुभूतां वेदान्तविद्यां वेदेति वैद्यः वेदान्तविद्याधिगतपरावरतत्त्व याथात्म्यविज्ञानः, सर्वज्ञ इति यावत् । " तदधीते तद्वेद " इत्यण् । "सर्वज्ञ भिषजौ वैद्यौ " इत्यमरः । एषामितिबहुवचननिर्देशो बुद्धिस्थरामाद्यपेक्षया । पितुर्दशरथस्य ॥ २१ ॥ त्रयोदश इति । वृत्तस्य संस्कृतस्य । त्रयोदशोऽयं दिवसः । सावशेषास्थिनिचये अस्थिसञ्चयनाख्ये कर्मण्यवशिष्ट इत्यर्थः । दशाहमध्ये शास्त्रविहितं प्रधानावयवास्थिसञ्चयनं कृतम्, त्रयोदशे दिवसे तद्देशीयशिष्टाचारप्राप्तस्थलशोधनमात्रं कृतमिति न स्मृतिविरोध इत्यप्याहुः। स्मृतिश्चास्माभिर्दर्शितैव ॥ २२ ॥ त्रीणीति । अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इत्युक्तानित्रीणि द्वन्द्वानि। भूतेषु जन्तुषु । अविशेषतः प्रवृत्तानि तेषु चापरिहार्येषु प्राप्तेषु। त्वमेवं भवितुं नार्हसि अज्ञवन्मोहेन प्रलपितुं नार्हसि॥२३॥

आर्ततरा अभवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ तत इति । विषण्णौ श्रान्तौ चेति पाठः । विषण्णौ विश्रान्ताविति पाठे-विशेषेण श्रान्तावित्यर्थः ॥ २० ॥ तत इति । प्रकृतिमान् प्रशस्तस्वभावः । वैद्यः सर्वज्ञः ॥ २१ ॥ त्रयोदश इति । वृत्तस्य संस्कृतस्य । सावशेषास्थिनिचय इत्यभिधानात् दशाहमध्ये शास्त्रविहितं प्रधानास्थिसञ्चयनं कृत्वा त्रयोदशदिवसे तद्देशीयाचारप्राप्तस्थलशोधनमात्रं कृतमित्यवगम्यते । त्रयोदशेऽहन्यस्थिसञ्चयनं कर्तव्यमिति स्मृतेरपि न विरोध इत्यवगन्तव्यम् ॥ २२ ॥ त्रीणि द्वन्द्वानीति । त्रीणि द्वन्द्वानि " अशनायापिपासे च शोकमोहौ जरामृती " इत्युक्तप्रकारेण । त्रीणि द्वन्द्वानि जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभे

सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥
उत्थितौ च नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥२५॥
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥२६॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसन्तप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसम्पन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥

सुमन्त्र इति ॥ सर्वभूतभवाभवौ सर्वभूतोत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अश्रूणीति । परिमृद्नन्तौ मार्जयन्तौ । तनयौ राजपुत्रौ । अपराः क्रियाः अस्थिसञ्चयनादिकाः । प्रतीतिशेषः ॥ २६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथेत्यादि । अथ अपरक्रियां निर्वर्त्य गृहं प्रति गमनानन्तरं यात्रां रामसमीपगमनं समीहन्तं समीहमानम्, यात्रोद्युक्तमित्यर्थः ॥१॥ गतिरिति । सर्व भूतानां प्राणिमात्रस्य दुःखे सति यो गतिः स आत्मनो दुःखे सति गतिरिति किंपुनः किंवक्तव्यम् । एवं दुःखनिस्तारक्षमो रामः सत्त्वसम्पन्नोपि बलसम्पन्नोपि स्त्रिया अत्यन्ताबलया वनं प्रव्राजितः इदमत्यन्तचित्रमिति

एवं भवितुं शोचितुम् ॥ २३ ॥ सुमन्त्र इति । सर्वभूतभवाभवं सर्वभूतानामुत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अश्रूणीति । अपराः क्रियाः उद्दिश्येति शेषः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथेत्यादि । यात्रां रामानयनं प्रति गमनम् । समीहन्तं विचारयन्तम् ॥ १ ॥ गतिरिति । यो रामः दुःखे सङ्कटे प्राप्ते सति सर्वभूतानां गतिः निवारकत्वेन प्राप्यः

बलवान् वीर्यसम्पन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ । किं न मोचयते रामं कृत्वा स्म पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ । उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥ इति सम्भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे । प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरण भूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती । विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥६॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च शुभभूषणैः । बभासे बहुभि र्बद्धा रज्जुबद्धेव वानरी ॥ ७ ॥

भावः ॥२॥ पितृपरतन्त्रो रामः किङ्करोत्वित्यत्राह–बलवानित्यादिना । नामेति कुत्सने । "नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इति वैजयन्ती । लक्ष्मणोनाम योऽपीत्यनादरोक्तिः । असौ पितृनिग्रहं कृत्वापि रामं वनवासात् किं न मोचयते किं न मोचितवान् इदमप्यपरमाश्चर्यमिति भावः ॥ ३ ॥ पितृ निग्रहे दोषो नास्तीत्याशङ्कां परिहरति–पूर्वमित्यादिना । यो राजा नार्या वशं गतः उत्पथं समारूढः अपथं प्राप्तः सः नयानयौ नीत्यनीती समवेक्ष्य सम्यक् विचार्य पूर्वमेव अन्यायप्रवृत्तिसमापनात् पूर्वमेव निग्राह्य इति योजना ॥ ४ ॥ इतीति । कुब्जा प्राग्द्वारेऽभूत् स्वाभिलषितो भरताभिषेकः कदा भविष्यतीति अवसरं प्रतीक्षमाणा भरतशत्रुघ्नाधिष्ठितराजगृहस्य प्राग्द्वारं दैवादागताऽभूत् ॥ ५ ॥ लिप्तेति । चन्दनसारेण चन्दनपङ्केन । राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि कैकेयीदत्तानि । कञ्चुकान्तरीयोत्तरीयादिभेदाद्बहुवचनम् । तैस्तैरिति तत्तद वयवोचितत्वमुच्यते । एकैकाभरणे रत्नखचितत्वादिवैविध्यमाह विविधैरिति । विविधमिति क्रियाविशेषणम् । तेन भूषणसंस्थानविशेष उच्यते ॥ ६ ॥ मेखलादामभिरिति । भूषणशब्दोपि मेखलादामभिन्नपरः गोबलीवर्दन्यायात् ।

सः आत्मनः स्वस्य किं पुनः स रामः स्त्रिया स्वायत्तीकृतभर्तृकया कैकेय्या वनं प्रव्राजितः, रामस्त्वेतदनुचितं कृतवानिति भावः ॥ २ ॥ रामो राज्यकाङ्क्षया पितृ वचनोल्लङ्घनं कृतवानित्यपयशोभयादेवं करोतु, लक्ष्मणस्तु कथमनुमतिं कृतवा नित्याह–बलवानिति । किं न मोचयते स्म प्रव्राजनादिति शेषः ॥ ३ ॥ पितृनिग्रहे दोषोऽस्तीत्याशङ्क्य परिहरति–पूर्वमिति । यो राजा नार्या वशं गतः । उत्पथं समारूढः अपथं प्राप्तस्सन् । नयानयौ न्यायान्यायमवेक्ष्य सम्यग्विचार्य पूर्वमेव

तां समीक्ष्य तदा द्वास्स्थाः सुभृशं पापकारिणीम् । गृही
त्वाऽकरुणां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयन् ॥ ८॥ यस्याः
कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता । सेयं पापा नृशंसा
च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय
वचनं भृशदुःखितः । अन्तःपुरचरान् सर्वानित्युवाच
धृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा
पितुः । यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम्
॥ ११ ॥ एवमुक्ता तु तेनाशु सखीजनसमावृता ।
गृहीता बलवत् कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
ततः सुभृशसन्तप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः। क्रुद्धमाज्ञाय
शत्रुघ्नं विपलायत सर्वशः ॥१३॥ आमन्त्रयत कृत्स्नश्च
तस्याः सर्वः सखीजनः । यथायं समुपक्रान्तो निश्शेषा
न्नः करिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां
च यशस्विनीम् । कौसल्यां शरणं याम सा हि नोऽस्तु
ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥ स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः
शत्रुतापनः। विचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं धरणीतले॥ १६॥

अन्यैः मेखलाप्रदेशधारणीयैः । बद्धेति विशेषणात् भूषणानि बन्धनस्थानी यानि नतु शोभाकराणीत्युक्तम् ॥ ७॥ तामिति । अकरुणां निर्दयाम् ॥८॥ यस्या इति । वने अभूदितिशेषः । कुरु शिक्षणमितिशेषः ॥ ९-१२ ॥ तत इति । विपलायतेति " उपसर्गस्यायतौ " इति रेफस्य लत्वम् ॥ १३ ॥ आमन्त्रयतेति । आमन्त्रयत अन्योन्यमाह्वयत् । तस्याः सर्वः सखीजनकृत्स्नः तादितरः सर्वोपि जनः यथा येन प्रकारेणायं शत्रुघ्नः उपक्रान्तः यथा नः निश्शेषान्करिष्यति । जनापेक्षया पुंस्त्वम् ॥ १४ ॥ वदान्यां वल्गुवाचम् । " वदान्यो वल्गुवागपि " इति वैजयन्ती । कौसल्यां शरणं याम सा नो ध्रुवा

निग्राह्य इति योजना ॥ ४-७ ॥ तामिति । अकरुणामिति छेदः ॥ ८ ॥ यस्याः कृत इति । वने रामः । अभूदिति शेषः । कुरु शिक्षणमिति शेषः ॥ ९-१३ ॥ आम न्त्रयतेति । आमन्त्रयत मन्त्रविचारमकरोत् । तदेवाह यथेति सार्धेन । वदान्यां

तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः । चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७॥ तेन भाण्डेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् । अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा॥ १८॥ स बली बलवत्क्रोधाद् गृहीत्वा पुरुषर्षभः । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता । शत्रुघ्नभयसन्त्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥२०॥ तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् । अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् । यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः । त्वां च मां च हि धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥

गतिरस्त्वित्यन्योन्यमाह्वयादित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्या इति । भाण्डं भूषणं "वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः" इति वैजयन्ती । पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत विशीर्णमासीत् (पाठभेदः । पृथिव्यां तद्विशीर्यते विशीर्णमासीत्) ॥ १७ ॥ तेनेति । शारदं प्रसन्ननक्षत्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥ स इति । बलवत्क्रोधात् अतीव क्रोधात् । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्येत्यनेन मन्थरामोचनार्थं तदा कैकेयी समागतेत्यवगम्यते ॥ १९ ॥ तैरिति । शत्रुघ्नभयसन्त्रस्ता पुत्रं शरणमागतेत्यनेन भर्त्सनानन्तरं तां प्रहर्तुमप्युद्युक्तवानिति सूच्यते ॥ २० ॥ तामिति । क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥२१॥हन्यामिति । नासूयेन्न गर्हेत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या, सर्वकुहनामूलभूतेयमेव कुब्जा हन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभिभाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकृष्टेन

वल्गुवाचम् ॥१४–१६॥ तस्या इति । भाण्डं भूषणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामिति शेषः ॥ १९ ॥ तैरिति । पुत्रं शरणमागतेत्यनेन कुब्जामोचनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ तामिति । सर्वभूतानां मध्ये प्रमदा अवध्या अतः क्षम्यतामिति शत्रुघ्नमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥मातृघातकमिति रामो मां नासूयेद्यदि न गर्हयेद्यदि तदा कैकेयीमपि हन्यामिति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ इमामिति । त्वां च मां च नाभिभाषिष्यत इति शत्रुघ्नमब्रवीदिति पूर्वेण

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । न्यवर्त्तत
ततो रोषात्तां मुमोच च मन्थराम् ॥२४॥ सा पादमूले
कैकेय्या मन्थरा निपपात ह । निश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता
कृपणं विललाप च ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता । शनैः समाश्वासयदार्त्त
रूपां क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे । समेत्य राज
कर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं
यो नो गुरुतरो गुरुः । रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं
च महाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र
महायशः । सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम्॥३॥

पूर्वेण सम्बन्धः॥ २३–२५ ॥ शत्रुघ्नेति । विक्षेपो भ्रामणं तेन विमूढसंज्ञाम् अन्यथाभूतमतिम् । विलग्नां वागुरालग्नामिति भावः । विविग्नामितिपाठे- कम्पवतीमित्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तत इति । त्रयोदशादिवसपर्यन्तमपराक्रियाव्यापृतत्वाच्चतुर्दश इत्युक्तम् । समेत्य एकीभूय ॥ १ ॥ गुरुतरो गुरुः, परमगुरुरित्यर्थः ॥ २ ॥ " राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् " इति मातापित्रादेरपि राज्ञ एवान्तरङ्ग

सम्बन्धः ॥ २३–२५ ॥ शत्रुघ्नामिति । शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेने तस्ततत आकर्षणम् । विलग्नां यन्त्रादिना संयताम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८॥ तत इति । राजकर्तारः राजाभिषेककर्तारः ॥१॥२ ॥ त्वामिति । सङ्गत्या सामन्ता मात्यादीनामैकमत्येन अनायकमप्येतद्राज्यं नापराध्नोति राज्यस्थजनजातमन्योन्यं

आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव । प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४॥ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् । अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ [एवमुक्तः शुभं वाक्यं द्युतिमान् सत्यवाक्छुचिः । आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् । भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः । नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥७॥ रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥ युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला । आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १०॥ तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् । आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥

रक्षकत्वोपदेशात् अनायकमपि एतद्राज्यं सङ्गत्या दैवयोगेन नापराध्नोति । राज्यस्थजनजातमन्योन्यं न द्रुह्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृत्याभिमुख्यमप्यस्तीत्याह—आभिषेचनिकमिति। आभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजनं पदार्थजातम्। स्वजनः अमात्यादिः । श्रेणयः नैगमाः प्रतीक्षन्त इति विपरिणामः ॥४॥ ५ ॥ भाण्डम् उपकरणम् ॥ ६ ॥ राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥ वत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेति शेषः॥८॥ युज्यतामिति। आनयिष्यामीत्यत्र इडार्षः॥९॥उपस्कृतं संस्कृतम् । उपकरणमितिवार्थः । रामहेतोः रामाभिषेकार्थम् ॥ १०॥ पुरस्कृतं

न द्रुह्यतीत्यर्थः। यद्वा एवं राज्यमनायकमपि सङ्गत्या दैवगत्या नापराध्नोति न विनश्यति सर्वमपि राज्यं नायकरहितं सत् नश्यति, इदं तु राज्यं दैवयोगेन न नश्यति अतस्त्वं नो राजा भवेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकानिति । श्रेणयः वीथिमुख्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकं भाण्डम् अभिषेकोपयुक्तमङ्गलद्रव्यजातम् ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्येति । राजता राजत्वम् ।आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥७–९॥ उपस्कृतं संस्कृतम् ॥१०॥ तत्रेति । पुरस्कृतम् अग्रतः कृतम् । अध्वरात् यागशालायाः ॥११॥

न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् । वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं सम्भाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् । प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् । यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च । प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो निपेतुरार्याननेत्रसम्भवाः ॥ १६ ॥

पूजितम् " पुरस्कृतः पूजिते स्यादभियुक्तेऽग्रतः कृते " इति वैजयन्ती । यद्वा पुरस्कृतं स्वजनदर्शनेनाभिमुखीकृतमित्यर्थः । अध्वरात् यागशालायाः । हव्यवाहं त्रेताग्निम् ॥ ११ ॥ मातृगन्धिनीं केवलमातृव्यपदेशाम् लेशमात्रमातृभावामिति वा । " गन्धो लेशे महीगुणे " इति वैजयन्ती ॥ १२ ॥ क्रियतामिति । तत्समीपगमनायेति शेषः । विषमाणि निम्नोन्नतस्थलानि समानि क्रियन्ताम् । पथि दुर्गविचारकाः मार्गे दुर्गस्थलशोधकाः । यद्वा दुर्गाभिज्ञा रक्षिणः ॥ १३ ॥ रामहेतोः अनुत्तमं श्रीमद्वाक्यम् । एवं सम्भाषमाणं प्रत्युवाचेतिसम्बन्धः ॥१४॥ पद्मा पद्मालया श्रीः ते उपतिष्ठतां त्वत्समीपे अनपायिनी तिष्ठत्वित्यर्थः । नृपसुते नृपसुताय । स एव सुतः ज्येष्ठत्वात् । " इतरे कामजाः स्मृताः " इति वचनादिति भावः ॥ १५ ॥ संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषये । " आगूसङ्गरसन्धाः प्रतिश्रवः संश्रवः

मातृगन्धिनीम् केवलमातृव्यपदेशाम्, मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थः ॥१२॥ विषमाणि विषमस्थलानि समानि क्रियन्ताम् । पथि दुर्गविचारकाः पथि दुर्गमेषु विषमेषु जनान् चारयन्ति तथा ॥ १३ ॥ एवमिति । रामहेतोरनुत्तमं श्रीमद्वाक्यमेवं सम्भाषमाणं तं प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ एवमिति । पद्मा पद्महस्ता ते उपतिष्ठताम् त्वत्समीपे अनपायिनी भवत्वित्यर्थः । ज्येष्ठे नृपसुत इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ॥ १५ ॥ अनुत्तममिति । संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषये अनुत्तमं नृपात्मजप्रभाषितं तद्वचनं

ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपारिषदो वियातशोकाः । पन्थानं नरवर भक्तिमान् जनश्च व्यादि-ष्टास्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञा च " इति हलायुधः । निशम्य स्थितानामिति शेषः । आर्यानननेत्रसम्भवा इत्यत्र आर्येत्यविभक्तिकनिर्देशः । आर्याणामिति यावत् ॥ १६॥ हे नरवर ! तव वचनात् शिल्पिवर्गः भक्तिमान् जनः रक्षकश्च पन्थानं प्रति व्यादिष्टाः आज्ञप्ताः इतीदमूचुरिति सम्बन्धः॥ १७॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अथेत्यादि । भूमिप्रदेशज्ञाः निम्नोन्नतादिप्रदेशज्ञाः । यद्वा नानादेशविदः । सूत्रकर्मविशारदाः सूत्रकर्मणि निर्जलप्रदेशेष्वगाधवापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणि विशारदाः समर्थाः । यद्वा सूत्रैः कर्म सूत्रकर्म तत्र विशारदाः समर्थाः, तन्तुवाया इत्यर्थः । स्वकर्माभिरताः मार्गरक्षणादिस्वकर्मसावधानाः । खनकाः खननोपजीविनः, सुरङ्गादिकृत इत्यर्थः । यन्त्रकाः महाकुल्यादितरणाय काष्ठादिना उपयन्त्रप्रवर्तकाः वागुरिका वा । कर्मान्तिकाः कर्मणि अन्तोऽवसानमे

निशम्य । तं प्रति भरतमुद्दिश्य प्रहर्षजाः आर्याननेत्रसम्भवाः बिन्दवः निपेतुरिति सम्बन्धः ॥१६॥ ऊचुरिति । इदं क्रियतां शिल्पिभिः पन्था इत्युक्तं भरतवाक्यं निशम्य ते सामात्या हृष्टा ऊचुः । वचनप्रकारमेवाह पन्थानमिति । व्यादिष्टः आज्ञप्तः ॥१७॥ इति श्रीमहे० श्रीरा०अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अथेत्यादि । सूत्रकर्मविशारदाः शिबिरादिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः । यद्वा सूत्रक्रियमाणं कर्म तत्र विशारदाः, तन्तुवाया इत्यर्थः। खनकाः खननेनोपजीविनः। यन्त्रकाः मृगपक्षिग्रहणसाधनयन्त्रकर्तारः, वागुरिका इति यावत् । कर्मान्तिकाः कर्मणाम् अन्तः अवसानमस्तीति तथा, भृतिजीवना इत्यर्थः । स्थपतयः पुरादि

कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा । समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् । अशोभत महावेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४ ॥ ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः । करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात् सम्प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च । जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६ ॥

घामस्तीति कर्मान्तिकाः परिकल्पितकर्मकारिणः, भृतिजीविन इति यावत् । स्थपतयः कारवः " स्थपतिः कारुभेदेऽपि " इत्यमरः । पुरुषाः अध्यक्षराज पुरुषाः । यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरणसमर्थाः । वर्द्धकयस्तक्षाणः । " तक्षा तु वर्द्धकिः " इत्यमरः । मार्गिणः मार्गसमीकरणसमर्थाः । वृक्ष तक्षकाः मार्गनिरोधकवृक्षच्छेदकाः। कूपकाराः कूपनिर्माणसमर्थाः। सुधाकाराः प्रासादस्थलक्षित्यादिलेपनकराः । वंशकर्मकृतः वंशैः कटपिटकशूर्पादिकर्म कराः । समर्थाः कार्यान्तरेषु समर्थाः । द्रष्टारः पूर्वानुभूतमार्गाः, मार्गप्रदर्शका इति यावत् ॥१-३॥ हर्षात् कर्मकरणस्य दुःखात्मकत्वेपि जनौघस्य हृष्टत्वं रामदर्शनकुतूहलात् । तमुद्देशं प्रयान् रामाधिष्ठितप्रदेशमुद्दिश्य गच्छन् ॥४॥ ते मार्गशोधकाः । स्ववारं समास्थाय स्वस्वशोध्यमार्गशोधने अन्योन्यपर्याय करणं प्राप्य " निवहावसरौ वारौ " इत्यमरः । विविधोपेतैः विविधाः नानाप्रकाराः तानुपेतैः, नानाविधैरित्यर्थः । करणैः खनित्रपिटककुठारा दिभिः सह पुरस्तात् संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लताः मार्गावरणीभूताः शाखाः

कृतः प्रधानवर्धकयः पुरुषाः यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरणकुशलाः जल यन्त्रादिकृतो वा । वर्धकयस्तक्ष्णाः मार्गसमीकरणसमर्थाः । वृक्षतक्षकाः मार्ग निरोधकवृक्षच्छेदकाः । सुधाकाराः प्रासादादिषु सुधालेपनकारकाः । वंशकर्मकृतः वंशैः कटशूर्पादिकर्मकृतः । द्रष्टारः मार्गप्रदर्शकाः ॥ १-३ ॥ स त्विति । हर्षात् दुःखात्मकत्वेपि जनौघस्य हृष्टत्वं रामदर्शनकुतूहलात् । तमुद्देशं प्रयान् रामाधिष्ठित प्रदेशमुद्दिश्य गच्छन् जनौघः अशोभत ॥ ४ ॥ त इति । ते मार्गशोधकाः पूर्वोक्ताः स्ववारं स्वस्वसमूहम् । समास्थाय प्राप्य । " वारसङ्घातसञ्चयाः " इत्यमरः । विविधोपेतैः पिटकखनित्रकुठारादिनानाप्रकारोपेतैः करणैः कर्म कर्तुं पुरस्तात् सम्प्रतस्थिर इति योजना ॥ ५ ॥ लता इति । लताः शाखाः " समे शाखालते "

अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् । केचित् कुठारै ष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित् ॥ ७ ॥ अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः। विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरेऽपूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् । निम्नभागांस्ततः केचित्समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९ ॥ बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तदा । बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ अचिरेणैव कालेन परिवाहान् बहूदकान् । चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून्॥ ११ ॥

" समे शाखालते " इत्यमरः । वल्लीः वीरुधः । गुल्मान् कक्षान् । स्थाणून् शंकून्। " स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः " इत्यमरः ॥ ६ ॥ टङ्कैः पाषाणभेदनादिसाधनैः । "टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः । दात्रैर्लवित्रैः " दात्रं लवित्रम् " इत्यमरः । छिन्दन् अच्छिन्दन् ॥ ७ ॥ वीरणस्तम्बान् वीरणतृणकाण्डान् । विधमन्ति स्म अदहन् । "ध्मा शब्दाग्निवक्रसंयोगयोः" इत्यस्मात् धातोर्धमादेशः । बलिनः रूढमूलान्, छेत्तुमशक्यानित्यर्थः । दुर्गाणि गन्तुमशक्यानि निम्नोन्नतस्थलानीत्यर्थः । स्थलानि समानि चक्रुरिति शेषः ॥ ८ ॥ कूपान् मार्गस्थान् । आयतं श्वभ्रमवटं च पांसुभिरपूरयन् । निम्नभागांश्च पांसुभिः समांश्चक्रुः, प्रपूर्य्येति शेषः । यद्वा पूर्वश्लोके दुर्गाणि तृणलतादिच्छन्नानि स्थलानि च विधमन्ति स्मेति योजना । अतो न पुनरुक्तिः ॥९॥ बन्धनीयान् जलप्रदेशान् । बबन्धुः सेनासन्तरणार्थं सेतुभिर्बबन्धुः । क्षोद्यान् क्षोदार्हान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् कच्छादिबहुजलप्रदेशान् जलनिर्गमनार्थं बिभिदुः ॥ १० ॥ परिवाहान् अल्पप्रवाहान् जलो

इत्यमरः ॥ ६ ॥ अवृक्षेष्विति । टङ्कैः पाषाणदारकैः दात्रैः लवित्रैः ॥ ७ ॥ अपरे इति । अपरे बलवत्तराः दुर्गाणि स्थलानि विषमभूप्रदेशान् प्राप्य, तत्रत्यानिति शेषः । बलिनः रूढमूलान् वीरणस्तम्बान् उशीरजातितृणविशेषान् ततस्ततो विधमन्ति विक्षेपन्ति, छिन्दन्तीति यावत् । इति योजना ॥ ८ ॥ ९ ॥ बबन्धुरिति । बन्धनीयान् बबन्धुः पल्वलक्षुद्रनदीदुर्गमप्रदेशान् सेतुभिर्बबन्धुरित्यर्थः । क्षोद्यान् क्षुद्रशिलाभूयिष्ठप्रदेशान् सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् तटाकादिजलप्रदेशान् जलनिर्गमार्थं बिभिदुः ॥ १० ॥ अचिरेणेति । परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बन्धनेन

निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् । उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः । मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः । बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः । रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥ यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः । भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥

च्छ्वासान् । बन्धनेन बहूदकान् चक्रुः । यद्वा परिवाहान् दूरस्थतटाकप्रवर्त्तितान् बहुविधाकारान् सोपानावताराद्यनेकप्रकारानित्यर्थः ॥११॥ उदपानान् कूपान् । " पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा" इत्यमरः । बहुविधान् नरगजतुरगादिपानयोग्यसरोवाप्यादिभेदेन बहुविधान् । वेदिकापरिमण्डितान् जलपानकाले विश्रान्त्यर्थं तीरे वेदिकालंकृतान् ॥१२॥ ससुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुधालिप्तकुट्टिमतलोपेतः "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इत्यमरः। प्रपुष्पितमहीरुहः जलसेचनेनेति शेषः । चन्दनोदकसंसिक्तः विश्रान्तिप्रदेशेषु चन्दनयुक्तवारिसिक्तः।नानाकुसुमभूषितः प्रकीर्णनानापुष्पशोभितः॥१३॥१४॥ अथ मार्गकरणानन्तरम् । अधिकृताः मार्गशिबिरादिकरणे नियुक्ताः । युक्ताः परस्परं युक्ताः। बहुस्वादुफलेषु रमणीयेषु देशेषु भरतस्य यो निवेशः यादृशाकारविशिष्टो निवेशोऽभिप्रेतः अभिमतस्तं तादृशसंनिवेशम्, यथाज्ञप्ति यथामति आज्ञाप्य कर्तुं नियम्य भूषणोपमं भूषणभूतम्, स्वतोलंकृतमितियावत् ।

बहूदकान् चक्रुः ॥ ११ ॥ निर्जलेष्विति । उदपानान् कूपान् । वेदिकापरिमण्डितान् वेदिकाभिः परितो मण्डितान् ॥ १२ ॥ ससुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सुधाकुट्टिमतलः सुधालिप्तबद्धभूप्रदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आज्ञाप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अथ मार्गकरणानन्तरम् अधिकृताः मार्गशिबिरादिकरणे नियुक्ताः परस्परं सङ्गताः । बहुस्वादुफलेषु रमणीयेषु देशेषु भरतस्य यो निवेशः यादृशाकारविशिष्टो निवेशः अभिप्रेतः तं तादृशसन्निवेशं यथाज्ञप्ति यथामति आज्ञाप्य कर्तुमिति शेषः। भूषणोपमं भूषणसदृशम्, अतिरमणीयमिति यावत् । भूषाभिः वितानकनककलश

नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः । निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः । तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥ प्रासादमालाविततः सौधप्राकारसंवृताः । पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥ विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः । समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् । शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥

निवेशं भूषाभिः वितानकनककलशध्वजादिभिः भूयोपि शोभयामासुः भूपयामासुः ॥१५॥१६॥ तद्विदः वास्तुशास्त्रज्ञाः । निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥ बह्वित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । तत्र मार्गे । बहुपांसुचयाः पांसुशब्देनात्र सूक्ष्मसिकता उच्यन्ते । बहवः पांसुचया येषु ते तथोक्ताः । परिखापरिवारिताः खेयैर्वृताः इन्द्रकीलप्रतिमाः इन्द्रकीलपर्वतसदृशाः । प्रतोलीवरशोभिताः । प्रतोली वीथिः । " रथ्या प्रतोली विशिखा " इत्यमरः । प्रासादमालाविततः प्रासादा देवगृहाणि " प्रासादो देवभूभुजाम् " इत्यमरः । सौधप्राकारसंवृताः सौधाः राजगृहाणि । यद्वा सौधाः सुधाधवलिताः "तेन रक्तं रागात्" इत्यण् । समुच्छ्रितैः उन्नतैः अतएव आकाशे विसर्पद्भिरिव स्थितैः । विटङ्काग्रविमानकैः विटङ्कयुक्ताग्रविमानैः । "कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः । विमानानि सप्तभूमिकाः प्रासादास्तैर्बभुः । शक्रपुरोपमाः अमरावतीसदृशाः ॥१८–२०॥ समासाद्य अवधीकृत्य, तत्पर्यन्तमित्यर्थः । निवेशा बभुरिति पूर्वेणान्वयः । उत्तरेण वा गङ्गाविशेषणैस्ततःपरं निवेशकरणाशक्यत्वं द्योत्यते२१

ध्वजादिभिः भूयो भूषयामासुरिति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ नक्षत्रेष्विति । निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥ बह्वित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । बहुपांसुचयाः बहवः पांसुसदृशसिकतामयाः येषु ते तथोक्ताः । इन्द्रकीलप्रतिमाः इन्द्रकीलपर्वतसदृशाः । प्रतोलीपरिशोभिताः प्रतोली रथ्या । विटङ्काग्रविमानकैः विटङ्को गृहकपोतपालिका तदुपरि निर्मितैः शिलागृहैरित्यर्थः । यद्वा विटङ्कवद्भिरग्रविमानैः समुच्छ्रितैः निवेशास्ते बभुः ॥१८–२०॥ जाह्नवीमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । जाह्नवीं समासाद्य

सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते । नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः । तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः । दध्मुः शङ्खांश्च शतशो नादांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥ स तूर्यघोषः सुमहान् दिवमापूरयन्निव । भरतं शोकसन्तप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत् ॥ ३ ॥ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च । नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सचन्द्रेति । सचन्द्रो यस्तारागणः तेन मण्डितम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

तत इति । नान्दीमुखीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्ताम् । यद्वा भरताभिषेकाय वसिष्ठेन कृतनान्दीमुखाभ्युदययुक्ताम् । यद्वा शोकविगमाय कृताभ्युदयामित्यर्थः । रात्रिं रात्रौ, अपररात्र इत्यर्थः । यद्वा रात्रिं प्राप्येति शेषः । मङ्गलसंहितैः मङ्गलशब्दसहितैः ॥ १ ॥ कोणो वादनदण्डः । यामावसानसूचको दुन्दुभिः यामदुन्दुभिः । प्राणदत् नदति स्म । नाद्यन्ते एभिरिति नादाः काहल्यादयः तान् । उच्चावचस्वरान् निम्नोन्नतस्वरान् । मन्द्रमध्यमताररूपेण नानास्वरानित्यर्थः ॥ २ ॥ अरन्ध्रयत् व्यदारयत् । अरन्धयदितिपाठे—

स नरेन्द्रमार्गो व्यराजतेतिसम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

तत इति । नान्दीमुखीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्तां रात्रिं । रात्रौ अपररात्र इति यावत् ॥ १ ॥ सुवर्णेति । सुवर्णकोणाभिहतः सुवर्णदण्डाभिहतः । यामदुन्दुभिः यामनिर्गमनसूचको दुन्दुभिः । सान्ध्यान् मङ्गलादीन् । अरन्ध्रयत व्यदलयत् ॥ २–५ ॥

पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् । विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥ तस्यैषा धर्म राजस्य धर्ममूला महात्मनः । परिभ्रमति राजश्रीर्नौरि वाकर्णिका जले ॥ ६ ॥ यो हि नः सुमहान्नाथः सोपि प्रव्राजितो वनम् । अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् । कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथा तस्मिन् विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् । सभामिक्ष्वाकु नाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥ शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् । सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥ स काञ्चनमयं पीठं सुखास्तरण संवृतम् । अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यानमात्यान् गणवल्लभान् । क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥

अपचत् अतपदित्यर्थः ॥३॥४॥ कैकेय्या हेतुभूतया जायमानं लोकस्य सूत मागधादेः अपकृतम् अनुचितं कर्म पश्य । यद्वा लोकस्य जनस्य कैकेय्या महद्यथा भवति तथाऽपकृतम् । तदेवाह विसृज्येत्यादि ॥५॥ राजश्रीः प्रधाने राजनि वर्त्तमाने ज्येष्ठपुत्रस्य युवराजत्वेन प्राप्तेत्येवमविच्छिन्ना राज्यलक्ष्मीः । अकर्णिका कर्णोऽरित्रं "कर्णः श्रोत्रमरित्रं च" इति भुवनः । सोऽस्यास्तीति कर्णी स एव कर्णिकः, कर्णधारक इति यावत् । तद्रहिता ॥६–९॥ शातकुम्भ मयीं स्वर्णमयीम् । मणिरत्नसमाकुलां मणिश्रेष्ठसमावृतां "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे ऽपि" इत्यमरः । यद्वा मणयो मुक्ताः "मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च" इत्यमरः । रत्नानि पद्मरागादीनि । अत्र सभामिति विशेष्यम् । सगणः सशिष्यगणः ॥१०॥ ११॥ गणवल्लभान् गणाध्यक्षान् । आत्ययिकम् अत्ययः

तस्येति । राजपरम्परया आगता श्रीः । अकर्णिका कर्णधाररहिता ॥ ६–९ ॥ शातकुम्भेति । मणिरत्नसमाकुलां मणिश्रेष्ठनिबिडाम् । सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ गणवल्लभान् सेनानायकान् । आत्ययिकम् अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भवमात्य

सराजभृत्यं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् । युधाजितं
सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥ ततो हलहला
शब्दः सुमहान् समपद्यत । रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुप
गच्छताम् ॥ १४ ॥ ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवा
मराः । प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥
ह्रद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभौ यथापुरा ॥ १६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तामार्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रो निशामिव ॥ १ ॥
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।
वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥

कृच्छ्रं तत्र भवमात्ययिकम्, यत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सराजभृत्यं राजा
न्तरङ्गभृत्यसहितम् । युधाजिदिति विजयाख्यमन्त्रिणो नामान्तरं सुमन्त्रशब्द
साहचर्यात् । ये च तत्र भरते हिताः हितपराः जनाः तानप्यानयतेति पूर्वेण
सम्बन्धः ॥ १३–१५ ॥ शर्कराशब्देनात्र स्थूलवालुका उच्यन्ते । ह्रदश्च
समुद्रसमीपस्थः । तिमिशङ्खादिसाहचर्यात् । अत्र स्तिमितजलेन वसिष्ठस्य
तिमिनागाभ्यां भरतशत्रुघ्नयोर्मण्यादिभिरमात्यादीनां च साम्यम् ॥ १६ ॥ इति
श्रीगो० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ८१

तामिति । प्रग्रहां नियमवतीम् । यद्वा शुक्रबृहस्पत्यादिप्रकृष्टग्रहयुक्ताम्,
तदा निशाविशेषणमिदम् ॥ १ ॥ आसनानि विशताम् आसनेषूपविशता

यिकम्, यत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ये हिता जनाः तानानयेति पूर्वेण सम्बन्धः ।
युधाजिदिति कश्चन मन्त्री ॥ १३–१५ ॥ ह्रद इवेति । शर्कराशब्देन स्थूलवालुका
उच्यन्ते ॥ १६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां
अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

तामिति । प्रग्रहां निभृताम् । यद्वा शुक्रबृहस्पत्यादिप्रकृष्टग्रहयुक्ताम् ॥ १ ॥ आसनानि

सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुरुचिरा तदा । अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥३॥ राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् । इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् । धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव॥५॥ रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् । नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥६ ॥ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् । तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः । कोटयापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः । जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥९॥

मित्यर्थः ॥ २॥ सेति । घनापाये वर्षापगमे, शरदीति यावत् । भरताभिषेकाय सर्वे अलंकृता समागताः इति भावः ॥ ३ ॥ प्रेक्ष्य संवादार्थमवलोक्य ॥ ४ ॥ तात वत्स ! धर्मं सत्यपरिपालनरूपम् । तव तुभ्यम् ॥ ५ ॥ तथा पितृवत् सत्ये धृतिः प्रीतिर्यस्य स सत्यधृतिः "धृङ् प्रीतौ" इति धातोः स्त्रियां क्तिन् प्रत्ययः । सतां पितृनिर्देशवर्त्तिनाम् । धर्मं पितृवचनपारिपालनरूपम् । " जीवतोर्वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥" इति वचनात् ॥ ६ ॥ पित्रेति । अभिषेचय आत्मानमिति शेषः ॥७॥ उदीच्या इति प्राच्या इत्यपि सिद्धम् । केवला सिंहासनादिरहिता इत्यपरान्तादिविशेषणम् । अपरान्ताः अपरान्तदेशवासिनो यवनाः । कोटया कोटिसङ्ख्यया उपलक्षितानि रत्नानि । सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ धर्मज्ञः कुलक्रमागतज्येष्ठाभिषेचनरूपधर्मज्ञः । धर्मकाङ्क्षया ज्येष्ठानुवर्त्तनरूप

विशताम् आसनेषूपविशतामित्यर्थः ॥ २ ॥ सेति । घनापाये वर्षापगमे॥ ३॥ ॥ ४ ॥ धर्ममाचरन् धर्मं सत्यपरिपालनरूपम् ॥ ५ ॥ राम इति तथा सत्यधृतिः तथा पितृवत्सत्यवर्ती । सतां धर्मं पितृनिदेशवर्तिनां धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ६ ॥ अभिषेचय आत्मानमिति शेषः ॥ ७ ॥ केवलाः प्रत्येकसिंहासनाधीश्वरा इत्यर्थः । कोट्यापरान्ता इत्यत्र परान्ता इति छेदः । कोटया उपलक्षिताः परान्ताः प्राचीदिगन्तवासिनः । सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वेति ।

स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १० ॥
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११ ॥
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥

धर्मलिप्सया । रामं मनसा जगाम, सस्मारेत्यर्थः ॥९॥ स इति । बाष्पकलया अधर्मस्मरणात् रामस्मरणाद्वा । बाष्पेणाव्यक्तया कलहंसस्वर इत्यनेन अभिनिवेशविशेषो द्योत्यते युवेत्यनेन भोगकालेपि भोगोपकरणजिहासा चित्रमिति ऋषिः स्तौति । सभामध्ये जगर्हे ' नियमातिक्रमं रहसि बोधयेत् ' इति नियमोपि भग्नः । अति क्रूरमधर्मं नियुक्तवानिति दुःखपारवश्यात् रहः सदोविभागविस्मरणेन गर्हितवान् । पुरोहितं जगर्हे सम्यक् त्वयास्य कुलस्य भाविहितमवेक्षितामिति निनिन्द । सभामध्ये बहवः समेत्य ममैकस्य पारतन्त्र्यं किमपजिहीर्षन्ति सभामध्ये किमवनेपि मद्धनं मुष्णन्ति ॥ १० ॥ चरितेति । चरितब्रह्मचर्यस्य अनुष्ठितगुरुकुलवासस्य । विद्यास्नातस्य " वेदमधीत्य स्नायात् " इति स्मृतिप्रक्रियया निखिलवेदाध्ययनानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तस्य । धीमतः तदर्थज्ञस्य । धर्मे प्रयतमानस्य तदर्थानुष्ठानवतः । मद्विधः शास्त्रवश्यो मादृशः ॥ ११ ॥ मद्विध इत्येतद्विवृणोति–कथमित्यादिना । रामविरहोत्तरक्षणे मृतस्य कुक्षौ जातोऽहं कथं तत्त्यक्तं राज्यं परिगृह्णीयाम् ? मत्स्वरूपपर्यालोचनयापि नाहं राज्यार्ह इत्याह राज्यं चेति । शेषवस्तुष्वेकमेकस्य किमीष्टे प्रत्युत राज्यं वा किमिति मां नेष्टे राज्यं चाहं च रामस्य राज्यमपि रामसम्बन्धि अहमपि च रामसम्बन्धी, उभयमपि

धर्मज्ञः कुलक्रमागतज्येष्ठाभिषेचनरूपधर्मज्ञः । धर्मकाङ्क्षया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया रामं मनसा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ स इति । सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् अधर्मे मां नियुक्तवानिति दुःखपारवश्याद्गर्हितवान् ॥ १० ॥ चरितेति । विद्यास्नातस्य सर्ववेदाध्ययनानन्तरभाविस्नानयुक्तस्य । मद्विधः शास्त्रवश्यो मादृशः ॥ ११ ॥ राज्यं च रामसम्बन्धि अहमपि रामसम्बन्धि उभयमपि रामशेष

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः । लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥ अनार्यजुष्ट मस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि । इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये । इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ राममेवानुगच्छामि राजा स द्विपदां वरः । त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति राघवः ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः । हर्षान्मुमुचु रश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥

रामशेषमित्यर्थः । धर्मं वक्तुमिहार्हसि लोके स्वपित्रादिकं निगृह्य स्वयं राज्यस्य कर्तारः सन्ति तदेतव्यक्तावपि भवतीति मा मंस्थाः । इह मद्विषये । मत्प्रकृतिं ज्ञात्वा धर्मं वक्तुमर्हसि । धर्मं पाल्यत्वपालकत्वरूपं वक्तुमर्हसि, रामशेषत्वा विशेषे एकं शेषं कथमपरं रक्षेत् । तथा सति राज्यमेव मां किमिति न रक्षे दिति भावः । ननु रत्नपेटिकयोर्द्वयोः शेषत्वाविशेषेपि एकं रक्ष्यमपरं रक्षकं च दृष्टम् तद्वदास्त्विति चेन्न, तत्र हि पेटिका कुञ्चिकादि व्यापारेण स्वामिना रक्षकत्वेन विनियुक्ता, नाहमेवं रामेण विनियुक्तः । यथा स्वैकधार्यमपि रत्नमवसरे पेटिकास्थं करोति तद्वत्स्वेनैव पाल्यमपि राज्यमस्माभिर्या वच्छक्ति प्रसादितोपि अनवसरतया रामो यदा मदधीनं कुर्यात्तदा तदाहित शक्तिकस्तत्परतन्त्रः पेटिकावत् यावत्तदागमनं रक्षेयम् । अतस्तन्निवर्तनप्रयत्न एव सर्वथा कार्यः । प्रथमतो वरनिर्बन्धादिकृता राज्यस्यास्मदीयत्वबुद्धिः रामसमक्षं गत्वा परिहरणीयेति भावः ॥ १२ ॥ वक्तव्यं धर्ममाह—ज्येष्ठ इत्यादिना । दिलीपनहुषशब्दौ चन्द्रसूर्यवंशश्रेष्ठराजोपलक्षणार्थौ ॥ १३ ॥ अनार्येति । इक्ष्वाकूणां लोके तत्सम्बन्धिनि जने ॥ १४ ॥ यद्धीत्यनेनाप्राप्त भाषणश्रवणपापस्य प्रायश्चित्तमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ द्वौ पादौ येषां ते द्विपादः । "सङ्ख्यासुपूर्वस्य" इति लोपः समासान्तः अतः "पादः पत्" इतिभस्थले पदादेशः । तेषां पुरुषाणामित्यर्थः ॥ १६ ॥ मध्ये कविवाक्यम्—तद्वाक्य

मित्यर्थः । अतो धर्मं वक्तुमर्हसि ॥ १२–१५ ॥ राममेवानुगच्छामि, आनेतुमिति शेषः । कुतः? द्विपदां वरः स राघवो राजा त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति नान्य

यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्त्तयितुं वनात् । वने
तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥ सर्वो
पायं तु वर्त्तिष्ये विनिवर्त्तयितुं बलात् । समक्षमार्य
मिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मा
न्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः । प्रस्थापिता मया पूर्वं
यात्रापि मम रोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो
भ्रातृवत्सलः । समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम्
॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥ एव
मुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना । हृष्टस्तदादिशत्
सर्वं यथासन्दिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥ ताः प्रहृष्टाः प्रकृ
तयो बलाध्यक्षा बलस्य च । श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां
राघवस्य निवर्त्तने ॥ २४ ॥

मिति । सभासु सीदन्तीति सभासदः सभ्याः ॥१७॥ यदीति । कनिष्ठे लक्ष्मणे आर्यशब्दप्रयोगो ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपधर्मनिरतत्वात् । यथार्यो लक्ष्मणस्तथाहं लक्ष्मणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वोपायं वर्तिष्ये । सर्वोपायमिति क्रियाविशेषणम्, सर्वोपायैर्यत्नं करिष्य इत्यर्थः । आर्यमिश्राणां सदस्यानाम् । "आर्य्यमिश्राः पारिषदाः सदस्याः सामवायिकाः" इतिसज्जनः । भवद्भिरागन्तव्यमित्यर्था दुक्तं भवति ॥ १९ ॥ विष्टयो भृतिमन्तरेण जनपदेभ्यः समानीताः कर्मकराः । कर्मान्तिकाः कर्मान्ते भृतिग्रहीतारः । मार्गशोधकरक्षका इति विष्ट्यादिविशेषणम् । प्रस्थापिता मया पूर्वमित्याभिधानात् । वसिष्ठः शिबिरकरणनियोग मजानन्नभिषेकप्रस्तावं कृतवानित्यवगम्यते ॥ २०–२२ ॥ इष्टवत् इष्टार्हम्, इष्टानुरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥ ताः प्रकृतयः । पौरश्रेणयः " राज्याङ्गानि

इति भावः ॥ १६–१८ ॥ सर्वोपायमिति । आर्यमिश्राणां सदस्यानां " आर्यमिश्राः परिषदाः सदस्याः " इति सज्जनः । समक्षं सर्वोपायं यथा तथा वनान्निवर्तयितुम्, राममिति शेषः । वर्तिष्ये यतिष्य इति सम्बन्धः॥१९॥ विष्टीति । विष्टिकर्मान्तिकाः विष्टयः भृतिं विना कर्मकृतः । कर्मान्तिकाः कर्मान्ते भृतिग्रहीतारः ॥ २०–२२ ॥ इष्टवत् इष्टार्हम् इष्टानुरूपमितियावत् ॥ २३ ॥ बलाध्यक्षाः बलानामधिष्ठातारः

ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन् सर्वान् गृहेगृहे । यात्रा गमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥ ते हयैर्गो रथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च महाजवैः । सहयोधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरु सन्निधौ । रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य च हर्षितः । रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥ स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ब्रुवन् सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः । गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवी त्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् । आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥ स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः । शशास सर्वान् प्रकृति प्रधानान् बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१ ॥

प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च" इत्यमरः । बलाध्यक्षाः सेनापतयश्च राघवस्य निवर्त्तने निवर्त्तननिमित्तं समाज्ञप्तां बलस्य सैन्यस्य यात्रां श्रुत्वा प्रहृष्टाः आस न्निति शेषः ॥२४॥ तत इति । यात्रागमनं यात्राया आगमनं सिद्धिं यात्रारूप गमनमिति वा ॥ २५ ॥ गोरथैः वृषभयुक्तरथैः शकटैरित्यर्थः । बलं सर्व मित्यवयवावयविनोर्भेदनिर्देशः ॥ २६ ॥ सज्जं सन्नद्धम् । गुरुसन्निधावित्यनुज्ञा करणार्थमुक्तम् ॥ २७॥२८॥ उक्तमर्थं पुनः सङ्ग्रहेण दर्शयति—स इत्यादिना । सत्यधृतिः अप्रच्युतधैर्यः । सुयुक्तं ब्रुवन् गुरुं प्रसादयिष्यन् उचितवचनेन रामं प्रीणयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥ बलस्य योगाय बलस्य सन्नहनाय बलस्य सङ्गतये वा । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः । बलप्रधानान्

प्रकृतयश्च । बलस्य यात्रां समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रहृष्टा बभूवुरिति शेषः ॥२४॥ यात्रागमनं रामागमनानुकूलम् ॥ २५ ॥ गोरथैः वृषयुक्तरथैः, शकटैरिति यावत् ॥ २६ ॥ सज्जं गमनाय सन्नद्धम् । गुरुः वसिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुयुक्तं ब्रुवन् गुरुं प्रसादयिष्यन् राममुचितवचनेन प्रीणयिष्यन् बलस्य योगाय बलस्य सङ्गतये ॥ २९–३१ ॥

ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः । अयूयुजन्नुष्ट्ररथान् खरांश्च नागान् हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये॰ श्रीमदयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् । प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकांक्षया ॥ १ ॥ अग्रतः प्रययु स्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः । अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि । अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥३॥ षष्टीरथसहस्राणि धन्विनो·विविधायुधाः । अन्वयु र्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥

गच्छ, प्रधानशब्दः पुँल्लिङ्गोऽप्यस्ति ॥२०॥२१॥ वृषलाः शूद्राः । कुलेकुले गृहेगृहे । "कुलं जनपदे गृहे" इत्यमरः। अयूयुजन् सज्जानकुर्वन् । कुलप्रसूतान् उत्तमानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तत इति । काल्यम् अहर्मुखम् । "प्रत्यूषोऽहर्मुखं काल्यम्" इत्यमरः । प्राप्येतिशेषः ॥१॥२॥ यथाविधि कल्पितानि भरतनियोगमनतिक्रम्य कल्पितानि । नवनागसहस्राणीत्यनेन पुरस्थगजेषु नवनामसहस्रमात्रं प्रयाणे कल्पितमित्यवगम्यते ॥ ३ ॥ धन्विनो विविधायुधाश्चेत्यनेन योधा उक्ताः ॥ ४ ॥

तत इति । कुले गृहे । वृषलाः शूद्राः ॥३२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तत इति । काल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥ यथाविधि कल्पितानि भरतनियोगमनतिक्रम्य कल्पितानि सन्नद्धानि । नवनागसहस्राणीत्यनेन पुरे विद्यमानगजेषु

शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् । अन्वयुर्भरतं यान्तं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥ कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी । रामानयनसंहृष्टा ययु र्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥ प्रयाताश्चार्यसङ्घाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् । तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥ दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः । तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥

समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥ कैकेयीति । अग्रतो गमनं पश्चात्तापातिशयात् । यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया ॥६॥ आर्यसङ्घाताः त्रैवर्णिकसङ्घाः । तस्यैव कथाः तत्सम्बन्धिवार्त्ताः ॥ ७ ॥ ता एवाह–मेघेत्यादिना । मेघश्यामं दूरस्थितत्वेपि त्यक्तुमशक्यं सौन्दर्य्यमुच्यते । धर्माभितप्ताः पर्जन्यमितिवत् । मेघश्यामं दर्शनमात्रेण सर्वसन्तापहरम् । महाबाहुम् 'आयताश्च सुवृत्ताश्च' इतिह्युक्तम् । महाबाहुं तादृशसौन्दर्य्यानुभवदानविषयौदार्ययुक्तम् । महाबाहुं तादृशसौन्दर्यभोगप्रदानसमर्थं "राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम्" इतिवत् । स्थिरसत्त्वं स्थिरव्यवसायम् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । स्थिरचित्तमिति च पाठः । आश्रितप्रातिकूल्येनाप्यविकृतमनस्कम् । दृढव्रतम् अन्तरङ्गैरप्यप्रकम्प्याश्रितरक्षणदीक्षम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं तन्मुखावलोकनमात्रं लभ्यते चेत् कैकेयीवचनजनिततापाः सर्वेपि निवर्त्तेरन् । जगतः शोकनाशनम् तस्मिन् सर्वलोकशोकनिवर्त्तके सति कथं वयं शोकाकुलाः स्याम । तदीय सर्वलोकशोकनिवर्तकत्वस्य अस्मच्छोकस्य च कः सम्बन्धः । मा शुच इत्युक्तवतोप्यस्यातिशय उक्तः ॥ ८ ॥ दृष्ट इति । दृष्ट एव रामः सन्निहितश्चेत्समन्दस्मितो माभूत् कटाक्षपूर्वकं किञ्चित् प्रियवचनं च मावोचत् । अस्माभिश्च न यत्नः कार्यः किन्तु दूरे दर्शनमात्रेणास्मच्छोकाः सर्वे विनश्येयुः। तम इत्यादि। यथोद्यन् आदित्यो दूरस्थितोपि

नवनागसहस्रमात्रं भरतेन सह गतमित्यर्थः॥ ३॥४॥ समारूढानि, सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥ यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया ॥६॥ आर्यसङ्घाताः त्रैवर्णिकसमूहाः ॥७–९॥

इत्येवं कथयन्तस्ते सम्प्रहृष्टाः कथाः शुभाः । परि
ष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिका जनाः ॥ १० ॥ ये च
तत्रापरे सर्वे सम्मता ये च नैगमाः । रामं प्रति ययुर्हृष्टाः
सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥ मणिकाराश्च ये केचित्
कुम्भकाराश्च शोभनाः । सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोप
जीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधका
स्तथा । दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः
॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ।
स्नापकोच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४ ॥

सकललोकान्धकारं निवर्त्तयति ॥ ९ ॥ इतीति । परिष्वजानाः परिष्वजमानाः । नगरे चरन्तीति नागरिकाः । "चरति" इति ठक् ॥ १० ॥ य इति । तत्र नगरे ये रामस्य सम्मताः ये च नैगमाः वणिजः ते सर्वे सर्वाः प्रकृतयः पौरश्रेणयश्च रामं प्रति ययुः ॥ ११ ॥ ताः प्रपञ्चयति—मणीत्यादिना । अत्र यच्छब्दरहित स्थले सोऽनुषञ्जनीयः । मणिकाराः पद्मरागादिमणिसंस्कारकाः । कुम्भकाराः कुलालाः । शोभनाः स्वकार्यदक्षा इति यावत् । सूत्रकर्मकृतः तन्तुवायादयः । शस्त्रोपजीविनः शस्त्रकारकाः । मायूरकाः मयूरपिच्छैश्छत्रव्यजनादिकारिणः । क्राकचिकाः क्रकचैः करपत्रैश्चन्दनादिदारुदलनकारिणः "क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्" इत्यमरः । रोचकाः दन्तकुड्यवेदिकादिषु कान्त्युत्पादकाः । वेधकाः दारुरत्नादिरन्ध्रकारिणः । दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिबिकादिकारकाः । सुधाकाराः प्रासादतलकुड्यादिषु सुधालेपनकर्मकराः । गन्धोपजीविनः चन्दन

परिष्वजानाः परिष्वजमानाः ॥ १० ॥ सम्मताः, रामस्येति शेषः । नैगमाः वणिजः । प्रकृतयः पौरश्रेणयः ॥ ११ ॥ प्रकृतीन् विभज्य दर्शयति मणिकारा इति । मणिकाराः मुक्तापद्मरागादिमणिसंस्कारकाः । सूत्रकर्मकृतः तन्तुवायादयः । शस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः । मायूरकाः मयूरपिच्छैश्छत्रव्यजनादिकारिणः । क्राकचिकाः क्रकचैः करपत्रैः चन्दनादिदारुदलनं कृत्वा ये जीवन्ति ते क्राकचिकाः । "क्रकचः करपत्रं स्यात्" इति हलायुधः । रोचकाः दन्तकुड्यवेदिकादिषु कान्त्युत्पादकाः । वेधकाः दारुरत्नादिरन्ध्रकारिणः । दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिबिकादिकारिणः । सुधाकाराः प्रासादादिषु सुधालेपनकर्मकाराः । गन्धोपजीविनः चन्दनकस्तूर्यादिगन्धद्रव्योपजीविनः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्नापकोच्छादकाः

रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः । शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्ययुः कैवर्त्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसम्मताः । गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः । सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् । भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः । समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिबेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥

कस्तूरीकर्पूरकुङ्कुमादिगन्धद्रव्यविक्रयजीविनः । सुवर्णकाराः प्रसिद्धाः । कम्बलधावकाः कम्बलशोधकाः । स्नापकोच्छादकाः स्नापकाः तैलाभ्यङ्गादिस्नानकारिणः। उच्छादकाः अङ्गमर्दकाः "उच्छादनं समुद्धेखोद्राहनोद्वर्तनेषु च" इतिविश्वः । धूपकाः गृहादिषु धूपवासकाः । शौण्डिकाः मद्यकराः । "शुण्डा करिकरे मद्ये" इति वैजयन्ती ॥ १२-१४ ॥ रजकाः निर्णेजकाः "निर्णेजकः स्याद्रजकः" इत्यमरः । तुन्नवायाः सौचिकाः । "तुन्नवायस्तु सौचिकः" इत्यमरः । ग्रामघोषमहत्तराः ग्राममहत्तराः घोषमहत्तराश्च, महत्तराः प्रधानभूताः । "घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः । शैलूषाः भूमिकाधारिणः, स्त्रीजीविनो वा । अतएव सह स्त्रीभिरित्युक्तम् । "शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः" इत्यमरः । कैवर्ताः धीवराः । "कैवर्त्ते दाशधीवरौ" इत्यमरः । ते सर्वे ययुरित्यन्वयः ॥१५॥ समाहिताः योगिनः । गोरथैर्वृषभयुक्तरथैः शकटैरिति यावत् ॥ १६ ॥ ताम्रमृष्टानुलेपनाः रक्तवर्णसम्पूर्णाङ्गरागाः ॥ १७ ॥ प्रहर्षः कायिको रोमाञ्चादिः । प्रमोदो मानसो हर्षः । आनयने आनयननिमित्तम् ॥ १८ ॥ त इति । शृङ्गिबेरपुरं प्रति दूरमध्वानं गत्वा गङ्गां समासेदु

स्नापकाः तैलाभ्यङ्गादिस्नानकारिणः । उच्छादकाः उद्वर्त्तनकारिणः । धूपकाः गृहादिषु धूपादिवासकाः । शौण्डिकाः मद्यकाराः । "शुण्डा करिकरे मद्ये" इति वैजयन्ती ॥ १४ ॥ ग्रामघोषाः ग्रामस्थजनमेलने कर्तारः ॥ १५ ॥ गोरथैः वृषभयुक्तरथैः शकटैरिति यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रहृष्टेति । प्रहृष्टमुदिताः प्रहर्षः कायिको रोमाञ्चादिः । प्रमोदो मानसो हर्षः ॥ १८ ॥ शृङ्गिबेरपुरं प्रति दूरमध्वानं गत्वा

यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः । निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् । व्यवातिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् । भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥२२॥ निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः । विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इदानीमिमां नदीम् ॥२३ ॥ दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः । और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः । न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् । उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तयानो भरतो निवर्त्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रिति सम्बन्धः । यद्वा शृङ्गिबेरपुरं प्रतीति [" लक्षणेत्थंभूताख्यान–" इति] लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । शृङ्गिबेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यत्रेति । अप्रमादेन सावधानतया, रामविरोध्यागमनवारणपर इत्यर्थः । तत्र देशे विद्यमानं शृङ्गिबेरपुरं प्रतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥ उपेत्येति । व्यवातिष्ठत व्यवस्थिता अभूत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेशयतेति । अभिप्रायेण तत्तादिच्छया इदानीं विश्रान्ताः श्वो नदीं प्रतरिष्याम इति सम्बन्धः ॥२३॥ दातुमिति । और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् ऊर्ध्वदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः । नदीमवतीर्य पितुरौर्ध्वदेहनिमित्तार्थमुदकं दातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ तस्येति । छन्देन इच्छया । " छन्दः श्रुतीच्छापद्येषु" इति वैजयन्ती ॥२५॥ निवेश्येति । गङ्गामनु निवेश्य

गङ्गामासेदुरिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ यत्रेति । अप्रमादेन सावधानेन ॥ २०–२२ ॥ निवेशयतेति । इदानीं मे सैन्यम् अभिप्रायेण तत्तदिच्छया सर्वतो निवेशयत । ततः श्वो नदीं प्रतरिष्याम इति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थं ऊर्ध्वभवदेहसुखप्रयोजनायेत्यर्थः ॥ २४ ॥ छन्देन इच्छया ॥ २५ ॥ निवेश्येति । परिबर्हशोभि

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् । निषाद राजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् सन्त्वरितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ महतीय मितः सेना सागराभा प्रदृश्यते । नास्यान्तमधिगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥२॥ यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः । स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥ बन्धयिष्यति वा दाशानथवाऽस्मान् वधि ष्यति । अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥४॥

गङ्गामनुसृत्य निवेश्य, गङ्गाकूलानुसारेण निवेश्येति यावत् । विधानैः तत्तज्जातिव्यवस्थाकल्पनादिभिः । परिबर्हशोभिनीं परिबर्हो यात्रोपयुक्तपट वेश्माद्युपकरणम् । "तथोपकरणं प्रोक्तं परिबर्हः परिच्छदः" इति हलायुधः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा ख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

तत इत्यादि । गङ्गामन्वाश्रितां प्राप्ताम् अतएव निविष्टां कृतनिवेशां ध्वजिनीं सेनां दृष्ट्वा । सन्त्वरितः ससम्भ्रमः ॥ १ ॥ महतीति । इतः इह शृङ्गि बेरपुरे । अस्य सेनारूपवस्तुनः । चिन्तयन्नहं मनसापि नास्यान्तमधिगच्छा मीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ यथेति । स इक्ष्वाकुकुलक्रमागतः कोविदारध्वजः रथे दृश्यते । हि यस्मात् अतो भरतः स्वयमागतः यथा तु खलु ध्रुवमित्यर्थः । कोविदारध्वजः दुर्बुद्धिरित्यनेन भरतो रामद्रोहाकाङ्क्षया आगच्छतीति शङ्कित वानिति गम्यते ॥ ३ ॥ तदेव स्थापयिष्यति—बन्धयिष्यतीत्यादिना । दाशानस्मान् बन्धयिष्यति अथवा वधिष्यति हनिष्यति । हनो लृटि वधा

नीम् । परिबर्हः यात्रोपयुक्तवेश्माद्युपकरणजातम्, विधानैः तत्तज्जातीयव्यवस्थाकल्प नाभिः । गङ्गामनु गङ्गामनुसृत्य निवेश्य गङ्गाकूलानुसारेण निवेश्येति यावत् ॥२६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

तत इति । गङ्गामन्वाश्रिताम् अत एव निविष्टाम् ॥ १ ॥ २ ॥ यथेति । भरतः स्वयमागतो यथा तु खलु भरतः स्वयमागतो नूनम् । कुतः ? हि यस्मात् एष तस्य कोविदारध्वजः कोविदारलक्षणो ध्वजो रथे दृश्यते । यद्वा स प्रसिद्धः । इक्ष्वाकु कुलक्रमागतः । यथा येन कारणेन रथेन कोविदारध्वजो दृश्यते ततो दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः खलु, आगत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बन्धयिष्यतीत्यादिश्लोकद्वयमेकं

सम्पन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् । भरतः
कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥५॥ भर्ता चैव सखा
चैव रामो दाशरथिर्मम । तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गा
नूपे प्रतिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठन्तु सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वा
श्रिता नदीम् । बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः
॥ ७ ॥ नावां शतानां पञ्चानां कैवर्त्तानां शतंशतम् ।
सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति । सेयं स्वस्ति
मती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनं
गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च । अभिचक्राम भरतं निषा
दाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः
प्रतापवान् । भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥

देश आर्षः । अथ अथवा । दाशरथिं ज्ञातिभूतमिति भावः । विवासितं दुर्बल मित्यर्थः । सम्पन्नाम् अप्रच्युताम् । रामागमने हि श्रीः प्रच्युता स्यात् । कैकयीपुत्र इति दुष्प्रकृतित्वे हेतुः । तस्य राज्ञः राजत्वार्हस्य रामस्य सुदुर्लभाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमतोऽभवदित्यत्राह—भर्तेति । अर्थकामाः अर्थे च्छवः, यूयमितिशेषः । अनूपे तीरे ॥६॥ तिष्ठन्त्विति । सर्वे दाशाश्च गङ्गा मन्वाश्रिताः सन्तः बलयुक्ताः सेनायुक्ताः । नदीरक्षाः नदीतरणमार्गं रक्षन्तः । मांसमूलफलाशनाः नावारोपितमांसाद्यशनाः तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ नावामित्यादि । पञ्चानां शतानां नावाम् एकैकस्या नावः कैवर्त्तानां शतं शतं तिष्ठन्तु,शतंशतं कैवर्त्ताः तिष्ठन्त्वित्यर्थः॥८॥ रामस्य तुष्टः रामविषये तुष्टः । यदादुष्ट इति पाठे—अदुष्ट इति पदच्छेदः । स्वस्तिमतीति अन्यथा हन्तव्येतिभावः ॥ ९॥ उपायनं

वाक्यम् । भरतः दाशानस्मान् वधिष्यति । अनु पश्चाद्दाशरथिं हन्तुं समधिगच्छ तीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भर्तेति । तस्यार्थकामाः रामस्य प्रयोजनं काङ्क्षमाणाः ॥ ६ ॥ तिष्ठन्त्विति । नदीरक्षाः नदीं रक्षन्तीति नदीरक्षाः ॥ ७ ॥ पञ्चानां शतानां नावां प्रत्येकं कैवर्तानां शतं शतंतिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयदिति सम्बन्धः । पञ्चशत सङ्ख्यासु नौषु प्रत्येकं शतं शतं कैवर्तकास्तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥८॥ यदादुष्ट इत्यत्र अदुष्ट

एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः । कुशलो दण्ड कारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः । असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रा द्भरतः शुभम् । उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥ लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः । आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुट श्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् । निवेदयामस्ते सर्वं स्वके दासकुले वस ॥ १६ ॥ अस्ति मूलं फलं चैव निषादैः समुपाहृतम् । आर्द्रञ्च मांसं शुष्कञ्च वन्यं चोच्चावचं महत् ॥ १७ ॥ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम् । अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥

कौशेयादि । मांसं मृगाणाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपतिः प्रभुः । दण्डकारण्ये कुशलः तत्र सञ्चरणसमर्थ इत्यर्थः । विजानीते तं देशमित्यर्थः ॥ १२–१४ ॥ प्रह्वः कृतप्रणामः ॥१५॥ अयं देशः मदधिष्ठितवनप्रदेशः । ते निष्कुटः गृहारामभूतः । "गृहारामस्तु निष्कुटः" इत्यमरः । त्वद्भोगयोग्य इति यावत् । वयं च वञ्चिताः अत्र गमनानिवेदनेन वञ्चिता इत्यर्थः । निवेदने हि प्रत्युद्गमनादिकं कर्तुं शक्यमिति भावः । सर्वे वयं ते, त्वदीया इत्यर्थः । अतः स्वके दासकुले दासगृहे वसेति निवेदयामः विज्ञापयामः । पूर्वं गङ्गामासाद्येति गङ्गापर्यन्तमार्गकरणेपि अद्य मनुष्यप्रेरणाभावात्त्वदागमनं न ज्ञातवानस्मीति गुहेनोच्यते ॥ १६ ॥ वन्यं नीवारश्यामाकप्रियंग्वादिधान्यम् ॥ १७ ॥ आशंसे प्रार्थयामि । इति छेदः ॥ ९–११ ॥ एष इति । दण्डकारण्ये कुशलः तत्र सञ्चारकोविद इत्यर्थः ॥ १२–१५ ॥ निष्कुटश्चेति । अयं देशो निष्कुटश्चैव गृहाराम एव । वञ्चिताः अत्रागमनानिवेदनेन वञ्चिताः, विपन्नास्सर्वे वयं च त्वदीयाः अतः स्वके स्वकीये दासकुले दासगृहे वस इति निवेदयामः प्रार्थयामः इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वाशिता सुष्ठु भोजिता । (वसत्वेनामितिपाठः) वसत्विति आशंसे प्रार्थये अतः

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥ ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे । यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् । अब्रवीद्भरतः श्रीमान् निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥ कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह । गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । अब्रवीत् प्राञ्जलि वाक्यं गुहो गहन गोचरः ॥ ५ ॥

स्वाशिता सुष्ठु भोजिता ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥

एवमिति । हेत्वर्थसंहितम् उपपत्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जित इति स्वस्य रामविषयभक्तिं द्योतयितुं मम गुरोः सखे इत्युक्तम् । यस्त्वमेक एव ईदृशीमपरिच्छिन्नां सेनामभ्यर्चितुमिच्छसि तस्य ते ऊर्जितः अभिवृद्ध कामः अर्चनामनोरथः कृतः खलु कृत एव, तवादरेणैव वयमर्चिता इति भावः ॥ २ ॥ इतीति । महातेजा इति गाम्भीर्यद्योतनम् । उत्तममित्यनेनार्चनोद्योगमात्रेण तृप्तत्वकथनादवाप्तसमस्तकामत्वमुक्तम् । श्रीमानिति तात्कालिकहर्षः ॥ ३ ॥ कतरेणेति । कतरेण केन मार्गेण । भृशं गहनः अत्यन्तदुष्प्रवेशः । अनूपो देशः जलप्रायो देशः । " जलप्रायमनूपं स्यात् " इत्यमरः ॥ ४ ॥ तस्येति । गहनं काननं गोचरः सञ्चारप्रदेशो यस्य सः गहन

आर्चितः श्वो गमिष्यतीति सम्बन्धः ॥१८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामाविरचितायां यणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुरशीतितमस्सर्गः ॥ ८४ ॥

एवमिति । हेत्वर्थसंहितम् उत्पत्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जित इति । यस्त्वं मे मम ईदृशीं सेनाम् एको ह्यर्चितुमिच्छसि, तस्य ते ऊर्जितः कामः कृतः खलु तव श्रद्धया सर्वं कृतमेवेत्यर्थः ॥२॥३॥ कतरेणेति । कतरेण केनमार्गेण । गहनः अत्यन्तदुष्प्रवेशः ॥ ४॥ तस्येति । गहनगोचरः दुष्प्रवेशप्रदेशसञ्चरणशीलः ॥ ५ ॥

दाशास्त्वाऽनुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः । अहं त्वाऽनुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६ ॥ कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः । इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥ तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः । भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि । राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥ तं निवर्त्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् । बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥

गोचरः । "गहनं काननं वनम्" इत्यमरः ॥ ५ ॥ दाशा इति । अहमनुगमिष्यामि अतो न मार्गविषयविचारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥ कच्चिदिति । न दुष्टः अदुष्टः । सुप्सुपेति समासः । रामस्य रामविषये अदुष्टो व्रजसि कच्चित् दुष्टो न व्रजसि कच्चिदिति वा सम्बन्धः । अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन निरपायत्वमुक्तम् । शङ्काप्रसक्तौ हेतुमाह इयमिति । अनुकूलो व्रजसि चेत् सेना व्यर्थेति भावः । इवशब्दः शङ्काया ईषत्त्वं द्योतयति ॥ ७ ॥ तमिति । आकाश इव निर्मल इत्यनेन तच्छङ्कितदोषस्य तत्र प्रसक्तिरेव नास्तीत्युच्यते । आकाशे हि पङ्कानुलेपे स तत्र न प्रसज्जति किन्तु स्वहस्त एव मलिनो भवति। श्लक्ष्णया स्वस्मिन्दोषालेपेप्यक्रोधया ॥ ८ ॥ माभूदिति । यत् यस्मिन् काले । कष्टं त्वया आशङ्कितं कष्टं जायते स कालो माभूत् । कलिकाले हि तादृशप्रसङ्गः, अतो मां शङ्कितुं नार्हसि । तत्र हेतुः राघव इत्यादि । न ते कार्या त्वया न कार्या ॥ ९ ॥ १० ॥ स त्विति । संहृष्टवदनः प्रसन्नवदन इत्यर्थः । हर्षितः

दाशास्त्विवति । अतो गहनविषया न काचिच्छङ्केति भावः ॥ ६ ॥ कच्चिदिति । रामस्य दुष्टः न व्रजसि कच्चित् रामस्य द्रोहं कर्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः ॥ ७॥८ ॥ माभूदिति । यत् यस्मिन् काले त्वया आशङ्कितं कष्टं रामे द्रोहरूपं जायते स कालोऽपि माभूत् । कुतः ? राघवः मे ज्येष्ठो भ्राता, अत एव मम पितृसमः अतो

धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले । अयत्नादा
गतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ शाश्वती
खलु ते कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति । यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं
प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवं सम्भाषमाणस्य
गुहस्य भरतं तदा । बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यव
र्त्तत ॥ १४ ॥ संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।
शत्रुघ्नेन सह श्रीमान् शयनं पुनरागमत् ॥ १५ ॥ राम
चिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः । उपस्थितो
ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥ अन्तर्दाहेन दहनः
सन्तापयति राघवम् । वनदाहाभिसन्तप्तं गूढोग्निरिव
पादपम् ॥ १७ ॥ प्रसृतस्सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसम्भ
वम् । यथा सूर्यांशुसन्तप्तो हिमवान् प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥

सञ्जातहर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥ शाश्वतीति । कृच्छ्रगतं व्यसनगतम् । प्रत्यानयितुं प्रत्यानेतुम् । इडार्षः ॥ १३ ॥ एवमिति । सम्भाषमाणस्य सम्भाषमाणे सति । नष्टप्रभः अदृष्टप्रभः ॥ १४ ॥ संनिवेश्येति । शयनं पुनरागमदिति अत्र पुनःशब्देन गुहागमनात् पूर्वं श्रान्तः शयने स्थित इति गम्यते । समुपागमदितिवा पाठः । पुनः परितोषित इति वा सम्बन्धः । वाक्यालङ्कारो वा ॥ १५ ॥ रामेति । अनर्हस्य गर्भैश्वर्येण शोकानर्हस्य । महात्मनः महाधीरस्यापि धर्मप्रेक्षस्य शोकमूलपापशून्यस्य । तादृशः अवाङ्मनसगोचरः । भ्रातृभक्तस्येति भरतविशेषणं वा ॥ १६ ॥ अन्तर्दाहेनेति । दहनः शोकाग्निः । अन्तर्दाहेन चिन्ताग्निना तप्तं राघवं भरतं सन्तापयति सम्यक् ग्लपयति स्म । वनदाहाभिसन्तप्तं वनदाहेन पर्यन्तवनाग्नेरूष्मणा सन्तप्तं शुष्कं पादपं गूढोग्निरिव कोटराग्निरिव अन्तरारभ्य बहिरदहत् अन्तःस्थोप्यात्मा दह्यते, अदाह्यत्वं केवलाग्नेर्हि ॥ १७ ॥ प्रसृत इति । शोकाग्निसम्भवं स्वेदं प्रसृतः,

मां शङ्कितुं नार्हसीति सम्बन्धः ॥ ९–१५ ॥ रामेति । अनर्हस्य शोकानर्हस्य । धर्मं प्रेक्षत इति धर्मप्रेक्षः तस्य, धर्मदृष्टेरित्यर्थः । तादृशः वाचामगोचरः शोक उपस्थितः प्राप्तः ॥ १६ ॥ अन्तरिति । दहनः शोकाग्निः । राघवं भरतं वनदावाग्निसन्तप्तं पर्यन्तवनदावोष्मणा शुष्कम् । गूढोऽग्निः कोटरसक्तोऽग्निः ॥ १७ ॥ प्रसृत इति ।

ध्याननिर्दरशैलेन विनिश्वासितधातुना । दैन्यपादप सङ्घेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९ ॥ प्रमोहानन्त सत्त्वेन सन्तापौषधिवेणुना । आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन् वै भृशदुर्मना स्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः । शमं न लेभे हृदय ज्वरार्दितो नरर्षभो यूथगतो यथर्षभः ॥ २१ ॥

भरत इति शेषः । स्वेदः शोकाग्निसम्भव इति पाठस्तु न दृष्टान्तानुरूपः । स्वेदं प्रसृतः हिमं प्रसृतः इत्यत्र गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ॥ १८ ॥ भरतस्य दुःखं शैलत्वेन रूपयति—ध्यानेत्यादिना । ध्याननिर्दरशैलेन दरा गर्त्तः तस्मा न्निर्गतं निर्दरं शिलानां समूहः शैलं रामविषयध्यानमेव निर्दरशैलं यस्मिन् तेन । ध्यानस्य निरन्तरत्वेन दरीविदीर्णशिलापङ्क्तिसाम्यम् । विविधं निश्व सितं विनिश्वसितं तदेव धातुर्यस्मिन् । विविधत्वसाम्यात् । दैन्यं करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं तस्य पादपसाम्यमबोधरूपतया । शोकायासाधि शृङ्गिणा शोकादय एव शृङ्गिणः कृष्णसारादयो यस्मिन् तेन । यद्वा शोका यासाधिभिः शृङ्गिणा शृङ्गवता दृढत्वसाम्यात् । प्रमोहानन्तसत्त्वेन प्रमोहा एव अनन्तानि सत्त्वानि जन्तवो यस्मिन् तेन । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । प्राणभयशङ्काकरत्वात् । सन्तापौषधिवेणुना सन्तापा एव ओषधयो वेणवश्च यस्मिन् तेन । ओषधिवेणुसाम्यं दुष्प्रवेशत्वात् । आक्रान्तः अभूदितिशेषः । महता अतिगुरुणा । मज्जतेतिपाठे—मज्जता अवय वेषु प्रविशता ॥ १९ ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्निति । विनिःश्वसन् चिन्तातिरेकेण श्वासं कुर्वन् । भृशदुर्मनाः अत्यन्तकलुषहृदयः । प्रमूढा नष्टा संज्ञा यस्य सः

शोकाग्निसम्भवं स्वेदं प्रसृतः, भरत इति शेषः ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ध्याननिर्दरशैलेन दरो विदारणं तस्मान्निर्गतं निर्दरं शिलानां समूहः शैलः, विदारणरहितस्थूलपाषाण इत्यर्थः । ध्यानमेव निर्दरशैलं यस्मिन् तेन । शोकायासाधिशृङ्गिणा शोकश्च आयासश्च आधिश्च ता एव शृङ्गाणि यस्मिन् तेन । प्रमोहानन्तसत्त्वेन प्रमोह एवानन्तसत्त्वानि जन्तवो यस्मिन् । सन्तापौषधि वेणुना सन्ताप एवौषधयश्च वेणवो यस्मिन् । मज्जता अवयवेषु प्रविशता दुःखशैलेन दुःखरूपपर्वतेन आक्रान्तः, अभूदितिशेषः । महतेतिवा पाठः ॥ १९ ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्निति । यूथहतः हतयूथः । यूथगत इति पाठे—यूथान्निर्गत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गुहेन सार्द्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः । सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनर्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये० श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥

प्रमूढसंज्ञः । अतएव परमापदं मरणायार्थसम्पत्तिरूपां मूर्च्छां गतः । शमं ज्वरशान्तिम् । अयूथगतः यूथाद्भ्रष्ट इत्यर्थः । यूथहत इति पाठे–हतयूथ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथ गुहः समागत इत्याह–गुहेनेति । सजनः सपरिवारः । समाहितः एकाग्रचित्तः । भरतः गुहेन सार्द्धं सह समागतः सङ्गतः । अथ गुहः सुदुर्मनाः भरतक्लेशदर्शनेन भरतादपि भृशं दुर्मनाः सन् । भरतम् अग्रजं प्रति अग्रजं लक्षीकृत्य समाश्वासयत् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

आचचक्ष इत्यादि । अथ आश्वासनानन्तरम् । सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं समीचीनस्वभावम् । आचचक्ष इत्यादि भगवद्विषयोपदेशे नूतनपुरातन विभागो नास्ति । देशिका वक्तारः सादराः श्रोतार इत्याह । आङीषदर्थे । स्ववागिन्द्रियविषयमेवावदत् न तु कात्स्न्र्येन । अथ भरतस्वभावज्ञानानन्तरम् । सद्भावं 'बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धः' इति सत्ताव्याप्तं स्वभावम् । लक्ष्मणस्य महात्मनः । पयोधिं पाणिना परिच्छेत्तुमुद्युक्तः भरतायाप्रमेयाय एतादृशस्योपदेष्टेति नास्ति. गुहो गहनगोचरः वन्यवृक्षादितारतम्यमात्रज्ञः एतादृशस्वभावमविज्ञातवान् । यद्वा रामविरहेण कुत्रचित् कुञ्जे स्थितः तद्देशीयागमने समुत्थाय

गुहेनेति । समाहितः एकाग्रचित्तः । सजनः सपरिवारः । अग्रजं प्रति समागतो भरतः । गुहेन सार्धं सुदुर्मनाः सुदुःखितः, अभूदिति शेषः । तं भरतम् । गुहः पुनः गुहस्तु तदा समाश्वासयदिति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५॥

आचचक्ष इति । अथ आश्वासानन्तरम् । सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं समीचीनस्व

तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं शरचापासिधारिणम् । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥ उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः । धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ नहि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ६ ॥ सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥

निर्गतः ॥ १ ॥ भरतस्य रामविषयस्नेहमभिवर्द्धयितुं लक्ष्मणस्य ज्येष्ठानुवर्तनरूपं पूर्ववृत्तान्तमाह—तं जाग्रतमित्यादिना । भ्रातृगुप्त्यर्थम् अत्यन्तं जाग्रतं शरचापासिधारिणम् एकहस्ते शरयुक्तचापम् अपरहस्ते असिं च दधानमित्यर्थः । गुणैर्भ्रातृभक्त्यादिगुणैर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ उचित इति । तस्य रामस्य ॥ ४॥ नहीति । मोत्सुकोभूः अस्यां रात्रौ रामरक्षणोत्सुक्यं मा कुथा इत्यर्थः । एतद्रक्षणं प्रति तवाग्रतः असत्यं ब्रवीम्यपि ब्रवीमि किम् ? न ब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥५ ॥ स्वस्यैहिकमामुष्मिकं च फलं रामायत्तमित्याह—अस्येत्यादिना । धर्मावाप्तिम् आमुष्मिकफलसाधनसिद्धिम् केवलां न्यायप्राप्तामिति यावत् ॥६॥ तनि०—केवलां प्रतिबन्धरहितां धर्मावाप्तिं फलाभिसन्धिरहितां मोक्षपर्यन्ताम् । अर्थावाप्तिं स्वर्गादिपुरुषार्थप्राप्तिम् । अस्मिन् लोके सुमहद्यशः ऐहिकपुरुषार्थं महाभागवतत्वप्रयुक्तप्रसिद्धिं वा । अस्य रामस्य प्रसादात् आशंसे प्रार्थये ॥ ६ ॥ ७ ॥

भावम् ॥ १–३ ॥ उचित इति । तस्य रामस्य । तव गुप्त्यर्थमिति पाठे-तत्कृता या रामगुप्तिः तदर्थम् ॥ ४॥ नहीति । रामादन्यः प्रियतरो भुवि नास्ति । मोत्सुकोभूः उत्सुको माभूः । अस्मिन्नर्थे विस्मयं मागाः । इदमसत्यमत आह ब्रवीम्येतदिति । रामं रक्षिष्यामीत्येतद्वचनं तवाग्रतः असत्यं ब्रवीम्यपि असत्यं ब्रवीमि किम् ? न ब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वस्यैहिकामुष्मिकफलं रामायत्तमित्याह—अस्येति । धर्मावाप्तिम् आमुष्मिकफलसाधनभूताम् । अस्य रामस्य प्रसादादेवेत्याशंस इति

नहि मेऽविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपिबलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना । अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानु पश्यता ॥ ९ ॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सहसीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १० ॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन् प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४ ॥ कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि जीवेयुः सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । दुःखिता या तु कौसल्या वीरसू विनशिष्यति ॥ १६ ॥

नेति । मेविदितमित्यत्र अविदितमिति पदच्छेदः ॥८–११॥ महतेति । तपसा अनशनेन । परिश्रमैः यज्ञादिभिरित्यर्थः । एकः मुख्यः " एके मुख्यान्य केवलाः " इत्यमरः ॥ १२ ॥ प्रव्राजनकालिकदशरथदशां स्मरन्नाह—अस्मिन्निति । वर्त्तयिष्यति जीविष्यति ॥१३॥ विनद्येति । सुमहानादं विनद्य, कृत्वेत्यर्थः । अद्य स्त्रियः उपरता इति मन्ये इत्युपस्कार्यम् । निवेशनं निवेशनं च॥१४॥कौसल्येति । सर्वे ते जीवेयुरिति नाशंसे यदि जीवेयुरिमां शर्वरीमेवेति सम्बन्धः ॥१५॥ जीवेदिति । शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नसम्बन्ध्यवेक्षणे-

सम्बन्धः ॥ ६–११ ॥ महतेति । एकः मुख्यः ॥ १२–१४ ॥ कौसल्येति । सर्वे ते जीवेयुरिति नाशंसे । यदि जीवेयुः इमां शर्वरीमेवेति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥

स०—सदृशलक्षणः दशरथे विद्यमानाः सर्वे गुणा रामे वर्तन्ते इत्येतावता सादृश्यं पितृगौरवादेवमुक्तिः । एतादृश एक एव लब्धः ॥ १२ ॥

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्यमनोरथम् । राज्ये राम मनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते । प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् । हर्म्यप्रासादसम्पन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसम्बाधां तूर्यनादविनादिताम् । सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसम्पूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिना वयम् । निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥

च्छया। वीरसूः कौसल्या दुःखितेति यत् अतो विनशिष्यति । दुःखिता या त्विति पाठः समीचीनः। तत्पक्षे या दुःखिता वीरसूः कौसल्या सा तु विनशिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमिति । अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वं प्रयोजनमतीत्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ सिद्धार्था इति । वृत्तम् अतीतम्, मृतमिति यावत् ॥ १८ ॥ रम्येत्यादि। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां हर्म्याणि धनिनां गृहाणि, प्रासादा देवानां राज्ञां च गृहाणि तैः सम्पन्नां समृद्धाम् । सर्वरत्नविभूषितां सर्वैः श्रेष्ठवस्तुभिरलंकृताम् । तूर्यनादविनादितां तूर्यस्य नृत्यगीतादिकस्य नादेन विनादिताम्, हर्म्यादिषु कृतप्रतिध्वनिमित्यर्थः । सर्वकल्याणैः सर्वमङ्गलैः सम्पूर्णां सर्वोत्सवैः सम्पूर्णां वा । आरामोद्यानसम्पूर्णाम् आरामाः उपवनानि उद्यानानि राज्ञामसाधारणवनानि तैः समृद्धाम् । समाजोत्सवशालिनीम् उत्सवसमूहशालिनीम् ॥ १९–२१ ॥ अपीति । सत्यप्रतिज्ञेन तीर्णवनवासप्रतिज्ञेन रामेण ।

अतिक्रान्तमिति । राज्ये राममनिक्षिप्य तादृशमनोरथमनवाप्य मे पिता विनशिष्यति । यतः अतः अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्य गतं व्यर्थं गतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ रम्येत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । हर्म्याणि धनिनां गृहाणि, प्रासादाः देवानां राज्ञां च गृहाणि, आरामा उपवनानि, उद्यानानि राजसाधारणवनानि । समाजोत्सवशालिनीं उत्सवसमूहशालिनीमित्यर्थः ॥ १९–२१ ॥ अपीति ।

परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्त्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटावुभौ । अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं सन्तारितौ मया ॥ २४ ॥ जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ । वरेषुचापासिधरौ परन्तपौ व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे॰ श्रीमदयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् । ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः । पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तं तु कालं परमदुर्मनाः । पपात सहसा तोत्रैर्हृतिविद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥

प्रविशेमहि, पुरीमिति शेषः ॥२२॥ परिदेवयमानस्येति । तिष्ठतो राजपुत्रस्य राजपुत्रसम्बन्धिनी शर्वरी । अत्यवर्त्तत निरन्तरपरिदेवनेन रात्रिं यापितवानित्यर्थः ॥२३॥२४॥ जटाधराविति । व्यवेक्षमाणौ सर्वतो दत्तावधानौ ॥२५॥ इति श्रीगोवि॰ श्रीरामा॰ पीता॰ अयोध्याकाण्ड॰ षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

गुहस्येति । यत्र तत्रैव यत्र क्षणे अप्रियं श्रुतं तत्रैवेत्यर्थः। यद्वा यत्र विषये अप्रियं श्रुतं तत्रैव ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्य्यसङ्कटं जातमिति चिन्तापारवश्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ सुकुमार इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तं कालं परमदुर्मनाः सन् सहसा पपात । ससादेति वा पाठः ।

सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २२ ॥ परीति । परिदेवयमानस्य राजपुत्रस्य सतः शर्वरी अत्यवर्तत निरन्तरपरिदेवनेन रात्रिर्यातेत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रभात इति । प्रभाते सूर्ये विमले सति अस्मिन् भागीरथीतीरे जटाः कारयित्वा स्थितावुभौ सुखं मया सन्तारितौ गङ्गामिति शेषः ॥ २४ ॥ जटेति । व्यपेक्षमाणौ निरपेक्षावित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहे॰श्रीरामा॰अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गुहस्येति । ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्यसङ्कटं जातमिति चिन्तां प्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥ सुकुमार इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । प्रत्याश्वस्य मुहूर्तकालं परमदुर्मनाः

तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः । परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ४ ॥ ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः । उपवासकृशा दीना भर्तुर्व्यसनकर्शिताः ॥ ५ ॥ ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् । कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ६ ॥ वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी । परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ७ ॥ पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं परिबाधते । अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं च जीवितम् ॥ ८ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते । वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ ९ ॥ कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् । पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ १० ॥ स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः । कौसल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भ्राता मे क्वावसद्रात्रौ क्व सीता क्व च लक्ष्मणः । अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १२ ॥

सुकुमार इत्यादिना तदवस्थानर्हत्वमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ तदवस्थमिति । अनन्तरास्थितः निरन्तरं समीपे स्थितः ॥४॥५ ॥ ता इति । अनुसृत्य समीपं प्राप्य ॥ ६ ॥ वत्सलेति । उपगूह्य परिष्वज्य ॥ ७ ॥ पुत्रेति । नहि भरतस्य व्याधिश्चातुर्थिकः, अपि तु रामविरह एव । रामविरहः ते शरीरं बाधते कच्चिदित्यर्थः । अद्येति रामो वनं गतः चक्रवर्ती तु संस्थितः । अतस्त्वमेवेदानीमस्माकं रक्षक इति नार्थः, किन्तु रामे भवतो मुखवैवर्ण्यं दृष्ट्वा न पुनरनागतो भवेत्, अवश्यमागमिष्यतीत्येतदवेक्ष्य वयं जीवामः । भवान्नास्तीति श्रुतं चेत् क इमां दिशमवलोकयेत् ॥८ ॥ ९ ॥ कच्चिदिति । लक्ष्मणे विषये ते त्वया एकपुत्रायाः, ममेति शेषः ॥ १० ॥ स इति । परिसान्त्व्य त्वच्छङ्कितं

सन् सहसा पपात । ससादेति वा पाठः ॥ २ ॥ ३ ॥ तदवस्थमिति । अनन्तरास्थितः आसन्नस्थितः ॥ ४–९ ॥ कच्चिदिति । एकपुत्रायाः ममेति शेषः ॥ १० ॥ स इति ।

सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः । यद्विधं प्रति
पेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १३ ॥ अन्नमुच्चावचं
भक्षाः फलानि विविधानि च । रामायाभ्यवहारार्थं बहु
चोपहृतं मया ॥ १४ ॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्य
पराक्रमः । न तु तत्प्रत्यगृह्णात् स क्षत्रधर्ममनुस्मरन्
॥ १५ ॥ न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।
इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १६ ॥

किमपि न भवेदिति वदन्, परिसान्त्व्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । गुहः हृष्टः रामवृत्तान्तकीर्त्तनस्यावकाशो लब्ध इति सञ्जातहर्षः सन् । रामे यद्विधं यादृशम् उपचारादिकम् । प्रतिपेदे अकरोदिति यावत् । तदब्रवीत् । चकारेण रामकृतं समुच्चीयते ॥ १३ ॥ अन्नमिति । उच्चावचं नानाविधमित्यर्थः । भक्षाः भक्षणीयानि अपूपादीनि । अभ्यवहारार्थं भोजनार्थं बहु चेति अन्यच्च बहु चोष्यलेह्यादिकमुपाहृतम् ॥१४॥ तत्सर्वमिति । रामः तन्न प्रत्यगृह्णात्, किन्तु तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीत् प्रत्यन्वज्ञासीत्, पुनर्नीयतामित्यनुज्ञातवान् । क्षत्रधर्मं दानमेव क्षत्रधर्मः न त्वादानमिति । अत्र हीनजातिपरिग्रहत्वात्तत्प्रत्याख्यानम् ऋषिभ्यस्तु स्वीकरिष्यतीत्याहुः ॥ १५ ॥ प्रत्यनुज्ञाने हेतुमाह–नेत्यादिना । इत्यनुनीता वयमित्यनेन स्वाङ्घ्रिभक्ताग्रेसरगुहसमर्पितफलादेर्भक्तिपूतत्वेन शबरीविदुरादिन्यायेन परमभागवततया स्वीकार्यत्वेऽपि स्वप्रियतमपितृमातृ प्रमुखबहुजनाविश्लेषदुःखप्राग्भारानुभवजनितवैमनस्येन पुण्यनदीतीरे उपवास चिकीर्षया च गुहसमर्पितं न प्रतिजग्राह राम इति च गुहेनापि विदितमिति

परिसान्त्व्य त्वच्छङ्कितं किमपि नास्तीत्याश्वास्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ सोऽब्रवीदिति । गुहः हृष्टः रामवृत्तान्तकीर्तनेन स्वावकाशो लब्ध इति सञ्जातहर्षस्सन् रामे यद्विधं यादृशमुपचारं प्रतिपेदे अकरोदित्यर्थः । तदब्रवीत् । चकारेण रामकृतं समुच्चीयते ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्सर्वमिति । रामस्तन्न प्रत्यगृह्णात् किन्तु तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीत्

स०–प्रत्यनुज्ञासीत् दृष्ट्या स्वीकृत्य मह्यं दत्तवान् । क्षत्रधर्मं वन्येनैव वनवासं करिष्य इति प्रतिज्ञापालन रूपः प्रतिग्रहरूपं वा । प्रथमपक्षे उत्तरश्लोके स्वाभिप्रेतं निगूह्य प्रकारान्तरेण परिहारः कृत इति ध्येयम् । अत एवानुनीता इत्यत्रासन्धिः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः । औपवास्यं
तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १७ ॥ ततस्तु जल
शेषेण लक्ष्मणोप्यकरोत्तदा । वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां
समुपासत संहिताः ॥ १८ ॥ सौमित्रिस्तु ततः पश्चाद-
करोत् स्वास्तरं शुभम् । स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं
राघवकारणात् ॥ १९ ॥ तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरं
सह सीतया । प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः
॥ २० ॥ एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् ।
यस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २१ ॥

गम्यते ॥१६॥ लक्ष्मणेनेति । औपवास्यम् । उपवासम् । स्वार्थे ष्यञ् ॥ १७ ॥ तत इति । जलशेषेण रामपीतजलशेषेण अकरोत्, पानमिति शेषः । वाग्यताः नियतवाचः । सीताया अपि सन्ध्यायां ध्यानजपादिकमस्त्येव । संहिताः समा हिताः । ननु पूर्वं पुरोवादे "ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥" इत्युक्तम् । कथमत्रानुवादे प्रथमं जलादानं पश्चात्सन्ध्योपासनं चोच्यते? सत्यम्; तथैव क्रमः । इह तु गुहानीता न्नानङ्गीकारे किं भुक्तवान् राम इत्याकाङ्क्षायां लक्ष्मणेन यद्वार्यानीतं तत्पीत मिति प्रसङ्गसङ्गत्या जलपानं प्रथममुक्त्वाऽथ सन्ध्योपासनमुक्तमिति न दोषः ॥ १८ ॥ सौमित्रिरिति । ततः पश्चात् वारिपानानन्तरम् । स्वयं बर्हींषि कुशान् "बर्हिर्नाग्नौ न ना कुशे" इति वैजयन्ती । क्षिप्रमानीय राघवकारणात् राघवनिमित्तम् । शुभं पवित्रं स्वास्तरं सुष्ठु आस्तीर्णम्, शयनमिति यावत् । अकरोत् कृतवान् ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । पादौ प्रक्षाल्य गङ्गातीरगमनकृत पङ्कशोधनं कृत्वेत्यर्थः। इदं च रामस्य स्वहस्ताभ्यां सीतायास्तूदकप्रदानेनेति बोध्यम् । अपचक्राम शयनकाले समीपवर्त्तनस्यानुचितत्वात् दूरे स्थितः ॥२०॥ एतदिति । शयितौ "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्-" इत्यादिना कर्त्तरि

प्रत्यर्पयामास ॥ १५ ॥ १६ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वाग्यतास्ते त्रयस्सन्ध्यां समुपासत । अथ राघवः लक्ष्मणेन यद् वार्यानीतं तत्पीत्वा औपवास्यम् उपवासम्। औपवस्तमिति पाठेप्ययमेवार्थः। लक्ष्मणोप्यकरोत् औपवास्यमित्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सौमित्रिरिति । स्वास्तरं सुष्ठु आस्तरं शयनमित्यर्थः । बर्हींषि

नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवान् शरैः सुपूर्णाविषुधी परन्तपः। महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलम् ॥ २२ ॥ ततस्त्वहं चोत्तमबाण चापधृत् स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः । अतन्द्रिभि र्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमद योध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्ष्य ताम् ॥ १ ॥

निष्ठा ॥२१॥ नियम्येति । पृष्ठे पश्चाद्भागे । इषुधी तूणीरद्वयं नियम्य बद्ध्वा, शूराणां सव्यापसव्यप्रयोगार्थमिषुधिद्वयधारणमस्ति । तलाङ्गुलित्रवान् "तलं ज्याघातवारणम्" इत्यमरः । उपोह्य धृत्वा अस्य परितोऽतिष्ठत्, सर्वतो रक्षणार्थं प्रदक्षिणं चचारेत्यर्थः। निशां निशायाम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । केवलमित्यनेन शयननिद्राराहित्यं लक्ष्मणस्योच्यते ॥ २२ ॥ तत इति । अहं चोत्तमबाणचापधृत् एको भ्राता नगरात् वनानि निरगमयत्, अयमपरः सुषुप्ति दशायां किमपि कुर्य्यादिति शङ्कया सज्जायुधः सन् यत्रयत्र स लक्ष्मणः स्थितः तत्रतत्र स्थितोऽभवम्,प्रतिपदं तमनुसृतवानभवमित्यर्थः। अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभि रात्तकार्मुकैः मम परिकराश्च अयं वनचरो निषादजातीयः रामे किञ्चित्कारि ष्यतिचेत् एनं च प्रहराम इति सावधाना मां प्रतिपदमन्वसरन्नित्यर्थः । एव मस्थाने भयशङ्किभिः कृतम्, वस्तुतः स न केनचित् परिभाव्य इत्याह महेन्द्र कल्पमिति ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा ख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तदित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । निपुणं सावधानमित्यर्थः । तेन रामेण ।

कुशानि ॥१९–२१॥ नियम्येति । तलाङ्गुलित्रवान् तलं ज्याघातवारणम् । अङ्गुलित्रम् अङ्गुलित्राणम् तदुभयवान् '। इषुधी तूणीरौ उपोह्य धृत्वा । केवलमित्यनेन लक्ष्मण सम्बन्धिशयननिद्राराहित्यमुच्यते॥ २२॥२३॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्ताशीतितमः सर्गः॥ ८७ ॥ १ ॥

अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना । शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥ महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता । जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये । शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा । हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसञ्चयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु । पाण्डराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च ॥ ६ ॥

इह भूमौ । शर्वरी शयिता शर्वर्यां शयनं कृतम् । निष्ठाया अधिकरणत्वस्याभिहितत्वाच्छर्वरीशब्दात् प्रथमा, इदमेषामासितमितिवत् । इदमस्य विमर्दितमित्यत्राप्यधिकरणे निष्ठा। "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति कर्त्तरि षष्ठी। अस्मिन्नेतत्कर्तृकं विमर्दनमित्यर्थः ॥ १॥ २ ॥ महाभागेति । महाभागेन महानुभावेन । दशरथेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ३ ॥ अजिनेति । अजिनोत्तरसंस्तीर्णे अजिनरूपोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे । अजिनशब्देन " कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ " इत्युक्तकदल्याद्यजिनं विवक्षितम् । वरास्तरणसञ्चये वराणि अमूल्यानि आस्तरणानि येषु पर्य्यङ्केषु तेषां सञ्चये समूहे । पर्य्यङ्कानां बहुत्वं शीतोष्णादिकालोचितान्तर्गृहशिरोगृहादिबाहुल्यात् । यद्वा मार्दवातिशयायानेकास्तरणत्वम् । अतिमृदुत्वादजिनस्योपर्यास्तरणत्वम् ॥ ४ ॥ प्रासादेति । प्रासादाग्रविमानेषु विमानतुल्यप्रासादशिखरेषु । वलभीषु कूटागारेषु "कूटागारे तु वलभी" इति वैजयन्ती । हैमराजतभौमेषु हैमानि राजतानि भौमानि भूतलानि येषु तेषु । वरास्तरणशालिषु चित्रकम्बलादिशालिषु ॥५॥ पुष्पसञ्चयचित्रेषु चित्रपुष्पसमूहेषु । चन्दनागरुगन्धिषु चन्दनागरुधूपगन्धिषु । पाण्डराभ्रप्रकाशेषु तद्वद्

तेन रामेण शर्वरीशयितं शर्वर्यां शयितम् । अस्य रामस्य । विमर्दितं विमर्दनम् ॥ २ ॥ महाभागेति । दशरथेनेति हेतौ तृतीया पञ्चम्यर्थे वा ॥ ३ ॥ अजिनेति । अजिनोत्तरसंस्तीर्णे अजिनोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे, अत्राजिनशब्देन कदल्यादिमृगविशेषाजिनं विवक्षितम् । वरास्तरणसञ्चये वराण्यमूल्यानि आस्तरणानि येषु पर्यङ्केषु तेषां सञ्चये समूहे ॥ ४ ॥ प्रासादेति । प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकाररम्यगृहेषु । हैमराजतभौमेषु हैमानि राजतानि भौमानि भूतलानि येषु

प्रासादवरवर्य्येषु शीतवत्सु सुगन्धिषु । उषित्वा मेरु
कल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषै
र्वराभरणनिस्वनैः । मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः
॥ ८ ॥ वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ।
गाथाभिरनुरूपाभिस्तुतिभिश्च परन्तपः ॥९॥ अश्रद्धेय
मिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा । मुह्यते खलु मे
भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥

धवलेषु । शुकसङ्घरुतेषु शुकसमूहनादवत्सु । अर्शआदित्वादच् मत्वर्थीयः ॥६॥प्रासादवरवर्येषु प्रासादवराणामुत्तमेषु । शीतवत्सु शैत्यवत्सु । "शीतं गुणे तद्वत्"इत्यमरः। सुगन्धिषु घनसारादिभिरिति शेषः । उषित्वा शयित्वेत्यर्थः । उपरि प्रतिबोधोक्तेः । मेरुतुल्यत्वे हेतुः कृतकाञ्चनभित्तिष्विति ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैः गीतैस्तदनुगुणवीणादिरावैः । वराभरणनिस्वनैः परिचारिकापाणिचरणनूपुरकङ्कणाद्याभरणशिञ्जितैः। मृदङ्गवरशब्दैः मर्दलविशेषध्वनिभिश्च सततं प्रतिबोधितः । अथ प्रबोधनानन्तरम् । काले प्रातःकाले। वन्दिभिः कर्तृभिः सूतमागधैश्च । गाथाभिः गद्यविशेषैः (पद्यविशेषैः) । स्तुतिभिः स्तोत्रप्रबन्धैश्च वन्दितः स्तुतः। " वदि अभिवादनस्तुत्योः " इति धातुः । परन्तपः अन्यराजशिक्षणपरो रामः (अथ राज्याशिक्षणपरो रामः) कथं भूमौ केवलायां शेते कथं श्वापदरवैः प्रतिबोध्यते कथमेकाकी तिष्ठतीति चोपस्कार्यम् । गम्यमानत्वादप्रयोगः । " यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥ " इत्यादिवत् ॥८॥९॥ अश्रद्धेयमिति । इदं रामस्य तृणशय्याशयनादिकम् अश्रद्धेयम् । लोके पश्यामि " लोकृ दर्शने " इति धातुः । तत्र हेतुमाह न सत्यमिति । किञ्च मे भावः हृदयं मुह्यते खलु मुह्यति किमु । रामस्य भूमिशयनश्रवणादिकं भ्रमो वेत्यर्थः । अथवा अयं पूर्वोक्तश्रवणम् । स्वप्नापेक्षया पुँल्लिङ्गत्वम् । स्वप्नइति मे मतिः मतम्, सिद्धान्त इत्यर्थः । कथमन्यथा सर्व

तेषु । वरास्तरणशालिषु प्रासादवरवर्येषु प्रासादवराणामुत्तमेषु । उषित्वा शयित्वेत्यर्थः । वराभरणनिस्वनैः परिचारिकाणां नूपुराद्याभरणानां शिञ्जितैः स्तुतिभिश्च प्रतिबोधितः महीतले कथं शेत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५-१२ ॥

न नूनं दैवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरम् । यत्र दाशरथी रामो भूमावेव शयीत सः ॥ ११ ॥ विदेहराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना । दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२ ॥ इयं शय्या मम भ्रातुरिदं हि परिवर्तितम्। स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिन् शयनोत्तमे। तत्रतत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा । तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी । सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥

मिदमसम्भाव्यं सम्भाव्यत इति भावः ॥ १० ॥ नेति । कालेन कालात् । दैवतं बलवत्तरं न नूनं काल एव बलीयानित्यर्थः । यत्र यस्मात् दाशरथिः दशरथपुत्रोपि भूमावेव शयीत तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥ विदेहराजस्येति । प्रियदर्शना अतदर्हेत्यर्थः । दयिता रामस्य प्राणेभ्योपि प्रेयसी शयिता शयितवती । कर्तरि क्तः । हन्तेति शेषः ॥ १२ ॥ इयमिति । परिवर्तितं परिवर्त्तनं स्वापकाले श्रमातिशयादितस्ततः शरीरपरिवर्त्तनपरम् । परिवर्तनज्ञापकमाह स्थण्डिल इति । स्थण्डिले भूतले कठिनस्थलत्वात् गात्रैः विमृदितं क्षुण्णं तृणम् इदमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ मन्य इति । साभरणा सुप्ता मार्गश्रमादाभरणमनुन्मुच्य सुप्तवती । शयनोत्तमे भर्तृशय्यात्वादितरतल्पेभ्यः श्रेष्ठतमे । साभरणासुप्तेत्यत्र सूचकमाह तत्रतत्रेति । तत्रतत्र तृणेषु सक्ताः कनकबिन्दवः जाम्बूनदाभरणनिर्गलिताः सूक्ष्मरेणवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिति । इह कुशाग्रेषु आसक्तम् इदमासञ्जनं सुव्यक्तं सीतया सीतयाः ॥ १५ ॥ मन्य इति । या कापि भर्तुः शय्या पतिव्रतायाः सुखेति मन्ये । यतः सुकुमारी मैथिली सती

इयमिति । गात्रैः करचरणाद्यवयवैः॥ १३॥१४॥ उत्तरीयमिति । सीतया धृतमिति । शेषः । यद्वा षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ १५ ॥ येन मैथिली दुःखं न विजानाति तेन कारणेन

विष०—सर्वं गात्रं तृणैर्विमृदितं क्षुण्णमिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

हा हन्तास्मि नृशंसोऽहं यत् सभार्यः कृते मम । ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकस्य सम्मतः । सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं सुखमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्त्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् । वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा । गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुन्धराम् । वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् । अपावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥

पतिव्रता अस्मिन्नपि शयने शयिता दुःखं न जानाति ॥ १६ ॥ हाहन्तेति । हाहन्तेत्येकनिपातः खेदार्थः । अहं नृशंसोस्मि निर्दयोस्मि । मम कृते मन्निमित्तम् । कृते इत्यव्ययम् ॥ १७ ॥ जन्मना शक्तिमत्तया प्रजारञ्जकत्वेन शरीरलक्षणेन च राज्यार्हो रामः कथमेतादृशीं दुर्दशां प्राप्त इति खिद्यति—सार्वभौमकुले जात इत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ धन्य इति । विषमे काले सङ्कटे काले ॥ २० ॥ सिद्धार्थेति । पतिमनु पतिमनुसृत्य वनं गतेति सम्बन्धः । संशयिताः अस्मत्सेवां रामोऽङ्गीकरिष्यति नवेति संशयिताः ॥ २१ ॥ अकर्णधारेति । अकर्णधारा प्रधानपुरुषरहितेति यावत् । अतएव शून्येव प्रतिभाति ॥ २२ ॥ अनायकत्वे कथं राज्यं निरुपद्रवम् ? तत्राह—न चेति । कश्चित् सामन्तः न प्रार्थयते आक्रमितुं नेच्छति ॥ २३ ॥ रामवीर्यं विना रक्षकान्तर

भर्तुश्शय्या पतिव्रतानां सुखेति मन्य इति सम्बन्धः ॥ १६–२० ॥ सिद्धार्थेति । पतिमनुसृत्य वनं गता अतः सिद्धार्था वयं संशयिताः स्वस्य पुरुषार्थविषयसंशयं प्राप्ताः ॥ २१ ॥ अकर्णेति । अकर्णधारेव कर्णधाररहिता नौरिव शून्या नायकरहिता ॥ २२ ॥ २३ ॥ शून्येति । शून्यसंवरणारक्षां विहीनप्राकार

अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्षान् विषकृतानिव ॥२५॥ अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा । फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन्॥२६॥ तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने । तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति ॥ २७॥ वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो माऽनुवत्स्यति । लक्ष्मणेन सह त्वार्यो ह्ययोध्यां पालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः । अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥

शून्यत्वमाह–शून्यसंवरणेत्यादि । शून्यसंवरणारक्षाम् अविद्यमानप्राकाररक्षकाम् । यद्वा शून्यसंवरणः गुप्तिरहितः आरक्षः गुल्मस्थानं यस्याः सा तथा । अयन्त्रिताः रक्षकाणां रामपारवश्येन तैरबद्धाः हयद्विपाः यस्यास्ताम् । अपावृतानि अपिहितानि पुरद्वाराणि यस्यास्ताम् । अप्रहृष्टबलत्वमरक्षितत्वे हेतुः । न्यूनां साधनविहीनाम् । विषमस्थां दुर्दशापन्नाम् । अनावृतां बाह्यरक्षकरहिताम् । नाभिमन्यन्ते अभिभवितुं न स्मरन्ति । भक्षान् अपूपादीन् । विषैः विषमिश्रैः कृतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तसर्वानर्थस्य आत्ममूलकतया तत्प्रायश्चित्तमाह–अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तं प्रतिश्रवं तां प्रतिज्ञाम् । आमुच्य स्वस्मिन्नासज्य । तस्यार्थं रामार्थमित्यर्थः । उत्तरं कालं चतुर्दशवर्षात्मके काले रामानुष्ठितव्यतिरिक्तोत्तरकालं वने वत्स्यामि । मिथ्या न भविष्यति, प्रतिज्ञेति शेषः ॥ २६–२८ ॥ अभिषेक्ष्यन्तीति । देवताः इमं

रक्षाम् । अयन्त्रितहयद्विपाम् असन्नद्धाश्वगजाम् । न्यूनां साधनविहीनाम् । विषमस्थां दुर्दशोपपन्नाम् । अनावृतां बाह्यरक्षकरहिताम् । नाभिमन्यन्ते नाभिभवितुं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तं प्रतिश्रवं तां प्रतिज्ञाम् रामकृतवनवासप्रतिज्ञामित्यर्थः । आमुच्यस्वस्मिन्नासज्य । तस्यार्थं रामार्थम् उत्तरकालं चतुर्दशवर्षात्मकरामानुष्ठेये व्यतिरिक्तोत्तरं कालम् । वने वत्स्यामि, अतोऽस्य रामस्य प्रतिज्ञा मिथ्या न भविष्यति ॥ २६–२९ ॥

स०–अनावृतां सर्वतः पुररक्षकै रहिताम् । एतादृशीमपि विषकृतान्मरणशङ्कया यथा नाभिमन्यते तथा राममिया नेच्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि नाभिपत्स्यते। ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥

एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः । भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् । शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम्॥२॥जागर्मि नाहं स्वपिमि तमेवार्य्यं विचिन्तयन्। इत्येवमब्रवीद्भ्रात्रा शत्रुघ्नोपि प्रचोदितः॥३॥

मनोरथं सत्यं कुर्युरपि । सम्भावनायामपिशब्दः ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमान इति । शिरसा प्रणामपूर्वकं स्वयं न तु मन्त्रिमुखेन । नाभिपत्स्यते नाङ्गीकरिष्यति, प्रसादमिति शेषः । ततस्तदा वने वसन् राघवमनुवत्स्यामि तदनुचरो भवामि । अनुचरणं वा कथमङ्गीकरिष्यतीत्यत्राह नार्हति मामुपेक्षितुमिति । मां भ्रातरं शिष्यं दासमित्यर्थः॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभू० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः॥८८॥

व्युष्येति । व्युष्य उषित्वा । रात्रिं रात्रौ । तत्रैव यत्र रामोऽशयिष्ट तत्रैव । काल्यं प्रत्यूषः। "प्रत्यूषोऽहर्मुखं काल्यम्" इत्यमरः । तस्मिन्नित्यर्थः॥१॥ शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्न भद्रं त इति सान्त्वोक्तिः । वाहिनीं गङ्गाम् । अस्मानित्यर्थसिद्धम् ॥ २ ॥ जागर्मीति । नाहं स्वपिमि जागर्मीति भ्रात्रा प्रचोदितः शत्रुघ्नोपि तमेवार्यं यस्त्वया चिन्त्यते तमेवार्यं विचिन्तयन् सन् अहमपि जागर्मि न स्वपिमि इत्येवमब्रवीत् । तथैवेतिपाठे–यथा त्वं तथैवाहमार्यं विचिन्तयन्नित्यर्थः । चरमपर्वनिष्ठस्य प्रथमपर्वाभिनिवेशस्तत्प्रीत्यर्थतयेति व्यञ्जितम् । ' तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरास्थितः ' इतिहि पूर्वं

प्रसाद्यमान इति । न प्रपत्स्यते नाङ्गीकरिष्यति यदि, प्रार्थनामिति शेषः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८॥ १–३ ॥

इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः। आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कच्चित्सुखं नदीतीरे ऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् । कच्चित्ते सहसैन्यस्य तावत्सर्वमनामयम् ॥ ५ ॥ गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् । रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीद मब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखा नः शर्वरी राजन् पूजिताश्चापि ते वयम् । गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः सन्तारयन्तु नः ॥ ७ ॥ ततो गुहः संत्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम् । प्रति प्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु च वः सदा । नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९ ॥ ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् । पञ्च नावां शतान्याशु समा निन्युः समन्ततः ॥ १० ॥ अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः । शोभमानाः पताकाभिर्युक्तवाताः सुसंहताः ॥ ११ ॥

मप्युक्तम्॥ ३ ॥ इतीति । संवदतोः सतोः । काले गमनोचितकाले ॥ ४ ॥ कच्चिदिति । शर्वरीं तावत् शर्वर्यां साकल्येन । "यावत्तावच्च साकल्ये" इत्यमरः । सहसैन्यस्य ते सेनासहितस्य तव । सर्वमुपकरणम् अनामयं निरुपद्रवम् ॥ ५ ॥ गुहस्येति । रामस्यानुवशः रामायत्तः ॥ ६ ॥ सुखेति । सुखा सुखावहा, जातेतिशेषः । राजन्निति रामभक्ततया स्तौति । ते त्वया ॥७॥ तत इति । प्रतिप्रविश्य पुनः प्रविश्य ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठतेति । प्रबुध्यध्वम् उत्तिष्ठतेति क्रमः । तारयिष्यामेत्यत्र विसर्गलोप आर्षः । तारयिष्यामीति च पाठः ॥ ९ ॥ नावां पञ्चशतानीत्यन्वयः । समन्ततः सर्वावतारेभ्यः ॥ १० ॥ अन्या इति । अन्याः क्षुद्राभ्यः पञ्चशतनौभ्यः अन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः

॥ ४-१० ॥ अन्याः पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यरचना विशेषविशिष्टतया निर्मितत्वात्स्वस्तिका इति विज्ञेयाः । युक्तवाहाः पर्याप्तकर्ण

ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् । सनन्दि
घोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् । तामारुरोह भरतः
शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ १२ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च
याश्चान्या राजयोषितः। पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्म-
णाश्च ये। अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १३॥
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् । भाण्डानि
चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १४ ॥

' स्वस्तिकः सर्वतोभद्रः' इत्युक्तस्वस्तिकाख्यरचनाविशेषविशिष्टतया निर्मितत्वात् स्वस्तिका इति विज्ञेयाः । ताश्च नौद्वयसङ्घटनेन सम्पद्यन्ते । चतुर्षु कोणेषु महाघण्टाधराः । वराः राजार्हतया श्रेष्ठाः । शोभमानाः कनकरूपिततया शोभमानाः। युक्तवाताः फलककुड्यकरणेन मध्येमध्ये गवाक्षनिर्माणेन च महावातनिवारणादुचितवाताः । सुसंहताः राजारोहणस्थानत्वेनायसकीलादिभिर्दृढसन्धिबन्धाः । अत्रापि नाव आनिन्युरित्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ तत इति । ततः तासु स्वस्तिकविज्ञेयादिषु मध्ये पाण्डुकम्बलेन संवृताम् आच्छन्नतलप्रदेशाम् । सनन्दिघोषां हर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्ताम् । कल्याणीं शोभनाम् ॥ १२ ॥ भरतशत्रुघ्नव्यतिरिक्तानामन्यासु नौष्वारोहणक्रममाह—कौसल्येत्यादिना। राजयोषितः आगता इति शेषः। तत्पूर्वं तासां पूर्वं पुरोहितो गुरवो ब्राह्मणाश्च ये आगतास्ते आरुरुहुः । अनन्तरं राजदाराः कौसल्यादयः आरुरुहुः । तथैव शकटापणाः शकटाश्चापणस्थपदार्था श्चारुरुहुः । एतदारोहणं कर्तृद्वारा ॥ १३ ॥ आवासं सेनानिवेशम् । आदीपयताम् अग्निना ज्वलयताम् । राजभटा हि निर्गमनकाले श्रीसमागमार्थ

धारयुक्ताः । युक्तवाता इति पाठे—चारुफलकभित्तिसमावरणेन परिमितवाताः । सुसंहताः दृढसन्धिबन्धाः समानिन्युरित्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥ तत इति । सनन्दिघोषां हर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्ताम् ॥ १२ ॥ कौसल्येत्यादि । राजयोषितः आगता इति शेषः । तत्पूर्वं तासां पूर्वम् । पुरोहितो गुरवो ब्राह्मणाश्च ये आगतास्ते आरुरुहुः । अनन्तरं राजदाराः कौसल्याप्रमुखा राजदाराः तथैवारुरुहुः । तथैव शकटापणाः शकटाश्च आपणाश्च आपणस्थपदार्थाश्च आरुरुहुः आरोपयामासुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ आवासमिति । आवासं सेनानिवेशः । तीर्थम् अवतरणप्रदेशः ।

पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ।
वहन्त्यो जनमारूढं तदा सम्पेतुराशुगाः ॥ १५ ॥
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित् काश्चिच्च वाजिनाम् ।
काश्चिदत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १६ ॥
ताः स्म गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १७ ॥

मावासं दहन्तीति प्रसिद्धिः । तीर्थम् अवतरणप्रदेशम् । अवगाहतां नावा रोहणार्थमहमहमिकया आगच्छतामित्यर्थः । स्नानं कुर्वतामिति वा । भाण्डानि उपकरणानि । आददानानां मदीयमिदं मदीयमिदमिति त्वरया स्वीकुर्वतां जनानाम् । घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् महान् घोषो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥ पताकिन्य इति । पताकिन्यः वाय्वाकर्षणाय कृतपताकाः स्वयं संपेतुः आशुगत्वेन दाशाधिष्ठानमात्रेणानायासेन जग्मुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ सम्प्रति ता नावः कीदृग्विधा इत्यपेक्षायामाह—नारीणामित्यादि । नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः । वाजिनामभिपूर्णाः आरोहणार्हवाजिभिरभिपूर्णाः । दध्नः पूर्ण इति महाभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्णशब्दयोगे " पूरणगुण—" इत्यादिना षष्ठी तृतीयार्थे षष्ठी वा । यानयुग्यं यानानि रथशकटादीनि युग्यानि अश्वतरबलीवर्दादीनि । " सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति " इत्येकवद्भावः । महाधनं बहुमूल्यम् । " बहुमूल्यं महाधनम् " इत्यमरः ॥ १६ ॥ ता इति । काण्डचित्राणि काण्डे वारिणि चित्राणि चित्रगमनानि क्रियन्ते अक्रियन्त । " काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु " इत्यमरः । दाशबन्धुभिः दाशाभासैः दाशस्य गुहस्य बन्धुभिरिति वा । भाराभावकृतलाघवातिशयेन

भाण्डानि उपकरणानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ नारीणामिति । नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः । वाजिनाम् आरोहणार्हवाजिभिरभिपूर्णाः । यानयुग्यं यानानि रथशकटादीनि, युग्यानि अश्वाश्वतरबलीवर्दादीनि च यानयुग्यम् । महाधनं बहुमूल्यम् ॥१६॥ ताः स्मेति । ताः नावः । तं जनम् अवरोप्य निवृत्ताः । दाशबन्धुभिः दाशश्रेष्ठैः । काण्डचित्राणि काण्डे वारिणि चित्राणि विचित्रगमनानि क्रियन्ते निवृत्तिसमये भारावरोपणलघुत्वजनितेन सौकर्येण विचित्रगतिसहितं दाशैरानीयन्तेत्यर्थः । "काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु " इत्यमरः । काण्डचित्रा इति पाठः ॥ १७ ॥

सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहप्रचोदिताः ।
तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ १८ ॥
नावश्चारुरुहुश्चान्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ।
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ १९ ॥
सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशैः सन्तारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २० ॥

निवर्तनकालिकदाशलीलोच्यते ॥ १७ ॥ सवैजयन्ता इति । सवैजयन्ताः सपताकाः सगृहा वा । राजानो हि गजोपरि गृहाणिनिर्माय गच्छन्ति । तरन्तः प्लवन्तः "तॄ प्लवनतरणयोः" । सध्वजाः सगमनाः " ध्वज गतौ " जङ्गमपर्वता इव प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ नाव इति । नावः क्षुद्रनावः । प्लवैः तृणकाष्ठनिर्मितैः कुम्भघटैः कुम्भरूपघटैः सूक्ष्मवदना घटाः कुम्भाः ते हि तरणसाधनानि न घटमात्रम् । बाहुभिः केवलबाहुभिः ॥ १९ ॥ सेति । पुण्या गङ्गास्नानादिना पूता । ध्वजिनी सेना स्वयं नतु परप्रेरणेन । मैत्रे मुहूर्ते दिवसस्य पञ्चदशभागेषु घटिकाद्वयात्मके तृतीये मुहूर्ते "द्वे तु नाड्यौ मुहूर्तोऽस्त्री" इति वैजयन्ती । मुहूर्तसंख्योक्ता बृहस्पतिना–'रौद्रः सार्पस्तथा मैत्रः पैत्रो वासव एव च । आप्यो वैश्वस्तथा ब्राह्मप्राजेशैन्द्रास्तथैव च । ऐन्द्राग्नो नैर्ऋतश्चैव वारुणार्यमणौ भगी । एतेऽह्नि क्रमशो ज्ञेया मुहूर्ता दशपञ्च च"इति। (पाठभेदः । तस्य मैत्रनामत्वं विन्ध्यमाधवीये प्रोक्तं यथा– "आर्द्रोरगमित्रमघावसुजलविश्वाभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राग्नमूलवरुणार्यमभगयुक्ता दिवामुहूर्ताः स्युः ॥ "इति । मैत्रे मुहूर्ते तारिता सती प्रयागवनं यया

सवैजयन्ताः सपताकाः ॥१८॥ कुम्भाः अधिकप्रमाणाः,घटाः न्यूनप्रमाणाः ॥ १९ ॥ मैत्रे मुहूर्ते रौद्रादिषु पञ्चदशघटिकामुहूर्तेषु तृतीयो मुहूर्तः तस्मिन् । तथा चोक्तम् "रौद्रः सार्पस्तथा मैत्रः पैत्रो वासव एव च । आप्यो वैश्वस्तथा ब्रह्मा प्राजेशैन्द्राग्न मुच्यते। ऐन्द्रोथ निर्ऋतिश्चैव वारुणार्यमदेवताः । एते क्रमेण विज्ञेया मुहूर्ता दशपञ्च

स०–कुम्भघटैः कुम्भानां घटा समूहो येषु मञ्चादिषु ते तथा तैः । षण्डादिशब्दानां वृक्षसमूहवाचकत्वं यथा तद्वद्घटाशब्दस्य करिसमूहवाचिन इतरसमूहवाचकत्वेपि न क्षतिः । यद्वा अन्ये कुम्भैः कलशैः घटैःकरिशिरोभिश्च तेरुः । " घटस्समाधिभेदेभशिरःकुण्टकटेषु च " इति विश्वः । कुम्भस्स्यादित्यारभ्य द्विपाङ्गे चेति तत्रैवोक्तेर्विपरीतं वा ॥ १९ ॥

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् । द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य्यमृत्विग्वृतः सन् भरतः प्रतस्थे ॥ २१ ॥ स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य । ददर्श रम्योटजवृक्षषण्डं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥८९॥

वित्यन्वयः। घटिकाषट्क एव गङ्गातरणमिति भावः। यद्वा मैत्रे प्रयागवनं ययावित्यन्वयः। तत्रातिथ्येन निरवधिकभोगलाभात् मुहूर्त्तविशेषोक्तिः ॥ २० ॥ आश्वासयित्वेति । आश्वासयित्वा सान्त्वयित्वा । यथोपजोषं यथासुखम् । " तूष्णीमर्थे सुखे जोषम् " इति वैजयन्ती । ऋषिप्रवर्यम् ऋषिश्रेष्ठम् (पाठभेदः । आश्वासयित्वेति । महात्मा महामतिः । स्वयं खिन्नोपि अखिन्न इव पराश्वासनपरः भरतः राज्यभरणदक्षः' भरत इति राज्यस्य भरणात्' इति सहस्रानीकवचनात् । चमूं महाजनम् । अविशेषेण आश्वासयित्वा महानायासो वो जात इति प्रियोक्तिभिः सान्त्वयित्वा यथोपजोषं यथासुखं निवेशयित्वा यत्र प्रदेशे तेषां सुखं भवति तत्र प्रदेशेतान्निवेशयित्वा । प्रवर्षं प्रकृष्टवर्षम् । बहुवयस्कमिति यावत् । " भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास तं ह जीर्णिं स्थविरं शयानम्" इतिश्रुतेः । एतेन वयोवृद्धत्वमुक्तम् । ज्ञानवृद्धत्वमाह ऋषिमिति । " ऋष दर्शने " इति धातुः । भरद्वाजं " बृहतो भरद्वाजः " इतिश्रुतिप्रसिद्धम्) द्रष्टुं दर्शनपूर्वकमभिवन्दितुम् । तादृशस्य ऋषेर्विनीतवेषदर्शनीयत्वेन ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः वृतः सन् प्रतस्थे पद्भ्यामेवजगाम ॥ २१ ॥ स ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य ब्रह्म वेदः तदधीते ब्राह्मणः । " तदधीते तद्वेद " इत्यण्प्रत्ययः । अधीतबहुवेदस्येत्यर्थः । "भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास " इत्यादिना काठके तथाभिधानात् । महात्मनो महाज्ञा

च ॥ " इति ॥ २० ॥ आश्वासयित्वेति । यथोपजोषम् यथासुखम् ॥ २१ ॥ देवपुरोहितस्य भरद्वाजस्य देवपुरोहितत्वोक्तिः बृहस्पतिपुत्रत्वात् । बृहस्पतिरुचथ्यभार्यायां ममतायां पुत्रमुत्पादयामास भर्तुर्भिया पुत्रं परित्यक्तुकामां तां देवा ऊचुः । उचथ्यस्य क्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन "भरद्वाजममुं भर" इति । तस्माद्भरद्वाज इति । रम्योटजवृक्षषण्डं

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
पद्भ्यामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोधसम् ॥ २ ॥

नस्य । देवपुरोहितस्य बृहस्पतिपुत्रत्वेन देवपुरोहितत्वम् । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति न्यायात् । भरद्वाजो ममताख्यायामुचथ्यभार्यायां बृहस्पतेर्जात इति भागवते प्रसिद्धम् । आश्रममभ्युपेत्य आश्रममुद्दिश्य गत्वा । प्रथमं तस्य महद्वनं ददर्श । (पाठभेदः । स इति । ब्राह्मणस्य ब्रह्म परमात्मानं वेत्तीति ब्राह्मणः । "तदधीते तद्वेद" इत्यण्प्रत्ययः । उत्तरसर्गरीत्या समाधिबलेन समस्तवस्त्वाह्वानक्षमस्येत्यर्थः । यद्वा "ब्रह्मबृहस्पतिः" इतिश्रुत्या ब्रह्मणो बृहस्पतेरपत्यं ब्राह्मणः तस्य महात्मनः महास्वभावस्य, अचिन्त्यशक्तेरित्यर्थः । देवपुरोहितस्य देवपुरोहितपुत्रत्वात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः) विप्रवरस्य निरवधिकवेदाध्ययनसम्पन्नस्य । "जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः। वेदाभ्यासेन विप्रत्वं ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः ।" इत्यादिस्मृतेः। श्रुतिश्चास्य निरवधिकवेदाध्ययनसम्पत्तिं दर्शयति "भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां किमनेन कुर्या इति ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच" इत्यादिना । आश्रममभ्युपेत्य प्राप्य रम्योटजवृक्षषण्डं रमणीयपर्णशालाप्रान्तवर्तिवृक्षसमूहयुक्तम् । रम्यं स्वतएव मनोज्ञप्रदेशम् । महत् स्वसेनानिवेशक्षमं वनं ददर्श२२

इति श्रीगो०श्रीरा०पीता०अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः८९

भरद्वाजाश्रममित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रोशादेव क्रोशात् पूर्वमेव, क्रोशमात्रव्यवहितदेश इत्यर्थः । न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः परिच्छदः आभरणादिकं भृङ्गाराद्युपकरणजातं च । वसानो वाससी क्षौमे भरद्वाजसेवार्थमुष्णीषकञ्चुकादिकमपहाय परिधानमुत्तरीयं च धृत्वा गत इत्यर्थः । ननु पूर्वं जटाचीराणि धारयन्नित्युक्तं जटिलं चीरवसनमिति च वक्ष्यति,कथमत्र क्षौमवासस्त्वमुच्यते?

रम्या उटजाः, वृक्षषण्डानि वृक्षसमूहाः यस्मिंस्तत् ॥२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

भरद्वाजेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम ॥ १ ॥ २ ॥

ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः । मन्त्रिणस्ता
नवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव
भरद्वाजो महातपाः । सञ्चचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्य
मिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभि
वादितः । अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥५॥
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात् फलानि च ।
आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले॥ ६ ॥ अयो
ध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु । जानन् दश-
रथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठो भरतश्चैनं
पप्रच्छतुरनामयम् । शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृग
पक्षिषु ॥ ८ ॥ तथेति तत्प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ।
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥

नैष दोषः;पूर्वं प्रतिज्ञामात्रं कृतम्, भरद्वाजाश्रमात्परं जटाधारणमिति । पुरोधाय पुरस्कृत्य ॥ १ ॥ २ ॥ तत इति । सन्दर्शने दूरादर्शने । राघवः रघुवंशवृत्ताभिज्ञः । अनुपुरोहितं पुरोहितस्य पश्चात् । अनोः पश्चादर्थेऽव्ययीभावः॥३॥ वसिष्ठमिति । सञ्चचाल उदतिष्ठत् । अर्घ्यम्, आनयतेति शेषः ॥ ४ ॥ समागम्येति । सवयस्कत्वान्नमस्काराभावः । अबुध्यतेति वसिष्ठसाहचर्य्यादिति भावः ॥५॥ ताभ्यामिति । आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमात् धर्मज्ञः पूजाक्रम धर्म्मज्ञः । कुले गृहे ॥ ६ ॥ अयोध्यायामिति । वृत्तम् अतीतम्, मृतमिति यावत् । नोदाहरत् तत्प्रसङ्गमेव न कृतवान् ॥ ७॥ तपोधनानां शरीराग्न्यादेः तपस्साधनत्वात् मृगपक्ष्यादीनामाश्रमवासित्वेन शिष्यवत् प्रीतिविषयत्वाच्च तद्विषयः प्रश्नः कृत इत्याह–वसिष्ठ इत्यादिना ॥ ८ ॥ तथेति तत्प्रतिज्ञाय सर्वत्र तत्पृष्टमनामयमङ्गीकृत्य । राघवस्नेहबन्धनात् राघवविषये स्नेहानु

पुरोहितमनुजगाम पुरोहितं पुरतः कृत्वा जगामेत्यर्थः॥ ३ ॥ अर्घ्यम् आनयामासेति शेषः ॥४॥ ५ ॥ वृत्तं नोदाहरत् न पृष्टवान् ॥ ६–८ ॥ राघवस्नेहबन्धनात् राम विषयस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥

किमिहागमने कार्य्यं तव राज्यं प्रशासतः । एतदाचक्ष्व
मे सर्वं नहि मे शुद्ध्यते मनः ॥ १० ॥ सुषुवे यममित्रघ्नं
कौसल्या नन्दवर्द्धनम् । भ्रात्रा सह सभार्य्यो यश्चिरं
प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा
योऽसौ महायशाः । वनवासी भवेतीह समाः किल
चतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहे
च्छसि । अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च
॥ १३ ॥ एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह । पर्य्यश्रु
नयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥ हतोऽस्मि
यदि मामेवं भगवानपि मन्यते । मत्तो न दोषमाशङ्के
नैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥

बन्धनात् । नतु भरते दोषदर्शनात् ॥ ९ ॥ किमिति । न शुद्ध्यते शुद्धिं न प्राप्नोति, न विश्वसितीति यावत् ॥ १० ॥ सुषुव इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । नन्दवर्द्धनम् आनन्दवर्द्धनम् । चिरं प्रव्राजितः चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः । यः एतादृशः तस्य रामस्य राज्यमकण्टकं भोक्तुमनाः अपापस्य तस्यानुजस्य च पापं कर्त्तुं नेच्छसि कच्चिदिति सम्बन्धः ॥ ११–१३ ॥ एवमिति । पर्य्यश्रुनयनः परिस्रुताश्रुनयनः । संसज्जमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥ हत इति । हतोऽस्मि व्यर्थजन्मास्मि । भगवानपि भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञोऽपीत्यर्थः । मत्तः मत्सकाशात् । मयि दोषं नाशङ्के नोत्प्रेक्षे मत्कृतो दोषो नास्तीति सन्देहोपि मे नास्तीत्यर्थः । अभावादिति भावः । अतो मामेवं

न शुद्ध्यते शुद्धिं न प्राप्नोति, न विश्वसितीति यावत् ॥१०॥ सुषुव इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चिरंप्रव्राजितः चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥११॥१२॥ तस्य रामस्य । राज्यमकण्टकं भोक्तुमनाः, अपापस्य तस्यानुजस्य च पापं द्रोहं कर्तुं नेच्छसि कच्चिदितिसम्बन्धः॥१३॥ पर्यश्रुनयनः परिस्रुताश्रुनयनः । संसज्जमानया स्खलन्त्या॥१४॥ भगवानपि भूतभविष्यद्वर्तमानार्थज्ञोपीत्यर्थः । मयि दोषं नाशङ्के नोत्प्रेक्षे अतो

स०—रामहनने राज्यमकण्टकं भवतीति अकण्टकं भोक्तुमनाः । तस्य रामस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च पापं वधरूपम् ॥ १३ ॥ हतोस्मि हतप्रायोस्मि ॥ १५ ॥

न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे। नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः। प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दितुम् ॥१७॥ त्वं मामेवङ्गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि। शंस मे भगवन् रामः क सम्प्रति महीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः। उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे। गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥ जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति। अपृच्छं त्वां तथात्यर्थं कीर्त्तिं समभिवर्द्धयन् ॥ २१ ॥ जाने च रामं धर्म्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम्। असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥

नानुशाधि एवं कर्णारुन्तुदं वक्तुं नार्हसि ॥ १५ ॥ मातृकृतं त्वत्कृतमेवेत्याशङ्क्याह—नेति। मदन्तरे मदसन्निधौ। नाददे नाङ्गीकृतवानस्मि ॥१६॥ अहमिति। प्रसादकः प्रसादयितुम्। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल् ॥ १७ ॥ त्वमिति। एवंगतं एवं बुद्धा प्राप्तं महीपतिः, वर्त्तत इति शेषः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिरिति। याचितः भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः। प्रसादादुवाच प्रसादं प्राप्योवाच। ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ १९ ॥ त्वयीति। गुरुवृत्तिः ज्येष्ठानुवर्त्तनम्। दम इन्द्रियनिग्रहः, राज्यालोलत्वमिति यावत्। साधूनां चानुयायिता सच्चित्तानुवर्त्तनम्। इत्येतत्त्रयं त्वयि युक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥ जान इति। जाने योगप्रभावेणेति शेषः। दृढीकरणमस्त्वित्यपृच्छं स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुमपृच्छमित्यर्थः। कीर्तिं रामविषयसौभ्रात्रजनितां समभिवर्द्धयन्। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ २१ ॥ जान इति। रामं जाने देशविशेषे स्थितं रामं

मामेवं नानुशास्तु हि एवं कर्णकठोरं वक्तुं नार्हसि ॥१५॥ मदन्तरे मया विना ॥१६॥ प्रसादकः प्रसादयितुम् ॥१७॥१८॥ वसिष्ठादिभिः याचितः भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः। प्रसादात् प्रसादं प्राप्योवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ एतत् गुरुवृत्त्यादि त्रयम् ॥ २० ॥ कीर्तिं रामविषयसौभ्रात्रजनिताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः । एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥२३॥ ततस्तथेत्येव मुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः । चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥२४॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा । भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् । पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥२॥ अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव । जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥

जान इत्यर्थः ॥२२॥ श्व इति । काममभीष्टम् । कामार्थकोविद काङ्क्षितार्थप्रदानदक्षेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इति । प्रतीतरूपः प्रसिद्धकीर्तिः । "रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णे चैव निरूपणे" इति निघण्टुः । यद्वा प्रतीतरूपः प्रकर्षेण हृष्टः । प्रशंसायां रूपप् । चकार बुद्धिं चेति नह्युक्तिरन्या बुद्धिरन्येति भावः ॥ २४ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवतितमस्सर्गः ॥ ९० ॥

कृतेति । तत्रैवाश्रमे निवासाय कृतबुद्धिं निश्चितबुद्धिं भरतं स मुनिः आतिथ्येन भोजनपर्यन्तातिथिसत्काराय न्यमन्त्रयत् प्रार्थयामास ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । वने यत्फलमूलादिकम् उपपद्यते लभ्यते तेन तापसाहारेणातिथ्यं कृतम्, ननु एतावन्मात्रेण तुष्टोऽस्मीति भावः ॥२॥ अथेति । प्रहसन्निव प्रहासावेदकानुभावयुक्तः । मुनिरितःपरं किं करिष्यतीति भरताशयज्ञानेन हासः, त्वां प्रीतिसंयुक्तं मद्विषये सन्तुष्टं जाने अत एव केनचिदुपचारेण तुष्येः

श्व इति। कामार्थकोविद वाञ्छितार्थप्रदानदक्षेत्यर्थः॥२३॥प्रतीतरूपः प्रकर्षेण हृष्टरूपः ॥२४॥इति श्रीमहे० श्रीरामा० तत्त्व० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां नवतितमः सर्गः॥९०॥

कृतबुद्धिं कृताध्यवसायम् ॥१॥ वने यदुपपद्यते तेन आतिथ्यं कृतं नन्वित्यब्रवी

स०—कामार्थे कामितार्थे, तद्दान इति यावत् । कोविद । यद्वा सुप्राज्ञेत्युपसर्गद्वयेन धर्मविषयकज्ञानवत्त्वस्योक्तत्वादत्र कामार्थयोः कोविदेत्यर्थः ॥ २३ ॥

सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् । मम
प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजाधिप ॥ ४ ॥ किमर्थं चापि
निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः । कस्मान्नेहोपयातोसि
सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं
तपोधनम् । ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्भ-
यात् ॥ ६ ॥ राज्ञा च भगवन् नित्यं राजपुत्रेण वा सदा ।
यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिमुख्या
मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः । प्रच्छाद्य भगवन् भूमिं
महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥ ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमे-
षूटजांस्तथा । न हिंस्युरिति तेनाहमेक एव समागतः
॥ ९ ॥ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा । ततस्तु
चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशालां
प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च । आतिथ्यस्य क्रिया
हेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥

तुष्टो भवेः ॥ ३ ॥ सेनाया इति । भुज्यत इति भोजनमन्नम् । अत्रादौ तथापीत्युपस्कार्य्यम्, तथापि मम प्रीतिर्यथारूपा यादृशप्रकारा तथा त्वमर्हः, त्वं तथा प्रीतो भवितुमर्ह इत्यर्थः, तथानुमन्तुमर्हसीत्यर्थो वा ॥ ४ ॥ किमर्थमिति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनाप्याह—कस्मादित्यादिना ॥ ५ ॥ भरत इति । भगवद्भयात् भवान् कुप्येदिति भयात् ॥ ६ ॥ राज्ञेति । विषयेषु तपस्विनः स्वकीयदेशेषु वर्तमाना ऋषयः यत्नतः परिहर्तव्याः, ससैन्येन तत्समीपं न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कोपनिमित्तमाह—वाजिमुख्या इत्यादिना । उटजान् पर्णशालाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनीयतामिति । ततः सेनानिवेशस्थलात् । इतः इह । समुपागमं समानयनम् ॥ १० ॥ अग्निशालामिति । अग्निशालाप्रवेशः पावनत्वार्थः, देवतासन्निधानस्थलत्वात् । अपः पीत्वा,

दितिसम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ तथार्हः तथाङ्गीकर्तुमर्हसीत्यर्थः । (तथार्हो मनुजाधिप इति पाठः) ॥ ४–६ ॥ विषयेषु देशेषु तपस्विनः परिहर्तव्याः सेनया सह गमने तेषामाश्रमपीडा भवेदिति भावः ॥ ७–९ ॥ समुपागमं समानयनम् ॥ १० ॥ पीत्वापः परिमृज्य

आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च । आतिथ्यं कर्तु
मिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वये
लोकपालांस्त्रीन् देवान् शक्रमुखांस्तथा । आतिथ्यं कर्तु
मिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३॥ प्राक्स्रोतसश्च
या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च । पृथिव्यामन्तरिक्षे च
समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याः स्रवन्तु मैरेयं
सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् । अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्ड
रसोपमम् ॥ १५ ॥ आह्वये देवगन्धर्वान् विश्वावसुहहा
हुहून् । तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥

त्रिरिति शेषः । "त्रिराचामेत्" इतिश्रुतेः । परिमृज्य आस्यम् , द्विरितिशेषः । " द्विःपरिमृज्य " इति श्रुतेः । चकारेण सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमारभ्य इत्युक्तसंग्रहः । अनेन सर्वकर्म्माङ्गमाचमनमिति दर्शितम् । क्रियाहेतोः करणनिमित्तम् ॥ ११ ॥ आह्वानमन्त्रमाह—आह्वय इत्यादिना । आह्वय इत्यात्मनेपदमार्षम् । विश्वकर्मा सर्वशिल्पकर्ता । त्वष्टा तु तक्षणेन गृहादिनिर्माता । यद्वा त्वष्टारमेव चेत्यवधारणेनासुरविश्वकर्म्मा मयो व्याव र्त्यते । तत्रातिथ्यनिमित्तं संविधीयतां गृहादिसंविधानं क्रियताम् ॥ १२ ॥ वक्ष्यमाणान्नपानादिरक्षणाय लोकपालानाह्वयति—आह्वय इति । शक्रमुखान् इन्द्रप्रधानान् । शक्रस्य पृथङ्निर्देशात् त्रीन् लोकपालान् यमवरुणकुबेरान् देवानित्यग्न्यादय उच्यन्ते । संविधीयतां पालनं क्रियताम् ॥ १३ ॥ सर्वा नदीर्द्वैधा विभज्याह्वयति—प्राक्स्रोतस इति । सह युगपत् ॥१४॥ तासां कर्त्तव्य माह—अन्या इति । अन्याः काश्चन मैरेयं मिरादेशे भवं खर्जूरादिहेतुकं मद्य विशेषम् । सुरां " गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा " इत्युक्तां त्रिविधां सुराम् । सुनिष्ठितां सुनिष्पादिताम् । इक्षुकाण्डरसोपमम् । काण्डो वर्गः ॥ १५ ॥ गानार्थमाह्वयति—आह्वय इति । देवगन्धर्वान् मनुष्यगन्धर्व

सम्यगाचम्य॥११॥१२॥ त्रीन् लोकपालान् यमवरुणकुबेरान् ॥१३॥१४ ॥ मैरेयं मिरा देशभवं खर्जूरतालादिहेतुकं मद्यविशेषम् । सुरा "गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इत्युक्ताम् । सुनिष्ठिताः सुस्थिताः ॥ १५-१७ ॥

घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम् ।
नागदन्तां च हेमां च हिमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च योषितः ।
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ।
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैतु च ॥ १९ ॥

भिन्नान् । हहाहुहूनितिच्छान्दसो ह्रस्वः । अप्सरसां द्वैविध्यमाह—देवीर्गन्धर्वीरिति । देवीः देवजातीः । गन्धर्वीः गन्धर्वजातीः । अतएव "एते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः" इति श्रौतप्रयोगः ॥ १६ ॥ आवश्यकत्वेन प्रधानाप्सरसो विशिष्याह्वयति—घृताचीमित्यादिना । घृतवदञ्च्यते पूज्यत इति घृताची । विश्वैः समस्तैः अञ्च्यत इति विश्वाची । मिश्रकेशी निरन्तरकेशी श्रेष्ठकेशी वा । बुसेभ्योलमलम्बुसाम् । बुसा बुधाः देवाः वर्णविपर्ययः । नागानां दन्ता इव शुभ्राः दन्ताः यस्यास्तां नागदन्ताम् । हेमां हेमवर्णाम् । पुनश्च हेमामिति पाठे—पूर्वोक्तहेमापेक्षया अस्या व्यावृत्तिमाह अद्रिकृतस्थलामिति । अद्रौ महेन्द्रे मयेन कृतनिवासां स्वयम्प्रभाबिलस्थामित्यर्थः । हिमामितिपाठे—हिमवच्छीतलाङ्गीम् । यद्वा हिममस्यास्तीति हिमा । अद्रिकृतस्थला चान्या एव मतान्यन्वर्थनामानि ॥ १७ ॥ शक्रमिति । शक्रं या उपतिष्ठन्ति रम्भोर्वशी मेनकादयः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं तल्लोकेप्यप्सरसः सन्ति। "तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति" इति श्रुतेः। इदं च मतान्तरमनुसृत्योक्तम् । तुम्बुरुणा तासां गानशिक्षकेण सपरिच्छदाः नृत्यगीताद्युपकरणसहिताः सालङ्कारा वा॥१८॥ भोगोपकरणान्याहूय भोगस्थानान्याह्वयति-वनमिति । वनं चैत्ररथाख्यम्, तच्चोत्तरकुरुदेशे वर्त्तते। दिव्यं देवार्हम्। वासोभूषणान्येव पत्राण्यस्मिन् सन्तीति वासोभूषणपत्रवत् । शश्वत् सर्वदा । दिव्यनार्य्य एव फलानि यस्मिन् तत् तथा। एवम्भूतं यत्कौबेरमस्ति तत् इह वने एतु आगच्छतु। उत्तरादिक्पालत्वेन कुबेराधिष्ठितत्वात् कौबेरमित्युक्तम्। इयं च कुबेरं प्रत्येवोक्तिः। नदीना

सपरिच्छदाः सालङ्काराः ॥ १८ ॥ वासोभूषणपत्रवत् वासोभूषणान्येव पत्राणि यस्मिन् सन्तीति तथा । दिव्यनार्य एव फलानि यस्य तत्। इहैतु अत्रागच्छतु॥१९॥

इह मे भगवान् सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् । भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥ विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च । सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥ एवं समाधिना युक्त स्तेजसाऽप्रतिमेन च । शीक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः । आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥

मिव वनस्याह्वानं तदधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ १९ ॥ एवं कुबेरं प्रत्युक्त्वा अन्नपतिं चन्द्रं प्रत्याह—इहेति । मे मन्निमित्तम् । भगवान् माहात्म्यवान्। सोम ओषधीनामधिपतिश्चन्द्रः उत्तममन्नं विधत्तां सम्पादयतु । अन्नं चतुर्विधत्वेन विशेषयति—भक्ष्यमित्यादि । भक्ष्यं खाद्यमपूपादि । भोज्यम् ओदनादि । चोष्यं शुष्कादि । लेह्यं रसायनादि । विविधम् एकैकमनेकविधम् । तदपि बहु अनल्पम् ॥ २० ॥ विचित्राणीति । पादपप्रच्युतानि, नवानीति भावः ॥२१॥ एवमाह्वाने शक्तिविशेषं दर्शयति—एवमित्यादिना । समाधिना योगेन । तपसा ज्ञानेन । यद्वा अनशनादिकायक्लेशरूपेण अतएव तेजसा अनागमे दण्डनसामर्थ्येन च युक्तः मुनिः । शीक्षास्वरसमायुक्तं शिक्ष्यन्ते उपदिश्यन्ते वर्णस्वरादयोऽनयेतिशीक्षा । छान्दसो दीर्घः । शीक्षाप्रतिपाद्यस्वरयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" इतिस्वरापराधस्य प्रत्यवायहेतुत्वश्रवणात् । एवम् आह्वये विश्वकर्माणमित्यारभ्योक्तरीत्या । अब्रवीत् आह्वानमन्त्रानजपदित्यर्थः ॥२२॥ मनसेति । मनसा अनन्यपरेणेत्यर्थः । ध्यायतः निरन्तरं चिन्तयतः । प्राङ्मुखस्येत्यदृष्टविशेषार्थं कृताञ्जलेरिति आह्वानमुद्रोक्ता । तानि पूर्वोक्तानि । दैवतानि विश्वकर्मादीनि । मुनिदृष्टि

इह म इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वयं चोदितानि ॥२०॥ २१ ॥ शीक्षास्वरसमायुक्तं शीक्षा शास्त्रोक्तस्वरसहितम् मन्त्रमिति शेषः ।

मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः । उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥२४ ॥ ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः । दिव्यदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥२५॥ प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः । प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥ स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च । विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः॥२७॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोतृ (त्र) सुखे नृणाम् । ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥

विषयत्वाय पृथक्पृथक् आजग्मुः ॥२३॥ मलयश्चन्दनालयः । दर्दुरस्तत्समीपस्थश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिः । तदुभयं चोपस्पृश्य सुप्रियात्मा सुप्रियस्वभावः, सुगन्ध इत्यर्थः। अतएव सुखः सुखकरः । शिवः शीतलः । युक्त्या अङ्गस्पर्शेन। स्वेदनुदः स्वेदनिवर्त्तकः। "इगुपध—" इत्यादिना कप्रत्ययः । अनिलः वायुः । ततः गिरिद्वयाद्ववौ । इन्द्राद्याह्वानेन वाय्वाद्याह्वानमर्थसिद्धम् ॥२४॥ तत इति । घनाः निरन्तराः "घनं निरन्तरं सान्द्रम्" इत्यमरः । पुष्पवृष्टयोऽभ्यवर्त्तन्त, आसन्नित्यर्थः ॥२५॥ प्रववुरिति । प्रववुश्चोत्तमा वाता इति पूर्वोक्तस्यैवाविच्छेद उच्यते । वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान्, वीणाशब्देन वीणावन्तो लक्ष्यन्ते । तदेकपरत्वव्यञ्जनाय स्वरान्मुमुचुः उत्पादयामासुः । असिश्छिनत्तीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचारो वा॥२६॥स शब्द इति । स शब्दः द्यां च भूमिं चाधिवसतामिति शेषः । प्राणिनां श्रवणानि श्रोत्राणि विवेश । स शब्दः कीदृशः उच्चारितः वीणादिभिरुत्पादितः। श्लक्ष्णः कोमलः । समः निषादादिषु कुत्रचित् औत्कट्यरहितः। मन्द्रमध्यमतारश्रुतिसाम्ययुक्तो वा । लयगुणान्वितः लयो नाम नृत्तगीतवाद्यानामेककालविरामः, स एव गुणस्तेनान्वितः ॥ २७॥ तस्मिन्निति । अनेन गन्धर्वाप्सरसामागमनमात्रं सूचितम् । विधानं निर्माणम् ।

अब्रवीत् आह्वानार्थमुच्चारितवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ मलयं दर्दुरमिति चन्दनोत्पत्तिहेतुपर्वतौ। युक्त्या यथोचितवृत्त्या ॥ २४ ॥ घनाः निरन्तराः ॥२५–२९ ॥

स०—घनाः मेघाः । कुसुमवृष्टयः कुसुमवृष्टीः । भरद्वाजतपःप्रभावेण जलवर्षणशीलानामपि पुष्पाभिवर्षित्वं द्रष्टव्यम् । यद्वा मेघपुष्पशब्दस्य जलवाचकत्वात्तत्पर्यायेण जलस्य ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजना । शाद्वलै
र्बहुभिश्छन्ना नीलवैडूर्य्यसन्निभैः ॥२९॥ तस्मिन् बिल्वाः
कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः । आमलक्यो बभूवुश्च
चूताश्च फलभूषणाः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं
दिव्योपभोगवत् । आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभि
र्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गज
वाजिनाम् । हर्म्यप्रासादसम्बाधास्तोरणानि शुभानि च
॥ ३२ ॥ सितमेघनिभं चापि राजवेश्मसु तोरणम् ।
दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥
चतुरश्रमसम्बाधं शयनासनयानवत् । दिव्यैः सर्वरसै
र्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् । उपकल्पितसर्वान्नं धौत
निर्मलभाजनम् ॥ ३४ ॥

तच्च प्रपञ्चयिष्यति चतुःशालानीत्यादिना ॥ २८ ॥ दैवताकृत्यमाह—बभू वेति ।शाद्वलैर्बालतृणवत्प्रदेशैः । छन्ना व्याप्ता । नीलवैडूर्य्यसन्निभैः इन्द्रनील वैडूर्य्याभ्यां तुल्यैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् भूप्रदेशे । बीजपूरकाः मातुलुङ्गकाः । फलान्येव भूषणानि येषां ते फलभूषणा इति सर्ववृक्षविशेष-णम् । आमलक्यो बभूवुरितिपाठः ॥३०॥ उत्तरेभ्य इति । वनमाहूतं कौबेर वनं दिव्योपभोगवत् दिव्योपभोगार्हम् । नदीति जात्येकवचनम् । तीरजैः वृक्षैरिति शेषः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानीति । चतुःशालानि सञ्जवनानि " चतुः शालं सञ्जवनम् " इति हलायुधः । आजग्मुरिति विपरिणामः । तोरणानि बन्धनमालाः " बन्धी बन्धनमाला तु तोरणं परिकीर्तितम् " इति हलायुधः । वन्दनमालेति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ सितमेघेत्यारभ्य धौतनिर्मलभाजन मित्यन्तमेकं वाक्यम्। आजगामेति क्रिया द्रष्टव्या । सितमेघनिभं सुधालेपन धवलत्वात् । दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यमालाभिः कृतालङ्कारम् । दिव्यगन्धै

फलभूषणाः फलानि भूषणानि येषां ते तथा कपित्थादयो बभूवुः, आविर्बभूवु रित्यर्थः॥३०॥ वनं कौबेरम् । नदीत्येतज्जात्येकवचनम् तीरजैः वृक्षैरिति शेषः॥३१॥ चतुश्शालादयोऽभूवन्निति शेषः॥३२॥शुक्लमाल्यकृताकारमिति पाठः । शुक्लमाल्यैरलं

क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत् स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् । प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा । वेश्म तद्रत्नसम्पूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः । बभूवुश्च मुदा युक्ता दृष्ट्वा तं वेश्मसंविधिम् ॥ ३६ ॥ तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च । भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३७ ॥ आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च । वालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने ॥ ३८ ॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः । ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३९ ॥

दिव्यचन्दनैः । समुक्षितं सिक्तम् । चतुरश्रं चतुष्कोणम् । असम्बाधं विशालम् शयनासनयानवत् यानं शिबिकादि । रसैः शर्करादिभिः । दिव्यभोजनवस्त्रवत् दिव्यभोजनानि सूक्ष्मशाल्यन्नादीनि दिव्यवस्त्राणि सूक्ष्मवस्त्राणि उप कल्पितानि सर्वान्नानि नानाविधापूपादीनि यस्मिन् तत् । धौतनिर्मलभाजनं धौतत्वेन निर्मलानि भाजनानि यस्मिन् तत्तथा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ क्लृप्तसर्वासनमित्यत्र स्नानभोजनाद्यासनान्युच्यन्ते । शयनासनेत्यत्र राजासनं तत्साहचर्याच्छयनं च महाशयनम्, स्वास्तीर्णशयनोत्तममित्यत्र निद्रार्थशयनम् । तत्र भरतस्य प्रवेशमाह प्रविवेशेति । महाबाहुरित्यनेन तदर्हत्वमुच्यते । कैकयीसुत इत्यनेन कैकयीदत्तराज्येप्यनादरः किमत्र आदरं करिष्यतीति द्योत्यते । महर्षिणा भरद्वाजेन ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुरिति । वेश्मसंविधिं वेश्मसंविधानम् ॥ ३६ ॥ तत्रेति । राजासनं राजार्हासनम् । अभ्यवर्तत अभितो वर्तिष्ट, प्रदक्षिणं कृतवानिति यावत् । राजवत् राजतुल्यं राममिवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ आसनमिति । आसनं पूजयामासेत्यत्र राजवदित्यनुकर्षः । रामाय आसनोपरि स्थितत्वेन भाविताय । वालव्यजनमादाय स्वशेषत्वानुगुणतयेति भावः । सचिवासने सचिवार्थं क्लृप्ते आसने, सिंहासनाधःप्रदेशस्थ इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ आनुपूर्व्यादिति । सेनापतिः दण्डनायकः । प्रशास्ता शिबिरनियन्ता ॥ ३९ ॥

कृतामित्यर्थः । यद्राजवेश्म रत्नसम्पूर्णं तद्वेश्म प्रविवेशेति सम्बन्धः ॥ ३३–३५ ॥ वेश्मसंविधिं वेश्मसंविधानम् ॥ ३६ ॥ अभ्यवर्तत अभितोऽवर्तिष्ट प्रदक्षिणं कृतवानित्यर्थः । राजवत् राजार्हम् । राजार्हमासनादिकं सर्वं प्रदक्षिणं च चकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रशास्ता

ततस्तत्र मुहूर्त्तेन नद्यः पायसकर्दमाः। उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४० ॥ तासामुभयतःकूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः । रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः ॥ ४१ ॥ तेनैव च मुहूर्त्तेन दिव्याभरण भूषिताः। आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४२ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः । आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥ याभिर्गृहीतपुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते । आगुर्विंशति साहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥४४॥ नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रवराः सूर्य्यवर्चसः । एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४५ ॥ अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना । उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥४६॥

तत इति । मुहूर्त्तेन अल्पकालेन ॥ ४० ॥ तासामिति । उभयतः कूलम् उभयोः कूलयोरित्यर्थः । पाण्डुमृत्तिकलेपनाः सुधानुलिता इत्यर्थः । "ङ्यापोः–" इति ह्रस्वः । ब्रह्मणः भरद्वाजस्य उपातिष्ठन्तेत्येतदनुषज्यते ॥ ४१ ॥ तेनेति । आगुराजग्मुः । सहस्रमेव साहस्रम् । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन । स्त्रियः अप्सरसः ॥ ४२ ॥ सुवर्णेति । सुवर्णमणिमुक्तेन सुवर्णानि सुवर्णमयाभरणानि मणयो रत्नानि मुक्ताश्च सुवर्णमणिमुक्तं तेन । "जातिरप्राणिनाम्" इति एकवद्भावः ॥ ४३ ॥ याभिरिति । गृहीत आलिङ्गितः याभिः यैरित्यर्थः । एतदर्थस्य पूर्वेण वान्वयः । कुबेरप्रहिताः गन्धर्वाप्सरसः । तथा हि श्रुतिः– "गन्धार्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति । यउन्माद्यति" इति । याभिर्गृहीताः पुरुषाः सोन्मादा इति ह्युच्यते । इतिच पाठः । तदा उच्यते श्रुत्येति शेषः । हेति प्रसिद्धौ ॥ ४४ ॥ नारद इति । नारदो ब्रह्मपुत्रादन्यः तुम्बुरुसाहचर्य्यात् । स हि पर्वतसहचरः । आह्वानसमये तुम्बुरुणेत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् । गन्धर्व राजान इति टजभाव आर्षः ॥ ४५ ॥ अलम्बुसेति । भरतमुपानृत्यन् भरत

शिबिरनियन्ता ॥ ३९ ॥ ४० ॥ उभयतःकूलम् उभयोः कूलयोरित्यर्थः पाण्डुमृत्तिक लेपनाः सुधालिताः । ब्रह्मणः भरद्वाजस्य ॥ ४१ ॥ आगुः आजग्मुः ॥ ४२ ॥ सुवर्णे त्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। सुवर्णमणिमुक्तेन सुवर्णानि सुवर्णमयाभरणानि मणयो रत्नानि मुक्ताश्च सुवर्णमणिमुक्तम् तेन । एकवद्भावोऽयम् ॥ ४३-४६ ॥

यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने । प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥४७॥ बिल्वा मार्दङ्गिका आसन् शम्याग्राहा विभीतकाः । अश्वत्था नर्त्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य शासनात् ॥४८॥ ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः । प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥४९॥ शिंशुपामलकीजम्ब्वो याश्चान्याः काननेषु ताः । मालती मल्लिका जातिर्याश्चान्याः कानने लताः ॥५०॥

मुद्दिश्याधिकमनृत्यन् । "उपोऽधिके च" इति कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्र भरद्वाजस्य शासनादुपानृत्यन्नित्यनेन भरतस्य रामे वृत्तिविशेषमातिथ्यव्याजेन परीक्षितवानृषिरिति गम्यते॥४६॥ एवं भरतस्य रामशेषतयैवावस्थानम् न तु भोगलौल्येनेत्युक्त्वा सेनाभोगं प्रपञ्चयति–यानीत्यादिना। देवेषु देवोद्यानेषु, नन्दनादिष्वित्यर्थः । चैत्ररथस्य पूर्वं कुरुदेशस्थत्वेनोक्तेरिदं चैत्ररथं तद्बोध्यम् । प्रयागे प्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमवनवृक्षेष्वित्यर्थः । तेजसा प्रभावेण ॥ ४७ ॥ आहूतानां भरतशेषत्वेन विनियोगात् सैनिकानां नर्त्तकादीनि दर्शयति–बिल्वा इति । बिल्वाः बिल्ववृक्षाः । मार्दङ्गिकाः मृदङ्गवादकाः। "तदस्य शिल्पम्" इति ठक् । आसन् तद्रूपास्तत्कार्यकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । विभीतकाः कलिवृक्षाः । शम्याग्राहास्तालग्राहका आसन् । "शम्या यज्ञायुधे ताले मशके च क्रियान्तरे" इति वैजयन्ती । भरते चोक्तं "वह्नि तालशम्यातालक्रिया" इति ॥४८ ॥ तत इति । सरलाः देवदारुविशेषाः । तालाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकनामका वृक्षाः । नक्तमालकाः करञ्जनाख्या वृक्षाः। कुब्जाः स्थगुमन्तः । वामना ह्रस्वाः । सम्पेतुः सम्पन्नाः ॥ ४९ ॥ अथ स्त्रीलिङ्गवृक्षाणां स्त्रीभावपरिग्रहमाह–शिंशिपेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिंशुपादयः प्रमदाविग्रहं कृत्वा यावदिच्छथ तावद्भक्ष्यन्तामित्यवदन्निति सम्बन्धः । सुरापाः हे सुरापानप्रवृत्ताः । इमाः सुराः पिबत । हे बुभुक्षिताः

प्रयागे प्रयागस्थभरद्वाजाश्रमे ॥४७॥ शम्याग्राहाः शम्याख्यतालग्राहकाः।तथा चोक्तं भरतशास्त्रे "वह्नौ तालविशेषे च शम्या तालक्रियान्तरे" इति शम्याशब्दः प्रवर्तते । विभीतकाः कलिद्रुमाः । बिल्ववृक्षा एव मार्दङ्गिकाः मृदङ्गवाद्यधारिणः आसन् ॥ ४८ ॥ कुब्जाः स्थगुमन्तः । वामनाः ह्रस्वाः ॥ ४९ ॥ शिंशुपेत्यादिश्लोक

प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽब्रुवन् । सुराः सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः । मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ५१ ॥ उच्छाद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु । अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५२ ॥ संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः । परिमृज्य तथान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥५३॥ हयान् गजान् खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् । अभोजयन् वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५४ ॥ इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् । इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५५ ॥

पायसपानेच्छवः ! इदं पायसं भक्ष्यतामिति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । सुमेध्यानि परिशुद्धानि ॥५०॥ ५१ ॥ उच्छाद्येति । उच्छाद्य उद्वर्त्तनं कृत्वा । "उद्वर्त्तनोच्छादने द्वे" इत्यमरः । तैलादिना शरीरमर्दनं कृत्वेत्यर्थः । वल्गुषु रम्येषु । एकमेकमिति " एकम्बहुव्रीहिवत् " इति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्षः । संवाहन्त्यः संवाहयन्त्यः पादसंवाहनं कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलार्द्रमङ्गं वस्त्रादिना परिमृज्य अलंकृत्येतिवार्थः । अन्योन्यं रहसि पाययन्ति, सुरा इति शेषः ॥५२ ॥५३ ॥ हयानिति । वाहनपाः ऋषिप्रभावसिद्धा वाहनपाः वाहनरक्षकाः तेषां हयादीनां यथाविधि यथायोग्यं भोज्यम् तत्तद्वाहनानुगुणं भोज्यमित्यर्थः । हयादीन् अभोजयन् । ण्यन्तत्वाद्विकर्मकत्वम् । सुरभेः सुतान् वृषभान् ॥ ५४ ॥ महाबला ऋषिप्रभावसिद्धवाहनपाः । इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनान् वाहनानि। इक्षून् मधुलाजान् मधुमिश्रलाजान् । " भक्ष्येण मिश्रीकरणम् " इति समासः । चोदयन्तः भक्षणार्थं प्रेरयन्तः सन्तः भोजयन्ति स्म॥५५॥

द्वयमेकं वाक्यम् । अन्या स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या ये वृक्षादयः मल्लिकामालत्यादयश्च यास्सन्ति ताः प्रमदाविग्रहं कृत्वा यावदिच्छथ तावद्भक्ष्यन्तामित्यवदन्निति सम्बन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उच्छाद्य उद्वर्त्तनं कृत्वा । " उद्वर्त्तनोच्छादने द्वे " इत्यमरः । संवाहन्त्यः संवाहयन्त्यः, पादसंवाहनं कुर्वन्त्य इति यावत् । परिमृज्य जलार्द्रमङ्गं वस्त्रादिना परिमृज्य, अलंकृत्वेति वा । पाययन्ति मध्वादिकमिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुरभेस्सुतान् बलीवर्दान् ॥ ५४ ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहान्

नाश्वबन्धोऽश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः । मत्तप्रमत्त मुदिता चमूः सा तत्र सम्बभौ ॥ ५६ ॥ तर्पिताः सर्व कामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः । अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५७ ॥ नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमि ष्याम दण्डकान् । कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५८ ॥ इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोह बन्धकाः । अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५९ ॥ सम्प्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः । भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६० ॥ नृत्यन्ति स्म हसन्ति स्म गायन्ति स्म च सैनिकाः । समन्तात् परिधावन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६१ ॥

अश्वं बध्नातीत्यश्वबन्धः अश्वग्राहकः । नाजानात् न ज्ञातवान् । तत्र हेमतुमाह मत्तेति । मदकरद्रव्यसेवया मत्ताः प्रमत्ताः मधुपानादिना कार्य्याकार्य्यविवेक शून्याः । मुदिताः स्रक्चन्दनादिभोगातिशयेन हृष्टाः । तत्र तदा ॥ ५६ ॥ तर्पिता इति । अप्सरोगणाः वनलताभूताः न त्वाहूताः, तासां भरतवेश्म प्रवेशकथनात् । सैन्याः सेनायां समवेताः । उदैरयन् उक्तवन्तः ॥५७॥ उदीरण प्रकारमाह–नेत्यादिना । न गमिष्याम इत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । भरतस्य कुशलमस्तु भरतो यथातथा वा तिष्ठत्वित्यर्थः । एवं रामस्येत्यत्रापि । पादा भ्यांमतन्तीति पादाताः । "अत सातत्यगमने" इति धातुः । ते च ते योधाश्च पादातयोधाः । चकाराद्रथिकसमुच्चयः । हस्त्यश्वानामारोहाः सादिनः हस्त्यादि बन्धकाः तद्भृत्याः तं विधिं सत्कारं लब्ध्वा अनाथाः स्वामिरहिताः, स्वतन्त्रा इति यावत् । नैवायोध्यामित्येतां वाचमुदैरयन्निति सम्बन्धः ॥५८॥५९॥ सम्प्रहृष्टा

चोदयन्तः प्रेरयन्तः महाबलाःवाहनपाः इक्ष्वादीन् भोजयन्ति स्मेति सम्बन्धः॥५५॥ अश्वबन्धः अश्वग्राहकः । नाजानात् नाज्ञासीत् । कुञ्जरग्रहः कुञ्जरग्राहकः । मत्तप्रमत्त मुदिताः मत्ता मदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ताः मधुपानेन कार्याकार्यविवेकशून्याः । मुदिताः स्रक्चन्दनादिभोगातिशयेन हृष्टाः ॥ ५६–५८ ॥ हस्त्यश्वारोहबन्धकाः

ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् । दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६२ ॥ प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्वश्च बलस्थाश्च सहस्रशः । बभूवुस्ते भृशं दृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६३ ॥ कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः । बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६४ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा । रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६५ ॥ आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः । फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६ ॥

इति । विनेदुः जगर्जुः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तत इति । तदन्नं पूर्वोक्तभक्ष्यादि चतुर्विधान्नम् । भक्षणे पुनर्भक्षणे । मतिरभवत्, भक्ष्यसौष्ठवादिति भावः ॥ ६२ ॥ प्रेष्याः परिचारकाः । चेट्यः दास्यः । वध्वः योधाङ्गनाः । बले सेनायां तिष्ठन्तीति बलस्थाः । सर्वविशेषणमेतत् । अहतवाससः नूतनवस्त्राः । यद्वा आहतवाससः निर्णिक्तवाससः ॥ ६३ ॥ कुञ्जरा इति । खरसहितोष्ट्राः खरोष्ट्राः । मृगपक्षिणः क्रीडार्थं सैनिकैरानीताः । सुभृताः सुतृप्ताः सुपुष्टा वा । तत्र सेनायाम् । अन्यः अन्यं नाकल्पयत् ऋषिकृतव्यतिरिक्तम् अन्नादिकं नाकरोदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ आजैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आजैः अजमांसैः । वाराहैः वराहमांसैः । निष्ठानवरसञ्चयैः व्यञ्जनश्रेष्ठसमूहैः । "निष्ठानं व्यञ्जनं स्मृतम्" इति हलायुधः । फलनिर्यूहसंसिद्धैः सम्यङ्निष्पन्नफलयुक्तशर्करादिक्काथरसैः । "द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके" इति वैजयन्ती।

हस्त्यश्वारोहास्तद्बन्धकाश्च तद्विधिं तादृशसत्कारविधिम् ॥ ५९-६२ ॥ चेट्यः दास्यः ॥ ६३ ॥ सुभृताः सुपुष्टाः । अन्योह्यन्यं नाकल्पयत् ऋषिकृतव्यतिरिक्तादन्ये नाकरोत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ आजैरित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । निष्ठानवरसञ्चयैः

सत्य०—गोऽश्वाः "विभाषा वृक्ष–" इत्यादिना पशुद्वन्द्वस्थले एकवद्भावस्य विकल्पितत्वादयमपि साधुः । "गवाश्वप्रभृतीनि च" इत्यस्यायं विषयः । तथा पाठे रूपमेषां विवक्षितम् नतु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यम् । तेन पूर्वरूपपक्षे गोऽश्वं गोऽश्वा इतीति शब्देन्दुशेखरोक्तेः । एवं पूर्वत्रापि । सुभृताः पूर्णोदराः । नार्यः अन्यं ऋष्यकल्पितपदार्थम् । नाकल्पयन् नाभुञ्जन् । क्वचित् **नान्यो ह्यन्यमकल्पयत** इत्यपि पाठः । तदा अन्यः भरतसेनान्तर्गतो देशान्तरात्तत्रागतः पुरुषः । अन्यमित्युक्तार्थम् ॥ ६४ ॥

पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः । ददृशु विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६७ ॥ बभूवुर्वन पार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः । ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन् मधुस्रुतः ॥ ६८ ॥ वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्ट मांसचयैर्वृताः । प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥६९॥ पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च । न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७० ॥

सूपैः मुद्गाढकीचणकादिसूपैः । गन्धरसान्वितैः पाकभेदोत्थगन्धरसयुक्तैः । पुष्पध्वजवतीः अलङ्कारार्थपरिकल्पितपुष्पशिल्पवतीः । शुक्लस्यान्नस्य पूर्णाः शुक्लेनान्नेन च पूर्णाः । लौहीः लोहमयपात्रीः । सर्वलोहेषु प्रधानत्वात् सुवर्ण मत्र लोहशब्देनोच्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ बभूवुरिति । पायसान्येव कर्दमानि येषु ते तथोक्ताः ताः । गावः पूर्वमेव वनचर्य्यः कामदुघाः यावदभीष्टक्षीर पूरकाः आसन् । "दुहः कब्घश्च" मधुस्रुतः मधुस्राविणः । (मधुश्च्युतः मधुस्राविणः) ॥६८॥ वाप्य इति । अत्रासन्नित्यनुषज्यते । प्रतप्तपिठरैः प्रतप्त पिठरसंस्कृतैः "संस्कृतं भक्षाः" इत्यण् । तस्य लुक् । पिठराः कुण्डानि । "उखा स्थाली चरुः कुम्भी पिठरः कुण्डमुच्यते" इति हलायुधः । मार्गमायूर कौक्कुटैः मृगमयूरकुक्कुटमांसैः ॥६९॥ पात्रीणामित्यारभ्य सञ्चया इत्यन्तमेकं वाक्यम् । पात्रीणाम् अन्नधानकुम्भीनाम् । स्थालीनां व्यञ्जनपात्राणाम् । नियुतानि लक्षाणि । न्यर्बुदानि दशकोट्यः । पात्राणि भोजनपात्राणि, अमत्रा णीति यावत् । दधिपूर्णा इति स्थाल्यादित्रयविशेषणम् । स्थाल्यः पिठराः ।

व्यञ्जनश्रेष्ठसमूहैः । "निष्ठानं व्यञ्जनं ज्ञेयम्" इति हलायुधः । फलनिर्यूहसं स्थितैः सम्यङ्निष्पन्नफलयुक्तशर्करादिक्वाथरसैः । "द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नाग दन्तके" इति वैजयन्ती । पुष्पध्वजवतीः अलङ्कारार्थं परिकल्पितपुष्पध्वजयुक्ताः। लौहीः स्वर्णरजतमयपात्रीः निष्ठानवरसञ्चयैः सूपैश्च शुक्लस्यान्नस्याभितः पूर्णलौहीर्द दृशुरिति सम्बन्धः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ पायसकर्दमाः कूपा बभूवुः । कामदुघा गावो बभूवुः । वृक्षा मधुश्च्युता आसन् ॥ ६८ ॥ प्रतप्तपिठरैः कुण्डेषु प्रतप्तैः । "पिठरः कुण्डमुच्यते" इति हलायुधः । मार्गमायूरकौक्कुटैः मृगमयूरकुक्कुटसम्बन्धिभिः मृष्टमांसचयैर्वृताः मैरेयपूर्णा वाप्यश्चासन्निति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥ पात्रीणामिति । पात्रीणां हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तपात्राणां स्थालीनाम् उखानां पात्राणि भोजनपात्राणि ।

स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ।
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७१ ॥
ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ।
बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च सञ्चयाः ॥ ७२ ॥
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ।
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७३ ॥

कुम्भ्यः क्षुद्रकुम्भाः । करम्भ्यः विशालास्यगुरुस्थाल्यः । करम्भ्यः कर्कर्य इत्याहुः । सुसंस्कृताः दधिसंस्कारकशुण्ठ्यादियुक्ताः । यौवनस्थस्य नाति नूतनस्य नातिपुराणस्येत्यर्थः । मथनानन्तरं यामान्तरितस्येत्यर्थः । कपित्थस्य कपित्थपरिमलयुक्ततक्रस्येत्यर्थः । "तक्रं कापित्थं मथितम्" इति वैजयन्ती । गौरस्य शुभ्रस्य । रसालस्य तक्रविशेषस्य । "अपक्वतक्रं सव्योषं चतुर्जातं गुडार्द्रकम् । सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिका शिखरिण्यपि ॥" इति वैजयन्ती । सव्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचियुक्तम् । चतुर्जातगुडार्द्रकं चतुर्जातैः एलालवङ्ग कक्कोलनागपुष्पैः गुडेन शर्करया आर्द्रकेन च युक्तम् । कापित्थेन पूर्णाः अपरे ह्रदा बभूवुः । रसालेन पूर्णा अपरे ह्रदा बभूवुः । दध्ना पूर्णाश्चापरे ह्रदाः । अन्ये पायसेन पूर्णाः । पायसस्यान्य इति पाठः । सर्वत्र तृतीयार्थे षष्ठी । तद्व्यञ्जनार्थं शर्करायाः सञ्चयाः राशयश्च बभूवुरित्यर्थः । शर्करायावसञ्चया इति च पाठः । शर्करामिश्रयवविकारापूपसञ्चया इत्यर्थः ॥७०—७२॥ कल्कानिति । कल्कान् आमलक्यादिकल्कान् । चूर्णकषायान् चूर्णानि माषादिचूर्णानि कषायाः

स्थाल्यः उखाः । कुम्भ्यः क्षुद्रस्थाल्यः "उखा स्थाली च कुम्भी च पिठरकुण्डमुच्यते" इति हलायुधः । करम्भ्यः स्थाल्याद्यश्चासन्निति पूर्वेण सम्बन्धः । यौवनस्थस्य नातिनवस्य नातिपुराणस्य, मथनानन्तरं यामान्तरितस्येत्यर्थः । कपित्थस्य तक्रस्य "तक्रं कपित्थं मथितम्" इति वैजयन्ती । यद्वा कपित्थस्य कपित्थपरिमलयुक्ततक्रस्येत्यर्थः । रसालस्य शुण्ठीमरिचिपिप्पल्येलालवङ्गकक्कोलनागपुष्पखण्डशर्करा शृङ्गिबेरजीरकामिश्रितस्य तक्रस्य । तथा च वैजयन्ती—"अपक्वतक्रं सव्योषं चतुर्जातं गुडार्द्रकम् । सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिका शिखरिण्यपि ॥" इत्युक्त विशेषणविशिष्टेन तक्रेण । दध्नः दध्ना च पूर्णाः अपरे ह्रदा बभूवुरित्यर्थः । शर्करायाव सञ्चयाः शर्कराणां यावानां यवविकाराद्यपूपानां सञ्चयाः । यद्वा शर्करामिश्रयवाः शर्करायवाः ॥ ७०—७२ ॥ चूर्णकषायान् सुरभिचूर्णानि । "कषायो गन्धसुरभौ

शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् । शुक्लांश्चन्दन कल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७४ ॥ दर्पणान् परि मृष्टांश्च वाससां चापि सञ्चयान् । पादुकोपानहश्चैव युग्मानि च सहस्रशः ॥ ७५ ॥ आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चान् शस्त्राणि च धनूंषि च । मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७६ ॥ प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनाम् । अवगाह्यसुतीर्थांश्च ह्रदान् सोत्पलपुष्करान् ॥ ७७ ॥

कथितानि । स्नान्त्येभिरिति स्नानानि । तैलोष्णोदकादीनि । भाजनस्थानि कटाहादिमहापात्रस्थानि । तीर्थेषु अवतारेषु ॥ ७३ ॥ शुक्लानिति । शुक्लान् निर्मलान् । अंशुमतः कूर्चवतः । दन्तधावनसञ्चयान् दन्तकाष्ठसमूहान् । स्नानानन्तरमलङ्कारोपकरणानि दर्शयति—शुक्लानिति । चन्दनकल्कान् चन्दन पङ्कान् । समुद्गेषु सम्पुटकेषु । "समुद्गकः सम्पुटकः" इत्यमरः । अवतिष्ठतः वर्त्तमानान् । परिमृष्टान् निर्मलीकृतान् । पादुकाः दारुनिर्म्मिताः उपानह श्चर्म्मनिर्म्मिताः । युग्मानि द्वन्द्वानि । आञ्जनीः अञ्जनयुक्ताः करण्डिकाः । कङ्कतान् केशमार्जनान् । " कङ्कतः केशमार्जनम् । " इति निघण्टुः । कूर्चान् स्नानाद्युपयुक्तासनानि श्मश्रुप्रसाधकान् वा। शस्त्राणि योधैरलङ्कारार्थं धार्य्याणि । मर्मत्राणानि कवचादीनि । प्रतिपानह्रदान् ग्रासग्रहणानन्तरं भुक्त जीर्णार्थं पानार्हह्रदान् । अवगाह्यसुतीर्थान् अवगाहनयोग्यावतारप्रदेशयुक्तान् । सोत्पलपुष्करान् उत्पलमिन्दीवरम्, पुष्करं पद्मम् । आकाशवर्णप्रतिमान् आकाशवन्निर्म्मलानित्यर्थः । सुखप्लवान् सुखेन प्लवः स्नानं येषु तथोक्तान् ।

लोहितेपि च " इति विश्वः । स्नानानि स्नानीयद्रव्याणि ॥ ७३ ॥ शुक्लान् शुद्धान् । अंशुमतः स्निग्धान् । समुद्गेषु सम्पुटेषु । " समुद्गस्सम्पुटो ज्ञेयः " इति हलायुधः ॥७४॥ पादुकोपानहः पादुकाः दारुनिर्मिताः उपानहश्चर्मनिर्मिताः ॥ ७५ ॥ आञ्जनीः अञ्जनयुक्ताः करण्डिकाः । कङ्कतान् केशमार्जनानि । कूर्चान् श्मश्रुप्रसाधकान् । मर्मत्राणानि कवचादीनि ॥ ७६ ॥ प्रतिपानह्रदान् भुक्तजीर्णार्थं वाहटशास्त्रोक्तप्रकारेण यत्पीयते तत्प्रतिपानं तस्य ह्रदान् । अवगाह्यसुतीर्थान् अवगाहनयोग्यशोधनजला वतरणप्रदेशान् " जलावतारे तीर्थं स्यात् " इति हलायुधः । यवससञ्चयान्

आकाशवर्णप्रतिमान् स्वच्छतोयान् सुखप्लवान् । नीलवैडूर्य्यवर्णांश्च मृदून् यवससञ्चयान्॥ ७८ ॥ निर्वापार्थान् पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥७९॥ व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम्। दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृक् भरतस्य महर्षिणा ॥ ८० ॥ इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने । भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ॥ ८१ ॥ प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् । भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥ तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः । तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथक् प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

यवससञ्चयान् तृणसमूहान् । " यवसं तृणमर्ज्जुनम् " इत्यमरः । पशूनां निर्वापार्थान् पशुभ्यो विश्राणनार्थान् ॥ ७४–७९ ॥ व्यस्मयन्तेति । स्वप्नकल्पत्वोक्तिरयत्नसिद्धत्वात् अपूर्वत्वात् आश्चर्य्यकरत्वाच्च तादृक् वाचामभूमिम् । भरतस्य भरताय ॥ ८० ॥ ८१ ॥ प्रतिजग्मुरिति । अनुज्ञाप्य अनुज्ञां कारयित्वा ॥८२ ॥ इदं चातिथ्यकरणमैन्द्रजालिकवन्न मिथ्येत्याह–तथैवेति । मत्ताः हृप्ताः भोगैस्तृप्ताः मदिरोत्कटाश्च मद्येन मत्ताश्च । " मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः " इत्यमरः । तथैव अनुभवकाल इवावर्तिषतेत्यर्थः । प्रमर्दिताः

तृणसमूहान । पशूनां निर्वापार्थान् पशुभ्यो विश्राणनार्थान । अत्र द्वितीयान्तानां ददृशुरित्यनेन सम्बन्धः ॥ ७७–७९ ॥ स्वप्नकल्पं अयत्नसिद्धत्वाददृष्टपूर्वत्वादाश्चर्यावहत्वाच्च स्वप्नकल्पोक्तिः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ प्रतिजग्मुरिति । अनुज्ञाप्य अनुज्ञ प्राप्येत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एतत्सर्वं मिथ्या न भवति सत्यमेवेति दर्शयितुं मदादीनामवस्थितिमाह–तथैवेति । मत्ताः भोगैः हृप्ताः । मदिरोत्कटाश्च मदिरया मत्ताश्च । तथैव

सत्य०–आकाशवर्णप्रतिमान्–" आकाशो नीलिमोदेति " " भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरम् " इत्याद्युक्तेर्नीलवर्णोपेतान् ॥ ७८ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः । कृतातिथ्यो
भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १॥ तमृषिः पुरुषव्याघ्रं
प्राञ्जलिं प्रेक्ष्य चागतम् । हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजो
ऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये
गता । समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च । आश्रमा
दभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥४॥ सुखोषितोऽस्मि
भगवन् समग्रबलवाहनः । तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो
बलवत्त्वया ॥५ ॥ अपेतक्लमसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रति
श्रयाः । अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥६॥

प्रकीर्णाश्च भोगवशादिति भावः । पृथक् पूर्वस्रग्भ्यो विलक्षणाः ॥८३॥ इति श्रीगो०श्रीरामा०पीता०अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥९१॥

तत इत्यादि । व्युष्य विशेषेणोषित्वा । सपरिच्छदः सपरिवारः । "परिवारः परिकरः परिष्कन्दः परिग्रहः । तथोपकरणं प्रोक्तं परिबर्हः परिच्छदः॥" इति हलायुधः । कामात् रामप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ २ ॥ कच्चिदिति । अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे । रात्रिः सुखा गता कच्चिदित्यन्वयः । आतिथ्ये विषये। समग्रः संपूर्णः, तृप्त इति यावत् । अनघेत्यनेन पूर्वं भरताशयपरीक्षणार्थमेवातिथ्य करणमिति द्योतितम्, रामविषयभक्त्यभावे भोगप्रवणः स्यादिति हृदयम् ॥ ३ ॥ तमिति । अभिनिष्क्रान्तमित्यनेन कौसल्यादिसर्वजनदर्शनार्थं भरता गमनकाल एव बहिर्निर्गतवानृषिरिति व्यञ्जितम् ॥४॥ सुखेति । बलवत्तर्पितः अतीव तर्पितः "किमुतातीवबलवत् स्वति सुष्ठु च निर्भरे" इति वैजयन्ती॥५॥ अपेतेति । क्लमो ग्लानिः । सन्तापो देहौष्ण्यम् । अपिप्रेष्यानुपादाय प्रेष्या-

अनुभवकाल इव अवर्तन्तेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तत इति । सपरिच्छदः सपरिवारः । कामात् रामप्राप्तिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥ सुखा सुखरूपा, आतिथ्ये ते जनः सन्तुष्टोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बलवत्तर्पितः अतीव तर्पितः ॥ ५ ॥ सुप्रतिश्रयाः शोभनस्थानाः, शोभनगृहा इत्यर्थः । प्रेष्यानुपादाय

आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम । समीपं
प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमं तस्य
धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः । आचक्ष्व कतमो मार्गः
कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥ इति पृष्टस्तु भरतं
भ्रातृदर्शनलालसम् । प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो
महातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरं
पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी। पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना
रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥

नप्यारभ्य । सुभिक्षाः समृद्धान्नपानाः । सुप्रतिश्रयाः शोभनस्थानाः, शोभन गृहा इति यावत् । "स्थाने गोष्ठ्यां सत्रयागे प्रत्याहारे प्रतिश्रयः" इति वैजयन्ती ॥६॥ कामं यथेष्टम् । "कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।" इत्यमरः । हे भगवन् ! त्वामामन्त्रये आपृच्छे । भ्रातुः समीपं कामं प्रस्थितं मां त्वं मैत्रेण मित्रसम्बन्धिना चक्षुषा ईक्षस्व ॥ ७ ॥ आश्रममिति । धर्मेण योगजधर्मेण जानातीति धर्मज्ञ ! योगप्रभावाविदितसर्ववृत्तान्तेत्यर्थः । धार्मिकस्य पितृवचनपरिपालनरूपं धर्ममाचरतः महात्मनः महाधैर्यस्य तस्य रामस्याश्रममाचक्ष्व । स चाश्रमः कियान् कियद्दूरतः तस्य मार्गः कतमः इति पृच्छते मे मह्यं शंसेति योजना ॥ ८ ॥ इतीति । महातपाः अतएव महातेजाः, सर्वज्ञानसमर्थ इत्यर्थः। रामाश्रमप्रदेशाभिज्ञेषु गुहज्ञातिषु विद्यमानेषु मुनिं प्रति प्रश्नस्तस्य पूजार्थम् ॥ ९ ॥ भरतेति । अर्द्धतृतीयेष्विति अर्द्धं तृतीयं येषां तेष्वर्द्धतृतीयेषु, सार्द्धयोजनद्वितय इत्यर्थः । अतीतेष्विति शेषः । अजने मुनिव्यतिरिक्तग्राम्यजनरहिते वने । तत्र प्रसिद्धो गिरिः, वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ उत्तरामिति । तस्य गिरेरुत्तरं पार्श्वमासाद्यं स्थिता मन्दाकिनी

प्रेष्यानपि परिगृह्य, प्रेष्यैस्सहिता इति यावत् ॥ ६ ॥ कामं यथेच्छम् ॥ ७ ॥ आश्रममाचक्ष्व कतमो मार्गः तस्य कियान् दूरे शंस, वर्तत इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धतृतीयेषु अर्धयुक्ततृतीयेष्वित्यर्थः । सार्धयोजनद्वये वा । अजने निर्जने चित्रकूटः, वर्तत इति शेषः ॥१०॥ मन्दाकिनी भागीरथीव्यतिरिक्ता नदी, अस्तीति शेषः॥११॥

स०–अर्धं तृतीयं येषु प्रथमं द्वितीयं चेति त्रिषु योजनेषु । दशक्रोशपरिमितो मार्ग इति यावत् । रम्यं निर्झरयुक्तं काननं यस्मिन् स तथा ॥ १० ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः । तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव वा । गजवाजिरथाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते । वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३ ॥ प्रयाणमिति तच्छ्रुत्वा राजराजस्य योषितः । हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ॥ १४ ॥ वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया । कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५ ॥ असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता । कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा १६

नाम काचिन्नदी अस्तीति शेषः । द्रुमाः काननभिन्नाः ॥ ११ ॥ अनन्तरमिति । तत्सरितो मन्दाकिन्याः अनन्तरं समीपे चित्रकूटस्तिष्ठति नतु व्यवहितपार्श्वे । तयोः सरिद्गिर्योर्मध्ये पर्णकुटी पर्णशाला कृता तत्र वसतः ध्रुवम्, योगप्रभावेण जानामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दक्षिणेनेति । अस्मादाश्रमात् दक्षिणेन मार्गेण किञ्चिद्दूरं गत्वा ततः सव्यदक्षिणं नैर्ऋतदिग्भागो यथा भवति तथा वाहिनीं वाहयस्व, किञ्चिद्दूरं दक्षिण एको मार्गः, ततः शाखामार्गेण नैर्ऋतदिग्भागगामिना गन्तव्यमिति भावः । कान्तारमार्गस्य सूक्ष्मत्वाद्यथायोग्यं मार्गस्य वामतो दक्षिणतश्च विरलप्रदेशे वाहिनीं प्रापयस्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १३ ॥ प्रयाणमिति । इति उक्तप्रकारेण । तत्प्रयाणं प्रस्थानं श्रुत्वा राजराजस्य महाराजस्य दशरथस्य योषितः कौसल्याद्याः यानार्हाः यानत्यागानर्हा अपि यानानि त्यक्त्वा ब्राह्मणं ब्रह्मविदं भरद्वाजं पर्यवारयन्, वन्दनायेति शेषः ॥ १४ ॥ वेपमानेति । वेपमाना वार्द्धकाद्धर्षिदर्शनाच्च । कृशा दीना, रामविरहादिति शेषः ॥१५॥ असमृद्धेन अपूर्णेन, फलापर्य्यवसायिनेति यावत् । कामेन मनोरथेन उपलक्षितेति शेषः । लोकस्य गर्हिता लोकेन गर्हिता । सव्यपत्रपा

तत्परितो मन्दाकिन्या अनन्तरं तस्याः परपार इत्यर्थः । तत्र चित्रकूटे ॥ १२ ॥ दक्षिणेनेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दक्षिणेन मार्गेण किञ्चिद्दूरं गत्वा तदनन्तरं सव्यदक्षिणमेव वा सव्यं दक्षिणं यथा तथा वाहिनीं वाहयस्व । कान्तारमार्गस्य सूक्ष्मत्वात् यथायोग्यं मार्गस्य वामतो दक्षिणतश्च विस्तारप्रदेशे वाहिनीं प्रापयस्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ राजराजस्य दशरथस्य । ब्राह्मणं भरद्वाजम् ॥ १४–१७ ॥

तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् । अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७॥ ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः । विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव राघव ॥१८॥ एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९ ॥ यामिमां भगवन् दीनां शोकानशनकर्शिताम् । पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २० ॥ एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् । कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१ ॥ अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः । [इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ।] कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२ ॥ एतस्यास्तु सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ। उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ॥२३॥

सलज्जा । रामविवासनहेतुत्वात् ॥ १६ ॥ लज्जावशादेव कौसल्यादिभिः सह मुनेः पुरतः स्थातुमशक्ता प्रदक्षिणव्याजेन भरतं गतेत्याह–तमित्यादिना । दीनमनाः कैकेयी ॥ १७ ॥ तत इति । दृढव्रत इत्यनेन सर्वज्ञत्वं लक्ष्यते, सर्वज्ञोपि कैकेयीशिक्षार्थं पप्रच्छेत्यर्थः । विशेषं संज्ञासांज्ञिसम्बन्धादि विशेषम्। इतिकरणमध्याहृत्य इति पप्रच्छेत्यन्वयः॥१८॥ एवमिति ।धार्मिकः सत्यवादीत्यर्थः । वचनकोविदः वचने पण्डितः, भरद्वाजवचनतात्पर्य्यज्ञ इत्यर्थः । भरतमुखेन मातॄणां स्वभावविशेषप्रतिपादनं हि मुनेराशयः ॥१९॥ यामिति । शोकानशनकर्शितां शोकानशनाभ्यां कार्शिताम् । देवतामिव धर्मदेवतामिव ।सिंहविक्रान्तगामिनं सिंहवद्विक्रान्तं विक्रमयुक्तं यथा भवति तथा गामिनं गमनशीलम् । धातारं विष्णुम् । "एष धाता विधाता च" इति वक्ष्यमाणत्वात् । सर्वगुणसम्पन्ना राममाता एषा कौसल्येत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्या इति । वामभुजं श्लिष्टा कौसल्याया वेपमानाङ्गत्वात्तद्धारणार्थं तद्वामभुजमवधृत्य स्थितेत्यर्थः । दुर्मनाः दुःखितमनाः । दुर्मनस्त्वे दृष्टान्तः कर्णिकारस्येति । शीर्णपुष्पा म्लानपुष्पा ॥ २२ ॥ एतस्या इत्यत्र उक्तगुणसम्पन्नयो

विशेषम् इयं का इयं केत्येवंरूपं विशेषमित्यर्थः॥ १८-२०॥धातारम् उपेन्द्रम्॥ २१॥अस्याः

यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ । राजपुत्र विहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥२४॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीम् । ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २५ ॥ ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् । यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा । स निशश्वास ताम्राक्षो नागः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ २७ ॥ भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तथा । प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥२८॥ न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया । रामप्रव्राजनं ह्येतत् सुखोदर्कं भविष्यति ॥ २९ ॥

लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्मातेयमिति बोध्यम् । देववर्णिनौ अश्विनीदेवतुल्यौ ॥ २३ ॥ यस्या इति । जीवनाशं राक्षसभूयिष्ठं दण्डकारण्यं प्रति विवासनात् जीवस्य जीवनस्य नाशम् इतः । इह वने । क्रुध्यतीति क्रोधना । कर्त्तरि ल्युट् । अकृत प्रज्ञाम् अशिक्षितबुद्धिम् । सुभगमानिनीं सुभगां सुन्दरीमात्मानं मन्यत इति सुभगमानिनी ताम् । वस्तुतोऽनार्याम् आर्यरूपिणीमार्यवद्भासमानाम् । यतो मूलं यत्कारणकम् । आत्मनो मम ॥ २४–२६ ॥ इतीति । बाष्पगद्गदया रामविवासनस्मरणजबाष्पेण गद्गदया स्खलन्त्या गिरा इत्युक्त्वा । नागः सर्पः ॥ २७ ॥ भरद्वाज इति । तथा ब्रुवन्तमित्यन्वयः । महाबुद्धिः भाविज्ञः । अर्थवत् प्रयोजनवत् ॥ २८ ॥ नेति । दोषेण दोषवत्तया नावगन्तव्या, तस्याः देवप्रेरित त्वादित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह रामेति । सुखोदर्कं सुखोत्तरम् । अतीतानागत

कौसल्यायाः । दुर्मनाः दुःखितमनाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ जीवनाशं गतौ तादृशापदं प्राप्तावित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यतोमूलं यन्निमित्तम् ॥ २६–२८ ॥ कैकेयी दोषेण नावगन्तव्या कैकेय्यां दोषदृष्टिर्न कर्तव्येत्यर्थः । कैकेय्या देवप्रेरितत्वादिति

स०—देववर्णिनौ देवानां वर्णो रूपमेतयोरस्तीति तथा । यद्वा देवानां वर्गो वर्णना स्तुतिरिति यावत् । ययोस्तौ । कुमारौ षण्मुखसमौ । कुः कुत्सितो मारः सौन्दर्येण याभ्यामिति वा । अतो न सुतावित्यतिरिक्तता ॥ २३ ॥ जीवनेपि नाशः जीवनाशः अदर्शनमिति यावत् । तं गतौ ॥ २४ ॥ आर्यरूपिणीम् आर्यस्य वस्तुन इव रूपं यस्यास्ताम् ॥ २५ ॥ या मूलं यस्य व्यसनस्य तत् यतोमूलम् ॥ २६ ॥

देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् । हितमेव
भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३० ॥ अभिवाद्य तु
संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । आमन्त्र्य भरतः सैन्यं
युज्यतामित्यचोदयत् ॥ ३१ ॥ ततो वाजिरथान् युक्त्वा
दिव्यान् हेमपरिष्कृतान् । अध्यारोहत् प्रयाणार्थी
बहून् बहुविधो जनः ॥ ३२ ॥ गजकन्या गजाश्चैव हेम
कक्ष्याः पताकिनः । जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः
सम्प्रतस्थिरे ॥ ३३ ॥ विविधान्यपि यानानि महान्ति
च लघूनि च । प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः
॥ ३४ ॥ अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ।
रामदर्शनकांक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥३५॥ चन्द्रार्क
तरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् । आस्थाय
प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३६ ॥

वर्त्तमानज्ञो महर्षिर्भाविरावणवधादिकं हृदि निधाय देवादीनां सुखोदर्कं भविष्यतीत्युक्तवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिवाद्येति । संसिद्धः लब्धाशीर्वादः । आमन्त्र्य आपृच्छ्य । युज्यतां गमनाय सन्नह्यतामिति स्वसैन्यमचोदयत् ॥ ३१ ॥ तत इति । वाजिरथान् वाजिनो रथांश्च । युक्त्वा संनह्य । युक्तानितिपाठे सज्जीकृतान् । प्रयाणार्थी प्रयाणकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥ गजकन्याः करेणवः । हेमकक्ष्याः हेममयबन्धनरज्जवः । सघोषाः घण्टाघोषयुक्ताः । पताकिन इत्यत्र "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ विविधानीति । प्रययुरित्यत्र सादिन आरुह्येति शेषः । यद्वा यानानीति तत्स्था लक्ष्यन्ते । पदातयः पादैरेव ययुः यानैः समं ययुरितिभावः ॥३४॥ अथेति । यानप्रवेकैर्यानोत्तमैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः ॥ ३५ ॥ चन्द्रार्केति । चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्ककान्तिम् ।

भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ संसिद्धः कृताशीर्वाद इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ वाजिरथान् वाजिनश्च रथांश्च । युक्तान् सज्जीकृतान् ॥ ३२ ॥ गजकन्या करेणवः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यानप्रवेकैः यानश्रेष्ठैः ॥ ३५ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासाम् तरुणचन्द्रार्कसदृशामित्यर्थः । नियुक्तां

सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला । दक्षिणां
दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३७ ॥ वनानि तु
व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः । गङ्गायाः परवेलायां
गिरिष्वपि नदीषु च ॥ ३८ ॥ सा सम्प्रहृष्टद्विजवाजि
योधा वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् । महद्वनं तत्प्रति
गाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो-
ध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥
ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च रुरवश्च समन्ततः ।
दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥

नियुक्तां वसिष्ठादिभिराज्ञप्ताम् । सपरिच्छदः सपरिवारः ॥ ३६ ॥ सेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गङ्गायाः दक्षिणवाहिन्याः । परवेलायां पश्चिमभागे स्थितेति शेषः । महासेना वनानि व्यतिक्रम्य गिरिषु नदीषु च विश्रम्येति शेषः । उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिशमावृत्य प्रयातेति सम्बन्धः । यद्वा महासेना गिरिषु नदीषु च वनानि व्यतिक्रम्येति वा अन्वयः॥३७ ॥ ३८ ॥ सेति । तत्र तदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः॥ ९२ ॥

तयेत्यादि । यायिन्या गच्छन्त्या । आर्दिताः पीडिताः । यूथपाः गजादियूथनाथाः । "यूथनाथस्तु यूथपः" इत्यमरः ॥ १ ॥ ऋक्षा इति । पृषतसङ्घाः

सज्जीकृताम् ॥ ३६ ॥ सा प्रयातेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गङ्गायाः परवेलायां दक्षिणकूले निविष्टा सा सेना उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिशमावृत्य गिरिष्वपि नदीषु च वनानि व्यतिक्रम्य प्रयातेति सम्बन्धः ॥ ३७–३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्विनवतितमः सर्गः ॥९२॥

तयेति । यायिन्या गच्छन्त्या । यूथपाः गजयूथपाः ॥ १ ॥ पृषतसङ्घाः पृषत

स सम्प्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः । वृतो
महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥ सागरौघ
निभा सेना भरतस्य महात्मनः । महीं सञ्छादयामास
प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ४ ॥ तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च
महाजवैः । अनालक्ष्याचिरं कालं तस्मिन् काले बभूव
भूः ॥ ५ ॥ स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ।
उवाच भरतः श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६ ॥
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया। व्यक्तं प्राप्ताः
स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयं गिरिश्चित्र
कूट इयं मन्दाकिनी नदी । एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघ
निभं वनम् ॥ ८ ॥ गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य
सम्प्रति । वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥

बिन्दुमन्मृगसङ्घाः । ऋक्षाः भल्लूकाः । रुरवो बिन्दुरहिताः स्थूलकायाः विकटशृङ्गा मृगाः। दृश्यन्ते अदृश्यन्त। वनराजीष्वित्यादिना अपूर्वमनुष्यादि दर्शनेन स्तब्धेक्षणाः स्थिता इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥ स इति । नादिन्या रथघोष हेषितबृंहितादिभिरिति शेषः ॥३॥ सागरौघेति । द्यामाकाशम् ॥४॥ तुरङ्गौघै रिति । अवतता निरन्तरा । तस्मिन् काले गमनकाले । चिरकालमित्यनेन कदाचिल्लक्ष्यत इति गम्यते ॥ ५ ॥ स इति । मन्त्रिणां मन्त्रविदाम् । यद्वा औचित्यान्मन्त्रशब्दः कार्य्यविचारे वर्त्तते ॥ ६ ॥ यादृशमिति । अस्य देशस्य यादृशं रूपं लक्ष्यते । मन्दाकिनी चित्रकूटमध्यवर्त्तित्वरूपं मया च यथा येन प्रकारेण श्रुतं भरद्वाजात् तथा दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ तदेवाह—अयमित्या दिना । अयं पुरोवर्त्ती गिरिश्चित्रकूटो भवति तथेयं मन्दाकिनी भवति । एतत् अनयोर्मध्यवर्त्ति वनं नीलमेघनिभं प्रकाशते ॥८॥ अथ तद्देशप्राप्तिं दर्शयति— गिरेः सानूनीति । सानूनि एतानीति सिद्धम् । अवमृद्यन्ते भज्यन्ते ॥ ९ ॥

बिन्दुसहिताः । रुरवस्तु बिन्दुरहिताः स्थूलकायाः विकटशृङ्गाश्च ॥ २–४ ॥ अवतता व्याप्ता ॥ ५ ॥ मन्त्रिणां वरं मन्त्रज्ञानां श्रेष्ठम् ॥ ६–१२ ॥

स०—भरद्वाजो यं देशं यादृशं यादृशलक्षणं विशिष्टमब्रवीत् । यथा च मया श्रुतं तादृशलक्षणं तं देशं व्यक्तं प्राप्ताः स्म । यतोऽस्य रूपं तथैव लक्ष्यते । स्मेत्यव्ययं वा आर्षो वा विसर्गलोपः ॥ ७ ॥

मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु । नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम् । मृगैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः । वायुप्रविद्धा शरदि मेघराजिरिवाम्बरे ॥ १२ ॥ कुर्वन्ति कुसुमापीडान् शिरस्सु सुरभीनमी । मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम्। अयोध्येव जनाकीर्णा सम्प्रति प्रतिभाति मा ॥ १४ ॥ खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति । तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥

अथ रामनिवासत्वेन भोग्यताबुद्ध्या तद्वनं भ्रातरं प्रति वर्णयति—मुञ्चन्तीत्यादिना । एते वकुला इत्यर्थः । आतपापाये घर्मान्ते, वर्षाकाल इति यावत् । तोयधरा इति नीलत्वे हेतुः ॥ १० ॥ किन्नरेति । किन्नराचरितं देशं किन्नराचरितदेशरूपं पर्वतम् ॥ ११ ॥ एत इति । प्रचोदिताः सैनिकैरिति शेषः । प्रविद्धा प्रेरितेति यावत् ॥ १२ ॥ कुर्वन्तीति । अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः केशबन्धविशेषैः वनसञ्चारार्थं कल्पितैरुपलक्षिताः सन्तः । दाक्षिणात्या नरा यथा दाक्षिणात्या नरा इव । शिरस्सु कुसुमापीडान् कुसुमशेखरान् कुर्वन्ति । " आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसि स्रजः । " इति हलायुधः । दाक्षिणात्या हि केशानुद्धृत्य बद्ध्वा कुसुमापीडैरलङ्कुर्वन्ति ॥ १३ ॥ निष्कूजमिति । घोरप्रदर्शनं क्रूरदर्शनमिदं वनं पुरा निष्कूजमिव भूत्वा निर्जनं भूत्वेति यावत् । सम्प्रति जनाकीर्णा अयोध्या सौम्यनगरीव मा मां प्रतिभाति ॥ १४ ॥ खुरैरिति ।

दक्षिणदिग्भवा नराः मेघप्रकाशैर्ऋक्षादिनीलचर्मपिनद्धतया नीलमेघतुल्यैः फलकैः साधनभूतैः शिरस्सुकुसु मापीडान् कुसुमसमूहान्यथा कुर्वन्ति यथा धारयन्ति तथैवामी वृक्षाः कुसुमापीडान् कुसुमस्तबकान् शिरस्सु धारयन्ति । दाक्षिणात्या हि फलकान् ऋक्षादिचर्मपिनद्धान् कृत्वा तेषु पुष्पाणि विकीर्य शिरस्सुधारयन्तीति प्रसिद्धिः।यद्वा अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैरुपलक्षिताः सन्तः दाक्षिणात्या नरा इव कुसुमापीडान् कुसुमशेखरान् शिरस्सु कुर्वन्ति॥१३॥निष्कूजमिव भूत्वा पूर्वं जनशब्दरहितं भूत्वा स्थितमिदं वनं संप्रति जनाकीर्णायोध्येव प्रतिभातीति सम्बन्धः ॥१४॥ दावं वनं प्रच्छाद्य " दवदावौ वनारण्यवह्नी " इत्यमरः । दिवं प्रच्छाद्येति वापाठः–

स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् । एतान्
सम्पततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥ एतान्
वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् । एतमाविशतः
शीघ्रमधिवासं पतत्रिणः ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयं देशो
मनोज्ञः प्रतिभाति मा । तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं
स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥ मृगा मृगीभिः सहिता बहवः
पृषता वने । मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः
॥ १९ ॥ साधुसैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च कानने।
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः। विविशुस्तद्वनं
शूरा धूमं च ददृशुस्ततः॥२१॥ ते समालोक्य धूमाग्रमूचु
र्भरतमागताः। नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ॥२२॥

हयादिखुरैरुदीरितः उत्थापितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति। वहति द्रुतमपनयाति। कुर्वन्निव मम प्रियं रामाश्रमदर्शनप्रदानादिति भावः । अनेनावगम्यते रामाश्रम वर्णनं तदधिष्ठितत्वेन प्रीतिहेतुत्वादिति ॥ १५ ॥ वक्ष्यमाणत्रासहेतुत्वेनाह— स्यन्दनानिति । सूतमुख्यैः सारथिमुख्यैः । सम्पततः रामदर्शनकुतूहलेन सम्यग्गच्छतः ॥ १६ ॥ एतानिति । वित्रासितान् रथैरिति शेषः । बर्हिणः मयूरान् । एतं शैलम् । पतत्रिणः प्रशस्तपक्षानिति बर्हिविशेषणम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमिति । अतिमात्रं मनोज्ञ इति सम्बन्धः । अत एव स्वर्गपथो यथा स्वर्गप्रदेश इव । मा मां प्रतिभाति ॥ १८ ॥ मृगा इति । पृषताः बिन्दुमृगाः ॥ १९ ॥ साध्विति । साधुसैन्याः उचिताः सैनिकाः । " साधुः त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुषौ पुमान् ।" इति वैजयन्ती । प्रतिष्ठन्तां गच्छन्त्वित्यर्थः। दृश्येते दृश्येयाताम् । लकारव्यत्यय आर्षः ॥२०॥ २१ ॥ त इति । धूमाग्रं धूमशिखाम् । अमनुष्ये मनुष्यरहिते देशे । अग्निः धूमरेखाविशेषनिश्चितः न भवति । अत्र अत्रैव वह्निमत्प्रदेशे राघवौ स्तः । व्यक्तं ध्रुवम् ॥ २२ ॥

शीघ्रं तं वहति तं द्रुतमपनयतीत्यर्थः॥ १५-१९ ॥ साधुसैन्याः उचिताः सैनिकाः प्रतिष्ठन्तां गच्छन्त्वित्यर्थः ॥ २०-२२ ॥

अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ । मन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसम्मतम् । सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः । अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च ॥२५॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः। भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधात् ॥२६॥ व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः । बभूव हृष्टा नचिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा॥२७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

अथेति । अथ यदि न स्त इत्यर्थः । तपस्विनः सन्ति, ते प्रष्टव्या इति भावः ॥२३॥ तदिति । साधुसम्मतं साधूनां न्यायविदां सम्मतम् । अमित्रबलमर्दनः अमोघशासन इति यावत् ॥२४॥ यत्ता इति । यत्ताः निश्शब्दाः । इतः अस्मा द्देशात् । परम् अग्रतः भवद्भिर्न गन्तव्यम् । अहमेव राजसु मन्त्रिषु सुमन्त्र एव ऋत्विक्षु गुरुर्वसिष्ठ एव । धृतिरिति पाठे–सुमन्त्र एवोच्यते ॥२५॥ २६ ॥ व्यवस्थितेति । अग्रतो धूमं निरीक्षमाणापि च । अनेन रामदर्शनत्वरातिशयः सूच्यते । व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापितेत्यर्थः । भरतेन हेतुना व्यवस्थिता वा । सा चमूः प्रियस्य रामस्य नचिरेण अचिरेण । समागमं जानती सती तदा व्यवस्थाकालेपि हृष्टा बभूव । जानकीप्रियस्येति च पाठः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोवि०श्रीरामायण०पीता०अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः९३

नरव्याघ्रौ अत्र यदि न स्त इतिशेषः॥२३–२७॥

इति श्रीमहे०श्रीराम० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

स०–समागममुद्दिश्य भरतेन स्थापिता ॥ विष०–या चमूर्भरतेन व्यवस्थिता व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमिं निरीक्षमाणा नचिरेण शीघ्रम्। जानकीप्रियस्य रामस्य। समागमं निरीक्षमाणा तदा हृष्टा बभूव॥२७॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवनप्रियः । वैदेह्याः
प्रियमाकांक्षन् स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥ अथ
दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् । भार्य्याममरसङ्काशः
शचीमिव पुरन्दरः ॥ २ ॥ न राज्याद्भ्रंशनं भद्रे न सुहृ
द्भिर्विनाभवः । मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम्
॥३॥ पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् । शिखरैः
खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥

एवमेतावत्पर्य्यन्तं भरतकथां प्रस्तुत्य रामस्य चित्रकूटप्रवेशानन्तरदिनेषु विहारतारतम्याभावात् भरतप्राप्तिदिनसम्भूतविहारविशेषान् वर्णयति–दीर्घ कालेत्यादिना सर्गद्वयेन । आदौ श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अथ प्रातःकर्त्तव्य कर्मानुष्ठानानन्तरम् । तस्मिन् गिरौ चिरपरिचयेपि वैलक्षण्यातिशयादपूर्व वद्भासमाने । दीर्घकालोषितः मासमात्रमुषितोपि गिरिवनप्रियः " नवंनवं प्रीतिरहो करोति " इत्युक्तरीत्या गिरिवनयोः नवनवत्वापादकप्रीतिकः । वैदेह्याः प्रियेण सहैव वनदर्शनकुतूहलायाः । प्रियं प्रीतिमाकाङ्क्षन् तद्द्वारा स्वचित्तं च विलोभयन् प्रीणयन् । अमरसङ्काशः कुत्रापि निर्भय इत्यर्थः । दाशरथिः रामः । चित्रमन्वर्थं चित्रकूटम् । भार्यां सर्वात्मना भरणीयां सीतां शचीं पुरन्दर इव अदर्शयत् । "गतिबुद्धि–" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ नेति । राज्यात् भक्तजनपूर्णात् । विनाभवो विनावस्थानम् । अपृच्छान्दसः । दृष्ट्वा स्थितस्येतिशेषः । मनो न बाधते न दुःखाकरोतीत्यर्थः । अयोध्यावासि जनविरहजः खेदः सर्वो निवृत्त इतिभावः ॥ ३ ॥ तनि०–राज्यात् परमपदैश्वर्यात् भ्रंशनं तत्त्याग इत्यर्थः । "त्यक्त्वा वैकुण्ठमुत्तमम् " इतिवत् सुहृद्भिर्वैनतेयप्रभृतिभिः विनाभवः विनावस्थानं मे मनो न बाधते । रमणीयं लीलाविभूतिगतत्वेपि परमव्योम्नो प्यतिरमणीयम् । इमं गिरिं वक्ष्यमाणविशेषणयुक्तम् ॥ ३ ॥ स्वचित्तविलोभनमुक्त्वा मैथिलीप्रियकरणं दर्शयति–पश्येति । खमाकाशम् । उद्विद्धैरिव स्थितैः विद्धो

दीर्घेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । स्वं च चित्तं वनवासपरिश्रान्तं स्वकीयं चित्तं च विलोभयन् अभिमतविषयान्तरव्यासङ्गेन आनन्दयन्नित्यर्थः ॥ १॥२ ॥ विनाभवः विनाभवनम्, विनावस्थानमिति यावत् । मे गिरिं दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः॥३॥खमिवो

केचिद्रजतसङ्काशाः केचित् क्षतजसन्निभाः । पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः । विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः । अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमायुतः ॥ ७ ॥ आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः । अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥ काश्मर्यरिष्टवरुणैर्मधूकैस्तिलकैस्तथा । बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः । एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥

त्थितैरिव स्थितैः । अभ्रंलिहैरिति यावत् । कर्तरि निष्ठा ॥ ४ ॥ केचिदिति । धातुविभूषिताः नानाधात्वलंकृताः । अतएवाचलेन्द्रस्य चित्रकूटस्य केचिद्देशाः रजतसङ्काशाः अत्यन्तशुभ्राः । केचित् क्षतजसङ्काशाः रुधिरसदृशवर्णाः । मणिवरप्रभाः इन्द्रनीलप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाः पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः । " अर्कः स्फटिकसूर्ययोः " इत्यमरः । केतकाभाः ईषत्पाण्डुराः । ज्योतीरसप्रभाः ज्योतींषि तारा ज्वाला वा । " ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वराग्निषु " इति वैजयन्ती । रसः पारदः । श्वेतवर्णावान्तरभेदा उच्यन्ते ॥ ६ ॥ नानेति । द्वीपी महाव्याघ्रः । तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः । अदुष्टैः मुनिजनसन्निधानेन शान्ततया हिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ आम्रेत्यादि । असनैः पीतसालैः । लोध्रैः तिरीटैः । प्रियालैः राजादनैः । अङ्कोलैः भव्यैः । न्युब्जैः तिनिशैः । स्यन्दनैः बिल्वैः । तिन्दुकैः कालस्कन्धैः । वेणुभिः वंशैः । काश्मरीभिः मधुपर्णिकाख्यैर्वृक्षैः । अरिष्टैः निम्बैः । वरुणैः तिक्तशाकैः । मधूकैः गुडपुष्पैः । तिलकैः क्षुरकैः । बदरीभिः आमलकैः । नीपैः कदम्बैः ।

द्विष्ठैः खं भित्त्वा उद्गतैरिति ॥ ४ ॥ माञ्जिष्ठवर्णाः चित्रवर्णाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाः पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः । केतकानि केतकीपुष्पाणि । ज्योतिः नक्षत्रं ज्वाला वा । रसः पारदरसः ॥ ६ ॥ नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैः द्वीपी महाव्याघ्रः, तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः । अदुष्टैः महर्षिनिवासभूतपर्वतवर्तित्वाददुष्टत्वम् ॥ ७ ॥ असनः पीतसारः । अरिष्टो निम्बः । बीजकाः बीजप्रचुरफलाः, दाडिमा

शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् रोमहर्षणान् । किन्नरान्
द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान् मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखावस
क्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च। पश्य विद्याधरस्त्रीणां
क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदै
र्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् । स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रव
न्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥ गुहासमीरणो गन्धान् नाना
पुष्पभवान् वहन् । घ्राणतर्प्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्ष
येत् ॥१४॥ यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्द्धमनिन्दिते ।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति ॥१५॥
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते । विचित्रशिखरे
ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥१६॥ अनेन वनवासेन
मया प्राप्तं फलद्वयम् । पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य
प्रियं तथा ॥ १७ ॥

वेत्रैः । धन्वनैः इन्द्रवृक्षैः । बीजकैः बीजप्रचुरफलैः दाडिमैः । पुष्पवद्भिरित्यादि सर्ववृक्षविशेषणम् । पुष्यति वर्द्धयति ॥८-१० ॥ शैलप्रस्थेष्विति । रोमहर्षणान् दर्शनमात्रतः पुलककरान् । द्वन्द्वशः स्त्रीपुरुषौ द्वौद्वावित्यर्थः । मनस्विनः अन्योन्यबद्धमनस्कान् ॥ ११ ॥ शाखेति । खड्गादीनि विद्याधराणामेव । विद्याधराः देवयोनिविशेषाः ॥ १२ ॥ जलप्रपातैः निर्झरैः । उद्भेदैर्भुवमुद्भिद्य निर्गतैः । स्रवद्भिरिति सर्वविशेषणम् ॥ १३ ॥ गुहेति । घ्राणतर्प्पणमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १४ ॥ यदीति । हे अनिन्दिते सर्वाङ्गसुन्दरि ! इह वने अनेकाः शरदः संवत्सरान् त्वया लक्ष्मणेन कैङ्कर्य्यलक्ष्मीवता च सार्द्धं यदि वत्स्यामि तदा मां शोकः नगरत्यागजं दुःखं न प्रधक्ष्यति न पीडयिष्यतीत्यर्थः । अत्र यदीत्युक्त्या भाविविवासस्सूच्यते ॥ १५ ॥ बहुपुष्पेति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रप्रीतिकरेऽस्मिन्वने रतवानस्मि प्रीतियुक्तोऽस्मि । भामिनि विशेषतस्त्वत्सन्निधानादिति भावः ॥ १६ ॥ न केवलं सुखस्य लाभः किन्तु पित्रानृण्यबन्धु

इत्यर्थः ॥८-१०॥ शैलप्रस्थेषु पर्वतसानुषु ॥ ११॥ क्रीडोद्देशान् क्रीडाप्रदेशान् ॥१२॥ जलप्रपातैः उन्नतप्रदेशात्पतद्भिः जलप्रवाहैः उद्भेदैः उद्भिद्य निर्गतैः क्षुद्रनिर्झरैः ॥१३॥ घ्राणतर्पणं यथा तथा कं नरं न प्रहर्षयेदिति सम्बन्धः ॥ १४-१७ ॥

वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंयतान् ॥ १८ ॥
इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ।
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥

हर्षावपीत्याह—अनेनेति । फलद्वयमेवाह पितुरिति । धर्मे विषये पितुः अनृणता आनृण्यम्, तद्वाक्यकरणमित्यर्थः । भरतस्य प्रियं च भरतस्य भावि स्व-कैङ्कर्यमिति भावः ॥ १७ ॥ एवं स्वप्रीतिमुक्त्वा सीताप्रीतिं पृच्छति—वैदेहीत्या-दिना । वैदेहि ! 'भोगोपोद्घातकेलीचुलकितभगद्वैश्वरूप्यानुभावां' त्वां जानासि किं मया भोगस्रोतसि त्वां प्रधानीकुर्वन्तं मां जानासि । (पाठभेदः । मया भोगस्रोतसि त्वामप्रधानीकुर्वन्तं मां जानासि किं चित्रकूटे भोगस्थान सौभाग्यमपि वाङ्मनसाविषयं जानासि ।) तटस्थोद्दीपनविभावानप्याह पश्य न्तीति । मनोवाक्कायाः संयताः यैस्तान् स्ववशीकृतजनमनोवाक्कायानित्यर्थः । मनोवाक्कायसंयतेतिपाठे सन्नियमितकरणत्रयेत्यर्थः । विविधान् मलयानिल कोकिलालापभ्रमरझङ्कारपुष्पहासप्रभृतिभेदान् । भावान् विभावान् पश्यन्ती रमसे कच्चित् । यद्वा भावान् किन्नरमृगादीनां चेष्टा । "भावो लीला क्रिया चेष्टा भूत्यभिप्रायजन्तुषु ।" इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥ न केवलमयं वनवासो भोगाय आमुष्मिकसाधकश्चेत्याह—इदमिति । वनवासं वनवासरूपम् । इदम् अमृतम् अमृतवद्भोग्यं वस्तु । मे प्रपितामहाः मत्पितृवंश्याः । परे पूर्वे राज-र्षयः । प्रेत्य प्रारब्धशरीरवियोगं प्राप्य । भवार्थाय संसारविनाशायेत्यर्थः । 'तमसे दीपो मशकार्थो धूमः' इत्यादिवन्निर्देशः । प्राहुः प्रोचुः । यद्वा इदमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । इदम् इमम् । वनवासं वानप्रस्थोचितनियमसहितं वन-वासम् । अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः । " अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च धन्वन्तरिसुवर्णयोः ॥ " इति वैजयन्ती । प्रेत्यभवार्थाय देवादिदेहान्तरपरिग्रहरूपप्रयोजनाय च प्राहुः । रघुवंश्या

भावान् किन्नरादीनां चेष्टाः । मनोवाक्कायसंयता सम्यङ्नियमितकरणत्रयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ इदमितिलिङ्गव्यत्यय आर्षः । हे राज्ञि ! परे राजर्षयः इदं वनवासं वानप्रस्थोचितनियम सहितं वनवासम् । अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः । मे प्रपितामहास्तु प्रेत्य भवार्थाय प्रेत्यभवः पुनर्जन्म तस्य अर्थः प्रयोजनं प्रेत्यभवार्थः तस्मा एव प्राहुः देहं त्यक्त्वा

शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः ।
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥ निशि
भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव । ओषध्यः स्वप्रभा
लक्ष्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित् क्षय
निभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः । केचिदेकशिला
भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥ भित्त्वेव वसुधां
भाति चित्रकूटः समुत्थितः । चित्रकूटस्य कूटोऽसौ
दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठपुन्नागस्थगरभूर्ज
पत्रोत्तरच्छदान् । कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशय
दलायुतान् ॥२४॥ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमल
स्रजः । कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥२५॥

राजर्षयः वानप्रस्थोचितं वनवासं स्वर्गसाधनम् अपवर्गसाधनं च प्राहुरित्युक्तं भवति ॥१९॥ शिला इति । विशालाः विपुलाः । बहुलैः उल्बणैः नीलादिभिर्वर्णैरुपलक्षिताः । बहुलाः बहुविधाः । शैलस्य चित्रकूटस्य । शिलाः शतशः अभितः शोभन्ते ॥ २० ॥ निशीति । अचलेन्द्रस्य ओषध्यः महौषधयः । स्वप्रभालक्ष्याः प्रभालक्ष्यस्वस्वरूपाः अतएव भ्राजमानाः भासमानाः । निशि सहस्रशो भान्ति ॥ २१ ॥ केचिदिति । अस्य पर्वतस्य देशाः केचित् क्षयनिभाः गृहसदृशाः । "धिष्ण्यं धाम निकेतनं च सदनं वस्त्यं च वास्तु क्षयः" इति हलायुधः । बहुगुहावत्त्वादिति भावः । उद्यानसन्निभाः बहुलता वृक्षवत्त्वात् । एकशिलाः शिलाभेदरहिताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुष्ठेति । कुष्ठं पारिभाव्यम् । " व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् " इत्यमरः । पुन्नागपुष्पाणि स्थगराणि पुत्रकसंज्ञिकवृक्षविशेषपुष्पाणि । भूर्जपत्राणि भूर्जवृक्षत्वचः । एतानि उत्तरच्छदाः उपर्यास्तरणानि येषां तान् । कुशेशयदलायुतान् पद्मदलव्याप्तान् स्वास्तरान्, शयनानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ मृदिता इति ।

देवादिदेहान्तरपरिग्रहरूपप्रयोजनाय च प्राहुः ॥ १९ ॥ २० ॥ अचलेन्द्रस्य ओषध्यः अचलेन्द्रसम्बन्ध्योषधयः सहस्रशः । स्वप्रभालक्ष्म्या इति पाठः । स्वकान्तिसम्पदा भ्राजमानाः निशि हुताशनशिखा इव भान्तीति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ क्षयनिभाः सदन सदृशा देशाः ॥ २२॥२३॥ कुष्ठमुत्पलम् । पुन्नागानि पुन्नागपुष्पाणि स्थगरः पुत्रजीवि संज्ञको वृक्षविशेषः । भूर्जपत्रं भूर्जवृक्षत्वक् उत्तरच्छदा उपर्यास्तरणानि येषां

वस्वौकसारां नलिनीमत्येतीवोत्तरान् कुरून् । पर्वत श्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमं तु कालं वनिते विजह्रिवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च । रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्द्धनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥

मृदिताः कृतमर्दनाः, घ्राणादिभोगेन म्लाना इत्यर्थः । अपविद्धाः त्यक्ताः । फलानीत्यत्रापि मृदितान्यपविद्धानीति योज्यम् ॥ २५ ॥ वस्वौकसारामिति । वस्वौकसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी । "वस्वौकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि संस्थिता" इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । यद्वा वस्वौकसारा कुबेर पुरी । "पुरी वस्वौकसारा स्याद्विमानं पुष्पकोऽस्त्रियाम्" इति यादवः । नलिनीं मानससरसीम्, सौगन्धिकाख्यसरसीं वा । अत्येतीव रमणीयतया अतिक्रामतीव ॥ २६ ॥ इममिति । हे वनिते सीते ! परैः श्रेष्ठैः नियमैः सतां राजर्षीणां पथि स्थितः सन् इमं कालं चतुर्दशसमासम्मितं कालं त्वया लक्ष्मणेन च सह इह चित्रकूटे विजह्रिवान् विहृतवान् । विपूर्वाद्धरतेर्लिटः क्वसुरादेशः । पश्चात्कुलधर्मवर्द्धनीं कुलधर्मः प्रजापालनं तद्वर्द्धनीम् । रतिं राज्यसुखं प्रपत्स्ये ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

एवं वनगिरिप्रदर्शनेनोपलाल्य नदीप्रदर्शनेनापि लालयति—अथेत्यादिना ॥ १

ते तथा ॥ २४ ॥ २५ ॥ वस्वौकसारा अलकापुरी पूर्वदिगवस्थितशक्रपुरी वा । नलिनीं मानससरसीम्, सौगन्धिकाख्यसरसीं वाऽत्येति रमणीयतयातिक्रामतीव ॥ २६ ॥ एवं कालं चतुर्दशवर्षावधिकालं रतिं प्रीतिं कुलधर्मवर्धनीं सत्यप्रतिपालनरूपधर्म वर्धनीम् । सतां राजर्षीणां स्वैर्नियमैः सह स्थितस्सन् त्वया लक्ष्मणेन च सह विजह्रिवान् यदि तदा रतिं प्रपत्स्य इति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ-विरचि० श्रीरामायणतत्त्वदी० अयोध्याकाण्ड० चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ १ ॥

अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम् । विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् । कमलैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः । राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥४॥ मृगयूथ निपीतानि कलुषाम्भांसि साम्प्रतम् । तीर्थानि रमणीयानि रतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः । ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः । एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः॥७॥ मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः । पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥

अब्रवीदिति । वचने हेतुः तत्सौन्दर्यमित्याशयेनोक्तम्—वरारोहामित्यादि । वरारोहाम् आरुह्यत इति आरोहो जघनम्, गुरुजघनामित्यर्थः । चारुचन्द्र निभाननामित्यनेन रतिरमणनिदर्शितवनगिरिविलोकनकुतूहल विकसित वदनत्वमुक्तम् । राजीवलोचनः विस्मयोत्फुल्लनयन इत्यर्थः ॥ २ ॥ विचित्रेति । पुलिनस्य विचित्रत्वं नवोलपालंकृतत्वात् । सारसाः हंसविशेषाः। अत्र वस्तुना पृथुजघनकलनूपुरसुन्दरकरपदवदनवती भवतीव भातीत्यलङ्कार ध्वनिः ॥ ३ ॥ नानेति । राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकसर सीम् ॥ ४ ॥ मृगयूथेति । मृगयूथनिपीतानि अतएव कलुषाणि, रमणीयानि कुङ्कुमरसाभानि अम्भांसि येषु तानि तीर्थानि अवताराः । रतिम् अवगाहनविषयां प्रीतिम् ॥ ५ ॥ जटेति । काले स्वनियमोचितकाले । अवगाहन्ते मज्जन्ति। प्रिये इत्यन्यत्र दृष्टिर्निवार्यते ॥ ६ ॥ आदित्यमिति । उपतिष्ठन्ते । "उपान्मन्त्रकरणे" इत्यात्मनेपदम् । नियमाद्धेतोः परे पूर्वोक्तमुनिभ्योऽन्ये । संशितव्रताः तीक्ष्णनियमाः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैः वायुकम्पितशाखैः ।

२–३ ॥ नानाविधैरिति । राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकाख्याम्॥४॥ रतिम् अवगाहनविषयां प्रीतिम् ॥५–७॥ प्रनृत्त इव नृत्तं कर्तुमुपक्रान्त इव ॥८॥९॥

क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् । क्वचि-
त्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥
निर्धूतान् वायुना पश्य विततान् पुष्पसञ्चयान्। पोप्लूय
मानानपरान् पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १० ॥ तांश्चाति
वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः । अधिरोहन्ति
कल्याणि विकूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११॥ दर्शनं चित्र-
कूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने । अधिकं पुरवासाच्च
मन्ये च तव दर्शनात्॥ १२॥विधूतकलुषैः सिद्धैस्तपोदम
शमान्वितैः । नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह १३

पुष्पाणि सृजद्भिः मुञ्चद्भिः पादपैः प्रनृत्त इव नृत्यङ्कर्त्तुमुद्युक्त इव।आदिकर्मणि
क्तः । लोके हि नृत्तोद्युक्तः पुष्पाणि परिविकीर्य्य हस्तौ चालयति तद्वदित्यु-
त्प्रेक्षा॥८॥ क्वचिदिति । मणिनिकाशोदां मुक्तामणिनिभजलाम् । उदकस्योद
भाव आर्षः । क्वचित्तीरे सिद्धजनेनावगाहनोद्युक्तेनावकीर्णाम् । एतेन
श्वेतवसना पृथुजघना कामुकावृता नारी द्योत्यते ॥ ९ ॥ निर्धूतानिति ।
वायुना निर्धूतान् विततान् तीरे व्याप्तान् पुष्पसञ्चयान् पश्य जलमध्यगान्
पोप्लूयमानान् भृशं पुनःपुनर्वा प्लवमानान् अपरान् पुष्पसञ्चयांश्च त्वं
पश्य । प्रियहृतार्धगलितवसना नारीव लक्ष्यत इति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥
तानिति । वल्गुवचसः रत्यर्थाह्वानकालिकरम्यवचसः शुभाः गिरः विकूजन्तः
रतिकालिकस्वरान् कुर्वन्तः। रथाङ्गाह्वयनाः चक्राह्वयाः द्विजाश्चक्रवाकाः तान्
पुष्पसञ्चयान् । अधिरोहन्ति शयनमारोहन्तीत्यर्थः । अनेन चक्रवाकरति
दर्शिता ॥ ११ ॥ दर्शनमिति । हे शोभने निर्मत्सरे । चित्रकूटस्य दर्शनं
पुरवासाधिकं चित्रकूटवासः पुरवासादप्यधिकसुखावहः, एकान्तभोगस्थान
त्वादिति भावः । मन्दाकिन्या दर्शनं तव दर्शनादप्यधिकसुखकरम्, उद्दीपन
त्वादिति भावः ॥ १२ ॥ विधूतकलुषैरिति । तपोदमशमान्वितैः अतएव
विधूतकलुषैः निष्पापैः सिद्धैः सिद्धसाधननिष्ठैः । नित्यविक्षोभितजलां सदा
तत्स्नानेन तत्पादरेणुधन्यां मन्दाकिनीं मया सह विगाहस्व मामप्रधानीकृत्य

पोप्लूयमानान् अतिशयेन प्लवमानान् ॥ १०-१३ ॥

सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम् । कमला
न्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥ त्वं
पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् । मन्यस्व वनिते
नित्यं सरयूवदिमां नदीम्॥१५॥ लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा
मन्निदेशे व्यवस्थितः । त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जन-
यथो मम ॥१६॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७ ॥
इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं निपीततोयां गजसिंह
वानरैः । सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः
स्यादगतक्लमः सुखी ॥ १८ ॥

जलक्रीडारसमनुभवेत्यर्थः । नित्यविक्षोभितजलामित्यनेन जलक्रीडोपकरण कुसुम्भादिसामग्री दर्शिता॥१३॥सखीवदिति । सख्या यथा सलिलमवगाहसे तथा मया सह विगाहस्व । कमलानि रक्ताब्जानि । पुष्कराणि सिताम्भोजानि । अवमज्जन्ती अवमज्जयन्ती स्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरिति भावः । यद्वा तव वदनकान्तिनिर्जिततया लज्जया अवमज्जयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ त्वमिति । त्वं व्यालान् वनचरजन्तून् पौरजनवत्पश्य, पौरजनप्रीतिं व्यालेषु कुर्वित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अतःपौरजनाद्यनवलोकनक्लेशो न कार्य्य इति भावः ॥ १५ ॥ लक्ष्मण इति । सौभ्रात्रम् अनुकूलभार्य्यत्वं च सौख्यरसायन मिति भावः ॥ १६ ॥ उपस्पृशन्निति । हे वैदेहि । त्वया सह त्रिषवणं त्रिसन्ध्यम् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् । मधुमूलफलाशनोऽहमयोध्यायै न स्पृहये राज्याय च न स्पृहये । "स्पृहेरीप्सितः" इति सम्प्रदानसंज्ञा ॥१७॥ इमामिति । इमां मन्दाकिनीम् । मृगयूथशालिनीम्, मृगयूथलोलितामिति च पाठः । गजसिंहवानरैः, आश्रममहिम्ना शान्तवैरैरित्यर्थः । निपीततोयामिति

कमलानि रक्ताब्जानि । पुष्कराणि श्वेतपद्मानि । अवमज्जन्ती अवमज्जयन्ती ॥१४-१६॥त्रिषवणमुपस्पृशन् त्रिकालस्नानं कुर्वन् । अयोध्यायै राज्याय चेति द्विती यार्थे चतुर्थी ॥१७॥ इमामिति। उपस्पृशन्नित्यनुषज्यते इमां नदीम् उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् यो अगतक्लमः सुखी न स्यात् स नास्तीति सम्बन्धः । पुष्पभरैः वृक्षैः ॥१८॥

इतीव रामो बहुसङ्गतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् । चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् । निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना । एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः । सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्स्पृशौ ॥ ३ ॥

पापहरत्वमुक्तम् । पुष्पधरैः वृक्षैः अनेनोद्दीपनत्वमुक्तम् । उपस्पृशन्नित्यनुषज्यते । यः अगतक्लमः सुखी न स्यात् स नास्ति सर्वोऽप्यत्र स्नात्वा गतक्लमो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ इतीति । प्रियासहायो रामः सरितं प्रति सरिद्विषये सङ्गतं प्रसक्तानुप्रसक्तं बहुवचो ब्रुवन् सन् । नयनाञ्जनप्रभं नयनयोग्याञ्जनकान्तिम्, तद्वन्नीलमित्यर्थः। चित्रकूटं चचार, चित्रकूटप्रान्ते चचारेत्यर्थः । एतेन पुनः पुरवासनिस्पृहत्वद्योतनाय रामस्य वनवासनिर्भरत्वमुक्तम् ॥ १९॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः॥९५॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—तामित्यादिना । गिरिनिम्नगां गिरिनदीम् । मांसेन छन्दयन् वशीकुर्वन् । "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इति वैजयन्ती ॥ १ ॥ वशीकरणप्रकारमाह—इदमित्यादिना । इदं मांसं मेध्यं शुद्धम्, निर्मलमिति यावत् । स्वादु रसवत् । निष्टप्तं प्रततम् । इदंशब्देन स्वभुक्तशेषमिति गम्यते । एवमास्ते एवं ब्रुवन्नास्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ तथेति । तथा उक्तरीत्या । तत्र गिरिप्रस्थे । तस्य आसतः तस्मिन्नासीने सति । सैन्यरेणुः

नयनाञ्जनप्रभं नयनयोग्यमञ्जनं नयनाञ्जनं तत्प्रभम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तां नदीम् । छन्दयन् वशीकुर्वन् ॥ १ ॥ इदं ब्रुवन्निति शेषः ॥ २ ॥ तत्र गिरि

एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः । अर्दिता
यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥४॥ स तं सैन्यसमुद्धूतं
शब्दं शुश्राव राघवः । तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथ-
पानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा
च निस्वनम् । उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्त
तेजसम् ॥ ६ ॥ हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजा
स्त्वया । भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥७॥
गजयूथानि वाऽरण्ये महिषा वा महावने । वित्रासिता
मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥८॥ राजा वा राज
मात्रो वा मृगयामटते वने । अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित्
सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥

शब्दः सैन्यशब्दश्चोभौ नभस्स्पृशौ सन्तौ प्रादुरास्ताम् ॥३॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे अस्मिन् शब्दश्रवणसमये । ततः तेन ॥ ४ ॥ स इति । सैन्य समुद्धूतं सैन्योत्पादितम् ॥ ५ ॥ तानिति । दीप्ततेजसमित्यनेन वक्ष्यमाणा वेक्षणक्षमत्वमुच्यते ॥६॥ हन्तेति व्यग्रतायामव्ययं वाक्यारम्भे वा । "वाक्या रम्भेऽनुकम्पायां हन्त हर्षविषादयोः ।" इति वैजयन्ती । पश्य वृक्षमारुह्य प्रेक्षस्व । सुमित्रा सुप्रजास्त्वया त्वया सुमित्रा सत्पुत्रेति सान्त्वोक्तिः । भीम स्तनितगम्भीरः भयङ्करमेघनिर्घोषवद्गम्भीरः । महीस्तनितगम्भीर इतिपाठे– भूकम्पजनितशब्दवत् गम्भीर इत्यर्थः ॥७॥ गजयूथानीति । मृगा इत्यत्रापि वाशब्दः सम्बन्धनीयः ॥ ८ ॥ राजेति । राजमात्रः राजतुल्यः । कश्चिन्मृगया मुद्दिश्य अटते । आत्मनेपदमार्षम् । श्वापदं व्याघ्रादिहिंस्र पशुः । नपुंसकत्व मार्षम् । " व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः " इति हलायुधः ।

प्रस्थे । तस्य आसतः तस्मिन् रामे आसीने सति । उपयायिनः समीपे आगच्छतः भरतस्य । सैन्यरेणुः सैन्यपादोत्थितरेणुः । शब्दः सैन्यकृतशब्दः ॥ ३–८ ॥ मृगयां

वि०—भीमस्तनितगम्भीरं भीमं भयङ्करं यत् स्तनितं मेघशब्दः तद्वद्गम्भीरं यथा भवति तथा योऽयं स्वनः श्रूयते अस्य कारणं पश्येति योजना ॥ ७ ॥ सिंहैर्वित्रासितानि गजयूथानि तैश्च वित्रासिताः महिषा वा तैर्महिषैर्वित्रासिता मृगाश्च सहसा प्रद्रुताः । तन्निमित्तं पश्येति पूर्वेणान्वयः । वाशब्दौ चार्थे ॥ ८ ॥

सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण । सर्वमेतद्यथा तत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् । प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमुदैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् । रथाश्वगजसम्बाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्वगजसम्पूर्णां रथध्वजविभूषिताम् । शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् । सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह । अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥

अन्यो वा यःकश्चित् श्वापदः अटत इति सम्बन्धः ॥९॥ सुदुश्चर इति । अयं गिरिः पक्षिणामपि सुदुश्चरो वर्त्तते, पक्षिसञ्चारोऽपीदानीं नास्तीत्यर्थः । सर्वमेतत्पूर्वोक्तकारणेष्वन्यतमं ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥१०॥ स इति । पुष्पितमित्यनेन विरलपत्रतयाऽनावारकत्वमुक्तम् । सर्वा दिशः प्रेक्षमाणः सामान्येन प्रेक्षमाणः सन् पूर्वां दिशमुदैक्षत सविशेषमलोकयत् ॥ ११ ॥ तत्र हेतुदर्शनमाह—उदङ्मुख इत्यादिना । यत्तैः सन्नद्धैः ॥ १२ ॥ तामिति । रथध्वजविभूषितां रथबद्धध्वजैरलंकृताम् ॥ १३ ॥ अग्निमिति । अग्निं संशमयतु, अन्यथा धूमानुसारेणागच्छेत्सेनेति भावः । सज्यं ज्यया मौर्व्या सहितं कुरुष्व, शरांश्च कवचं तथा शरांश्च कवचं च, गृहाणेति शेषः । यद्वा कुरुष्वेत्यनुषङ्गः । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् औचित्येन शरान् गृहाण कवचं धारयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ तमिति । तम् एवं समीक्ष्य वदन्तम् । पुरुषव्याघ्रः समीक्ष्यकारीति भावः । अङ्गेति सम्बोधने । अवेक्षस्व ध्वजचिह्नेन सम्यगालोकय । इमां त्वया दृष्टां चमूं कस्येयमिति मन्यसे, वदेति शेषः ॥१५॥ एवमिति । रुषितः कुपितः । कर्त्तरि

मृगयामुद्दिश्य । श्वापदं व्याघ्रादिहिंस्रपशुः ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वा दिशः प्रेक्षमाणः सर्वदिक्प्रेक्षणाद्धेतोः । हेत्वर्थे शानच् । पूर्वां दिशमुदैक्षतेति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ यत्तैः सन्नद्धैः पदातिभिर्युक्ताम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ शरान् गृहाणेति शेषः । कवचं

सम्पन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् । आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥ एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी सम्प्रकाशते । विराजत्युद्गत स्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥[असौ हि सुमहा स्कन्धो विटपी च महाद्रुमः । विराजते महासैन्ये कोवि दारध्वजो रथे ॥] भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् । एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहै । अथ वेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥ अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे ॥ २१ ॥ अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् । त्वया राघव सम्प्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ २२ ॥

क्तः । पावको यथा वह्नितुल्यः ॥ १६ ॥ सम्पन्नमिति । कैकेय्याः सुतः तत्सु तत्वेन क्रूरप्रकृतिः भरतः अभिषेचनं प्राप्य कैकेयीवरानुरोधेनाभिषिक्तः तावताप्यतृप्तः । सम्पन्नं समृद्धम्, निष्कण्टकमिति यावत् । राज्यमिच्छन् सन् तदंशभागिनौ आवां हन्तुं समभ्येति ॥१७॥ भरतागमने किं चिह्नमित्यत्राह– एष इति । विटपी ध्वजचिह्नीभूतो वृक्षः । प्रकाशते स्पष्टं दृश्यते । तमेव विशि- नष्टि विराजतीति । उद्गतस्कन्धः उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वं लिखितवृक्ष द्वारा । कोविदारध्वजः कोविदारवृक्षयुक्तो ध्वजः ॥ १८ ॥ भजन्तीति । एते अश्वारोहाः अश्वानारुह्य भजन्ति, इमं देशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । सादिनः गजा रोहाः ॥१९॥ गृहीतधनुषाविति । दुर्गे स्थित्वा युद्धार्थं गिरेः श्रयणम् ॥२०॥ अपीति । अपिः कामप्रवेदने । नौ आवयोः ॥ २१ ॥ अपिद्रक्ष्यामीत्यारभ्य

धारयेति शेषः ॥ १४–१६ ॥ सम्पन्नं सर्वसमृद्धियुक्तम् ॥१७॥ विटपी भरतध्वजस्य लक्षणभूतः ध्वजे लिखितकोविदारः । एतदेवविशदयत्युत्तरार्धेन । उद्गतस्कन्धः ध्वजस्योद्गतस्कन्धत्वं लिखितवृक्षद्वारा ॥ १८ ॥ सादिनः अश्वारोहाः अश्वानारुह्य भजन्ति इमं देशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९–२२ ॥

यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् । सम्प्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥२३॥ भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव। पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते ॥२४॥ पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव। एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम्॥२५॥ अद्य पुत्रं हतं सङ्ख्ये कैकेयी राज्यकामुका । मया पश्येत् सुदुःखार्त्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् ॥ २६॥ कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् । कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ २७ ॥ अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद । मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २८ ॥ अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः। भिन्दन् शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ २९ ॥ शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा । श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ॥३०॥

श्लोकः ॥ २२ ॥ यन्निमित्तमिति । यन्निमित्तं यस्माद्भरताद्धेतोः ॥२३ ॥ भरतस्येति । त्यागे वधे ॥२४॥ पूर्वापकारीति । अपकारश्च न प्रामादिक इत्याह त्यक्तधर्म इति ॥ २५ ॥ अद्येति । सङ्ख्ये युद्धे । " मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम् " इत्यमरः ॥२६॥ कैकेयीमिति । वधिष्यामि । हन्तेर्वधादेश आर्षः । सानुबन्धां मन्थराद्यनुबन्धसहिताम् । कलुषेण पापेन । " कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरित दुष्कृतम्" इत्यमरः॥२७॥अद्येति । संयतं स्तम्भितम् । असत्कारं तिरस्कारम्। मोक्ष्यामि तत्कार्य्यं करिष्यामीत्यर्थः, शरव्याजेन मोक्ष्यामीतिवार्थः । कक्षेषु शुष्कगुल्मेषु । मानदेत्यनेन मानं माच्छेत्सीरित्युच्यते ॥ २८ ॥ अद्यैतदिति । शत्रुशरीराणि भिन्दन् एतत् काननं शोणितोक्षितं करिष्य इत्यन्वयः२९॥३०॥

यस्मात् भरताद्धेतोः ॥ २३–२६ ॥ सानुबन्धां मन्थराद्यनुबन्धयुक्ताम् । कलुषेण पापेन, कैकेयीरूपकलुषेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥ संयतं स्तम्भितम् ॥ २८–३० ॥

स०—सानुबन्धां कुब्जादिपरिवारसहिताम् । वधेः प्रकृत्यन्तरस्येदं रूपम् ॥ २७ ॥

शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मि महामृधे ।
ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ।
रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।
महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥

शराणामिति । अहं यतः पूर्वं तत्रतत्र युद्धे शराणां धनुषश्च विषये अनृणः ऋणरहितः शत्रुकलेवराहारदानेन परिहृतऋणः, स्वयं युद्धे क्वाप्यपराजितः शत्रुजयैकशील इत्यर्थः । अतः अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । अस्मि अहं महामृधे भाविन्यपि युद्धे ससैन्यं भरतं हत्वा अनृण इत्यनुकर्षः, अनृणो भविष्यामी त्यन्वयः । वनवासात्पूर्वमपि शम्बरसुतजयादिप्रतिपादनात् तत्र लक्ष्मणस्यापि सहभावावश्यंभावाद्युद्धसम्भवः । अस्मीति क्रियापदं वा । तदा अभवमित्यर्थः । यतः अनृणोऽभवमित्यन्वयः । त्वयापि मद्वीर्यं ज्ञातपूर्वमित्यर्थः॥३१॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पीता० अयो० षण्णवतितमः सर्गः॥९६॥

अथ कुपितपरिसान्त्वनं सप्तनवतितमे—सुसंरब्धमित्यादि । पूर्वं सुसंरब्धं सुतरां प्रीतम्। “ संरम्भः प्रणयेपि च ” इत्यमरः । अद्य तु तद्वैलक्षण्येन क्रोधमूर्च्छितम् । यद्वा क्रोधमूर्च्छितत्वादेव सुसंरब्धं क्रोधकार्ययुद्धौन्मुख्ययुक्तम् । तत्र हेतुः सपत्नीपुत्रत्वमित्याह सौमित्रिमिति । यद्वा सुमित्रापुत्रत्व स्मारणपूर्वकमुक्तवानिति द्योत्यते । रामस्तु इदं वचनं रामादन्यैर्वक्तुमशक्यमिति भावः ॥१॥ किमिति । अत्र इदानीं परिदृष्टे महेष्वासे उचितविषयशरसन्धातरि । तत्र हेतुः महाप्राज्ञ इति । स्वयं पुरुषप्रेरणं विना आगते भरते विषये धनुरादिभिः किं कार्यम् ? न किमपीत्यर्थः । महाप्राज्ञो भरतोपि यदि धनु

शराणामिति । शरादीनाममित्रमथनार्थत्वादितिभावः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ सुसंरब्धं

पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमागतम् । किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् । नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्षान् विषकृतानिव ॥ ४ ॥ धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥ भ्रातॄणां सङ्ग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण । राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा । नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद । भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥

गृहीत्वा स्वयमागतः तदा किमस्माकं युद्धोद्योगेनेति भावः ॥ २ ॥ तत्र युक्तिमाह—पितुरिति । सापवादेन पित्रा भरताय दत्तं राज्यं रामस्तं हत्वा गृहीतवानित्येवंरूपेणापवादेन युक्तम् ॥ ३ ॥ युक्त्यन्तरमाह—यदिति । बान्धवादीनां क्षये नाशे लब्धं यद्धनं तन्न गृह्णीयाम्, नेच्छेयमित्यर्थः । विषकृतान् विषमिश्रद्रव्यकृतान् । भक्षान् अपूपादीनिव ॥ ४ ॥ धर्ममिति । अर्थं पृथिवीभिन्नं रत्नादिकम् । भवतां भ्रातॄणामर्थे भवन्निमित्तमित्यर्थः । एतत् उक्तरूपं प्रतिशृणोमि नातिवर्त्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भ्रातॄणामिति । सङ्ग्रहार्थं धनसञ्चयार्थम् । सुखार्थं तत्सुखार्थम्, तत्तदभिमतवस्तुप्रदानेन तत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । अपिना तद्वृद्धिः समुच्चीयते । राज्यमपि बहुच्छिद्रत्वेन अपरिग्राह्यतया ममानिष्टमपि । आलभे स्पृशामि, स्पृष्ट्वा शप इत्यर्थः । सत्येनेति मदुक्तं यथा सत्यं भवति तथा आयुधं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नेति । नेच्छेयम् इमामिति शेषः ॥ ७ ॥ यदिति । शिखी अग्निः । भरतादिसुखाननुगुणं यत् सुखं तदग्निर्भस्मीकुरुतां

रणोद्युक्तम् ॥ १-४ ॥ एतत्प्रतिशृणोमि एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्य प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तार्थमेव शपथकरणेन द्रढयति—भ्रातॄणामिति । सङ्ग्रहार्थं सम्यक् ग्रहणार्थं तत्तदभिमतवस्तुप्रदानेन समुद्धरणार्थम् अत एव तेषां सुखार्थं चेति

मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः। मम प्राणात् प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् । जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥ अम्बां च कैकयीं रुष्य परुषं चाप्रियं वदन् । प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमिच्छति । अस्मासु मनसाप्येष नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् । ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योऽत्र शङ्कसे ॥ १४ ॥ नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः । अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥

न तन्मम ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं लक्ष्मणचित्तानुसारेण परिहृत्य वस्तुतत्त्वमाह—मन्य इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गत इति मन्ये इत्यन्वयः। अयोध्यामागतः, मातुलगृहादिति शेषः। भ्रातृवत्सलः भ्रातृषु वत्सलः स्नेही । कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यपरिपालनरूपम् । स्नेहेन मद्विषयप्रीत्या। आक्रान्तहृदयः तत्परवश इत्यर्थः । शोकेन मद्विवासजनितदुःखेन। आकुलितेन्द्रियः व्याकुलहृदयः । अन्यथा मद्विरोधितया नागतः ॥ ९–११ ॥ अम्बामिति । रुष्य संरुष्य ॥ १२ ॥ प्राप्तकालमिति । एषः भरतः अस्मान् द्रष्टुमिच्छतीतियत् एतत् प्राप्तकालं कालोचित मित्यर्थः॥ १३॥ विप्रियमिति । ते तुभ्यं भरतेन कदानु कदाचित् विप्रियं कृतपूर्वं किम् ईदृशं भयं वा त्वदुक्तसदृशं भयजनकवाक्यं वा कृतपूर्वं किम् उक्तपूर्वं किम् ? यस्त्वमद्य अत्रार्थे अत्र स्थाने वा भरतं शङ्कस इति योजना॥ १४॥ न हीति । त इति "कृत्यानां

यावत् ॥ ६–८ ॥ अयोध्यामागतः मातुलगृहादिति शेषः ॥ ९–१२ ॥ एष भरतः अस्मान् द्रष्टुमिच्छतीति यत् एतत्प्राप्तकालं कालोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तेन भरतेन कदानु कदाचित् विप्रियं कृतपूर्वं किं ते ईदृशं भयं वा त्वदुक्तसदृशं भयजनकवाक्यं वा कृतपूर्वम् उक्तपूर्वं किम् ? यस्त्वमद्य अत्रार्थे अत्र स्थाने वा अत्र भरतं शङ्कस इति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ निष्ठुरं परुषं अतएवाप्रियं यथा तथा न वाच्यः । भरतस्या

कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि। भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे। वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ १७ ॥ उच्यमानोऽपि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः। राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ॥१८॥ तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः। लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया॥ १९॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह। त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २०॥

कर्तरि वा " इति षष्ठी। तं त्वया भरतः निष्ठुरम् अप्रियं च वचः न वाच्यः। भरतस्य अप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते सति अहं हि अहमेवाप्रियमुक्तः स्यामिति सम्बन्धः। स्वाश्रितविषये कृतापचारः स्वस्मिन्नेव कृत इति भगवदभिप्रायोऽनेन गम्यते ॥ १५ ॥ पूर्वं दशरथो वध्यतामित्युक्तम्, इदानीं भरतो वध्यत इति। इत उपरि तूष्णीमवस्थाने कार्यहानिर्भविष्यतीति भयात् तां रौद्रीं बुद्धिं नियम्य निवर्तयति–कथं न्वित्यादिना। प्राणं प्राणभूतम् ॥१६॥ यदीति। यदि राज्यस्य हेतोः त्वम् इमां भरतहिंसारूपां वाचं प्रभाषसे तर्हि वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम्। प्रदीयतामित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ उच्यमान इति। भरतः अस्मै राज्यं प्रयच्छेति मया उच्यमानोऽपि अहृदयमुक्तोऽपि तत्त्वतः बाढमिति वक्ष्यत्येव तथा दास्यामीति वक्ष्यत्येवेत्यर्थः। एवकारेण तस्य पुनर्निवृत्त्यभाव उच्यते॥१८॥ तथेति। तस्य रामस्य हिते रतः न तु स्वार्थपरः अतएव मङ्गलाशासनपरत्वात् अस्थाने भयशङ्कया तथोक्तवानिति गम्यते। गात्राणि अवयवान् प्रविवेशेव लज्जातिशयेनात्यन्तसङ्कुचितगात्रोऽभूदित्यर्थः ॥१९॥ तद्वाक्यमिति। व्रीडया प्रसङ्गान्तरं प्रस्तौति त्वामिति। लोके स्वोक्तिभङ्गेन व्रीडितः पुरुषः प्रस्ता

प्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते सति अहं हि अहमेव अप्रियमुक्तः स्यामिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ प्राणं प्राणभूतम् ॥ १६ ॥ प्रदीयतामिति वक्ष्यामीतिसम्बन्धः ॥१७॥ १८ ॥ गात्राणि अवयवान्–प्रविवेश लज्जातिशयादत्यन्तसङ्कुचितोऽभूदित्यर्थः ॥१९॥ व्रीडा

व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह । एष मन्ये
महाबाहुरिहास्मान् द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवा नौ ध्रुवं
मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ । वनवासमनुध्याय गृहाय
प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसे-
विनीम् । पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति
॥ २३ ॥ एतौ तौ सम्प्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।
वायुवेगसमौ वीर जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स एष
सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे । नागः शत्रुञ्जयो नाम
वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥ न तु पश्यामि तच्छत्रं
पाण्डरं लोकसत्कृतम् । पितुर्दिव्यं महाबाहो संशयो
भवतीह मे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण
मद्वचः । इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥२७॥

वान्तरं हि वदति, आयात इति मन्य इत्यन्वयः ॥ २० ॥ भावज्ञो रामोपि औचित्येन लक्ष्मणकृतप्रस्तावं व्रीडाशमनाय प्रपञ्चयामासेत्याह—व्रीडितमिति। तदेवोच्यते एष इत्यादिना ॥ २१ ॥ नाविति द्विवचनं प्राधान्यात् । मन्यमानः स्मरन् । वनवासं वनवासक्लेशम् । अनुध्याय अनुचिन्त्य ॥ २२ ॥ इमामिति । अत्यन्तेत्यनेन तन्मात्रनयने हेतुरुक्तः ॥२३ ॥ गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ । यद्वा प्रशस्तकुलप्रसूतौ "गोत्रं नाम्नि कुलेपि च" इति वैजयन्ती। वायुवेगसमौ वेगेन वायुसमावित्यर्थः। तुरगोत्तमौ राजोपवाह्यौ ॥२४॥ स एष इति । कम्पते "कपि चलने" इति धातुः । मत्तगजस्वभावोऽयम् । वृद्धः उन्नतः । धीमतः गजपरि पालनज्ञस्य तातस्य । नागः शत्रुञ्जयः नतु मया सुयज्ञाय दत्तो मातुलाल्लब्ध शत्रुञ्जय इत्यर्थः ॥ २५ ॥ लोकसत्कृतं लोकोत्तरमित्यर्थः । इह पितरि विषये संशयो भवतीह मे इति राघवः प्रत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥२६॥ वृक्षाग्रादिति । मद्वचः भरतविषये शान्तो भवेति मत्सूचितं वचः । प्रथममर्धमुत्तरार्धेन योजनी

तिशयेन प्रसङ्गान्तरं प्रस्तौति त्वां मन्य इति ॥ २० ॥ भावज्ञो रामोप्यौचित्येन लक्ष्मणकृतप्रस्तावमेव प्रपञ्चयति—एष इत्यादिना ॥ २१–२३ ॥ गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलप्रसूतौ वा ॥ २४॥ वृद्धः प्रवृद्धः । तातस्य शत्रुञ्जयो नाग

अवतीर्य्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिञ्जयः । लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥२८॥ भरतेनापि सन्दिष्टा सम्मर्दो न भवेदिति । समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमू योजनं पर्वतस्य सा । पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिरथाकुला ॥ ३० ॥ सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् । प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विराजते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥

यम् ॥ २७ ॥ अवतीर्यैति । समितिं परसैन्यं जयतीति समितिञ्जयः । "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" इत्यत्र योगविभागेन खच् मुमागमश्च । सन्नद्ध इति यावत् । पार्श्वतः भ्रातर्यस्थाने भयशङ्कयेति भावः ॥ २८ ॥ भरतेनेति । सम्मर्दः रामाश्रमस्य पीडा न भवेदिति भरतेन सन्दिष्टा आज्ञता सेना तस्य शैलस्य समन्तात् नतु तदाश्रमसमीपे ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिति । अधिकमर्धं यस्मिन् तत् अध्यर्धं योजनम्, सार्धयोजनमित्यर्थः । पर्वतस्य पार्श्वे आवृत्य न्यविशत् मण्डलाकारेण स्थिता ॥ ३० ॥ सेति । चित्रकूटे चित्रकूटसमीपे नीतिमता सेनयोपरोधे रामस्य प्रसादो न स्यादिति नीतिज्ञेन भरतेन । धर्मं पुरस्कृत्य विनीतवेषेण राजाभिगन्तव्य इति धर्ममनुसृत्य । दर्पं विधूय स्थितेन रघुनन्दनस्य प्रसादनार्थं प्रणीता आनीता सा सेना विराजते भाति स्म ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अथ भरतस्य रामप्राप्तिरष्टनवतितमे सर्गे—निवेश्येत्यादिना । गुरुवर्तकं

इत्यनेन सुयज्ञाय रामेण दत्तादन्य इत्यर्थः॥२५–२८॥सन्दिष्टा आज्ञता॥२९॥३०॥सेति। धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विधूय स्थितेनेतिशेषः । प्रणीता आनीता ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व०-अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥ गुरुवर्त्तकम्

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत्। भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समन्ततः । लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितु मर्हसि ॥ ३ ॥ गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिधारिणा । समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः । वनं सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥५ ॥ यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् । वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥६॥ यावन्न चन्द्रसङ्काशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् । भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥ यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः । अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् । मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति ॥ १० ॥

गुरुवचनानुवर्तकम् ॥ १॥२ ॥ क्षिप्रमिति । लुब्धैः व्याधैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अमात्यैरिति ।अमात्यैः सह पौरैः सह। गुरुभिः द्विजातिभिश्च परिवृतः पद्भ्यां सर्वं वनं चरिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ यावदिति । शान्तिः दुःखशान्तिः मङ्गलं वा । "शान्तिः प्रशममङ्गले" इति वैजयन्ती ॥ ६॥७॥ यावदिति । पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ वज्रध्वजारविन्दाङ्कुशसुधाकलशादिमहाराजलक्षणयुक्तौ चरणौ यावन्न शिरसा धारयिष्यामि तावत्पर्यन्तं मे शान्तिर्न भविष्यति । यदा रामः स्वयोग्यसिंहासनाधिराज्यमौलिं धृत्वा मम योग्यं श्रीपादाख्यमौलिं ददाति तदा मे सकलदुःखशान्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थ इति ।

गुरुवचनानुष्ठानपरम् ॥ १-४ ॥ सहपौरैरमात्यैः पौरसहितैरमात्यैश्च सह । द्विजातिभिर्गुरुभिः द्विजातिभिस्सह वर्तमानैः गुरुभिश्च परिवृतः पद्भ्यां सर्वं चरिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ शान्तिः दुःखप्रशमः ॥ ६॥७ ॥ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ वज्राङ्कुशध्वजारविन्दसुधाकलशादिमहाराजलक्षणान्वितौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चन्द्रविमलो

कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या याऽनुगच्छति ॥ ११ ॥
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः ।
यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥
कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ।
यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३ ॥

चन्द्रविमलोपमं निर्मलचन्द्रसदृशम् ॥ १० ॥ महाकुलप्रसूता वैदेही महाभागा महाभाग्यवती । कृतकृत्या कृतार्था च । तत्फलं तद्धेतुं चाह भर्तारमिति । पृथिव्या भर्तारमित्यन्वयः ॥११॥ सुभग इति । असौ चित्रकूटः । सुभगः भाग्यशाली । गिरिराजोपमश्च गिरिराजोपमः हिमवत्पर्वतसदृशः । नन्दने नन्दयतीति नन्दनं चैत्ररथम्। सुभग इत्यादि सुभगः प्रदेशान्तरेभ्योऽतिरमणीयः । सुभगः सर्वेषामुद्देश्यतमः । अत्र हेतुं यस्मिन्नित्युत्तरार्धे वक्ष्यति । चित्रकूटः स्वभावतोपि रमणीयः । असौ गिरिः अयोध्यां परित्यज्यापि रामेण आदरणीयः । यद्वा गिरिराजोपमः गिरिराजोऽत्र श्रीनिवाससान्निध्यस्थानभूतो वेङ्कटाचलः । तत्र उभयत्र हेतुमाह यस्मिन्निति । काकुत्स्थः अयोध्याधिपतिः स्वदेशं विहाय अपरिचिते यस्मिन् वसति । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह कुबेर इति। चैत्ररथवासयोग्यः कुबेरः इन्द्रोद्याने नन्दन इव । यद्वा स्वगृहं विहाय स्वगृहोद्याने विहरमाणो वैश्रवण इव वसतीत्यर्थः । 'इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना' इत्युक्तेश्चित्रकूटोपि रामविषयो हि, नन्दनोपमानेन रामस्य चित्रकूटे भोग्यताप्रकर्ष उच्यते। काकुत्स्थः ककुत्स्थकुलोद्भवः। यथा स्वकुलमकृतार्थयत् तथा स्ववासस्थलमप्यकृतार्थयदिति भावः । यद्वा कुबेर इव नन्दने भूवाचकेन कुशब्देन जगदुपलक्ष्यते, बेरं शरीरं कुबेरो जगच्छरीरः परमात्मा। नन्दन इव वैकुण्ठनन्दनवन इव ॥ १२ ॥ कृतेति । कृतकार्यं कृतार्थम् । दुर्गं दुष्प्रवेशम्। व्यालनिषेवितं दुष्टसर्पाश्रितम् । कृतकृत्यत्वे हेतुः यदित्यादि । वनं दुर्गमिति स्थलस्वभावेन वासानर्हत्वमुक्तम् । महातेजा इत्या

पमं निर्मलचन्द्रसदृशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सुभग इति । गिरिराजोपमः हिमवत्सदृशः । नन्दने कुबेरोद्याने ॥१२॥ कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादाग्ररजोग्रस्ततया

एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः । पद्भ्यामेव महाबाहुः
प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥ स तानि द्रुमजालानि जातानि
गिरिसानुषु । पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः
॥ १५ ॥ स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितम् ।
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तं
दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोह सहबान्धवः । अत्र राम
इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥ स चित्रकूटे
तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् । गुहेन
सार्द्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

दिना रामवैभवापेक्षयापि वासानर्हत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ एवमिति । महातेजा इत्यादिना पद्भ्य गमनानर्हत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ स इति । द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानां मध्येनेत्यर्थः । मध्यशब्दस्य दिग्वाचित्वात् "एनपा द्वितीया" इतिद्वितीया । वदतां वर इत्यनेन रामसन्निधौ वक्तव्यविशेषं चिन्तयन्नेव जगामेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ स इति । अग्नेर्ध्वजं धूमम् । पूर्वं धूमाग्रदर्शनम् अधुना समीपत्वात्तन्मूलदर्शनमिति न पुनरुक्तिः ॥ १६ ॥ तमिति । मुमोह मोहसदृशं पारवश्यं प्राप । मुमोदेति च पाठः । अम्भसः समुद्रस्य पारं गत इव, अभूदिति शेषः ॥१७॥ स इति । निशम्य दृष्ट्वा । दीर्घाभाव आर्षः । तत्समीपस्थजनेभ्यः श्रुत्वेति वार्थः। अतएव पुण्यजनोपपन्नमित्युच्यते। गुहेनेति प्रधानजनोपलक्षण परम् । चमूं पुनर्निवेश्य अन्वेषणार्थमागतां चमूमपि स्थापयित्वा । महात्मा दृढाध्यवसायः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

कृतार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानां मध्येन ॥ १५ ॥ अग्नेर्ध्वजं धूमम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ निशम्य दृष्ट्वा । पुण्यजनोपपन्नं तपस्विजनयुक्तम् । गुहेनेत्येतत्प्रधानजनोपलक्षणपरम् । चमूं पुनर्निवेश्य अन्वेषणार्थमागतां चमूमपि स्थापयित्वा ॥ १८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा । जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिं वसिष्ठं सन्दिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय। इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥२॥ सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत । रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥३॥ गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् । भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥

अथ भरतस्य रामसङ्गम एकोनशततमे--निविष्टेत्यादिना । निविष्टायां सेनायाम्, स्वयं तत्र क्षणं निविष्टः सन् । उत्सुकः साभिलाषः । शत्रुघ्नमनु दर्शयन् । अनुः कर्मप्रवचनीयः । शत्रुघ्नस्य रामाश्रमसामीप्यचिह्नानि प्रदर्शयन् जगाम ॥ १ ॥ ऋषिमिति । मातॄर्मे शीघ्रमानयेति ऋषिं वसिष्ठं सन्दिश्य जगामेत्यन्वयः । अनेन रामावासं निश्चित्य पश्चादानेष्यामीति धिया महासेना निवेशे मातॄर्निवेशितवानिति गम्यते ॥२॥ तत्पश्चात् शत्रुघ्नः तत्पश्चात्सुमन्त्रश्च गत इत्याह--सुमन्त्र इति । सुमन्त्रोऽप्यदूरात् समीपे शत्रुघ्नमन्वपद्यत अन्वगच्छत् । तत्र हेतुमाह रामेति । रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्य जनितोऽभिलाषः । "कामोऽभिलाषस्तर्षश्च" इत्यमरः । तस्य शत्रुघ्नस्य च चकारात् सुमन्त्रस्य चास्ति हीत्यर्थः । सुमन्त्रस्य त्वरितागमनात् वसिष्ठ एवमात्रानयने नियुक्त इत्यावेदितम् ॥ ३॥ गच्छन्निति । तापसालयसंस्थितां तापसालयानां मध्ये स्थिताम्, तापसालयसमानसंस्थानामितिवार्थः। पर्णकुटीम् अग्न्यगारभूतां पर्णशालाम् । उटजं दिदृक्षया समागतैः तापसैः सह सुखावस्थानार्थमुपकल्पितां पर्णशालाम् । यद्वा भ्रातुः पर्णकुटीं सीतया सह शयनार्थं निर्मितां पर्णशालाम् । श्रीमान् तादात्विकप्रीतिजनितकान्तिमान् । उटजं दिवावस्थानार्थं कल्पितं पर्णमण्डपम् । यद्वा पर्णशालां महाशालाम् । उटजं तन्मध्यवर्तिसदावस्थानास्थानम् । तथैव वक्ष्यति ददर्श महतीमित्यादिना । ददर्श चिह्नैरुत्प्रेक्षितवान् ॥ ४ ॥

निविष्टायामिति । शत्रुघ्नमनुदर्शयन् आश्रमसमीपवर्तिचिह्नमिति शेषः ॥ १॥२॥ रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्य जनिताभिलाषः । तस्य शत्रुघ्नस्य चकारेण सुमन्त्रस्य च ॥ ३ ॥ तापसालयसंस्थितां तापसालयसमानसंस्थानां पर्णकुटीम्

शालायामग्निशरणस्तस्या ददर्श भरतस्तदा । काष्ठानि
चावभग्नानि पुष्पाण्युपचितानि च ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्य
रामस्य ददर्शाश्रममीयुषः । कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुश
चीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥ ददर्श च वने तस्मिन् महतः
सञ्चयान् कृतान् । मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीत
कारणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् भरत
स्तदा । शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । नाति
दूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥

चिह्नान्याह–शालाया इत्यादिना । काष्ठानि रात्रौ प्रकाशाय ज्वलनीयानि । पुष्पाणि पूजार्थानि ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्येति । ईयुषः जलाशयादाश्रमं गच्छतो रामस्य । " उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च " इत्यत्र नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येवेति वृत्तिकृतोक्तत्वादनुपसर्गपूर्वादिणः क्वसुः । कुशादिभिः कृतम् अभिज्ञानं चिह्नम्, अन्योन्यस्य गमनागमनपरिज्ञानार्थं कृतं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥ ददर्श चेति । करीषैः कृतान् सञ्चया नित्यन्वयः । शीतकारणात् शीतनिवारणार्थम् ॥ ७ ॥ गच्छन्निति । अमात्यान् सुमन्त्रम्, बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा अनेनैवावगम्यते अन्येप्यमात्याः सुमन्त्रेण सहागता इति ॥ ८ ॥ मन्य इति । इतः अस्मात्प्रदेशात् । मन्दाकिनीं नातिदूरे मन्ये. प्रत्यासन्नां मन्य इत्यर्थः । अतः यं देशं भरद्वाजोऽब्रवीत् तं देशं प्राप्ताः स्मेति मन्ये । प्राप्ताः स्मेत्येव वक्तव्ये मन्य इत्युक्त्या अयमर्थोऽवगम्यते–कैकेय्या राजन्नित्याहूतस्य भाग्यहीनस्य मे नेयं तद्देशप्राप्तिर्भवितु मर्हति किन्तु

अग्न्यगारनिवासभूतां पर्णशालामुटजं च बहिःसुखावस्थानार्थमुपकल्पितमाश्रमं च ददर्शेत्यर्थः ॥ ४ ॥ उपचितानि संपादितानि ॥ ५ ॥ आश्रमम् ईयुषः प्राप्तवतः । कृतमभिज्ञानं मार्गपरिज्ञानार्थं कृतचिह्नम् । कुशचीरैः कुशैः वल्कलैः ॥ ६ ॥ मृगाणां महिषाणां करीषैः कृतान् सञ्चयानिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ एवमेतान् पदार्थान् पश्यन् गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इतः अस्मात्प्रदेशात् मन्दाकिनीं च नातिदूरे मन्य

उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ।
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः सङ्कुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

भ्रमस्वप्नादिष्वन्यतमोऽयमिति ॥ ९ ॥ उच्चैरिति । उच्चैर्बद्धानि चीराणि उन्नतप्रदेशे चीराणि बद्धानि दृश्यन्ते तस्मादयं पन्थाः विकाले अकाले सायङ्कालादौ गन्तुमिच्छता फलमूलजलादिसङ्ग्रहणार्थं गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानो भवेत्, अतोऽनेनैवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः॥१०॥ मार्गचिह्नकरणं गजपदमर्दनक्लिष्टत्वेन दुर्ज्ञानत्वादित्याशयेनाह—इदं चेति । उदात्तदन्तानां महादन्तानाम्। "महत्युदात्त उच्चोक्तौ" इति वैजयन्ती । तरस्विनां वेगवताम् । अन्योन्यमभिगर्जताम् अन्योन्यं प्रतिगर्जताम् । कुञ्जराणां गजानाम् । शैलपार्श्वे परिक्रान्तमिदं परिक्रमणस्थानमिदम् । "क्तोऽधिकरणे च" इत्यधिकरणे क्तः । इदमेषामासितमित्यादिवत् । अस्मिन्मार्गे कुञ्जराः परिक्रान्ता इत्यर्थः । अन्योन्यकोपातिशयेन वेगादन्तादन्तिप्रहारं कुर्वतामाश्रमप्रवेशस्याशक्यत्वादाश्रमप्रान्तगमनमाश्रमप्रदेशं सूचयतीत्यर्थः ॥११॥ रामाश्रमस्यात्यन्तसन्निहितत्वज्ञापकं धूमबाहुल्यं दर्शयति—यमिति । तापसाः यमग्निमाधातुमिच्छन्ति सायंप्रातर्होमार्थं सर्वदा रक्षितुमिच्छन्ति तस्य कृष्णवर्त्मनः सङ्कुलोऽसौ धूमो दृश्यते । पचनाग्नेर्होमाग्नेश्च व्यावृत्तं सन्ततस्थायिगार्हपत्याग्निं दर्शयितुं सङ्कुलशब्दः, अतिनिबिड इत्यर्थः । पचने ज्वालानां होमे च अङ्गाराणामपेक्षितत्वान्न तदा धूमनिबिडसम्भव इति भावः। अनेन रामस्याग्न्याधानाभावाच्छ्रौताग्निरत्र नोच्यते किन्तु धार्यः स्मार्ताग्निः। यदि हि तस्य त्रेताग्निः स्यात् तदा "रामः कमलपत्राक्षः पुरो

प्रत्यासन्नां मन्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानि चीराणि कस्मादयं पन्थाः विकाले गन्तुमिच्छता फलमूलसङ्ग्रहार्थमकाले गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानो भवेदिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ उदात्तदन्तानां महादन्तानाम् इदं परिक्रान्तं परिक्रमणस्थानमिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ तापसा यमग्निं सततमाधातुं सायं प्रात-

धर्ममथाब्रवीत् । अग्निहोत्रं व्रजत्यग्रे सर्पिर्ज्वलितपावकम् ॥ " इति चरमयात्रायामग्निहोत्रपुरस्कारश्रवणाद्वनयात्रायामपि तथा दृश्येत । अनुसरन्तोपि हि पौरवृद्धाः साग्नय एव समागता इत्युच्यन्ते । किञ्च "दीक्षितं व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं शुचिम् । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ " इति सीतामनोरथश्रवणाद्राज्याभिषेकात्पूर्वं न यज्ञोऽनुष्ठित इति गम्यते । ततोऽयमग्निर्गृह्याग्निरेव । न च तस्याप्यानयनं न पूर्वमुक्तमिति वाच्यम्; तस्यात्मसमारोपणेनानेतुं शक्यत्वात् । न च आत्मसमारोपणेपि सायम्प्रातर्होमः कार्यः, स तु नोक्तः । प्रत्युत तमसातीरे गङ्गाकूले वृक्षमूले भरद्वाजाश्रमे यमुनातटे च सन्ध्यावन्दनमेवोक्तम् । अत्र च श्लोके तापसवनशब्दाभ्यां वने तापसानां शीतनिवारणप्रकाशकरणकन्दमूलादिपचनसाधनतया सङ्ग्राह्य एवाग्निरुच्यत इति वक्तुं शक्यते । आधातुं सङ्ग्रहीतुमित्यर्थः । अतोऽयमग्निः पचनाद्यर्थ एव नतु धार्यः स्मार्ताग्निरितिचेत् । न; " प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम्" इति वक्ष्यमाणविरोधात् । न ह्यसंस्कृताग्नेर्वेदिसम्बन्धः प्रसिद्धः । प्रागुदक्प्रवणत्वादिवेदिलक्षणं चोच्यमानं वेदिं तत्स्थमग्निं च संस्कृतावगमयति । यद्येवं कथं तर्हि सायंप्रातर्होमावचनमिति चेत्? नह्येकं स्वच्छन्दगामिना मुनिना असत्यामिच्छायामसति च फले पुनःपुनर्वक्तव्यम् । वक्ष्यति तु उपरिष्टात् सुतीक्ष्णाश्रमे—" अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ । काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने । उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः । सुतीक्ष्णमभिगम्यैवमिदं वचनमब्रुवन् ॥ " इति । अत्रानुदितहोमपक्षेण उदयात्पूर्वमग्निकार्यवचनादग्निमित्येकवचनाच्च औपासनं सम्यगुक्तमिति । एवमेव सर्वत्र द्रष्टव्यमिति । अत्रचाग्निकार्ये रामस्य साक्षात्प्रधानकर्तृत्वेन सीतायाः सहभावेन प्रणयनादिना च लक्ष्मणस्य समिदादिसंपादनरूपसहकारित्वेन चान्वय इति ज्ञेयम् । तपस्विशरणे वन इत्यनेनातिसङ्कटदेशेपि यथावदनुष्ठानश्रद्धाविशेष उच्यते । अतश्चतुर्दशसु वनवाससंवत्सरेषु सीताहरणपर्यन्तं रामस्य चित्रकूटादिपञ्चवट्यन्तेषु प्रदेशेषु यत्र माससंवत्सरादिवासेन चिरकालावस्थानं तत्र बहिः स्मार्तनित्याग्निधारणम् । अन्यत्रात्मानि समिधि वा समारोप्य होमकालेऽवरोप्य सायंप्रातरौपासनमिति दिक् । अस्मिन् श्लोके च तापसा यमाधातुमिच्छन्तीत्यस्यार्थश्च वर्णितः । तेन च

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसंस्कारकारिणम्। आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥ अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः । मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥१४॥ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः। जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः । सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥ इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् । रामस्य निपतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥ एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः। ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥

रामाश्रमचिह्नत्ववत्पावनत्वमप्युक्तं भवति ॥ १२ ॥ अत्रेति । गुरुसंस्कारकारिणं गुरुसंस्कारः श्रेष्ठसंस्कारः, मन्त्रोपदेशादिः, तत्कारिणम् ॥ १३ ॥ अथेति । राघवः भरतः । तं जनं सहागतं शत्रुघ्नादिकम् ॥ १४ ॥ जगत्यामित्यादि । जगत्यां भूमौ। वीरासने दक्षिणजानूपरि न्यस्तवामपादतयाऽवस्थाने । धिङ्मे जन्म सजीवितमिति मे जन्म प्राणनं च धिगित्यर्थः ॥१५॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तः कैकेय्या मम राज्यप्रापणकृते राज्यभ्रंशरूपव्यसनं प्राप्तः ॥१६॥ इति लोकसमाक्रुष्टः एवं प्रकारेण लोकैरपवादं प्रापितः । प्रसादयन् प्रसादनाद्धेतोः लक्ष्मणस्य चेति तस्य कनिष्ठत्वेपि कार्य्यगौरवात्पादपतनम् । यदि मया प्रसाद्यमाने रामे लक्ष्मणः कैकेयीकृतापकारं मय्यारोप्य मा प्रसीदेति रामं निरुन्ध्यात्तर्हि लक्ष्मणस्यापि पादयोर्निपत्य तमपि प्रसादयिष्यामि । यदि रामप्रसादनरूपं कार्यं केवलं सुसाधितं भवेत् तदानीं कनिष्ठपादपतनं दोषायेति भरतहृदयम् । (सीतायाश्च पुनःपुनरितिपाठः । सीताया लक्ष्मणस्य चेति पाठे रामभक्तत्वेन वयो नादृतमिति बोध्यम् । न "परीक्ष्यवयोवन्द्याः" इति स्मरणात्) ॥ १७ ॥ एवमित्यारभ्य गुहामिवे

-होमार्थं सर्वदा रक्षितुमिच्छन्ति तस्य कृष्णवर्त्मनः अग्नेर्धूम इति—सम्बन्धः॥१२–१६॥
इत्येवंप्रकारेण। लोकसमाक्रुष्टः जनेष्वपवादं प्रापितः। प्रसादयन् प्रार्थनाद्धेतोः१७–१९॥

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् । विशालां मृदु-
भिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्च
कार्मुकैर्भारसाधनैः । रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रु
बाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः
शरैः । शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् । रुक्मबिन्दु
विचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधा
ङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः । अरिसङ्घैरनाधृष्यां
मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां
दीप्तपावकाम् । ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥

त्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ १८ ॥ सालोऽश्वकर्णादन्यो वृक्षः । अश्वकर्णः सर्जतरुः । तालो मृदुपर्णः श्रीतालः ॥ १९ ॥ कार्मुकैरिति बहुवचनादभ्यासयोग्यं कार्मुकान्तरमस्तीति गम्यते । भारसाधनैः गुर्ववयवैः । यद्वा अतिगुरुतररणकार्यसाधनभूतैः । यद्वा भारो धनुःपरिमाणविशेषः । यथोक्तं धनुर्वेदे ईशानसंहितायाम्–"भारं पलशतं विदुः । तेन भारेण चापानां प्रमाणमुपलभ्यते" इति । रुक्मपृष्ठैः कनकानुलिप्तपृष्ठप्रदेशैः । महासारैः महास्थिरांशैः । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः ॥ २० ॥ भोगवती सर्पनगरी ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्याम् । रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां शोभाविशेषाय मध्ये मध्ये शिल्पिनिर्मितकनकबिन्दुविचित्राभ्याम् । (आत्मबिन्दुविचित्राभ्यां व्याघ्रचर्मकृततया स्वाभाविकनानावर्णबिन्दुविचित्राभ्याम् ।) चर्मभ्यां खेटकाभ्याम् । "खेटकं फलकं चर्म" इति हलायुधः ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैः गोधा ज्याघातवारणम् । अङ्गुलित्रम् अङ्गुलित्राणम् । उपलक्षणे तृतीया । शोभितामित्यनुकर्षो वा । अनाधृष्याम् अप्रधृष्याम् ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणां प्रागुदग्भागे

भारसाधनैः भारः पलशतं तेन साध्यन्ते सम्पाद्यन्त इति भारसाधनानि ॥ २० ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां सुवर्णनिर्मितकोशाभ्याम् । चर्मभ्यां फलकाभ्याम् । गोधा ज्याघातवारणम् अङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् । अनाधृष्याम् अप्रधृष्याम् । आसक्तैः तत्तत्साधनेषु स्थापितैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणाम् ईशान्यभागनिम्ना

निरीक्ष्य स मुहूर्त्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् ।
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्त्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥

क्रमनिम्नाम् । " प्रवणो दक्षिणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे " इति वैजयन्ती । तत्र रामनिवेशने, पूर्वोक्तपर्णशालायामित्यर्थः ॥ २४ ॥ निरीक्ष्येति । जटामण्डलधारित्ववैलक्षण्येन निश्चयार्थं मुहूर्त्तं निरीक्ष्य तेजोविशेषेण सामान्येन स्वगुरुं ज्ञातवानित्यर्थः । अस्मिन् श्लोके उत्तरार्धे जटामण्डलधारिणमित्यत्र णकारो गायत्र्याः सप्तमाक्षरः । षट्सहस्रं श्लोका गताः ॥ २५ ॥ विशेषतो दर्शनमाह–तं त्वित्यादिना । महार्हवसनोपेतस्य इदानीं ततो वैलक्षण्यमाह तं त्विति । तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति कृष्णाजिनधरमिति । कृष्णाजिनधरम् उत्तरीयतया कृष्णाजिनधरम् । अधराम्बरत्वेन चीरवल्कलवाससम् । कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससं पूर्वस्माच्छोभाविशेषयुक्तम् । रामं वल्कलादिधारणेप्यपरावर्तमानं रामणीयकमुच्यते । आसीनं किञ्चिदासनमास्थायात्मानं ध्यायन्तम् । अभितः पावकोपमं तादृशतपोविशेषेण समन्तात्तेजःपरिवृतम् । यद्वा " नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा " इत्युक्तरीत्या विद्युल्लेखामध्यवर्त्तिनीलतोयदमिव स्थितमित्यर्थः । यद्वा विरोधिनामनभिभवनीयमित्यर्थः । यद्वा उटजे राममासीनम् अयोध्यास्थितसमाजापेक्षया अल्पतरापीयं सभा महती जाता । कुतः ? अभितः पावकोपमं तत्सभायां समीपस्थस्य भ्रातुरपि ह्यत्र समीपमागन्तुं न शक्यते, न हि ज्वलत्यनले कस्यापि समीपमागन्तुं शक्यम् । यद्वा उटजे राममित्यत्र रामं श्यामम् । अधोरामौ सावित्रावित्यत्र तथाप्रयोगात् । यद्वा पावकोपमं दुर्दर्शमित्यर्थः । अतएव पूर्वश्लोके निरीक्ष्य स

मित्यर्थः । गायत्र्या णीति सप्तमाक्षरम् उटजेराममित्यस्य श्लोकस्य षोडशाक्षरेण सङ्गृह्णाति ॥ २४ ॥ २५ ॥ तं त्वित्यादि । विशेषणान्तराभिधानार्थं ददर्शेतिपुनर्वचनम् । अभितः पावकोपमं परितः पावकवदप्रधृष्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् । स्थण्डिले दर्भ
संस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः
श्रीमान् दुःखशोकपरिप्लुतः । अभ्यधावत धर्मात्मा
भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव विललापार्त्तो बाष्प
सन्दिग्धया गिरा । अशक्नुवन् धारयितुं धैर्याद्वचन
मब्रवीत् ॥ ३० ॥ यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपा
सितुम् । वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः
॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसस्तदा । सोऽयं
जटाभारमिमं वहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥ यस्य यज्ञै
र्यथोद्दिष्टैर्युक्तो धर्मस्य सञ्चयः । शरीरक्लेशसम्भूतं स
धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥ चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्ग
मुपसेवितम् । मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥

मुहूर्तमित्युक्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ ब्रह्मापेक्षयास्य वैलक्षण्यमुच्यते शाश्वतमिति । स्थण्डिले भूमौ ॥ २८ ॥ तमिति । द्वितीयो भरतशब्द उत्तरश्लोकेन सम्बध्यते ॥ २९ ॥ दृष्ट्वेति । दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणेत्यर्थः । आर्तः खिन्नः । तामार्त्तिं धारयितुमशक्नुवन् । बाष्पसन्दिग्धया शोकोष्मणा सन्दिग्धवर्णया गिरा उपलक्षितः ॥ ३० ॥ य इति । संसदि सभायाम् । युक्तः अर्हः ॥ ३१ ॥ वासोभिरिति । बहुसाहस्रैः बहुसहस्रमूल्यैः । उचितः, अलङ्कर्तुमिति शेषः । षष्ठ्यर्थे तृतीया वा । मृगाजिने मृगचर्मणी । प्रवस्ते आच्छादयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यस्येति । यथोद्दिष्टैः यथाविहितैः । यथादृष्टैरिति पाठे—शास्त्रेष्विति शेषः ।

स्थण्डिले भूमौ ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वेति । द्वितीयो भरतशब्दः उत्तरश्लोकेन सम्बध्यते ॥ २९–३१ ॥ वासोभिरिति । बहुसाहस्रैः बहुसहस्रमूल्यैः वासोभिरुचितः अलङ्कर्तुमिति शेषः । सोऽयं मृगाजिने मृगचर्मणी। द्वितीयाद्विवचनमेतत् । प्रवस्ते आच्छादयति । मृगाजिनैरिति पाठे मृगाजिनैराच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥ ३२॥३३ ॥ यस्येति । यथादिष्टैर्यथाविहितैर्यज्ञैर्धर्मस्य सञ्चयो यस्य युक्तः स रामः शरीरक्लेशसम्भूतं धर्मं

मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः । धिग्
जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येवं
विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः। पादावप्राप्य रामस्य
पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो भरतो राज
पुत्रो महाबलः । उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किञ्चन
॥ ३८ ॥ बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।
आर्येत्येवाथ संक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्तदा ॥ ३९ ॥
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् । तावुभौ स
समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूण्यवर्तयत् ॥४०॥ ततः सुमन्त्रेण
गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये । दिवाकरश्चैव
निशाकरश्च यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥
तान् पार्थिवान् वारणयूथपाभान् समागतांस्तत्र मह
त्यरण्ये । वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्
प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयो
ध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥९९ ॥

युक्तः योग्यः ॥ ३४-३८ ॥ वक्तुमशक्यत्वे हेतुमाह—बाष्पापिहितकण्ठ इत्या दिना । बाष्पापिहितकण्ठः बाष्पनिरुद्धकण्ठः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत इति । राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ तानिति । तान् तादृशसुखयुक्तान् । समाग तान् सङ्गतान् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

परिमार्गते करोतीति सम्बन्धः । यथा दृष्टैरिति पाठे शास्त्रेष्विति शेषः ॥ ३४-४० ॥ राजसुतौ रामलक्ष्मणौ । समागतान् सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्व०अयोध्याकाण्डव्याख्यायामेकोनशततमः सर्गः ॥९९॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥

दर्शनमात्रेण भरतो राज्यं पालयतीति कृत्वा राज्यनीतिं पृच्छति शततमे—जटिलमिति । यद्वा अथ भगवान् रामः प्रश्नव्याजेन राज्यरक्षणनीतिप्रकारान् शिक्षयति, पश्चाद्दशरथात्ययश्रवणभरतस्थण्डिलशयनादिव्यापारेण तदुपदेशावकाशाभावात् । जटिलमित्यादि । जटिलं समीचीनमालिका दृष्ट्वा चेदियं भरतस्य केशार्हेत्येवं दशरथो वदति स एव जटां बद्ध्वा तिष्ठतीति रामो विस्मयते । चीरवसनं श्लाघ्यचीनाम्बरं दृष्ट्वा चेद्बालस्य भरतस्य वसनार्हमिदमिति पिता वदति स एवेदानीं वल्कलधारी तिष्ठति । प्राञ्जलिं पिता याचनापूर्वकं दिशति चेत् यः स्वीकरोति स सम्प्रति स्वाभिमतस्य स्वयमर्थी भवति । पतितं भुवि अङ्के भरतमारोप्येति स्थितिर्न लब्धा । कुसुमशय्यापि कठिनीभवेदिति मत्वा उत्सङ्ग एव पित्रा शायितः स सम्प्रति स्थले पतितः । ददर्श रामो दुर्दर्शं दत्तां दृष्टिमनाकृष्य स्थितस्य रामस्य दर्शनायोग्यतया स्थितम् । यद्वा दुर्दर्शं जटिलत्वादिवेषेण स्नेहितजनस्य दुष्प्रेक्षम् । दुर्दर्शं दुःखेन द्रष्टुं योग्यम् कृच्छ्रेणाप्यभिज्ञातुमयोग्यमिति यावत् । युगान्ते भास्करं यथा न केवलं रामस्य सर्वस्यापि जनस्य दुर्दर्शतया स्थितमिति भावः। यद्वा युगान्ते भास्करं यथा युगान्ते भुवि पतितं भास्करमिव स्थितम्, अनेन पूर्ववन्महत्तरतेजोराहित्यं तादृशावस्थानर्हत्वं च व्यज्यते । (युगान्ते भुवि पतितं भास्करं यथेत्यनेन महत्तरतेजोराशित्वं तादृशावस्थानर्हत्वं चोच्यते ।) ननु गङ्गातीरे ' अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा । फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ' इति जटावल्कलधारणं प्रतिज्ञातम् । पुनर्नवतितमे भरद्वाजदर्शनसमये ' वसानो

जटिलमिति । दुर्दर्शं दुःखेन द्रष्टुं योग्यम् । नन्वष्टाशीतितमे सर्गे ' जटाचीराणि धारयन् ' इति भरतस्य जटाधारणादिकं श्रूयते । नवतितमे सर्गे तु ' वसानो

स०—जटिलमिति । ननु " अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्ये " " जटाचीराणि धारयन् " इति गुहसन्निधौ भरतेन जटाधारणे प्रतिज्ञामात्रं कृतम् नतु तद्धारणम् । " वसानो वाससी क्षौमे " इति भरद्वाजावलोकनप्रकरणे तथोक्तेः । तस्मात्कथमिति चेत् ? सत्यम्; महर्षिपुरतस्ससैन्येन ऋषिचर्या न प्रदर्शनीयेति तत्पूर्वमधृत्वा अनन्तरं जटादिदर्शने रामकृपा भवेदिति तद्धृतवानिति कात्र कथन्ता । भुवि पतितमित्युभयत्रान्वेति । दुर्दर्शं द्रष्टुमयोग्यम् ॥ १ ॥

कथञ्चिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् । भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २ ॥ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः । अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत् समाहितः ॥ ३ ॥ क नु तेऽभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः । न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् । दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन् किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिद्धारयते तात राजा यत्त्वमिहागतः । कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६ ॥

वाससी क्षौमे ' इति क्षौमवस्त्रं धृतवानित्युच्यते । अत्र तु जटिलं चीरवसनमिति सिद्धवदनूद्यते । कथमेतत्सङ्गच्छत इतिचेत् ? अत्राहुः—प्रतिज्ञाया रात्रौ कृतत्वात् परेद्युर्भरद्वाजदर्शनानन्तरं जटावल्कले धृतवानित्यविरोध इति। अयं च परिहारः पुरैवास्माभिः प्रतिपादितः ॥ १ ॥ कथञ्चिदिति । कथंचिदभिविज्ञानत्वे हेतुद्वयम्-विवर्णवदनं कृशमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिदुःखितस्य भरतस्य दुःखमपनेतुं प्रश्नव्याजेन धर्मानुपदिशति कन्वित्यादि— । ते पिता क न्वभूत् इति प्रश्नभङ्ग्या लोकान्तरं गतः किमिति सिद्ध्यति । तत्र हेतुः यदिति । तदुपपादयति नहीति । जीवतः जीवति । अनादरे षष्ठी । वनं नागन्तुमर्हसि, शुश्रूषणपरत्वादिति भावः । यद्वा तस्य त्वद्विरहासहिष्णुत्वादिति रामस्य प्रश्नान्तरसम्बन्धदर्शनेन भरतो नोत्तरमुक्तवानिति बोध्यम् ॥४॥ चिरस्येति । बतेत्यद्भुते । " खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे बत " इत्यमरः । दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् । दुष्प्रतीकं वैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयावयवम् । " अङ्गं प्रतीकोऽवयवः " इत्यमरः । किं किमर्थम् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नरण्ये तव किं प्रयो

वाससी क्षौमे ' इति भरद्वाजदर्शनवेलायां क्षौमधारणं श्रूयते । अत्र जटिलं चीरवसनमिति जटावल्कलधारणं सिद्धवदनूद्यत इति चेत् ? उच्यते—प्रतिज्ञायाः रात्रौ गुहपुरे कृतत्वात् अपरेद्युर्भरद्वाजदर्शनानन्तरं जटावल्कलधारणं करिष्यामीत्यभिप्रायेणागतः, तत्र भरद्वाजेनातिथ्येन निमन्त्रितत्वादवकाशाभावात् भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानन्तरं जटावल्कलधारणं कृतवानित्येतत्सर्वमुपपद्यत एव ॥ १–३ ॥ अतिदुःखितस्य भरतस्य दुःखमपनेतुं प्रश्नव्याजेन रामो धर्ममुपदिशति–क न्वित्यादिना । तस्य जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥ ४ ॥ चिरस्येति । बतेत्यद्भुते । दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् । दुष्प्रतीकं कार्श्यवैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयावयवम् ॥ ५ ॥ कच्चिन्न

कच्चित् सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम्॥७॥
कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितरं सत्यविक्रमम् ॥ ८ ॥
कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः । राजसूया
श्वमेधानामाहर्त्ता धर्मनिश्चयः ॥९॥ स कच्चिद् ब्राह्मणो
विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो
यथावत्तात पूज्यते ॥ १० ॥ सा तात कच्चित्कौसल्या
सुमित्रा च प्रजावती । सुखिनी कच्चिदार्य्या च देवी
नन्दति कैकयी ॥ ११ ॥

जनम् ? प्रयोजनं द्वेधा सम्भवति । राजनि जीवति तदाज्ञया मम दर्शनम्, राजनि मृते स्वबाल्येन बलवद्भिरपहृतराज्यत्वं वा । आद्यमाह—कच्चिदिति । धारयत इति, प्राणानिति शेषः । यस्मात्त्वमिहागतः तस्माद्राजा प्राणान् धारयते कच्चित् ? राजा जीवतिचेत् त्वामत्रागच्छन्तं न सहेतेति भावः । कच्चिन्न धरत इति पाठान्तरम् । तदा देहं धारयितुं न शक्नोति कच्चिदित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वितीयं पक्षं प्रश्नद्वयेन दर्शयति—कच्चिदित्यादि । राज्यं भ्रष्टं न कच्चित्, प्रजानुरागो विद्यते कच्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ कच्चिच्छुश्रूषस इति पितृशुश्रूषानादरेण किमागतोऽसीति पक्षान्तरम् ॥ ८ ॥ अथ राज्ञः आरोग्यं पृच्छति—कच्चिद्दशरथ इति । कुशली अनामयः । राज्ञो व्याधिपरिभूतत्वात् तत्कथनाय किमागतोसीति पक्षान्तरम् । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यप्रतिज्ञां प्रेक्ष्य पश्चात्तापेन किमकुशलं प्राप्त इति हार्दो भावः । आहर्त्ता सम्पादयिता, कर्तेति यावत् । धर्मे निश्चयो यस्य स धर्मनिश्चयः ॥ ९ ॥ स कच्चिदिति । सः प्रसिद्धः । ब्राह्मणः ब्रह्मवित् । "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । विद्वान् सर्वविद्यासु कुशलः । धर्मनित्यः ज्ञानानुगुणमनुष्ठातेत्यर्थः । महाद्युतिः तत्कृतब्रह्मवर्चसयुक्तः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायः कुलगुरुः वसिष्ठः । यथावत् यथापूर्वम् तातवत्संपूज्यते बहुमन्यते ॥ १० ॥ सा तातेति । सा पूर्वं दुःखिततया अनुभूता कौसल्या सुखिनी कच्चित् । प्रजावती सुप्रजाः सुमित्रा च सुखिनी कच्चिदित्यन्वयः । आर्येति स्वमातुरपि बहुमानोक्तिः । कैकेयी नन्दति कच्चित्, राज्य

धरते तात इति पाठः । न धरते कच्चित् देहं धारयितुं न शक्नोति कच्चित् ॥ ६–८ ॥ आहर्त्ता कर्तेत्यर्थः । धर्मनिश्चयः धर्मबुद्धिरित्यर्थः ॥९॥ उपाध्यायो वसिष्ठः ॥१०॥११॥

कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ १२ ॥
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १३ ॥
कच्चिद्देवान् पितॄन् मातॄर्गुरून् पितृसमानपि ।
वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १४ ॥

लाभेनेति शेषः ॥११॥ कच्चिद्विनयसम्पन्न इति । विनयसम्पन्नः निरहङ्कारः । कुलपुत्रः सत्कुलप्रसूतः । बहुश्रुतमवधारणं यस्य स तथा। अनसूयुः । छान्दस उप्रत्ययः । अनुद्रष्टा वसिष्ठोपदिष्टानामुपद्रष्टा । ते पुरोहित इत्यनेन रामस्य सुयज्ञ इव भरतस्यापि प्रातिस्विकः कश्चित्पुरोहितोऽस्तीति गम्यते । सुयज्ञ एवोच्यत इत्यप्याहुः । सत्कृतः पूजितः कच्चिदित्यन्वयः। अनेन पुरोहितः सदा सत्कर्तव्य इति शिक्षितम्। एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् ॥ १२ ॥ " पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च । विवाहदानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥ " इति स्मरणात् द्वैमातुरेष्वधिवेदनदोषाभावाद्यज्ञोऽपि कृत इत्यारोप्य पृच्छति— कच्चिदग्निष्विति । अथवा अग्निषु अग्निकार्येषु युक्तः सावधानः नियुक्तो वा, अग्नि शुश्रूषणपर इत्यर्थः । विधिज्ञः अग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तसकलयागविधिज्ञः । मतिमान् ऊहापोहादिकल्पनचतुरः । ऋजुः प्रत्यक्षपरोक्षयोरेकरूपानुष्ठानवान्, एकरूपकरणत्रय इतिवार्थः । पुरोहित इति शेषः । काले तत्तद्धोमकाले । वेदयते तुभ्यं ज्ञापयति कच्चित् ॥ १३ ॥ कच्चिद्देवानिति । अभिमन्यसे बहु मन्यसे । देवेषु बहुमतिर्यज्ञादिभिराराधनम्, पितृषु मातृषु च वचनकरणशुश्रूषणे । भृत्यानितिपाठे—तत्र बहुमतिः दानं। गुरुष्वनुवर्तनाभिमतकरणादि, पितृ समेषु ज्ञातिष्वर्थदानम्, वृद्धादिषु नमस्कारादि । वृद्धाः ज्ञानशीलवयोभिः । विद्या येषां सन्तीति वैद्याः विद्वांसः तान् । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । यद्वा वैद्यान् भिषजः तेषां बहुमतिश्च धनादिना परितोषणम् । ब्राह्मणानिति जातिमात्रपरो वा । तदा विद्याशीलादिकमपरीक्ष्य ब्राह्मणत्वमात्रेण यथायोग्यं बहुमानं विव

कुलपुत्रः सत्कुलप्रसूतः । अनुद्रष्टा अनन्तद्रष्टा । ते पुरोहित इत्यनेन वसिष्ठपुत्रस्सुयज्ञोऽभिप्रेतः ॥ १२ ॥ अग्निषु अग्निकार्येषु । युक्तो नियुक्तः ॥ १३ ॥ अभिमन्यसे

इष्वस्त्रवरसम्पन्नमर्थशास्त्रविशारदम् । सुधन्वानमुपा
ध्यायं कच्चित्त्वं तात मन्यसे ॥ १५ ॥ कच्चिदात्मसमाः
शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः । कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च
कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १६ ॥ मन्त्रो विजयमूलं हि
राज्ञां भवति राघव । सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रको
विदैः॥ १७॥ कच्चिन्निद्रावशं नैषीः कच्चित्काले प्रबुध्यसे।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १८ ॥ कच्चि
न्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो
मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १९ ॥

क्षितम् ॥ १४ ॥ इष्वस्त्रवरसम्पन्नमिति-इषवः अमन्त्रका बाणाः, अस्त्राणि समन्त्रकाः, वरशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । सुधन्वानं सुधन्वनामकम् उपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यम्। मन्यसे बहुमन्यसे ॥१५॥ आत्मसमाः विश्वसनीया इति यावत् । शूराः धीरा इति यावत् । श्रुतवन्तः नीतिशास्त्रज्ञाः । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । जितेन्द्रियाः परैरलोभ नीया इति यावत् । कुलीनाः प्रामाणिककुलोत्पन्नाः । ते त्वया ॥ १६ ॥ एतादृशमन्त्रिकरणे किं कारणम् ? तत्राह—मन्त्र इति । सुसंवृतः सुतरांगुप्तः । शास्त्रकोविदैः नीतिशास्त्रनिपुणैः । मन्त्रधरैः अमात्यैः । सुसंवृतो मन्त्रो हि विजयमूलं भवतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ कच्चिदिति । अर्थनैपुणम् अर्थविषय सामर्थ्यमिति यावत् ॥ १८ ॥ कच्चिन्मन्त्रयस इति । एको न मन्त्रयसे कच्चित्, एकेन मन्त्रे क्रियमाणे तस्य कुत्रचिदभिनिवेशेन गुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणं न सिद्ध्येदिति भावः । बहुभिः सह न मन्त्रसये कच्चित् बहुभिस्सह मन्त्रणेपि प्रथमंतावदैकमत्यं न घटते, मन्त्रभेदश्च भवेदिति भावः । राष्ट्रं जनपदं न

यथावद्बहुमन्यस इत्यर्थः ॥ १४ ॥ इष्विति । इष्वस्त्रवरसम्पन्नम् इषवः अमन्त्रकाः, अस्त्राणि समन्त्रकाणि, वरशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सुधन्वानं सुधन्वना मानमुपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ मन्त्र इति । सुसंवृतः सुतरां गुप्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एको न मन्त्रयसे कच्चित् एकेन मन्त्रे क्रियमाणे स्वकार्याभिनि वेशेन गुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणं न सिद्ध्यतीति भावः । बहुभिस्सह मन्त्रणे प्रथमं तावदैकमत्यं न घटते मन्त्रभेदश्च भवेदिति भावः । न परिधावति न व्याप्नोति॥१९॥

कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ २० ॥
कच्चित्ते सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ।
विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्त्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २१ ॥
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ।
त्वया वा तव वाऽमात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २२ ॥
कच्चित् सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २३ ॥

परिधावति न व्याप्नोति । पूर्वं मन्त्रसंवरणमन्यहेतुतयोक्तम्, अत्र तु स्वतन्त्रत योच्यत इति न पुनरुक्तिः॥१९॥ कच्चिदर्थमिति । लघुमूलं लघुसाधनम् । महो दयं महाफलम् । अर्थं कार्यं विनिश्चित्य क्षिप्रमारभसे कच्चित्, न दीर्घयसि न विलम्बसे कच्चित् । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तम् " क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तत्फलम्" इतिभावः॥२०॥ कच्चित्ते सुकृतानीति । पार्थिवाः सामन्तनृपाः । ते सर्वकार्य्याणि मन्त्रितसर्वकार्य्याणि । सुकृतान्येव सुनिष्पन्ना न्येव विदुः कच्चित् कृतरूपाणि कृतप्रायाणि वा क्षिप्रमेव फलोन्मुखानीति यावत् । कर्त्तव्यानि न विदुः मन्त्रेण कर्त्तव्यतया निश्चितानि करणात् पूर्वं न विदुरित्यर्थः॥२१॥ कच्चिन्नेति । मन्त्रितं कार्य्यं त्वया वा तवामात्यैर्वा हेतुभि स्तर्कैः ऊहैः युक्त्या वा अनुमानेन वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः अनुक्ताः इङ्गि तादयः तैर्वा न बुद्ध्यते कच्चित्, परैरिति शेषः । भवान् भवदीयामात्याश्च मन्त्रितार्थविषयपराभ्यूह्यस्थानानि सूक्ष्माण्यपि स्थगयन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मूर्खाणां सहस्रात् मूर्खसहस्रं परित्यज्यापि । ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

लघुमूलं लघुसाधनम् । महोदयं महाफलम् । न दीर्घयसि विलम्बं न कार्षीः ॥ २०॥ पार्थिवाः सामन्तपृथिवीश्वराः ते सर्वकार्याणि सुकृतान्येव सुनिष्पन्नान्येव विदुः कच्चित् कृतप्रायाणि वा क्षिप्रमेव फलोन्मुखानीति यावत् । कर्तव्यानि न विदुः मन्त्रेण कर्तव्यतया निश्चितानि करणात्पूर्वं न विदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्कः ऊहः युक्तिकारणम् अर्थापत्तिर्वा । ये चापरिकीर्तिताः अनुक्ता इङ्गितादयः तैर्युक्त्या वा इङ्गितादिभिर्वा त्वया वा तव अमात्यैर्वा सावधानभूतैर्मन्त्रितं मन्त्रं न बुद्ध्यते कच्चित । अन्यैरिति शेषः ॥ २२ ॥ मूर्खाणां सहस्रात् अविमृश्यकारिणां सहस्रात्

सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः । अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २४ ॥ एकोप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः। राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २५ ॥ कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्यास्तु जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ २६ ॥ अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहाञ्छुचीन् । श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥२७॥

पण्डितं विमृश्यकारिणमेकमिच्छसि कच्चित्। पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह पण्डित इति । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु (पाठान्तरम् । अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसङ्कटेषु) महन्निःश्रेयसं महदैश्वर्यं प्रापयेदित्यर्थः । (महान्निःश्रेयसम् अव्यभिचारितफलसाधनोपायम्) कुर्यात् उपदिशेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमन्वयेनोपपाद्य व्यतिरेकमुखेनोपपादयति–सहस्राणीति । उपास्ते आश्रयति, संगृह्णातीत्यर्थः । नास्तीत्यस्मात्पूर्वं तथापीत्युपस्कार्यम् । सहायता मन्त्रोपायसहायत्वम् ॥ २४ ॥ पण्डितशब्दार्थं विवृण्वन्नाह–एक इति । मेधाऽस्यास्तीति मेधावी । " अस्मायामेधास्रजोविनिः " इति विनिः । झटिति परोपन्यस्तार्थग्रहणपटुरित्यर्थः। शूरः स्थिरबुद्धिः। दक्षः विचारसमर्थः । विचक्षणः अभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २५॥ कच्चिन्मुख्या इति । मुख्याः भृत्याः महत्सु मुख्येष्वेव कार्येषु वचनपरिवेषणादिषु कच्चिन्नियोजिताः न तु हीनेषु कार्येषु । मध्यमाः जात्यादिना मध्यमा भृत्याः मध्यमेष्वेव कार्येषु शय्यासनानयनादिषु नियोजिताः न तूत्तमाधमकार्य्येषु। जघन्याः जात्यादिहीनाः भृत्याः जघन्येष्वेव कार्येषु पादप्रक्षालनपादुकानयनपादसंवाहनादिषु नियोजिताः नतूत्तममध्यमेषु कार्येषु योजिताः कच्चित्, अन्यथा महद्वैशसं भवेदिति भावः ॥२६ ॥ भृत्येषूक्तं न्यायममात्येष्वतिदिशति–अमात्यानिति । उपधातीतान् स्वव्यतिरिक्तेष्वर्थाद्युपाधिरहितान् । यद्वा सुपरीक्षातीतान् " उपधा सुपरीक्षा स्यात " इति

पण्डितं सम्यग्विमृश्यकारिणमेकमिच्छसि कच्चित् । पण्डितग्रहणे हेतुमाह पण्डित इति । अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसङ्कटेषु महन्निःश्रेयसं कुर्यात् महदैश्वर्यं प्रापयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ एक इति । विचक्षणः अभ्यस्तनीतिशास्त्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमात्यानिति । उपधातीतान् उपधा परीक्षा " उपधा वा परीक्षा स्यात " इति हलायुधः ।

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् ।
राष्ट्रं तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ॥ २८ ॥
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २९ ॥
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसन्दूषणे रतम् ।
शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वध्यते ॥ ३० ॥

वैजयन्ती । श्लाघ्यवस्त्राभरणादिकं पुरुषमुखेन सम्प्रेष्य अन्तःपुरप्रेपितं पर राजप्रेषितमिति प्रलोभ्य परीक्षां कुर्वन्ति राजानः, तामतीतानित्यर्थः । पितृ पैतामहान् कुलक्रमागतान् । शुचीन् करणत्रयशुद्धियुक्तान् ॥ २७ ॥ कच्चि न्नोग्रेणेति । तव उग्रेण दण्डेन उद्वेजितप्रजं पीडितप्रजायुक्तं राष्ट्रं राज्यं मन्त्रिणः नानुजानन्ति नानुमन्यन्ते कच्चित्, राजानं त्वामुग्रदण्डात् निवर्त यन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २८ ॥ कच्चित्त्वामिति । उग्रप्रतिग्रहीतारमित्युपमानो पमेययोः साधारणविशेषणम् । उग्रेण दण्डोपायेनादण्ड्येभ्यो धनग्रहणं कुर्वन्तं त्वाम् उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रेण दुर्दानेन धनप्रतिग्रहीतारं पतितं यष्टुकामं पतितं याजका ऋत्विज इव, उग्रेण कर्मणा बलात्कारेण प्रतिग्रहीतारं काम यानं पुरुषं स्त्रिय इव वचनाज्जानन्ति कच्चित्, प्रजा इति शेषः । प्रजावमान हेतुभूतं न्यायातिक्रमेण उग्रकरग्रहणं त्वयि नास्ति कच्चिदिति भावः ॥ २९ ॥ उपायेति । उपायेषु सामाद्युपायेषु । कुशलं निपुणं । वैद्यं कणिकोक्तकुटिल

अनर्घवस्त्राभरणादिकं पुरुषमुखेन सम्प्रेष्य राजस्त्रीप्रेषितमिति प्रबोध्य परीक्षां कुर्वते राजानः, तां परीक्षामतीतान् तत्रालोलुपानित्यर्थः । अत एव शुचीन् करणत्रय शुद्धियुक्तान् । पितृपैतामहान् कुलक्रमागतान् ॥ २७ ॥ राज्यमनुजानन्ति रक्ष्यत्वे नानुमन्यन्ते कच्चित् ॥ २८ ॥ पतितं यष्टुकामं पतितम् । याजका यथा ऋत्विज इव उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रेण कर्मणा प्रतिग्रहीतारम्, बलात्प्रतिग्रहीतारमिति यावत् । कामयानं कामुकं स्त्रिय इव च त्वां नावजानन्ति कच्चित्, प्रजा इति शेषः । प्रजा तिक्रमणमुग्रकरग्रहणं च त्वयि नास्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २९ ॥ उपायकुशलमिति ।

कतक०—याजकाः किञ्चित्पापानुसन्धानेन पतितमिव त्वामयाज्योऽयमिति मत्वा नावजानन्ति किल । तत्र दृष्टान्तः—उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः । उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तां च कामयानं काम यमानं तस्यामत्यन्तासक्तं तथाऽवजानन्तीत्यर्थः । परे तु उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रः शिवः तत्प्रतिग्रहीतारं अल्पपुं स्त्वम्, तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशषण्डतायाः कर्मविपाकशास्त्रे उक्तेरित्याहुः ॥ २९ ॥

कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमाञ्छुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३१ ॥
बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३२ ॥
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३३ ॥

नीतिविद्याविदम् (चाणक्याद्युक्तकुटिलनीतिशास्त्रविदम्) भृत्यसन्दूषणे रतम् अन्तरङ्गभृत्यानां सन्दूषणे असद्दोषोद्घाटनेन तद्विघटने रतम् । शूरं राजहिंसनेपि निर्भयम् । ऐश्वर्यकामं क्रमेण राजैश्वर्याक्रमणकामं च पुरुषं यो न हन्ति स राजा तेनैव वध्यते, राज्याद्भ्रष्टो भवतीत्यर्थः । एवंविधः पुरुषः त्वत्सन्निधौ न वर्तते कच्चिदित्यर्थः॥३०॥ सङ्ग्राह्यसेनापतिगुणानाह–कच्चिद्धृष्ट इति । हृष्यतीति हृष्टः राजकृतसत्कारेण सन्तुष्टः । यद्वा धृष्ट इति च्छेदः । धृष्टः व्यवहारेषु प्रगल्भः । शूरः परनिग्रहपरः । मतिमान् तत्तत्समयानुगुणस्वपरसेनाव्यूहतद्भेदनसेनानयनादिचतुरबुद्धियुक्तः। धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्यः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः । यद्वा शुचिः स्वामिनि सविश्वासः । कुलीनः सत्कुलप्रसूतः । अनुरक्तः स्वस्मिन्निरवधिकप्रीतिमान् । दक्षः कार्यकुशलः एवंविधः सेनापतिः कृतः कच्चित्, तादृशं पूर्वसेनापतिं विहायातादृशमन्यं न परिगृहीतवानसि कच्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ बलवन्त इति । बलवन्तः अत्यन्तबलाः । ते प्रसिद्धाः । मुख्याः गणमुख्याः । युद्धविशारदाः युद्धे समर्थाः । दृष्टं साक्षात्कृतम् अपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं येषां ते तथोक्ताः । विक्रान्ताः शूराः । "शूरो वीरश्च विक्रान्तः" इत्यमरः । सत्कृत्य मानिताः पारितोषिकदानपूर्वकं श्लाघिताः कच्चित् ॥३२॥ कच्चिद् बलस्येति । बलस्य सैन्यस्य । सम्प्राप्तकालं कालप्राप्तम् । दातव्यं तत्तत्काले देयम् । भक्तमन्नं

सामाद्युपायचतुरम् वैद्यं विद्याविदं नीतिशास्त्रज्ञमिति यावत् । भृत्यसन्दूषणे रतं येन केनापि हेतुना आप्तभृत्यविघटने रतं शूरं मरणानिर्भयम् ऐश्वर्यकामं राज्याभिलाषिणमितियावत् । यो न हन्ति न वध्यते, एवंविधपुरुषस्त्वत्सन्निधौ न वर्तते ॥ ३० ॥ धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्यः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः । दक्षः चतुरः ॥२१॥ मुख्या गणमुख्याः । दृष्टापदानाः दृष्टमपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं कर्म येषां ते तथा। विक्रान्ताः शूराः ॥ ३२ ॥ भक्तमन्नम् एतद्व्रीह्यादीनामुपलक्षणम् । वेतनं

कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः ॥ ३४ ॥ कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । कच्चित्प्राणां स्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति समाहिताः ॥ ३५ ॥ कच्चिज्जान पदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् । यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥३६॥ कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ३७

वेतनं प्रतिमासं देयां भृतिं च । यथोचितं तत्तकार्य्योचितं ददासि । न विलम्बसे कच्चित् कालातिक्रमणं विना ददासि कच्चित् ॥ ३३ ॥ विलम्बे दोषमाह—कालातिक्रमणादिति । भृताः भृतिजीविनः, भटा इतियावत् । भर्तुः कुप्यन्ति भर्तारं प्रति कुप्यन्ति । दुष्यन्ति कोपेन विकृता भवन्ति, स विकारः सुमहाननर्थः स्मृतः अनर्थकरो भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कच्चित् सर्व इति । कुलपुत्राः क्षत्रियकुलप्रसूताः ज्ञातय इति वा । प्रधानतः प्रधानाः । सार्व विभक्तिकस्तसिः ॥ ३५ ॥ कच्चिज्जानपद इति । जानपदः स्वजनपदभवः । परजनपदभवश्चेत्पक्षपातमाचरेत् । विद्वान् पराभिप्रायज्ञः । दक्षिणः समर्थः । प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः, परोक्तस्याविलम्बमुचितोत्तरज्ञ इति यावत् । यथोक्तवादी उक्तमनतिक्रम्य सन्देशप्रतिसन्देशवदनशीलः । कार्योपयोगितया बहुमुखं व्याहरन्नपि स्वाम्युक्तमजहदेव व्यवहरतीति यावत् । पण्डितः परिच्छेत्ता। "परिच्छेदो हि पाण्डित्यम्" इत्युक्तेः ॥ ३६ ॥ कच्चिदष्टादशान्येष्विति । अन्येषु परपक्षेषु । अष्टादश तीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि च । अविज्ञातैः परस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः । विज्ञातत्वे तेषां साङ्केतिकव्यवहारः प्रादुष्यात् । एकस्मिन् तीर्थे त्रिभिस्त्रिभिः चारकैः वेषान्तरधारिभिश्चारैः । कृत्रिमार्थै

भृतिः ॥ ३३ ॥ भृताः भृत्युपजीविनः ॥३४॥ कुलपुत्राः ज्ञातयः । प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३५ ॥ जानपदः जनपदे भवः । विद्वान् पराभिप्रायज्ञः । प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्न मतिः । पण्डितः परिच्छेत्ता ॥ ३६ ॥ अन्येषु परपक्षेषु मन्त्रादीन्यष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि च परस्परमविज्ञातैरन्योन्यमविज्ञातैस्त्रिभिस्त्रिभिश्चारकै र्वेषान्तरधारिभिः चारैर्वेत्सि कच्चिदिति सम्बन्धः । " चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥ मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा

कप्रत्ययः । वेत्सि कच्चित्, एतानि न्यायतोऽन्यायतो वा प्रवर्तन्त इति जानासि कच्चिदित्यर्थः । तानीमानि अष्टादश नीतिशास्त्रोक्तानि तीर्थानि–मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतिदौवारिकान्तर्वंशिककारागाराधिकृतार्थसञ्चयकृत्कार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्यक्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्तपालाः । एष्वेव मन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि । मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतयः प्रसिद्धाः । दौवारिकः अन्तःपुरादिद्वाररक्षणाधिकृतजननिर्वाहकः । अन्तर्वंशिकः अन्तःपुरकार्यनिर्वाहकः । कारागारम् अपराधिनां बन्धनगृहम्, तत्राधिकृतः कारागाराधिकृतः । अर्थसञ्चयकृत् धनाध्यक्षः । कार्यनियोजकः राजाज्ञाया बहिः प्रचारकर्ता । प्राड्विवाकः व्यवहारद्रष्टा । तल्लक्षणमुक्तम्–" विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥" इति । सेनानायकः सेनायाः भृतिजीवनादिदानाध्यक्षः । नगराध्यक्षः रात्रौ नगरशोधननगरद्वारप्राकारादिरक्षणसंविधानादिकर्ता । कर्मान्तिकः कार्यान्ते वेतनग्राहिणां सैनिकव्यतिरिक्तानां सर्वेषां राज्ञस्सकाशात् एकधा स्वयं वेतनं गृहीत्वा प्रत्येकं तद् यो दापयति सः । सभ्यः प्रतिदिनं सभालङ्करण राजमन्त्रिप्रभृतिसमुचितासनविधानसभ्यानयनासभ्यनिरोधनयथोचितनिवेशन सभानिश्शब्दीकरणसभारक्षणादिविधायिजननिर्वाहकः। धर्माध्यक्षः दायभागादिविषये विवादं कुर्वतां विवादपदविशोधनपूर्वकं यथाधर्मशास्त्रं विवादशमनकर्ता । दण्डपालः परस्वापहरणाद्यपराधकारिणां राजाज्ञाप्रकारेण कर शिरश्छेदादिविधायिजननियोजकः । दुर्गपालः गिरिजलवनादिदुर्गसन्तत रक्षकजननिर्वाहकः । राष्ट्रान्तपालः स्वराष्ट्रसीमान्ते सर्वासु दिक्षु परराजाक्रमणादिनिवारणाय सदा तद्रक्षणं कुर्वतां निर्वाहकः । स्वकीयमन्त्रिपुरोहित युवराजा न परीक्ष्याः, तेषां सदा स्वसमीपवर्तित्वेन तत्स्वभावस्य स्वेनैव ज्ञातत्वात् । तथोक्तं नीतिशास्त्रे–" चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य

स्वेषु पुरोहितम् । " इति । अष्टादशतीर्थान्येतानि–मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतिदौवारिकान्तर्वंशिककारागाराधिकृतार्थसञ्चयकृत्कृत्याकृत्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्तपालका इति नीतिशास्त्रोक्तान्यष्टादश तीर्थानि । प्राड्विवाकलक्षणम्–" विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ " इति । एतेषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुध

कच्चिद्व्यपास्तानहितान् प्रतियातांश्च सर्वदा ।
दुर्बलाननवज्ञाय वर्त्तसे रिपुसूदन ॥ ३८ ॥
कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३९ ॥
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ४० ॥

च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥ मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥" इति । स्वेषु मन्त्रिणं युवराजं पुरोहितं च हित्वेत्यन्वयः । एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वमुक्तं हलायुधे—"योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि॥" इति ॥ ३७ ॥ कच्चिद्व्यपास्तानिति । व्यपास्तान् निष्कासितान् । प्रतियातान् पुनरागतान् । अहितान् शत्रून् दुर्बलाननवज्ञायवर्त्तसे कच्चित्, दुर्बला इत्यवज्ञां कृत्वा न वर्त्तसे कच्चिदिति भावः । प्रतियानमवष्टम्भमन्तरेण न सम्भवतीति मत्वा तेषु सावधानतया स्थातव्यमिति भावः ॥३८॥ कच्चिन्नेति । लोकायतिकान् लोकेष्वायतं विस्तृतं लोकायतं प्रत्यक्षप्रमाणम् । यद्वा लोकायतशब्दाभ्यां प्रत्यक्षमनुमानं चोच्यते । लोक्यते साक्षात्क्रियतेऽनेनेति लोकः प्रत्यक्ष प्रमाणम्, आ समन्ताद्व्याप्य धूमादिसमीपवर्ती वह्न्यादिर्यत्यते गृह्यतेऽनेनेति आयतमनुमानं तदेषामस्तीति लोकायतिकाः । "अत इनिठनौ" इति ठन् प्रत्ययः । नास्तिका बौद्धचार्वाकादयः तान् ब्राह्मणान् न सेवसे कच्चित् । असेवायां हेतुमाह अनर्थेति । अर्थेषु तत्त्वार्थेषु कुशलाः यथावज्ज्ञानवन्तः ते न भवन्तीत्यनर्थकुशलाः । यद्वा अनर्थः धर्मानुष्ठानश्रद्धावैकल्यतन्मूलक सज्जनबहिष्कारनरकपतनादिः तत्र कुशलाः, दुर्बोधनेन तत्सम्पादका इत्यर्थः । बालाः तत्त्वज्ञानविरोध्यज्ञानयुक्ताः । अथ च पण्डितमानिनः अपण्डितमात्मानं पण्डितं मन्वानाः । एते अनर्थकुशला हि ॥ ३९ ॥ अनर्थकुशलत्वमेवोपपादयति—धर्मशास्त्रेष्विति । दुर्बुधाः वेदमार्गविपरीत

"योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ॥" इति ॥ ३७ ॥ व्यपास्तान् निष्कासितान । प्रतियातान् पुनरागतान् अहितान् शत्रून् दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे कच्चित ॥ ३८ ॥ लोकायतिकान् चार्वाकान् । बालाः बालिशाः । अनर्थकुशलाः अनर्थसम्पादने चतुराः ॥ ३९ ॥ धर्मशास्त्रेष्विति ।

वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः । सत्यनामां
दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसङ्कुलाम् ॥४१॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियै
र्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा । जितेन्द्रियैर्महोत्साहै
र्वृतामार्यैः सहस्रशः ॥ ४२ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां
वैद्यजनाकुलाम् । कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परि-
रक्षसि ॥४३॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः।
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४४ ॥
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः । सुकृष्टसीमा
पशुमान् हिंसाभिः परिवर्जितः ॥ ४५ ॥

बुद्धयः । ते मुख्येषु तामसस्मृतिपुराणादिव्यावृत्तेषु सात्त्विकमहर्षिप्रणीतेषु सज्जनादरणीयेषु । धर्मशास्त्रेषु धर्मप्रमापकशास्त्रेषु विद्यमानेषु तत्सम्प्रदाय परम्परया पठ्यमानेषु सत्सु । आन्वीक्षिकीं बुद्धिं प्राप्य शुष्कतर्कविषयां बुद्धिमास्थाय । निरर्थं निष्प्रयोजनं प्रवदन्ति । " आर्षं धर्मोपदेशं च वेद शास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥" इति स्मृतेः॥४०॥ वीरैरित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अयोध्यां सत्यनामां परिरक्षसि कच्चित्, सत्यनामां " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । अयोध्येति नाम सत्यं यथा भवति तथा रक्षसि कच्चिदित्यर्थः । सत्यनामात्वमूलं वीरैरध्युषिता मित्यादि। तत्फलानि सत्यनामात्वादीनि । आर्यैः पूज्यैः। तत्र हेतवः स्वकर्म निरतत्वादयः । वैद्यजनाकुलां वैद्यजनाः विद्वज्जनाः तैरावृताम् । समुदितां सुसन्तुष्टजनामित्यर्थः । स्फीतां समृद्धाम् ॥ ४१–४३ ॥ कच्चिच्चैत्यशतै रित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । चित्यशतैः चैत्यशतैरिति च पाठः । उभयत्रापि अश्वमेधान्तमहायज्ञचयनप्रदेशसमूहैरित्यर्थः । सुनिविष्टजनाकुलः सुप्रतिष्ठितजनव्याप्तः । सुप्रतिष्ठितत्वं च राजन्यत्वसुवृष्ट्यारोग्यादिदेशगुणा कृष्टचित्ततया देशान्तरजिगमिषाराहित्येन तत्रैवासक्तत्वम् । देवस्थानैः

दुर्बुधाः वेदमार्गविपरीतबुद्धयः । आन्वीक्षिकीं बुद्धिं प्राप्य शुष्कतर्कविषयां बुद्धि मास्थाय ॥४०॥ वीरैरित्यादि । अयोध्यां सत्यनामां परिरक्षसि कच्चित अयोध्येति नाम सत्यं यथा तथा रक्षसे कच्चित ॥ ४१–४३ ॥ प्रपाभिः पानीयशाल

अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः।
परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः॥ ४६ ॥
विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः।
कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥ ४७ ॥

देवालयैः। प्रपाभिः पानीयशालाभिः, मार्गप्रवर्तिताभिरिति शेषः। "प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः। तटाकैः सस्यादिवृद्धिनिमित्तैर्महाजलाशयैः। समाजोत्सवशोभितः समाजैः धर्मनिर्णयार्थसभाभिः शोभितः। यद्वा नदीतटाकादितीरवनेषु समस्तवस्तुविक्रयसौकर्याय निखिलजनविदिततया कृतवारसङ्केतः। कृतापणो वणिजां समूहः समाज इत्युच्यते। यद्वा समाजयुक्तोत्सवशोभितः। सुकृष्टसीमा अकृष्टा ईषत्कृष्टा च भूमिर्न तत्रास्तीत्यर्थः। यद्वा सर्वदा सुकृष्टप्रायसीमा, अकृष्टपच्यभूमियुक्त इत्यर्थः। पशुमान् गवाजादिपशुसमृद्धः। हिंसाभिः ईतिभिः षड्भिः "अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः खगाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥" इत्युक्ताभिः परिवर्जितः। यद्वा परस्परहिंसारहित इत्यर्थः। अदेवमातृकः देवमातृकदेशरहितः, वृष्ट्येकनिष्पाद्यसस्यकदेशरहितइत्यर्थः। सरयूतीरस्थत्वेन सर्वतो नदीमातृक इति यावत्। "नद्यम्बुजीवनो देशो नदीमातृक उच्यते। वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तु विज्ञेयो देवमातृकः॥" इति हलायुधः। रम्यः आरामादिशोभितत्वेन रमणीयः। श्वापदैः व्याघ्रादिहिंस्रपशुभिः परिवर्जितः। भयैः सर्वैः भयहेतुभिश्चोरादिभिः सर्वैः परित्यक्तः परितस्त्यक्तः, तत्समीपदेशेऽपि चोरादिभयं नास्तीत्यर्थः। खनिभिः रत्नसुवर्णरजताद्याकरैः। "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः। पुनः कच्चिच्छब्देन प्रतिविशेषणं प्रश्न इति गम्यते "आद्यन्तयोः प्रयुक्तोऽयं कुतो नान्वेति मध्यतः। प्रष्टव्यतायां तुल्यायां केनार्धजरतीक्रमः। आदरातिशयोऽनेन श्रीमत् कोसलगोचरः। गम्यते रघुनाथस्य सुक्तियेनापिपीलिकम्॥"॥ ४४-४७ ॥

भिः ॥४४॥४५॥ अदेवमातृकः वृष्टिनिष्पाद्यसस्यो देशो देवमातृकः स न भवतीत्यदेवमातृकः, नदीमातृक इत्यर्थः। तथा च हलायुधः "नद्यम्बुजीवनो देशो नदीमातृक उच्यते। वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तु विज्ञेयो देवमातृकः॥" इति। खनिभिः रत्नसुवर्णरजताद्याकरैः, एतादृशजनपदः सर्वैर्भयैः परित्यक्तः कच्चित् सुखं वसति कच्चिदिति

कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः । वार्त्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ॥ ४८ ॥ तेषां गुप्ति परीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् । रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४९ ॥ कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः । कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥५०॥ कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः। कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि॥५१

कच्चित्ते दयिता इति । कृषिगोरक्षजीविनः वैश्याः । दयिताः कश्चित् अर्थ सम्पादनद्वारा अभिमताः । वार्त्तायां क्रयविक्रयात्मकवाणिज्ये सति । "वार्त्ता वार्गिङ्गितोदन्तवाणिज्यादिषु वर्त्तते " इतिवैजयन्ती । संश्रितो लोकः त्वत्सं श्रितो जनः सुखमेधते हि ॥४८ ॥ तेषामिति । गुप्तिपरीहारैः इष्टप्रापणानिष्ट निवारणैः । ते त्वया तेषां भरणं पोषणं कृतं कच्चित् । तस्यावर्जनीयत्वमाह रक्ष्या हीति ॥ ४९ ॥ कच्चित्स्त्रिय इति । स्त्रियः स्वस्त्रियः । सान्त्वयसि तदनुकूलतया वर्त्तसे । सुरक्षिताः अन्यपुरुषसम्भाषणादिभ्य इतिशेषः। आसां स्त्रीणाम्, वचनमिति शेषः । न श्रद्दधासि आदरेण यथार्थबुद्ध्या न शृणोषी त्यर्थः। गुह्यं न भाषसे ताभ्य इति शेषः। स्त्रीणामतिचञ्चलमतित्वेन रहस्यभेद प्रसङ्गादिति भावः॥ ५० ॥ कच्चिन्नागवनमिति । नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतं वनम् । तदरक्षणे परैर्गजग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । धेनुकाः गजग्रहणसाधन भूताः करिण्यः ।" करिणी धेनुका वशा " इत्यमरः । गणिकाश्वानां गणिकाः करिण्यः "वेश्याकरिण्योर्गणिका " इति वैजयन्ती । गणिकाश्चाश्वाश्च गणि काश्वाः तेषां गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च न तृप्यसि कच्चित् । तत्सम्पादन विषये तृप्तिं न प्राप्नोषि कच्चिदित्यर्थः । " पूरणगुण–" इत्यादिना समास

कच्चिच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ ४६॥ ४७ ॥ कृषिगोरक्षजीविनः वैश्यादयः । दयिताः अर्थसम्पादनद्वारा अभिमताः । वार्तायां क्रयविक्रयादिरूपवाणिज्ये सति संश्रितः आश्रितः लोको जनः सुखमेधते सुखं प्राप्नोति हि ॥ ४८ ॥ तेषामिति । गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणम्, परीहारः अनिष्टनिवारणं तैस्तेषां कृषिगोरक्षजीविनां भरणं कृतं कच्चिदिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ आसां न श्रद्दधासि वचनमिति शेषः ॥ ५० ॥ नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतं वनम् । धेनुकाः करिण्यः " करिणी धेनुका वशा " इत्यमरः ।

कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम् ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥ ५२ ॥
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५३ ॥
कच्चित् सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः ॥ ५४ ॥

प्रतिषेधेन सूचिता षष्ठी ॥ ५१ ॥ कच्चिद्दर्शयस इति । विभूषितम्, आत्मानमितिशेषः । महापथे सभायामिति यावत् । प्रातः सभायां स्थित्वामनुष्याणां विभूषितमात्मानं दर्शयसे कच्चिदिति सम्बन्धः । अन्यथा राजारोग्ये तेषां शङ्का स्यादितिभावः ॥ ५२ ॥ कच्चिन्न सर्व इति । कर्मान्ताः कर्मान्तिकाः, कर्मकरा इति यावत् । अविशङ्कया ते न प्रत्यक्षाः कच्चित्, निर्भयतया त्वत्सन्निधिं प्राप्ता न कच्चिदित्यर्थः । अथवा ते सर्वे पुनः उत्सृष्टा न कच्चित्, दर्शनाप्रदानेन परित्यक्ता न कच्चिदित्यर्थः । अविशङ्कया प्रवेशे अवज्ञादिकं सम्भवेत् । दर्शनाभावे कार्यहानिः स्यात् अतः अत्र कर्मान्तिकविषये मध्यमेव कारणम् । अतिदर्शनादर्शनयोर्मध्यमरीत्याश्रयणमेवार्थसिद्धिकारणम् । अतिदर्शने हृतानां तेषां स्वामिन्यनादरः स्यात् । अत्यदर्शने स्वकार्यविज्ञापनावसरालाभात्किमनेनेति कोपः स्यात् राजकार्यहानिश्च, तस्माद्यथोचितसमये दर्शनप्रदानमेवोचितमिति भावः ॥ ५३ ॥ कच्चित्सर्वाणीति । दुर्गाणि औदकपार्वतवार्क्षैरिणधान्वनानि। धनधान्यायुधोदकैः यन्त्रैः शिल्पिभिर्धनुर्द्धरैश्च परिपूर्णानि कच्चित् ।अत्र कामन्दकः—" औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा । जलान्नायुधयन्त्राढ्यं वीरयोधैरधिष्ठितम् । गुप्तिप्रधान

गणिकाश्वानां गणिकाः करिण्यः " वेश्याकरिण्योर्गणिका " इति वैजयन्ती । गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च न तृप्यसे कच्चित् । तत्सम्पादनविषये तृप्तिं नाप्नोषि कच्चिदित्यर्थः ॥ ५१॥ विभूषितम्, आत्मानमिति शेषः॥५२॥ कर्मान्ताः विष्टिप्रभृति नीचकर्मकराः । अविशङ्कया विस्रम्भेण ते न प्रत्यक्षाः कच्चित् सर्वे पुनरुत्सृष्टा न कच्चित् । निश्शङ्कया प्रवेशो अवज्ञादिकं सम्भवेत् । दर्शनाभावे कार्यहानिः स्यात् ।तत्र दर्शनादर्शनयोः मध्यमेव यथोचितसमयनिरीक्षणप्रदानमेव कारणम्, प्रयोजनमित्यर्थः । एवं करोषि कच्चिदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ सर्वाणि दुर्गाणि औदकपार्वत

आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः। अपात्रेषु
न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५५ ॥ देवतार्थे च
पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च । योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चि
द्गच्छति ते व्ययः ॥ ५६ ॥ कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा
ऽऽक्षारितश्चोरकर्मणा । अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभा
द्बध्यते शुचिः ॥ ५७ ॥ गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः
सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ
॥ ५८ ॥ व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ।
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५९ ॥

माचार्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ " इति ॥ ५४ ॥ आय इति । आयः धनागमः
कोशः सञ्चितधनम् । अपात्रेषु नटविटगायकेषु न गच्छति कच्चित् । तेभ्यो
ऽपरिमितं न देयमितिभावः ॥ ५५ ॥ धनव्ययस्योचितविषयमाह–देवतार्थ
इत्यादिना ॥ ५६ ॥ कच्चिदार्य इति । विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः । शुचिः
करणत्रयशुद्धियुक्तः । आर्य्यः सज्जनः । यदृच्छया चोरकर्मणा । आक्षारितः
अभिशस्तः । " आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्तः " इत्यमरः । शास्त्रकुशलैः
अपृष्टः प्रश्नेन अशोधितः सन् । लोभाद्धनलोभात् न बध्यते कच्चित् ॥५७॥
गृहीत इति । पृष्टः प्रश्नैः शोधितः । काले कालविशेषे । दृष्टः सकारणः चौर्य
लब्धद्रव्यवत्तया वा दृष्टः । लोभात् मुषितं धनं तव दास्यामीति तद्दत्तधन
लोभान्न मुच्यते कच्चित् ॥ ५८ ॥ व्यसन इति । आढ्यस्य दुर्गतस्य दरिद्रस्य
च । व्यसने विवादरूपसङ्कटे प्राप्ते । अर्थं व्यवहारम् । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे

वार्क्षैरिणधान्वनानि । धनधान्यायुधोदकैर्यन्त्रैश्च शिल्पिधनुर्धरैश्चपरिपूर्णानि कच्चित्
॥ ५४ ॥ आय इति । आयो धनागमः, अपात्रेषु नटविटगायकादिषु विषये ।
कोशः अर्थसमूहः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विशुद्धात्मा शुद्धस्वभावः । शुचिः करणत्रयशुद्धि
युक्तः । आर्यः सज्जनः । यदृच्छया चौरकर्मणा आक्षारितः अभिशस्तः शास्त्र
कुशलैरपृष्टः प्रश्नेनाशोधितस्सन लोभात्तदानीन्तनतदीयधनलोभात् न बध्यते
न दण्ड्यते कच्चित्, धर्माधिकृतैरिति शेषः ॥ ५७ ॥ गृहीत इति । पृष्टः प्रश्नेन
शोधितः काले द्रव्यापहरणकाले दृष्टः सकारणचौर्यलब्धद्रव्यसहितः ॥ ५८ ॥
व्यसन इति । आढ्यस्य दुर्गतस्य दरिद्रस्य च व्यसने निवातरूपसङ्कटे प्राप्ते अर्थं

यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यस्राणि राघव । तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ६० ॥ कच्चिद् वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव । दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६१ ॥ कच्चिद् गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवतातिथीन् । चैत्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः। उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन च न बाधसे ६३

शब्दवाच्ये प्रयोजने। व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ॥" इति वैजयन्ती। विरागाः विगतधनरागाः । पश्यन्ति परीक्षन्ते कच्चित् ॥५९॥ यानीति । मिथ्याभिशस्तानां राज्ञाम् अविचार्यप्रवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यानि अस्राणि अश्रूणि पतन्ति तानि प्रीत्यर्थमनुशासतः राज्ये न्यायान्यायावविचार्य्य केवल भोगार्थं राज्यं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ कच्चिद्वृद्धानिति । दानेन अभिमतवस्तु प्रदानेन, मनसा स्नेहेन, वाचा सान्त्ववचनेन एतैस्त्रिभिर्बुभूषसे, प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्त्तुमिच्छसि कच्चिदिति यावत् । भू प्राप्तावात्मनेपदी इति गणपाठे पठितत्वादात्मनेपदी॥ ६१ ॥ कच्चिद्गुरूनिति । चैत्यान् देवतावासभूतचतुष्पथस्थमहावृक्षान्। सिद्धार्थान् निष्पन्नप्रयोजनान् । यागादिना लब्धामुष्मिक प्रयोजनानितियावत् ॥६२॥ कच्चिदर्थेनेति । अर्थेन धर्मं न बाधसे कच्चित्। धर्मार्जनयोग्ये पूर्वाह्णे अर्थार्जनं कृत्वा धर्मं न बाधसे कच्चिदित्यर्थः । धर्मेणार्थं न बाधसे अर्थार्जनयोग्ये अपराह्णे धर्मार्जनं कृत्वा अर्थं न नाशयसि कच्चिदित्यर्थः। प्रीतिलोभेन सुखाभिलाषेण हेतुना। कामेन सायंकालविहितेन कामेन उभौ वा न बाधसे कच्चित् । यद्वा अर्थेन हेतुना धर्मं न बाधसे कच्चित्, धर्मं हित्वा अर्थं न गृह्णासीत्यर्थः। तथा धर्मेण हेतुना कुटुम्बनिर्वाहाद्यपेक्षितमर्थं

व्यवहारं विरागाः पश्यन्ति परीक्षन्ति कच्चित् ॥ ५९ ॥ यानीति । प्रीत्यर्थमनुशासतः भोगार्थं राज्यं कुर्वतः ॥ ६० ॥ दानेन अभिमतवस्तुप्रदानेन मनसा स्नेहेन वाचा सान्त्ववचनेन च त्रिभिरेतैः बुभूषसे कच्चित् । प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि कच्चिदिति यावत् ॥ ६१॥ चैत्यान् देवतावासभूतचतुष्पथस्थमहावृक्षान् । सिद्धार्थान् निष्पन्नामुष्मिकप्रयोजनान् ॥६२॥ अर्थेन धर्मं न बाधसे कच्चित् धर्मार्जनयोग्यपूर्वाह्णे त्वर्थार्जनं कृत्वा धर्मान्न बाधसे धर्मार्जनं करोषि कच्चित् धर्मेणार्थान् न बाधसे कच्चित्

कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर । विभज्य काले कालज्ञ सर्वान् वरद सेवसे ॥ ६४ ॥ कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः । आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६५ ॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६६ ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७ ॥ मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६८ ॥

न बाधसे । धर्मार्थावुभावपि प्रीतिलोभेन सुखेच्छया कामेन च हेतुना न बाधसे, गणिकादिसक्तावुभयमपिहि नश्यति ॥ ६३ ॥ उक्तमर्थं सविशेषमाह—कच्चिदिति । अर्थं च धर्मं च कामं च सर्वान् काले विभज्य सेवसे । प्रातर्दानादि धर्मकालः, तदनन्तरम् आस्थान्यां राज्यविचारेणार्थं कालः, रात्रौ कामकाल इत्येवं विभज्य सेवस इत्यर्थः । जयतां वर ! तेषां कालान्तरे प्रवृत्तिनिवर्तन समर्थेत्यर्थः ॥६४॥ कच्चित्त इति । शर्म सुखम् । आशंसन्ते प्रार्थयन्ते ॥६५॥ नास्तिक्यमित्यादि । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स नास्तिकः "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" इति ठञ् । तस्य भावः नास्तिक्यम् । अनृतमसत्यवचनम् । क्रोधं मातापित्राचार्यब्राह्मणदुर्बलादिषु कृतापराधेष्वपि तद्विषयकं क्रोधम् । प्रमादम् अनवधानत्वम् । दीर्घसूत्रतां चिरक्रियत्वम् । "दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः" इत्यमरः । ज्ञानवतां सज्जनानाम् । अदर्शनं दर्शनाकरणम्, ज्ञानिनां दर्शनं हि निखिलश्रेयोमूलम् । आलस्यं मदकरवस्तुसेवाजनितं कार्यापटुकरणकत्वमित्यर्थः । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रियपरवशताम् ॥ ६६ ॥ अर्थानामेकचिन्तनं राज्यकार्याणां मन्त्र्यनादरेण स्वयमेक एव स्थित्वा पर्यालोचनम् । अनर्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः ॥ ६७ ॥ मङ्गलस्य प्रातर्दर्प

अर्थार्जनयोग्ये मध्याह्ने धर्मार्जनं कृत्वा अर्थान्न बाधसे कच्चिदित्यर्थः । प्रीतिलोभेन सुखाभिलाषेण हेतुना कामेन उभौ धर्मार्थौ न बाधसे कच्चिदित्यर्थः ॥ ६३-६५ ॥ नास्तिक्यमित्यादि । प्रमादम् अनवधानत्वम् । दीर्घसूत्रताम् चिरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रियपरवशताम् । अर्थानां प्रयोजनानाम् । एकाचिन्तनम् एकेन चिन्तनम् । अनर्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः । मङ्गलस्याप्रयोगम् अननुष्ठानम् । मङ्ग

दश पञ्च चतुर्वर्गान् सप्तवर्गं च तत्त्वतः ।
अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६९ ॥

णाद्यवलोकनस्य । अप्रयोगम् अननुष्ठानम् । मङ्गलाद्यप्रयोगमिति पाठे- अमङ्गलाचरणमित्यर्थः । सर्वतः प्रत्युत्थानं नीचस्यानीचस्याप्यागमनं प्रत्युत्थानमित्यर्थः । यद्वा सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेन युगपद्दण्डयात्रामिति वा । एतांश्चतुर्दशेत्यनेन अन्येषामपि बहूनां दोषाणां विद्यमानत्वम्, तेषु सर्वेषूक्तानामवश्यहेयत्वं च ज्ञायते ॥६८॥ दशेत्यादि । दशवर्गादिकान् बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसे कच्चित् दशवर्गादिकान् त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेन च ज्ञात्वा यथावदनुतिष्ठसि कच्चिदिति वाक्यार्थः । पूर्वोक्तसङ्ग्रहोऽयमुपदेशः । दशवर्ग स्तावत्-" मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गुणः ॥" इति मनुनोक्तः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यम् । वृथाट्या वृथापर्यटनम् । कामन्दकस्तु प्रकारान्तरेण लोभक्रोधालस्यासत्य वचनत्वप्रमादभीरुत्वास्थिरत्वमौढ्यानयावमन्तृत्वानि दशवर्ग इत्याशयेनाह- 'लुब्धः क्रूरोऽलसो सत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः । मूढोऽनयोऽवमन्ता च सुख च्छेद्यो रिपुर्मतः॥" इति । पञ्चवर्गः पञ्च दुर्गाणि । तथाह मनुः-" औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा । शस्तं प्रशस्तमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ॥" इति । यद्वा पञ्चवर्गः पञ्चविधवैराणि । अत्रापि कामन्दकः-" सापत्नं वस्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतम् ॥" इति । चतुर्वर्गः सामदानभेददण्डाः । यथा कामन्दकीये "साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतु र्विधम्" इति । यद्वा चतुर्विधमित्राणि वा । यथाह कामन्दकः-" औरसं तन्तु- सम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम् । रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ " इति । यद्वा धनानां न्यायार्जनादिधर्मचतुष्टयं वा । तदपि तत्रैवोक्तम्-"न्याये नार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राज्यवृत्तं चतुर्विधम् ॥" इति । सप्तवर्गः स्वाम्यमात्यादिः । यथोक्तम्-"स्वाम्यमात्याश्च राष्ट्रं च दुर्ग

लाद्यप्रयोगमिति च पाठः । प्रत्युत्थानं च सर्वतः सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेन युगपद्दण्ड यात्राम् ॥६६-६८॥ दशपञ्चेत्यादि । दशवर्गादिकं बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसे कच्चित् । दशवर्गादिकं त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेन च ज्ञात्वा यथावदनुतिष्ठसि कच्चिदिति वाक्यार्थः । दश वर्गस्तावत्-लोभक्रोधालस्यासत्यप्रमादभीरुत्वास्थिरत्वमूढत्वान यावमन्तृत्वानि । यद्वा मृगयाद्यूतदिवास्वप्नपरिवादस्त्रीमदनृत्तगीतवाद्यवृथापर्य

कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ " इति । यद्वा स्वपक्षस्थ जनावान्तरभेदसप्तकं वा । यथाह—" निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सुबन्धुजः कार्य्यसमुद्भवश्च । भृत्यो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥" इति । यद्वा प्रधानव्यूहाः सप्त वा सप्तवर्गः । यथा—"श्येनः सूची च वज्रश्च शकटो मकरस्तथा । दण्डाख्यः पद्मनामा च व्यूहाः सप्त प्रधानतः॥" इति । अष्टवर्गमाह कामन्दकः—"कृषिवाणिज्यदुर्गाणि सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरः करादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधु स्वस्थवृत्तो न लोपयेत् ॥ " इति । यद्वा पैशुन्याद्यष्टकं वा अष्टवर्गः । यथा—"पैशुन्यं साहसं द्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणोऽष्टकः॥" इति। ईर्ष्या क्षान्त्यभावः क्षान्तिविरोधी वा कश्चिद्गुणः, अज्ञदुर्बलकृतापराधासहिष्णुत्वमिति यावत् । असूया तु गुणेष्वपि दोषारोपः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च गुणद्वयम् । अथ त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः । यद्वा उत्साहप्रभुत्वमन्त्रशक्तयस्त्रिवर्गः । यद्वा परेषां क्षयस्थानवृद्धयः । "क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् " इत्यमरः । यद्वा अशक्यसमुद्यमादिकार्यं व्यसनत्रयं वा । यथाह कामन्दकः—" वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्च शक्येषु मोहादसमुद्यमश्च। शक्येष्वकालेषु समुद्यमश्च त्रिधैव कार्य्यं व्यसनं वदन्ति ॥" इति । तिस्रो विद्याः त्रयीवार्त्तादण्डनीतयः " आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्तादण्डनीतिश्च " इति विद्यायाश्चतुर्विधत्वेपि आन्वीक्षिक्यास्त्रय्यामन्तर्भावः । तथाह कामन्दकः " त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः । त्रय्या एव विशेषोऽयमियमान्वीक्षिकी मता ॥ " इति । त्रयी वेदः, वार्ता कृषिगोरक्ष

टनानि । अथ पञ्चवर्गः कामन्दकः " सापत्नं वस्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ " इति । औदकपार्वतवार्क्षैरिणधान्वनानि वा । अथ चतुर्वर्गः—सामदानभेददण्डाः चतुर्विधमित्राणि वा । "औरसं तन्तुसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम् । रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ " इति । अथ सप्तवर्गः—" स्वाम्यमात्याश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते । इति । अथाष्टवर्गः—कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुञ्जरबन्धनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनानि । अथ त्रिवर्गः—असाध्यवस्तुषु समुद्यमः साध्यवस्तुष्वनुद्यमः शक्यवस्तुष्वकाले समुद्यमश्च। तथाह—"वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्च शक्येषु मोहादसमुद्यमश्च । शक्येष्वकालेषु समुद्यमश्च त्रिधैव कार्यं व्यसनं वदन्ति ॥ " यद्वा प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तयः । अथ तिस्रो विद्याः—त्रयीवार्तादण्डनीतयः । आन्वीक्षिक्या

इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्वा षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ।
कृत्यं विंशतिवर्गञ्च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ७० ॥

वाणिज्यम्, दण्डनीतिः नीतिशास्त्रम्॥६९॥इन्द्रियाणां जयं जयोपायम्।षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तं च सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः । दैवमानुषं देवमनुष्येभ्य आगतं व्यसनमित्यर्थः । दैवं मानुषं च व्यसनं प्रत्येकं पञ्चविधम् । यथाह कामन्दकीये—"हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं परम् ॥ आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं पञ्चधा भवेत्॥" इति । आयुक्तकाः अधिकारिणः । कृत्यम् अलब्धवेतनावमानितकोपितभीपितेषु शत्रुसम्बन्धिष्वभिमतवस्तुप्रदानेन कर्त्तव्यं भेदनम् । अत्राप्याह कामन्दकः—"अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीपितः । यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥" इति । असन्धेयाः विग्राह्याः बालवृद्धादयो विंशतिविधाः । प्रतिपक्षनृपतयो विंशतिवर्ग इत्युच्यते । यथाह कामन्दकीये—"बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ॥" इति। ज्ञातिबहिष्कृतः बन्धुजनबहिष्कृतः । भीरवः जनाः मन्त्रिसेनापतियोधाः यस्य सः भीरुजनकः । एवमेव लुब्धजन इत्यत्रापि । लुब्धाः अत्यन्तधनाशापराः । दैवोपहतकः महर्षिशापाद्यभिहतः। दैवचिन्तकः दैवमेव सर्वं कुर्यादिति मत्वा पुरुषव्यापारमकुर्वाणः । बलव्यसनं सेनाविलयः । अदेशस्थः प्रोषितः । अकालेन युक्तः क्रूरग्रहदशाभागादियुक्तः ।

त्रय्यामन्तर्भावात् त्रित्वोक्तिः॥६९॥ इन्द्रियाणां जयं जयोपायम् बुध्वा प्रजापालनस्य मूलमिन्द्रियजयं प्रथमं बुध्वा षाड्गुण्यं षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः। दैवमानुषं दैविकं मानुषं च व्यसनम्। तत्र दैवव्यसनं पञ्चविधम्, मानुषं च पञ्चविधम् । तथा कामन्दकीये—" हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा। इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं परम्॥" मानुषव्यसनं तु कामन्दकीये—"आयुक्तभ्यश्चे चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च

यद्वा विग्रहकारणभूतो राज्यापहारादिर्विंशतिवर्गः । अत्र च कामन्दकः— "*राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञातीनां च धनस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थयोश्चावमानस्तथा बन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥" इति । अत्रापहारशब्दः पूर्वैः षड्भिः सम्बध्यते । वैषयिकी पीडा विषयपारवश्यम् । विघातशब्दो ज्ञानादिभिश्चतुर्भिरन्वेति । दैवशब्देन देवा इन्द्रादय उच्यन्ते । तेषां विरोध्यपि विग्राह्यः । यथा दशरथस्य इन्द्रविरोधी शम्बरः । मित्रार्थयोरित्यत्र मित्रं मित्रार्थस्तदनुबन्धी चेत्यर्थः । यद्वा मित्रं मित्रस्यार्थः तद्धनम् । अर्थस्यावमानो हरणमेव । भूतानुग्रहविच्छेदः लोकानुग्रहराहित्यम् । मण्डलदूषणं मण्डलशब्देन स्वमन्त्रिसेनापतिसुहृदादिरुच्यते, तस्य दूषणं तद्विघटनम् । एकार्थाभिनिवेशित्वं स्वाभिमतविषयाभिलाषित्वम् । प्रकृतयश्च मण्डलं च प्रकृतिमण्डलम् । प्रकृतयस्तावत्—"अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥" इति कामन्दकोक्ताः । मण्डलं द्वादशविधराजात्मकम्—मध्यतो विजिगीषुः तस्य शत्रुः मित्रं शत्रोर्मित्रं मित्रमित्रं शत्रुमित्रमित्रं चेति पुरोवर्तिनः पञ्च । पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेति पृष्ठभागस्थाश्चत्वारः । पार्श्वस्थो मध्यमः तेषां बहिरवस्थित उदासीनश्चेति । तथाच कामन्दकः—"सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्सराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः

प्रजानां पञ्चधा भयम्" इति । कृत्यम् अलब्धवेतनावमानितकोपितभीषितवर्गेषु शत्रुसम्बन्धिषु अभिमतवस्तुप्रदानेन कर्तव्यं भेदनं कृत्यशब्देनोच्यते । तथा च कामन्दकीये "अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः । यथाभिलषितैः कामैर्भिद्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥" इति । असन्धेया विग्राह्यो विंशतिवर्गः । तथा च कामन्दकीये "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैव

* कतक०—राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञातिधनयोश्च यस्यापहारास्ते षट् । मदमानदेशपीडावन्तस्त्रयः । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषां विघातास्ते चत्वारः । देवचिन्तकः रिपुमित्रावमन्तारौ बन्धुविनाशनं यस्य लोकानुग्रहरहितः दूषितमण्डलः एकार्थाभिनिवेशित्वं यस्य एते विग्राह्या एव ॥

यात्रादण्डविधानञ्च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ ।
कच्चिदेतान् महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७१ ॥

पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः॥" इति अत्र शत्रुमित्रशब्दौ पुरस्तादव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिमेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिं च क्रमेण वदतः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दशब्दावपि पृष्ठतस्तादृशौ क्रमेण वदतः नतु प्रसिद्धशत्रुमित्रपरौ। "विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम्। उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः॥"इत्यमरः। आसारः सुहृद्बलम्। " आसारः स्यान्मित्रबले " इति रत्नमाला। मध्यमशब्देन च अरिविजिगीषो र्व्यस्तयोः समस्तयोश्च निग्रहानुग्रहसमर्थः। पार्श्वदेशस्थः कश्चिदुक्तेभ्योऽन्यो राजोच्यते न तु मध्यवर्ती। उदासीनशब्देन च एतेषां सर्वेषामपि व्यस्तानां समस्तानां च निग्रहानुग्रहसमर्थः कश्चिद्विप्रकृष्टदेशस्थो राजोच्यते ॥ ७० ॥ यात्रा दण्डविधानं यात्रा यानं दण्डस्य सैन्यस्य विधानं संविधानं व्यूहभेदविधानम्। यद्वा दण्डः शत्रुनिरसनं तस्य विधानं प्रकारः। यात्रा च दण्डविधानं च

चिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः। अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः। सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी। एतैस्सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम्। अथप्रकृतिमण्डलम्—प्रकृतयश्च मण्डलं च प्रकृतिमण्डलम्। प्रकृतयस्तावत्कामन्दकीये " अमात्या राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः " इति। मण्डलं द्वादशविधराजात्मकम्। ते च मध्यतो विजिगीषुः तस्यारिः मित्रं अरेर्मित्रं मित्रशत्रुः शत्रुमित्रमित्रं चेति पुरोवर्तिनः पञ्च। पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दस्तयोरासाराविति पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासार इति पृष्ठभागस्थाश्चत्वारः एवं नव भवन्ति, विजिगीषुर्दशमः, पार्श्वस्थो मध्यमः तेषां बहिरवस्थित उदासीनश्चेति मध्यमोदासीनाभ्यां साकं द्वादशविधाः। तथा कामन्दः " सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः। जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः। अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रामित्रमतःपरम्। अथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्सराः। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तुपृष्ठतः। अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः। अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः॥ " इति ॥ ७० ॥ अथ यात्रादण्डविधानं सैन्यसंविधानं शत्रुनिरसनप्रकारस्य यानं पञ्चविधम्। तथा च कामन्दकीये " विगृह्य सन्धाय तथा

यात्रादण्डविधानम् । प्रकृतिमण्डलमित्यत्र चैकवचनाप: । सेनाव्यूहभेदाः पूर्वं मुक्ताः शत्रुनिरसनप्रकाराश्च स्फुटाः सुज्ञेया इति यात्राशङ्कितं यानं प्रदर्श्यते । तच्च पञ्चविधम्-बलातिशयेन पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य शत्रूद्देशेन यानं विगृह्य यानम्, पार्ष्णिग्राहादिभिः सन्धिं कृत्वा शत्रूद्देशेन यानं सन्धाययानम्, सामन्तैः समेत्ययानं सम्भूययानम्, अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यंप्रति यानं प्रसङ्गतोयानम्, अन्यप्रसङ्गं कृत्वा बलवत्तया तमुपेक्ष्यतन्मित्रोद्देशेन यानमुपेक्ष्ययानमिति। यथा कामन्दकीये-"विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः। उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ " इति । द्वियोनी इति । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः पृथक् पृथक् प्रतिपादिताः । इदानीं द्वैगुण्यमतावलम्बनेन यानादीन् सन्धिविग्रहयोरन्तर्भाव्य वदति । यानासने विग्रहस्य स्वरूपं द्वैधीभावसमाश्रयौ सन्धेः रूपम् । तत्र विजिगीषोरारिं प्रति यात्रायानं तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् । दुर्बलस्य प्रबलयोर्द्विषतोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः । तथाह-" बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥" इति । अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रय इति विवेकः । तदुक्तं कामन्दकेन-" यानासने विग्रहस्य रूपं सद्भिरिति स्मृतम् । सन्धेश्च सन्धिमार्गज्ञैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ ॥ " इति । एतान् पूर्वोक्तान् यथावदनुमन्यसे

सम्भूयाथप्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥" इति। बलातिशयेन पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य शत्रूद्देशेन यानं विगृह्ययानम् । पार्ष्णिग्राहादिभिस्सन्धिं कृत्वा शत्रूद्देशेन यानं सन्धाययानम् । सामन्तैस्समेत्य यानं सम्भूययानम् । अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यं प्रति यानं प्रसङ्गयानम् । शत्रूद्देशेन यात्रां कृत्वा तमुपेक्ष्य तन्मित्रोद्देशेन यानमुपेक्ष्ययानमिति । षाड्गुण्यमिति । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः पूर्वं पृथक्प्रतिपादिताः, इदानीं द्वैगुण्यमतावलम्बनेन यानादीन् सन्धिविग्रहयोरन्तर्भाव्य वदति द्वियोनी इति। सन्धिविग्रहौ द्वियोनी प्रत्येकं तयोर्द्वयोः कारणभूतौ । तथाह कामन्दः " सन्धेश्च विग्रहस्यैतद्द्वैगुण्यमिति चक्षते " इति । " यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः पदं द्वयम् " इति च । तत्र विजिगीषोरारिं प्रति यात्रा यानं तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योःकालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् । दुर्बलस्य प्रबलयोर्विद्विषोः वाचिकमात्मनस्समर्पणं द्वैधीभावः । तथाह " बलिनोर्विद्विषोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षीवदलक्षितः ॥ " इति । अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रय इति विवेकः । एतान् पूर्वोक्त दशवर्गादीन् यथावदनुमन्यसे कच्चित् ग्राह्यग्राहकत्वेन जानासि कच्चित् ॥ ७१ ॥

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।
कच्चित् समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ॥ ७२ ॥
कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७३ ॥
कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७४ ॥

अनुतिष्ठसि कच्चिदित्यर्थः । उक्तदशवर्गादीनां तत्त्वं ज्ञात्वा हेयान् जहासि ग्राह्यान् गृह्णासि कच्चिदिति यावत् ॥७१॥ मन्त्रिभिरिति । यथोद्दिष्टैः शास्त्रोक्त मन्त्रिलक्षणलक्षितैः । यथोद्दिष्टमितिपाठे—नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनति क्रम्येत्यर्थः । बहुभिर्मन्त्रकरणे मन्त्रभिन्नत्वसम्भवादैकमत्याभावाच्च 'चतुर्भि स्त्रिभिरेववा ' इत्युक्तम् । व्यस्तैस्तत्तन्मतं परिज्ञाय समस्तैश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वा परिगणितैर्मन्त्रिभिः मिथः रहसि मन्त्रं मन्त्रयसे कच्चित् ॥७२ ॥ राज्ञामवश्यं सम्पादनीयानर्थान् पृच्छति—कच्चित्ते सफला वेदा इति । ते वेदाः त्वदधीता वेदाः सफलाः कच्चित् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेन सफलीकृताः कच्चित् । क्रियन्ते साध्यन्त इति क्रियाः धनानि । धनानि त्वत्सम्पादितानि दानभोगाभ्यां सफली कृतानि कच्चित् । ते दाराः सफलाः कच्चित् रतिपुत्राभ्यां सफलाः कच्चित् । ते श्रुतं शास्त्रश्रवणं सफलं कच्चित् शीलवृत्ताभ्यां सफलं कच्चित् । तथा च महाभारते—" अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ " इति ॥ ७३ ॥ कच्चिदेषैवेति । आयुष्या यशस्या धर्मकामार्थसंहिता उक्ता एषा बुद्धिर्मम यथा तथैव ते तव वर्तते कच्चित् ॥७४॥

मन्त्रिभिरिति । यथोद्दिष्टैः शास्त्रोक्तमन्त्रिलक्षणलक्षितैः । बहुभिर्मन्त्रकरणे मन्त्र भिन्नत्वसम्भवादैकमत्याभावाच्च चतुर्भिस्त्रिभिरेवेत्युक्तिः । व्यस्तैर्मन्त्रकरणे तत्तन्मत परिज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ राज्ञामवश्यसम्पादनीयार्थान् पृच्छति—कच्चिदिति । ते वेदाः त्वदधीता वेदाः सफलाः कच्चित् त्वद्विहिताग्निहोत्राद्यनुष्ठानेन सफली कृताः कच्चित् ? क्रियाः क्रियन्ते साध्यन्त इति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्देन धनधान्या न्युच्यन्ते, त्वत्सम्पादितानि धनादीनि दानभोगाभ्यां सफलानि कच्चित् । ते दाराः सफलाः रतिपुत्रफलाः कच्चित् ? ते श्रुतं शास्त्रश्रवणं शीलवृत्तोत्पादनेन सफलं कच्चित् ? तथा च भारते " अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ " इति ॥ ७३ ॥ एषा धर्मकामार्थसंहिता तत्परा उक्ता

यां वृत्तिं वर्त्तते तातो यां च नः प्रपितामहाः । तां वृत्तिं वर्त्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७५ ॥ कच्चित् स्वादु कृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव । कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः सम्प्रयच्छसि॥७६॥राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् । अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥७७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥

अथ उक्तानुक्तं सकलं सङ्ग्रहेण दर्शयति—यामित्यादिना। वृत्तिमाचरन् वर्तते अवर्तिष्ट। यद्वा दशरथमरणास्याज्ञातत्वात् वर्तत इत्युक्तिः । पितामहस्य अजस्य चिरं राज्यपरिपालनाभावात् प्रपितामहा इत्युक्तम्। प्रपितामहाः प्रपितामहप्रभृतयः । यथा "सप्तमी शौण्डैः' इत्यत्र " शौण्डादिभिः " इतिवृत्तिकारः । अत्र अवर्तन्तेत्यध्याहार्यम् । पित्राद्यननुष्ठितस्याननुष्ठाने प्राप्ते आह—या च सत्पथगा शुभेति । सत्पथगा सन्मार्गानुसारिणी । शुभा अनिन्दिता ॥ ७५ ॥ कच्चिदिति । स्वादुकृतं मधुरतया सिद्धम् । आशंसमानेभ्यः, धनमिति शेषः ॥७६ ॥ एवमाचरतो राज्ञ ऐहिकामुष्मिकफलं दर्शयति—राजा त्वित्यादिना । तुशब्देन राजवैलक्षण्यमुच्यते । हिः प्रसिद्धौ । पालयित्वा, महीमिति शेषः । महामतिः उक्तनीति धर्मज्ञः । दण्डधरः युक्तदण्डधरः । यथावत् पूर्वराजवत् । इतः अस्माल्लोकात् च्युतः प्रारब्धकर्मावसाने मृत इत्यर्थः । विद्वान् शरीरभिन्नात्मज्ञान वान् ॥७७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥१००॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाचह इत्यादि अयं सर्गएवात्र लेखनीयः ।

एषा ते बुद्धिः मम यथा तथैव तवापि वर्द्धते कच्चित् ॥ ७४-७७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रामस्येत्यादि । किमिति धर्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् ॥ १ ॥

'तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम्' इत्यादिसर्गस्तु लेखकैः प्रमादाल्लिखितः । तस्योक्तप्रश्नोत्तरत्वाभावात् । अत्र भरतोच्यमानपितृमरणश्रवणानन्तरं रामस्य दुःखितत्वाश्रवणात् । अत्र महेश्वरतीर्थेन सर्गपौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्य स्वदृष्टकोशमात्रप्रामाण्येन 'तं तु रामः समाज्ञाय' इत्यादिकं सर्गमेवैकोत्तरशततमं मन्वानेन तत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्रत्यार्थविरोधमालोच्यैवमाक्षेपपरिहारावुक्तौ । "ननु—आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ इति । इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः । इति च भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव किमिति कृतवान् नैष दोषः । तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धे पितृमरणमातृपङ्क्तिकत्वेनोक्तं राज्यस्वीकरणमेव प्राधान्येनोक्तम् । अतो रामस्तदेवं मन्यते । पिता पुत्रशोकेन मृतकल्पो न पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्यते । मातरश्च विधवाकल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते । अनेन ममाभिषेचनमेव प्राधान्येनोच्यत इत्यशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्य चायमेवार्थः" इति । अत्रायं परिहारो न युज्यते । यदि च पिता मृतकल्पत्वेन मृत इत्युच्यत इति रामो गृह्णीयात् तदा 'व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः' इति नानुवदेत् । यस्तु स्वाशयं स्वयमेवैवमिति वदति तस्यान्येन गत्यन्तरे सति तद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनं कथं कर्तुं शक्यम् ? अतोऽनेनैवानुवादेन रामेण पिता मृत इत्येव गृहीतमिति भाति । किञ्च प्रकृतीनां मातॄणां च समागमनात्पूर्वम् "इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि" इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्तेश्च । अतः 'तं तु रामः समाज्ञाय" इत्यादिसर्गः वसिष्ठं पुरतः कृत्वेति त्र्युत्तरशततमसर्गानन्तरं चतुरुत्तरशततमसर्गत्वेन लेखनीयः पठनीयश्च । तथा चेत्सङ्गतः स्यात् । अतोऽत्र रामस्य वचनं श्रुत्वेत्ययं सर्ग एव व्याख्यायते— रामस्य वचनं श्रुत्वेत्यादि । धर्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् । यद्वा धर्मात् त्वदुक्तराजधर्मानुष्ठानहेतुभूतराजभावात् । राजधर्मः त्वदुक्तनीतिस्थः ॥ १ ॥

रामा०—रामस्येत्यादि । राजनीतिप्रतिपादकपूर्वसर्गस्यानन्तरम्—" रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाचह । किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यतीति प्रश्नोत्तरपरस्यास्य सर्गस्य स्थाने तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे । इत्ययं सर्गः केषु

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठ
पुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान् नृपो भवेत् ॥ २ ॥ स समृद्धां
मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव । अभिषेचय चात्मानं
कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे
स मतो मम । यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम्
॥ ४ ॥ केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
दिवमार्यो गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥

चित्कोशेषु दृश्यते । तत्तु न संगच्छते, पूर्वसर्गकृतप्रश्नस्योत्तराश्रवणात् । आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः " इत्युक्तपितृमरण श्रवणानन्तरं दुःखितत्वाश्रवणात् । प्रकृतीनां मातॄणां च समागमनात्पूर्वम् " इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि " इत्यङ्गुलिनिर्देशानुपपत्तेश्च । तं तु राम इत्यादिसर्गस्य स्थानं तु-वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च । अभिचक्रामं तं देशं रामदर्शनतर्षितः । इत्यादिसर्गस्यानन्तरम् ॥ १ ॥ कुतस्ते राजभावाभाव इत्यत्राह—शाश्वत इति । अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु ॥ २ ॥ तनि०—किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति । शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ॥ धर्मात् रामकैङ्कर्य रूपपरमैकान्तिधर्मात् । स्वरूपनिरूपकशेषत्वधर्माद्वा । विहीनस्य राजधर्मः तद्विरोधिसामान्य धर्मः । अयं पूर्वोक्तः शाश्वतो नित्यसिद्धः अस्मासु सदा स्थितः । शत्रुघ्नलक्ष्मणा पेक्षया बहुवचनम् । नरर्षभ पुरुषोत्तम ॥ १ ॥ २ ॥ स समृद्धामिति । भवाय भद्राय । " भवो भद्रे हरे प्राप्तौ सत्ता संसारजन्मसु " इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥ न सर्वसुलभं राजत्वमित्याह—राजानमिति प्राहुः प्राकृता जना इति शेषः । स राजा मम देवत्वे मतः । देवत्वेन सम्मत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तनि०—ये लोकाः राजानं मानुषं प्राहुः त एव यस्य ते धर्मार्थसहितं वृत्तममानुषं प्राहुः । मनुष्यसंस्थान त्वेपि अतिमानुषशीलवृत्तवैभवैरतिलङ्घितसर्वलोकसाम्यत्वेन देवत्वे नारायणत्वे मम संमत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं सन्निहितनीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा प्राथमिकराजविषय प्रश्नस्योत्तरमाह—केकयस्थ इति । यायजूकः इज्याशीलः । " इज्याशीलो

शाश्वतः कुलक्रमागतः । अस्मासु अस्मात्पूर्वेषु । तदेवाह ज्येष्ठपुत्र इति ॥ २ ॥ भवाय भद्राय ॥ ३ ॥ देवत्वप्रापकतपश्चरणं विहाय मम राज्याभिषेकेण किमित्यत आह—राजानमिति । यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुः तथापि मम देवत्वे सम्मतः । कुतः ? यस्य वृत्तममानुषं दिव्यं देवत्वसम्पादकमित्यर्थः । तपश्चरणेन क्लेशद्वारा देवत्वं राज्यपरि पालनेन भोगद्वारा देवत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ ननु पितरि जीवति कुतो मम राज्या

निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे। दुःखशोकाभि
भूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुष
व्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः । अहं चायं च शत्रुघ्नः
पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण खलु दत्तं हि पितृलो-
केषु राघव । अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः
॥ ८ ॥ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्ता
मनिवर्त्य बुद्धिम् । त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां
संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ।
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परन्तपः ॥ २ ॥

यायजूकः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ मन्त्रिनिर्गमनानन्तरं कतिदिवसेषु राजा दिवं गत इत्यत्राह—निष्क्रान्तमात्र इति ॥ ६॥७ ॥ भवद्भ्यां दत्ते किं मयापि दातव्य मित्यत्राह—प्रियेणेति ॥ ८ ॥ प्रियत्वमेव दर्शयति—त्वामेवेति । रुग्णः पीडित इति यावत् ॥९॥ इति श्रीगो०श्रीरा० पीता० अयो० एकोत्तरशततमः सर्गः १०१

तामित्यादि । करुणां शोकावहाम् । यद्वा अकरुणां करुणारहिताम्, क्रूरा मिति यावत् ॥ १ ॥ तं त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दानवारिणा इन्द्रेण।

धिकारः ? इत्यत आह केकयस्य इति । यायजूकः इज्याशीलः॥५–८॥ त्वामेवेति । त्वामेव शोचन्नित्युक्त्वा पुनस्तव शोकमग्न इत्युक्तिः स एव शोकस्तस्यावसाद हेतुरिति प्रतिपादयितुमिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकोत्तरशततमः सर्गः ॥१०१॥

तामिति । अकरुणां क्रूराम् ॥१॥ तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दानवारिणा

प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः। वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥ तथा निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् । कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥ भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम्। रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥५॥ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन् । उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥ स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् । उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते । कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥ किं नु तस्य मया कार्य्यं दुर्जातेन महात्मनः । यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥

बाहू प्रगृह्य पाणिना पाणिं निष्पीड्य उद्धृत्य वा । वाग्वज्रमित्यस्य पूर्वश्लोकादनुषक्तेन श्रुत्वेत्यनेनान्वयः ॥ २॥३ ॥ तथेत्यादिश्लोकद्वयम् । कूलघातेन मदेन दन्तकण्ड्वा च कृतेन कूलप्रहारेण परिश्रान्तम् अतएव प्रसुप्तं कुञ्जरमिव स्थितम्, मूर्च्छितमित्यर्थः । सलिलेन सर्वतः सिषिचुः सर्वगात्राणि मोहशान्तये सिक्तवन्तः। यतः "अमृतं वा आपस्तस्मादद्भिरवतां तमभिषिञ्चन्ति" इति श्रुतिरपि हि वदति ॥ ४ ॥ ५ ॥ स त्विति । उपाक्रामत उपाक्रमत । दीर्घ आर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किमिति । दिष्टां काल-कल्पिताम् । "कालो दिष्टोप्यनेहापि" इत्यमरः। यद्वा दिष्टां दैवकल्पिताम् । "दैवं दिष्टं भागधेयम्" इत्यमरः । राजवरात् । तृतीयार्थे पञ्चमी ।(पाठान्तरं । किंकरिष्यामीत्यस्य भावमुद्घाटयति राजवरेति । राजवराधीनां तद्रक्षणाधीनामित्यर्थः) ॥८॥ पितृमरणहेतुभूतत्वात्तत्संस्कारानुपयोगाच्चात्मानं विगर्हते-

इन्द्रेण । वाग्वज्रं श्रुत्वेत्यनुषज्यते । बाहू प्रगृह्य पाणिना पाणिं निष्पीड्य, बाहू उद्धृत्य वा॥३-७॥दिष्टां गतिं कालकल्पितां गतिम्, मरणमित्यर्थः। राजवरात्।

अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ । शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विना कृताम् । निवृत्तवनवासोपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥ समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परन्तप । को नु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥ पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् । वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः । उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण । भरतो दुःखमाचष्ट स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥ ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत । तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥

किं नु तस्येति ॥ ९ ॥ अहो इति । अनघ " पुत्रमन्त्ये तु कर्मणि " इत्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित ! अहं हि तादृशपापवानिति भावः । येन कारणेन त्वया शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु प्राप्तेषु राजा सत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामिति । एकाग्रा अनाकुला । "अनाकुलेपि चैकाग्रः " इत्यमरः । सा न भवतीत्यनेकाग्रा । ताम् आकुलामिति यावत् ॥ ११ ॥ समाप्तेति । शासिष्यति कार्य्येषु नियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ पुरेति । सुवृत्तं शोभनं नियोगाचरणरूपं वृत्तं यस्य तम् । कुतः कस्मात् पुरुषात् ॥ १३ ॥ एवमिति । अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥ सीत इति । दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणम् । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ ति०–ते श्वशुरः त्वय्यत्यन्तप्रीतियुक्तः श्वशुरः । पित्रा हीनोसि लक्ष्मणेत्यनेन त्वमेव पित्रा हीनः नाहमितिगम्यते । "न संवृत्तः पिता मम " इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ ८–१० ॥ निष्प्रधानां नाथरहिताम् । अनेकाग्राम् आकुलामित्यर्थः ॥ ११ ॥ शासिष्यति कार्येषु नियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥१२॥ सुवृत्तं शोभननियोगाचरणम् । कुतः कस्मात्पुरुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥ दुःख

ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य राघवम् । अब्रुवन् जगतीभर्त्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥१७॥ सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामशकन्नेक्षितुं पतिम् ॥ १८ ॥ सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् । उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् । जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥२०॥ सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज । अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥२१॥ ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः । मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥ सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघवम् । अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥

तत इति । क्रियतामित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७–१९ ॥ आनयेति । इङ्गुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यं तापसतरुबीजपिण्याकम् । अनिस्सारिततैलं पिष्ट्वा चूर्णीकृत्य पिण्डीकृतमिङ्गुदीबीजमेव पिण्याकत्वेनोपचर्य्यते । "इङ्गुदी तापसतरुः" इत्यमरः । चीरं वास उदकदानार्थम् । (चीरं स्नानार्थं परिधानम्) उत्तरम् उत्तरीयं च ॥ २० ॥ सीतेति । अभितः पश्चात् "आभितः परितः" इत्यादिना एनामिति द्वितीया । सुदारुणा सुतरां दुस्सहा । गतिः दुःखिनां गतिः । एषा हि स्नानाद्यर्थं स्त्रीबालपुरस्सरा खल्वित्यर्थः । तथा च सूत्रम् "सर्वे कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वं इतरे स्त्रियोऽग्रे" इति ॥ २१ ॥ तत इति । नित्यानुगः कुलक्रमानुगतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ॥२२॥२३॥

मित्यतेत्क्रियाविशेषणम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति । क्रियतामित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७–१९ ॥ आनयेति । इङ्गुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यं तापसतरुपिण्याकम् । उत्तरं चीरम् उत्तरीयं वस्त्रम् । आहर देहीत्यर्थः ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् सुदारुणा सुतरां दुस्सहा । गतिः दुःखिनां गतिः । एषा हि स्नानार्थं स्त्रीबालपुरस्सरेति । तथा च पितृमेधसूत्रे "सर्वे कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वं इतरे स्त्रियोऽग्रे" इति ॥२१॥ नित्यानुगः कुलक्रमागतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ॥२२॥ २३ ॥

ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः । नदीं मन्दा
किनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥२४॥ शीघ्रस्रोतस
मासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् । सिषिचुस्तूदकं राज्ञे
तत्रैतत्ते भवत्विति ॥२५॥ प्रगृह्य च महीपालो जलपूरित
मञ्जलिम् । दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्र
वीत् ॥ २६ ॥ एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥२७॥ ततो मन्दा
किनीतीरात् प्रत्युत्तीर्य्य स राघवः। पितुश्चकार तेजस्वी
निवापं भ्रातृभिः सह॥२८॥ ऐङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं
दर्भसंस्तरे । न्यस्य रामः सुदुःखार्त्तो रुदन् वचनमब्रवीत्२९

त इति । ते सीतालक्ष्मणरामाः । स्त्रियोपि उदकं दिशन्तीति शास्त्रसिद्धम् । शीघ्रस्रोतसं नदीमुपागम्य अकर्दमं तीर्थम् अवतारप्रदेशमासाद्य । तत हे तात ! ते तुभ्यमेतद्भवत्वित्युच्चार्य्य उदकं सिषिचुः, ददुरित्यर्थः । स्नानमर्थात्सिद्धम् । सीतायाः स्नानमात्रेऽन्वयो वा । कृच्छ्रादित्यनेन तेषां दुःखातिशयात् स्खलित गमनमुच्यते। सुतीर्थामित्यनेन पुण्यतीर्थत्वमुक्तम् । उपगम्येत्यनेन नदीतीरेपि कश्चित्कालं रोदनाचार उक्तः । यशस्विन इत्यनेन शास्त्रानतिक्रम उक्तः । रम्यामित्यनेन दुःखशान्तिहेतुत्वमुक्तम् । पुष्पितकाननामित्येन उदकदान समाप्तिपर्य्यन्तमनातपत्वमुक्तम् । शीघ्रस्रोतसमित्यनेन स्नानकाले स्रोतोभि मुखत्वमुक्तम् । शिवं शुद्धम् । अकर्दमं तीर्थमासाद्येत्यनेन तीरे सेचनमुक्तम् ॥२४॥२५॥ दानप्रकारमाह–प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥ दानमन्त्रमाह–एत दित्यादिना ॥ २७ ॥ तत इति । भ्रातृभिः सह मन्दाकिनीतीरात् प्रत्युत्तीर्य्य पितुर्निवापं पिण्डप्रदानं चकार मन्दाकिनीतीरात्समुत्तीर्य्येत्युदकदानदेशात् किंचित्प्रदेशान्तरगमनवचनात् सपिण्डीकरणमेव कृतमित्यवगम्यते । दशाहा-त्यये उदकदानं विना पिण्डदानस्याचोदितत्वात् । उदकसेचनवत् कनिष्ठेन

त इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ते सीतालक्ष्मणरामाः । शीघ्रस्रोतसं नदीमुपा गम्य । विकर्दमं तीर्थम् अवतरणप्रदेशं समासाद्य ततः तात एतत्ते भवत्विति उच्चार्य राज्ञे उदकं सिषिचुः ददुरित्यर्थः ॥ २४–२७॥ तत इति । स राघवः भ्रातृभिस्सह मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य पितुर्निवापं पिण्डप्रदानं चकारेति सम्बन्धः ॥ २८–३२॥

इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् । यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य्य नदीतटात् । आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः । परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिश्रुत्कोऽभवद्गिरौ । भ्रातॄणां सह वैदेह्याः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३३ ॥ महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः । विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् । तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥ अथ वासान् परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम्। अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः । सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥३७॥ अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा । द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणेन पिण्डदानानुक्तेश्च ॥ २८–३२ ॥ तेषामिति । प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥ महाबलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । त्रस्ताः किं भविष्यतीति धिया उद्विग्नाः । उद्वेगानन्तरं निश्चित्य वदन्ति स्मेत्याह अब्रुवन्नित्यादिना । मृतं पितरमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथेति । स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिगभिमुखा इत्यर्थः । यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमनतिक्रम्य । प्रधाविताः शीघ्रगतियुक्ताः ॥३६॥ सुकुमारा इति । हयैरित्यादिभिरुक्तानां त्रयाणां विशेषणम् । सुकुमारत्वाभावे दुःखितं रामं प्रति पद्भ्यामेव

प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥३३॥ महाबलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥३४–३५॥ तं स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिगभिमुखाः। यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमनतिक्रम्य ॥ ३६ ॥ हयैरिति। सुकुमारा इत्येतदन्यशब्दत्रयेण प्रत्येकमभिसम्बध्यते । युक्तैः

भ्रातृणां त्वरितास्तत्र द्रष्टुकामाः समागमम् । ययुर्बहु
विधैर्यानैः खुरनेमिस्वनाकुलैः ॥ ३९ ॥ सा भूमिर्बहुभि
र्यानैः खुरनेमिसमाहता । मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवा
भ्रसमागमे ॥ ४० ॥ तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरि
वारिताः । आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः
॥४१॥ वराहवृकसङ्घाश्च महिषाः सर्पवानराः । व्याघ्र
गोकर्णगवयाः वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥ रथाङ्गसाह्वा
नत्यूहाः हंसाः कारण्डवाः प्लवाः । तथा पुंस्कोकिलाः
क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥४३॥ तेन शब्देन वित्रस्तै
राकाशं पक्षिभिर्वृतम् । मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं
प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥ ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमरि
न्दमम् । आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः
॥ ४५ ॥ विगर्हमाणः कैकेयीं सहितो मन्थरामपि ।
अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥
तान्नरान् बाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान् । पर्य्य
ष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥

गन्तव्यत्वात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भ्रातृणामिति । एषां यानैर्गमनं दर्शनत्वरया । ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाहताः इति पाठः । ययुर्बहुविधैर्युक्तैरिति पाठे- युक्तैः सज्जैः, यानैरिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तेनेति आवासयन्तः मदगन्धेना वासयन्तः । एतेन वनगजानामपि रामदर्शनहर्षो द्योत्यते ॥ ४१ ॥ वराहेति । गोकर्णः गोरिव कर्णौ यस्य स गोकर्णः । महापृषतविशेषः ॥ ४२ ॥ रथा- ङ्गेति । नत्यूहाः जलरङ्कवः । " नत्यूहो जलरङ्कुः स्यात् " इतिहलायुधः । प्लवाः स्थूलबकविशेषाः ॥ ४३–४५ ॥ विगर्हमाण इति । सहितः अन्योन्य

सज्जैः, यानैरिति शेषः ॥ ३७–४० ॥ तेन शब्देन मदगन्धेन आवासयन्तः आ समन्ताद्वासयन्तः ॥ ४१ ॥ वराहेति । गोरिव कर्णावस्य गोकर्णः, हरिणविशेषः ॥ ४२ ॥ प्लवाः स्थूलबकविशेषाः । नत्यूहाः जलकुक्कुटाः ॥ ४३–४५ ॥ विगर्हमाण

स तत्र कांश्चित् परिषस्वजे नरान्नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् । चकार सर्वान् सवयस्यबान्धवान् यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥ स तत्र तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुनिनादयन् स्वनः । गुहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषप्रतिमः प्रशुश्रुवे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०२॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च । अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥१॥ राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति। ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम्॥२॥ कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता। सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥ इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् । वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः।स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात्५

सङ्गतः ॥४६॥४७॥ स इति । चकार सम्मानमितिशेषः ॥४८॥ ४९ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्ड० द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०२॥

अथ मातृसमागमस्त्र्युत्तरशततमे–वसिष्ठ इति । रामदर्शनतर्षितः रामदर्शने सञ्जाताभिलाषः । " कामोऽभिलाषस्तर्षश्च " इत्यमरः ॥ १–३ ॥ इदमिति । ते प्रसिद्धाः रामादयः । ये प्राक् निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्का

इति । सहितः अन्योन्यं सङ्गतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ स इति । चकार, सम्मानमितिशेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

वसिष्ठ इति । रामदर्शनतर्षितः रामदर्शने साभिलाषः ॥ १–३ ॥ ते प्रसिद्धा ये

स०–क्लिष्टं दुःखरोहं प्राक्कलनम् बहुदिनमारभ्य स्नानाद्यर्थं परिगृहीतम् । तीर्थम् अवातारप्रदेशः । इति निश्चय इति शेषः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणसौमित्रिपदव्याख्यानं सुमित्रे पुत्रस्ते इति ॥ ५ ॥

जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः । भ्रातुर्यदर्थ सहितं सर्वं तद्विहितं गुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः । नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले । पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥८॥ तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा। उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः । राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥

सिताः । वने तेषां क्लिष्टम् उपमर्दितम् इदं तीर्थमवतरणम्। केवलं निश्चितम् । " केवलं निश्चिते क्लीबे वाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोः " इति वैजयन्ती ॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्यमिति । जघन्यं हीनम् । जलाहरणादिकर्म कृतवानपि न गर्हितः । कुत इत्यत्राह भ्रातुरिति । भ्रातुर्ज्येष्ठभ्रातुः । अर्थसहितं प्रयोजनसहितं यत्कर्म तत्सर्वं गुणैर्विहितम् । " ज्येष्ठभ्राता पितृसमः" इति वचनात् पितृशुश्रूषावत् गुणाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अद्येति । क्लेशानामतथोचित इदानीं यादृश क्लेशानुभवस्तादृशक्लेशानामनुचितः। ते अयं पुत्रः नीचानर्थसमाचारं निकृष्ट दुःखप्रचुरसमाचारसहितम्। सज्जम् उद्युक्तं कर्म अद्य प्रमुञ्चत्वपि । अपिशब्दः सम्भावनायाम् " अपिः सम्भावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये " इति वैजयन्ती । भरतप्रार्थनया रामेण स्वराज्ये स्वीकृते लक्ष्मणस्य नीचकर्मप्रमोचनं सम्भवे दिति भावः ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेष्विति । पितुरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ८-१० ॥

रामादयः प्राक्निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्कासिताः निराश्रयीकृता वा । वने तेषां क्लिष्टम् उपमर्दितं तीर्थम् अवतरणस्थलमित्यर्थः । केवलं निश्चितम् " केवलं निश्चिते क्लीबेवाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोः " इति वैजयन्ती । इदं रामादीनां स्नानादिभि र्व्यवाहितस्थलं नूनमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ते पुत्रः जघन्यं जलाहरणादिनिकृष्टं कर्म कृतवानपि न तु गर्हितः । कुत इत्यत आह भ्रातुः ज्येष्ठभ्रातुः । अर्थसहितं प्रयोजनसहितं भ्रातृशुश्रूषारूपमित्यर्थः । यत्कर्म तत्सर्वं गुणैर्विहितं ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमत्वात् पितृशुश्रूषणं लक्ष्मणस्य गुणाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ क्लेशानामतथोचितः यथेदानीं क्लेशानामुचितो भवति तथा क्लेशानामनुचितस्ते अयं पुत्रः, नीचानर्थसमाचारं-नीचो निकृष्टः अनर्थो दुःखम् समाचारोऽनुष्ठानं यस्य तत्,

तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः। नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥ चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभुः । कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मा । यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३॥ रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे। कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मा । यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः॥ १५॥ एवमार्त्ताः सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा । ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं सम्प्रेक्ष्य मातरः । आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥१७॥ तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणान् शुभान्। मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः ॥ १८॥ ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः । प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥

तस्येति । औपयिकं प्राप्तम् । "युक्तं स्यादुचितं न्याय्यं प्राप्तमौपयिकं तथा" इति हलायुधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राज्यैश्वर्य्ययोग्यतया ऋद्धिमान् इत्युक्तिः ॥ १३॥ स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥ सत्या सत्यार्था । लौकिकी लोकविदिता, लोकप्रसिद्धेति यावत् । देवता इति श्रुतिः सत्येत्यन्वयः ॥ १५–१८ ॥ ता इति। रामस्यायतलोचना इति पाठः ॥ १९ ॥

जलाहरणादिरूपमित्यर्थः। सज्जं कर्म उद्युक्तं कर्म अद्य प्रभुश्चेदपि । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । भरतप्रार्थनया रामेण राज्ये स्वीकृते लक्ष्मणस्य नीचकर्मप्रमोचनं सम्भवेदिति भावः ॥ ७–११ ॥ चतुरन्तां चतुर्दिगन्ताम् ॥ १२॥ यत्र यदा बुद्धिमान् राज्यैश्वर्ययुक्तः । क्षोदं पिण्याकम् ॥ १३ ॥ न स्फोटति :न स्फुटति ॥ १४ ॥ श्रुतिरिति । सत्या सत्यार्था । लौकिकी लोके प्रसिद्धेति यावत् ॥ १५–१९ ॥

स०–सत्यसङ्गरः सत्या कैकेय्या सह न विद्यते सङ्गरः कलहो यस्य सः । सत्यप्रतिज्ञ इति वा॥१८॥

उपोपविष्टस्तु तथा स वीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य
राघवम् । श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः
प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥ किमेष वाक्यं भरतोऽद्य
राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति । इतीव तस्यार्य
जनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥ स
राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च
धार्मिकः । वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे यथा सदस्यैः
सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।
यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥

इति द्विर्वचनम् ॥ २९ ॥ कृताञ्जलिः अभूदिति शेषः ॥ ३० ॥ इतीवेत्यत्र इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा० अयोध्याकाण्ड० त्र्युत्तरशततमस्ससर्गः ॥ १०३ ॥

अथ रामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्ती चतुरुत्तरशततमे—तं त्वित्यादिना । गुरुवत्सलं गुरौ स्वस्मिन् भक्तम्, समाज्ञाय ज्ञात्वा प्राप्तराज्यपरित्यागेन जटावल्कलधारणादिना च स्वस्मिन् भक्तियुक्तं ज्ञात्वेत्यर्थः । समाश्वास्येति पाठे—प्रियवचनादिभिः सम्यगाश्वास्येत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्मात् कारणात् त्वं

उपोपविष्टः कृताञ्जलिः, अभूदिति शेषः॥२९–३२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्याय त्र्युत्तरशततमः सर्गः॥१०३॥

तमिति । गुरुवत्सलं समाज्ञाय प्राप्तराज्यपरित्यागेन जटावल्कलधारणादिना गुरुभूते स्वस्मिन् भक्तियुक्तं ज्ञात्वेत्यर्थः। समाश्वास्येति पाठे—प्रियवचनादिभिस्सम्यगाश्वास्येत्यर्थः ॥ १ ॥ किमेतदिति । यस्मात्कारणात्त्वं चीरजटाजिनस्सन् इमं

किंनिमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः । हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना । प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप । चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता । पतिष्यति महाघोरे निरये जननी मम ॥७॥ तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥८॥ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि मानद । राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु ॥ १० ॥

चीरजटाजिनी सन् इमं देशमागतः एतत् एतत्कारणं किम् ? अहं त्वया प्रव्याहृतं श्रोतुमिच्छेयं श्रोतुमिच्छामि, न तु ऊहेयेति भावः॥२॥ एवमुक्तेपि शोकेन तूष्णींस्थितं पुनः पृच्छति—किंनिमित्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढं परिष्वज्य तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति भूय उक्तः कैकयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यमिति । सुदुष्करं कर्म कृत्वा ज्येष्ठार्हं राज्यं स्त्रीनियोगात् कनिष्ठसात्कृत्येत्यर्थः । आर्यं त्वां परित्यज्य विवास्य ॥ ५ ॥ स्त्रियेति । सुमहत्पापं सुपुत्रस्य वने प्रव्राजनरूपम् ॥ ६ ॥ सा एवंरूपपापप्रेरणकर्त्री ॥ ७ ॥ तस्य कैकेयीसम्बन्धात् प्राप्तापवादस्येत्यर्थः । राज्येन हेतुना ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या युक्तं ज्येष्ठानुक्रमेण

देशमागतः एतत्कारणं किम् अहं त्वया प्रव्याहृतं श्रोतुमिच्छेयमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढं परिष्वज्य तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति भूय उक्तः कैकयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वाज्येष्ठार्हं राज्यं स्त्रीनियोगात्कनिष्ठसात्कृत्येत्यर्थः । परित्यज्य विवास्य पुत्रशोकाभिपीडितः स्वर्गं गत इति सम्बन्धः ॥ ५–७ ॥ तस्येति तस्य मे कैकेयीसम्बन्धात् प्राप्तापवादस्य । राज्येन । हेतौ तृतीया ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या युक्तं ज्येष्ठक्रमेण प्राप्तम्

भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया । शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥ एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया । भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं प्रकृतिमण्डलम् । पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः । रामस्य शिरसा पादौ जग्राह विधिवत्पुनः ॥ १४ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनःपुनः । भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

सङ्गतम् आत्मनि युक्तं च । भरणसमर्थे त्वय्येव प्राप्तम् ॥ १० ॥ भवत्त्विति । पतिनेति नाभाव आर्षः। रजनी यथा रजनीव । भूमिः शशिनेव त्वया अविधवा भवतु ॥ ११॥ ममैकस्य शोकाश्रुपातमसहमानः कथमेषामश्रूणि सहिष्यत इति मत्वा युद्धाय संनद्धैरिव रथगजतुरगपदातिभिः सार्द्धमागतोऽस्मि । सचिवैः मम हि याचनमुपेक्ष्यमस्मद्राज्यनिर्वाहकैः पूजनीयैः सचिवैर्याचितं तवा नातिक्रमणीयं हि । याचितः ममाग्रतः स्थितिरेवालं तव कार्यकरणाय किंपुन र्याचनेपि कृते । शिरसा याचितः "शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया" इति खलु तव हृदयमनुशेते । मया एतावत्पर्य्यन्तं त्वमेव मां याचित्वा मम मनोरथं पूरितवानसि । भ्रातुः किमर्थं याचितव्यं तवानुजो न भवामि किम् । शिष्यस्य अनुजो भूत्वा भवता सह किमंशभाक् तिष्ठामि मन्त्रसम्बन्धोऽपि त्वत्तः खलु । दासस्य शिष्यो भूत्वा क्रयविक्रयार्हो न भवामि किम् अतः प्रसादं कर्तुमर्हसि उक्तैरमोघैः हेतुभिर्मम याच्ञां सफलां कुरुष्व ॥ १२ ॥ एभिश्च सचिवैरित्यस्य विवक्षितं दर्शयति—तदिति । तत्पुरवर्तनदशायामस न्निहितमिदम्, इदानीं सान्निहितम् । शाश्वतं सनातनम्, परम्पराप्राप्तमिति यावत् । पूजितं पूजार्हम् । प्रकृतीनां मन्त्रिप्रभृतीनां मण्डलं समूहम् नातिक्र मितुमर्हसि, तद्वचनं नातिक्रमणीयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमिति । महाबाहुः प्रसारितबाहुरिति यावत् । कैकयीसुतः मातुर्दोषादियमवस्थेति भावः ।

युक्तं च आत्मनि योग्यम् ॥ १० ॥ पतिना । नाभाव आर्षः । शशिनेव त्वया पतिना रजनी यथा रजनीव चेति यथेवशब्दयोरन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ शाश्वतं

कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः । राज्यहेतोः
कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो जनः ॥ १६ ॥ न दोषं त्वयि
पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन । न चापि जननीं बाल्यात्त्वं
विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां
सर्वदाऽनघ । उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
वयमस्य यथा लोके सङ्ख्याताः सौम्य साधुभिः ।
भार्य्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् । राज्ये
वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥ याव-
त्पितरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृतम् । तावद्धर्मभृतां
श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥ एताभ्यां धर्म
शीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव । मातापितृभ्यामुक्तो
ऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥ २२ ॥

पुनरिति पूर्वं याचितवान् ततः शरणागतिमकरोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
कुलीन इति । कुलीनः महाकुलप्रसूतः । सत्त्वसम्पन्नः सत्त्वगुणसम्पन्नः । पापं
ज्येष्ठविषयप्रातिकूल्यरूपम् ॥ १६ ॥ नेति । बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥
कामेति । कामकारः स्वच्छन्दकरणम् । उपपन्नेषु शिष्यदासादिषु ॥ १८ ॥
वयमिति । लोके भार्यादयः साधुभिर्यथा सङ्ख्याताः नियाम्यत्वेन परिग
णिताः, वयमपि तथा दशरथस्येति त्वं ज्ञातुमर्हसि । अनुर्निरर्थकः ॥ १९ ॥
वन इति । चीरं द्रुमवल्कलं वसनमुत्तरीयं यस्य तम् । कृष्णाजिनम् अम्बरम्
अधराम्बरं यस्य तम् । ईश्वरः नियन्ता ॥ २० ॥ यावदिति । पितरि यावत्
यत्परिमाणकं गौरवं जनन्यामपि तावत् तत्परिमाणकं गौरवम्, कर्तव्यमिति
शेषः । यत्तच्छब्दाभ्यां "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" इति वतुप् ॥ २१ ॥ फलित

परम्पराप्राप्तमित्यर्थः ॥ १३–१५ ॥ राज्यहेतोः राज्यार्थम् । पापं ज्येष्ठविषयप्राति
कूल्यरूपम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कामकारः स्वच्छन्दकरणं गुरूणां महताम् । उपपन्नेषु
युक्तेषु सम्मतेष्वित्यर्थः । दारादिषु विधीयत इति सम्बन्धः । महान्तोपि अभिमत
दारादिषु स्नेहं कुर्वन्तीति भावः ॥ १८ ॥ वयमिति । लोके भार्यादयः साधुभिर्यथा
सङ्ख्याताः नियाम्यत्वेनपरिगणिताः । वयमप्यस्य दशरथस्य तथा नियाम्या इति
त्वं ज्ञातुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ १९–२१ ॥ मातापितृभ्यां कैकेयीदशरथाभ्याम् ॥ २२–२६ ॥

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् । वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥ एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ । व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः ॥२४॥ स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव । पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥ चतुर्दशसमाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः । उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥ यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः । तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमप्यहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

माह—एताभ्यामिति । समाचरे समाचरामि, कथं समाचराणीत्यर्थः ॥ २२–२४ ॥ सचेति । पित्रा दत्तं भागं यथा यथावत् उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदिति परमात्मनो हितम् आत्मनः परं हितम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा पीता० अयोध्या० चतुरुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०४॥

यदिति । सर्वलोकेश्वरभावं सर्वलोकेश्वरत्वम् । ननु " आर्य तातः परित्यज्य इमाः प्रकृतयः, त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः " इति भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव किमिति कृतवान् ? नैष दोषः । तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धे पितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तम्, प्राधान्येन राज्यस्वीकरणमेवोच्यते, अतो रामस्तदेवं मन्यते पिता पुत्रशोकेन मृतकल्पो न पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्यते। मातरश्च विधवाकल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते। अनेन ममाभिषेकवचनमेव प्राधान्येनोच्यत इत्यशोचन् अभिषकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्य चायमेवार्थ इति परिहारः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

तिलक०—ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लङ्घ्य अभिषेकप्रत्याख्यानमेव कृतमिति चेच्छृणु—भरतस्य रामो राज्यं स्वीकरिष्यतीति प्रत्याशावारणाय कैकेय्या लोकानां च अन्यथासम्भावनावारणाय शोककालेपि धैर्यमवलम्ब्य वर्तनं शोककालेप्येवं धैर्यं कर्तव्यमिति लोकोपदेशाय चेति मम प्रतिभाति ॥ कतक०—संक्षेपेणानादावुक्त्वाग्रे विस्तरेण वदतीति प्रायः कवेः स्वभावोऽयमिति ॥ २७ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः । शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत ॥ १ ॥ रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः । मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चि त्किञ्चिदब्रवीत् । भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥ महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे । दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥५॥ गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्य स्येव पतत्रिणः । अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥६

अथ पुनर्भरतस्य कैकेयीनिर्बन्धकृतापितृनियोगपरिहारोचितवचनपूर्वकं प्रार्थनम्, रामस्य च तत्समाश्वासनं तत्त्वोपदेशनेत्येतत्पञ्चोत्तरशततमे–ततः पुरुषसिंहानामित्यादि ॥ १ ॥ रजन्यामिति । हुतं होमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ दत्तमन्यथयितुमशक्तोऽहमिति रामो वदेदिति मत्वा तस्य परिहारानुगुणं वचनमाह–सान्त्वितेति । ममेयं मामिका । शैषिकोऽण् । "तवकममकावेक वचने" इत्यण् । सन्नियोगेनास्मच्छब्दस्य ममकादेशः आदिवृद्धिश्च । "प्रत्यय स्थात्–" इत्यत्र " मामकनरकयोः– " इत्युपसंख्यानात् ककारात्पूर्वस्या कारस्य इकारः । मातृविरोधे न स्वीकुर्य्यादिति मत्वाह सान्त्वितेति । दत्त स्यान्यथाकरणमनुचितमिति रामो वदेदिति परिहरति दत्तमिति । त्रय एवाधना इति न्यायेन दासस्य स्वं त्वदीयमिति ददामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वमेव राज्यं रक्षे त्याशङ्क्याह–महतेति । जलागमे वर्षाकाले । दुरावारम् आवरीतुमशक्यं राज्यखण्डं नवखण्डेषु भरतखण्डाख्यं राज्यं कोसलराज्यखण्डं वा ॥ ५ ॥ राज्यस्य दुरावारत्वमुक्त्वा स्वस्याशक्तिमाह–गतिमिति । खरेत्यविभक्तिक निर्देशः । खरस्येत्यर्थः । प्रकृतिभाव आर्षः । पतत्रिणः पक्षिमात्रस्य । अश्वस्य गतिमनुगन्तुं खरस्य यथा न शक्तिः गरुडस्य गतिमनुगन्तुं केवलपक्षिणो

॥ १ ॥ रजन्यामिति । हुतं होमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ सान्त्विता आश्वासिता ॥ ४ ॥ जलागमे वर्षा काले । दुरावारम् आवरीतुमशक्यं राज्यखण्डं नवखण्डेषु भरतखण्डाख्यराज्यम् ॥ ५–७

सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते । राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्द्धितः। ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥ स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् । स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि । यदि त्वमस्मान् वृषभो भर्त्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १० ॥

यथा च शक्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तव शक्तिर्नास्ति चेदन्यः कश्चिद्राज्यं रक्षत्वित्यत्राह–सुजीवमिति । नित्यशः नित्यम् ॥ ७ ॥ उचितं च त्वद्रक्षणमेवेत्याह–यथेत्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यथात्विति निपातसमुदायो ऽयमुदाहरणोपक्रमद्योतनार्थः । केनचित्पुरुषेण रोपितः बीजावापेनोत्पादितः यो वृक्षः पुनः संवर्द्धितः ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहः क्रमेण रूढस्कन्धः महाद्रुमो जातः स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् स रोपयिता यस्य फलस्य हेतोः हेतुना तं वृक्षं रोपितवान् तां फलविषयिणीं प्रीतिं नानुभवेत् । विनयेन प्रत्येकं वक्तुमशक्तः समुदायरूपेण दर्शयति–भर्ता त्वम् अस्मान् भृत्यान् न शाधि यदि एषोपमेति एषा पूर्वोक्तमर्थजातमुपमा । उपमाशब्दापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वम् । रोपयिता अभिवृद्धो वृक्षः पुष्पदर्शनं फलादर्शनं चोपमेत्यर्थः। तमर्थमुपमेयमर्थजातं वेत्तुमर्हसि । भावज्ञानकुशलः खल्वसीत्यर्थः । रोपयितुर्दशरथ उपमेयः । वर्द्धितमहावृक्षस्य भवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनोन्मुख्यं फलाननुभवस्य भवतो राज्यापरिपालनमित्येतत्

लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्य वर्धितस्सकलसद्गुणसम्पन्नस्त्वं यदि लोकरक्षणं न कुर्यास्तदा तस्य लोकस्य दशरथस्य च त्वया न प्रयोजनमित्यस्योपदेशमुखेन फलादर्शनवृक्षौपम्यमाह–यथा त्वित्यादिश्लोकत्रयेण । उदाहरणोपक्रमद्योतनार्थो यथा निपातसमुदायः । पुरुषेण रोपितो वर्द्धितः । ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहः दुष्प्रापः अतो रूढस्कन्धः अतो महाद्रुमो जात इति शेषः । स वृक्षो यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् न फलेत् । यस्य फलस्य हेतोश्च रोपितः तां फलविषयां प्रीतिं सः रोपयिता पुरुषो नानुभवेत् । त्वं भर्ता सन् भृत्यानस्मान्न शाधि यदि एषोपमा, अतस्तमर्थं अस्मत्पालनरूपधर्मं वेत्तुमर्हसीति सम्बन्धः ८–१०

स०–यः परैरुपजीव्यते तस्य जीवं सुजीवम् । दुर्जीवं " ईषद्दुःसुषु–" इत्यादिना खल् । तादृशं दुर्जीवं ते तव न तु मामूत् ॥ ७ ॥

श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः । प्रतपन्त मिवादित्यं राज्ये स्थितमरिन्दमम् ॥ ११॥ त्वयाऽनुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः । अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः । भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्य नुयाचतः ॥ १३ ॥ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यश स्विनम् । रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥ नात्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः । इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६ ॥

सर्वं त्वं जानासीत्यर्थः । एतत्सर्वं महाबाहो इत्यनेन सूचितम् ॥ ८–१० ॥ श्रेणय इति । श्रेणयः पौरश्रेणयः । अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११–१३ ॥ तमिति । दुःखितं स्वप्रार्थनानङ्गीकारेण दुःखितम् । विलपन्तं मम हेतोरार्यविवासनं पितुर्मरणमित्यादिजातमिति प्रलपन्तम् । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः धैर्यवान् वा ॥ १४ ॥ कैकेयीप्रेरितो राजा भवांश्च न मद्वनवासहेतुः किन्तु दैवमेवेति तत्त्वदृष्ट्या भरतं दुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते–नात्मन इत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य कामकारः ऐच्छिकव्यापारो नास्ति । यतोऽयं पुरुषः अनीश्वरः, अस्वतन्त्र इत्यर्थः । इतश्च एतस्माद्देशात् देशान्तरम् । इतरतः अन्यदेशाच्च एनं देशं कृतान्तः स्वतन्त्रदैवमेव परिकर्षति आकर्षति । “ दैवे कृतान्तः सिद्धान्ते यमाकुशलकर्मणोः ” इति वैजयन्ती । यथोक्तं भगवता गीताचार्येण–“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ” इति ॥ १५ ॥ अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्यालोचनायां

श्रेणय इति । श्रेणयः पौरश्रेणयः । अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११–१३ ॥ कृतात्मा शिक्षितमनाः । आत्मवान् धैर्यवान् ॥ १४ ॥ कैकेयीप्रेरितो राजा च भवांश्च मद्वनवासादौ हेतुर्न भवति किन्तु दैवमेवकारणमित्यन्यापदेशमुखेन भरतदुःखं निवर्तयितुमुपक्रमते–नात्मन इत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य । कामकारः ऐच्छिकव्यापारः । अनीश्वरः अस्वतन्त्रः । कृतान्तः दैवम् ॥ १५ ॥ अपरिहरणीय

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् । एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वाऽवसीदति । तथैव सीदन्ति नरा जरामृत्युवशङ्गताः ॥ १८ ॥ अत्येति रजनी या तु सा न प्रति निवर्त्तते । यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह। आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥

पितृमरणेनापि शोकस्यावकाशो नास्तीत्यमुमर्थमाह–सर्व इति । निचयाः धनसञ्चयाः। सर्वे बहुशः सम्पादिता अपि क्षयान्ताः क्षयपर्य्यवसायिनः, चोरेण कामेन राज्ञा वा नश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाः अत्यन्तसमुन्नता अपि पतनान्ताः अत्युन्नतपद स्थिताः ब्रह्मेन्द्रादयोपि स्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायां तत्पदभ्रंशपर्यवसायिन इति यावत्। संयोगाः पुत्रमित्रकलत्रादिसम्बन्धा अपि विप्रयोगान्ता विरहपर्य्यवसायिनः। जीवितं च उत्कृष्टजीवनमपि मरणान्तम् अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितृमरणशोकेनैवमुच्यते भरतेनेत्यारोप्य तदपनोदनं कृतमस्मिन् श्लोके पादत्रयोक्तार्थत्रयं दृष्टान्तार्थम् । तुरीयपादश्च दार्ष्टान्तिकं दशरथमरणमभिप्रैति । अतः अपरिहार्यकालकृतत्वात् पितृमरणमपि न शोचनीयमिति भावः ॥ १६ ॥ प्रथमश्लोके वनगमनं न मया स्वतन्त्रेण कृतम् अपित्वीश्वरकृतमित्युक्तम्, द्वितीयश्लोके दशरथमरणं च कालकृतमतस्तत्रापि न शोचनीयमित्युक्तम् । अथ द्वितीयश्लोकोक्तं सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति–यथेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ अत्येतीति । समुद्रस्योदकाकुलत्वविशेषणम् । यमुनायाः सर्वथा अनिवर्त्यत्वाय ॥१९॥ रामानु०–अत्येतीति । समुद्रं लवणार्णवामिति पाठः सम्यक् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणीति । गच्छन्तीतिः प्रथमाबहुवचनमहोरात्रविशेषणम् । अंशवः सूर्य्यस्येति शेषः ॥ २० ॥

वस्तुस्वभावपर्यालोचनया शोकस्यावकाशो नास्तीत्याह–सर्व इति । निचयाः वस्तुसमूहाः॥१६–१८॥अत्येतीति। उदकार्णवम् उदकाधारम्॥१९॥(समुद्रमुदकार्णवमितिपाठः)गच्छन्तीति शत्रन्तम् । आयूंषि क्षपयन्ति । अंशवः सूर्यकिरणाः ॥ २० ॥

आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि । आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च॥२१॥ सहैव मृत्यु र्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति। गत्वा सुदीर्घमध्वानं सहमृत्यु निवर्तते ॥ २२॥ गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः । जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ। आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २४ ॥ हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवंनवमिहागतम् । ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥

शोकविषयं निर्द्धारयति—आत्मानमिति । आयुस्ते यतो हीयते अतः परलोक चिन्तामेव कुर्वित्यर्थः ॥२१॥ मृत्युः सर्वथा दुष्परिहर इत्याह—सहैवेति ॥२२॥ कालान्तरे तथैव करिष्यामीत्यत्राह—गात्रेष्वित्यादिना । तस्मात् बाल्य एव आत्मज्ञानाय यतेतेत्युक्तं भवति । किं हि कृत्वा पूर्वोक्तोपद्रवपरिहारत्वेन कमुपायं कृत्वा आत्मानं प्रभुं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ बाल्येपि पुरुषाणां विवेको दुर्लभ इत्याह—नन्दन्तीत्यादिना। आदित्ये उदिते नन्दन्ति, अर्थार्जन कालोऽयमागत इति। रवौ अस्तमितेपि नन्दन्ति, कामोपभोगकालोऽयमागत इति। आत्मनो जीवितक्षयं नावबुध्यन्ते सच्छिद्रघटे गृहीतं जलमिव प्रतिक्षणमायुः क्षीयत इति न जानन्ति । जीवितकाल एव परलोकहितं कर्तुं नेच्छन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ हृष्यन्तीति । तत्तदृत्वागमं दृष्ट्वा नानाभोगहेतुरिति हृष्यन्ति, प्रत्युत ऋत्वागमोऽनर्थहेतुरित्याह—ऋतूनां परिवर्त्तेनेति ॥ २५ ॥

आत्मानमनुशोच नश्वरफलसाधनेषु व्यापृतं त्वामेवानुशोचेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सहैवेति । सहैव मृत्युर्व्रजति ईश्वरलिखितललाटरेखाया एव मृत्युरूपत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ किंवा कृत्वा प्रभावयेत् एतत्सर्वपरिहारत्वेन कमुपायं कृत्वा पुरुषस्समर्थो भवेत्॥ २३॥ आयुःक्षयकरादित्योदयाद्यनिष्टसाधने इष्टसाधनत्वबुद्धिं कुर्वन्तः स्वहितं न जानन्तीत्याह—नन्दन्तीत्यादिना ॥ २४ ॥ हृष्यन्तीति । येषां ऋतूनां परिवर्तनेन प्राणिनां प्राणक्षयो भवति तादृशम् ऋतुमुखं दृष्ट्वा हृष्यन्तीति

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे । समेत्य च
व्यपेयातां कालमासाद्य कञ्चन ॥ २६ ॥ एवं भार्याश्च
पुत्राश्च ज्ञातयश्च धनानि च । समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो
ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥ नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी
समभिवर्त्तते । तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशो-
चतः ॥ २८ ॥ यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात् कश्चित्
पथि स्थितः । अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति २९

श्लिष्टानां विश्लेषस्यावश्यम्भावित्वात्तदपि न शोचनीयमित्यभिप्रायेणाह—यथा काष्ठमितिश्लोकद्वयेन । विनाभवः वियोगः ॥२६॥२७॥ नात्रेति । अस्मिल्लोके कश्चिदपि प्राणी यथाभावं न समभिवर्त्तते यथाभिलाषं बन्धुभिः सह न वर्त्तते तेन कारणेन प्रेतस्य मृतस्य हेतोः अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन् मरणनिवारणे सामर्थ्यं नास्ति । (अस्मिन् बद्धलोके कश्चिदपि ब्रह्मादिस्तम्ब पर्यन्तेषु कोऽपि जन्तुः यथाभावं यथाभिलाषम् अप्रतिहतसङ्कल्पतयेत्यर्थः । समभिवर्तते कश्चिदित्यनेन मानुषाद्यपेक्षया चिरकालवर्तिनां शक्त्यतिशयभाजामपि ब्रह्मादीनामधिकारावसाने मरणं दुर्निवारमेवेत्याशयः । तेन एवमप्रतिहतसङ्कल्पत्वाभावेन प्रेतस्य मृतस्य हेतोः अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन्मरण निवारणे सामर्थ्यं नास्ति, अतः ब्रह्मादीनामप्यपरिहार्यं शोकं विहाय सर्वानर्थनिवृत्तये प्रयतेतेति भावः) ॥ २८ ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयम् । गच्छन्तं सार्थं पथिकसमूहं पथि स्थितः पुरुषो यथा अहमप्यागमिष्यामीति ब्रूया

यत्तच्छब्दाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ संश्लिष्टानां विशेषस्यावश्यम्भावित्वात्तन्निमित्तमनश्शोको न कार्य इत्यभिप्रायेणाह—यथाकाष्ठमित्यादि । विनाभवः विनाभावः, वियोग इत्यर्थः । एषां वियोगो ध्रुव इत्यर्थः ॥२६ ॥२७ ॥ अत्र अस्मिल्लोके कश्चिदपि प्राणी यथाभावं न समभिवर्तते यथाभिलाषं बन्धुभिस्सह न वर्तते अपि तु विप्रयुज्यत एव । तेन कारणेन प्रेतस्य मृतस्य हेतोरनुशोचत पुरुषस्य तस्मिन् विप्रयोगे मरणनिवारणे वा सामर्थ्यं परिहारशक्तिर्नास्तीति सम्बन्धः॥२८॥ यथा हीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गच्छन्तं सार्थं पथिकसङ्घं पथि स्थितः पुरुषो यथा ब्रूयादनुसृत्य गच्छति च, एवं पूर्वैराद्यैरन्यैर्गतः आप्तः मार्गः मृतिरूपः पितृपैतामहः पितृपितामहसम्बन्धी ध्रुवः पुत्रादिभिरप्युपगन्तव्यत्वेन निश्चितः॥२९॥ ३०॥

एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः । तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिनः । आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३२ ॥ भृत्यानां भरणात् सम्यक् प्रजानां परिपालनात् । अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३३ ॥ कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३४ ॥ इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् । उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३५ ॥ आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः । स न शोच्यः पिता तातः स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३६ ॥

दनुगच्छति च एवं पूर्वैर्वंश्यैः गतःप्राप्तो मार्गः पितृपैतामहः पितृपितामहसम्बन्धी तैरपि प्राप्त इति यावत्। ध्रुवः पुत्रादिभिरपि गन्तव्यत्वेन निश्चितः॥२९॥३०॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—वयस इत्यादिना । " यस्य च भावेन भावलक्षणम् " इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । वाशब्द इवार्थः । अनिवर्तिनि स्रोतसीव वयसि पतमाने अनिवार्तितया गच्छति सति आत्मा सुखे सुखहेतौ धर्मे नियोक्तव्यः । परलोकहितचिन्तयेति शेषः। यतः प्रजाः सुखभाजः धर्मसाध्यसुखासक्ताः स्मृता इति योज्यम् ॥ ३१ ॥ एवं लोकस्थितिः, अस्मत्पितरं प्रति तु न शोकगन्धोपि काय इत्याशयेनाह—धर्मात्मेत्यादिना ॥ ३२ ॥ भृत्यानामिति । धर्मेण अर्थादानात् धर्मेण करादिग्रहणात् ॥ ३३ ॥ कर्मभिरिति । इष्टैः जनानां स्वस्य चाभिमतैः शुभैः कर्मभिः महापथेषु तटाकनिर्माणादिभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥आयुरिति । उत्तमं तत्पूर्वराजायुरपेक्षया अधिकतमम् ।आयुः भोगानपि चासाद्य स्वर्गतः सतां सत्कृतः स पिता न शोच्य इत्यन्वयः॥३६॥

वयस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । वाशब्द इवार्थे । अनिवर्तिनि स्रोतसीव वयसि आयुषि पतमाने गच्छति सति आत्मा सुखे धर्मे योक्तव्यः कुतः ? सुखभाजः प्रजाः स्मृताः धर्मसाध्ये सुखे सक्ताः खलु जना इत्यर्थः ॥ ३१–३४ ॥ इष्ट्वेति । उत्तमं

स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः । दैवी मृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३७ ॥ तं तु नैवं विधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति । तद्विधो यद्विध श्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३८ ॥ एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा । वर्जनीया हि धीरेण सर्वा वस्थासु धीमता ॥३९॥ स स्वस्थो भव माशोचीर्यात्वा चावस तां पुरीम् । तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥४०॥ यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा। तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्य्यस्य शासनम् ॥ ४१ ॥ न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिन्दम । तत् त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ४२ ॥ तद्वचः पितुरेवाहं सम्मतं धर्मचारिणः । कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥४३॥ धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्त्तिना । भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥४४॥

स जीर्णमिति । दैवीमृद्धिं देवसम्बन्धिसम्पदं दिव्यदेहादिलाभरूपामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तं त्विति । एवंविधः प्राज्ञ इति भरतगुणं प्रत्यक्षेण निर्दिशति—एवं विध इत्युक्तमुद्घाटयति तद्विध इति । श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विध इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एत इति । बहुविधाः दशरथमरणमद्विवासनादिभेदेन बहु प्रकाराः । विलापरुदिते प्रलापाश्रुमोचने च वर्जनीये इति विपरिणामेनान्वयः ॥३९॥ मद्विवासनं त्वयापि मान्यमित्याह—स स्वस्थ इत्यादिना । यात्वा गत्वा । तां पुरीम् । आवस अधितिष्ठ ॥ ४० ॥ यत्रेति । यत्र वनरूपे

पापप्रसङ्गराहितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दैवीमृद्धिं देवसम्बन्धिसम्पदम् ॥ ३७ ॥ एवं विधः कश्चित् प्राज्ञः तं दशरथं शोचितुं नार्हति । एवंविधः को वेत्याकाङ्क्षायामाह तद्विध इति । श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि, तद्विधइति योजना ॥ ३८ ॥ एत इति । बहुविधाः दशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः । तथा विलाप रुदिते प्रलापाश्रुविमोचने च वर्जनीये ॥ ३९ ॥ स इति । यात्वा गत्वा । तां पुरीम्

आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ । निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४५ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम्। यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् । ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् । उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥ को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम। न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत्॥२॥सम्मतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥ यथा मृतस्तथा जीवन् यथाऽसति तथा सति । यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

स्थाने॥४१–४४॥ आत्मानमिति । स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठ राजभावेन भवन्तं योजयेत्यर्थः । निशाम्य दृष्ट्वा, ज्ञात्वेति यावत् ॥४५॥ इतीति । यवीयसं यवीयांसम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथ रामं प्रति भरतस्य श्लाघ्यतरोचितोत्तरं षट्शततमे–एवमुक्त्वेत्यादि । अस्मिन् सर्गे श्लोकव्यत्यासः सर्गभेदश्च दृश्यते तच्छुद्धये क्रमेण व्याक्रियते । एवमुक्त्वा त्विति। निरुत्तरमुक्तवन्तं रामं प्रति मुखान्तरेण उत्तरस्योच्यमानत्वाच्चित्रमित्युक्तम्॥१॥२॥ सम्मत इति । वृद्धानां त्रैविद्यवृद्धानाम् । सम्मत सर्वज्ञत्वेन सम्मतः तथापि तान् संशयान् पृच्छसीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ पितृवियो

आवस अधितिष्ठेत्यर्थः ॥ ४०–४४ ॥ आत्मानमिति । स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठस्व । स्वभावेन भवन्तं योजयेत्यर्थः । निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इत्येवमिति । यवीयसम् । नुमभाव आर्षः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

॥१॥२॥ सम्मत इति। सम्मतः सर्वज्ञत्वेन सम्मतः तथापि तान् पृच्छसि॥३॥यथा

परावरज्ञो यश्च स्यात्तथा त्वं मनुजाधिप । स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपम सत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥ न त्वामेवङ्गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् । अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥

गादिजनितदुःखेन मया कथितमिति हि भवतोक्तम्, मम तादृशदुःखप्रसङ्ग एव नास्तीत्याह—यथा मृत इति । मृतः पुरुषो यथा द्वेषविषयो न भवति जीवन्नपि तथा । यथा असति तथा सति अविद्यमाने वस्तुनि यथा रागो नास्ति विद्यमाने वस्तुन्यपि तथा । इत्येष बुद्धिलाभो यस्य स केन हेतुना परितप्येत, न केनापीत्यर्थः । भवदुक्तप्रकारेण मम दुःखलेशोपि नास्तीति भावः ॥ ४ ॥ किमर्थं तर्हि शोकमूलवचनं त्वयोक्तमित्याशङ्क्य भवव्य-सनासहतयेत्याह—परावरज्ञ इति । यः परावरज्ञः त्रिकालज्ञः आत्मानात्मज्ञो वा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञो वा । स एवं व्यसनं प्राप्यापि व्यथितुं नार्हति तथा त्वमपीति सम्बन्धः । अथापि तव राज्यभ्रंशवनवासरूपव्यसनं त्वद्वि-श्लेषं चाहं कथं सहेयेति भावः ॥ ५ ॥ अमरेति । अपरोपमेति पृथक्पदम् । सत्त्वः सत्त्वगुणसम्पन्नः । अर्श आद्यच् । स्वाश्रितानां सत्त्वगुणकार्यतत्त्व ज्ञानप्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्व इत्युच्यते । "सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" इतिहि श्रुतिः । महात्मा महाधैर्यः अतएव सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सर्वज्ञ इत्यादिभिस्त्रिभि र्भूतवर्तमानभावियावद्वस्तुज्ञानवत्त्वमुक्तम् ॥ ६ ॥ न त्वामिति । प्रभवा भवकोविदम् उत्पत्तिविनाशज्ञमित्यर्थः। भूतानामिति शेषः । अविषह्यतममपि

मृतस्तथा जीवन् यथा मृतः पुरुषो द्वेषविषयो न भवतीति शेषः । जीवन्नपि तथा यथा असति अविद्यमाने वस्तुनि यथा रागो नास्ति, तथा सति विद्यमानेपि वस्तुनि तथा इत्येष बुद्धिलाभो यस्य पुरुषस्य स्यात् स हि केन हेतुना परितप्येत, न केनापीत्यर्थः॥४॥ परावरज्ञो यः स एवं व्यसनं प्राप्यापि विषीदितुं व्यथितुं नार्हति तथा त्वमपीति सम्बन्धः ॥५॥ अमरेति। सत्त्वः सत्त्वगुणसम्पन्नः ॥ ६ ॥ न त्वामिति ।

स०—व्यसनं व्यसनावस्थां प्राप्यापि विषीदितुं विषादं प्राप्तुं नार्हति । तत्र दृष्टान्तः—**यथा त्व**मिति । विषीदितुमित्यत्र सीदादेश इडागमश्चार्षः ॥ ५ ॥ **अमरोपमसत्त्वः** देवसमबलः । बुद्ध्यारोहार्थमेतत् । सर्वज्ञः सामान्यज्ञानवान् । सर्वदर्शी सर्वसाक्षी । बुद्धिमान् सर्वविषयकविशेषज्ञानवान् । मतुपायमर्थो लभ्यते ॥ ६ ॥

प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् । क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् । हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥ कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः । जानन् धर्ममधर्मिष्ठं कुर्य्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥ गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च । तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥ को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् । स्त्रियाः प्रियं चिकीर्षुः सन् कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥ अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः । राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षं सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥

अस्मदादीनामिति शेषः । दुःखं राज्यभ्रंशवनवासादिहेतुकम् । नासादयितु मर्हति नाभिभवितुमर्हति ॥ ७ ॥ ८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन ॥ ९ ॥ जुगुप्सितं लोकगर्हितम् ॥ १० ॥ क्रियावान् यज्ञादिक्रियावान् । संसदि सभायाम् ॥११ ॥ धर्मार्थयोर्हीनं धर्मार्थाभ्यां हीनम्, कामप्रधानमिति यावत् ॥ १२ ॥ अन्तकाले विनाशकाले । मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति, विपरीतबुद्धिं प्राप्नुवन्तीति यावत् । पुरा श्रुतिः पुरातनी गाथेत्यर्थः ॥१३॥ साध्वर्थमिति । क्रोधात् विषमद्यैव पास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रोधात् । मोहात् कैकेयीविषय

प्रभवाभवकोविदम् उत्पत्तिनाशज्ञमित्यर्थः । दुःखमासादयितुमभिभवितुम् ॥ ७॥८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन । अधर्मिष्ठम् अधर्मप्रचुरत्वाद्राज्यापहरणरूपमित्यर्थः॥९॥१०॥ क्रियावान् यज्ञादिक्रियावान् ॥ ११ ॥ धर्मार्थयोः धर्मार्थाभ्यां विहीनं कामप्रधानमिति यावत् ॥ १२ ॥ अन्तकाले मुह्यन्ति विपरीतबुद्धिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । पराश्रुतिः गाथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ क्रोधात् विषमद्यैव पास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रोधात् । मोहात् कैकेयीविषयमोहात् । साहसात् अविमृश्यकारित्वात् तातस्य यदतिक्रान्तं यद्धर्मातिक्रमणं तत्साध्वर्थमभिसन्धाय समीचानार्थं स्मृत्वा भवान् प्रत्याहरत निवर्त

पितुर्हि यदतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते । तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान् दुष्कृतं पितुः । अभिपत्ता कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः । पौरजानपदान् सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥ क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् । ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् । येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् । आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥

मोहात् । साहसात् साहसकरणात्, अविमृश्यकारित्वादिति यावत् । तातस्य यदविक्रान्तं यद्धर्मातिक्रमणं तत्साध्वर्थमभिसन्धाय समीचीनार्थं स्मृत्वा भवान् प्रत्याहरतु निवर्त्तयतु॥१४॥ पितुरिति। साधुमन्यते साधुकर्तुं मन्यत इत्यर्थः । तदपत्यं मतं पितुरपतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेन सम्मतम् ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु तादृशमपत्यमस्तु । माभिपत्ता प्राप्तुं नार्हतीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ तापसधर्मावलम्बनं क्षत्रियाणामप्यस्तीत्याशङ्क्याह—एष हीत्यादिना ॥ १९॥ क्व इति । प्रत्यक्षं परिदृश्यमानत्यागभोगयुक्तं धर्मं परलोकश्रेयःसाधनं प्रजापालनरूपं धर्ममुत्सृज्य संशयस्थमप्रत्यक्षम् अङ्गलोपादिसम्भावनया

यत्विति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ पितुरिति । साधु मन्यते साधुकर्तुंमन्यते । तदपत्यं पितुरपतनहेतुत्वात्तदपत्यत्वेनाभिमतम् ॥ १५ ॥ तदिति । तदपत्यं भवानस्तु तादृशपुत्रो भवान् भवतु । धीरविगर्हितं पितुः कृतं दुष्कृतमभिपत्ता प्राप्तुं नार्हतीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ तापसधर्मावलम्बनं क्षत्रियाणामप्यस्तीत्याशङ्क्याह—एष इति ॥१९॥ प्रत्यक्षं परिदृश्यमानत्यागभोगयुक्तम् प्रजापरिपालनं धर्ममुत्सृज्य संशयस्थम्

स०—यः पुत्रः साधु मन्यते तदेवापत्यम् । विधेयापेक्षया तच्छब्दे नपुंसकता । अतोन्यथा चेत् पितृकृतातिक्रमणस्य साधुत्वेन ज्ञानाभावे विपरीतम्,: अनपत्यमेव तदिति भावः । नञ्पूर्वात् "पत्लृ पतने" इत्यस्मात्करणे यत्प्रत्यये रूपम् । अपतनहेतुरपत्यमित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ तदपत्यम् अन्वर्थकापत्यशब्दवाच्यः। पितुर्दुष्कृतं भवान् नानुमन्यतामिति शेषः ॥ १६ ॥

अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि । धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् । प्राहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् । स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् । भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् । अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥ इहैव त्वाऽभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह । ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥

संशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः । अलक्षणं लक्षणरहितम् । क्रियाशक्तिरपूर्ववा इति दुर्निरूपमित्यर्थः । आयतिस्थं कालान्तरभाविफलम् । अनिश्चितं क्षत्रियेण प्रथममिदमनुष्ठेयमिति केनापि प्रमाणेनानिश्चितम् । तापसधर्मं कः क्षत्रियः चरेत्, न कोपीत्यर्थः ॥२०॥ अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि तथापि चातुर्वर्ण्यपालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वात् राज्यपालनमेवाचरेत्याह— अथेति ॥ २१ ॥ सर्वाश्रमधर्मापेक्षया श्रेष्ठतमो गार्हस्थ्यधर्मः कथं त्यज्यत इत्याह—चतुर्णामिति॥२२॥ स्वशक्त्यापि भवतैव राज्यं पालयितव्यमित्याह— श्रुतेनेति । श्रुतेन विद्यया । स्थानेन पदेन, प्रातिक्रमेणेति यावत्॥२३॥ कथमेव मुच्यते बालत्वस्य ममापि तुल्यत्वात् भवदपेक्षया अहं कियान्वृद्ध इत्यत आह—हीनेति । हीनबुद्धिगुणः सद्गुणबुद्धिरहितः वर्तयितुं स्थातुं भवता विना तूष्णीं स्थातुमपि नोत्सहे, किंपुना राज्यं कर्तुमिति भावः॥२४॥२५॥ इहेति।

अप्रत्यक्षम् अलक्षणं लक्षणरहितं दुर्निरूपमिति यावत् । आयतिस्थं कालान्तरभावि फलं अनिश्चितं क्षत्रियेण प्रथममिदमेवानुष्ठेयमिति केनापि प्रमाणेनानिश्चितं धर्मं परलोकश्रेयस्साधनं तव धर्मं कः क्षत्रबन्धुश्चरेत् न कोपीत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ श्रुतेनेति । श्रुतेन विद्यया । स्थानेन स्थित्या च बालः ॥ २३ ॥ ममापि तथात्वादित्यत आह—हीनेति । हीनबुद्धिगुणः सद्गुणबुद्धिरहितः । वर्तयितुं स्थातुं भवता विना तूष्णीं स्थातुमपि नोत्सहे किंपुनः राज्यं कर्तुमिति योजना ॥२४॥२५॥ इहेति ।

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज । विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हृदः साधु निर्दहन् । सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥ अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने । अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २९ ॥ आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ । अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसा त्वाऽभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि । बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥ अथैतत् पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः । गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

सह संभूय ॥ २६ ॥ अभिषिक्त इति । विजित्य स्थित इति शेषः । मरुद्भिर्देवैः ॥ २७ ॥ रामं राज्याङ्गीकरणाय प्रोत्साहयति—ऋणानीत्यादिना । दुर्हृदः शत्रून् ॥ २८ ॥ २९ ॥ आक्रोशमिति । आक्रोशं शापम् । "शाप आक्रोश आक्षेपः" इति हलायुधः । जनकर्तृकमिति शेषः। तत्रभवन्तं पूज्यम्। तत्रभवानत्रभवानितिशब्दौ वृद्धैः पूज्ये प्रयुज्येते ॥ ३० ॥ शिरसेति । मयि बान्धवेषु च करुणां कुर्विति सम्बन्धः । महेश्वरो विष्णुः । "यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः" इति पूर्वप्रकृतदहरविद्याकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्यो महेश्वरः इत्युक्तेः । दहरोपास्यश्चापहतपाप्मत्वादिगुणकः पुरुषोत्तमः "स उत्तमः पुरुषः" इति तत्समानप्रकरणे छान्दोग्ये श्रवणात् । अपहतपाप्मत्वं च रुद्रस्य नास्ति "अनपहतपाप्मा वा अहमस्मि" इति रुद्रेणैवोक्तेः । भूतसंहाराधिकृतस्य रुद्रस्य भूतेषु करुणा च गगनकुसुमतुल्या । अतः "स एकाकी न रमते । न ततो विजुगुप्सतः" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिः सुप्रसिद्धापारकारुण्य

सह सम्भूय ॥ २६ ॥ विजित्य स्थित इति शेषः ॥ २७ ॥ राज्याङ्गीकरणाय प्रोत्साहयति—ऋणानीत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ आक्रोशं शापम् । तत्रभवन्तं पूज्यम् । किल्बिषात् अपवादजन्यदुरितात् ॥ ३० ॥ मयि बान्धवेषु च करुणां

तथाहि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः । न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान् मतिं पितुस्तद्वचने व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥ तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः । न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत् स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥ तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तदा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः । तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्येऽभिसत्कृतः ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥

वात्सल्यादिगुणगणः पुरुषोत्तम एव महेश्वर इतिदिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तथेति । गमनाय अयोध्यां प्रतीति शेषः । तद्वचने तस्मिन् वचने ॥ ३३ ॥ तदद्भुतमिति । समं युगपत् ॥ ३४ ॥ तमिति । नैगमयूथवल्लभाः निगमः पुरं तत्र भवाः नैगमाः । "निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे" इति वैजयन्ती । यूथवल्लभा गणमुख्याः । विसंज्ञाश्रुकलाः विगतसंज्ञाः अश्रुक्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पुनरित्यादि । अभिसत्कृतः भरतेन स्तोत्रादिना सम्यगभिपूजितः ॥ १ ॥ २ ॥

कुर्विति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तथाहीति । गमनाय, अयोध्यां प्रतीति शेषः । तद्वचने तस्मिन्वचने ॥ ३३ ॥ तदिति । समं युगपत् ॥ ३४ ॥ नैगमयूथवल्लभाः निगमः पुरं तत्र भवाः नैगमाः, पौरा इति यावत् । "निगमो निश्चये वेदे पुरे चैव वणिक्पथे" इति वैजयन्ती । यूथवल्लभाः गणमुख्याः । विसंज्ञाश्रुकलाः विगतसंज्ञाः अश्रुक्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पुनरिति । अभिसत्कृतः भरतेन स्तोत्रादिना सम्यक्प्रपूजितः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् । मातामहे
समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ दैवासुरे च
सङ्ग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः । सम्प्रहृष्टो ददौ राजा
वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥ ततः सा सम्प्रतिश्राव्य तव
माता यशस्विनी । अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वर
वर्णिनी ॥५॥ तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ।
तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ ६ ॥

काममोहेन पित्रा कृतमिति पितरं निन्दन्तं भरतं प्रति रामो मोहहेतुप्रसक्तिरेव नास्तीति दुष्परिहरं हेत्वन्तरमाह—पुरेत्यादिना । राज्यशुल्कं समाश्रौषीत् तव पुत्रिकायां यो जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञां कृतवान् ॥ ३ ॥ दैवासुर इति । दैवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि । वरं वरद्वयम् ॥ ४ ॥ तत इति । तव माता सम्प्रतिश्राव्य शपथं कारयित्वा । ततः द्वौ वरौ अयाचतेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ याच्ञा प्रकारमाह—तवेत्यादिना । ननु कैकेयी स्वोद्वाहकाले कन्याशुल्कत्वेन भरतस्य प्राप्तं राज्यं वरविषयत्वेन कथमयाचत ? उच्यते—बाल्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकालान्तरितत्वाच्च सन्निहितं वरद्वयमेव याचितवतीति न दोषः । मध्येप्राप्तस्यापि वरद्वयस्य "किं न स्मरसि कैकेयि" इति मन्थरया स्मारितत्वात् चिरकालवृत्तान्तस्य विस्मरणमुपपन्नमेव । ननु दशरथ उद्वाहकाले कैकेयीपुत्राय प्रतिश्रुतं राज्यं रामाय दातुं कथमुद्युक्तवान् ? सत्यम्—"उद्वाहकाले रतिसम्प्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥" इतिन्यायेन दोषाभावं हृदि निधाय

को हि धर्मार्थयोर्हीनं कर्म स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुस्सन् कुर्यादित्यनेन कामुकेन तातेनोक्तं न कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्तथा भवतु, अकामुकेन तेन स्वस्थावस्थायां कृतमवर्जनीयं हेत्वन्तरमप्यस्तीत्याह—पुरा भ्रातरित्यादिना । राज्यशुल्कं समाश्रौषीत् ते तव पुत्रिकायां यो जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ दैवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि । वरं वरद्वयम ॥ ४ ॥ संप्रतिश्राव्य शपथं कारयित्वा ततो द्वौ वरौ अयाचतेति सम्बन्धः। ननु दशरथ उद्वाहकाले कैकेयीपुत्राय प्रतिश्रुतं राज्यं कथं रामाय दातुमुद्युक्तवानिति चेत् ? सत्यम्; " उद्वाहकालेरतिसम्प्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि।" इति न्यायेन दोषाभावं हृदि निधाय तथाकृतवानित्यदोषः । तथा च उमासंहि

तेन पित्राऽहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७॥ सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः। सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥ भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम्। कर्त्तुमर्हति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥९॥ ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् । पितरं चापि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥ श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना । गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन् यत्पाति वा सुतः ॥ १२ ॥

तथाकृतवानिति न दोषः । केकयोपि रामगुणानुविद्धतया राज्यं न दौहित्राय याचितवान् । रामोपि सुमन्त्रादिभ्य इदं रहस्यं श्रुतवान् अतएव हि ते शृण्वन्तोऽनुमान्य स्थितवन्त इति द्रष्टव्यम्॥६॥ तेन कैकेय्यै प्रतिश्रुतराज्येन। अत्र वने दण्डकारण्ये। वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्त इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वः केनापि वारयितुमशक्य इति यावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचय राजानं स्वाभिषेचनेन कैकेय्या ऋणाद्राजानं मोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वोक्तार्थस्यावश्यकर्त्तव्यत्वे सम्मतिमाह—श्रूयत इत्यादिना । गयेन गयाख्येन। गयेषु गयाख्येषु प्रदेशेषु ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । पितॄन्

तायां पार्वतीं प्रति शिववचनम् " पट्टाभिषेकसमये भवेयं स्मारितो ह्यहम् । त्वया वान्येन भूपाल तथा चेत्करवाण्यहम् । इत्थं प्रतिज्ञामकरोदाहिताग्न्यग्रणीर्नृपः ।" इति कैकेयीविवाहसमये केकयदशरथसङ्केतस्य विद्यमानत्वाच्चादोषः । याचनाप्रकारमाह—तव राज्यमिति। नियुक्तः कैकेय्येति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्र वने दण्डकारण्ये वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्त इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वः अप्रतिबन्धः केनापि निवर्त्तयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचयराजानं स्वाभिषेचनेन कैकेय्या ऋणाद्राजानं मोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वोक्तस्यावश्यकत्वे सम्मतिमाह—श्रूयत इति । गयेन गयाख्येन । गयेषु गयाख्यप्रदेशेषु ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति पुत्रः पितॄन् पाति पितॄनुद्दिश्यकृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकं प्रापय्य

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवे-
तानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥ एवं राजर्षयः सर्वे
प्रतीता राजनन्दन । तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नर
कात् प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृती
रनुरञ्जय । शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः
॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि
राजराण्मृगाणाम् । गच्छ त्वं पुरवरमद्य सम्प्रहृष्टः
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायां ते
दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम्।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं
सुखी श्रयिष्ये ॥१८॥ शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् । चत्वारस्तनयवरा
वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७॥

पाति तदुद्देशकृतेष्टापूर्त्तादिना स्वर्ल्लोकं प्रापय्य रक्षतीत्यर्थः ॥१२॥ एष्टव्याः काङ्क्षितव्याः॥१३॥ एवम् उक्तप्रकारेण । प्रतीताः निश्चितवन्तः ॥ १४–१६॥ मृगाणां राजराट् भवामि मृगाणां रञ्जकः शिक्षकश्च भवामीत्यर्थः । अत्र मृग शब्देन तत्तुल्या मुनयो लक्ष्यन्ते । यद्वा भाविसुग्रीवरञ्जनवालिवधादीनां बीज न्यासोयम् ॥१७॥ वर्षत्रं छत्रम् । सुखी श्रयिष्य इतिपाठः ॥१८॥ शत्रुघ्न इति ।

रक्षतीत्यर्थः ॥ १२॥ एष्टव्या इति । बहवः पुत्रा एष्टव्याः प्राप्तव्याः । कुतः ? तेषा मिति॥१३॥ अत एव सर्वे राजर्षयः । एवं प्रतीताः एवमुक्तप्रकारेण निश्चितवन्तः ॥ १४–१६ ॥ भरतस्य राज्याधिपत्यमिव स्वस्य वनाधिपत्वं सम्पादयति–त्वमि त्यादि । मृगाणां राजराट् भवामि मृगाणां रञ्जकः शिक्षकश्च भवामीत्यर्थः । एतद्वा विसुग्रीवरञ्जनवालिवधादीनां बीजत्वेन प्रतिभाति ॥१७॥ छायामिति । वर्षत्रंछत्रम् । दिनकरभा इति द्वितीयाबहुवचनम् । शीतां छायामित्यन्वयः ॥१८॥शत्रुघ्न इति ।

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥ साधु राघव माभूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धे मनस्विनः ॥२॥ कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः । उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥४॥ यथा ग्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् क्वचिद्वसेत् । उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु । आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥

चराम करवामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

एवं रामेणोक्ते निरुत्तरतया स्थितं भरतमालोक्य हितपरतया जाबालिश्चार्वाकमतमाश्रित्योत्तरमाह अष्टोत्तरशततमे–आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तम इत्यनेन वक्ष्यमाणं नास्तिकवचनमहृदयमिति द्योत्यते । धर्मापेतं वैदिकधर्मापेतम् ॥ १ ॥ साध्विति । बुद्धिः साधु माभूत् सम्यङ् निवर्त्यतामित्यर्थः ॥ २ ॥ क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्साधनेन किमाप्यम्, न किमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथेत्यादि । आवासमात्रमिति मार्गस्थसत्रशालायां विश्रमार्थं क्षणं निवासेपि तद्विसृज्य गच्छतः पथिकस्य तच्चिन्तानुवृत्तिवत् यावत्संश्लेषमेव मातापित्रादयोऽनुवर्तनीयाः । विश्लेषे तत्स्मृति

चराम करवामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

आश्वासयन्तमिति । धर्मापेतं वैदिकधर्मविरुद्धम् ॥ १ ॥ साधु माभूत सम्यङ्निवर्ततामित्यर्थः ॥ २ ॥ कस्यचित्पुरुषस्य केनचित्सम्बन्धेन किमाप्यं प्राप्यं किम् ? न

पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम । आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय । एकवेणी धरा हि त्वां नगरी सम्प्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज । विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन । अन्यो राजा त्वमन्यः स तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्लं रुधिरमेव च । संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै । प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥

रपि विफला, किमुत तत्प्रीत्यर्थकार्याचरणमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पित्र्यमिति । रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्या परो बोधनीय इति न्यायात् । कापथं कुत्सितमार्गम् । दुःखं दुःखप्रदम् । विषमं यौवनानुचितम् । बहुकण्टकम् अनेकोपप्लवसहितम् । कापथमित्यनेनानुचितवानप्रस्थमार्ग एवोच्यते ॥ ७ ॥ समृद्धायामिति । एकवेणी धरा व्रतपरायणेत्यर्थः । नगरी तदधिदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेति । यदुच्यते मयेति शेषः ॥ १० ॥ बीजमात्रमिति । पिता जन्तोर्बीजमात्रम् अल्पकारणम् । प्रधानकारणं तु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तं धृतं शुक्लं रुधिरमेव च शुक्लशोणितमेव । तत् शुक्लशोणितं पुरुषस्य जन्मकारणम् ॥ ११ ॥ गत इति । तेन नृपेण यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं स नृपतिस्तत्र गतः, पञ्चभूतेषु लयं प्राप्त इत्यर्थः । पञ्चभूतमयत्वान्नरपतिशरीरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य आत्मनो भावात् । मर्त्यानां मरणशीलानामेषा प्रवृत्तिः, अयं स्वभाव इत्यर्थः । त्वं तु

किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः यदेक इति ॥ ३–६ ॥ पित्र्यं राज्यमिति रामाभिप्रायेणोक्तिः । पराभिप्रायेण परो बोधनीय इति न्यायादित्याशयः । कापथं कुत्सितमार्गम् । दुःखं दुःखप्रदम् ॥ ७–१० ॥ पिता जन्तोर्बीजमात्रम् अल्पकारणम्, प्रधानकारणं तु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तं धृतं शुक्लं रुधिरमेव च तच्छुक्लशोणितमिह पुरुषस्य जन्मकारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ गत इति । तेन यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं स नृपतिस्तत्र गतः, तेषु भूतेषु लयं प्राप्त इत्यर्थः । मर्त्यानां मरणशीलानां एषा

अर्थधर्मपरा ये ये तांस्तान् शोचामि नेतरान् । ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥ अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः । अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥ यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥

मिथ्या विहन्यसे मिथ्याभूतेन सम्बन्धेन पीड्यसे ॥१२॥ अर्थेति । अर्थधर्मपराः प्रत्यक्षसौख्यं विहाय केवलार्थसम्पादनपराः । धर्मपराश्च इतरान् केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरान्। अर्थधर्मपरविषयशोकहेतुमाह ते हीति। प्रेत्यापि विनाशं दुःखं भेजिर इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ धर्मस्याफलत्वे स्थालीपुलाकन्यायेन किञ्चिदुदाहरणमाह—अष्टकेति । अयं जनः अष्टका अष्टकाश्राद्धम् पितृदैवत्यं प्रतिसांवत्सरिकमिति यत्कर्म कर्तुमिति शेषः । प्रसृतः प्रवृत्तः । अत्र तत्सर्वमिति शेषः। अन्नस्य उपद्रवं क्षयं पश्य तत्सर्वं स्वभोज्यान्नस्य निरर्थक क्षयहेतुम् आलोचयेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह मृतोहि किमशिष्यतीति ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थं तर्कमुखेन द्रढयति—यदीति। अन्येन भुक्तमन्नमन्यस्य देहं गच्छति यदि तर्हि प्रवसतः श्राद्धं दद्यात् पथि गच्छन्तमुद्दिश्य भोजयेत् । तत् अन्य भुक्तमन्नं पथ्यशनं भवेत् पथिकस्य पाथेयं भवेत्। नचैवं दृश्यते अतः श्राद्धा

प्रवृत्तिः अयं स्वभाव इत्यर्थः । त्वं तु मिथ्याविहन्यसे मिथ्याभूतेन पितृपुत्रादि सम्बन्धेन पीड्यस इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपराः प्रत्यक्षसौख्यं विहाय केवलार्थ धर्मसम्पादनपराः । इतरान् केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरायणान् न शोचामीत्यर्थः । अर्थसम्पादनविषये शोकहेतुमाह ते हीति । प्रेत्यापि विनाशं दुःखं भेजिर इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ अष्टकाश्राद्धं पितृदैवत्यं प्रतिसांवत्सरिकमित्यपि प्रसृतः प्रवृत्तः योऽयं जनः । तस्यान्नस्योपद्रवं क्षयं पश्य । तत्र हेतुः मृतो हीति ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थं तर्कमुखेन द्रढयति—यदि भुक्तमिति । अन्येन भुक्तमन्नं अन्यस्य देहं गच्छति यदि तदा प्रवसतः श्राद्धं दद्यात् पथि गच्छन्तमुद्दिश्यान्नं भोजयेत् अन्यभुक्तमन्नं पथ्यशनं भवेत्, पथिकस्य पाथेयं भवेदित्यर्थः । नैवं दृश्यते अतो न भवतीति

स०—अर्थधर्मपराः अर्थशब्दो निवृत्तिपरः । अर्थेन निवृत्त्या, प्राप्तराज्यपरित्यागेनेति यावत् । धर्मपराः ते इह दुःखं प्रारब्धम् । प्रेत्य मृत्वा विनाशम् अदर्शनं लेभिरे प्राप्तवन्तः । "णश अदर्शने" इति धातुः ॥ १३ ॥ अशिष्यति भक्षयिष्यति ॥ १४ ॥

दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः।
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व सन्त्यज ॥ १६ ॥
स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते ।
प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥
स तां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

दिकं मृतस्याशनं न भवतीति भावः ॥ १५ ॥ एवमेकत्र वैदिककर्मणि फलव्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रापि वैदिके न फलप्रसक्तिरित्याह—दानसंवनना इत्यादिना । दानसंवननाः दानाय वशीकरणोपायाः "संवननं कर्मणा वशीकरणम्" इति हलायुधः । मेधाविभिः परद्रव्यग्रहणकुशलबुद्धिभिः । यजस्व देवताराधनं कुरुष्व। सन्त्यज अर्थैषणादीन् सम्यक् त्यज । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । यजस्वेत्यादिरूपा ग्रन्थाः मेधाविभिः कृता इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ स इति । सः पितृवचनं परिपालनीयमितिमन्यमानः त्वं परं परलोकानुभाव्यं यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धं राज्यभोगादिकम् । तदातिष्ठ प्रतिगृह्णीष्व परोक्षं परोक्षसुखफलकं पितृवचनपरिपालनादिकम् ॥१७॥ स इति । तां बुद्धिं प्रत्यक्षादन्यं नास्तीतिबुद्धिम् । सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वजनसम्मतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्ड० अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥१०८॥

भावः ॥१५॥ वैदिकाचारं सन्दूष्य तद्विधायकं शास्त्रं दूषयति—दानेति । दानसंवननाः दानाय वशीकरणोपायाः । मेधाविभिः द्रव्यग्रहणकुशलबुद्धिभिः । यजस्व देवताराधनं कुरुष्व । अर्थादीन सन्त्यज सम्यक्त्यज । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ स इति । सः पितृवचनं परिपालनीयमिति मन्यमानस्त्वम् । परलोकं नास्तीति बुद्धिं कुरु । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धं राज्यभोगादिकं यत्तदातिष्ठ प्रतिगृह्णीष्व परोक्षसुखफलकं पितृवचनपरिपालनादिकम् । पृष्ठतः कुरु नानुतिष्ठ ॥ १७ ॥ तां बुद्धिं सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वजनसम्मतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः । उवाच परया भक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १ ॥ भवान् मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् । अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसम्मितम् ॥ २ ॥ निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः । मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् । चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥४॥ अनार्यस्त्वार्यसङ्काशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः । लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥

अथ जाबालिमतनिरासपूर्वकं वैदिकमतस्थापनं नवोत्तरशततमे सर्गे—जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनां सत्यबुद्धीनां भक्त्या वैदिकधर्मश्रद्धया । अविपन्नया जाबालिवचनैः सांदृष्टिकैरप्यचलितया ॥१॥ भवानिति । प्रियकामार्थं प्रियविषयेच्छासिद्ध्यर्थं यद्वचनमुक्तवान् तत् कार्य्यसङ्काशं कार्यवत्प्रतीयमानम् । अकार्य्यं पथ्यसम्मितं पथ्यवदवभासमानम् । अपथ्यम्, दुःखोदर्कमिति यावत् । एवं वचनं दूषितम् ॥ २ ॥ अथ वक्तारं दूषयति—निर्मर्याद इत्यादिना । निर्मर्यादः मर्य्यादारहितः । अतएव पापाचारसमन्वितः । तत्र हेतुः भिन्नचारित्रदर्शन इति । दर्शनं मतं वेदविहितात् भिन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्त्तक इत्यर्थः । एवम्भूतः पुरुषः सत्सु मानं पूजां न लभते प्रत्युत निन्दामेव लभत इत्यर्थः ॥३॥ पापाचारत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह—कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनम् अतिधीरमित्यर्थः । चारित्रम् उक्तरूपाचारः॥४॥ एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणे स्वस्यानर्थं दर्शयति श्लोकत्रयेण—अनार्य इत्या

जाबालेरिति । सत्यात्मनां सत्यप्रवणस्वभावानाम् । अविपन्नया विपदमप्राप्तया, धर्माचलितयेति यावत् ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रियाभिलाषनिमित्तम् यद्वचनमुक्तवान् अकार्यं सत् कार्यसङ्काशं कार्यत्वेन प्रतीयमानम् । पथ्यसम्मितं पथ्यवदवभासमानम् । अपथ्यं दुःखोदर्कमिति यावत् ॥ २ ॥ निर्मर्यादमिति । निर्मर्यादः उत्पथे वर्तमानः । मानं पूजाम् । भिन्नचारित्रदर्शनः वेदविहिताचाराद्भिन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्तक इत्यर्थः॥ ३ ॥ सज्जनासज्जनस्वरूपं केन कारणेन ज्ञायत इत्यत आह—कुलीनमिति ॥ ४-॥ अनार्यमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । आर्यसङ्काशः शुचिः ।

अधर्मं धर्मवेषेण यदीमं लोकसङ्करम् । अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः। बहुमंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कस्य धास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् । अनया वर्त्तमानो हि वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्त्तते । यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसञ्च राजवृत्तं सनातनम् । तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

दिना । अनार्य एव सन्नार्यसङ्काशः । शौचाद्धीन एव सन् शुचिरिव । लक्षण्यवत् शिष्टलक्षणयुक्ततुल्य एव सन् अलक्षण्यः लक्षणहीनः । शीलवानिव सन् दुःशीलः । अहं शुभं हित्वा शुभसाधनं वैदिकधर्मं हित्वा । लोकसङ्करं लोकसङ्करकारकम् । क्रियाविधिविवर्जितं वैदिकक्रियया वेदविधिना च वर्जितम् । इमं त्वदुक्तमधर्मं धर्मवेषेण धर्मत्वेनाभिपत्स्ये स्वीकरिष्यामि यदि दुर्वृत्तं मां चेतयानः ज्ञानवान् कः पुरुषः लोके बहुमंस्यति न कोपीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ न केवलं बहुमानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह–कस्येत्यादिना । अहं हीनप्रतिज्ञया वनवासप्रतिज्ञारहितया अनया वृत्त्या परोक्षं पृष्ठतः कुर्वितित्वदुक्तया वृत्त्या वर्तमानः सन्, वृत्तं त्वदुक्ताचरणम् । कस्य धास्यामि आधास्यामि, उपदेक्ष्यामीत्यर्थः। दास्यामीति पाठान्तरम् । केन वा साधनेन स्वर्गमाप्नुयामिति योजना ॥ ८ ॥ त्वदुक्ताचरणे सर्वलोकस्यापि परलोकहानिः स्यादित्याह–कामवृत्त इत्यादिना ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकं सत्यनिष्ठां दर्शयन् सत्यपरत्व

लक्षण्यः लक्षणयुक्तः शीलवांश्चाहम् । अनार्यः शौचाद्धीनः अलक्षण्यः दुश्शील इव शुभं हित्वा शुभसाधनवैदिकधर्मं हित्वा । लोकसङ्करं लोकसङ्करकारकम् । क्रियाविधिवर्जितं वैदिकक्रियया वेदविधिना च वर्जितम् । इदं त्वदुक्तमधर्मम् । धर्मवेषेण धर्मत्वेनाभिपत्स्ये यदि तदा दुर्वृत्तं मां चेतयानः चेतनः पुरुषः कः लोके बहुमंस्यति न कोपीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ कस्येति । अहं हीनप्रतिज्ञया चतुर्दशवर्षावधिवनवासप्रतिज्ञारहितया अनया वृत्त्या "प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु" इति त्वदुक्तया वृत्त्या। वर्तमानस्सन् । वृत्तं त्वदुक्ताचरणम् । कस्य दास्यामि कस्योपदेक्ष्यामीत्यर्थः। केन साधनेन वा स्वर्गमाप्नुयामिति योजना ॥ ८ ॥ त्वदुक्ताचरणे सर्वजनस्यापि परलोकहानिः स्यादित्यत आह–कामवृत्त इति ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकं सत्यनिष्ठां

ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे । सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः । धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा श्रिता सदा । सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च । वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥ एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम्। मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते॥ १५॥ सोऽहं पितुर्नियोगन्तु किमर्थं नानुपालये । सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥

रूपस्वमतं स्थापयति–सत्यमेवेत्यादिना । अनृशंसं भूतानुकम्पाप्रधानं सनातनं च राजवृत्तं सत्यमेव सत्यरूपमेव । तस्माद्राजवृत्तस्य सत्यरूपत्वात् । राज्यं राज्यस्थजनजातं सत्यात्मकं सत्यरूपम्, सत्यप्रधानमिति यावत्। लोक इति जात्येकवचनम् ॥ १० ॥ ऋषय इति । मेनिरे उत्कृष्टमिति शेषः । परमं क्षयं परमं धाम "धिष्ण्यं धाम निकेतनं च सदनं वस्त्यं च वास्तु क्षयः" इति वैजयन्ती ॥ ११ ॥ उद्विजन्त इति । उद्विजन्ते जना इति शेषः ॥ १२ ॥ सत्यमिति । ईश्वरः नियन्ता, व्यवस्थापक इति यावत् ॥ १३ ॥ दत्तमिति । सत्यप्रतिष्ठानाः सत्याधाराः सत्यप्रतिष्ठानानीति विपरिणम्य पूर्वार्द्धेन योज्यम् ॥ १४ ॥ प्रस्तुतसत्यनिष्णातस्य ऐहिकामुष्मिकफलं तद्रहितस्य निरयप्राप्तिं च दर्शयति--एक इत्यादिना ॥१५॥ स इत्यादि । सत्यप्रतिश्रवः सत्यसन्धः ॥१६॥

दर्शयन् सत्यरूपं स्वमतं स्थापयति–सत्यमेवेत्यादिना । अनृशंसं भूतानुकम्पाप्रधानं सनातनं च राजवृत्तं च सत्यमेव सत्यरूपमेव । तस्माद्राजवृत्तस्य सत्यरूपत्वात् राज्यं राज्यस्थजनजालम् । सत्यात्मकं सत्यरूपम् सत्यप्रधानमित्यर्थः । लोक इति जात्येकवचनम् ॥ १० ॥ परमं क्षयम् उत्कृष्टस्थानम् ॥ ११–१३ ॥ सत्यप्रतिष्ठानाः सत्याधाराः दत्तादीन्यपि सत्यप्रतिष्ठानानीति वचनव्यत्ययेन योजनीयानि ॥१४॥ प्रस्तुतसत्यनिष्णातस्य ऐहिकामुष्मिकं फलं तद्रहितस्य निरयप्राप्तिं च दर्शयति–एक इति ॥ १५ ॥ सोहमिति । सत्यप्रतिश्रवः सत्यसन्धः । समयीकृतः " तद्ब्रूहि

स०–सत्येन शपथेन समयीकृतः कैकेय्या प्रतिज्ञावान् कृतः यतः अतः कथं नानुपालये। कृतमित्यपि पाठः १६

नैव लोभान्न मोहाद्वा न ह्यज्ञानात्तमोन्वितः । सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७॥ असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः । नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् । भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९॥ क्षात्त्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम्। क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥

नैवेति । लोभात् राज्यलोभात् । मोहात् विप्रलम्भवाक्यजनितचित्तविभ्रमात् । अज्ञानात् तमोन्वितः तमोगुणयुक्तः सत्यस्य " करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे " इत्यस्य सत्यवचनस्य । सेतुं मर्यादाम् ॥ १७ ॥ असत्यसन्धस्येति। चलस्य चलस्वभावस्य ।प्रतीच्छन्ति हव्यकव्यादिकमिति शेषः । नः अस्माभिः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिति । अहं सत्यं सत्यरूपमिमं धर्मं प्रत्यगात्मं स्वयं पश्यामि आत्मानं प्रत्यविनाभूतत्वेन प्रवृत्तं पश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः सत्पुरुषैराचरितः, सम्पादित इति यावत् । भारः जटावल्कलादिभारः । तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थम् । अभिमन्यते अभिमतो भवति ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितं सत्यं परित्यज्य त्वदुक्तरीत्या राज्यं नाङ्गी-

वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च " इति शपथेन प्रतिज्ञावान् कृतः। सोहं सत्यं पितुर्निदेशं किमर्थं नानुपालये पालयिष्याम्येव ॥ १६ ॥ नैवेति । लोभात् राज्यलोभात् । मोहात् विप्रलम्भवाक्यश्रवणजनितचित्तविभ्रमात् । अज्ञानात् ज्ञानाभावात् । तमोऽन्वितः तमोगुणयुक्तः । सत्यस्य सेतुं ' करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ' इत्युक्तसत्यवचनस्य मर्यादाम् ॥ १७ ॥ असत्यसन्धस्येति । चपलस्य चपलस्वभावस्य । न प्रतीच्छन्ति न स्वीकुर्वन्ति । हव्यकव्यादिकमिति शेषः । नः अस्माभिः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिति । अहं सत्यं सत्यरूपमिमं धर्मम् । प्रत्यगात्मम् आत्मनि प्रत्यक्षीकृतम् आत्मनि प्रतिमुखीकृतं स्वयं पश्यामि आत्मानं प्रत्यविनाभूतत्वेनावृतं पश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः सत्पुरुषैराचरितः, सम्पादित इत्यर्थः । भारः जटावल्कलादिभारः, तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थमभिनन्द्यत इत्यर्थ ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितं सत्यं परित्यज्य त्वदुक्तरीत्या

सत्य०—तमः तत्कार्यं कोपादि । गुरोः पितुः ॥१७॥ उपासकस्य चञ्चलत्वादेव तेपि देवाद्याः अस्थिरचेतसस्सन्तः न प्रतीच्छन्ति न गृह्णन्ति, हव्यादिकमिति शेषः ॥ १८ ॥ **प्रत्यगात्मम्**—अञ्चन्ति गच्छन्ति नानायोनिष्वित्यञ्चः । ते च ते आत्मानः अगात्मानो जीवाः । अगात्मनः प्रति विद्यमानं प्रत्यगात्मम् । वीप्सायामव्ययीभावः । "अनश्च" इति टच् । सत्यं सत्यपरिपालनम् ध्रुवं मुख्यं धर्मं पश्यामि। भारः जटाभारः यतः धर्मार्थं सत्पुरुषैश्चीर्णः अतस्तदर्थम् अभिनन्द्यते आद्रियते॥ १९॥

कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्रधार्य च। अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥ भूमिः कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि। स्वर्गस्थं चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य्य माम्। आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥ कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरौ। भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ। प्रहृष्यमाणा सा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः। मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥

करिष्यामीत्याह—क्षात्रमित्यादिना। अधर्मम् अधर्मप्रचुरम्। धर्मसंहितं धर्मलेशसहितम्, अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहं त्यक्ष्य इत्यर्थः॥२०॥२१॥ भूमिरिति। कीर्तिः वितरणजनिता प्रथा। यशः पौरुषनिबन्धनम्। पुरुषं करणत्रयेण सत्यनिष्णातम् अनुपश्यन्ति अनुसृत्य पश्यन्ति, अनुबध्नन्तीति यावत् ॥२२॥ श्रेष्ठमिति। श्रेष्ठमित्यवधार्य्य निश्चित्य। इदं भद्रं कुरुष्वेति भवान् युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्य्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥ 'प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु' इत्यन्तस्य जाबालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय 'राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः' इत्यस्याप्युत्तरमाह—कथमित्यादिना॥२४॥ स्थिरेति। प्रतिज्ञा, प्रतिज्ञाता कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोक-

राज्यं नाङ्गीकरिष्यामीत्याह—क्षात्रमिति। अधर्ममधर्मप्रचुरम्। धर्मसंहितं धर्मलेशसहितम् अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहं त्यक्ष्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ भूमिरिति। पुरुषं प्रार्थयन्ति, सत्यभागिनमिति शेषः। कीर्तिः वितरणजनिता प्रथा ॥ २२ ॥ अवधार्य निश्चित्य। इदं भद्रं कुरुष्वेति भवान् युक्तिकरैर्वाक्यैर्मां यदाह तदकार्यमेव स्यात्॥२३॥ 'प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु' इत्येतस्य जाबालिवाक्यस्योत्तरमभिधाय 'राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः' इत्यस्योत्तरमाह—कथमिति ॥ २४॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। वसन् कुर्वन्। नियतभोजनः नियतवन्याहारः तेन सन्तुष्टपञ्चवर्गः सन्तुष्टेन्द्रियवर्गः।

सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्त्तये । अकुहः श्रद्धान
स्सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमां
प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यच्छुभम् । अग्निर्वायुश्च सोमश्च
कर्मणां फलभागिनः ॥२८॥ शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट्
त्रिदिवङ्गतः । तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता मह
र्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्ना-
स्तिकवाक्यहेतुम् । अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्ह
माणो वचनानि तस्य ॥३०॥ सत्यं च धर्मं च पराक्रमं
च भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च । द्विजातिदेवातिथिपूजनं
च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥

द्वयमेकं वाक्यम् । वनवासं वसन् कुर्वन्नित्यर्थः । नियतभोजनः नियतवन्या हारः । सन्तुष्टपञ्चवर्गः परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः । लोकयात्रां पितृवचनपरिपालन रूपलोकवर्त्तनम् । " गमने वर्तने यात्रा " इति वैजयन्ती । अकुहः अकृत्रिमः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अष्टकोदाहरणेन वैदिककर्मणां निष्फलत्वं यदुक्तं तत्र परिहारमाह—कर्मभूमिमित्यादिना । यत् शुभं कर्म तत् कर्त्तव्यम्, जनैरिति शेषः । तत्र फलवदनुष्ठानं दर्शयति अग्निरित्यादि । कर्मणां कर्मभूमिकृतस्व-स्वकर्मणाम् । फलभागिनः अग्नित्वादिफलं प्राप्तवन्तः ॥ २८ ॥ क्रतूनां शतम् आहृत्य कृत्वेत्यर्थः । प्रवासिनं प्रति श्राद्धकरणविधेरभावात् विहितस्थले कुत्रापि न व्यभिचार इति भावः ॥२९॥ अमृष्यमाण इति । नास्तिकवाक्यहेतुं ' यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्य

लोकयात्रां पितृवचनपरिपालनरूपलोकादिवर्तनं प्रवर्तये । अकुहः अकृत्रिमः अमा-यावी सन् ॥ २६ ॥२७॥ कर्मभूमिमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यच्छुभं कर्म तत्कर्तव्यम्, जनैरिति शेषः। शुभकर्मकर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—अग्निरित्यादिना। कर्मणां कर्मभूमौ कृतस्वस्वकर्मणां फलभागिनः अग्नित्वादिकं कर्मफलत्वेन प्राप्तवन्तः । अग्न्यादयस्तु जन्मान्तरे कर्मभूमौ शुभकर्म कृत्वा इदानीमग्नित्ववायुत्वसोमत्वा दिकं प्राप्ताः, अतस्सर्वैरपि शुभकर्मैव कर्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अमृष्य माण इति । नास्तिकवाक्यहेतुं ' यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।

विष०—फलभागिनः अग्नित्वादिकं कर्मफलत्वेन प्राप्तवन्तः । अतः सर्वैरपि शुभकर्मैव कर्तव्यमिति भावः ॥
स०—कर्मणां फलभागिनः अस्मिन् वर्षे कर्म कृत्वैव प्राप्तपदाः ॥ २८ ॥

तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं सम्प्रतिपद्य विप्राः। धर्मं चरन्तः सकलं यथावत् कांक्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥ निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम्। बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि। तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥

शनं भवेत् ॥ ' इत्यादिनास्तिकवाक्यरूपतर्कं विगर्हमाणः मनसि विगर्हमाणः ॥३०॥३१॥ तेनेति । तेन हेतुना । विप्राः एवमर्थं यथावत् आज्ञाय ज्ञात्वा । एकोदयं सम्प्रतिपद्य ऐककण्ठ्यं प्राप्य सकलं धर्मं स्वस्ववर्णाश्रमोचित धर्मम् । अप्रमत्ताः सावधानाः यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः लोकागमं स्वर्गादि लोकप्राप्तिं काङ्क्षन्तीति ॥ ३२ ॥ निन्दामीति । विषमस्थबुद्धिम् अवैदिक मार्गनिष्णातबुद्धिम् । अनया बुद्ध्या चरन्तं चार्वाकमतानुसारिणीं बुद्धिं परान् प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः । सुनास्तिकं परलोको नास्तीति बुद्धियुक्तम् । सुशब्देन वैदिकवत्स्थित्वा चार्वाकमतप्रवर्त्तक इत्युच्यते । निन्दामि वैदिक कर्मभ्यो बहिष्करोमि ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यदि कश्चिद्राज्ये स्यात् सोपि बहिष्करणीय इत्याह–यथेत्यादिना । चोरो यथा निराकरणीयः सः वेदबाह्यत्वेन प्रसिद्धोपि । तथाहि तथैव । अत्र अस्मिन् लोके । नास्तिकं

दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् " इत्यादिनास्तिकवाक्यरूपतर्कं विगर्हमाणः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तेनेति । येन त्रिदिवस्य पन्थानमाहुः तेन हेतुना विप्राः एवमर्थं यथावदाज्ञाय श्रुत्वा एकोदयं सम्प्रतिपद्य एकमुखं प्राप्य एकमनसो भूत्वा सकलं धर्मं स्ववर्णाश्रमोचितं धर्मम् । अप्रमत्ताः सावधानाः यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः । लोकागमं परलोकप्राप्तिं कांक्षन्तीति योजना ॥ ३२ ॥ निन्दामीति । विषमस्थबुद्धिम् अवैदिकमार्गनिष्णातबुद्धिम् । अनया बुद्ध्या चार्वाकमतानुसारिण्या बुद्ध्या ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी चार्वाकमतानुसारी जाबालिरिव प्रत्यक्ष मात्रप्रमाणवादी बुद्धमतावलम्बी राज्ये यदि कश्चित्सम्भवेत्सोपि निराकरणीय इत्याह–यथाहीति । चोरो यथा निराकरणीयः स वेदबाह्यत्वेन प्रसिद्धो बुद्धः तथैव निराकरणीयः। अत्र अस्मिल्लोके नास्तिकं चार्वाकमपि तथागतं विद्धि बुद्धतुल्यं विद्धि

त्वत्तो जनाः पूर्वतरे वराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः । जित्वा सदेमं च परञ्च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ ३५ ॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता स्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः । अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् । उवाच तथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ३७

चार्वाकं तथागतं बुद्धतुल्यं विद्धि तस्माद्यः प्रजानां शङ्क्यतमः अवैदिकत्वेन शङ्कनीयः । तेन नास्तिकेन बुधोऽभिमुखो न स्यात् ॥ ३४ ॥ ऐहिकामुष्मिक फलसाधने धर्मे शिष्टाचारं प्रमाणयति—त्वत्त इत्यादिना । त्वत्तः पूर्वतरे पुरातनाश्च वराश्च ज्ञानतः श्रेष्ठाश्च जनाः बहूनि शुभानि कर्माणि चक्रुः । ते इमं परं च लोकं जित्वा सदा वर्त्तन्त इति शेषः । सदावर्तमानत्वं च ग्रहनक्षत्रादि रूपेण दृश्यमानत्वात् । "सुकृतां वा एतानि ज्योतिंषि यन्नक्षत्राणि" इति श्रुतेः । तस्मात् कर्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनत्वात् । द्विजाः स्वस्ति मङ्गलात्मकं कर्म हुतं यज्ञादिकृतं च तपोदानादिकं च कुर्वन्तीति शेषः । एवं प्रत्यक्षमेव न प्रमाणं तदतिरिक्तानां वेदानामपि प्रमाणत्वात् । तत्त्वं च तेषां महाजनपरिग्रहात् । स चापौरुषेयत्वेन तच्चाविच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् । वैदिकानि च कर्माणि सफलानि अग्निरविसोम नक्षत्रेन्द्रादिफलभोगस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्य पथिकाशनत्वाभावस्तु अदर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतीति । तथ्यं

'तस्मात्प्रजानां यः शङ्क्यतमः अवैदिकत्वेन परिहर्तव्यः । तेन नास्तिकेन बुधः अभिमुखो न स्यात् । शक्यतम इति पाठे बहिष्कर्तुं च योग्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ऐहिकामुष्मिकफलसाधने धर्मे शिष्टाचारं प्रमाणयति—त्वत्त इति । त्वत्तः पूर्वतरे पुरातनावराश्च ज्ञानतः श्रेष्ठजनाः बहूनि कर्माणि शुभानि कर्माणि चक्रुः । ते इमं च परलोकं च जित्वा सदा वर्तन्त इति शेषः । सदावर्तमानत्वं ग्रहनक्षत्रादिरूपेण दृश्यमानत्वात् कर्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकफलसाधन त्वात् । द्विजाः स्वस्ति मङ्गलात्मकं कर्म । हुतं यज्ञादिकम्, कृतं तपो दानादि च कुर्वन्तीति शेषः ॥ ३५–३७ ॥

न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न चास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन । समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥३८॥ स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता । निवर्त्तनार्थं तव राम कारणात् प्रसादनार्थं तु मयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

यथार्थम् । सत्यं सद्वचो हितम् ॥ ३७ ॥ धर्मसङ्कटे प्राप्ते सर्वमतज्ञेन विदुषा यत्किञ्चिन्मतमवलम्ब्यापि तस्य परिहरणीयत्वात् महतो राज्यस्यानायकत्वरूपसङ्कटपरिहाराय त्वां निवर्त्तयितुं मया नास्तिकमतमुपन्यस्तम्, न त्वहं वस्तुतो नास्तिक इत्याह—नेत्यादिना । किञ्चन परलोकादिकं नास्तीति न, अस्त्येव । समीक्ष्य कालं पुन रास्तिकोऽभवं यदा वादिनान्येन नास्तिकमतमवलम्ब्यते तं कालं समीक्ष्य अहं पुनरास्तिकमतावलम्ब्यभवम् । अन्यैर्वादिभिर्नास्तिकमतमवलम्ब्य कुतर्कोद्घाटने तदानीमहमेव त्वदुक्तरीत्या शतशस्तत्खण्डनमकार्षमित्यर्थः । तर्हीदानीं नास्तिकमतं कुतोऽवलम्बितवानसीत्यत्राह—भवेय काले पुनरेव नास्तिक इति । तादृशोऽहमेव पुनः काले धर्मसङ्कटकाले नास्तिको भवेय, धर्मसङ्कटकालप्रयुक्तोऽयं मम नास्तिकवाद इत्यर्थः । भवेयेत्यनेन इतःपरमपि कस्मिंश्चिद्धर्मसङ्कटकाले नास्तिकमतमवलम्बनीयमेवं नच तावता वस्तुतो नास्तिकत्वं मम भवेदिति भावः ॥ ३८ ॥ तादृशधर्मसङ्कटकालएवायमित्याह—स चापीति । एवमपि

धर्मसङ्कटे प्राप्ते सर्वमतज्ञेन विदुषा यत्किञ्चिन्मतमवलम्ब्यापि तस्य परिहरणीयत्वात् महतो राज्यस्यानायकत्वरूपधर्मसङ्कटपरिहाराय त्वां निवर्तयितुं नास्तिकमतमुपन्यस्तम्, न त्वहं वस्तुतो नास्तिक इत्याह—नेति । कश्चन परलोकादिकम् नास्तीति न, अस्त्येव समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवम् । यदा वादिना नास्तिकमतमवलम्ब्यते तत्कालं समीक्ष्य पुनरास्तिको भवेयम् पुनः धर्मसङ्कटे काले नास्तिकः नास्तिकमतावलम्बी भवेयमित्यर्थः ॥३८॥ स चेति । कारणात् तादृशकालागमनकारणात् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायां नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

सत्य०—यथा नास्तिकवागुदाहृता तथा कारणात् तव कोपरूपनिमित्तात् त्वत्प्रसादनार्थम् । एतेनास्तिकवचनम् ॥ ३९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तं वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । जाबालिरपि
जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥ निवर्त्तयितु
कामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् । इमां लोकसमुत्पत्तिं
लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥ सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी
यत्र निर्मिता । ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयम्भूर्दैवतैः सह ।
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ॥ ३ ॥ असृजच्च
जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः । आकाशप्रभवो ब्रह्मा
शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ ४ ॥

परमवैदिकस्य तव न युक्तमेतादृशं वचनमित्याशङ्क्याह–निवर्त्तनार्थमित्यादिना । निवर्त्तनार्थं तव निवृत्तिज्ञापनार्थं तव वेदमार्गादविचाल्यत्वस्य लोकानां प्रकटीकरणार्थमित्यर्थः । कारणात् भरतकारणात् भरतमुखोल्लासाय तव प्रसादनार्थं चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अथ वसिष्ठो जाबालिवचनयाथार्थ्यप्रदर्शनेन तद्विषयकोपं निवर्त्य स्वाभिमतं ज्येष्ठस्यैव राज्यार्हतारूपं निवर्त्तनोपायं प्रतिपादयति–क्रुद्धमित्यादिना । लोकस्य जनस्य गतं गमनम् । भावे निष्ठा । परलोकप्राप्तिं तत इहागतिं च जानीते, नासौ नास्तिक इत्यर्थः ॥ १ ॥ निवर्तनार्थमिति तदुक्तमपि सत्यमित्याह निवर्तयितुकाम इत्यादिना । ज्येष्ठस्यैव राज्यार्हतां वक्तुमारभते इमामित्यादि । लोकनाथ ! तवैव तत्प्रत्यक्षं हीति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ असृजदिति । आकाशप्रभव इत्यत्राकाशशब्दः परब्रह्मपरः । " आकाशो ह

॥ १ ॥ ज्येष्ठस्य राज्यप्राप्तिं वक्तुमादिकारणमारभ्य राज परम्परामाह–इमामित्यादिना ॥ २ ॥ सर्वमिति । यत्र यस्मिन्नधिकरणे सर्वं सलिलमासीत् सलिलव्याप्तमासीत् तत्र पृथिवी निर्मितेति सम्बन्धः । ततस्सलिलात् सः प्रसिद्धो नारायणः वराहो भूत्वा ततस्सलिलाद्वसुन्धरां प्रोज्जहारेत्यर्थः ॥ ३ ॥ असृजदिति । आकाशप्रभवः

स०–क्रुद्धं जाबालये ॥ १ ॥ सर्वं सर्वत्र । सलिलं लक्ष्म्यात्मकम् । तत्रसलिले ॥ **वि०**–सलिलमेव एकार्णवोदकमेवासीत् । नारायणाधिष्ठितमिति शेषः । ततो नारायणात् स्वयम्भूर्ब्रह्मा समभवत्, नाभिपद्मे इति शेषः । ननु सर्वनाम्नः प्रधानपरामर्शित्वात्कथमिह नारायणपरामर्श इति चेन्न । "दर्शिते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः" इत्यादावप्रधानपरामर्शित्वदर्शनेन तस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ ३ ॥ **स०**–सः वराहो भगवान् चतुर्मु

तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान् काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतस्सुतः । स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही । तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरेवेति विश्रुतः। कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् । बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशाः ॥९॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतां वरे । अनरण्ये महाराजे तस्करो नापि कश्चन ॥१०॥ अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह । तस्मात् पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत। स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवङ्गतः ॥ ११ ॥

वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः । इत्थमेव "अव्यक्तप्रभवो ब्रह्म" इति बालकाण्डोक्तमपि । शाश्वतः प्रवाहरूपेण नित्यः । नित्यः इतरापेक्षया चिरकालस्थायी, अन्यथा आकाशप्रभव इति विरुध्यते । अव्ययः तस्मात् स्थानात्तस्य मोक्षसिद्धेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ विवस्वानिति । वैवस्वतः विवस्वत्सम्बन्धी तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वं च दर्शयति स त्वित्यादिना । "मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम्" इति तस्यायोध्यानिर्मातृ

आकाशशब्देन तत्कारणमव्यक्तं लक्ष्यते, ब्रह्मा जगदसृजदिति सम्बन्धः । तस्माद्ब्रह्मणः ॥४॥५॥ मनोः सुतः इक्ष्वाकुः पूर्वं प्रजापतिः, जनेश्वर इत्यर्थः ॥ ६–१४ ॥

खान्तर्यामितया प्रसक्तः । वसुन्धरां रसातलगतामिति शेषः । कृतात्मभिः शिक्षितमनस्कैः ॥ **विषम०**—ननु पृथिव्यास्सलिले निमग्नत्वात् क दैवतान्यभवन्नित्याकांक्षायामाह—**स वराह** इति । सः नारायणः । ततो ब्रह्मनासारन्ध्राद्वराहो भूत्वा वसुन्धरां प्रोज्जहार, सलिलादुद्धृत्य तदुपरि स्थापयामासेत्यर्थः। स एव नारायणो ब्रह्ममूर्तिः पुत्रैस्सह सर्वमसृजत् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे—"संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः। पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि। प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम्॥" इति ॥ ४ ॥

त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः । धुन्धुमारो महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ १२ ॥ युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत । मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३ ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् । यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १४ ॥ भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत । यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ १५ ॥ तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः । स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १६ ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ १७ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १८ ॥ स तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि । पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः । धार्मिकश्च सुशीलश्च वंशकर्ताऽरिसूदनः १९

त्वोक्तिः ॥ ६–११ ॥ त्रिशङ्कोरिति । युवनाश्व एव महातेजाः महातेजःप्रभावेन महाबलधुन्धुनामकासुरमारणाद्धुन्धुमारसंज्ञामलभतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुसन्धेरिति । ज्येष्ठस्य ध्रुवसन्धेः । वंशकथनाज्ज्येष्ठस्यैव राज्ये स्थापितत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ भरतादिति । जायतेत्यत्राडभावः अनित्यत्वात् । प्रतिराजानः सामन्ताः शत्रवः । उदपद्यन्त आसन्नित्यर्थः । हैहयाद्यास्तत्तद्देशाधिपतयः ॥ १५ ॥ तानिति । प्रतिव्यूह्य युद्धं कृत्वा राजा असितः शैलवरे हिमवति रम्ये निर्भयतया स्थातुं योग्ये मुनिः सन्नभिरतो बभूव अन्यथा तस्मादपि शैलात्प्रवासयेयुरिति भावः ॥ १६ ॥ द्वे इति । श्रूयत इति श्रुतिः, जनवाद इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । सः अभिवादनप्रसन्नो विप्रः ।

उदपद्यन्त अभवन् ॥ १५ ॥ तांस्त्विति । प्रतिव्यूह्य चक्रादिव्यूहं कृत्वा । शैलवरे हिमवति मुनिर्बभूव वानप्रस्थो बभूवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ श्रुतिः जनवादः ॥ १७ ॥ उपाश्रितः,

वि०—धुन्धुमाराद्युवनाश्व इति । त्रिशङ्कुसुतो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाणं कल्पान्तरविषयम् । यद्वा युवनाश्व एव महातेजःप्रभवत्वाद्धुन्धुमारसंज्ञां लभते । यद्वा अन्यत्र त्रिशङ्कुसुत इत्यस्य तत्पौत्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमनुमान्य च । पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् । ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २० ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २१ ॥ स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् । इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २२ ॥ असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् । जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २३ ॥ अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्य्यवान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २४ ॥ भगीरथात् ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन विश्रुताः । ककुत्स्थस्य च पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २५ ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः । कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २६ ॥ कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः । यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ २७ ॥

पुत्रजन्मनि विषये वरेप्सुं तामभ्यवदत् उवाच । महात्मा महामतिः । लोकविश्रुतः सर्वलोकप्रसिद्धः । पुत्रो भवितेत्यभ्यवददित्यन्वयः ॥१९॥ कृत्वेति । सा देवी तं मुनिं अनुमान्य सम्पूज्य ततो गृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभं पुत्रं व्यजायत व्यजीजनत् ॥२०॥२१॥ स राजेति । यः इष्ट्वा दीक्षां कृत्वा पर्वणि वेगेन अम्बुवेगेन इमाः प्रजाः त्रासयन्तं समुद्रम् अखानयत् ॥ २२ ॥ असमञ्ज इति । नःश्रुतम् अस्माभिः श्रुतमित्यर्थः ॥२३-२६॥ कल्माषपादेति । तद्वीर्य्यं वसिष्ठशापाद्राक्षसत्वं प्राप्तस्य कल्माषपादस्य

अभूदिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सा देवी तमृषिमनुमान्य सम्पूज्य ततो गृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं पुत्रं व्यजायत व्यजनयत् ॥२० ॥ २१ ॥ इष्ट्वा दीक्षां कृत्वा। पर्वणि वेगेन अम्बुवेगेन । इमाः प्रजाः त्रासयन्तं समुद्रमखानयत्, पुत्रैरिति शेषः ॥ २२-२६ ॥ तद्वीर्यं वसिष्ठशापाद्राक्षसत्वं प्राप्तस्य कल्माषपादस्य पराक्रममासाद्य

स०—पापकर्मकृत् तद्वत्प्रदर्शकः। श्रीमद्भागवते तस्य पुनर्योगेन कुमारप्रदर्शकत्वोक्तेः॥ २३॥ कतक०—यः शङ्खणस्तु तत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रमम् । युद्धे प्राप्य दैवात्सहसैन्यो व्यनीनशत् नष्टोऽभूत् । स्वार्थे णिः ॥ २७ ॥

शङ्खणस्य च पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः । सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २८ ॥ शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः । प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ २९ ॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः । नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३० ॥ अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ । अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥३१॥ तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः। तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जनं नृप ॥ ३२ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः । पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३३ ॥ स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि । प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥३४॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः॥११०॥

पराक्रमम्। आसाद्य व्यनीनशत् विनाशं प्राप्तवानित्यर्थः। राक्षसत्वात् कल्माषपादेन स्वपुत्रएव विनाशित इत्यर्थः ॥ २७–३१ ॥ तस्येति । दायादः सुतः । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः ॥ ३२ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । पूर्वजे विद्यमाने अवरः कनिष्ठपुत्रो राज्ये नाभिषिच्यते किंतु ज्येष्ठ एवेति अन्वयः ॥ ३३ ॥ स राघवाणामिति । स त्वं आत्मनः सम्बन्धिनां राघवाणां सनातनं परम्परयागतं कुलधर्मं ज्येष्ठाभिषेचनरूपम् अद्य भवन्तमारभ्य न विहन्तुमर्हसि । अन्येन रक्षितुं चाशक्यमित्याह प्रभूतेति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । प्रभूतराष्ट्रां बहुविधावान्तरजनपदयुक्ताम् ॥३४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ११०

व्यनीनशत् नाशं प्राप्तवानित्यर्थः । कल्माषपादः राक्षसभावेन स्वसैन्यं स्वपुत्रं शङ्खणमपि भक्षितवानिति कथा ॥ २७–३१ ॥ दायादः सुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वजे विद्यमाने अवरः कनिष्ठः पुत्रः राज्ये नाभिषिच्यते किन्तु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थवि० श्रीराम० आयोध्याकाण्ड० दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः । अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः । आचार्य्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥२॥ पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ । प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ सोऽहं ते पितुराचार्य्यस्तव चैव परन्तप । मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिवर्त्तेः सतां गतिम् ॥४॥ इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च द्विजास्तथा । एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्त्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥ वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्त्तितुम् । अस्यास्तु वचनं कुर्वन् नातिवर्त्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥

अथ रामनिवर्त्तनोपायान् पुनरुपन्यस्य निरस्यति एकादशोत्तरशततमे—वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ एवं कुलधर्मोपपादनेपि सर्वं तत्पितृनियोगव्यतिरिक्तविषयमिति मत्वा तूष्णींस्थितस्य रामस्याशयं जानन् वसिष्ठः पुनर्निवर्त्तनहेत्वन्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना ॥२॥ पितेति मातुरप्युपलक्षणम्, शरीरमेव मातापितरौ जनयत इत्यर्थः । तस्मात्प्रज्ञादानात् गुरुः मातापितृभ्यां गरीयानित्यर्थः । "स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म" इति वचनादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ इमा इति । परिषदः ब्राह्मणसमूहाः । श्रेणयः पौरजनाः क्षत्रियाः वैश्याश्च ते त्वत्सम्बन्धिनः येषु विषये धर्मं परिपालनरूपं चरन् सतां गतिं सतां पूर्वेषां राज्ञां मार्गं नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥ वृद्धाया इति । अवर्तितुं शुश्रूषामकर्तुं नार्हसि । अस्यास्तु " पितुः शतगुणं

मन्वादीनारभ्यैतावत्पर्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्यं परिपाल्यत इति श्रुतेऽपि तदनङ्गीकारमालोच्य पितृवचनादपि पितुस्तव च गुरोर्मम वचनं करणीयमिति वक्तुमुपक्रमते—वसिष्ठ इत्यादिना । राजपुरोहितः राज्ञः पुरोहितं चिन्तयतीति राजपुरोहितः । तस्मात् प्रज्ञादानाद्धेतोराचार्यो गुरुरुच्यते, पितुरपि गरीयानित्यर्थः ॥ १–३ ॥ नातिवर्तेः सतां गतिम् सतां वर्तनं नातिवर्तेः नातिक्रामेः, पितृस्वगुरुवचनपरिपालनरूपवर्तनं नातिवर्तेथा इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इमा इति । परिषदः ब्राह्मणसमूहः । श्रेणयः परिजनाः द्विजाश्च क्षत्रियवैश्याश्च ते त्वत्सम्बन्धिनः । धर्मं प्रजापालनरूपम् ॥ ५ ॥ अवर्तितुम्

भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव । आत्मानं नातिवर्त्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥ एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् । प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः॥ ८ ॥ यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा । न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च । नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च ॥ १० ॥

माता" इत्युक्तायाः ॥ ६॥ भरतस्येति । 'सान्त्विता मामिका माता' इत्यादि प्रार्थयमानस्य । आत्मानम् आत्मभूतं भरतं नातिवर्त्तेथा इत्युदारः । सत्य धर्मनिष्णातत्वस्वभावमित्यपरे । स्वसाधारणधर्मत्वादाश्रितपारतन्त्र्यं नाति वर्तेथा इत्याचार्याः । स एव हि सर्वेश्वरस्य स्वभावः स्वतःसिद्धः । सत्यधर्म पराक्रमेति दृष्टान्तार्थम् । यथा सत्यवचनमनतिक्रमणीयं यथा च धर्मो नाति-क्रमणीयः तथा आश्रितपारतन्त्र्यमपीत्यर्थः । सत्यधर्मयोः पराक्रमः अनुष्ठान-शूरत्वं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ 'सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते' इति न्यायेन सर्वधर्मसम्पादनबीजभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशायामपि सर्वप्रकारसंरक्षणणेन बहुविधोपकारकत्वाच्चाचार्यवचनादपि पितृवचनमवश्यं कर्तव्यम् अतएव "मातृदेवो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव" इति चरमपर्वण्याचार्य उपात्त इत्यभिप्रायेणाह—यन्मातेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तनये तनयसम्पादननिमित्तं यद्वृत्तं व्रतोपवासदेवताराधनादिकं कुरुतः, तन्न सुप्रति करं सुतरामशक्यप्रत्युपक्रियम्।मात्रा पित्रा च उत्पत्त्यनन्तरं यथाशक्तिप्रदानेन स्तन्यान्नादिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन नित्यं प्रियवादेन सदा संवर्धनेन च

अशुश्रूषितुम् नार्हसि ॥ ६ ॥ भरतस्येति । याचमानस्य 'सान्त्विता मामिका माता' इत्यादिना प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । आत्मानं सत्यधर्मनिष्णातत्वस्वभावम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ 'सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते' इति न्यायेन सर्वधर्मसम्पादने प्रधान साधनभूतस्य शरीरस्योत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशायामपि सर्वप्रकारसंरक्षणेन बहुश उपकारकत्वाच्च आचार्यवचनादपि पितुवचनमवश्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—यन्मातापितरावित्यादिश्लोकद्वयेन । तनये तनयसम्पादननिमित्तम् । यद्वृत्तं यद्व्रतम्।व्रतोपवासदेवताराधनादिकं मातापितरौ कुरुतः तन्न सुप्रतिकरं सुतरामशक्य

स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम । आज्ञातं
यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तस्तु
रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् । उवाच परमोदारः सूतं
परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर
सारथे । आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति
॥ १३ ॥ अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
शेष्ये पुरस्तात् शालाया यावन्न प्रतियास्यति ॥ १४ ॥
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः । कुशोत्तरमुप
स्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयम् ॥ १५ ॥

यत्कृतं तच्च सुप्रतिकरम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स हीति । जनयिता पितेति गौणपितृव्यावृत्तिः । आज्ञातम् प्रतिज्ञातम् । एवं प्रथमं प्रतिज्ञातत्वात् मातृवचनं भ्रातृवचनं च कर्तुं नाहामीति भावः ॥ ११ ॥ एवमिति । प्रत्यनन्तरं समीपस्थं परमोदारः सान्त्विता मामिकेत्यादिना दत्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥ इहेति । इह स्थण्डिले भूमौ कुशानास्तर आस्तृणीहि पावनत्वार्थमित्यर्थः । अतएव वक्ष्यति 'कुशानास्तीर्य राघवः' इति । प्रत्युपवेक्ष्यामि प्रतिरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रत्युपवेशप्रकारमाह—अनाहार इति । निरालोकः अवकुण्ठिताननः । धनहीनः वृद्ध्यर्थम् ऋणप्रदानान्निर्धनः । शेष्ये शयिष्ये । इडभाव आर्षः ॥ १४ ॥ राममवेक्षन्तं रामानुज्ञां काङ्क्षन्तमित्यर्थः । कुशोत्तरं कुशास्तरणम् । उपस्थाप्य आनीय स्वयमेवास्तरत् आस्तृणात्, शयनं कृतवा

प्रातिक्रियम् । मात्रा पित्रा च उत्पत्त्यनन्तरं यथाशक्ति प्रदानेन स्तन्यान्नाच्छादनादिप्रदानेन प्रियवादेन संवर्द्धनेन च यत्कृतं तच्च न सुप्रतिकरमिति सम्बन्धः॥९॥१०॥ स हीति । जनयिता पिता गौणः पिता न भवतीत्यर्थः । आज्ञातं चतुर्दशवर्षावधिवनवासरूपमाज्ञापनम् । मयेति हेतौ तृतीया ॥ ११॥ प्रत्यनन्तरं समीपवर्तिनम् ॥ १२ ॥ उपवेक्ष्यामि उपरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ निरालोकः अवकुण्ठिताननः । धनहीनः वृद्ध्यर्थमृणं दत्त्वा तद्ग्रहणार्थमधमर्णावरोधकोत्तमर्णो धनहीन इत्यर्थः॥१४॥ स त्विति । स्वयमेव कुशोत्तरं कुशास्तरणम् । भूमावुपस्थाप्य आस्तरत् शयनं कृत

स०—शालायाः पुरस्तान्मामुद्दिश्य प्रतियास्यति त्वद्विधानं करोमीत्यायास्यति ॥ १४ ॥ रामं तन्मुखम् । सः भरतः । दुर्मनाः मद्वचनं न शृणोतीति दुःखितमनाः ॥ १५ ॥

तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः । किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६॥ ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति । न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् । पुरवर्य्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव॥१८॥ आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् । उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥ ते तमूचु र्महात्मानं पौरजानपदा जनाः । काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥ एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति । अतएव न शक्ताः स्मो व्यावर्त्त यितुमञ्जसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचन मब्रवीत् । एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् सम्पश्य राघव । उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥

नित्यर्थः ॥ १५ ॥ तमिति । किं कुर्वाणं किमपकारं कुर्वाणम् । तात इति सान्त्वनार्थमुक्तम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मण इति । एकपार्श्वेन एकपार्श्वशयनेन । मूर्द्धाभिषिक्तानाम् अभिषिक्तक्षत्रियाणाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ आसीन इति । नानुशासथेत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १९ ॥ त इति । काकुत्स्थं रामम् अभिजानीमः अभितो जानीमः, सत्यसन्धं जानीम इत्यर्थः॥२०॥सम्यग्वदती त्येतदुपपादयति–एष इत्यादिना । अञ्जसा शीघ्रं व्यावर्त्तयितुं न शक्ताः स्म इति तं भरतमूचुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतदिति । एतदुभयं मद्वचनं

वानित्यर्थः ॥ १५ ॥ किं कुर्वाणं किमपकारं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥ एकपार्श्वेन एकपार्श्व शयनेन । ब्राह्मणो हि अधमर्णाद्वृद्धिसहितऋणगृहीतोत्तमर्ण इत्यर्थः । तादृशः खलु नरान् रोद्धुमर्हति । मूर्द्धाभिषिक्तानां राजन्यानां प्रत्युपवेशने विरोधने विधिः न राज्ञामेतादृशनिर्बन्धो योग्यो न भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आसीन इति । नानु शासथेत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ ते इति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । काकुत्स्थं रामम् अभिजानीमः सत्यसन्धं जानीम इत्यर्थः । व्यावर्तयितुं निवर्तयितुम् । न शक्ताः स्म इति तं भरतमूचुरिति सम्बन्धः ॥ २०–२२ ॥ एतदिति । एतदुभयं

अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् । शृण्वन्तु
मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥ न याचे
पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् । आर्यं परमधर्मज्ञं
नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं
कर्त्तव्यं च पितुर्वचः । अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश
समा वने ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन
विस्मितः । उवाच रामः सम्प्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम्
॥ २७ ॥ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥

पौरजनवचनं चेत्यर्थः । सम्यक्सम्पश्य कर्त्तव्यं सम्यक् निरूपय । मां च स्पृश तथोदकमिति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तार्थमित्यर्थः । वसिष्ठादिषु विद्यमानेषु स्वस्पर्शनविधेः इतः परमेवंविधं न क्रियत इति शपथार्थं जलं स्पृष्ट्वा मां स्पृशेत्यपि सिद्धम् ॥ २३ ॥ अथेत्यादि । न याचे न याचितवान् । नानुशासामि नानुशास्मि, एवंकुर्विति नानुशिष्टवानस्मीत्यर्थः । नानुजानामि वनवासाय नानुज्ञातवानस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति । अवश्यं पितुर्वचः कर्तव्यं वने वस्तव्यं चेति यदि मन्यसे तर्हि अहमेव त्वत्प्रतिनिधित्वेन वने वत्स्यामि । त्वं तु मत्प्रतिनिधित्वेनाऽयोध्यां पालय, एवं च सत्युभाभ्यां सम्यक् पितृवचनं कृतं भवेदिति भावः । इति भरतो वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ विक्रीतमिति । आहितम् आधिरूपेण न्यस्तं विक्रयस्त्यागः क्रयः स्वीकार इति भेदः । मह्यं वनवासं

'पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव' इति मद्वचनं 'एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति' इत्यादिमहद्वचनं चोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य सम्यक् परिगृह्णाण मां च स्पृश तथोदकमित्युक्तिः क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तार्थम् ॥ २३॥२४ ॥ न याचे न याचितवानस्मि नानुशासामि एवं कुर्विति नानुशिष्टवानित्यर्थः । परमधर्मज्ञं नानुजानामि । नाभिजानामीतिपाठे आर्यं वनवासोद्युक्तं न ज्ञातवानस्मीत्यर्थः । अवश्यं पितृवचनं कर्तव्यं वने वस्तव्यं चेति यदि मन्यसे अहमेव त्वत्प्रतिनिधित्वेन वने वत्स्यामि, त्वं मत्प्रतिनिधित्वेन अयोध्यां पालय, एवं च सत्युभाभ्यां पितृवचनं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ २५–२७॥ विक्रीतं द्रव्यं गृहीत्वा दत्तं वस्तु, आहितम्

उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः । युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् । सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥ अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः । भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् । अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

दत्त्वा तन्मूल्यत्वेन राज्यं स्वीकृतवान् । यद्वा मम वनवासमाधिं कृत्वा तव राज्यं दापितवान् तल्लोपयितुं न शक्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ वारुणस्नानाशक्तस्य मान्त्रस्नानवदशक्तस्यैव प्रतिनिधिस्वीकारः । अहं तु वनवासे शक्तः अतः प्रतिनिध्याचरणं न पितृऋणमोचनमित्याह–उपधिरित्यादिना । उपधिः प्रतिनिधिरित्यर्थः । मयाशक्तेन जुगुप्सितः हीनकल्पत्वेन निन्दितः । " हीनकल्पं न सेवेत पुरुषो विभवे सति " इति वचनादिति भावः । कैकेय्या युक्तं योग्यमेवोक्तं पित्रा च सुकृतं धर्म्यं कृतम् आवाभ्यां तदकरणे हीनकल्पकरणे च पितुरनृतं स्यात् ॥ २९–३१ ॥ वृत इति । पितरम् अनेन राज्यपरिपालनेन अनृतात् मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

आधिरूपत्वेन न्यस्तं, क्रीतम् द्रव्यं दत्त्वा गृहीतं वस्तु । उपधिः प्रतिनिधिः । मया वनवासकरणशक्तिमता । वनवासे वनवासविषये न कार्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥ जानामीति । अत्रास्मिन् भरते भरतविषये सर्वं कल्याणं भविष्यतीति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विक्रीतमित्यादिना पौरजनमाश्वास्य पुनर्भरतं प्रत्याह–वृत इति । तद्वचनं तस्याः कैकेय्याः वचनं मया कृतं त्वमपि अनेन मद्वचनकरणेन पितरमनृतान्मोचयेति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायामेकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् । विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १ ॥ अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः । तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥ स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ । श्रुत्वा वयं हि सम्भाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः । भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः ॥४॥ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः । ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वांस्वां गतिं गताः ॥७॥

अथ भरतस्य समाधानं कृत्वा प्रस्थापनं द्वादशोत्तरशततमे—तमित्यादि । भ्रातृभ्यां सङ्गमं भ्रातृभ्यामन्योन्यसौहार्देन कृतं सङ्गमं प्रेक्ष्य विस्मिता अभूवन्निति शेषः ॥ १ ॥ अन्तर्हिता इति । अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताः ऋषिगणाः राजर्षिगणाः सिद्धाः देवजातिविशेषाः । परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र "एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः सहमर्षयः । राजर्षयश्चैव" इत्यत्र व्यक्ती भविष्यति ॥ २ ॥ स धन्य इति । धर्मविक्रमौ धर्मशूरौ । वयमुभयोः सम्भाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनःपुनः श्रोतुं वाञ्छाम इत्यर्थः। वयं ययोरुभयोः सम्भाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे तादृशौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ द्वौ पुत्रौ यस्य स धन्य इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ तत इति । सङ्गताः ऐककण्ठ्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥ कुल इति । पितरं यद्य

तमिति । भ्रातृभ्यां सङ्गमं भ्रातृभ्यामन्योन्यमतिशायितसौहार्देन कृतं सङ्गमं प्रेक्ष्य विस्मिताः, अभूवन्निति शेषः ॥ १ ॥ अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताः । ऋषिगणाः राजर्षिगणाः, सिद्धा देवजातिविशेषाः । परमर्षयः देवर्षयः ॥ २ ॥ स धन्य इति । धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनावित्यर्थः । वयमुभयोः सम्भाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनःपुनः श्रोतुं वाञ्छाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तत इति । सङ्गताः ऐक्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरं यद्यवेक्षसे पितरं सुखावस्थितं मन्यस इत्यर्थः ॥ ५-८ ॥

ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः । रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥८॥ स्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया । कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततिम् । कर्त्तुमर्हासि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥ रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे । पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा॥ ११॥ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः। त्वामेव प्रतिकांक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥ इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि । शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने॥ १३॥ इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा।भृशं सम्प्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥ १४॥ तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् । श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५ ॥

वेक्षसे पितरं सुखास्थितं यदि मन्यस इत्यर्थः ॥ ५-८ ॥ स्रस्तगात्र इति । सज्जमानया स्खलन्त्या स्वमनोरथस्य सर्वथा असिद्धत्वात् शिथिलगात्रत्वं सज्जमानवाक्त्वं च ॥ ९ ॥ राजधर्ममिति । राजधर्मं राज्यपरिपालनधर्मम् । कुलधर्मानुसन्ततिं ज्येष्ठाभिषेकरूपकुलधर्मस्यानुस्यूतिम् ॥ १० ॥ ११ ॥ ज्ञातय इति । सुहृदः शोभनहृदयाः । पर्जन्यं रसदब्दम् इन्द्रं वा । " पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ " इत्यमरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवं स्वबुद्धिशक्त्युपन्यस्तोपायान्तरवैफल्यदर्शनेन गत्यन्तराभावात् भरतो राममेव प्रपद्यत इत्याह—इत्युक्त्वेति ॥ १४ ॥ तमङ्क इति । स्वप्रपदनस्यामोघत्वात् तदानीं पूर्वकृतदेवसङ्घशरणागतिफलप्रदानप्रवृत्त्यनुकूलपितृवचनपरिपालनावरुद्धावसरतया तन्निर्वर्तनानन्तरं फलप्रदित्सुस्तावद्विलम्बसहनाय सान्त्वपूर्वमङ्कमारोपयति । रामदिव्यदेहसंस्पर्शकृतपुष्ट्यतिशयद्योतनाय श्याममित्यादिविशेषणम् । मत्तहंसस्वरत्वमादराति

स्रस्तगात्र इति । सज्जमानया स्खलन्त्या ॥९॥ राजधर्मं प्रजापालनरूपम् । कुलधर्मानुसन्ततिं ज्येष्ठाभिषेकरूपकुलधर्मस्यानुक्रमणम्॥१०॥ रक्तान् अनुरक्तान्॥ ११-१५॥

आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या । भृश
मुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्च
सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः । सर्वकार्याणि सम्मन्त्र्य
सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा
हिमवान् वा हिमं त्यजेत् । अतीयात् सागरो वेलां न
प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा
तुभ्यमिदं कृतम् । न तन्मनसि कर्त्तव्यं वर्त्तितव्यं च
मातृवत् ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसङ्काशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥

शयं द्योतयति । किञ्च स्वररामणीयकेन पूर्वहंसभूतावस्थासूचकेन सदा त्वत्करपुष्करहंसभूतमपि मां कथं वियोजयितुमिच्छसीति च सूच्यते । स्वय मङ्कीकृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ आगतेति । स्वजा सहजा । वैनयिकी विनयो गुरुशिक्षा ततः प्राप्ता इयमुभयाकारा बुद्धिः । त्वामागता त्वां पूर्वमेव प्राप्त वती, अतो भृशमुत्सहसे शक्नोषि ॥ १६ ॥ अमात्यैरिति । अमात्यैः प्रधान सचिवैः । मन्त्रिभिः उपमन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ मया देवर्षिसङ्घैश्च पुनःपुनरुच्य मानोप्ययं निवर्त्तनेच्छां न त्यजेदिति तदिच्छा सवासना त्याजयितव्येति स्वप्रतिज्ञादार्ढ्यं दर्शयति—लक्ष्मीरित्यादिना । न प्रतिज्ञाम् अतीयामिति शेषः ॥ १८ ॥ तनि०—लक्ष्मीः कान्तिः चन्द्रादपेयात् इन्दुक्षयादिषु तथादर्शनात् । उदाहरणान्तरमाह—हिमवान्वेति । ग्रीष्मकाले हिमवतोपि हिमपरिक्षयसंभवात् । सागरो ष्यतीयाद्वेलां प्रलये वेलोल्लङ्घनसम्भवात् ॥ १८ ॥ स्त्रिया कामकृतत्वात्त्यक्तुमिथं प्रतिज्ञार्हेत्याशङ्क्याह—कामादित्यादिना । कामात् त्वद्विषयस्नेहात् । लोभात् त्वद्व्याजेन राज्यकरणलोभात् । मातृवत् मातरीव ॥ १९ ॥ एवमिति । तेजसा

आगतेति । स्वजा सहजा । वैनयिकी विनयो गुरुशिक्षा ततः प्राप्ता । इयमुभया कारा बुद्धिस्त्वामागता त्वां पूर्वमेव प्राप्तवती, अतो भृशमुत्सहसे नितरां शक्नोषि ॥१६॥ अमात्यैः प्रधानसचिवैः । मन्त्रिभिः उपमन्त्रिभिः ॥१७॥ लक्ष्मीरिति । पितुः प्रतिज्ञां न त्यजेयमिति शेषः ॥१८॥ कामादिति कामात् त्वद्विषयस्नेहात् । लोभात्त्व द्व्याजेन राज्यकारणलोभात् । मातृवत् मातरीव ॥१९॥ तेजसादित्यसङ्काशमित्यनेन परैरप्रधृष्यत्वम्, प्रतिपच्चन्द्रमित्यनेन सर्वैरपि पूज्यतया दृश्यमानत्वं वर्द्धिष्णुत्वं च

अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्व
लोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥ सोऽधिरुह्य
नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च । प्रायच्छत् सुमहातेजा
भरताय महात्मने ॥ २२ ॥ स पादुके सम्प्रणम्य रामं
वचनमब्रवीत् । चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम्
॥ २३ ॥ फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन । तवा
गमनमाकांक्षन् वसन् वै नगराद्बहिः ॥२४॥ तव पादुक
योर्न्यस्तराज्यतन्त्रः परन्तप । चतुर्दशे हि सम्पूर्णे
वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि
हुताशनम् ॥ २५ ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य
सादरम् । शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ॥२६॥
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति । मया च
सीतया चैव शप्तोऽसि रघुसत्तम ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा
ऽश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

दित्यसङ्काशमित्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते । प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन क्रमेण राज्ये पूर्णप्रतिष्ठत्वं सर्वैरपि पूज्यत्वं च द्योत्यते ॥२०॥ अथ मध्यस्थेनोभयोर्हितपरेण वासिष्ठेन नियुक्तो भरतः प्रार्थयते—अधिरोहेत्यादिना । अतएव भरद्वाजं प्रति भरतो वसिष्ठोक्तिमनुवदिष्यति—“ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ” इति ॥ २१ ॥ अथ रामः स्वप्रतिज्ञां भरतकृतप्रपत्तिं च निर्वहन् तथाकरोति—स इति । प्रायच्छद्दहाणेत्यन्वयुक्त ॥ २२ ॥ स इत्यादिसार्ध

द्योत्यते ॥ २० ॥ अत्र रामं प्रति भरतकृतपादुकाप्रार्थनं प्रातीयते । तत्र रामं प्रति वसिष्ठनियोगानन्तरमेवेत्यवगन्तव्यम् । ‘ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ’ इत्युपरि भरद्वाजं प्रति भरतेनानूद्यमानत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्दश हीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । जटाचीरधरः फलमूलाशनः तव पादुकयोः न्यस्तराज्यतन्त्रश्च

स०—हे आर्य ! अधिरोह पादुकयोः पादौ स्थापयेत्यर्थः । एते च पादुके भरतेन सहानीते इति बोध्यम् । अन्यथा रामस्य वस्त्राणि गृहीत्वाऽजिनानि दत्तवत्याः कैकेय्या रामाय हेमपादुकादानस्यानुचितत्वात् ॥ २१ ॥

स पादुके ते भरतः प्रतापवान् स्वलंकृते सम्परिपूज्य धर्मवित्। प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तम नागमूर्द्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्यात् प्रतिनन्द्य तं जनं गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ । व्यसर्जयद्राघववंश वर्द्धनः स्थिरः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः। स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११२॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः॥ १ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥

श्लोकत्रयमेकान्वयम् । चतुर्दशे वर्षे सम्पूर्णे सति अहनि उत्तरवर्षादिमदिने । प्रवेक्ष्यामीत्यन्ते इतिकरणम् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ २३-३१ ॥ इति श्रीगोवि०श्रीरा०पीता०अयोध्याकाकाण्ड०द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११२॥

अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशः त्रयोदशोत्तरशततमे—तत इत्यादि । पादुके शिरसि कृत्वा शत्रुञ्जयमूर्ध्नि निक्षिते पादुके सादरमादाय स्वमूर्ध्न्याधायेत्यर्थः ॥ १ ॥ तनि०—पादुके शिरसि कृत्वा हृष्टः " यावन्न चरणौभ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥" इति स्वप्रार्थितस्यानुगुणाकिरीट धारणं कृत्वा हृष्टः । पूर्वं स्वातन्त्र्यभीतः इदानीं पादुकाप्राप्त्या हृष्टः ॥ १ ॥ वसिष्ठ

भवेयमिति सम्बन्धः । चतुर्दशे वर्षे सम्पूर्णे सति अहनि पञ्चदशवर्षप्रादुर्भावप्रथम दिवसे त्वां न द्रक्ष्यामि यदि हुताशनं प्रवेक्ष्यामि ॥२३-३१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विर० श्रीरामायण० अयोध्याकाण्डव्याख्यायां द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

तत इति । पादुके शिरसि कृत्वा शत्रुञ्जयनागमूर्ध्नि निक्षिप्ते पादुके सादरमादाय स्वमूर्ध्नि निधायेत्यर्थः ॥१ ॥ मन्त्रपूजिताः अमोघकार्यविचारनैपुण्येन पूजिताः ॥ २ ॥

मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा । प्रद
क्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्
धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च । प्रययौ तस्य
पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्य
ददर्श भरतस्तदा । आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृता
लयः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धि
मान् । अवतीर्य रथात् पादौ ववन्दे भरतस्तदा ॥६॥
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् । अपि कृत्यं
कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तः स तु
ततो भरद्वाजेन धीमता । प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो
भ्रातृवत्सलः ॥ ८ ॥ स याच्यमानो गुरुणा मया च
दृढविक्रमः । राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत्
॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥

इति । मन्त्रपूजिताः अमोघकार्यविचारनैपुण्यात्पूजिताः ॥ २ ॥ मन्दाकिनी मिति । सीतारामयोर्जलक्रीडादिभिः रम्यां मन्दाकिनीं रामनिवासत्वेन महाप्रभावं चित्रकूटं गिरिं च प्रदक्षिणं कुर्वाणास्सन्तः प्राङ्मुखा ययुः ॥ ३ ॥ पश्यन्निति । द्रुतगतिं विहाय नानाधातून् दृग्भ्यां पिबन्निव पश्यन् तस्य चित्रकूटस्य पार्श्वेन ययौ ॥ ४ ॥ अदूरादिति । चित्रकूटसौन्दर्यदर्शनाकृष्टचित्ततया अदूरादिव भासमानम् ॥ ५ ॥ स इति । भरद्वाजस्य पादौ ववन्द इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ तत इति । अपिशब्दः प्रश्ने । रामेण किं समागतं सङ्गतम् । भवता रामेण कृत्यं भवत्प्रयोजनं किंकृतः मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणा वसिष्ठेन ॥९॥ चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यमिति कैकेयीनिमित्तं कृता पितुर्या

मन्दाकिनीं उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ तस्य चित्रकूटस्य ॥ ४–८ ॥ गुरुणा वसिष्ठेन ॥ ९ ॥ मम चतुर्दशवर्षाणि पितुर्या प्रतिज्ञा, अस्तीति शेषः। मया चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यमिति कैकेयीनिमित्तं कृता पितुर्या प्रतिज्ञास्ति तामेव पालयिष्यामि तत्त्वत

एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः । पादुके अधिरुह्यैते मम राज्याय वै ददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना । अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुवाच तम् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर । यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥ अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः । आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनःपुनः । भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञास्ति तामेव पितुः प्रतिज्ञां तत्त्वत पालयिष्यामीत्यब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ एवमित्यादि । हेमभूषिते इत्यनेन रामाय प्रीत्या समर्पयितुमभिनवतया निर्माय नगरात् भरतेनानीते इति गम्यते । योगक्षेमकरे अपूर्ववस्तुलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः, एते पादुके प्रयच्छेति वसिष्ठः प्रत्युवाच हेतिसम्बन्धः ॥ ११-१५ ॥ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं श्रेयः । निम्ने तटाकादौ । सृष्टं धृतम् ॥ १६ ॥ "प्रजामनु प्रजायसे तदुते मर्त्यामृतम्" इतिश्रुत्युक्तरीत्या सत्पुत्रलाभात् मृतोऽपि दशरथः अमृत इत्याह—अमृत इति ॥ १७ ॥ तमिति । आमन्त्रयितुमारेभे विनयेनामन्त्रणोद्युक्त इव स्थित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ततस्तदनुज्ञानन्तरम् । अत्र पुनःपुनरित्यनेन एकं प्रदक्षिणं

इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ एते इति । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः ॥ १२-१५ ॥ नैतदिति । आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं श्रेयः ॥ १६-२० ॥

यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः । पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥ ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् । ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शुभजलां नदीम् ॥ २१ ॥ तां रम्यजलसम्पूर्णां सन्तीर्य सहबान्धवः । शृङ्गिबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥ शृङ्गिबेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यां संददर्श ह ॥ २३ ॥ अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् । भरतो दुःखसन्तप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥२४॥ सारथे पश्य विध्वस्ता सायोध्या न प्रकाशते । निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वरा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

न कार्यमित्युक्तम् । प्रदक्षिणविशेषणेन प्रणामस्तु सकृदेवेत्युक्तं भवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकहस्तप्रणामैकप्रदक्षिणयोरिव एकप्रणामस्यापि निषिद्धत्वात् पुनःपुनरिति विशेषणस्यात्रार्थिके वा पूर्वश्लोकोक्ताभिवादनबललब्धे वा प्रणामेप्यन्वयेन न कोपि विरोध इत्याहुः । अयोध्यामुद्दिश्य ययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ भरतस्यैव सेनायाश्चित्रकूटान्निवृत्तिमाह—यानैरिति ॥ २० ॥ भरतमनुसृत्य सेनानुयानप्रकारमाह—तत इति । यमुनां तीर्त्वा गच्छन्तस्ते सर्वे गङ्गां ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ २१–२४ ॥ सारथ इति । निराकारा निर्गतशोभनाकारा ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड० त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

भरद्वाजाश्रमागमनात्पूर्वमेव भरतस्य सेनायाश्च आगमनप्रकारमाह—तत इति। यमुनां तीर्त्वा गच्छन्तः ते सर्वे ततो गङ्गां ददृशुरिति सम्बन्धः ॥२१–२४॥ सारथ इति । विध्वस्ता रामवियोगजदुःखेन पीडितेत्यर्थः । निराकारा निर्गतशोभनाकारा ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां रामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

ति॰—शुभजलां—जलस्य शुभत्वं नाम दर्शनमात्रेण सकलपापापहन्तृत्वम्, रम्यत्वं तु मधुरत्वम् २१

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः । अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥ बिडालोलूक चरितामालीननरवारणाम् । तिमिराभ्याहतां काली मप्रकाशां निशामिव ॥२॥ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् । ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्त विहङ्गमाम् । लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥ विधूमामिव हेमाभामध्वराग्नेः समुत्थिताम् । हविरभ्युक्षितां पश्चात् शिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५ ॥ विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् । हतप्रवीरा मापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥ सफेना सस्वना भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् । प्रशान्तमारुतोद्धातां जलोर्मिमिव निस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वै रभिरूपैश्च याजकैः । सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवा मिव ॥८॥ गोष्ठमध्ये स्थितामार्त्तामचरन्तीं तृणं नवम् । गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्तिमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥

पूर्वसर्गान्तिमश्लोकोक्तं विस्तरेण दर्शयति चतुर्दशोत्तरशततमे—स्निग्ध गम्भीरघोषेणेत्यादि । उपयान् समीपमागच्छन् ॥ १ ॥ कालीं कृष्णपक्षसम्ब न्धिनीम् ॥ २ ॥ राहुशत्रोः चन्द्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ हविरभ्युक्षितां दध्यादि हविषा अभ्युक्षिताम् । शिखां प्रवर्ग्योत्थितज्वालाम् ॥ ५-७ ॥ यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः । सुत्याकाले सुत्यादिवसे ॥ ८ ॥ अचरन्तीम् अभक्षयन्तीम् ॥९॥

स्निग्धेति । उपयान समीपं गच्छन् ॥ १ ॥ कालीं कृष्णपक्षसम्बन्धिनीम् ॥ २ ॥ राहुशत्रोः चन्द्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ हविरभ्युक्षितां दध्यादिहविषाभ्युक्षिताम् । शिखां प्रवर्ग्योत्थितशिखाम् ॥ ५-७ ॥ यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः । सुत्याकाले यागसमाप्ति दिवसे ॥ ८ ॥ अचरन्तीम् अभक्षयन्तीम् । गवां पत्तिं गवां पङ्क्तिमिवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः । वियुक्तां
मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहसा चलितां
स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम् । संहतद्युतिविस्तारां तारा
मिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्त
भ्रमरनादिताम् । द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलता
मिव ॥ १२ ॥ सम्मूढनिगमां स्तब्धां संक्षिप्तविपणापणाम् ।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् । हतशौण्डा
मिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां
निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् । उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां
निपतितामिव ॥ १५ ॥ विपुलां विततां चैव युक्तपाशां
तरस्विनाम् । भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामि
वायुधात् ॥ १६ ॥

प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः ॥ १० ॥ ११ ॥ वसन्तान्ते ग्रीष्मे । द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निना ईषद्दग्धाम् ॥ १२ ॥ संमूढनिगमां जनसञ्चाररहितमार्गाम् । "निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे" इति वैजयन्ती । संक्षिप्तविपणापणां सङ्कुचितविक्रयां सङ्कुचितनिषद्यां च ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूत्तमैः । शरावैः चषकाकारैः । हतशौण्डां हतमत्तजनाम् आकाशे अनावृतप्रदेशे १४ ॥ वृक्णभूमितलां विदीर्णभूमितलाम् । वृक्णपात्रैः भिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥ विततां अटनीद्वयव्याताम्, आरोपिता मितियावत् । युक्तपाशां युक्तरज्जुम् । तरस्विनां

प्रभाकरः पद्मरागः आद्यो येषां तैः । मणिभिः नायकमणिभिः ॥ १० ॥ संहतद्युति विस्तारां उपसंहृतप्रकाशाम्, क्षीणपुण्यत्वात् ॥ ११ ॥ वसन्तान्ते वसन्तमध्ये । पुष्पनद्धां पुष्पोपेताम् द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निना ईषद्दग्धाम् ॥ १२ ॥ सम्मूढ निगमां सम्मूढः जनरहितः निगमः पन्था यस्यां ताम् । "निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे" इति वैजयन्ती । संक्षिप्तविपणापणां सङ्कुचितविक्रयां सङ्कुचित निषद्यां च ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्योत्तमैः । हतशौण्डां हतमत्तजनाम् । आकाशे अनावृत प्रदेशे । शरावैश्चषकाकारैः । वृक्णभूमितलां विदीर्णभूमितलाम् । वृक्णपात्रैः भिन्नपात्रैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विततां धनुषि समारोपिताम् । युक्तपाशां बद्ध

सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् । निक्षिप्त भाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम्॥ १७॥ शुष्कतोयां महामत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्वृताम् । प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ॥ १८ ॥ पुरुषस्याप्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम्।सन्तप्तामिव शोकेन,गात्रयष्टिमभूषणाम् ॥ १९ ॥ प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् । प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ २० ॥ भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः। वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशम्यते । यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धश्च माल्य गन्धश्च मूर्च्छितः। धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २३ ॥ यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिस्वनः । प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिस्वनः । नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २४ ॥ चन्दनागरुगन्धांश्च महार्हांश्च नवस्रजः । गते हि रामे तरुणाः सन्तप्ता नोपभुञ्जते ॥ २५ ॥ बाहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः । नोत्सवाः सम्प्रवर्त्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे ॥ २६ ॥

वीराणां बाणैः विनिष्कृत्ताम्,छिन्नामिति यावत्। आयुधात् धनुषः॥ १६॥युद्धशौण्डेन आहवसमर्थेन। निक्षिप्तभाण्डाम् अवरोपिताश्वभूषाम् । उत्सृष्टां वाहनानर्हां किशोरीं बालवडवाम् ॥ १७–१९ ॥ प्रविगाढायां प्रवृद्धायां भास्करस्य प्रभामिव स्थिताम् । उक्तविशेषणविशिष्टामयोध्यां प्रविवेशेति पूर्वेणान्वयः ॥ २०॥२१॥ किंनु खलु अहो कष्टं जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धः

रज्जुम् कोटि द्वयबन्धनार्थं ज्याया आद्यन्तयोः द्वौ पाशौ स्तः । तरस्विनां वीराणाम् । बाणैर्विनिष्कृत्तां छिन्नाम् । आयुधात् धनुषः ॥ १६ ॥ युद्धशौण्डेन निक्षिप्तभाण्डां अवरोपिताश्वभूषाम् । किशोरीं बालाश्वाम् । प्रविगाढायां निबिडायाम् । उक्तविशेषणविश्लिष्टामयोध्यां प्रविवेशेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १७–२२ ॥ वारुणी

सह नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता। नहि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ २७ ॥ कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः । जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ॥ २८ ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः । सम्पतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः ॥ २९ ॥ एवं बहुविधं जल्पन् विवेश वसतिं पितुः । तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ ३० ॥ तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनम् । निरीक्ष्य सर्वन्तु विविक्तमात्मवान् मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

वारुण्याः मदोत्पादको गन्ध इत्यर्थः ॥ २३–२६ ॥ सासारा वेगवद्वृष्टिसहिता। "आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्बले " इति वैजयन्ती । अर्जुनी शुक्लपक्षसम्बन्धिनी ॥ २७॥ महोत्सवः ग्रीष्मे अम्बुद इव च अयोध्यायां कदा मे भ्राता हर्षं जनयिष्यतीति सम्बन्धः ॥२८॥ तरुणैरिति । उन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरित्यर्थः । महापथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥ एवमिति । एवं बहुविधं जल्पन्निति पाठः ॥ ३० ॥ तदेति । सुरैरुत्सृष्टमभास्करं दिनमिव उज्झितप्रभम् अन्तःपुरं निरीक्ष्येति सम्बन्धः । विविक्तं विजनम् । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । पुराकिल देवासुरयुद्धे असुरैर्देवाः पराजिताः, स्वर्भानुना च भानुः पातितस्तदानीं कियान् कालो दिवारात्रविभागरहितोऽभूत् । ततःपरं ब्रह्म

मदगन्धः वारुण्या मदोत्कटो गन्ध इत्यर्थः,॥ २३–२६॥ सहेति । सारासा वेगवद्वृष्टिसहिता । अर्जुनी शुक्लपक्षसम्बन्धिनी । यद्वा अर्जुनी शारदी ॥ २७॥ महोत्सवः ग्रीष्मे अम्बुद इव च अयोध्यां यदा मे भ्राता हर्षं जनयिष्यतीति सम्बन्धः ॥२८ ॥ तरुणैरितिउन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरित्यर्थः । महापथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥ ३०॥ उज्झितप्रभं अन्तःपुरं निरीक्ष्येति सम्बन्धः । सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनमित्यत्रैवं श्रूयते–पुरा किल देवासुरयुद्धे असुरैर्देवा पराजिताः,स्वर्भानुना च भानुः पातितः,

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

ततो निक्षिप्य मातॄः स अयोध्यायां दृढव्रतः । भरतः शोकसन्तप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः । तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥ गतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम । रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥ सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया । वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥ नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे । आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥ मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् । अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥

नियोगादत्रिः स्वतेजसा सप्तरात्रं सूर्याधिपत्यं चकारेति पौराणिकी कथा । अग्निः स्वतेजसेति पाठान्तरम् ॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः॥११४॥

अथ भरतस्य नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यपरिपालनं पञ्चदशोत्तरशततमे–तत इत्यादिना ॥ १ ॥ नन्दिग्राममिति । राघवं विना दुःखं राघवं विना प्राप्तं दुःखम् ॥ २–४ ॥ सुभृशं श्लाघनीयं चेतिपाठः । सदृशमिति पाठे कुलस्य सदृशमित्यर्थः ॥५॥ नित्यमिति । नानुमन्येत वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥७॥

तदानीं कियान् कालो दिवारात्रविभागरहितोऽभूत । ततःपरं ब्रह्मनियोगादत्रिः सप्तरात्रं सूर्याधिपत्यं चकारेति पौराणिकी कथा ॥ २१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्ड० चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४॥

॥ १ ॥ नन्दिग्राममिति राघवं विना दुःखं राघवं विना प्राप्तं दुःखम् । रामविश्लेषजनितदुःखमिति यावत्। सुभृशं श्लाघनीयं चेति पाठः । सदृशं श्लाघनीयमिति पाठे कुलस्य सदृशमित्यर्थः ॥ २–५ ॥ नित्यमिति । आर्यं श्रेष्ठं नानुमन्येत, तव

प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिवाद्य सः । आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥८॥ आरुह्य च रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ । ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥९॥ अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः । प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥१०॥ बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसङ्कुलम् । प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥११॥ रथस्थः स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः। नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२ ॥ ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमुवाच ह ॥ १३ ॥ एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत् स्वयम्। योगक्षेम वहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः । अब्रवीद्दुःखसन्तप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥

(प्रहृष्टवदन इति सम्यक् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अग्रतो गुरवस्तत्र नन्दिग्रामो यतोऽभवत् इतिपाठः ॥१०–१२॥ नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके इत्यतःपरं ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः । अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमुवाचेति श्लोकः ॥ १३ ॥) मातृवरव्याजेन पित्रा दत्तं राज्यं भरतः करोतीति जनवादो माभूदिति धिया वदति—एतदित्यादिना । संन्यासवत् सम्यक्निक्षिप्तद्रव्यमिव अनेनान्यूनतया प्रत्यर्पणीयत्वं ध्वन्यते। निक्षेपवद्दत्तस्य राज्यस्य रक्षणादिस्वातन्त्र्यमपि स्वस्य नास्तीति दर्शयति योगक्षेमवहे चेति ॥ १४ ॥ भरत इति । संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधित्वेन न्यस्ते पादुके॥१५॥

वचनमिति शेषः ॥ ६–१३ ॥ मातृवरव्याजेन पित्रा दत्तं राज्यं भरतः करोतीति जनापवादो माभूदित्याह—एतदिति । संन्यासवत् सम्यङ्निक्षिप्तद्रव्यमिव । अनेन अनृणतया प्रत्यर्पणीयत्वं ध्वन्यते । निक्षिप्तवद्दत्तस्य राज्यस्य रक्षणादिस्वातन्त्र्यमपि स्वस्य नास्तीति दर्शयति योगक्षेमवहे चेति ॥१४॥ संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधित्वेन

स०—संन्यासं ममागमनपर्यन्तं त्वयि तिष्ठत्विति संन्यस्यत इति संन्यासम्। कर्मणि घञन्तः ।"घञबन्ताः पुंसि" इति नियमो नास्तीति सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्यादौ स्पष्टमुक्तेर्युक्तः पादुके इत्यनेनान्वयः॥ १५॥

छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ। आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रा हि मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् । तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥१७॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम्। चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः । निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥१९॥ राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके । राज्यं चेद मयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ २०॥ अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने । प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद् राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥ एवं तु विलपन् दीनो भरतः स महायशाः। नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२ ॥ स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३ ॥

छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणम् । अतएव धारयतेति बहुवचनम् । आर्यपादाभेदभावनया पादुकयोरिमाविति पुँल्लिङ्गनिर्देशः । पादुकाभ्यामिति हेतौ तृतीया ॥ १६ ॥ अयं संन्यासः पादुकारूपप्रातिनिधिः । पालयिष्यामि रक्षिष्यामि॥१७॥१८॥ राघवेण समागतः सङ्गतः। गुरवे राज्यं निवेद्य रामाय राज्यं प्रत्यर्प्य ।ततः गुरुवृत्तितां भजिष्ये पितरीव शुश्रूषां करिष्यामीत्यर्थः ॥१९॥ धूतपाप इत्यत्र पापशब्देन कैकेयीनिमित्तमयश उच्यते ॥ २० ॥ प्रहृष्टमुदिते प्रहृष्टः पुलकितगात्रः, मुदितः सञ्जातमानसहर्षः ॥ २१-२३ ॥

न्यस्तपादुके । छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणम् । मम गुरोराभ्यां पादुकाभ्यां राज्ये धर्मः स्थित इति सम्बन्धः ॥१५॥१६॥ भ्रात्रेति । अयं संन्यासः पादुकाप्रतिनिधिः । तं पादुकाप्रतिनिधिं पालयिष्यामि रक्षिष्यामि ॥१७॥१८॥ राघवेण समागतस्सङ्गतः गुरवे रामाय राज्यं निवेद्य प्रत्यर्प्य गुरुवृत्तितां भजिष्ये पितरीव शुश्रूषां करिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ राघवायेति । संन्यासं वरपादुके रामप्रतिनिधि रूपश्रेष्ठपादुके राज्यमयोध्यां च दत्त्वा धूतपापो भवामीति सम्बन्धः ॥ २० ॥ हृष्टे पुलकितगात्रे । मुदिते

रामागमनमाकांक्षन् भरतो भ्रातृवत्सलः । भ्रातुर्वचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तथा ॥२४॥ पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥२५॥ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्य्य पादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥२६॥ तदा हि यत्कार्य्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् । स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ११५॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

प्रतिप्रयाते भरते वसन् रामस्तपोवने ।
लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥

रामागमनमाकांक्षन्नित्यादि। पादुकाभ्यां न्यवेदयत् विज्ञापयामास॥२४॥२५॥ आर्य्यपादुके अभिषिच्य राज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वेत्यर्थः । तदधीनः पादुकापरतन्त्रः ॥२६॥ तदा पादुके पुरस्कृत्य राज्यपालनसमये । उपायनम् उपहारः । "उपायनमुपग्राह्यमुपहारः" इत्यमरः ॥ २७ ॥ तनि०—यत्कार्यं राज्यपरिपालनकृत्यम् । उपायनमित्यत्र यदित्यनुवर्तते । उपायनं पत्रफलपुष्पादिकम् । पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्येत्यनेन प्रतिदिनं पादुकार्चा तन्निवेदित स्वीकारश्च ध्वन्यते । यथावच्चकारेति हव्यकव्यादिषु विनियोगो व्यज्यते ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा पीता अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५॥

अथ रामस्य चित्रकूटान्निर्गमनं षोडशोत्तरशततमे—प्रतिप्रयात इत्यादि । सोद्वेगं सभयम् । औत्सुक्यम् आश्रमान्तरगमनाभिलाषं लक्षयामास इङ्गिता

सञ्जातमानसहर्षे ॥ २१–२४॥ सर्वं शासनं सर्वं कृत्यमित्यर्थः। न्यवदेयत् विज्ञापयामास ॥ २५ ॥ आर्यपादुके अभिषिच्य राज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वेत्यर्थः । तदधीनः पादुकापरतन्त्रः ॥२६॥ यत्कार्यं राज्यपरिपालनकृत्यं यदुपायनं वस्त्रपुष्पफलादिकं पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य पश्चाद्यथावच्चकार, सर्वं कृत्यमिति शेषः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थवि० श्रीरामा० अयोध्याकाण्ड० पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥

प्रतिप्रयात इति । सोद्वेगं सभयम्, औत्सुक्यम् आश्रयान्तरगमनौत्सुक्यं लक्षया

ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे । राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २॥ नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः । अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥३॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः । कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥ न कच्चिद्भगवन् किञ्चित्पूर्ववृत्तमिदं मयि । दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥५॥ प्रमादाच्चरितं कच्चित्किञ्चिन्नावरजस्य मे । लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः॥६॥कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि। प्र(म)मादाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते७

कारादिभिरिति शेषः ॥१॥य इति। पुरस्तात् पूर्वं चित्रकूटस्य तापसाश्रमे राममाश्रित्य ये निरतास्तान् । उत्सुकान् गमनोत्सुकान् । अलक्षयत् राम इत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य । मिथः रहस्ये । " मिथोन्योन्यरहस्ययोः" इति वैजयन्ती॥३॥ तेषामिति। आत्मनि शङ्कितः स्वस्मिन् सञ्जातशङ्कः ॥४॥ हे भगवन् ! मयि पूर्ववृत्तं विकृतं न दृश्यते कच्चित् । येन तपस्विनो विक्रियन्ते इदं किञ्चित् किमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रमादात् अनवधानात् । मे अवरजस्य लक्ष्मणस्य । आत्मनो नानुरूपमिव किञ्चिच्चारितम्

यामास, इङ्गिताकारादिभिरिति शेषः ॥ १ ॥ य इति । पुरस्तात्पूर्वं चित्रकूटस्य तापसाश्रमे राममाश्रित्य ये निरताः'तानुत्सुकान् गमनोत्सुकानलक्षयत् राम इत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ नयनैरिति । रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य । मिथः रहस्ये ॥ ३ ॥ आत्मनि शङ्कितः स्वस्मिन् सञ्जातशङ्कः ॥ ४ ॥ हे भगवन् ! मयि पूर्ववृत्तं न दृश्यते कच्चित् विकृतं दृश्यते कच्चित् । येन विकृतेन विकारेण तपस्विनः विक्रियन्ते । इदं किञ्चित् किमिदमितियोजना ॥ ५ ॥ प्रमादात् अनवधानात् । मे अवरजस्य लक्ष्मणस्यात्मनो

तिल०—अत्रेदं बोध्यम्—ज्येष्ठमासे भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानम् अग्रे वर्षासन्निहितत्वेन कार्तिक्यन्तं चित्रकूटे वासो रामस्य, तदनन्तरं तापसौत्सुक्यलक्षणम् नतु भरतनिवृत्त्यनन्तरमेवेति, अत एव पाद्मे भरतस्यायोध्यां प्रति निवृत्त्यनन्तरं " राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽरमत श्रिया । कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने । ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः । इत्यादि—तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी । तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापियूषसागरः । ररक्षासौ०—उवास चित्रकूटाद्रौ स्तूयमानो महर्षिभिः " इत्यन्तग्रन्थसन्दर्भेण चित्रकूटे चिरकालवास एवोक्तः ॥ २ ॥

अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः । वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा । चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान् प्रति वर्तते । रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥ रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः । उत्पाट्य तापसान् सर्वान् जनस्थाननिकेतनान् ॥ ११ ॥ धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः । अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥ त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे । तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि । नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैर्विकृतदर्शनैः ॥ १४ ॥

ऋषिभिर्दृष्टं न कश्चिदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तपसा च जरां गतः सुदीर्घतपा इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कल्याणसत्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः । "सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबोऽध्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्तास्वभावयोः ॥" इति वैजयन्ती ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिति । त्वन्निमित्तं त्वत्तो हेतोः । रक्षोभ्यः समागतम् इदं वक्ष्यमाणमुपद्रवजातम् । तापसान् प्रति वर्तते । तेन रक्षस्सञ्जातोपद्रवेण । संविग्नाः तापसाः मिथः रहसि कथाः रक्षोविषयिणीः तदुपद्रवविषयिणीश्च कथयन्ति ॥ १० ॥ ता एवाह—रावणावरज इत्यादिना । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । उत्पाट्य उत्खाय, निष्कास्येति यावत् । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । यद्वा जिताहवः । "जितकाशी जिताहवः" इति हलायुधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वामिति । विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ दर्शय

नानुरूपमिह चरितं दृष्टं कश्चिदिति योजना ॥६-८॥ कुत इति । कल्याणसत्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तं त्वत्तो हेतोः रक्षोभ्य इदं रक्षोभ्यस्समागतं वक्ष्यमाणमुपद्रवजातम् ॥ १० ॥ रावणावरज इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । जितकाशी जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति तथा । यद्वा जितकाशी जिताहवः खरः तापसानुत्पाट्य तापसान्निष्कास्य त्वां च न मृष्यते अत्र तवावस्थानं न सहत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ बीभत्सैः जुगुप्सितैः

विषम०—स्खलनमितिपाठे— स्वभावविपर्यासः ॥९॥ स०—अन्ते कथनात्सीतायाः बुद्धौ परिवर्तनात्तद्विषय

अप्रशस्तैरशुचिभिः सम्प्रयोज्य च तापसान् । प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्य्याः पुरतः स्थिताः ॥ १५ ॥ तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च । रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अपक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा । कलशांश्च प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्माभिरामृष्टानाश्रमान् प्रजिहासवः । गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् ॥ १८ ॥ तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु । दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् । पुराणाश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्त्तते । सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्त्तते २१

न्तीति । बीभत्सैः जुगुप्सितैः । क्रूरैः भीषणकैः भयङ्करैः । नानारूपैः अनेकप्रकारैः । विरूपैः लोकविलक्षणसंस्थानैः । विकृतदर्शनैः विकृतदृष्टिभिः । रूपैः शरीरैः दर्शयन्ति भयमिति शेषः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैः अशुभैः । अशुचिभिः अशुचिद्रव्यैः संप्रयोज्य ॥ १५ ॥ अबुद्धम् अविदितं यथा भवति तथा । अवलीय निलीय । रमन्ते विहरन्ति । अल्पचेतसः क्षुद्रबुद्धयः ॥ १६ ॥ हवने समुपस्थिते होमकर्मणि प्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिहासवः प्रकर्षेण हातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ पुरादर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् ॥ १९ ॥ २० ॥ खर इति । अयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । पुराप्रवर्त्तते

भीषणकै रूपैर्दर्शयन्ति भयमिति शेषः ॥ १४ ॥ अशुचिभिरशुचिद्रव्यैः । संप्रयुज्य संयोज्य । अपरान् प्रतिघ्नन्ति ॥ १५ ॥ अबुद्धम् अविदितं यथा तथा अवलीय रमन्ते विहरन्ति ॥ १६ ॥ सवने समुत्थिते होमकर्मणि प्रवृत्ते सति ॥ १७ ॥ प्रजिहासवः प्रकर्षेण हातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ शारीरीं शरीरसम्बन्धिनीम् । पुरादर्शयन्ति दर्शयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । पुराप्रवर्तते प्रवर्ति

एव । कल्याणसत्त्वायाः मङ्गलदेव्याः । कल्याणे त्वयि अभिरतिर्यस्यास्सा तस्याश्चलनमिति वा । विशेषत इत्यनेन साधारणस्थलेपि मङ्गलकार्याच्चलनं नास्तीति सूचयति ॥ ९ ॥

सकलत्रस्य सन्देहो नित्यं यत्तस्य राघव । समर्थस्यापि वसतो वासो दुःखमिहाद्य ते॥२२॥ इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् । न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकः ॥ २३ ॥ अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् । स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात् कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् । सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसम्पेदे ॥ २५ ॥ आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न विजहौ स राघवः। राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितधृतगुणाः ॥२६॥

इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः॥११६॥

प्रवर्तिष्यते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्येति । सन्देहः सन्देहजनकः । यत्तस्य सन्नद्धस्य। दुःखं दुःखहेतुः ॥२२॥ उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं न शशाक मयि वर्तमाने युष्माकं का भीतिः अहमेव परितो रक्षामीत्युत्तरवाक्यैर्निरोद्धुं न शशाक॥२३॥ अभिनन्द्येति । कुलैः ऋषिसङ्घातैः । " कुलं सङ्घातवंशयोः " इति वैजयन्ती ॥ २४॥ रामः ऋषिगणं तस्माद्देशात् आश्रमप्रदेशात् । अनुगमनात् संसाध्य प्रस्थाप्य। कुलपतिमभिवाद्य तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनस्सन् । वासाय पुण्यं स्वनिलयम् उपसंपेदे इतिसम्बन्धः ॥ २५ ॥ आश्रममिति । राघवः ऋषिविरहितमप्याश्रमं क्षणं न विजहौ मुनिशून्यतया तदैव त्याज्यमप्याश्रमं मुनिविषयप्रेम्णा क्षणं न त्यक्तवानित्यर्थः । आर्षचरितधृतगुणाः रामस्यार्षचरि

ष्यते ॥ २१ ॥ सन्देहः सन्देहजनकः । यत्तस्य सन्नद्धस्य । दुःखं दुःखहेतुः ॥२२ ॥ उत्तरैर्वाक्यैः अवरुद्धुं न शशाक 'मयि वर्तमाने युष्माकं का भीतिः अहमेव परितो रक्षामि ' इत्याद्युत्तरवाक्यैर्नियोक्तुं न शशाकेत्यर्थः ॥ २३ ॥ कुलैः ऋषिसङ्घातैः । " कुलं सङ्घातवंशयोः " इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ ऋषिगणं तस्माद्देशादाश्रमप्रदेशात् । अनुगमनात्संसाद्य प्रस्थाप्य कुलपतिमभिवाद्य तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनस्सन् वासाय पुण्यं स्वनिलयम् उपसम्पेद इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ ऋषिविरहितमप्याश्रमं क्षणान्न जहौ मुनिशून्यतया तदैव त्याज्यमप्याश्रमं मुनिविषयप्रेम्णा क्षणमात्रं न त्यक्तवान् । मुनिकर्तृकरामविषयस्नेहहेतुमाह–तापसाश्चार्षचरितधृतगुणाः

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

राघवस्त्वथ यातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् । न तत्रारो
चयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इह मे भरतो दृष्टो
मातरश्च सनागराः। सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनु
शोचतः ॥२॥ स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ।
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥ तस्मा
दन्यत्र गच्छाम इति सञ्चिन्त्य राघवः । प्रातिष्ठत स
वैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥ ४ ॥ सोऽत्रेराश्रममासाद्य
तं ववन्दे महायशाः । तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्य
पद्यत॥५॥ स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ।
सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥
पत्नीं च समनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् । सान्त्वया
मास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥

त्रेण सञ्चितगुणाः । हि यस्मात्कारणात्तापसाः राममनुगतास्तस्मात् तत्प्रेम्णा क्षणं न जहाविति। वृत्तं तु श्लोकद्वयस्यापि चिन्त्यम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्द राज० श्रीरामा० पीता० अयोध्याकाण्ड० षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६॥

अथ रामस्यात्र्याश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशततमे–राघव इत्यादिना ॥ १ ॥ बहुकारणान्येवाह–इह म इत्यादिना ॥ २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेन सेनानिवेशेन। करीषैश्च उपमर्द इत्यत्र वाक्यसंहिताया अनित्यत्वान्न सन्धिकार्य्यम् । " पदेषु संहिता नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ " इतिवचनात् ॥ ३ ॥ तस्मादिति । प्रातिष्ठत प्रस्थितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आतिथ्यमादिश्य आतिथ्यं कृत्वा ॥ ६ ॥ सत्कृतां सर्वैः सत्कृ-

रामस्यार्षचरित्रेणासञ्जितगुणाः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां अयोध्याकाण्डव्याख्यायां षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥

॥ १ ॥ २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेन स्कन्धावाराः शिबिराणि । तस्य भरतस्य ॥३॥ प्रातिष्ठत प्रस्थितः ॥ ४ ॥ सोऽत्रेरिति । ववन्दे वस्तुतस्तु ववन्दे अस्तौषीत् । पुत्रवत् पुंसः पुरुषान् भक्तान् त्रायत इति पुत्रः तद्वत् । प्रत्यपद्यत ईश्वरत्वेन प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ आतिथ्यमादिश्य आतिथ्यं कृत्वा ॥ ६ ॥ सत्कृतां सर्वैस्सत्कृता

अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम्। प्रतिगृह्णीष्व
वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः । रामाय चाचचक्षे तां तापसीं
धर्मचारिणीम् ॥ ८ ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके
निरन्तरम्। यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्त्तिता॥९॥
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता । दशवर्ष
सहस्राणि यया तप्तं महत्तपः॥१०॥अनसूया व्रतैः स्नाता
प्रत्यूहाश्च निवर्त्तिताः । देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वर
माणया। दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ॥ ११ ॥

ताम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्णीष्वेत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ दशवर्षाणीत्यारभ्य सेयं मातेव तेनवेत्यन्तमेकं वाक्यम् ।दशवर्षाण्यनावृष्ट्या लोके दग्धे सति यया स्वतपोमहिम्ना निरन्तरं मूलफले सृष्टे । जाह्नवी च प्रवर्तिता । यया दश वर्षसहस्राणि महत्तपस्ततं कृतम् ।यया व्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः प्रत्यूहा स्तपोविघ्नाश्च निवर्तिताः निरस्ताः। देवकार्यनिमित्तं सन्त्वरमाणया यया दश रात्रमेकारात्रिश्च कृता दशरात्रावधिकः कालः एकरात्रत्वेन कृत इत्यर्थः । *इयं कथा पुराणेषु द्रष्टव्या । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता,

मित्यर्थः ॥ ७॥ प्रतिगृह्णीष्वेत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ दशवर्षाणीत्यारभ्य सेयं मातेव ते सखेत्यन्तमेकान्वयम् । दशवर्षाण्यनावृष्ट्या लोके दग्धे सति यया कृततपोमहिम्ना निरन्तरं मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । यया दशवर्षसहस्राणि महत्तपस्ततं कृतम्॥९॥१०॥ यया व्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः प्रत्यूहा विघ्नाश्च निवर्त्तिता निरस्ताः देवकार्यनिमित्तं सन्त्वरमाणया यया दशरात्रं रात्रिश्च कृता दशरात्राव धिकालः एकरात्रत्वेन कृत इत्यर्थः । सेयं ते मातेव मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

* **अत्रेयं कथा पौराणिकी**—अनसूयायाः काचन सखी पतिव्रताभूत् । सा च काञ्चन वेश्यां दृष्ट्वा तत्सङ्गं कामयमानं स्वपतिं स्वस्कन्धे समारोप्य तद्गृहं गन्तुमारेभे । तत्समये माण्डव्यऋषिश्चोरबुद्ध्या राजभटैः शूले समारोपितः । स च मार्गे पतिव्रतायाः पत्या पदा स्पृष्टोऽतीव व्यथितोऽभूत् । तत्र दशाहाभ्यन्तरे सूर्योदये सति म्रियस्वेति शशाप माण्डव्यः । ततस्तद्भार्या सूर्योदयानन्तरं किल मद्भर्तुर्मरणं स एव माभू दित्यूचे । ततश्च तत्प्रभावात्सूर्येऽनुदिते यज्ञादिलोपे प्राप्ते देवा ब्रह्माणमासाद्य प्रार्थयामासुः । स चावादीत्— तत्सखीमनसूयां प्रार्थयत, सा भवत्कार्यं करोतीति । ततस्तैः प्रार्थिता सत्यनसूया दशरात्रावधिकालमेकरात्रित्वेन कृत्वा सूर्योदयानन्तरं तद्भर्तुर्मरणे सति पुनरुज्जीवयिष्याम इति वरं ददतेत्युक्त्वा तैर्वरं गृहीत्वा देवकार्यं कृतवतीति॥

तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम् । अभि
गच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा । अनसूयेति या
लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ १२॥ एवं ब्रुवाणं तमृषिं
तथेत्युक्त्वा स राघवः । सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचन
मुत्तमम् ॥ १३ ॥ राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समी
रितम् । श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम्
॥ १४ ॥ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणः ।
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १५ ॥
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डरमूर्द्धजाम् । सततं
वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदली यथा ॥ १६ ॥ तां तु सीता
महाभागामनसूयां पतिव्रताम् । अभ्यवादयदव्यग्रा
स्वनाम समुदाहरत्॥ १७॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं
तामनिन्दिताम् । बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदना
मयम् ॥ १८ ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्म
चारिणीम् । सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे १९

सेयमनसूया ते मातेव मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः॥९-११॥ तामित्यादि । या कर्मभि
रनन्यशक्यैः परानुग्रहार्थतपोविशेषैः अनसूया असूयारहितेति लोके ख्याति
मागता। यद्वा कर्मभिः पातिव्रत्यवर्द्धकैः अन्याभिः कर्तुमशक्यैः पतिरक्ष
णादिकर्मभिः । अनसूया अस्पर्द्धनीयमाहात्म्ययुक्तत्वादसूयितुमशक्या इति
लोके ख्यातिमागता तामिमां वैदेही अनुगच्छत्विति सम्बन्धः ॥ १२--१५ ॥
रामानुजीयम्-श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् । इत्यतःपरम्-सीता त्वेतद्वचः
श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणः । तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ इत्ययं श्लोकः ॥ १५ ॥
शिथिलामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिथिलां श्लथसन्धिबन्धावयवसन्निवे
शाम् । वलितां सञ्जातवलिकाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनामयम् आरोग्यम् ।
" अनामयं स्यादारोग्यम् " इत्यमरः ॥ १८ ॥ दिष्ट्या भाग्येन धर्ममवेक्षसे
यया कर्मभिः अनन्यशक्यैः परानुग्रहार्थतपोविशेषैः । अनसूया असूयारहिता
इति लोके ख्यातिमागता तामिमां वैदेही अनुगच्छत्विति सम्बन्धः ॥ १२-१५ ॥
शिथिलामिति । शिथिलां श्लथसन्धिबन्धावयवसन्निवेशाम् । वलितां सञ्जात
वलिताङ्गाम् ॥१६॥ १७ ॥ अनामयम् आरोग्यम् ॥ १८ ॥ धर्ममवेक्षसे पातिव्रत्यधर्मं

त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च भामिनि । अवरुद्धं
वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २० ॥ नगरस्थो
वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुभः । यासां स्त्रीणां प्रियो
भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥२१॥ दुःशीलः कामवृत्तो
वा धनैर्वा परिवर्जितः। स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं
पतिः ॥ २२ ॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृश
न्त्यहम् । सर्वत्रयोग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥२३॥
न त्वेनमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः । कामवक्तव्य
हृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥२४॥ प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव
धर्मभ्रंशं च मैथिलि। अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु
तद्विधाः॥२५॥त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ।
स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा धर्मकृतस्तथा॥२६॥ तदेव
मेनं त्वमनुव्रता सती पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी। भवस्व
भर्त्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि॥२७
इत्यार्षे० श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥

पातिव्रत्यधर्ममवधानेन समीक्षसे ॥१९॥ ज्ञातिजनं बन्धुजनम् । मानम् अहङ्कारम् । वने अवरुद्धं चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यमिति पित्रा नियुक्तम् ॥ २०–२२ ॥ सर्वत्रयोग्यं सर्वावस्थासु रक्षणसमर्थम् ॥ २३ ॥ कामवक्तव्य हृदयाः कामविषयवक्तव्यहृदयाः, कामरूपार्थाभिलाषिण्य इति यावत् । यद्वा मदनविधेयहृदयाः । भर्तृनाथाः भर्तॄणां नाथभूताः, भर्तृनियामिका इत्यर्थः । यद्वा भर्तारं नाथन्ते याचन्त इति तथा, परपुरुषकाङ्क्षिण्य इत्यर्थः॥२४–२६॥ समयानुवर्त्तिनी आचारानुवर्त्तिनी । " समयाः शपथाचारकालसिद्धान्त

समीक्षसे । ज्ञातिजनं बन्धुजनम् । मानम् अहङ्कारम् । वने अवरुद्धं वस्तव्यतया पित्रा नियुक्तम् ॥ १९–२२ ॥ नात इति । सर्वत्रयोग्यं सर्वावस्थासु रक्षणसमर्थम् ॥ २३ ॥ कामवक्तव्यहृदयाः मदनविधेयहृदयाः । भर्तृनाथाः भर्तॄणां नाथभूताः भर्तृनियामिका इत्यर्थः । यद्वा भर्तारं नाथन्ते याचन्त इति तथा, परपुरुषकाङ्क्षिण्य इत्यर्थः ॥ २४–२६ ॥ तदेवमिति । एवं रामं पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी पति

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयाऽनसूयया । प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्य्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे । विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्य्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥३॥ किंपुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः। स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः॥४॥यां वृत्तिं वर्त्तते रामः कौसल्यायां महाबलः। तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्त्तते५॥

संविदः " इत्यमरः । भर्तुः सहधर्मचारिणी भवस्व भव । आर्षमात्मनेपदम् । ततः भर्तुः सहधर्मचारिणीत्वेन यशश्च धर्मं च कालान्तरानुभाव्यसुखसाधनमदृष्टं च समाप्स्यासि । यद्वा भर्तुः सहधर्मचारिणी एवम्भूता त्वं ततः भर्तुः सहधर्मचारिणीत्वरूपहेतोः यशश्च भवस्व प्राप्नुहीत्यर्थः । धर्मं च समाप्स्यसि भूप्राप्तावात्मनेपदीति गणपाठात् प्राप्त्यर्थस्य भवतेरात्मनेपदम् । पातिव्रत्यधर्मेण सर्वैः श्लाघां प्राप्य कालान्तरे तज्जन्यादृष्टद्वारा निरतिशयं श्रेयः समवाप्स्यसीत्यर्थः । इति धर्मचारिण्यनसूया सीतामब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७॥

अथ सीतानसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे—सेति । अनसूया असूयारहिता । पातिव्रत्यधर्मोपदेशं गुणत्वेन गृहीतवतीत्यर्थः ॥१॥२ ॥ यद्यपीति । अद्वैधं द्वैधीभावरहितम् । उपचर्त्तव्यः गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदं विहाय सम्यगुपचरणीय इत्यर्थः । मातृवत्प्रियः प्रियपरत्वात्, पितृवत्प्रियः अत्यन्तहितपरत्वेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ यामिति । नृपनारीणां सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥५॥ ६ ॥

पुत्राणामाचारानुवर्तिनी ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् अयोध्याकाण्डव्याख्यायां सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपीति । एष मे भर्ता वृत्तिवर्जितो यद्यपि तथापि अद्वैधं द्वैधीभावरहितं यथा तथा उपचर्तव्यः गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदं विहाय सम्यगुपचरणीय इत्यर्थः॥३॥ मातृवर्ती पितृप्रियः इति पाठः। मातृवर्ती मातृशुश्रूषकः । पितृप्रियः पितृप्रीतिविषय इत्यर्थः । तदेवाह—यामित्यादिश्लोकद्वयेन । नृपनारीणामित्यत्र सप्तम्यर्थे

सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः । मातृवद्वर्त्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् । समाहितं मे श्वश्र्वा च हृदये तद्धृतं महत् ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसन्निधौ। अनुशिष्टा जनन्याऽस्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥ नवीकृतं च तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि । पतिशुश्रूषणान्नार्य्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते । तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः । देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः । शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे । तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिस्मिते ॥ १४ ॥ उपपन्नं मनोज्ञं च वचनं तव मैथिलि । प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ॥ १५ ॥

आगच्छन्त्या इति । श्वश्र्वा कौसल्यया यत्पातिव्रत्यधर्माचरणसमाहितम् उपदिष्टमित्यर्थः ॥७–९॥ सावित्रीति । तथावृत्तिस्त्वं च दिवं यातेत्युक्तिः पातिव्रत्यतपोमाहात्म्येन स्वर्गस्य हस्तगतत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ एवंविधा इति । भर्तृदृढव्रताः अतिसङ्कटदशायामपि भर्तृविषयदृढव्रतयुक्ताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ नियमैरिति । छन्दये वरं वृणीष्वेति प्रार्थये ॥ १४ ॥ १५ ॥

षष्ठी ॥ ४–६ ॥ आगच्छन्त्या इति । श्वश्र्वा कौसल्यया यत्पातिव्रत्यधर्माचरणं समाहितं उपदिष्टमित्यर्थः॥७–९॥ तथा त्वं यातेत्युक्तिःपातिव्रत्यमहिम्ना स्वर्गस्य हस्तगतत्वादिति भावः ॥ १०–१३ ॥ छन्दये वरं वृणीष्वेति प्रार्थये ॥ १४ ॥ १५ ॥

स०–सावित्री सत्यवान्नाम कश्चिद्राजा तस्य पत्नी । सा वने मृतं स्वभर्तारं यमं प्रतोष्य तद्वराद्धुज्जीवितवतीत्यादि कथा ज्ञेया । यातेति सिद्धवत्कृत्योक्तिः ॥ १० ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया । कृत
मित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥ सा त्वेव
मुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवत् । सफलं च प्रहर्षं ते
हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥ इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्र
माभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं चानुलेपनम्
॥ १८ ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ।
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥ अङ्गरागेण
दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे । शोभयिष्यसि भर्तारं
यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सा वस्त्रमङ्गरागं च
भूषणानि स्रजस्तथा । मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदान
मनुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं
यशस्विनी । श्लिष्टाञ्जलिपुटा तत्र समुपास्त तपोधनाम्
॥ २२ ॥ तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता । वचनं
प्रष्टुमारेभे काञ्चित् प्रियकथामनु ॥ २३ ॥ स्वयंवरे
किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना । राघवेणेति मे सीते
कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥

मन्दविस्मया मन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रहर्षं ते तुभ्यं सफलं करोमि करिष्यामि। अङ्गरागः कुङ्कुमहरिचन्दनादिः । अनुलेपनं कर्पूरागरुकस्तूरीप्रमुखपरिमल मिलितम्। अनुरूपं त्वद्गात्रानुरूपम्। असंक्लिष्टम् अबाधितशोभामित्यर्थः। भर्तारं शोभयिष्यसीत्यन्ते इत्यब्रवीच्चेत्यध्याहारः । सा अनसूया प्रीततराभवत् शोभ यिष्यसीत्यब्रवीच्चेति सबन्धः ॥ १७–२२ ॥ प्रियकथामनु प्रियां कथामुद्दिश्य। सीतां प्रष्टुं वचनमारेभे वचनं वक्तुमारेभे इत्यर्थः ॥ २३ ॥ श्रुतिमुपागता श्रुति

तस्याइति । मन्दविस्मया मन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनुलेपनं अङ्गरागम् । अनुलेपनसाधनमङ्गरागमित्यर्थः । यद्वा उद्वर्तनादिना अङ्गानि रञ्जयतीत्यङ्गराग कुङ्कुम चन्दनादिः । अनुलेपनं तु " कर्पूरागरुकस्तूरीतक्कोलैर्यक्षकर्दमम् । " इत्युक्तयक्ष कर्दमवन्महापरिमलद्रव्यसहितमनुलेपनमित्यङ्गरागानुलेपनयोर्भेदः ॥ १८ ॥ अनुरूपं त्वद्गात्रानुरूपम् । असंक्लिष्टम् अबाधितमित्यर्थः ॥ १९–२२ ॥ तथेति । प्रियकथामनु प्रियकथामुद्दिश्य ॥ २३ ॥ श्रुतिमुपागता श्रवणपथं प्राप्ता ॥ २४–२७ ॥

तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि । यथा
नुभूतं कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥२५॥ एवमुक्ता
तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम्। श्रूयतामिति चोक्त्वा
वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरो
जनको नाम धर्मवित् । क्षत्रधर्मे ह्यभिरतो न्यायतः
शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः
क्षेत्रमण्डलम् । अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः
सुता ॥ २८ ॥ स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं जनको विस्मितोऽभवत् ॥ २९ ॥
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् । ममेयं तनये
त्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः॥३०॥अन्तरिक्षे च वागुक्ता
प्रति माऽमानुषी किल । एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव
॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२॥ दत्ता
चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा । तया सम्भाविता
चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥

पथं प्राप्ता ॥ २४–२७ ॥ तस्येति । कर्षतः " षड्गवेन कृषति " इति श्रुत्या शोधनं कुर्वतः । क्षेत्रमण्डलं यागोपयोगिक्षेत्रम्, चयनस्थानमित्यर्थः ॥ २८ ॥ मुष्टिविक्षेपतत्परः " या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति" इत्युक्त प्रकारेण ओषधिमुष्टिविकिरणतत्परः ॥ २९ ॥ अनपत्येन च तेन स्नेहान्माम ङ्कमारोप्य इयं मम तनयेति चोक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः । अङ्कम् उत्सङ्गम् ॥ ३० ॥ मा प्रति मामुद्दिश्य 'एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव' इति अन्तरिक्षे अमानुषी वागुक्ता । यद्वा वागुक्ताप्रतिमेत्यत्र अप्रतिमेति च्छित्वा वाग्विशेषण तया वा योज्यम् ॥३१॥३२॥ दत्तेति । इष्टवद्देव्यै इच्छावत्यै देव्यै । पुण्य

क्षेत्रमण्डलंयागोपयोगिमण्डलाकारं क्षेत्रम् । कर्षतः शोधनार्थं कृषतः॥२८॥मुष्टिविक्षेप तत्परः"या जाता ओषधयो देवेभ्यः"इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण औषधिमुष्टिविकिरण तत्पर इत्यर्थः ॥२९॥३०॥ अन्तरिक्षेति । अप्रतिमेतिच्छेदः ॥ ३१॥ ३२॥ इष्टवद्देव्यै

पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता । चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥३४॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् । प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥ तां धर्षणामदूरस्थां दृष्ट्वा चात्मनि पार्थिवः । चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छद्विचिन्तयन् । सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य सन्ततम् । स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ ॥३९॥ असञ्चाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् । तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना । समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥

कर्मणा अनवरतयज्ञादिकर्मयुक्तेन जनकेन । सम्भाविता संवर्द्धितेत्यर्थः॥३३॥ रामानु०—दत्तेति। पुण्यकर्मणेति तृतीयान्तः पाठः। केचिच्चतुर्थ्यन्तं पठित्वा देवीविशेषणं कुर्वन्ति॥३३॥ पतिसंयोगसुलभमिति । पतिसंयोगे सति सुलभम् अन्यथा दुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयोगं विना स्थातुमशक्ययौवनावस्थावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रधर्षणां तिरस्क्रियाम् ॥ ३५ ॥ अप्लवः प्लवरहितः ॥३६॥ अयोनिजामिति । सदृशम् अभिजनवृत्तादिना तुल्यम् । अनुरूपं प्रादुर्भूतयौवना प्रतिमरूपलावण्यादिना योग्यम् ॥३७॥३८॥ वरुणेन दत्तं वरुणेनातिसहकारिणा दत्तम् ॥३९-४१॥

पत्न्यै । सम्भाविता संबर्द्धितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभं वयः पाणिग्रहणोत्सवयोग्यं वयः॥३४॥जनात् कन्याग्रहीतृतत्सम्बन्धिजनात् । प्रधर्षणां तिरस्क्रियाम् ॥ ३५ ॥ अदूरस्थां तां धर्षणां समीपस्थां कन्यानिमित्ततिरस्क्रियामित्यर्थः । आत्मनि सन्दृश्य ममापि कार्यनिमित्ततिरस्कारो भवेदित्यालोच्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सदृशम् अभिजनविद्यावृत्तादिना तुल्यम् । अभिरूपं वयस्सौन्दर्यादिना योग्यम् ॥३७॥३८ ॥ महायज्ञ इति । वरुणेन दत्तं देवैः प्रेरितेन वरुणेन दत्तमित्यर्थः ॥ ३९-४१ ॥

इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः । तस्य मे दुहिता
भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः
श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् । अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्ता
स्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्य तु कालस्य
राघवोऽयं महाद्युतिः । विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं
समागतः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः
॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ।
प्रोवाच पितरं तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥ सुतौ
दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ । धनुर्दर्शय रामाय
राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः
समुपानयत् । निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य स वीर्यवान्
॥ ४७ ॥ ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवत्
॥ ४८ ॥ तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ।
तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४९ ॥
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना । निश्चिता
दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानां न
तु तदा प्रतिजग्राह राघवः । अविज्ञाय पितुश्छन्दमयो-
ध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥

भविष्याति न संशय इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥४२॥ तोलने चालने ॥४३-५०॥ रामानुजीयम्—सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ इत्यतः परम्-धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् । इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ॥ इति पाठक्रमः ॥ ४६ ॥ दीयमानामिति । छन्दम् अभिप्रायम् । " वशाभिप्राययोश्छन्दः " इति

इदामिति न संशय इति पित्रा व्याहृतामिति पूर्वेणसम्बन्धः ॥ ४२ ॥ तोलने चालने ॥४३॥४४॥इमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ। रामाय धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति सम्बन्धः ॥ ४५–४७ ॥ ज्यामिति । वीर्यवत् सारवत् ॥४८॥४९ ॥ उत्तमं जलभाजनं उद्यम्य पित्राहं रामाय दातुमुद्यतेति सम्बन्धः ॥५०॥ छन्दम् अभिप्रायम् ॥५१–५४॥

स०–सवीर्यवान् वीर्यवद्भिर्निरीक्षकैः क्षोणीशैः सहितः सवीर्यवान् । अनेन नैकान्तिकतास्य प्रमेयस्येति सूच्यते। विश्वासौ ईर्यः प्रेर्यश्च स गरुडोऽस्यास्तीति स वा॥४८॥जलभाजनं कमण्डलुम्-उद्यम्य दातुमुद्यता ५०

ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् । मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥ मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना । भार्य्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन् स्वयम्वरे । अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशतिशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् । पर्य्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया । यथा स्वयम्वरं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया । रमेऽहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ २ ॥ रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम् । दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् । सन्ध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ३ ॥ एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः । सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ४ ॥

वैजयन्ती ॥ ५१-५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११८॥

अथात्र्याश्रमे रजनीमुषित्वा प्रातर्निर्गम एकोनविंशत्युत्तरशततमे-अनसूयेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रविरित्यादि । उपोह्य समीपं प्रापय्य स्वसंचाराद्विमुक्तं प्रदेशं प्रापय्येत्यर्थः॥ ३॥ एत इति । कलशोद्यताः उद्यतकलशाः॥ ४॥

इति श्रीमहे० श्रीरामा० अयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् अष्टादशोत्तरशततमःसर्गः॥ ११८॥

॥ १ ॥ २ ॥ उपोह्य समीपं प्रापय्य । सन्ध्याकाले निद्रार्थं निलीनानां पतत्रिणां ध्वनिः श्रूयत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ एते चेति । कलशोद्यताः उद्यतकलशाः ॥ ४ ॥

मम श्वशुरम् आमन्त्र्य आकारयित्वा ॥ ५२ ॥

ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ।
कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ५ ॥
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः।
विप्रकृष्टेपि देशेऽस्मिन्न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ६ ॥
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।
तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ७ ॥
सम्प्रवृद्धा निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ।
जोत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ८ ॥
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं परितोषिता ॥ ९ ॥
अलङ्कुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ।
प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालङ्कारशोभिता ॥ १० ॥
सा तथा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।
प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ ११ ॥
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः ।
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १२ ॥

कपोताङ्गारुणः कपोतकन्धरावदव्यक्तरागः । " अव्यक्तरागस्त्वरुणः " इत्यमरः ॥ ५ ॥ विप्रकृष्टेपि देशे अल्पपर्णाः ये तरवस्तेपि समन्ततः घनीभूताहि अव्यक्तपर्णान्तरालत्वात् सान्द्रीभूता इव। तत्र हेतुमाह न प्रकाशन्ति वै दिश इति ॥ ६ ॥ रजनीचरेति । वेदितीर्थेषु वेद्यवतरणप्रदेशेषु । " तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपधावतरणेषु" इति वैजयन्ती ॥७॥८॥ अनुजानामि अनुमतिं करोमि । अनुचरी भवेति पाठः ॥ ९ ॥ अलङ्कुर्विति । अलङ्कुरु आत्मानमिति शेषः ॥ १०–१२॥

कपोताङ्गारुणः कपोताङ्गवदरुणः ॥ ५ ॥ अल्पपर्णा ये तरवः ते समन्ततः घनीभूताहि अव्यक्तपर्णान्तरालत्वात्सान्द्रीभूता इव। तत्र हेतुः न प्रकाशन्ति वै दिश इति ॥६॥ वेदितीर्थेषु वेदिस्थानेषु॥७–९॥अलङ्कुरु आत्मानमिति शेषः॥ १०–१२ ॥

न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ।
प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजम् ॥ १३ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १४ ॥
ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः ।
अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ।
आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् ॥ १६ ॥
तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १७ ॥
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ।
वसन्त्यस्मिन् महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १८ ॥
उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम् ।
अदन्त्यस्मिन् महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ १९ ॥
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २० ॥

न्यवेदयदिति । प्रीत्या दीयत इति प्रीतिदानम् । कर्मणि ल्युट् । वसनाभरणस्रजां समाहारो वसनाभरणस्रजम् " द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे " इति समासान्तष्टच् । वसनाभरणस्रजामितिपाठे प्रीतिदानमिति भावे ल्युट् ॥१३–१५॥ तस्यामिति । अभिषिच्य हुताग्निकान् स्नात्वा कृतहोमान् ॥ १६ ॥ ताविति । वनस्य सञ्चारं कन्दमूलफलाद्याहरणार्थं सञ्चारम् । राक्षसैः समभिप्लुतं सम्यक् उपद्रुतमूचुः ॥ १७ ॥ रक्षांसीति । व्यालाः हिंस्रपशवः । " सर्प्पौहिंस्रपशू व्यालौ " इत्यमरः ॥ १८–२० ॥ रामा०–एष इति । क्षमं युक्तम् ॥ २० ॥

न्यवेदयदिति । प्रीतिदानं प्रीत्या दीयत इति प्रीतिदानम् । कर्मणि ल्युट् । वसनाभरणस्रजां समाहारो वसनाभरणस्रजम् । वसनाभरणस्रजाम् इति वा पाठः ॥ १३–१६ ॥ वनस्य सञ्चारम् कन्दमूलफलाहरणार्थं सञ्चारम् । राक्षसैस्समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतमित्यूचुरितिसम्बन्धः ॥ १७ ॥ व्यालाः पशवः । " सर्पौहिंस्रपशू व्यालौ " इति

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतः स्वस्त्ययनः परन्तपः। वनं सभार्य्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य्यमिवाभ्रमण्डलम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डः ॥ २ ॥

इतीवेति। तैः प्राञ्जलिभिः तपस्विभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वचनः॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवानिर्धूताशेषमोहो निरुपमधिषणः कौशिकानां कुलेन्दुः । गोविन्दार्य्योऽनिवार्य्यप्रतिकथकगजस्तोमपञ्चास्यरूपष्टीकां पीताम्बराख्यां व्यतनुत विपुलां साधुसाकेतकाण्डे ॥ १ ॥

निघण्टुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एष इति । क्षमं युक्तम् ॥ २० ॥ इतीवेति इतीव पूर्वोक्तमार्गप्रकारेणैव द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वादः ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामयोध्याकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥
महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । टीका त्वयोध्याकाण्डस्य समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥
अपाङ्गजनिताशेषसम्पदम्भोधिसम्भवा। लक्ष्मीः स्थितिमती भूयादस्माकं भवने सदा॥

स०—अभ्रमण्डलम् आकाशमण्डलं मेघमण्डलं वा । " अभ्रं नभः स्वर्गवलाहकेषु " इति यादवः ॥२१॥

श्रीमदयोध्याकाण्डपठनश्रवणयोः फलम् । ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—

काण्डं द्वितीयं शृण्वन् यः प्रोक्तेन नियमेन तु ।
सोऽग्निसायुज्यमाप्नोति पठनाद्वापि शाश्वतः ॥

अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥